अथ विंशोऽध्यायः

ब्रह्माजीद्वारा रचिएका अनेक थरीका सृष्टिको वर्णन

शौनक उवाच (शौनकजीले भन्नुभयो)

महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायम्भुवो मनुः ।

कान्यन्वतिष्ठद् द्वाराणि मार्गायावरजन्मनाम् ॥ १ ॥

पदार्थ–

सौते = हे सूतजी
स्वायम्भुवः = स्वायम्भुव
मनुः = मनुले
प्रतिष्ठाम् = सम्पूर्ण जीवको आश्रयस्थलको रूपमा रहेकी
महीं = पृथिवी
अध्यस्य = प्राप्त गरेपछि
अवरजन्मनाम् = सनक आदि भन्दा पछि जन्मने सन्ततिहरूलाई
मार्गाय = उत्पन्न गर्नका लागि
कानि = कुन-कुन
द्वाराणि = उपायहरू
अन्वतिष्ठत् = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे सूतजी ! सम्पूर्ण जीवको आश्रयस्थलको रूपमा रहेकी पृथिवीलाई प्राप्त गरेपछि स्वायम्भुव मनुले सनक आदिभन्दा पछि जन्मने सन्ततिहरूलाई उत्पन्न गर्नका लागि के-कस्ता उपायहरूको अवलम्बन गर्नुभयो ?

क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत् ।

यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥

पदार्थ–

महाभागवतः = भगवान्‌का परम भक्त
क्षत्ता = विदुरजी
कृष्णस्य = कृष्ण भगवान्‌का
एकान्तिकः = अनन्य
सुहृत् = मित्र (हुनुहुन्थ्यो)
यः = जो (विदुरले)
सापत्यम् = सन्ततिसहित भएका
अग्रजं = दाजु धृतराष्ट्रलाई
कृष्णे = श्रीकृष्ण भगवान्‌का प्रति
अघवान् = अपराधी
इति = भन्ने ठानेर
तत्याज = त्याग गरिदिनुभयो

वाक्यार्थ– भगवान्‌का परम भक्त विदुरजी श्रीकृष्ण भगवान्‌का अनन्य मित्र हुनुहुन्थ्यो। उहाँले सन्तान (दुर्योधन आदि पुत्रहरू) सहित भएका दाजु धृतराष्ट्रलाई श्रीकृष्ण भगवान्‌प्रति दुर्व्यवहार गर्ने पापी भन्ने ठानेर त्याग गरिदिनुभयो।

द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ।

सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

महित्वे = ज्ञान, वैराग्य, भक्ति आदि महिमाले युक्त (भागवतज्ञानमा)	**तस्य** = उनै (व्यासको)	**श्रितः** = आश्रित हुनुहुन्थ्यो र
द्वैपायनात् = व्यासभन्दा	**देहजः** = शरीरबाट उत्पन्न हुनुभएका (विदुर)	**तत्परान्** = श्रीकृष्णका भक्तहरूको
अनवरः = कम नभएका	**सर्वात्मना** = सम्पूर्ण प्रकारले	**अपि च** = पनि
	कृष्णं = श्रीकृष्णमा नै	**अनुव्रतः** = सेवा गर्नुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– ज्ञान, वैराग्य, भक्ति आदि महिमाले युक्त विदुरमा भागवतको ज्ञान व्यासको भन्दा कम थिएन। व्यासको पुत्रको रूपमा उत्पन्न हुनुभएका विदुर सम्पूर्ण प्रकारले श्रीकृष्णमा नै आश्रित हुनुहुन्थ्यो र श्रीकृष्णका भक्तहरूको पनि सेवा गर्नुहुन्थ्यो।

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया।

उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमम्॥ ४॥

पदार्थ–

तीर्थसेवया = तीर्थाटन गर्नाले	**आसीनं** = रहनुहुने	**उपगम्य** = गएर
विरजाः = शुद्धचित्त हुनुभएका विदुरजीले	**तत्त्ववित्तमम्** = तत्त्वज्ञानीमा सर्वश्रेष्ठ	**किम्** = के
कुशावर्ते = हरिद्वारमा	**मैत्रेयं** = मैत्रेयजीको समीपमा	**अन्वपृच्छत्** = सोध्नुभयो

वाक्यार्थ– तीर्थाटन गर्नाले शुद्धचित्त हुनुभएका विदुरजीले हरिद्वारमा बस्नुहुने र तत्त्वज्ञानीहरूमा पनि सर्वश्रेष्ठ मैत्रेयजी भएको ठाउँमा गएर उहाँसँग के सोध्नुभयो ?

तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः।

आपो गाङ्गा इवाघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः॥ ५॥

पदार्थ–

सूत = हे सूतजी	**पादाम्बुजाश्रयाः** = चरणकमलमा आश्रित भएकाले	**इव** = जस्तै (स्वच्छ)
तयोः = मैत्रेय र विदुरले	**अघघ्नीः** = पाप नाश गर्ने	**अमलाः** = निर्मल
संवदतोः = कुराकानी गर्दा	**गाङ्गाः** = गङ्गाको	**कथाः** = कथाहरू
हि = निश्चय नै	**आपः** = पानी	**प्रवृत्ताः** = भनिए होलान्
हरेः = भगवान् श्रीहरिको		

वाक्यार्थ– हे सूतजी ! मैत्रेय र विदुर दुबै नै भगवान् श्रीहरिको चरणकमलमा आश्रित भएकाले उहाँहरूले संवाद गर्दा अवश्य पनि विकाररहित एवं पाप नाश गर्ने गङ्गाको पानीजस्तै निर्मल कथाहरू भनिए होलान्।

ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः।

रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन्॥ ६॥

पदार्थ–

ते = तपाईं (सूतजी)को	**ताः** = ती पवित्र कथाहरू	**हरिलीलामृतं** = श्रीहरिका
भद्रं = कल्याण होस्	**नः** = हामीहरूलाई	लीलारूपी अमृतमय कथाहरू
कीर्तन्योदारकर्मणः = कीर्तन गर्न	**कीर्तय** = सुनाउनुहोस्	**पिबन्** = पान गरेर
योग्य उदारचरित्र भएका	**रसज्ञः** = कथामृतको रसलाई	**कः** = को व्यक्ति
(भगवान् श्रीहरिका)	जान्ने	**तृप्येत नु** = सन्तुष्ट होला र

वाक्यार्थ– हे सूतजी ! तपाईंको कल्याण होस्। कीर्तन गर्न योग्य उदारचरित्र भएका भगवान् श्रीहरिका ती कथाहरू हामीहरूलाई सुनाउनुहोस्। कथामृतको रस जान्ने कुन चाहिँ व्यक्ति श्रीहरिको लीलारूपी अमृतमय कथाहरू पान गरेर सन्तुष्ट होला र ?

एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः।

भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति॥ ७॥

पदार्थ–

नैमिषायनैः = नैमिषारण्य क्षेत्रमा	**भगवति** = भगवान्मा	**श्रूयताम् इति** = सुन्नुहोस् भनेर
बसोबास गर्ने	**अर्पिताध्यात्मः** = आफ्नो तन	यसप्रकार
ऋषिभिः = ऋषिहरूद्वारा	मन सम्पूर्ण अर्पण गर्नुभएका	**आह** = भन्नुभयो
एवम् पृष्टः = यसप्रकार	**उग्रश्रवाः** = उग्रश्रवा (सूतजी)ले	
सोधिनुभएका	**तान्** = ती ऋषिहरूलाई	

वाक्यार्थ– यसरी भगवान्मा आफ्नो सम्पूर्ण तन-मन अर्पण गर्नुभएका उग्रश्रवा (सूतजी)लाई नैमिषारण्य क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ऋषिहरूले सोध्नुभयो। उग्रश्रवाले ती ऋषिहरूलाई सुन्नुहोस् भनी यसप्रकार भन्नुभयो।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया

निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात्।

लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं

सञ्जातहर्षो मुनिमाह भारतः॥ ८॥

पदार्थ–

स्वमायया = आफ्नो मायाद्वारा
धृतक्रोडतनोः = वराहको शरीर धारण गर्नुभएका
हरेः = श्रीहरिको
रसातलात् = समुद्रबाट
गोः = पृथिवीलाई
उद्धरणं = उद्धार गर्नुभएको (र)
अवज्ञया = सजिलैसँग
हिरण्याक्षम् = हिरण्याक्षलाई
हतं = मार्नुभएको
लीलां = कथा
निशम्य = सुनेर
सञ्जातहर्षः = खुसी हुनुभएका
भारतः = विदुरजीले
मुनिम् = मैत्रेय ऋषिसँग
आह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नो मायाद्वारा वराहरूप धारण गर्नुभएका भगवान् श्रीहरिले समुद्रबाट पृथिवीलाई उद्धार गर्नुभएको र सजिलैसँग हिरण्याक्षलाई मार्नुभएको कथा सुनेर खुसी हुनुभएका विदुरजीले मैत्रेय ऋषिसँग भन्नुभयो।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन्।
किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित्॥ ९॥

पदार्थ–

अव्यक्तमार्गवित् = परोक्ष विषय पनि जान्ने
ब्रह्मन् = हे मैत्रेयजी
प्रजापतिपतिः = प्रजापतिहरूका पनि मालिक ब्रह्माजीले
प्रजासर्गे = प्रजाको सृष्टिको क्रममा
प्रजापतीन् = मरीचि आदि प्रजापतिहरूलाई
सृष्ट्वा = सृष्टि गरेपछि
किम् = के
आरभत = गर्न सुरु गर्नुभयो
मे = मलाई
प्रब्रूहि = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे मैत्रेयजी ! तपाईं परोक्ष विषयका पनि ज्ञाता हुनुहुन्छ। त्यसैले प्रजापतिहरूका पनि पति ब्रह्माजीले प्रजाहरूको सृष्टिको क्रममा मरीचि आदि प्रजापतिहरूलाई सृष्टि गरेपछि के गर्नुभयो मलाई बताउनुहोस्।

ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायम्भुवो मनुः।
ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतदभावयन्॥ १०॥

पदार्थ–

ये = जो
मरीच्यादयः = मरीचि आदि
विप्राः = श्रेष्ठ ब्राह्मणहरू र
यः तु = जो
स्वायम्भुवः = स्वायम्भुव
मनुः = मनु (हुनुहुन्छ)
ते = उहाँहरूले
वै = निश्चय नै
ब्रह्मणः = ब्रह्माजीको
आदेशात् = आदेशबाट
कथम् = कसरी
एतत् = यो जगत्को
अभावयन् = निर्माण गर्नुभयो

वाक्यार्थ– मरीचि आदि श्रेष्ठ ब्राह्मणहरू र स्वायम्भुव मनुले ब्रह्माजीको आदेशबाट कसरी यो जगत्‌को निर्माण गर्नुभयो ?

सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतन्त्रा उत कर्मसु ।

आहोस्वित् संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥ ११ ॥

पदार्थ–

सद्वितीयाः = पत्नीसहित भएर
असृजन् = (जगत्‌को) सृजना गर्नुभयो
किम् उत = अथवा
कर्मसु = प्रजाको सृष्टि आदि कार्यमा
स्वतन्त्राः = कसैको सहयोग नलिईकन
आहोस्वित् = वा
सर्वे = सबै
संहताः = मिलेर
इदं = यो जगत्‌को
समकल्पयन् स्म = कल्पना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– स्वायम्भुव मनुले पत्नीसहित भएर जगत्‌को सृजना गर्नुभयो अथवा प्रजाको सृष्टि आदि कार्यमा कसैको सहयोग नलिईकन वा सबै मिलेर यो जगत्‌को कल्पना गर्नुभयो ?

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ।

जातक्षोभाद् भगवतो महानासीद् गुणत्रयात् ॥ १२ ॥

पदार्थ–

दुर्वितर्क्येण = तर्क गर्न नसकिने
दैवेन = प्रारब्ध
परेण = प्रकृतिभन्दा पर पुरुष र
अनिमिषेण = कालद्वारा
च = अनि
भगवतः = भगवान्‌को (इच्छाले)
जातक्षोभात् = आन्दोलित
गुणत्रयात् = सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणबाट
महान् = महत्तत्त्व
आसीत् = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– तर्कद्वारा प्रमाणित गर्न नसकिने प्रारब्ध, प्रकृतिका नियन्ता पुरुष र कालद्वारा भगवान्‌को इच्छाले आन्दोलित सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणबाट महत्तत्त्व उत्पन्न भयो ।

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ।

जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः ॥ १३ ॥

पदार्थ–

दैवचोदितात् = भगवान्‌बाट प्रेरित भएको
रजःप्रधानात् = रजोगुणको आधिक्य भएको
महतः = महत्तत्त्वबाट
त्रिलिङ्गः = सात्त्विक, राजस र तामस तीन प्रकारको
भूतादिः = अहङ्कार
जातः = उत्पन्न भयो (त्यसले)
वियदादीनि = आकाश आदि
पञ्चशः = पाँच-पाँच तत्त्वको समूह

ससर्ज = उत्पन्न गऱ्यो

वाक्यार्थ– भगवान्‌बाट प्रेरित एवं रजोगुणको आधिक्य भएको महत्तत्त्वबाट सात्त्विक, राजस र तामस तीन प्रकारको अहङ्कार उत्पन्न भयो र त्यसले आकाश आदि पाँच-पाँच तत्त्वको समूह उत्पन्न गऱ्यो।

विवरण– निर्गुण निर्विकार परमात्मा नै मायाका सत्त्व, रज र तमोगुणद्वारा विविध रूपमा देखिनुहुन्छ। कारण त्रिगुणात्मक भएकाले त्यसबाट उत्पन्न कार्य पनि त्रिगुणात्मक हुनु स्वाभाविकै हो। त्यसैले यस श्लोकमा अविद्या अथवा मायाको कार्य महत्तत्त्वलाई **रजः प्रधानात् महतः** भनी उल्लेख गरिएको छ। यद्यपि महत्तत्त्व सत्त्वगुणप्रधान हो तथापि रजोगुणप्रधान भएको अहङ्कारलाई उत्पन्न गर्ने समयमा कारण महत्तत्त्वलाई पनि रजोगुण प्रधान भनिएको हो।

हरेक पदार्थमा तीन ओटै गुणहरू रहेका हुन्छन्। त्यसैले रजोगुण प्रधान भए तापनि अहङ्कार सात्त्विक, राजस र तामस तीन प्रकारको हुन्छ। यसैलाई वैकारिक, तैजस र तामस पनि भन्ने गरिन्छ। वैकारिक भनेको सात्त्विक र तैजस भनेको राजस अहङ्कार हो। अहङ्कार सम्पूर्ण संसारको कारण हो। यसको सात्त्विक अंशबाट मनस्तत्त्वको उत्पत्ति हुन्छ। कुनै पनि विषयमा सङ्कल्प-विकल्प गर्नु मनको काम हो। त्यसै गरी तैजस अर्थात् रजोगुणप्रधान अहङ्कारबाट बुद्धितत्त्वको उत्पत्ति हुन्छ। प्रमाण ज्ञान र अप्रमाण ज्ञान दुबै थरी बुद्धिका नै कार्य हुन्। इन्द्रियहरू, पञ्च प्राण र इन्द्रियबाट हुने सम्पूर्ण ज्ञान तैजस अहङ्कारका क्षेत्रभित्र नै पर्दछन्। तामस अहङ्कार विकृत हुँदा सबभन्दा पहिला शब्दतन्मात्राको उत्पत्ति हुन्छ। शब्दतन्मात्राबाट आकाश अनि आकाशबाट वायु हुँदै पञ्चमहाभूतको उत्पत्ति हुन्छ। **आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी** भनी तैत्तिरीयोपनिषद् (२।१)मा परमात्माबाट नै क्रमशः आकाश, वायु, तेज आदिको सृष्टि हुन्छ भनी उल्लेख गरिएको छ। यहाँ पनि बाह्रौं श्लोकमा **भगवतः** भन्ने पदले ती-ती अवस्थामा परमात्मा नै कार्यका कारण हुनुहुन्छ भन्ने कुरालाई सङ्केत गरिएको छ। अहङ्कारबाट उत्पन्न यी पदार्थहरू **पञ्चशः** अर्थात् पाँच-पाँच तत्त्वका अनेक वर्गहरूमा विभक्त छन्। यहाँ **पञ्चशः** शब्दले पञ्चतन्मात्रा (शब्द तन्मात्रा, स्पर्श तन्मात्रा, रूप तन्मात्रा, रस तन्मात्रा, गन्ध तन्मात्रा), पञ्चमहाभूत, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय अनि ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियका पाँच-पाँच देवताहरूलाई समेत लिनुपर्छ।

तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम्।
संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन्॥ १४॥

पदार्थ–

एकैकशः = एक्लै-एक्लै हुँदा	**स्रष्टुम्** = सृष्टि गर्न	**च** = पनि
भौतिकम् = भूतको कार्यरूप ब्रह्माण्डलाई	**असमर्थानि** = समर्थ नभएका	**दैवयोगेन** = भगवान्‌को कृपाले
	तानि = ती आकाश आदि	**संहत्य** = सबै मिलेर

हैमम् = सुवर्णमय	**अण्डम्** = एउटा अण्ड	**अवासृजन्** = सृजना गरे

वाक्यार्थ– ती आकाश आदि पनि एक्लै-एक्लै हुँदा भूतको कार्यरूप ब्रह्माण्डलाई सृष्टि गर्न समर्थ भएनन्। भगवान्को कृपाले सबै मिलेर सुवर्णमय एउटा अण्ड सृजना गरे।

सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आण्डकोशो निरात्मकः।

साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत् तमीश्वरः॥ १५॥

पदार्थ–

निरात्मकः = चेतना रहित भएको	**साग्रं** = पूरै	**अशयिष्ट** = सुतिरह्यो
सः = त्यो	**वर्षसाहस्रम्** = हजार वर्षसम्म	**तम्** = त्यस अण्डमा
आण्डकोशः = अण्ड	**वै** = नै	**ईश्वरः** = परमात्मा
	अब्धिसलिले = समुद्रको पानीमा	**अन्ववात्सीत्** = प्रवेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यो अण्ड चेतनारहित भएर पूरै हजार वर्षसम्म समुद्रको पानीमा रहिरह्यो। त्यस अण्डमा परमात्मा प्रवेश गर्नुभयो।

तस्य नाभेरभूत् पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति।

सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत् स्वराट्॥ १६॥

पदार्थ–

तस्य = ती भगवान् नारायणको	प्राणीहरूको आश्रयस्थलको रूपमा रहेको	**स्वराट्** = ब्रह्माजी
नाभेः = नाभिबाट	**पद्मं** = कमलको फूल	**स्वयम्** = आफैँ
सहस्रार्कोरुदीधिति = हजार सूर्यको बराबर तेज भएको	**अभूत्** = उत्पन्न भयो	**अभूत्** = उत्पन्न हुनुभयो
सर्वजीवनिकायौकः = सम्पूर्ण	**यत्र** = जुन कमलको फूलमा	

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणको नाभिबाट हजार सूर्यको बराबर तेज भएको एवं सम्पूर्ण प्राणीहरूको आश्रयस्थलको रूपमा रहेको कमलको फूल उत्पन्न भयो; जुन कमलको फूलमा ब्रह्माजी आफैँ उत्पन्न हुनुभयो।

सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये।

लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया॥ १७॥

पदार्थ–

यः = जो भगवान् नारायण	**सः** = उहाँ नै	**भगवता** = ब्रह्माजीद्वारा (पनि)
सलिलाशये = समुद्रमा	**अनुविष्टः** = ब्रह्माको अन्तःकरणमा प्रवेश गर्नुभयो	**स्वया** = आफ्नो
शेते = शयन गर्नुहुन्छ		**संस्थया** = नाम रूप आदि

व्यवस्थाद्वारा जस्तै गरी
यथापूर्वं = पहिलेको कल्पमा
लोकसंस्थां = लोकको रचना
निर्ममे = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– जो भगवान् नारायण समुद्रमा शयन गर्नुहुन्छ उहाँ नै ब्रह्माको अन्तःकरणमा प्रवेश गर्नुभयो। ब्रह्माजीले पनि आफ्नो नाम, रूप आदि व्यवस्थाद्वारा पहिलेको कल्पमा जस्तै गरी लोकको रचना गर्नुभयो।

ससर्जच्छाययाविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः।
तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः॥ १८॥

पदार्थ–
अग्रतः = पहिले
छायया = तमोरूप प्रकृतिद्वारा
तामिस्रम् = तामिस्र
अन्धतामिस्रं = अन्धतामिस्र
तमः = तम
मोहः = मोह
महातमः = महातम गरी
पञ्चपर्वाणम् = पाँच किसिमका
अविद्यां = अविद्याको
ससर्ज = सृजना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– पहिले तमोरूप प्रकृतिद्वारा तामिस्र, अन्धतामिस्र, तम, मोह र महातम गरी पाँच किसिमका अविद्याको सृजना गर्नुभयो।

विवरण– अविद्याका पाँच भेद भएकाले त्यसलाई पञ्चपर्वा भनिन्छ। जसरी हत्केलामा पाँच पर्व अथवा औँलाहरू छन् त्यसै गरी अविद्याका पनि पाँच पर्व अथवा भागहरू छन्। अविद्याका पाँच भेदहरू यस प्रकार छन्– तामिस्र, अन्धतामिस्र, तम, मोह र महातम। यिनीहरूमा तामिस्र भनेको क्रोध हो। अन्धतामिस्र भनेको मृत्यु हो। सत्य-असत्य, ठीक-बेठीक छुट्याउन नसक्नु नै अविवेक हो र यो नै तम हो। मोह भनेको अन्तःकरणमा रहेको भ्रम हो। जस्तै डोरीमा सर्पको भ्रम हुनु, ब्रह्ममा जगत्को भ्रम हुनु आदि। महातम वा महामोह भनेको ग्राम्यभोगसुखैषणा हो। ग्राम्य भोग भनेको सामान्य मान्छेले पनि गर्न सक्ने सुत्नु, खानु, सन्तान जन्माउनु आदि भोगहरू हुन्। यस्तै अरू-अरू सामान्य भोगहरूबाट सुख खोज्नु नै महातम हो। डोरीमा सर्पको भ्रम प्रशस्त प्रकाश र चक्षुरिन्द्रियको सजगताको माध्यमले हटाउन सकिन्छ तर ग्राम्य भोगमा हुने सुखबुद्धिलाई कुनै उपायले पनि हटाउन सकिँदैन, त्यसैले तममात्र नभई यो महातम हो।

विससर्जात्मनः कायं नाभिनन्दंस्तमोमयम्।
जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम्॥ १९॥

पदार्थ–
तमोमयम् = यो अन्धकारमय शरीरलाई
न अभिनन्दन् = मन नपराउँदै
आत्मनः = आफ्नो
कायं = देहलाई
विससर्ज = छाडिदिनुभयो
क्षुत्तृट्समुद्भवाम् = भोक र प्यासले युक्त भएको
रात्रिं = त्यस रात्रिरूप शरीरलाई

यक्षरक्षांसि = (त्यसै शरीरबाट	उत्पन्न) यक्ष र राक्षसहरूले	**जगृहुः** = ग्रहण गरे

वाक्यार्थ– यो अन्धकारमय शरीरबाट असन्तुष्ट हुँदै ब्रह्माजीले आफ्नो तमोमय देहलाई छाडिदिनुभयो। भोक र प्यासले युक्त भएको त्यस रात्रिरूप शरीरलाई त्यसै शरीरबाट उत्पन्न यक्ष र राक्षसहरूले ग्रहण गरे।

क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः।
मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः॥ २०॥

पदार्थ–

क्षुत्तृडर्दिताः = भोक र प्यासले पीडित भएका	भएर	**मा रक्षत** = रक्षा नगर
ते = ती यक्ष र राक्षसहरू	**तं** = उनै ब्रह्माजीलाई	**जक्षध्वम्** = खाओ
क्षुत्तृड्भ्याम् = भोक र प्यासले	**जग्धुम्** = खानका लागि	**इति** = यस्तो
उपसृष्टाः = आकुल व्याकुल	**अभिदुद्रुवुः** = दौडे र	**ऊचुः** = भन्न थाले
	एनं = यिनलाई	

वाक्यार्थ– भोक र प्यासले पीडित भएका ती यक्ष र राक्षसहरू ब्रह्माजीलाई नै खानका लागि दौडे र 'यिनलाई रक्षा नगर, खाओ' भन्न थाले।

टिप्पणी – यहाँ ज-जसले **जक्षध्वम्** भने ती यक्ष भए र ज-जसले **मा रक्षत** भने ती राक्षस भए भन्ने प्रसिद्धि छ।

देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत।
अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ॥ २१॥

पदार्थ–

संविग्नः = डराउनुभएका	**मे** = मेरा	**मा जक्षत** = नखाओ
देवः = ब्रह्माजीले	**प्रजाः** = छोराहरू	**रक्षत** = रक्षा गर
यक्षरक्षांसि = हे यक्ष र राक्षसहरू हो	**बभूविथ** = भयौ	**तान्** = यक्ष र राक्षसलाई
यूयं = तिमीहरू	**अहो** = ओहो (तिमीहरू)	**आह** = भन्नुभयो
	मां = मलाई	

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले डराएर हे यक्ष र राक्षसहरू ! तिमीहरू मेरा छोराका रूपमा उत्पन्न भएका हौ। तिमीहरू मलाई नखाओ, मेरो रक्षा गर भन्नुभयो।

देवताः प्रभया या या दीव्यन् प्रमुखतोऽसृजत्।
ते अहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः॥ २२॥

पदार्थ–

(ब्रह्माजीले)
प्रभया = आफ्नो सत्त्व गुणको तेजले
दीव्यन् = प्रकाशित हुँदै
प्रमुखतः = मुख्य-मुख्य
याः याः = जुन-जुन
देवताः = देवताहरू
असृजत् = सृजना गर्नुभयो
ते = ती देवताहरूले
देवयन्तः = खुसी हुँदै
तां = ब्रह्माजीद्वारा
विसृष्टां = छोडिएको
अहः = दिवसरूप
प्रभाम् = तेजलाई
अहार्षुः = धारण गरे

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले आफ्नो सत्त्व गुणको तेजले प्रकाशित हुँदै मुख्य-मुख्य जुन-जुन देवताहरूको सृजना गर्नुभयो ती देवताहरूले खुसी हुँदै ब्रह्माजीद्वारा छोडिएको दिवसरूप तेजलाई धारण गरे।

देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान्।
त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥ २३ ॥

पदार्थ–

देवः = ब्रह्माजीले
जघनतः = तिघ्राबाट
अतिलोलुपान् = ज्यादै कामासक्त
अदेवान् = असुरहरूलाई
सृजति स्म = सृजना गर्नुभयो
ते = तिनीहरूले
लोलुपतया = कामासक्तिले व्याकुल भएर
मैथुनाय = मैथुन गर्नका लागि
एनं = ती ब्रह्माजीलाई नै
अभिपेदिरे = समात्न खोजे

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले आफ्नो तिघ्राबाट ज्यादै कामासक्त असुरहरूलाई सृजना गर्नुभयो। तिनीहरूले कामासक्तिले व्याकुल भएर मैथुन गर्नका लागि ब्रह्माजीलाई नै समात्न खोजे।

ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥ २४ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
निरपत्रपैः = लाज नभएका
असुरैः = राक्षसहरूद्वारा
अन्वीयमानः = पछि लागिएका
हसन् = हाँसिरहनुभएका
सः = ती
भगवान् = ब्रह्माजी
क्रुद्धः = रिसाएर र
भीतः = डराएर
तरसा = वेगले
परापतत् = भाग्नुभयो

वाक्यार्थ– ब्रह्माजी पहिले हाँस्दै हुनुहुन्थ्यो तर लाज नभएका राक्षसहरूद्वारा पिछा गरिएपछि उहाँ रिसाएर र डराएर वेगले भाग्नुभयो।

स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम्।
अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥

पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ।
ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो ॥ २६ ॥

पदार्थ–

सः = उहाँ ब्रह्माजी
वरदं = वर दिनुहुने
प्रपन्नार्तिहरं = शरणमा आएकाको कष्ट हरण गर्ने
भक्तानाम् = भक्तहरूको
अनुग्रहाय = कल्याणका लागि
अनुरूपात्मदर्शनम् = उनीहरूको इच्छानुसार आफ्नो दर्शन दिनुहुने
हरिम् = भगवान् हरिसमक्ष
उपव्रज्य = पुगेर (भन्नुभयो)
परमात्मन् = हे परमात्मा
प्रभो = हे सम्पूर्ण जगत्का स्वामी भगवान्
ते = हजुरको
प्रेषणेन = आज्ञाद्वारा (मैले)
प्रजाः = सन्ततिहरूलाई
असृजं = सृजना गरेँ
ताः = ती
पापाः = पापी
इमाः = सन्ततिहरू
यभितुं = मैथुन गर्नका लागि
मां = मलाई
उपाक्रामन्ति = लखेट्दै आउँदैछन्
मां = मलाई
पाहि = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– वर दिनुहुने, शरणमा आएकाको कष्ट हरण गर्नुहुने एवं भक्तहरूको कल्याणका लागि उनीहरूको इच्छानुसार आफ्नो दर्शन दिनुहुने भगवान् हरिसमक्ष पुगेर ब्रह्माजीले भन्नुभयो, 'हे परमात्मा ! हे सम्पूर्ण जगत्का स्वामी भगवान् ! हजुरको आज्ञाद्वारा मैले यी सन्ततिहरूलाई सृजना गरेँ। ती पापी सन्तानहरू मैथुन गर्नका लागि मलाई लखेट्दै आउँदैछन्, मलाई रक्षा गर्नुहोस्' ।

त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ।
त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥ २७ ॥

पदार्थ–

क्लिष्टानां = दुःखी भएका
लोकानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
क्लेशनाशनः = दुःख नाश गर्ने
त्वम् = हजुर
किल = निश्चय नै
एकः = एक मात्र (हुनुहुन्छ)
तव = हजुरको
अनासन्नपदां = पाउको शरणमा नआउने
तेषाम् = त्यस्ता व्यक्तिको लागि
क्लेशदः = दुःखदायक पनि
त्वम् = हजुर
एकः = एक मात्र हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– दुःखी भएका प्राणीको दुःख नाश गर्ने हजुर एक मात्र हुनुहुन्छ र हजुरका पाउको शरणमा नआउने व्यक्तिहरूलाई दुःख दिने पनि हजुर नै हुनुहुन्छ।

सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ।
विमुञ्चात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह ॥ २८ ॥

पदार्थ–

विविक्ताध्यात्मदर्शनः = सबैको मनको कुरा थाहा पाउने
सः = उहाँ भगवान् नारायणले
अस्य = यी ब्रह्माजीको
कार्पण्यं = दयनीय अवस्था
अवधार्य = विचार गरेर
घोराम् = कामकलुषित भएको
आत्मतनुं = आफ्नो शरीरलाई
विमुञ्च = छोडिदिनुहोस् (भन्नुभयो)
इति = यसो
उक्तः = भनिनुभएका (ब्रह्माजीले)
ह = निश्चय नै (त्यो शरीर)
विमुमोच = छाडिदिनुभयो

वाक्यार्थ– सबैको मनको कुरा थाहा पाउनुहुने भगवान् नारायणले ब्रह्माजीको यस्तो दयनीय अवस्था भएको थाहा पाएर कामकलुषित आफ्नो शरीरलाई छोडिदिनुहोस् भन्नुभयो। भगवान्को आज्ञानुसार ब्रह्माजीले पनि उक्त शरीरलाई छाडिदिनुभयो।

तां क्वणच्चरणाम्भोजां मदविह्वललोचनाम्।
काञ्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम्॥ २९॥
अन्योन्यश्लेषयोत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम्।
सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनाम्॥ ३०॥
गूहन्तीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीम्।
उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे सम्मुमुहुः स्त्रियम्॥ ३१॥

पदार्थ–

धर्म = हे विदुरजी ! (ब्रह्माजीले छाडेको शरीरबाट उत्पन्न भएकी)
क्वणच्चरणाम्भोजां = चरणकमलमा पाउजु बजाउँदै गरेकी
मदविह्वललोचनाम् = मदले आकुलव्याकुल आँखा भएकी
काञ्चीकलापविलसद्दुकूल-च्छन्नरोधसम् = = मेखलाका रत्नहरूको समूहले सुशोभित सारीले कटि भाग छोपिएकी
अन्योन्यश्लेषया = एक-अर्कामा सटेका
उत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् = अग्ला र जोडिएका स्तन भएकी
सुनासां = अत्यन्त राम्रो नाक भएकी
सुद्विजां = अत्यन्त राम्रा दाँत भएकी
स्निग्धहासलीलावलोकनाम् = मधुर हाँसोले सहित भएर अत्यन्त उत्तेजक दृष्टि भएकी
व्रीडया = लाजले गर्दा
आत्मानं = आफूलाई
गूहन्तीं = छोप्दै गरेकी
नीलालकवरूथिनीम् = कालो कपालले युक्त भएकी
तां = ती
स्त्रियम् = सुन्दरी नारीलाई
उपलभ्य = देखेर
सर्वे = सबै
असुराः = असुरहरू
सम्मुमुहुः = सम्मोहित भए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! ब्रह्माजीले छाडेको शरीरबाट सुन्दरी नारी सन्ध्याको रूपमा प्रकट भइन्।

चरणकमलमा पाउजु बजाउँदै गरेकी, मदले आकुलव्याकुल आँखा भएकी, मेखलाका रत्नहरूको समूहले सुशोभित सारीले कटि भाग छोपिएकी, एक-अर्कामा अत्यन्त सटेका हुनाले अग्ला र जोडिएका स्तन भएकी, अत्यन्त राम्रा नाक र दाँत भएकी, मधुर मुस्कानसहित अत्यन्त उत्तेजक दृष्टि भएकी, लाजले गर्दा आफूलाई छोप्दै गरेकी एवं श्यामवर्णको कपालले युक्त भएकी ती सुन्दरी नारीलाई देखेर सबै असुरहरू सम्मोहित भए।

अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः।
मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति॥ ३२॥

पदार्थ–

अहो = अहो !
अस्याः = यी स्त्रीको
धैर्यम् = धीरता
अहो = अहो !
रूपम् = सौन्दर्य
अहो = अहो !
नवं = भर्खरको
वयः = उमेर
कामयमानानाम् = हामी कामुकहरूका
मध्ये = बीचमा
अकामा = कामरहित
इव = झैँ
विसर्पति = घुमिरहेकी छिन्

वाक्यार्थ– अहो ! यी स्त्रीको धीरता, अहो ! यिनको सौन्दर्य, अहो ! यिनको भर्खरको उमेर ! हामी कामुकहरूका बीचमा पनि यिनी कामरहित जस्तै गरी घुमिरहेकी छिन्।

वितर्कयन्तो बहुधा तां सन्ध्यां प्रमदाकृतिम्।
अभिसम्भाव्य विश्रम्भात् पर्यपृच्छन् कुमेधसः॥ ३३॥

पदार्थ–

बहुधा = अनेक किसिमले
वितर्कयन्तः = तर्कवितर्क गर्दै
कुमेधसः = कुबुद्धि भएका असुरहरूले
विश्रम्भात् = आफूलाई स्वीकार गर्ने विश्वासका साथ
प्रमदाकृतिम् = अत्यन्त सुन्दर आकृति भएकी
तां = ती
सन्ध्यां = सन्ध्या नाम गरेकी कन्यालाई
अभिसम्भाव्य = सन्चोबिसन्चो आदि औपचारिक प्रश्न
पर्यपृच्छन् = सोध्न थाले

वाक्यार्थ– यस्तै अनेक तर्कवितर्क गर्दै कुबुद्धि भएका राक्षसहरूले आफूलाई स्वीकार गर्ने विश्वासका साथ अत्यन्त सुन्दर आकृति भएकी सन्ध्या नाम गरेकी ती कन्यालाई सन्चोबिसन्चो आदि औपचारिक प्रश्न सोध्न थाले।

कासि कस्यासि रम्भोरु को वार्थस्तेऽत्र भामिनि।
रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान् नो विबाधसे॥ ३४॥

पदार्थ—

रम्भोरु = केराको बोटजस्तो तिघ्रा भएकी
भामिनि = हे सुन्दरी (तिमी)
का = को
असि = हौ
कस्य = कसकी (स्त्री)
असि = हौ
वा = अथवा
अत्र = यहाँ आउनुमा
ते = तिम्रो
कः = के
अर्थः = प्रयोजन छ
रूपद्रविणपण्येन = सुन्दर रूपको अमूल्य सम्पत्तिद्वारा
दुर्भगान् = अभागी
नः = हामीहरूलाई
विबाधसे = पीडित बनाइरहेकी छ्यौ

वाक्यार्थ— केराको बोटजस्तो तिघ्रा भएकी हे सुन्दरी ! तिमी को हौ ? कसकी स्त्री हौ ? तिमी यहाँ किन आएकी हौ ? सुन्दर रूपको अमूल्य सम्पत्तिद्वारा अभागी हामीहरूलाई तिमीले पीडित बनाइरहेकी छ्यौ ।

या वा काचित् त्वमबले दिष्ट्या सन्दर्शनं तव ।
उत्सुनोषीक्षमाणानां कन्दुकक्रीडया मनः ॥ ३५ ॥

पदार्थ—

अबले = हे एक्ली स्त्री
काचित् त्वम् = तिमी को हौ
या वा = तिमी जो भए पनि
दिष्ट्या = भाग्यले
तव = तिम्रो
सन्दर्शनं = दर्शन (मिल्यो)
कन्दुकक्रीडया = भकुण्डो खेलद्वारा
ईक्षमाणानां = तिमीलाई हेरिरहने (हामीहरूको)
मनः = मनलाई
उत्सुनोषि = व्याकुल बनाउँदैछ्यौ

वाक्यार्थ— हे एक्ली स्त्री ! तिमी को हौ ? जो भए पनि भाग्यले तिम्रो दर्शन पाइयो, भकुण्डो खेलेर तिमीले आफूलाई हेरिरहने हामीहरूको मनलाई व्याकुल बनाउँदैछ्यौ ।

नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं
घ्नन्त्या मुहुः करतलेन पतत्पतङ्गम् ।
मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं
शान्तेव दृष्टिरमला सुशिखासमूहः ॥ ३६ ॥

पदार्थ—

शालिनि = हे सुन्दरी
पतत्पतङ्गम् = रुर्दै गरेको भकुन्डोलाई
मुहुः = बारम्बार
करतलेन = हत्केलाले
घ्नन्त्याः = प्रहार गर्ने
ते = तिम्रो
पादपद्मं = चरणरूपी कमल
एकत्र = एकै ठाउँमा
न जयति = रहँदैन
बृहत्स्तनभारभीतं = ठुला स्तनको भारले (तिम्रो)

मध्यं = शरीरको मध्यभाग	**दृष्टिः** = (तिम्रो) हेराइ	**सुशिखासमूहः** = सुन्दर कपाल
विषीदति = थकित हुन्छ	**शान्ता इव** = शान्तझैँ छ	**अमला** = निर्मल छ

वाक्यार्थ– हे सुन्दरी ! माथिबाट ऊर्दै गरेको भकुन्डोलाई बारम्बार हत्केलाले प्रहार गर्ने तिम्रो चरणकमल एकै ठाउँमा रहँदैन। ठुला स्तनको भारले तिम्रो शरीरको मध्यभाग थकित देखिन्छ। तिम्रो हेराइ शान्तझैँ छ र अहो तिम्रो कपाल कति निर्मल छ।

इति सायन्तनीं सन्ध्यामसुराः प्रमदायतीम्।
प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम्॥ ३७॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार	आचरण भएकी	**स्त्रियम्** = स्त्री
मूढधियः = मूर्खबुद्धि भएका	**प्रलोभयन्तीं** = लोभ्याउँदै गरेकी	**मत्वा** = सम्झेर
असुराः = असुरहरूले	**सायन्तनीं** = सायङ्कालीन	**जगृहुः** = ग्रहण गरे
प्रमदायतीम् = अत्यन्त मदयुक्त	**सन्ध्याम्** = सन्ध्यालाई	

वाक्यार्थ– यसप्रकार मूर्खबुद्धि भएका असुरहरूले अत्यन्त मदयुक्त आचरण भएकी एवं लोभ्याउँदै गरेकी सायङ्कालीन सन्ध्यालाई स्त्री सम्झेर ग्रहण गरे।

प्रहस्य भावगम्भीरं जिघ्रन्त्यात्मानमात्मना।
कान्त्या ससर्ज भगवान् गन्धर्वाप्सरसां गणान्॥ ३८॥

पदार्थ–

भगवान् = ब्रह्माजीले	**आत्मना** = आफैँले	अप्सराहरूको
भावगम्भीरं = गम्भीर भावले	**जिघ्रन्त्या** = सुँघ्दै गरेको	**गणान्** = समूहलाई
प्रहस्य = हाँसेर	**कान्त्या** = सुन्दरताद्वारा	**ससर्ज** = सृजना गर्नुभयो
आत्मानम् = आफूलाई	**गन्धर्वाप्सरसां** = गन्धर्व र	

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले गम्भीर भावले हाँसेर आफूलाई आफैँ सुँघ्दै गरेको सुन्दरताद्वारा गन्धर्व र अप्सराहरूको समूहलाई सृजना गर्नुभयो।

विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कान्तिमतीं प्रियाम्।
त एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः॥ ३९॥

पदार्थ–

कान्तिमतीं = कान्तिले युक्त	**तां** = त्यो	**वै** = निश्चय नै (ब्रह्माजीले)
प्रियाम् = अत्यन्त प्रिय	**तनुं** = शरीरलाई	**विससर्ज** = छाडिदिनुभयो
ज्योत्स्नां = चन्द्रिकारूप	**च** = पनि	**ते** = ती

विश्वावसुपुरोगमाः = विश्वावसु आदि गन्धर्वहरूले
एव = नै
प्रीत्या = प्रेमपूर्वक (उक्त शरीरलाई)
आददुः = ग्रहण गरे

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले अत्यन्त प्रिय चन्द्रिकारूप त्यो शरीरलाई पनि छोडिदिनुभयो। विश्वावसु आदि गन्धर्वहरूले प्रेमपूर्वक उक्त शरीरलाई ग्रहण गरे।

सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद् दृशौ ॥ ४० ॥

पदार्थ–

भगवान् = भगवान् ब्रह्माजीले
आत्मतन्द्रिणा = आफ्नो तन्द्राबाट
भूतपिशाचान् = भूत, पिशाच आदिलाई
सृष्ट्वा = सृजना गरेर (तिनलाई)
दिग्वाससः = नाङ्गा
च = र
मुक्तकेशान् = टाउकाका रौँ ठाडाठाडा भएका
वीक्ष्य = देखेर
दृशौ = आँखा
अमीलयत् = चिम्लिनुभयो
च = पनि

वाक्यार्थ– भगवान् ब्रह्माजीले आफ्नो तन्द्राबाट उत्पन्न भएका भूत, पिशाच आदिलाई नाङ्गा र टाउकाका रौँ ठाडाठाडा भएका देखेर आँखा पनि चिम्लिनुभयो।

जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः।
निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ॥
येनोच्छिष्टान् धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

तद्विसृष्टां = ब्रह्माद्वारा त्यागिएको
जृम्भणाख्यां = जृम्भण (हाइ) नाम गरेको
प्रभोः = भगवान्को
तां = त्यस
निद्राम् = निद्रारूप
तनुं = शरीरलाई (भूत पिशाचले)
जगृहुः = ग्रहण गरे
यया = जसद्वारा
भूतेषु = समस्त प्राणीमा
इन्द्रियविक्लेदः = इन्द्रियसम्बन्धी विकार (निद्रा)
दृश्यते = देखिन्छ
येन = जुन दोषका कारणले
उच्छिष्टान् = जुठो मुख हुने व्यक्तिलाई (भूत पिशाचहरूले)
धर्षयन्ति = आक्रमण गर्दछन्
तम् = त्यसै आक्रमणलाई
उन्मादं = उन्माद
प्रचक्षते = भन्दछन्

वाक्यार्थ– ब्रह्माद्वारा त्यागिएको जृम्भण (हाइ) नाम गरेको भगवान्को त्यस शरीरलाई भूतपिशाचले ग्रहण गरे। जसद्वारा समस्त प्राणीमा इन्द्रियसम्बन्धी विकारका रूपमा निद्रा देखिन्छ। जुन दोषका कारणले जुठो मुख हुने व्यक्तिलाई भूत-पिशाचहरूले आक्रमण गर्दछन्, त्यसै आक्रमणलाई उन्माद पनि भन्दछन्।

ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानं भगवानजः।

साध्यान् गणान् पितृगणान् परोक्षेणासृजत् प्रभुः॥ ४२॥

पदार्थ–

भगवान् = भगवान्	**मन्यमानः** = मान्दै	समूहलाई
प्रभुः = स्वामी	**परोक्षेण** = अदृश्य रूपद्वारा	**असृजत्** = सृजना गर्नुभयो
अजः = ब्रह्माजीले	**साध्यान् गणान्** = साध्यहरूको	
आत्मानं = आफूलाई	समूहलाई (र)	
ऊर्जस्वन्तं = बलशाली	**पितृगणान्** = पितृहरूको	

वाक्यार्थ– भगवान् ब्रह्माजीले आफूलाई बलशाली मान्दै अदृश्य रूपद्वारा साध्य र पितृहरूको समूहलाई सृजना गर्नुभयो।

त आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे।

साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद् वितन्वते॥ ४३॥

पदार्थ–

ते = ती	**कायं** = ब्रह्माको अदृश्य	**साध्येभ्यः** = साध्यहरूलाई र
पितरः = पितृहरूले	शरीरलाई	**पितृभ्यः** = पितृहरूलाई
आत्मसर्गं = आफ्नो	**प्रतिपेदिरे** = ग्रहण गरे	**वितन्वते** = (हव्य, कव्य आदि)
उत्पत्तिस्थान भएको	**यत्** = यसैले	दान गर्दछन्
तं = त्यस	**कवयः** = विद्वान् पण्डितहरू	

वाक्यार्थ– ती पितृहरूले आफ्नो उत्पत्तिस्थान भएको ब्रह्माको त्यस अदृश्य शरीरलाई ग्रहण गरे। यसैले विद्वान् पण्डितहरू साध्य गण र पितृहरूलाई हव्य, कव्य आदि दान गर्दछन्।

सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत्।

तेभ्योऽददात् तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम्॥ ४४॥

पदार्थ–

सः = उहाँ ब्रह्माजीले	**विद्याधरान्** = देवताहरूलाई	**तम् एव** = त्यही
तिरोधानेन = लोप हुने	**असृजत्** = सृजना गर्नुभयो	**अद्भुतम्** = अनौठो
शक्तिद्वारा	**तेभ्यः** = तिनीहरूलाई	**आत्मानम्** = शरीर
सिद्धान् = सिद्धहरूलाई	**अन्तर्धानाख्यम्** = अन्तर्धान नाम	**अददात्** = दिनुभयो
च = र	गरेको	

वाक्यार्थ– उहाँ ब्रह्माजीले लोप हुने शक्तिद्वारा सिद्ध र देवताहरूको सृजना गर्नुभयो।

तिनीहरूलाई अन्तर्धान नाम गरेको त्यही अनौठो शरीर दिनुभयो।

स किन्नरान् किम्पुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत् प्रभुः।
मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन्॥ ४५॥

पदार्थ–

प्रभुः = सबैका स्वामी भएका
सः = उहाँ भगवान्ले
आत्माभासं = आफ्नो प्रतिबिम्बलाई
विलोकयन् = हेर्दै
आत्मना = आफैँले
आत्मानम् = आफूलाई
मानयन् = सुन्दर सम्झेर
प्रत्यात्म्येन = प्रतिबिम्बद्वारा
किन्नरान् = किन्नर र
किम्पुरुषान् = किम्पुरुषहरूलाई
असृजत् = सृजना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– सबैका स्वामी भएका भगवान्ले आफ्नो प्रतिबिम्बलाई हेर्दै आफैँले आफूलाई सुन्दर सम्झेर आफ्नो प्रतिबिम्बद्वारा किन्नर र किम्पुरुषहरूको सृजना गर्नुभयो।

ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत् परमेष्ठिना।
मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोषसि कर्मभिः॥ ४६॥

पदार्थ–

परमेष्ठिना = ब्रह्माजीद्वारा
यत् = जुन प्रतिबिम्बात्मक रूप
त्यक्तं = छोडिएको थियो
तद् एव = त्यही
रूपं = रूपलाई
ते = किन्नर र किंपुरुषहरूले
जगृहुः = ग्रहण गरे (त्यसैले)
उषसि = प्रातःकालमा
मिथुनीभूय = स्त्रीपुरुष मिलेर
कर्मभिः = ब्रह्माजीबाट प्राप्त शक्तिद्वारा
तम् = ब्रह्माजीलाई
गायन्तः = कीर्तन गर्ने गर्दछन्

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीद्वारा जुन प्रतिबिम्बात्मक रूप छोडिएको थियो त्यही रूपलाई किन्नर र किंपुरुषहरूले ग्रहण गरे। त्यसैले यी सबैले प्रातःकालमा स्त्रीपुरुष मिलेर ब्रह्माजीबाट प्राप्त शक्तिद्वारा उहाँको नै कीर्तन गर्ने गर्दछन्।

देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया।
सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः॥ ४७॥

पदार्थ–

सर्गे = सृष्टिक्रम
अनुपचिते = अघि नबढेपछि
बहुचिन्तया = धेरै चिन्ताले
भोगवता = भोगमय
देहेन = शरीरद्वारा
शयानः = सुतिरहनुभएका ब्रह्माले
वै = निश्चय नै
क्रोधाद् = रिसाएर
तत् वपुः = त्यो भोगमय शरीरलाई
उत्ससर्ज = छाडिदिनुभयो

वाक्यार्थ– सृष्टिक्रम अघि नबढेपछि धेरै चिन्ताले भोगमय शरीर लिएर सुतिरहनुभएका ब्रह्माले

रिसाएर त्यो भोगमय शरीरलाई छाडिदिनुभयो।

येऽहीयन्तामुतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे।

सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकन्धराः॥ ४८॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे प्रिय विदुर
अमुतः = त्यस शरीरबाट
ये = जुन
केशाः = केशहरू
अहीयन्त = झरेका थिए
ते = ती केशहरूबाट
अहयः = सर्पहरू
जज्ञिरे = उत्पन्न भए
प्रसर्पतः = घस्रने
सर्पाः = सर्पहरू र
भोगोरुकन्धराः = फणाले गर्दा अत्यन्त ठुलो काँध भएका
क्रूराः = क्रूर स्वभाव भएका
नागाः = नागहरू भए

वाक्यार्थ– हे विदुर ! त्यस शरीरबाट जुन केशहरू झरेका थिए तिनबाट सर्पहरू उत्पन्न भए। तिनीहरू घस्रने सर्प र फणाले गर्दा अत्यन्त ठुलो काँध भएका र क्रूर स्वभाव भएका नाग भए।

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः।

तदा मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्॥ ४९॥

पदार्थ–

आत्मभूः = आफैँ उत्पन्न हुनुभएका
सः = उहाँ ब्रह्माजीले
आत्मानं = आफूलाई
कृतकृत्यम् इव = गर्नुपर्ने जति सबै गरिसके जस्तो
मन्यमानः = मान्दै (हुनुहुन्थ्यो)
तदा = त्यसै वेला
अन्ते = अन्तिममा
मनसा = मनद्वारा
लोकभावनान् = सम्पूर्ण लोकलाई विस्तार गर्ने
मनून् = (चौध) मनुहरूलाई
ससर्ज = सृजना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– आफैँ उत्पन्न हुनुभएका ब्रह्माजी आफूले गर्नुपर्ने जति सबै गरिसकेजस्तो मान्दै हुनुहुन्थ्यो। त्यसै वेला उहाँले मनद्वारा सम्पूर्ण लोकलाई विस्तार गर्ने चौध मनुहरूको सृजना गर्नुभयो।

तेभ्यः सोऽत्यसृजत् स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान्।

तान् दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम्॥ ५०॥

पदार्थ–

आत्मवान् = सबैका आत्मस्वरूप
सः = उहाँ ब्रह्माजीले
तेभ्यः = ती मनुहरूका लागि
स्वीयं = आफ्नो
पुरुषम् = पुरुषाकार
पुरं = शरीरलाई
अत्यसृजत् = सृजना गर्नुभयो
तान् = ती मनुहरूलाई
दृष्ट्वा = देखेर
ये = जो
पुरा = मनुहरूभन्दा पहिले

सृष्टाः = सृजना गरिएका थिए (तिनीहरूले)
प्रजापतिम् = ब्रह्माजीलाई
प्रशशंसुः = प्रशंसा गर्न थाले

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण जगत्का आत्मस्वरूप ब्रह्माजीले ती मनुहरूका लागि आफ्नो पुरुषाकार शरीरको सृजना गर्नुभयो। ती मनुहरूलाई देखेर उनीहरूभन्दा पहिले सृजना गरिएका देवता, गन्धर्व आदिले ब्रह्माजीको प्रशंसा गर्न थाले।

अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम्।
प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन् साकमन्नमदामहे ॥ ५१ ॥

पदार्थ–

जगत्स्रष्टः = हे जगत्का स्रष्टा ब्रह्माजी
ते = तपाईंको
एतद् = यो मनुष्य आकारको देहको सृजना
अहो = अत्यन्त राम्रो छ
बत = निश्चय नै
सुकृतं = राम्रो काम
कृतम् = गर्नुभयो
यस्मिन् = जुन मनुष्य शरीरमा
क्रियाः = सम्पूर्ण अग्निहोत्र आदि कर्म
प्रतिष्ठिताः = प्रतिष्ठित छन् (यसैको सहायताले हामी)
साकम् = सँगसँगै
अन्नम् = अन्न
अदामहे = खान सक्छौ

वाक्यार्थ– हे जगत्का स्रष्टा ब्रह्माजी ! तपाईंको यो मनुष्य आकारको देहको सृजना अत्यन्त राम्रो छ। तपाईंले निश्चय नै यो राम्रो काम गर्नुभयो। यस शरीरमा सम्पूर्ण अग्निहोत्र आदि कर्म प्रतिष्ठित छन्। यसैको सहायताले हामी सँगसँगै अन्न खान सक्छौ।

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना।
ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

सुसमाधिना = राम्रो (गाढा) समाधि
तपसा = तपस्या
विद्यया = विद्या र
योगेन = योगले
युक्तः = सहित भएर
हृषीकेशः = जितेन्द्रिय
ऋषिः = ब्रह्माजीले
अभिमताः = प्रिय
प्रजाः = सन्तान
ऋषीन् = ऋषिहरूलाई
ससर्ज = सृजना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– गाढा समाधि, तपस्या, विद्या र योगले सहित भएर जितेन्द्रिय ब्रह्माजीले प्रिय सन्तान ऋषिहरूको सृजना गर्नुभयो।

तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः।
यत्तत् समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

अजः = ब्रह्माजीले
स्वस्य = आफ्नो
देहस्य = शरीरको
एकैकशः = प्रत्येक
अंशम् = अंश
तेभ्यः च = ती ऋषिहरूलाई
अदात् = दिनुभयो
यत् = जुन
तत् = त्यो शरीर
समाधियोगर्द्धितपोविद्या-विरक्तिमत् = समाधि, योग, ऐश्वर्य, तपस्या, विद्या र वैराग्यले सहित भएको थियो

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले आफ्नो शरीरको प्रत्येक अंश ती ऋषिहरूलाई दिनुभयो, जुन शरीर समाधि, योग, अणिमा, ऐश्वर्य, तपस्या, विद्या एवं वैराग्यले सहित भएको थियो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः॥ २०॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

कर्दमजीको तपस्या र भगवान्‌बाट वरदान

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

स्वायम्भुवस्य च मनोर्वंशः परमसम्मतः ।

कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥ १ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान् मैत्रेयजी	**मनोः** = मनुको	**यत्र** = जुन वंशमा
परमसम्मतः = सज्जनहरूले आदर गरेको	**वंशः** = वंश	**मैथुनेन** = मैथुनद्वारा
स्वायम्भुवस्य = स्वायम्भुव	**च** = पनि	**प्रजाः** = प्रजाहरू
	कथ्यतां = भन्नुहोस्	**एधिरे** = बढ्दैगए

वाक्यार्थ– हे भगवान् मैत्रेयजी ! सज्जनहरूले आदर गरेका स्वायम्भुव मनुको वंशको विषयमा पनि भन्नुहोस् जुन वंशमा मैथुनद्वारा प्रजाहरू बढ्दैगए।

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायम्भुवस्य वै ।

यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ २ ॥

पदार्थ–

वै = निश्चय नै	**प्रियव्रतोत्तानपादौ** = प्रियव्रत र उत्तानपादले	भएकी
स्वायम्भुवस्य = स्वायम्भुव मनुका	**यथाधर्मं** = धर्मअनुसार	**महीम्** = पृथिवीलाई
सुतौ = दुई छोरा	**सप्तद्वीपवतीं** = सात द्वीप	**जुगुपतुः** = रक्षा गरे (त्यो बताउनुहोस्)

वाक्यार्थ– स्वायम्भुव मनुका दुई छोरा प्रियव्रत र उत्तानपादले धर्मअनुसार सात द्वीप भएकी पृथिवीको रक्षा गरेको वृत्तान्त बताउनुहोस्।

तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता ।

पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ॥ ३ ॥

पदार्थ–

अनघ = निष्पाप भएका	**तस्य** = ती स्वायम्भुव मनुकी	नामले
ब्रह्मन् = हे मैत्रेयजी	**दुहिता** = छोरी	**विश्रुता** = प्रख्यात हुनुहुन्थ्यो र
वै = निश्चय नै	**देवहूति इति** = देवहूति यस	**प्रजापतेः** = प्रजापति

कर्दमस्य = कर्दमकी	हुनुभयो भनेर	**उक्ता** = भनियो
पत्नी = पत्नी	**त्वया** = तपाईंद्वारा	

वाक्यार्थ– निष्पाप हे मैत्रेयजी ! स्वायम्भुव मनुकी छोरी देवहूति नामले प्रख्यात हुनुहुन्थ्यो र उहाँ प्रजापति कर्दमकी पत्नी हुनुभयो भनेर तपाईंले भन्नुभयो। त्यो पनि बताउनुहोस्।

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः।
ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद॥ ४॥

पदार्थ–

महायोगी = सर्वयोगसम्पन्न	**तस्यां** = ती देवहूतिमा	**तत्** = त्यो कुरा
सः = ती कर्दमले	**वै** = निश्चय नै	**शुश्रूषवे** = सुन्न इच्छा भएको
योगलक्षणैः = यम आदि	**कतिधा** = कति प्रकारका	**मे** = मलाई
योगको लक्षणद्वारा	**वीर्यं** = सन्तान	**वद** = बताउनुहोस्
युक्तायां = युक्त भएकी	**ससर्ज** = उत्पन्न गर्नुभयो	

वाक्यार्थ– सर्वयोगसम्पन्न कर्दमले यम आदि योगको लक्षणद्वारा युक्त भएकी देवहूतिमा कति प्रकारका सन्तानहरू उत्पन्न गर्नुभयो। त्यो कुरा पनि सुन्न इच्छा भएको हुनाले मलाई बताउनुहोस्।

रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः।
यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम्॥ ५॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे मैत्रेयजी	**रुचिः** = रुचि	**लब्ध्वा** = पाएर
यः = जो	**दक्षः** = दक्षप्रजापतिले	**भूतानि** = सन्तानहरू
भगवान् = भगवान्	**वा** = र	**यथा** = जसरी
ब्रह्मणः = ब्रह्माको	**मानवीम्** = मनुपुत्रीलाई	**ससर्ज** = उत्पन्न गर्नुभयो
सुतः = छोरा	**भार्यां** = पत्नीको रूपमा	**च** = त्यो पनि बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे मैत्रेयजी ! भगवान् ब्रह्माका छोरा रुचि र दक्षप्रजापतिले मनुका पुत्रीहरूलाई पत्नीको रूपमा पाएर सन्तान उत्पन्न गरेको कथा पनि बताउनुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः।
सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश॥ ६॥

पदार्थ–

ब्रह्मणा = ब्रह्माजीद्वारा	**भगवान्** = भगवान्	**सहस्राणां दश** = दश हजार
प्रजाः = प्रजाहरू	**कर्दमः** = कर्दमले	**समाः** = वर्षसम्म
सृज इति = उत्पन्न गर भनी	**सरस्वत्यां** = सरस्वती नदीको	**तपः** = तपस्या
उदितः = आदेश दिइनुभएका	किनारमा	**तेपे** = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले प्रजाहरू उत्पन्न गर भनी कर्दमलाई आदेश दिनुभयो र भगवान् कर्दमले सरस्वती नदीको किनारमा दश हजार वर्षसम्म तपस्या गर्नुभयो।

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः।
सम्प्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्॥ ७॥

पदार्थ–

कर्दमः = कर्दम ऋषिले	**क्रियायोगेन** = पूजनोपचारद्वारा	**हरिं** = भगवान् हरिको
ततः = तपस्या गरिसकेपछि	**प्रपन्नवरदाशुषम्** = शरणमा	**भक्त्या** = भक्तिपूर्वक
समाधियुक्तेन = समाधिपूर्वकको	आएकालाई वर दिनुहुने	**सम्प्रपेदे** = सेवा गर्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– तपस्या गरिसकेपछि कर्दम ऋषिले समाधिपूर्वकको पूजनोपचारद्वारा शरणमा आएकालाई वर दिनुहुने भगवान् श्रीहरिको भक्तिपूर्वक सेवा गर्न लाग्नुभयो।

तावत् प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे।
दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद् वपुः॥ ८॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी	**भगवान्** = भगवान्ले	**दधत्** = धारण गरेर
तावत् = त्यति खेर	**प्रसन्नः** = प्रसन्न हुँदै	**तं** = ती कर्दम ऋषिलाई
कृते = सत्य	**शाब्दं** = वेदप्रतिपाद्य	**दर्शयामास** = दर्शन दिनुभयो
युगे = युगमा	**ब्रह्म** = ब्रह्मस्वरूपको	
पुष्कराक्षः = कमलनयन	**वपुः** = शरीर	

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! सत्य युगमा कर्दम ऋषिले सेवा गर्न लाग्दा कमलनयन भगवान्ले प्रसन्न हुँदै सत्य युगमा वेदप्रतिपाद्य ब्रह्मस्वरूपको शरीर धारण गरेर उहाँलाई दर्शन दिनुभयो।

विवरण– शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः यस पदावलीमा 'शाब्दं ब्रह्म' 'वपु'को विशेषण हो भने 'शाब्दं' यो पद 'ब्रह्म'को विशेषण हो। शब्द प्रमाणबाट मात्र जानिने जुन ब्रह्म तत्त्व हो त्यसले युक्त शरीर भन्ने अर्थ यस पदावलीले दिन्छ। परमात्मा अथवा ब्रह्मले धारण गर्नुभएको शरीर परमात्मादेखि भिन्न होइन, परमात्मा नै हो। शब्दप्रमाण भनेर वेद–उपनिषद्लाई लिइन्छ। त्यसबाट मात्रै ब्रह्म जानिने भएकाले 'शाब्द ब्रह्म' भनिएको हो। भगवान्ले त्यस्तै शरीरको दर्शन कर्दम ऋषिलाई

दिनुभयो भनी यहाँ भनिएको हो।

स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम्।
स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोऽम्बरम्॥ ९॥
किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरम्।
श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम्॥ १०॥
विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः।
दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरम्॥ ११॥
जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः।
गीर्भिस्त्वभ्यगृणात् प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः॥ १२॥

पदार्थ–

विरजम् = निर्मल
अर्काभं = सूर्यको जस्तो कान्ति भएका
सितपद्मोत्पलस्रजम् = सेतो कमलको फूलको माला लगाउनुभएका
स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं = काला, स्निग्ध र घुम्रिएका केशसमूह एवं नीलो मुखकमलद्वारा सुशोभित हुनुभएका
विरजः = निर्मल
अम्बरम् = वस्त्र धारण गर्नुभएका
किरीटिनं = मुकुट
कुण्डलिनं = कुण्डल र
शङ्खचक्रगदाधरम् = शङ्ख, चक्र, गदा, धारण गर्नुभएका
श्वेतोत्पलक्रीडनकं = हातमा सेतो कमलरूपी खेलौना लिनु भएका
मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् = मनलाई आनन्दित बनाउने गरी मुस्कुराउनुहुने
गरुत्मतः = गरुडको
अंसदेशे = काँधमा
विन्यस्तचरणाम्भोजम् = आफ्नो चरणकमल राख्नुभएका
वक्षः श्रियं = वक्षःस्थलमा भगवती लक्ष्मीलाई लिनुभएका
कौस्तुभकन्धरम् = घाँटीमा कौस्तुभमणि लगाउनुभएका
खे = आकाशमा
अवस्थितं = रहनु भएका
तं = उहाँ भगवान् विष्णुलाई
लब्धमनोरथः = आफ्नो इच्छा पूर्ण भएका
प्रीतिस्वभावात्मा = प्रेममय चित्त भएका
सः = ती कर्दमजीले
क्षितौ = पृथ्वीमा
मूर्ध्ना = शिर (राखेर)
अपतत् = दण्डवत् प्रणाम गर्नुभयो र
कृताञ्जलिः = हात जोडेर
गीर्भिः = मधुर वाणीले
अभ्यगृणात् = स्तुति गर्न थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– निर्मल सूर्यको जस्तो कान्ति हुनुभएका, सेतो कमलको फूलको माला लगाउनुभएका, काला, स्निग्ध र घुम्रिएका केशसमूह एवं नीलो मुखकमलद्वारा सुशोभित हुनुभएका, निर्मल वस्त्र

धारण गर्नुभएका, मुकुट, कुण्डल, शङ्ख, चक्र र गदा धारण गर्नुभएका, हातमा सेतो कमलरूपी खेलौना लिनुभएका, मनलाई आनन्दित बनाउने गरी मुस्कुराउनुहुने, गरुडको काँधमा आफ्नो चरणकमल राख्नुभएका, वक्षःस्थलमा भगवती लक्ष्मीलाई लिनुभएका, घाँटीमा कौस्तुभमणि लगाउनुभएका एवं आकाशमा रहनुभएका भगवान् विष्णुलाई आफ्नो इच्छा पूर्ण भई प्रेममय चित्त भएका कर्दमजीले पृथ्वीमा शिर राखेर दण्डवत् प्रणाम गर्नुभयो र हात जोडेर मधुर वाणीले स्तुति गर्न थाल्नुभयो।

ऋषिरुवाच (कर्दम ऋषिले भन्नुभयो)

जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशेः
सांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः।
यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भि-
राशासते योगिनो रूढयोगाः॥ १३॥

पदार्थ–

ईड्य = हे स्तुति गर्न योग्य परमेश्वर	**अद्य** = आज	**सद्भिः** = पुण्य परिपूर्ण भएका
अखिलसत्त्वराशेः = सम्पूर्ण सत्त्वगुणको आधार हुनुभएका	**नः** = हाम्रो	**जन्मभिः** = जन्महरूद्वारा
तव = हजुरको	**अक्ष्णोः** = आँखाको	**रूढयोगाः** = योगसिद्ध भएका
दर्शनात् = दर्शनबाट	**सांसिद्ध्यम्** = सफलता	**योगिनः** = योगीहरू
	जुष्टं = भएको छ	**यद्दर्शनं** = जो हजुरको दर्शन गर्ने
	बत = खुसीको कुरा हो	**आशासते** = इच्छा गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे स्तुति गर्न योग्य परमेश्वर! सम्पूर्ण सत्त्वगुणको आधार हुनुभएका हजुरको दर्शनबाट आज हाम्रा आँखा सफल भएका छन्। खुसीको कुरा के हो भने पुण्यपरिपूर्ण भएका शुभ जन्महरूद्वारा योगसिद्ध भएका योगीहरू पनि हजुरको दर्शन गर्ने इच्छा गर्दछन्।

ये मायया ते हतमेधसस्त्वत्-
पादारविन्दं भवसिन्धुपोतम्।
उपासते कामलवाय तेषां
रासीश कामान् निरयेऽपि ये स्युः॥ १४॥

पदार्थ–

ईश = हे ईश्वर	**ते** = हजुरको	**हतमेधसः** = बुद्धिनाश भएका मानिसहरू
ये = जो	**मायया** = मायाद्वारा	

भवसिन्धुपोतम् = संसाररूपी सागरको जहाज भएको
त्वत्पादारविन्दं = हजुरको चरणकमललाई
कामलवाय = तुच्छ विषयभोगका लागि
उपासते = उपासना गर्दछन्
तेषां = तिनीहरूलाई पनि
कामान् = विषयको भोग
रासि = दिनुहुन्छ
ये = जुन भोगहरू
निरये = नरकमा
अपि = पनि
स्युः = छन्

वाक्यार्थ– हे ईश्वर ! जो हजुरको मायाद्वारा बुद्धिनाश भएका व्यक्तिहरू संसाररूपी सागरको जहाज भएको हजुरको चरणकमललाई तुच्छ विषयको भोगका लागि उपासना गर्दछन् तिनीहरूलाई पनि हजुर विषयको भोग दिनुहुन्छ, जुन भोगहरू नरकमा पनि छन्।

तथा स चाहं परिवोढुकामः
समानशीलां गृहमेधधेनुम्।
उपेयिवान् मूलमशेषमूलं
दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य ॥ १५ ॥

पदार्थ–
तथा = (म जसरी विषयभोगको निन्दा गर्छु) त्यस्तै
सः = त्यो
अहं = म कर्दम
च = पनि (विषयभोगमा आसक्त छु)
गृहमेधधेनुम् = गृहस्थाश्रम धर्मकी सहायक
समानशीलां = समान शीलवती पत्नी
परिवोढुकामः = विवाह गर्न इच्छुक हुँदै
दुराशयः = कामासक्त भएको म
कामदुघाङ्घ्रिपस्य = इच्छाअनुसारको फल दिने कल्पवृक्षसमान
अशेषमूलं = सम्पूर्ण पुरुषार्थको कारणरूप (हजुरको चरणको शरणमा)
उपेयिवान् = आएको छु

वाक्यार्थ– म जसरी विषयभोगको निन्दा गर्छु, त्यस्तै म कर्दम आफैँ पनि विषयमा आसक्त छु। गृहस्थाश्रम धर्मकी सहायक समान शीलवती पत्नी विवाह गर्न इच्छुक हुँदै विषयमा आसक्त भएको म इच्छाअनुसारको फल दिने कल्पवृक्षसमान सम्पूर्ण पुरुषार्थको कारणरूप हजुरको चरणको शरणमा आएको छु।

प्रजापतेस्ते वचसाधीश तन्त्या
लोकः किलायं कामहतोऽनुबद्धः।
अहं च लोकानुगतो वहामि
बलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम्॥ १६ ॥

पदार्थ–

शुक्ल = शुद्ध धर्ममूर्ति भएका	**कामहतः** = नाना प्रकारको	**लोकानुगतः** = जीवजस्तै
अधीश = हे प्रभु	कामनामा फसेको	कामनामा फसेको छु र
प्रजापतेः = प्रजापालक	**लोकः** = जीव	**अनिमिषाय** = कालरूप
ते = हजुरको	**किल** = निश्चय नै	**तुभ्यम्** = हजुरलाई खुसी पार्न
वचसा = वेदवाणीरूप	**अनुबद्धः** = बाँधिएको छ	**बलिं** = पूजासामग्री
तन्त्या = दाम्लोले	**अहं** = म	**वहामि** = समर्पण गर्छु
अयं = यो	**च** = पनि	

वाक्यार्थ– शुद्ध धर्ममूर्ति भएका हे प्रभु ! प्रजापालक हजुरको वेदवाणीरूप दाम्लोले यो नाना प्रकारको कामनामा फसेको जीव बाँधिएको छ। म पनि अन्य जीवजस्तै कामनामा फसेको छु र कालरूप हजुरलाई खुसी पार्न पूजासामग्री समर्पण गर्छु।

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च
हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम्।
परस्परं त्वद्गुणवादसीधु-
पीयूषनिर्यापितदेहधर्माः॥ १७॥

पदार्थ–

लोकान् = विषयासक्त	**हित्वा** = छाडेर (जसले)	**परस्परं** = परस्परमा
मानिसहरू	**ते** = हजुरको	**त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापित-**
च = र	**चरणातपत्रम्** = चरणरूपी	**देहधर्माः** = हजुरको गुणकथारूप
लोकानुगतान् = विषयासक्तको	छाताको	मादक अमृत पिएर भोक, प्यास
पछि लाग्ने	**श्रिताः** = आश्रय लिन्छन्	आदि शरीरका धर्महरू शान्त
पशून् = अज्ञानीहरूलाई	(तिनीहरू)	गर्दछन्

वाक्यार्थ– विषयासक्त मानिसहरू र विषयासक्तको पछि लाग्ने अज्ञानीहरूलाई छोडी जसले हजुरको चरणरूपी छाताको आश्रय लिन्छन् तिनीहरू परस्परमा हजुरको गुणकथारूप मादक अमृत पिएर भोक, प्यास आदि शरीरका धर्महरू शान्त गर्दछन्।

न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां
त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व।

षण्नेम्यनन्तच्छदि यत् त्रिणाभि
करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥ १८ ॥

पदार्थ–

अजराक्षभ्रमिः = साक्षात् ब्रह्म नै एक अक्ष र त्यसमा भ्रमण गर्ने संवत्सररूप चक्का भएको
त्रयोदशारं = अधिकमास सहित तेह्र महिना अरा रहेको
त्रिशतं = तीन सय
षष्टिपर्व = साठी दिन सन्धिस्थल
षण्नेमि = छ ऋतु नेमि र
अनन्तच्छदि = क्षण, पल आदि अनन्त पत्राकार छाना भएको
त्रिणाभि = चतुर्मास्यादि तीन नाभि र
करालस्रोतः = तीव्र वेग भएको
ते = हजुरको
यत् = संवत्सररूप कालचक्र
जगत् = सम्पूर्ण जगत्
आच्छिद्य = छेदन गर्दै
धावत् = घुमिरहेको छ (तर पनि)
एषां = हजुरका भक्तहरूको
आयुः = आयु
न = हरण गर्दैन

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! यो कालचक्र ज्यादै प्रबल छ। साक्षात् ब्रह्म नै यसको मियो हो। अधिकमास सहित तेह्र महिना त्यसका अरा हुन्, तीन सय साठी दिन सन्धिस्थल हुन्, छ ऋतु नेमि हुन्, क्षण, पल आदि यसका पत्राकार छाना हुन्, तीन चातुर्मास्य यसका आधारभूत नाभि हुन्। यो अत्यन्त तीव्र वेग भएको हजुरको संवत्सररूप कालचक्र सम्पूर्ण जगत्को आयु छेदन गरेर घुमिरहेको छ तर पनि त्यसले हजुरका भक्तहरूको आयु हरण गर्दैन।

एकः स्वयं सञ्जगतः सिसृक्षया-
द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ।
सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे
यथोर्णनाभिर्भगवन् स्वशक्तिभिः ॥ १९ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्
एकः सन् = एक्लै
स्वयं = आफैँ
जगतः = संसारको
सिसृक्षया = सृष्टि गर्ने इच्छाले
अद्वितीयया = अद्वितीय
आत्मन्नधियोगमायया = आफ्नो शक्तिभूत योगमायाको
स्वशक्तिभिः = शक्तिद्वारा
अदः = यो संसार
उर्णनाभिः = माकुरोले जालो बुनेको
यथा = जस्तै
सृजसि = सृष्टि गर्नुहुन्छ
पासि = पालन गर्नुहुन्छ
पुनः = र
ग्रसिष्यसे = संहार पनि गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! एक्लै आफैँ संसारको सृष्टि गर्ने इच्छाले अद्वितीय आफ्नो शक्तिभूत योगमायाको शक्तिद्वारा हजुरले माकुराले जालो बुनेजस्तै यो संसारको सृष्टि गर्नुहुन्छ, पालन

गर्नुहुन्छ र संहार पनि गर्नुहुन्छ।

विवरण– जसरी ऊर्णनाभि अर्थात् माकुराले अरू कसैको अपेक्षा नगरीकन जाल बनाउँछ त्यसै गरी परमात्माले पनि जगत्‌को रचना गर्नुहुन्छ। अग्नि र त्यसमा रहेको पोल्ने शक्ति भिन्न नभएझैं मायाशक्ति परमात्माभन्दा भिन्न होइन। यस श्लोकमा आएको अद्वितीय पदले परमात्माभन्दा भिन्न नभएको मायालाई नै लिनुपर्छ। मुण्डकोपनिषद्‌को मन्त्र **यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च** (१।१।७)मा बताइएअनुसार जसरी माकुराले साधननिरपेक्ष भई आफैं जालको सृजना गर्छ र आफैंमा त्यसको लय गर्दछ, त्यस्तै परमात्माबाट जगत्‌को उत्पत्ति र त्यहीं लय हुन्छ। यस्तो कारणलाई अभिन्ननिमित्तोपादानकारण भनिन्छ। घैंटोको लागि माटो उपादान कारण हो र कुमाले निमित्त कारण हो। परमात्मा नै जगत्‌को रूपमा देखिनुभएकाले र त्यसको कर्ता पनि आफैं नै हुनुभएकाले उहाँ जगत्‌को अभिन्ननिमित्तोपादानकारण हुनुहुन्छ। तर माकुरोविना पनि जालको अस्तित्व रहेझैं परमात्माविना जगत्‌को अस्तित्व रहने हो कि भनी शङ्का गर्न मिल्दैन। परमात्मा व्यापक र सत् भएको हुँदा जगत् रहँदा वा नरहँदा पनि परमात्मसत्ता रहिरहन्छ।

यहाँ चेतन परमात्माबाट जड जगत्‌को उत्पत्ति कसरी हुन सक्छ भन्ने शङ्काको समाधानका लागि पृथिवीबाट पार्थिव रुखहरूको उत्पत्ति भएझैं चेतनबाट जगत्‌को उत्पत्ति हुन्छ भनिएको छ। तर जडबाट जडको र चेतनबाट चेतनको नै उत्पत्ति हुन सक्छ भन्ने कुरा होइन। जसरी चेतन पुरुषबाट कपाल, नङ् आदि उत्पन्न हुन्छन् त्यसरी नै चेतन ईश्वरबाट जड जगत्‌को उत्पत्ति हुन सक्छ।

नैतद् बताधीश पदं तवेप्सितं
यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम्।
अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया
लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः॥ २०॥

पदार्थ–

अधीश = हे प्रभु
नः = हामी भक्तहरूका निमित्त
मायया = मायाद्वारा
यत् = जो
भूतसूक्ष्मम् = भूतसूक्ष्म
पदं = शब्द आदि विषयसुख
तनुषे = विस्तार गर्नुहुन्छ
एतत् = यो
तव = हजुरको
ईप्सितं = अभीष्ट
न = होइन (तैपनि)
बत = निश्चय नै
अनुग्रहाय = हाम्रो अनुग्रहको लागि
अस्तु अपि = हो
यर्हि = यसैले
मायया = मायाद्वारा परिच्छिन्न
लसत्तुलस्या = सुन्दर तुलसीमालायुक्त
तनुवा = शरीरद्वारा
विलक्षितः = लक्षित हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामी भक्तहरूका निमित्त मायाद्वारा जो पञ्चमहाभूतका सूक्ष्म विषय (शब्द,

स्पर्श आदि)को विस्तार गर्नुहुन्छ, यो हजुरको अभीष्ट होइन, यो त निश्चय नै हाम्रै अनुग्रहको लागि हो। यसैले मायाद्वारा परिच्छिन्न हजुर तुलसीमालाले सुशोभित शरीरद्वारा लक्षित हुनुहुन्छ।

तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं
स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रम् ।
नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपाद-
सरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥ २१ ॥

पदार्थ–

अनुभूत्या = अनुभव गर्दा (स्वरूपतः) **उपरतक्रियार्थं** = कुनै पनि क्रिया र सामग्री नचाहने (भएर पनि) **स्वमायया** = आफ्नो मायाद्वारा **वर्तितलोकतन्त्रम्** = संसारचक्र चलाउने **अल्पीयसि** = थोरै आराधना गरे पनि **कामवर्षम्** = इच्छा अनुसारका वस्तुको वर्षा गरिदिने **नमनीयपादसरोजम्** = वन्दनीय चरणकमल भएका **तं** = ती भगवान् श्रीहरिलाई **अभीक्ष्णं** = बारम्बार **नमामि** = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– अनुभव गर्दा (स्वरूपतः) कुनै पनि क्रिया र सामग्री नचाहने भएर पनि आफ्नो मायाद्वारा संसारचक्र चलाउने, थोरै आराधना गरे पनि इच्छा अनुसारका वस्तुहरूको वर्षा गरिदिने एवं वन्दनीय चरणकमलवाला भगवान् श्रीहरिलाई म बारम्बार नमस्कार गर्दछु।

विवरण– कर्म र त्यसको फलरूप संसार परमात्मामा नै अडेको छ तर परमात्मा संसारसँग टाँसिनुभएको छैन। कर्मको कारण कामना हो र कामनाको कारण अज्ञान हो। त्यसैले कर्मफलभोगलाई नष्ट गर्ने उपाय ज्ञान हो। भोग्नु कर्मफललाई नष्ट गर्ने उपाय होइन। कर्ता, कर्म र फलको बीच भेदबुद्धि नभईकन कर्मफल सम्भव छैन। म कर्ता हुँ, यो मेरो कर्म हो र पछि यसको फल मैले भोग्नेछु भन्ने भेदभावना आत्मज्ञान भएपछि नष्ट हुन्छ। विभिन्न अवतार लिए पनि परमात्माले आफूलाई एक मात्र आत्मतत्त्वको रूपमा जान्नुहुन्छ अतः उहाँमा कर्मफलभोग छैन।

ऋषिरुवाच (कर्दम ऋषिले भन्नुभयो)

इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभ-
स्तमाबभाषे वचसामृतेन ।
सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः
प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥ २२ ॥

पदार्थ–

इति = यसरी
अव्यलीकं = निष्कपट भावबाट
प्रणुतः = स्तुति गरिनुभएका
सुपर्णपक्षोपरि = गरुडमाथि
रोचमानः = विराजमान हुनुभएका
प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः = प्रेमयुक्त मन्द मुस्कानद्वारा आँखीभौँ चञ्चल बनाउनुभएका
अब्जनाभः = भगवान् विष्णुले
अमृतेन = अमृतरूपी
वचसा = वाणीले
तम् = कर्दम ऋषिलाई
आबभाषे = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसरी निष्कपट भावबाट स्तुति गरिनुभएका, गरुडमाथि विराजमान हुनुभएका एवं प्रेमयुक्त मन्द मुस्कानद्वारा आँखीभौँ चञ्चल बनाउनुभएका भगवान् विष्णुले अमृतरूपी वाणीले कर्दम ऋषिलाई यसप्रकार भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (भगवान्ले भन्नुभयो)

विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत्।
यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः॥ २३॥

पदार्थ–

यदर्थम् = जसका लागि
आत्मनियमैः = शम, दम आदि नियमपूर्वक
त्वया = तिमीद्वारा
अहं = म
समर्चितः = पूजा गरिएँ
तत् = त्यो
तव = तिम्रो
चैत्यं = हृदयको भाव
विदित्वा = जानेर
मे = मद्वारा
पुरा = पहिले
एव = नै
समयोजि = त्यसको व्यवस्था गरिएको छ

वाक्यार्थ– जसका लागि शम, दम आदि नियमपूर्वक तिमीले मलाई पूजा गर्‍यौ, त्यो तिम्रो हृदयको भाव जानेर मैले पहिले नै त्यसको व्यवस्था गरिसकेको छु।

न वै जातु मृषैव स्यात् प्रजाध्यक्ष मदर्हणम्।
भवद्विधेष्वतितरां मयि सङ्गृभितात्मनाम्॥ २४॥

पदार्थ–

प्रजाध्यक्ष = हे प्रजापति
मयि = ममा
सङ्गृभितात्मनाम् = निरन्तर चित्त लगाउने व्यक्तिको
मदर्हणम् = मेरो आराधना
जातु = कहिल्यै पनि
वै = निश्चय नै
मृषा = निष्फल
न एव स्यात् = हुँदैन नै
भवद्विधेषु = तिमीजस्तो पुरुषको त
अतितरां = पूर्ण सफल हुन्छ

वाक्यार्थ– हे प्रजापति ! ममा निरन्तर चित्त लगाउने व्यक्तिले गरेको मेरो आराधना कहिल्यै पनि निष्फल हुँदैन। तिमीजस्तो पुरुषको आराधना त पूर्ण सफल हुन्छ।

प्रजापतिसुतः सम्राण्मनुर्विख्यातमङ्गलः ।

ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम् ॥ २५ ॥

पदार्थ–

यः = जो
प्रजापतिसुतः = ब्रह्माका छोरा
विख्यातमङ्गलः = प्रख्यात सदाचार आदि लक्षण भएका
सम्राट् = सार्वभौम राजा
मनुः = मनु छन् (तिनले)
ब्रह्मावर्तं = ब्रह्मावर्तमा
अधिवसन् = बस्दै
सप्तार्णवां = सात समुद्रवाला
महीम् = सम्पूर्ण पृथिवीको
शास्ति = शासन गर्दछन्

वाक्यार्थ– जो ब्रह्माका छोरा प्रख्यात एवं सदाचार आदि लक्षण भएका सम्राट् मनु छन् तिनले ब्रह्मावर्तमा बस्दै सात समुद्रवाला सम्पूर्ण पृथिवीको शासन गर्दछन्।

स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ।

आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः ॥ २६ ॥

पदार्थ–

विप्र = हे विप्रवर
राजर्षिः = राजश्रेष्ठ
धर्मकोविदः = धर्मज्ञ
सः च = ती मनु पनि
त्वां = तिमीलाई
दिदृक्षुः = हेर्ने इच्छाले
परश्वः = पर्सि
शतरूपया = शतरूपा
महिष्या = महारानीका साथमा
इह = यहाँ
आयास्यति = आउनेछन्

वाक्यार्थ– हे विप्रवर ! राजश्रेष्ठ धर्मज्ञ ती मनु पनि तिमीलाई भेट्ने इच्छाले पर्सि शतरूपा महारानीका साथमा यहाँ आउनेछन्।

आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ।

मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥ २७ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे प्रजापति कर्दम
असितापाङ्गीं = आँखाको छेउ कालो भएकी
वयःशीलगुणान्विताम् = यौवन र शीलस्वभावले युक्त
पतिं = पतिलाई
मृगयन्तीं = खोजिरहेकी
आत्मजाम् = छोरी
अनुरूपाय = (ती छोरीका लागि) योग्य भएका
ते = तिमीलाई
दास्यति = दिनेछन्

वाक्यार्थ– हे प्रजापति कर्दम ! आँखाको छेउ कालो भएकी, यौवन र शीलस्वभावले युक्त एवं विवाह गर्न पति खोजिरहेकी आफ्नी छोरी देवहूति आफ्नी ती छोरीका लागि योग्य भएका तिमीलाई दिनेछन्।

समाहितं ते हृदयं यत्रेमान् परिवत्सरान्।

सा त्वां ब्रह्मन् नृपवधूः काममाशु भजिष्यति॥ २८॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ब्रह्मरूप कर्दम	**ते** = तिम्रो	**त्वां** = तिमीलाई
इमान् = यी	**हृदयं** = मन	**आशु** = चाँडै नै
परिवत्सरान् = बितेका वर्षहरूमा	**समाहितं** = लागेको थियो	**कामम्** = इच्छानुसार
	सा = ती	**भजिष्यति** = सेवा गर्नेछिन्
यत्र = जुन स्त्रीमा	**नृपवधूः** = राजपुत्रीले	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मरूप कर्दम ! यी बितेका वर्षहरूमा जुन स्त्रीमा तिम्रो मन लागेको थियो ती राजपुत्रीले तिमीलाई चाँडै नै इच्छानुसार सेवा गर्नेछिन्।

या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति।

वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यञ्जसात्मनः॥ २९॥

पदार्थ–

या = जो राजपुत्रीले	**प्रसविष्यति** = उत्पन्न गर्नेछिन्	**अञ्जसा** = साक्षात्
ते = तिम्रो	**त्वदीये** = तिम्रो	**आत्मनः** = आफ्नो रूप अर्थात् पुत्रहरू
आत्मभृतं = आफूले धारण गरेको	**वीर्ये** = वीर्यबाट उत्पन्न भएका नौ कन्याहरूमा	**आधास्यन्ति** = उत्पन्न गर्नेछन्
वीर्यं = वीर्यले	**ऋषयः** = मरीचि आदि ऋषिहरूले	
नवधा = नौवटी कन्याहरू		

वाक्यार्थ– ती राजपुत्रीले तिम्रो वीर्यद्वारा नौवटी कन्याहरू उत्पन्न गर्नेछिन्। तिम्रो सन्ततिको रूपमा उत्पन्न भएका ती नौवटी कन्याहरूमा मरीचि आदि ऋषिहरूले पुत्र उत्पन्न गर्नेछन्।

त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः।

मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे॥ ३०॥

पदार्थ–

त्वं = तिमी	**अनुष्ठाय** = पालन गरेर	
च = पनि	**उशत्तमः** = चित्त शुद्ध भएको (होऊ)	**मयि** = ममा (अर्पण गरेपछि)
मे = मेरो		**मां** = मलाई
निदेशं = आज्ञा	**तीर्थीकृताशेषक्रियार्थः** = सम्पूर्ण क्रिया र क्रियाको फल अर्पण गरेको व्यक्ति	**प्रपत्स्यसे** = पाउनेछौ
सम्यक् = राम्ररी		

वाक्यार्थ– तिमी पनि मेरो आज्ञा राम्ररी पालन गरेर चित्त शुद्ध गर। सम्पूर्ण क्रिया र क्रियाको फल ममा अर्पण गरेपछि मात्र तिमीले मलाई पाउनेछौ।

विवरण– तीर्थीकृताशेषक्रियार्थः यो पदको अर्थ हो **तीर्थीकृतः समर्पितः अशेषः क्रियार्थः कर्मफलम् येन** अर्थात् शुभ र अशुभ सबैथरी कर्मको फल परमात्मालाई अर्पण गरेको व्यक्ति नै **तीर्थीकृताशेषक्रियार्थः** हो। **उशत्तमः** भनेको चित्त शुद्ध भएको व्यक्ति हो। चित्तशुद्धि नहुन्जेल कामना रहने हुँदा पूरा कर्मफल अर्पण सम्भव छैन। चित्त शुद्ध भएको जो व्यक्ति सम्पूर्ण कर्महरूलाई परमात्मामा अर्पण गर्छ ऊ ज्ञानको अधिकारी हुन्छ।

कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान्।
मय्यात्मानं सह जगद् द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम्॥ ३१॥

पदार्थ–

जीवेषु = सम्पूर्ण जीवहरूमा	तिमीले	**मयि** = ममा
दयां = दया (गरेर एवं)	**आत्मानं** = आफू	**च** = र
अभयम् = अभय	**च** = र	**माम्** = मलाई
दत्त्वा = दिएर	**जगत्** = संसारलाई	**आत्मनि** = आफूमा
आत्मवान् = आत्मज्ञान भएका	**सह** = एकैचोटि	**द्रक्ष्यसि** = देख्नेछौ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण जीवहरूमा दया गरेर एवं अभय दिएर आत्मज्ञान भएका तिमीले आफू र संसारलाई एकैचोटि ममा र मलाई आफूमा देख्नेछौ।

सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने।
तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम्॥ ३२॥

पदार्थ–

महामुने = हे महामुनि	**त्वद्वीर्येण** = तिम्रो वीर्यद्वारा	(जन्म लिएर)
अहं = म	**तव** = तिम्री	**तत्त्वसंहिताम्** = सांख्य शास्त्रको
स्वांशकलया सह = आफ्नो	**क्षेत्रे** = भार्या	**प्रणेष्ये** = रचना गर्नेछु
कलाले सहित भएर	**देवहूत्यां** = देवहूतिको गर्भमा	

वाक्यार्थ– हे महामुनि ! आफ्नो कलाले सहित म तिम्रो वीर्यद्वारा तिम्री भार्या देवहूतिको गर्भमा जन्म लिएर सांख्य शास्त्रको रचना गर्नेछु।

विवरण– सङ्ख्यायन्ते तत्त्वानि यत्र तत् साङ्ख्यम् अर्थात् जहाँ तत्त्वहरूको गणना गरिन्छ त्यो शास्त्रलाई साङ्ख्यशास्त्र भनिएको छ। **तत्त्वसंहिताम्** यो पदको अर्थ विद्वान्हरूले साङ्ख्यशास्त्र भनी गर्नुभएको छ। श्रीधरस्वामीले पनि २५ औं अध्यायको पहिलो श्लोकमा तत्त्वसंख्याता भनेर कपिलदेवलाई साङ्ख्यप्रवर्तक मान्नुभएको छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं तमनुभाष्याथ भगवान् प्रत्यगक्षजः।

जगाम बिन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात्॥ ३३॥

पदार्थ–

प्रत्यगक्षजः = इन्द्रिय अन्तर्मुख हुँदा देखिनुहुने	**एवं** = यसो	**परिश्रितात्** = घेरिएको
भगवान् = भगवान् श्रीहरि	**अनुभाष्य** = भनेर	**बिन्दुसरसः** = बिन्दुसरोवर तीर्थबाट
तम् = ती कर्दमलाई	**अथ** = त्यसपछि	**जगाम** = जानुभयो
	सरस्वत्या = सरस्वती नदीद्वारा	

वाक्यार्थ– इन्द्रिय अन्तर्मुख हुँदा देखिनुहुने भगवान् श्रीहरि कर्दम ऋषिलाई यसो भनेर सरस्वती नदीद्वारा घेरिएको बिन्दुसरोवर तीर्थबाट जानुभयो।

निरीक्षतस्तस्य ययावशेष-

सिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः।

आकर्णयन् पत्ररथेन्द्रपक्षै-

रुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम॥ ३४॥

पदार्थ–

तस्य = ती कर्दमले	**पत्ररथेन्द्रपक्षैः** = पक्षिराज गरुडको प्वाँखद्वारा	**स्तोमम्** = मन्त्रहरू
निरीक्षतः = हेर्दाहेर्दै	**उच्चारितं** = उच्चारण गरिएका	**आकर्णयन्** = सुन्दै
अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः = सम्पूर्ण सिद्धेश्वरहरूद्वारा स्तुति गरिनुभएका भगवान्	**उदीर्णसाम** = सामवेदका आधारभूत	**ययौ** = जानुभयो

वाक्यार्थ– कर्दमले हेर्दाहेर्दै सम्पूर्ण सिद्धेश्वरहरूद्वारा स्तुति गरिनुभएका भगवान् श्रीहरि पक्षिराज गरुडको प्वाँखद्वारा उच्चारण गरिएका सामवेदका आधारभूत मन्त्रहरू सुन्दै जानुभयो।

अथ सम्प्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः।

आस्ते स्म बिन्दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन्॥ ३५॥

पदार्थ–

शुक्ले = शुद्धरूप भगवान्	**भगवान्** = भगवान्	**तं** = त्यस
सम्प्रस्थिते = जानुभएपछि	**कर्दमः** = कर्दम	**कालं** = समयको
अथ = त्यसपछि	**ऋषिः** = मुनि	**प्रतिपालयन्** = प्रतीक्षा गर्दै

बिन्दुसरसि = बिन्दुसरोवरमा | **आस्ते स्म** = रहनुभयो

वाक्यार्थ– भगवान् जानुभएपछि भगवान् कर्दम मुनि भगवान्ले भन्नुभएको त्यस समयको प्रतीक्षा गर्दै बिन्दुसरोवरमा रहनुभयो।

मनुः स्यन्दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम्।
आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन् महीम्॥ ३६॥
तस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान् यत् समादिशत्।
उपायादाश्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत्॥ ३७॥

पदार्थ–

सुधन्वन् = हे धनुर्धारी विदुरजी
सभार्यः = आफ्नी पत्नीसहित
मनुः = स्वायम्भुव मनु
शातकौम्भपरिच्छदम् = सुनका गहनाले सजिएको
स्यन्दनम् = रथमा
आस्थाय = चढेर (त्यहाँ)
स्वां = आफ्नी
दुहितरं = छोरीलाई (पनि)
आरोप्य = राखेर
महीम् = पृथिवीमा
पर्यटन् = घुम्दै
भगवान् = भगवान् श्रीहरिले
यत् = जुन दिन
समादिशत् = बताउनुभएको थियो
तस्मिन् = त्यही
अहनि = दिनमा
शान्तव्रतस्य = शान्तिपरायण
मुनेः = कर्दम मुनिको
तत् = त्यो
आश्रमपदं = आश्रममा
उपायात् = आउनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! आफ्नी पत्नीसहित स्वायम्भुव मनु सुनका गहनाले सजिएको रथमा चढी त्यसै रथमा आफ्नी छोरीलाई राखेर पृथिवी घुम्दै भगवान् श्रीहरिले बताउनुभएको दिनमा शान्तिपरायण कर्दम मुनिको आश्रममा पुग्नुभयो।

यस्मिन् भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिन्दवः।
कृपया सम्परीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम्॥ ३८॥
तद् वै बिन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतम्।
पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम्॥ ३९॥

पदार्थ–

सरस्वत्या = सरस्वती नदीको पानीले
परिप्लुतम् = युक्त भएको (तलाउ छ)
यस्मिन् = जुन तलाउमा
प्रपन्ने = शरणागत भक्त कर्दमका लागि
भृशम् = अत्यन्तै
अर्पितया = बढिरहेको
कृपया = कृपाद्वारा
सम्परीतस्य = सर्वव्यापक
भगवतः = भगवान् विष्णुको

नेत्रात् = आँखाबाट
अश्रुबिन्दवः = आँसुका थोपाहरू
न्यपतन् = खसे
वै = निश्चय नै
पुण्यं = पुण्यदायक
शिवामृतजलं = कल्याणमय एवं अमृतसमान मधुर जल भएको
महर्षिगणसेवितम् = महर्षिगणद्वारा सेवन गरिएको र
तत् = त्यो तलाउ
बिन्दुसरः = बिन्दुसर यस्तो
नाम = नामले प्रसिद्ध छ

वाक्यार्थ– सरस्वती नदीको पानीले भरिएको यो बिन्दुसर त्यो ठाउँ हो जहाँ आफ्ना शरणागत भक्त कर्दमका लागि उत्पन्न भएको अत्यन्त करुणाले वशीभूत हुनुभएका सर्वव्यापक भगवान्का आँखाबाट आँसुका थोपा खसेका थिए। यो तीर्थ ज्यादै पवित्र छ, यसको जल कल्याणमय एवं अमृतसमान मधुर छ, साथै महर्षिगण सदा यसको सेवन गर्दछन्।

पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितम्॥ ४०॥

पदार्थ–
(त्यो बिन्दुसरोवर)
पुण्यद्रुमलताजालैः = पवित्र वृक्ष एवं लहराका समूह र
कूजत्पुण्यमृगद्विजैः = विभिन्न प्रकारका कर्णप्रिय शब्द गर्ने मृग एवं पक्षीहरूद्वारा युक्त
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं = सम्पूर्ण ऋतुका फल र पुष्पले भरिएको एवं
वनराजिश्रियान्वितम् = सुन्दर वनश्रेणीको शोभाले सम्पन्न (थियो)

वाक्यार्थ– त्यस समयमा बिन्दुसरोवर पवित्र वृक्ष-लहराहरूद्वारा घेरिएको थियो, त्यस ठाउँमा विभिन्न प्रकारका आवाज गर्ने मृग र पक्षीहरू रहन्थे, त्यो ठाउँ सबै ऋतुहरूका फल एवं फूलहरूद्वारा युक्त थियो र सुन्दर वनश्रेणीले पनि त्यसको शोभा बढाइरहेको थियो।

मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम्।
मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम्॥ ४१॥

पदार्थ–
मत्तद्विजगणैः = मदमत्त भएका चराहरूले
घुष्टं = गुञ्जायमान भएको
मत्तभ्रमरविभ्रमम् = मत्त भएका भँवराहरू घुमिरहेको
मत्तबर्हिनटाटोपम् = मातेका मयुरहरू नटीकैँ आफ्नो पुच्छर फैलाएर नाच्दै गरेको
आह्वयन्मत्तकोकिलम् = मत्त कोइलीहरू कुहु-कुहु गरी एकले अर्कोलाई बोलाउँदै गरेको (त्यो तलाउ थियो)

वाक्यार्थ– त्यो तलाउक्षेत्र मत्त भएका चराका समूहद्वारा गुञ्जायमान, मत्त भएर घुमिरहेका भँवराहरू, पुच्छर फैलाएर नटीकैँ नाच्दै गरेका मयूरहरू र कुहु-कुहु गरी एकले अर्कोलाई बोलाउँदै गरेका मत्त कोइलीहरूद्वारा शोभायमान थियो।

कदम्बचम्पकाशोककरञ्जबकुलासनैः।
कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलङ्कृतम्॥ ४२॥

पदार्थ–

(त्यो तलाउ परिसर) **कदम्बचम्पकाशोककरञ्ज-बकुलासनैः** = कदम, चम्पक, अशोक, करञ्ज, वकुल, असन **कुन्दमन्दारकुटजैः** = कुन्द, पारिजात, कुटज र **चूतपोतैः** = नयाँ-नयाँ आँपका वृक्षहरूद्वारा **अलङ्कृतम्** = अलङ्कृत थियो

वाक्यार्थ– त्यो तलाउ परिसर कदम, चम्पक, अशोक, करञ्ज, वकुल, असन, कुन्द, पारिजात, कुटज र नयाँ-नयाँ आँपका वृक्षहरूद्वारा अलङ्कृत थियो।

कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः।
सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गु कूजितम्॥ ४३॥

पदार्थ–

(त्यो तलाउक्षेत्र) **कारण्डवैः** = जलकाग **प्लवैः** = भ्यागुता **हंसैः** = हाँस **कुररैः** = न्याउली **जलकुक्कुटैः** = पानीकुखुरा **सारसैः** = सारस **चक्रवाकैः** = चखेवा र **चकोरैः** = च्याखुराहरूद्वारा **च** = पनि **वल्गु** = मनोहर स्वरमा **कूजितम्** = आवाज निकालिएको थियो

वाक्यार्थ– त्यो तलाउ भएको क्षेत्र मनोहर स्वरमा आवाज निकालिरहेका जलकाग, भ्यागुता, हाँस, न्याउली, पानीकुखुरा, सारस, चखेवा र च्याखुराहरूद्वारा पनि सुशोभित थियो।

तथैव हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुञ्जरैः।
गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम्॥ ४४॥

पदार्थ–

तथा एव = त्यस्तै (त्यो आश्रम) **हरिणैः** = मृग **क्रोडैः** = बँदेल **श्वाविद्गवयकुञ्जरैः** = दुम्सी, नीलगाई, हात्ती **गोपुच्छैः** = ढेडुवा **हरिभिः** = सिंह **मर्कैः** = वानर **नकुलैः** = न्याउरीमुसो **नाभिभिः** = कस्तुरीमृग आदि पशुहरूद्वारा **वृतम्** = घेरिएको थियो

वाक्यार्थ– त्यस्तै त्यो तलाउ परिसर मृग, बँदेल, दुम्सी, नीलगाई, हात्ती, ढेडुवा, सिंह, वानर, न्याउरीमुसो, कस्तुरीमृग आदि पशुहरूद्वारा घेरिएको थियो।

प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहात्मजः।
ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन् हुतहुताशनम्॥ ४५॥

पदार्थ–

सहात्मजः = आफ्नी छोरी देवहूतिलाई साथमा लिएर आउनुभएका

आदिराजः = महाराज मनुले
तत्तीर्थवरम् = त्यस पवित्र तीर्थमा
प्रविश्य = प्रवेश गरेपछि
तस्मिन् = त्यस तीर्थमा
हुतहुताशनम् = अग्निहोत्रबाट निवृत्त भएर
आसीनं = बस्नुभएका
मुनिम् = कर्दम मुनिलाई
ददर्श = देख्नुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नी छोरी देवहूतिलाई साथमा लिएर आउनुभएका महाराज मनुले त्यस पवित्र तीर्थमा प्रवेश गर्नुभएपछि उहाँले अग्निहोत्रबाट निवृत्त भएर बस्नुभएका कर्दम मुनिलाई देख्नुभयो।

विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्॥
तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
तपसि = तपस्यामा
चिरम् = लामो समयसम्म
उग्रयुजा = कठोरतापूर्वक लाग्नाले
वपुषा = शरीरले
विद्योतमानं = तेजस्वी भएका
भगवतः = भगवान्को
स्निग्धापाङ्गावलोकनात् = स्नेहपूर्ण कटाक्षको दर्शनबाट र
तद्व्याहृतामृतकलापीयूष-श्रवणेन = उहाँद्वारा उच्चरित कर्णामृतरूप सुमधुर वचनको श्रवण गर्नाले
च = पनि
न अतिक्षामं = (लामो समय तपस्या गरे तापनि) धेरै दुब्लो नभएका (मुनि कर्दमलाई देख्नुभयो)

वाक्यार्थ– तपस्यामा लामो समयसम्म बस्नाले तेजस्वी शरीर भएका, भगवान्का स्नेहपूर्ण कटाक्षको दर्शन एवं उहाँद्वारा उच्चरित कर्णामृतरूप सुमधुर वचनको श्रवण गर्नाले लामो समय तपस्या गरे तापनि धेरै दुब्लो नभएका मुनि कर्दमलाई मनुले देख्नुभयो।

प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम्।
उपसंश्रित्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतम्॥ ४७ ॥

पदार्थ–
प्रांशुं = अग्लो शरीर भएका
पद्मपलाशाक्षं = कमल फूलको दल समान ठुला र मनोहर आँखा भएका
जटिलं = जटाधारी
चीरवाससम् = चीरवस्त्र लगाएका
असंस्कृतम् = परिमार्जन नगरिएको
अर्हणम् = महारत्न
यथा = जस्तो
मलिनं = मलिन वर्ण भएका (कर्दम ऋषिलाई)
उपसंश्रित्य = नजिकै गएर (हेर्नुभयो)

वाक्यार्थ– अग्लो शरीर भएका, कमल फूलको दल समान ठुला र मनोहर आँखा भएका, जटाधारी, चीरवस्त्र लगाएका, परिमार्जन नगरिएको महारत्नजस्तै मलिन वर्ण भएका कर्दम ऋषिलाई मनुले नजिकै गएर हेर्नुभयो।

अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः।
सपर्यया पर्यगृह्णात् प्रतिनन्द्यानुरूपया॥ ४८॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि	**प्रणतं** = प्रणाम गर्नुहुने	**अनुरूपया** = यथोचित
उटजम् = कुटीमा	**नृदेवं** = महाराज स्वायम्भुव मनुलाई	**सपर्यया** = पूजाद्वारा
उपायातं = आउनुभएका	**प्रतिनन्द्य** = नमस्कार गरेर	**पर्यगृह्णात्** = सत्कार गर्नुभयो
पुरः = अगाडि (आफूलाई)		

वाक्यार्थ– त्यसपछि कर्दम ऋषिले पनि कुटीमा आई आफूलाई प्रणाम गर्नुहुने महाराज स्वायम्भुव मनुलाई नमस्कार गरेर यथोचित पूजाद्वारा सत्कार गर्नुभयो।

गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन् मुनिः।
स्मरन् भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा॥ ४९॥

पदार्थ–

गृहीतार्हणम् = पूजा एवं सत्कार ग्रहण गरी	**प्रीणयन्** = प्रसन्न पार्दै	**श्लक्ष्णया** = मधुर
आसीनं = बस्नुहुने	**भगवदादेशम्** = भगवान्‌को कुरालाई	**गिरा** = वाणीले
संयतं = स्वस्थ चित्त भएका मनुलाई	**स्मरन्** = सम्झँदै	**इति** = यसो
	मुनिः = कर्दम मुनिले	**आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– पूजा एवं सत्कार ग्रहण गरेर बसेका एवं स्वस्थ चित्त भएका मनुलाई प्रसन्न पार्दै र भगवान्‌को कुरालाई सम्झँदै कर्दम मुनिले मधुर वाणीले यसप्रकार भन्नुभयो।

नूनं चङ्क्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते।
वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी॥ ५०॥

पदार्थ–

देव = हे राजा	**संरक्षणाय** = संरक्षणका लागि	**हि** = निश्चय नै
नूनं = निश्चय नै	**च** = र	**त्वं** = तपाईं
ते = तपाईंको	**असतां** = दुष्टहरूको	**हरेः** = भगवान् विष्णुको
चङ्क्रमणं = पर्यटन	**वधाय** = नाशका लागि हो	**पालिनी** = पालन गर्ने
सतां = सज्जनहरूको	**यत्** = किनभने	**शक्तिः** = शक्ति हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा! निश्चय नै तपाईंको पर्यटन सज्जनहरूको संरक्षणका लागि र दुष्टहरूको नाशका लागि हो। किनभने तपाईं भगवान् विष्णुको पालन गर्ने शक्ति हुनुहुन्छ।

योऽर्केन्द्वग्नीन्द्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ।

रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लाय ते नमः ॥ ५१ ॥

पदार्थ–

यः = जो तपाईं	**यमधर्मप्रचेतसाम्** = यमराज, धर्म र वरुणका	**शुक्लाय** = शुद्धस्वरूपवाला
स्थाने = जगत्पालनरूप भिन्न-भिन्न कार्यका लागि	**रूपाणि** = रूपहरू	**ते** = तपाईंलाई
अर्केन्द्वग्नीन्द्रवायूनां = सूर्य, चन्द्र, अग्नि, इन्द्र, वायु	**आधत्से** = धारण गर्नुहुन्छ	**नमः** = नमस्कार छ
	तस्मै = त्यस्ता	

वाक्यार्थ– जो तपाईं जगत्पालनरूप भिन्न-भिन्न कार्यका लागि सूर्य, चन्द्र, अग्नि, इन्द्र, वायु, यमराज, धर्म र वरुणका रूपहरू धारण गर्नुहुन्छ त्यस्ता शुद्धस्वरूपवाला तपाईंलाई नमस्कार छ।

न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ।

विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान् ॥ ५२ ॥

स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन् मण्डलं भुवः ।

विकर्षन् बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव ॥ ५३ ॥

तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः ।

भगवद्रचिता राजन् भिद्येरन् बत दस्युभिः ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे महाराज	**त्रासयन्** = भयभीत पार्दै	**भगवद्रचिताः** = भगवान्ले रचना गरेका
यदा = जहिले (तपाईं)	**स्वसैन्यचरणक्षुण्णं** = आफ्नो सैन्यको चरणद्वारा संघटित	**सर्वे** = सबै
मणिगणार्पितम् = मणिका समूह जडित भएको	**भुवः मण्डलं** = पृथ्वीमण्डल	**वर्णाश्रमनिबन्धनाः** = वर्णाश्रम व्यवस्थाको मर्यादा आदि
जैत्रं = जयदायक	**वेपयन्** = कपाउँदै	**सेतवः** = धर्ममर्यादाहरू
रथम् = रथमा	**बृहतीं सेनां** = ठुलो सेनालाई	**दस्युभिः** = दुराचारीहरूद्वारा
आस्थाय = चढेर	**विकर्षन्** = साथमा लिएर	**बत** = निश्चय नै
विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डः = आफ्नो प्रचण्ड धनुषको टङ्कार गर्दै	**अंशुमान् इव** = सूर्यझैं	**भिद्येरन्** = नष्ट गरिएलान्
रथेन = रथद्वारा	**न पर्यटसि** = भ्रमण गर्नुहुन्न	
अघान् = दुराचारीलाई	**तदा** = त्यसै वेला	
	एव = नै	

वाक्यार्थ– हे महाराज ! जहिले तपाईं मणिका समूहजडित जयदायक रथमा चढेर आफ्नो प्रचण्ड धनुषको टङ्कारद्वारा दुराचारीलाई भयभीत पार्दै आफ्नो सैन्यको चरणद्वारा संघटित पृथ्वीमण्डल कपाउँदै आफ्नो ठूलो सेनालाई साथमा लिएर सूर्यझैं भ्रमण गर्नुहुन्न त्यसै समयमा वर्णाश्रम व्यवस्थाको मर्यादा र भगवान्ले रचना गरेका सबै धर्ममर्यादाहरू दुराचारीहरूद्वारा नष्ट गरिएलान्।

अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभिः।
शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्यति॥ ५५॥

पदार्थ–

त्वयि = तपाईं
शयाने = निश्चिन्त भएर सुतेपछि
व्यङ्कुशैः = निरङ्कुश भएका
लोलुपैः = लोभी
नृभिः = राजाहरूद्वारा
अधर्मः = अधर्म
च = पनि
समेधेत = बढाइएला
दस्युग्रस्तः = डाँकुहरूद्वारा सताइएको
अयं = यो
लोकः = लोक
विनङ्क्ष्यति = नष्ट हुनेछ

वाक्यार्थ– तपाईं निश्चिन्त भएर सुतेपछि निरङ्कुश भएका लोभी राजाहरूद्वारा अधर्म बढाइन्छ र डाँकुहरूद्वारा सताइएको यो लोक नष्ट हुनेछ।

अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः।
तद् वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा॥ ५६॥

पदार्थ–

अथ अपि = तर पनि
वीर = हे वीर
यदर्थं = जे कामका लागि
त्वम् = तपाईं
इहागतः = यस आश्रममा आउनुभयो
तत् = त्यसका बारेमा म
त्वां = तपाईंलाई
पृच्छे = सोध्छु (तपाईंले भन्नुभएको कुरा)
वयं = म
निर्व्यलीकेन = निष्कपट
हृदा = हृदयले
प्रतिपद्यामहे = स्वीकार गर्छु

वाक्यार्थ– तर पनि हे वीर ! जे कामका लागि तपाईं यस आश्रममा आउनुभयो त्यस कामका बारेमा म तपाईंलाई सोध्छु र तपाईंले भन्नुभएको कुरालाई म निष्कपट हृदयले स्वीकार गर्छु।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
तृतीयस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

देवहूतिसँग कर्दम ऋषिको विवाह

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् ।

सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह ॥ १ ॥

पदार्थ–

एवम् = यसप्रकार (कर्दमजीद्वारा) **आविष्कृताशेषगुणकर्मोदयः** = सम्पूर्ण गुण र कर्मको श्रेष्ठताको वर्णन गरिएका	**सम्राट्** = राजा मनुले **तं** = ती **उपारतम्** = निवृत्तिपरायण **मुनिम्** = कर्दम मुनिलाई **ह** = निश्चय नै	**सव्रीडः इव** = केही सङ्कोच मानेझैं गरी **उवाच** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार कर्दमजीद्वारा सम्पूर्ण गुण र कर्मको श्रेष्ठताको वर्णन गरिएका राजा मनुले निवृत्तिपरायण मुनि कर्दमलाई केही सङ्कोच मानेझैं गरी भन्नुभयो।

मनुरुवाच (मनुले भन्नुभयो)

ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ।

छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलम्पटान् ॥ २ ॥

पदार्थ–

छन्दोमयः = वेदमय **ब्रह्मा** = ब्रह्माजीले **आत्मपरीप्सया** = आफ्नो विग्रहको रक्षा गर्नका लागि	**तपोविद्यायोगयुक्तान्** = तप, विद्या र योगले युक्त भएका **अलम्पटान्** = विषयासक्तिरहित **युष्मान्** = तपाईं	(ब्राह्मण)हरूलाई **स्वमुखतः** = आफ्नो मुखबाट **असृजत्** = सिर्जना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– वेदमय ब्रह्माजीले आफ्नो विग्रहको रक्षा गर्नका लागि तप, विद्या र योगले युक्त भएका विषयासक्तिरहित ब्राह्मणहरूलाई आफ्नो मुखबाट सिर्जना गर्नुभयो।

तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात् सहस्रपात् ।

हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्गं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

पदार्थ—

तत्त्राणाय = ती ब्राह्मणहरूको रक्षा गर्नका लागि	**अस्मान्** = हामी (क्षत्रिय)हरूको	**ब्रह्म** = ब्राह्मणलाई भनिन्छ
सहस्रपात् = हजार पाउ भएका विराट् पुरुषले	**असृजत्** = सृष्टि गर्नुभयो	**क्षत्रम्** = क्षत्रियलाई
दोःसहस्रात् = आफ्ना हजार भुजाहरूबाट	**च** = र	**अङ्गं** = शरीर
	हि = निश्चय नै	**प्रचक्षते** = भनिन्छ
	तस्य = ती विराट् पुरुषको	
	हृदयं = हृदय भनेर	

वाक्यार्थ— ती ब्राह्मणको रक्षा गर्नका लागि हजार पाउ भएका विराट् पुरुषले आफ्ना हजार भुजाहरूबाट हामीहरूको सृष्टि गर्नुभयो। यसर्थ ती विराट् पुरुषको हृदय भनेर ब्राह्मणलाई भनिन्छ भने क्षत्रियलाई शरीर भनिन्छ।

अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः।
रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः॥ ४॥

पदार्थ—

अतः = त्यसकारण	**च** = पनि	**अव्ययः** = निर्विकार रहनुभएका
आत्मानं = आफूलाई र	**रक्षतः** = रक्षा गर्ने हामीलाई	**सः** = उहाँ
अन्योन्यम् = परस्परमा	**यः** = जो	**देवः** = श्रीहरिले
ब्रह्म = ब्राह्मण एवं	**सदसदात्मकः** = समस्त जगत्को	**हि** = नै
क्षत्रं = क्षत्रियलाई	कार्यकारणरूप भए तापनि	**रक्षति स्म** = रक्षा गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— त्यसकारण एउटै शरीरमा सम्बद्ध भएका कारण आफ्नो-आफ्नो र एक-अर्काको पनि रक्षा गर्ने ती ब्राह्मण र क्षत्रिय दुबैलाई श्रीहरिले नै रक्षा गर्नुहुन्छ, जो समस्त कार्यकारणरूप भएर पनि वास्तवमा निर्विकार हुनुहुन्छ।

विवरण— सदसदात्मकः भनेको कार्यकारणरूप पदार्थ हो। सत् भनेको कारण हो भने असत् भनेको कार्य हो। संसारमा कार्य र कारणदेखि अतिरिक्त केही छैन। कार्य घैंटोको स्वरूपले रहँदा पनि त्यहाँ माटो छ, कार्य हुनुभन्दा पहिले कारण अवस्थामा पनि माटो मात्र छ, अतः दुबै अवस्थामा रहने भएकाले कारण रूपले माटो सत्य हो अनि कारण अवस्थामा घैंटो नरहने भएकाले त्यो असत् हो। छान्दोग्योपनिषद् (६। १। ४)मा पनि सबैको कारण भएको ब्रह्ममात्र सत्य हो भनिएको छ। यसरी कार्य र कारणरूपले अभिव्यक्त हुने तत्त्वलाई **सदसदात्मकः** भनिएको हो।

तव सन्दर्शनादेवच्छिन्ना मे सर्वसंशयाः।
यत् स्वयं भगवान् प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः॥ ५॥

पदार्थ–

तव = तपाईंको	**छिन्नाः** = नाश भएर गए	चाहने राजाका
सन्दर्शनात् = दर्शनले	**यत्** = किनभने	**धर्मम्** = धर्मको
एव = नै	**स्वयं** = स्वयं	**प्रीत्या** = प्रेमपूर्वक
मे = मेरा	**भगवान्** = तपाईंले	**आह** = निरूपण गर्नुभयो
सर्वसंशयाः = सबै संशयहरू	**रिरक्षिषोः** = प्रजापालन गर्न	

वाक्यार्थ– तपाईंको दर्शनमात्रले नै मेरा सबै संशयहरू नाश भएर गए किनभने स्वयं तपाईंले नै प्रजापालन गर्न चाहने राजाका धर्मको प्रेमपूर्वक निरूपण गर्नुभयो।

दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम्।
दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवम्॥ ६॥

पदार्थ–

दिष्ट्या = भाग्यले गर्दा	नसक्नेहरूका लागि	**पादरजः** = चरणरजलाई
मे = मलाई	**दुर्दर्शः** = दर्शन पाउन कठिन	**मे** = मेरो
भगवान् = तपाईंको	हुनुहुन्छ	**शीर्ष्णा** = शिरले
दृष्टः = दर्शन मिल्यो	**दिष्ट्या** = भाग्यले नै	**स्पृष्टं** = स्पर्श गर्न पायो
यः = जो तपाईं	**भवतः** = तपाईंको	
अकृतात्मनाम् = इन्द्रिय जित्न	**शिवम्** = कल्याणमय	

वाक्यार्थ– भाग्यले गर्दा मलाई तपाईंको दर्शन मिल्यो, इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न नसक्नेहरूले तपाईंको दर्शन पाउन सक्दैनन्। म सौभाग्यशाली छु किनभने तपाईंको कल्याणमय चरणरजलाई मैले शिरमा राख्न पाएँ।

दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान्।
अपावृतैः कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः॥ ७॥

पदार्थ–

दिष्ट्या = भाग्यले गर्दा	**अनुग्रहः** = कृपा	प्वालद्वारा
त्वया = तपाईंद्वारा	**कृतः** = गर्नुभयो	**ऊशतीः** = (तपाईंका) पवित्र
अहं = म	**दिष्ट्या** = भाग्योदय भएर नै	**गिरः** = वाणीहरू
अनुशिष्टः = शिक्षित भएँ	**अपावृतैः** = खुला भएका	**च** = पनि
महान् = तपाईंले ठुलो	**कर्णरन्ध्रैः** = (मेरा) कानका	**जुष्टाः** = ग्रहण गरिएका हुन्

वाक्यार्थ– भाग्यले गर्दा तपाईंद्वारा म शिक्षित भएँ। तपाईंले ठुलो अनुग्रह गर्नुभयो। भाग्योदय भएर नै खुला कानद्वारा तपाईंका पवित्र वाणीहरू पनि ग्रहण गरिएका हुन्।

स भवान् दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम ।
श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ॥ ८ ॥

पदार्थ–

मुने = हे ऋषिवर	**दीनस्य** = दुःखी	**कृपया** = कृपापूर्वक
दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनः = छोरीको स्नेहले गर्दा चिन्तित भएको	**मम** = मैले	**श्रोतुम्** = सुन्न
	श्रावितं = सुनाएको कुरा	**अर्हसि** = योग्य हुनुहुन्छ
	सः भवान् = तपाईं	

वाक्यार्थ– हे ऋषिवर ! कन्याको स्नेहले गर्दा चिन्तित र दुःखी छु। अतः मेरा कुराहरू तपाईं कृपापूर्वक सुन्नुहोस्।

प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम ।
अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ॥ ९ ॥

पदार्थ–

इयं = यी	**मम** = मेरी	**युक्तं** = युक्त
प्रियव्रतोत्तानपदोः = प्रियव्रत र उत्तानपादकी	**दुहिता** = छोरी (हुन्)	**पतिं** = पति
स्वसा = बहिनी	**वयःशीलगुणादिभिः** = उमेर, शील र गुणहरूले	**अन्विच्छति** = चाहन्छिन्

वाक्यार्थ– यी प्रियव्रत र उत्तानपादकी बहिनी, मेरी छोरी देवहूति हुन्। यिनी उमेर, शील र गुणहरूले युक्त पति चाहन्छिन्।

यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ।
अशृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत् कृतनिश्चया ॥ १० ॥

पदार्थ–

यदा तु = जब	**शीलश्रुतरूपवयोगुणान्** = शील, विद्या, रूप र उमेरका गुणहरू	बनाउने
एषा = यी मेरी छोरीले	**अशृणोत्** = सुनिन् (त्यसपछि)	**कृतनिश्चया** = निश्चय गरेकी
नारदात् = नारदमुनिबाट	**त्वयि** = हजुरलाई नै पति	**आसीत्** = थिइन्
भवतः = तपाईंका		

वाक्यार्थ– जब यी मेरी छोरी देवहूतिले नारदमुनिबाट तपाईंको शील, विद्या, रूप र उमेरका गुणहरू सुनिन् त्यसपछि यिनले हजुरलाई नै पति बनाउने निश्चय गरेकी थिइन्।

तत् प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपहृतां मया ।
सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधिषु कर्मसु ॥ ११ ॥

पदार्थ–

तत् = त्यसैले	**उपहृतां** = समर्पित गरिएकी	**सर्वात्मना** = सम्पूर्णरूपमा
द्विजाग्र्य = हे द्विजवर	**ते** = तपाईंको	**अनुरूपां** = योग्य भएकी
मया = मद्वारा	**गृहमेधिषु** = गृहस्थोचित	**इमां** = यी कन्यालाई
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक	**कर्मसु** = कार्यका लागि	**प्रतीच्छ** = स्वीकार गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– त्यसैले हे द्विजवर ! मद्वारा श्रद्धापूर्वक समर्पित गरिएकी तपाईंको गृहस्थोचित कार्यका लागि सम्पूर्णरूपमा योग्य यी कन्यालाई स्वीकार गर्नुहोस्।

उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते।
अपि निर्मुक्तसङ्गस्य कामरक्तस्य किं पुनः॥ १२॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै	**प्रतिवादः** = अस्वीकार	**न शस्यते** = गर्नु हुँदैन भने
उद्यतस्य = स्वतः प्राप्त	**निर्मुक्तसङ्गस्य** = विरक्त मानिसले	**कामरक्तस्य** = विषयासक्तको त
कामस्य = विषयभोगको	**अपि** = पनि	**किं पुनः** = के कुरा गरौं ?

वाक्यार्थ– स्वतः प्राप्त विषयभोगको अस्वीकार विरक्त मानिसले त गर्नु हुँदैन भने विषयासक्त पुरुषले त त्यस्तो भोगको अस्वीकार गर्ने कुरै भएन।

य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते।
क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः॥ १३॥

पदार्थ–

यः = जुन मानिसले	**तद्यशः** = त्यो मानिसको यश	**मानः** = मान
उद्यतम् = स्वतः प्राप्त भोगलाई	**स्फीतं** = धेरै फैलिएको भए पनि	**च** = पनि
अनादृत्य = अनादर गरेर	**क्षीयते** = नष्ट हुन्छ	**हतः** = नष्ट हुन्छ
कीनाशम् = कन्जुससँग	**अवज्ञया** = अवहेलना गर्नाले	
अभियाचते = हात फैलाउँछ		

वाक्यार्थ– जो मानिस स्वतः प्राप्त भोगलाई अनादर गरेर कन्जुससँग हात फैलाउँछ भने त्यस मानिसको यश जति फैलिएको भए पनि नष्ट हुन्छ, अवहेलना गर्नाले उसको मान पनि नष्ट हुन्छ।

अहं त्वाशृणवं विद्वन् विवाहार्थं समुद्यतम्।
अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण मे॥ १४॥

पदार्थ–

विद्वन् = हे विद्वान्	**अहं** = मैले	**त्वा** = तपाईं

विवाहार्थं = विवाहका लागि
समुद्यतम् = तयार हुनुभएको कुरा
अशृणवं = सुनेको छु
अतः = त्यसैले
उपकुर्वाणः = निश्चित अवधिका लागि मात्र ब्रह्मचर्य व्रतमा रहनुभएका
त्वम् = तपाईं
मे = मद्वारा
प्रत्तां = दिइएकी यी कन्यालाई
प्रतिगृहाण = स्वीकार गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे विद्वान् ! मैले तपाईं विवाहका लागि तयार हुनुभएको कुरा सुनेको छु। त्यसैले निश्चित अवधिका लागि मात्र ब्रह्मचर्य व्रतमा रहनुभएका तपाईं मद्वारा दिइएकी यी कन्यालाई स्वीकार गर्नुहोस्।

ऋषिरुवाच (कर्दम ऋषिले भन्नुभयो)

बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवात्मजा।
आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको विधिः॥ १५॥

पदार्थ–
बाढम् = ठीक छ
अहम् = म
उद्वोढुकामः = विवाह गर्न इच्छुक छु
तव = तपाईंकी
आत्मजा = छोरी
च = पनि
अप्रत्ता = वाग्दान नदिइएकी नै छिन्
आवयोः = हामी दुईको
अनुरूपः = अनुरूप
असौ = यो
आद्यः = पहिलो
वैवाहिकः = विवाहको
विधिः = विधि हो

वाक्यार्थ– ठीक छ। म विवाह गर्न इच्छुक छु। तपाईंकी छोरीको पनि वाग्दान भएको छैन। हामी दुईको अनुरूप यो पहिलो ब्राह्मसंज्ञक विवाहको विधि हो।

विवरण– वेदोक्त विवाह विधिअनुसार सन्तानोत्पादनरूप मनोरथ सफल पार्न अनि वंशपरम्परालाई अक्षुण्ण राख्नका लागि समेत **'गृभ्णामि ते'** जस्ता मन्त्रहरूद्वारा विवाहको विधान गरिएको छ।

मनुस्मृति (३।२१)मा आठ प्रकारका विवाह विधिहरूको उल्लेख गरिएको छ– १. ब्राह्म २. दैव ३. आर्ष ४. प्राजापत्य ५. आसुर ६. गान्धर्व ७. राक्षस ८. पैशाच। यहाँ कर्दम र देवहूतिको विवाह आद्य विधि अर्थात् ब्राह्म विधिले हुने कुरा स्पष्ट गरिएको छ। कन्या पक्षबाट वर पक्षलाई 'वाग्दान' अर्थात् वचनबाट पक्कापक्की गर्ने (कुरा छिन्ने) विधि अपनाई मन्त्रपूर्वक संस्कार सम्पन्न गरिने विधिलाई ब्राह्म विधि भनिन्छ र यसैलाई सर्वश्रेष्ठ विवाहविधि समेत मानिन्छ।

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः
पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः।

क एव ते तनयां नाद्रियेत

स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम् ॥ १६ ॥

पदार्थ–

नरदेव = हे राजा !	**अस्याः** = यी	**श्रियम्** = लक्ष्मीलाई पनि
समाम्नायविधौ = वेदोक्त विवाह विधिमा	**पुत्र्याः** = छोरीसँग (मेरो सम्बन्ध भयो भने)	**क्षिपतीम् इव** = तिरस्कार गरिरहेकी जस्ती
कामः = सन्तानोत्पादनरूप इच्छाका लागि	**सः** = त्यो इच्छा	**ते** = तपाईंकी
प्रतीतः = प्रसिद्ध छ	**भूयात्** = पूर्ण होला	**तनयां** = यस्ती छोरीलाई
ते = तपाईंकी	**स्वया एव** = आफ्नो (शरीरको)	**कः** = कसले
	कान्त्या = सुन्दरताले	**न आद्रियेत** = आदर नगर्ला

वाक्यार्थ– हे राजा ! वेदोक्त विवाहविधिमा सन्तानोत्पादनरूप इच्छा पूर्ण गर्नका लागि वरले वधूको ग्रहण गर्नुपर्छ भन्ने कुरा प्रसिद्ध छ। तपाईंकी यी छोरीसँग मेरो सम्बन्ध भयो भने त्यो इच्छा पूर्ण हुन्छ। आफ्नो सुन्दरताले लक्ष्मीलाई पनि तिरस्कार गरिरहेकी जस्ती तपाईंकी यस्ती छोरीलाई कसले आदर नगर्ला ?

यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्‌घ्रिशोभां

विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ।

विश्वावसुर्न्यपतत् स्वाद् विमानाद्

विलोक्य सम्मोहविमूढचेताः ॥ १७ ॥

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललाम-

मसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ।

वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं

को नानुमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥ १८ ॥

पदार्थ–

हर्म्यपृष्ठे = घरको छतमा	भएकी	**यां** = जुन कन्यालाई
विक्रीडतीं = खेलिरहेकी	**क्वणदङ्‌घ्रिशोभां** = पाउमा	**विलोक्य** = देखेर
कन्दुकविह्वलाक्षीम् = भकुन्डोमा	लगाइएका घन्किरहेका पाउजुले	**विश्वावसुः** = विश्वावसु गन्धर्व
ध्यान दिनाले चञ्चल आँखा	गर्दा सुशोभित भएकी	**सम्मोहविमूढचेताः** = मोहवश

अचेत भएर
स्वात् = आफ्नो
विमानात् = विमानबाट
न्यपतत् = खसेका थिए
ललनाललामम् = सुन्दरीहरूमा श्रेष्ठ
प्रार्थयन्तीं = पति खोज्दै
अभियाताम् = उपस्थित भएकी
मनोः = मनुकी
वत्सां = छोरी
उच्चपदः = उत्तानपादकी
स्वसारं = बहिनी अनि
असेवितश्रीचरणैः = लक्ष्मीका चरणको उपासना नगरेका
व्यक्तिद्वारा
अदृष्टाम् = देख्न पनि नसकिने
तां = त्यस्ती कन्यालाई
कः = कुन
बुधः = विवेकी पुरुषले
न अनुमन्येत = स्वीकार नगर्ला

वाक्यार्थ– घरको छतमा खेलिरहँदा भकुन्डोमा ध्यान दिनाले चञ्चल आँखा भएकी, पाउमा लगाइएका घन्किरहेका पाउजुले गर्दा सुशोभित भएकी जुन कन्यालाई देखेर विश्वावसु नामका गन्धर्व मोहवश अचेत भएर आफ्नो विमानबाट खसेका थिए; सुन्दरीहरूमा श्रेष्ठ, पति खोज्दै आएकी मनुकी छोरी, उत्तानपादकी बहिनी अनि लक्ष्मीका चरण उपासना नगरेका व्यक्तिद्वारा देख्न पनि नसकिने त्यस्ती कन्यालाई कुन विवेकी पुरुषले स्वीकार नगर्ला ?

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
यावत् तेजो बिभृयादात्मनो मे ।
अतो धर्मान् पारमहंस्यमुख्यान्
शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहिंस्रान् ॥ १९ ॥

पदार्थ–
अतः = त्यसैले
साध्वीं = हजुरकी यी कन्यालाई
समयेन = यथोचित समयमा
भजिष्ये = म स्वीकार गर्नेछु
यावत् = जहिले
मे = मेरो
आत्मनः = आफ्नो
तेजः = तेजलाई
बिभृयात् = यिनले गर्भमा धारण गर्दछिन् (त्यति वेलासम्म म यिनका साथमा रहनेछु)
अतः = त्यसपछि
शुक्लप्रोक्तान् = भगवान्ले भन्नुभएका
पारमहंस्यमुख्यान् = संन्यासप्रधान
अविहिंस्रान् = हिंसारहित
धर्मान् = धर्महरूलाई
बहु = अधिक
मन्ये = महत्त्व दिनेछु

वाक्यार्थ– त्यसैले यथोचित समयमा हजुरकी यी कन्यालाई म स्वीकार गर्नेछु। जहिले मेरो आफ्नो तेजलाई यिनले गर्भमा धारण गर्दछिन् त्यति वेलासम्म म यिनका साथमा रहन्छु। त्यसपछि म भगवान्ले भन्नुभएका संन्यासप्रधान, हिंसारहित धर्महरूलाई अधिक महत्त्व दिनेछु।

यतोऽभवद् विश्वमिदं विचित्रं
संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते ।

प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं
परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥ २० ॥

पदार्थ–

यतः = जसबाट	**संस्थास्यते** = लीन हुन्छ	**एषः** = त्यस्ता
इदं = यो	**वा** = अथवा	**भगवान्** = भगवान्
विचित्रं = विचित्र	**अवतिष्ठते** = जसको आश्रयमा	**अनन्तः** = अनन्त नै
विश्वम् = विश्वको	यो विश्व बस्छ	**मह्यं** = मेरा लागि
अभवत् = रचना भयो र	**प्रजापतीनां** = (जो) प्रजापतिका	**परं** = सबैभन्दा बढी
यत्र च = जहाँ (यो विश्व)	**पतिः** = पति हुनुहुन्छ	**प्रमाणं** = माननीय हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जसबाट यो विचित्र विश्वको रचना भयो र जहाँ यो लीन हुन्छ अथवा जसको आश्रयमा यो विश्व बस्छ र जो प्रजापतिको पनि पति हुनुहुन्छ त्यस्ता भगवान् अनन्त नै मेरा लागि सबैभन्दा बढी माननीय हुनुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे
आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम्।
धियोपगृह्णन् स्मितशोभितेन
मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥ २१ ॥

पदार्थ–

उग्रधन्वन् = हे प्रचण्ड धनुर्धर विदुरजी	**अरविन्दनाभम्** = भगवान् कमलनाभ (विष्णु)लाई	**मुखेन** = कर्दमको मुख देखेर
सः = कर्दम ऋषि	**उपगृह्णन्** = सम्झँदै	**देवहूत्याः** = देवहूतिको
इयत् एव = यतिमात्र	**तूष्णीम्** = मौन	**च** = पनि
आबभाषे = भनेर	**आसीत्** = हुनुभयो	**चेतः** = चित्त
धिया = मनले	**स्मितशोभितेन** = मन्दहास्ययुक्त	**लुलुभे** = लोभियो

वाक्यार्थ– हे प्रचण्ड धनुर्धर विदुरजी ! कर्दम ऋषि यतिमात्र भनेर मनले भगवान् विष्णुलाई सम्झँदै मौन हुनुभयो। मन्दहास्ययुक्त कर्दमको मुख देखेर देवहूतिको पनि चित्त लोभियो।

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम्।
तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२ ॥

पदार्थ–

प्रहर्षितः = खुसी भएका
सः = ती राजा मनुले
महिष्याः = महारानी शतरूपा र
दुहितुः = छोरी देवहूतिको पनि
स्फुटम् = स्पष्ट
व्यवसितं = अनुमति (छ भन्ने)
अनुज्ञात्वा = जानेर
गुणगणाढ्याय = अनेक गुण सम्पन्न
तस्मै = ती
कर्दम ऋषिलाई
तुल्यां = तिनकै अनुरूप योग्य कन्या
ददौ = दिनुभयो

वाक्यार्थ– खुसी भएका राजा मनुले महारानी शतरूपा र छोरीको पनि स्पष्ट अनुमति छ भन्ने जानेर अनेक गुण सम्पन्न ती कर्दम ऋषिलाई तिनकै अनुरूप योग्य कन्या दिनुभयो।

शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान् महाधनान्।
दम्पत्योः पर्यदात् प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान्॥ २३॥

पदार्थ–

महाराज्ञी = महारानी
शतरूपा = शतरूपाले पनि
दम्पत्योः = आफ्ना छोरीज्वाइँका लागि
महाधनान् = अत्यधिक मूल्यवान्
भूषावासःपरिच्छदान् = गहना, कपडा र घरमा चाहिले सामग्रीहरू
पारिबर्हान् = दाइजोका रूपमा
प्रीत्या = प्रेमपूर्वक
पर्यदात् = प्रदान गर्नुभयो

वाक्यार्थ– महारानी शतरूपाले पनि आफ्ना छोरीज्वाइँका लागि अत्यधिक मूल्यवान् गहना, कपडा र घरमा चाहिने सामग्रीहरू दाइजोका रूपमा प्रेमपूर्वक प्रदान गर्नुभयो।

प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः।
उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः॥ २४॥
अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन् बाष्पकलां मुहुः।
आसिञ्चदम्ब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः॥ २५॥

पदार्थ–

सदृक्षाय = योग्य वरलाई
दुहितरं = छोरी
प्रत्तां = दिएर
गतव्यथः = निश्चिन्त भएका तर (छोरी जाने वेलामा)
औत्कण्ठ्योन्मथिताशयः = उत्कण्ठाले विह्वलचित्त भएका
सम्राट् = राजा मनुले
बाहुभ्याम् = हातहरूले (छोरीलाई)
उपगुह्य = अङ्कमाल गरेर
बाष्पकलां = आँसुका धारा
मुहुः = बारम्बार
मुञ्चन् = बगाउँदै
तद्विरहं = छोरीको वियोग
अशक्नुवन् = खप्न नसकेर
अम्ब वत्से इति = छोरी-छोरी भन्दै
नेत्रोदैः = आँसुका धाराले
दुहितुः = छोरी देवहूतिका
शिखाः = कपालहरू

आसिञ्चत् = भिजाइदिनुभयो

वाक्यार्थ– योग्य वरलाई छोरी दिएर निश्चिन्त भएका तर छोरी जाने वेलामा उत्कण्ठाले गर्दा विह्वलचित्त भएका राजा मनुले दुबै हातले छोरीलाई अङ्कमाल गरेर बारम्बार आँसुका धारा बगाउँदै छोरीको वियोग खप्न नसकेर छोरी ! छोरी ! भन्दै आँसुका धाराले छोरी देवहूतिको कपाल भिजाइदिनुभयो।

आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः।
प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः॥ २६॥
उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः।
ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसम्पदः॥ २७॥

पदार्थ–

मुनिवरम् = मुनिवर
तं = ती कर्दमलाई
आमन्त्र्य = सोधेर
अनुज्ञातः = मुनिको आज्ञा लिएर
सहानुगः = आफ्ना अनुचरहरू र
सभार्यः = पत्नीसहित
रथम् = रथमा
आरुह्य = चढेर
नृपः = राजा मनु
ऋषिकुल्यायाः = ऋषिकुलसेवित
सरस्वत्याः = सरस्वती
सुरोधसोः = नदीको
उभयोः = दुबै किनारामा रहेका
उपशान्तानां = जितेन्द्रिय
ऋषीणाम् = मुनिहरूका
आश्रमसम्पदः = आश्रमको शोभा
पश्यन् = हेर्दै
स्वपुरं = आफ्नो नगरीमा
प्रतस्थे = फर्किनुभयो

वाक्यार्थ– मुनिवर कर्दमलाई सोधेर उहाँको आज्ञा लिएर आफ्ना अनुचरहरू र पत्नीसहित भएर रथमा चढी राजा मनु ऋषिकुलसेवित सरस्वती नदीको दुबै किनारमा रहेका जितेन्द्रिय मुनिहरूका आश्रमको शोभा हेर्दै आफ्नो नगरीमा फर्किनुभयो।

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात् प्रजाः पतिम्।
गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः॥ २८॥

पदार्थ–

पतिम् = राजा
तम् = ती मनु
आयान्तम् = आउँदै हुनुहुन्छ भन्ने
अभिप्रेत्य = सुनेर
ब्रह्मावर्तात् = ब्रह्मावर्तबाट
प्रजाः = जनताहरू
प्रहर्षिताः = अत्यन्त खुसी भएर
गीतसंस्तुतिवादित्रैः = गीत, स्तुति र बाजागाजाका साथ
प्रत्युदीयुः = स्वागत गर्नका लागि आइपुगे

वाक्यार्थ– राजा मनु आउँदै हुनुहुन्छ भन्ने सुनेर ब्रह्मावर्तबाट जनताहरू अत्यन्त खुसी भएर गीत, स्तुति र बाजागाजाका साथ आफ्ना राजा मनुको स्वागत गर्नका लागि आइपुगे।

बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।

न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥ २९ ॥

पदार्थ–

सर्वसम्पत्समन्विता = सबै प्रकारका सम्पत्तिले युक्त
बर्हिष्मती = बर्हिष्मती
नाम = नाम गरेको
पुरी = नगरी छ
यत्र = जहाँ
अङ्गं = शरीर
विधुन्वतः = कपाउँदा
यज्ञस्य = यज्ञपुरुष श्रीवराह भगवान्का
रोमाणि = रौँहरू
न्यपतन् = खसेका थिए

वाक्यार्थ– सबै प्रकारका सम्पत्तिले युक्त बर्हिष्मती नाम गरेको नगरी मनुको राजधानी थियो, जहाँ पृथ्वीलाई रसातलबाट ल्याएपछि शरीर कपाउँदा यज्ञपुरुष श्रीवराह भगवान्का रौँहरू खसेका थिए।

कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ।

ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे ॥ ३० ॥

पदार्थ–

ते एव = ती रौँहरू नै
शश्वद्धरितवर्चसः = निरन्तर हरिया रहने
कुशाः = कुश (र)
काशाः = काशका रूपमा
आसन् = परिणत भए
यैः = जसबाट
ऋषयः = ऋषिमुनिहरूले
यज्ञघ्नान् = यज्ञध्वंसक दानवहरूलाई
पराभाव्य = पराजित गरेर
यज्ञम् = भगवान् विष्णुलाई
ईजिरे = पुज्दछन्

वाक्यार्थ– ती रौँहरू नै निरन्तर हरिया रहने कुश र काशका रूपमा परिणत भए। जसबाट ऋषिमुनिहरू यज्ञध्वंस गर्ने दानवहरूलाई पराजित गरेर भगवान् विष्णुलाई पुज्दछन्।

कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान् मनुः ।

अयजद् यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवम् ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

भगवान् = भगवान्
मनुः = मनुले (पनि)
यतः = वराहरूप भगवान्बाट
भुवम् = भूमिरूप
स्थानं = निवासस्थान
लब्धा = पाएपछि (यसै ठाउँमा)
कुशकाशमयं = कुश र काशद्वारा निर्मित
बर्हिः = आसन
आस्तीर्य = ओछ्याएर
यज्ञपुरुषं = यज्ञपुरुष भगवान् विष्णुको
अयजत् = पूजा गर्नुभएको थियो

वाक्यार्थ– भगवान् मनुले पनि वराहरूप भगवान्बाट भूमिरूप निवासस्थान पाएर यसै ठाउँमा

कुश र काशद्वारा निर्मित आसन ओछ्याएर यज्ञपुरुष भगवान् विष्णुको पूजा गर्नुभएको थियो।

बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत्।
तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम्॥ ३२॥

पदार्थ–

विभुः = राजा मनु
यां = जुन
बर्हिष्मतीं = बर्हिष्मती
नाम = नाम गरिएको पुरीमा
समावसत् = बस्नुहुन्थ्यो
तस्यां = त्यहाँ
निर्विश्य = पुगेर
तापत्रयविनाशनम् = आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक तीनै प्रकारका तापलाई नाश गर्ने
भवनं = भवनमा
प्रविष्टः = प्रवेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा मनु जुन बर्हिष्मती नाम गरिएको पुरीमा बस्नुहुन्थ्यो त्यहाँ पुगेर आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक तीनै प्रकारका तापलाई नाश गर्ने भवनमा प्रवेश गर्नुभयो।

सभार्यः सप्रजः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः।
सङ्गीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः॥
प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन् हरेः कथाः॥ ३३॥
निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायम्भुवं मनुम्।
यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम्॥ ३४॥

पदार्थ–

यदा = जहिले
अन्याविरोधतः = अरूले विरोध नगर्ने गरी
सभार्यः = पत्नीसहित र
सप्रजः = सन्ततिसहित भएर
कामान् = इच्छाअनुसारका वस्तुहरूलाई
बुभुजे = भोग गर्न थाल्नुभयो
प्रत्यूषेषु = प्रत्येक बिहान
सस्त्रीभिः = स्त्रीसहित भएका
सुरगायकैः = गन्धर्वहरूद्वारा
सङ्गीयमानसत्कीर्तिः = कीर्ति गाइनुभएका मनुले
अनुबद्धेन = प्रेमपूर्वक
हृदा = हृदयले
हरेः = भगवान् श्रीहरिका
कथाः = कथाहरू
शृण्वन् = सुन्दै
योगमायासु = इच्छाअनुसार भोग गर्न
निष्णातं = सिपालु भएर पनि
भगवत्परम् = भगवन्निष्ठ
मुनिं = मननशील
स्वायम्भुवं = स्वायम्भुव
मनुम् = मनुलाई
भोगाः = भोगहरूले
भ्रंशयितुं = भ्रष्ट गर्न
न शेकुः = सकेनन्

वाक्यार्थ– मनुले अरूले विरोध नगर्ने गरी पत्नी र सन्ततिसहित इच्छाअनुसारका भोग्य वस्तुहरूको भोग गर्न थाल्नुभयो। प्रत्येक बिहान स्त्रीसहित भएका गन्धर्वहरूले उहाँको कीर्ति

गाउने गर्दथे। उहाँ इच्छाअनुसार भोग गर्न सिपालु हुनुहुन्थ्यो। प्रेमपूर्वक हृदयले भगवान् श्रीहरिका कथाहरू सुन्दै भोग गर्नाले मननशील स्वायम्भुव मनुलाई ती भोगहरूले भ्रष्ट गर्न सकेनन्।

अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः।
शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः॥ ३५॥

पदार्थ–
विष्णोः = भगवान् विष्णुका
कथाः = गुणकथाहरू
शृण्वतः = सुन्ने
ध्यायतः = ध्यान गर्ने
कुर्वतः = रचना गर्ने
ब्रुवतः = पढ्ने (बानी भएका)
तस्य = उहाँका
स्वान्तरयापनाः = मन्वन्तर व्यतीत गर्ने
यामाः = समयहरू
अयातयामाः = व्यर्थ नभएका
आसन् = हुन्थे

वाक्यार्थ– भगवान् विष्णुका गुणकथाका श्रवण, ध्यान, रचना र पठन गर्ने बानी भएका उहाँका मन्वन्तर व्यतीत गर्ने समयहरू कहिल्यै पनि व्यर्थ हुँदैनथे।

स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिम्।
वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रयः॥ ३६॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकारले
सः = उहाँले
परिभूतगतित्रयः = जाग्रत् आदि तीन अवस्थालाई परास्त गरेर
वासुदेवप्रसङ्गेन = भगवान् वासुदेवका कथाप्रसङ्गद्वारा
स्वान्तरं = आफ्ना मन्वन्तरका
युगानाम् एकसप्ततिम् = एकहत्तर युग
निन्ये = व्यतीत गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकारले उहाँले जाग्रत् आदि तीन अवस्थालाई परास्त गरेर भगवान् वासुदेवका कथाप्रसङ्गद्वारा आफ्ना मन्वन्तरका एकहत्तर युग व्यतीत गर्नुभयो।

शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः।
भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम्॥ ३७॥

पदार्थ–
वैयासे = हे व्यासनन्दन विदुरजी
हरिसंश्रयम् = श्रीहरिको आश्रयमा रहने व्यक्तिलाई
शारीराः = शारीरिक
मानसाः = मानसिक
दिव्याः = दैविक
मानुषाः = मानुषिक
च = र
भौतिकाः = भौतिक
ये = यी
क्लेशा = दुःखहरूले
कथं = कसरी
बाधन्ते = पीडा दिन सक्छन्

वाक्यार्थ– हे व्यासनन्दन विदुरजी ! श्रीहरिको आश्रयमा रहने व्यक्तिलाई शारीरिक, मानसिक

दैविक, मानुषिक र भौतिक यी दुःखहरूले कसरी पीडा दिन सक्छन् र ?

यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान् नानाविधाञ्छुभान् ।
नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

सदा = सधैँ
सर्वभूतहितः = सबै प्राणीहरूको हितमा तत्पर रहने
यः = जुन मनुले
मुनिभिः = ऋषिहरूद्वारा
पृष्टः = सोधिएका
नृणां = मानिसहरूका
च = र
वर्णाश्रमाणां = समस्त वर्ण र आश्रमहरूका
नानाविधान् = अनेक प्रकारका
शुभान् = शुभ
धर्मान् = धर्महरू
प्राह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– सधैँ सबै प्राणीहरूको हितमा तत्पर रहने मनुले ऋषिहरूद्वारा सोधिएका मानिसहरूका समस्त वर्ण र आश्रमहरूका अनेक प्रकारका शुभ धर्महरूको वर्णन गर्नुभयो।

एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

वर्णनीयस्य = वर्णन गर्न योग्य
आदिराजस्य = आदिराज
मनोः = मनुको
एतत् = यो
अद्भुतम् = अद्भुत
चरितम् = चरित्र
ते = तपाईं (विदुर)लाई
वर्णितं = वर्णन गरियो अब
तदपत्योदयं = उहाँकी छोरी देवहूतिको प्रभाव
शृणु = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– वर्णन गर्न योग्य आदिराज मनुको यो अद्भुत चरित्र तपाईंलाई वर्णन गरेँ। अब उहाँकी छोरी देवहूतिको प्रभाव सुन्नुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
तृतीयस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

कर्दम र देवहूतिको विहार

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिङ्गितकोविदा।
नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम्॥ १॥

पदार्थ–

पितृभ्यां = माता र पिता दुबै	**भवानी** = पार्वतीले	**नित्यं** = सधैँ
प्रस्थिते = हिँडिसकेपछि	**प्रभुम्** = भगवान्	**पतिम्** = पति कर्दमको
इङ्गितकोविदा = अभिप्राय बुझ्न कुशल	**भवं** = शङ्करलाई	**पर्यचरत्** = सेवा गर्नुभयो
	इव = गरेजस्तै	
साध्वी = पतिव्रता देवहूतिले	**प्रीत्या** = प्रेमपूर्वक	

वाक्यार्थ– माता र पिता हिँडिसकेपछि अभिप्राय बुझ्न कुशल पतिव्रता देवहूतिले पार्वतीले भगवान् शङ्करको सेवा गरेजस्तै प्रेमपूर्वक सधैँ पति कर्दमको सेवा गर्नुभयो।

विश्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च।
शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भोः॥ २॥
विसृज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमघं मदम्।
अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत्॥ ३॥

पदार्थ–

भोः = हे विदुरजी	**अप्रमत्तोद्यता** = सावधानीपूर्वक	**सौहृदेन** = प्रेम
कामं = कामवासना	**नित्यं** = सधैँ	**च** = र
दम्भं = घमण्ड	**विश्रम्भेण** = विश्वास	**मधुरया** = मधुर
द्वेषं = द्वेष	**आत्मशौचेन** = पवित्रता	**वाचा** = बोलीद्वारा
लोभमघं = लोभ, पाप र	**गौरवेण** = गौरव	**तेजीयांसम्** = तेजले युक्त कर्दमलाई
मदम् = मद	**दमेन** = संयम	
विसृज्य = त्यागेर	**शुश्रूषया** = सेवा	**अतोषयत्** = सन्तुष्ट गराउनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! मनुपुत्री देवहूतिले कामवासना, घमण्ड, द्वेष, लोभ, पाप र मद त्यागेर सावधानीपूर्वक सधैँ विश्वास, पवित्रता, गौरव, संयम, सेवा, प्रेम र मधुर बोलीद्वारा तेजस्वी कर्दम

ऋषिलाई सन्तुष्ट गराउनुभयो।

स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम्।
दैवाद् गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः॥ ४॥
कालेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया।
प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाब्रवीत्॥ ५॥

पदार्थ–

वै = निश्चय नै	**भूयसा** = धेरै	**देवर्षिवर्यः** = ऋषिश्रेष्ठ
दैवात् = भाग्यभन्दा पनि	**कालेन** = समयसम्म	**सः** = ती कर्दम ऋषिले
गरीयसः = श्रेष्ठ	**व्रतचर्यया** = व्रतको पालनद्वारा	**कृपया** = दयावश
पत्युः = पतिको	**क्षामां** = दुब्ली र	**प्रेमगद्गदया** = प्रेमले गद्गद
महाशिषः = ठुलो आशीर्वादको	**कर्शितां** = कमजोर भएकी	भएको
आशासानां = आशा राखेर	**मानवीं** = मनुपुत्री	**वाचा** = वाणी
समनुव्रताम् = व्रत आदि	**तां** = ती देवहूतिको अवस्थाले	**अब्रवीत्** = बोल्नुभयो
पालनमा लागेकी (यसैले)	**पीडितः** = केही दुःखी भएका	

वाक्यार्थ– देवहूति मेरा पति दैवभन्दा पनि ठुला हुनुहुन्छ भन्ने ठान्नुहुन्थ्यो, त्यसकारण उहाँबाट ठुला-ठुला आशीर्वाद र आशाहरू राखेर उहाँको सेवामा लागिरहनुहुन्थ्यो। यसप्रकार धेरै दिनसम्म आफ्नो सेवा गरिरहेकी ती मनुपुत्री व्रत आदि पालन गर्नाले दुब्ली र कमजोर भएको देखेर देवर्षिश्रेष्ठ कर्दमको मनमा दया लाग्यो र उनको अवस्था देखेर केही दुःख पनि लाग्यो। त्यसपछि उहाँले प्रेमले गद्गद भएको वाणीले देवहूतिलाई भन्नुभयो।

कर्दम उवाच (कर्दम ऋषिले भन्नुभयो)

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः
शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या।
यो देहिनामयमतीव सुहृत् स्वदेहो
नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे॥ ६॥

पदार्थ–

मानवि = हे मनुनन्दिनी	**परमया** = उत्तम	**भक्त्या** = भक्तिबाट
मानदायाः = आदर प्रदान गर्ने	**शुश्रूषया** = सेवा तथा	**च** = पनि
तव = तिम्रो	**परया** = परम	**अहम्** = म

अद्य = आज
तुष्टः = ज्यादै सन्तुष्ट छु
देहिनाम् = देहधारीमध्येको
यः = जुन
अयम् = यो
स्वदेहः = आफ्नो शरीर
अतीव = ज्यादै
सुहृत् = प्रिय वस्तु हो (किन्तु)
मदर्थे = मेरो सेवामा तिमी
समुचितः = उचित तरिकाले
लाग्यौ (जब कि आफ्नो शरीर)
क्षपितुं = क्षीण भएकोमा
न अवेक्षितः = कुनै पर्बाह गरिनौ

वाक्यार्थ– हे मनुनन्दिनी ! आदर प्रदान गर्ने तिम्रो उत्तम सेवा तथा परम भक्तिबाट म आज ज्यादै सन्तुष्ट छु। देहधारीहरूका लागि यो शरीर ज्यादै प्रिय वस्तु हो किन्तु तिमीले त्यो आफ्नो शरीरलाई मेरो सेवामा उचित तरिकाले लगायौ र त्यस्तो आफ्नो प्रिय शरीर क्षीण भएकोमा समेत कुनै पर्बाह गरिनौ।

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधि-
विद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः।
तानेव ते मदनुसेवनयावरुद्धान्
दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान्॥ ७॥

पदार्थ–

स्वधर्मनिरतस्य = आफ्नो धर्मको पालन गरेको हुनाले
मे = मलाई
तपःसमाधिविद्यात्मयोग-विजिताः = तप, समाधि, विद्या, उपासना र योगद्वारा प्राप्त गरिएका
ये = जुन
भगवत्प्रसादाः = भगवान्का प्रसादस्वरूप विभूति छन्
अशोकान् = शोकरहित र
अभयान् = भयरहित
मदनुसेवनया = मेरो सेवाको प्रभावद्वारा नै
ते = तिमीले
तान् एव = तिनै भगवत्प्रसादलाई
अवरुद्धान् = अधिकारमा लिएकी छौ (म तिमीलाई)
दृष्टिं = दिव्यदृष्टि
वितरामि = दिन्छु (तिमी पनि ती विभूतिहरूलाई)
प्रपश्य = हेर

वाक्यार्थ– आफ्नो धर्मको पालन गरेको हुनाले मलाई तप, समाधि, विद्या, उपासनामा र योगद्वारा जुन भय र शोकरहित भगवान्का प्रसादस्वरूप विभूतिहरू प्राप्त भएका छन्, मेरो सेवा गर्नाको कारणले अब तिनीहरूमाथि तिम्रो पनि अधिकार छ। म तिमीलाई दिव्यदृष्टि दिन्छु तिमी पनि ती विभूतिहरूलाई हेर।

अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भ-
विभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य।

सिद्धासि भुङ्क्ष्व विभवान् निजधर्मदोहान्
दिव्यान् नरैर्दुरधिगान् नृपविक्रियाभिः ॥ ८ ॥

पदार्थ–

अन्ये = अन्य जति पनि भोगहरू छन् ती **भगवतः** = भगवान् **उरुक्रमस्य** = श्रीहरिका **भ्रुवः** = आँखीभौँका **उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः** = विलासमात्रद्वारा नष्ट हुन्छन् (भगवान्को अगाडि) **पुनः किम्** = के हुन् र (तिमीले) **निजधर्मदोहान्** = पातिव्रत्य धर्मबाट प्राप्त हुने **विभवान्** = दिव्य भोग **सिद्धा असि** = प्राप्त गरेकी छ्यौ (अतः) **नृपविक्रियाभिः** = म राजा हुँ भन्ने अभिमानरूपी विकारयुक्त **नरैः** = मनुष्यद्वारा **दुरधिगान्** = प्राप्त गर्न कठिन **दिव्यान्** = यी दिव्य विभूतिलाई **भुङ्क्ष्व** = तिमी भोग गर

वाक्यार्थ– अन्य जति पनि भोगहरू छन् ती भगवान् श्रीहरिका आँखीभौँका विलासमात्रद्वारा नष्ट हुन्छन्। भगवान्को अगाडि ती के हुन् र ? तिमीले पातिव्रत्य धर्मबाट प्राप्त हुने दिव्य भोग प्राप्त गरेकी छ्यौ। अतः म राजा हुँ भन्ने अभिमानरूपी विकारयुक्त मनुष्यद्वारा प्राप्त गर्न कठिन यी दिव्य विभूतिलाई तिमी भोग गर।

एवं ब्रुवाणमबलाखिलयोगमाया-
विद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत्।
सम्प्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्-
व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ॥ ९ ॥

पदार्थ–

अखिलयोगमायाविद्या-विचक्षणम् = सम्पूर्ण योगमाया तथा विद्यामा कुशल आफ्ना पति कर्दमलाई **एवं** = यसो **ब्रुवाणम्** = भनिरहनुभएको **अवेक्ष्य** = देखेर **अबला** = अबला देवहूति **गताधिः** = निश्चिन्त **आसीत्** = हुनुभएको थियो **ईषद्व्रीडावलोकविलस-द्धसितानना** = केही सङ्कोचपूर्ण हेराइ र मुस्कानका साथ (देवहूतिले) **सम्प्रश्रयप्रणयविह्वलया** = विनय एवं प्रेमले गद्गद भएको **गिरा** = वाणीले **आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण योगमाया तथा विद्यामा कुशल आफ्ना पति कर्दमले यसो भनिरहनुभएको देखेर अबला देवहूति निश्चिन्त हुनुभएको थियो। केही सङ्कोचपूर्ण हेराइ र मुस्कानका साथ देवहूतिले विनय एवं प्रेमले गद्गद भएको वाणीले भन्नुभयो।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोग-
मायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः।
यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो
भूयाद् गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनाम्॥ १० ॥

पदार्थ–

द्विजवृष = द्विजश्रेष्ठ	तर	(अतः सो कुरा)
भर्तः = हे स्वामी	**विभो** = प्रभु	**भूयात्** = पूरा होस्
अमोघयोगमायाधिपे = कहिल्यै पनि निष्फल नहुने योगमायाका पनि स्वामी हुनुभएका	**ते** = हजुरद्वारा	**गरीयसि** = श्रेष्ठ पतिद्वारा
त्वयि = हजुरमा	**सकृदङ्गसङ्गः** = एकपटक समागम हुन्जेलसम्म (गृहस्थ सुखको उपभोग गर्छु भनेर)	**प्रसवः** = सन्तान प्राप्त हुनु
एतत् = यी सबै ऐश्वर्य	**यः** = जुन (कुरा)	**सतीनाम्** = पतिव्रता स्त्रीहरूको लागि
राद्धं = स्वतः प्राप्त हुन्छ भन्ने	**अभ्यधायि** = बताइएको थियो	**बत** = निश्चय नै
अवैमि = म जान्दछु	**समयः** = त्यो समय आएको छ	**गुणः** = ठुलो लाभ हो

वाक्यार्थ– द्विजश्रेष्ठ हे स्वामी ! कहिल्यै पनि निष्फल नहुने योगमायाका पनि स्वामी हुनुभएका हजुरमा यो सबै ऐश्वर्य स्वतः प्राप्त छन् भन्ने म जान्दछु। तर प्रभो ! हजुरद्वारा एकपटक समागम हुन्जेलसम्म गृहस्थ सुखको उपभोग गर्छु भनेर जुन कुरा बताइएको थियो त्यो समय आएको छ। अतः सो कुरा पूरा होस्। श्रेष्ठ पतिद्वारा सन्तान प्राप्त हुनु पतिव्रता स्त्रीहरूको लागि निश्चय नै ठुलो लाभ हो।

तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं
येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा।
सिद्ध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया
दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व॥ ११ ॥

पदार्थ–

तत्र = हामी दुई बीचको समागममा	बताएअनुसारको	**येन** = जुन कार्यद्वारा
यथोपदेशं = शास्त्रले	**इतिकृत्यम्** = कर्तव्यको	**ते** = हजुरको
	उपशिक्ष = उपदेश दिनुहोस्	**अतिरिरंसया** = मिलनको

इच्छाका कारण
कृतमनोभवधर्षितायाः = बढेको कामवेदनाले गर्दा पीडित
मे = मेरो
दीनः = अत्यन्त दुःखी र
कर्शितः = दुर्बल
एषः = यो
आत्मा = देह (समागमका लागि)
सिद्ध्येत = योग्य बनोस्
ईश = हे स्वामी !
तत् = यस कार्यको लागि
सदृशं = उपयुक्त
भवनं = भवन
विचक्ष्व = विचार गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हामी दुई बीचको समागममा शास्त्रले बताएअनुसार कर्तव्यको उपदेश दिनुहोस्। जुन कार्यद्वारा हजुरको मिलनको इच्छाका कारण बढेको कामवेदनाले गर्दा पीडित मेरो अत्यन्त दुःखी, दुर्बल यो देह समागमका लागि योग्य बनोस्। हे स्वामी ! यस कार्यको लागि उपयुक्त भवन विचार गर्नुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः।
विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत्॥ १२॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी
प्रियायाः = आफ्नी प्रियाको
प्रियम् = चाहना (पूरा होस् भन्ने)
अन्विच्छन् = चाहने
कर्दमः = कर्दम मुनिले
तर्हि एव = त्यति वेला नै
योगम् = योगमा
आस्थितः = स्थित भएर
कामगं = इच्छानुसार चल्ने
विमानं = विमान
आविरचीकरत् = रचना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! आफ्नी प्रियाले इच्छा गरेको कुरा पूरा होस् भन्ने चाहनुहुने कर्दम मुनिले त्यति वेला नै योगमा स्थित भएर इच्छानुसार चल्ने विमान रचना गर्नुभयो।

सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम्।
सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम्॥ १३॥

पदार्थ–

सर्वकामदुघं = इच्छाअनुसारका सम्पूर्ण अभीष्ट भोग प्रदान गर्न सक्ने
दिव्यं = अत्यन्त सुन्दर
सर्वरत्नसमन्वितम् = सबै किसिमका रत्नहरूले युक्त
सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं = सबै सम्पत्तिले सम्पन्न तथा
मणिस्तम्भैः = मणिमय खम्बाद्वारा
उपस्कृतम् = सुशोभित थियो

वाक्यार्थ– त्यो विमान इच्छाअनुसारका सम्पूर्ण भोग प्रदान गर्न सक्ने, अत्यन्त सुन्दर, सबै किसिमका रत्नहरू जडिएको, सबै सम्पत्तिले सम्पन्न तथा मणिमय खम्बाद्वारा सुशोभित थियो।

दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ।

पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलङ्कृतम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–

सर्वकालसुखावहम् = सबै ऋतुमा सुख दिने
दिव्योपकरणोपेतं = दिव्य सामग्रीद्वारा सुसज्जित
विचित्राभिः = चित्र-विचित्रका
पट्टिकाभिः = रेशमी कपडा तथा
पताकाभिः = पताकाद्वारा
अलङ्कृतम् = सजाइएको थियो

वाक्यार्थ– त्यो विमान सम्पूर्ण ऋतुमा सुख दिने, दिव्य सामग्रीद्वारा सुसज्जित, चित्र-विचित्रका रेशमी कपडा तथा पताकाद्वारा सजाइएको थियो।

स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुशिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः ।

दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५ ॥

पदार्थ–

मञ्जुशिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः = मधुर गुञ्जन गरिरहेका भ्रमरगणले युक्त
स्रग्भिः = फूल तथा
विचित्रमाल्याभिः = रङ्गबिरङ्गका पुष्पमालाद्वारा (सजिएको र)
दुकूलक्षौमकौशेयैः = सूती तथा रेशमी आदि
नानावस्त्रैः = नानाप्रकारका वस्त्रहरूद्वारा
विराजितम् = शोभायमान थियो

वाक्यार्थ– त्यो विमान मधुर गुञ्जन गरिरहेका भ्रमरगणले युक्त, फूल र रङ्गबिरङ्गका पुष्पमालाद्वारा अनि सूती र रेशमी जस्ता नानाप्रकारका वस्त्रहरूद्वारा शोभायमान थियो।

उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् ।

क्षिप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥ १६ ॥

पदार्थ–

उपरि उपरि = एकमाथि अर्को गरी
विन्यस्तनिलयेषु = बनाइएका कोठामा
पृथक्पृथक् = छुट्टाछुट्टै
क्षिप्तैः = रहेका
कशिपुभिः = शय्या र
पर्यङ्कव्यजनासनैः = पलङ, पङ्खा तथा आसनद्वारा पनि
कान्तं = ज्यादै सुन्दर (देखिएको थियो)

वाक्यार्थ– एकमाथि अर्को गरी बनाइएका कोठामा छुट्टाछुट्टै रहेका शय्या र पलङ, पङ्खा तथा आसनद्वारा पनि त्यो विमान ज्यादै सुन्दर देखिएको थियो।

तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ।

महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७ ॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = जतातत
विनिक्षिप्तनानाशिल्पो-पशोभितम् = कुँदिएका अनेक शिल्परचनाले सुशोभित
महामरकतस्थल्या = पन्नाजडित भूमि र
विद्रुमवेदिभिः = (बस्नको लागि) मुगाको वेदीहरूले
जुष्टं = तयार पारिएको थियो

वाक्यार्थ– त्यो विमान जतातत कुँदिएका अनेक शिल्परचनाले सुशोभित, पन्नाजडित भूमि र बस्नको लागि मुगाको वेदी तयार पारिएको थियो।

द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत्।
शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितम्॥ १८॥

पदार्थ–

विद्रुमदेहल्या = मुगाको दैलो भएका
द्वाःसु = ढोकाहरूमा
वज्रकपाटवत् = हिराको आग्लो
भातं = सजाइएको थियो
इन्द्रनीलेषु = इन्द्रनीलमणिजडित
शिखरेषु = ढोकाको माथिको भाग
हेमकुम्भैः = सुनका घडाहरूद्वारा
अधिश्रितम् = सुशोभित थियो

वाक्यार्थ– त्यस विमानमा मुगाको दैलो भएका ढोकाहरू र हिराको आग्लो सजाइएको थियो। इन्द्रनीलमणिजडित ढोकाको माथिको भाग सुनका घडाहरूद्वारा सुशोभित थियो।

चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः।
जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः॥ १९॥

पदार्थ–

वज्रभित्तिषु = हिराका भित्ताहरूमा
निर्मितैः = निर्माण गरिएका
चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैः = विमानका आँखा जस्ता देखिने पद्मराग मणि र
विचित्रवैतानैः = रङ्गीविरङ्गी चँदुवाद्वारा
जुष्टं = युक्त एवं
महार्हैः = बहुमूल्य
हेमतोरणैः = स्वर्णनिर्मित ढोकाहरूद्वारा युक्त थिए

वाक्यार्थ– त्यस विमानमा रहेका हिराका भित्ताहरूमा पद्मराग मणिहरू जडिएका थिए जुन विमानका आँखा जस्ता देखिन्थे। त्यस विमानमा रङ्गीविरङ्गी चँदुवाले युक्त बहुमूल्य स्वर्णनिर्मित ढोकाहरू थिए।

हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम्।
कृत्रिमान् मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च॥ २०॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = जतातत
कृत्रिमान् = कृत्रिम परेवा आदि पक्षीहरूलाई

स्वान् = सजातीय
मन्यमानैः = सम्झने
हंसपारावतव्रातैः = हाँस एवं परेवाका बथानद्वारा
अधिरुह्य अधिरुह्य च = तिनीहरूसँगै बसेर
निकूजितम् = कराइन्थ्यो

वाक्यार्थ– त्यस विमानमा जताततै कृत्रिम हाँस र परेवा आदि पक्षीहरू बनाइएका थिए, जुन बिलकुल सजीव जस्तै थिए। ती कृत्रिम पक्षीहरूलाई सजातीय सम्झेर हाँस एवं परेवाका बथानहरू तिनीहरूसँगै बसेर कराउँथे।

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः।
यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः॥ २१॥

पदार्थ–
यथोपजोषं = सुविधाअनुसार
रचितैः = बनाइएका
विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः = क्रीडास्थल, शयनघर, बैठक, आँगन तथा चोक आदिद्वारा
आत्मनः = स्वयं कर्दमजीलाई समेत
विस्मापनम् = विस्मित गराइरहेको
इव = जस्तो (देखिन्थ्यो)

वाक्यार्थ– त्यो विमान सुविधाअनुसार बनाइएका क्रीडास्थल, शयनघर, बैठक, आँगन तथा चोक आदिद्वारा स्वयं कर्दमजीलाई समेत विस्मित गराइरहेको जस्तो देखिन्थ्यो।

ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा।
सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत् कर्दमः स्वयम्॥ २२॥

पदार्थ–
तत् = त्यो
ईदृग्गृहं = यस्तो सुन्दर घरलाई (पनि)
अतिप्रीतेन = ज्यादै प्रसन्न
चेतसा = हृदयद्वारा
न पश्यन्तीं = नहेर्ने देवहूतिलाई
सर्वभूताशयाभिज्ञः = सम्पूर्ण प्राणीहरूको आशय बुझ्ने
कर्दमः = कर्दम ऋषिले
स्वयम् = आफैँ
प्रावोचत् = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यस्तो सुन्दर विमानमा रहेको घरलाई पनि देवहूतिले ज्यादै प्रसन्न हृदय भएर नहेरेपछि सबै प्राणीको आन्तरिक भावलाई बुझ्ने कर्दम ऋषिले उहाँलाई भन्नुभयो।

निमज्ज्यास्मिन् ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह।
इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणाम्॥ २३॥

पदार्थ–
भीरु = डराइरहेकी हे देवहूति
अस्मिन् = यस
ह्रदे = बिन्दुसरोवरमा
निमज्ज्य = स्नान गरेर
इदम् = यस
विमानम् = विमानमा

आरुह = चढ
शुक्लकृतं = भगवान् विष्णुले रचना गर्नुभएको
इदं = यो
तीर्थम् = तीर्थ
नृणाम् = मनुष्यहरूका लागि
आशिषां = सम्पूर्ण कामना
यापकं = पूर्ण गराउनेवाला छ

वाक्यार्थ– डराइरहेकी हे देवहूति ! तिमी यस बिन्दुसरोवरमा स्नान गरेर यस विमानमा चढ। भगवान् विष्णुले रचना गर्नुभएको यो तीर्थ मनुष्यहरूका लागि सम्पूर्ण कामनाहरू पूर्ण गराउनेवाला छ।

सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा।
सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान्॥ २४॥
अङ्गं च मलपङ्केन सञ्छन्नं शबलस्तनम्।
आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम्॥ २५॥

पदार्थ–
सरजं = मैलो
वासः = वस्त्र
बिभ्रती = धारण गरेकी
वेणीभूतान् = लट्टा परेको
मूर्धजान् = कपाल
च = अनि
मलपङ्केन = मैलाद्वारा
सञ्छन्नं = जमेको
शबलस्तनम् = कान्तिहीन स्तनयुक्त
अङ्गं = शरीर
च = पनि (भएकी)
कुवलयेक्षणा = कमललोचना
सा = ती देवहूति
तद्भर्तुः = आफ्ना पतिको
वचः = कुरा
समादाय = स्विकारेर
सरस्वत्याः = सरस्वतीको
शिवजलाशयम् = पवित्र जलले भरिएको
सरः = जलाशयमा
आविवेश = प्रवेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– मैलो वस्त्र धारण गरेकी, लट्टा परेको कपाल भएकी, मयल परेको शरीर र कान्तिहीन स्तन भएकी कमललोचना देवहूति आफ्ना पतिको कुरा स्विकारेर सरस्वतीको पवित्र जलले भरिएको त्यस सरोवरमा प्रवेश गर्नुभयो।

सान्तः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः।
सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः॥ २६॥

पदार्थ–
सान्तःसरसि = तलाउभित्र (रहेको)
वेश्मस्थाः = एउटा महलमा
सर्वाः = सबै
किशोरवयसः = किशोर अवस्थाका र
उत्पलगन्धयः = कमलको जस्तो गन्ध भएका
दश शतानि = एकहजार
कन्यकाः = कन्याहरू
ददर्श = देख्नुभयो

वाक्यार्थ– देवहूतिले तलाउभित्र रहेको एउटा महलमा एकहजार कन्याहरू देख्नुभयो। ती सबै किशोर अवस्थाका थिए र उनीहरूको शरीरबाट कमलको जस्तो गन्ध आइरहेको थियो।

तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः।
वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्॥ २७॥

पदार्थ–

तां = ती देवहूतिलाई
दृष्ट्वा = देखेर
स्त्रियः = सम्पूर्ण स्त्रीहरूले
सहसा = झटपट
उत्थाय = उठेर
प्राञ्जलयः = हात जोड्दै
प्रोचुः = भने
वयं = हामीहरू
कर्मकरीः = हजुरका दासी हौँ
तुभ्यं = हजुरका लागि
किम् = के
करवाम = सेवा गरौँ
नः = हामीहरूलाई
शाधि = आज्ञा होस्

वाक्यार्थ– देवहूतिलाई देखेर सम्पूर्ण स्त्रीहरूले झटपट उठेर हात जोड्दै भने– 'हामीहरू हजुरका दासी हौँ, हजुरका लागि के सेवा गरौँ ? हामीहरूलाई आज्ञा होस्।'

स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम्।
दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः॥ २८॥

पदार्थ–

मानदाः = स्वामिनीलाई सम्मान गर्न खोज्ने (ती स्त्रीहरूले)
महार्हेण = बहुमूल्य
स्नानेन = स्नानयोग्य वस्तुले
मनस्विनीम् = उदार हृदय भएकी
तां = ती देवहूतिलाई
स्नापयित्वा = नुहाइदिएर
अस्यै = उहाँका लागि
निर्मले = सफा
च = तथा
नूत्ने = नयाँ
दुकूले = दुई (उत्तरीयले सहित) वस्त्र
ददुः = लगाइदिए

वाक्यार्थ– स्वामिनीलाई सम्मान गर्न खोज्ने ती स्त्रीहरूले बहुमूल्य स्नानयोग्य वस्तुले उदार हृदय भएकी ती देवहूतिलाई नुहाइदिएर उहाँका लागि सफा तथा नयाँ उत्तरीयसहित वस्त्र लगाइदिए।

भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमन्ति च।
अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम्॥ २९॥

पदार्थ–

परार्ध्यानि = बहुमूल्य
वरीयांसि = श्रेष्ठतम
च = र
द्युमन्ति = चम्किला
भूषणानि = गहना (लगाइदिए)
सर्वगुणोपेतं = सर्वगुणसम्पन्न
अन्नं = अन्न
च = र
पानं = पिउनको लागि
अमृतासवम् एव = अमृतसमान स्वादिष्ट मादक पदार्थ दिए

वाक्यार्थ– ती स्त्रीहरूले देवहूतिलाई बहुमूल्य श्रेष्ठतम तथा कान्तिमान् गहना लगाइदिए, सर्वगुणसम्पन्न अन्न र पिउनको लागि अमृतसमान स्वादिष्ट मादक पदार्थ पनि दिए।

अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजाम्बरम्।
विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम्॥ ३०॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि देवहूतिले
आदर्शे = ऐनामा
स्वम् आत्मानं = आफ्नो शरीरलाई
स्रग्विणं = मालाद्वारा विभूषित
विरजाम्बरम् = स्वच्छ वस्त्र पहिरिएको
विरजं = निर्मल
कन्याभिः = ती कन्याहरूद्वारा
बहुमानितम् = धेरै आदरपूर्वक
कृतस्वस्त्ययनं = माङ्गलिक शृङ्गार गरिएको (देख्नुभयो)

वाक्यार्थ– त्यसपछि देवहूतिले जब ऐनामा आफ्नो प्रतिबिम्ब हेर्नुभयो त्यस वेला उहाँले मालाद्वारा विभूषित, स्वच्छ वस्त्र पहिरिएको तथा निर्मल आफ्नो शरीर देख्नुभयो। त्यसपछि उहाँलाई थाहा भयो कि ती कन्याहरूले धेरै आदरपूर्वक उहाँका लागि माङ्गलिक शृङ्गार गरेका थिए।

स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम्।
निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम्॥ ३१॥

पदार्थ–
कृतशिरःस्नानं = शिरदेखि स्नान (गराइएको थियो)
स्नातं = स्नान गराइसकेपछि
सर्वाभरणभूषितम् = सबै प्रकारका आभूषणले सजाइएको
निष्कग्रीवं = गलामा हार
वलयिनं = हातमा बाला तथा
कूजत्काञ्चननूपुरम् = पाउमा छमछम गर्ने सुनका पाउजु लगाइएको थियो

वाक्यार्थ– ती कन्याहरूले देवहूतिलाई शिरदेखि स्नान गराए। यसपछि सबै प्रकारका आभूषणले सजाइदिए एवं गलामा हार, हातमा बाला तथा पाउमा छमछम गर्ने सुनका पाउजु लगाइदिए।

श्रोण्योरध्यस्तया काञ्च्या काञ्चन्या बहुरत्नया।
हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम्॥ ३२॥

पदार्थ–
श्रोण्योः = कम्मरमा
अध्यस्तया = धारण गरेको
काञ्च्या = स्वर्णनिर्मित एवं
बहुरत्नया = धेरै रत्न जडिएको
काञ्चन्या = मेखला
च = तथा
महार्हेण = बहुमूल्य
हारेण = हार
च = अनि
रुचकेन = कुङ्कुम आदि मङ्गलद्रव्यद्वारा
भूषितम् = सुशोभित (गराइयो)

वाक्यार्थ– ती कन्याहरूले देवहूतिलाई कम्मरमा स्वर्णनिर्मित एवं रत्न जडित मेखला लगाइदिए, बहुमूल्य हार अनि कुङ्कुम आदि मङ्गलद्रव्यद्वारा सुशोभित गराए।

सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा।
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम्॥ ३३॥

पदार्थ–

सुदता = मिलेका सुन्दर दाँत	**श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन** =	**नीलैः** = कालो
सुभ्रुवा = मनोहर आँखीभौँ	प्रेमकटाक्षमय सुन्दर	**अलकैः** = केशराशिले गर्दा
पद्मकोशस्पृधा = सुन्दरतामा	**चक्षुषा** = आँखा	**लसन्मुखम्** = ज्यादै सुन्दर
कमलको दलसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने	**च** = र	अनुहार (देखिएको थियो)

वाक्यार्थ– मिलेका सुन्दर दाँत, मनोहर आँखीभौँ, सुन्दरतामा कमलको दलसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने प्रेमकटाक्षमय सुन्दर आँखा र कालो केशराशिले गर्दा देवहूतिको अनुहार ज्यादै सुन्दर देखिएको थियो।

यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम्।
तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः॥ ३४॥

पदार्थ–

यदा = जब देवहूतिले	**पतिम्** = पतिदेवलाई	**आस्ते** = हुनुहुन्थ्यो
ऋषीणां = ऋषिहरूमा	**सस्मार** = सम्झिनुहुन्थ्यो	**यत्र** = जहाँ
ऋषभम् = श्रेष्ठ	**स्त्रीभिः सह** = सेविका	**सः** = उहाँका पति
दयितं = आफ्ना प्रिय	स्त्रीहरूका साथ (उहाँ)	**प्रजापतिः** = कर्दम ऋषि
च = र	**तत्र** = त्यहीँ	**आस्ते** = हुनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– जब देवहूतिले ऋषिहरूमा श्रेष्ठ र आफ्ना प्रिय पतिदेवलाई सम्झनुहुन्थ्यो त्यस वेला उहाँले आफ्ना ती सेविका स्त्रीहरूका साथ आफूलाई त्यही ठाउँमा पाउनुहुन्थ्यो जहाँ उहाँका पति कर्दम ऋषि हुनुहुन्थ्यो।

भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा।
निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत॥ ३५॥

पदार्थ–

तदा = त्यस समयमा	**पुरस्तात्** = अगाडि	**निशाम्य** = देखेर (र)
आत्मानं = आफूलाई	**स्त्रीसहस्रवृतं** = हजारौँ	**तद्योगगतिं** = आफ्नो पतिको
भर्तुः = पतिको	स्त्रीहरूद्वारा घेरिएको	योगसामर्थ्य बुझेर (देवहूति)

संशयं = विस्मित	**प्रत्यपद्यत** = हुनुभयो

वाक्यार्थ– त्यस समयमा देवहूतिले आफूलाई पतिको अगाडि हजारौँ स्त्रीहरूद्वारा घेरिएको देखेर आफ्नो पतिको योगसामर्थ्य बुझेर उहाँ विस्मित हुनुभयो।

स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत्।
आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम्॥ ३६॥
विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम्।
जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन्॥ ३७॥

पदार्थ–

अमित्रहन् = शत्रुजेता हे विदुरजी !	**संवीतरुचिरस्तनीम्** = वस्त्रद्वारा सुन्दर वक्षःस्थल ढाकेकी	**जातभावः** = प्रेमभाव उत्पन्न भएका
कृतमलस्नानां = स्नान गरेकी	**विद्याधरीसहस्रेण** = हजारौँ विद्याधरीद्वारा	**सः** = ती कर्दम ऋषिले
विभ्राजन्तीम् = सुशोभित भएकी	**सेव्यमानां** = सेवा गरिएकी	**तत् विमानं** = त्यस विमानमा
अपूर्ववत् = अपूर्व	**सुवाससम्** = राम्रा वस्त्र पहिरिएकी	**आरोहयत्** = चढाउनुभयो
आत्मनः = आफ्नो	**तां** = ती देवहूतिलाई (देखेर)	
रूपं = सुन्दर रूप		
बिभ्रतीं = धारण गरेकी		

वाक्यार्थ– शत्रुविजयी हे विदुरजी ! स्नान गर्नाले अत्यन्त निर्मल भएकी, अपूर्व शोभाले सम्पन्न भएकी र वस्त्रद्वारा सुन्दर वक्षःस्थल ढाकेकी, हजारौँ विद्याधरीहरूद्वारा सेवा गरिएकी र राम्रा-राम्रा वस्त्र पहिरिएकी देवहूतिलाई जब कर्दम ऋषिले देख्नुभयो त्यसपछि उहाँको मनमा देवहूतिप्रति प्रेमभाव उत्पन्न भयो र उहाँले देवहूतिलाई त्यस श्रेष्ठ विमानमा चढाउनुभयो।

तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो
विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने।
बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्य-
स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः॥ ३८॥

पदार्थ–

प्रियया = आफ्नी प्रियामा	एवं इन्द्रियहरूमाथिको प्रभुता) कम नभएका (तथा)	**उपचीर्णवपुः** = शरीरको सेवा गरिएका
अनुरक्तः = अनुरक्त भए तापनि	**विद्याधरीभिः** = विद्याधरीहरूद्वारा	**उत्कचकुमुद्गणवान्** = रक्त
अलुप्तमहिमा = महिमा (मन		

कमलका फक्रेका फूलद्वारा सजिनुभएका (कर्दम ऋषि)
तस्मिन् = त्यस
विमाने = विमानमा
नभःस्थः = आकाशमा रहेका
ताराभिः = तारागणद्वारा
आवृतः = घेरिएका
अपीच्यः = सुन्दर
उडुपतिः = चन्द्रदेव
इव = जस्तै
बभ्राज = सुशोभित हुनुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नी प्रियामा अनुरक्त भए तापनि कर्दम ऋषिको महिमा (मन एवं इन्द्रियहरूमाथिको प्रभुता) कम भएको थिएन। विद्याधरीहरू उहाँको शरीरको सेवा गरिरहेका थिए। रक्त कमलको फक्रेका फूलद्वारा सजिनुभएका कर्दम ऋषि त्यस विमानमा रहँदा आकाशमा तारागणद्वारा घेरिएका सुन्दर चन्द्रदेवजस्तै सुशोभित हुनुभयो।

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्र-
द्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु।
सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु
रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

तेन = त्यस विमानद्वारा
अनङ्गसखमारुतसौभगासु = कामदेवलाई बढाउने सुगन्ध वायु चलिरहने
द्युधुनिपातशिवस्वनासु = स्वर्गलोकबाट झर्दाखेरिको गङ्गाको मङ्गलमय ध्वनिले गुञ्जायमान भइरहने
अष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्र-द्रोणीषु = अष्ट लोकपालहरूको विहारभूमि भएको मेरु पर्वतका भन्ज्याङ्हरूमा
धनदवत् = कुबेरजस्तै
सिद्धैः = सिद्धगणद्वारा
नुतः = स्तुति गरिनुभएका कर्दम ऋषि
ललनावरूथी = स्त्रीरत्नका साथ
चिरं = धेरै कालसम्म
रेमे = विहार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यस विमानमा बसेर सिद्धगणद्वारा वन्दना गरिनुभएका ऋषि कर्दमले स्त्रीरत्नका साथ मेरुपर्वतका भन्ज्याङ्हरूमा कुबेरले झैं धेरै समयसम्म विहार गर्नुभयो। ती भन्ज्याङ्हरू आठै लोकपालहरूका विहारभूमि हुन्, त्यहाँ कामभावलाई बढाउने शीतल, मन्द, सुगन्धयुक्त वायु चलेर त्यस ठाउँको शोभालाई बढाउँछ तथा गङ्गाजी स्वर्गलोकबाट झर्दाखेरि निस्केको मङ्गलमय ध्वनि त्यहाँ निरन्तर गुन्जिइरहन्छ।

वैश्रम्भके सुरसने नन्दने पुष्पभद्रके।
मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ॥ ४० ॥

पदार्थ–

रामया = आफ्नी स्त्रीसँग
रतः = अनुरक्त भएर
सः = उहाँ कर्दम मुनि

वैश्रम्भके = वैश्रम्भक
सुरसने = सुरसन
नन्दने = नन्दन
पुष्पभद्रके = पुष्पभद्रक
चैत्रथ्ये = चैत्ररथ आदि अनेक देवउद्यान (र)
मानसे = मानसरोवरमा
च = पनि
रेमे = आनन्दपूर्वक विहार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नी स्त्रीप्रति अनुरक्त भएर कर्दम मुनिले वैश्रम्भक, सुरसन, नन्दन, पुष्पभद्रक, चैत्ररथ आदि अनेक देवउद्यान र मानसरोवरमा समेत आनन्दपूर्वक विहार गर्नुभयो।

भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा।
वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान् यथानिलः॥ ४१॥

पदार्थ–

भ्राजिष्णुना = कान्तिमान् तथा
कामगेन = इच्छानुसार सर्वत्र जाने
महीयसा = श्रेष्ठ
विमानेन = विमानद्वारा
अनिलः = वायु
यथा = समान
लोकान् = समस्त लोकमा
चरन् = घुम्दै
वैमानिकान् = विमानविहारी देवताहरूलाई
अत्यशेत = पछि पार्नुभयो

वाक्यार्थ– कान्तिमान् तथा इच्छानुसार सर्वत्र जान सक्ने त्यस श्रेष्ठ विमानमा बसेर वायुसमान गतिले समस्त लोकमा घुम्दै ऋषि कर्दमले विमानविहारी देवताहरूलाई पनि पछि पार्नुभयो।

किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम्।
यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः॥ ४२॥

पदार्थ–

यैः = जसद्वारा
तीर्थपदः = भगवान्को
व्यसनात्ययः = भवभयहारी
चरणः = चरणकमलको
आश्रितः = आश्रय लिइएको (छ)
तेषां = त्यस्ता
उद्दामचेतसाम् = धीर
पुंसाम् = पुरुषहरूका निम्ति
किं = के काम
दुरापादनं = सिद्ध गर्न गाह्रो हुन्छ र

वाक्यार्थ– जसले भगवान्को भवभयहारी चरणकमलको आश्रय लिएका छन् त्यस्ता धीर पुरुषहरूका निम्ति के काम सिद्ध गर्न गाह्रो हुन्छ र ?

प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसंस्थया।
बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत॥ ४३॥

पदार्थ–

स्वसंस्थया = द्वीप, वर्ष आदिले
बह्वाश्चर्यं = अति आश्चर्यमय
देखिने

भुवः गोलं = सम्पूर्ण भूमण्डल
यावान् = जहाँसम्म (फैलिएको थियो त्यो सबै)
पत्न्यै = पत्नी देवहूतिलाई
प्रेक्षयित्वा = देखाएर
महायोगी = महायोगी कर्दम ऋषि
स्वाश्रमाय = आफ्नो आश्रममा
न्यवर्तत = फर्किनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार द्वीपवर्ष आदिले अति आश्चर्यमय देखिने सम्पूर्ण भूमण्डल जहाँसम्म फैलिएको थियो ती सबै आफ्नी पत्नी देवहूतिलाई देखाएर महायोगी कर्दम ऋषि आफ्नो आश्रममा फर्किनुभयो।

विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम्।
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् मुहूर्तवत्॥ ४४॥

पदार्थ–
सुरतोत्सुकाम् = रतिसुखको निम्ति उत्सुक
मानवीं = मनुपुत्री
रामां = पत्नी देवहूतिलाई
आत्मानं = आफूलाई
नवधा = नौ भागमा
विभज्य = बाँडेर
निरमयन् = आनन्दित गर्दै
वर्षपूगान् = धेरै वर्षसम्म
मुहूर्तवत् = एक मुहूर्तसमान
रेमे = विहार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– रतिसुखको निम्ति अत्यन्त उत्सुक मनुपुत्री पत्नी देवहूतिलाई आफूलाई नौ भागमा बाँडेर आनन्दित गर्दै कर्दम ऋषिले धेरै वर्षसम्म विहार गर्नुभयो। उहाँका लागि यति लामो समय पनि एक मुहूर्तसमान मात्र भयो।

तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता।
न चाबुध्यत तं कालं पत्यापीच्येन सङ्गता॥ ४५॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यस
विमाने = विमानमा
उत्कृष्टां = राम्रा-राम्रा
रतिकरीं = रतिसुखलाई बढाउने
शय्यां = शय्यामा
श्रिता = रहेकी (देवहूतिले)
अपीच्येन = सुन्दर
पत्या = प्रियतमका
सङ्गता = साथमा रहनाले
तं = त्यो (कैयौं वर्षको)
कालं = समय
च = पनि (कसरी बित्यो)
न अबुध्यत = पत्तै पाउनुभएन

वाक्यार्थ– त्यस विमानमा रतिसुखलाई बढाउने राम्रा-राम्रा शय्यामा रहेकी देवहूतिले सुन्दर प्रियतमको साथमा रहनाले कैयौं वर्षको समय पनि कसरी बित्यो पत्तै पाउनुभएन।

एवं योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयोः।
शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक्॥ ४६॥

पदार्थ–

एवं = यसरी	**दम्पत्योः** = ती दम्पतिको	**मनाक्** = छोटो समय (जस्तै गरी)
कामलालसयोः = कामासक्त भएका	**योगानुभावेन** = योगबलले	**व्यतीयुः** = बिते
रममाणयोः = क्रीडारत	**शतं** = सयौँ	
	शरदः = वर्ष पनि	

वाक्यार्थ– यसरी कामासक्त भएर क्रीडारत ती दम्पतिले योगबलले सयौँ वर्षसम्म विहार गरे तर पनि त्यो समय छोटो समयजस्तै गरी बित्यो।

तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित्।
नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसङ्कल्पविद् विभुः॥ ४७॥

पदार्थ–

सर्वसङ्कल्पवित् = (देवहूतिको) सबै अभिप्राय जान्ने	**आत्मना** = आफ्नो अर्धाङ्गिका रूपमा	**नोधा** = नौभाग
आत्मवित् = आत्मज्ञानी	**भावयन्** = स्विकार्दै	**विधाय** = गरेर
विभुः = कर्दम ऋषिले	**स्वं** = आफ्नो	**तस्याम्** = देवहूतिको गर्भमा
तां = ती प्रियालाई	**रूपं** = स्वरूपको	**रेतः** = वीर्य
		आधत्त = स्थापित गर्नुभयो

वाक्यार्थ– सबै अभिप्राय जान्ने आत्मज्ञानी कर्दम ऋषिले देवहूतिको इच्छाअनुसार उनलाई आफ्नो अर्धाङ्गिका रूपमा स्विकार्दै आफ्नो स्वरूपको नौ भाग गरेर देवहूतिको गर्भमा वीर्य स्थापित गर्नुभयो।

अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः।
सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः॥ ४८॥

पदार्थ–

अतः = त्यस गर्भधारणबाट	**लोहितोत्पलगन्धयः** = शरीरबाट रक्तकमलको जस्तो गन्ध आउने	**स्त्रियः प्रजाः** = कन्याहरू
सा = ती	**ताः** = ती	**सद्यः** = एकसाथ
देवहूतिः = देवहूतिले	**सर्वाः** = सबै (नौ)	**सुषुवे** = जन्माउनुभयो
चारुसर्वाङ्ग्यः = सर्वाङ्गसुन्दर		

वाक्यार्थ– त्यस गर्भधारणबाट देवहूतिले सर्वाङ्गसुन्दर एवं शरीरबाट रक्तकमलको जस्तो गन्ध आउने नौवटी कन्याहरूलाई एकै पटक जन्माउनुभयो।

पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदालक्ष्योशती सती।
स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता॥ ४९॥

लिखन्त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ।

उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः ॥ ५० ॥

पदार्थ–

तदा = यसै वेला	**निरुध्य** = रोक्दै	**विक्लवेन** = व्याकुल एवं
उशती = शुद्ध स्वभाव भएकी	**बहिः** = बाहिरी रूपमा	**विदूयता** = सन्तप्त
सती = सती	**स्मयमाना** = मुस्कुराउँदै	**हृदयेन** = हृदयद्वारा
सा = ती देवहूतिले	**अधोमुखी** = उँधो मुख लगाएर	**शनैः** = बिस्तारै
प्रव्रजिष्यन्तं = संन्यास ग्रहण गरेर वन जान लाग्नुभएका	**नखमणिश्रिया** = नखमणिको शोभाले युक्त	**ललितां** = मिठो
पतिं = पतिलाई	**पदा** = पाउले	**वाचं** = बोलीले
आलक्ष्य = देखेर	**भूमिं** = भुइँ	**उवाच** = भन्न लाग्नुभयो
अश्रुकलां = आँसुको धारा	**लिखन्ती** = खोस्रिँदै	

वाक्यार्थ– यसै वेला शुद्ध स्वभाव भएकी पतिव्रता देवहूतिले पहिलाको प्रतिज्ञाअनुसार आफ्ना पति संन्यास ग्रहण गरेर वन जान लाग्नुभएको देख्नुभयो। त्यो देखेर उहाँले आँसुको धारा रोक्दै बाहिरी रूपमा मुस्कुराउँदै उँधो मुख लगाएर नखमणिको शोभाले युक्त पाउले भुइँ खोस्रिँदै व्याकुल एवं सन्तप्त हृदयद्वारा बिस्तारै मिठो बोलीले भन्न लाग्नुभयो।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

सर्वं तद् भगवान् मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ।

अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ॥ ५१ ॥

पदार्थ–

भगवान् = हे प्रभो (हजुरले)	**उपोवाह** = सम्पन्न गर्नुभयो	बुझी)
मह्यम् = मलाई	**अथ अपि** = तर पनि	**अभयं** = अभय
प्रतिश्रुतम् = प्रतिज्ञा गरेको	**प्रपन्नायाः** = हजुरको शरणमा आएकी	**दातुम् अर्हसि** = दिनुहोस्
तत् = त्यो	**मे** = मलाई (मेरो अभिप्राय	
सर्वं = सबै कुरा		

वाक्यार्थ– हे प्रभो ! हजुरले प्रतिज्ञा गरेको त्यो सबै कुरा सम्पन्न गर्नुभयो। तर पनि हजुरको शरणमा आएकी मलाई मेरो अभिप्राय बुझी अभयदान दिनुहोस्।

ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः ।

कश्चित् स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ब्रह्मरूप पतिदेव	**पतयः** = पतिहरू	**मे** = मेरो
तुभ्यं = हजुरका	**विमृग्याः** = खोजिनुपर्छ र	**विशोकाय** = शोक हटाउनका लागि
दुहितृभिः = यी कन्याहरूका लागि	**त्वयि** = हजुर	**कश्चित्** = कोही
समाः = योग्य	**वनम्** = वनमा	**स्यात्** = हुनुपर्छ
	प्रव्रजिते = जानुभएपछि	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मरूप पतिदेव ! हजुरका यी कन्याहरूका लागि योग्य वर खोज्नुपर्ने हुन्छ र हजुर वन जानुभएपछि मेरो शोक हटाउनका लागि पनि कोही हुनुपर्छ।

एतावतालं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो ।

इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे स्वामी	इन्द्रियसुखभोगमा	**कालेन** = समय
परित्यक्तपरात्मनः = परमात्मादेखि विमुख भएर	**व्यतिक्रान्तेन** = बितेको	**अलं** = निरर्थक भयो
इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन =	**एतावता** = अहिलेसम्मको	
	मे = मेरो	

वाक्यार्थ– हे स्वामी ! परमात्मादेखि विमुख भएर इन्द्रियसुखभोगमा बितेको अहिलेसम्मको मेरो समय निरर्थक भयो।

इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ।

अजानन्त्या परं भावं तथाप्यस्त्वभयाय मे ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

परं = (हजुरको) ठुलो	**सज्जन्त्या** = आसक्त भएर	**मे** = मेरो
भावं = प्रभाव	**त्वयि** = हजुरसँग (केवल)	**अभयाय** = संसारभयको नाश गर्नको लागि (सहयोगी)
अजानन्त्या = नजानेकी	**प्रसङ्गः** = भोगविलास	**अस्तु** = हुनुपर्दछ
मे = मैले	**कृतः** = गरेँ	
इन्द्रियार्थेषु = इन्द्रियका विषयहरूमा	**तथा अपि** = त्यसो भए तापनि (यो भोगविलास)	

वाक्यार्थ– हजुरको परम प्रभाव नजानेकी मैले इन्द्रियहरूको विषयमा आसक्त भएर हजुरसँग केवल भोगविलास गरेँ। त्यसो भए तापनि हजुरसँगको यो भोगविलास मेरो संसारभय नाश गर्नका लागि सहयोगी हुनुपर्दछ।

सङ्गो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोऽधिया।
स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते॥ ५५॥

पदार्थ–

अधिया = अज्ञानवश	**संसृतेः** = संसारको	**कृतः** = गरियो भने
असत्सु = असत् पुरुषसँग	**हेतुः** = कारण हुन्छ (तर)	**निःसङ्गत्वाय** = मोक्षका निमित्त
विहितः = गरिएको	**सः** = त्यही (सम्बन्ध)	**कल्पते** = साधन बन्दछ
यः = जुन	**एव** = नै	
सङ्गः = सम्बन्ध छ (त्यो)	**साधुषु** = सत्पुरुषसँग	

वाक्यार्थ– अज्ञानवश असत् पुरुषसँग गरिएको जुन सम्बन्ध छ, त्यो संसारको कारण हुन्छ। त्यही नै सम्बन्ध सत्पुरुषसँग गरिएको छ भने मोक्षको साधन बन्दछ।

नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते।
न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः॥ ५६॥

पदार्थ–

इह = यस संसारमा	**न तीर्थपदसेवायै** = न त	**जीवन् अपि** = जिउँदो भए
यत्कर्म = जुन मानिसको कर्म	भगवान्को सेवाका लागि	तापनि
धर्माय = धर्मका लागि र	(बन्दछ)	**मृतः** = मरेको हो
विरागाय = वैराग्यका लागि	**हि** = निश्चय नै	
न कल्पते = साधन बन्दैन	**सः** = त्यो मानिस	

वाक्यार्थ– यस संसारमा जुन मानिसको कर्म न धर्मका लागि हुन्छ, न वैराग्यका लागि हुन्छ, न त भगवान्को सेवाका लागि नै हुन्छ, निश्चय नै त्यो मानिस जिउँदो भए तापनि मरेको हो।

साहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम्।
यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बन्धनात्॥ ५७॥

पदार्थ–

नूनं = निश्चय नै	**दृढम्** = बेसरी	**प्राप्य** = पाउँदा पनि (मैले)
सा अहं = हजुरको साथमा	**वञ्चिता** = ठगिएँ	**बन्धनात्** = सांसारिक बन्धनबाट
रहेकी म	**यत्** = किनभने	**न मुमुक्षेय** = मुक्ति पाउने इच्छा
भगवतः = भगवान्को	**त्वां** = हजुरलाई	गरिनँ
मायया = मायाले गर्दा	**विमुक्तिदं** = मुक्ति दिने	

वाक्यार्थ– निश्चय नै म त भगवान्‌को मायाले गर्दा बेसरी ठगिएँ किनभने मुक्तिदाता हजुरलाई पतिको रूपमा पाउँदा पनि मैले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति पाउने इच्छा गरिनँ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे

कापिलेयोपाख्याने त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीकपिलदेवजीको जन्म

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ।

दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥ १ ॥

पदार्थ–

दयालुः = कृपालु	**स्मरन्** = स्मरण गर्दै	**मनोः** = मनुकी
मुनिः = मुनि कर्दमजीले	**शालिनीम्** = शीलवती	**दुहितरं** = पुत्री देवहूतिलाई
शुक्लाभिव्याहृतं = भगवान्	**निर्वेदवादिनीम्** = वैराग्ययुक्त	**एवं** = यस प्रकार
नारायणले भन्नुभएको कुराको	वचन बोल्ने	**आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– कृपालु मुनि कर्दमजीले भगवान् नारायणले भन्नुभएको कुराको स्मरण गर्दै शीलवती एवं वैराग्ययुक्त वचन बोल्ने मनुकी पुत्री देवहूतिलाई यस प्रकार भन्नुभयो ।

ऋषिरुवाच (कर्दम ऋषिले भन्नुभयो)

मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिन्दिते ।

भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात् सम्प्रपत्स्यते ॥ २ ॥

पदार्थ–

अनिन्दिते = दोषरहित	**इत्थम्** = यस प्रकार	**अदूरात्** = छिट्टै नै
राजपुत्रि = हे राजकुमारी देवहूति	**मा खिदः** = दुःख नमान	**ते** = तिम्रो
आत्मानं प्रति = आफ्नो	**अक्षरः** = अविनाशी	**गर्भम्** = गर्भमा
विषयमा	**भगवान्** = भगवान् नारायण	**सम्प्रपत्स्यते** = आउनुहुनेछ

वाक्यार्थ– दोषरहित हे राजकुमारी देवहूति ! आफ्नो विषयमा यसरी दुःख नमान। अविनाशी भगवान् नारायण छिट्टै नै तिम्रो गर्भमा आउनुहुनेछ।

धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च ।

तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥ ३ ॥

पदार्थ–

धृतव्रता = (देवहूति तिमीले)	विविध व्रतको पालना गरेकी	**असि** = छौ (त्यसैले)

ते = तिम्रो
भद्रं = कल्याण हुनेछ
दमेन = बाह्य इन्द्रियको दमन
च = र
नियमेन = अन्तरिन्द्रियको नियमन
च = तथा
तपोद्रविणदानैः = तपस्या र दान गर्दै
श्रद्धया च = श्रद्धापूर्वक
ईश्वरं = ईश्वरको
भज = भजन गर

वाक्यार्थ– हे देवहूति ! तिमीले विविध व्रतको पालना गरेकी छौ। त्यसैले तिम्रो कल्याण हुनेछ। बाह्य इन्द्रियको दमन, अन्तरिन्द्रियको नियमन, तपस्या र हिरण्य आदिको दान गर्दै तिमी श्रद्धापूर्वक ईश्वरको भजन गर।

स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः।
छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावनः॥ ४॥

पदार्थ–

त्वया = तिमीद्वारा (यसरी)
आराधितः = आराधना गरिनुभएका
सः = उहाँ
शुक्लः = भगवान् नारायणले
मामकं = मेरो
यशः = यश
वितन्वन् = फैलाउँदै
औदर्यः = तिम्रो गर्भबाट उत्पन्न भएर
ब्रह्मभावनः = ब्रह्मज्ञानको उपदेश दिनुहुनेछ र
ते = तिम्रो
हृदयग्रन्थिम् = अहङ्कारले युक्त भएको हृदयग्रन्थिलाई
छेत्ता = भेदन गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– तिमीद्वारा यसरी आराधना गरिनुभएका भगवान् नारायणले मेरो यश फैलाउँदै तिम्रो गर्भबाट उत्पन्न भएर ब्रह्मज्ञानको उपदेश दिनुहुनेछ र अहङ्कारले युक्त भएको तिम्रो हृदयग्रन्थिलाई भेदन गर्नुहुनेछ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

देवहूत्यपि सन्देशं गौरवेण प्रजापतेः।
सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद् गुरुम्॥ ५॥

पदार्थ–

देवहूति = देवहूति
अपि = पनि
प्रजापतेः = कर्दम मुनिको
सन्देशं = वचनलाई
गौरवेण = गौरवका साथ
सम्यक् श्रद्धाय = पूर्णरूपले श्रद्धा गर्दै
कूटस्थम् = निर्विकार
गुरुम् = जगद्गुरु भगवान्
पुरुषं = पुरुषोत्तमको
अभजत् = भजन गर्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– देवहूति पनि कर्दम मुनिको वचनलाई गौरवका साथ पूर्णरूपले श्रद्धा गर्दै निर्विकार जगद्गुरु भगवान् पुरुषोत्तमको भजन गर्न लाग्नुभयो।

तस्यां बहुतिथे काले भगवान् मधुसूदनः।
कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६ ॥

पदार्थ–

बहुतिथे = धेरै	**वीर्यम्** = वीर्यसंश्लिष्ट	**इव** = झैं
काले = समय बितिसकेपछि	जीवांशको रूपमा	**तस्यां** = देवहूतिको गर्भबाट
भगवान् = भगवान्	**आपन्नः** = प्राप्त हुँदै	**जज्ञे** = प्रकट हुनुभयो
मधुसूदनः = नारायण	**दारुणि** = काठमा	
कार्दमं = कर्दममुनिको	**अग्निः** = आगो	

वाक्यार्थ– धेरै समय बितिसकेपछि भगवान् नारायण कर्दममुनिको वीर्यसंश्लिष्ट जीवांशको रूपमा प्राप्त हुँदै काठबाट आगो प्रकट भएझैं देवहूतिको गर्भबाट प्रकट हुनुभयो।

अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः।
गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥ ७ ॥

पदार्थ–

तदा = कपिलदेवको	**वादित्राणि** = बाजा	लागे र
जन्मसमयमा	**अवादयन्** = बजाए	**अप्सरसः** = अप्सराहरू
व्योम्नि = आकाशमा	**गन्धर्वाः** = गन्धर्वहरूले	**मुदा** = हर्षपूर्वक
घनाघनाः = बर्सँदै गरेका	**तं** = ती कपिलदेवको	**नृत्यन्ति** = नाच्न लागे
बादलहरूले	**गायन्ति स्म** = गुणगान गर्न	

वाक्यार्थ– कपिलदेवको जन्मसमयमा आकाशमा बर्सँदै गरेका बादलहरूले बाजा बजाए, गन्धर्वहरूले कपिलदेवको गुणगान गर्न लागे र अप्सराहरू हर्षपूर्वक नाच्न लागे।

पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः।
प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ॥ ८ ॥

पदार्थ–

खेचरैः = आकाशका	**पेतुः** = बर्सिए	**मनांसि** = प्राणीहरूका मन
देवताहरूद्वारा	**च** = र	**च** = पनि
अपवर्जिताः = बर्साइएका	**सर्वाः** = सम्पूर्ण	**प्रसेदुः** = आनन्दित भए
दिव्याः = दिव्य	**दिशः** = दिशाहरू	
सुमनसः = फूलहरू	**अम्भांसि** = जलाशयहरू र	

वाक्यार्थ– आकाशबाट देवताहरूद्वारा बर्साइएका दिव्य फूलहरू बर्सिए। दिशाहरू आनन्दित भए।

यस्तै सम्पूर्ण जलाशय निर्मल भए र प्राणीहरूका मन पनि प्रसन्न भए।

तत् कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम्।
स्वयम्भूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात्॥ ९॥

पदार्थ—

सरस्वत्या = सरस्वती नदीले	आश्रममा	**स्वयम्भूः** = ब्रह्माजी
परिश्रितम् = घेरिएको	**मरीच्यादिभिः** = मरीचि आदि	**अभ्ययात्** = आउनुभयो
तत् = त्यो	**ऋषिभिः साकम्** = ऋषिहरू	
कर्दमाश्रमपदं = कर्दम ऋषिको	सहित भएर	

वाक्यार्थ— त्यसै समयमा सरस्वती नदीले घेरिएको त्यो कर्दम ऋषिको आश्रममा मरीचि आदि ऋषिहरूलाई साथमा लिएर ब्रह्माजी आउनुभयो।

भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन्।
तत्त्वसङ्ख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट्॥ १०॥

पदार्थ—

शत्रुहन् = शत्रुजेता हे विदुरजी	**परं ब्रह्म** = परब्रह्म रूप	**जातं** = जन्मिनुभएको हो भन्ने
स्वराट् = स्वतःसिद्ध ज्ञानवान्	**भगवन्तं** = भगवान् कपिलदेव	कुरा
अजः = अजन्मा ब्रह्माजीले	**तत्त्वसङ्ख्यानविज्ञप्त्यै** =	**विद्वान्** = जान्नुभएको थियो
सत्त्वेन = शुद्धसत्त्वको	सांख्यशास्त्रको तत्त्वज्ञान	
अंशेन = अंशले युक्त भएर	गराउनका लागि	

वाक्यार्थ— शत्रुजेता हे विदुरजी! स्वतःसिद्ध ज्ञानवान् अजन्मा ब्रह्माजीले यो कुरा थाहा पाउनुभएको थियो कि साक्षात् भगवान् विष्णु सांख्यशास्त्रको उपदेश दिनका लागि आफ्नो विशुद्ध सत्त्वमय अंशबाट अवतीर्ण हुनुभएको छ।

सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम्।
प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात्॥ ११॥

पदार्थ—

तच्चिकीर्षितम् = भगवान्ले गर्न	**सभाजयन्** = प्रशंसा गर्दै	**इदम्** = यस्तो
खोज्नुभएको कुराको	**प्रहृष्यमाणैः** = हर्षले युक्त	**च** = पनि
विशुद्धेन = निर्मल	**असुभिः** = इन्द्रियहरू सहित भई	**अभ्यधात्** = भन्न लाग्नुभयो
चेतसा = अन्तःकरणद्वारा	**कर्दमं** = कर्दम मुनिलाई	

वाक्यार्थ— भगवान् जुन कार्य गर्न चाहनुहुन्थ्यो त्यसको ब्रह्माजीले विशुद्ध चित्तले अनुमोदन एवं

आदर गर्नुभयो र आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरूबाट प्रसन्नता प्रकट गर्दै उहाँले कर्दम मुनिलाई यसप्रकार भन्न लाग्नुभयो।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः।

यन्मे सञ्जगृहे वाक्यं भवान् मानद मानयन्॥ १२॥

पदार्थ—

मानद = सम्मानदाता	**अपचितिः** = पूजा	**वाक्यं** = आज्ञाको
तात = हे पुत्र	**कल्पिता** = गरियो	**मानयन्** = सम्मानपूर्वक
त्वया = तिमीद्वारा	**यत्** = किनभने	**सञ्जगृहे** = पालन गर्‍यौ
निर्व्यलीकतः = निष्कपट भावले	**भवान्** = तिमीले	
मे = मेरो	**मे** = मेरो	

वाक्यार्थ— सम्मानदाता हे पुत्र ! तिमीले निष्कपट भावले मेरो पूजा गर्‍यौ किनभने तिमीले मेरो आज्ञाको सम्मानपूर्वक पालन गर्‍यौ।

एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः।

बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः॥ १३॥

पदार्थ—

पितरि = पितामा	**एतावती एव** = यही नै हो कि	**बाढम्** = हुन्छ
पुत्रकैः = छोराहरूले	**गुरोः** = पिताको	**इति** = भनेर
कार्या = गर्नुपर्ने	**वचः** = आज्ञा	**अनुमन्येत** = स्वीकार गरोस्
शुश्रूषा = सेवा	**गौरवेण** = गौरवपूर्वक	

वाक्यार्थ— छोराहरूले गर्नुपर्ने पिताको सेवा यही नै हो कि पिताको आज्ञा गौरवपूर्वक 'हवस्' भनेर स्वीकार गरोस्।

इमा दुहितरः सभ्य तव वत्स सुमध्यमाः।

सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा॥ १४॥

पदार्थ—

सभ्य = हे सज्जन	**सुमध्यमाः** = सुन्दरी	**एतं** = यो
वत्स = पुत्र	**इमाः** = यी	**सर्गम्** = सृष्टिलाई
तव = तिम्रा	**दुहितरः** = छोरीहरू	**स्वैः** = आफ्नो

प्रभावैः = वंशविस्तारद्वारा	**अनेकधा** = विविध प्रकारले	**बृंहयिष्यन्ति** = बढाउनेछन्

वाक्यार्थ– हे पुत्र ! तिमी सभ्य छौ, तिम्रा सुन्दरी यी छोरीहरूले यो सृष्टिलाई आफ्नो वंशविस्तारद्वारा विविध प्रकारले बढाउनेछन्।

अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि।

आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि॥ १५॥

पदार्थ–

अतः = त्यसकारण	र	**भुवि** = पृथिवीमा
त्वम् = तिमी	**यथारुचि** = रुचिअनुसार	**यशः** = यश
ऋषिमुख्येभ्यः = मरीचि आदि मुनिवरहरूलाई	**आत्मजाः** = आफ्ना छोरीहरू	**विस्तृणीहि** = फैलाऊ
यथाशीलं = उहाँहरूको स्वभाव	**परिदेहि** = समर्पण गर र	
	अद्य = आज	

वाक्यार्थ– त्यसकारण तिमी मरीचि आदि गरिएका मुनिवरहरूलाई उहाँहरूको स्वभाव तथा रुचिअनुसार आफ्ना छोरीहरू समर्पण गर र आज पृथिवीमा यश फैलाऊ।

वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया।

भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने॥ १६॥

पदार्थ–

मुने = हे मुनि	**स्वमायया** = आफ्नो योगमायाले	हो भन्ने
भूतानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको	**कपिलं** = कपिलको	**अहम्** = म
शेवधिं = कामना पूरा गर्ने	**देहं** = देह	**वेद** = जान्दछु
आद्यं पुरुषम् = आदिपुरुष नारायण (नै)	**बिभ्राणं** = धारण गरी	
	अवतीर्णं = अवतीर्ण हुनुभएको	

वाक्यार्थ– हे मुनि ! सम्पूर्ण प्राणीहरूको कामना पूरा गर्ने आदिपुरुष नारायण नै आफ्नो योगमायाले कपिलको देह धारण गरी अवतीर्ण हुनुभएको हो भन्ने म जान्दछु।

ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः।

हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः॥ १७॥

एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः।

अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा गां विचरिष्यति॥ १८॥

पदार्थ–

(फेरि देवहूतितिर फर्केर ब्रह्माजीले भन्नुभयो)	**पद्माक्षः** = कमल जस्ता ठुला आँखा र	**एषः** = यी साक्षात् श्रीहरिले (तिम्रो)
मानवि = हे देवहूति	**पद्ममुद्रापदाम्बुजः** = कमलको चिह्नयुक्त चरणकमल भएका	**अविद्यासंशयग्रन्थिं** = अविद्याजनित संशयग्रन्थिलाई
ज्ञानविज्ञानयोगेन = ज्ञानविज्ञानद्वारा	**कैटभार्दनः** = कैटभासुरलाई नाश गर्ने	**छित्त्वा** = काटेर
कर्मणाम् = कर्मको	**ते** = तिम्रो	**गां** = पृथिवीमा
जटाः = वासनालाई	**गर्भं** = गर्भमा	**विचरिष्यति** = विचरण गर्नुहुनेछ
उद्धरन् = उखेलेर	**प्रविष्टः** = प्रवेश गर्नुभएको छ	
हिरण्यकेशः = सुनौला केश		

वाक्यार्थ– फेरि देवहूतितिर फर्केर ब्रह्माजीले भन्नुभयो– हे देवहूति ! ज्ञानविज्ञानद्वारा कर्मको वासनालाई उखेलेर सुनौला केश, कमल जस्ता ठुला आँखा र कमलको चिह्नयुक्त चरणकमल भएका एवं कैटभासुरलाई नाश गर्नुहुने साक्षात् श्रीहरि तिम्रो गर्भमा प्रवेश गर्नुभएको हो। यहाँले तिम्रो अविद्याजनित संशयग्रन्थिलाई काटेर पृथिवीमा विचरण गर्नुहुनेछ।

अयं सिद्धगणाधीशः साङ्ख्याचार्यैः सुसम्मतः।
लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्धनः॥ १९॥

पदार्थ–

अयं = यी	**सुसम्मतः** = माननीय हुनुहुनेछ	**कपिलः** = कपिल
सिद्धगणाधीशः = सिद्धगणका मालिक तथा	**ते** = तिम्रो	**इति** = यस
साङ्ख्याचार्यैः = सांख्याचार्यहरूका पनि	**कीर्तिवर्धनः** = कीर्तिलाई फिँजाएर	**आख्यां** = नामले प्रसिद्ध
	लोके = लोकमा	**गन्ता** = हुनुहुनेछ

वाक्यार्थ– यहाँ सिद्धगणका स्वामी तथा सांख्याचार्यहरूका पनि माननीय हुनुहुनेछ, यसका साथै तिम्रो कीर्तिलाई फिँजाएर यस लोकमा कपिल नामले प्रसिद्ध हुनुहुनेछ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः।
हंसो हंसेन यानेन त्रिधामपरमं ययौ॥ २०॥

पदार्थ–

(यसप्रकार)	**आश्वास्य** = सम्झाई	**हंसः** = ब्रह्माजी
तौ = कर्दम र देवहूतिलाई	**जगत्स्रष्टा** = सृष्टिकर्ता	**कुमारैः** = सनक आदि र

सहनारदः = नारदजीलाई साथमा लिएर	**हंसेन** = हंस **यानेन** = यानद्वारा	**त्रिधामपरमं** = ब्रह्मलोकतिर **ययौ** = लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार कर्दम र देवहूतिलाई सम्झाई सृष्टिकर्ता ब्रह्माजी सनक आदिलाई र नारदजीलाई साथमा लिएर हंसयानद्वारा ब्रह्मलोकतिर लाग्नुभयो।

गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः।
यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद् विश्वसृजां ततः॥ २१॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी	**तेन** = उहाँद्वारा	प्रजापतिहरूलाई
शतधृतौ = ब्रह्माजी	**उदितः** = आज्ञा दिइनुभएका	**स्वदुहितॄः** = आफ्ना छोरीहरू
गते = जानुभएपछि	**कर्दमः** = कर्दम मुनिले	**यथोदितं** = विधिपूर्वक
ततः = त्यसपछि	**विश्वसृजां** = मरीचि आदि	**प्रादात्** = दिनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! ब्रह्माजी जानुभएपछि उहाँको आज्ञा पाएका कर्दम मुनिले मरीचि आदि प्रजापतिहरूलाई विधिपूर्वक आफ्ना छोरीहरू दिनुभयो।

मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये।
श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत् पुलस्त्याय हविर्भुवम्॥ २२॥

पदार्थ–

मरीचये = मरीचिलाई	**अनसूयाम्** = अनसूया नाम	**पुलस्त्याय** = पुलस्त्य ऋषिलाई
कलां = कला नाम गरेकी कन्या	गरेकी कन्या	**हविर्भुवम्** = हविर्भू नाम गरेकी
प्रादाद् = दिनुभयो	**अङ्गिरसे** = अङ्गिरा ऋषिलाई	कन्या
अथ = त्यसपछि	**श्रद्धाम्** = श्रद्धा नाम गरेकी	**अयच्छत्** = दिनुभयो
अत्रये = अत्रिलाई	कन्या (र)	

वाक्यार्थ– मरीचिलाई कला नाम गरेकी कन्या दिनुभयो। त्यसपछि अत्रिलाई अनसूया नाम गरेकी कन्या, अङ्गिरा ऋषिलाई श्रद्धा नाम गरेकी कन्या र पुलस्त्य ऋषिलाई हविर्भू नाम गरेकी कन्या दिनुभयो।

पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम्।
ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद् वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम्॥ २३॥

पदार्थ–

पुलहाय = पुलहलाई	**गतिं** = गति नाम गरेकी कन्या	**सतीम्** = परमसाध्वी
युक्तां = सुहाउँदी	**क्रतवे** = क्रतुलाई	**क्रियां** = क्रिया नाम गरेकी

कन्या
भृगवे = भृगु ऋषिलाई
च = र
ख्यातिं = ख्याति नाम गरेकी कन्या
अयच्छत् = दिनुभयो
वसिष्ठाय = वसिष्ठलाई
च अपि = चाहिँ
अरुन्धतीम् = अरुन्धती नाम गरेकी कन्या (दिनुभयो)

वाक्यार्थ— पुलहलाई सुहाउँदी गति, क्रतुलाई परमसाध्वी क्रिया र भृगु ऋषिलाई ख्याति नाम गरेकी कन्या दिनुभयो। अनि वसिष्ठलाई चाहिँ अरुन्धती नाम गरेकी कन्या दिनुभयो।

अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते।
विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत्॥ २४॥

पदार्थ—
अथर्वणे = अथर्वा ऋषिलाई
शान्तिं = शान्ति नाम गरेकी कन्या
अददात् = दिनुभयो
यया = यिनैद्वारा
यज्ञः = यज्ञकर्म
वितन्यते = विस्तार गरिन्छ
कृतोद्वाहान् = विवाहित
सदारान् = पत्नीहरूसहित
विप्रर्षभान् = द्विजवरहरूलाई
समलालयत् = सत्कार गर्नुभयो

वाक्यार्थ— अथर्वा ऋषिलाई उहाँले शान्ति नाम गरेकी कन्या दिनुभयो। यिनैद्वारा यज्ञकर्मको विस्तार गरिन्छ। यसपछि विवाहित पत्नीहरूसहित द्विजवरहरूलाई उहाँले सत्कार गर्नुभयो।

ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम्।
प्रातिष्ठन् नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममण्डलम्॥ २५॥

पदार्थ—
क्षत्तः = हे विदुरजी
ततः = त्यसपछि
कृतदाराः = बिहे भएका
नन्दिम् = आनन्द
आपन्नाः = प्राप्त गरेका
ते = ती सबै
ऋषयः = ऋषिहरू
तम् = ती कर्दमजीलाई
निमन्त्र्य = सोधेर
स्वं स्वम् = आ-आफ्नो
आश्रममण्डलम् = आश्रमतिर
प्रातिष्ठन् = जानुभयो

वाक्यार्थ— हे विदुरजी ! त्यसपछि बिहे भएका, आनन्द प्राप्त गरेका यी सबै ऋषिहरू कर्दमजीसँग अनुमति लिएर आ-आफ्नो आश्रमतिर जानुभयो।

स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम्।
विविक्त उपसङ्गम्य प्रणम्य समभाषत॥ २६॥

पदार्थ—
सः = ती कर्दमले
विबुधर्षभम् = देवश्रेष्ठ
त्रियुगम् = भगवान् विष्णुले
अवतीर्णं = आफ्नो घरमा अवतार लिनुभएको
आज्ञाय = थाहा पाएपछि

विविक्तः = एकान्तमा
उपसङ्गम्य = उहाँको नजिक गई
प्रणम्य = प्रणाम गरेर
समभाषत = भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– यसपछि कर्दमले देवश्रेष्ठ भगवान् विष्णुले आफ्नो घरमा अवतार लिनुभएको थाहा पाएपछि एकान्तमा उहाँको नजिक गई प्रणाम गरेर उहाँलाई भन्न लाग्नुभयो।

अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः।
कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः॥ २७॥

पदार्थ–

अहो = अहो
स्वैः = आफ्नो
अमङ्गलैः = पापकर्मले गर्दा
इह = यस
निरये = दुःखमय संसारमा
पापच्यमानानां = पीडित भएका मानिसहरूमाथि
देवताः = देवताहरू
भूयसा = धेरै
कालेन = काल बितेपछि
नूनं = मात्र
प्रसीदन्ति = प्रसन्न हुन्छन्

वाक्यार्थ– अहो ! आफ्नो पापकर्मले गर्दा यस दुःखमय संसारमा पीडित भएका मानिसहरूमाथि देवताहरू धेरै काल बितेपछि मात्र प्रसन्न हुन्छन्।

बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना।
द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम्॥ २८॥

पदार्थ–

बहुजन्मविपक्वेन = अनेक जन्मको साधनले सिद्ध भएको
सम्यग्योगसमाधिना = सुदृढ भक्तियोगको समाधिद्वारा
यत्पदम् = जसको स्वरूपलाई
शून्यागारेषु = निर्जन स्थानमा बसेर
यतयः = योगीजन
द्रष्टुं = दर्शन गर्न
यतन्ते = प्रयास गर्दछन्

वाक्यार्थ– अनेक जन्मको साधनले सिद्ध भएको सुदृढ भक्तियोगको समाधिद्वारा जसको स्वरूपलाई निर्जन स्थानमा बसेर योगीजन दर्शन गर्न प्रयास गर्दछन्।

स एव भगवानद्य हेलनं नगणय्य नः।
गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः॥ २९॥

पदार्थ–

यः = जो
स्वानां = आफ्ना भक्तहरूको
पक्षपोषणः = पक्ष लिनुहुन्छ
सः = त्यस्ता
भगवान् = भगवान् श्रीहरि
एव = नै
ग्राम्याणां = विषयलोलुप मानिसको
हेलनं = अवज्ञालाई
नगणय्य = वास्तै नगरी
अद्य = आज
नः = हाम्रो

गृहेषु = घरमा	**जातः** = अवतीर्ण हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– जो आफ्ना भक्तहरूको पक्ष लिनुहुन्छ त्यस्ता भगवान् श्रीहरि नै विषयलोलुप मानिसको अवज्ञालाई वास्तै नगरी आज हाम्रो घरमा अवतीर्ण हुनुभएको छ।

स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे।
चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः॥ ३०॥

पदार्थ–

भक्तानां = आफ्ना भक्तहरूको	**ऋतं** = सत्य	**गृहे** = घरमा
मानवर्धनः = मान बढाउनुहुने	**कर्तुम्** = गर्न र	**अवतीर्णः** = अवतार लिनुभएको
भगवान् = भगवान् (हजुरले)	**ज्ञानं** = सांख्ययोगको उपदेश	**असि** = छ
स्वीयं = आफ्नो	**चिकीर्षुः** = गर्नको निम्ति	
वाक्यम् = प्रतिज्ञा	**मे** = मेरो	

वाक्यार्थ– आफ्ना भक्तहरूको मान बढाउनुहुने भगवान् हजुरले आफ्नो प्रतिज्ञा सत्य गर्न र सांख्ययोगको उपदेश गर्नको निम्ति मेरो घरमा अवतार लिनुभएको छ।

तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव।
यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः॥ ३१॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्	**अभिरूपाणि** = चतुर्भुज आदि अलौकिक रूप	**तानि एव** = तिनै
अरूपिणः = वस्तुतः रूपरहित भएका	**स्वजनानाम्** = आफ्ना भक्तहरूलाई	**रूपाणि** = रूपहरू
तव = हजुरका	**रोचन्ते** = मन पर्दछन्	**ते** = हजुरका (रूप)
यानि यानि = जुन-जुन		**च** = पनि हुन्

वाक्यार्थ– हे भगवान्! वस्तुतः रूपरहित भएका हजुरका जुन-जुन चतुर्भुज आदि अलौकिक रूप आफ्ना भक्तहरूलाई मन पर्दछन् तिनै रूपहरू नै हजुरका रूप हुन्।

त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा
सदाभिवादार्हणपादपीठम्।
ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोध-
वीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये॥ ३२॥

पदार्थ–

अहं = म
सूरिभिः = विद्वान्हरूद्वारा
तत्त्वबुभुत्सया = तत्त्वज्ञानको इच्छाले
अद्धा = निश्चय नै
सदा = सधैँ
अभिवादार्हणपादपीठम् = अभिवादन गर्न योग्य चरणकमल भएका
ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोधवीर्य-श्रिया = ऐश्वर्य, वैराग्य, यश, ज्ञान, शक्ति र श्री यी ६ ऐश्वर्यद्वारा
पूर्तम् = पूर्ण
त्वां = हजुरको
प्रपद्ये = शरणमा पर्दछु

वाक्यार्थ– हजुरका चरणकमल तत्त्वज्ञानको इच्छा राख्ने विद्वान्हरूद्वारा सधैँ वन्दनीय छन् तथा हजुर ऐश्वर्य, वैराग्य, यश, ज्ञान, शक्ति र श्री यी ६ ऐश्वर्यद्वारा पूर्ण हुनुहुन्छ। म यस्ता हजुरको शरणमा पर्दछु।

परं प्रधानं पुरुषं महान्तं
कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम्।
आत्मानुभूत्यानुगतप्रपञ्चं
स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये॥ ३३॥

पदार्थ–

परं प्रधानं = सबैभन्दा महान् प्रकृतिरूप
पुरुषं = प्रकृतिको अधिष्ठान पुरुषरूप
महान्तं = महत्तत्त्वरूप
कालं = त्रिकालस्वरूप
कविं = सर्वज्ञ
त्रिवृतं = उत्पत्ति, स्थिति र लयका कारण
लोकपालम् = लोकको पालन गर्ने
आत्मानुभूत्या = आफ्नो चित्शक्तिद्वारा
अनुगतप्रपञ्चं = आफैँमा प्रपञ्च लीन गर्ने
स्वच्छन्दशक्तिं = स्वतन्त्र शक्ति भएका
कपिलं = कपिलदेवको
प्रपद्ये = शरणमा पर्दछु

वाक्यार्थ– सबैभन्दा महान् प्रकृतिरूप, प्रकृतिको अधिष्ठान पुरुषरूप, महत्तत्त्वरूप, त्रिकालस्वरूप, सर्वज्ञ, उत्पत्ति, स्थिति र लयका कारण, लोकको पालन गर्ने, आफ्नो चित्शक्तिद्वारा आफैँमा प्रपञ्च लीन गर्ने, स्वतन्त्र शक्ति भएका कपिलदेवको शरणमा पर्दछु।

आ स्माभिपृच्छेऽद्य पतिं प्रजानां
त्वयावतीर्णर्ण उताप्तकामः।

परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहं

चरिष्ये त्वां हृदि युञ्जन् विशोकः ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

त्वया = हजुरको कृपाले
अवतीर्णार्णः = (पितृ, देव र मनुष्य गरी तीनै) ऋणबाट मुक्त भएकाले
आप्तकामः = मनोरथ पूर्ण भएको
अहं = म
परिव्रजत्पदवीम् = संन्यास मार्गमा
आस्थितः = रहेर
त्वां = हजुरलाई
हृदि = हृदयमा
युञ्जन् = धारण गर्दै
विशोकः = शोकरहित भएर
अद्य = आजै
चरिष्ये = हिँड्न चाहन्छु
उत = र (त्यसैले)
प्रजानां = सम्पूर्ण प्रजाहरूका
पतिं = स्वामी हजुरसँग
आ = पूर्ण रूपमा
अभिपृच्छे स्म = संन्यासका लागि आज्ञा चाहन्छु

वाक्यार्थ– प्रभु ! हजुरको कृपाले म पितृ, देव र मनुष्य गरी तीनै ऋणबाट मुक्त भएको छु र मेरा सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण भइसकेका छन्। अब म संन्यास मार्गमा रहेर हजुरलाई हृदयमा धारण गर्दै शोकरहित भएर आजै हिँड्न चाहन्छु। सम्पूर्ण प्रजाहरूका स्वामी हजुरबाट अब संन्यासका लागि आज्ञा चाहन्छु।

श्रीभगवानुवाच (भगवान्‌ले भन्नुभयो)

मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके।

अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥

पदार्थ–

मुने = हे मुनि
हि = निश्चय नै
सत्यलौकिके = वैदिक र लौकिक कार्यमा
लोकस्य = संसारका लागि
मया = मद्वारा
प्रोक्तं = भनिएको कुरा नै
प्रमाणं = प्रमाण हो (यसैले मैले)
तुभ्यं = तपाईंलाई
यत् = जे
अवोचम् = भनेँ
अथ = यसैले त्यसलाई
ऋतं = सत्य बनाउनको लागि
मया = मद्वारा
अजनि = जन्म लिइएको हो

वाक्यार्थ– हे मुनि ! वैदिक र लौकिक सबै कार्यमा संसारका लागि मैले भनेको कुरा नै प्रमाण हो। यसैले मैले म तपाईंको घरमा जन्म लिन्छु भनेर जे भनेको थिएँ त्यसैलाई सत्य बनाउनको लागि मैले जन्म लिएको हुँ।

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ।
प्रसङ्ख्यानाय तत्त्वानां सम्मतायात्मदर्शने ॥ ३६ ॥

पदार्थ–

अस्मिन् = यस	**दुराशयात्** = लिङ्गशरीरबाट	**तत्त्वानां** = प्रकृति आदि तत्त्वको
लोके = लोकमा	**मुमुक्षूणां** = मुक्त हुन चाहनेहरूका लागि	**प्रसङ्ख्यानाय** = विवेचन गर्नका लागि (भएको हो)
एतत् = यो	**आत्मदर्शने** = आत्मदर्शनमा	
मे = मेरो	**सम्मताय** = उपयोगी	
जन्म = जन्म		

वाक्यार्थ– यस लोकमा यो मेरो जन्म लिङ्गशरीरबाट मुक्त हुन चाहनेहरूका लागि आत्मदर्शनमा उपयोगी प्रकृति आदि तत्त्वको विवेचन गर्नका लागि भएको हो।

एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ।
तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतम् ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

एषः = यो	**कालेन** = समयदेखि	**मया** = मद्वारा
आत्मपथः = परमात्मा प्राप्ति गर्ने बाटो	**नष्टः** = नष्ट भएको छ (त्यसैले)	**इमं** = यस
अव्यक्तः = सूक्ष्म छ र	**तं** = त्यसलाई	**देहम्** = शरीरलाई
भूयसा = धेरै	**प्रवर्तयितुं** = पुनः प्रवर्तन गर्नका लागि	**भृतम्** = धारण गरिएको
		विद्धि = बुझ्नुहोस्

वाक्यार्थ– परमात्मा प्राप्ति गर्ने यो बाटो सूक्ष्म छ र धेरै समयदेखि नष्ट भएको छ। त्यसैले त्यसलाई पुनः प्रवर्तन गर्नका लागि मैले यो देह धारण गरेको हुँ भन्ने कुरा बुझ्नुहोस्।

गच्छ कामं मयाऽऽपृष्टो मयि सन्न्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

मया = मद्वारा	**मयि** = म कपिलमा	**मृत्युम्** = मृत्युलाई
आपृष्टः = आज्ञा दिइनुभएका हजुर	**सन्न्यस्तकर्मणा** = सम्पूर्ण कर्म समर्पण गर्दै	**जित्वा** = जितेर
कामं = इच्छाअनुसार	**सुदुर्जयं** = सजिलै जित्न नसकिने	**अमृतत्वाय** = मोक्ष प्राप्त गर्न
गच्छ = जानुहोस्		**मां** = मलाई
		भज = भजन गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे ऋषि ! म आज्ञा दिन्छु, तपाईं आफ्नो इच्छाअनुसार जानुहोस् र आफ्ना सम्पूर्ण कर्म

ममा अर्पण गर्दै दुर्जय मृत्युलाई जितेर मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि मेरो भजन गर्नुहोस्।

मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम्।

आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छसि ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

स्वयंज्योतिः = स्वप्रकाश
सर्वभूतगुहाशयम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयरूप गुफामा निवास गर्ने
माम् = म
आत्मानं = परमात्मालाई
आत्मनि = अन्तःकरणमा
आत्मना एव = आफैंले
वीक्ष्य = साक्षात्कार गरेर
विशोकः = शोकरहित भएर
अभयम् = निर्भय मोक्ष पद
ऋच्छसि = प्राप्त गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– म स्वयंप्रकाश एवं सम्पूर्ण जीवको अन्तःकरणमा रहने परमात्मा हुँ। त्यसकारण तपाईं आफ्नो अन्तःकरणमा मेरो साक्षात्कार गरेर शोकरहित भएर निर्भय मोक्ष पद प्राप्त गर्नुहुनेछ।

मात्र आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणाम्।

वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति ॥ ४० ॥

पदार्थ–

मात्रे = आमा देवहूतिलाई
च = पनि
सर्वकर्मणाम् = सम्पूर्ण कर्महरूको
शमनीं = उन्मूलन गर्ने
आध्यात्मिकीं = आत्मतत्त्व प्रकाशित गर्ने
विद्यां = अध्यात्मविद्या
वितरिष्ये = दिनेछु
यया = जुन विद्याद्वारा
असौ = यस संसाररूपी
भयं = भयबाट
अतितरिष्यति = मुक्त हुनुहुनेछ

वाक्यार्थ– आमा देवहूतिलाई पनि म सम्पूर्ण कर्महरूको उन्मूलन गर्ने र आत्मतत्त्व प्रकाशित गर्ने अध्यात्मविद्या दिनेछु। जुन विद्याद्वारा उहाँ यस संसाररूपी भयबाट मुक्त हुनुहुनेछ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः।

दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

तेन = उहाँ
कपिलेन = कपिल भगवान्द्वारा
एवं = यसप्रकार
समुदितः = भनिनुभएपछि
प्रजापतिः = कर्दममुनि
प्रीतः = खुसी भएर
तं = कपिललाई
दक्षिणीकृत्य = प्रदक्षिणा गरेर
वनम् = वनमा
एव ह = नै
जगाम = जानुभयो

वाक्यार्थ– कपिल भगवान्ले यसो भन्नुभएपछि कर्दम मुनि खुसी भएर कपिललाई प्रदक्षिणा गरेर वन जानुभयो।

व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः।

निःसङ्गो व्यचरत् क्षोणीमनग्निरनिकेतनः॥ ४२॥

पदार्थ–

मौनम् = कसैसँग नबोल्ने
व्रतं = व्रतमा
आस्थितः = रहेर
आत्मैकशरणः = परमात्मालाई नै एउटै मात्र लक्ष्य बनाउनुभएका
सः = ती
मुनिः = कर्दम मुनि
निःसङ्गः = सङ्गरहित
अनग्निः = आहवनीय अग्नि रहित
अनिकेतनः = बेघरबार भएर
क्षोणीम् = पृथिवीमा
व्यचरत् = घुम्न थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– मौन व्रतमा रहेर परमात्मालाई नै एउटै मात्र लक्ष्य बनाउनुभएका कर्दम मुनि सङ्गरहित, निरग्नि एवं बेघरबार भएर पृथिवीमा घुम्न थाल्नुभयो।

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत् तत् सदसतः परम्।

गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते॥ ४३॥

पदार्थ–

यत् = जो
सदसतः = कार्यकारण समूहदेखि
परम् = माथि (हुनुहुन्छ त्यस्ता)
गुणावभासे = गुणका प्रकाशक
विगुणे = निर्गुण
एकभक्त्या = अनन्य भक्तिद्वारा
अनुभाविते = प्रत्यक्ष हुने
तत् = त्यस
ब्रह्मणि = ब्रह्ममा
मनः = मन
युञ्जानः = लगाएर (उहाँ हिँड्न थाल्नुभयो)

वाक्यार्थ– कार्यकारण समूहदेखि माथि रहेको, गुणका प्रकाशक, निर्गुण, अनन्य भक्तिद्वारा प्रत्यक्ष हुने ब्रह्ममा मन लगाएर उहाँ हिँड्न थाल्नुभयो।

निरहङ्कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक्।

प्रत्यक् प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः॥ ४४॥

पदार्थ–

निरहङ्कृतिः = अहङ्काररहित
निर्ममः = ममतारहित
एवं
निर्द्वन्द्वः = द्वन्द्वले रहित (भएर)
समदृक् = सबैमा समान देख्ने एवं
स्वदृक् = सम्पूर्ण जीवमा आफू देख्ने
प्रत्यक् = आत्मचिन्तनमा लाग्नुभएका
धीरः = धीरस्वभावका (कर्दम मुनि)

च = पनि	**उदधिः** = समुद्र	(घुम्न थाल्नुभयो)
प्रशान्तोर्मिः = छाल आउन	**इव** = जस्तै	
छाडेर शान्त अवस्थामा रहेको	**प्रशान्तधीः** = शान्तचित्त भई	

वाक्यार्थ– अहङ्कार, ममता एवं द्वन्द्वले रहित भएर सबैमा समान देख्ने एवं सम्पूर्ण जीवमा आफूलाई नै देख्ने, आत्मचिन्तनमा लाग्नुभएका धीरस्वभावका कर्दम मुनि छाल आउन छाडेर शान्त अवस्थामा रहेको समुद्रजस्तै शान्तचित्त भई घुम्न थाल्नुभयो।

विवरण– ज्ञानी पुरुष अहङ्कारशून्य हुन्छ। वेदान्तशास्त्रअनुसार जीवात्मा भनेको अहङ्कार नै हो। 'अहं'मा दुई अंश हुन्छन्, एउटा 'म जान्दछु' भन्ने चेतन अंश अनि अर्को 'म गर्दछु' भन्ने अचेतन वा जड अंश। चेतन अंश ब्रह्म हो भने अचेतन अंश अन्तःकरण अथवा प्रकृति हो। ब्रह्म र अन्तःकरण मिलेपछि जीवात्मा बन्दछ। कठोपनिषद् (१।३।४)मा भनिएको छ– **आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः** अर्थात्, आत्मा, इन्द्रिय र अन्तःकरणको समष्टि नै भोक्ता अर्थात् जीवात्मा हो। कर्म गरी त्यसको फल भोग्ने हुनाले जीवात्मालाई भोक्ता भनिएको हो। 'अहं' भएपछि मम अर्थात् मेरो भन्ने बुद्धि उत्पन्न हुन्छ। ज्ञानीमा ममता हुँदैन। सुख र दुःख परस्पर विरोधी हुन् तर ज्ञानी यी दुबैदेखि टाढा अथवा निर्द्वन्द्व रहन्छ। **स्वदृक्** अर्थात् सबै वस्तुमा स्व वा आत्मालाई देख्ने हुनाले ज्ञानी समस्त संसारलाई **समदृक्** अर्थात् समान भावले हेर्दछ। गीता (५।१८)मा पनि **पण्डिताः समदर्शिनः** भनेर ज्ञानीहरूको यही समदर्शिताको प्रशंसा गरिएको छ। **प्रत्यक्** भनेर आत्मालाई लिनुपर्छ। ज्ञानी आफ्ना मनका वृत्तिहरूलाई आत्मामा नै शान्त गराई धीर भावले रहन्छ।

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि।
परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः॥ ४५॥

पदार्थ–

सर्वज्ञे = सम्पूर्ण वस्तुको ज्ञाता	**परेण** = परम	**मुक्तबन्धनः** = सम्पूर्ण सांसारिक
प्रत्यगात्मनि = सर्वान्तर्यामी	**भक्तिभावेन** = भक्तिभावले	बन्धनबाट मुक्त भई (कर्दम मुनि
भगवति = भगवान्	**लब्धात्मा** = आत्मज्ञान प्राप्त	घुम्न थाल्नुभयो)
वासुदेवे = वासुदेवमा गरिएको	गरी	

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण वस्तुको ज्ञाता सर्वान्तर्यामी भगवान् वासुदेवमा गरिएको परम भक्तिभावले आत्मज्ञान प्राप्त गरी कर्दम मुनि सम्पूर्ण सांसारिक बन्धनबाट मुक्त भई घुम्न थाल्नुभयो।

आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम्।
अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि॥ ४६॥

पदार्थ–

(कर्दम मुनिले)	**अवस्थितम्** = रहेको	**सर्वभूतानि** = सम्पूर्ण प्राणीहरू
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा	**अपि च** = र	(रहेको)
आत्मानं = आफ्नो आत्मा	**आत्मनि** = आत्मरूप	**अपश्यत्** = देख्न थाल्नुभयो
भगवन्तम् = भगवान्	**भगवति** = भगवान्मा	

वाक्यार्थ– कर्दम मुनिले सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आफ्नो आत्मा भगवान् रहेको र आत्मरूप भगवान्मा सम्पूर्ण प्राणीहरू रहेको देख्न थाल्नुभयो।

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा।

भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः॥ ४७॥

पदार्थ–

भगवद्भक्तियुक्तेन = भगवान्को भक्तिले युक्त भएका	**सर्वत्र** = सबैतिर	**गतिः** = स्वरूप
इच्छाद्वेषविहीनेन = इच्छा र क्रोधबाट मुक्त	**समचेतसा** = समान देख्ने चेतनाद्वारा (कर्दम मुनिद्वारा)	**प्राप्ता** = प्राप्त गरियो
	भागवती = भगवान्को	

वाक्यार्थ– भगवान्को भक्तिले युक्त, इच्छा एवं क्रोधबाट मुक्त र सबैतिर समान देख्ने चेतनाद्वारा कर्दम मुनिले भगवान्को स्वरूप प्राप्त गर्नुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे

कापिलेये चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

देवहूतिको प्रश्न तथा भगवान् कपिलद्वारा भक्तियोगको महिमाको वर्णन

शौनक उवाच (शौनकजीले भन्नुभयो)

कपिलस्तत्त्वसङ्ख्याता भगवानात्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥ १ ॥

पदार्थ–

तत्त्वसङ्ख्याता = तत्त्वको गणना गर्ने	**साक्षात्** = साक्षात्	उपदेश दिनको लागि
कपिलः = कपिल मुनि	**भगवान्** = भगवान् नारायण भएर पनि	**आत्ममायया** = आफ्नो मायाको सहाराले
स्वयम् = आफू	**नृणाम्** = मानिसहरूलाई	**जातः** = जन्मनुभयो
अजः = कहिल्यै नजन्मने	**आत्मप्रज्ञप्तये** = आत्मज्ञानको	

वाक्यार्थ– तत्त्वको गणना गर्ने कपिल मुनि साक्षात् अजन्मा भगवान् नारायण भएर पनि मानिसहरूलाई आत्मज्ञानको उपदेश दिनको लागि आफ्नो मायाको सहाराले जन्मनुभयो।

न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनाम् ।

विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः ॥ २ ॥

पदार्थ–

पुंसां = मानिसहरूमा	**अस्य** = यी कपिल मुनिका	**असवः** = इन्द्रियहरू
वर्ष्मणः = सर्वश्रेष्ठ भएका	**विश्रुतौ** = प्रशंसा	**हि** = निश्चय नै
सर्वयोगिनाम् = सम्पूर्ण योगीहरूमा	**भूरि** = धेरैपटक	**न तृप्यन्ति** = तृप्त हुँदैनन्
	श्रुतदेवस्य = सुनेको	
वरिम्णः = सर्वश्रेष्ठ हुनुभएका	**मे** = मेरा	

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण मानिस र योगीहरूमा सर्वश्रेष्ठ यी कपिल मुनिको प्रशंसा धेरैपटक सुनेको छु तर पनि मेरा इन्द्रियहरू तृप्त हुँदैनन्।

यद् यद् विधत्ते भगवान् स्वच्छन्दात्मात्ममायया ।

तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥

पदार्थ–

स्वच्छन्दात्मा = स्वतन्त्र	**भगवान्** = भगवान् नारायणले	**आत्ममायया** = आफ्नो

मायाद्वारा
यत् यत् = जुन-जुन लीला
विधत्ते = गर्नुहुन्छ
तानि = भगवान्ले गर्नुभएका
कीर्तन्यानि = प्रशंसा गर्न योग्य लीलाहरू
श्रद्दधानस्य = श्रद्धालु
मे = मलाई
अनुकीर्तय = सुनाउनुहोस्

वाक्यार्थ– स्वतन्त्र भगवान् नारायणले आफ्नो मायाद्वारा जुन-जुन लीला गर्नुहुन्छ। भगवान्ले गर्नुभएका प्रशंसा गर्न योग्य ती लीलाहरू श्रद्धालु मलाई सुनाउनुहोस्।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा।
प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः॥ ४॥

पदार्थ–
एवं तथा = यस्तै प्रकारले (विदुरद्वारा)
आन्वीक्षिक्यां = आत्मविद्याका सम्बन्धमा
प्रचोदितः = सोधिनुभएका
द्वैपायनसखः = व्यासका मित्र
प्रीतः = खुसी भएका
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
मैत्रेयः = मैत्रेयले
विदुरं = विदुरलाई
तु = त
इदं = यस प्रकार
प्राह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यस्तै प्रकारले विदुरद्वारा आत्मविद्यासम्बन्धी प्रश्न सोधिनुभएका व्यासका मित्र भगवान् मैत्रेयले खुसी भएर विदुरलाई यस प्रकार भन्नुभयो।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया।
तस्मिन् बिन्दुसरेऽवात्सीद् भगवान् कपिलः किल॥ ५॥

पदार्थ–
पितरि = बुबा कर्दम
अरण्यं = जङ्गलमा
प्रस्थिते = गएपछि
मातुः = आमाको
प्रियचिकीर्षया = हित गर्ने इच्छाले
तस्मिन् = त्यो
बिन्दुसरे = बिन्दुसरोवर नाम भएको तीर्थस्थलमा
भगवान् = भगवान्
कपिलः = कपिल मुनि
अवात्सीत् = बस्नुभयो
किल = नै

वाक्यार्थ– बुबा कर्दम जङ्गलमा गएपछि आमाको हित गर्ने इच्छाले त्यस बिन्दुसरोवर नाम भएको तीर्थस्थलमा भगवान् कपिल मुनि बस्नुभयो।

तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम्।
स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः॥ ६॥

पदार्थ–

धातुः = ब्रह्माजीको	**आसीनम्** = आसनमा बसेका	तत्त्वका सिद्धान्तलाई जान्ने
वचः = वचनलाई	**अकर्माणं** = कर्मदेखि विरक्त	**स्वसुतं** = आफ्ना छोरा
संस्मरती = स्मरण गर्दै	हुनुभएका	**तम्** = ती कपिल मुनिलाई
देवहूति = देवहूति	**तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम्** = सम्पूर्ण	**आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीको वचनलाई स्मरण गर्दै देवहूतिले आसनमा बसेका कर्मदेखि विरक्त हुनुभएका सम्पूर्ण तत्त्वका सिद्धान्तहरूलाई जान्ने आफ्ना छोरा कपिल मुनिलाई भन्नुभयो।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात्।

येन सम्भाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो॥ ७॥

पदार्थ–

भूमन् = सर्वान्तर्यामी	**नितरां** = अत्यन्त	**येन** = इन्द्रियलाई खुसी पार्ने
प्रभो = हे भगवान् (म)	**निर्विण्णा** = खिन्न भएकी छु	**अन्धं तमः** = अन्धकाररूपी
असदिन्द्रियतर्षणात् = दुष्ट	**सम्भाव्यमानेन** = निरन्तर रूपमा	महामोहमा
इन्द्रियहरूको विषयलालसादेखि	गरिँदैआएका	**प्रपन्ना** = प्राप्त भएँ

वाक्यार्थ– सर्वान्तर्यामी हे भगवान्! म दुष्ट इन्द्रियहरूको विषयलालसादेखि अत्यन्त खिन्न भएकी छु। निरन्तर रूपमा इन्द्रियलाई मात्र खुसी पार्ने कर्म गर्दा-गर्दा म अन्धकाररूपी महामोहमा प्राप्त भएँ।

विवरण– दुष्ट इन्द्रियहरूमा हुने अनन्त विषयाभिलाषा मुमुक्षुको लागि अत्यन्त कष्टप्रद हुन्छ। इन्द्रियहरूलाई बलपूर्वक विषयबाट हटाउन सकिए तापनि विषयमा हुने रसबुद्धि वा तृष्णा हटाउन कठिन छ। मनुष्य आनन्दको खोजीमा रहेको हुन्छ, अनि विषयासक्त इन्द्रियहरूले उसलाई आनन्दको लोभ देखाई भोगमा प्रवृत्त गर्दछन्। आफूले चाहेको आनन्द अनन्त भोगहरूबाट पनि पूरा हुन नसक्ने मनुष्यलाई थाहा छ, तर केही समयपछि फेरि इन्द्रियहरूले उसलाई छक्याइदिन्छन्। इन्द्रियहरूको भोगेच्छालाई पूरा गर्दागर्दै मनुष्य अँध्यारो खाडलमा खस्छ। भोगवासना यति प्रबल हुन्छ कि विवेकयुक्त मानिसहरूलाई पनि यसले पछारिदिन्छ। यसबाट बच्न प्रबल वैराग्य नै मुख्य साधन हो। यही कुराको सङ्केत यहाँ देवहूति गर्नुहुन्छ।

तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम्।

सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात्॥ ८॥

पदार्थ–

त्वदनुग्रहात् = हजुरको अनुग्रहले	**तस्य** = त्यो	**दुष्पारस्य** = पार पाउन अत्यन्त

कठिन हुने
अन्धस्य = अन्धकारमय
तमसः = महामोहबाट
पारगम् = पार लगाउने
मे = मेरा
सच्चक्षुः = कुशल नेत्ररूप हुनुभएका
त्वं = हजुर
जन्मनाम् = धेरै जन्मको
अन्ते = अन्तिममा
अद्य = आज
लब्धं = प्राप्त हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– हजुरको अनुग्रहले गर्दा पार पाउन अत्यन्त कठिन हुने त्यो अन्धकारमय महामोहबाट पार लगाउने मेरा कुशल नेत्ररूप हुनुभएका हजुर धेरै जन्मको अन्तिममा आज प्राप्त हुनुभएको छ।

य आद्यो भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान् किल।
लोकस्य तमसान्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः॥ ९॥

पदार्थ–
यः = जुन
पुंसाम् = प्राणीहरूका
आद्यः = आदिकारणरूप
भगवान् = भगवान्
ईश्वरः = नारायण
भवान् = हजुर (हुनुहुन्छ)
वै = हजुर नै
किल = निश्चित रूपमा
तमसा = अन्धकारबाट
अन्धस्य = आँखा ढाकिएका
लोकस्य = मानिसहरूका लागि
चक्षुः = उज्यालो दिने
सूर्यः = सूर्य
इव = जस्तै गरी
उदितः = उदाउनुभएको छ

वाक्यार्थ– प्राणीहरूका आदिकारणरूप भगवान् नारायण हजुर हुनुहुन्छ। हजुर नै अन्धकारबाट ढाकिएका मानिसहरूका लागि प्रकाशक सूर्यजस्तै गरी उदाउनुभएको छ।

अथ मे देव सम्मोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि।
योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन् योजितस्त्वया॥ १०॥

पदार्थ–
देव = हे भगवान्
त्वया = हजुरद्वारा
एतस्मिन् = यो शरीर आदिमा
यः = जुन
अहं = म र
मम = मेरो
इति = यस्तो प्रकारको
अवग्रहः = अभिमान
योजितः = गराइएको छ
अथ = त्यसप्रकारको
मे = मेरो
सम्मोहम् = जगत्प्रतिको आसक्तिलाई
अपाक्रष्टुं = नाश गर्नका लागि
त्वम् = हजुर (नै)
अर्हसि = समर्थ हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! हजुरले यो शरीर आदिमा जुन म र मेरो भन्ने अभिमान गराइदिनुभएको छ त्यसप्रकारको जगत्प्रतिको मेरो आसक्तिलाई नाश गर्नका लागि पनि हजुर नै समर्थ हुनुहुन्छ।

विवरण– शरीरमा हुने अहंबुद्धि र शरीरसम्बन्धी घर, परिवार आदिमा हुने ममबुद्धि अनन्त

जन्ममृत्युको कारण हो। यी दुबैलाई हृदयग्रन्थि भनिन्छ। अहङ्कार र ममतालाई छोडिसकेपछि मात्र मनुष्य शान्ति प्राप्त गर्न सक्छ। संसारलाई 'मम' अर्थात् मेरो हो भन्दा मनुष्य बन्धनमा पर्छ र 'न मम' अर्थात् मेरो होइन भन्दा मुक्त हुन्छ। कर्मबन्धनको मूल ममता नै हो। जसरी खेतमा धान खाने गाई आफ्नो हो भने हर्जाना तिर्नुपर्छ, होइन भने तिर्नुपर्दैन त्यसै गरी कर्महरूमा पनि मेरो भन्ने बुद्धि हुन्जेल मात्र त्यसको फल सुख-दुःख आफूलाई आउँछ। आफूले गरेका कर्मले ज्ञानीको चित्तमा सुख-दुःख उत्पन्न गरे तापनि तिनले उनलाई सुखी अथवा दुःखी गराउन सक्दैनन् भन्ने शास्त्रको निश्चय छ किनभने ज्ञानी अहंता र ममताले रहित हुन्छन्।

तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्।
जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य
नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम्॥ ११॥

पदार्थ–

अहं = म देवहूति
स्वभृत्यसंसारतरोः = आफ्नो भक्तको संसाररूपी रुखलाई
कुठारम् = काट्न बञ्चरोसमान भएका
शरण्यं = आश्रय लिन योग्य
त्वा = हजुरको
शरणं = शरणमा
गता = आएकी छु
प्रकृतेः = त्रिगुणात्मिका प्रकृति र
पूरुषस्य = परमात्मालाई
जिज्ञासया = जान्ने इच्छाले
सद्धर्मविदां = सम्पूर्ण मोक्षको उपाय जान्नेहरूमध्ये
वरिष्ठम् = सर्वश्रेष्ठ
तं = हजुरलाई
अहं = म
नमामि = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– म देवहूति आफ्नो भक्तको संसाररूपी रुखलाई काट्न बञ्चरोसमान भएका एवं आश्रय लिन योग्य हजुरको शरणमा आएकी छु। त्रिगुणात्मिका प्रकृति र परमात्मालाई जान्ने इच्छाले सम्पूर्ण मोक्षको उपाय जान्नेहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु।

विवरण– देवहूतिले गरेको यो स्तुतिप्रसङ्ग गुरूपसत्ति अर्थात् जिज्ञासु साधक गुरुको शरणमा गएको प्रसङ्ग हो। मुण्डकोपनिषद् (१।२।१२)मा गुरूपसत्तिको विधान बताइएको छ– 'कर्मद्वारा प्राप्य यो लोक र परलोक दुबैको अनित्यतालाई विचार गरी नित्य र आनन्दरूप आत्मालाई बुझ्नका लागि गुरुकहाँ जानुपर्छ।' राग र द्वेषले सल्किएको संसार डँडेलो लागेको वनजस्तै छ जसभित्र मुमुक्षु आफूलाई घेरिएको पाउँछ र डँडेलोबाट डराई तलाउमा पसेझैं आफूलाई रागद्वेषको आगोबाट जोगाउन गुरुको आश्रय लिन्छ। सधैं मृत्युरूपी रोगले ग्रस्त संसारबाट बच्न शिष्यले गुरुको शरणमा जानुपर्छ। नियमपूर्वक आफ्नो शरणमा आएकालाई मात्र ज्ञानोपदेश गर्ने शास्त्रीय मान्यता भएकाले शास्त्रहरूमा पहिले गुरूपसत्तिको नै वर्णन आउँछ। गुरूपसत्तिमा दीनता, मोह,

खिन्नता र दुःख आदि भावहरू हुन्छन्। यी सबै यद्यपि रजोगुणी र तमोगुणी भावावस्था हुन् तर भोगबाट गरिएको यो खिन्नताको बोधले मनुष्यलाई ज्ञानद्वारा परमात्मासँग जोडिदिन्छ। त्यसैले अर्जुनले गरेको शोक र मोहलाई पनि गीता (१। पुष्पिकावाक्य)मा अर्जुन-विषादयोग भनिएको छ। विषाद वा खिन्नता राम्रो कुरा होइन तर पनि त्यो गुरुको शरणमा गई गरियो भने त्यो नै योग अर्थात् परमात्मासँग जोडिदिने माध्यम बन्दछ। यस श्लोकमा गुरुलाई संसारवृक्ष काट्ने बन्चरोसमान हुनुहुन्छ भनिएको छ। गुरु नै संसाररूप बन्धनलाई काट्न समर्थ हुनुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं
निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम्।
धियाभिनन्द्यात्मवतां सतां गति-
र्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः॥ १२॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
स्वमातुः = आफ्नी आमाको
पुंसाम् = मानिसहरूलाई
अपवर्गवर्धनम् = मोक्षमार्गमा अनुराग उत्पन्न गराउने
निरवद्यम् = अनिन्द्य
ईप्सितं = अभिलषित कुरा
निशम्य = सुनेर
आत्मवतां = आत्मज्ञानी
सतां = सत्पुरुषहरूका
गतिः = आश्रय हुनुभएका
ईषत्स्मितशोभिताननः = मन्द मुस्कानले सुशोभित अनुहार हुँदै
धिया = बुद्धिले (आमाको इच्छालाई)
अभिनन्द्य = प्रशंसा गर्दै (यस्तो)
बभाषे = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार आफ्नी आमाको मानिसहरूलाई मोक्षमार्गमा अनुराग उत्पन्न गराउने अनिन्द्य अभिलषित कुरा सुनेर आत्मज्ञानी, सत्पुरुषहरूको आश्रय हुनुभएका एवं मन्द मुस्कानले सुशोभित अनुहारयुक्त कपिलदेवले आमाको इच्छालाई मनमनै प्रशंसा गर्दै भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान् कपिलले भन्नुभयो)

योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे।
अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च॥ १३॥

पदार्थ–

आध्यात्मिकः योगः = अध्यात्मयोग
पुंसां = मानिसहरूको
निःश्रेयसाय = कल्याणका लागि (हो भन्ने)
मे = मेरो
मतः = विचार छ
यत्र = जहाँ
दुःखस्य = दुःखको

च = र
सुखस्य = सुखको
च = पनि
अत्यन्तोपरतिः = सर्वथा निवृत्ति हुन्छ

वाक्यार्थ– हे आमा ! अध्यात्मयोग मानिसहरूको कल्याणका लागि हो भन्ने मेरो विचार छ। जहाँ दुःखको र सुखको पनि सर्वथा निवृत्ति हुन्छ।

विवरण– यस श्लोकमा आएको आध्यात्मिक योगको बारेमा चर्चा गरौँ। आध्यात्मिक योगमा दुई पद छन्। यी दुई पदमध्ये योग नामपद र आध्यात्मिक विशेषण पद हो। संस्कृतको 'युजिर् योगे' धातुबाट घञ् (अ) प्रत्यय भई योग शब्द बन्दछ। यसको शाब्दिक अर्थ जोड वा मिलन हुन्छ। यसर्थ योग शब्दको अर्थ हो– कुनै दुई भिन्न वस्तुलाई एकै बनाउनु। दर्शनको क्षेत्रमा चाहिँ योग शब्द जीवात्मा र परमात्माको एकीभाव वा मिलन भन्ने अर्थमा प्रयुक्त छ। वस्तुतः आत्मा एउटै भए पनि उपाधिका कारण आत्माका जीवात्मा र परमात्मा गरी दुई भेद छन्। अल्पज्ञत्वविशिष्ट चेतन जीवात्मा हो भने सर्वज्ञत्वविशिष्ट चेतन परमात्मा हो। चेतन तत्त्व एउटै भए पनि 'अल्पज्ञत्व' र 'सर्वज्ञत्व' विशेषण (उपाधि)ले यी दुईमा भिन्नता ल्याएका छन्। अतः यी दुई विशेषण अंशलाई नहटाई अल्पज्ञत्वविशिष्ट चेतन र सर्वज्ञत्वविशिष्ट चेतन तत्त्वको मिलन सम्भव छैन। जीवात्मा र परमात्मा दुबै नै आत्मा भएकाले आत्माको मिलन हुन्छ भन्ने कुरा असङ्गत हो भन्ने प्रश्न पनि उठ्न सक्छ। तर जसरी आकाश एउटै भए पनि उपाधिका कारण घटाकाश, मठाकाश आदिको व्यवहार हुन्छ अनि घटाकाशलाई महाकाशमा मिलाउनका लागि घैँटोरूप उपाधि नाश गर्नुपर्छ भनिन्छ, त्यस्तै आत्माको मिलन भनेर पनि दुई फरक वस्तुको मिलन नभई उपाधिको निवृत्ति हुनु हो भन्ने बुझ्नुपर्छ। यी दुई चेतनलाई पूर्ण रूपमा मिलाउने काम आध्यात्मिक योगबाट मात्र सम्भव छ।

आत्मनि इति यस विग्रहमा अव्ययीभाव समास भएर **अध्यात्मम्** शब्द बन्दछ र उक्त अध्यात्म शब्दमा ठञ् (इक) प्रत्यय जोडिएपछि आध्यात्मिक शब्द बन्दछ। यहाँ आत्माको अर्थ शरीर हुन्छ भने अध्यात्मको अर्थ शरीरमा रहेको आत्मा भन्ने हुन्छ। आध्यात्मिक शब्दको अर्थ आत्माको भन्ने हुन्छ र यो आध्यात्मिक शब्द योग शब्दको विशेषण हुँदा यसको अर्थ 'आत्माको मिलन' भन्ने हुन्छ। आत्माको मिलन भनेको माथि भनेझैँ उपाधिको निवृत्ति हुनु हो। यसरी आध्यात्मिक योगमा जीवात्मा र परमात्माको मिलन हुने भएकाले यो योगको सर्वोच्च तह हो। आध्यात्मिक योगलाई योगको सर्वोच्च तहका रूपमा बुझ्नका लागि योगका अन्य तहहरूका बारेमा पनि ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ।

बहिरङ्ग योग, अन्तरङ्ग योग र आध्यात्मिक योग गरी योगका तीन तह छन्। बहिरङ्ग योग योगको प्रारम्भिक तह हो। यस योगमा योगका बाह्य साधनहरूको प्रयोग गरिन्छ। योगसूत्र (३.१ को वाचस्पति मिश्रको टीका)का अनुसार यम, नियम, आसन, प्राणायाम र प्रत्याहार योगका बहिरङ्ग साधन हुन्। यसर्थ बहिरङ्ग योगमा अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, शौच, सन्तोष, स्वाध्याय, ईश्वरमा सर्वकर्मसमर्पण, आसनविजय, प्राणायाम र इन्द्रियनियन्त्रणसम्मका साधनको प्रयोग गरिन्छ। बहिरङ्ग योगले आध्यात्मिक योगमा पुग्नका लागि पहिलो सिँढीको काम

गर्दछ।

बहिरङ्ग योगअन्तर्गतका साधनहरूको प्रयोग भइसकेपछि योगको दोस्रो तहका रूपमा रहेको अन्तरङ्ग योगको तहमा प्रवेश हुन्छ। अन्तरङ्ग योगको तहमा योगका अन्तरङ्ग साधनको प्रयोग गरिन्छ। धारणा, ध्यान र समाधि योगका अन्तरङ्ग साधन हुन् (योगसूत्र ३।७)।

यसपछि मात्र योगको अन्तिम तह अर्थात् आध्यात्मिक योगको तहमा प्रवेश हुन्छ। योगसूत्र (३। ८)मा आध्यात्मिक योगलाई निर्बीज समाधि भनिएको छ। बहिरङ्ग योग र अन्तरङ्ग योगमा आत्माको मिलन गराउने साधनको प्रयोग गरिन्छ भने आध्यात्मिक योगमा चाहिँ साधनको पनि निवृत्ति हुन्छ र जीवात्मा र परमात्माको पूर्णरूपमा मिलनको स्थिति रहन्छ। यही आध्यात्मिक योगको स्थितिमा मात्र सुख र दुःखको आत्यन्तिक निवृत्ति हुन्छ। यद्यपि सुख-दुःखको निवृत्ति अन्तरङ्ग योगको तहमा पनि भएको प्रतीत हुन्छ तर अन्तरङ्ग योगको तहमा हुने सुख-दुःखको निवृत्ति आत्यन्तिक नभई तात्कालिक मात्र हो। यसैले भगवान् कपिदेवले माता देवहूतिलाई **'अत्यन्तोपरतिर्यत्र सुखस्य च दुःखस्य च'** अर्थात् आध्यात्मिक योगको तहमा मात्र सुख र दुःखको आत्यन्तिक निवृत्ति हुन्छ भन्नुभएको हो।

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे।
ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वाङ्गनैपुणम्॥ १४॥

पदार्थ–

अनघे = हे देवहूति !
यम् = जुन अध्यात्मयोग
श्रोतुकामानां = सुन्न इच्छा गर्ने
ऋषीणां = ऋषिहरूका अगाडि
पुरा = पहिले
अवोचं = (मैले) भनेको थिएँ
तम् = त्यो
सर्वाङ्गनैपुणम् = सम्पूर्ण अङ्गले युक्त भएको
इमं = यो
योगं = अध्यात्मयोगलाई
ते = हजुरका लागि
प्रवक्ष्यामि = भन्दछु

वाक्यार्थ– हे माता देवहूति ! जुन अध्यात्मयोग सुन्न इच्छुक भएका ऋषिहरूका अगाडि पहिले मैले उपदेश गरेको थिएँ त्यही सम्पूर्ण अङ्गले युक्त भएको यो अध्यात्मयोग हजुरका लागि भन्दछु।

चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम्।
गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये॥ १५॥

पदार्थ–

अस्य = जीवात्माको
चेतः = मन
खलु = निश्चय नै
आत्मनः = आफ्नो
बन्धाय = बन्धनका लागि
मुक्तये = मुक्तिको लागि
च = पनि
मतम् = मानिएको छ
गुणेषु = विषयहरूमा
सक्तं = आसक्त भएको मन
बन्धाय = बन्धनका लागि हुन्छ
पुंसि = परमात्मामा

रतं = अनुरक्त भएको
वा = चाहिँ
मुक्तये = मोक्षप्राप्तिका लागि हुन्छ

वाक्यार्थ– जीवात्माको बन्धन र मुक्तिका लागि आफ्नै मन कारण हुन्छ भन्ने मानिएको छ। विषयहरूमा आसक्त भएको मन बन्धनका लागि हुन्छ भने परमात्मामा अनुरक्त भएको मन मोक्षप्राप्तिका लागि हुन्छ।

विवरण– विषयहरूमा आसक्त भएको मन बन्धनका लागि हुन्छ भने परमात्मामा अनुरक्त भएको मन मोक्षप्राप्तिका लागि हुन्छ। मन जीवको बन्धन र मोक्ष दुबैको कारण हो। जसरी जलको तलतिर बग्नु स्वभाव हो, त्यसै गरी मनको पनि विषयतिर जानु स्वभाव हो। तर श्रेय चाहने मान्छेले धीरतापूर्वक मनलाई नियन्त्रित गरी आत्मचिन्तनमा लगाइरहनुपर्छ। अनादि कालदेखि जन्म, मृत्यु र लोकलोकान्तरमा समेत जीवात्माको साथ रहँदै आएकाले मनले जीवको ठुलो विश्वास पाएको छ। त्यसकारण मनले विषयदेशमा लगी आफूलाई बाँधिदिँदा पनि जीवले आफू बन्धनमा परेको कुरा थाहा नपाएको हो। **'विषीन्वन्ति इति विषयाः'** अर्थात् जसले पुरुषपशुलाई बाँधिदिन्छन् तिनैको नाम विषय हो। श्लोकमा आएको 'गुण' भन्ने पदले यिनै विषयहरूलाई बुझाएको छ।

विषयहरू पनि मनमा भएको रसबुद्धिले नै बन्धनका कारण बनेका हुन्। पुत्र, परिवार आदि बारम्बार भोग गरेकै विषय भए तापनि मनुष्य हरेकचोटि त्यसलाई नयाँ ठान्छ र नवीन आनन्द पाउने आशामा त्यसमा आसक्त हुन्छ। त्यो भोगिसकेको विषय हो भन्ने पनि उसलाई थाहा हुँदैन। यही मोहको कारणले कुकुरले हाड टोक्दा आएको आफ्नो रगतलाई हाडबाटै आएको रस ठानेर चुसिरहेझैँ मनुष्य पनि विषयभोग गर्दा आनन्द प्राप्त भएको अनुभूति गर्दछ। वास्तवमा आफूबाट आएको त्यस आनन्दलाई विषयबाट आएको आनन्द ठानी ऊ उपभोग गर्दछ। वस्तुतः उसले विषयबाट दुःख मात्र पाएको छ तर त्यही दुःखलाई अज्ञानले गर्दा कुकुरले आफ्नै रगतलाई रस ठानेझैँ ऊ दुःखलाई पनि सुखका रूपमा लिन्छ। विषयभोगको दुःखलाई देख्दादेख्दै पनि नदेख्ने र सुन्दासुन्दै पनि नसुन्ने मनुष्यको स्थिति जलको आशामा मरुभूमिमा भड्किइरहेको मृगको जस्तो हुन्छ जो हरेक पटकको असफलतापछि पनि 'यो टल्किएको जल बालुवा मात्र हो वास्तविक जल हुँदै होइन' भनी विचार गर्न नसकी अझै दौडिरहन्छ र अन्त्यमा मुटु फुटी मर्दछ। अखण्ड र निर्विकार आत्मा वस्तुतः बन्धनमा प्राप्त हुन सक्दैन, बन्धन नभएपछि त्यसबाट मुक्त हुने प्रसङ्ग पनि आउँदैन। तर पनि मनुष्यले अन्तःकरण अर्थात् मनसँग सम्बन्ध गाँसेकाले उसलाई बन्धनको प्रतीति भइरहेको छ। वस्तुतः आत्मामा बन्धन र मोक्ष दुबै हुँदैनन् तथापि व्यवहारकालमा वेदान्तले आत्मालाई नजानुन्जेल बन्धन र जानेपछि मुक्ति भनी यसको व्यवस्था गरेको छ। आफ्नै स्वरूपलाई नजान्नाले बन्धनमा परेको जीवात्माले त्यसबाट छुट्न आत्माको ज्ञान गर्नुपर्छ, अनि ज्ञानकै लागि चित्तशुद्धि, निष्काम कर्म, भक्ति आदि साधनहरू आवश्यक हुन्छन्। अतः विषयतिर खिचिएको मन बन्धनको कारण हो भने त्यही मन परमात्मातिर लाग्दा मुक्तिको कारण बन्दछ।

अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ।

वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥ १६ ॥

पदार्थ–

यदा = जुन समयमा
मनः = मन
अहंममाभिमानोत्थैः = म र मेरो भन्ने अभिमानयुक्त भावबाट उत्पन्न हुने
कामलोभादिभिः = काम, क्रोध लोभ इत्यादि
मलैः = विकारबाट
वीतं = रहित भई
शुद्धम् = शुद्ध हुन्छ (यस समयमा)
अदुःखम् = दुःखरहित
असुखं = सुखरहित
समम् = समान अवस्थामा रहनेवाला हुन्छ

वाक्यार्थ– जुन समयमा मन म र मेरो भन्ने अभिमानयुक्त भावबाट उत्पन्न हुने काम, क्रोध लोभ इत्यादि विकारबाट रहित भई शुद्ध हुन्छ त्यस समयमा मन सुखमा र दुःखमा समान हुन्छ।

तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ।

निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥ १७ ॥

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना ।

परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसम् ॥ १८ ॥

पदार्थ–

तदा = सुख र दुःखमा समान भएपछि
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन = ज्ञान र वैराग्ले सहित भएको
भक्तियुक्तेन = भक्तियुक्त
आत्मना = मनद्वारा
पुरुषः = जीवात्माले
आत्मानं = आत्मा (आफू)लाई
केवलं = एकमात्र (शुद्धस्वरूप भएको)
प्रकृतेः = प्रकृतिदेखि
परम् = पर
निरन्तरं = भेदरहित
स्वयंज्योतिः = स्वयंप्रकाश
अणिमानम् = अति सूक्ष्म
अखण्डितम् = अखण्ड
च = र
उदासीनं = उदासीन
परिपश्यति = देख्दछ
च = र
प्रकृतिं = प्रकृतिलाई
हतौजसम् = शक्तिहीन भएको (अनुभव गर्दछ)

वाक्यार्थ– सुख र दुःखमा समान भएपछि ज्ञान र वैराग्यले सहित भएको भक्तियुक्त मनद्वारा जीवात्माले आफूलाई एकमात्र शुद्धस्वरूप भएको, प्रकृतिदेखि पर, भेदरहित, स्वयंप्रकाश, अति सूक्ष्म, अखण्ड र उदासीन देख्दछ र प्रकृतिलाई शक्तिहीन भएको अनुभव गर्दछ।

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।

सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥

पदार्थ—

योगिनां = मुमुक्षुहरूका लागि
ब्रह्मसिद्धये = परमात्मालाई प्राप्त गर्नका लागि
अखिलात्मनि = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा व्याप्त
भगवति = भगवान्मा
युज्यमानया = गरिएको
भक्त्या = भक्ति
सदृशः = जस्तो
शिवः = कल्याणकारी
पन्थाः = बाटो
न अस्ति = (अरू) छैन

वाक्यार्थ— मुमुक्षुहरूका लागि परमात्मालाई प्राप्त गर्नका लागि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा व्याप्त भगवान्मा गरिएको भक्तिजस्तो कल्याणकारी बाटो अरू छैन।

विवरण— योगीहरू 'ब्रह्मसिद्धि' अर्थात् भगवत् तत्त्वसाक्षात्कारका लागि विभिन्न धारणा, ध्यान, समाधि आदि साधनहरूको अभ्यास गर्दछन् तर तीमध्ये भक्ति सरल र उत्तम मार्ग हो भन्ने श्रीमद्भागवतको निर्णय हो। गीता (१२।५)मा अव्यक्त र निर्गुण ब्रह्मतत्त्वमा सीधै समाधिद्वारा मन लगाउन खोज्ने योगीहरूलाई बढी कष्ट हुने कुरा बताइएको छ। भगवान्का विभिन्न स्वरूपमा गरिने प्रेम नै तत्त्वसाक्षात्कारको सजिलो उपाय हो। सीधै अव्यक्तमा मन लगाउन खोज्नेहरूको मन सधैँ त्यहीँ नटिकिरहन पनि सक्छ, तर भक्ति व्यक्त परमात्माको चिन्तन भएकाले मन त्यहाँबाट विचलित हुँदैन।

भगवत्प्राप्तिका लागि ज्ञान, योग र भक्ति गरी तीन प्रकारका मार्ग प्रसिद्ध छन्। यीमध्ये भक्तिमार्ग अत्यन्त उत्तम मार्ग हो। किनभने यस मार्गमा भगवान्मा आफूलाई समर्पण गरिदिए मात्र पुग्छ। बिरालीको बच्चालाई आफ्नी आमाप्रति समर्पित भइदिए पुग्छ। बिरालीका दाँत अत्यन्त कठोर हुन्छन्। उसले आफ्नो बच्चालाई अलि कडाइका साथ च्याप्दा बच्चालाई घाउ लाग्न सक्दछ भने अलिकति खुकुलो गर्दा बच्चा भुइँमा खस्न सक्छ। यसैले बच्चालाई कति र कसरी च्याप्नुपर्छ भन्ने कुरा बिरालीलाई थाहा हुन्छ। बिरालीको बच्चाले आफूलाई आफ्नी आमाप्रति समर्पित गरेजस्तै भक्तले भक्तिमार्गमा आफू र आफूले गरेका सम्पूर्ण कर्म र कर्मको फल परमात्मामा अर्पण गरिदिए पुग्छ। यस मार्गमा अरू कुनै पनि कुराको आवश्यकता पर्दैन। यसैलाई भागवत धर्म भनिन्छ।

भक्तिमार्गको अर्को विशेषता हो— भगवान्को भक्ति गर्नका लागि केवल इन्द्रिय मात्र भए पुग्छ, अन्य विशेष योग्यताको आवश्यकता पर्दैन। अर्थात् जोसँग इन्द्रियहरू छन् उसले भगवान्को भक्ति गर्न सक्दछ। वाणीले भगवान्को गुणको वर्णन, कानले भगवान्को कथाश्रवण, हातले सत्कर्म, मनले भगवान्को स्मरण, शिरले भगवान्लाई प्रणाम, आँखाले भगवान्को अवलोकन गरेर भगवान्को भक्ति गर्न सकिन्छ। इन्द्रियद्वारा भगवान्को सेवा गर्नु नै उत्तम भक्ति हो।

यी इन्द्रियहरू नै भगवान्तर्फ नलागी सांसारिक वस्तुहरूको दर्शन, श्रवण, चिन्तन र मननतर्फ लागे भने भगवत्प्राप्तिमा बाधा हुन्छ। यसरी सांसारिक पदार्थहरूतर्फ आकर्षित इन्द्रियहरूलाई परमात्मचिन्तनतर्फ लगाउनु नै भक्ति हो। विषयतर्फ लागेका इन्द्रियहरूलाई परमात्मातर्फ लगाइदिए मात्र पुग्ने हुनाले भक्तिमार्गलाई सबैभन्दा उत्तम र सजिलो मार्ग भनिएको हो।

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम्॥ २०॥

पदार्थ–

प्रसङ्गम् = सङ्गत वा आसक्ति नै	**कवयः** = विवेकी सन्तहरू	**कृतः** = गरियो भने
आत्मनः = जीवात्माको	**विदुः** = मान्दछन्	**अपावृतम्** = खुल्ला
अजरं = अत्यन्त बलियो	**सः एव** = त्यही आसक्ति	**मोक्षद्वारम्** = मुक्तिको ढोका
पाशम् = बन्धन हो (भनेर)	**साधुषु** = सन्तजनहरूमा	(बन्दछ)

वाक्यार्थ– विवेकी सन्तहरू सङ्गत वा आसक्ति नै जीवात्माको लागि अत्यन्त बलियो बन्धन हो भनेर मान्दछन्। त्यही सङ्गत सन्तजनहरूमा गरियो भने त्यो मुक्तिका लागि खुल्ला ढोका बन्दछ।

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम्।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः॥ २१॥
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम्।
मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः॥ २२॥
मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च।
तपन्ति विविधास्तापा नैतान् मद्गतचेतसः॥ २३॥

पदार्थ–

तितिक्षवः = सहनशील	**अनन्येन** = आफूदेखि अर्को नठान्ने	**मदाश्रयाः** = मेरा विषयका
कारुणिकाः = दयालु	**भावेन** = भावनाले	**मृष्टाः** = पवित्र
सर्वदेहिनाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूका	**दृढाम्** = दृढ	**कथाः** = कथाहरू
सुहृदः = मित्र	**भक्तिं** = भक्ति	**शृण्वन्ति** = सुन्दछन्
अजातशत्रवः = कोहीप्रति पनि शत्रुजस्तो व्यवहार नगर्ने	**कुर्वन्ति** = गर्दछन् (जसले)	**च** = र
शान्ताः = शान्तस्वभाव र	**मत्कृते** = मेरा लागि	**कथयन्ति** = सुनाउँदछन्
साधुभूषणाः = सच्चरित्र भएका	**त्यक्तकर्माणः** = विभिन्न कर्महरू त्यागेका छन्	**मद्गतचेतसः** = ममा चित्त समर्पित भएका
ये = जो	**त्यक्तस्वजनबान्धवाः** = आफ्ना स्वजन र बान्धवलाई त्यागेका छन् (जो)	**एतान्** = यी मानिसहरूलाई
साधवः = साधुहरूले		**विविधाः** = विभिन्न (आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक)
मयि = ममा		

तापाः = तापले
न तपन्ति = दुःख दिँदैनन्

वाक्यार्थ– सहनशील, दयालु, सम्पूर्ण प्राणीहरूका मित्र, कोहीप्रति पनि शत्रुजस्तो व्यवहार नगर्ने, शान्त स्वभाव र सच्चरित्र भएका जो साधुहरू ममा अनन्यभावनाले दृढ भक्ति गर्दछन्, जसले मेरा लागि विभिन्न कर्मका साथै आफन्त र आफ्ना बन्धु-बान्धव समेतलाई त्यागेका छन्, जो मेरा विषयका पवित्र कथाहरू सुन्दछन् र सुनाउँदछन्, ममा समर्पित भएका यी मानिसहरूलाई आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक तापले दुःख दिँदैनन्।

त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः।
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥

पदार्थ–
साध्वि = हे माता देवहूति
ते = ती
एते = पूर्वोक्त गुणहरूले सम्पन्न भएका
साधवः = सज्जनहरूले
सर्वसङ्गविवर्जिताः = सम्पूर्ण आसक्तिलाई त्यागेका हुन्छन्
ते = तिनीहरू
हि = निश्चय नै
सङ्गदोषहराः = आसक्तिबाट उत्पन्न हुने दोषलाई नाश गर्न सक्दछन्
अथ = त्यसैले
तेषु = ती सज्जनहरूमा
ते = हजुरको
सङ्गः = सङ्गत
प्रार्थ्यः = आवश्यक छ

वाक्यार्थ– हे माता देवहूति ! यी पूर्वोक्त गुणहरूले सम्पन्न भएका सज्जनहरूले सम्पूर्ण आसक्तिलाई त्यागेका हुन्छन्। तिनीहरू निश्चय नै आसक्तिबाट उत्पन्न हुने दोषलाई नाश गर्न सक्दछन्, त्यसैले ती सज्जनहरूसँग हजुरको सङ्गत आवश्यक छ।

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो
भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥

पदार्थ–
सतां = सज्जनहरूको
प्रसङ्गात् = सङ्गतबाट
मम = मेरा
वीर्यसंविदः = पराक्रमको यथार्थ ज्ञान गराउने
हृत्कर्णरसायनाः = हृदय र कानलाई आनन्द दिने
कथाः = कथाहरू
भवन्ति = हुन्छन्
तज्जोषणात् = ती कथाहरू सुन्नाले
आशु = चाँडै नै
अपवर्गवर्त्मनि = मोक्षमार्गमा
श्रद्धा = श्रद्धा
रतिः = प्रेम र
भक्तिः = भक्ति
अनुक्रमिष्यति = क्रमशः विकसित हुँदै जान्छन्

वाक्यार्थ– सज्जनहरूको सङ्गतबाट मेरा पराक्रमको यथार्थ ज्ञान गराउने एवं हृदय र कानलाई आनन्द दिने कथाहरू प्राप्त हुन्छन्। ती कथाहरू सुन्नाले चाँडै नै मोक्षमार्गमा श्रद्धा, प्रेम र भक्ति विकसित हुँदै जान्छन्।

विवरण– अन्तःकरण र शरीरको सम्बन्धको कारणले नै अखण्ड एवं निर्गुण आत्मतत्त्व जीवात्माको रूपमा संसारमा भड्किएको हो। आफ्नो अज्ञाननिद्राबाट ब्युँझिन यसले असङ्ग रहने अभ्यास गर्नुपर्छ। जसरी पौडी खेल्न नजान्ने मान्छे डुङ्गाको सहारा लिई नदी पार गर्छ, त्यसै गरी असङ्ग भइरहन नसक्नेहरूले संसारसागर तर्नका लागि संसारमा नडुब्ने महापुरुषको सङ्गत गर्नुपर्छ। शरीर, इन्द्रिय, मन आदिमा भएको दुःसङ्गलाई त्याग गर्न असङ्गता र असङ्ग महापुरुषहरूको सङ्गत यी दुई उपायहरू छन्।

यहाँ श्रद्धा भनेर आदरबुद्धिलाई लिनुपर्छ। सत्सङ्ग गर्दा-गर्दै जब भगवान्मा आदरभाव जाग्दछ तब बिस्तारै परमात्मामा उसको सम्बन्ध गाँसिन थाल्दछ। यसलाई रति अर्थात् सामान्य प्रेम भनी बुझ्नुपर्छ। परमात्मा सधैं नयाँ भएझैं उहाँको प्रेम पनि सधैं नयाँ-नयाँ हुँदै बढिरहन्छ र अन्त्यमा दृढ भक्तिमा परिणत हुन्छ। यसैलाई यहाँ भक्ति भनी सङ्केत गरिएको हो।

भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रियाद्
दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिन्तया।
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो
यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः॥ २६॥

पदार्थ–

मद्रचनानुचिन्तया = मेरा लीलाहरूको चिन्तन गर्नाले (प्राप्त भएको)
भक्त्या = भक्तिद्वारा
दृष्टश्रुतात् = ऐहलौकिक र पारलौकिक
ऐन्द्रियात् = इन्द्रियजन्य सुखबाट
जातविरागः = वैराग्य उत्पन्न भएको
पुमान् = जीवात्मा
यत्तः = सावधान एवं
योगयुक्तः = समाधिस्थ भएर
ऋजुभिः = सजिला
योगमार्गैः = प्राणायाम आदि योगमार्गहरूद्वारा
चित्तस्य = चित्तको
ग्रहणे = नियन्त्रणका लागि
यतिष्यते = प्रयास गर्दछ

वाक्यार्थ– मेरो सृष्टि आदि लीलाहरूको चिन्तन गर्नाले प्राप्त भएको भक्तिद्वारा लौकिक र पारलौकिक इन्द्रियबाट प्राप्त हुने सुखबाट वैराग्य उत्पन्न भएको जीवात्मा सावधान एवं समाधिस्थ भएर प्राणायाम आदि सजिलो योगमार्गद्वारा चित्तलाई एकाग्र गराउन प्रयास गर्दछ।

असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां
ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन।

योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या

मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥ २७ ॥

पदार्थ–

(यसप्रकार)
प्रकृतेः = प्रकृतिका
गुणानां = गुणहरूको
असेवया = सेवन नगर्नाले
वैराग्यविजृम्भितेन = वैराग्ययुक्त
ज्ञानेन = ज्ञान
च = र
योगेन = योगद्वारा
मयि = ममा
अर्पितया = अर्पण गरिएको
भक्त्या = भक्तिद्वारा (पनि)
अयं = यो जीवात्माले
इह = यही शरीरमा रहेर नै
प्रत्यगात्मानम् = सबैको अन्तरात्माको रूपमा रहेको
मां = म परमात्मालाई
अवरुन्धे = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– यसप्रकार प्रकृतिका गुणहरूको परित्याग, वैराग्ययुक्त ज्ञान, योग र ममा अर्पण गरिएको भक्तिद्वारा जीवात्माले यही शरीरमा रहेर नै सबैको अन्तरात्मामा रहेको म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

काचित् त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ।

यया पदं ते निर्वाणमञ्जसान्वाश्नवा अहम् ॥ २८ ॥

पदार्थ–

त्वयि = हजुरका लागि
उचिता = उचित हुने
भक्तिः = भक्ति
काचित् = कस्तो हो
मम = मेरा
गोचरा = इन्द्रियले गर्न सक्ने भक्ति
कीदृशी = कस्तो हो
यया = जसद्वारा
अहम् = म देवहूतिले
ते = हजुरको
निर्वाणम् = मोक्ष
पदं = स्वरूपलाई
अञ्जसा = सजिलै
अन्वाश्नवै = प्राप्त गर्न सकूँ

वाक्यार्थ– हजुरका लागि उचित हुने भक्तिको स्वरूप कस्तो छ ? मेरा इन्द्रियले गर्न सक्ने भक्ति कस्तो हो ? जुन भक्तिद्वारा म देवहूति हजुरको मोक्ष स्वरूपलाई सजिलै प्राप्त गर्न सक्दछु।

यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ।

कीदृशः कति चाङ्गानि यतस्तत्त्वावबोधनम् ॥ २९ ॥

पदार्थ–

निर्वाणात्मन् = निर्वाणस्वरूप हे प्रभु
त्वया = हजुरद्वारा
भगवद्बाणः = भगवत्प्राप्तिको लक्ष्य भेदन गर्ने बाणजस्तै
यः = जुन

योगः = पूर्वोक्त योगसाधन	**अङ्गानि** = अङ्गहरू	**तत्त्वावबोधनम्** = तत्त्वज्ञान हुन्छ
उदितः = बताइयो (त्यो योग)	**कति** = कति ओटा छन्	
कीदृशः = कस्तो छ	**यतः** = जसद्वारा	

वाक्यार्थ– निर्वाणस्वरूप हे प्रभु ! हजुरद्वारा भगवत्प्राप्तिको लक्ष्यलाई भेदन गर्ने बाणजस्तै जुन पूर्वोक्त योगसाधन बताइयो त्यो योग कस्तो छ ? त्यसका अङ्गहरू कतिओटा छन् ? जसद्वारा तत्त्वज्ञान हुन्छ, त्यो सबै बताउनुहोस् ।

तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मन्दधीर्हरे ।
सुखं बुद्ध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥ ३० ॥

पदार्थ–

हरे = हे कपिलदेव	**मन्दधीः** = मन्द बुद्धि भएकी	**बुद्ध्येय** = बुझ्दछु (त्यसै गरी)
तत् एतत् = त्यो सांख्ययोग	**योषा** = स्त्री हुँ (तापनि)	**मे** = मलाई
दुर्बोधं = दुःखले मात्र बुझ्न सकिने छ	**भवदनुग्रहात्** = हजुरको कृपाले	**विजानीहि** = उपदेश गर्नुहोस्
अहं = म	**यथा** = जसरी (मैले)	
	सुखं = सजिलैसित	

वाक्यार्थ– हे कपिलदेव ! त्यो सांख्ययोग दुःखले मात्र बुझ्न सकिने छ, म मन्द बुद्धि भएकी स्त्री हुँ तापनि हजुरको कृपाले मैले जसरी सजिलैसित बुझ्दछु त्यसै गरी मलाई त्यसको उपदेश गर्नुहोस् ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं
जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः ।
तत्त्वाम्नायं यत् प्रवदन्ति साङ्ख्यं
प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

यत्र = जुन माताको	**अर्थं** = भक्तियोग सुन्ने इच्छा	**यत्** = जसलाई
तन्वा = शरीरबाट	**विदित्वा** = बुझेर	**साङ्ख्यं** = (ज्ञानीहरू) सांख्य
कपिलः = कपिलमुनि	**जातस्नेहः** = प्रेमभावले परिपूर्ण भएका (कपिलदेवले)	**प्रवदन्ति** = भन्दछन् (त्यो र)
अभिजातः = जन्मनुभएको थियो	**तत्त्वाम्नायं** = तत्त्व प्रतिपादन गर्ने शास्त्र	**भक्तिवितानयोगम्** = भक्तिको विस्तार र योगशास्त्र पनि
मातुः = उहाँ माताको		**वै** = निश्चय नै
इत्थं = यस प्रकारको		

प्रोवाच = बताउनुभयो

वाक्यार्थ– जुन माताको शरीरबाट कपिलमुनि जन्मनुभएको थियो उहाँको नै यस प्रकारको भक्तियोग सुन्ने इच्छा बुझेर प्रेमभावपरिपूर्ण हुनुभएका कपिलदेवले तत्त्वप्रतिपादन गर्ने सांख्यदर्शन, भक्तियोगको विस्तार र योग पनि आफ्नी आमालाई बताउनुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम्।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या॥ ३२॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा॥ ३३॥

पदार्थ–

एकमनसः = भगवान्मा एकाग्र चित्त भएका मानिसका
आनुश्रविककर्मणाम् = वेदविहित कर्ममा लागेका
गुणलिङ्गानाम् = विषयहरूको ज्ञान गराउने
देवानां = इन्द्रियहरूको
सत्त्वे एव = सत्त्वमूर्ति श्रीहरिमा मात्र
या = जुन
स्वाभाविकी = स्वाभाविक
वृत्तिः तु = प्रवृत्ति हो (त्यही नै)
भागवती = भगवान्को
अनिमित्ता = अहैतुकी
भक्तिः = भक्ति हो (यो भक्ति)
सिद्धेः = मोक्षभन्दा पनि
गरीयसी = श्रेष्ठ छ
या = जुन भक्तिले
यथा = जसरी
अनलः = जठराग्निले
निगीर्णम् = भोजन गरिएको अन्नलाई (पचाउने काम गर्छ, त्यसै गरी)
कोशं = लिङ्ग शरीरलाई
आशु = तत्काल
जरयति = नाश गर्दछ

वाक्यार्थ– जसको चित्त भगवान्मा एकाग्र भएको छ त्यस्ता मानिसको वेदविहित कर्महरूमा लागेका विषयहरूको ज्ञान गराउने ती इन्द्रियहरूको सत्त्वमूर्ति श्रीहरिका प्रति जुन स्वाभाविक प्रवृत्ति हो त्यही नै भगवान्को अहैतुकी भक्ति हो। यो मोक्षभन्दा पनि श्रेष्ठ छ। किनभने जसरी खाएको अन्नलाई जठराग्निले पचाउँछ त्यसै गरी अहैतुकी भक्तिले कर्मसंस्कारहरूको भण्डाररूप लिङ्गशरीरलाई तत्काल नाश गरिदिन्छ।

विवरण– महर्षि भगवान् कपिलले आफ्नी आमा देवहूतिलाई अहैतुकी भक्तिको स्वरूप बताउनुभएको छ। उहाँले बताउनुभएअनुसार शुद्ध भएको मनको वृत्ति संसारका अरू कुनै पनि पदार्थतिर नलागीकन विना कारण केवल सत्त्वमूर्ति भगवान्मा मात्र लागिरहनु अहैतुकी भक्ति हो। अहैतुकी भक्तिलाई निष्काम भक्ति वा निर्गुण भक्ति पनि भनिएको छ। गुण शब्दको अर्थ हुन्छ– इन्द्रियको कुनै विषय। इन्द्रियको कुनै पनि विषय वा सांसारिक कुनै अनात्म पदार्थलाई प्राप्त गर्ने उद्देश्यले गरिएको भक्तिलाई सगुण भक्ति या सकाम भक्ति भनिन्छ भने संसारका कुनै पनि

विषयलाई प्राप्त गर्ने इच्छा मनमा नराखीकन केवल भगवान्‌लाई प्राप्त गर्ने इच्छाले भगवान्‌मा गरिएको अखण्ड प्रेमलाई नै अहैतुकी भक्ति भनिन्छ। यो अहैतुकी भक्तिले जीवका अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय र आनन्दमय यी पाँच कोशलाई पनि भस्मसात् गरिदिन्छ। यसर्थ अहैतुकी भक्तिलाई मुक्तिभन्दा श्रेष्ठ भनिएको छ। किनभने अहैतुकी भक्ति नभईकन ज्ञान अथवा मोक्ष संभव छैन। भगवान्‌मा यस प्रकारको अहैतुकी भक्ति भएपछि भक्तले मोक्ष नचाहे तापनि उसलाई स्वतः नै मोक्ष प्राप्त हुन्छ। यसर्थ ज्ञान अथवा मोक्षको पनि जननी भएकाले भक्तिलाई ज्ञान अथवा मोक्षभन्दा पनि उत्तम मानिएको हो।

माथिका श्लोकमा आएका **गुणलिङ्गानाम्** र **आनुश्रविककर्मणाम्** यी दुई पद देव शब्दका विशेषण हुन्। **गुणा विषया लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते यैः ते गुणलिङ्गाः** अर्थात् जसबाट विषयहरूको ज्ञान हुन्छ ती इन्द्रियहरूलाई गुणलिङ्ग भनिएको हो। उदाहरणका लागि रूपको ज्ञान गर्नका लागि चक्षुरिन्द्रियको आवश्यकता पर्दछ। यहाँ गुण भनेर रूपलाई लिनुपर्छ। त्यो रूप जसबाट जानिन्छ त्यसलाई गुणलिङ्ग भनिन्छ। आँखाद्वारा रूपको ज्ञान हुने भएकाले आँखा गुणलिङ्ग हो। यसै गरी कानद्वारा शब्दको ज्ञान गर्दा गुण भनेर शब्दलाई लिनुपर्छ र गुणलिङ्ग भनेर कानलाई लिनुपर्छ। यहाँ देव भनेर इन्द्रिय र इन्द्रियहरूका अधिष्ठाता देवता भन्ने बुझ्नुपर्छ। यस प्रकार **देवानाम् गुणलिङ्गानाम्**को अर्थ हुन्छ— विषयद्वारा जानिने इन्द्रिय र इन्द्रियका अधिष्ठाता देवताहरू। यस्तै देवानाम्‌को अर्को विशेषण आएको छ— **आनुश्रविककर्मणाम्**। **गुरोरुच्चारणमनुश्रूयत इति अनुश्रवो वेदस्तद्विहितमानुश्रविकम्, तदेव कर्म येषाम् तेषाम् आनुश्रविककर्मणाम्**। कुनै पनि साधकले भगवान्‌लाई प्राप्त गर्ने उद्देश्यले वैदिक कर्म गर्दछ भने उसका सम्पूर्ण इन्द्रियहरू शुद्ध हुन्छन्। अर्थात् आँखाद्वारा शास्त्रनिषिद्ध रूप आदिको दर्शन नगरेर भगवान्‌कै रूपको दर्शन गरेपछि आँखा पवित्र हुन्छन्। यसै गरी कानद्वारा भगवान्‌का कथाको श्रवण गरेपछि कान पवित्र हुन्छन्। यस्ता वेदविहित कर्म गर्ने इन्द्रियहरूको भन्ने अर्थ **आनुश्रविककर्मणाम् देवानाम्** यस पदावलीको हुन्छ।

भगवान्‌को गुण श्रवण गर्दागर्दै पग्लिएको चित्त निरन्तर परमात्मामा लागिरहनु नै भक्ति हो। सकाम भक्तिमा सर्वदा चित्त नलाग्ने हुँदा त्यो वास्तविक भक्ति होइन। यस प्रकारको सहज स्वाभाविक भक्तिलाई शाण्डिल्यले परानुरक्ति भनेका छन्, जसले लिङ्गशरीरलाई तत्काल नाश गर्दछ। यहाँ वर्णन गरिएको भक्ति साध्य भक्ति अर्थात् प्रेमा भक्ति हो। साधन भक्तिद्वारा साध्यभक्ति जन्मिन्छ— **भक्त्या सञ्जातया भक्त्या** (भागवत ११। ३। ३१)। साध्य भक्ति तत्त्वज्ञ र जीवन्मुक्त महापुरुषहरूद्वारा स्वतः हुन जाने भक्ति हो। मुक्तहरूले पनि भक्तिमा मस्ती लिन्छन्। स्वरूपानन्दलाई प्राप्त गरेका मुक्तहरू पनि ब्रह्मतत्त्वमा नै सेव्य र सेवकभावको कल्पना गरेर नयाँ प्रकारले भक्तिको आस्वाद लिन्छन्। त्यसैले यहाँ भक्तिलाई **सिद्धेः गरीयसी** अर्थात् मुक्तिभन्दा श्रेष्ठ भनिएको हो।

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्-

मत्पादसेवाभिरता मदीहाः।

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य

सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

ये = जो	**प्रसज्य** = मिलेर	**भागवताः** = भक्तहरू
मत्पादसेवाभिरताः = मेरो चरणसेवामा लागेका	**मम** = मेरा	**मे** = ममा
मदीहाः = मेरै प्रसन्नताको लागि सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने (भक्तहरू छन् तिनीहरू)	**पौरुषाणि** = पराक्रमसम्बन्धी कथाहरूको	**एकात्मतां** = लीन हुन (सायुज्य मोक्ष प्राप्त गर्न) पनि
अन्योन्यतः = परस्पर	**सभाजयन्ते** = चर्चा गर्दछन्	**न स्पृहयन्ति** = चाहँदैनन्
	ते = त्यस्ता	
	केचित् = कुनै	

वाक्यार्थ– मेरो चरणसेवामा लागेका एवं मैरै प्रसन्नताको लागि सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने जो भक्तहरू परस्पर मिलेर मेरा पराक्रमका कथाहरूको चर्चा गर्दछन् तीमध्ये केही भक्तहरू त ममा लीन हुन (सायुज्य मोक्ष प्राप्त गर्न) पनि चाहँदैनन्।

पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः

प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।

रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि

साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थ–

अम्ब = हे माता	हसिलो अनुहार र तेजिला आँखाहरू र	**पश्यन्ति** = दर्शन गर्दछन् र
सन्तः = ती भक्तहरू	**वरप्रदानि** = वरप्रदायक	**साकं** = साथसाथै (ती भक्तहरू)
मे = मेरा	**दिव्यानि** = प्रकाशमान	**स्पृहणीयां** = मिठा
रुचिराणि = सुन्दर	**रूपाणि** = (मेरा) रूपहरूको	**वाचं** = वचनहरू
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि =		**वदन्ति** = बोल्दछन्

वाक्यार्थ– हे माता ! ती भक्तहरू मेरो सुन्दर हसिलो अनुहार, तेजिला आँखाहरू र वर दिने प्रकाशमान मेरा रूपहरूको दर्शन गर्दछन् र यसका साथै मेरा ती रूपहरूसँग मिठो बोलीमा कुरा पनि गर्दछन्।

तैर्दर्शनीयावयवैरुदार-

विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।

हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्ति-
रनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थ–

दर्शनीयावयवैः = दर्शन गर्न योग्य अङ्गहरू भएका
च = तथा
उदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः = उदार हासविलास, मनोहर हेराइ र सुमधुर बोलीयुक्त
तैः = ती रूपहरूद्वारा
हृतात्मनः = मन हरण गरिएका
हृतप्राणान् = इन्द्रिय हरण गरिएका (भक्तहरूद्वारा
मे = मप्रति गरिएको
भक्तिः = भक्तिले
अनिच्छतः = मोक्षको इच्छा नराखे पनि
अण्वीं = अत्यन्त सूक्ष्म
गतिम् = जीव र ब्रह्मको एकतारूप परमपद
प्रयुङ्क्ते = प्राप्त गराउँछ

वाक्यार्थ– दर्शन गर्न योग्य अङ्गहरू भएका तथा उदार हासविलास, मनोहर हेराइ र सुमधुर बोलीयुक्त ती रूपहरूले आकर्षित भई मन र इन्द्रियहरूलाई केही वास्ता नगर्ने भइसकेका ती भक्तहरूले मप्रति गरिएको भक्तिले मोक्षको इच्छा नराखे पनि अत्यन्त सूक्ष्म एवं जीव र ब्रह्मको एकतारूप परमपद प्राप्त गराउँछ।

अथो विभूतिं मम मायाविनस्ता-
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रियं भागवतीं वास्पृहयन्ति भद्रां
परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

अथो = अविद्याको निवृत्ति भइसकेपछि
ते = ती भक्तहरूले
मायाविनः = मायापति भएका
मम = मेरो
विभूतिं = सत्य आदि लोकमा प्राप्त भोग
वा = अथवा
अनुप्रवृत्तम् = भक्ति भएपछि स्वतः प्राप्त हुने
अष्टाङ्गम् = अणिमा आदि आठ अङ्गले सहित भएको
ऐश्वर्यम् = सिद्धि एवं
भागवतीं = भगवान्को वैकुण्ठ लोकमा प्राप्त हुने
ताम् = त्यो
भद्रां = कल्याणकारी
श्रियं = सुखको (समेत)
अस्पृहयन्ति = इच्छा गर्दैनन् (तर पनि)
परस्य = परमात्मास्वरूप
मे = मेरो
लोके = लोकमा
तु = आएपछि यी सबै ऐश्वर्यहरू स्वतः नै
अश्नुवते = प्राप्त गर्दछन्

वाक्यार्थ– अविद्याको निवृत्ति भइसकेपछि ती भक्तहरूले मायापति मेरो सत्य आदि लोकमा प्राप्त भोग अथवा भक्ति भएपछि स्वतः प्राप्त हुने अणिमा आदि आठ अङ्गले सहित भएको सिद्धि

एवं भगवान्‌को वैकुण्ठ लोकमा पाइने त्यो कल्याणकारी सुखको पनि इच्छा गर्दैनन्। तर पनि परमात्मास्वरूप मेरो लोकमा आएपछि उनीहरूले यी सबै कुराहरू स्वतः नै प्राप्त गर्दछन्।

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे
नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्॥ ३८॥

पदार्थ–

येषाम् = जसको लागि	**च** = एवं	**कर्हिचित्** = कहिल्यै पनि
अहं = म	**इष्टम्** = हितकारी	**न नङ्क्ष्यन्ति** = रहित हुँदैनन् र
प्रियः = प्रिय	**दैवम्** = भाग्य बनेको छु	(तिनीहरूलाई)
आत्मा = आत्मरूप	**मत्पराः** = मेरै आश्रयमा रहेका	**मे** = मेरो
सुतः = छोरा	ती भक्तजनहरू	**अनिमिषः** = कालरूपी
सखा = मित्र	**शान्तरूपे** = शान्त	**हेतिः** = शस्त्रले
गुरुः = गुरु	वैकुण्ठधाममा पुगेपछि दिव्य	**न लेढि** = प्रहार गर्न सक्दैन
सुहृदः = शुभेच्छुकहरू	भोगबाट	

वाक्यार्थ– जसका लागि म नै प्रिय, आत्मरूप, छोरा, मित्र, गुरु, शुभेच्छुक एवं हितकारी भाग्य बनेको छु, मेरै आश्रयमा रहेका ती भक्तजनहरू शान्त वैकुण्ठधाममा पुगेपछि दिव्य भोगबाट कहिल्यै पनि रहित हुँदैनन् र तिनीहरूलाई मेरो कालरूपी शस्त्रले प्रहार गर्न सक्दैन।

इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम्।
आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः॥ ३९॥
विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम्।
भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये॥ ४०॥

पदार्थ–

ये = जसले	**उभयायिनम्** = दुबै लोकमा	सम्बन्ध राख्ने
इमं = यो	सँगसँगै जाने	**ये** = जुन
लोकं = मर्त्यलोक	**आत्मानम्** = लिङ्गशरीर तथा	**रायः** = धनसम्पत्ति
तथा एव = त्यसै गरी	**इह** = यस लोकमा	**पशवः** = पशुहरू
अमुम् = परलोक र	**आत्मानम् अनु** = शरीरसँग	**गृहाः** = घरहरू

च = पनि (छन्)
तान् = ती
अन्यान् = अन्य
सर्वान् = सबै पदार्थलाई
विसृज्य = त्यागेर
एवं = यसप्रकारले
विश्वतोमुखम् = विश्वव्यापी
माम् = मलाई
अनन्यया = अनन्य
भक्त्या = भक्तिद्वारा
भजन्ति = भजन गर्दछन्
तान् = ती भक्तहरूलाई (म)
मृत्योः = जन्ममरणरूपी संसारबाट
अतिपारये = पार गराउँछु

वाक्यार्थ– जसले यो मर्त्यलोक, परलोक र यी दुबै लोकमा सँगसँगै जाने लिङ्गशरीर तथा शरीरसँग सम्बन्ध राख्ने यस लोकका धनसम्पत्ति, पशु, घर आदि र अन्य सबै पदार्थलाई त्यागेर विश्वव्यापी मलाई अनन्य भक्तिद्वारा भजन गर्दछन् ती भक्तहरूलाई म जन्ममरणरूपी संसारबाट पार गराउँछु।

नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात्।
आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते॥ ४१॥

पदार्थ–

सर्वभूतानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
आत्मनः = आत्मारूपले विराजमान
प्रधानपुरुषेश्वरात् = प्रकृति र पुरुषको पनि ईश्वर भएका
मद्भगवतः = म परमात्मादेखि
अन्यत्र = अन्यत्र आश्रित रहने (जीवात्मालाई)
तीव्रं = अत्यन्त ठुलो
भयं = भयबाट (कहिल्यै)
न निवर्तते = छुट्कारा मिल्दैन

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आत्मारूपले विराजमान प्रकृति र पुरुषको पनि ईश्वर म परमात्मादेखि अन्यत्र आश्रित रहेर जीवात्मालाई अत्यन्त ठुलो भयबाट कहिल्यै छुट्कारा मिल्दैन।

मद्भयाद् वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात्।
वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात्॥ ४२॥

पदार्थ–

मद्भयात् = म परमात्माको डरले
अयं = यो
वातः = वायु
वाति = बहन्छ
मद्भयात् = म परमात्माको डरले
सूर्यः = सूर्यले
तपति = प्रकाश दिन्छ
मद्भयात् = म परमात्माको डरले
इन्द्रः = इन्द्र
वर्षति = वर्षा गराउँछन्
अग्निः = आगोले
दहति = डढाउँछ र
मृत्युः = मृत्यु
चरति = आफ्नो काममा प्रवृत्त हुन्छ

वाक्यार्थ– म परमात्माको नै डरले वायु बहन्छ, सूर्यले प्रकाश दिन्छ, इन्द्रले वर्षा गराउँछन्, आगोले डढाउँछ र मृत्यु आफ्नो काममा प्रवृत्त हुन्छ।

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः।
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम्॥ ४३॥

पदार्थ–

योगिनः = योगीहरू	**क्षेमाय** = मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि	**पादमूलं** = चरणकमलको
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन = ज्ञान र वैराग्यले सहित भएको	**मे** = मेरो	**प्रविशन्ति** = आश्रय लिन्छन्
भक्तियोगेन = भक्तियोगद्वारा	**अकुतोभयम्** = भयरहित	

वाक्यार्थ– योगीहरू ज्ञान र वैराग्यले सहित भएको भक्तियोगद्वारा मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि मेरो भयरहित चरणकमलको आश्रय लिन्छन्।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः।
तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम्॥ ४४॥

पदार्थ–

तीव्रेण = अत्यन्त ठुलो	**मनः** = चित्त	**लोके** = मर्त्यलोकमा
भक्तियोगेन = भक्तियोगद्वारा	**स्थिरम्** = स्थिर हुन्छ	**पुंसां** = मानिसहरूका लागि
मयि = म परमात्मामा	**एतावान् एव** = यही नै	**निःश्रेयसोदयः** = परमकल्याणको उदय हो
अर्पितं = अर्पण गरिएको	**अस्मिन्** = यस	

वाक्यार्थ– तीव्र भक्तियोगद्वारा म परमात्मामा अर्पण गरिएको चित्त स्थिर हुन्छ। यही नै यस मर्त्यलोकमा मानिसहरूका लागि परमकल्याणको उदय हो।

विवरण– निःशेषेण श्रेयः अर्थात् पूरा-पूरा कल्याणलाई निःश्रेयस भनिन्छ। शास्त्रकारहरूले मोक्षलाई निःश्रेयस भनेका छन् किनभने त्यसमा नै दुःखको पूर्णतया निवृत्ति र अनन्त आनन्दको प्राप्ति हुन्छ। यही परम कल्याण हो। तीव्र भक्तियोगद्वारा जब मन परमात्मामा स्थिर हुन्छ तब उसको हृदयभित्र परमात्मतत्त्वको प्राकट्य हुन्छ। आफ्नो र परमात्माको यो एकत्वज्ञानद्वारा ऊ परम कल्याणरूप मोक्षलाई प्राप्त गर्दछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेयोपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः॥ २५॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

महत् आदि भिन्न-भिन्न तत्त्वहरूको उत्पत्तिको वर्णन

श्रीभगवानुवाच (भगवान् कपिलले भन्नुभयो)

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक्।
यद् विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः॥ १॥

पदार्थ–

अथ = अब म
ते = तपाईंलाई
तत्त्वानां = प्रकृति आदि तत्त्वहरूको
पृथक् = छुट्टाछुट्टै
लक्षणं = लक्षण
सम्प्रवक्ष्यामि = बताउँछु
यत् = जसलाई
विदित्वा = जानेर
पुरुषः = जीवात्मा
प्राकृतैः = प्रकृतिका
गुणैः = गुणहरूबाट
विमुच्येत = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– हे आमा! अब म तपाईंलाई प्रकृति आदि तत्त्वहरूको छुट्टाछुट्टै लक्षण बताउँछु जसलाई जानेर जीवात्मा प्रकृतिका गुणहरूबाट मुक्त हुन्छ।

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम्।
यदाहुर्वर्णये तत् ते हृदयग्रन्थिभेदनम्॥ २॥

पदार्थ–

यत् = जुन
हृदयग्रन्थिभेदनम् = हृदयग्रन्थिलाई भेदन गर्ने
आत्मदर्शनम् = आत्मदर्शनरूप
ज्ञानं = ज्ञानलाई
पुरुषस्य = मानिसको
निःश्रेयसार्थाय = मोक्ष प्राप्त गराउने साधन हो भनेर
आहुः = विद्वान्हरू भन्दछन्
तत् = त्यही ज्ञान (म)
ते = तपाईंलाई
वर्णये = बताउँछु

वाक्यार्थ– आत्मदर्शनरूप जुन ज्ञानलाई विद्वान्हरू हृदयग्रन्थिलाई भेदन गर्न सक्ने र मानिसलाई मोक्ष प्राप्त गराउने ज्ञान भन्दछन् म त्यही ज्ञान तपाईंलाई बताउँछु।

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः।
प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम्॥ ३॥

पदार्थ–

येन = जसद्वारा
विश्वं = यो सम्पूर्ण संसार
समन्वितम् = व्याप्त भएर प्रकाशित भएको छ त्यो
अनादिः = अनादि
आत्मा = आत्मा

पुरुषः = पुरुष हो (त्यो पुरुष)	**परः** = पर छ र	**स्वयंज्योतिः** = स्वयंप्रकाश छ
निर्गुणः = निर्गुण छ र	**प्रत्यग्धामा** = अन्तःकरणमा	
प्रकृतेः = प्रकृतिभन्दा पनि	अनुभव हुने किसिमको	

वाक्यार्थ– यो संसार जसबाट व्याप्त भएर प्रकाशित भएको छ त्यो अनादि आत्मा नै पुरुष हो। त्यो पुरुष निर्गुण, प्रकृतिभन्दा पर, अन्तःकरणमा अनुभव हुने र स्वयंप्रकाश छ।

विवरण– उत्पत्ति हुने वस्तुलाई सादि भनिन्छ। जसको अन्त्य हुन्छ त्यसलाई सान्त भनिन्छ। आत्माको उत्पत्ति नहुने हुनाले आत्मालाई अनादि भनिन्छ।

आत्मा प्रकृतिभन्दा पर छ। आत्माजस्तै प्रकृति पनि अनादि हो। प्रकृति अनादि भए पनि ज्ञानद्वारा प्रकृतिको नाश हुने हुनाले प्रकृति सान्त हो। यसैले प्रकृति अनादि भए पनि नित्य होइन। आत्माको नाश कहिल्यै पनि नहुने हुनाले आत्मा प्रकृतिभन्दा पर छ।

यस श्लोकमा आत्मालाई **स्वयंज्योति** भनिएको छ। स्वयंज्योतिको अर्थ हुन्छ– स्वप्रकाश। आत्मा स्वप्रकाश हो। आत्मालाई छाडेर अन्य वस्तुलाई प्रकाशित गर्नका लागि आत्मप्रकाशको आवश्यकता पर्दछ। कठोपनिषद् (२।२।१५)मा भनिएको छ– **तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति** अर्थात्, आत्मा स्वयंप्रकाशरूप छ, त्यसैको प्रकाशबाट नै अन्य सम्पूर्ण पदार्थहरू प्रकाशित हुन्छन्। बृहदारण्यकोपनिषद् (४। ३। १–६)को ज्योति–ब्राह्मणमा राजा जनकले 'दिनमा कसको प्रकाशले पदार्थहरू प्रकाशित हुन्छन्' भनी प्रश्न गर्दा याज्ञवल्क्य भन्नुहुन्छ– सूर्यको प्रकाशद्वारा पदार्थहरू प्रकाशित हुन्छन्। फेरि राजा जनकले रातमा सूर्यको अभावमा कसको प्रकाशद्वारा पदार्थहरू प्रकाशित हुन्छन् भनी प्रश्न गर्दा चन्द्रमाको प्रकाशद्वारा प्रकाशित हुन्छन् भनी याज्ञवल्क्यले उत्तर दिनुभएको छ। सूर्य र चन्द्रमा दुबैको प्रकाशका अभावमा कसको प्रकाशले पदार्थहरू प्रकाशित हुन्छन् भनी जनकले प्रश्न गर्दा याज्ञवल्क्यले अग्निको प्रकाशले प्रकाशित हुन्छन् भन्नुभएको छ। सूर्य, चन्द्र र अग्निको अभावमा वाणीको प्रकाशद्वारा पदार्थहरू प्रकाशित हुने र सूर्य, चन्द्र, अग्नि वा वाणीको पनि अभावमा पदार्थहरू आत्मप्रकाशद्वारा प्रकाशित हुन्छन् भनी उत्तर दिनुभएको छ। यस प्रसङ्गबाट पनि आत्माको स्वयंप्रकाशकत्व सिद्ध हुन्छ। जसरी चिनीले अरू पदार्थहरूलाई गुलियो बनाउन सहयोग गर्दछ तर चिनी आफैँमा गुलियो हुने भएकाले यसलाई गुलियो बनाउनका लागि अरू कुनै वस्तुको आवश्यकता पर्दैन त्यसै गरी आत्माको प्रकाशद्वारा संसारका अन्य वस्तुहरू प्रकाशित हुन्छन् तर आत्मा स्वयंप्रकाशित भएकाले यसलाई प्रकाशित गराउनका लागि अरू प्रकाशको आवश्यकता पर्दैन।

प्रति उपसर्गपूर्वक अञ्च् धातुबाट क्विप् प्रत्यय भई प्रत्यक् शब्द बन्दछ। **प्रति अन्तः अञ्चतीति प्रत्यक्** अर्थात् हरेक प्राणीमा भित्रै बसेर गति दिने वस्तु वा आत्मा नै प्रत्यक् हो। यस्तै प्रत्यक्को अर्को परिभाषा हो– **प्रति प्रातिलोम्येन असज्जडदुःखरूपाहङ्कारविलक्षणतया सच्चिदानन्दरूपेण भासते इति प्रत्यक्**। यस परिभाषाबाट अहङ्कार र आत्मामा भिन्नता छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। असत्को उल्टो सत्, जडको उल्टो चित् र दुःखको उल्टो आनन्द हो। अहङ्कार असत् हो भने आत्मा सत् हो। अहङ्कार जड हो भने आत्मा चित् हो, अहङ्कार दुःखरूप हो भने

आत्मा आनन्दरूप हो। यसर्थ असत्, जड र दुःखरूप अहङ्कारदेखि आत्मा अत्यन्त भिन्न हुने भएकाले आत्मालाई प्रत्यक् भनिएको हो। यस्तै धाम शब्दको अर्थ हुन्छ आश्रय अर्थात् वासस्थान। प्रत्यक् शब्दले असत्, जड, दुःखदेखि भिन्न सत् चित्, आनन्दलाई पनि जनाउने भएकाले **प्रत्यग्धामा** भन्नाले सत्, चित् र आनन्दको वासस्थानका रूपमा रहेको आत्मा भन्ने बुझिन्छ।

वेदान्त शास्त्रअनुसार ब्रह्मतत्त्व, अविद्या, यी दुईको संयोग, त्यसबाट उत्पन्न हुने जीव र ईश्वर अनि जीवेश्वरको परस्पर भेद गरी यी ६ चीजहरू अनादि हुन्। विशुद्ध चित् अर्थात् ब्रह्मतत्त्व नै आफूभन्दा अभिन्न अविद्याको कारणले यी सबै रूपमा प्रकट हुने भएकाले वस्तुतः अनादि तत्त्व ब्रह्मतत्त्व नै हो। छान्दोग्योपनिषद् (६। २। १)मा भनिएको छ– **सदेव सोम्येदमग्र आसीत्**। अर्थात् सृष्टि हुनुभन्दा पहिले एकमात्र ब्रह्मतत्त्व नै थियो। आत्मा अर्थात् ब्रह्मतत्त्व निर्गुण, प्रकृतिभन्दा पर अनि सर्वव्यापक छ। त्यो 'प्रत्यग्धामा' अर्थात् शुद्ध अन्तःकरणमा प्रकट हुन्छ, अनि स्वयं ज्योतिः अर्थात् स्वयंप्रकाश छ। केनोपनिषद् (१। ४-८)मा पनि सम्पूर्ण इन्द्रियले जसलाई भेट्दैनन्, तर जसको कारणले सम्पूर्ण इन्द्रियहरू प्रकाशित भई कर्म गर्दछन् त्यस्तो आत्मालाई स्वयंप्रकाश भनिएको छ।

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया॥ ४॥

पदार्थ–

सः = त्यो
विभुः = सर्वव्यापक रूप
एषः = यी परमात्माले
एव = नै
गुणमयीं = सत्त्व, रज, र तम गुणले युक्त भएकी
लीलया = लीलाद्वारा
उपगताम् = प्राप्त भएकी
दैवीं = आफ्नै शक्तिरूपा
सूक्ष्मां = सूक्ष्म
प्रकृतिं = प्रकृतिलाई
यदृच्छया = स्वेच्छाले
अभ्यपद्यत = स्वीकार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यो सर्वव्यापक रूप परमात्माले नै सत्त्व, रज, र तम गुणले सहित भएकी लीलाद्वारा प्राप्त भएकी आफ्नै शक्तिरूपा सूक्ष्म प्रकृतिलाई स्वेच्छाले स्वीकार गर्नुभयो।

गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः।
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया॥ ५॥

पदार्थ–

गुणैः = गुणहरूद्वारा
सरूपाः = आफूजस्तै
विचित्राः = भिन्न-भिन्न प्रकारका
प्रजाः = प्राणीहरूको
सृजतीं = सृष्टि गरिरहेकी
प्रकृतिं = प्रकृतिलाई
विलोक्य = देखेर
सः = त्यस जीवात्माले
इह = यस संसारमा
ज्ञानगूहया = स्वरूपलाई ढाकिदिने प्रकृतिको वशमा

परेकाले
सद्यः = तत्कालै
मुमुहे = आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई बिर्सियो

वाक्यार्थ– गुणहरूद्वारा आफूजस्तै भिन्न-भिन्न प्रकारका प्राणीहरू सृष्टि गरिरहेकी प्रकृतिलाई देखेर त्यस जीवात्माले यस संसारमा स्वरूपलाई ढाकिदिने प्रकृतिको वशमा परेकाले तत्कालै आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई बिर्सियो।

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान्।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
पुमान् = पुरुषले
पराभिध्यानेन = आफूभन्दा भिन्न प्रकृतिलाई नै आफ्नो स्वरूप ठान्नाले
प्रकृतेः = प्रकृतिका
गुणैः = गुणहरूद्वारा
कर्मसु = कर्महरू
क्रियमाणेषु = गरिँदा
आत्मनि = आत्मामा
कर्तृत्वं = कर्तृत्व रहेको
मन्यते = मान्दछ

वाक्यार्थ– यसप्रकार आफूभन्दा भिन्न प्रकृतिलाई नै आफ्नो स्वरूप ठान्नाले पुरुषले प्रकृतिका गुणहरूद्वारा गरिएका कर्मको कर्ता आफू नै भएको मान्न लाग्दछ।

तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम्।
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥

पदार्थ–

तत् = त्यही कर्तृत्वको अभिमानले गर्दा
अस्य = यिनै
निर्वृतात्मनः = आनन्दरूप
साक्षिणः = साक्षी एवं
अकर्तुः = अकर्ता
ईशस्य = ईश्वरको (पनि)
बन्धः = बन्धन हुन्छ र
तत्कृतम् = त्यस बन्धनबाट उत्पन्न हुने
पारतन्त्र्यं = पराधीनता एवं
संसृतिः = जन्म-मरण आदिद्वारा ग्रस्त
च = पनि
भवति = हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यही कर्तृत्वको अभिमानले गर्दा आनन्दस्वरूप, साक्षीस्वरूप, अकर्ता त्यही ईश्वर बन्धनमा पर्छ र त्यस बन्धनबाट उत्पन्न हुने परतन्त्रता एवं जन्म-मरण आदिद्वारा ग्रस्त हुन्छ।

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ ८ ॥

पदार्थ–

कार्यकारणकर्तृत्वे = कार्यरूप शरीर, कारणरूप इन्द्रिय तथा कर्तारूप इन्द्रियका अधिष्ठाता देवतामा (पुरुष आफ्नोपनको जुन आरोप गर्दछ विद्वान्हरू त्यसको)
कारणं = कारण
प्रकृतिं = प्रकृतिलाई
विदुः = मान्दछन्

सुखदुःखानां = सुख र दुःखको
भोक्तृत्वे = भोगमा भने
प्रकृतेः = प्रकृतिदेखि
परम् = पर रहेको
पुरुषं = पुरुषलाई कारण मान्दछन्

वाक्यार्थ– कार्यरूप शरीर, कारणरूप इन्द्रिय तथा कर्तारूप इन्द्रियका अधिष्ठाता देवतामा पुरुष आफ्नोपनको जुन आरोप गर्दछ विद्वान्‌हरू त्यसको कारण प्रकृतिलाई मान्दछन्। सुख र दुःखको भोगमा भने प्रकृतिदेखि पर रहेको पुरुषलाई उनीहरू कारण मान्दछन्।

विवरण– प्रकृतिका आवरण र विक्षेप दुई किसिमका शक्ति छन्। ती दुई शक्तिरूपमा देखा पर्ने प्रकृतिलाई अविद्या वा माया भनिन्छ। जीवहरूलाई आफ्नो सच्चा स्वरूपको ज्ञान गर्न नदिई आफ्नो स्वरूपलाई छोपिदिने शक्तिलाई आवरण शक्ति भनिन्छ भने आश्रयलाई मोहित नगराई व्यष्टि समष्टि सूक्ष्म शरीरदेखि लिएर ब्रह्माण्डपर्यन्तको जगत्प्रपञ्च प्रकट गराउने शक्तिलाई विक्षेप शक्ति भनिन्छ। यी दुबै शक्तियुक्त प्रकृतिलाई शुद्ध सत्त्व प्रधान हुँदा माया र मलिन सत्त्व प्रधान हुँदा अविद्या भनिन्छ। मायासँग मिलेको चेतनलाई ईश्वर भनिन्छ भने अविद्यामा मिलेको चेतनलाई जीव भनिन्छ। जीवहरू आफ्नो प्रकृति अविद्याद्वारा मोहित हुन्छन् भने ईश्वर आफ्नो प्रकृति मायाद्वारा सृष्टि आदि गर्दछ। अज्ञानकै कारणले जीव जन्ममृत्युको चक्रमा पर्छ भने सर्वज्ञत्वादि सम्पन्न मायाशक्तिको कारणले ईश्वर दुबैथरी प्रकृतिलाई वशमा गर्दछ।

जीव आफ्नो अज्ञानको कारणले नै विवश भई सुख-दुःख आदि भोगमा परेको हो। त्यसमा पनि कर्तृत्वमा र भोक्तृत्वमा क्रमशः प्रकृति र पुरुषको प्राधान्य हुन्छ भनी श्लोकले बताएको छ। यद्यपि म कर्म गर्छु र म फल भोग्छु भन्ने कर्तृत्व र भोक्तृत्व अंश दुबै म अर्थात् एउटै चेतनाले गरेको अनुभव हुन्छ तर पनि म काम गर्छु भन्दा प्रकृतिको अंश अनि म भोग गर्छु भन्दा पुरुषको अंश प्रधान रहन्छ। जसरी घटाकाशमा घैंटो आकाशको उपाधि हो त्यसै गरी अविद्या जीवको उपाधि हो। त्यसैले जीव उपाधियुक्त अर्थात् अविद्याद्वारा उपहित छ। कर्म जड हो त्यस्तै उपाधि अविद्या पनि जड भएकाले त्यसको कर्तृत्वसँग सम्बन्ध रहेको हो, तर भोग भने कुनै चेतनले मात्र गर्न सक्छ। रूखमा फलेको फल, नदीको पानी आदि सबै पदार्थ कुनै भोक्ता चेतनको अपेक्षामा छन्। जडमा पनि स्वभाववशात् कर्म त हुन सक्छन्– जस्तै नदी बग्नु आदि। तर भोग अनिवार्यतः चेतनको अपेक्षा गर्दछ, अतः भोक्तृत्वमा पुरुष प्रधान हुन्छ। यस प्रसङ्गमा कपिलले जीव र ईश्वर दुबै अविद्या र मायामा परेका ब्रह्मका प्रतिबिम्ब हुन् भनी बताउनुभएको छ।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम।
ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम्॥ ९॥

पदार्थ–

पुरुषोत्तम = हे पुरुषोत्तम
सदसत् = स्थूल सूक्ष्म कार्य
यदात्मकम् = जसको स्वरूप

भएको छ (त्यस्ता)	**प्रकृतेः** = प्रकृति र	**लक्षणं** = लक्षण
अस्य = यो जगत्को	**पुरुषस्य** = पुरुषको	**ब्रूहि** = बताउनुहोस्
कारणयोः = कारण भएका	**च अपि** = पनि	

वाक्यार्थ– हे पुरुषोत्तम ! स्थूलसूक्ष्मरूप कार्य जसको स्वरूप हो त्यस्तो यो जगत्को कारण भएका प्रकृति र पुरुषको लक्षण बताउनुहोस्।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

यत् तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।

प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्॥ १०॥

पदार्थ–

यत् = जो	छ र जो	**तत्** = त्यस तत्त्वलाई नै
त्रिगुणम् = त्रिगुणात्मक	**अविशेषं** = निर्विशेष भएर पनि	**प्रकृतिं** = प्रकृति
अव्यक्तं = सूक्ष्म एवं	**विशेषवत्** = सम्पूर्ण विशेष	**प्राहुः** = भन्दछन्
नित्यं = उत्पत्तिविनाशरहित र	धर्मको आश्रय र	
सदसदात्मकम् = कार्यकारणरूप	**प्रधानं** = प्रधान तत्त्व छ	

वाक्यार्थ– जो त्रिगुणात्मक, सूक्ष्म, उत्पत्तिविनाशरहित र कार्यकारणरूप छ र जो निर्विशेष भएर पनि सम्पूर्ण विशेष धर्मको आश्रय र प्रधान छ त्यस तत्त्वलाई नै प्रकृति भन्दछन्।

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा।

एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः॥ ११॥

पदार्थ–

पञ्चभिः = पाँचओटा महाभूत	गरी दश इन्द्रियसमेतका	**प्राधानिकं** = प्रकृतिको कार्यरूप
पञ्चभिः = पाँच तन्मात्रा	**एतत्** = यी	**ब्रह्म** = ब्रह्म
चतुर्भिः = चार अन्तःकरण	**चतुर्विंशतिकं** = चौबीस ओटा	**विदुः** = भन्दछन्
तथा = त्यसै गरी	तत्त्वको	
दशभिः = ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय	**गणं** = समूहलाई	

वाक्यार्थ– पाँचओटा महाभूत, पाँच तन्मात्रा, चार अन्तःकरण, पाँच ज्ञानेन्द्रिय र पाँच कर्मेन्द्रिय गरी चौबीसओटा तत्त्वको समूहलाई प्रकृतिको कार्यरूप ब्रह्म भन्दछन्।

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः।

तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे॥ १२॥

पदार्थ–

महाभूतानि = महाभूत भनेका	**नभः** = आकाश गरी	**तन्मात्राणि** = तन्मात्रा
भूः = पृथिवी	**पञ्च** = पाँच ओटा	**च** = पनि
आपः = जल	**एव** = नै (छन्)	**तावन्ति** = पाँच ओटा छन् भनेर
अग्निः = तेज	**गन्धादीनि** = गन्ध, रस, रूप,	**मे** = मद्वारा
मरुत् = वायु	स्पर्श र शब्द गरी	**मतानि** = मानिएका छन्

वाक्यार्थ– पृथिवी, जल, तेज, वायु र आकाश गरी यी पाँचओटा महाभूत हुन् भने गन्ध, रस, रूप, स्पर्श र शब्द गरी पाँचओटा चाहिँ तन्मात्रा हुन्।

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः।
वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १३ ॥

पदार्थ–

इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरू	जिब्रो, आँखा, नाक	**दशमः** = दशौँ
दश = दशओटा छन्	**वाक्करौ** = वाणी, हात	**पायुः** = मलद्वार
श्रोत्रं = कान	**चरणौ** = गोडा	**उच्यते** = भनिन्छ
त्वग्दृग्रसननासिकाः = छाला,	**मेढ्रं** = मूत्रद्वार	

वाक्यार्थ– इन्द्रियहरू दशओटा छन्। तिनीहरू कान, छाला, जिब्रो, आँखा, नाक, वाणी, हात, गोडा, मूत्रद्वार र मलद्वार गरी दशओटा छन्।

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम्।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १४ ॥

पदार्थ–

अन्तरात्मकम् = अन्तःकरण	**मनः** = मन	**चतुर्धा** = चार
(एउटै भए पनि)	**बुद्धिः** = बुद्धि	**भेदः** = प्रकारको
लक्षणरूपया = विविध लक्षण	**अहङ्कारः** = अहङ्कार र	**लक्ष्यते** = मानिन्छ
भएका	**चित्तम्** = चित्त	
वृत्त्या = वृत्तिले गर्दा	**इति** = यस प्रकारले	

वाक्यार्थ– अन्तःकरण एउटै भए पनि विविध लक्षण भएको वृत्तिले गर्दा मन, बुद्धि, अहङ्कार र चित्त गरी चार प्रकारको मानिन्छ।

विवरण– करण भनेको साधन हो। जीवात्माले विषयको ज्ञान गर्ने बाहिरी साधन इन्द्रियहरू हुन् भने ज्ञानका भित्री साधनलाई अन्तःकरण भनिन्छ। अन्तःकरण एउटै भए पनि विभिन्न वृत्तिहरूका कारणले यसलाई बहुरूप मानिन्छ। सङ्कल्प-विकल्प अर्थात् गरूँ कि नगरूँ भन्ने वृत्ति मनको हो।

त्यसमा निश्चय प्रदान गर्ने काम बुद्धिवृत्तिको हो। जन्मजन्मान्तरीय अनुभवको संस्कार चित्तवृत्तिमा रहन्छ भने अहं भन्ने काम अहङ्कारवृत्तिको हो। वास्तवमा एउटै अन्तःकरण सङ्कल्प-विकल्प गर्दा मन, निश्चय गर्दा बुद्धि, चिन्तन र संस्कार स्थापना गर्दा चित्त, अनि अभिमान गर्दा अहङ्कारको रूपमा परिलक्षित हुन्छ। चारथरी वृत्तिद्वारा अन्तःकरणका चार रूप हुने भए तापनि सूक्ष्म शरीरका सत्र कलाहरूको गणना गर्ने क्रममा मन र बुद्धिलाई मात्र गनी क्रमशः चित्त र अहङ्कारलाई यी दुबैमा समावेश गरिएको पनि पाइन्छ।

एतावानेव सङ्ख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह।
सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥ १५ ॥

पदार्थ–

मया = मद्वारा
सगुणस्य = सगुण
ब्रह्मणः = ब्रह्मको
सन्निवेशः = अवस्थाविशेषको भेद
एतावान् एव = यत्ति मात्रै
सङ्ख्यातः = गणना गरियो
यः = जो
कालः = काल हो त्यो
ह = चाहिँ
पञ्चविंशकः = पच्चीसौँ तत्त्व हो
प्रोक्तः = भनिएको छ

वाक्यार्थ– सगुण ब्रह्मको अवस्थाविशेषको भेद यति नै हो, यही नै मैले गणना गरेँ। यीदेखि भिन्न काल चाहिँ पच्चीसौँ तत्त्व हो।

प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम्।
अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः ॥ १६ ॥

पदार्थ–

एके = केही मुनिहरू
कालम् = काललाई
पौरुषं = पुरुषको
प्रभावं = शक्ति (हो भनेर)
प्राहुः = भन्दछन्
यतः = जसबाट
प्रकृतिम् = अविद्यालाई
ईयुषः = स्वीकार गरेको
अहङ्कारविमूढस्य = अहङ्कारग्रस्त
कर्तुः = आफूलाई कर्ता मान्ने जीवात्माले
भयम् = भय (प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– केही मुनिहरू काललाई पुरुषको शक्ति हो भनेर भन्दछन् जसबाट अविद्यालाई स्वीकार गरेको अहङ्कारग्रस्त आफूलाई कर्ता मान्ने जीवात्माले भय प्राप्त गर्दछ।

प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि।
चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः ॥ १७ ॥

पदार्थ–

मानवि = हे मनुपुत्री देवहूति
यतः = जसको प्रेरणाबाट
गुणसाम्यस्य = तीन गुणको

साम्यावस्थारूप
निर्विशेषस्य = आकाररहित
प्रकृतेः = प्रकृतिको
चेष्टा = गति देखिन्छ
सः = तिनै
भगवान् = भगवान्
कालः = काल हुनुहुन्छ
इति = भनेर
उपलक्षितः = भनिन्छ

वाक्यार्थ– हे मनुपुत्री देवहूति ! जसको प्रेरणाबाट तीन गुणको साम्यावस्थारूप आकाररहित प्रकृतिमा गति उत्पन्न हुन्छ, तिनै भगवान्लाई नै काल भनिन्छ।

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः।
समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया ॥ १८ ॥

पदार्थ–

यः = जो
एषः = यी कालरूप
भगवान् = भगवान्
आत्ममायया = आफ्नो
मायाद्वारा
सत्त्वानां = प्राणीहरूको
अन्तः = अन्तःकरणभित्र
पुरुषरूपेण = पुरुषरूपले र
बहिः = बाहिर
कालरूपेण = कालरूपले
समन्वेति = प्राप्त हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– यिनै कालरूप भगवान् आफ्नो मायाले प्राणीहरूको अन्तःकरणभित्र पुरुषरूपले र बाहिर कालरूपले प्राप्त हुनुहुन्छ।

दैवात् क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान्।
आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् ॥ १९ ॥

पदार्थ–

परः = परम
पुमान् = पुरुषले
दैवात् = अदृष्टको सहयोगले
क्षुभितधर्मिण्यां = सत्त्व, रज, तम नाम गरेका विविध गुणले युक्त
स्वस्यां = आफ्नो
योनौ = उत्पत्तिको कारण भएको प्रकृतिमा
वीर्यं = वीर्यरूप चैतन्य
आधत्त = स्थापित गर्नुभयो
(त्यसपछि)
सा = तिनै प्रकृतिले
हिरण्मयम् = प्रकाशयुक्त
महत्तत्त्वं = महत्तत्त्वलाई
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– परम पुरुष परमात्माले अदृष्टको सहयोगले सत्त्व, रज, तम नाम गरेका विविध गुणले युक्त आफ्नो उत्पत्तिको कारण भएको प्रकृतिमा वीर्यरूप चैतन्य स्थापित गर्नुभयो। त्यसपछि तिनै प्रकृतिले प्रकाशयुक्त महत्तत्त्वलाई जन्माइन्।

विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः।
स्वतेजसापिबत् तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः ॥ २० ॥

पदार्थ–

कूटस्थः = विकाररहित (भएको)
जगदङ्कुरः = जगत्को
अङ्कुररूप महत्तत्त्वले

आत्मगतं = आफूमा सूक्ष्मरूपले रहेको
विश्वम् = प्रपञ्चलाई
व्यञ्जन् = प्रकट गराउनका लागि
आत्मप्रस्वापनं = आफूलाई ढाक्ने
तीव्रम् = प्रलयकालीन
तमः = अन्धकारलाई
स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
अपिबत् = पियो (समाप्त गऱ्यो)

वाक्यार्थ– विकाररहित, जगत्को कारणरूप महत्तत्त्वले आफूमा सूक्ष्मरूपले रहेको प्रपञ्चलाई प्रकट गराउनका लागि आफूलाई ढाक्ने प्रलयकालीन अन्धकारलाई आफ्नै तेजले समाप्त गऱ्यो।

यत् तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम्।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्॥ २१॥

पदार्थ–

यत् = जो
सत्त्वगुणं = सत्त्वगुण
स्वच्छं = स्वच्छ
शान्तं = शान्त
भगवतः = भगवान्को
पदम् = उपलब्धिस्थान हो
तत् = त्यही नै
चित्तं = चित्त हो
यत् = जुन
महदात्मकम् = महत्तत्त्व हो
तत् = त्यसैलाई नै
वासुदेवाख्यं = वासुदेव भनेर
आहुः = भनिन्छ

वाक्यार्थ– जो सत्त्वगुणमय, स्वच्छ, शान्त एवं भगवान्को उपलब्धिको स्थानरूप चित्त हो त्यही नै महत्तत्त्व हो र त्यसैलाई वासुदेव भनिन्छ।

विवरण– अधिभूत महत्तत्त्व नै अध्यात्म चित्त हो। मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार यी चारथरी अन्तःकरणका पनि भिन्न-भिन्न स्वरूप र देवताहरू शास्त्रमा बताइएका छन्। अहङ्कारको कारण जुन महत्तत्त्व हो त्यही अध्यात्म चित्त हो र त्यसको अधिष्ठाता क्षेत्रज्ञ जीव हो भने उपास्यदेव वासुदेव हुन्। महत्तत्त्वबाट उत्पन्न हुने सात्त्विक, राजस र तामस समष्टि अहङ्कारका अधिष्ठाता रुद्र हुन् भने उपास्यदेव सङ्कर्षण हुन्। त्यसै गरी सात्त्विक अहङ्कारबाट उत्पन्न मनका अधिष्ठाता चन्द्रमा र उपास्यदेव अनिरुद्ध हुन् भने राजस अहङ्कारबाट उत्पन्न बुद्धितत्त्वका अधिष्ठाता ब्रह्मा र उपास्यदेव प्रद्युम्न हुन्।

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः।
वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा॥ २२॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
अपां = पानीको
परा = आफ्नो
प्रकृतिः = स्वभाव
स्वच्छत्वम् = स्वच्छ हुनु
अविकारित्वं = विकाररहित हुनु
शान्तत्वम् = शान्त हुनु (हो त्यसै गरी)
इति = यिनै
वृत्तिभिः = अवस्थाहरूद्वारा
चेतसः = चित्तको
लक्षणं = लक्षण

प्रोक्तं = बताइएको छ

वाक्यार्थ– जसरी पृथ्वी आदि अन्य पदार्थहरूसँग संसर्ग हुनुभन्दा पहिला पानी स्वच्छ, विकाररहित एवं शान्त हुन्छ त्यसै गरी स्वच्छ हुनु, विकाररहित हुनु र शान्त हुनु यी अवस्थाहरूद्वारा चित्तको लक्षण बताइएको छ।

महत्तत्त्वाद् विकुर्वाणाद् भगवद्वीर्यसम्भवात्।
क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत ॥ २३ ॥
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः।
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ २४ ॥

पदार्थ–

भगवद्वीर्यसम्भवात् = परमात्माको चित्शक्तिबाट उत्पन्न भएको
विकुर्वाणात् = विकारमा प्राप्त हुने
महत्तत्त्वात् = महत्तत्त्वबाट
त्रिविधः = तीन प्रकारको
क्रियाशक्तिः = क्रियाशक्ति भएको
अहङ्कारः = अहङ्कार
समपद्यत = उत्पन्न भयो (त्यो अहङ्कार)
वैकारिकः = सात्त्विक
तैजसः = राजस
तामसः = तामस गरी (तीन प्रकारको छ)
च = र
यतः = जसबाट
मनसः = मन
इन्द्रियाणां = पञ्च ज्ञानेन्द्रिय र पञ्च कर्मेन्द्रिय र
महताम् भूतानां = पञ्च महाभूतहरूको
च अपि = पनि
भवः = उत्पत्ति भयो

वाक्यार्थ– परमात्माको चित्शक्तिबाट उत्पन्न भएको विकारमा प्राप्त हुने महत्तत्त्वबाट तीन प्रकारको क्रियाशक्ति भएको अहङ्कार उत्पन्न भयो। त्यो अहङ्कार सात्त्विक, राजस र तामस गरी तीन प्रकारको छ। जसबाट मन, पञ्च ज्ञानेन्द्रिय, पञ्चकर्मेन्द्रिय एवं पञ्च महाभूतहरूको समेत उत्पत्ति भयो।

विवरण– परमात्माको मायाशक्तिबाट महत्तत्त्वको क्रमले संसारको सृष्टि भएको हो। प्रलयकाल समाप्त भएपछि जब जीवका अदृष्टहरूले परमात्मालाई क्षुब्ध गर्दछन् त्यसपछि सृष्टिका लागि प्रेरित हुनुभएका परमात्माले आफ्नो मायाशक्तिको सहारा लिनुहुन्छ। माया स्वतः जड छ, तर जब त्यसमा चित्स्वरूप परमात्माको चिदंश स्थापित हुन्छ तब मायामा विकार देखिन थाल्दछ। सृष्टितिर उन्मुख मायाबाट सबभन्दा पहिले महत्तत्त्व उत्पन्न हुन्छ।

वेदान्तसिद्धान्तअनुसार जीवात्मा, परमात्मा, जीव र ईश्वरको भेद, विशुद्ध ज्ञान, अविद्या अनि अविद्या र ज्ञानको सम्बन्ध यी ६ वस्तुहरू अनादि हुन्। त्यसकारण माया अनादि पदार्थ भएकाले यसको उत्पत्ति हुँदैन। जब मायाबाट महत्तत्त्वको उत्पत्ति हुन्छ तब सत्त्वगुण प्रधान एवं

तेजोमय भएकाले महत्तत्त्वले प्रलयकालीन अन्धकारलाई नष्ट गर्दछ। सृष्टि अभिव्यक्त नहुनु नै अन्धकार हो। जब गुणक्षोभद्वारा सृष्टि व्यक्त हुने क्रम सुरु हुन्छ तब सबभन्दा पहिले महत्तत्त्व उत्पन्न हुन्छ। त्यसकारण सबभन्दा पहिलो कार्य भएकाले महत्तत्त्वले अन्धकार पियो अर्थात् सृष्टिलाई प्रकट हुने अवस्थातिर उन्मुख गरायो भन्न खोजिएको हो।

सत्त्वप्रधान महत्तत्त्वबाट रजःप्रधान अहङ्कारको उत्पत्ति हुन्छ। रजःप्रधान भए तापनि अहङ्कार त्रिगुणात्मक भएकाले त्यसका सात्त्विक, राजस र तामस तीन अंशहरू छन्। सात्त्विक अहङ्कार मनस्तत्त्वको कारण हो भने राजस अहङ्कार बुद्धितत्त्व, प्राण र इन्द्रियहरूको कारण हो, त्यसै गरी तामस अहङ्कार पञ्च तन्मात्राहरूको कारण हो।

सहस्रशिरसं साक्षाद् यमनन्तं प्रचक्षते।

सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम्॥ २५॥

पदार्थ–

भूतेन्द्रियमनोमयम् = भूत, इन्द्रिय र मनरूप अहङ्कार नै
सहस्रशिरसं = हजार शिर भएका
सङ्कर्षणाख्यं = सङ्कर्षण नाम गरेका देवता हुनुहुन्छ
यम् = जसलाई
साक्षात् = साक्षात्
अनन्तं = अनन्त
पुरुषं = पुरुष
प्रचक्षते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– भूत, इन्द्रिय र मनरूप अहङ्कारको समष्टि रूपलाई नै हजार शिर भएका साक्षात् सङ्कर्षण नाम गरेका अनन्त पुरुष भनिन्छ।

कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम्।

शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः॥ २६॥

पदार्थ–

कर्तृत्वं = देवतारूपले कर्ता हुनु
करणत्वं = इन्द्रियरूपले करण हुनु
च = र
कार्यत्वं = पञ्चमहाभूत आदि रूपले कार्य हुनु
इति = यो नै
अहङ्कृतेः = अहङ्कारको
लक्षणम् = लक्षण हो
वा = अथवा
शान्तघोरविमूढत्वम् = सत्त्वगुणले शान्त, रजोगुणले घोर र तमोगुणले विमूढ
इति = यो (पनि)
स्यात् = अहङ्कारको लक्षण हो

वाक्यार्थ– देवतारूपले कर्ता, इन्द्रियरूपले करण र पञ्चमहाभूत आदि रूपले कार्यका रूपमा प्रकट हुनु अहङ्कारको लक्षण हो। यस्तै अहङ्कार सत्त्वगुणले शान्त, रजोगुणले घोर र तमोगुणले विमूढ हुन्छ भन्ने पनि लक्षण हुन्छ।

वैकारिकाद् विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत।

यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः॥ २७॥

पदार्थ–
(उपर्युक्त तीन प्रकारका अहङ्कारमध्ये)
वैकारिकाद् = सात्त्विक अहङ्कार
विकुर्वाणात् = विकृत भएपछि
मनस्तत्त्वम् = मन नाम गरेको तत्त्व
अजायत = जन्मियो
यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां = जसको सङ्कल्प र विकल्पबाट
कामसम्भवः = कामनारूप वृत्तिको उत्पत्ति
वर्तते = हुन्छ

वाक्यार्थ– उपर्युक्त तीन प्रकारका अहङ्कारमध्ये सात्त्विक अहङ्कारमा विकार आएपछि मन जन्मियो। जसको सङ्कल्प र विकल्पबाट कामनारूप वृत्तिको उत्पत्ति हुन्छ।

यद् विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम्।
शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः॥ २८॥

पदार्थ–
यत् = यो मनस्तत्त्व नै
हृषीकाणाम् = इन्द्रियहरूका
अधीश्वरम् = अधिष्ठाता
अनिरुद्धाख्यं = अनिरुद्धको नामले प्रसिद्ध हुनुहुन्छ
शारदेन्दीवरश्यामं = शरद्काल-को कमलजस्तै नीलो वर्ण भएका उहाँ
योगिभिः = योगीजनद्वारा
शनैः = बिस्तारै
संराध्यं = आराधना गर्न योग्य हुनुहुन्छ भन्ने (विद्वान्हरू)
विदुः = मान्दछन्

वाक्यार्थ– जुन मनस्तत्त्व इन्द्रियहरूका अधिष्ठाता अनिरुद्धको नामले प्रसिद्ध हुनुहुन्छ। शरद्कालको कमलजस्तै नीलो वर्ण भएका उहाँ योगीजनद्वारा बिस्तारै आराधना गर्न योग्य हुनुहुन्छ।

तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सति।
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः॥ २९॥

पदार्थ–
सति = हे माता देवहूति
तैजसात्तु = राजसी अहङ्कारमा
विकुर्वाणाद् = विकार भएपछि
बुद्धितत्त्वम् = बुद्धि नाम गरेको तत्त्व
अभूत् = उत्पन्न भयो (जसले)
द्रव्यस्फुरणविज्ञानम् = द्रव्य आदिको ज्ञान गर्नका लागि
इन्द्रियाणाम् = इन्द्रियहरूको
अनुग्रहः = सहयोग गर्ने गर्दछ

वाक्यार्थ– हे माता देवहूति! राजसी अहङ्कारमा विकार भएपछि बुद्धि नाम गरेको तत्त्व उत्पन्न भयो। द्रव्य आदिको ज्ञान गर्नका लागि इन्द्रियहरूको सहयोग गर्ने तत्त्वलाई नै बुद्धि भनिन्छ।

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्॥ ३०॥

पदार्थ–

अथ = यस्तै
वृत्तितः = वृत्तिको भेदबाट हुने
संशयः = संशयात्मक ज्ञान
विपर्यासः = मिथ्याज्ञान
निश्चयः = यथार्थज्ञान
स्मृतिः = स्मरणात्मक ज्ञान
एव च = र
स्वापः = निद्रा
इति = यी
बुद्धेः = बुद्धिका
पृथक् = भिन्नभिन्न
लक्षणं = लक्षण
उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– यस्तै वृत्तिको भेदबाट हुने संशयात्मक ज्ञान, मिथ्याज्ञान, यथार्थज्ञान, स्मरणात्मक ज्ञान र निद्रा यी बुद्धिका भिन्नभिन्न लक्षण हुन् भनिन्छ।

तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः।
प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता॥ ३१॥

पदार्थ–

तैजसानि = राजसी अहङ्कारबाट नै उत्पन्न भएका
इन्द्रियाणि एव = इन्द्रियहरू नै
क्रियाज्ञानविभागशः = कर्म गर्ने र ज्ञान गर्ने भनी गरिएको विभाजनअनुसार (कर्मेन्द्रिय र ज्ञानेन्द्रिय गरी इन्द्रिय दुई प्रकारका छन्)
हि = निश्चय नै
प्राणस्य = प्राणको
क्रियाशक्तिः = क्रिया गर्ने शक्ति र
बुद्धेः = बुद्धिको
विज्ञानशक्तिता = ज्ञान गर्ने शक्ति (दुबै राजसी अहङ्कारबाट उत्पन्न भएका हुन्)

वाक्यार्थ– इन्द्रियहरू राजसी अहङ्कारबाट नै उत्पन्न भएका हुन्। कर्म गर्ने र ज्ञान गर्ने भनी गरिएको विभाजनअनुसार कर्मेन्द्रिय र ज्ञानेन्द्रिय गरी इन्द्रिय दुई प्रकारका छन्। प्राणको क्रिया गर्ने शक्ति र बुद्धिको ज्ञान गर्ने शक्ति दुबै राजसी अहङ्कारबाट उत्पन्न भएका हुन्।

तामसाच्च विकुर्वाणाद् भगवद्वीर्यचोदितात्।
शब्दमात्रमभूत् तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम्॥ ३२॥

पदार्थ–

भगवद्वीर्यचोदितात् = भगवान्को चित्शक्तिद्वारा प्रेरित
तामसात् = तामस अहङ्कारमा
विकुर्वाणात् = विकार आएपछि
शब्दमात्रम् = शब्दतन्मात्रा
अभूत् = उत्पन्न भयो
तस्मात् = त्यही शब्दतन्मात्राबाट
नभः = आकाश (र)
शब्दगम् = शब्दग्रहण गर्ने
श्रोत्रं = श्रवणेन्द्रिय
च = पनि (उत्पन्न भए)

वाक्यार्थ– भगवान्को चित्शक्तिद्वारा प्रेरित तामस अहङ्कारमा विकार आएपछि शब्दतन्मात्रा उत्पन्न भयो। शब्दतन्मात्राबाट आकाश र शब्दग्रहण गर्ने श्रवणेन्द्रिय उत्पन्न भए।

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च।

तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः॥ ३३॥

पदार्थ–

अर्थाश्रयत्वं = विषयलाई प्रकाशित गर्नु	**च** = र	**लक्षणं** = लक्षण हुन् भनेर
द्रष्टुः = सामुन्ने नरहेका व्यक्तिको	**नभसः** = आकाशको	**कवयः** = ज्ञानी पुरुषहरू
लिङ्गत्वम् = ज्ञान गराइदिनु	**तन्मात्रत्वं** = सूक्ष्म रूप हुनु	**विदुः** = जान्दछन्
	च एव = पनि	
	शब्दस्य = शब्दका	

वाक्यार्थ– विषयलाई प्रकाशित गर्नु, सामुन्ने नरहेका व्यक्तिको ज्ञान गराइदिनु र आकाशको सूक्ष्म रूप हुनु पनि शब्दका लक्षण हुन् भनेर ज्ञानी पुरुषहरू जान्दछन्।

भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च।

प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम्॥ ३४॥

पदार्थ–

भूतानां = पृथिवी आदि अन्य महाभूतहरूका लागि	**अन्तरम्** = भित्र रहनु	**च** = पनि
छिद्रदातृत्वं = स्थान प्रदान गर्नु	**एव** = तथा	**नभसः** = आकाशको
बहिः = शरीरको बाहिर	**प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं** = प्राण, इन्द्रिय र मनको आश्रय हुनु	**वृत्तिलक्षणम्** = कार्यरूप लक्षण हो

वाक्यार्थ– पृथिवी आदि अन्य महाभूतहरूलाई स्थान प्रदान गर्नु, शरीरभन्दा बाहिर र भित्र रहनु तथा प्राण, इन्द्रिय र मनको आश्रय हुनु पनि आकाशको कार्यरूप लक्षण हो।

नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्वतः।

स्पर्शोऽभवत् ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च सङ्ग्रहः॥ ३५॥

पदार्थ–

कालगत्या = कालको गतिले	**स्पर्शः** = स्पर्शतन्मात्रा	**स्पर्शस्य** = स्पर्शको
विकुर्वतः = विकृत हुने	**अभवत्** = उत्पन्न भयो	**सङ्ग्रहः** = ज्ञान गराउने
शब्दतन्मात्रात् = शब्दतन्मात्रात्मक	**ततः** = त्यस स्पर्शतन्मात्राबाट	**त्वक्** = त्वगिन्द्रिय
नभसः = आकाशबाट	**वायुः** = वायु उत्पन्न भयो त्यसपछि	**च** = पनि (उत्पन्न भयो)

वाक्यार्थ– कालको गतिबाट विकृत हुने शब्दतन्मात्रात्मक आकाशबाट स्पर्शतन्मात्रा उत्पन्न भयो। स्पर्शतन्मात्राबाट वायु उत्पन्न भयो। त्यसपछि स्पर्शको ज्ञान गर्ने त्वगिन्द्रिय पनि उत्पन्न भयो।

मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ।

एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ॥ ३६ ॥

पदार्थ–

मृदुत्वं = कोमलता
कठिनत्वं = कठोरपना
शैत्यम् = शीतलता र
उष्णत्वम् = तातोपना
च = पनि
एतत् = यो नै
स्पर्शस्य = स्पर्शतन्मात्राको
स्पर्शत्वं = लक्षण हो त्यसै गरी
नभस्वतः = वायुको
तन्मात्रत्वं = सूक्ष्मरूप हुनु
च = पनि (स्पर्शतन्मात्राको लक्षण हो)

वाक्यार्थ– कोमलता, कठोरपना तथा शीतलता र तातोपना नै स्पर्शतन्मात्राको लक्षण हो। त्यसै गरी वायुको सूक्ष्मरूप हुनु पनि स्पर्शतन्मात्राको लक्षण हो।

चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।

सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

चालनं = वृक्ष आदिलाई हल्लाउनु
व्यूहनं = विभाजन गर्नु
प्राप्तिः = छुट्टिएका द्रव्यलाई एकै ठाउँमा मिलाउनु
द्रव्यशब्दयोः = द्रव्य र शब्दलाई
नेतृत्वं = एक स्थानबाट अर्को स्थानमा पुऱ्याउनु र
सर्वेन्द्रियाणाम् = सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई
आत्मत्वं = प्राणरूप भई धारण गर्नु आदि
वायोः = वायुका
कर्माभिलक्षणम् = कार्यका आधारमा गरिएका लक्षण हुन्

वाक्यार्थ– वृक्ष आदिलाई हल्लाउनु, विभाजन गर्नु, छुट्टिएका द्रव्यलाई एकै ठाउँमा मिलाउनु, द्रव्य र शब्दलाई एक स्थानबाट अर्को स्थानमा पुऱ्याउनु र सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई प्राणरूप भई धारण गर्नु आदि वायुका कार्यका आधारमा गरिएका लक्षण हुन्।

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् ।

समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनम् ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

दैवेरिताद् = अदृष्टबाट प्रेरित
स्पर्शतन्मात्रात् = स्पर्शतन्मात्रात्मक
वायोः = वायु विकृत भएपछि
रूपं = रूपतन्मात्रा
अभूत् = उत्पन्न भयो
ततः = त्यस रूपतन्मात्राबाट
तेजः = अग्नि
समुत्थितं = उत्पन्न भयो (अनि)
रूपोपलम्भनम् = रूपको ज्ञान गराउने
चक्षुः = चक्षु इन्द्रिय
च = पनि (उत्पन्न भयो)

वाक्यार्थ– अदृष्टबाट प्रेरित स्पर्शतन्मात्रात्मक वायुमा विकार हुँदा रूपतन्मात्रा उत्पन्न भयो। यसै

रूपतन्मात्राबाट अग्नि र रूपको ज्ञान गराउने चक्षु इन्द्रिय पनि उत्पन्न भए।

द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च।
तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः॥ ३९॥

पदार्थ–

साध्वि = हे साध्वी देवहूति	**व्यक्तिसंस्थात्वम्** = द्रव्यको परिणाम रूपले रहनु	**च** = र (गरी)
द्रव्याकृतित्वं = द्रव्यमा आकार दिनु	**तेजसः** = तेजको	**एव** = यी चार नै
गुणता = द्रव्यमा आश्रित भएर रहनु	**तेजस्त्वं** = असाधारण गुणका रूपमा रहनु	**रूपमात्रस्य** = रूपतन्मात्राका
		वृत्तयः = लक्षणहरू हुन्

वाक्यार्थ– हे साध्वी देवहूति ! द्रव्यमा आकार दिनु, द्रव्यमा आश्रित भएर रहनु, द्रव्यको परिणामरूपले रहनु र तेजको असाधारण गुणका रूपमा रहनु यी चार रूपतन्मात्राका स्वाभाविक लक्षणहरू हुन्।

द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम्।
तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च॥ ४०॥

पदार्थ–

द्योतनं = वस्तुलाई प्रकाशित गर्नु	**पानमदनं** = पिउनु र खानु	**एताः एव** = यी नै
पचनं = पकाउनु	**हिममर्दनम्** = चिसोपना हटाउनु	**तेजसः** = तेजका
क्षुत्तृट् = भोक र प्यास पैदा गर्नु (तिनलाई मेट्नको लागि)	**शोषणं** = पानी सुकाउनु	**वृत्तयः** = लक्षणहरू हुन्
	च = पनि	

वाक्यार्थ– वस्तुलाई प्रकाशित गर्नु, पकाउनु, भोक र प्यास पैदा गर्नु, भोकप्यास मेट्नका लागि खानु र पिउनु, चिसोपना हटाउनु र पानी सुकाउनु यी नै तेजका लक्षणहरू हुन्।

रूपमात्राद् विकुर्वाणात् तेजसो दैवचोदितात्।
रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः॥ ४१॥

पदार्थ–

दैवचोदितात् = ईश्वरीय प्रेरणाबाट	**विकुर्वाणात्** = विकार आएपछि	**अम्भः** = जल उत्पन्न भयो र
रूपमात्रात् = रूपतन्मात्रामय	**रसमात्रम्** = रसतन्मात्रा	**रसग्रहः** = रसको ज्ञान गराउने
तेजसः = तेजमा	**अभूत्** = उत्पन्न भयो	**जिह्वा** = रसनेन्द्रिय (उत्पन्न भयो)
	तस्मात् = त्यस रसतन्मात्राबाट	

वाक्यार्थ– ईश्वरीय प्रेरणाबाट रूपतन्मात्रामय तेजमा विकार आएपछि रसतन्मात्रा उत्पन्न भयो।

रसतन्मात्राबाट जल उत्पन्न भयो र रसको ज्ञान गराउने रसनेन्द्रिय उत्पन्न भयो।

कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते॥ ४२॥

पदार्थ–

एकः = एउटै	**विकारेण** = विकारबाट	**इति** = यसप्रकार
मधुरः = गुलियो	**कषायः** = टर्रो	**नैकधा** = अनेक प्रकारले
रसः = रस (नै)	**तिक्तः** = तितो	**विभिद्यते** = विभाजित भयो
भौतिकानां = भौतिक द्रव्यहरूको	**कट्वम्ल** = पिरो र अमिलो	

वाक्यार्थ– एउटै गुलियो रस नै विविध भौतिक द्रव्यहरूको विकारबाट टर्रो, तितो, पिरो र अमिलो गरी अनेक प्रकारले विभाजित भयो।

क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः॥ ४३॥

पदार्थ–

क्लेदनं = भिजाउनु	प्यास मेट्नु र कोमल बनाउनु	**तु** = नै
पिण्डनं = जोड्नु	**तापापनोदः** = ताप नष्ट गर्नु	**अम्भसः** = जलका
तृप्तिः = तृप्ति दिनु	**भूयस्त्वम्** = बढिरहनु	**वृत्तयः** = लक्षणहरू हुन्
प्राणनाप्यायनोन्दनम् = बचाउनु,	**इमाः** = यिनीहरू	

वाक्यार्थ– भिजाउनु, जोड्नु, तृप्ति दिनु, बचाउनु, प्यास मेट्नु, कोमल बनाउनु, ताप नष्ट गर्नु र बढिरहनु जलका लक्षणहरू हुन्।

रसमात्राद् विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात्।
गन्धमात्रमभूत् तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः॥ ४४॥

पदार्थ–

दैवचोदितात् = ईश्वरीय	**गन्धमात्रम्** = गन्धतन्मात्रा	त्यसपछि
सङ्कल्पबाट प्रेरित	**अभूत्** = उत्पन्न भयो	**गन्धगः** = गन्धको ज्ञान गर्ने
रसमात्रात् = रसतन्मात्रारूप	**तस्मात्** = गन्धतन्मात्राबाट	**घ्राणः** = घ्राणेन्द्रिय (उत्पन्न
अम्भसः = जलमा	**तु** = चाहिँ	भयो)
विकुर्वाणात् = विकार आएपछि	**पृथ्वी** = पृथिवी उत्पन्न भयो	

वाक्यार्थ– ईश्वरीय सङ्कल्पबाट रसतन्मात्रारूप जलमा विकार आएपछि गन्धतन्मात्रा उत्पन्न भयो। गन्धतन्मात्राबाट चाहिँ पृथिवी र गन्धको ज्ञान गर्ने घ्राणेन्द्रिय उत्पन्न भयो।

करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते ॥ ४५ ॥

पदार्थ–

एकः = एउटै
गन्धः = गन्ध नै
द्रव्यावयववैषम्यात् = सम्बन्धित द्रव्यहरूको विभिन्नताको कारणले
करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः = मिश्रित गन्ध, दुर्गन्ध, सुगन्ध, शान्तगन्ध, उग्रगन्ध अम्लगन्ध इत्यादि रूपमा
पृथक् = विभिन्न प्रकारले
विभिद्यते = विभाजित हुन्छ

वाक्यार्थ– एउटै गन्ध नै सम्बन्धित द्रव्यहरूको विभिन्नताको कारणले मिश्रित गन्ध, दुर्गन्ध, सुगन्ध, शान्तगन्ध, उग्रगन्ध, अम्ल गन्ध इत्यादिको रूपमा विभिन्न प्रकारले विभाजित हुन्छ।

भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ।
सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मणः = निराकार ब्रह्मलाई
भावनं = साकार गराउनु
स्थानं = स्वतन्त्र रूपमा रहन सक्नु
धारणं = विभिन्न वस्तुलाई धारण गर्नु
सद्विशेषणम् = भिन्न-भिन्न रूपमा भेद देखाउनु
सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः = सम्पूर्ण प्राणीहरूको गुणमा भेद देखाउनु
पृथिवीवृत्तिलक्षणम् = पृथिवीका स्वाभाविक लक्षणहरू हुन्

वाक्यार्थ– निराकार ब्रह्मलाई साकार गराउनु, अन्य वस्तुको आश्रयविना स्वतन्त्र रूपमा रहन सक्नु, विभिन्न वस्तुलाई धारण गर्नु, भिन्न-भिन्न रूपमा भेद देखाउनु र सम्पूर्ण प्राणीहरूको गुणमा भेद देखाउनु पृथिवीका स्वाभाविक लक्षणहरू हुन्।

नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ।
वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

नभोगुणविशेषः = आकाशको विशेष गुण शब्द
यस्य = जसको
अर्थः = विषय हो
तत् = त्यसलाई
श्रोत्रम् = श्रोत्रेन्द्रिय
उच्यते = भनिन्छ
वायोः = वायुको
गुणविशेषः = विशेष गुण स्पर्श
यस्य = जसको
अर्थः = विषय हो
तत् = त्यसलाई
स्पर्शनं = त्वगिन्द्रिय
विदुः = भन्दछन्

वाक्यार्थ– आकाशको विशेष गुणका रूपमा रहेको शब्दलाई विषय गर्ने इन्द्रियलाई श्रोत्रेन्द्रिय

(कान) भनिन्छ। वायुको विशेष गुण स्पर्शलाई विषय गर्ने इन्द्रियलाई त्वगिन्द्रिय (छाला) भन्दछन्।

तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते।
अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते॥ ४८॥

पदार्थ–

तेजोगुणविशेषः = तेजको विशेष गुण रूप
यस्य = जसको
अर्थः = विषय हो
तत् = त्यसलाई
चक्षुः = चक्षुरिन्द्रिय (आँखा)
उच्यते = भनिन्छ
अम्भोगुणविशेषः = जलको विशेषगुण रस
यस्य = जसको
अर्थः = विषय हो
तत् = त्यसलाई
रसनं = रसनेन्द्रिय (जिब्रो)
विदुः = भन्दछन्
भूमेः = पृथिवीको
गुणविशेषः = विशेष गुण गन्ध
यस्य = जुन इन्द्रियको
अर्थः = विषय हो
सः = त्यसलाई
घ्राण = घ्राणेन्द्रिय (नाक)
उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– तेजको विशेष गुणका रूपमा रहेको रूपलाई विषय गर्ने इन्द्रियलाई चक्षुरिन्द्रिय (आँखा) भनिन्छ। जलको विशेष गुण रसलाई विषय गर्ने इन्द्रियलाई रसनेन्द्रिय (जिब्रो) भन्दछन्। पृथिवीको विशेष गुण गन्धलाई विषय गर्ने इन्द्रियलाई घ्राणेन्द्रिय (नाक) भनिन्छ।

परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्।
अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते॥ ४९॥

पदार्थ–

समन्वयात् = कारणको गुण कार्यमा अनुगत हुने भएकाले
परस्य = आकाश आदि कारणरूप महाभूतहरूको
धर्मः = गुण
अपरस्मिन् = वायु आदि कार्यरूप भूतहरूमा
दृश्यते = देखिन्छ
अतः = त्यस कारण
भावानां = आकाश, वायु, तेज र जलको
विशेषः = शब्द, स्पर्श, रूप र रस यी गुणहरू पनि
हि = निश्चय नै
भूमौ एव = पृथिवीमा नै
उपलक्ष्यते = देखिन्छन्

वाक्यार्थ– कारणको गुण कार्यमा अनुगत हुने भएकाले आकाश आदि कारणरूप महाभूतको गुण वायु आदि कार्य भूतहरूमा देखिन्छ। त्यसकारण आकाश, वायु, तेज र जलका शब्द, स्पर्श, रूप र रस यी गुणहरू पनि पृथिवीमा नै देखिन्छन्।

एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै।
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत्॥ ५०॥

पदार्थ–

यदा = जब
एतानि = माथि बताइएका यी
महदादीनि = महत्तत्त्व, अहङ्कार र पञ्चमहाभूत यी
सप्त = सातओटा तत्त्वहरू
असंहत्य = एक-अर्कामा मिल्न सकेनन् तब
वै = निश्चित रूपमा
कालकर्मगुणोपेतः = काल, अदृष्ट र सत्त्व आदि गुणले युक्त
जगदादिः = जगत्का सृष्टिकर्ता भगवान् (तिनमा)
उपाविशत् = प्रवेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– माथि बताइएका यी महत्तत्त्व, अहङ्कार र पञ्चमहाभूत सातओटा तत्त्वहरू एक-अर्कामा मिल्न नसकेको अवस्थामा काल, अदृष्ट र सत्त्व आदि गुणले युक्त जगत्का सृष्टिकर्ता भगवान् तिनमा प्रवेश गर्नुभयो।

ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम्।
उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट्॥ ५१॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
तेन = भगवान्को प्रवेश हुँदा
अनुविद्धेभ्यः = क्रियाशील भएका र
युक्तेभ्यः = परस्परमा मिलेका तत्त्वहरूबाट
अचेतनम् = चेतनारहित
अण्डम् = अण्ड
उत्थितं = उत्पन्न भयो
यस्मात् = जसबाट
असौ = यो
विराट् = विराट्
पुरुषः = पुरुष
उदतिष्ठत् = प्रकट भयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि भगवान्को प्रवेश हुँदा क्रियाशील हुँदै परस्परमा मिलेका तत्त्वहरूबाट चेतनारहित आकृति उत्पन्न भयो। जसबाट यो विराट् पुरुष उत्पन्न भयो।

एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः।
तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः।
यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः॥ ५२॥

पदार्थ–

एतत् = यो
विशेषाख्यं = विशेष नाम गरेको
अण्डं = अण्ड हो (जो)
बहिः = बाहिरी भागमा
प्रधानेन = प्रकृतिले
आवृतैः = ढाकिएका
क्रमवृद्धैः = क्रमशः
दशोत्तरैः = दश-दश गुणा बढी भएका
तोयादिभिः = जल, तेज, वायु, आकाश तथा महत्तत्त्वबाट
परिवृतं = ढाकिएको छ
यत्र = जहाँ
हरेः = नारायण
भगवतः = भगवान्को
रूपं = स्वरूपभूत
अयं = यो
लोकवितानः = चौध भुवनको विस्तार रहेको छ

वाक्यार्थ– यो विशेष नाम गरेको अण्ड हो। यस अण्डको बाहिरी भाग प्रकृतिले ढाकिएका क्रमशः दश-दश गुणा बढी भएका जल, तेज, वायु, आकाश तथा महत्तत्त्वबाट ढाकिएको छ अनि जुन अण्डमा नारायण भगवान्को स्वरूपभूत यो चौध भुवनको विस्तार रहेको छ।

हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात्।
तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम्॥ ५३॥

पदार्थ–

सलिलेशयात् = जलमा रहेको	**तम्** = त्यसै अण्ड (विराट्)भित्र	**बहुधा** = विभिन्न इन्द्रियहरूको
हिरण्मयाद् = प्रकाशमय	**आविश्य** = प्रवेश गरी	अधिष्ठानको रूपमा
अण्डकोशात् = अण्डकोशबाट	**महादेवः** = परमेश्वरले	**निर्बिभेद** = अलग-अलग
उत्थाय = उठेर	**खम्** = आकाशलाई	बनाउनुभयो

वाक्यार्थ– जलमा रहेको प्रकाशमय अण्डकोशबाट उठेर पुनः त्यहीँभित्र प्रवेश गरी परमेश्वरले आकाशलाई विभिन्न इन्द्रियहरूको अधिष्ठानको रूपमा अलग-अलग बनाउनुभयो।

निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत्।
वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः॥ ५४॥

पदार्थ–

प्रथमं = पहिले	**अभवत्** = उत्पन्न भयो	भए
अस्य = विराट्को	**वाण्याः** = वाणीबाट	**एतयोः** = नाकका दुई छिद्रबाट
मुखं = मुख	**वह्निः** = (वाणीका अधिष्ठाता	**प्राणोतः** = प्राणयुक्त
निरभिद्यत = उत्पन्न भयो	देवता) अग्नि उत्पन्न भए	**घ्राणः** = घ्राणेन्द्रिय उत्पन्न भयो
ततः = त्यसपछि	**अथ** = त्यसपछि	
वाणी = वाणी	**नासे** = नाकका दुई छिद्र उत्पन्न	

वाक्यार्थ– पहिले विराट्को मुख उत्पन्न भयो। त्यसपछि वाणी उत्पन्न भयो। वाणीबाट वाणीका अधिष्ठाता देवता अग्नि उत्पन्न भए। त्यसपछि नाकका दुई छिद्र उत्पन्न भए। नाकका छिद्रहरूबाट प्राणयुक्त घ्राणेन्द्रिय उत्पन्न भयो।

घ्राणाद् वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः।
तस्मात् सूर्यो न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः॥ ५५॥

पदार्थ–

घ्राणात् = घ्राणेन्द्रियबाट	(त्यसको अधिष्ठाता देवता)	**वायुः** = वायु उत्पन्न भए

(त्यसपछि)
अक्षिणी = नेत्रगोलक
अभिद्येताम् = उत्पन्न भए
एतयोः = यिनीहरूबाट
चक्षुः = चक्षुरिन्द्रिय उत्पन्न भयो
तस्मात् = त्यसबाट
सूर्यः = सूर्य उत्पन्न भए
(त्यसपछि)
कर्णौ = दुईओटा कान
न्यभिद्येतां = उत्पन्न भए
ततः = ती कानबाट
श्रोत्रं = श्रोत्रेन्द्रिय (र त्यसबाट)
दिशः = दिग्देवता उत्पन्न भए

वाक्यार्थ— घ्राणेन्द्रियबाट त्यसको अधिष्ठाता देवता वायु उत्पन्न भए। त्यसपछि नेत्रगोलक उत्पन्न भए। यिनीहरूबाट चक्षुरिन्द्रिय उत्पन्न भयो। त्यसबाट सूर्य उत्पन्न भए। त्यसपछि दुईओटा कान उत्पन्न भए। ती कानबाट श्रोत्रेन्द्रिय र त्यसबाट दिग्देवता उत्पन्न भए।

निर्बिभेद विराजस्त्वग् रोमश्मश्र्वादयस्ततः।
तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः॥ ५६॥
रेतस्तस्मादाप आसन् निरभिद्यत वै गुदम्।
गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः॥ ५७॥

पदार्थ—
विराजः = विराट् पुरुषको
त्वक् = त्वगिन्द्रिय
निर्बिभेद = उत्पन्न भयो
(त्यसबाट)
रोमश्मश्र्वादयः = रौँ, केश र दारी उत्पन्न भए
ततः = त्यसपछि
ओषधयः = औषधीहरू
च = पनि
आसन् = उत्पन्न भए
ततः = त्यसपछि
शिश्नं = मूत्रद्वार
निर्बिभिदे = उत्पन्न भयो
ततः = त्यसपछि
रेतः = वीर्य (र)
तस्मात् = त्यसबाट
आपः = जल
आसन् = उत्पन्न भयो
वै = त्यसपछि
गुदम् = मलद्वार
निरभिद्यत = उत्पन्न भयो
गुदात् = मलद्वारबाट
अपानः = अपानवायु (उत्पन्न भयो)
अपानात् = अपानवायुबाट
लोकभयङ्करः = लोकलाई भय दिने
मृत्युः = काल उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ— त्यसपछि विराट् पुरुषको त्वगिन्द्रिय उत्पन्न भयो। त्यसबाट रौँ, केश र दारी उत्पन्न भए। त्यसपछि क्रमशः औषधी, मूत्रद्वार, वीर्य, जल र मलद्वार उत्पन्न भए। मलद्वारबाट अपानवायु उत्पन्न भयो। अपानवायुबाट लोकका निम्ति डरलाग्दो काल उत्पन्न भयो।

हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट्।
पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः॥ ५८॥

पदार्थ–

(त्यसपछि)
हस्तौ = दुई हात
निरभिद्येतां = उत्पन्न भए
ताभ्यां = ती दुई हातबाट
बलं = बल उत्पन्न भयो
ततः = त्यसपछि
स्वराट् = (हातका अधिष्ठाता देवता) इन्द्र उत्पन्न भए
ततः = त्यसपछि
पादौ = दुई गोडा
निरभिद्येतां = उत्पन्न भए
ताभ्यां = तिनबाट
गतिः = गमनक्रिया
च = र (त्यसपछि)
हरिः = गमनक्रियाका अधिष्ठाता देवता हरि उत्पन्न हुनुभयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि दुई हात उत्पन्न भए। ती दुई हातबाट बल उत्पन्न भयो। त्यसपछि हातका अधिष्ठाता देवता इन्द्र उत्पन्न भए। त्यसपछि गोडा उत्पन्न भए। तिनबाट गमनक्रिया र त्यसपछि गमनक्रियाका अधिष्ठाता देवता हरि उत्पन्न हुनुभयो।

नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम्।
नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ॥ ५९ ॥

पदार्थ–

(त्यसपछि)
अस्य = विराट् पुरुषका
नाड्यः = नाडीहरू
निरभिद्यन्त = उत्पन्न भए
ताभ्यः = ती नाडीहरूबाट
लोहितम् = रगत
आभृतम् = उत्पन्न भयो
ततः = त्यसपछि
नद्यः = नदीहरू
समभवन् = उत्पन्न भए
(त्यसपछि)
उदरं = पेट
निरभिद्यत = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि विराट्पुरुषबाट नाडीहरू उत्पन्न भए। नाडीहरूबाट रगत उत्पन्न भयो। त्यसपछि नदीहरू उत्पन्न भए। त्यसपछि पेट उत्पन्न भयो।

क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत्।
अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ॥ ६० ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
क्षुत्पिपासे = भोक र प्यास
स्यातां = उत्पन्न भए
एतयोः = यिनबाट
समुद्रः तु = भोक र प्यासका अधिष्ठाता समुद्र देवता
अभूत् = उत्पन्न भए
अथ = त्यसपछि
अस्य = विराट्को
हृदयं = हृदय
भिन्नं = उत्पन्न भयो
हृदयात् = हृदयबाट
मनः = मन
उत्थितम् = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि भोक र प्यास उत्पन्न भए। यिनबाट भोक र प्यासका अधिष्ठाता देवता समुद्र उत्पन्न भए। त्यसपछि विराट्को हृदय उत्पन्न भयो। हृदयबाट मन उत्पन्न भयो।

मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः।
अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत्॥ ६१॥

पदार्थ—

(त्यसपछि)
मनसः = मनबाट
चन्द्रमा = चन्द्रमा
जातः = उत्पन्न भए (त्यसपछि)
बुद्धिः = बुद्धि उत्पन्न भयो
बुद्धेः = बुद्धिको उत्पत्तिपछि त्यसका अधिष्ठाता
गिरां पतिः = ब्रह्माजी उत्पन्न हुनुभयो
ततः = त्यसपछि
अहङ्कारः = अहङ्कार उत्पन्न भयो
ततः = त्यसपछि
रुद्रः = अहङ्कारका अधिष्ठाता देवता रुद्र उत्पन्न हुनुभयो
(त्यसपछि)
चित्तं = चित्त उत्पन्न भयो
(त्यसपछि)
चैत्यः = चित्तका अधिष्ठाता क्षेत्रज्ञ (वासुदेव)
अभवत् = उत्पन्न हुनुभयो

वाक्यार्थ— त्यसपछि मनबाट चन्द्रमा उत्पन्न भए। त्यसपछि बुद्धि उत्पन्न भयो र त्यसका अधिष्ठाता देवता ब्रह्माजी उत्पन्न हुनुभयो। त्यसपछि अहङ्कार उत्पन्न भयो। त्यसपछि अहङ्कारका अधिष्ठाता देवता रुद्र उत्पन्न हुनुभयो। त्यसपछि चित्त उत्पन्न भयो। त्यसपछि चित्तका अधिष्ठाता क्षेत्रज्ञ वासुदेव उत्पन्न हुनुभयो।

एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन्।
पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात्॥ ६२॥

पदार्थ—

एते = यी
अभ्युत्थिताः = उत्पन्न भएका
देवाः = देवताहरू
अस्य = विराट् पुरुषको
उत्थापने = जागरणमा
हि = निश्चय नै
न एव अशकन् = समर्थ भएनन्
पुनः = त्यसपछि फेरि
क्रमात् = क्रमैसँग
खानि = इन्द्रियहरूले
तम् = विराट्लाई
उत्थापयितुं = ब्युँझाउन
आविविशुः = आ-आफ्नो उत्पत्तिस्थानमा प्रवेश गरे

वाक्यार्थ— यी उत्पन्न भएका देवताहरूले विराट् पुरुषलाई ब्युँझाउन सकेनन्। त्यसपछि फेरि क्रमैसँग इन्द्रियहरूले विराट्लाई ब्युँझाउन आ-आफ्नो उत्पत्तिस्थानमा प्रवेश गरे।

वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६३॥

पदार्थ—

वह्निः = अग्निले
वाचा = वाणीका साथ
मुखं = मुखमा
भेजे = प्रवेश गरे
तदा = त्यति खेर
विराट् = विराट् पुरुष

न उदतिष्ठत् = उठेन
वायुः = घ्राणेन्द्रियका अधिष्ठाता देवता
घ्राणेन = घ्राणेन्द्रियको साथमा
नासिके = नासिकामा प्रवेश गरे
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट्पुरुष
न उदतिष्ठत् = ब्युँझिएन

वाक्यार्थ– अग्निले वाणीका साथ मुखमा प्रवेश गरे। तर पनि विराट् पुरुष उठेन। घ्राणेन्द्रियका अधिष्ठाता देवता घ्राणेन्द्रियको साथमा नासिकामा प्रवेश गरे। त्यस समयमा पनि विराट्पुरुष ब्युँझिएन।

अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६४॥

पदार्थ–
आदित्यः = सूर्य
चक्षुषा = चक्षु इन्द्रियको माध्यमबाट
अक्षिणी = नेत्रगोलकमा प्रवेश गरे
तदा = त्यति खेर पनि
विराट् = विराट्
न उदतिष्ठत् = उठेन
दिशः = दिग्देवताहरू
श्रोत्रेण = श्रोत्रेन्द्रियको माध्यमबाट
कर्णौ = कानमा प्रवेश गरे
तदा च = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन

वाक्यार्थ– सूर्य चक्षु इन्द्रियको माध्यमबाट अक्षिगोलकमा प्रवेश गरे, तर पनि विराट् उठेन। दिग्देवताहरू श्रोत्रेन्द्रियको माध्यमबाट कानमा प्रवेश गरे, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन।

त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६५॥

पदार्थ–
ओषध्यः = त्वगिन्द्रियका अधिष्ठाता देवताहरू
रोमभिः = रौँहरूद्वारा
त्वचं = त्वगिन्द्रियमा प्रवेश गरे
तदा = तर पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = ब्युँझिएन
आपः = जलदेवता
रेतसा = मूत्रेन्द्रियको माध्यमले
शिश्नम् = लिङ्गमा प्रविष्ट भए
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
तु = त
न उदतिष्ठत् = उठेन

वाक्यार्थ– त्वगिन्द्रियका अधिष्ठाता देवताहरू रौँहरूद्वारा त्वगिन्द्रियमा प्रवेश गरे, तर पनि विराट् पुरुष ब्युँझिएन। जलदेवता मूत्रेन्द्रियको माध्यमले लिङ्गमा प्रविष्ट भए, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन।

गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६६॥

पदार्थ–

मृत्युः = कालदेवता
अपानेन = अपानवायुको साथमा
गुदं = गुदद्वारमा प्रवेश गरे
तदा = त्यस वेला पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन
इन्द्रः = इन्द्र
बलेन = बलको माध्यमले
हस्तौ = हातहरूमा प्रवेश गरे
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न एव उदतिष्ठत् = उठेन

वाक्यार्थ– कालदेवता अपानवायुको साथमा गुदद्वारमा प्रवेश गरे, त्यस वेला पनि विराट् पुरुष उठेन। इन्द्र बलको माध्यमले हातहरूमा प्रवेश गरे, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन।

विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६७॥

पदार्थ–

विष्णुः = विष्णु
गत्या एव = गतिको रूपमा
चरणौ = गोडाहरूमा प्रवेश गर्नुभयो
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन
नद्यः = नदीहरू
लोहितेन = रगतको रूपमा
नाडीः = नाडीहरूमा प्रविष्ट भए
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन

वाक्यार्थ– विष्णु गतिको रूपमा गोडाहरूमा प्रवेश गर्नुभयो, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन। नदीहरू रगतको रूपमा नाडीहरूमा प्रविष्ट भए, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन।

क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६८॥

पदार्थ–

सिन्धुः = समुद्र
क्षुत्तृड्भ्याम् = भोक र प्यासको माध्यमबाट
उदरं = पेटमा प्रवेश गरे
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन
चन्द्रः = चन्द्रमा
मनसा = मनको माध्यमबाट
हृदयं = हृदयमा प्रविष्ट भए
तदा = त्यस समयमा पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन

वाक्यार्थ– समुद्र भोक र प्यासको माध्यमबाट पेटमा प्रवेश गरे, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन। चन्द्रमा मनको माध्यमबाट हृदयमा प्रविष्ट भए, त्यस समयमा पनि विराट् पुरुष उठेन।

बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत् तदा विराट्।
रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत् तदा विराट्॥ ६९॥

पदार्थ–

ब्रह्मा = ब्रह्माजी
अपि = पनि
बुद्ध्या = बुद्धिको माध्यमबाट
हृदयं = विराट्को हृदयमा प्रविष्ट हुनुभयो
तदा = ब्रह्माजीको प्रवेश भइसकेपछि पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन
रुद्रः = रुद्र देवता पनि
अभिमत्या = अहङ्कारको माध्यमबाट
हृदयं = हृदयमा प्रवेश गर्नुभयो
तदा = रुद्रको प्रवेशपछि पनि
विराट् = विराट् पुरुष
न उदतिष्ठत् = उठेन

वाक्यार्थ– ब्रह्माजी पनि बुद्धिको माध्यमबाट विराट्को हृदयमा प्रविष्ट हुनुभयो। ब्रह्माजीको प्रवेश भइसकेपछि पनि विराट् पुरुष उठेन। रुद्र देवता पनि अहङ्कारको माध्यमबाट हृदयमा प्रवेश गर्नुभयो। रुद्रको प्रवेशपछि पनि विराट् पुरुष उठेन।

चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद् यदा।
विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ॥ ७० ॥

पदार्थ–

यदा = जब
चैत्यः = चेतनासहित
क्षेत्रज्ञः = भगवान् नारायण
चित्तेन = चित्तको माध्यमबाट
हृदयं = हृदयमा
प्राविशद् = प्रवेश गर्नुभयो
तदा एव = त्यही समयमा नै
विराट् = विराट्
पुरुषः = पुरुष
सलिलात् = जलबाट
उदतिष्ठत = उठ्यो

वाक्यार्थ– जब चेतनासहित भगवान् नारायण चित्तको माध्यमबाट हृदयमा प्रवेश गर्नुभयो, त्यसै समयमा विराट् पुरुष जलबाट जुरुक्क उठ्यो।

यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः।
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥ ७१ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
येन विना = चैतन्य नभईकन
प्राणेन्द्रियमनोधियः = प्राण, इन्द्रिय, मन र बुद्धि आदिले
प्रसुप्तं = सुतिरहेको
पुरुषं = जीवात्मालाई
उत्थापयितुम् = ब्युँझाउन
ओजसा = आफ्नो बलले मात्र
न भवन्ति = सक्दैनन् (त्यसै गरी भगवान्को सहायताविना अरू देवताले सुतिरहेका विराट् पुरुषलाई ब्युँझाउन सकेनन्)

वाक्यार्थ– जसरी प्राण, इन्द्रिय, मन र बुद्धिले चैतन्य नभईकन सुतिरहेको जीवात्मालाई आफ्नो बलले मात्र ब्युँझाउन सक्दैनन् त्यसै गरी भगवान्को सहायताविना अन्य देवताले विराट् पुरुषलाई ब्युँझाउन सकेनन्।

तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया ।
भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥ ७२ ॥

पदार्थ–

भक्त्या = भक्ति	**ज्ञानेन** = ज्ञानद्वारा	**आत्मनि** = शरीरमा रहेको
विरक्त्या = वैराग्य र	**प्रत्यगात्मानं** = सम्पूर्ण	**विविच्य** = जानेर
योगप्रवृत्तया = योगले सहित	प्राणीहरूको हृदयमा विराजमान	**चिन्तयेत्** = (निरन्तर
भएको	**तम्** = त्यस्तो परमात्मालाई	परमात्माको) ध्यान गरोस्
धिया = बुद्धिबाट उत्पन्न	**अस्मिन्** = यसै	

वाक्यार्थ– भक्ति वैराग्य र योगले सहित भएको बुद्धिबाट उत्पन्न ज्ञानद्वारा सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयमा विराजमान परमात्मालाई यसै शरीरमा रहेको जानेर निरन्तर परमात्माको ध्यान गरोस् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेये तत्त्वसमाम्नाये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः

प्रकृतिपुरुषको विवेकबाट मोक्षप्राप्तिको वर्णन

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान् कपिलले भन्नुभयो)

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः।
अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत्॥ १॥

पदार्थ–

पुरुषः = त्यो आत्मा
प्रकृतिस्थः = प्रकृतिको कार्यरूप देह आदिमा बसेर
अपि = पनि
अविकारात् = रागद्वेष आदि विकार नहुने हुनाले
अकर्तृत्वात् = कर्तृत्वभावले रहित हुनाले (एवं)
निर्गुणत्वात् = प्रकृतिका गुणरहित हुनाले
जलार्कवत् = तलाउमा प्रतिबिम्बित सूर्यझैँ
प्राकृतैः = प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका
गुणैः = पुण्य, पाप एवं सुखदुःख आदि गुणबाट
न अज्यते = लिप्त हुँदैन

वाक्यार्थ– हे आमा ! त्यो आत्मा प्रकृतिको कार्यरूप देह आदिमा बसेर पनि रागद्वेष आदि विकार, कर्तृत्वभाव र प्रकृतिका गुणबाट रहित हुनाले तलाउमा प्रतिबिम्बित सूर्यझैँ प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका पुण्य, पाप एवं सुखदुःख आदि गुणबाट लिप्त हुँदैन।

विवरण– आत्मामा जब सत्त्व, रज, तम आदि गुणहरूको सम्बन्ध हुन्छ तब आत्मा अकर्ता, अभोक्ता भएर पनि कर्ता, भोक्ता बन्दछ। यसैलाई विकार भनिएको छ। तर व्यवहारकालमा कर्ता-भोक्ता हुँदाहुँदै पनि आत्मा स्वरूपतः चाहिँ अकर्ता र निर्गुण नै हो। यस्तो सम्बन्धलाई औपाधिक सम्बन्ध भन्दछन्। जसरी जलमा परेको सूर्य जल हल्लिँदा हल्लिने र टुक्रिने देखिन्छ तर खास गरी सूर्यमा ती विकारहरू छैनन् त्यसै गरी आत्मा पनि अन्तःकरणका धर्महरूबाट कर्ता-भोक्ता हुँदा पनि वास्तवमा ती विकारहरूले आत्मालाई छुन सक्दैनन्। किनभने जसरी जल हल्लिँदा जलरूप उपाधिको कारणले खडा भएको सूर्यको प्रतिबिम्बमात्र हल्लिएको हो, बिम्बभूत सूर्य हल्लिएको होइन, त्यसै गरी अन्तःकरणरूप उपाधिबाट खडा भएको जीवात्मा नै गुणहरूद्वारा प्रभावित भएको हो, आत्मा प्रभावित भएको होइन।

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते।
अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते॥ २॥

पदार्थ–

सः एषः = त्यो आत्मा
यर्हि = जब
प्रकृतेः = प्रकृतिका

गुणेषु = विषयहरूमा
अभिविषज्जते = लिप्त हुन्छ
(त्यस वेला)
अहङ्क्रियाविमूढात्मा =
अहङ्कारले आफूलाई बिर्सिएर
कर्ता = म काम गर्नेवाला
अस्मि इति = हुँ भन्ने
अभिमन्यते = अभिमान गर्दछ

वाक्यार्थ– त्यो दोषरहित आत्मा जब प्रकृतिका कार्यरूप शरीर आदि विषयमा लिप्त हुन्छ त्यस वेला अहङ्कारले आफूलाई बिर्सिएर म काम गर्नेवाला हुँ भन्ने अभिमान गर्दछ।

तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः।
प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु॥ ३॥

पदार्थ–

तेन = त्यस्तो अभिमान गर्नाले
प्रासङ्गिकैः = देह आदिसँगको
सम्बन्धले प्राप्त भएका
कर्मदोषैः = पुण्यपापरूप कर्मका
दोषहरूद्वारा
अवशः = पराधीन र
अनिर्वृतः = दोषहरूद्वारा मुक्त
नभएको (जीवात्मा
सदसन्मिश्रयोनिषु = राम्रा-नराम्रा
(देव, मनुष्य र पशु आदि)
योनिमा उत्पन्न भएर
संसारपदवीम् = संसारमार्गमा
अभ्येति = भड्किरहन्छ

वाक्यार्थ– त्यस्तो प्रकारको अभिमान गर्नाले देह आदिसँगको सम्बन्धले प्राप्त भएका पुण्यपापरूप कर्मका दोषद्वारा पराधीन र दोषहरूद्वारा मुक्त नभएको जीवात्मा देव, मनुष्य र पशु आदि राम्रा-नराम्रा योनिमा उत्पन्न भएर संसारमार्गमा भड्किरहन्छ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा॥ ४॥

पदार्थ–

अर्थे = (आत्मामा) जन्म-मरण
आदि क्रिया
अविद्यमाने अपि = नहुने भए
तापनि
यथा = जसरी
स्वप्ने = स्वप्न अवस्थामा प्राप्त
हुने
अनर्थागमः = दुःख आदि
(जाग्रत् अवस्थामा नआई
हट्दैनन्)
हि = त्यसै गरी
विषयान् = शब्द, स्पर्श आदि
विषयलाई
ध्यायतः = चिन्तन गरिरहेको
अस्य = त्यस जीवात्माको
संसृतिः = जन्म, मरण आदि
क्रिया (तत्त्वज्ञान नहुँदासम्म)
न निवर्तते = निवृत्त हुँदैनन्

वाक्यार्थ– जन्म-मरण आदि क्रिया आत्मामा नहुने भए तापनि जसरी स्वप्न अवस्थामा प्राप्त हुने दुःख आदि जाग्रत् अवस्थामा नआई हट्दैनन् त्यसै गरी शब्द, स्पर्श आदि विषयमा चित्त लगाएको त्यो जीवात्माको जन्म, मरण आदि क्रिया तत्त्वज्ञान नहुँदासम्म निवृत्त हुँदैनन्।

अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि।

भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद् वशम्॥ ५॥

पदार्थ–

अतः एव = त्यसकारण	**चित्तं** = चित्तलाई	**च** = पनि
असतां = दुष्ट इन्द्रियहरूको	**तीव्रेण** = तीव्र	**शनैः** = बिस्तारै
पथि = निर्देशनमा	**भक्तियोगेन** = भक्तियोग	**वशम्** = वशमा
प्रसक्तम् = लागेको	**विरक्त्या** = वैराग्यद्वारा	**नयेत्** = लैजानुपर्छ (लिनुपर्छ)

वाक्यार्थ– त्यसकारण दुष्ट इन्द्रियहरूको निर्देशनमा लागेको चित्तलाई तीव्र भक्तियोग र वैराग्यद्वारा बिस्तारै वशमा लिनुपर्छ।

यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः।

मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च॥ ६॥

पदार्थ–

यमादिभिः = यम, नियम आदि	**मयि** = भगवान्मा	**भावेन** = भक्तिभावले र
योगपथैः = योगमार्गद्वारा	**श्रद्धयान्वितः** = श्रद्धालु भएर	**मत्कथाश्रवणेन** = मेरा
अभ्यसन् = चित्तलाई एकाग्र	**च** = पनि	कथाश्रवण गर्नाले
बनाउने अभ्यास गर्दै	**सत्येन** = सच्चा	(जीवले मलाई प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– यम, नियम आदि योगमार्गद्वारा चित्तलाई एकाग्र बनाउने अभ्यास गर्दै भगवान्प्रति श्रद्धालु भएर सच्चा भक्तिभावले मेरा कथाश्रवण निरन्तर गरेपछि मात्र जीवले मलाई प्राप्त गर्दछ।

सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः।

ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा॥ ७॥

पदार्थ–

सर्वभूतसमत्वेन = सम्पूर्ण	**अप्रसङ्गतः** = स्त्री, पुत्र आदिमा	**बलीयसा** = दृढतापूर्वक
प्राणीहरूमा समभाव राखेर	अनासक्त भएर	**स्वधर्मेण** = आफ्नो वर्णाश्रम
निर्वैरेण = कसैसँग पनि शत्रुता	**ब्रह्मचर्येण** = ब्रह्मचर्यव्रत एवं	धर्मको पालन गरेपछि (जीवले
नगरी	**मौनेन** = मौनव्रत पालन गरेर	मलाई प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूमा समभाव एवं मित्रभाव राखेर, स्त्री, पुत्र आदिमा अनासक्त भएर, ब्रह्मचर्यव्रत एवं मौनव्रत पालन गरेर दृढतापूर्वक आफ्नो वर्णाश्रम धर्मको पालन गरेपछि बल्ल जीवले मलाई प्राप्त गर्दछ।

यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुङ् मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ८ ॥

पदार्थ–

यदृच्छया = प्रारब्ध कर्मअनुसार **उपलब्धेन** = प्राप्त भएका वस्तुहरूमा **सन्तुष्टः** = सन्तुष्ट हुने **मितभुक्** = प्राणधारण गर्नका लागि परिमित भोजन गर्ने **मुनिः** = मननशील **विविक्तशरणः** = एकान्तवासी **शान्तः** = शान्त भएर **मैत्रः** = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा मैत्रीभाव राख्ने **करुणः** = दयावान् र **आत्मवान्** = आत्मचिन्तन गर्ने व्यक्तिले (परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– प्रारब्ध कर्मअनुसार प्राप्त भएका वस्तुहरूमा सन्तुष्ट हुने, प्राणधारण गर्नका लागि परिमित भोजन गर्ने, मननशील, एकान्तवासी, शान्त, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा मैत्रीभाव राख्ने एवं दयावान् भई आत्मचिन्तन गर्ने व्यक्तिले परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ।

सानुबन्धे च देहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ।
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ९ ॥

पदार्थ–

प्रकृतेः = प्रकृति र **पुरुषस्य** = पुरुष **च** = दुबैको **दृष्टतत्त्वेन** = यथार्थ स्वरूप देखाउने **ज्ञानेन** = ज्ञानद्वारा **सानुबन्धे** = स्त्री, पुत्र आदिसँग सम्बन्धित भएको **अस्मिन्** = यस **देहे** = शरीरमा **असदाग्रहम् च** = मिथ्या अभिमान पनि **अकुर्वन्** = नगरीकन (जीवनयापन गर्ने जीवले मलाई प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– प्रकृति र आत्मा दुबैको यथार्थ ज्ञानद्वारा स्त्री, पुत्र आदिसँग सम्बन्धित भएको शरीरमा मिथ्या अभिमान नगरीकन जीवनयापन गर्नाले जीवले मलाई प्राप्त गर्दछ।

निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ।
उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥ १० ॥

पदार्थ–

निवृत्तबुद्ध्यवस्थानः = बुद्धिका जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्थाबाट अलग भएको **दूरीभूतान्यदर्शनः** = भगवान्‌देखि अतिरिक्त केही नदेख्ने **आत्मदृक्** = आत्मदर्शी मुनि **चक्षुषा** = चक्षुरिन्द्रियले **अर्कम् इव** = सूर्यलाई देखेजस्तै गरी **आत्मना** = शुद्ध अन्तःकरणद्वारा **आत्मानं** = आफ्नो स्वरूपलाई **उपलभ्य** = साक्षात्कार गरेर (मुक्त हुन्छ)

वाक्यार्थ– बुद्धिका वृत्तिरूप जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति तीन अवस्थाबाट अलग भएको, चारैतिर भगवान्देखि अतिरिक्त केही नदेख्ने आत्मदर्शी मुनि चक्षुरिन्द्रियले सूर्यलाई देखेजस्तै गरी शुद्ध अन्तःकरणको माध्यमले आफ्नो स्वरूपलाई साक्षात्कार गरेर मुक्त हुन्छ।

विवरण– जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी बुद्धिका तीन अवस्था हुन्। जाग्रत् अवस्था बुद्धिको सत्त्वगुणको अवस्था हो। यसैले जाग्रत् कालमा इन्द्रियहरूद्वारा पदार्थहरूको स्पष्टरूपले प्रतीति हुन्छ। स्वप्न बुद्धिको रजोगुणको अवस्था हो। रजोगुणमा चाञ्चल्य बढी हुने हुनाले स्वप्नावस्थामा पदार्थहरूको भान स्पष्ट रूपले हुँदैन। सुषुप्ति अवस्था बुद्धिको तमोगुणको अवस्था भएको हुनाले सुषुप्तिमा कुनै पनि पदार्थको भान हुँदैन। बुद्धिका उक्त तीन अवस्थाहरूको मिथ्यात्वको निश्चय नभईकन आत्माको यथार्थ ज्ञान सम्भव छैन। यी तीन अवस्थामध्ये एउटा अवस्थामा अन्य अवस्थाको अभाव हुन्छ। जाग्रत्मा जाग्रत् छ तर स्वप्न र सुषुप्ति रहँदैनन्। त्यसै गरी स्वप्नमा जाग्रत् र सुषुप्ति हुँदैनन्। यस्तै सुषुप्तिमा सुषुप्ति रहन्छ तर जाग्रत् र स्वप्न रहँदैनन्। त्यस्तै समाधि यस्तो अवस्था हो जसमा जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीनै अवस्थाको अभाव हुन्छ। अतः जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी बुद्धिका तीन अवस्थाहरू परस्पर व्यभिचरित हुनाले मिथ्या हुन्। सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड नै यी तीन अवस्थाभित्र पर्ने हुँदा जसले यी तीन अवस्थाहरूको मिथ्यात्वको निश्चय गरेको छ उसका लागि संसारको सर्वथा अत्यन्ताभाव हुन्छ र त्यस्तो व्यक्तिलाई नै यहाँ **दूरीभूतान्यदर्शन** भनिएको हो। अर्थात् जो **निवृत्तबुद्ध्यवस्थान** हुन्छ त्यही नै **दूरीभूतान्यदर्शन** हुन्छ। जसले जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति बुद्धिका यी तीन अवस्थाहरूको मिथ्यात्वलाई निश्चय गरेको छ उसको दृष्टिमा आत्मालाई छाडेर अरू कुनै पनि पदार्थ सत्यरूपमा भासित हुँदैनन्। अतः त्यस्तो व्यक्तिलाई **दूरीभूतान्यदर्शन** भनिएको हो।

भक्ति, वैराग्य आदि विभिन्न साधनहरूद्वारा जब प्रकृतिभन्दा भिन्नै रूपमा आत्मतत्त्वको ज्ञान हुन्छ तब मनुष्य बुद्धिका यी तीन अवस्थाहरूदेखि पर हुन्छ। यी तीन अवस्थाभन्दा पर मनुष्य 'तुरीय' अवस्थामा स्थित रहन्छ, जसमा ऊ आफ्नो ज्ञानदृष्टिले सबैलाई आत्मा देख्छ र उसको अन्यदर्शन अर्थात् तिमी, म, त्यो भन्ने भेद हट्छ।

अब **उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक्** यस अंशको व्याख्या गरौँ। चक्षुषा अर्कम् इव आत्मना आत्मानम् उपलभ्य अर्थात् आँखाले सूर्यलाई र आत्माले आत्मालाई प्राप्त गरेर भन्ने यस पद्यांशको सामान्यार्थ हो। सामान्यतः कुनै वस्तुले आफैँलाई प्राप्त गर्दा कर्मकर्तृभावविरोध पर्दछ। अर्थात् एउटै वस्तु एकै समयमा कर्ता र कर्म दुबै बन्न सक्दैन। यसैलाई कर्मकर्तृभावविरोध भनिन्छ। आत्माले आत्मालाई प्राप्त गर्दछ भन्दा प्राप्त गर्ने आत्मा कर्ता हुन्छ भने प्राप्त गरिने आत्मा कर्म हुन्छ। वेदान्तसिद्धान्तअनुसार आत्मा एउटै छ यसैले आत्माले आत्मालाई प्राप्त गर्छ भन्दा एउटै आत्मा कर्ता र कर्म दुबै बन्ने स्थिति देखिन्छ। यसैले यहाँ कर्मकर्तृभावविरोधको स्थिति रहेको छ। यसको समाधान यसरी गर्नुपर्छ– अवच्छेदक भिन्न भएपछि एउटै वस्तु पनि कर्ता र कर्म दुबै बन्न सक्दछ। आँखाले सूर्यलाई हेरिन्छ। यहाँ आँखा भनेको चक्षुगोलक अवच्छिन्न तेज नै हो। आकाशको सूर्य पनि आकाशीय पिण्डावच्छिन्न तेज हो। वास्तवमा दुबै

तेज नै हुन्। तर चक्षुरिन्द्रिय र सूर्यका कारण तिनीहरू भिन्न देखिएका छन्। यस्तै जान्ने आत्मा जीवात्मा हो। अहङ्कारावच्छिन्न आत्मालाई जीवात्मा भनिन्छ। जानिने आत्मा शुद्ध आत्मा हो। अहङ्कारावच्छिन्न जीवात्माले यस्तो शुद्ध आत्मालाई प्राप्त गर्दछ।

मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते।
सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम्॥ ११॥

पदार्थ–

(यसपछि जीवले)
मुक्तलिङ्गं = शरीर आदि उपाधिबाट अलग
असति = मिथ्याभूत अहङ्कार आदिमा पनि
सदाभासम् = सत्‌रूपले देखा पर्ने
सतः = कारणरूप प्रकृतिको
बन्धुम् = अधिष्ठान
असच्चक्षुः = असत् जगत्‌को प्रकाशक एवं
सर्वानुस्यूतम् = कार्यकारणरूप सम्पूर्ण जगत्‌मा व्याप्त
अद्वयम् = अद्वैत परब्रह्म परमात्मालाई
प्रतिपद्यते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– यसपछि जीवले शरीर आदि उपाधिबाट अलग मिथ्याभूत अहङ्कार आदिमा पनि सत्‌रूपले देखा पर्ने कारणरूप प्रकृतिको अधिष्ठान, असत् जगत्‌को प्रकाशक एवं सम्पूर्ण कार्यकारणरूप जगत्‌मा व्याप्त अद्वैत परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ।

यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते।
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः॥ १२॥
एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः।
स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक्॥ १३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
जलस्थ = तलाउमा रहेको
आभासः = सूर्यको प्रतिबिम्ब
स्थलस्थेन = भित्ता आदिमा देखिएको
स्वाभासेन = आफ्नो छायाको सम्बन्धबाट
अवदृश्यते = जानिन्छ र
तथा = त्यसै गरी
जलस्थेन = जलमा रहेको सूर्यप्रतिबिम्बबाट
दिवि = आकाशमा
स्थितः = रहेको
सूर्यः = सूर्यको ज्ञान हुन्छ
एवं = यसै गरी
भूतेन्द्रियमनोमयैः = शरीर, इन्द्रिय र मनमा परेको
स्वाभासैः = आफ्नो आभासबाट
त्रिवृदहङ्कारः = सत्त्व, रज, तम गरी तीन प्रकारको (अहङ्कार लक्षित हुन्छ र फेरि)
अनेन = अहङ्कारमा परेको
सदाभासेन = ब्रह्मको प्रतिबिम्बद्वारा
सत्यदृक् = नित्य परब्रह्म परमात्मा
लक्षितः = जानिनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी तलाउमा रहेको सूर्यको प्रतिबिम्ब भित्ता आदिमा देखिएको आफ्नो छायाको सम्बन्धबाट जानिन्छ र त्यसै गरी जलमा रहेको सूर्यप्रतिबिम्बबाट आकाशमा रहेको सूर्यको ज्ञान हुन्छ। त्यसै गरी शरीर, इन्द्रिय र मनमा परेको आफ्नो आभासबाट सत्त्व, रज, तम गरी तीन प्रकारको अहङ्कार लक्षित हुन्छ र फेरि अहङ्कारमा परेको ब्रह्मको प्रतिबिम्बद्वारा नित्य परब्रह्म परमात्मा जानिनुहुन्छ।

विवरण– भित्तामा सूर्यको प्रतिबिम्ब कसरी देखिन्छ भन्दा आकाशमा रहेको सूर्यको प्रतिबिम्ब जलमा पर्दछ र जलमा परेको सूर्यको प्रतिबिम्ब भित्तामा पर्दछ। उक्त प्रतिबिम्ब सूर्यको प्रतिबिम्ब मात्र नभएर प्रतिबिम्बको पनि प्रतिबिम्ब हो। यहाँ भित्तामा परेको प्रतिबिम्बको प्रतिबिम्बले जलमा परेको प्रतिबिम्बको सङ्केत गरिदियो अर्थात्, भित्तामा देखापरेको सूर्यको प्रतिबिम्बको प्रतिबिम्बद्वारा जलमा परेको सूर्यको प्रतिबिम्बलाई जान्न सकिन्छ। यस्तै जलमा परेको सूर्यको प्रतिबिम्बद्वारा आकाशमा रहेको बिम्बभूत सूर्यको ज्ञान हुन्छ। यस्तै आत्माको प्रतिबिम्ब अहङ्कारमा पर्दछ र अहङ्कारको प्रतिबिम्ब देह, इन्द्रिय आदिमा पर्दछ। यसैले देह, इन्द्रिय आदिमा परेको अहङ्कारको प्रतिबिम्बबाट अहङ्कारको ज्ञान हुन्छ र अहङ्कारमा परेको आत्माको प्रतिबिम्बबाट बिम्बरूप आत्माको ज्ञान हुन्छ।

आत्मालाई छोडेर संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू जड छन्। यसैले ती पदार्थहरूमा चैतन्यको गन्धमात्र पनि सम्भव छैन। तर शरीर, इन्द्रिय र मन आदि जड पदार्थहरू पनि चेतन जस्ता देखिन्छन्। यहाँ ती शरीर, इन्द्रिय र मन आदि पदार्थहरूमा चैतन्य कहाँबाट आयो ? जसका कारण ती पदार्थहरू चेतन जस्ता देखिएका छन्, यो प्रश्न उठ्न सक्छ। वस्तुतः शरीर, इन्द्रिय र मनले अहङ्कारबाट चैतन्य प्राप्त गरेकाले तिनीहरू चेतनशील देखिएका हुन्। यसैले ती मन र इन्द्रियहरूद्वारा विषयको ग्रहण भइरहेको छ। अहङ्कारको आभास नभईकन विषयको ग्रहण सम्भव छैन। जुन अहङ्कारको आभासलाई प्राप्त गरेर इन्द्रिय र मनद्वारा विषयको ग्रहण भएको थियो त्यो अहङ्कारमा देखा परेको आत्माको प्रतिबिम्बद्वारा शुद्ध आत्माको ज्ञान हुन्छ।

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया।
लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः॥ १४॥

पदार्थ–

इह = यो सुषुप्ति अवस्थामा
निद्रया = निद्राको कारणले
भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु = शब्द आदि तन्मात्रा, इन्द्रिय, मन, बुद्धि र अहङ्कार आदि
असति = असत्तुल्य अव्याकृतमा
लीनेषु = लीन भएपछि
तत्र = त्यस समयमा
यः = जो (आत्मा)
विनिद्रः = जागा रहन्छ र त्यो
निरहङ्क्रियः = अहङ्काररहित हुन्छ

वाक्यार्थ– सुषुप्ति अवस्थामा निद्राको कारणले शब्द आदि तन्मात्रा, इन्द्रिय, मन, बुद्धि र

अहङ्कार आदि असत्तुल्य अव्याकृतमा लीन भएपछि त्यस समयमा जो आत्मा जागा रहन्छ र त्यो अहङ्काररहित पनि हुन्छ।

विवरण– सुषुप्तिको समयमा आत्मा शब्दादि भूत, इन्द्रिय र मन-बुद्धि, अव्याकृतमा लीन भएपछि स्वयंप्रकाशरूपले जागिरहेको हुन्छ र सर्वथा अहङ्कारशून्य हुन्छ। भएको वस्तु आत्मा मात्र हो। आत्मादेखि अतिरिक्त संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू मिथ्या हुन्। आत्मा निर्विकार, अत्यन्त परिपूर्ण र अहङ्कारशून्य छ भन्ने कुरा सुषुप्ति अवस्थाको विचारद्वारा स्पष्ट रूपले जान्न सकिन्छ। सुषुप्ति अवस्थामा जीव ब्रह्मरूपले अवस्थित हुन्छ। प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्वभावलाई जीवभाव भनिन्छ। सुषुप्ति अवस्थामा अन्तःकरण गएर अविद्यामा लीन हुने हुनाले सुषुप्तिमा अन्तःकरण रहँदैन। अन्तःकरण धर्मी हो भने प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्वभाव उसका धर्म हुन्। सुषुप्ति अवस्थामा धर्मी अन्तःकरणको अभाव भएपछि उसका धर्म प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्वभावको पनि अभाव स्वतः सिद्ध हुन्छ। कर्तृत्व र भोक्तृत्वभाव नै संसार हो। जबसम्म आत्माले म धर्म र अधर्मको कर्ता हुँ र धर्म र अधर्मको फल सुख, दुःखको भोक्ता हुँ भन्ने मान्दछ तबसम्म उसका लागि जन्म र मृत्युको प्रवाह चली नै रहन्छ। जब म धर्म र अधर्मको कर्ता पनि होइन, त्यसको फल सुख र दुःखको भोक्ता पनि होइन भन्ने निश्चय हुन्छ तब उसको जन्म र मृत्युको प्रवाह छुट्दछ। यस प्रकार सुषुप्ति अवस्थामा आत्मा प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्वभावले रहित भएको हुनाले सुषुप्तिमा जीव वस्तुतः ब्रह्मभावमा प्राप्त हुन्छ।

मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा।
नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः॥ १५॥

पदार्थ–

तदा = सुषुप्ति अवस्थामा
अहङ्करणे नष्टे = अहङ्कार नाश भएपछि
नष्टवित्तः = सम्पत्ति हराएको मानिस
आतुरः इव = आफैँ नष्ट भएजस्तो गरी व्याकुल बनेजस्तै
अनष्टः = आफू नष्ट नभएर पनि
द्रष्टा = द्रष्टाले
मृषा = भ्रमको कारणले
आत्मानम् = आफूलाई
नष्टवत् = नष्ट भएकोझैँ
मन्यमानः = मान्दछ

वाक्यार्थ– सुषुप्ति अवस्थामा अहङ्कार नाश भएपछि सम्पत्ति हराएको मानिस आफैँ नष्ट भएजस्तो गरी व्याकुल बनेजस्तै नष्ट नभएर पनि भ्रमको कारणले द्रष्टाले आफूलाई नष्ट भएको रूपमा मान्दछ।

एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते।
साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः॥ १६॥

पदार्थ–

एवं = यो कुरालाई	**द्रव्यस्य** = कार्यकारणसंघातरूप जगत्को	**अवस्थानम्** = आश्रयरूप हुनुहुन्छ, त्यस्ता
प्रत्यवमृश्य = विचार गरेर	**यः** = जो	**आत्मानं** = परमात्मालाई
असौ = विवेकी व्यक्तिले	**अनुग्रहः** = प्रकाशक र	**प्रतिपद्यते** = जान्दछ
साहङ्कारस्य = अहङ्कारले सहित		

वाक्यार्थ– यो कुरालाई विचार गरेर विवेकी व्यक्तिले अहङ्कारले सहित भएको कार्यकारणसंघातरूप जगत्को प्रकाशक र आश्रयरूप परमतत्त्वको रूपमा व्याप्त परमात्मालाई जान्दछ।

विवरण–सुषुप्ति अर्थात् गाढा निद्राको समयमा मनुष्यको लागि सम्पूर्ण संसार, शरीर, इन्द्रिय, मन र बुद्धिसमेत अविद्यामा लीन भएको हुन्छ। त्यस समयमा 'म हुँ' भन्ने अहङ्कार समेत लीन हुन्छ। तर ज्ञानस्वरूप आत्मतत्त्वले त्यस अवस्थालाई पनि प्रकाशित गरिरहन्छ। 'म यति समयसम्म ढुक्क भएर सुतेँ र केही पनि जानिनँ' भन्ने सुतेर उठेको जुन व्यक्तिको भनाइ छ त्यसबाट उसले गाढा निद्राको समयमा आफूलाई चाहिँ जानेकै रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ। 'सपना नदेखेको वेलामा आनन्दले सुतेको म नै ब्युँझिएको म हुँ' भन्ने परामर्शज्ञानबाट केही नजान्दा पनि आफूलाई जानेको थियो भनी बुझ्नुपर्छ। यसलाई श्लोकले **प्रत्यवमृश्य** यो पदले सङ्केत गरेको छ। आत्मा सुषुप्ति अवस्थामा पनि रहने भए जाग्रत् र स्वप्नमा झैँ किन स्पष्ट प्रतीत नभएको हो त ? यसको उत्तर हो– जाग्रत् र स्वप्नमा त आत्मा अहङ्कार र इन्द्रियको माध्यमले जगत्को प्रकाशन गर्ने हुँदा प्रकाशक रूपले स्पष्ट प्रतीत हुन्छ तर सुषुप्तिमा प्रकाशका विषय सबै लुप्त हुन्छन्, केवल प्रकाश मात्र रहन्छ। जसरी अँध्यारोमा आकाशमा पारिएको बत्तीको प्रकाश कुनै पनि प्रकाश्य विषय नभएकाले स्पष्ट हुँदैन अथवा देखिँदैन तर जमिनमा, अन्य पदार्थमा पार्दा देखिन्छ, त्यसै गरी सुषुप्तिमा पनि आत्माद्वारा प्रकाश्य अन्य कुनै विषय नरहने हुनाले आत्माको स्पष्ट प्रतीति हुँदैन। वस्तुतः आत्मा अहङ्कार आदि समस्त पदार्थको आधार र प्रकाशक समेत हो।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् न विमुञ्चति कर्हिचित्।
अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥ १७ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = ब्रह्मरूप	एकअर्काको आश्रयमा रहने र	**प्रकृतिः** = प्रकृतिले
प्रभो = हे प्रभु	**नित्यत्वात्** = नित्य भएकाले	**पुरुषं** = पुरुषलाई
अनयोः = प्रकृति र पुरुष दुबै	**च** = पनि	**न विमुञ्चति** = छोड्दिन
अन्योन्यापाश्रयत्वात् =	**कर्हिचित्** = कहिल्यै पनि	

वाक्यार्थ– ब्रह्मरूप हे प्रभु ! प्रकृति र पुरुष दुबै एकअर्काको आश्रयमा रहने भएकाले र दुबै

नित्य भएकाले कहिल्यै पनि प्रकृतिले पुरुषलाई छोड्दिन।

विवरण– प्रकृतिभन्दा भिन्न अनि अहङ्कार आदि समस्त जगत्को प्रकाशक आत्माको वर्णन सुनिसकेपछि देवहूतिले यी दुईको विवेक सम्भव छैन कि भनी शङ्का गर्नुहुन्छ। प्रकृति अर्थात् अविद्या र पुरुष अर्थात् आत्मा दुबै अनादि हुन् अनि प्रकृति पुरुषकी नित्य शक्ति हुन्। यी दुबैको सम्बन्धसमेत अनादि नै हो। पुरुषको सत्ता र चैतन्यरूपतालाई नलिई प्रकृति नै सिद्ध हुन नसक्ने हुनाले र मायाशक्तिलाई नलिई निर्गुण पुरुषको पनि जगत्को रूपमा अभिव्यक्ति सम्भव नहुने हुनाले यी दुबै एक-अर्कामा नित्य आश्रित छन्। यस कारण कसरी प्रकृति र पुरुषबीचको भेदज्ञान सम्भव छ र भनी देवहूतिले यहाँ शङ्का गर्नुभएको हो।

यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः।
अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च॥ १८॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
गन्धस्य = गन्ध
भूमेः = पृथिवीको तथा
च = र
रसस्य = रस
च = र
अपां = जलको
व्यतिरेकतः = अलग-अलग
न भावः = स्थिति हुन सक्दैन
तथा = त्यसै गरी
बुद्धेः = प्रकृति
परस्य = पुरुषको पनि
च = पनि (अलग-अलग स्थिति सम्भव छैन)

वाक्यार्थ– जसरी गन्ध र पृथिवीको तथा रस र जलको अलग-अलग स्थिति हुँदैन त्यसै गरी प्रकृति र पुरुषको पनि अलग-अलग स्थिति सम्भव छैन।

अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः।
गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम्॥ १९॥

पदार्थ–

यदाश्रयः = जुन प्रकृतिको आश्रयबाट
अकर्तुः = अकर्ता
पुरुषस्य = पुरुषको
अयं = यो
कर्मबन्धः = कर्मबन्धन (रहन्छ)
अतः = त्यसैले
प्रकृतेः = प्रकृतिका
तेषु = ती
गुणेषु = गुणहरू
सत्सु = रहिरहँदा (पुरुषको)
कैवल्यं = मोक्ष
कथम् = कसरी हुन्छ

वाक्यार्थ– प्रकृतिको आश्रयबाट अकर्ता पुरुष कर्मबन्धनमा रहिरहन्छ। त्यसैले प्रकृतिका ती गुणहरू रहिरहँदा पुरुषको मोक्ष कसरी हुन्छ ?

क्वचित् तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् ।
अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ २० ॥

पदार्थ–

तत्त्वावमर्शेन = आत्मतत्त्वको विचार गर्नाले
क्वचित् = कहिलेकाहीँ (यो संसारबन्धनको)
उल्बणम् = तीव्र
भयम् = भय
निवृत्तं = हटे पनि
अनिवृत्तनिमित्तत्वात् = कारणरूप प्रकृतिका गुणहरूको नाश नहुन्जेल (त्यो भय)
पुनः = फेरि
प्रत्यवतिष्ठते = उपस्थित भइरहन्छ

वाक्यार्थ– आत्मतत्त्वको विचार गर्नाले कहिलेकाहीँ यो संसारबन्धनको तीव्र भय हटे पनि कारणरूप प्रकृतिका गुणहरूको नाश नहुन्जेल त्यो भय फेरि उपस्थित भइरहन्छ।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्‌ले भन्नुभयो)

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ।
तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥ २१ ॥
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥ २२ ॥
प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥ २३ ॥

पदार्थ–

(हे माता देवहूति)
अनिमित्तनिमित्तेन = कुनै आशा नगरीकन
स्वधर्मेण = आफ्नो वर्णाश्रम धर्मद्वारा
अमलात्मना = अन्तःकरण शुद्ध भएपछि
चिरम् = धेरै समयसम्म
मयि = मेरो
श्रुतसम्भृतया = कथाश्रवणबाट बढेको
तीव्रया = तीव्र
भक्त्या = भक्ति
दृष्टतत्त्वेन = प्रकृति र पुरुषको वास्तविकता बताउने
ज्ञानेन = ज्ञान
बलीयसा = अत्यन्त दृढ
वैराग्येण = वैराग्य
तपोयुक्तेन = यम, नियम आदि अष्टाङ्गले सहित भएको
योगेन = योग र
तीव्रेण = तीव्र
आत्मसमाधिना = आत्मसमाधिबाट
च = पनि
अहर्निशम् = दिनरात
दह्यमाना = शक्ति क्षीण हुँदै गएकी
पुरुषस्य = पुरुषलाई मोहित पार्ने

प्रकृतिः = अविद्या
अग्नेः = आगोलाई
योनिः = उत्पन्न गराउने
अरणिः = काठ
इव = आगोद्वारा डढेजस्तै
शनकैः = साधन गर्दागर्दै
इह = यही जन्ममा
तु = नै
तिरोभवित्री = नष्ट हुन्छे

वाक्यार्थ– हे माता देवहूति ! कुनै आशा नगरीकन पालन गरिएको आफ्नो वर्णाश्रम धर्मद्वारा अन्तःकरण शुद्ध भएपछि धेरै समयसम्म मेरो कथाश्रवणबाट बढेको तीव्र भक्ति, प्रकृति र पुरुषको वास्तविकता बताउने ज्ञान, अत्यन्त दृढ वैराग्य, यमनियम आदि अष्टाङ्गले सहित भएको योग अनि तीव्र आत्मसमाधिबाट दिनरात शक्ति क्षीण हुँदै गएकी एवं पुरुषलाई मोहित पार्ने अविद्या आगोलाई उत्पन्न गराउने काठ आगोद्वारा डढेजस्तै साधन गर्दागर्दै यही जन्ममा नै नष्ट हुन्छे।

भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः।
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च॥ २४॥

पदार्थ–
नित्यशः = सधैँ
दृष्टदोषा = दोषमात्रै देखिने भएकाले
भुक्तभोगा = भोग गरेर
परित्यक्ता = त्याग गरिएकी प्रकृतिले
स्वे = आफ्नो
महिम्नि = परमानन्दस्वरूपमा
स्थितस्य = स्थित भएका
ईश्वरस्य = पुरुषको
अशुभं = नराम्रो
न धत्ते = गर्न सक्दिन

वाक्यार्थ– सधैँ दोषमात्रै देखिनाले भोग गरेर त्याग गरिएकी प्रकृतिले आफ्नो परमानन्दस्वरूपमा स्थित भई बन्धनमुक्त भएका पुरुषको नराम्रो गर्न सक्दिन।

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते॥ २५॥
एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम्।
युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित्॥ २६॥

पदार्थ–
यथा हि = जसरी
अप्रतिबुद्धस्य = निदाएको मानिसलाई
प्रस्वापः = सपनाले
बह्वनर्थभृत् = विभिन्न प्रकारका दुःख कष्ट दिन्छ तर
सः एव = त्यही सपनाले
प्रतिबुद्धस्य = जाग्रत् अवस्थामा प्राप्त भएको मानिसलाई
वै = निश्चय नै
मोहाय = मोहित पार्न
न कल्पते = सक्दैन
एवं = त्यसै गरी
विदिततत्त्वस्य = प्रकृति र पुरुषको यथार्थज्ञान गरेको
मयि = म परमात्मामा
मानसम् = चित्त
युञ्जतः = लगाएको
आत्मारामस्य = आफैँमा रमाउने व्यक्तिलाई
प्रकृतिः = प्रकृतिले

कर्हिचित् = कसै गरी पनि
न अपकुरुते = मोहित पार्न सक्दिन

वाक्यार्थ– जसरी निदाएको मानिसलाई सपनाले विभिन्न प्रकारका दुःख कष्ट दिन्छ तर त्यही सपनाले जाग्रत् अवस्थामा प्राप्त भएको मानिसलाई निश्चय नै मोहित पार्न सक्दैन त्यसै गरी प्रकृति र पुरुषको यथार्थज्ञान गरेको म परमात्मामा चित्त लगाएको एवं आफैँमा रमाउने मानिसलाई प्रकृतिले कसै गरेर पनि मोहित पार्न सक्दिन।

यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ।
सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः ॥ २७ ॥
मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।
निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥ २८ ॥

पदार्थ–

यदा = जब मानिस
एवम् = यसरी
बहुजन्मना कालेन = अनेकौँ जन्मसम्म
अध्यात्मरतः = आत्मचिन्तनमा निमग्न रहन्छ तब
मुनिः = त्यो विवेकी मनुष्यले
आब्रह्मभुवनात् = यस लोकदेखि ब्रह्मलोकसम्मका
सर्वत्र = सबै प्रकारका भोगमा
जातवैराग्यः = वैराग्य उत्पन्न भएको
मद्भक्तः = त्यो मेरो भक्तले
भूयसा = बारम्बार प्राप्त हुने
मत्प्रसादेन = मेरो कृपाप्रसादले
प्रतिबुद्धार्थः = परमतत्त्वलाई जानेर
कैवल्याख्यं = कैवल्यसंज्ञक
स्वसंस्थानं = स्वस्वरूपभूत (देहादिदेखि अतिरिक्त)
मदाश्रयम् = मेरै रूप भएको
निःश्रेयसं = निरतिशय आनन्दलाई (प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– जब मानिस यसरी अनेकौँ जन्मसम्म आत्मचिन्तनमा निमग्न रहन्छ तब त्यो विवेकी मानिस यस लोकदेखि ब्रह्मलोकसम्मका सबै प्रकारका भोगमा वैराग्ययुक्त भएको हुन्छ। त्यो मेरो भक्तले बारम्बार प्राप्त हुने मेरो कृपाप्रसादले परमतत्त्वलाई जानेर कैवल्यसंज्ञक स्वस्वरूपभूत देह आदिदेखि अतिरिक्त मेरै रूप भएको निरतिशय आनन्दलाई प्राप्त गर्दछ।

प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा छिन्नसंशयः ।
यद् गत्वा न निवर्तेत योगी लिङ्गाद् विनिर्गमे ॥ २९ ॥

पदार्थ–

स्वदृशा = स्वरूपज्ञानबाट
छिन्नसंशयः = सम्पूर्ण संशयहरू नष्ट भएको
धीरः = धैर्यशाली मेरो भक्तले
इह = यही शरीरमा हुँदा नै
अञ्जसा = सजिलै (त्यो कैवल्य पदलाई)
प्राप्नोति = प्राप्त गर्दछ
लिङ्गाद् = सूक्ष्मशरीरबाट
विनिर्गमे = अलग भएको
योगी = योगी
यत् = जुन ठाउँमा

गत्वा = गइसकेपछि
न निवर्तेत = फर्केर आउँदैन

वाक्यार्थ– स्वरूपज्ञानबाट सम्पूर्ण संशयहरू नष्ट भएपछि धैर्यशाली मेरो भक्तले यही शरीरमा हुँदा नै साक्षात् रूपमा त्यस कैवल्य पदलाई प्राप्त गर्दछ। यसरी सूक्ष्मशरीरबाट अलग भएको योगी आफू पुगिसकेको ठाउँबाट फर्केर आउँदैन।

टिप्पणी– अनुभवपूर्ण स्वरूपज्ञान भइसकेकाले योगी पुनः सूक्ष्म र स्थूल शरीरमा तादात्म्याध्यास गर्दैन भन्ने अर्थमा फर्केर आउँदैन भनिएको हो।

यदा न योगोपचितासु चेतो
मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग।
अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्याद्
आत्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः॥ ३०॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे माता
यदा = जुन समयमा
सिद्धस्य = सिद्ध योगीजनको
चेतः = चित्त
योगोपचितासु = योगको फलरूप मानिने
अनन्यहेतुषु = योगबाट मात्र प्राप्त हुने
मायासु = अणिमा आदि सिद्धिहरूमा
न विषज्जते = अल्झिँदैन
अथ = त्यस समयमा
आत्यन्तिकी = परमपुरुषार्थरूप
मे = मेरो
गतिः = स्वरूपलाई
स्याद् = प्राप्त गर्दछ
यत्र = जहाँ
मृत्युहासः = मृत्युको तागत
न = चल्दैन

वाक्यार्थ– हे माता ! जुन समयमा सिद्ध योगीजनको चित्त योगको फलरूप मानिने अणिमा आदि सिद्धिहरूमा अल्झिँदैन त्यस समयमा त्यो सिद्ध व्यक्तिले परमपुरुषार्थरूप मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ, जहाँ मृत्युको तागत चल्दैन।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेयोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः

अष्टाङ्गयोगको विधि

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान् कपिलले भन्नुभयो)

योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम्॥ १॥

पदार्थ—

नृपात्मजे = राजपुत्री हे माता देवहूति	**लक्षणं** = लक्षण	**प्रसन्नं** = शुद्ध भएर
सबीजस्य = सबीज (ध्येयस्वरूपको आलम्बनले युक्त भएको)	**वक्ष्ये** = भन्दछु	**सत्पथम्** = परमात्मप्राप्तिको मार्गमा
योगस्य = योगको	**येन** = यही	**याति** = प्रवृत्त हुन्छ
	विधिना = विधिद्वारा	
	एव = मात्र	
	मनः = मन	

वाक्यार्थ— हे माता देवहूति ! सबीज वा ध्येयस्वरूपको आलम्बनले युक्त भएको योगको लक्षण भन्दछु। यही विधिद्वारा मात्र मन शुद्ध भएर परमात्मा प्राप्तिको मार्गमा प्रवृत्त हुन्छ।

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम्।
दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्चनम्॥ २॥

पदार्थ—

शक्त्या = यथाशक्ति	**दैवात्** = प्रारब्धअनुसार	आत्मज्ञानी महापुरुषहरूको चरणसेवा गर्नु
स्वधर्माचरणं = आफ्नो वर्णाश्रम धर्मको अनुष्ठान गर्नु	**लब्धेन** = प्राप्त भएको वस्तुमा	**च** = पनि (योगका नियम हुन्)
विधर्मात् = विरुद्ध धर्मबाट	**सन्तोषः** = सन्तुष्ट हुनु एवं	
निवर्तनम् = टाढा रहनु	**आत्मविच्चरणार्चनम्** =	

वाक्यार्थ— यथाशक्ति आफ्नो वर्णाश्रम धर्मको अनुष्ठान गर्नु, अन्य विरुद्ध धर्मबाट टाढा रहनु, प्रारब्धअनुसार प्राप्त भएको वस्तुमा सन्तुष्ट हुनु एवं आत्मज्ञानी महापुरुषहरूको चरणसेवा गर्नु आदि योगका नियम हुन्।

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा।
मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम्॥ ३॥

पदार्थ–

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिः = विषयवासनालाई बढाउने कर्मदेखि टाढा रहनु **तथा** = त्यसै गरी **मोक्षधर्मरतिः** = मोक्षधर्ममा प्रेम	गर्नु **मितमेध्यादनं** = थोरै तर शुद्ध भोजन गर्नु **शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम्** = सधैँ भगवान्‌को भजनमा विघ्नबाधा	नआउने एकान्त स्थलमा रहनु **च** = पनि (योगका साधनहरू हुन्)

वाक्यार्थ– विषयवासनालाई बढाउने कर्मदेखि टाढा रहनु, मोक्षधर्ममा प्रेम गर्नु, थोरै तर शुद्ध भोजन गर्नु र भगवान्‌को भजनमा विघ्नबाधा नआउने एकान्त स्थलमा सधैँ रहनु आदि योगका साधनहरू हुन्।

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम्॥ ४॥

पदार्थ–

अहिंसा = हिंसा नगर्नु **सत्यम्** = सत्य बोल्नु **अस्तेयं** = चोरी नगर्नु **यावदर्थपरिग्रहः** = देह-निर्वाहको लागि मात्र वस्तुहरूको संग्रह	गर्नु **ब्रह्मचर्यं** = ब्रह्मचर्य व्रतको पालन गर्नु **तपः** = तपस्या गर्नु **शौचं** = शुद्ध आचरण गर्नु	**स्वाध्यायः** = वेदाध्ययन गर्नु **पुरुषार्चनम्** = भगवान् नारायणको पूजा गर्नु (आदि योगका साधनहरू हुन्)

वाक्यार्थ– हिंसा नगर्नु, सत्य बोल्नु, चोरी नगर्नु, देह-निर्वाहको लागि मात्र वस्तुहरूको संग्रह गर्नु, ब्रह्मचर्य व्रतको पालन गर्नु, तपस्या गर्नु, शुद्ध आचरण गर्नु, वेदाध्ययन गर्नु, भगवान् नारायणको पूजा गर्नु आदि योगका साधनहरू हुन्।

मौनं सदासनजयस्थैर्यं प्राणजयः शनैः।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि॥ ५॥

पदार्थ–

मौनं = वाणी संयमित गर्नु **सदासनजयस्थैर्यं** = पद्मासन आदि उत्तम आसनको अभ्यासले स्थिरतापूर्वक रहनु **शनैः** = बिस्तारै-बिस्तारै	**प्राणजयः** = प्राणायामद्वारा प्राणवायुलाई वशमा राख्नु **इन्द्रियाणां** = इन्द्रियहरूलाई **मनसा** = मनको **विषयात्** = विषयबाट हटाई	**हृदि** = हृदयमा **प्रत्याहारः** = संलग्न गराउनु **च** = पनि (योगका साधनहरू हुन्)

वाक्यार्थ– वाणी संयमित गर्नु, नित्य पद्मासन आदि उत्तम आसनको अभ्यासले स्थिरतापूर्वक रहनु, बिस्तारै-बिस्तारै प्राणायामद्वारा प्राणवायुलाई वशमा राख्नु, इन्द्रियहरूलाई मनको विषयबाट

हटाई हृदयमा संलग्न गराउनु पनि योगका साधनहरू हुन्।

स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम्।
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः॥ ६॥

पदार्थ–

स्वधिष्ण्यानाम् = प्राण रहने	गर्नु	**आत्मनः** = अन्तःकरणलाई
मूलाधार आदि स्थानहरूमध्ये	**वैकुण्ठलीलाभिध्यानं** = भगवान्	**समाधानं** = परमात्मामा लगाउनु
एकदेशे = कुनै एक ठाउँमा	श्रीहरिका लीलाकथाहरूको	आदि (योगका लक्षणहरू हुन्)
मनसा = मनले सहित भएको	निरन्तर स्मरण गर्नु	
प्राणधारणम् = प्राणलाई स्थिर	**तथा** = त्यसै गरी	

वाक्यार्थ– प्राण रहने मूलाधार आदि स्थानहरूमध्ये कुनै एक ठाउँमा मात्र मन सहित प्राणलाई स्थिर गर्नु, भगवान् श्रीहरिका लीलाकथाहरूको निरन्तर स्मरण गर्नु, अन्तःकरणलाई परमात्मामा मात्रै लगाउनु आदि योगका लक्षणहरू हुन्।

एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम्।
बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः॥ ७॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै	**च** = र	दौडिएको
जितप्राणः = प्राणवायुलाई	**अन्यैः** = यसभन्दा बाहेकका	**दुष्टम्** = दुष्ट
वशमा राखेको	व्रत, दान आदि	**मनः** = मनलाई
अतन्द्रितः = आलस्यभावलाई	**पथिभिः** = विभिन्न	**शनकैः** = बिस्तारै-बिस्तारै
त्यागेको व्यक्तिले	उपायहरूद्वारा	**बुद्ध्या** = बुद्धिको माध्यमले
एतैः = यी पूर्वोक्त नियम	**असत्पथम्** = विषयतिर	**युञ्जीत** = आत्मामा लगाओस्

वाक्यार्थ– प्राणवायुलाई वशमा राखेको र आलस्यभावलाई त्यागेको व्यक्तिले यी पूर्वोक्त नियम र यसभन्दा बाहेकका व्रत, दान आदि विभिन्न उपायहरूद्वारा विषयतिर दौडिएको दुष्ट मनलाई बिस्तारै-बिस्तारै बुद्धिको माध्यमले आत्मामा लगाओस्।

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम्।
तस्मिन् स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्॥ ८॥

पदार्थ–

विजितासनः = एउटै आसनमा	**शुचौ** = पवित्र	**आसनम्** = आसन
निरन्तर बस्न सक्ने व्यक्तिले	**देशे** = ठाउँमा	**प्रतिष्ठाप्य** = ओछ्याएर

तस्मिन् = त्यहाँ	**ऋजुकायः** = शरीरलाई सीधा	अभ्यास गरोस्
स्वस्ति = स्वस्तिक आसनमा	बनाएर	
समासीनः = बसेर	**समभ्यसेत्** = प्राणायामको	

वाक्यार्थ– एउटै आसनमा निरन्तर बस्न सक्ने व्यक्तिले पवित्र ठाउँमा आसन ओछ्याई त्यहाँ स्वस्तिक आसनमा बसेर शरीरलाई सीधा बनाएर प्राणायामको अभ्यास गरोस्।

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम्॥ ९॥

पदार्थ–

पूरकुम्भकरेचकैः = पूरक,	**वा** = अथवा	**यथा** = जसबाट
कुम्भक र रेचक प्राणायामबाट	**प्राणस्य** = प्राणको	**चित्तं** = चित्त
प्रतिकूलेन = रेचक, कुम्भक र	**मार्गं** = मार्गलाई	**स्थिरम्** = स्थिर र
पूरक यस्तो उल्टो प्रकारबाट	**शोधयेत्** = शोधन गरोस्	**अचञ्चलम्** = विक्षेपरहित रहन्छ

वाक्यार्थ– पूरक, कुम्भक र रेचक प्राणायामको माध्यमबाट अथवा रेचक, कुम्भक र पूरक यस्तो उल्टो प्रकारबाट प्राणको मार्गलाई शोधन गरोस् जसबाट चित्त स्थिर र विक्षेपरहित रहन्छ।

मनोऽचिरात् स्याद् विरजं जितश्वासस्य योगिनः।
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्॥ १०॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**मलम्** = विकारलाई	**मनः** = मन
वाय्वग्निभ्यां = हावा र	**त्यजति** = त्याग्दछ	**अचिरात्** = छिटै
आगोद्वारा	**जितश्वासस्य** = प्राणलाई	**वै** = नै
ध्मातं = पोलेर शोधित गरिएको	वशीभूत बनाएको	**विरजं** = निर्मल
लोहं = फलामले	**योगिनः** = योगीको	**स्यात्** = हुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी हावा र आगोद्वारा पोलेर शोधित गरिएको फलामले विकारलाई त्याग्दछ त्यसै गरी प्राणलाई आफ्नो अधीनमा बनाउने योगीको मन छिटै निर्मल हुन्छ।

प्राणायामैर्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्॥ ११॥

पदार्थ–

प्राणायामैः = प्राणायामहरूद्वारा	**धारणाभिः** = धारणाद्वारा	**प्रत्याहारेण** = प्रत्याहारद्वारा
दोषान् = वात, पित्त आदि रोग	**किल्बिषान्** = पापहरू	**संसर्गान्** = विषय-सम्बन्धजन्य

दोष
ध्यानेन = ध्यानद्वारा
अनीश्वरान् गुणान् = राग, द्वेष इत्यादि दुर्गुणहरूलाई
च = पनि
दहेत् = नष्ट गराओस्

वाक्यार्थ– प्राणायामहरूद्वारा वात, पित्त आदि रोग, धारणाद्वारा पापहरू, प्रत्याहारद्वारा विषयसँग हुने सम्बन्धजन्य दोष र ध्यानद्वारा राग, द्वेष इत्यादि दुर्गुणहरूलाई नष्ट गराओस्।

यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम्।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः॥ १२॥

पदार्थ–
योगेन = योगद्वारा
यदा = जब
स्वं = आफ्नो
मनः = मन
विरजं = निर्मल र
सुसमाहितम् = एकाग्र हुन्छ तब
स्वनासाग्रावलोकनः = आफ्नो नाकको अग्रभागमा मात्र दृष्टि केन्द्रित गरी
भगवतः = भगवान्‌को
काष्ठां = स्वरूपको
ध्यायेत् = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– योगद्वारा जब आफ्नो मन निर्मल र एकाग्र हुन्छ तब आफ्नो नाकको अग्रभागमा मात्र दृष्टि केन्द्रित गरी भगवान्‌को स्वरूपको ध्यान गरोस्।

प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम्।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्॥ १३॥

पदार्थ–
प्रसन्नवदनाम्भोजं = आनन्दले प्रफुल्लित मुखकमल भएका
पद्मगर्भारुणेक्षणम् = कमलको कोश जस्तै सुन्दर आँखा र
नीलोत्पलदलश्यामं = नीलकमल फूलझैं नीलो वर्ण भएका
शङ्खचक्रगदाधरम् = शङ्ख, चक्र र गदा हातमा धारण गर्नुहुने (भगवान्‌को ध्यान गर्नुपर्दछ)

वाक्यार्थ– आनन्दले प्रफुल्लित मुखकमल भएका, कमलको कोश जस्तै सुन्दर आँखा र नीलकमल फूलझैं नीलो वर्ण भएका, शङ्ख, चक्र र गदा हातमा धारण गर्नुहुने भगवान्‌को ध्यान गर्नुपर्दछ।

लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम्।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्॥ १४॥

पदार्थ–
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् = कमलको केशर जस्तै पहेँलो रेशमी वस्त्र लगाउनुभएका
श्रीवत्सवक्षसं = छातीमा श्रीवत्स चिह्न र
भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् = गलामा चम्किरहेको कौस्तुभमणि धारण गर्नुभएका (भगवान्‌को ध्यान गर्नुपर्छ)

वाक्यार्थ– कमलको केशर जस्तै पहेँलो रेशमी वस्त्र लगाउनुभएका, छातीमा श्रीवत्स चिह्न र गलामा चम्किरहेको कौस्तुभमणि धारण गर्नुभएका भगवान्को ध्यान गर्नुपर्छ।

मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया।

परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्॥ १५॥

पदार्थ–

मत्तद्विरेफकलया = मदमत्त भमराको मधुर ध्वनिले युक्त
वनमालया = वनमालाद्वारा
परीतं = शरीर ढाक्नुभएका
परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गद-नूपुरम् = बहुमूल्य हार, बाला, मुकुट, बाजुबन्द र पाउजुले सिँगारिएनुभएका (भगवान्को ध्यान गर्नुपर्छ)

वाक्यार्थ– मदमत्त भमराको मधुर ध्वनिले युक्त भएको वनमालाद्वारा शरीर ढाक्नुभएका, बहुमूल्य हार, बाला, मुकुट, बाजुबन्द र पाउजुले सिँगारिनुभएका भगवान्को ध्यान गर्नुपर्छ।

काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्।

दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम्॥ १६॥

पदार्थ–

काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं = कम्मरमा सुवर्ण आदि आभूषणद्वारा बनेको पेटीले सजिनुभएका
हृदयाम्भोजविष्टरम् = भक्तहरूको हृदयकमलरूप आसनमा रहनुभएका
दर्शनीयतमं = दर्शन गर्न योग्य
शान्तं = शान्त एवं
मनोनयनवर्धनम् = मन र आँखालाई आनन्दित पार्नुहुने (भगवान्को ध्यान गर्नुपर्दछ)

वाक्यार्थ– कम्मरमा सुवर्ण आदि आभूषणले बनेको पेटीद्वारा सजिनुभएका, भक्तहरूको हृदयकमलरूप आसनमा रहनुभएका, दर्शन गर्न योग्य, शान्त एवं मन र आँखालाई आनन्दित पार्नुहुने भगवान्को ध्यान गर्नुपर्दछ।

अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम्।

सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम्॥ १७॥

पदार्थ–

अपीच्यदर्शनं = अत्यन्त सुन्दर स्वरूपले युक्त
सर्वलोकनमस्कृतम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूद्वारा नमस्कार गरिनुभएका
शश्वत् = सधैँ
कैशोरे = किशोर
वयसि = अवस्थामा
सन्तं = रहनुभएका
भृत्यानुग्रहकातरम् = भक्तहरू-माथि कृपा गर्नको लागि आतुर हुनुहुने (भगवान्को ध्यान गर्नुपर्छ)

वाक्यार्थ– अत्यन्त सुन्दर स्वरूपले युक्त, सम्पूर्ण प्राणीहरूद्वारा नमस्कार गरिनुभएका, सधैं किशोर अवस्थामा रहनुभएका एवं भक्तहरूमाथि कृपा गर्नको लागि आतुर हुनुहुने भगवान्‌को ध्यान गर्नुपर्छ।

कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम्।
ध्यायेद् देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः॥ १८॥

पदार्थ–

कीर्तन्यतीर्थयशसं = प्रशंसनीय पवित्र यशयुक्त
पुण्यश्लोकयशस्करम् = परम यशस्वीहरूको यशलाई बढाउने
समग्राङ्गं = सम्पूर्ण सुन्दर अङ्गहरूले युक्त हुनुभएका
देवं = भगवान्‌को
ध्यायेत् = त्यति वेलासम्म ध्यान गरोस्
यावत् = जति वेलासम्म
मनः = मन
न च्यवते = भगवान्‌को ध्यानबाट फर्कंदैन

वाक्यार्थ– प्रशंसनीय पवित्र यशयुक्त, परम यशस्वीहरूको यशलाई बढाउने एवं सम्पूर्ण सुन्दर अङ्गहरूले युक्त हुनुभएका भगवान्‌को त्यति वेलासम्म ध्यान गरोस् जति वेलासम्म मन भगवान्‌को ध्यानबाट फर्कंदैन।

स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम्।
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा॥ १९॥

पदार्थ–

शुद्धभावेन = निष्कामभावले युक्त
चेतसा = आफ्नो मनद्वारा
गुहाशयम् = हृदयमा विराजमान
प्रेक्षणीयेहितं = दर्शनीय लीला गर्नुहुने (भगवान्‌को)
स्थितं = उभिनुभएको
व्रजन्तम् = हिँड्दै गर्नुभएको
आसीनं = बसिरहनुभएको
शयानं = सुतिरहनुभएको
वा = अथवा (स्वरूपको)
ध्यायेत् = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– निष्कामभावले युक्त आफ्नो मनले हृदयमा विराजमान, दर्शनीय लीला गर्नुहुने भगवान्‌को उभिनुभएको, हिँड्दै गर्नुभएको, बसिरहनुभएको अथवा सुतिरहनुभएको स्वरूपको ध्यान गरोस्।

तस्मिँल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम्।
विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः॥ २०॥

पदार्थ–

तस्मिन् = भगवान्‌को विग्रहमा
लब्धपदं = स्थिर भएर
सर्वावयवसंस्थितम् = भगवान्‌का सम्पूर्ण अङ्गप्रत्यङ्गमा लागेको
चित्तं = मनलाई
विलक्ष्य = जानेर

मुनिः = योगीले (आफ्नो मनलाई)
भगवतः = भगवान्‌को
एकत्र = एक–एक
अङ्गे = अङ्गमा
संयुञ्ज्याद् = स्थिर गराओस्

वाक्यार्थ– योगीले जब भगवान्‌को विग्रहमा आफ्नो मन राम्रोसँग स्थिर भएको पाउँछ त्यसपछि उसले आफ्नो मनलाई भगवान्‌को एक–एक अङ्गमा स्थिर गराओस्।

सञ्चिन्तयेद् भगवतश्चरणारविन्दं
वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम्।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल-
ज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम्॥ २१॥

पदार्थ–
वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् = वज्र, अङ्कुश, ध्वजा, कमल आदिको चिह्नले युक्त
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल-ज्योत्स्नाभिः = प्रकाशमय रातो रङ्गले सुशोभित लामा–लामा नखसमूहको कान्तिद्वारा
आहतमहद्धृदयान्धकारम् = आफ्नो ध्यान गर्ने भक्तहरूका हृदयको अन्धकारलाई नाश गर्ने
भगवतः = भगवान्‌का
चरणारविन्दं = चरणकमलको
सञ्चिन्तयेत् = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– वज्र, अङ्कुश, ध्वजा, कमल आदिको चिह्नले युक्त एवं प्रकाशमय रातो रङ्गले सुशोभित लामा–लामा नखसमूहको कान्तिद्वारा आफ्नो ध्यान गर्ने भक्तहरूका हृदयको अन्धकारलाई नाश गर्ने भगवान्‌का चरणकमलको ध्यान गरोस्।

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्।
ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं
ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम्॥ २२॥

पदार्थ–
यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन = जुन चरणकमललाई प्रक्षालन गर्दै निस्केको पवित्र गङ्गाको जलरूप
तीर्थेन = संसारबाट तार्ने तीर्थलाई
मूर्ध्नि = शिरमा
अधिकृतेन = धारण गर्नाले
शिवः = महादेव पनि
शिवः = मङ्गलमय
अभूत् = हुनुभयो (यस्तो)
ध्यातुः = ध्यान गर्नेवाला भक्तका
मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं = चित्तमा रहेका पापका पर्वतलाई फोड्न छोडिएको वज्र समान भएका
भगवतः = भगवान्‌का

चरणारविन्दम् = चरणकमललाई	**चिरं** = लामो समयसम्म	**ध्यायेत्** = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– जुन चरणकमललाई प्रक्षालन गर्दै निस्केको पवित्र गङ्गाको जल संसारसागरबाट तार्ने तीर्थरूप छ, त्यो गङ्गाजल शिरमा धारण गरेर मात्र महादेव पनि मङ्गलमय हुनुभयो। ध्यान गर्नेवाला भक्तको चित्तमा रहेका पापका पर्वतहरूलाई फोड्न छोडिएका वज्रसमान भएका भगवान्‌का यस्ता चरणकमललाई लामो समयसम्म ध्यान गरोस्।

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या
लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः।
ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्
संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात्॥ २३॥

पदार्थ–

जलजलोचनया = कमलजस्तै आँखा भएकी	**लक्ष्म्या** = लक्ष्मीले	**करपल्लवरोचिषा** = प्रकाशमान करकमलले
सुरवन्दितया = देवताहरूद्वारा स्तुति गरिएकी	**अभवस्य** = जन्मरहित भएका	**संलालितं** = स्पर्श गर्दै सेवा गर्नुहुन्थ्यो (ती घुँडाको)
अखिलस्य = सम्पूर्ण जगत्‌को	**विभोः** = भगवान्‌का	**हृदि** = आफ्नो हृदयमा
विधातुः = सृष्टि गर्ने ब्रह्माजीकी	**यत्** = जुन	**कुर्यात्** = ध्यान गरोस्
जनन्या = आमा	**जानुद्वयं** = दुई घुँडालाई	
	ऊर्वोः = आफ्ना दुई जाँघमाथि	
	निधाय = राखेर	

वाक्यार्थ– कमलजस्तै आँखा भएकी, सम्पूर्ण देवताहरूद्वारा स्तुतिगान गरिएकी एवं सम्पूर्ण जगत्‌को सृष्टि गर्ने ब्रह्माजीकी जननी लक्ष्मीले जन्मरहित भएका भगवान्‌का जुन दुई घुँडालाई आफ्ना दुई जाँघमाथि राखेर प्रकाशमान करकमलले स्पर्श गर्दै सेवा गर्नुहुन्थ्यो ती घुँडाको आफ्नो हृदयमा ध्यान गरोस्।

ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमाना-
वोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ।
व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमान-
काञ्चीकलापपरिरम्भिनितम्बबिम्बम्॥ २४॥

पदार्थ–

सुपर्णभुजयोः = गरुडको काँधमाथि	**अधिशोभमानौ** = शोभायमान भएका	**अतसिकाकुसुमावभासौ** = आलसको फूलझैं

नीलकान्तियुक्त
ओजोनिधी = शक्तिको केन्द्र भएको
ऊरू = भगवान्‌को उरूप्रदेशको ध्यान गरोस् (त्यसै गरी)
व्यालम्बिपीतवरवाससि = गोलीगाँठोसम्म लत्रिएको अत्यन्त सुन्दर पीताम्बरमा
वर्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि-नितम्बबिम्बम् = सजाइएका मेखलाका झुत्ताहरूद्वारा आलिङ्गन गरिएको (भगवान्‌को) नितम्बबिम्बको (चिन्तन गरोस्)

वाक्यार्थ– गरुडको काँधमाथि शोभायमान भएका, आलसको फूलजस्तै नीलकान्तियुक्त एवं शक्तिको केन्द्र भएको भगवान्‌का उरूप्रदेशको ध्यान गरोस्। त्यसै गरी गोलीगाँठोसम्म लत्रिएको अत्यन्त सुन्दर पीताम्बरमा सजाइएका मेखलाका झुत्ताहरूद्वारा आलिङ्गन गरिएको भगवान्‌को नितम्बबिम्बको ध्यान गरोस्।

नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं
यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम्।
व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य
ध्यायेद् द्वयं विशदहारमयूखगौरम्॥ २५॥

पदार्थ–

भुवनकोशगुहोदरस्थं = सम्पूर्ण भुवनको उत्पत्तिको स्थान भएको भगवान्‌को उदरमा रहेको
नाभिह्रदं = नाभिसरोवरको ध्यान गरोस्
यत्र = जहाँबाट
आत्मयोनिधिषणाखिल-लोकपद्मम् = ब्रह्माजीको उत्पत्तिस्थान मानिएको सर्वलोकमय कमल
व्यूढं = उत्पन्न भएको थियो (त्यसै गरी)
अमुष्य = भगवान्‌को
हरिन्मणिवृषस्तनयोः द्वयं = उत्तम मरकतमणि जस्ता दुबै स्तनको
ध्यायेत् = ध्यान गरोस् जो
विशदहारमयूखगौरम् = निर्मल हारको प्रकाशबाट गोरो वर्णको देखिएका छन्

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण भुवनहरूको उत्पत्तिको स्थान भएका भगवान्‌को उदरमा रहेको नाभिसरोवरको ध्यान गरोस् जहाँबाट ब्रह्माजीको उत्पत्तिस्थान मानिएको सर्वलोकमय कमल उत्पन्न भएको थियो। त्यसै गरी भगवान्‌का उत्तम मरकतमणि जस्ता दुबै स्तनको ध्यान गरोस् जो निर्मल हारको प्रकाशबाट गोरो वर्णका देखिएका छन्।

वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः
पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम्।

कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं
कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥ २६ ॥

पदार्थ–

महाविभूतेः = ऐश्वर्यशाली (लक्ष्मीजीको) **अधिवासम्** = निवासस्थान भएको **पुंसां** = ध्यान गर्ने भक्तहरूको **मनोनयननिर्वृतिम्** = मन र आँखालाई आनन्दित **आदधानम्** = तुल्याउने	**अखिललोकनमस्कृतस्य** = सम्पूर्ण लोकद्वारा नमस्कार गरिएका **ऋषभस्य** = भगवान् श्रीहरिको **वक्षः** = वक्षःस्थलको ध्यान गरोस् **कौस्तुभमणेः** = कौस्तुभमणिलाई नै	**अधिभूषणार्थं** = सुशोभित गर्नका लागि त्यस मणिलाई धारण गर्ने **कण्ठं** = कण्ठप्रदेशलाई **च** = पनि **मनसि** = मनमा **कुर्यात्** = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यशाली लक्ष्मीजीको निवासस्थान भएको, ध्यान गर्ने भक्तहरूको मन र आँखालाई आनन्दित तुल्याउने एवं सम्पूर्ण लोकद्वारा नमस्कार गरिएको भगवान् श्रीहरिको वक्षःस्थलको ध्यान गरोस्। त्यसपछि कौस्तुभमणिलाई सुशोभित गर्नकै लागि त्यस मणिलाई धारण गर्ने कण्ठप्रदेशको पनि मनमा ध्यान गरोस्।

बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन
निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान्।
सञ्चिन्तयेद् दशशतारमसह्यतेजः
शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम्॥ २७ ॥

पदार्थ–

अधिलोकपालान् = सम्पूर्ण लोकपालहरूको आश्रय भएका **मन्दरगिरेः** = मन्दर पर्वतलाई **परिवर्तनेन** = घुमाउँदा **निर्णिक्तबाहुवलयान्** = चम्किएका बालायुक्त	**बाहून्** = चार हातहरू एवं **असह्यतेजः** = सहन गर्न नसकिने तेजयुक्त **दशशतारम्** = हजारौं दाँतीहरू भएको सुदर्शनचक्र **च** = र	**तत्करसरोरुहराजहंसम्** = भगवान्को करकमलमा राजहंस समान शोभायमान भएको **शङ्खं** = शङ्खको **च** = पनि **सञ्चिन्तयेत्** = ध्यान गर्नू

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण लोकपालहरूको आश्रय भएका भगवान्का चार हातहरूको ध्यान गर्नू, जुन हातहरूमा लगाइएका बाला आदि आभूषणहरू समुद्रमन्थनको समयमा मन्दराचल पर्वतलाई घुमाउँदा निस्केको प्रकाशले चम्किएका छन्। त्यसै गरी असह्य तेजयुक्त एवं हजारौं दाँतीहरू

भएको सुदर्शनचक्र र भगवान्का करकमलमा राजहंससमान शोभायमान भएको शङ्खको पनि ध्यान गर्नू।

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत
दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन।
मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां
चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे॥ २८॥

पदार्थ–

अरातिभटशोणितकर्दमेन = दैत्य सेनाहरूको रगतरूपी हिलोले
दिग्धाम् = लिप्त भएको
भगवतः = भगवान्को
दयितां = अत्यन्त प्रिय
कौमोदकीं = कौमोदकी गदाको
स्मरेत = स्मरण (ध्यान) गर्नू
मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां = भ्रमरहरूको समूहबाट निस्केको ध्वनिले शब्दायमान
मालां = वनमालाको (ध्यान गर्नू, त्यसै गरी)
कण्ठे = घाँटीमा रहेको
अमलं = दोषरहित भएको
चैत्यस्य = जीवको
तत्त्वम् = तत्त्वस्वरूप मानिएको
अस्य = भगवान्को
मणिम् = कौस्तुभमणिको (पनि ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– दैत्य सेनाहरूको रगतरूपी हिलोले लिप्त भएको भगवान्को अत्यन्त प्रिय कौमोदकी गदाको स्मरण गर्नू। भ्रमरहरूको समूहबाट निस्केको ध्वनिले शब्दायमान वनमालाको ध्यान गर्नू। त्यसै गरी घाँटीमा रहेको, दोषरहित भएको, जीवको तत्त्वस्वरूप मानिएको एवं भगवान्द्वारा लगाइएको कौस्तुभमणिको पनि ध्यान गरोस्।

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः
सञ्चिन्तयेद् भगवतो वदनारविन्दम्।
यद् विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन
विद्योतितामलकपोलमुदारनासम्॥ २९॥

पदार्थ–

भृत्यानुकम्पितधिया = आफ्ना भक्तमाथि अनुकम्पा गर्नका लागि
इह = यस मर्त्यलोकमा
गृहीतमूर्तेः = अवतार ग्रहण गर्नुहुने
भगवतः = भगवान् नारायणका
विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन = कानमा लगाइएका चम्किला कुण्डल हल्लिनाले
विद्योतितामलकपोलम् = अत्यन्त चम्किएका गाला भएको
उदारनासम् = अत्यन्त मनमोहक नासिकाले युक्त
यत् = जुन

वदनारविन्दम् = मुखकमल छ	(त्यसको पनि)	**सञ्चिन्तयेत्** = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– आफ्ना भक्तमाथि अनुकम्पा गर्नका लागि यस मर्त्यलोकमा अवतार ग्रहण गर्नुहुने भगवान् नारायणका कानमा लगाइएका चम्किला कुण्डल हल्लिनाले अत्यन्त चम्किएका गाला एवं अत्यन्त मनमोहक नासिका भएको जुन कमल जस्तै सुन्दर अनुहार छ त्यसको पनि ध्यान गरोस्।

यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं
भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम्।
मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं
ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु ॥ ३० ॥

पदार्थ–

कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् = घुम्रिएको कपालको समूहद्वारा सुशोभित	**मीनद्वयाश्रयम्** = माछाको जोडी रहेको	**उल्लसद्भ्रु** = उन्नत आँखीभौँद्वारा सुशोभित
स्वया = आफ्नो	**श्रीनिकेतम्** = लक्ष्मीको आश्रय भएको कमलको	**मनोमयम्** = मनोहर
भूत्या = ऐश्वर्यद्वारा	**अधिक्षिपदब्जनेत्रं** = शोभालाई पनि तिरस्कार गर्न सक्ने कमलनयनद्वारा सुशोभित एवं	**यत्** = जुन मुखारविन्द छ (त्यसको)
अलिभिः = भमराहरूद्वारा		**अतन्द्रितः** = सावधान भएर
परिसेव्यमानं = सेवित		**ध्यायेत्** = ध्यान गर्नू

वाक्यार्थ– घुम्रिएको कपालको समूहद्वारा सुशोभित भगवान्‌को मुखमण्डलले आफ्नो सौन्दर्यद्वारा भमराहरूद्वारा सेवित कमलको कोशलाई पनि तिरस्कार गरिरहेको छ र भगवान्‌का कमलसदृश ठूला एवं चञ्चल नेत्रले त्यसै कमलमाथि खेलिरहेका माछाको जोडीको शोभालाई पनि तिरस्कार गरिरहेका छन्। उन्नत आँखीभौँद्वारा सुशोभित भगवान्‌को त्यस्तो मनोहर अनुहारलाई मनमा राखेर सावधान भएर त्यसैको ध्यान गर्नू।

तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोर-
तापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः।
स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं
ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायाम्॥ ३१ ॥

पदार्थ–

कृपया = कृपा र	**अधिकं** = अत्यन्त	**विपुलप्रसादं** = ज्यादै प्रसन्नता

दिने
स्निग्धस्मितानुगुणितं = स्नेहयुक्त मुस्कानद्वारा युक्त भएको
अतिघोरतापत्रयोपशमनाय = अत्यन्त डरलाग्दा आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक यी तापत्रय नाश गर्नका लागि
तस्य = भगवान्को
अक्ष्णोः = आँखाबाट
निसृष्टम् = निक्लेको
अवलोकम् = हेराइलाई
विपुलभावनया = ज्यादै प्रेमभावका साथ
चिरं = लामो समयसम्म
गुहायाम् = हृदयरूपी गुफामा
ध्यायेत् = ध्यान गर्नू

वाक्यार्थ– आफ्नो हृदयरूपी गुफामा ज्यादै प्रेमभावका साथ लामो समयसम्म भगवान्का नेत्रका हेराइको ध्यान गर्नू, जुन हेराइ कृपा एवं ज्यादै प्रसन्नता दिने र स्नेहयुक्त मुस्कानद्वारा झन्-झन् सुन्दर हुन्छ र जुन हेराइ अत्यन्त डरलाग्दा आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक तापको नाश गर्नका लागि प्रकट हुन्छ।

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्र-
शोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम्।
सम्मोहनाय रचितं निजमाययास्य
भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य॥ ३२॥

पदार्थ–
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
अवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रु-सागरविशोषणम् = सम्पूर्ण भक्तजनको अश्रुसागरलाई छिटोभन्दा छिटो सुकाइदिएर सुख प्राप्त गराउने
अत्युदारम् = अत्यन्त उदार
हासं = मुस्कानलाई (ध्यान गर्नू)
मुनिकृते = मुनिको उपकारक र
मकरध्वजस्य = कामदेवलाई
सम्मोहनाय = मोहित गर्नको लागि
निजमायया = आफ्नो मायाद्वारा
रचितं = रचना गरिएको
अस्य = यहाँ भगवान्का
भ्रूमण्डलं = आँखीभौँको पनि (ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरिको सम्पूर्ण भक्तजनको अश्रुसागरलाई छिटोभन्दा छिटो सुकाइदिएर सुख प्राप्त गराउने अत्यन्त उदार मुस्कानको ध्यान गरोस्। मुनिलाई उपकार र कामदेवलाई मोहित गर्नको लागि आफ्नो मायाद्वारा रचना गरिएको भगवान्को आँखीभौँको पनि ध्यान गर्नू।

ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठ-
भासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति।
ध्यायेत् स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णो-
र्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत्॥ ३३॥

पदार्थ–

स्वदेहकुहरे = आफ्नो हृदयगुफामा
अवसितस्य = विराजमान
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
ध्यानायनं = ध्यान गर्न योग्य
बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनु-द्विजकुन्दपङ्क्ति = माथिको र तल्लो ओठको अत्यधिक कान्तिका कारण कुन्द फूल जस्तै सेता छोटा-छोटा दाँतका लहरले युक्त
प्रहसितं = हाँसोको
ध्यायेत् = ध्यान गरोस् (यसरी)
भक्त्यार्द्रया = अत्यन्त प्रेमार्द्र भावले (भगवान्मा)
अर्पितमनाः = मन अर्पण गरेपछि
पृथग् = अन्य पदार्थलाई
न दिदृक्षेत् = देख्ने इच्छा नगर्नू

वाक्यार्थ– आफ्नो हृदयगुफामा विराजमान भगवान् विष्णुको हाँसोको ध्यान गर्नू, जुन हाँसो ध्यान गर्न योग्य छ र जुन हाँसो भगवान्को माथिको र तल्लो ओठको अत्यधिक कान्तिका कारण कुन्द फूल जस्तै सेता छोटा-छोटा दाँतका लहरले युक्त छ। यस प्रकार अत्यन्त प्रेमार्द्र भावले भगवान्मा मन अर्पण गरेर ध्यानमा रहेपछि अन्य पदार्थलाई देख्ने इच्छा नगर्नू।

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमान-
स्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

एवं = यसरी (ध्यान गरिसकेपछि)
भगवति = भगवान्
हरौ = हरिमा
प्रतिलब्धभावः = अत्यन्त प्रेमभाव बढेको र
भक्त्या = भक्तिद्वारा
द्रवद्धृदयः = हृदय द्रवीभूत भएको एवं
प्रमोदात् = आनन्दले
उत्पुलकः = रोमाञ्चित भएको साधकले
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया = उत्कण्ठाजन्य खुसीको अश्रुधाराद्वारा
मुहुः = बारम्बार
अर्द्यमानः = नुहाउँदै
तत् = त्यो
चित्तबडिशं = भगवत्प्राप्तिका लागि बल्छीजस्तै भएको चित्तलाई
अपि च = पनि
शनकैः = बिस्तारै-बिस्तारै
वियुङ्क्ते = ध्येय परमात्माबाट हटाउँछ

वाक्यार्थ– यसरी ध्यान गरिसकेपछि भगवान् श्रीहरिमा अत्यन्त प्रेम भाव बढेको र भक्तिद्वारा हृदय द्रवीभूत भएको एवं आनन्दले रोमाञ्चित भएको साधकले उत्कण्ठाजन्य खुसीको अश्रुधारामा बारम्बार नुहाउँदै भगवत्प्राप्तिका लागि बल्छीजस्तै भई भगवत्प्राप्तिका लागि साधन भएको चित्तलाई पनि बिस्तारै-बिस्तारै ध्येय परमात्माबाट हटाउँछ।

मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं
निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः॥ ३५॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
अर्चिः = दियोको ज्वाला (तेल सकिएपछि आफ्नो कारणरूप तेजमा विलीन हुन्छ त्यसै गरी)
यर्हि = जब
मुक्ताश्रयं = आफ्नो आश्रय अहङ्कारलाई छोडेको
निर्विषयं = कुनै पनि विषयमा संलग्न नभएको
विरक्तं = विषयबाट टाढा रहेको
मनः = मन
सहसा = अचानक
निर्वाणम् = ब्रह्माकार भावमा
ऋच्छति = प्राप्त हुन्छ
अत्र = यस अवस्थामा
पुरुषः = जीवात्माले
प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः = प्रकृतिका गुणको कारणले खडा भएका देह आदि उपाधिबाट निवृत्त भएपछि
अव्यवधानम् = ध्याता, ध्येय, ध्यान इत्यादि भावले रहित
एकम् = एक मात्र
आत्मानम् = परमात्मालाई
अन्वीक्षते = सर्वत्र देख्न थाल्दछ

वाक्यार्थ– जसरी दियोको ज्वाला तेल सकिएपछि आफ्नो कारणरूप तेजमा विलीन हुन्छ त्यसै गरी आफ्नो आश्रय अहङ्कारलाई छोडेको, कुनै पनि विषयमा संलग्न नभएको एवं विषयबाट टाढा रहेको मन अचानक ब्रह्माकार भावमा प्राप्त हुन्छ। त्यस अवस्थामा जीवात्माले प्रकृतिका गुणको कारणले खडा भएका देह आदि उपाधिबाट निवृत्त भएपछि ध्याता, ध्येय, ध्यान इत्यादि भावले रहित एक मात्र परमात्मालाई सर्वत्र देख्न थाल्दछ।

विवरण– ध्याता भनेको ध्यान गर्ने जीव हो, ध्येय परमात्मा हुन् र उनमा अनुराग राखी गरिने निरन्तर चिन्तन ध्यान हो। ध्यानकालमा यी तीनवटै चीज स्फुरित भएका हुन्छन्। त्यसैले ध्यानमा परमात्माको अखण्ड आनन्द अनुभव गर्न सकिन्न। भगवत्प्रेम र निरन्तर भगवच्चिन्तनबाट सूक्ष्म र विक्षेपरहित भएको चित्त बिस्तारै ध्याता, ध्यान र ध्येयबाट पनि निवृत्त भई आफ्नै स्वरूपमा शान्त हुन उन्मुख हुन्छ।

जसरी तेल सकिएपछि दियोको ज्वाला आफ्नो कारण तेज तत्त्वमा मिल्छ, त्यसै गरी अन्तःकरणको राग समाप्त भएपछि अन्तःकरण पनि त्रिपुटीबाट अलग बन्दछ र परमात्मामा मिल्दछ। शरीर आदि उपाधि हुँदा नै समस्त भेदव्यवहार चल्दछ। जब शरीर आदि उपाधिहरू प्रगाढ ध्यानबाट निवृत्त हुन्छन् तब पुरुष पनि त्रिपुटीबाट निवृत्त हुन्छ। यो व्यवधान अथवा अवरोध नभएको स्थिति हो जहाँ अन्तःकरण आफूभन्दा अलग ध्येय वस्तुको चिन्तन गर्न सक्रिय हुँदैन। यो समयमा अन्तःकरण आफ्नो मूलस्वरूप परमात्मतत्त्वमा गई लीन बन्दछ र त्रिपुटीको भान हराएर अखण्ड आनन्दस्वरूप ध्येय वस्तु मात्र स्फुरित हुन्छ। शरीर आदि उपाधिको प्रतीति

नष्ट भएपछि मात्र यो स्थिति आउँछ।

सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये।
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः॥ ३६॥

पदार्थ–

एतया = यस किसिमको	**सः** = त्यो योगी	**यत्** = जो
योगाभ्यासबाट प्राप्त	**अपि** = पनि	**दुःखयोः** = सुखदुःखको
मनसः = मनको	**तस्मिन्** = त्यो परमपुरुषार्थभूत	**हेतुत्वम्** = भोक्तृत्व
चरमया = अविद्याले रहित	**सुखदुःखबाह्ये** = सुख र दुःखले	**स्वात्मन्** = आफैँमा (देखथ्यो
भएको चरम	रहित भएको	त्यो भोक्तृत्व)
निवृत्त्या = लयरूप निवृत्तिबाट	**महिम्नि** = परब्रह्म पदमा	**असति** = अविद्याजन्य
उपलब्धपरात्मकाष्ठः = परब्रह्म	**अवसितः** = प्राप्त हुन्छ	**कर्तरि** = अहङ्कारमा नै (छ भन्ने)
परमात्माको साक्षात्कार गरेको	**अपि** = र	**विधत्ते** = गर्दछ (देखदछ)

वाक्यार्थ– योगाभ्यासबाट प्राप्त भएको मनको यस अविद्यारहित लयरूप चरम निवृत्तिद्वारा आफ्नो सुख-दुःखरहित ब्रह्मरूप महिमामा स्थित भएर परमात्मतत्त्वको साक्षात्कार गरिसकेपछि त्यो योगीले जुन सुख-दुःखको भोक्तृत्वलाई पहिला अज्ञानवश आफ्नै स्वरूपमा देखदथ्यो त्यसलाई अब अविद्याजन्य अहङ्कारमा नै देखदछ।

विवरण– वेदान्तसिद्धान्तअनुसार आत्मा ज्ञानरूप भएकाले ऊ ज्ञाता अथवा प्रमाता होइन, प्रमाता नभएकाले ऊ कर्ता होइन, कर्ता नभएकाले ऊ भोक्ता पनि होइन। जसले केही जान्दछ उसलाई प्रमाता भनिन्छ। जसले केही गर्दछ उसलाई कर्ता भनिन्छ। अनि जसले कुनै पनि पदार्थको भोग गर्दछ उसलाई भोक्ता भनिन्छ। यो प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्व आदि धर्महरू आत्मासँग सम्बन्धित नभएर अहङ्कारसँग सम्बन्धित धर्म हुन्। कुनै पनि वस्तुले आफ्नो असली धर्मलाई कुनै पनि परिस्थितिमा छाड्दैन। आगोको धर्म उष्णता हो र जलको धर्म चिसोपन हो। अतः अग्निले आफ्नो उष्णता र जलले चिसोपन छाड्दैनन्।

जसरी जपाकुसुमको सान्निध्यले जपाकुसुममा रहेको रातोपनको प्रतीति स्फटिकमा हुन्छ र स्फटिक स्वच्छ भए तापनि रातो देखिन्छ त्यसै गरी जाग्रत् र स्वप्न अवस्थामा अहङ्कार हुनाले अहङ्कारमा रहेका प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्वको प्रतीति आत्मामा हुन थाल्दछ। जसरी एकपटक जपाकुसुमलाई हटाएर स्फटिकको स्वच्छताको ज्ञान भएपछि फेरि जपाकुसुम अगाडि ल्याउँदा फेरि स्फटिक रातो देखिए तापनि जसलाई स्फटिकको स्वच्छताको ज्ञान भएको छ उसले

'वास्तवमा स्फटिक त स्वच्छ छ तर जपाकुसुमको सान्निध्यको कारणले जपाकुसुमको रातोपन स्फटिकमा देखिएको मात्र हो, वस्तुतः स्फटिक स्वच्छ नै छ' भन्दछ। त्यसै गरी जब मुमुक्षुले एक पटक ब्रह्माकार वृत्तिद्वारा अविद्याको निवृत्ति गरेर आत्मा अप्रमाता, अकर्ता र अभोक्ता हो भन्ने ज्ञान गर्दछ त्यसपछि फेरि प्रारब्धभोगको कारणले अविद्यालेशद्वारा फेरि पनि आत्मामा प्रमातृत्व आदि प्रतीति भए तापनि यी प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्व आदि धर्महरू अहङ्कारका धर्म हुन्, आत्मामा यी केवल प्रतीत मात्र भएका हुन् भन्ने कुरा उसले जान्दछ।

देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः॥ ३७॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
मदिरामदान्धः = मदिराको नशामा डुबेको मान्छेले
परिकृतं = कम्मर आदिमा बाँधिएको
वासः = कपडा (खसे पनि वास्ता गर्दैन)
अथ = त्यसरी नै
चरमः = चरम अवस्थामा पुगेको
सिद्धः = योगीले
दैवात् = प्रारब्धअनुसार
स्थितम् = आसनमा बसेको
उत्थितं = आसनबाट उठेको
दैववशात् = प्रारब्धकर्मअनुसार
अपेतं = अन्यत्र गएको अथवा
उपेतम् = पुनः प्राप्त भएको
वा = अथवा
तं = त्यस
देहं = शरीरलाई
च = पनि
न विपश्यति = वास्ता गर्दैन
यतः = किनभने (उसले)
स्वरूपम् = परब्रह्म परमात्माको स्वरूपलाई
अध्यगमत् = प्राप्त गरिसकेको हुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी मदिराको नशामा डुबेको मान्छेले कम्मर आदिमा बाँधिएको कपडा खसे पनि वास्ता गर्दैन त्यसरी नै चरम अवस्थामा पुगेको योगीले प्रारब्धअनुसार आसनमा बसेको, आसनबाट उठेको अथवा प्रारब्धकर्मअनुसार अन्यत्र गएको अथवा पुनः प्राप्त भएको त्यस शरीरलाई पनि वास्ता गर्दैन, किनभने उसले परब्रह्म परमात्माको स्वरूपलाई प्राप्त गरिसकेको हुन्छ।

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः।

तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

यावत् = जति वेलासम्म	**अपि** = पनि	**सप्रपञ्चम्** = प्रपञ्चले सहित भएको
स्वारम्भकं = शरीरलाई उत्पन्न गराउने	**सासुः** = जीवित भएर	**स्वाप्नं** = स्वप्नजस्तै अयथार्थ
कर्म = प्रारब्ध कर्म (रहन्छ)	**एव** = नै	**तं** = त्यस देहलाई
खलु = त्यति वेलासम्म नै	**प्रतिसमीक्षते** = रहिरहन्छ	**पुनः** = फेरि
दैववशगः = प्रारब्ध संस्कारको वशमा परेको	**अधिरूढसमाधियोगः** = योगद्वारा समाधिमा स्थित भएको	**न भजते** = स्वीकार गर्दैन
देहः = शरीर	**प्रतिबुद्धवस्तुः** = आत्मतत्त्वको साक्षात्कार गरेको योगीले	

वाक्यार्थ– जति वेलासम्म शरीरलाई उत्पन्न गराउने प्रारब्ध कर्म रहन्छ त्यति वेलासम्म प्रारब्ध संस्कारको वशमा परेको शरीर चाहिँ जीवित भएर नै रहिरहन्छ। योगद्वारा समाधिमा स्थित भएको हुनाले आत्मतत्त्वको साक्षात्कार गरेको योगीले प्रपञ्चले सहित भएको स्वप्नजस्तै अयथार्थ त्यस देहलाई फेरि स्वीकार गर्दैन।

यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद् देहादेः पुरुषस्तथा ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**च** = पनि	**अभिमतात्** = मानिने
मर्त्यः = मरणधर्मा जीव	**पृथक्** = छुट्टै	**देहादेः** = देह, इन्द्रिय, अन्तःकरण आदिबाट
पुत्रात् = पुत्रदेखि	**प्रतीयते** = देखिन्छ	**अपि** = पनि
च = र	**तथा** = त्यसै गरी	**पुरुषः** = साक्षी पुरुष अलग छ
वित्तात् = धनदेखि	**आत्मत्वेन** = आत्मा भनेर	

वाक्यार्थ– जसरी मरणधर्मा जीव पुत्र, धन आदिभन्दा छुट्टै देखिन्छ त्यसै गरी आत्मा भनेर मानिने देह, इन्द्रिय, अन्तःकरण आदिबाट पनि साक्षी पुरुष अलग छ।

विवरण– अविवेकी मनुष्यहरू आसक्तिले गर्दा छोरा, धन आदिमा आत्मबुद्धि गर्दछन्। वस्तुतः विचार गरेमा उसले छोरा, धन आदि वस्तुबाट आफूलाई भिन्न रहेको पाउँछ। यसै गरी मुमुक्षुले विचार गर्दा आत्मालाई पनि शरीरदेखि भिन्न रहेको पाउँछ। सामान्य मनुष्यहरूका लागि आत्मा र शरीर पृथक्-पृथक् वस्तु हुन् भन्ने बुझ्न गाह्रो छ। आत्मविचारको क्रममा सबभन्दा तल्लो स्तरका यी मानिसहरू **आत्मा वै जायते पुत्रः** भन्ने श्रुतिलाई प्रमाण मानी पुत्र नै आत्मा हो भन्ने आफ्नो

धारणालाई पुष्ट गर्दछन्। तर पुत्र र पत्नीदेखि आफू अलग हो भन्ने कुरा त सामान्य बुद्धिबाट पनि जान्न सकिन्छ। जसरी पुत्र आदिको मृत्यु हुँदा म पनि मरेँ भन्ने अनुभव भए पनि आफू पुत्रदेखि अलग हो भन्ने कुरा सामान्य मानिसलाई पनि थाहा हुन्छ, त्यसै गरी शरीरमा आत्मबुद्धि हुँदाहुँदै पनि शरीर आत्मा होइन भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ। 'जुन म बालककालमा आफ्नो पिताको काखमा बस्थेँ त्यही म अहिले पनातिहरूलाई खेलाइरहेको छु' भन्ने अनुभव हुन्छ। यदि शरीर आत्मा भएको भए बालकशरीर वृद्धशरीरमा परिवर्तन हुँदा आत्मा पनि अर्कै बन्नुपर्ने थियो। त्यसै गरी म देख्छु, म सुन्छु आदि अनुभवहरूबाट देख्ने र सुन्ने इन्द्रियहरूभन्दा आत्मतत्त्व भिन्न हो भन्ने थाहा हुन्छ।

यद्यपि यी सबै अवस्थाहरूमा अहं भनेर विषय गरिएको आत्मतत्त्वलाई नभईकन अहङ्कारलाई नै हो। अहङ्कार समेत शरीर र इन्द्रियभन्दा भिन्न छ भने आत्मतत्त्व जो शुद्ध अहं हो त्यो त झनै असङ्ग र अलग छ। अहङ्कारको मुख्य काम अपरिच्छिन्न र सर्वव्यापक आत्मतत्त्वलाई सानो क्षेत्रभित्र सीमित गरिदिनु हो। अहङ्कारबाट नै हरेक मनुष्यको सूक्ष्म शरीर र स्थूल शरीरको उत्पत्ति भएको हो। स्थूल शरीर भनेको हाडमासुले बनेको शरीर हो भने सूक्ष्म शरीर भनेको पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण अनि मन र बुद्धि गरी १७ वस्तुले बनेको शरीर हो। स्थूल शरीरको मृत्यु हुँदा पनि सूक्ष्म शरीर मर्दैन र त्यसैबाट पुनर्जन्मको चक्र चलिरहन्छ। यी दुई स्थूल र सूक्ष्म शरीर रहुन्जेल आत्मा सानो शरीरभित्र आफूलाई सीमित गर्न बाध्य हुन्छ। त्यही सीमित अनुभव नै अहङ्कार हो। सुषुप्ति अवस्थामा दुबै शरीरको भान हुँदैन, साक्षात् आत्मतत्त्वको मात्र अनुभव हुन्छ।

यस श्लोकमा आएको **देहादेः** यस पदको अर्थ माथि बताइएका स्थूल र सूक्ष्म दुबै शरीर हुन्। यी दुबै शरीर वास्तवमा आत्मा होइनन्। आत्मज्ञानीका लागि यी दुबै शरीर सपनामा देखिने शरीरजस्तै निःसार हुन्।

यथोल्मुकाद् विस्फुलिङ्गाद् धूमाद् वापि स्वसम्भवात्।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद् यथाग्निः पृथगुल्मुकात्॥ ४०॥
भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्।
आत्मा तथा पृथग् द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः॥ ४१॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
उल्मुकाद् = जल्दै गरेको काठबाट
स्वसम्भवात् = आफूबाट उत्पन्न भएको
विस्फुलिङ्गात् = झिल्काबाट
धूमात् = धुवाँबाट
वा अपि = पनि
आत्मत्वेन = आगो नै हो भनेर
अभिमताद् = मानिएको
उल्मुकात् = अगुल्टोबाट
अपि = पनि

अग्निः = आगो
पृथक् = भिन्नै छ
तथा = त्यसै गरी
भूतेन्द्रियान्तःकरणात् = भूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणबाट
प्रधानात् = प्रकृतिबाट र
जीवसंज्ञितात् = जीव मानिएको अल्पज्ञत्वविशिष्ट चैतन्यबाट पनि
भगवान् = भगवान्
द्रष्टा = साक्षीरूप
ब्रह्मसंज्ञितः = ब्रह्म भनिने
आत्मा = परमात्मा पनि
पृथक् = भिन्नै हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी बल्दै गरेको काठ, आफूबाट उत्पन्न भएको झिल्का, धुवाँ र यही नै आगो हो भनेर मानिएको अगुल्टोबाट पनि आगो भिन्नै छ त्यसै गरी भूत, इन्द्रिय, अन्तःकरण, प्रकृति र जीव मानिएको अल्पज्ञत्वविशिष्ट चैतन्यबाट पनि भगवान् साक्षीरूप ब्रह्म वा परमात्मा भिन्नै हुनुहुन्छ।

टिप्पणी– यहाँ भूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणलाई धुवाँ, प्रकृतिलाई काठ, जीवलाई झिल्का र परमात्मालाई आगोसँग तुलना गरिएको छ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम्॥ ४२॥

पदार्थ–

भूतेषु = पञ्च महाभूतबाट बनेका सम्पूर्ण पदार्थहरूमा
तदात्मताम् = कारणरूपले पञ्च महाभूत नै
इव = रहेको जस्तै (स्वरूपको साक्षात्कार भएपछि)
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
आत्मानं = आफूलाई
च = र
आत्मनि = आफूमा
सर्वभूतानि = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई
अनन्यभावेन = अभिन्नरूपले
ईक्षेत = रहेको देख्नू

वाक्यार्थ– पञ्च महाभूतबाट बनेका सम्पूर्ण पदार्थहरूमा कारणरूपले पञ्च महाभूत नै रहेको जस्तै स्वरूपको साक्षात्कार भएपछि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आफूलाई र आफूमा सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई अभिन्नरूपले रहेको देख्नू।

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते।
योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतौ स्थितः॥ ४३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
एकं = एउटै
ज्योतिः = अग्नि
स्वयोनिषु = आफ्नो कारणरूप तृण आदिमा
नाना = विभिन्न रूपले
प्रतीयते = देखिन्छ
तथा = त्यसै गरी
गुणवैषम्यात् = भिन्नभिन्न गुणका कारणले
योनीनां = मनुष्य, देव, गन्धर्व इत्यादि
प्रकृतौ = शरीरमा
आत्मा = परमात्मा पनि (विभिन्न रूपले)

स्थितः = रहेको छ

वाक्यार्थ– जसरी एउटै अग्नि आफ्नो कारणरूप तृण आदिमा विभिन्न रूपले देखिन्छ त्यसै गरी भिन्नभिन्न गुणका कारणले मनुष्य, देव, गन्धर्व इत्यादि शरीरमा परमात्मा पनि विभिन्न रूपले रहेको छ।

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम्।
दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

तस्मात् = यसैले (मेरो भक्त)
सदसदात्मिकाम् = कार्यकारणरूपले अवस्थित
स्वां = आफैँलाई मोहमा पार्ने
दैवीं = परमात्माको शक्तिरूप
दुर्विभाव्यां = अचिन्त्य
इमां = यस
प्रकृतिं = प्रकृतिलाई
पराभाव्य = जितेर
स्वरूपेण = ब्रह्मस्वरूपमा
अवतिष्ठते = अवस्थित हुन्छ

वाक्यार्थ– यसैले मेरो भक्त कार्यकारणरूपले अवस्थित आफैँलाई मोहमा पार्ने परमात्माको शक्तिरूप अचिन्त्य यस प्रकृतिलाई जितेर ब्रह्मस्वरूपमा अवस्थित हुन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेये साधनानुष्ठानं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः

भक्तिको मर्म र कालको महिमा

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।

स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् ॥ १ ॥

यथा साङ्ख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते ।

भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो ॥ २ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे भगवान्	**कथितं** = बताइएको छ	**प्रचक्षते** = भनिन्छ
प्रकृतेः = प्रकृतिको	**येन** = जसद्वारा	**भक्तियोगस्य** = त्यस
पुरुषस्य = पुरुषको	**तत्पारमार्थिकम्** = तिनीहरूको	भक्तियोगको
च = र	परस्पर विभक्त	**तत्** = त्यो
अमीषां = यी	**स्वरूपं** = यथार्थ रूप	**मार्गं** = मार्ग
महदादीनां = महत्तत्त्व आदिको	**लक्ष्यते** = जानिन्छ (त्यो	**मे** = मलाई
लक्षणं = लक्षण	लक्षण हजुरले बताउनुभयो)	**विस्तरशः** = विस्तारपूर्वक
साङ्ख्येषु = सांख्य शास्त्रहरूमा	**यत्** = जसलाई	**ब्रूहि** = बताउनुहोस्
यथा = जस्तो प्रकारले	**मूलं** = भक्तियोगको मूल	

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! प्रकृति, पुरुष र महत्तत्त्व आदिको लक्षण सांख्य शास्त्रहरूमा जस्तो प्रकारले बताइएको छ, जसद्वारा तिनीहरूको परस्पर विभक्त यथार्थ रूप जानिन्छ त्यो लक्षण हजुरले बताउनुभयो। जसलाई भक्तियोगको मूल भनिन्छ त्यस भक्तियोगको मार्ग मलाई विस्तारपूर्वक बताउनुहोस्।

विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् ।

आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे कपिलदेव	**सर्वतः** = सबै कुराहरूबाट	**जीवलोकस्य** = मरणधर्मा
येन = जसको वर्णनद्वारा	**विरागः** = वैराग्यवान्	जीवका
पुरुषः = मुमुक्षु जीव	**भवेत्** = हुन्छ (त्यो)	**विविधाः** = अनेक प्रकारका

संसृतीः = जन्म, मरण आदि गतिहरू	**मम** = मेरा लागि **आचक्ष्व** = बताउनुहोस्	

वाक्यार्थ– हे कपिलदेव ! जसको वर्णनद्वारा मुमुक्षु जीव सबै कुराहरूबाट वैराग्यवान् हुन्छ त्यस्ता मरणधर्मा जीवका अनेक प्रकारका जन्म, मरण आदि गतिहरू मेरा लागि बताउनुहोस्।

कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते।
स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः॥ ४॥

पदार्थ–

बत = निश्चय नै **यद्धेतोः** = जसको कारणबाट **जनाः** = मानिसहरू **कुशलं** = सत्कर्म **कुर्वन्ति** = गर्दछन् (त्यस्तो)	**परेषां** = ब्रह्मा आदि देवताहरूको **च** = पनि **परस्य** = देवता भएका **ईश्वररूपस्य** = ईश्वररूप	**ते** = हजुरको अंश भएको **कालस्य** = कालको **स्वरूपं** = स्वरूप (बताउनुहोस्)

वाक्यार्थ– जसको कारणबाट मानिसहरू सत्कर्म गर्दछन् त्यस्तो ब्रह्मा आदि देवताहरूका पनि देवता भएका ईश्वररूप हजुरकै अंश भएको कालको स्वरूप बताउनुहोस्।

लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुष-
श्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये।
श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया
त्वमाविरासीः किल योगभास्करः॥ ५॥

पदार्थ–

मिथ्याभिमतेः = देहादिमा अहं बुद्धि गरेका **अचक्षुषः** = ज्ञानहीन **अनाश्रये** = कुनै आश्रय नभएको **तमसि** = अज्ञानरूप अन्धकारमय संसारमा **चिरं** = लामो समयदेखि **प्रसुप्तस्य** = सुतिरहेका	(फसिरहेका) **कर्मसु** = प्रकृतिद्वारा गरिएका कर्महरूमा **अनुविद्धया** = आसक्त **धिया** = बुद्धिको कारणले **श्रान्तस्य** = थकित भएका **लोकस्य** = प्राणीहरूको कल्याणका लागि	**त्वम्** = हजुर **किल** = निश्चय नै **योगभास्करः** = योगप्रकाशक सूर्यको रूपमा **आविरासीः** = प्रकट हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– देहादिमा अहं बुद्धि गरेका, ज्ञानहीन, कुनै आश्रय नभएको अज्ञानरूप अन्धकारमय कार्यभूत संसारमा लामो समयदेखि फसिरहेका एवं प्रकृतिद्वारा गरिएका कर्महरूमा आसक्त

बुद्धिको कारणले थकित भएका प्राणीहरूको कल्याणका लागि हजुर नै योगप्रकाशक सूर्यको रूपमा प्रकट हुनुभएको छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः।
आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः॥ ६॥

पदार्थ–

कुरुश्रेष्ठ = हे विदुरजी	**वचः** = वचनको	**महामुनिः** = महामुनि कपिल भगवान्ले
इति = यस्तो प्रकारको	**प्रतिनन्द्य** = सम्मान गरेर	**तां** = ती देवहूतिलाई
मातुः = आमाको	**करुणार्दितः** = दयाले द्रवीभूत र	**आबभाषे** = भन्नुभयो
श्लक्ष्णं = मधुर	**प्रीतः** = खुसी हुनुभएका	

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यस्तो प्रकारको आमाको मधुर वचनको सम्मान गरेर दयाले द्रवीभूत र खुसी हुनुभएका महामुनि कपिल भगवान्ले देवहूतिलाई भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते।
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते॥ ७॥

पदार्थ–

भामिनि = हे प्रिय माता	**बहुविधः** = धेरै प्रकारको	**पुंसां** = जीवहरूको
मार्गैः = साधकको भावनाअनुसार	**भाव्यते** = हुन्छ, किनभने	**भावः** = भावना
भक्तियोगः = भक्तियोग	**स्वभावगुणमार्गेण** = स्वभाव र गुणका भेदले	**विभिद्यते** = भिन्न-भिन्न प्रकारको हुन्छ

वाक्यार्थ– हे माता ! साधकको भावनाअनुसार भक्तियोग धेरै प्रकारको हुन्छ, किनभने स्वभाव र गुणका भेदले जीवहरूको भावना भिन्न-भिन्न प्रकारको हुन्छ।

अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा।
संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात् स तामसः॥ ८॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्ति	**मात्सर्यम्** = मात्सर्यभाव	**भिन्नदृग्** = भेदबुद्धि राखी
हिंसां = हिंसा	**वा** = अथवा	**संरम्भी** = क्रोधी भएर
दम्भं = अभिमान	**अभिसन्धाय** = हृदयमा राखेर	**मयि** = ममा

भावं = भक्ति	**सः एव** = त्यो
कुर्यात् = गर्दछ	**तामसः** = मेरो तामस भक्त हो

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति हिंसा, अभिमान अथवा मात्सर्यभाव हृदयमा राखेर भेदबुद्धि राखी क्रोधी भएर ममा भक्ति गर्दछ त्यो मेरो तामस भक्त हो।

विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा।

अर्चादावर्चयेद् यो मां पृथग्भावः स राजसः॥ ९॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्ति	**वा** = र	**मां** = मलाई
विषयान् = विषय	**अभिसन्धाय** = चाहेर	**अर्चयेत्** = पूजा गर्दछ
यशः = यश	**अर्चादौ** = मेरो प्रतिमा आदिमा	**सः एव** = त्यही नै
ऐश्वर्यम् = ऐश्वर्य	**पृथग्भावः** = भेदबुद्धि गरेर	**राजसः** = मेरो राजस भक्त हो

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति विषय, यश र ऐश्वर्य चाहेर मेरो प्रतिमा आदिमा भेदबुद्धि गरेर मलाई पूजा गर्दछ त्यो मेरो राजस भक्त हो।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम्।

यजेद् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः॥ १०॥

पदार्थ–

कर्मनिर्हारम् = पाप कर्मको प्रायश्चित्त	**तदर्पणम्** = कर्मफल अर्पण गर्नका लागि	**पृथग्भावः** = भेदबुद्धिले
उद्दिश्य = गर्नका लागि	**यष्टव्यम्** = यज्ञ गर्नुपर्छ	**यजेत्** = पूजा गर्दछ भने
वा = अथवा	**इति** = भन्ने विचार गरी	**सः** = त्यो व्यक्ति
परस्मिन् = परमात्मामा नै	**वा** = अथवा	**सात्त्विकः** = मेरो सात्त्विक भक्त हो

वाक्यार्थ– पाप कर्मको प्रायश्चित्त गर्नका लागि या परमात्मामा नै कर्मफल अर्पण गर्नका लागि पूजा अथवा यज्ञ गर्नुपर्छ भन्ने विचार गरी भेदबुद्धिले पूजा गर्ने व्यक्ति मेरो सात्त्विक भक्त हो।

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥ ११॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्।

अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे॥ १२॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**पुरुषोत्तमे** = पुरुषोत्तम	**अहैतुकी** = निष्काम
गङ्गाम्भसः = गङ्गाको प्रवाह	**मयि** = म परमात्मामा	**भक्तिः** = भक्ति छ, त्यो भक्ति
अम्बुधौ = समुद्रतर्फ मात्र बहन्छ, त्यसै गरी	**मनोगतिः** = मनको गति	**हि** = नै
मद्‌गुणश्रुतिमात्रेण = मेरा गुणहरूको श्रवणमात्रले	**अविच्छिन्ना** = निरन्तर र	**निर्गुणस्य** = निर्गुण
सर्वगुहाशये = सर्वसाक्षी	**अव्यवहिता** = व्यवधानरहित रूपमा लागिरहने	**भक्तियोगस्य** = भक्तियोगको
	या = जुन	**लक्षणं** = लक्षण (हो भनी)
		उदाहृतम् = बताइएको छ

वाक्यार्थ– जसरी गङ्गाको प्रवाह समुद्रतर्फ मात्र बहन्छ त्यसै गरी मेरा गुणहरूको श्रवणमात्रले सर्वसाक्षी पुरुषोत्तम परमात्मामा मनको गति निरन्तर र व्यवधानरहित रूपमा लागिरहने जुन अहैतुकी भक्ति छ त्यो भक्ति नै निर्गुण भक्तियोगको लक्षण हो भनी बताइएको छ।

विवरण– संस्कृतको **भज सेवायाम्** धातुमा क्तिन् प्रत्ययको संयोजन भई भक्ति शब्द बन्दछ। यसको शाब्दिक अर्थ 'सेवा गर्नु' हुन्छ। यस सन्दर्भमा चाहिँ भक्ति शब्दले 'भगवान्प्रतिको प्रेम' भन्ने अर्थ दिएको छ। सांसारिक विषयवस्तुको आसक्तिलाई छोडेर अनन्यभावले भगवान्मा प्रेम गर्नु नै भक्ति हो।

भक्तिका सगुण र निर्गुण गरी दुई तह छन्। सगुण भक्ति भक्तिको प्रारम्भिक तह हो। यस तहको भक्तिमा भक्त भगवान्प्रति प्रेम त गर्दछ तर यसका साथसाथै उसले विभिन्न कामना पनि राखिरहेको हुन्छ। यसैले विभिन्न भाव, उद्देश्य वा कामना राखेर भगवान्प्रति प्रेम गरिने भएकाले यस तहको भक्तिलाई सगुण भक्ति भनिएको हो। सगुण भक्तिलाई नै नारद भक्तिसूत्रमा गौणी भक्ति भनिएको छ र यसका सात्त्विक, राजस र तामस गरी तीन प्रकार बताइएको छ (**गौणी त्रिधा गुणभेदादार्तादिभेदाद् वा**, नारदभक्तिसूत्र ५६)। यहाँ पनि सगुण भक्तिका सात्त्विक, राजस र तामस गरी तीन प्रकार रहेको उल्लेख गरिएको छ। यी तीन प्रकारका भक्तिको परिचय माथिका ८-१० श्लोकमा दिइएको छ।

निर्गुण भक्ति भक्तिको उच्च तह हो। यस तहको भक्तिमा भक्त कुनै पनि उद्देश्य वा कामनाविना भगवान्प्रति परमप्रेम गर्दछ (**सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा**, नारदभक्तिसूत्र २)। यही परम प्रेमको कारण भगवान्मा ऊ यति तन्मय बन्दछ कि उसले आफू भगवान्भन्दा फरक रहेको समेत थाहा पाउँदैन। यस तहको भक्तिमा भक्त र भगवान्का बीच अभेद वा अद्वैतताको स्थिति रहन्छ (**तस्मिन् तज्जने भेदाभावात्**, नारदभक्तिसूत्र ४१)। यो स्थिति परमानन्द र आत्मतत्त्वको साक्षात्कारको स्थिति हो (**यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ, तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः**, श्वेताश्वतरोपनिषद् ६। २३)। यहाँ भगवान् कपिलदेवले पनि माता देवहूतिलाई **मद्‌गुणश्रुतिमात्रेण** (मेरा गुणहरूको श्रवणमात्रले), **सर्वगुहाशये मयि** (सर्वसाक्षी म भगवान्मा) र **अविच्छिन्ना मनोगतिः** (मनको गति व्यवधानरहित रूपमा लागिरहनु) यी तीन विशेषण अंशका माध्यमबाट जसरी गङ्गाजीको प्रवाह निरन्तर रूपमा समुद्रतर्फ बगिरहन्छ त्यसै

गरी मेरा गुणहरूको श्रवण मात्रले मनको गति सर्वसाक्षी भगवान् ममा निरन्तर व्यवधानरहित रूपमा लागिरहेको निष्काम भक्ति (प्रेम) नै निर्गुण भक्ति हो भनेर बताउनुभएको छ। यसैले निर्गुण भक्ति भनेको कुनै पनि कामना नराखी गरिएको भगवान्प्रतिको परम प्रेमका कारण उत्पन्न परमानन्दको अनुभूति, परमार्थतत्त्वको साक्षात्कार अथवा अद्वैतताको स्थिति हो भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः॥ १३॥

पदार्थ–

जनाः = त्यस्ता प्रकारका निर्गुण भक्तहरूले
मत्सेवनं = मेरो सेवा
विना = बाहेक
दीयमानं = मद्वारा नै दिइएका
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यै-कत्वम् = सालोक्य, सार्ष्टि, सामीप्य, सारूप्य, र एकत्व मुक्तिलाई
अपि = पनि
न गृह्णन्ति = ग्रहण गर्दैनन्

वाक्यार्थ– त्यस्ता प्रकारका निर्गुण भक्तहरूले मेरो सेवाबाहेक मद्वारा नै दिइएका सालोक्य, सार्ष्टि, सामीप्य, सारूप्य, र एकत्व मुक्तिलाई पनि ग्रहण गर्दैनन्।

विवरण– सगुण भगवान्का उपासकले प्राप्त गर्ने मोक्ष ५ प्रकारका हुन्छन्– सालोक्य, सार्ष्टि, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्य। भगवान्को धाममा नित्य निवास गर्नुलाई सालोक्य मुक्ति भनिन्छ। भगवान्को बराबर ऐश्वर्यको भोग प्राप्त गर्नुलाई सार्ष्टि मोक्ष भनिन्छ। भगवान्को सामीप्य प्राप्त गर्नुलाई सामीप्य मोक्ष भनिन्छ। भगवान्को जस्तो रूपलाई प्राप्त गर्नुलाई सारूप्य मोक्ष भनिन्छ। त्यसै गरी भगवान्को विग्रहमा विलीन हुनुलाई सायुज्य मोक्ष भनिन्छ। यी पाँच प्रकारका मुक्तिहरू मनुष्यलोकमा नै ज्ञान उत्पन्न नभएका भक्तहरूका लागि हुन्। जसलाई भगवान्ले यही लोकमा नै बुद्धियोग प्रदान गर्नुहुन्न त्यस्ता भक्तहरू भगवल्लोकमा नै भगवत्सेवाद्वारा योग्यताअनुसार क्रमशः सालोक्य आदि क्रमले सायुज्य मोक्ष पाउन सक्दछन्। जसलाई निर्गुण भक्ति भनी बताइएको छ त्यस्तो साध्यभक्तिलाई प्राप्त गरेकाहरू त यहीँ ब्रह्मरूपतालाई प्राप्त गर्दछन्।

धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यी चार पुरुषार्थलाई भन्दा पनि भक्तिलाई उत्तम भनिएको छ। यसैले भगवान्को परम भक्तले मोक्ष पनि चाहँदैन भन्ने कुरामा यस श्लोकमा जोड दिइएको हो।

स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः।
येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते॥ १४॥

पदार्थ–

सः एव = त्यही निर्गुण भक्ति नै
आत्यन्तिकः = सर्वोत्तम
भक्तियोगाख्यः = भक्तियोग हो भनेर
उदाहृतः = बताइन्छ
येन = जुन भक्तियोगद्वारा भक्त

त्रिगुणं = प्रकृतिका तीन गुणलाई	**अतिव्रज्य** = उछिनेर	हुनका लागि
	मद्भावाय = मेरो स्वरूपमा प्राप्त	**उपपद्यते** = तत्पर हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यही निर्गुण भक्तियोग नै सर्वोत्तम हो भनेर बताइन्छ। यही भक्तियोगद्वारा भक्त प्रकृतिका तीनै गुणलाई उछिनेर मेरो स्वरूपमा प्राप्त हुनका लागि तत्पर हुन्छ।

निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा।
क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः॥ १५॥

पदार्थ–

नित्यशः = सधैँ	**शस्तेन** = निष्काम भावले	**क्रियायोगेन** = पूजाद्वारा
अनिमित्तेन = कुनै कामना नराखी	**महीयसा** = श्रद्धापूर्वक	(चित्त शुद्ध भएपछि भक्तले मलाई नै प्राप्त गर्दछ)
न अतिहिंस्रेण = हिंसाभाव त्यागी	**निषेवितेन** = पालन गरिएको	
	स्वधर्मेण = नित्य, नैमित्तिक आदि कर्म तथा	

वाक्यार्थ– सधैँ कुनै कामना नराखी, हिंसाभाव त्यागी निष्काम भावले श्रद्धापूर्वक पालन गरिएको नित्य, नैमित्तिक प्रायश्चित्त आदि कर्म तथा पूजाद्वारा चित्त शुद्ध भएपछि भक्तले मलाई नै प्राप्त गर्दछ।

मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः।
भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च॥ १६॥

पदार्थ–

मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः = मेरो प्रतिमाको दर्शन, स्पर्श, पूजा, स्तुति र वन्दना आदिबाट तथा	**भूतेषु** = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा	**असङ्गमेन** = वैराग्यको माध्यमले
	मद्भावनया = मेरै भावना गरेर	(चित्त शुद्ध भएपछि भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ)
	सत्त्वेन = धैर्य	
	च = र	

वाक्यार्थ– मेरो प्रतिमाको दर्शन, स्पर्श, पूजा, स्तुति र वन्दना आदिबाट तथा सम्पूर्ण प्राणीहरूमा मेरै भावना गरेर एवं धैर्य र वैराग्यको माध्यमले चित्त शुद्ध भएपछि भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ।

महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया।
मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च॥ १७॥

पदार्थ–

महतां = महापुरुषहरूको	**दीनानाम्** = दुःखीहरूमाथि	**आत्मतुल्येषु** = समान स्थिति भएकाहरूसँगको
बहुमानेन = मानसम्मानले	**अनुकम्पया** = दयाभावले	

मैत्र्या = मित्रताले **च** = र **यमेन** = अहिंसा आदि यम	**नियमेन** = शौच, सन्तोष आदि नियमबाट **च एव** = पनि (चित्त शुद्ध	भएपछि भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– महापुरुषहरूको मानसम्मान, दुःखीहरूमाथि दयाभाव, समान स्थिति भएकाहरूसँगको मित्रता, अहिंसा आदि यम र शौच, सन्तोष आदि नियमबाट पनि चित्त शुद्ध भएपछि भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ।

टिप्पणी– अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह यिनीहरूलाई यम भनिन्छ (योगसूत्र २। ३०) भने शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय र ईश्वरप्रणिधानलाई नियम भनिन्छ (योगसूत्र २। ३२)।

आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्तनाच्च मे।
आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा॥ १८॥

पदार्थ–

आध्यात्मिकानुश्रवणात् = अध्यात्मपरक शास्त्रहरूको नित्य श्रवणबाट **मे** = मेरो **नामसङ्कीर्तनात्** = नामको कीर्तनबाट	**च** = र **आर्जवेन** = मन र वाणीको सरलताबाट **आर्यसङ्गेन** = सन्त महापुरुषहरूको सङ्गतबाट **तथा** = र	**निरहङ्क्रियया** = देहादिमा आत्मबुद्धिको त्यागबाट पनि (चित्त शुद्ध भएपछि मात्र भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– अध्यात्मपरक शास्त्रहरूको नित्य श्रवण, मेरो नामको कीर्तन, मन र वाणीको सरलता एवं सन्त महापुरुषहरूको सङ्गत र देहादिमा आत्मबुद्धिको त्यागबाट चित्त शुद्ध भएपछि भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ।

मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः।
पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम्॥ १९॥

पदार्थ–

मद्धर्मणः = मेरै लागि भनेर धर्मानुष्ठान गर्ने **पुरुषस्य** = व्यक्तिको **एतैः** = पूर्वोक्त **गुणैः** = गुणद्वारा	**परिसंशुद्धः** = अत्यन्त निर्मल भएको **आशयः** = मनले **हि** = निश्चय नै **श्रुतमात्रगुणं** = मेरा विविध	प्रशंसनीय गुणहरूको श्रवण मात्रै गर्नाले पनि **माम्** = मलाई **अञ्जसा** = अनायासै **अभ्येति** = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– मेरै लागि भनेर धर्मानुष्ठान गर्ने व्यक्तिको पूर्वोक्त गुणद्वारा अत्यन्त निर्मल भएको

मनले मेरा विविध प्रशंसनीय गुणहरूको श्रवण मात्रै गर्नाले पनि मलाई सजिलै प्राप्त गर्दछ।

यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात्।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत्॥ २०॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
वातरथः = हावामा उडेर जाने
गन्धः = गन्ध
आशयात् = फूल आदि आफू रहेको ठाउँबाट
घ्राणम् = घ्राणेन्द्रियसम्म
आवृङ्क्ते = प्राप्त हुन्छ
एवं = त्यसै गरी
योगरतं = भक्तियोगमा लागेको
यत् = जुन
अविकारि = निर्मल
चेतः = चित्त पनि
आत्मानम् = परमात्मालाई (प्राप्त गर्दछ)

वाक्यार्थ– जसरी हावामा उडेर जाने गन्ध फूल आदि आफू रहेको ठाउँबाट घ्राणेन्द्रियसम्म पुग्छ त्यसै गरी भक्तियोगमा लागेको निर्मल चित्तले पनि परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ।

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम्॥ २१॥

पदार्थ–

अहं = म
सर्वेषु = सम्पूर्ण
भूतेषु = प्राणीहरूमा
भूतात्मा = प्राणीको आत्मारूपले
सदा = सधैँ
अवस्थितः = बसेको छु
तम् = त्यसरी बसेको
मां = मलाई
अवज्ञाय = वास्ता नगर्ने
मर्त्यः = मरणधर्मा जीवले (मेरो प्रतिमामा)
अर्चाविडम्बनम् = पूजा गरेको स्वाङ्मात्र
कुरुते = गर्दछ

वाक्यार्थ– म सम्पूर्ण प्राणीहरूमा तिनको आत्मारूपले सधैँ बसेको छु। त्यसरी बसेको मलाई वास्ता नगर्ने मरणधर्मा जीवले मेरो प्रतिमामा पूजा गरेको स्वाङ्मात्र गर्दछ, वास्तविक पूजा गर्दैन।

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्।
हित्वार्चां भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोति सः॥ २२॥

पदार्थ–

यः = जसले
सर्वेषु = सम्पूर्ण
भूतेषु = प्राणीहरूमा
सन्तम् = साक्षीरूपले अवस्थित
ईश्वरम् = सबैको नियन्ता
मां = म
आत्मानम् = परमात्मालाई
हित्वा = उपेक्षा गरेर
मौढ्यात् = मूर्खताले गर्दा
अर्चां = मेरो प्रतिमाको मात्र
भजते = पूजा गर्दछ
सः = त्यो पुरुषले

भस्मनि एव = खरानीमा नै
जुहोति = हवन गरिरहेको हुन्छ

वाक्यार्थ– जसले सम्पूर्ण प्राणीहरूमा साक्षीरूपले अवस्थित सबैको नियन्ता म परमात्मालाई उपेक्षा गरेर मूर्खताले गर्दा मेरो प्रतिमाको मात्र पूजा गर्दछ उसले खरानीमा नै हवन गरेको जस्तो व्यर्थ कार्य गरिरहेको हुन्छ।

द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः।
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति॥ २३॥

पदार्थ–
परकाये = अन्य प्राणीहरूमा अवस्थित
मां = म परमात्मालाई
द्विषतः = द्वेष गर्ने
भिन्नदर्शिनः = भेदबुद्धि भएका
मानिनः = अभिमानीहरू
भूतेषु = अन्य जीवहरूसँग
बद्धवैरस्य = शत्रुभाव राख्ने व्यक्तिको
मनः = मनले
शान्तिम् = शान्तिलाई
न ऋच्छति = प्राप्त गर्न सक्दैन

वाक्यार्थ– अन्य प्राणीहरूमा अवस्थित म परमात्मासँग द्वेष गर्ने भेदबुद्धि भएका अभिमानीहरू एवं अन्य जीवहरूसँग शत्रुभाव राख्ने व्यक्तिको मनले शान्ति प्राप्त गर्न सक्दैन।

अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे।
नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः॥ २४॥

पदार्थ–
अनघे = हे निष्पाप माता
उच्चावचैः = राम्रा या नराम्रा
द्रव्यैः = सामग्रीहरूद्वारा
उत्पन्नया = सम्पन्न गरिएका
क्रियया = क्रियाद्वारा
अर्चायां = प्रतिमामा
अर्चितः = पूजा गरिएको
अहम् = म
भूतग्रामावमानिनः = अन्य जीवहरूको अपमान गर्ने (मानिसहरूप्रति)
न एव तुष्ये = खुसी हुन्नँ

वाक्यार्थ– हे निष्पाप माता! राम्रा या नराम्रा सामग्रीहरूद्वारा सम्पन्न गरिएका पूजाविधिद्वारा प्रतिमामा पूजित भए पनि त्यस्ता अन्य जीवहरूको अपमान गर्ने मानिसहरूप्रति म खुसी हुन्नँ।

अर्चादावर्चयेत् तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत्।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्॥ २५॥

पदार्थ–
स्वकर्मकृत् = स्वधर्मको अनुष्ठान गर्ने व्यक्तिले
तावत् = तबसम्म
मां = म
ईश्वरं = ईश्वरलाई
अर्चादौ = प्रतिमा आदिमा
अर्चयेत् = पूजा गरोस्
यावत् = जबसम्म
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा

अवस्थितम् = रहेका (परमात्मालाई)	**स्वहृदि** = आफ्नै हृदयमा (रहेको)	**न वेद** = अनुभव गर्दैन

वाक्यार्थ– स्वधर्मको अनुष्ठान गर्ने व्यक्तिले तबसम्म म ईश्वरलाई प्रतिमा आदिमा पूजा गरोस् जबसम्म सम्पूर्ण प्राणीहरूमा रहेको परमात्मालाई उसले आफ्नै हृदयमा रहेको अनुभव गर्दैन।

आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम्।
तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम्॥ २६॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्ति	**अन्तरा** = भेद	(म)
आत्मनः = आफ्नो	**करोति** = गर्दछ	**उल्बणम्** = ठुलो
च = र	**भिन्नदृशः** = आफू र अरूमा भेद देख्ने	**भयम्** = भय
परस्य = अरूको	**तस्य** = त्यस व्यक्तिका लागि	**विदधे** = उत्पन्न गराउँछु
अपि = पनि	**मृत्युः** = मृत्युको रूप लिएर	
उदरम् = शरीरप्रयुक्त		

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति आफू र अरूको बीचमा शरीरप्रयुक्त भेद गर्दछ आफू र अरूमा भेद देख्ने त्यस व्यक्तिका लागि म मृत्युको रूप लिएर ठुलो भय उत्पन्न गराउँछु।

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम्।
अर्हयेद् दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा॥ २७॥

पदार्थ–

अथ = त्यसैले	**भूतात्मानं** = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा अन्तर्यामीको रूपमा रहेका	**मैत्र्या** = मित्रता र
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूका हृदयमा	**मां** = मलाई	**अभिन्नेन** = अभेद
कृतालयम् = वास गर्ने	**दानमानाभ्यां** = दान, मान	**चक्षुषा** = दृष्टिले
		अर्हयेत् = पूजा गर्नू

वाक्यार्थ– त्यसैले सम्पूर्ण प्राणीहरूका हृदयमा वास गर्ने र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा अन्तर्यामीको रूपमा रहेको मलाई दान, मान, मित्रता र अभेद दृष्टिले पूजा गर्नू।

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे।
ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः॥ २८॥
तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः।
तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः॥ २९॥

पदार्थ–

शुभे = हे कल्याणमयी माता
हि = निश्चय नै
अजीवानां = ढुङ्गा आदि जडभन्दा
जीवाः = वृक्ष आदि जीव
श्रेष्ठा = श्रेष्ठ छन्
ततः = ती वृक्ष आदि जीवभन्दा
प्राणभृतः = श्वास लिने प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्
ततः = तीभन्दा
सचित्ताः = मनले युक्त भएका
इन्द्रियवृत्तयः = इन्द्रियवृत्तिद्वारा रूप, रस इत्यादिको ज्ञान गर्ने प्राणीहरू
प्रवराः = श्रेष्ठ छन्
ततः = त्यसपछि
तत्र अपि = इन्द्रियवृत्तिद्वारा ज्ञान गर्ने प्राणीहरूमध्ये पनि
स्पर्शवेदिभ्यः = केवल स्पर्शको मात्र ज्ञान गर्ने प्राणीहरूभन्दा
रसवेदिनः = रसको पनि ज्ञान गर्न सक्ने माछा आदि प्राणीहरू
प्रवरा = श्रेष्ठ छन्
तेभ्यः = रसको ग्रहण गर्न सक्ने प्राणीहरूभन्दा पनि
गन्धविदः = गन्धको समेत ज्ञान गर्न सक्ने भ्रमर आदि प्राणीहरू
श्रेष्ठाः = उत्कृष्ट छन्
ततः = गन्धको ज्ञान गर्न सक्ने प्राणीहरूभन्दा पनि
शब्दविदः = शब्दको समेत ज्ञान गर्न सक्ने सर्प आदि प्राणीहरू
वराः = श्रेष्ठ छन्

वाक्यार्थ– हे कल्याणमयी माता ! ढुङ्गा आदि जडभन्दा वृक्ष आदि जीव श्रेष्ठ छन्। वृक्ष आदि जीवभन्दा श्वास लिने प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्। तीभन्दा मनले युक्त भएका इन्द्रियवृत्तिद्वारा रूप, रस इत्यादिको ज्ञान गर्ने प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्। तिनीहरूमा पनि केवल स्पर्शको मात्र ज्ञान गर्न सक्ने प्राणीहरूभन्दा रसको समेत ज्ञान गर्न सक्ने माछा आदि प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्। रसको ग्रहण गर्न सक्ने प्राणीहरूभन्दा गन्धको समेत ज्ञान गर्न सक्ने भ्रमर आदि उत्कृष्ट छन्। गन्धको ज्ञान गर्न सक्ने प्राणीहरूभन्दा पनि शब्दको समेत ज्ञान गर्न सक्ने सर्प आदि प्राणी श्रेष्ठ छन्।

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः।
तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात्॥ ३०॥

पदार्थ–

तत्र = शब्दको ग्रहण गर्ने सर्प आदिभन्दा
रूपभेदविदः = रूपको समेत ज्ञान गर्न सक्ने काग आदि श्रेष्ठ छन्
ततः = रूप आदिको ज्ञान गर्न सक्ने काग आदिभन्दा
च = पनि
उभयतोदतः = तल र माथि दुबैतिर दाँत हुने प्राणी श्रेष्ठ छन्
तेषां = तिनीहरूमध्ये पनि
बहुपदाः = धेरै गोडा हुने प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्
ततः = तिनीहरूभन्दा पनि
चतुष्पादः = चारओटा खट्टा हुने प्राणीहरू
श्रेष्ठाः = श्रेष्ठ छन् (ती प्राणीहरूभन्दा पनि)
द्विपात् = दुईओटा खुट्टा हुने मनुष्य (श्रेष्ठ छ)

वाक्यार्थ– शब्दको ग्रहण गर्ने सर्प आदिभन्दा रूपको समेत ज्ञान गर्न सक्ने काग आदि श्रेष्ठ छन्। रूप आदिको ज्ञान गर्न सक्ने काग आदिभन्दा पनि तल र माथि दुबैतिर दाँत हुने प्राणी श्रेष्ठ

छन्। तिनीहरूमध्ये पनि धेरै गोडा हुने प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्। तिनीहरूभन्दा पनि चारओटा खुट्टा हुने प्राणीहरू श्रेष्ठ छन् र तिनीहरूभन्दा पनि दुईओटा खुट्टा हुने मनुष्य श्रेष्ठ छ।

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः।
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः॥ ३१॥

पदार्थ–

ततः = मनुष्यहरूमा
चत्वारः = चार
वर्णाः = वर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र)हरू श्रेष्ठ छन्
तेषां = ती चार वर्णहरूमध्ये
च = पनि
ब्राह्मणः = ब्राह्मण
उत्तमः = श्रेष्ठ छ
ब्राह्मणेषु = ती ब्राह्मणहरूमध्ये
अपि = पनि
वेदज्ञः = वेद जान्ने श्रेष्ठ छन्
ततः = वेदज्ञहरूमध्ये पनि
हि = निश्चय नै
अर्थज्ञः = वेदको अर्थ बुझ्ने ब्राह्मण
अभ्यधिकः = श्रेष्ठ छ

वाक्यार्थ– मनुष्यहरूमा चार वर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र) श्रेष्ठ छन्। ती चार वर्णहरूमध्ये पनि ब्राह्मण श्रेष्ठ छ। ती ब्राह्मणहरूमध्ये पनि वेद जान्ने श्रेष्ठ छन्। वेदज्ञहरूमध्ये पनि वेदको अर्थ बुझ्ने ब्राह्मण श्रेष्ठ छ।

अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत्।
मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः॥ ३२॥

पदार्थ–

अर्थज्ञात् = वेदको अर्थ मात्र जान्ने व्यक्तिभन्दा पनि
संशयच्छेत्ता = शङ्का निवारण गर्ने विद्वान् श्रेष्ठ हुन्छन्
ततः = तिनीहरूभन्दा पनि
स्वकर्मकृत् = आफ्नो वर्णाश्रमानुसार उचित कर्म गर्ने व्यक्ति
श्रेयान् = श्रेष्ठ छ
ततः = त्यसभन्दा पनि
आत्मनः धर्मम् = आफ्ना कर्तव्य कर्मबाट
अदोग्धा = फल आशा नगर्ने र
मुक्तसङ्गः = विषयहरूमा आसक्त नहुने व्यक्ति
भूयान् = श्रेष्ठ छ

वाक्यार्थ– वेदको अर्थ मात्र जान्ने व्यक्तिभन्दा पनि शङ्का निवारण गर्ने विद्वान् श्रेष्ठ हुन्छन्, तिनीहरूभन्दा पनि आफ्नो वर्णाश्रमानुसार उचित कर्म गर्ने व्यक्ति श्रेष्ठ छ। त्यसभन्दा पनि आफ्ना कर्तव्य कर्मबाट फल आशा नगर्ने र विषयहरूमा आसक्त नहुने व्यक्ति श्रेष्ठ छ।

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः।
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि सन्न्यस्तकर्मणः॥

न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात्॥ ३३॥

पदार्थ–

तस्मात् = आसक्तिरहित व्यक्तिभन्दा पनि
मयि = ममा
अर्पिताशेषक्रियार्थात्मा = सम्पूर्ण कर्म, कर्मफल तथा शरीर अर्पित गर्ने
निरन्तरः = सधैँ
मयि = ममा
अर्पितात्मनः = शरीर, मन, बुद्धि सबै अर्पण गरेको
मयि = ममा नै
सन्न्यस्तकर्मणः = कर्मफल पनि अर्पण गर्ने
समदर्शनात् = समदृष्टि राख्ने
अकर्तुः = कर्तृभावशून्य
पुंसः = व्यक्तिभन्दा
परं = श्रेष्ठ
भूतम् = अरू कुनै प्राणी
न पश्यामि = म देख्दिनँ

वाक्यार्थ– आसक्तिरहित व्यक्तिभन्दा पनि ममा सम्पूर्ण कर्म र कर्मफल अर्पित गर्ने, सधैँ ममा शरीर, मन, बुद्धि सबै अर्पण गरेको, समदृष्टि राख्ने एवं कर्तृभावशून्य व्यक्तिभन्दा श्रेष्ठ अरू कुनै प्राणी म देख्दिनँ।

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद् बहु मानयन्।
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति॥ ३४॥

पदार्थ–

ईश्वरः = सर्वान्तर्यामी
भगवान् = भगवान् नारायण
जीवकलया = जीवको रूपमा
प्रविष्टः = प्रविष्ट हुनुभएको छ
इति = यो विचार गरेर
मनसा = मनमनै
एतानि = यी
भूतानि = प्राणीहरूलाई
बहु = ज्यादै
मानयन् = आदरपूर्वक
प्रणमेत् = नमस्कार गरोस्

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीमा सर्वान्तर्यामी भगवान् नारायण जीवको रूपमा प्रविष्ट हुनुभएको छ। यो कुराको विचार गरेर मनमनै यी प्राणीहरूलाई ज्यादै आदरपूर्वक नमस्कार गरोस्।

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः।
ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत्॥ ३५॥

पदार्थ–

मानवि = हे मनुपुत्री
भक्तियोगः = भक्तियोग
च = र
योगः = अष्टाङ्ग योग
च = पनि
मया = मद्वारा
उदीरितः = बताइए
ययोः = यी दुई भक्तियोग र अष्टाङ्गयोगमध्ये
एकतरेण एव = कुनै एकको मात्र साधनले पनि
पुरुषः = जीवले
पुरुषं = परमात्मालाई
व्रजेत् = प्राप्त गर्न सक्छ

वाक्यार्थ– हे मनुपुत्री ! मैले भक्तियोग र अष्टाङ्ग योग पनि बताएँ। भक्तियोग र अष्टाङ्गयोगमध्ये

कुनै एकको मात्र साधनले पनि जीवले परमात्मालाई प्राप्त गर्न सक्दछ।

विवरण– अष्टाङ्गयोग र भक्तियोगको साधना पृथक् भए तापनि साध्य एउटै हो। २८ औं अध्यायमा अष्टाङ्ग योगको प्रसङ्ग बताइएको छ भने यहाँ २९ औं अध्यायमा भक्तियोगको प्रसङ्ग बताइएको छ। श्रीधरस्वामीका अनुसार यहाँ बताइएको सबीजयोग गीतामा बताइएको निर्बीजयोगभन्दा सरल छ। गीतामा चञ्चल र अस्थिर मन जता जान्छ त्यताबाट फर्काई निर्गुण आत्मतत्त्वमा लगाउने जुन प्रक्रिया बताइएको छ त्यो दुष्कर छ तर यहाँको परमानन्दमूर्ति भगवान्मा चित्त समाधान गर्ने भक्तिमिश्रित योग सरल छ। सबीज भन्नाले कुनै अवलम्बनले सहित भन्ने बुझिन्छ। भागवत शास्त्रले हरेक साधनापद्धतिमा भगवत्प्रेम वा भक्तिलाई मिसाएको छ। भागवतअनुसार भक्तिविनाको योग 'कुयोग' हो। **कुयोगिनां विदूरकाष्ठाय** अर्थात् भगवान् भक्तिहीन साधनाद्वारा नभेटिने हुनुहुन्छ भनी द्वितीयस्कन्धको चौधौं अध्यायमा उल्लेख गरिएको छ। यहाँ २८ औं अध्यायमा बताइएअनुसार अष्टाङ्गयोगको प्रारम्भिक चरणमा आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार आदि साधनको अपेक्षा हुन्छ र पछि ध्यानद्वारा भगवत्प्रेमसँगै योगसाधना चल्दछ र अन्तिममा **स्वरूपेणावतिष्ठते** (भागवत ३। २८। ४४) अर्थात् ब्रह्मस्वरूपमा स्थित हुन्छ भने, २९ औं अध्यायमा बताइएअनुसार निर्गुण अहैतुकी भक्तिद्वारा अनि आनुषङ्गिक सर्वभूतदया, यम, नियम आदि साधनहरूको पालनासमेतबाट जीव **मद्भावायोपपद्यते** (भागवत ३। २९। १४) अर्थात् भगवद्भावलाई प्राप्त गर्दछ र सालोक्यादि पाँचथरी मुक्तिहरूलाई समेत रुचाउँदैन। यसरी अष्टाङ्गयोगको साधनामा यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधिको अभ्यासद्वारा भगवत्प्रेम पनि साथमा लिई ब्रह्मभाव प्राप्त हुन्छ भने भक्तियोगमा मुख्य रूपले भगवान्मा निष्काम भक्ति अनि यम, नियम आदि व्यावहारिक कर्तव्यहरूको पालनाबाट समेत भगवद्भाव प्राप्त हुन्छ। अष्टाङ्गयोग र भक्तियोगमा लक्ष्यमा पूर्ण समता पाइन्छ भने साधनामा अधिक अंशमा समानता भेटिन्छ।

एतद् भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः।
परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितम्॥ ३६॥

पदार्थ–

प्रधानं = प्रकृति र
पुरुषं = पुरुष एवं
परं = प्रकृति र पुरुषदेखि भिन्न
कर्मविचेष्टितम् = विविध
कर्महरूको मूल
दैवं = अदृष्ट
एतत् = यिनीहरू सबै
परमात्मनः = परमात्मरूप
ब्रह्मणः = परब्रह्म
भगवतः = परमेश्वरकै
रूपं = स्वरूप हुन्

वाक्यार्थ– प्रकृति र पुरुष एवं प्रकृति र पुरुषदेखि भिन्न विविध कर्महरूको मूलको रूपमा रहेको अदृष्ट यिनीहरू सबै परमात्मरूप परब्रह्म परमेश्वरकै स्वरूप हुन्।

रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते।
भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम्॥ ३७॥

पदार्थ–
रूपभेदास्पदं = (जगत्का वस्तुहरूलाई) भिन्न-भिन्न रूप प्रदान गर्ने
दिव्यं = भगवान्को दिव्य रूपलाई
कालः = काल
इति = भनेर
अभिधीयते = बताइन्छ
यतः = जुन कालबाट
महदादीनां = महत्तत्त्व आदिमा अभिमान गर्ने
भिन्नदृशां = भेददृष्टि भएका
भूतानां = प्राणीहरूलाई
भयम् = जन्ममरणरूप भय (प्राप्त हुन्छ)

वाक्यार्थ– जगत्का वस्तुहरूलाई भिन्न-भिन्न रूप प्रदान गर्ने भगवान्को दिव्य रूपलाई काल भनेर बताइन्छ। जुन कालबाट महत्तत्त्व आदिमा अभिमान गर्ने भेददृष्टि भएका प्राणीहरूलाई जन्ममरणरूप भय प्राप्त हुन्छ।

योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः।
स विष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः॥ ३८॥

पदार्थ–
यः = जो काल
अन्तः प्रविश्य = प्राणीहरूको भित्र प्रवेश गरेर
भूतैः = पञ्चमहाभूतका विकारद्वारा
भूतानि = समस्त प्राणीहरूलाई
अत्ति = संहार गर्नुहुन्छ
अखिलाश्रयः = सम्पूर्ण जगत्को आश्रय
विष्णवाख्यः = विष्णु नामका
सः = उहाँ
कालः = कालरूप भगवान् नै
अधियज्ञः = यज्ञका फलदाता (हुनुहुन्छ)
असौ = उहाँ भगवान्
कलयतां = जगत्को शासन गर्ने ब्रह्मा आदिको पनि
प्रभुः = शासक हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जो काल प्राणीहरूमा प्रवेश गरेर पञ्चमहाभूतका विकारद्वारा समस्त प्राणीहरूको संहार गर्नुहुन्छ, सम्पूर्ण जगत्को आश्रय विष्णु नाम भएका ती कालरूप भगवान् नै यज्ञका फलदाता हुनुहुन्छ। उहाँ भगवान् नै जगत्को शासन गर्ने ब्रह्मा आदिको पनि शासक हुनुहुन्छ।

न चास्य कश्चिद् दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः।
आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत्॥ ३९॥

पदार्थ–
अस्य = यी कालरूप भगवान्को
कश्चित् = कोही
दयितः = प्रिय
न = छैन
न च द्वेष्यः = कोही शत्रु पनि छैन
न च बान्धवः = न कोही बन्धु नै छ

असौ = उहाँ कालस्वरूप भगवान्	**अन्तकृत्** = अन्त्य गर्ने बनेर	**जनम्** = प्राणीलाई
अप्रमत्तः = सावधानपूर्वक	**प्रमत्तं** = विषय-वासनाबाट उन्मत्त भएका	**आविशति** = संहार गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– यी कालरूप भगवान्को कोही प्रिय छैन, कोही शत्रु पनि छैन र कोही बन्धु पनि छैन। उहाँ कालस्वरूप भगवान् सावधानपूर्वक अन्त्यकर्ता बनेर विषय-वासनाबाट उन्मत्त भएका प्राणीको संहार गर्नुहुन्छ।

यद्भयाद् वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात्।
यद्भयाद् वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात्॥ ४०॥

पदार्थ–

यद्भयात् = जुन कालको भयले	**सूर्यः** = सूर्यले	**वर्षते** = पानी पार्दछन्
अयं = यो	**तपति** = ताप दिन्छन्	**यद्भयात्** = जुन कालकै भयबाट
वातः = हावा	**यद्भयात्** = जुन कालबाट भयभीत भएर नै	**भगणः** = तारागण
वाति = चल्दछ	**देवः** = इन्द्रले	**भाति** = चम्कन्छ
यद्भयात् = जुन कालकै भयबाट		

वाक्यार्थ– जुन कालको भयले नै यो हावा चल्दछ। जुन कालकै भयबाट सूर्यले ताप दिन्छन्। जुन कालबाट भयभीत भएर इन्द्रले पानी पार्दछन् र त्यही कालकै भयबाट तारागण चम्कन्छ।

यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह।
स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च॥ ४१॥

पदार्थ–

यत् = जुन कालबाट	**ओषधिभिः सह** = जडीबुटीले सहित भई	**च** = र
भीताः = डराएका	**स्वे स्वे** = आआफ्नो	**फलानि** = फलहरू
वनस्पतयः = वनस्पतिहरू र	**काले** = समयमा	**च** = पनि
लताः = लहराहरू	**पुष्पाणि** = फूल	**अभिगृह्णन्ति** = धारण गर्दछन्
च = पनि		

वाक्यार्थ– जुन कालबाट डराएका वनस्पतिहरू, लहराहरू र जडीबुटीहरू आ-आफ्नो समयमा फूल र फलहरू पनि धारण गर्दछन्।

स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः।
अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात्॥ ४२॥

पदार्थ–

यतः = जुन कालको भयबाट
भीताः = डराएका
सरितः = नदीहरू
स्रवन्ति = बहन्छन्
उदधिः = समुद्र
न उत्सर्पति = आफ्नो मर्यादाभन्दा बाहिर जाँदैन
यद्भयात् = जुन कालकै भयबाट
अग्निः = आगो
इन्धे = प्रज्वलित हुन्छ र
सगिरिभिः = पहाडहरूले युक्त
भूः = पृथिवी
न मज्जति = जलमा डुब्दैन

वाक्यार्थ– जुन कालको भयबाट डराएर नदीहरू बहन्छन्, समुद्र आफ्नो मर्यादाभन्दा बाहिर जाँदैन। त्यही कालकै भयबाट आगो प्रज्वलित हुन्छ र पहाडहरूले युक्त पृथिवी जलमा डुब्दैन।

नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः।
लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतम्॥ ४३॥

पदार्थ–

यन्नियमात् = जुन कालकै नियमअनुसार
अदः = यो
नभः = आकाशले
श्वसतां = प्राणीहरूको लागि
पदं = श्वासप्रश्वास गर्न खाली ठाउँ
ददाति = प्रदान गर्दछ र
महान् = महत्तत्त्वले
स्वदेहं = अहङ्काररूपी शरीरलाई
सप्तभिः = पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, अहङ्कार, महत्तत्त्व गरी यी सात आवरणबाट
आवृतम् = ढाकिएको
लोकं = ब्रह्माण्डरूपमा
तनुते = विस्तार गर्दछ

वाक्यार्थ– कालकै नियमअनुसार यो आकाशले प्राणीहरूको लागि श्वासप्रश्वास गर्नको लागि खाली ठाउँ प्रदान गर्दछ र महत्तत्त्वले अहङ्काररूपी शरीरलाई पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, अहङ्कार, महत्तत्त्व गरी यी सात आवरणबाट ढाकिएको ब्रह्माण्डको रूपमा विस्तार गर्दछ।

गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात्।
वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम्॥ ४४॥

पदार्थ–

एतत् = यो
चराचरम् = चराचर जगत्
येषां = जसको
वशे = वशमा छ, ती
गुणाभिमानिनः = सत्त्व, रज र तमोगुणलाई स्वीकार गरेका
देवाः = ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि देवताहरू
यद्भयात् = जुन कालकै भयबाट
अनुयुगं = प्रत्येक युगमा
अस्य = यो जगत्को
सर्गादिषु = सृष्टि, स्थिति, संहार इत्यादि कार्यमा
वर्तन्ते = प्रवृत्त हुन्छन्

वाक्यार्थ– यो चराचर जगत् जसको वशमा छ ती सत्त्व, रज र तमोगुणलाई स्वीकार गरेका ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि देवताहरू कालकै भयबाट प्रत्येक युगमा यो जगत्को सृष्टि, स्थिति,

संहार इत्यादि कार्यमा प्रवृत्त हुन्छन्।

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः।
जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्॥ ४५॥

पदार्थ–

सः = त्यस्तो प्रकारको	**जनेन** = पिता आदिको रूपबाट	शक्तिद्वारा
कालः = काल	**जनं** = पुत्र आदिलाई	**अन्तकम्** = यमराजलाई पनि
अनादिः = जन्मरहित	**जनयन्** = जन्माएर	**मारयन्** = मार्दै
अनन्तः = मरणरहित र	**आदिकृद्** = सृष्टिकर्ता हुन्छ भने	**अन्तकरः** = मार्नेवाला बन्दछ
अव्ययः = विकारशून्य छ, तर	**मृत्युना** = आफ्नो मृत्युरूपी	

वाक्यार्थ– त्यस्तो प्रकारको काल जन्म, मृत्यु र विकारशून्य छ, तर पिता आदिको रूपबाट पुत्र आदिलाई जन्माएर सृष्टिकर्ता हुन्छ भने आफ्नो मृत्युरूपी शक्तिद्वारा यमराजलाई पनि मार्दै मार्नेवाला बन्दछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेयोपाख्याने एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

शरीर, घर आदिमा आसक्त व्यक्तिको अधोगतिको वर्णन

कपिल उवाच (कपिल भगवान्‌ले भन्नुभयो)

तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमम्।

काल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः॥ १॥

पदार्थ–

अयं = यो	**काल्यमानः** = कालको प्रभावले	**बलिनः** = बलवान्
जनः = मनुष्य	भिन्न-भिन्न अवस्थाहरू र	**एतस्य** = यी कालको
वायोः = वायुद्वारा उडाइएका	योनिहरूमा पुऱ्याइए	**उरुविक्रमम्** = पराक्रमलाई
घनावलिः = मेघसमूहले	**अपि** = पनि	**नूनं** = निश्चय नै
इव = वायुलाई झैँ	**तस्य** = त्यस्ता	**न वेद** = जान्दैन

वाक्यार्थ– हे आमा ! जसरी वायुद्वारा उडाइएको मेघसमूहले वायुको बललाई जान्दैन त्यसै गरी जीव पनि कालकै सामर्थ्यले भिन्न-भिन्न अवस्थाहरू र योनिहरूमा भ्रमण गरिरहन्छ तर यसको पराक्रमलाई जान्दैन।

यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे।

तं तं धुनोति भगवान् पुमाञ्छोचति यत्कृते॥ २॥

पदार्थ–

सुखहेतवे = सुखका लागि	**उपादत्ते** = प्राप्त गर्दछ	**यत्कृते** = जसका लागि
यं यम् = जुन-जुन	**भगवान्** = भगवान् काल	**पुमान्** = मानिस
अर्थम् = वस्तु	**तं तं** = त्यही-त्यही (वस्तु)	**शोचति** = शोक गर्दछ
दुःखेन = कष्टका साथ	**धुनोति** = नष्ट गरिदिनुहुन्छ	

वाक्यार्थ– मानिसले सुखका लागि जुन-जुन वस्तु कष्टका साथ प्राप्त गर्दछ भगवान् काल त्यही-त्यही वस्तु नष्ट गरिदिनुहुन्छ जसका लागि मानिस शोक गर्दछ।

यदध्रुवस्य देहस्य सानुबन्धस्य दुर्मतिः।

ध्रुवाणि मन्यते मोहाद् गृहक्षेत्रवसूनि च॥ ३॥

पदार्थ–

यत् = यसकारण	**दुर्मतिः** = मन्द बुद्धिवाला	मानिस

अध्रुवस्य = अनित
सानुबन्धस्य = नाता-गोता, इष्टमित्रसहित
देहस्य = शरीर र यसका सम्बन्धी
गृहक्षेत्रवसूनि = घर, खेत र धनसम्पत्ति आदिलाई
च = पनि
मोहात् = मोहवश
ध्रुवाणि = नित्य
मन्यते = मान्दछ

वाक्यार्थ– यसकारण मन्द बुद्धिवाला मानिस अनित्य शरीर र त्यस शरीरसँग सम्बन्धित घर, खेत र धनसम्पत्ति आदिलाई पनि मोहवश नित्य मान्दछ।

विवरण– दुःख वा बन्धनको मूल कारण अज्ञान हो। आत्माको यथार्थ स्वरूपको ज्ञान नहुनुलाई अज्ञान भनिन्छ। आत्माको ज्ञान नभएपछि आत्मामा आत्मबुद्धि नभएर अनात्म शरीरमा आत्मबुद्धि हुन्छ। त्यसपछि जीवलाई विषयभोग गर्ने इच्छा उत्पन्न हुन्छ। विषयको उपभोग गर्ने इच्छाले मानिसलाई कर्ममा प्रवृत्त गराउँछ। यस प्रकार अविद्या, काम र कर्मको कारणले जीव अनित्य देह, गेह आदिलाई नित्य मानेर ऊ त्यसैमा रमाउँछ र भोगप्राप्तिका लागि विभिन्न कर्महरू गर्न थाल्दछ। देह भनेको शरीर हो भने गेह भनेको घर हो। गेह भनेर यहाँ धन, सम्पत्ति, स्त्री, पुत्र आदिलाई समेत बुझाउन खोजिएको छ।

मनुष्यको शरीर अनि शरीरसम्बन्धी घर, स्त्री, पुत्र आदि समस्त पदार्थहरू अनित्य भए तापनि मोहवश मनुष्य यिनीहरूलाई नित्य मान्दछ। स्त्री, पुत्र आदिले समेत आ-आफ्नै लागि एक-अर्कामा प्रेम गर्ने हुन् तर यो कुरा नबुझ्नाले जीव बाहिरी प्रेमको जालमा आफूलाई फसाई कुटुम्बभरण गर्न खोज्छ र नपुगेमा अनैतिक काम गर्न समेत पछि पर्दैन। यसमा पर्ने परिश्रम जीवनभरि केवल दुःखदायक त छँदैछ, त्यसमाथि असीमित कामनाहरू पूरा नहुँदा परिवारबाट वृद्धावस्थामा उपेक्षाको व्यवहार समेत भयो भने त सम्पूर्ण जीवनलाई निरर्थक बनाइदिन्छ। आदिदेखि अन्त्यसम्म मनुष्यले दुःख पाउनुको एकमात्र कारण हो मोह। अन्तिममा समेत संसारतिरै आफ्नो बुद्धि लगाउने मोहग्रस्त मनुष्य जीवनभरि गरेका कुकर्महरूको भयङ्कर दण्ड यमदूतहरूबाट पाउँछ र अधोगतिमा प्राप्त भई कैयौं कल्प नरकमा बिताउँछ। मोहको फल जन्म-जन्मान्तरसम्म भयङ्कर दुःखको रूपमा प्राप्त भइरहन्छ।

जन्तुर्वै भव एतस्मिन् यां यां योनिमनुव्रजेत्।
तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते॥ ४॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
एतस्मिन् = यस
भवे = संसारमा
जन्तुः = जीव
यां यां = जुन-जुन
योनिम् = योनिमा
अनुव्रजेत् = जन्म लिन्छ
सः = त्यो जीव
तस्यां तस्यां = त्यही-त्यही योनिमा
लभते = आनन्द मान्दछ
निर्वृतिं = विरक्त
न विरज्यते = हुँदैन

वाक्यार्थ– यस संसारमा जीव जुन-जुन योनिमा जन्म लिन्छ, त्यही-त्यही योनिमा आनन्द मान्दछ। त्यसबाट विरक्त हुँदैन।

नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति।
नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः॥ ५॥

पदार्थ–

देवमायाविमोहितः = भगवान्को मायाले मोहित भएको	तापनि	**वै** = निश्चय नै
पुमान् = जीव	**नारक्यां** = नारकीय भोगमा	**देहं** = नारकीय शरीरलाई
नरकस्थः अपि = नरकमा रहे	**निर्वृतौ सत्यां** = सुख मानेको हुँदा	**त्यक्तुम्** = छोड्न
		न इच्छति = चाहँदैन

वाक्यार्थ– भगवान्को मायाले मोहित भएको जीव नरकमा रहे तापनि नारकीय भोगमा सुख मानेको हुँदा त्यस नारकीय शरीरलाई छोड्न चाहँदैन।

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु।
निरूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते॥ ६॥

पदार्थ–

आत्मजायासुतागारपशुद्रविण-बन्धुषु = आफ्नो शरीर, पत्नी, छोरा, घर, पशु, धन, एवं	बन्धुबान्धवमा (आसक्त भएर)	**आत्मानं** = आफूलाई
	निरूढमूलहृदयः = सङ्कुचित मन भएको मूर्ख व्यक्तिले	**बहु** = भाग्यशाली
		मन्यते = मान्दछ

वाक्यार्थ– सङ्कुचित मन भएको मूर्ख व्यक्ति आफ्नो शरीर, पत्नी, छोरा, घर, पशु, धन, एवं बन्धुबान्धवमा आसक्त भएर आफूलाई भाग्यशाली मान्दछ।

सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना।
करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः॥ ७॥

पदार्थ–

एषाम् = यी शरीर, पत्नी आदिको	**सर्वाङ्गः** = सम्पूर्ण अङ्ग	**अविरतं** = निरन्तर
उद्वहनाधिना = पालनपोषणको चिन्ताद्वारा	**सन्दह्यमानः** = जल्दै गरेको	**दुरितानि** = पापहरू
	दुराशयः = दुर्वासनाद्वारा दूषित	**करोति** = गरिरहन्छ
	मूढः = मूर्ख (उनीहरूकै लागि)	

वाक्यार्थ– शरीर, पत्नी आदिको पालनपोषणका चिन्ताद्वारा सम्पूर्ण अङ्ग जल्दै गरेको दुर्वासनाद्वारा दूषित भएको मूर्ख उनीहरूकै लागि भनेर निरन्तर पापहरू गरिरहन्छ।

आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया।
रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणाम्॥ ८॥
गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः।
कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही॥ ९॥

पदार्थ–

असतीनां = परपुरुषको सङ्गत गर्ने
स्त्रीणाम् = स्त्रीको
रहोरचितया = एकान्तमा प्रदर्शित
मायया = कपटपूर्ण प्रेम र
कलभाषिणाम् = मिठो बोल्ने
शिशूनां = बच्चाहरूका
आलापैः = बोलीहरूद्वारा
च = पनि
आक्षिप्तात्मेन्द्रियः = आफू र आफ्ना इन्द्रियहरूलाई फसाएको
गृही = गृहस्थ पुरुष
गृहेषु = घरको
कूटधर्मेषु = कपटपूर्ण एवं
दुःखतन्त्रेषु = दुःखमय (कर्ममा लिप्त हुन्छ)
अतन्द्रितः = सावधानीपूर्वक
दुःखप्रतीकारं = दुःखको प्रतिकार
कुर्वन् = गर्दै (त्यसमा पाएका केही सफलतालाई नै)
सुखवत् = सुखजस्तो
मन्यते = मान्दछ

वाक्यार्थ– परपुरुषको सङ्गत गर्ने स्त्रीको एकान्तमा प्रदर्शित कपटपूर्ण प्रेम र मिठो बोल्ने बच्चाहरूका बोलीद्वारा आफू र आफ्ना इन्द्रियहरूलाई फसाएको गृहस्थ पुरुष घरको कपटपूर्ण एवं दुःखमय कर्ममा लिप्त हुन्छ र सावधानीपूर्वक दुःखको प्रतिकार गर्दै त्यसमा पाएका केही सफलतालाई नै सुखजस्तो मान्दछ।

अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान्।
पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग् यात्यधः स्वयम्॥ १०॥

पदार्थ–

गुर्व्या = भयङ्कर
हिंसया = हिंसावृत्तिद्वारा
इतस्ततः = जतातत्तैबाट
च = पनि
आपादितैः = सञ्चय गरेको
अर्थैः = धन सम्पत्तिद्वारा
तान् = ती पत्नी, पुत्र, आदिलाई
पुष्णाति = पालनपोषण गर्दछ
येषां = तिनीहरूको
पोषेण = पालनपोषणद्वारा
शेषभुक् = बाँकी रहेको खाने
स्वयम् = आफूचाहिँ
अधः = नरकतिर
याति = जान्छ

वाक्यार्थ– भयङ्कर हिंसावृत्तिद्वारा जतातत्तैबाट सञ्चय गरेको धन सम्पत्तिद्वारा ती पत्नी, पुत्र आदिलाई पालनपोषण गर्दछ। तिनीहरूको पालनपोषण गरेर बाँकी रहेको खाने आफूचाहिँ नरकतिर जान्छ।

वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः।
लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम्॥ ११॥

पदार्थ–

पुनः पुनः = बारम्बार गरेको	**लोभाभिभूतः** = लोभले विवेक नष्ट भएको	**परार्थे** = अरूको धनमा
आरब्धायां = प्रयास	**निःसत्त्वः** = सामर्थ्यहीन (गृहस्थ)	**स्पृहाम्** = इच्छा
लुप्यमानायाम् = बेकार भएपछि		**कुरुते** = गर्दछ
वार्तायां = जीविकाका लागि		

वाक्यार्थ– बारम्बार गरेको प्रयास बेकार भएपछि जीविकाका लागि लोभले विवेक नष्ट भएको सामर्थ्यहीन गृहस्थ अरूको धन प्राप्त गर्ने इच्छा गर्दछ।

कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः।
श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायञ्छ्वसिति मूढधीः॥ १२॥

पदार्थ–

कुटुम्बभरणाकल्पः = आफ्ना बन्धुबान्धवको पालनपोषणमा असमर्थ	**श्रिया** = धन-सम्पत्तिले	**ध्यायन्** = चिन्ताग्रस्त हुँदै
मन्दभाग्यः = भाग्यले ठगिएको	**विहीनः** = रहित भएको	**श्वसिति** = लामो-लामो श्वास फेर्छ
वृथोद्यमः = सम्पूर्ण प्रयास असफल भएको	**मूढधीः** = मूर्ख बुद्धि भएको	
	कृपणः = धनहीन व्यक्ति	

वाक्यार्थ– आफ्ना बन्धुबान्धवको पालनपोषणमा असमर्थ, भाग्यले ठगिएको, सम्पूर्ण प्रयास असफल भएको एवं धन-सम्पत्तिले रहित भएको, मूर्ख बुद्धि भएको र धनहीन त्यो व्यक्ति चिन्ताग्रस्त हुँदै लामो-लामो श्वास फेर्छ।

एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा।
नाद्रियन्ते यथा पूर्वं कीनाशा इव गोजरम्॥ १३॥

पदार्थ–

कीनाशाः = लोभी किसानहरूले	**स्वभरणाकल्पं** = आफ्नो भरणपोषणमा असमर्थ (व्यक्तिलाई)	**तथा** = त्यसै गरी
गोजरम् = बुढा गोरूलाई	**तत्कलत्रादयः** = उसका पत्नीपुत्रादिहरूले	**यथा पूर्वं** = पहिलेजस्तो
इव = जस्तै		**न आद्रियन्ते** = आदर गर्दैनन्
एवं = यसप्रकार		

वाक्यार्थ– लोभी किसानहरूले बुढा गोरुलाई वास्ता नगरेझैं यसप्रकार आफ्नो भरणपोषणमा असमर्थ भएको व्यक्तिलाई उसका पत्नी, पुत्र आदिले पहिलेजस्तो आदर गर्दैनन्।

तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयम्भृतैः ।
जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ १४ ॥
आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाहरन् ।
आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ १५ ॥

पदार्थ–

तत्र अपि = आफ्ना बन्धुहरूबाट तिरस्कृत भएर पनि
अजातनिर्वेदः = वैराग्य नआएको
स्वयम्भृतैः = आफैँले पहिले पालनषोषण गरेका पुत्रादिबाट
भ्रियमाणः = पालिदैँ
जरया = बुढ्याइँले
उपात्तवैरूप्यः = कुरूप भएको
मरणाभिमुखः = मृत्युको मुखमा पुगेको एवं
अवमत्या = तिरस्कारपूर्वक
उपन्यस्तं = दिइएको भोजन
गृहपालः इव = कुकुरलेझैं
आहरन् = खाँदै (वृद्धावस्थाले गर्दा)
अप्रदीप्ताग्निः = जठराग्नि मन्द भएको
अल्पाहारः = त्यसैले थोरै खान थालेको
अल्पचेष्टितः = कमै मात्र हिँडडुल गर्न सक्ने
आमयावी = रोगी (गृहस्थी)
गृहे = घरमा नै
आस्ते = बस्दछ

वाक्यार्थ– आफ्ना बन्धुहरूबाट तिरस्कृत भएर पनि वैराग्य नआएको, आफैँले पहिले पालनषोषण गरेका पुत्रादिबाट पालिदैँ बुढ्याइँले कुरूप भएको, मृत्युको मुखमा पुगेको, तिरस्कारपूर्वक दिइएको भोजन कुकुरलेझैं खाँदै, वृद्धावस्थाका कारणले जठराग्नि मन्द भएकाले थोरै खान थालेको, कमै मात्र हिँडडुल गर्न सक्ने एवं रोगी गृहस्थी घरमा नै बस्दछ।

वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिकः ।
कासश्वासकृतायासः कण्ठे घुरघुरायते ॥ १६ ॥

पदार्थ–

उत्क्रमता = माथि जाँदै गरेको
वायुना = प्राणवायुद्वारा
उत्तारः = आँखाको ज्योति गएको
कफसंरुद्धनाडिकः = कफले श्वासप्रश्वासका नाडीहरू अवरुद्ध भएको
कासश्वासकृतायासः = श्वास फेर्दा र तान्दा कफका कारण ठुलो दुःख पाएको व्यक्ति
कण्ठे = घाँटीमा
घुरघुरायते = घुरघुर आवाज निकालिरहेको हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यो गृहस्थी माथि जाँदै गरेको प्राणवायुद्वारा आँखाको ज्योति गएको, कफले श्वासप्रश्वासका नाडीहरू अवरुद्ध भएको, श्वास फेर्दा र तान्दा कफका कारण ठुलो दुःख पाएको व्यक्तिले घाँटीमा घुरघुर आवाज निकालिरहेको हुन्छ।

शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबन्धुभिः।
वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः॥ १७॥

पदार्थ–

शयानः = मृत्युशय्यामा सुतिरहेको (त्यो व्यक्ति)
परिशोचद्भिः = शोक गर्दै गरेका
स्वबन्धुभिः = आफन्तजनहरू-द्वारा
परिवीतः = चारैतिर घेरिएको र
कालपाशवशं गतः = कालको पासोको नियन्त्रणमा परेको
वाच्यमानः = बोलाउँदा
अपि = पनि
न ब्रूते = बोल्दैन

वाक्यार्थ– मृत्युशय्यामा सुतिरहेको त्यो व्यक्ति शोक गर्दै गरेका आफन्तजनहरूद्वारा चारैतिरबाट घेरिएको हुन्छ र कालको पासोको नियन्त्रणमा परेको हुँदा बोलाउँदा पनि ऊ बोल्न सक्दैन।

एवं कुटुम्बभरणे व्यापृतात्माजितेन्द्रियः।
म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयास्तधीः॥ १८॥

पदार्थ–

एवं = यसरी
कुटुम्बभरणे = आफ्ना बन्धुबान्धवको पोषणमा
व्यापृतात्मा = मन लगाएको
अजितेन्द्रियः = इन्द्रियलाई वशमा राख्न नसकेको एवं
उरुवेदनया = ठुलो पीडाले गर्दा
अस्तधीः = चेतना नष्ट भएको त्यो व्यक्ति
रुदतां = रुँदै गरेका
स्वानाम् = आफन्तका अगाडि
म्रियते = मर्छ

वाक्यार्थ– यसरी आफ्ना बन्धुबान्धवको पोषणमा मन लगाएको, इन्द्रियलाई वशमा राख्न नसकेको एवं ठुलो पीडाले गर्दा चेतना नष्ट भएको त्यो व्यक्ति रुँदै गरेका आफन्तका अगाडि मर्छ।

यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ।
स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति॥ १९॥

पदार्थ–

तदा = त्यससमय
प्राप्तौ = आफूलाई लैजान आएका
भीमौ = डरलाग्दा
सरभसेक्षणौ = क्रोधित आँखा भएका
यमदूतौ = यमराजका दुई दूतहरूलाई
दृष्ट्वा = देखेर
त्रस्तहृदयः = भित्रैदेखि डराएको
सः = त्यो व्यक्ति (डरले)
शकृत् = मल
मूत्रं = मूत्र
विमुञ्चति = छोड्दछ

वाक्यार्थ– त्यससमय आफूलाई लैजान आएका डरलाग्दा क्रोधित आँखा भएका यमराजका दुई दूतहरूलाई देखेर यमदूतदेखि डराएको त्यो व्यक्ति मल-मूत्र छोड्दछ।

यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्ध्वा गले बलात्।

नयतो दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा॥ २०॥

पदार्थ—

यातनादेहे = यातना योग्य शरीरमा
आवृत्य = राखेर
गले = घाँटीमा
बलात् = जबर्जस्ती
पाशैः = पाशले
बद्ध्वा = बाँधेर
यथा = जसरी
दण्ड्यं = दण्ड दिन योग्य मानिसलाई
राजभटाः = राजसैनिकहरू (बाँधेर लैजान्छन् त्यसै गरी)
दीर्घम् = लामो
अध्वानं = (यमलोकको) बाटोमा (ती यमदूतहरूले)
नयतः = लैजान्छन्

वाक्यार्थ— ती यमदूतहरूले त्यो मरेको व्यक्तिलाई यातनायोग्य शरीरमा राखेर घाँटीमा जबर्जस्ती पाशले बाँधेर जसरी दण्ड दिन योग्य मानिसलाई राजसैनिकहरू बाँधेर लैजान्छन् त्यसै गरी यमलोकको लामो बाटोमा लैजान्छन्।

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः।

पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन्॥ २१॥

पदार्थ—

तयोः = ती दुई यमदूतको
तर्जनैः = गालीबाट
निर्भिन्नहृदयः = हृदय छियाछिया भएको
जातवेपथुः = त्यसैले लगलग काँपेको
पथि = बाटोमा
श्वभिः = कुकुरहरूले
भक्ष्यमाणः = टोक्दै गरेको
आर्तः = भयङ्कर दुःखले पीडित भएको त्यो जीवले
स्वम् = आफूले गरेको
अघं = पाप
अनुस्मरन् = रुल्रुली सम्झन्छ

वाक्यार्थ— ती दुई यमदूतको गालीबाट हृदय छियाछिया भएको र लगलग काँपेको अनि बाटोमा कुकुरहरूले टोक्नाले भयङ्कर दुःखले पीडित भएर त्यो जीवले आफूले पहिला गरेको पाप रुल्रुली सम्झन्छ।

क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः

सन्तप्यमानः पथि तप्तवालुके।

कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडित-

श्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके॥ २२॥

पदार्थ–

क्षुत्तृट्परीतः = भोक र प्यासद्वारा सताइएको	**पृष्ठे** = ढाडमा	**पथि** = बाटोमा
अर्कदवानलानिलैः = चर्को घाम, डढेलो र हावाहुरीद्वारा	**ताडितः** = पिटिएको	**अशक्तः** = नसकी नसकी
सन्तप्यमानः = दुःख पाउँदै गरेको	**च** = पनि	**अपि** = पनि
कशया = कोर्राले	**निराश्रमोदके** = विश्रामस्थल र पानी नभएको	**कृच्छ्रेण** = ज्यादै दुःखसँग
	तप्तवालुके = तातो बालुवा भएको	**चलति** = हिँड्दछ

वाक्यार्थ– भोक र प्यासद्वारा सताइएको, चर्को घाम, डढेलो र हावाहुरीद्वारा कष्ट पाउँदै गरेको, कोर्राले ढाडमा पिटिएको त्यो व्यक्ति विश्रामस्थल र पानी नभएको, तातो बालुवा भएको बाटोमा नसकी नसकी ज्यादै दुःखसँग हिँड्दछ।

तत्र तत्र पतञ्छ्रान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः।

पथा पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनम्॥ २३॥

पदार्थ–

श्रान्तः = थकित र	**पुनः** = फेरि	**पापीयसा** = दुःखमय
मूर्च्छितः = मूर्च्छित भएर	**उत्थितः** = उठ्दै गरेको त्यो व्यक्ति	**पथा** = बाटोबाट
तत्र तत्र = ठाउँठाउँमा	**तरसा** = अन्धकारले व्याप्त	**यमसादनम्** = यमलोकमा
पतन् = लड्दै		**नीतः** = पुऱ्याइन्छ

वाक्यार्थ– थकित र मूर्च्छित भएर बाटोमा ठाउँठाउँमा लड्दै र फेरि उठ्दै गरेको त्यो व्यक्ति अन्धकारले व्याप्त दुःखमय बाटोबाट यमलोकमा पुऱ्याइन्छ।

योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः॥ २४॥

पदार्थ–

नवतिं नव च = उनान्सय	**वा** = अथवा	यातनाहरू
सहस्राणि = हजार परिमाण	**द्वाभ्यां** = दुई	**प्राप्नोति** = पाउँछ
योजनानां = योजनको	**मुहूर्तैः** = मुहूर्तमा नै (पार गरेर)	
अध्वनः = बाटो	**नीतः** = लगिएको त्यस व्यक्तिले	
त्रिभिः = तीन	**यातनाः** = यमलोकका कठोर	

वाक्यार्थ– उनान्सय हजार योजन परिमाणको बाटो तीन अथवा दुई मुहूर्तमा नै पार गरेर लगिएको त्यस व्यक्तिले यमलोकका कठोर यातनाहरू पाउँछ।

टिप्पणी– चार कोस बराबर एक योजन हुन्छ र एक मुहूर्त बराबर अठचालीस मिनेट हुन्छ।

आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः।
आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा॥ २५॥

पदार्थ–

उल्मुकादिभिः = अगुल्टो आदिद्वारा	**आदीपनं** = जलाइन्छ (त्यसपछि)	**परतः** = अरूद्वारा काटिएको
वेष्टयित्वा = घेरेर	**क्व अपि** = कहीँ पनि	**आत्ममांसादनं** = आफ्नो मासुको भोजन (गर्दछ)
स्वगात्राणां = आफ्नो शरीर	**स्वकृत्तं** = आफैँले काटेको	
	वा = अथवा कहीँ	

वाक्यार्थ– अगुल्टो आदिद्वारा चारैतिरबाट जलाइएको त्यो व्यक्तिले आफ्नो शरीरको आफैँले काटेको अथवा कहीँ अरूद्वारा काटिएको मासुको भोजन गर्दछ।

जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने।
सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम्॥ २६॥

पदार्थ–

यमसादने = यमलोकमा	**अन्त्राभ्युद्धारः** = आन्द्रा निकालिन्छ	**सर्पवृश्चिकदंशाद्यैः** = सर्प, विच्छी, डाँसहरूद्वारा
श्वगृध्रैः = कुकुर र गिद्धहरूद्वारा	**च** = र	**आत्मवैशसम्** = शरीरमा टोकाएर पीडा दिइन्छ
जीवतः = जीवितै रहेको त्यस व्यक्तिको	**दशद्भिः** = डस्ने	

वाक्यार्थ– यमलोकमा कुकुर र गिद्धहरूद्वारा जीवितै रहेको त्यस व्यक्तिको आन्द्रा निकालिन्छ र डस्ने सर्प, विच्छी, डाँसहरूद्वारा शरीरमा टोकाएर पीडा दिइन्छ।

कृन्तनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनम्।
पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयोः॥ २७॥

पदार्थ–

अवयवशः = एक-एक अङ्गहरू	छिया पारिन्छ	**च** = र
कृन्तनं = काट्ने गरिन्छ	**गिरिशृङ्गेभ्यः** = पर्वतको टाकुराबाट	**अम्बुगर्तयोः** = पानी र खाल्डामा हालेर
गजादिभ्यः = हात्ती आदिद्वारा	**पातनं** = खसालिन्छ	**रोधनं** = थुन्ने गरिन्छ
भिदापनम् = शरीरलाई छिया-		

वाक्यार्थ– एक-एक अङ्गहरू काट्ने गरिन्छ। हात्ती आदिद्वारा शरीरलाई छिया-छिया पारिन्छ। पर्वतको टाकुराबाट खसालिन्छ र कहिले पानी र कहिले खाल्डामा हालेर थुन्ने गरिन्छ।

यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः।

भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथः सङ्गेन निर्मिताः॥ २८॥

पदार्थ–

यातनाः = यस्ता यातनाहरू
याः = अरू जुन
तामिस्रान्धतामिस्राः = तामिस्र, अन्धतामिस्र र
रौरवाद्याः = रौरव आदि नरकमा दिइने यातनाहरू
च = पनि
नरः वा = पुरुष होस् वा
नारी वा = महिला होस् (सबैले)
मिथः = परस्पर
सङ्गेन = आसक्तिका कारण
निर्मिताः = तयार भएका पीडाहरू
भुङ्क्ते = भोग गर्दछन्

वाक्यार्थ– यी यातनाहरू र अरू तामिस्र, अन्धतामिस्र र रौरव आदि नरकमा दिइने यातनाहरू पनि छन्। पुरुष होस् वा महिला होस् सबैले परस्पर आसक्तिका कारण तयार भएका यातनाहरू भोग्नैपर्छ।

अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते।

या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः॥ २९॥

पदार्थ–

मातः = हे आमा
स्वर्गः = स्वर्ग र
नरकः = नरक पनि
अत्र = यही लोकमा
एव = नै छन्
इति = यस्तो
प्रचक्षते = भन्छन्
याः = जो
नारक्यः = नरकसम्बन्धी
यातनाः = यातना (छन्)
ताः = ती (यातनाहरू)
वै = निश्चय नै
इह = यस संसारमा
अपि = पनि
उपलक्षिताः = देखिएकै छन्

वाक्यार्थ– हे आमा ! स्वर्ग र नरक पनि यही लोकमा नै छन् भनेर पनि कसैले भन्छन्। जो नरकसम्बन्धी यातना छन्, ती यातनाहरू यस संसारमा पनि देखिएकै छन्।

एवं कुटुम्बं बिभ्राण उदरम्भर एव वा।

विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम्॥ ३०॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
इह = यस लोकमा
कुटुम्बं = आफ्ना बन्धुबान्धवहरूको
बिभ्राणः = पालनपोषण गर्ने
वा = अथवा
उदरम्भरः = आफ्नो पेट भर्ने व्यक्ति
उभयं = कुटुम्ब र शरीर दुबै
विसृज्य = छोडेर
प्रेत्य = यमलोक पुगेपछि
तत्फलम् = ती पापको फल
ईदृशम् = यस प्रकार
भुङ्क्ते = भोग गर्दछ

वाक्यार्थ– यसप्रकार यस लोकमा आफ्ना बन्धुबान्धवहरूको पालनपोषण गर्ने अथवा आफ्नो पेट भर्ने व्यक्ति कुटुम्ब र शरीर छोडेर यमलोक पुगेपछि ती पापको फल यस प्रकार भोग गर्दछ।

विवरण– जीवहरूले पूर्वजन्ममा विभिन्न विषयहरूको भोग गरेका हुन्छन्। विषयभोगजन्य संस्कारहरू उनीहरूका अन्तःकरणमा जरो गाडेर बसेका हुन्छन्। ती संस्कारहरूको कारणले ती जीवहरू पूर्वजन्ममा जैँ यस जन्ममा पनि विषयप्रति आकृष्ट हुन्छन् र विषयको भोग गर्दछन्। फेरि उनीहरूको अन्तःकरणमा भोगजन्य संस्कारहरू एकत्रित हुन्छन्। ती संस्कारहरूले अर्को जन्ममा फेरि भोगमा प्रवृत्त गराउँछन्। यस प्रकार साइकलको पाङ्ग्रा चलेजैँ ती भोगासक्त जीवहरूका लागि जन्म र मृत्युको प्रवाह निरन्तर चलिरहन्छ। यसरी विषयप्रतिको आसक्ति नै बन्धनको कारण हो। भोगासक्त मानिसका मन र इन्द्रियहरू निरन्तर विषयतिर नै आकृष्ट भइरहन्छन्। यसबाट ऊ अनित्य देह, गेह आदिमा आत्मबुद्धि लिएर बस्दछ। उनीहरूका लागि भएको नित्य आत्मा नभएको जस्तो र नभएका संसारका पदार्थहरू भएका जस्ता प्रतीत हुन थाल्दछन्।

एकः प्रपद्यते ध्वान्तं हित्वेदं स्वकलेवरम्।
कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद् भृतम्॥ ३१॥

पदार्थ–

भूतद्रोहेण = अरू प्राणीहरूलाई पीडा दिएर
भृतम् = पालन-पोषण गरिएको
यत् = जुन
इदं = यो
स्वकलेवरम् = आफ्नो स्थूल शरीर थियो त्यसलाई
हित्वा = यहीँ छोडेर
कुशलेतरपाथेयः = पापरूप सामल (बाटामा खाने खाजा) बोकेर
एकः = एक्लै
ध्वान्तं = नरकमा
प्रपद्यते = जान्छ

वाक्यार्थ– अरू प्राणीहरूलाई पीडा दिएर पालन-पोषण गरिएको आफ्नो स्थूल शरीरलाई यहीँ छोडेर पापरूप सामल (बाटामा खाने खाजा) लिएर जीवात्मा एक्लै नरकमा जान्छ।

दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान्।
भुङ्क्ते कुटुम्बपोषस्य हृतवित्त इवातुरः॥ ३२॥

पदार्थ–

पुमान् = त्यो व्यक्ति
दैवेन = प्रारब्ध कर्मद्वारा
आसादितं = प्राप्त भएको
तस्य = त्यो
कुटुम्बपोषस्य = कुटुम्बपालनको
शमलं = पापफल
हृतवित्तः = पैसा चोरिएको र
आतुरः = व्याकुल भएको
इव = व्यक्ति जैँ
निरये = नरकमा बसेर
भुङ्क्ते = भोग गर्दछ

वाक्यार्थ– त्यो व्यक्ति प्रारब्ध कर्मअनुसार प्राप्त भएको कुटुम्बपालनकार्यको त्यो पापफल पैसा चोरिनाले व्याकुल भएको व्यक्ति जस्तो भएर नरकमा बसेर भोग गर्दछ।

केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणोत्सुकः।

याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तमसः पदम्॥ ३३॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै	कुटुम्बपालनपोषणमा आसक्त	**पदम्** = सीमा
केवलेन = केवल	**जीवः** = जीव	**अन्धतामिस्रं** = अन्धतामिस्रमा
अधर्मेण = अधर्मद्वारा	**तमसः** = नरकको	**याति** = पुग्दछ
कुटुम्बभरणोत्सुकः = आफ्ना	**चरमं** = अन्तिम	

वाक्यार्थ– केवल अधर्मद्वारा आफ्ना कुटुम्बपालनपोषणमा आसक्त भएको जीव नरकको अन्तिम सीमा भएको अन्धतामिस्र नामक नरकमा पुग्दछ।

अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः।

क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः॥ ३४॥

पदार्थ–

नरलोकस्य = मनुष्यलोक (जन्म)	**यातनादयः** = यातनारूप	**शुचिः** = शुद्ध भई
भन्दा	योनिहरू छन् (ती सबै)	**पुनः** = फेरि
अधस्तात् = तल (पहिला)	**क्रमशः** = क्रमैले	**अत्र** = यस मनुष्ययोनिमा
यावतीः = जति पनि	**समनुक्रम्य** = भोगेर	**आव्रजेत्** = जन्म लिन्छ

वाक्यार्थ– मनुष्यजन्म पाउनुभन्दा पहिला जति पनि यातनाहरू छन् अथवा सुङ्गुर, कुकुर आदि योनिहरूमा जति पनि कष्ट छन् ती सबै कष्ट क्रमशः भोगेर शुद्ध भएपछि ऊ फेरि यस मनुष्ययोनिमा जन्म लिन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे

कापिलेयोपाख्याने कर्मविपाको नाम त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः

मनुष्ययोनि प्राप्त गरेका जीवको गति

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान् कपिलले भन्नुभयो)

कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये।

स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः॥ १॥

पदार्थ–

जन्तुः = जीव
देहोपपत्तये = मनुष्यशरीर प्राप्त गर्नका लागि
दैवनेत्रेण = दैवको प्रेरणाबाट
कर्मणा = पूर्वजन्ममा गरिएका कर्मअनुसार
पुंसः = पुरुषको
रेतः = वीर्यको
कणाश्रयः = कणमा आश्रित हुँदै
स्त्रियाः = स्त्रीको
उदरं = पेटमा (गर्भाशयमा)
प्रविष्ट = प्रवेश गर्छ

वाक्यार्थ– हे आमा ! जीव मनुष्य शरीर प्राप्त गर्नका लागि दैवको प्रेरणाबाट पूर्वजन्ममा गरिएका कर्मअनुसार पुरुषको वीर्यको कणमा आश्रित हुँदै स्त्रीको गर्भाशयमा प्रवेश गर्छ।

कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्।

दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्॥ २॥

पदार्थ–

एकरात्रेण तु = (रज र वीर्यको मिलन भएपछि) एक रातमै
कललं = भ्रूण बन्छ
पञ्चरात्रेण = पाँच रातमा
बुद्बुदम् = फोका जस्तो गोलो आकारको हुन्छ
दशाहेन = दश दिनमा
तु = त
कर्कन्धूः = बयरको दाना जस्तो हुन्छ
ततः परम् = त्यसपछि
पेशी = मांसपेशी
अण्डं = अण्डाकार
वा = अथवा (बन्दछ)

वाक्यार्थ– रज र वीर्यको मिलन भएपछि एक रातमैं भ्रूण बन्छ। पाँच रातमा फोका जस्तो गोलो आकारको हुन्छ। दश दिनमा बयरको दानाजस्तो हुन्छ। त्यसपछि मांसपिण्डाकार अथवा अण्डाकार बन्दछ।

मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः।

नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः॥ ३॥

पदार्थ–

मासेन = एक महिनामा
तु = त
शिरः = टाउको बन्छ

द्वाभ्यां = दुई महिनामा
बाह्वङ्घ्रयाद्यङ्गविग्रहः = हात, खुट्टा आदि अङ्गको विकास हुन्छ
त्रिभिः = तीन महिनामा
नखलोमास्थिचर्माणि = नङ, रौँ, हाड, छाला र
लिङ्गच्छिद्रोद्भवः = पुरुष वा स्त्रीको लिङ्ग एवं विभिन्न छिद्रको विकास हुन्छ

वाक्यार्थ– एक महिनामा टाउको बन्छ। दुई महिनामा हात, खुट्टा आदि अङ्गको विकास हुन्छ। तीन महिनामा नङ, रौँ, हाड, छाला र स्त्री–पुरुषको चिह्न एवं विभिन्न छिद्रको विकास हुन्छ।

चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडुद्भवः।
षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ॥ ४ ॥

पदार्थ–
चतुर्भिः = चार महिनामा
सप्त = मांसादि सात
धातवः = धातुहरूको र
पञ्चभिः = पाँच महिनामा
क्षुत्तृडुद्भवः = भोक र प्यासको उत्पत्ति हुन्छ,
षड्भिः = छ महिनामा
जरायुणा = सालनालद्वारा
वीतः = बेरिएर
दक्षिणे = दाहिने
कुक्षौ = कोखमा
भ्राम्यति = घुम्दछ

वाक्यार्थ– चार महिनामा मांसादि सात धातुहरू र पाँच महिनामा भोक र प्यासको उत्पत्ति हुन्छ। छ महिनामा सालनालद्वारा बेरिएको गर्भ दाहिने कोखमा घुम्दछ।

मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसम्मते।
शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥ ५ ॥

पदार्थ–
मातुः = आमाले
जग्धान्नपानाद्यैः = खाएको अन्न पानी आदिद्वारा
एधद्धातुः = सबै धातु पुष्ट भएको
सः = त्यो
जन्तुः = प्राणी
जन्तुसम्भवे = कीटाणुहरू उत्पन्न हुने
विण्मूत्रयोः = मल र मूत्रको
असम्मते = फोहर
गर्ते = खाडल (गर्भाशय)मा
शेते = सुत्दछ

वाक्यार्थ– त्यस समयमा आमाले खाएको अन्न, जल आदिबाट उसका सबै धातुहरू पुष्ट हुन थाल्दछन् र ऊ कीटाणुहरू उत्पन्न हुने मलमूत्रको फोहर खाडलमा सुत्दछ।

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात् प्रतिक्षणम्।
मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ ६ ॥

पदार्थ–
तत्रत्यैः = त्यहाँ रहेका
क्षुधितैः = भोकाएका
कृमिभिः = किराहरूद्वारा

मुहुः = बारम्बार
क्षतसर्वाङ्गः = सम्पूर्ण अङ्ग छिया-छिया पारिएको
सौकुमार्यात् = कोमल अङ्ग हुनाले
प्रतिक्षणम् = प्रत्येक क्षण
उरुक्लेशः = धेरै कष्ट पाएको त्यो जीव
मूर्च्छाम् = मूर्छा अवस्थामा
आप्नोति = प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यहाँ रहेका भोकाएका किराहरूले बारम्बार टोक्नाले सम्पूर्ण अङ्ग छिया-छिया पारिएको एवं कोमल अङ्ग हुनाले प्रत्येक क्षण धेरै कष्ट पाएको त्यो जीव मूर्छा पर्दछ।

कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः।
मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः॥ ७॥

पदार्थ–
मातृभुक्तैः = आमाले खाएका
उल्बणैः = सहन गर्न कठिन
कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिः = पिरो, तितो, तातो, नुनिलो, रुखो, अमिलो आदि भोजनहरूद्वारा
उपस्पृष्टः = छोइएको त्यो (बालक)
सर्वाङ्गोत्थितवेदनः = सम्पूर्ण अङ्गमा परेको पीडाले छट्पटाउन थाल्दछ

वाक्यार्थ– आमाले खाएका दुःसह पिरो, तितो, तातो, नुनिलो, रुखो, अमिलो आदि भोजनहरूद्वारा छोइएको त्यो बालक सम्पूर्ण अङ्गमा परेको पीडाले गर्दा छट्पटाउन थाल्दछ।

उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः।
आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः॥ ८॥

पदार्थ–
तस्मिन् = आमाको त्यस गर्भाशयमा
उल्बेन = सालनालले
संवृतः = बेरिएको
बहिः = बाहिर
च = पनि
अन्त्रैः = आमाको आन्द्राद्वारा
आवृतः = ढाकिएको
भुग्नपृष्ठशिरोधरः = ढाड र घाँटी बाङ्गिएको गर्भको शिशु
शिरः = आफ्नो शिरलाई
कुक्षौ = कोखामा
कृत्वा = राखेर
आस्ते = बस्दछ

वाक्यार्थ– आमाको त्यस गर्भाशयमा सालनालले बेरिएको, बाहिर पनि आमाको आन्द्राद्वारा ढाकिएको एवं ढाड र घाँटी बाङ्गिएको गर्भस्थ शिशु आफ्नो शिरलाई कोखामा राखेर गुटुमुटु परेर बस्दछ।

अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे।
तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात् कर्म जन्मशतोद्भवम्॥

स्मरन् दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ॥ ९ ॥

पदार्थ—

पञ्जरे = पिँजडामा थुनिएको	**दैवात्** = अदृष्टबाट	**दीर्घम्** = लामो समयसम्म
शकुन्तः = चरा	**लब्धस्मृतिः** = स्मरणशक्ति पाएको (त्यसैले)	**अनुच्छ्वासं** = श्वास लिन पनि नसक्दा
इव = झैँ	**जन्मशतोद्भवम्** = सयौँ जन्ममा गरेका	**किं नाम** = के
स्वाङ्गचेष्टायां = आफ्ना अङ्गहरू चलाउन	**कर्म** = कर्म	**शर्म** = सुख
अकल्पः = असमर्थ हुन्छ	**स्मरन्** = सम्झँदै	**विन्दते** = प्राप्त गर्दछ होला र
तत्र = त्यहाँ गर्भमा		

वाक्यार्थ— त्यो गर्भस्थ जीव पिँजडामा थुनिएको चराले झैँ आफ्ना अङ्गहरू चलाउन पनि सक्दैन। त्यहाँ गर्भमा अदृष्टबाट स्मरणशक्ति पाएकाले सयौँ जन्ममा गरेका कर्म सम्झँदै लामो समयसम्म श्वास फेर्न पनि नसक्ने भएर रहँदा उसले के सुख प्राप्त गर्दछ होला र ?

आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः ।
नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥ १० ॥

पदार्थ—

सप्तमात् = सातौँ	**सूतिवातैः** = प्रसूतिवायुद्वारा	**विष्ठाभूः** = मलमा उत्पन्न भएका किरा
मासात् = महिनाबाट	**वेपितः** = यता र उता हुत्याइएको (त्यो जीव)	**इव** = झैँ
आरभ्य = आरम्भ भएर	**सोदरः** = एउटै पेटमा रहेका (भए पनि)	**एकत्र** = एउटै ठाउँमा
लब्धबोधः अपि = ज्ञानको उदय भएको भए पनि		**न आस्ते** = बस्न सक्दैन

वाक्यार्थ— सातौँ महिना सुरु भएपछि उसमा ज्ञानको पनि उदय हुन्छ, तापनि प्रसूतिवायुद्वारा यता र उता हुत्याइएको त्यो जीव त्यही पेटमै मलमा उत्पन्न भएका किराहरू एकै ठाउँमा मिलेर बसिरहन नसकेझैँ ऊ पनि एकै ठाउँमा बसिरहन सक्दैन।

नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृताञ्जलिः ।
स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥ ११ ॥

पदार्थ—

सप्तवध्रिः = सप्तधातुमय स्थूल शरीरद्वारा बाँधिएको	भनेर) डराएको	**उदरे** = आमाको गर्भमा
कृताञ्जलिः = दुई हात जोडेको	**नाथमानः** = दुःखी भएको	**अर्पितः** = राखियो
भीतः = (फेरि गर्भमा बस्नुपर्छ	**ऋषिः** = आत्मदर्शी (त्यो जीव)	**तं** = उनै भगवान्लाई
	येन = जुन भगवान्द्वारा	**विक्लवया** = विह्वल

वाचा = वाणीले | **स्तुवीत** = स्तुति गर्दछ

वाक्यार्थ– सप्तधातुमय स्थूल शरीरद्वारा बाँधिएको, दुई हात जोडेको, फेरि गर्भमा बस्नुपर्छ भनेर डराएर दुःखी भएको आत्मदर्शी त्यो जीव जुन भगवान्द्वारा उसलाई आमाको गर्भमा राखियो उनै भगवान्लाई विह्वल वाणीले स्तुति गर्दछ।

जन्तुरुवाच (जीवले भन्यो)

तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्त-
नानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दम्।
सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे
येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा॥ १२॥

पदार्थ–

येन = जुन भगवान्द्वारा
असतः = अधम भएको
मे = मेरो लागि
अनुरूपा = उपयुक्त
ईदृशी = यस्तो (गर्भवासरूप)
गतिः = फल
अदर्शि = देखाइयो (यसैले)
सः अहं = त्यस्तो म
हि = निश्चय नै
उपसन्नम् = आफ्नो शरणमा आएको
जगत् = संसारको
अवितुं = रक्षाका लागि
इच्छया = स्वेच्छाले
भुवि = संसारमा
आत्तनानातनोः = विभिन्न अवतार धारण गर्नुहुने
तस्य = ती भगवान्को
अकुतोभयं = अभय दिने
चलच्चरणारविन्दम् = पृथ्वीमा विचरण गर्ने चरणकमलको
शरणं = शरणमा
व्रजामि = जान्छु

वाक्यार्थ– म अधमका लागि योग्य हुने गर्भवासरूप यस्तो फल जुन भगवान्ले दिनुभयो त्यस्ता आफ्नो शरणमा आएको यस संसारको रक्षाका लागि स्वेच्छाले संसारमा विभिन्न अवतार धारण गर्नुहुने भगवान्को अभय दिने, पृथ्वीमा विचरण गरिरहेका चरणकमलको शरणमा जान्छु।

यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा-
भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम्।
आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोध-
मातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि॥ १३॥

पदार्थ–

यः तु = जो
भूतेन्द्रियाशयमयीम् = शरीर, इन्द्रिय र अन्तःकरणरूप

मायाम् = मायालाई
अवलम्ब्य = स्वीकार गरेर
कर्मभिः = पुण्यपापरूप कर्महरूद्वारा
आवृतात्मा = आफ्नो स्वरूप ढाकिएको हुनाले
बद्धः इव = बाँधिएझैं भएर
अत्र = यस गर्भाशयमा
आस्ते = बस्दछ (त्यो म जीव)
आतप्यमानहृदये = संतप्त हृदयमा
अवसितं = रहनुभएका
विशुद्धम् = उपाधिरहित
अविकारम् = अविकारी
अखण्डबोधम् = अखण्डबोध-स्वरूप परमात्मालाई
नमामि = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– आमाको यस गर्भाशयमा शरीर, इन्द्रिय र अन्तःकरणरूप मायालाई स्वीकार गरेर पुण्यपापरूप कर्महरूद्वारा आफ्नो स्वरूप ढाकिनाले बाँधिएझैं भएर म बसेको छु, त्यही जीव म आफ्नो संतप्त हृदयमा रहनुभएका उपाधिरहित, अविकारी एवं अखण्डबोधस्वरूप परमात्मालाई नमस्कार गर्दछु।

विवरण– जीवात्मा बन्धनमा परेको मायालाई स्वीकार गरेर नै हो। पञ्चमहाभूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणमय माया भगवान्मा छैन। त्यसैले उहाँ नित्यमुक्त, बोधस्वरूप र विशुद्ध हुनुहुन्छ। जीवात्मा आफ्नै धारणा र मिथ्याबुद्धिद्वारा बाँधिएको हो र यो बन्धन केवल नजान्नाले भएको हो, वास्तवमा जीव बन्धनमा परेको होइन। अतः श्लोकमा **बद्ध इव** भनिएको हो।

यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे-
च्छन्नोऽयथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम्।
तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं
वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम्॥ १४॥

पदार्थ–

यः = जो
अहम् = म (जीव)
रहितः = (वास्तवमा) असङ्ग छु
पञ्चभूतरचिते = पञ्चमहाभूतले रचित
शरीरे = शरीरमा
छन्नः = सम्बद्ध भएको
तेन = त्यही मिथ्या सम्बन्धका कारण
अयथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकः = वस्तुतः असत् भएका इन्द्रिय, गुण, शब्द आदि विषय र चिदाभासरूप (देखिने म)
अविकुण्ठमहिमानम् = शरीर आदिको आवरणले जसको महिमा कुण्ठित भएको छैन, त्यस्ता
प्रकृतिपूरुषयोः = प्रकृति र पुरुषका
परं = नियन्ता
ऋषिं = सर्वज्ञ
पुमांसम् = परमपुरुष
तम् एनं = उनै परमात्मालाई
वन्दे = वन्दना गर्दछु

वाक्यार्थ– म जीव वास्तवमा शरीर आदिले रहित वा असङ्ग भएर पनि देख्नमा पाञ्चभौतिक शरीरले सम्बद्ध देखिन्छु र यसैले असत् इन्द्रिय, गुण, शब्द आदि विषय र चिदाभास (अहङ्कार)को रूपमा देखिन्छु। शरीर आदिको आवरणले जसको महिमा कुण्ठित भएको छैन त्यस्ता, प्रकृति र पुरुषका नियन्ता हुनुभएका सर्वज्ञ परमपुरुष परमात्माको म वन्दना गर्दछु।

विवरण– इन्द्रिय, गुण, शब्द आदि विषय र चिदाभासको समष्टि नै जीव हो। चिदाभास भनेको अहङ्कार हो। अन्तःकरण र त्यसमा परेको चित्को आभास मिली चेतन र अचेतन दुबैको मिश्रणबाट अहङ्कार अर्थात् जीवात्माको स्वरूप बन्दछ। त्यही शरीरभित्र बस्ने साक्षीस्वरूप परमात्मा भने मिथ्या आवरणबाट युक्त हुनुहुन्न। जीवात्मा र परमात्माको भेद अज्ञानको कारणले भएको हो। परमात्मामा स्वरूपज्ञान हुने हुनाले नै उहाँ प्रकृति र पुरुष (जीव)को समेत नियन्ता हुनुहुन्छ।

यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन्
सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण।
नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं
युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण॥ १५॥

पदार्थ–

यन्मायया = जसको मायाद्वारा
नष्टस्मृतिः = आफ्नो स्वरूपको स्मृति नष्ट भएको (जीव)
उरुगुणकर्मनिबन्धने = सत्त्व आदि गुण र कर्मबन्धनले युक्त भएर
अस्मिन् = यो
सांसारिके = सांसारिक
पथि = बाटोमा
तदभिश्रमेण = दुःखहरू भोग्दै
चरन् = भौँतारिइरहेको छ
पुनः = फेरि
अयं = यो जीव
महदनुग्रहम् = परमात्माको कृपा
अन्तरेण = विना
कया = कुन
युक्त्या = उपायले
लोकं = आफ्नो स्वरूपलाई
प्रवृणीत = जान्न सक्छ र

वाक्यार्थ– परमात्माकै मायाको कारणले आफ्नो स्वरूपको स्मृति नष्ट भएको यो जीव अनेक प्रकारका सत्त्व आदि गुण र कर्मका बन्धनले युक्त भएर यस संसारमार्गमा अनेक किसिमका दुःखहरू भोग्दै भौँतारिइरहेको छ, त्यसकारण परमात्माको कृपा नभई अरू कुन उपायले उसले आफ्नो स्वरूपलाई जान्न सक्छ र ?

ज्ञानं यदेतददधात् कतमः स देव-
स्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः।
तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमाना-
स्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम॥ १६॥

पदार्थ–

यद् एतद् = जो यो
त्रैकालिकं = (भूत, वर्तमान र भविष्यत्) तीनै कालको

ज्ञानं = ज्ञान भएको छ (त्यो ज्ञान परमात्माविना)
कतमः = कसले
अदधात् = धारण गराइदियो र (तर)
स्थिरचरेषु = स्थावर र जङ्गम समस्त प्राणीहरूमा
सः देवः = त्यही परमात्मा
अनुवर्तितांशः = अन्तर्यामीरूप अंशले विद्यमान हुनुहुन्छ
जीवकर्मपदवीम् = जीवरूप कर्मजनित मार्गमा
अनुवर्तमानाः = हिँडिरहेका
वयं = हामीहरू
तापत्रयोपशमनाय = तीन किसिमका ताप (आधिदैविक, आदिभौतिक र आध्यात्मिक) नाशका लागि
तं = उनै परमात्माको
भजेम = भजन गर्दछौँ

वाक्यार्थ– मलाई जुन यो त्रैकालिक ज्ञान प्राप्त छ त्यो ज्ञान परमात्माविना कसले दिएको हो र ? किनभने स्थावर र जङ्गम समस्त प्राणीहरूमा अन्तर्यामीरूपमा परमात्मा नै त विद्यमान हुनुहुन्छ। त्यसकारण जीवरूप कर्मजनित मार्गमा हिँडिरहेका हामीहरू त्रिविध तापको नाशका लागि उनै परमात्माको भजन गर्दछौँ।

देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्-
विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः।
इच्छन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान्
निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् कदा नु॥ १७॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्
देही = देहधारी जीव
अन्यदेहविवरे = आमाको पेटरूपी गुफाभित्र
असृग्विण्मूत्रकूपपतितः = रगत, मल र मूत्रको कुवामा खसेको
जठराग्निना = आमाको जठराग्निको तापले
भृशतप्तदेहः = शरीर ज्यादै तातेको
कृपणधीः = दीनबुद्धि भएको जीव
विवसितुं = निस्कन
इच्छन् = चाहँदै
स्वमासान् = आफू बाहिर निस्कने महिना
गणयन् = गन्दै बसेको छ
कदा = कहिले
नु = चाहिँ
इतः = यहाँबाट
निर्वास्यते = बाहिर निकालिन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! देहधारी जीव आमाको पेटरूपी गुफाभित्र रगत, मल र मूत्रको कुवामा खसेको छ, आमाको जठराग्निको तापले उसको शरीर ज्यादै तातेको छ, दुःखी भएको ऊ बाहिर निस्कन चाहँदै आफू बाहिर निस्कने महिना गन्दै बसैको छ। हे भगवान् ! कहिले चाहिँ यसलाई यहाँबाट बाहिर निकालिने होला ?

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश
सङ्ग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन।

स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः
को नाम तत् प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥ १८ ॥

पदार्थ–

ईश = हे भगवान्
भवादृशेन = हजुरजस्तो
पुरुदयेन = एकदमै दयालु
येन = भगवान्द्वारा
दशमास्यः = दश महिनाको
असौ = यो जीवलाई
ईदृशीं = यस्तो दुर्लभ
गतिम् = ज्ञान
सङ्ग्राहितः = दिनुभएको छ
सः = उहाँ
दीननाथः = दुःखीहरूका रक्षक
स्वेन = आफूद्वारा
एव = नै
कृतेन = गरिएको उपकारद्वारा
तुष्यतु = आफैँ खुसी हुनुहोस्
अञ्जलिम् = नमस्कार
विना = बाहेक
कः नाम = कसले चाहिँ
अस्य तत् = ज्ञान दिने त्यस कार्यको
प्रति कुर्यात् = उपकारको बदलामा के दिन सक्छ र

वाक्यार्थ– हे ईश ! हजुरजस्तो एकदमै दयालु भगवान्ले दश महिनाको यो जीवलाई यस्तो दुर्लभ ज्ञान दिनुभएको छ। दुःखीहरूका रक्षक हुनुभएका हजुर आफूबाट नै गरिएको उपकारद्वारा आफैँ खुसी हुनुहोस्। नमस्कार गर्नु बाहेक कसले चाहिँ हजुरको त्यस कार्यको उपकारको बदलामा के दिन सक्छ र ?

पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः
शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ।
यत्सृष्टयासं तमहं पुरुषं पुराणं
पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् ॥ १९ ॥

पदार्थ–

अयं = यो
अपरः = पशुपक्षी आदि अन्य जीव
सप्तवध्रिः = मांस आदि सात धातुहरूद्वारा बनेको
स्वदेहे = आफ्नो
शारीरके = शरीरमा उत्पन्न हुने सुख र दुःख आदि
ननु = नै
पश्यति = अनुभव गर्दछ
अहं = म त
यत्सृष्टया = हजुरले दिएको
धिषणया = ज्ञानद्वारा
दमशरीरी = शम, दम आदि साधनसम्पन्न शरीरयुक्त
आसं = भएँ (अतः हजुरले दिनुभएको बुद्धिले म)
बहिः = बाहिर र
हृदि च = हृदयमा पनि
चैत्यम् इव = चेतनरूपले झैँ
प्रतीतम् = प्रतीत हुनुभएका
तम् = हजुर
पुराणं पुरुषं = आदिपुरुषलाई
पश्ये = साक्षात्कार गर्छु

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! संसारका यी पशु-पक्षी आदि अन्य जीवहरू त मांस आदि सात

धातुहरूद्वारा बनेको आफ्नो शरीरमा उत्पन्न हुने सुख, दुःख आदिको मात्र अनुभव गर्दछन्, तर म त हजुरको कृपाले शम, दम आदि साधनसम्पन्न शरीरले युक्त भएको छु, त्यसकारण हजुरले दिनुभएको विवेकयुक्त बुद्धिले म आफ्नो शरीरको बाहिर र भित्र पनि चेतनरूपले प्रतीत हुनुभएका हजुर आदिपुरुषलाई नै साक्षात्कार गर्छु।

विवरण– विवेकशक्तियुक्त मनुष्यको जीवन र फलभोगको लागि मात्र जन्मने पशुपक्षीहरूको जीवनमा ठुलो अन्तर छ। आहार, निद्रा, भय र सन्तानोत्पत्तिका प्रक्रिया मानिसमा र अन्य जीवहरूमा सामान्यतया समान रूपमा आवश्यक भएका देखिन्छन् तर पनि मनुष्य प्राकृतिक आवश्यकताहरूमाथि नियन्त्रण गर्न सक्छ। त्यसैले मानिसलाई **दमशरीरी** भनिएको हो।

कर्मेन्द्रियहरूमाथिको नियन्त्रणलाई दम भनिन्छ भने ज्ञानेन्द्रियहरूमाथिको नियन्त्रणलाई शम भनिन्छ। स्वाभाविक रूपमा मनुष्य त्यो हो जसले भोजन, निद्रा, काम, क्रोध आदि शारीरिक र मानसिक जन्मजात वृत्तिहरूलाई आवश्यकताअनुसार नियन्त्रण गर्दछ।

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं
गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपे।
यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया
मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत्॥ २०॥

पदार्थ–

विभो = हे व्यापक भगवान्
सः अहं = हजुरको अनुभव गर्ने म
बहुदुःखवासं = बडो दुःखमय गर्भाशयमा
वसन् अपि = बसिरहँदा पनि
गर्भात् = यस गर्भबाट
न निर्जिगमिषे = बाहिर निस्कन चाहन्नँ
बहिः = गर्भदेखि बाहिर
अन्धकूपे = अँध्यारो कुवारूपी विवेकहीन संसारमा
उपयातम् = पुगेको जीवलाई
यत्र = जहाँ
देवमाया = हजुरको मायाले
उपसर्पति = घेर्दछ
यदनु = त्यसपछि
मिथ्यामतिः = शरीरमा अहंबुद्धि भएको जीव
एतत् = यस
संसृतिचक्रम् = संसारचक्रमा फस्दछ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! बडो दुःखमय यस गर्भाशयमा बसिरहँदा पनि म यस गर्भबाट बाहिर निस्कन चाहन्नँ। गर्भदेखि बाहिर अँध्यारो कुवारूपी विवेकहीन संसारमा पुगेको जीवलाई त्यहाँ हजुरको मायाले घेर्दछ। त्यो मायाद्वारा शरीर आदिमा अहं र ममबुद्धि भएको जीव यो संसारचक्रमा फस्दछ।

विवरण– वेदान्तसिद्धान्तअनुसार 'मिथ्या' भनेर त्यस्ता पदार्थलाई लिइन्छ जसको स्वरूपतः अस्तित्व नभए तापनि व्यवहारकालमा भान हुन्छ। नहुनु र देखिनु मिथ्यात्वको लक्षण हो। ख्याति

भनेको देखिनु र बाध भनेको नहुनु हो। यी दुबै जहाँ हुन्छन् त्यो वस्तुलाई अनिर्वचनीय अथवा मिथ्या भनिन्छ। वेदान्तसिद्धान्तअनुसार सम्पूर्ण जगत् पनि ब्रह्मरूपी आश्रयमा डोरीमा सर्प देखिएझैं देखिएको मात्र हुनाले सम्पूर्ण जगत् मिथ्या हो।

नभएको वस्तुमा भएको बुद्धि गर्नु मिथ्यामति हो। जन्मिनु, मर्नु जस्ता विकारहरूले ग्रस्त भएको परिच्छिन्न शरीरमा अविकारी नजन्मिने र नमर्ने त्यसै गरी सर्वव्यापक आत्मतत्त्वलाई निश्चय गर्नु उल्टो बुद्धि हो। त्यसैले शरीरमा गरिने 'अहं' अर्थात् 'म शरीर हुँ' भन्ने बुद्धि अथवा मतिलाई यहाँ मिथ्यामति भनिएको हो।

तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य
आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव।
भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं
मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः॥ २१॥

पदार्थ–

तस्माद् = त्यसकारण (यहीं रहेर पनि)
विगतविक्लवः = व्याकुल नभई
उपसादितविष्णुपादः = भगवान् विष्णुको चरणकमलको प्राप्ति गरेर
अहं = म
आशु = चाँडै
सुहृदा = आफ्नो बुद्धिका सहायताले
आत्मना एव = आफूले नै
आत्मानम् = आफूलाई
तमसः = संसारको दुःखरूपी अन्धकारबाट
उद्धरिष्ये = बाहिर निकाल्छु
यथा = जसबाट
अनेकरन्ध्रं = विभिन्न गर्भमा बस्नुपर्ने
एतत् = यो
व्यसनम् = दुःख
भूयः = फेरि
मे = मलाई
मा भविष्यत् = नआइलागोस्

वाक्यार्थ– त्यसकारण म व्याकुलतालाई छाडेर आफ्नो हृदयमा भगवान् विष्णुको चरणलाई स्थापित गरेर आफ्नो बुद्धिको सहायताले आफूले नै आफूलाई यस संसारको दुःखरूपी अन्धकारबाट छिट्टै नै बाहिर निकाल्छु, जसबाट मलाई विभिन्न गर्भमा बस्नुपर्ने यो दुःख फेरि नआइलागोस्।

कपिल उवाच (कपिल भगवान्ले भन्नुभयो)

एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः।
सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः॥ २२॥

पदार्थ–

दशमास्यः = दश महिना गर्भमा रहेको
ऋषिः = जीवले

एवं = यसरी	**सूतिमारुतः** = प्रसवकालको वायुले	**प्रसूत्यै** = बाहिर निकाल्नको लागि
कृतमतिः = ज्ञानसम्पन्न भएर	**अवाचीनं** = तलतिर मुख भएको जीवलाई	**क्षिपति** = धकेल्न थाल्दछ
गर्भे = गर्भमा	**सद्यः** = तत्काल	
स्तुवन् = भगवान्को स्तुति गरिरहँदा		

वाक्यार्थ– दश महिना गर्भमा रहेको जीवले यसरी ज्ञानसम्पन्न भएर गर्भमा भगवान्को स्तुति गरिरहँदा प्रसवकालको वायुले तलतिर मुख भएको त्यस जीवलाई तत्काल बाहिर निकाल्नको लागि धकेल्न थाल्दछ।

तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक् शिर आतुरः।
विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः॥ २३॥

पदार्थ–

तेन = त्यो प्रसूति वायुद्वारा	**कृत्वा** = गरेर	नष्ट भएर
सहसा = अचानक	**आतुरः** = पीडित हुँदै	**कृच्छ्रेण** = ठुलो दुःखले
अवसृष्टः = धकेलिएको	**निरुच्छ्वासः** = कष्टपूर्वक श्वास फेर्दै	**विनिष्क्रामति** = बाहिर निक्कन्छ
अवाक् = तलतिर	**हतस्मृतिः** = पहिलेको स्मृति	
शिरः = टाउको		

वाक्यार्थ– प्रसूति वायुद्वारा अचानक धकेलिएको त्यो जीव तलतिर टाउको गरेर पीडित हुँदै कष्टपूर्वक श्वास फेर्दै पहिलेको स्मृति नष्ट भएर ज्यादै दुःखले बाहिर निक्कन्छ।

पतितो भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते।
रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः॥ २४॥

पदार्थ–

भुवि = संसारमा	**चेष्टते** = छट्पटाउँछ	**गतिं** = अज्ञान अवस्थामा
असृङ्मूत्रे = (आमाको) रगत र मूत्रमा	**ज्ञाने** = गर्भवासकालमा रहेको ज्ञान	**गतः** = पुगेर
पतितः = खसेको बालक	**गते** = नष्ट भएपछि	**रोरूयति** = बारम्बार रुन थाल्दछ
विष्ठाभूः इव = विष्ठाको किराझैं	**विपरीतां** = त्यसदेखि विपरीत	

वाक्यार्थ– संसारमा आमाको रगत र मूत्रमा डुबेको त्यो बालक विष्ठाको किराझैं छट्पटाउँछ। गर्भवासकालमा रहेको ज्ञान नष्ट भएपछि त्यसदेखि विपरीत देहाभिमानरूप अज्ञान अवस्थामा पुगेर बारम्बार रुन्छ।

परच्छन्दं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः।
अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः॥ २५॥

पदार्थ–

परच्छन्दं = अरूको (बालकको) अभिप्रायलाई
न विदुषा = नबुझ्ने
जनेन = मानिसद्वारा
पुष्यमाणः = पालिएको
सः = त्यो बालक
अनभिप्रेतम् = नचाहेको कुरा
आपन्नः = आइपर्दा पनि
प्रत्याख्यातुम् = हटाउन
अनीश्वरः = असमर्थ हुन्छ

वाक्यार्थ– बालकको अभिप्रायलाई नबुझ्ने मानिसले त्यसलाई पालनपोषण गर्दछन्। त्यस्तो अवस्थामा त्यो बालक नचाहेको कुरा आइपर्दा पनि हटाउन असमर्थ हुन्छ।

शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुः स्वेदजदूषिते।
नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने॥ २६॥

पदार्थ–

स्वेदजदूषिते = जुम्रा, उडुस आदिद्वारा दूषित
अशुचिपर्यङ्के = फोहरी ओछ्यानमा
शायितः = सुताइएको
जन्तुः = नवजात शिशु
अङ्गानाम् = आफ्ना अङ्गहरू
कण्डूयने = कन्याउन
आसनोत्थानचेष्टने = बस्न, उठ्न र शरीर चलाउन पनि
न ईशः = असमर्थ हुन्छ

वाक्यार्थ– जुम्रा, उडुस आदिद्वारा दूषित फोहरी ओछ्यानमा सुताइएको नवजात शिशु आफ्ना अङ्गहरू कन्याउन, बस्न, उठ्न र शरीर चलाउनमा पनि असमर्थ हुन्छ।

तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः।
रुदन्तं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा॥ २७॥

पदार्थ–

आमत्वचं = कोमल छाला भएको
विगतज्ञानं = गर्भावस्थामा हुँदाको ज्ञान गएको
रुदन्तं = रुँदै गरेको शिशुलाई
कृमिकं = ठुला किरालाई
कृमयः = साना किराहरूले
यथा = दुःख दिएझैं
दंशाः = डाँस
मशकाः = लामखुट्टेहरू र
मत्कुणादयः = उडुस आदिले
तुदन्ति = दुःख दिन्छन्

वाक्यार्थ– कोमल छाला भएको, गर्भावस्थामा हुँदाको ज्ञान गएको एवं रुँदै गरेको शिशुलाई ठुला किराहरूलाई साना किराहरूले दुःख दिएझैं डाँस, लामखुट्टे र उडुस आदिले दुःख दिन्छन्।

इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगण्डमेव च ।

अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्पितः ॥ २८ ॥

पदार्थ–

इति एवं = यसप्रकार
शैशवं = शैशव अवस्थाको र
पौगण्डम् = पौगण्डावस्थाको
एव च = पनि
दुःखं = दुःख
भुक्त्वा = भोग गरेर (यौवनावस्थामा पुग्दछ, त्यहाँ पनि)
अलब्धाभीप्सितः = आफ्नो मनोरथ पूरा नभएपछि
अज्ञानात् = अज्ञाने गर्दा
इद्धमन्युः = एकदमै क्रोधित भएर
शुचार्पितः = शोकले व्याप्त हुन्छ

वाक्यार्थ– यसप्रकार शैशव अवस्था र पौगण्डावस्था (यौवनावस्थाभन्दा केही अघिको समय)मा हुने दुःख भोगेर यौवनावस्थामा पुग्दछ। त्यहाँ पनि आफ्नो मनोरथ पूरा नभएपछि अज्ञानले गर्दा ऊ एकदमै क्रोधित भएर शोकले व्याप्त हुन्छ।

सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ।

करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्ताय चात्मनः ॥ २९ ॥

पदार्थ–

देहेन सह = शरीरसँगै
वर्धमानेन = बढ्दै गरेको
मानेन = अहङ्कारले र
मन्युना = रिसले
च = पनि युक्त भएको
कामी = कामनाले ग्रस्त भएको जीव
आत्मनः = आफ्नो
अन्ताय = विनाशका लागि
कामिषु = अन्य कामग्रस्त जीवसँग
विग्रहं = विरोध
करोति = गर्दछ

वाक्यार्थ– शरीरसँगै अहङ्कार र क्रोध बढ्दै जानाले कामनाले ग्रस्त भएको जीव आफ्नै विनाशका लागि अन्य कामग्रस्त जीवहरूसँग विरोध गर्दछ।

भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् ।

अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम् ॥ ३० ॥

पदार्थ–

असद्ग्राहः = असद्वस्तु मात्र ग्रहण गर्ने
कुमतिः = कुबुद्धि भएको
अबुधः = अज्ञानी
देही = जीव
पञ्चभिः = पाँच
भूतैः = महाभूतहरूद्वारा
आरब्धे = बनेको
देहे = शरीरमा
असकृत् = बारम्बार
अहं मम इति = म मेरो भन्ने
मतिम् = बुद्धि
करोति = गर्दछ

वाक्यार्थ– असद्वस्तु मात्र ग्रहण गर्ने कुबुद्धि भएको अज्ञानी जीव पाँच महाभूतहरूद्वारा बनेको यस शरीरमा बारम्बार म र मेरो भन्ने बुद्धि गर्दछ।

तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिम्।
योऽनुयाति ददत् क्लेशमविद्याकर्मबन्धनः॥ ३१॥

पदार्थ–

यः = जो यो	**अनुयाति** = फेरि आउँछ	बाँधिएर
अविद्याकर्मबन्धनः = अज्ञान-जनित कर्मद्वारा बाँधिएको जीव	**तदर्थं** = देहनिर्वाहको लागि	**संसृतिम्** = अनेकौं योनिमा
क्लेशम् = दुःख	**कर्म** = कर्म	**याति** = पुग्दछ
ददत् = दिनेवाला शरीरमा	**कुरुते** = गर्दछ	
	यद्बद्धः = जुन कर्मद्वारा	

वाक्यार्थ– अज्ञानजनित कर्मद्वारा बाँधिएको जीव दुःख दिनेवाला शरीरमा फेरि आउँछ, शरीर पालनको लागि कर्म गर्दछ र कर्मद्वारा बाँधिएर अनेकौं योनिमा पुग्दछ।

यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः।
आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत्॥ ३२॥

पदार्थ–

यदि = यदि	सेवित	**तमः** = अन्धकारमय
जन्तुः = जीव	**पथि** = मार्गमा	मातृगर्भमा
शिश्नोदरकृतोद्यमैः = कामवासनापूर्ति र पेटको प्रयोजनको लागि कर्म गर्नेवाला	**आस्थितः** = रहेर	**विशति** = प्रवेश गर्दछ
	पुनः = फेरि पहिलाझैं विषयमा	
	रमते = रमाउँछ (भने)	
असद्भिः = असत् व्यक्तिद्वारा	**पूर्ववत्** = फेरि पहिलेजस्तै	

वाक्यार्थ– यदि जीव कामवासनापूर्ति र पेटको प्रयोजनको लागि कर्म गर्ने असत् व्यक्तिद्वारा सेवित मार्गमा रहेर फेरि विषयमा रमाउँछ भने फेरि पहिलेजस्तै अन्धकारमय आमाको गर्भमा प्रवेश गर्दछ।

सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा।
शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद् याति सङ्क्षयम्॥ ३३॥

पदार्थ–

यत्सङ्गात् = जसको सङ्गतबाट	**सत्यं** = सत्य	**शौचं** = शुद्धता

दया = दया	**यशः** = कीर्ति	**भगः** = ऐश्वर्य
मौनं = मौनता	**क्षमा** = सहनशीलता	**इति** = यी सबै सद्गुण
बुद्धिः = बुद्धि	**शमः** = शान्ति	**सङ्क्षयम्** = नष्ट
श्रीः = श्री	**दमः** = इन्द्रियनिग्रह	**याति** = हुन्छन्
ह्रीः = लज्जा	**च** = र	

वाक्यार्थ– जसको सङ्गतबाट सत्य, शुद्धता, दया, मौनता, बुद्धि, श्री, लज्जा, कीर्ति, सहनशीलता, शान्ति, इन्द्रियनिग्रह र ऐश्वर्य यी नष्ट हुन्छन्।

तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु।
सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च॥ ३४॥

पदार्थ–

तेषु = ती	**असाधुषु** = अशिष्ट	**सङ्गं** = सङ्गत
अशान्तेषु = अशान्त	**योषित्क्रीडामृगेषु** = स्त्रीका	**च** = पनि
मूढेषु = मूर्ख	खेलौना भएका	**न कुर्यात्** = नगर्नू
खण्डितात्मसु = देहात्मवादी	**शोच्येषु** = शोचनीय व्यक्तिसँग	

वाक्यार्थ– ती अशान्त, मूर्ख, देहात्मवादी, अशिष्ट, स्त्रीको खेलौना भएका शोचनीय व्यक्तिसँग सङ्गत पनि नगर्नू।

न तथास्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः।
योषित्सङ्गाद् यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः॥ ३५॥

पदार्थ–

अस्य = यस	आसक्त पुरुषको सङ्गतबाट	**तथा** = त्यस्तो
पुंसः = पुरुषको	**यथा यथा** = जसरी जसरी	**अन्यप्रसङ्गतः** = अरू कसैको
योषित्सङ्गाद् = स्त्रीको सङ्गतबाट	**मोहः** = मोह र	सङ्गतबाट
र	**बन्धः** = बन्धन	**न भवेत्** = हुँदैन
तत्सङ्गिसङ्गतः = ती स्त्रीहरूमा	**च** = पनि हुन्छ	

वाक्यार्थ– मानिसलाई अन्य पदार्थसँग सङ्गत गर्नाले त्यति मोह र बन्धन हुँदैन जति स्त्री र ती स्त्रीमा आसक्त अन्य साथीहरूसँगको सङ्गतबाट हुन्छ।

प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः।
रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः॥ ३६॥

पदार्थ–

स्वां = आफ्नी
दुहितरं = छोरी सरस्वतीलाई
दृष्ट्वा = देखेर
तद्रूपधर्षितः = उनको रूपले मोहित भएर
रोहिद्भूतां = मृगीको रूप धारण गरेर भाग्दै गरेकी सरस्वतीलाई
ऋक्षरूपी = मृगरूप लिएका
सः = उनी
प्रजापतिः = सृष्टिकर्ता ब्रह्माजी
हतत्रपः = लाज पचाएर
अन्वधावत् = पछि-पछि दौडनुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नी छोरी सरस्वतीलाई देखेर उनको रूपले मोहित भएका सृष्टिकर्ता ब्रह्माजी मृगीको रूप धारण गरी भाग्दै गरेकी सरस्वतीको पछि-पछि मृगरूप लिएर लाज पचाएर दौडनुभयो ।

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखण्डितधीः पुमान् ।
ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु = ब्रह्माले सिर्जना गरेका कश्यप आदि, तिनीहरूले सृष्टि गरेका मरीचि आदि र मरीचि आदिले सृष्टि गरेका देवता, मनुष्य आदि प्राणीहरूमध्ये
नारायणम् = नारायण
ऋषिं = ऋषि
ऋते = बाहेक
इह = यस संसारमा
योषिन्मय्या = स्त्रीरूपी
मायया = मायाले
नु = निश्चय नै
अखण्डितधीः = बुद्धि नष्ट नहुने
पुमान् = पुरुष
कः = को छ

वाक्यार्थ– ब्रह्माले सिर्जना गरेका कश्यप आदि, तिनीहरूले सृष्टि गरेका मरीचि आदि र मरीचि आदिले सृष्टि गरेका देवता, मनुष्य आदि प्राणीहरूमध्ये नारायण ऋषि बाहेक यस संसारमा स्त्रीरूपी मायाले बुद्धि नष्ट नहुने पुरुष को छ र ?

बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ।
या करोति पदाक्रान्तान्भ्रूविजृम्भेण केवलम् ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

स्त्रीमय्या = स्त्रीरूपी
मे = मेरो
मायायाः = मायाको
बलं = सामर्थ्यलाई
पश्य = हेर्नुहोस्
या = जुन स्त्री
केवलम् = केवल
भ्रूविजृम्भेण = आँखीभौँको विलासले
दिशाम् = दिशाहरूका
जयिनः = विजयीहरूलाई पनि
पदाक्रान्तान् = पैतालामुनि
करोति = पार्दछे

वाक्यार्थ– स्त्रीरूपी मेरो मायाको सामर्थ्यलाई हेर्नुहोस्, जुन स्त्री केवल आँखीभौँका विलासले नै

दिग्विजयीहरूलाई आफ्नो पैतालामुनि पार्दछे।

सङ्गं न कुर्यात् प्रमदासु जातु
योगस्य पारं परमारुरुक्षुः।
मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो
वदन्ति या निरयद्वारमस्य॥ ३९॥

पदार्थ–

योगस्य = योगको	**प्रमदासु** = स्त्रीहरूमा	**निरयद्वारम्** = नरकको ढोका
परम् पारं = परम पार	**जातु** = कहिल्यै पनि	(हो भनेर)
आरुरुक्षुः = प्राप्त गर्न इच्छुक	**सङ्गं** = आसक्ति	**वदन्ति** = (विद्वान्हरू)
मत्सेवया = मेरो सेवाले	**न कुर्यात्** = नगरोस्	भन्दछन्
प्रतिलब्धात्मलाभः = आत्मबोध	**या** = जो स्त्री	
भएको व्यक्तिले	**अस्य** = यी मुमुक्षुहरूको लागि	

वाक्यार्थ– योगको परम पार प्राप्त गर्न इच्छुक एवं मेरो सेवाले आत्मबोध भएको व्यक्तिले कहिल्यै पनि स्त्रीहरूमा आसक्ति नगरोस्। स्त्री मुमुक्षुहरूको लागि नरकको ढोका हो भनेर विद्वान्हरू भन्दछन्।

योपयाति शनैर्माया योषिद् देवविनिर्मिता।
तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतम्॥ ४०॥

पदार्थ–

देवविनिर्मिता = भगवान्द्वारा	**शनैः** = बिस्तारै	**कूपम् इव** = कुवा झैं
रचिएकी	**उपयाति** = नजिकै आउँछे	**आत्मनः** = आफ्नै
या = जो	**ताम्** = त्यस स्त्रीलाई	**मृत्युं** = मृत्युका रूपमा
योषित् = स्त्रीरूपी	**तृणैः** = घाँसहरूद्वारा	**ईक्षेत** = हेरोस्
माया = माया	**आवृतम्** = ढाकिएको	

वाक्यार्थ– भगवान्द्वारा रचिएकी स्त्रीरूपी माया बिस्तारै-बिस्तारै गरेर नजिकै आउँछे। त्यस स्त्रीलाई घाँसहरूद्वारा ढाकिएको कुवा झैं आफ्नै मृत्युका रूपमा हेरोस्।

यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीम्।
स्त्रीत्वं स्त्रीसङ्गतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदम्॥ ४१॥

तामात्मनो विजानीयात् पत्यपत्यगृहात्मकम् ।
दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ॥ ४२ ॥

पदार्थ–

स्त्रीसङ्गतः = स्त्रीमा आसक्त हुनाको कारणले	**वित्तापत्यगृहप्रदम्** = धन, पुत्र, घर आदि दिनेवाला	**पत्यपत्यगृहात्मकम्** = पति, पुत्र, गृह आदि रूपमा आएको
स्त्रीत्वं = स्त्रीको स्वभाव	**पतिं** = पति	**दैवोपसादितं** = आफ्नो प्रारब्धले प्राप्त
प्राप्तः = पाएको जीव	**मन्यते** = मान्दछ	**आत्मनः** = आफ्नो
ऋषभायतीम् = पुरुषलेझैं आचरण गर्ने भएकी	**ताम्** = ती मेरी मायालाई	**मृत्युं** = मृत्यु
यां = जुन	**यथा** = जसरी	**विजानीयात्** = जानोस्
मन्मायाम् = मेरी मायालाई	**गायनं** = व्याधाको गीत	
मोहात् = मोहका कारण	**मृगयोः** = मृगको मृत्युको कारण बन्दछ त्यसै गरी	

वाक्यार्थ– स्त्रीमा आसक्त हुनाको कारणले स्त्रीको स्वभाव पाएको जीव पुरुषलेझैं आचरण गर्ने भएकी मेरी मायालाई मोहका कारण धन, पुत्र, घर आदि दिने पति मान्दछ। जसरी व्याधाको गीत मृगको मृत्युको कारण बन्दछ त्यसै गरी मेरो मायारूप पति, पुत्र, गृह आदि आफ्नो प्रारब्धले प्राप्त वस्तुहरूलाई पनि पुरुषले आफ्नो मृत्यु जानोस्।

देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ।
भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

जीवभूतेन = जीवको उपाधि भएको	**लोकात्** = एक लोकबाट	**अविरतं** = निरन्तर
	लोकम् = अर्को लोकमा	**कर्माणि** = कर्महरू
देहेन = लिङ्ग शरीरद्वारा	**अनुव्रजन्** = घुम्दै	**एव** = नै
पुमान् = जीव	**भुञ्जानः** = कर्मफल भोग्दै	**करोति** = गरिरहन्छ

वाक्यार्थ– जीवको उपाधि भएको लिङ्ग शरीरद्वारा जीव एक लोकबाट अर्को लोकमा घुम्दै कर्मफल भोग्दै निरन्तर कर्म गरिरहन्छ।

जीवो ह्यस्यानुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः ।
तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु सम्भवः ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै	**जीवः** = जीवको उपाधिका	रूपमा रहेको लिङ्गशरीर

अस्यानुगः = (मोक्षपर्यन्त) जीवको पछिपछि लाग्ने हुन्छ
भूतेन्द्रियमनोमयः = पञ्चमहाभूत, मन र इन्द्रियरूप
देहः = भोगायतन शरीर हो
तन्निरोधः = यी दुई शरीरको परस्पर संयोग नहुनु नै
अस्य = यस जीवको
मरणम् = मृत्यु हो
सम्भवः तु = यी दुईको संयोग नै
आविर्भावः = जन्म हो

वाक्यार्थ– जीवको उपाधिका रूपमा रहेको लिङ्गशरीर चाहिँ जीवको मोक्ष नहुन्जेलसम्म जीवको पछि-पछि लाग्दछ। पञ्चमहाभूत, मन र इन्द्रियरूप शरीर चाहिँ भोगायतन शरीर हो। यी दुई शरीरको परस्पर संयोग नहुनु नै जीवको मृत्यु हो भने यी दुईको संयोग नै जन्म हो।

द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा।
तत्पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम्॥ ४५॥

पदार्थ–

द्रव्योपलब्धिस्थानस्य = पदार्थहरूलाई ग्रहण गर्ने स्थानरूप यस स्थूल शरीरमा
द्रव्येक्षायोग्यता = पदार्थहरूलाई ग्रहण गर्ने योग्यता नरहनु
तत्पञ्चत्वम् = त्यही नै जीवको मरण हो (फेरि)
अहं = म स्थूलशरीर हुँ भन्ने
मानात् = अभिमानका साथ
यदा = जहिले
द्रव्यदर्शनम् = पदार्थहरूको दर्शन (हुन्छ त्यो)
उत्पत्तिः = जीवको जन्म हो

वाक्यार्थ– पदार्थहरूलाई ग्रहण गर्ने स्थानरूप यस स्थूल शरीरमा ती पदार्थहरूलाई ग्रहण गर्ने योग्यता नरहनु नै जीवको मरण हो भने यो स्थूल शरीर म नै हुँ भन्ने यस्तो देहाभिमानका साथ त्यस ती पदार्थहरूलाई देख्नु नै उसको जन्म हो।

यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा।
तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः॥ ४६॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
यदा = जब
अक्ष्णोः = आँखाको
द्रव्यावदर्शनायोग्यता = रूप आदि देख्न योग्यता हुँदैन
तदा एव = त्यस समयमा
चक्षुषः = चक्षु इन्द्रियको (पनि रूप देख्न सक्ने योग्यता हुँदैन)
अनयोः = आँखा र चक्षु इन्द्रिय यी दुबैको देख्न सक्ने योग्ता नभएपछि
द्रष्टुः = यी दुबैको साक्षी जीवको पनि
द्रष्टृत्वायोग्यता = देख्न सक्ने क्षमता हुँदैन

वाक्यार्थ– आँखामा जब कुनै दोषको कारण रूप आदिलाई देख्नमा योग्यता हुँदैन त्यस समयमा आँखामा रहने चक्षु इन्द्रिय पनि रूप देख्नमा असमर्थ हुन्छ। जब आँखा र आँखामा रहने चक्षु इन्द्रिय दुबै नै रूप देख्न असमर्थ हुन्छन् तब यी दुबैको साक्षी जीवमा पनि रूपलाई देख्न सक्ने क्षमता रहँदैन।

तस्मान्न कार्यः सन्त्रासो न कार्पण्यं न सम्भ्रमः।
बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

तस्मात् = त्यसकारण
सन्त्रासः = (मृत्यु आदिबाट) भय
न कार्यः = गर्नुहुँदैन
न कार्पण्यं = दीनता छोड्नुपर्दछ
न सम्भ्रमः = हड्बड गर्नुहुँदैन
जीवगतिं = जीवनको गतिलाई
बुद्ध्वा = जानेर
धीरः = धीर पुरुष
मुक्तसङ्गः = आसक्तिरहित भएर
इह = यस संसारमा
चरेत् = घुमोस्

वाक्यार्थ– त्यसकारण मृत्यु आदिबाट डराउनुहुँदैन, दीनता छोड्नुपर्दछ, हड्बड गर्नुहुँदैन। जीवनको गतिलाई जानेर धीर पुरुष आसक्तिरहित भएर यस संसारमा घुमोस्।

सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया।
मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

मायाविरचिते = माया रचित
लोके = यस लोकमा
सम्यग्दर्शनया = सम्यक् दर्शनयुक्त
योगवैराग्ययुक्तया = योग र वैराग्यले सहित भएको
बुद्ध्या = बुद्धिद्वारा
कलेवरम् = शरीरलाई
न्यस्य = निक्षेप (नासो) झैँ राखेर
चरेत् = घुमोस्

वाक्यार्थ– मायारचित यस लोकमा सम्यक् दर्शन, योग र वैराग्ययुक्त बुद्धिद्वारा यस शरीरलाई कसैको नासो राखेझैँ राखेर त्यसमा आसक्तिरहित भई घुमोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेयोपाख्याने जीवगतिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

धूममार्ग र अर्चिरादि मार्गबाट जाने व्यक्तिको गति र भक्तियोगको उत्कृष्टताको वर्णन

कपिल उवाच (कपिल भगवान्‌ले भन्नुभयो)

अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन् गृहे।
काममर्थं च धर्मान् स्वान् दोग्धि भूयः पिपर्ति तान्॥ १॥

पदार्थ–

यः = जो मानिस
गृहे = घरमा
एव = नै
आवसन् = बस्दै
गृहमेधीयान् = गृहस्थाश्रमसम्बन्धी
धर्मान् = सकाम कर्महरू गर्दै
स्वान् = आफ्नो
धर्मान् = धर्म
कामम् = काम
अर्थं = अर्थको
च = र
दोग्धि = सेवन गर्दछ
अथ = त्यसपछि
भूयः = फेरि (ती विभिन्न कामनाहरूबाट मोहित भएर)
तान् = ती गृहस्थाश्रमसम्बन्धी धर्महरूको
पिपर्ति = अनुष्ठान गर्दछ

वाक्यार्थ– जो मानिस घरमा नै बस्दै गृहस्थाश्रमसम्बन्धी सकाम कर्महरू गर्दै धर्म, काम र अर्थको सेवन गर्दछ उसले त्यसपछि फेरि पनि ती विभिन्न कामनाहरूबाट मोहित भएर ती गृहस्थाश्रमसम्बन्धी धर्महरूको अनुष्ठान गर्दछ।

स चापि भगवद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः।
यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः॥ २॥

पदार्थ–

काममूढः = विभिन्न प्रकारका कामनाहरूले मन्दबुद्धि भएको
सः च अपि = ऊ पनि
भगवद्धर्मात् = भगवद्धर्मदेखि
पराङ्मुखः = विमुख भएको
श्रद्धयान्वितः = श्रद्धायुक्त भएर
क्रतुभिः = यज्ञहरूद्वारा
देवान् = देवता र
पितॄन् = पितृहरूलाई
च = पनि
यजते = पूजा गर्दछ

वाक्यार्थ– विभिन्न प्रकारका कामनाहरूले गर्दा मन्दबुद्धि भएको ऊ भगवद्धर्मदेखि विमुख हुन्छ र श्रद्धायुक्त भएर यज्ञहरूद्वारा देवता र पितृहरूको पूजा गर्दछ।

तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान्।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति॥ ३॥

पदार्थ–

पितृदेवव्रतः = पितृ र देवताको उपासना गर्ने
तच्छ्रद्धया = उनीहरूको श्रद्धामा नै
आक्रान्तमतिः = मन लगाइरहने
पुमान् = त्यो मानिस
चान्द्रमसं = चन्द्रलोक
गत्वा = गएर
सोमपाः = सोमपान गर्दछ, तर
पुनः = फेरि (पुण्यक्षीण भएपछि)
लोकं = यही लोकमा
एष्यति = फर्केर आउँछ

वाक्यार्थ– पितृ र देवताको उपासना गर्ने, उनीहरूमा मन लगाएर श्रद्धा गरिरहने त्यो मानिस दक्षिणायन मार्गबाट चन्द्रलोक जान्छ र उनीहरूकै साथमा सोमपान गरेर पुण्य सकिएपछि फेरि यही लोकमा आउँछ।

यदा चाहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः।
तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम्॥ ४॥

पदार्थ–

यदा च = जब (प्रलयकालमा)
अनन्तासनः = शेषशायी
हरिः = भगवान् विष्णु
अहीन्द्रशय्यायां = शेषशय्यामा
शेते = सुत्नुहुन्छ
तदा = त्यस वेला
गृहमेधिनाम् = गृहस्थाश्रमीहरूलाई प्राप्त हुने
एते = यी
ते लोकाः = ती स्वर्ग आदि लोकहरू
लयं = विनष्ट
यान्ति = हुन्छन्

वाक्यार्थ– जब प्रलयकालमा शेषशायी भगवान् विष्णु शेषशय्यामा सुत्नुहुन्छ त्यस वेला गृहस्थाश्रमीहरूलाई प्राप्त हुने ती स्वर्ग आदि लोकहरू विनष्ट हुन्छन्।

ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति धीराः कामार्थहेतवे।
निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः॥ ५॥
निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहङ्कृताः।
स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा॥ ६॥
सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम्।
परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम्॥ ७॥

पदार्थ–

ये = जो
धीराः = धीर मानिसहरू
कामार्थहेतवे = भोगविलास र धन–सम्पत्ति प्राप्तिका लागि
स्वधर्मान् = आफ्नो धर्मलाई
न दुह्यन्ति = उपयोगमा ल्याउँदैनन्
निःसङ्गाः = अनासक्त भएका
न्यस्तकर्माणः = सम्पूर्ण कर्महरू भगवान्मै चढाएका
प्रशान्ताः = शान्त र
शुद्धचेतसः = शुद्ध चित्त भएका साथै
निवृत्तिधर्मनिरताः = निवृत्तिमार्गमा लागेका
निर्ममाः = ममतारहित
निरहङ्कृताः = अहङ्कारशून्य भएका (ती मानिसहरू)
स्वधर्माख्येन = स्वधर्मपालनद्वारा प्राप्त गरेको
सत्त्वेन = सत्त्वगुणद्वारा
परिशुद्धेन = सर्वथा शुद्ध
चेतसा = चित्तद्वारा
ते = ती मानिसहरू अन्तमा
सूर्यद्वारेण = सूर्यमार्ग (अर्चिमार्ग)बाट
विश्वतोमुखम् = सर्वव्यापी
परावरेशं = ब्रह्मा आदिदेखि मनुष्यसम्मका मालिक
अस्य = यस संसारको
प्रकृतिम् = उपादानकारण हुनुभएका
उत्पत्त्यन्तभावनम् = सृष्टि, स्थिति र संहार गर्नेवाला
पुरुषं = परमात्मामा
यान्ति = पुग्दछन्

वाक्यार्थ– जो धीर मानिसहरू भोगविलास र धन–सम्पत्ति पाउनका लागि आफ्नो धर्मलाई उपयोगमा ल्याउँदैनन्, त्यस्ता आसक्तिरहित, सम्पूर्ण कर्महरू भगवान्मैं चढाएका, क्रोधले रहित, शान्त एवं शुद्ध चित्त भएका, निवृत्तिमार्गमा लागेका, ममतारहित एवं अहङ्कारशून्य भएका, स्वधर्मपालनद्वारा प्राप्त गरेको सत्त्वगुणद्वारा सर्वथा शुद्ध चित्त भएका ती मानिसहरू अन्तमा सूर्यमार्ग (अर्चिमार्ग)बाट सर्वव्यापी, ब्रह्मा आदिदेखि मनुष्यसम्मका मालिक हुनुभएका, यस संसारको उपादानकारण हुनुभएका सृष्टि, स्थिति र संहार गर्नेवाला परमात्मामा पुग्दछन्।

द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते।
तावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः॥ ८॥

पदार्थ–

परस्य = हिरण्यगर्भको
परचिन्तकाः = परमात्मभावले उपासना गर्ने
ते = तिनीहरू
तु = चाहिँ
द्विपरार्धावसाने = द्विपरार्धको अन्त्यमा
यः = जब
ब्रह्मणः = ब्रह्माको
प्रलयः = प्रलय हुन्छ
तावत् = त्यस वेलासम्म
लोकं = ब्रह्मलोकमा
अध्यासते = बस्दछन्

वाक्यार्थ– जो मनुष्य हिरण्यगर्भलाई नै परमात्मभावले उपासना गर्दछन् तिनीहरू द्विपरार्धको अन्त्यमा जब ब्रह्माको प्रलय हुन्छ त्यस वेलासम्म ब्रह्मलोकमा बस्दछन्।

क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ-
भूतादिभिः परिवृतं प्रतिसञ्जिहीर्षुः।
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा
कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयम्भूः॥ ९॥
एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा
ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः।
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं
ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः॥ १०॥

पदार्थ—
यर्हि = जतिखेर
पराख्यम् = द्विपरार्ध
कालं = समयपर्यन्तको (अधिकारको)
अनुभूय = भोग गरेर
क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थभूतादिभिः = पृथिवी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, इन्द्रिय, तिनका शब्द आदि विषय र अहङ्कारले
परिवृतं = घेरिएको ब्रह्माण्डलाई
प्रतिसञ्जिहीर्षुः = संहार गर्न चाहने
गुणत्रयात्मा = त्रिगुणात्मक प्रपञ्चका अभिमानी
परः = देवताभन्दा श्रेष्ठ
स्वयम्भूः = ब्रह्माजी
अव्याकृतं = सर्वविकारशून्य परमात्मामा
विशति = लीन हुनुहुन्छ
एवं = त्यसै समयमा
परेत्य = देह त्यागेर
भगवन्तम् = ब्रह्माजीमा
अनुप्रविष्टाः = प्रवेश गरेका
जितमरुन्मनसः = प्राण र मनलाई वशमा राखेका
विरागाः = विरक्त तर
अगताभिमानाः = अभिमान बाँकी भएका
ये = जो
योगिनः = योगीहरू छन् (तिनीहरू पनि)
तेन साकम् = ब्रह्माजीसँगै
अमृतं = परमानन्दरूप
पुराणं पुरुषं = पुराणपुरुष
प्रधानम् = प्रधान
ब्रह्म = परब्रह्ममा
एव = नै
उपयान्ति = लीन हुन्छन्

वाक्यार्थ— जुन समयमा द्विपरार्ध कालसम्मको आफ्नो अधिकारको भोग गरेर पृथिवी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, इन्द्रिय, तिनका शब्द आदि विषय र अहङ्कारले घेरिएको ब्रह्माण्डलाई संहार गर्न चाहने त्रिगुणात्मक प्रपञ्चका अभिमानी अरू देवताभन्दा श्रेष्ठ ब्रह्माजी सर्वविकारशून्य परमात्मा ममा लीन हुनुहुन्छ त्यसै समयमा देहत्याग गरेर ब्रह्माजीमा प्रवेश गरेका, प्राण र मनलाई वशमा राखेका विरक्त तर अभिमान बाँकी भएका जो योगीहरू छन् तिनीहरू पनि ब्रह्माजीसँगै परमानन्दरूप पुराणपुरुष प्रधान परब्रह्ममा नै लीन हुन्छन्।

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् ।

श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ॥ ११ ॥

पदार्थ–

भामिनि = हे प्रिय आमा
अथ = यसैले
भावेन = भक्तिभावका साथ
श्रुतानुभावं = जसको प्रभाव सुन्नुभयो त्यस्ता
सर्वभूतानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
हृत्पद्मेषु = हृदयकमलमा
कृतालयम् = निवास गर्नुहुने
तं = उनै परमात्माको
शरणं = शरणमा
व्रज = जानुहोस्

वाक्यार्थ– हे आमा ! यसैले भक्तिभावका साथ जसको प्रभाव सुन्नुभयो त्यस्ता सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयकमलमा बस्नुहुने उनै परमात्माको शरणमा जानुहोस् ।

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ।

योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥ १२ ॥

भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।

कर्तृत्वात् सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥

स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।

जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥ १४ ॥

पदार्थ–

यः = जो
स्थिरचराणां = चराचर जगत्का
आद्यः = आदिकारण हुनुहुन्छ
वेदगर्भः = ब्रह्माजी पनि
सहर्षिभिः = मरीचि आदि ऋषिहरू तथा
योगेश्वरैः = योगेश्वर
कुमाराद्यैः = सनत्कुमार आदि
योगप्रवर्तकैः = योगको प्रवर्तन गर्ने
सिद्धैः = सिद्धपुरुषसहित भएर
निःसङ्गेन = निष्काम
कर्मणा = कर्मद्वारा
पुरुषर्षभम् = सबै पुरुषमा श्रेष्ठ
पुरुषं = परमपुरुष
सगुणं = सगुण
ब्रह्म = परब्रह्मलाई
संसृत्य = पाएर
अपि = पनि
भेददृष्ट्या = भेददृष्टि र
अभिमानेन = कर्तृत्वको अभिमानका कारण
पुनः = फेरि
काले = सृष्टिकालमा
ईश्वरमूर्तिना = ईश्वरमूर्ति
कालेन = कालद्वारा
गुणव्यतिकरे = सत्त्व आदि गुणमा परिवर्तन
जाते = भएपछि
कर्तृत्वात् = संसारको कर्ममा अधिकृत रहनाले
यथापूर्वं = पहिलेको कल्पमा जस्तै (आ–आफ्नो अधिकारअनुसार)
प्रजायते = उत्पन्न हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जो चराचर जगत्‌का आदिपुरुष हुनुहुन्छ त्यस्ता ब्रह्माजी पनि मरीचि आदि ऋषिहरू र सनत्कुमार आदि योगप्रवर्तक सिद्धहरूसहित भएर निष्काम कर्मद्वारा सबै पुरुषमा श्रेष्ठ, सगुणपुरुष परब्रह्मलाई पाएर पनि भेददृष्टि र कर्तृत्वको अभिमानका कारण फेरि सृष्टिकालमा ईश्वरमूर्ति कालद्वारा सत्त्व आदि गुणमा क्षोभ (परिवर्तन) भएपछि संसारको कर्ममा पहिलेको कल्पमा जस्तै आ–आफ्नो अधिकारबमोजिम प्रवृत्त हुने गरी फेरि उत्पन्न हुनुहुन्छ।

ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेऽपि धर्मविनिर्मितम्।
निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति॥ १५॥

पदार्थ–

(जो कर्मद्वारा ब्रह्मलोक गएका छन्)
ते = तिनीहरू
च अपि = पनि
धर्मविनिर्मितम् = आ–आफ्नो शुभ कर्मको फलअनुसार
पारमेष्ठ्यं = ब्रह्मलोकमा प्राप्त हुने
ऐश्वर्यं = ऐश्वर्यको
निषेव्य = भोग गरेर
गुणव्यतिकरे सति = भोगद्वारा सत्त्वादि गुणको क्षयपछि
पुनः = फेरि
आयान्ति = मर्त्यलोकमा आउँछन्

वाक्यार्थ– जो कर्मद्वारा ब्रह्मलोक गएका छन् तिनीहरू पनि आ–आफ्नो शुभ कर्मको फलअनुसार ब्रह्मलोकको ऐश्वर्य भोग गरेर भोगद्वारा सत्त्व आदि गुणको क्षयपछि फेरि मर्त्यलोकमा आउँछन्।

विवरण– यहाँ ब्रह्मा आदि देवता पनि पुनः जन्म धारण गर्छन् भन्ने जुन वर्णन आएको छ त्यो भेदोपासनालाई लिएर हो। परमात्मालाई आफूभन्दा भिन्न रूपमा मानी उपासना गर्नाले त ब्रह्माजी समेत पुनःसंसारमा आउनुपर्छ। वास्तवमा त ब्रह्माजी द्विपरार्द्ध सकिएपछि मुक्त नै हुनुहुन्छ। यही लोकान्तरप्राप्तिकै प्रसङ्गमा यस अध्यायमा विभिन्न थरी मुक्तिको वर्णन आएको छ। परमात्माको आफूभन्दा अभिन्न रूपले उपासना गर्नेहरू मरेपछि सीधै भगवान्‌मा गई मिल्दछन्। त्यसै गरी परमेश्वररूपले हिरण्यगर्भको अभेदोपासना गर्नेहरू उत्तरायण मार्गबाट ब्रह्मलोकमा गई द्विपरार्द्धपछि ब्रह्माजीसँगै मुक्त हुन्छन्। यी दुबै थरी मुक्तिहरू उपनिषद्‌मा बताइएको सद्योमुक्ति होइन भनी बुझ्नुपर्छ। ज्ञानीहरूको मुक्तिमा प्राणको लोकान्तरगमन हुँदैन। ज्ञानद्वारा उनीहरूको सूक्ष्म शरीर नष्ट भइसकेको हुनाले प्रारब्ध समाप्तिपछि उनीहरू ब्रह्ममा लीन हुन्छन्। यसलाई विदेहमुक्ति भनिन्छ। जुन भक्तहरूको भगवत्कृपाबाट प्राप्त प्रकाशमय ज्ञानरूपी बत्तीद्वारा अन्धकार नष्ट हुन्छ ती ज्ञानी भक्तहरू उपनिषद्‌मा बताइए अनुसार विदेहमुक्ति नै प्राप्त गर्दछन्। सकाम कर्मको अनुष्ठान गर्ने, आसक्त बुद्धिवाला, रजोगुणी, शास्त्रनियमको पालना गर्ने अजितेन्द्रिय पुरुषहरू भने दक्षिणायन वा धूममार्गबाट स्वर्गलोकमा गई पुण्य क्षीण भइसकेपछि फेरि संसारमा नै आई कर्मअनुसार विभिन्न योनिमा जन्म लिन्छन्। गीता (९। २१)मा पनि भनिएको छ– **गतागतं कामकामा लभन्ते**, अर्थात् कामनायुक्त मनुष्यहरू लोकलोकान्तरमा आउने–जाने गरिरहन्छन्। यी

सबैभन्दा भिन्न अशास्त्रीय पाप कर्महरू गर्ने मानिसहरूको गतिलाई अधोगति भनिन्छ। यसमा शास्त्रनिषिद्ध कर्म गर्ने मानिस मरेपछि नरक पुग्छन् र पछि अनन्त पापकर्महरूको फल भोग्न स्थावर आदि योनिमा जन्म लिन्छन्।

ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः।
कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः॥ १६॥

पदार्थ–

ये तु = जो
इह = यस संसारका
कर्मसु = कर्ममा
आसक्तमनसः = मन आसक्त भएका
श्रद्धया = श्रद्धाले
अन्विताः = युक्त भएका छन् तिनीहरू
कृत्स्नशः = सम्पूर्ण रूपले
अप्रतिषिद्धानि = वेदद्वारा निषेध नगरिएका काम्य आदि कर्म र
नित्यानि = नित्यकर्म
अपि च = पनि
कुर्वन्ति = गर्दछन्

वाक्यार्थ– यस संसारका कर्ममा मन आसक्त भएका र श्रद्धाले युक्त भएका जो मानिसहरू छन् तिनीहरू सम्पूर्ण रूपले वेदद्वारा निषेध नगरिएका काम्य आदि कर्म र नित्यकर्म पनि गर्दछन्।

विवरण– कर्मको फल भोग्न आसक्त भएका मानिसहरू फलोत्पत्तिको लागि कर्महरू गर्दछन्। ती कर्महरूभित्र वेद आदि शास्त्रहरूले निषेध नगरेका काम्य आदि कर्म र नित्य कर्महरूसमेत पर्दछन्।

नित्य कर्म भनेको त्यस्तो कर्म हो जसलाई गर्दा विशेष फल प्राप्त हुँदैन तर नगर्दा प्रत्यवाय (पाप) लाग्दछ। सन्ध्यावन्दन, बलिवैश्वदेव, वेदाध्ययन आदि कर्महरू नित्यकर्मभित्र पर्दछन्। यिनीहरूको अनुष्ठान नगर्नाले प्रत्यवाय लाग्दछ। यी अनिवार्य कर्महरू हुन्।

वेदले गर्न हुँदैन भनी निषेध नगरेका कर्महरू अप्रतिषिद्ध कर्महरू हुन्। यसभित्र नैमित्तिक र काम्य कर्महरू पर्दछन्। विवाह, व्रतबन्ध, पितृश्राद्ध आदि कर्महरू नैमित्तिक कर्महरू हुन्। स्वर्ग आदि प्राप्तिको कामनाले गरिने ज्योतिष्टोम आदि कर्महरू काम्य कर्महरू हुन्। वेदद्वारा निषेध गरिएका कर्महरू प्रतिषिद्ध कर्म हुन्। सकाम मनुष्यलाई यी सबै कर्मको फल स्वर्गादि लोकको प्राप्ति हुन्छ।

रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः।
पितॄन् यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः॥ १७॥

पदार्थ–

रजसा = रजोगुणले
कुण्ठमनसः = बुद्धि मलीन भएका
कामात्मानः = कामभोगको वासनाले ग्रस्त भएका
अजितेन्द्रियाः = इन्द्रिय वशमा नभएका
गृहेषु = घरका व्यवहारमा
अभिरताशयाः = आसक्त

मनुष्य	**पितॄन्** = पितृहरूको	
अनुदिनं = प्रतिदिन	**यजन्ति** = पूजा गर्दछन्	

वाक्यार्थ– रजोगुणले बुद्धि मलीन भएका, कामभोगको वासनाले ग्रस्त भएका, इन्द्रिय वशमा नभएका एवं घरका व्यवहारमा आसक्त मनुष्यहरू प्रतिदिन पितृहरूको पूजा गर्दछन्।

त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः।

कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः॥ १८॥

पदार्थ–

त्रैवर्गिकाः = धर्म, अर्थ र कामरूप त्रिवर्गमा आसक्त हुने	**कथनीयोरुविक्रमस्य** = कीर्तन गर्न योग्य महान् पराक्रम भएका	**मधुद्विषः** = भगवान् मधुसूदनको
ते = ती	**हरिमेधसः** = सांसारिक दुःख हरण गर्नुहुने	**कथायां** = कथाबाट
पुरुषाः = मानिसहरू		**विमुखाः** = विमुख हुन्छन्

वाक्यार्थ– ती मानिसहरू धर्म, अर्थ र काममा आसक्त हुन्छन् यसैले कीर्तन गर्न योग्य महान् पराक्रम भएका सांसारिक दुःख हरण गर्नुहुने भगवान् मधुसूदनको कथाबाट विमुख हुन्छन्।

नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम्।

हित्वा शृण्वन्त्यसद्‌गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः॥ १९॥

पदार्थ–

विड्भुजः = फोहर खाने सुँगुर, कुकुर आदिले	**अच्युतकथासुधाम्** = भगवान्‌को कथारूप अमृतलाई	**शृण्वन्ति** = सुन्छन्
पुरीषम् इव = बिष्ठालाई रोजेझैँ	**हित्वा** = छोडेर	**नूनं** = निश्चय नै (तिनीहरू)
ये = जो मानिसहरू	**असद्‌गाथाः** = निन्दित कुराहरू	**दैवेन** = भाग्यले
		विहताः = ठगिएका हुन्

वाक्यार्थ– फोहर खाने सुँगुर, कुकुर आदिले बिष्ठालाई रोजेझैँ जो मानिसहरू भगवान्‌को कथामृतलाई छोडेर निन्दित कुराहरू सुन्छन् तिनीहरू निश्चय नै भाग्यले ठगिएका हुन्।

दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते।

प्रजामनु प्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृतः॥ २०॥

पदार्थ–

श्मशानान्तक्रियाकृतः = गर्भाधानदेखि लिएर अन्त्येष्टिसम्मका संस्कारहरू गर्ने	**दक्षिणेन** = दक्षिणपट्टि रहेको	**व्रजन्ति** = जान्छन् (फेरि)
ते = ती मानिसहरू	**पथा** = बाटोबाट	**प्रजाम् अनु** = आफ्नै सन्तानका वंशमा
	अर्यम्णः = अर्यमा (यमराज)को	**प्रजायन्ते** = जन्मन्छन्
	पितृलोकं = पितृलोकमा	

वाक्यार्थ– गर्भाधानदेखि लिएर अन्त्येष्टिसम्मका सबै संस्कारहरूलाई विधिपूर्वक गर्ने जो सकामकर्मी छन् उनीहरू सूर्यभन्दा दक्षिणपट्टि रहेको पितृयान या धूममार्गबाट यमराजको लोकमा जान्छन् र उनीहरू फेरि आफ्नै सन्तानका वंशमा जन्मन्छन्।

ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति।

पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः॥ २१॥

पदार्थ–

सति = हे आमा
ततः = पितृलोकको भोग भोगिसकेपछि
क्षीणसुकृताः = पुण्य समाप्त भएका र
देवैः = देवताहरूद्वारा
सद्यः = तत्काल
विभ्रंशितोदयाः = ऐश्वर्यच्युत गरिएका
ते = ती मानिसहरू
विवशाः = विवश भएर
पुनः = फेरि
इमं = यो
लोकम् = लोकमा
पतन्ति = झर्छन्

वाक्यार्थ– हे आमा ! पितृलोकको भोग भोगिसकेपछि पुण्य क्षीण भएका ती मानिसहरूलाई देवताहरूले तत्काल ऐश्वर्यच्युत गरिदिन्छन् र उनीहरू विवश भएर फेरि यसै लोकमा झर्छन्।

तस्मात् त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम्।

तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजम्॥ २२॥

पदार्थ–

तस्मात् = त्यसकारण
त्वं = तपाईं
सर्वभावेन = सबै प्रकारले
तद्गुणाश्रयया = भगवत्कथा आश्रय भएको
भक्त्या = भक्तिद्वारा
भजनीयपदाम्बुजम् = भजन गर्न योग्य चरणकमलयुक्त
परमेष्ठिनम् = भगवान्को
भजस्व = भजन गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– त्यसकारण तपाईं सबै प्रकारले भगवत्कथाको आश्रय भएको भक्तिद्वारा भजन गर्न योग्य चरणकमलयुक्त भगवान्को भजन गर्नुहोस्।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद् ब्रह्मदर्शनम्॥ २३॥

पदार्थ–

वासुदेवे = वासुदेव
भगवति = भगवान्मा
प्रयोजितः = निरन्तर गरिएको
भक्तियोगः = भक्तियोगले
यत् = जो
वैराग्यं = संसारबाट वैराग्य र
ब्रह्मदर्शनम् = ब्रह्म साक्षात्कार गराउने
ज्ञानं = ज्ञान
आशु = चाँडै नै
जनयति = उत्पन्न गराउँछ

वाक्यार्थ– वासुदेव भगवान्मा निरन्तर गरिएको भक्तियोगले संसारबाट वैराग्य उत्पन्न गराउने र र ब्रह्म साक्षात्कार गराउने ज्ञान चाँडै उत्पन्न गराउँछ।

विवरण– भक्तिबाट ज्ञान र वैराग्यलाई छुट्याएमा भक्ति अर्थहीन हुन्छ। भगवान्को स्वरूपको ज्ञान नै भएन भने कसको भक्ति गर्ने अनि संसारबाट वैराग्य नभई कसरी परमात्मचिन्तन गर्ने ? कुनै पनि वस्तुमा बुद्धिलाई लगाउन त्यस वस्तुको ज्ञान हुनुपर्दछ र बुद्धिलाई अरू विषयबाट हटाउनुपर्दछ। विषयदेखि बुद्धि हटाउनु वैराग्य हो भने भगवान्को स्वरूप थाहा पाउनु ज्ञान हो। भक्तिमा यी दुबै आवश्यक छन् र भक्ति गर्दैगएपछि वैराग्य र ज्ञान पनि बढ्दै जान्छन्। भगवान्को सामान्य ज्ञान र सामान्य वैराग्यबाट सुरु भएको भक्तिले पूर्ण वैराग्य र ब्रह्मसाक्षात्काररूप ज्ञानलाई उत्पन्न गर्छ भन्ने यस श्लोकको आशय हो। भागवत माहात्म्यको पहिलो अध्यायमा पनि कथाको माध्यमले ज्ञान र वैराग्य उपेक्षित अनि बूढा हुँदा भक्ति दुःखी भएको कुरा बताएर यही सिद्धान्तको पुष्टि गरिएको छ।

यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः।
न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत ॥ २४ ॥
स तदैवात्मनात्मानं निःसङ्गं समदर्शनम्।
हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते ॥ २५ ॥

पदार्थ–

यदा = जब
अस्य = यस भक्तको
चित्तम् = चित्तले
इन्द्रियवृत्तिभिः = इन्द्रियवृत्तिद्वारा
समेषु = सम्पूर्ण
अर्थेषु = शब्द आदि विषयहरूमा
प्रियम् = प्रिय
उत = अथवा
अप्रियम् इति = अप्रिय इत्यादि
वैषम्यं = विषमताको
न विगृह्णाति = अनुभव गर्दैन
तदा एव = त्यसै समयमा नै
सः = ऊ
आत्मना = विशुद्ध चित्तले
निःसङ्गं = सङ्गरहित
समदर्शनम् = सबैमा समानरूपले स्थित
हेयोपादेयरहितम् पदम् = छोड्न र ग्रहण गर्न योग्य गुण र दोषले रहित पद
आरूढं = आफ्नो महिमामा आरूढ
आत्मानं = आत्मालाई
ईक्षते = साक्षात्कार गर्दछ

वाक्यार्थ– जब यस भक्तको चित्तले इन्द्रियवृत्तिद्वारा सम्पूर्ण शब्द आदि विषयहरूमा प्रिय अथवा अप्रिय इत्यादि विषमताको अनुभव गर्दैन त्यसै समयमा उसले विशुद्ध चित्तले सङ्गरहित, सबैमा समानरूपले स्थित, छोड्न र ग्रहण गर्न योग्य, गुण र दोषले रहित एवं आफ्नो महिमामा आरूढ आत्माको साक्षात्कार गर्दछ।

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान्।
दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥ २६ ॥

पदार्थ–

ज्ञानमात्रं = ज्ञानस्वरूप	**पुमान्** = पुरुष	**पृथग्भावैः** = सुख, दुःख आदि
परं ब्रह्म = परब्रह्म	**भगवान्** = भगवान्	अनेक भावको रूपमा
परमात्मा = परमात्मा	**दृश्यादिभिः** = विभिन्न दृश्य	**ईयते** = प्रतीत हुनुहुन्छ
एकः = एउटै	पदार्थ, द्रष्टा एवं इन्द्रियको	
ईश्वरः = ईश्वर	रूपमा र	

वाक्यार्थ– ज्ञानरूप एउटै परब्रह्म, परमात्मा, ईश्वर, पुरुष वा भगवान् नै विभिन्न दृश्य पदार्थ द्रष्टा एवं इन्द्रियको रूपमा र सुख, दुःख आदि अनेक भावको रूपमा प्रतीत हुनुहुन्छ।

एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः।
युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः ॥ २७ ॥

पदार्थ–

इह = यस संसारमा	**एतावान् एव हि** = यही नै	**अभिमतः** = अभीष्ट
कृत्स्नशः = सम्पूर्णरूपले	**योगिनः** = योगीको	**अर्थः** = फल
यत् = जुन	**समग्रेण** = सम्पूर्ण	**युज्यते** = हो
असङ्गः तु = आसक्तिरहित हुनु	**योगेन** = योगद्वारा	

वाक्यार्थ– यस संसारमा सम्पूर्णरूपले आसक्तिरहित हुनु यही नै योगीहरूको सबै प्रकारका योगसाधनहरूको एक मात्र अभीष्ट फल हो।

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥ २८ ॥

पदार्थ–

निर्गुणम् = निर्गुण	**पराचीनैः** = बहिर्मुख भएका	गुणयुक्त
एकं = एउटै	**इन्द्रियैः** = इन्द्रियहरूद्वारा	**अर्थरूपेण** = विभिन्न
ज्ञानम् = ज्ञानरूप	**भ्रान्त्या** = भ्रमवश	पदार्थहरूको रूपमा
ब्रह्म = ब्रह्म नै	**शब्दादिधर्मिणा** = शब्द आदि	**अवभाति** = भासित हुन्छ

वाक्यार्थ– निर्गुण ज्ञानरूप ब्रह्म एउटै भएर पनि बहिर्मुख भएका इन्द्रियहरूद्वारा भ्रान्तिवश शब्द आदि धर्मयुक्त विभिन्न पदार्थहरूको रूपमा भासित हुन्छ।

यथा महानहंरूपस्त्रिवृत् पञ्चविधः स्वराट् ।
एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद् यतः ॥ २९ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी (एउटै ब्रह्म)
महान् = महत्तत्त्व
त्रिवृत् = वैकारिक, राजस र तामस यी तीन गुण भएको
अहंरूपः = अहङ्काररूप एवं
पञ्चविधः = आकाश आदि महाभूतरूपले पाँच प्रकारको र
एकादशविधः = पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच ज्ञानेन्द्रिय र मन समेत गरी एघार इन्द्रियरूप छ
स्वराट् = स्वयंप्रकाश
अण्डं = ब्रह्माण्ड
तस्य = त्यस ब्रह्मको
वपुः = शरीर हो
यतः = जुन ब्रह्माण्डबाट
जगद् = यो जगत्को उत्पत्ति भयो

वाक्यार्थ– जसरी एउटै ब्रह्म महत्तत्त्व अनि वैकारिक, राजस र तामस यी तीन प्रकारको अहङ्कार, पञ्च महाभूत एवं एघार इन्द्रियको रूपमा देखियो, स्वयंप्रकाश यो ब्रह्माण्ड नै ब्रह्मको शरीर हो, त्यही ब्रह्माण्ड शरीरबाट नै जगत्को पनि उत्पत्ति भयो।

एतद् वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ।
समाहितात्मा निःसङ्गो विरक्त्या परिपश्यति ॥ ३० ॥

पदार्थ–

श्रद्धया = श्रद्धा
भक्त्या = भक्ति,
नित्यशः = निरन्तर
योगाभ्यासेन = योगको अभ्यास एवं
विरक्त्या = वैराग्यले
समाहितात्मा = एकाग्र चित्त र
निःसङ्गः = आसक्तिरहित भएको व्यक्तिले
वै = नै
एतत् = यो ब्रह्मरूपलाई
परिपश्यति = राम्ररी देख्दछ

वाक्यार्थ– श्रद्धा, भक्ति, निरन्तर योगको अभ्यास एवं वैराग्यले एकाग्र चित्त र असङ्गबुद्धि भएको व्यक्तिले नै यो ब्रह्मरूपलाई राम्ररी देख्दछ।

इत्येतत् कथितं गुर्वि ज्ञानं तद् ब्रह्मदर्शनम् ।
येनानुबुद्ध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

गुर्वि = हे आमा
इति = यसरी
तत् एतत् = त्यो यो
ब्रह्मदर्शनम् = ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने साधनरूप
ज्ञानं = ज्ञान
कथितं = बताइयो
येन = जसद्वारा
प्रकृतेः = प्रकृति र
पुरुषस्य = पुरुषको
च = पनि
तत्त्वं = यथार्थस्वरूपको
अनुबुद्ध्यते = बोध हुन्छ

वाक्यार्थ– हे आमा ! यसरी मैले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने साधनरूप ज्ञान बताएँ, जसद्वारा प्रकृति र पुरुषको यथार्थस्वरूपको बोध हुन्छ।

ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः॥ ३२॥

पदार्थ–

मन्निष्ठः = मप्रति गरिएको	**द्वयोः** = यी दुबैको	**एव** = नै हो (त्यसैलाई)
नैर्गुण्यः = निर्गुण विषयक	**च अपि** = पनि	**भगवच्छब्दलक्षणः** = भगवान्
ज्ञानयोगः = ज्ञानयोग र	**अर्थः** = फल	शब्दले चिनाइन्छ
भक्तिलक्षणः = भक्तियोग	**एकः** = एउटा	

वाक्यार्थ– मप्रति गरिएको निर्गुण विषयक ज्ञानयोग र भक्तियोग यी दुबैको फल एउटै हो। त्यसैलाई भगवान् शब्दले चिनाइन्छ।

विवरण– भक्ति, ज्ञान, वैराग्य आदि विभिन्न साधनहरूको एक मात्र फल ब्रह्मभावप्राप्ति हो। प्राप्ति पनि वस्तुतः प्राप्त वस्तुको नै हो, म ब्रह्म होइन भन्ने भ्रमको निवृत्तिलाई ब्रह्मभावप्राप्ति भनिएको मात्र हो। यो ब्रह्मस्वरूप नै हो। भक्तले निष्काम, निर्गुण र निरवच्छिन्न भक्तिद्वारा प्राप्त गर्ने भगवान् र ज्ञानद्वारा प्राप्त हुने निर्गुण ब्रह्मतत्त्व एउटै हो। समस्त जगत् एउटै परमात्माले विभिन्न नामरूपको खोलमा गरेको विलास मात्र हो। यहाँ एक नै अनन्त हो र अनन्त नै एक हो।

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः।
एको नानेयते तद्वद् भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः॥ ३३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**पृथग्द्वारैः** = भिन्नमार्ग भएका	**शास्त्रवर्त्मभिः** = शास्त्रका
बहुगुणाश्रयः = रूप, रस आदि	**इन्द्रियैः** = इन्द्रियहरूद्वारा	विभिन्न मार्गहरूद्वारा
अनेक गुणको आश्रय भएको	**नाना** = अनेक प्रकारले	**भगवान्** = भगवान् (एक भएर
एकः = एउटै	**ईयते** = जानिन्छ	पनि अनेक प्रकारले जानिनुहुन्छ)
अर्थः = पदार्थ	**तद्वत्** = त्यस्तै	

वाक्यार्थ– जसरी रूप, रस आदि अनेक गुणको आश्रय भएको एउटै पदार्थ भिन्न मार्ग भएका इन्द्रियहरूद्वारा अनेक प्रकारले जानिन्छ त्यस्तै शास्त्रका अनेक मार्गहरूद्वारा भगवान् पनि एक भएर पनि अनेक प्रकारले जानिनुहुन्छ।

क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः।
आत्मेन्द्रियजयेनापि सन्न्यासेन च कर्मणाम्॥ ३४॥

योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि।
धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान्॥ ३५॥
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च।
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक्॥ ३६॥

पदार्थ–
यः = जो
सगुणः = सगुण
निर्गुणः = निर्गुण
स्वदृक् = स्वयंप्रकाश
प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् = प्रवृत्ति र निवृत्तिवाला
भगवान् = भगवान् हुनुहुन्छ (उहाँ)
क्रियया = कर्मद्वारा
क्रतुभिः = यज्ञहरूद्वारा
दानैः = दानहरूद्वारा
तपःस्वाध्यायमर्शनैः = तपस्या, स्वाध्याय र वेदविचारद्वारा
आत्मेन्द्रियजयेन = मन र इन्द्रियको संयमद्वारा
कर्मणाम् = कर्महरूको
सन्न्यासेन = त्यागद्वारा
विविधाङ्गेन = विभिन्न अङ्ग भएको
योगेन = योगद्वारा
भक्तियोगेन = भक्तियोगद्वारा
उभयचिह्नेन = प्रवृत्ति र निवृत्तिरूप सकाम र निष्काम यी दुई प्रकारका
धर्मेण = धर्मद्वारा
आत्मतत्त्वावबोधेन = आत्मतत्त्वको ज्ञान
दृढेन = दृढ
वैराग्येण = वैराग्य
च = पनि
एभिः = यी सबै क्रिया र साधनद्वारा
एव हि = निश्चय नै
ईयते = प्राप्त गरिनुहुन्छ

वाक्यार्थ– विभिन्न प्रकारका कर्म, यज्ञ, दान, तपस्या, वेदाध्ययन, वेदविचार, मन र इन्द्रियको संयम, कर्महरूको त्याग, विभिन्न अङ्गवाला योग, भक्तियोग, प्रवृत्ति र निवृत्तिरूप सकाम र निष्काम यी दुई प्रकारका धर्म, आत्मतत्त्वको ज्ञान र दृढ वैराग्य यी सबै क्रिया र साधनद्वारा सगुण, निर्गुण एवं स्वयंप्रकाश प्रवृत्ति र निवृत्तिवाला भगवान् प्राप्त गरिनुहुन्छ।

प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम्।
कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु॥ ३७॥

पदार्थ–
भक्तियोगस्य = भक्तियोगको
चतुर्विधम् = सात्त्विक, राजस तामस र निर्गुण गरी चारप्रकारको
स्वरूपं = स्वरूप
ते = तपाईंलाई
प्रावोचं = बताएँ
यः = जो
जन्तुषु = प्राणीहरूका
अन्तः = भित्र पसेर
धावति = जन्म एवं विनाश गर्छ
अव्यक्तगतेः = त्यस्तो जान्न नसकिने गति भएको
कालस्य = कालको स्वरूप
च = पनि (मैले बताएँ)

वाक्यार्थ– भक्तियोगको सात्त्विक, राजस, तामस र निर्गुण गरी चार प्रकारको स्वरूप मैले तपाईंलाई बताएँ। जो प्राणीहरूका भित्र पसेर जन्म एवं विनाश गर्छ त्यस्तो जान्न नसकिने गति भएको कालको रूप पनि मैले बताएँ।

विवरण– भक्तियोगको स्वरूप चार प्रकारको छ। तामस, राजस, सात्त्विक र निर्गुण। हिंसापूर्वक, आत्मप्रशंसाको लागि, ईर्ष्यापूर्वक त्यसै गरी भेदबुद्धि राखेर गरिने भक्ति तामसी भक्ति हो (भागवत ३। २९। ८)। भेदबुद्धि भन्नाले आफ्नो इष्टको भक्ति र अरूका इष्टको निन्दा हो। एक मात्र परमात्मतत्त्व भिन्न-भिन्न स्वरूपमा अभिव्यक्त भएको रहस्यलाई नबुझी केवल एक स्वरूपको मात्रै भजन गर्ने काम भेदबुद्धि हो। त्यसै गरी प्रशंसाका लागि गरिने भक्तिसमेत तामसी भक्ति हो।

राजसी भक्ति भन्नाले विजय, यश, ऐश्वर्य आदिको कामनाले गरिने भक्ति हो (भागवत ३। २९। ९)। परमात्माको लागि नभई आफ्नो लागि गरिने यस्तो भक्ति पनि राम्रो होइन।

सात्त्विक भक्ति भन्नाले पापक्षयको लागि, कर्तव्यको बुद्धिले, परमात्माको सर्वरूपतालाई नबुझी गरिने भक्ति हो (भागवत ३। २९। १०)। अरू कुनै कामना नभए तापनि यथार्थ स्वरूप नबुझी गरिएको यो भक्ति पनि त्यति उत्तम भक्ति होइन।

निर्गुण भक्ति सर्वोच्च भक्ति हो। परमात्माको गुण श्रवण गर्नासाथ सर्वसाक्षी अन्तर्यामी परमात्मामा मनको अटुट प्रवाह बन्नु निर्गुण भक्ति हो (भागवत ३। २९। ११)। आफैँलाई समेत बिर्सेर प्रह्लाद जस्तै परमात्ममय भई गरिने यो भक्ति सबै भक्तिहरूमा उत्तम भक्ति हो।

जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः।

यास्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः॥ ३८॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे आमा	**बह्वीः** = धेरै	**आत्मा** = जीवात्माले
अविद्याकर्मनिर्मिताः = अज्ञानकर्मद्वारा निर्मित	**संसृतीः** = अनेक जन्महरू हुन्छन्	**आत्मनः** = आफ्नो
जीवस्य = जीवको	**यासु** = जुन जन्महरूमा	**गतिम्** = अवस्थालाई
	प्रविशन् = प्रविष्ट गर्ने	**न वेद** = जान्दैन

वाक्यार्थ– हे आमा! अविद्याजनित कर्मको कारण जीवका अनेक जन्महरू हुन्छन्, ती जन्महरूमा जन्मिएपछि उसले आफ्नो अवस्थालाई जान्दैन।

नैतत् खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित्।

न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च॥ ३९॥

पदार्थ–

एतत् = यो ज्ञान	**खलाय** = दुष्टलाई	**न** = उपदेश नगर्नू

अविनीताय = उद्दण्डलाई
न = उपदेश नगर्नू
स्तब्धाय = घमण्डीलाई
न = उपदेश नगर्नू
भिन्नाय = दुराचारीलाई
न = उपदेश नगर्नू
धर्मध्वजाय = धर्मध्वजी (दम्भी)लाई
च = पनि
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
न एव उपदिशेत् = उपदेश नगर्नू

वाक्यार्थ– दुष्ट, अनम्र, घमण्डी, दुराचारी, धर्मध्वजी (दम्भी)लाई यो ज्ञानको उपदेश कहिल्यै पनि नगर्नू।

न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे।
नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि॥ ४०॥

पदार्थ–
लोलुपाय = विषय लोलुपलाई
न उपदिशेत् = उपदेश नगर्नू
गृहारूढचेतसे = गृहासक्तलाई
न = उपदेश नगर्नू
मे = मेरो
अभक्ताय = अभक्तलाई
च = पनि
न = उपदेश नगर्नू
मद्भक्तद्विषामपि = मेरो भक्तसँग द्वेष गर्नेलाई पनि
जातु = कहिल्यै
न = उपदेश नगर्नू

वाक्यार्थ– विषयलोलुप, गृहासक्त, मेरो अभक्त एवं मेरो भक्तसँग द्वेष गर्नेलाई पनि कहिल्यै यो ज्ञानको उपदेश नगर्नू।

श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे।
भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च॥ ४१॥
बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयताम्।
निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः॥ ४२॥

पदार्थ–
श्रद्दधानाय = श्रद्धालु
भक्ताय = भक्त
विनीताय = विनयी
अनसूयवे = अरूमा द्वेषदृष्टि नराख्ने
भूतेषु = प्राणीहरूमा
कृतमैत्राय = मित्रता राख्ने
शुश्रूषाभिरताय = गुरुको सेवामा तत्पर
बहिर्जातविरागाय = बाहिरी विषयमा अनासक्त
शान्तचित्ताय = चित्त शान्त भएको
निर्मत्सराय = ईर्ष्यारहित
शुचये = पवित्र एवं
यस्य = जसका लागि
अहं = म
प्रेयसां = प्रियवस्तुहरूमध्ये
प्रियः = प्रिय छु (त्यस्तालाई)
दीयताम् = उपदेश दिनुहोस्

वाक्यार्थ– श्रद्धालु, भक्त, विनयी, अरूमा द्वेषदृष्टि नराख्ने, प्राणीहरूमा मित्रता राख्ने, गुरुको सेवामा तत्पर, बाहिरी विषयमा अनासक्त, शान्तचित्त, ईर्ष्यारहित, पवित्र एवं जसका लागि म

प्रियवस्तुहरूमध्ये प्रिय छु त्यस्तालाई यो ज्ञानको उपदेश दिनुहोस्।

य इदं शृणुयादम्ब श्रद्धया पुरुषः सकृत्।
यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे॥ ४३॥

पदार्थ–

अम्ब = हे आमा	**इदं** = यो मैले बताएको कुरा	**हि** = निश्चय नै
यः = जो	**शृणुयात्** = सुन्दछ	**सः** = ऊ
पुरुषः = व्यक्ति	**च** = र	**मे** = मेरो
मच्चित्तः = ममा चित्त लगाएर	**वा** = अथवा	**पदवीं** = परमपदमा
श्रद्धया = श्रद्धाले	**यः** = जसले	**एति** = प्राप्त हुन्छ
सकृत् = एकपटक मात्र	**अभिधत्ते** = भन्दछ	

वाक्यार्थ– हे आमा ! जो व्यक्ति ममा चित्त लगाएर श्रद्धाले एकपटक मात्र यो मैले बताएको कुरा सुन्दछ अथवा जो भन्दछ भने पनि ती दुबै निश्चय नै मेरो परमपदमा प्राप्त हुन्छन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे
कापिलेये द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

देवहूतिलाई तत्त्वज्ञान एवं मोक्षप्राप्ति

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री

सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः।

विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य

तुष्टाव तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम्॥ १॥

पदार्थ–

कपिलस्य = कपिल भगवान्‌की
जनित्री = आमा
कर्दमस्य = कर्दमकी
दयिता = पत्नी
विस्रस्तमोहपटला = जसको मोहको पर्दा हटिसकेको छ
सा = उहाँ
देवहूतिः = देवहूतिले
एवं = यसप्रकार (कपिल भगवान्‌को)
वचः = वाणी
निशम्य = सुनेर
तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम् = तत्त्वप्रतिपादक सांख्यशास्त्रको ज्ञानका आधारभूमि हुनुभएका
तम् = उहाँ कपिल भगवान्‌लाई
अभिप्रणम्य = प्रणाम गरेर
किल = निश्चय नै
तुष्टाव = स्तुति गर्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– कपिल भगवान्‌की आमा, कर्दमकी पत्नी जसको मोहको पर्दा हटिसकेको छ उहाँ देवहूतिले यसप्रकार कपिल भगवान्‌को वाणी सुनेर तत्त्वप्रतिपादक सांख्यशास्त्रको ज्ञानका आधारभूमि हुनुभएका कपिल भगवान्‌लाई प्रणाम गरेर स्तुति गर्न लाग्नुभयो।

देवहूतिरुवाच (देवहूतिले भन्नुभयो)

अथाप्यजोऽन्तःसलिले शयानं

भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते।

गुणप्रवाहं सदशेषबीजं

दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः॥ २॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
यज्जठराब्जजातः = हजुरकै नाभिकमलबाट उत्पन्न

हुनुभएका
अजः = ब्रह्माजी
स्वयं = आफैँले
अपि = पनि
अन्तःसलिले = प्रलयकालीन जलमा
शयानं = सुतिरहेका
भूतेन्द्रियार्थात्ममयं = पञ्चमहाभूत, इन्द्रिय, शब्द आदि अर्थ, आत्मा र मनद्वारा व्याप्त
गुणप्रवाहं = सत्त्व आदि गुणको प्रवाहले युक्त
सत् = सत्स्वरूप (एवं)
अशेषबीजं = सम्पूर्ण प्रपञ्चको कारण भएका
ते = हजुरको
वपुः = शरीरको
दध्यौ = ध्यान गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हजुरकै नाभिकमलबाट उत्पन्न हुनुभएका ब्रह्माजीले पनि प्रलयकालीन जलमा सुतिरहेका, पञ्चमहाभूत, इन्द्रिय, शब्द आदि विषय, आत्मा र मनद्वारा व्याप्त, सत्त्वादिगुणको प्रवाहले युक्त, सत्स्वरूप एवं सम्पूर्ण प्रपञ्चका कारण भएका हजुरको शरीरको ध्यान गर्नुभयो।

स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः।
सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसन्धि-
रात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः॥ ३॥

पदार्थ–

सः एव = त्यही हजुर
गुणप्रवाहेण = गुणको प्रवाहद्वारा
विभक्तवीर्यः = ब्रह्मा आदि देवताको रूपमा शक्ति विभाजित हुनुभएका
अनीहः = चेष्टारहित
अवितथाभिसन्धिः = सत्यसङ्कल्पवाला
आत्मेश्वरः = सम्पूर्ण जीवका मालिक
अतर्क्यसहस्रशक्तिः = हजारौँ अचिन्त्य शक्ति सम्पन्न भगवान्
भवान् = हजुर नै
विश्वस्य = संसारको
सर्गादि = सृष्टि आदि
विधत्ते = गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हजुर नै गुणको प्रवाहद्वारा आफ्नो शक्तिलाई ब्रह्मा आदि देवताको रूपमा विभाजित गर्नुहुन्छ। निष्क्रिय, सत्यसङ्कल्पवाला सम्पूर्ण जीवका मालिक हजारौँ अचिन्त्य शक्तिले सम्पन्न हजुर नै संसारको सृष्टि आदि गर्नुहुन्छ।

स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ
कथं नु यस्योदर एतदासीत्।
विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः
शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः॥ ४॥

पदार्थ–

नाथ = हे प्रभु
युगान्ते = प्रलयसमयमा
यस्य = जसको
उदरे = पेटमा
एतत् = यो
विश्वं = संसार
आसीत् = रहेको थियो
अनि
मायाशिशुः = मायामय बालकको रूप धारण गरी
अङ्घ्रिपानः = पाउको औँला चुस्ने हजुर
एकः = एक्लै
वटपत्रे = वरको पातमा
शेते स्म = सुत्नुहुन्थ्यो
सः = त्यस्तो
त्वं = हजुर
मे = मद्वारा
जठरेण = पेटमा
नु = निश्चय नै
कथं = कसरी
भृतः = धारण गरिनुभयो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! प्रलयसमयमा जसको पेटमा यो संसार रहेको थियो अनि जो मायामय बालकको रूप धारण गरी पाउको औँला चुस्दै एक्लै वरको पातमा सुत्नुहुन्थ्यो, त्यस्ता हजुरलाई मैले आफ्नो पेटमा कसरी धारण गरेँ होला ?

त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां
निदेशभाजां च विभो विभूतये ।
यथावतारास्तव सूकरादय-
स्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥

पदार्थ–

विभो = हे प्रभु
पाप्मनां = पापीहरूको
प्रशमाय = विनाशका लागि
निदेशभाजां = आज्ञाकारी भक्तहरूको
विभूतये = समृद्धिका लागि
च = पनि
त्वं = हजुर
देहतन्त्रः = (स्वेच्छाले) शरीर धारण गर्नुहुन्छ
यथा = जसरी
सूकरादयः = वराह आदि
तव = हजुरका
अवताराः = अवतारहरू छन्
तथा = त्यसै गरी
आत्मपथोपलब्धये = मुमुक्षुहरूलाई ज्ञानमार्ग देखाउनका लागि
अयम् अपि = (हजुरको) यो कपिल अवतार पनि (हो)

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! पापीहरूको विनाशका लागि र आज्ञाकारी भक्तहरूको समृद्धिका लागि हजुर स्वेच्छाले शरीर धारण गर्नुहुन्छ। जसरी तत्तत् कामका लागि वराह आदि हजुरका अवतारहरू भए त्यसै गरी मुमुक्षुहरूलाई ज्ञानमार्ग देखाउनका लागि हजुरको यो कपिल अवतार भएको हो।

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्
यत्प्रह्वणाद् यत्स्मरणादपि क्वचित् ।

श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते

कुतः पुनस्ते भगवन् नु दर्शनात् ॥ ६ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे प्रभु
यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनात् = जसको नामको श्रवण र कीर्तनबाट
यत्प्रह्वणात् = जसको वन्दनाबाट (अनि)
यत्स्मरणात् = जसको स्मरणबाट
श्वादः अपि = चाण्डाल पनि
क्वचित् अपि = जहिले पनि
सद्यः = तत्काल
सवनाय = सोमयाग गर्नका लागि
कल्पते = योग्य बन्दछ
ते = (त्यस्ता) हजुरको
दर्शनात् = दर्शनबाट
नु = निश्चय नै
कुतः पुनः = के चाहिँ हुन सक्दैन र

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! जसको नामको श्रवण, कीर्तन, वन्दना अनि स्मरणबाट चाण्डाल पनि जहिलेसुकै तत्काल सोमयाग गर्नका लागि योग्य बन्दछ, त्यस्ता हजुरको दर्शनबाट के चाहिँ हुन सक्दैन र ?

अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान्

यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।

तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या

ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ ७ ॥

पदार्थ–

अहो = अहा
बत = आश्चर्य छ
अतः = किनभने
यज्जिह्वाग्रे = जसको जिब्रोको अग्रभागमा
तुभ्यम् = हजुरको
नाम = नाम
वर्तते = छ (त्यस्तो)
श्वपचः = चाण्डाल पनि
गरीयान् = सर्वश्रेष्ठ हुन्छ
ये = जो
ते = हजुरको
नाम = नाम
गृणन्ति = लिन्छन्
ते = तिनीहरू
आर्याः = (सबैतिरबाट) श्रेष्ठ छन् (तिनीहरूले)
तपः = तपस्या
तेपुः = गरे
जुहुवुः = ठुलो यज्ञ गरे
सस्नुः = सम्पूर्ण तीर्थमा स्नान गरे (अनि)
ब्रह्म = वेदको
अनूचुः = अध्ययन गरे

वाक्यार्थ– अहा ! जसको जिब्रोको अग्रभागमा हजुरको नाम छ त्यस्तो चाण्डाल पनि सर्वश्रेष्ठ हुन्छ। जो हजुरको नाम लिन्छन् तिनीहरू नै सबैतिरबाट श्रेष्ठ छन्। तिनीहरूले नै तपस्या गरे, ठुला यज्ञ गरे, सम्पूर्ण तीर्थमा स्नान गरे अनि वेदको अध्ययन गरे।

तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं
प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् ।
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं
वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ॥ ८ ॥

पदार्थ–

ब्रह्म = परब्रह्म
परं = परम
पुमांसं = पुरुष
प्रत्यक्स्रोतसि = वृत्तिहरूको प्रवाह अन्तर्मुख भएको
आत्मनि = अन्तःकरणमा
संविभाव्यम् = चिन्तन गर्न योग्य
स्वतेजसा = आफ्नो तेजद्वारा
ध्वस्तगुणप्रवाहं = मायाको कार्यरूप गुणप्रवाहलाई शान्त गर्ने
वेदगर्भम् = सम्पूर्ण वेदतत्त्वलाई आफूभित्र राख्नुभएका
तं = त्यस्ता
त्वाम् = हजुर
कपिलं = कपिलरूपमा अवतरित
विष्णुं = भगवान् विष्णुलाई
अहं = म
वन्दे = प्रणाम गर्दछु

वाक्यार्थ– परब्रह्म, परम पुरुष, वृत्तिहरूको प्रवाह अन्तर्मुख भएको अन्तःकरणमा चिन्तन गर्न योग्य, आफ्नो तेजद्वारा मायाको कार्यरूप गुणप्रवाहलाई शान्त गर्ने, सम्पूर्ण वेदतत्त्वलाई आफूभित्र राख्नुभएका त्यस्ता कपिलरूपमा अवतार लिनुभएका भगवान् विष्णुलाई म प्रणाम गर्दछु।

विवरण– आत्मा र अनात्माको स्वरूप छर्लङ्ग पारिदिनुहुने कपिलदेवजीको उपदेश सुनिसकेपछि आमा देवहूतिले उहाँलाई **वेदगर्भ** अर्थात् सम्पूर्ण पदार्थलाई आफूभित्र अन्तर्निहित गर्ने परमात्मा भनी स्तुति गर्नुभएको छ। परमात्मा शाश्वत र अनादि हुनुहुन्छ। कसैको पनि गुणको वर्णन गर्नु स्तुति हो। परमात्माको गुण अथवा काम भनेकै जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लय गर्नु हो। त्यसैले प्रायः सबै स्तुतिहरूमा भगवान्लाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण भनी वर्णन गरिएको हुन्छ।

सत्यसङ्कल्प ईश्वर आफ्नै अनन्त शक्तिहरूद्वारा अरू कुनै साधनको अपेक्षा विना नै जगत्को रचना आदि गर्नुहुन्छ। सृष्टि गर्ने वेलामा ब्रह्माजीले पनि भगवान्कै स्वरूपको ध्यान गर्नुभएको थियो। भगवन्नामको श्रवण, कीर्तन र स्मरण समस्त पापको नाश गर्ने उपाय हो। तपस्या, हवन, वेदाध्ययन र तीर्थस्नान जस्ता सम्पूर्ण कर्महरूको फल चित्तशुद्धिपूर्वक परमात्मतत्त्वको ज्ञान नै हो। भगवद्भक्ति भगवत्तत्त्वज्ञानको कारण भएकाले जो मनुष्य भगवत् स्मरण र कीर्तन आदि गर्दछ त्यो चाण्डाल नै किन नहोस् ऊ सम्पूर्ण वैदिक कर्महरू गर्ने मनुष्यजत्तिकै श्रेष्ठ हुन्छ।

संसारका केन्द्रबिन्दु भगवान् हुनुहुन्छ र उहाँ नै यज्ञ, दान, तपस्या आदि पुण्य कर्महरूका उद्देश्य हुनुहुन्छ। परमात्माको नामस्मरणभित्र सम्पूर्ण तपस्या आदि साधनहरू अन्तर्भूत छन्। परमात्माको सबभन्दा प्रिय र नजिकको नाम ॐकार अर्थात् प्रणव हो, यसले सीधै परमात्मालाई

बुझाउँछ। अरू राम, कृष्ण, शिव आदि नामहरू परमात्माकै विविध स्वरूपलाई बताउँछन्। भावुक भक्तहरू भगवान्भन्दा भगवान्को नामलाई ठुलो मान्दछन्। नामद्वारा नै नामी तत्त्व प्रकट हुने हुँदा भगवान्को नाम भगवत्तत्त्व साक्षात्कारको कारण हो। त्यसैले जसले श्रद्धापूर्वक भगवान्को नामलाई स्मरण गर्दछ त्यसले सबै पुण्य कर्म गरेबराबर हुन्छ अथवा जन्मजन्मान्तरमा तपस्या, दान, यज्ञ आदि पुण्य कर्महरू गरिसकेकोले नै अहिले नामस्मरण गर्ने भाग्य प्राप्त भयो भन्ने अर्थ माथिको सातौं श्लोकले दिएको छ।

वृत्तिहरूको प्रवाह निस्कने स्रोत भनेको **प्रत्यक्** अर्थात् अन्तर्यामी साक्षी नै हो। वृत्तिहरूलाई आफ्नै स्रोततिर फर्काएर त्यहाँ परमात्माको चिन्तन गर्नुपर्छ। परमात्मा अन्तःकरणभित्र चिन्तन गर्न योग्य हुनुहुन्छ। जसको मनको वृत्ति बाहिर विषयतिर लागेको छ त्यो मानिस विषयकै चिन्तन गर्छ, ब्रह्मको होइन। ब्रह्मचिन्तनको लागि मनका वृत्तिरूपी लहरहरूलाई ब्रह्मतिरै फर्काउनुपर्छ। नदीहरू समुद्रमा पुगेर शान्त भएझैँ वृत्तिहरू जब आफ्नो कारणमा पुगेर शान्त हुन्छन् तब शान्त अन्तःकरणमा ब्रह्मतत्त्वको चिन्तन हुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान्।

वाचाविक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः॥ ९॥

पदार्थ–

एवं = यसरी	**मातृवत्सलः** = आमाका प्रिय	**मातरं** = आमालाई
ईडितः = (देवहूतिद्वारा) स्तुति गरिनुभएका	**परः पुमान्** = परमपुरुष	**इति** = यसो
कपिलाख्यः = कपिल नाम गरेका	**भगवान्** = भगवान्ले	**आह** = भन्नुभयो
	अविक्लवया = स्नेहयुक्त गम्भीर	
	वाचा = वाणीले	

वाक्यार्थ– यसरी देवहूतिद्वारा स्तुति गरिनुभएका मातृवत्सल, परमपुरुष कपिल भगवान्ले स्नेहयुक्त गम्भीर वाणीले आमालाई यसो भन्नुभयो।

कपिल उवाच (कपिल भगवान्ले भन्नुभयो)

मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे।

आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि॥ १०॥

पदार्थ–

मातः = हे आमा	**उदितेन** = उपदेश गरिएको	**सुसेव्येन** = सुखपूर्वक
मे = मद्वारा	**ते** = तपाईंद्वारा	**आस्थितेन** = अवलम्बन

गरिएको
अनेन = यस
मार्गेण = मार्गबाट
अचिरात् = चाडैँ नै
परां काष्ठाम् = परम फलरूप मुक्तिलाई
अवरोत्स्यसि = प्राप्त गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– हे आमा ! मैले तपाईंलाई उपदेश गरेको एवं तपाईंले सजिलै अवलम्बन गर्नुभएको यस मार्गबाट तपाईंले चाडैँ नै परम फलरूप मुक्तिलाई प्राप्त गर्नुहुनेछ।

श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद् ब्रह्मवादिभिः।
येन मामभवं याया मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः॥ ११॥

पदार्थ–
एतत् = यो
मह्यं = मेरो
मतं = सिद्धान्तलाई
श्रद्धत्स्व = श्रद्धा गर्नुहोस्
यत् = जो
ब्रह्मवादिभिः = ब्रह्मवादी विद्वान्हरूद्वारा
जुष्टं = सेवन गरिएको छ
येन = जुन सिद्धान्तद्वारा
अभवं = अजन्मा
माम् = मलाई
यायाः = प्राप्त गर्नुहुनेछ
अतद्विदः = यस सिद्धान्तलाई नबुझ्नेहरू
मृत्युम् = जन्ममरणको चक्रमा
ऋच्छन्ति = पर्दछन्

वाक्यार्थ– यो मेरो सिद्धान्तमा श्रद्धा गर्नुहोस्, यसै सिद्धान्तलाई नै ब्रह्मवादी विद्वान्हरूले सेवन गरेका छन् र जुन सिद्धान्तद्वारा तपाईं जन्ममरणरहित मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्नुहुनेछ। यस सिद्धान्तलाई नबुझ्नेहरू जन्ममरणको चक्रमा पर्दछन्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्मनो गतिम्।
स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ॥ १२॥

पदार्थ–
इति = यसरी
ताम् = त्यो
सतीं = श्रेष्ठ
आत्मनः गतिम् = आत्मप्राप्तिको मार्ग
प्रदर्श्य = देखाएर
ब्रह्मवादिन्या = ब्रह्मवादिनी
स्वमात्रा = आफ्नी आमाबाट
अनुमतः = आज्ञा लिनुभएका
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
कपिलः = कपिलदेव
ययौ = हिँड्नुभयो

वाक्यार्थ– यसरी आमालाई त्यो श्रेष्ठ आत्मप्राप्तिको मार्ग बताएर ब्रह्मवादिनी भएकी आफ्नी आमाबाट आज्ञा लिएर ऐश्वर्यशाली कपिलदेव त्यस आश्रमबाट हिँड्नुभयो।

सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक्।
तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समाहिता॥ १३॥

पदार्थ–

सा च अपि = ती देवहूति पनि
तनयोक्तेन = पुत्रद्वारा उपदेश गरिएको
योगादेशेन = योगसाधनद्वारा
योगयुक् = योगाभ्यास गर्दै
सरस्वत्याः = सरस्वतीको
आपीडे = मुकुटजस्तो
तस्मिन् = त्यो बिन्दुसर नामक
आश्रमे = आश्रममा
समाहिता = समाधिमा स्थित हुनुभयो

वाक्यार्थ– देवहूति पनि पुत्रद्वारा उपदेश गरिएको योगसाधनद्वारा योगाभ्यास गर्दै सरस्वतीको मुकुटजस्तो त्यो बिन्दुसर नामक आश्रममा बसेर समाधिमा स्थित हुनुभयो।

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान्।
आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम्॥ १४॥

पदार्थ–

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् = निरन्तर स्नान गर्नाले कैलो भएको
जटिलान् = जटा परेको
कुटिलालकान् = घुम्रिएको कपाल
च = पनि
चीरिणं = चीरवस्त्रले ढाकिएको
उग्रतपसा = ठुलो तपस्याका कारण
कृशम् = दुर्बल भएको
आत्मानं = आफ्नो शरीर
बिभ्रती = धारण गरिरहनुभएको थियो

वाक्यार्थ– देवहूतिले निरन्तर स्नान गर्नाले कैलो भएको, जटा परेको एवं घुम्रिएको कपाल, चीरवस्त्रले ढाकिएको र ठुलो तपस्याका कारण दुर्बल भएको आफ्नो शरीर धारण गरिरहनुभएको थियो।

प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितम्।
स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि॥ १५॥

पदार्थ–

प्रजापतेः = प्रजापति
कर्दमस्य = कर्दमको
तपोयोगविजृम्भितम् = तपस्या र योगबलद्वारा प्राप्त
वैमानिकैः अपि = देवताहरूद्वारा समेत
प्रार्थ्यं = प्राप्त गर्नका लागि प्रयास गरिने
अनौपम्यं = अनुपम
स्वगार्हस्थ्यम् = आफ्नो गार्हस्थ्यजीवन थियो

वाक्यार्थ– प्रजापति कर्दमको तपस्या र योगबलद्वारा प्राप्त देवताहरूद्वारा समेत प्राप्त गर्नका लागि प्रयास गरिने अनुपम आफ्नो जुन गार्हस्थ्यजीवन थियो त्यो सबै नै देवहूतिले त्यागिदिनुभयो।

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः।
आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च॥ १६॥

पदार्थ—

पयःफेननिभाः = दुधको फिँजसमान (स्वच्छ) **दान्ताः** = हात्तीका दाँतले बनेका **रुक्मपरिच्छदाः** = सुवर्ण जडित **शय्याः** = ओछ्यानहरू **हैमानि** = सुनले बनेका **सुस्पर्शास्तरणानि** = सुकोमल तन्नाहरू **आसनानि च** = आसनहरू पनि

वाक्यार्थ— दुधको फिँजसमान स्वच्छ हस्तिदन्तद्वारा निर्मित, सुवर्ण जडित ओछ्यानहरू, सुकोमल तन्नाहरू र आसनहरू पनि देवहूतिले त्यागिदिनुभयो।

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च।

रत्नप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः॥ १७॥

पदार्थ—

महामारकतेषु = पन्ना र **स्वच्छस्फटिककुड्येषु** = स्वच्छ स्फटिकमणिजडित भित्ताहरूमा **ललनारत्नसंयुताः** = उत्तम रमणीहरूका रत्ननिर्मित मूर्तिसँग जडिएका **रत्नप्रदीपाः** = रत्नमय बत्तीहरू **च** = पनि **आभान्ति** = जगमगाइरहेका छन्

वाक्यार्थ— पन्ना र स्वच्छ स्फटिकमणिजडित भित्ताहरूमा रमणीमूर्तिमा जडित रत्नमय वत्तीहरू जगमगाइरहेका ठाउँहरू पनि देवहूतिले त्यागिदिनुभयो।

गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वमरद्रुमैः।

कूजद्विहङ्गमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम्॥ १८॥

पदार्थ—

कुसुमितैः = फुलेका **बह्वमरद्रुमैः** = विभिन्न प्रकारका देववृक्षद्वारा **रम्यं** = सुन्दर (बनेका) **कूजद्विहङ्गमिथुनं** = विभिन्न प्रकारका पक्षीहरूको कलरवले युक्त **गायन्मत्तमधुव्रतम्** = गाउँदै गरेका मत्त भँवराहरूले युक्त **गृहोद्यानं** = बगैँचा (थियो)

वाक्यार्थ— फुलेका विभिन्न प्रकारको देववृक्षद्वारा सुन्दर बनेका विभिन्न प्रकारका पक्षीहरूको कलरवले युक्त, गाउँदै गरेका मत्त भँवराहरूले युक्त बगैँचा पनि देवहूतिले त्यागिदिनुभयो।

यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः।

वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम्॥ १९॥

पदार्थ—

यत्र = जुन **उत्पलगन्धिन्यां** = कमलको सुगन्धले युक्त

वाप्याम् = तलाउमा
कर्दमेन = कर्दमद्वारा
उपलालितम् = अत्यन्त प्यारका साथ
प्रविष्टम् = प्रवेश गराइएकी
आत्मानं = आफू (देवहूति)लाई
विबुधानुचराः = देवताका अनुचर गन्धर्वहरू
जगुः = गुणगान गर्दथे

वाक्यार्थ– जुन कमलको सुगन्धले युक्त तलाउमा कर्दमद्वारा अत्यन्त प्यारका साथ प्रवेश गराइएकी देवहूतिको गन्धर्वहरू गुणगान गर्दथे त्यस्ता विषयहरू पनि देवहूतिले त्यागिदिनुभयो।

हित्वा तदीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम्।
किञ्चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा॥ २०॥

पदार्थ–

आङखण्डलयोषिताम् = इन्द्रका पत्नीहरूद्वारा
अपि = पनि
ईप्सिततमम् = अत्यन्त रुचाइएको
तत् = त्यो सुन्दर बगैँचालाई
हित्वा = छोडेर
पुत्रविश्लेषणातुरा = छोराको वियोगले खिन्न भएकी (देवहूतिले)
वदनं = अनुहार
किञ्चित् = केही मलिन
चकार = बनाउनुभयो

वाक्यार्थ– इन्द्रका स्त्रीहरूद्वारा पनि अत्यन्त रुचाइएको त्यो गृहोद्यानलाई छोडेर छोराको वियोगले खिन्न भएकी देवहूतिले अनुहार केही मलिन बनाउनुभयो।

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा।
ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला॥ २१॥

पदार्थ–

ज्ञाततत्त्वा अपि = ब्रह्मतत्त्वको ज्ञान भए तापनि
पत्यौ = पति कर्दम
वनं = वन
प्रव्रजिते = गइसकेपछि
अपत्यविरहातुरा = पुत्रविरहले व्याकुल भएकी देवहूति
वत्से = बाच्छो
नष्टे = मरिसकेपछि
वत्सला = बाच्छालाई प्रेम गर्ने
गौः इव = गाईझैँ
अभूत् = (व्याकुल) हुनुभयो

वाक्यार्थ– ब्रह्मतत्त्वको ज्ञान भए तापनि पति कर्दम वन गइसकेपछि पुत्रविरहले गर्दा देवहूति बाच्छालाई प्रेम गर्ने गाई बाच्छो मरिसकेपछि व्याकुल भएझैँ व्याकुल हुनुभयो।

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम्।
बभूवाचिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे॥ २२॥

पदार्थ–

वत्स = हे प्रिय विदुरजी
अपत्यं = आफ्ना पुत्र
तम् एव = उनै
कपिलं देवम् = कपिलदेवरूप
हरिम् = श्रीहरिको
ध्यायती = ध्यान गर्दागर्दै

अचिरतः = छिटै
तादृशे = त्यस्तो ऐश्वर्यसम्पन्न
गृहे = घरमा
निःस्पृहा = इच्छारहित
बभूव = हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! आफ्ना पुत्र उनै कपिलदेवरूप श्रीहरिको ध्यान गर्दागर्दै देवहूति छिटै नै त्यस्तो ऐश्वर्यसम्पन्न घरमा समेत इच्छारहित हुनुभयो।

ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम्।
सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया॥ २३॥

पदार्थ–
सुतः = पुत्र कपिलले
यत् = जुन
ध्यानगोचरम् = ध्यान गर्न योग्य
प्रसन्नवदनं = प्रसन्न मुख भएका
भगवद्रूपं = भगवान्को स्वरूपको
आह = वर्णन गर्नुभएको थियो
समस्तव्यस्तचिन्तया = समष्टि एवं व्यष्टि चिन्तनद्वारा (त्यही भगवद्रूपको)
ध्यायती = ध्यान गर्न थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– पुत्र कपिलले ध्यान गर्न योग्य प्रसन्न मुख भएका भगवान्को जुन स्वरूपको वर्णन गर्नुभएको थियो देवहूतिले समष्टि एवं व्यष्टि चिन्तनद्वारा त्यही भगवद्रूपको ध्यान गर्न थाल्नुभयो।

भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा।
युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना॥ २४॥
विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम्।
स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम्॥ २५॥

पदार्थ–
तदा = त्यस समयमा
भक्तिप्रवाहयोगेन = भगवद्भक्तिको प्रवाहले
बलीयसा = प्रबल
वैराग्येण = वैराग्यले र
युक्तानुष्ठानजातेन = यथोचित कर्मद्वारा उत्पन्न भएको
ब्रह्महेतुना = ब्रह्मसाक्षात्कारको कारण हुने
ज्ञानेन = ज्ञानले
विशुद्धेन = विशुद्ध भएको
आत्मना = चित्तद्वारा
आत्मानम् = आफूलाई
स्वानुभूत्या = स्वयंप्रकाश-रूपद्वारा
तिरोभूतमायागुणविशेषणम् = मायाजनित आवरणलाई
विश्वतोमुखम् = सर्वव्यापक परमात्माको (ध्यानमा मग्न गराउनुभयो)

वाक्यार्थ– त्यस समयमा भगवद्भक्तिको प्रवाह, प्रबल वैराग्य एवं यथोचित कर्मद्वारा उत्पन्न भएको ब्रह्मसाक्षात्कारको कारण हुने ज्ञानद्वारा चित्त शुद्ध भएपछि देवहूतिले आफूलाई सर्वव्यापक परमात्माको ध्यानमा मग्न गराउनुभयो जुन परमात्माले आफ्नो रूपको प्रकाशद्वारा मायाजनित

आवरणलाई हटाइदिनुहुन्छ।

ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये।
निवृत्तजीवापत्तित्वात् क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः॥ २६॥

पदार्थ–

आत्मसंश्रये = जीवको अधिष्ठानभूत
भगवति = भगवान्
ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
अवस्थितमतिः = अभेदरूपले बुद्धि स्थित भएकी
निवृत्तजीवापत्तित्वात् = जीवभावबाट निवृत्त हुनाले
क्षीणक्लेशा = सम्पूर्ण क्लेशबाट मुक्त भएकी (देवहूति)
आप्तनिर्वृतिः = परमानन्दमा निमग्न हुनुभयो

वाक्यार्थ– जीवको अधिष्ठानभूत भगवान् परब्रह्ममा अभेदरूपले बुद्धि स्थित भएकाले जीवभावबाट निवृत्त भएकी देवहूति सम्पूर्ण क्लेशबाट मुक्त भएर परमानन्दमा निमग्न हुनुभयो।

विवरण– जसरी घैंटो उत्पन्न भएपछि घैंटोभित्रको आकाशको नाम घटाकाश रहन जान्छ त्यसै गरी अपरिच्छिन्न परमात्मामा पनि अन्तःकरणको उत्पत्ति भएपछि परमात्माको नै नाम जीवात्मा रहन जान्छ।

कुनै पनि वस्तुको स्वभाव निवृत्त हुन सक्दैन। परमात्मा स्वभावतः जीव बन्नुभएको होइन। त्यसैले यस श्लोकमा **निवृत्तजीवापत्ति** भन्ने पद प्रयोग गरिएको छ। जीवभावको आपत्ति अर्थात् पछि प्राप्ति भएको हो। त्यसैले त्यो निवृत्त हुन सक्छ। परमात्माको स्वभाव पूर्ण रहनु हो। अतः जीवरूप बन्दा पनि परमात्मा वास्तवमा पूर्णरूप नै हुनुहुन्छ। यसैलाई भनिन्छ– **पूर्णात् पूर्णमुदच्यते** (ईशावास्योपनिषद्, शान्तिपाठ) अर्थात् पूर्णस्वरूप परमात्माबाट पूर्णस्वरूप नै जीव बन्दछ। जीवको पूर्णता भनेको सत्ता, चित्ता र आनन्दरूपता हो। जीव परमात्मरूप भएकाले सत्य हो, ज्ञानस्वरूप हो र आनन्दरूप पनि हो। जीवभावनिवृत्ति भनेको आफूलाई जड शरीर मान्ने, अनि शरीरसँगै मर्ने र जन्मिने मान्ने, त्यसै गरी दुःखी मान्ने अहङ्कारको निवृत्ति हो। शरीर, इन्द्रिय, मन र बुद्धिसँग टाँसिएको म अर्थात् आत्मतत्त्वलाई आत्मा र अनात्माको विवेक गरी अखण्ड र निर्विकार परमात्मतत्त्वको रूपमा चिन्नु नै जीवभावनिवृत्तिको उपाय हो। जीवभाव अज्ञानको कारणले खडा भएको हो। जसरी कुन्तीपुत्र कर्ण आफूलाई राधेय अर्थात् राधापुत्र मान्दछन् तथापि उनी त्यस समयमा पनि कौन्तेय नै छन् अनि कुन्तीको उपदेशबाट राधेयभावको निवृत्ति भएपछि नित्य प्राप्त कौन्तेयभावलाई नै उनी पुनः प्राप्त गर्दछन्। त्यसै गरी अज्ञानद्वारा खडा भएको जीवभावलाई निवृत्त गरिसकेपछि जीवात्मा वास्तवमा भएकै परमात्मभावलाई प्राप्त गर्दछ। जसरी राधेयभावको निवृत्तिलाई कौन्तेयभावको प्राप्ति हो भनी लोकमा प्रयोग गरिन्छ त्यसै गरी यहाँ पनि जीवभावको निवृत्तिलाई नै परमात्मभावको प्राप्ति हो भन्ने गरिन्छ। तत्त्वतः न कर्णले कौन्तेयभावको प्राप्ति गरेका हुन् न जीवात्माले परमात्मभावको प्राप्ति गरेको हो।

नित्यारूढसमाधित्वात् परावृत्तगुणभ्रमा ।
न सस्मार तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः ॥ २७ ॥

पदार्थ–

नित्यारूढसमाधित्वात् = निरन्तर समाधिस्थ हुनाले
परावृत्तगुणभ्रमा = विषयमा सत्यत्वको भ्रम हटेकी (देवहूतिले)
तदा = त्यस समयमा
आत्मानं = आफ्नो शरीरलाई (पनि)
स्वप्ने = स्वप्नमा
दृष्टम् = देखिएको (वस्तुलाई)
उत्थितः इव = उठेको मानिसले झैँ
न सस्मार = सम्झनुभएन

वाक्यार्थ– निरन्तर समाधिस्थ हुनाले विषयमा सत्यत्वको भ्रम हटेकी देवहूतिले त्यस समयमा आफ्नो शरीरलाई पनि स्वप्नमा देखिएको वस्तुलाई उठेको मानिसले नसम्झिएझैँ सम्झनुभएन।

तद्देहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात् ।
बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

पदार्थ–

तद्देहः = उहाँको शरीर
परतः = अरूबाट नै
पोषः = पोषित थियो
आध्यसम्भवात् = कुनै प्रकारको मानसिक चिन्ता नहुनाले
अकृशः = मोटो-घाटो
अपि च = पनि (थियो)
मलैः = मैलोले
अवच्छन्नः = ढाकिएको (उहाँको शरीर)
सधूमः = धूँवाले युक्त
पावकः इव = आगोझैँ
बभौ = सुशोभित भयो

वाक्यार्थ– उहाँको शरीर अरूबाट नै पोषित थियो। कुनै प्रकारको मानसिक चिन्ता नहुनाले उहाँको शरीर दुब्लो पनि थिएन। मैलोले ढाकिएको उहाँको शरीर धूँवाले युक्त आगोझैँ सुशोभित भएको थियो।

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरम् ।
दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥ २९ ॥

पदार्थ–

वासुदेवप्रविष्टधीः = जसको चित्त वासुदेवमा प्रवेश गरिसकेको छ त्यस्ती देवहूतिले
तपोयोगमयं = तपस्या र योगमय भएको
मुक्तकेशं = केश अनियन्त्रित भएको
गताम्बरम् = लुगा झरेको एवं
दैवगुप्तं = देवताद्वारा रक्षित
स्वाङ्गं = आफ्नो शरीरलाई पनि
न बुबुधे = थाहा पाउनुभएन

वाक्यार्थ– चित्त वासुदेवमा प्रविष्ट भइसकेको हुँदा देवहूतिले आफ्नो केश अनियन्त्रित भएको,

लुगा झरेको, देवताद्वारा रक्षित भएको, तपस्या र योगमय आफ्नो शरीरलाई पनि थाहा पाउनुभएन।

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम्।
आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवन्तमवाप ह ॥ ३० ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार	**सा** = ती देवहूतिले	**भगवन्तम्** = भगवान्लाई
कपिलोक्तेन = भगवान् कपिलद्वारा उपदेश गरिएको	**अचिरतः** = चाँडै नै	**ह** = निश्चय नै
मार्गेण = बाटोबाट	**ब्रह्मनिर्वाणं** = नित्यमुक्त	**अवाप** = प्राप्त गर्नुभयो
	परम् आत्मानं = परमात्मास्वरूप	

वाक्यार्थ– यसप्रकार भगवान् कपिलद्वारा उपदेश गरिएको बाटोबाट देवहूतिले चाँडै नै नित्यमुक्त परमात्मास्वरूप भगवान्लाई प्राप्त गर्नुभयो।

तद् वीरासीत् पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम्।
नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर विदुरजी	**तत्** = त्यो	**पुण्यतमं** = अतिशय पुण्य दिने
यत्र = जहाँ	**नाम्ना** = नामले (नै)	**क्षेत्रं** = ठाउँ
सा = उहाँले	**सिद्धपदं** = सिद्धपद (भनिने)	**आसीत्** = थियो
संसिद्धिम् = सिद्धि	**त्रैलोक्यविश्रुतम्** = तीनै लोकमा विख्यात	
उपेयुषी = प्राप्त गर्नुभयो		

वाक्यार्थ– हे वीर विदुरजी ! जहाँ उहाँले सिद्धि प्राप्त गर्नुभयो त्यो नामले नै सिद्धपद भएको ठाउँ तीनै लोकमा विख्यात अतिशय पुण्य दिने ठाउँ थियो।

तस्यास्तद् योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत् सरित्।
स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

सौम्य = हे साधु विदुरजी	**मर्त्यम्** = मरणधर्मा शरीर	**प्रवरा** = श्रेष्ठ
योगविधुतमार्त्यं = योगद्वारा शरीरको दैहिक मल हटेको	**सिद्धिदा** = सिद्धि दिने	**सरित्** = नदी
तस्याः = ती देवहूतिको	**सिद्धसेविता** = सिद्धगणहरूद्वारा सेवन गरिएको	**अभूत्** = भयो
तत् = त्यो	**स्रोतसां** = नदीहरूमा	

वाक्यार्थ– हे साधु विदुरजी ! योगद्वारा शरीरको दैहिक मल हटेको देवहूतिको त्यो शरीर सिद्धि

दिने सिद्धगणहरूद्वारा सेवन गरिएको नदीहरूमा श्रेष्ठ नदी भयो।

कपिलोऽपि महायोगी भगवान् पितुराश्रमात्।
मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ॥ ३३॥

पदार्थ–

महायोगी = महायोगशाली	**समनुज्ञाप्य** = उपदेश दिएर	**दिशं** = दिशातिर
भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्न	**पितुः** = बाबुको	**ययौ** = जानुभयो
कपिलः अपि = कपिल पनि	**आश्रमात्** = आश्रमबाट	
मातरं = आमालाई	**प्रागुदीचीं** = ईशान	

वाक्यार्थ– महायोगशाली ऐश्वर्यसम्पन्न कपिल पनि आमालाई उपदेश दिएपछि बाबुको आश्रमबाट ईशान दिशातिर जानुभयो।

सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः।
स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः॥ ३४॥

पदार्थ–

सिद्धचारणगन्धर्वैः = सिद्ध, चारण, गन्धर्व	गणहरूद्वारा	**समुद्रेण** = समुद्रद्वारा
मुनिभिः = मुनिहरू र	**च** = पनि	**दत्तार्हणनिकेतनः** = पूजाको लागि स्थान दिइनुभएका (हुनुभयो)
अप्सरोगणैः = अप्सरा	**स्तूयमानः** = स्तुति गरिनुभएका (कपिलदेव)	

वाक्यार्थ– सिद्ध, चारण, गन्धर्व, मुनि र अप्सरा गणहरूले कपिलदेवको स्तुति गरेका थिए र समुद्रद्वारा उहाँको पूजाको लागि स्थान दिइएको थियो।

आस्ते योगं समास्थाय साङ्ख्याचार्यैरभिष्टुतः।
त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः॥ ३५॥

पदार्थ–

साङ्ख्याचार्यैः = सांख्य शास्त्रका आचार्यहरूद्वारा	कपिलदेव	**अपि** = पनि
अभिष्टुतः = सबैतिरबाट स्तुति गरिनुभएका	**योगं** = योगमार्गको	**उपशान्त्यै** = शान्तिप्रदान गर्नको लागि
समाहितः = एकाग्रचित्त भएका	**समास्थाय** = अवलम्बन गरेर	**आस्ते** = बस्नुहुन्छ
	त्रयाणाम् = तीनै	
	लोकानाम् = लोकहरूको	

वाक्यार्थ– सांख्याचार्यहरूद्वारा सबैतिरबाट स्तुति गरिनुभएका, एकाग्रचित्त भएका कपिलदेव योगमार्गको अवलम्बन गरेर तीनै लोकहरूलाई शान्तिप्रदान गर्नको लागि बस्नुहुन्छ।

एतन्निगदितं तात यत् पृष्टोऽहं तवानघ।
कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः॥ ३६॥

पदार्थ–

अनघ = हे निष्पाप
तात = विदुरजी
यत् = जो (मनुवंश आदिको) बारेमा (हजुरद्वारा)
अहं = म
पृष्टः = सोधिएँ
एतत् = यो सबै (मद्वारा)
तव = तपाईंलाई
निगदितं = बताइयो (प्रसङ्गवश)
कपिलस्य = कपिलदेव र
देवहूत्याः = देवहूतिको
पावनः = पवित्र
संवादः = संवाद
च = पनि (सुनाइयो)

वाक्यार्थ– हे निष्पाप विदुरजी ! जो मनुवंश आदिको बारेमा हजुरले मलाई सोध्नुभयो यो सबै तपाईंलाई मैले बताएँ। प्रसङ्गवश कपिलदेव र देवहूतिको पवित्र संवाद पनि सुनाएँ।

य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते
कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम्।
भगवति कृतधीः सुपर्णकेता-
वुपलभते भगवत्पदारविन्दम्॥ ३७॥

पदार्थ–

यः = जसले
आत्मयोगगुह्यम् = अध्यात्मयोगको गूढ रहस्ययुक्त
कपिलमुनेः = कपिलमुनिको
इदम् = यो
मतम् = सिद्धान्त
अनुशृणोति = प्रतिदिन सुन्दछ
यः = जसले
अभिधत्ते = सुनाउँछ (त्यो)
सुपर्णकेतौ = गरुडध्वज
भगवति = भगवान्मा
कृतधीः = भक्तिले युक्त भएर
भगवत्पदारविन्दम् = भगवान् श्रीहरिको चरणकमल
उपलभते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– जसले अध्यात्मयोगको गूढ रहस्ययुक्त कपिलमुनिको यो सिद्धान्त प्रतिदिन सुन्दछ र जसले सुनाउँछ उसले गरुडध्वज भगवान्‌मा भक्तिले युक्त भएर भगवान् श्रीहरिको चरणकमल प्राप्त गर्दछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां तृतीयस्कन्धे

कापिलेयोपाख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३३॥

इति तृतीयस्कन्धः समाप्तः॥

अथ चतुर्थस्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

स्वायम्भुव मनुका कन्याहरूको वंशवर्णन

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ।

आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥

पदार्थ–

मनोः = स्वायम्भुव मनुकी (पत्नी)	**देवहूतिः** = देवहूति र	**तिस्रः** = तीनओटी
शतरूपायां = शतरूपामा	**प्रसूतिः** = प्रसूति	**कन्याः** = छोरीहरू
तु = त	**च** = पनि	**च** = र प्रियव्रत तथा उत्तानपाद नामका दुईओटा छोराहरू पनि
आकूतिः = आकूति	**इति** = यस्तो नामले	**जज्ञिरे** = जन्मिए
	विश्रुताः = प्रसिद्ध भएका	

वाक्यार्थ– स्वायम्भुव मनुकी पत्नी शतरूपामा आकूति, देवहूति र प्रसूति नामले प्रसिद्ध भएका तीनओटी छोरीहरू र प्रियव्रत एवं उत्तानपाद नामका दुईओटा छोराहरू पनि जन्मिए।

आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः ।

पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥ २ ॥

पदार्थ–

शतरूपानुमोदितः = रानी शतरूपाद्वारा पनि अनुमोदन गरिएपछि	**अपि** = भए पनि	**आश्रित्य** = राखेर
नृपः = महाराज स्वायम्भुवले	**आकूतिं** = आकूति नामकी छोरीलाई	**रुचये** = रुचि नामका प्रजापतिलाई
भ्रातृमतीं = दाजुभाइ भएकी	**पुत्रिकाधर्मम्** = छोरीबाट पहिला जन्मेको छोरो आफूले लिने सर्त	**प्रादात्** = विवाह गरेर दिए

वाक्यार्थ– रानी शतरूपाद्वारा पनि यो कुरा अनुमोदन गरिएपछि महाराज स्वायम्भुवले दाजुभाइ भएकी आकूति नामकी छोरीलाई उनीबाट पहिला जन्मेको छोरो आफूले लिने सर्त राखेर रुचि

नामका प्रजापतिलाई विवाह गरेर दिए।

टिप्पणी– सामान्यतः आफ्नो छोरो नहुँदा छोरीको छोरालाई पुत्ररूपमा ग्रहण गर्नुलाई पुत्रिकाधर्म भनिन्छ। यदि आफ्नो छोरो हुँदा-हुँदै पनि छोरीको छोरोलाई पुत्ररूपमा ग्रहण गरिन्छ भने त्यसलाई पनि पुत्रिकाधर्म नै भनिन्छ। यसर्थ जस्तोसुकै परिस्थिति भए पनि छोरीको छोरालाई पुत्ररूपमा ग्रहण गर्नुलाई नै पुत्रिकाधर्म भनिन्छ।

प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामजीजनत्।
मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना॥ ३॥

पदार्थ–

परमेण = गहिरो	**भगवान्** = ऐश्वर्यशाली	आकूतिमा
समाधिना = समाधिद्वारा	**रुचिः** = रुचिनामका	**मिथुनं** = जुम्ल्याहा सन्तान
ब्रह्मवर्चस्वी = ब्रह्मतेजसम्पन्न	**प्रजापतिः** = प्रजापतिले	(एउटा छोरो र एउटी छोरी)
सः = ती	**तस्याम्** = आफ्नी पत्नी	**अजीजनत्** = उत्पन्न गरे

वाक्यार्थ– गहिरो समाधिद्वारा ब्रह्मतेजसम्पन्न भएका ती ऐश्वर्यशाली रुचिनामका प्रजापतिले आफ्नी पत्नी आकूतिबाट एउटा छोरो र एउटी छोरी गरी जुम्ल्याहा सन्तान उत्पन्न गरे।

यस्तयोः पुरुषः साक्षाद् विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक्।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी॥ ४॥

पदार्थ–

तयोः = ती दुई सन्तानमध्येमा	**विष्णुः** = नारायण थिए र	**अनपायिनी** = भगवान्बाट कहिल्यै अलग नहुने
यः = जो	**या** = जो	**दक्षिणा** = दक्षिणा नामले प्रसिद्ध थिइन्
पुरुषः = पुरुष (थिए उनी)	**स्त्री** = स्त्री थिइन्	
साक्षात् = साक्षात्	**सा** = ती बालिका	
यज्ञस्वरूपधृक् = यज्ञको स्वरूप धारण गरेका	**भूतेः** = लक्ष्मीको	
	अंशभूता = अंश भएकी	

वाक्यार्थ– ती दुई सन्तानमध्येमा पुत्रको रूपमा जन्मिएका पुरुष साक्षात् यज्ञको स्वरूप धारण गरेका नारायण थिए र स्त्रीको रूपमा उत्पन्न भएकी बालिका लक्ष्मीको अंश भएकी एवं भगवान्बाट कहिल्यै अलग नहुने दक्षिणा थिइन्।

आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषम्।
स्वायम्भुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणाम्॥ ५॥

पदार्थ–

स्वायम्भुवः = महाराज स्वायम्भुवले
पुत्र्याः = आफ्नी छोरी आकूतिको
विततरोचिषम् = परमतेजस्वी
पुत्रं = छोरा (आफ्नो नाति)लाई
स्वगृहं = आफ्नै घरमा
आनिन्ये = लिएर आए
रुचिः = प्रजापति रुचिले
दक्षिणाम् = छोरी दक्षिणालाई
मुदा = खुसीले
युक्तः = युक्त भई
जग्राह = साथमै राखे

वाक्यार्थ– महाराज स्वायम्भुवले आफ्नी छोरी आकूतिको परमतेजस्वी छोरा (आफ्नो नाति)लाई पहिलाको सर्तअनुसार आफ्नै घरमा लिएर आए र प्रजापति रुचिले छोरी दक्षिणालाई अत्यन्त खुसी भई साथमैँ राखे।

तां कामयानां भगवानुवाह यजुषां पतिः।
तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद् द्वादशात्मजान्॥ ६॥

पदार्थ–

यजुषां पतिः = यज्ञपुरुष भगवान्ले
कामयानां = विवाहयोग्य भएकी
तां = ती दक्षिणालाई
उवाह = विवाह गर्नुभयो
तोषम् आपन्नः = प्रसन्न हुनुभएका
भगवान् = भगवान्ले
तुष्टायां = अति प्रसन्न भएकी दक्षिणामा
द्वादशात्मजान् = बाह्र भाइ छोराहरू
अजनयत् = जन्माउनुभयो

वाक्यार्थ– यज्ञपुरुष भगवान्ले विवाहयोग्य भएकी ती दक्षिणालाई विवाह गर्नुभयो। प्रसन्न हुनुभएका भगवान्ले अति प्रसन्न भएकी दक्षिणाबाट बाह्र भाइ छोराहरू जन्माउनुभयो।

तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः।
इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्॥ ७॥

पदार्थ–

तोषः = (ती पुत्रहरू) तोष
प्रतोषः = प्रतोष
सन्तोषः = सन्तोष
भद्रः = भद्र
शान्तिः = शान्ति
इडस्पतिः = इडस्पति
इध्मः = इध्म
कविः = कवि
विभुः = विभु
स्वह्नः = स्वह्न
सुदेवः = सुदेव र
रोचनः = रोचन (नामका जम्मा)
द्विषट् = बाह्र (भाइ थिए)

वाक्यार्थ– ती पुत्रहरू तोष, प्रतोष, सन्तोष, भद्र, शान्ति, इडस्पति, इध्म, कवि, विभु, स्वह्न,

सुदेव र रोचन नामका जम्मा बाह्र भाइ थिए।

तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ।
मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥

पदार्थ–

ते = ती
स्वायम्भुवान्तरे = स्वायम्भुव मन्वन्तरमा
तुषिता = तुषित
नाम = नामले प्रसिद्ध
देवाः = देवगणहरू
आसन् = भए (त्यही मन्वन्तरमा)
मरीचिमिश्राः = मरीचि आदि गरिएका
ऋषयः = ऋषिहरू भए
यज्ञः = यज्ञपुरुष भगवान् नै
सुरगणेश्वरः = (इन्द्र बन्न योग्य अरूको अभावमा आफैँ) इन्द्र बन्नुभयो

वाक्यार्थ– भगवान् यज्ञपुरुषका ती पुत्रहरू स्वायम्भुव मन्वन्तरमा तुषित नामले प्रसिद्ध देवगणहरू भए, त्यही मन्वन्तरमा मरीचि आदि गरिएका ऋषिहरू भए र यज्ञपुरुष भगवान् नै इन्द्र बन्न योग्य अरूको अभावमा आफैँ इन्द्र बन्नुभयो।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदन्तरम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–

(स्वायम्भुव मन्वन्तरमा नै)
मनुपुत्रौ = स्वायम्भुव मनुका पुत्र
महौजसौ = महातेजस्वी
प्रियव्रतोत्तानपादौ = प्रियव्रत र उत्तानपाद नामका भए
तदन्तरम् = त्यसपछि
तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणाम् = तिनै प्रियव्रत र उत्तानपादको छोरा, नाति, पनाति आदिको सन्तान
अनुवृत्तं = फैलिए

वाक्यार्थ– स्वायम्भुव मन्वन्तरमा नै स्वायम्भुव मनुका प्रियव्रत र उत्तानपाद नामका महातेजस्वी पुत्र भए। त्यो स्वायम्भुव मन्वन्तरपछि तिनै प्रियव्रत र उत्तानपादका छोरा, नाति, पनाति आदि सन्तान फैलिए।

देवहूतिमदात् तात कर्दमायात्मजां मनुः ।
तत्सम्बन्धि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥ १० ॥

पदार्थ–

तात = हे प्रिय विदुर
मनुः = स्वायम्भुव मनुले
आत्मजां = आफ्नी छोरी
देवहूतिम् = देवहूति
कर्दमाय = महर्षि कर्दमलाई
अदात् = दिए
तत्सम्बन्धि = कर्दम र देवहूति-सम्बन्धी चरित्र
गदतः = बताउने क्रममा

मम = मबाट (पहिले नै)	**श्रुतप्रायं** = लगभग पूरै सुनिसक्नुभएको छ
भवता = हजुरले	

वाक्यार्थ– हे प्रिय विदुर ! स्वायम्भुव मनुले आफ्नी छोरी देवहूति महर्षि कर्दमलाई दिए। कर्दम र देवहूतिको चरित्र बताउने क्रममा मबाट हजुरले पहिले नै यस सम्बन्धमा लगभग पूरै सुनिसक्नुभएको छ।

दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान् मनुः ।
प्रायच्छद् यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ॥ ११ ॥

पदार्थ–

भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्न	**दक्षाय** = दक्ष प्रजापतिलाई	**सर्गः** = सृष्टि
मनुः = मनुले	**प्रायच्छत्** = विवाह गरेर दिए	**त्रिलोक्यां** = तीनै लोकमा
प्रसूतिं = प्रसूति नामकी अर्की कन्या	**यत्कृतः** = जुन प्रसूति र दक्षबाट भएको	**विततः** = फैलियो
ब्रह्मपुत्राय = ब्रह्माजीका छोरा	**महान्** = महान्	

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यसम्पन्न मनुमहाराजले आफ्नी प्रसूति नामकी अर्की कन्या ब्रह्माजीका छोरा दक्षप्रजापतिलाई विवाह गरेर दिए। यिनै प्रसूति र दक्षबाट भएको महान् सृष्टि तीनै लोकमा फैलियो।

याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः ।
तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १२ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मर्षिपत्नयः = ब्रह्मर्षिका पत्नी भएका	(तिनीहरूको विषयमा)	**तासां** = ती कन्याहरूको
कर्दमसुताः = कर्दम प्रजापतिका छोरीहरू	**प्रोक्ताः** = पहिले नै बताइसकियो	**प्रसूतिप्रसवं** = वंशपरम्पराको विस्तार
याः नव = जो नौओटी थिए	(अब)	**निबोध** = (हे विदुरजी) सुन्नुहोस्
	मे = मैले	
	प्रोच्यमानं = भन्न लागेको कुरा	

वाक्यार्थ– ब्रह्मर्षिका पत्नी भएका कर्दम प्रजापतिका जो नौओटी छोरीहरू थिए तिनीहरूको विषयमा मैले पहिले नै बताइसकँ। हे विदुरजी ! अब ती कन्याहरूको वंशपरम्पराको विस्तार वर्णन गर्दछु सुन्नुहोस्।

पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ।

कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥ १३ ॥

पदार्थ–

कर्दमात्मजा = कर्दम प्रजापतिकी छोरी
मरीचेः = मरीचि ऋषिकी
पत्नी = पत्नी
कला = कलाले
कश्यपं = कश्यप र
पूर्णिमानं = पूर्णिमा नामका दुईओटा छोरा
च = पनि
सुषुवे = जन्माइन्
ययोः = जसबाट
जगत् = संसार
तु = त
आपूरितं = पूरै भरिएको छ

वाक्यार्थ– कर्दम प्रजापतिकी छोरी कलाले मरीचि ऋषिबाट कश्यप र पूर्णिमा नामका दुईओटा छोरा जन्माइन् जसबाट संसार त पूरै भरियो।

पूर्णिमासूत विरजं विश्वगं च परन्तप।
देवकुल्यां हरेः पादशौचाद् याभूत् सरिद् दिवः ॥ १४ ॥

पदार्थ–

परन्तप = हे शत्रुपीडक विदुर
पूर्णिमा = पूर्णिमाबाट
विरजं = विरज र
विश्वगं च = विश्वग नामका दुई पुत्र र
देवकुल्यां = देवकूल्या नामकी छोरी पनि
असूत = जन्मिए
या = जो देवकुल्या नामकी कन्या छिन् तिनी
हरेः = भगवान्को
पादशौचात् = पादप्रक्षालनको प्रभावले (अर्को जन्ममा)
दिवः सरित् = देवनदी गङ्गाको रूपमा
अभूत् = प्रकट भइन्

वाक्यार्थ– हे शत्रुपीडक विदुर ! पूर्णिमाबाट विरज र विश्वग नामका दुई पुत्र र देवकूल्या नामकी एउटी छोरी पनि जन्मिए। देवकुल्या नामकी कन्या भगवान्को पादप्रक्षालनको प्रभावले अर्को जन्ममा देवनदी गङ्गाको रूपमा प्रकट भइन्।

अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ्जज्ञे सुयशसः सुतान्।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥ १५ ॥

पदार्थ–

अत्रेः = अत्रि ऋषिकी
पत्नी = धर्मपत्नी
अनसूया = अनसूयाले
आत्मेशब्रह्मसम्भवान् = नारायण, शङ्कर र ब्रह्माको अंशबाट आएका
दत्तं = दत्तात्रेय
दुर्वाससं = दुर्वासा र
सोमम् = चन्द्रमा नामका
सुयशसः = राम्रो कीर्ति भएका
त्रीन् = तीनजना
सुतान् = पुत्रहरू
जज्ञे = उत्पन्न गरिन्

वाक्यार्थ– अत्रि ऋषिकी धर्मपत्नी अनसूयाले भगवान् नारायण, शङ्कर र ब्रह्माको अंशबाट दत्तात्रेय, दुर्वासा र चन्द्रमा नामका राम्रो कीर्ति भएका तीनजना पुत्रहरू उत्पन्न गरिन्।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः।

किञ्चिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥ १६ ॥

पदार्थ–

गुरो = हे गुरु
स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः = संसारको उत्पत्ति, स्थिति र लयका कारण भएका
सुरश्रेष्ठाः = देवताहरूमा श्रेष्ठ (ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर)
किञ्चित् = के
चिकीर्षवः = गर्ने इच्छाले
अत्रेः = अत्रिका
गृहे = घरमा
जाताः = उत्पन्न हुनुभयो
एतत् = यो कुरा
मे = मलाई
आख्याहि = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे गुरु ! संसारको उत्पत्ति, स्थिति र लयका कारण भएका देवताहरूमा श्रेष्ठ ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरले के गर्ने इच्छाले महर्षि अत्रिका घरमा अवतार लिनुभयो ? मलाई यो कुरा बताउनुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः।

सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥ १७ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मणा = ब्रह्माद्वारा
सृष्टौ = सृष्टि गर्नका लागि
नोदितः = प्रेरित गरिएका
ब्रह्मविदां = ब्रह्मविद्हरूमा
वरः = श्रेष्ठ
अत्रिः = अत्रि
पत्न्या = पत्नी अनसूयाले
सह = सहित
ऋक्षं = ऋक्ष नामको
कुलाद्रिं = कुल पर्वतमा
ययौ = गए र
तपसि = तपस्यामा
स्थितः = बसे

वाक्यार्थ– ब्रह्माद्वारा सृष्टि गर्नका लागि प्रेरित गरिएका ब्रह्मविद्हरूमा श्रेष्ठ अत्रि आफ्नी पत्नी अनसूयासहित भएर ऋक्ष नामको कुल पर्वतमा गए र तपस्यामा बसे।

तस्मिन् प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने।

वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्ततः ॥ १८ ॥

प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ।
अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥

पदार्थ–

प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने = फूलका गुच्छाले भरिएको एवं पलाश र अशोकका वनले भरिएको
समन्ततः = चारैतर्फ
निर्विन्ध्यायाः = निर्विन्ध्या नदीको
स्रवद्भिः = कलकल शब्द गरी बग्ने
वार्भिः = जलले
उद्घुष्टे = गुञ्जायमान भएको
तस्मिन् = त्यो ऋक्ष पर्वतमा
प्राणायामेन = प्राणायामद्वारा
मनः = मनलाई
संयम्य = संयमित गरेर
निर्द्वन्द्वः = द्वन्द्वरहित
अनिलभोजनः = वायु मात्र आहार गरी
मुनिः = मुनि अत्रि
एकपादेन = एउटा गोडाले मात्र टेकेर
वर्षशतम् = सय वर्षसम्म
अतिष्ठत् = तपस्या गरेर बसे

वाक्यार्थ– फूलका गुच्छाले भरिएको, पलाश र अशोकका वनले युक्त एवं चारैतर्फ निर्विन्ध्या नदीको कलकल शब्द गरी बग्ने जलले गुन्जायमान भएको त्यो ऋक्ष पर्वतमा गई प्राणायामद्वारा मनलाई संयम गरेर द्वन्द्वरहित भई वायुमात्र आहार गरी मुनि अत्रि एउटा मात्र गोडाले टेकेर सय वर्षसम्म तपस्या गरी बसे।

शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥ २० ॥
तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ।
निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥
अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ।
वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥

पदार्थ–

अहं = म अत्रि
यः = जो
जगदीश्वरः = जगत्को मालिक हुनुहुन्छ
तं = त्यस्ता भगवान्को
शरणं = शरणमा
प्रपद्ये = परेको छु र
आत्मसमां = आफूतुल्य
प्रजाम् = सन्तानहरू
मह्यं = मलाई
प्रयच्छतु = प्रदान गर्नुहोस्
इति चिन्तयन् एव = यस प्रकारको चिन्तन गर्दै नै तपस्यामा रहँदा
मुनेर्मूर्ध्नः = अत्रि ऋषिको टाउकोबाट
निर्गतेन = निस्केको
प्राणायामैधसा = प्राणायामरूपी

दाउराबाट प्रज्वलित भएको
अग्निना = आगोले
त्रिभुवनं = तीनै लोक
तप्यमानं = धप्धपी बलेको
समीक्ष्य = देखेर
अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः = अप्सरा, मुनि, गन्धर्व, सिद्ध, विद्याधर आदिद्वारा
वितायमानयशसः = कीर्ति विस्तार गरिएका
त्रयः प्रभवः = ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर तीनवटै भगवान्
तदाश्रमपदं = महर्षि अत्रिका आश्रममा
ययुः = आइपुग्नुभयो

वाक्यार्थ– म अत्रि जगत्को मालिक भगवान्को शरणमा परेको छु र आफू (भगवान्)तुल्य सन्तानहरू मलाई प्रदान गर्नुहोस् यस प्रकारको चिन्तन गर्दै अत्रि ऋषि तपस्यामा रहँदा प्राणायामरूपी दाउराबाट प्रज्वलित भएको उनको मस्तकबाट निस्केको आगोले तीनै लोक धप्धपी बल्न थाल्यो त्यो देखेर अप्सरा, मुनि, गन्धर्व, सिद्ध, विद्याधर आदिद्वारा कीर्ति विस्तार गरिएका ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर भगवान् महर्षि अत्रिका आश्रममा आइपुग्नुभयो।

तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः।
उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान्॥ २३॥

पदार्थ–

एकपादेन = एउटै गोडाले
उत्तिष्ठन् = उभिइरहेका
तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमनाः = अकस्मात् प्रकट हुनुभएका भगवान्हरूको सन्निधिले मन हर्षित भएका
मुनिः = मुनि अत्रिले
विबुधर्षभान् = देवताहरूमा श्रेष्ठ भगवान्हरूलाई
ददर्श = देखे

वाक्यार्थ– एउटै गोडाले उभिइरहेका र अकस्मात् प्रकट हुनुभएका भगवान्हरूको सन्निधिले मन हर्षित भएका अत्रिले देवताहरूमा श्रेष्ठ भगवान्हरूलाई देखे।

प्रणम्य दण्डवद् भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः।
वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान्॥ २४॥

पदार्थ–

अर्हणाञ्जलिः = सम्पूर्ण पूजा-सामग्री हातमा लिएका अत्रिले
वृषहंससुपर्णस्थान् = साँढे, हाँस र गरुडमा सवार भएका
स्वैः स्वैः = आ-आफ्ना
चिह्नैः च = त्रिशूल, कमण्डलु, चक्र आदि चिह्नहरूले
चिह्नितान् = चिह्नित भएका भगवान्हरूलाई
भूमौ = भूमिमा
दण्डवत् = लौरोजस्तो भई सुतेर
प्रणम्य = प्रणाम गरेर
उपतस्थे = नजिकै उभिए

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण पूजासामग्री हातमा लिएका अत्रिले साँढे, हाँस र गरुडमा सवार भएका र आ-आफ्ना त्रिशूल, कमण्डलु, चक्र आदि चिह्नहरूले चिह्नित भएका महादेव, ब्रह्मा र विष्णुलाई

दण्डवत् प्रणाम गरेर नजिकै उभिए।

कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान्।
तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी॥ २५॥
चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन्नस्तावीत्संहताञ्जलिः।
श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः॥ २६॥

पदार्थ–

कृपावलोकेन = कृपापूर्ण हेराइ र
हसद्वदनेन = मन्द हास्ययुक्त मुखले
उपलम्भितान् = युक्त भएका
तद्रोचिषा = त्यस्ता भगवान्का तेजले
प्रतिहते = सङ्कुचित भएका
अक्षिणी = दुई आँखा
निमील्य = चिम्लिएर
तत्प्रवणं = भगवान्प्रति अनुरक्त
चेतः = आफ्नो चित्तलाई
युञ्जन् = (भगवान्मा नै) मिलाएर
संहताञ्जलिः = हात जोड्दै
मुनिः = अत्रि मुनिले
श्लक्ष्णया = अत्यन्त मिठो र
सूक्तया = गम्भीर भावपूर्ण
वाचा = वाणीले
सर्वलोकगरीयसः = सम्पूर्ण लोकमा कीर्ति फैलिएका ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर भगवान्को
अस्तावीत् = स्तुति गर्न लागे

वाक्यार्थ– कृपापूर्ण हेराइ र मन्द हास्ययुक्त मुखले युक्त भएका त्यस्ता भगवान्का तेजले सङ्कुचित दुई आँखा चिम्लिएर भगवान्प्रति अनुरक्त आफ्नो चित्तलाई भगवान्मा नै मिलाएर हात जोड्दै अत्रि मुनिले अत्यन्त मिठो र गम्भीर भावपूर्ण वाणीले सम्पूर्ण लोकमा कीर्ति फैलिएका ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर भगवान्को स्तुति गर्न लागे।

अत्रिरुवाच (अत्रिले भने)

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानै-
र्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः।
ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहं व-
स्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः॥ २७॥

पदार्थ–

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु = विश्वको उत्पत्ति, स्थिति र नाशका लागि
अनुयुगं = हरेक युगमा
मायागुणैः = मायाको सत्त्व, रज र तमोगुणका आधारमा
विभज्यमानैः = उत्पत्ति, स्थिति र संहारका लागि भिन्न-भिन्न रूपले विभाजित भएर
ते = ती

ब्रह्मविष्णुगिरिशाः = ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरले
विगृहीतदेहाः = शरीर धारण गर्नुभएको छ
अहं = म अत्रि मुनि
वः = हजुरहरूलाई
प्रणतः अस्मि = प्रणाम गर्दछु
भवतां = हजुरहरूका
तेभ्यः = ती अवतारहरूमध्ये
मे = मद्वारा
एव = नै
इह = यहाँ
उपहूतः = निम्त्याइनुभएका
कः = को हुनुहुन्छ (कृपा गरेर भन्नुहोस्)

वाक्यार्थ– विश्वको उत्पत्ति, स्थिति र नाशका लागि हरेक युगमा मायाको सत्त्व, रज र तमोगुणका आधारमा उत्पत्ति, स्थिति र संहारका लागि भिन्न-भिन्न रूपले विभाजित ती ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरले शरीर धारण गर्नुभएको छ। म अत्रि हजुरहरूलाई प्रणाम गर्दछु। मद्वारा नै यहाँ निम्त्याइनुभएका हजुरहरूका ती अवतारहरूमध्ये कुन अवतार हुनुहुन्छ कृपा गरेर भन्नुहोस्।

विवरण– उपनिषद्द्वारा प्रतिपादित अद्वैत ब्रह्मतत्त्व जसबाट सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार हुन्छ त्यसलाई पुराणहरूले मायाका तीन गुणहरूलाई स्वीकार गर्ने त्रिदेवको रूपमा व्याख्या गरेका छन्। मायाको सत्त्वगुणलाई स्वीकार गरी तिनै ईश्वर विष्णु, रजोगुणलाई स्वीकार गरी ब्रह्मा र तमोगुणलाई स्वीकार गरी शङ्करको रूपमा प्रकट हुनुहुन्छ। ब्रह्म एउटै हो र माया पनि एउटै हो। मायाका शक्तिहरू मात्र भिन्न-भिन्न हुन्। जसरी एउटै व्यक्तिलाई भिन्न-भिन्न ठाउँ र परिवेशमा भिन्न-भिन्न नामद्वारा बोलाउन सकिन्छ तर त्यो मानिस वास्तवमा एउटै हुन्छ त्यस्तै गरी भिन्न-भिन्न कर्मले गर्दा भगवान्लाई भिन्न-भिन्न नामले पुकारिए पनि भगवान् एउटै हुनुहुन्छ। रजोगुणको काम प्रवृत्ति हो, त्यसैद्वारा ब्रह्माले रजोगुणलाई वशमा गर्नुहुन्छ। भगवान् विष्णु अनन्त सत्त्वगुणलाई वशमा गर्न अखण्ड निद्रा ग्रहण गर्नुहुन्छ भने भगवान् शङ्कर तमोगुणलाई नियन्त्रण गर्न अखण्ड समाधिमा स्थित रहनुहुन्छ। यी तीनै देवहरू त्रिगुणात्मक, परिच्छिन्न र भिन्न-भिन्न नभई गुणातीत, सर्वव्यापक र एकरूप हुन् भन्ने पुराणसिद्धान्तको निष्कर्ष हो। त्यसैले १८ ओटै पुराणहरूमा विभिन्न देवहरूलाई सर्वश्रेष्ठ ईश्वरको रूपमा स्तुति गर्न सम्भव भएको हो।

एको मयेह भगवान् विविधप्रधानै-
श्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम्।
अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूराद्
ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ २८ ॥

पदार्थ–

मया = मद्वारा
प्रजननाय = पुत्र प्राप्तिका लागि
विविधप्रधानैः = पूजा, तपस्या आदि विविध उपायहरूद्वारा
एकः = एक मात्र
भगवान् = भगवान्

इह = यो अन्तःकरणमा
चित्तीकृतः = चिन्तन गरिनुभएको थियो
तनुभृतां = शरीरधारीहरूको
मनसः = मनले
अपि = पनि
दूरात् = नभेट्टाउने टाढाको ठाउँमा बस्नुभएका
यूयम् = हजुरहरू सबै
कथं नु = कसरी
अत्र = यहाँ
आगताः = पाल्नुभयो
इह = यस विषयमा
मे = मलाई
महान् = ठुलो
विस्मयः = आश्चर्य लागेको छ
प्रसीदत = खुसी हुनुहोस् र
ब्रूत = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– मैले पुत्रप्राप्तिका लागि पूजा, तपस्या आदि विविध उपायहरूद्वारा आफ्ना अन्तःकरणमा एक मात्र भगवान्लाई चिन्तन गरेको थिएँ। शरीरधारीहरूको मनले पनि नभेट्टाउने टाढाको ठाउँमा बस्नुभएका हजुरहरू कसरी यहाँ पाल्नुभयो यस विषयमा मलाई ठुलो आश्चर्य लागेको छ खुसी हुनुहोस् र भन्नुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः।

प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ॥ २९ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे विदुरजी
तस्य = ती अत्रि ऋषिको
इति = यस्तो प्रकारको
वचः = कुरा
श्रुत्वा = सुनेर
ते त्रयः = ती तीन
विबुधर्षभाः = देवताहरूमा श्रेष्ठ ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर भगवान्ले
प्रहस्य = मुस्कुराएर
श्लक्ष्णया = अति मधुर
वाचा = वाणीद्वारा
तम् = ती
ऋषिं = अत्रि ऋषिलाई
प्रत्याहुः = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! ती अत्रि ऋषिको यस्तो प्रकारको कुरा सुनेर ती तीन देवताहरूमा श्रेष्ठ ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर भगवान्ले मुस्कुराएर अति मधुर बोलीमा अत्रि ऋषिलाई भन्नुभयो।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भन्नुभयो)

यथा कृतस्ते सङ्कल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा।

सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् यद् वै ध्यायति ते वयम् ॥ ३० ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ऋषि
सत्सङ्कल्पस्य = सत्यसङ्कल्पयुक्त
ते = तिमीले
यथा = जस्तो
सङ्कल्पः = सङ्कल्प
कृतः = गरेका थियौ

तेन = त्यस्तै
एव = नै
भाव्यं = हुनुपर्छ
अन्यथा = अर्को
न = हुँदैन
वै = निश्चय नै
ते = तिमीले
यत् = जुन तत्त्वको
ध्यायति = ध्यान गरेका छौ
वयम् = हामी
ते = त्यही तत्त्व नै हौँ (त्रिमूर्ति भए तापनि हामीमा भेद छैन)

वाक्यार्थ– हे ऋषि ! सत्यसङ्कल्पयुक्त तिमीले जस्तो सङ्कल्प गरेका थियौ त्यस्तै हुनुपर्छ, अर्को हुँदैन। तिमीले जुन तत्त्वको ध्यान गरेका छौ हामी त्यही तत्त्व नै हौँ। (त्रिमूर्ति भए पनि हामीमा भेद छैन।)

अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः।
भवितारोऽङ्ग भद्रं ते विस्रप्स्यन्ति च ते यशः॥ ३१॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे महर्षि
अथ = अब
अस्मदंशभूताः = हाम्रा अंश अथवा गुणबाट उत्पन्न भएका
लोकविश्रुताः = लोकप्रख्यात
आत्मजाः = छोराहरू
भवितारः = उत्पन्न हुनेछन्
ते = (त्यसपछि) तिम्रो
भद्रं = कल्याण हुनेछ र
ते = तिम्रो
यशः = यशलाई
च = पनि
ते = तिनीहरूले
विस्रप्स्यन्ति = फैलाउनेछन्

वाक्यार्थ– हे महर्षि ! अब हाम्रा अंश अथवा गुणबाट लोकप्रख्यात छोराहरू उत्पन्न हुनेछन्। त्यसपछि तिम्रो कल्याण हुनेछ र तिनीहरूले तिम्रो यशलाई पनि फैलाउनेछन्।

एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः।
सभाजितास्तयोः सम्यग् दम्पत्योर्मिषतोस्ततः॥ ३२॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
दम्पत्योः = ती दम्पतिद्वारा
सम्यक् = राम्रोसँग
सभाजिताः = पूजा गरिएका
सुरेश्वराः = देवताका पनि ईश्वर भएका ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर
तयोः = ती दुई दम्पतिलाई
कामवरं = इच्छाअनुसार वर
दत्त्वा = दिएर
ततः = त्यसपछि
मिषतोः = ती दुईले हेर्दाहेर्दै (त्यस ठाउँबाट)
प्रतिजग्मुः = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ– यसरी ती दम्पतिद्वारा राम्रोसँग पूजा गरिएका देवताका पनि ईश्वर भएका ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर ती दुई दम्पतिलाई इच्छाअनुसार पुत्रप्राप्तिको वरदान दिएर त्यसपछि ती दुईले हेर्दाहेर्दै त्यस ठाउँबाट अन्तर्धान हुनुभयो।

सोमोऽभूद् ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित्।
दुर्वासाः शङ्करस्यांशो निबोधाङ्गिरसः प्रजाः॥ ३३॥

पदार्थ–
ब्रह्मणः = ब्रह्माजीको
अंशेन = अंशबाट
सोमः = चन्द्रमा
अभूत् = उत्पन्न भए
विष्णोः = भगवान् विष्णुको अंशबाट
तु = त
योगवित् = योगवेत्ता
दत्तः = दत्तात्रेय उत्पन्न भए
दुर्वासाः = दुर्वासा
शङ्करस्य = शङ्करको
अंशः = अंशबाट उत्पन्न भए
(अब)
अङ्गिरसः = अङ्गिराको
प्रजाः = सन्तानको वर्णन
निबोध = सुन

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीको अंशबाट सोम उत्पन्न भए। भगवान् विष्णुको अंशबाट योगवेत्ता दत्तात्रेय उत्पन्न भए। शङ्करको अंशबाट दुर्वासा उत्पन्न भए। अब अङ्गिराको सन्तानको वर्णन सुन्नुहोस्।

श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः।
सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा॥ ३४॥

पदार्थ–
अङ्गिरसः = अङ्गिराकी
पत्नी = पत्नी
श्रद्धा = श्रद्धाले
सिनीवाली = सिनीवाली (धर्मानुष्ठानकालकी अभिमानी देवतास्वरूप)
कुहू = कुहु
राका = राका
तथा = त्यसै गरी
चतुर्थी = चौथी (कान्छी)
तु = चाहिँ
अनुमतिः = अनुमति नामकी
चतस्रः = चारओटी
कन्यकाः = छोरीहरू
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– अङ्गिराकी पत्नी श्रद्धाले सिनीवाली, कुहु, राका र कान्छी अनुमति गरी चारओटी छोरीहरू जन्माइन्।

तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे।
उतथ्यो भगवान् साक्षाद् ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः॥ ३५॥

पदार्थ–
अपरौ = यी चार छोरीदेखि अतिरिक्त
तत्पुत्रौ = यिनका दुई पुत्र
साक्षात् = साक्षात्
भगवान् = भगवान्
उतथ्यः = उतथ्य र
ब्रह्मिष्ठः = ब्रह्मनिष्ठ
बृहस्पतिः = बृहस्पति
च = पनि (भए जो)
स्वारोचिषे = स्वारोचिष
अन्तरे = मन्वन्तरमा
ख्यातौ = अत्यन्त प्रसिद्ध

आस्तां = भएका थिए

वाक्यार्थ– यी चार छोरीदेखि अतिरिक्त यिनका साक्षात् भगवान् उतथ्य र ब्रह्मनिष्ठ बृहस्पति यी दुई पुत्र भए जो स्वारोचिष मन्वन्तरमा अत्यन्त प्रसिद्ध भएका थिए।

पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः॥ ३६॥

पदार्थ–

पुलस्त्यः = पुलस्त्य ऋषिले	**महातपाः** = महातपस्वी	**सः** = उनी (अगस्त्य)
हविर्भुवि = हविर्भू नाम गरिएकी	**विश्रवाः** = विश्रवालाई	**च** = चाहिँ
पत्न्याम् = आफ्नी पत्नीमा	**च** = पनि पुत्रको रूपमा	**अन्यजन्मनि** = अर्को जन्ममा
अगस्त्यं = अगस्त्य र	**अजनयत्** = जन्माए	**दह्राग्निः** = जठराग्नि भए

वाक्यार्थ– पुलस्त्य ऋषिले हविर्भू नाम गरिएकी पत्नीमा अगस्त्य र महातपस्वी विश्रवालाई पनि पुत्रको रूपमा जन्माए। अगस्ति चाहिँ अर्को जन्ममा जठराग्नि भए।

तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः।
रावणः कुम्भकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः॥ ३७॥

पदार्थ–

तस्य = विश्रवाको	**कुबेरः** = कुबेर भए	**कुम्भकर्णः** = कुम्भकर्ण र
इडविडासुतः = इडविडा नामकी पत्नीबाट जन्मिएका छोरा	**अन्यस्यां** = अर्की रानी केशिनीबाट	**तथा** = त्यसै गरी
देवः = देवताको स्वभाव भएका	**तु** = चाहिँ	**विभीषणः** = विभीषण
यक्षपतिः = यक्षहरूका मालिक	**रावणः** = रावण	**च** = पनि (जन्मिए)

वाक्यार्थ– विश्रवाको इडविडा नामकी पत्नीबाट देवताको स्वभाव र यक्षहरूका मालिक भएका कुबेर जन्मिए भने अर्की रानी केशिनीबाट चाहिँ रावण, कुम्भकर्ण र विभीषण जन्मिए।

पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान्।
कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते॥ ३८॥

पदार्थ–

महामते = हे बुद्धिमान् विदुरजी	**भार्या** = धर्मपत्नी	**वरीयांसं** = वरीयान् र
पुलहस्य = महर्षि पुलहकी	**गतिः** = गतिले	**सहिष्णुं** = सहिष्णु नामका
सती = साध्वी	**कर्मश्रेष्ठं** = कर्मश्रेष्ठ	**च** = पनि

त्रीन् = तीन	**सुतान्** = छोराहरू	**असूत** = जन्माइन्

वाक्यार्थ– हे बुद्धिमान् विदुरजी ! महर्षि पुलहकी साध्वी धर्मपत्नी गतिले कर्मश्रेष्ठ, वरीयान् र सहिष्णु नामका तीन छोराहरू जन्माइन्।

क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत।

ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा॥ ३९॥

पदार्थ–

क्रतोः = क्रतुकी	**ब्रह्मतेजसा** = ब्रह्मतेजले	**षष्टिसहस्राणि** = साठी हजार
भार्या = पत्नी	**ज्वलतः** = धप्प बलेका	**ऋषीन्** = ऋषिहरूलाई
क्रिया = क्रियाले	**वालखिल्यान्** = बालखिल्य आदि	**असूयत** = जन्माइन्
अपि = पनि		

वाक्यार्थ– क्रतुकी पत्नी क्रियाले पनि ब्रह्मतेजले धप्प बलेका बालखिल्य आदि साठी हजार ऋषिहरूलाई जन्माइन्।

ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परन्तप।

चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥ ४०॥

पदार्थ–

परन्तप = हे वीर विदुरजी	**चित्रकेतुप्रधानाः** = चित्रकेतु आदि गरिएका	**सप्त** = सात भाइ
वसिष्ठस्य = महर्षि वशिष्ठकी पत्नी	**ते** = ती	**ब्रह्मर्षयः** = ब्रह्मर्षि
ऊर्जायां = ऊर्जा (अरुन्धती)बाट	**अमलाः** = शुद्ध चित्त भएका	**पुत्राः** = छोराहरू
		जज्ञिरे = जन्मिए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! महर्षि वशिष्ठकी पत्नी ऊर्जा (अरुन्धती)बाट शुद्ध चित्त भएका चित्रकेतु आदि गरिएका सात भाइ ब्रह्मर्षि छोराहरू जन्मिए।

चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च।

उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे॥ ४१॥

पदार्थ–

(ती सात छोराहरू)

चित्रकेतुः = चित्रकेतु	**विरजा** = विरजा	**उल्बणः** = उल्वण
सुरोचिः = सुरोचि	**मित्र** = मित्र	**वसुभृद्यानः** = वसुभृद्यान
च = तथा	**एव च** = अनि	**द्युमान्** = द्युमान् नामका छन्

अपरे = अरू
शक्त्यादयः = शक्ति आदि
छोराहरू (अर्की पत्नीबाट जन्मिएका हुन्)

वाक्यार्थ– ती सात छोराहरू चित्रकेतु, सुरोचि, विरजा, मित्र, उल्वण, वसुभृद्यान र द्युमान् हुन्। अरू शक्ति आदि छोराहरू अर्की पत्नीबाट जन्मिएका हुन्।

चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतम्।
दध्यञ्चमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
अथर्वणः = ऋषि अथर्वाकी
पत्नी = पत्नी
चित्तिः = चित्तिले
तु = चाहिँ
धृतव्रतम् = व्रत धारण गर्ने
दध्यञ्चम् = दध्यङ्
(दधीचि) नाम गरेका
अश्वशिरसं = अश्वशिरा पनि नाम भएका
पुत्रं = पुत्र
लेभे = प्राप्त गरिन्
(हे विदुरजी)
मे = मद्वारा बताउन लागिएको
भृगोः = भृगुको
वंशं = वंश पनि
निबोध = बुझ्नुहोस् (सुन्नुहोस्)

वाक्यार्थ– ऋषि अथर्वाकी पत्नी चित्तिले चाहिँ व्रत धारण गर्ने दध्यङ् (दधीचि) नाम भएका पुत्र प्राप्त गरिन् जसको अर्को नाम अश्वशिरा हो। हे विदुरजी ! मद्वारा बताउन लागिएको भृगुको वंश पनि सुन्नुहोस्।

भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत्।
धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्पराम्॥ ४३ ॥

पदार्थ–
महाभागः = महाभाग
भृगुः = महर्षि भृगुले
ख्यात्यां = ख्याति नामकी
पत्न्यां = पत्नीबाट
धातारं = धाता
विधातारं = विधाता नाम गरेका दुईओटा पुत्र
च = र
भगवत्पराम् = भगवत्परायण
श्रियं = श्री नामकी छोरी गरी
पुत्रान् = छोराछोरीहरू
च = पनि
अजीजनत् = जन्माए

वाक्यार्थ– महाभाग महर्षि भृगुले ख्याति नामकी पत्नीबाट धाता र विधाता नाम गरेका दुईओटा छोरा र भगवत्परायण श्री नामकी छोरी पनि जन्माए।

आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात्।
ताभ्यां तयोरभवतां मृकण्डः प्राण एव च ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

मेरुः = मेरु नामका ऋषिले
आयतिं = आयति
नियतिं = नियति नामकी
च = र
सुते = दुईओटी छोरी
तयोः = ती दुई धाता र विधातालाई
अदात् = दिए
ताभ्यां = ती दुई पत्नीबाट क्रमशः
तयोः = ती धाता र विधाताका
मृकण्डः = मृकण्ड र
प्राणः = प्राण नाम गरेका छोरा
एव च = पनि उत्पन्न भए

वाक्यार्थ– मेरु नामका ऋषिले आयति र नियति नामकी दुईओटी छोरी धाता र विधातालाई दिए। ती दुई पत्नीबाट धाता र विधाताका पुत्र मृकण्ड र प्राण उत्पन्न भए।

मार्कण्डेयो मृकण्डस्य प्राणाद् वेदशिरा मुनिः।
कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः॥ ४५॥

पदार्थ–

मृकण्डस्य = मृकण्डका
मार्कण्डेयः = मार्कण्डेय नामका पुत्र भए त्यसै गरी
प्राणात् = प्राणबाट
मुनिः = महर्षि
वेदशिरा = वेदशिराको जन्म भयो
कविः च = कवि नामका
भार्गवः = भृगुका अर्का छोरा थिए
यस्य = जुन भृगुपुत्र कविका
सुतः = छोरा
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
उशना = उशना (शुक्राचार्य) थिए

वाक्यार्थ– मृकण्डबाट मार्कण्डेय नामका पुत्र भए। त्यसै गरी प्राणबाट महर्षि वेदशिराको जन्म भयो। भृगुका छोरा कवि थिए। ती कविका छोरा ऐश्वर्यशाली उशना (शुक्राचार्य) थिए।

त एते मुनयः क्षत्तर्लोकान् सर्गैरभावयन्।
एष कर्दमदौहित्रसन्तानः कथितस्तव॥
शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः॥ ४६॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी
ते = पूर्वोक्त
एते = यी
मुनयः = सम्पूर्ण मुनिहरूले
सर्गैः = सन्तान उत्पादनद्वारा
लोकान् = तीनै लोकलाई
अभावयन् = परिपूर्ण पारिदिए
एषः = यसरी यो
कर्दमदौहित्रसन्तानः = कर्दम ऋषिका पुत्रीहरूबाट विस्तार भएको सृष्टिक्रम
तव = तपाईंलाई
कथितः = मैले सुनाएँ
परः = अत्यन्त पवित्र (यो कथाले)
श्रद्दधानस्य = श्रद्धापूर्वक
शृण्वतः = सुन्नेवाला व्यक्तिको
सद्यः = तत्कालै
पापहरः = पाप हरण गर्दछ

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यी सम्पूर्ण मुनिहरूले सन्तान उत्पादनद्वारा तीनै लोकलाई परिपूर्ण पारिदिए। यसरी तपाईंलाई कर्दम ऋषिका पुत्रीहरूबाट विस्तार भएको सृष्टिक्रम मैले सुनाएँ। अत्यन्त पवित्र यस कथाले श्रद्धापूर्वक सुन्नेवाला व्यक्तिको पाप तत्कालै हरण गर्दछ।

प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः।

तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः॥ ४७॥

पदार्थ–

अजात्मजः = ब्रह्माजीका पुत्र	**उपयेमे** = विवाह गरे र	नेत्र भएका
दक्षः = दक्ष प्रजापतिले	**तस्यां** = ती पत्नीमा	**षोडशाम्** = सोह्रओटी
मानवीं = मनुकी पुत्री	**हि** = निश्चय नै	**दुहितॄः** = छोरीहरू
प्रसूतिं = प्रसूतिलाई	**अमललोचनाः** = अत्यन्त राम्रा	**ससर्ज** = उत्पन्न गरे

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीका पुत्र दक्ष प्रजापतिले मनुकी पुत्री प्रसूतिलाई विवाह गरे र ती पत्नीबाट अत्यन्तै राम्रा सोह्रओटी छोरीहरू उत्पन्न गरे।

त्रयोदशादाद् धर्माय तथैकामग्नये विभुः।

पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे॥ ४८॥

पदार्थ–

विभुः = दक्षप्रजापतिले	**एकाम्** = एउटी कन्या	**एकां** = एउटी
धर्माय = धर्मलाई	**अग्नये** = अग्निलाई	**भवच्छिदे** = संसारचक्रलाई नाश
त्रयोदश = तेह्रओटी कन्या	**एकां** = एउटी कन्या	गर्ने
अदात् = दिए	**युक्तेभ्यः** = समस्त	**भवाय** = भगवान् शङ्करलाई
तथा = त्यसै गरी	**पितृभ्यः** = पितृगणलाई	विवाह गरेर दिए

वाक्यार्थ– दक्ष प्रजापतिले धर्मलाई तेह्रओटी कन्या दिए। त्यसै गरी एउटी कन्या अग्निलाई, एउटी कन्या समस्त पितृगणलाई र एउटी कन्या संसारचक्रलाई नाश गर्ने भगवान् शङ्करलाई विवाह गरेर दिए।

श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः।

बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः॥ ४९॥

पदार्थ–

श्रद्धा = श्रद्धा	**शान्तिः** = शान्ति	**क्रिया** = क्रिया
मैत्री = मैत्री	**तुष्टिः** = तुष्टि	**उन्नतिः** = उन्नति
दया = दया	**पुष्टिः** = पुष्टि	**बुद्धिः** = बुद्धि

मेधा = मेधा	**ह्रीः** = ह्री र	**धर्मस्य** = धर्मका
तितिक्षा = तितिक्षा	**मूर्तिः** = मूर्ति	**पत्न्यः** = पत्नीहरू थिए

वाक्यार्थ– श्रद्धा, मैत्री, दया, शान्ति, तुष्टि, पुष्टि, क्रिया, उन्नति, बुद्धि, मेधा, तितिक्षा, ह्री र मूर्ति धर्मका पत्नीहरू थिए।

श्रद्धासूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया।
शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत॥ ५०॥

पदार्थ–

श्रद्धा = धर्मकी पत्नी श्रद्धाले	**दया** = दयाले	**मुदं** = हर्षलाई र
शुभं = शुभ (अदृष्ट)लाई	**अभयं** = अभयलाई	**पुष्टिः** = पुष्टिले
असूत = जन्माइन्	**शान्तिः** = शान्तिले	**स्मयं** = अहङ्कारलाई
मैत्री = मैत्रीले	**सुखं** = सुखलाई	**असूयत** = जन्माइन्
प्रसादम् = प्रसादलाई	**तुष्टिः** = तुष्टिले	

वाक्यार्थ– धर्मकी पत्नी श्रद्धाले शुभ (अदृष्ट)लाई जन्माइन्, मैत्रीले प्रसादलाई, दयाले अभयलाई, शान्तिले सुखलाई, तुष्टिले हर्षलाई र पुष्टिले अहङ्कारलाई जन्माइन्।

योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत।
मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम्॥ ५१॥
मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी॥ ५२॥

पदार्थ–

क्रिया = क्रियाले	**स्मृतिं** = स्मृतिलाई	**सर्वगुणोत्पत्तिः** = सम्पूर्ण गुणको कारण भएकी
योगं = योगलाई	**तितिक्षा** = सहनशीलताले	**मूर्तिः** = मूर्ति देवीले
उन्नतिः = उन्नतिले	**क्षेमं** = क्षमालाई र	**नरनारायणौ ऋषी** = नर र नारायण ऋषिलाई
दर्पम् = अभिमानलाई	**ह्रीः** = लज्जाले	**असूयत** = जन्माइन्
बुद्धिः = बुद्धिले	**तु** = त	
अर्थं = अर्थलाई	**प्रश्रयं** = विनय नामको	
मेधा = धारणा शक्तिले	**सुतम्** = छोरालाई जन्माइन्	

वाक्यार्थ– क्रियाले योगलाई, उन्नतिले अभिमानलाई, बुद्धिले अर्थलाई, धारणा शक्तिले स्मृतिलाई, सहनशीलताले क्षमालाई र लज्जाले विनय नामको छोरालाई जन्माइन्। सम्पूर्ण गुणको कारण भएकी मूर्ति देवीले नर र नारायण ऋषिलाई जन्माइन्।

ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत् सुनिर्वृतम् ।

मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोऽद्रयः ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

ययोः = जुन दुई भाइ नरनारायणको
जन्मनि = जन्ममा
अदः = यो सम्पूर्ण
विश्वम् = विश्व
सुनिर्वृतम् = आनन्दले व्याप्त भयो र
अभ्यनन्दत् = हर्षले छायो
मनांसि = सबैका मन
ककुभः = सबै दिशा विदिशाहरू
वाताः = हावा
सरितः = नदीहरू र
अद्रयः = पर्वतहरू पनि
प्रसेदुः = प्रसन्न भए

वाक्यार्थ– यी दुई भाइ नरनारायणको जन्ममा यो सम्पूर्ण विश्व आनन्दले व्याप्त भयो र हर्षले छायो। सबैका मन, सबै दिशा विदिशाहरू, हावा, नदीहरू र पर्वतहरू पनि प्रसन्न भए।

दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ।

मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

दिवि = स्वर्गमा
तूर्याणि = माङ्गलिक बाजाहरू
अवाद्यन्त = बजे
कुसुमवृष्टयः = फूलका वर्षा
पेतुः = वर्षन लागे
मुनयः = ऋषिमहर्षिहरू
तुष्टुवुः = स्तुति गर्न लागे
तुष्टाः = अत्यन्त खुसी भएका
गन्धर्वकिन्नराः = गन्धर्व र किन्नरहरू
जगुः = गाना गाउन थाले

वाक्यार्थ– स्वर्गमा माङ्गलिक बाजाहरू बजे, फूलका वर्षा वर्षन लागे, ऋषिमहर्षिहरू स्तुति गर्न लागे। अत्यन्त खुसी भएका गन्धर्व र किन्नरहरू गाना गाउन थाले।

नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य आसीत् परममङ्गलम् ।

देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥ ५५ ॥

पदार्थ–

देव्यः स्त्रियः = स्वर्गका अप्सरा आदि स्त्रीहरू
नृत्यन्ति स्म = नाच्न लागे
परममङ्गलम् = सबैतिर ज्यादै मङ्गल
आसीत् = भयो
ब्रह्मादयः = ब्रह्मा आदि
सर्वे = सबै
देवाः = देवताहरू
अभिष्टवैः = राम्रा-राम्रा स्तोत्रहरूद्वारा
उपतस्थुः = स्तुति गर्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– स्वर्गका अप्सरा आदि स्त्रीहरू नाच्न लागे, सबैतिर ज्यादै मङ्गल भयो, ब्रह्मा आदि गरिएका सबै देवताहरू राम्रा-राम्रा स्तोत्रहरूद्वारा स्तुति गर्न लाग्नुभयो।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भन्नुभयो)

यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं
खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय।
एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य
प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ५६ ॥

पदार्थ–

खे = आकाशमा
रूपभेदम् इव = घटाकाश, मठाकाश आदि रूपले भेदकल्पना गरेझैं
निजया = आफ्नी
मायया = त्रिगुणात्मिका मायाशक्तिद्वारा
आत्मनि = अधिष्ठानरूप आत्मामा
इदं = यो चराचर जगत्
विरचितं = रचना गरिएको छ
यः = जसले
एतेन = यसद्वारा
तत्प्रतिचक्षणाय = आफ्नो स्वरूपको प्रत्यक्षरूपले बोध गराउनका लागि
अद्य = आज
धर्मसदने = धर्मको घरमा
ऋषिमूर्तिना = ऋषिको स्वरूपले
प्रादुश्चकार = आफूलाई प्रकट गराउनुभएको छ (त्यस्ता)
परस्मै = परमेश्वर
पुरुषाय = पुरुषलाई
नमः = हामी नमस्कार गर्दछौं

वाक्यार्थ– आकाशमा घटाकाश, मठाकाश आदि रूपले भेदकल्पना गरेझैं जसले आफ्नी त्रिगुणात्मिका मायाशक्तिद्वारा अधिष्ठानरूप आत्मामा यो चराचर जगत्को रचना गर्नुभएको छ, यस कार्यद्वारा आफ्नो स्वरूपको प्रत्यक्षरूपले बोध गराउनका लागि आज धर्मको घरमा ऋषिको स्वरूपमा उहाँ आफू प्रकट हुनुभएको छ यस्ता परमेश्वर पुरुषलाई हामी नमस्कार गर्दछौं।

विवरण– यस श्लोकमा देवताहरूले नरनारायणरूप परमात्माको स्तुति गरेका छन्। परमात्मा आकाशझैं सर्वव्यापक, असङ्ग र अरूप हुनुहुन्छ। हुँदै नभएको जगत् केवल भ्रमको कारणले देखिएको मात्र हो। जगत् छैन भने देखिएको यो सारा व्यवहारको र लोकलोकान्तरलाई बताउने वेदप्रामाण्यको कसरी समन्वय हुन सक्छ त भन्ने प्रश्नको उत्तर आकाशको दृष्टान्तद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ। जसरी आकाशमा रूप नभए पनि आकाश नीलो देखिन्छ र आकाश नीलो छ भन्ने गरिन्छ, त्यस्तै आकाशको कुनै आकार नभए पनि आकाश घोप्टो परेको ठुलो कराइजस्तो अनुभवमा आउँछ त्यसै गरी वस्तुतः यो जगत् नभए पनि भ्रमको कारणले देखिन्छ। जसरी आकाशमा रूपभेदको कल्पना गरिन्छ त्यस्तै जगत् पनि परमात्मामा कल्पित हो।

सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्
सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः।

दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन
यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविन्दम् ॥ ५७ ॥

पदार्थ–

सः = त्यो
अयं = यही
अनुमेयतत्त्वः = सृष्टि आदि कार्यद्वारा अनुमान गर्न सकिने तत्त्व
स्थितिव्यतिकरोपशमाय = संसारको स्थितिमर्यादामा आउने विघ्नहरूलाई शान्त पार्नका लागि
सत्त्वेन = सत्त्वगुणको आधारमा
सृष्टान् = सृष्टि गरिएका
नः = हामी
सुरगणान् = देवताहरूलाई
अदभ्रकरुणेन = अत्यन्त करुणाले भरिएको र
यत् = जुन
अमलं = अति निर्मल
श्रीनिकेतम् = सौन्दर्यको खानी भएको
अरविन्दम् = कमललाई पनि
क्षिपता = तिरस्कार गर्ने
विलोकनेन = आँखाद्वारा
दृश्यात् = अवलोकन गर्नुहोस् (हामीमाथि कृपादृष्टि गर्नुहोस्)

वाक्यार्थ– जुन तत्त्वलाई सृष्टि आदि कार्यद्वारा अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ त्यही तत्त्व हजुरहरू हुनुहुन्छ। हामी देवताहरू संसारको स्थितिमर्यादामा आउने विघ्नहरूलाई शान्त पार्नका लागि सत्त्वगुणको आधारमा सृष्टि गरिएका हौं। हामीलाई अति निर्मल सौन्दर्यको खानी भएको कमललाई पनि तिरस्कार गर्ने र अत्यन्त करुणाले भरिएका हजुरहरूका आँखाद्वारा अवलोकन गर्नुहोस्, हामीमाथि कृपादृष्टि गर्नुहोस्।

विवरण– माण्डूक्योपनिषद् (७)मा ब्रह्मको स्वरूप बताउँदै भनिएको छ– **अचिन्त्यम् अलक्षणम् अव्यपदेश्यम्** अर्थात् ब्रह्मतत्त्वको चिन्तन गर्न पनि सकिन्न, लक्षण गर्न पनि सकिन्न र इन्द्रियहरूद्वारा यही हो भनी निश्चय गर्न पनि सकिँदैन। आत्मालाई **औपनिषदं पुरुषम्** अर्थात् उपनिषद् प्रमाणद्वारा मात्र जान्न सकिने तत्त्व भनी बृहदारण्यकोपनिषद् (३।९।२६)मा बताइएको छ। शास्त्र प्रमाणले पनि सोझै आत्मालाई चिनाउने होइन, अपि तु माया र जगत्को निषेध गरेर बाँकी रहने तत्त्वका रूपमा मात्र बताउने हो। वस्तुतः परमात्मा इन्द्रियद्वारा प्रत्यक्ष हुने पदार्थ होइन, त्यसैले परमात्मालाई अनुमेयतत्त्व भनिएको हो।

एवं सुरगणैस्तात भगवन्तावभिष्टुतौ ।
लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गन्धमादनम् ॥ ५८ ॥

पदार्थ–

तात = हे विदुरजी
एवं = यसरी
लब्धावलोकैः = भगवान्बाट कृपादृष्टि पाएका
सुरगणैः = ब्रह्मा आदि देवताहरूद्वारा
अभिष्टुतौ = स्तुति गरिएका र
अर्चितौ = पूजा गरिनुभएका
भगवन्तौ = नर र नारायण भगवान्
गन्धमादनम् = गन्धमादन नामक पर्वततिर

ययतुः = जानुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी यसरी भगवान्का कृपादृष्टि पाएका ब्रह्मा आदि देवताहरूद्वारा स्तुति र पूजा गरिनुभएका भगवान् नर र नारायण गन्धमादन नामक पर्वततिर जानुभयो।

ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ।

भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥ ५९ ॥

पदार्थ–

तौ = ती दुई
भगवतः = भगवान्
हरेः = नारायणको
अंशौ = अंश भएका
इमौ = यी नरनारायण भगवान्
भुवः = पृथिवीको
भारव्ययाय = भार हर्नका लागि
च = पनि
यदुकुरूद्वहौ = यदुकुल र कुरुकुलमा उत्पन्न भएका
कृष्णौ = कृष्ण र अर्जुनको रूपमा
इह = अहिले
वै = निश्चय नै
आगतौ = उत्पन्न भएका हुन्

वाक्यार्थ– ती दुई नरनारायण भगवान् नै भगवान् नरनारायणको अंश भएका कृष्ण र अर्जुनको रूपमा पृथिवीको भार हर्नका लागि अहिले यदुकुल र कुरुकुलमा उत्पन्न भएका हुन्।

स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत्।

पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनम् ॥ ६० ॥

पदार्थ–

अभिमानिनः = सम्पूर्ण अग्निको अभिमानी देवको रूपमा रहेको
अग्नेः = अग्निबाट
स्वाहा = अग्निकी पत्नी स्वाहाले
पावकं = पावक र
पवमानं = पवमान नामका
च = र
शुचिं च = शुचि नामका पनि
हुतभोजनम् = हवन गरेको चिज खाने
त्रीन् = तीनओटा
आत्मजान् = पुत्रहरू
अजीजनत् = जन्माइन्

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण अग्निको अभिमानी देवको रूपमा रहेका अग्निबाट उनकी पत्नी स्वाहाले पावक, पवमान र शुचि नामका हवन गरेको चिज खाने तीनओटा पुत्रहरू जन्माइन्।

तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च।

त एवैकोनपञ्चाशत् साकं पितृपितामहैः ॥ ६१ ॥

पदार्थ–

तेभ्यः = ती तीन भाइ
चत्वारिंशत् च पञ्च च = जम्मा पैँतालीस थरिका
अग्नयः = अग्निहरू उत्पन्न भए
पितृपितामहैः साकं = तीन भाइ पिता र एक पितामह गरी

ते = तिनीहरू	**एकोनपञ्चाशत्** = उनान्चास
एव = नै	**समभवन्** = बन्न पुगे (भए)

वाक्यार्थ– तीन भाइद्वारा जम्मा पैंतालीस थरिका अग्निहरू उत्पन्न भए। ती पैंतालीस, तीन भाइ पिता र एक पितामह गरी तिनीहरू नै उनान्चास जना भए।

वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः।

आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यन्तेऽग्नयस्तु ते॥ ६२॥

पदार्थ–

वैतानिके = वेदप्रतिपादित	**यन्नामभिः** = जुन-जुन नामहरूले	**ते** = ती
यज्ञे = यज्ञसम्बन्धी	**आग्नेय्य** = अग्नि देवतासम्बन्धी	**तु** = त
कर्मणि = कर्ममा	**इष्टयः** = यज्ञहरू	**अग्नयः** = यिनै अग्निहरू हुन्
ब्रह्मवादिभिः = ब्रह्मज्ञ विद्वान्हरूद्वारा	**निरूप्यन्ते** = निरूपण गरिन्छन्	

वाक्यार्थ– वेदप्रतिपादित यज्ञसम्बन्धी कर्ममा ब्रह्मज्ञ विद्वान्हरूद्वारा जुन-जुन नामहरूले अग्नि देवतासम्बन्धी यज्ञहरू गरिन्छन् ती यिनै अग्निहरू हुन्।

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः।

साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा॥ ६३॥

पदार्थ–

अग्निष्वात्ताः = अग्निपक्व पुरोडाश आदि खाने अग्निष्वात्त नामक	**साग्नयः** = जसको अग्निकरण हुन्छ ती साग्निक र	**पत्नी** = धर्मपत्नी
बर्हिषदः = बर्हिषद् नामक पितृ	**अनग्नयः** = निरग्निक सबै	**दाक्षायणी** = दक्षपुत्री
सौम्याः = सोमप नामक	**पितरः** = पितृहरू हुन्	**स्वधा** = स्वधा नामकी कन्या नै हुन्
आज्यपाः = आज्यप नामक आदि	**तेषां** = ती सम्पूर्ण पितृगणकी	

वाक्यार्थ– अग्निपक्व पुरोडाश आदि खाने अग्निष्वात्त, कुशमा रहने बर्हिषद, सोमरस पान गर्ने सोमप, घिउ पिउने आज्यप, अग्निकरण हुने साग्निक र अग्निकरण नहुने निरग्निक सबै पितृहरूकी धर्मपत्नी दक्षपुत्री स्वधा नामकी कन्या नै हुन्।

तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा।

उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे॥ ६४॥

पदार्थ–

तेभ्यः = ती पितृगणबाट
स्वधा = स्वधाले
वयुनां = वयुना र
धारिणीं = धारिणी नामकी
द्वे = दुईओटी
कन्ये = कन्यालाई
दधार = गर्भमा धारण गरिन् (र जन्माइन्)
ते उभे = ती दुबै कन्या
ब्रह्मवादिन्यौ = ब्रह्मज्ञानी र
ज्ञानविज्ञानपारगे = ज्ञान र विज्ञान दुबैमा पारङ्गत थिए

वाक्यार्थ– ती पितृगणबाट स्वधाले वयुना र धारिणी नामकी दुईओटी कन्यालाई गर्भमा धारण गरिन् र पछि जन्माइन्। ती दुबै कन्या ब्रह्मज्ञानी एवं ज्ञान र विज्ञानमा पारङ्गत थिए।

भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता।
आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः॥ ६५॥

पदार्थ–

देवम् = आफ्ना पूज्य पति
भवं = शङ्करलाई
अनुव्रता = सेवा र शुश्रूषाले खुसी पार्ने
भवस्य = शङ्करजीकी
पत्नी = पत्नी
सती = सतीले
गुणशीलतः = शील र स्वभावका आधारमा
आत्मनः = आफ्नो
सदृशं = गुणतुल्य
पुत्रं = पुत्र
तु = त
न लेभे = प्राप्त गर्न सकिनन्

वाक्यार्थ– आफ्ना पूज्य पति शङ्करलाई सेवा र शुश्रूषाले खुसी पार्ने भएकी शङ्करजीकी पत्नी सतीले शील र स्वभावका आधारमा आफ्नो गुणतुल्य पुत्र चाहिँ प्राप्त गर्न सकिनन्।

पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा।
अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद् योगसंयुता॥ ६६॥

पदार्थ–

स्वे = आफ्ना
पितरि = पिता दक्षले
अनागसे = निरपराध आफ्ना पतिदेव
भवाय = शङ्करप्रति
अप्रतिरूपे = अनुचित आचरण गरेपछि
रुषा = क्रोधले
अप्रौढा एव = युवावस्थामा नै
आत्मना = आफैँले
योगसंयुता = योगले युक्त भएर
आत्मानम् = आफू (शरीर)लाई
अजहात् = परित्याग गरिन् (त्यसैले उनीबाट कुनै सन्तान भएनन्)

वाक्यार्थ– आफ्ना पिता दक्षले आफ्ना निरपराध पतिदेव शङ्करप्रति अनुचित आचरण गरेपछि क्रोधले युवावस्थामा नै आफैँले आफूलाई योगाग्निसंयोग गराएर उनले प्राणत्याग गरिन्। त्यसैले उनबाट कुनै सन्तान भएनन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
विदुरमैत्रेयसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

दक्ष प्रजापतिद्वारा भगवान् शिवको निन्दा

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः।

विद्वेषमकरोत् कस्मादनादृत्यात्मजां सतीम्॥ १॥

पदार्थ–

दुहितृवत्सलः = आफ्नी छोरीमाथि अत्यन्त प्रेम गर्ने	**सतीम्** = सतीदेवीलाई	**भवे** = भगवान् शङ्करमाथि
दक्षः = दक्षप्रजापतिले	**अनादृत्य** = अनादर गरेर	**कस्मात्** = किन
आत्मजां = छोरी	**शीलवतां** = शिष्टहरूमा	**विद्वेषम्** = द्वेष
	श्रेष्ठे = सर्वश्रेष्ठ	**अकरोत्** = गरे

वाक्यार्थ– आफ्नी छोरीमाथि अत्यन्त प्रेम गर्ने भएर पनि दक्षप्रजापतिले छोरी सतीदेवीलाई अनादर गरेर शिष्टहरूमा सर्वश्रेष्ठ भगवान् शङ्करसँग किन द्वेष गरे ?

कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहम्।

आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत्॥ २॥

पदार्थ–

कः = दक्षप्रजापतिले	प्रतिमूर्ति	**तं** = ती शङ्कर भगवान्लाई
चराचरगुरुं = चराचर जगत्का पूज्य	**आत्मारामं** = आत्माराम	**कथं** = कसरी
निर्वैरं = वैरभाव रहित	**जगतः** = जगत्का	**द्वेष्टि** = द्वेष गर्दछन्
शान्तविग्रहम् = शान्तिका	**महत्** = ठुला	
	दैवतं = देवता	

वाक्यार्थ– जो चराचर जगत्का पूज्य हुनुहुन्छ, जो वैरभाव रहित, शान्तिका प्रतिमूर्ति तथा आत्माराम हुनुहुन्छ त्यस्ता जगत्कै ठुला देवता शङ्कर भगवान्सँग दक्षप्रजापतिले किन द्वेष गरेका हुन् ?

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् जामातुः श्वशुरस्य च।

विद्वेषस्तु यतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान् सती॥ ३॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे भगवान्
यतः = जसका कारणले
तु = चाहिँ
जामातुः = ज्वाइँको र
श्वशुरस्य = ससुराको (बीचमा)
विद्वेषः = द्वेषभाव उत्पन्न भयो (जसका कारणले)
सती = सतीले
दुस्त्यजान् = त्याग्न गाह्रो पर्ने
प्राणान् = आफ्नो प्राणलाई
च = पनि
तत्यजे = त्याग गरिन्
एतत् = यो कुरा
मे = मलाई
आख्याहि = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे भगवान् जसका कारणले ज्वाइँ र ससुराको बीचमा द्वेषभाव उत्पन्न भयो र जसका कारणले पुत्री सतीले त्याग्न गाह्रो पर्ने आफ्नो प्राणलाई समेत त्याग गरिन्, यो कुरा मलाई भन्नुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः।
तथामरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः॥ ४॥

पदार्थ–

पुरा = पहिले प्रथम कल्पको स्वायम्भुव मन्वन्तरमा
विश्वसृजां = (मरीचि आदि) प्रजापतिहरूको
सत्रे = महायज्ञमा
सानुगाः = अनुयायीहरूले सहित
परमर्षयः = देवर्षि, ब्रह्मर्षि र राजर्षिहरू
सर्वे = सम्पूर्ण
अमरगणाः = इन्द्र आदि देवताहरू
तथा = त्यसै गरी
मुनयः = मुनिहरू र
अग्नयः = अग्निहरू पनि
समेताः = जम्मा भएका थिए

वाक्यार्थ– पहिले प्रथम कल्पको स्वायम्भुव मन्वन्तरमा मरीचि आदि प्रजापतिको महायज्ञमा अनुयायीहरूले सहित देवर्षि, ब्रह्मर्षि र राजर्षिहरू, इन्द्र आदि सम्पूर्ण देवताहरू, त्यसै गरी मुनिहरू र अग्निहरू पनि जम्मा भएका थिए।

तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा।
भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वन्तं तन्महत्सदः॥ ५॥
उदतिष्ठन् सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः।
ऋते विरिञ्चं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः॥ ६॥

पदार्थ–

रोचिषा = आफ्नो तेजले
तन्महत्सदः = त्यो ठुलो सभामण्डपलाई
वितिमिरं = अन्धकाररहित र
भ्राजमानं = चम्किलो
कुर्वन्तं = बनाउँदै
अर्कम् = सूर्य
इव = जस्तै
तत्र = त्यहाँ

प्रविष्टम् = प्रवेश गरेको
दृष्ट्वा = देखेर
विरिञ्चं = ब्रह्माजी
च = र
शर्वं = शङ्करजीलाई
ऋते = बाहेक
तद्भासाक्षिप्तचेतसः = दक्षको तेजले निस्तेज भएका
ऋषयः = ऋषिहरू
सहाग्नयः = अग्निले सहित
ते = ती उपस्थित
सदस्याः = सदस्यहरू
स्वधिष्ण्येभ्यः = आ–आफ्ना आसनबाट
उदतिष्ठन् = उठे

वाक्यार्थ– आफ्नो तेजले त्यो ठुलो सभामण्डपलाई अन्धकाररहित र चम्किलो बनाउँदै सूर्यझैँ त्यहाँ प्रवेश गरेका दक्ष प्रजापतिलाई देखेर ब्रह्माजी र शङ्करबाहेक दक्षको तेजले आफू निस्तेज भएका ऋषिहरू, अग्निहरू लगायत सम्पूर्ण सभासद्‌हरू पनि आ–आफ्ना आसनबाट उठे।

सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान् साधु सत्कृतः।
अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया॥ ७॥

पदार्थ–
भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्न
दक्षः = दक्ष प्रजापति
सदसस्पतिभिः = सम्पूर्ण सभासद्‌हरूद्वारा
साधु = उचित
सत्कृतः = सत्कार पाएर
लोकगुरुं = सम्पूर्ण प्राणीमा श्रेष्ठ
अजं = ब्रह्माजीलाई
नत्वा = नमस्कार गरेर
तदाज्ञया = उहाँ ब्रह्माजीको आज्ञा लिई
निषसाद = बसे

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यसम्पन्न दक्ष प्रजापति सम्पूर्ण सभाका व्यक्तिहरूद्वारा उचित सत्कार पाएर सम्पूर्ण प्राणीमा श्रेष्ठ ब्रह्माजीलाई नमस्कार गरेर उहाँको आज्ञा लिई बसे।

प्राङ्‌निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत् तदनादृतः।
उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव॥ ८॥

पदार्थ–
प्राङ्‌निषण्णं = आफू बस्नुभन्दा पहिले नै बसिरहेका
मृडं = शङ्करलाई
दृष्ट्वा = देखेर (दक्ष प्रजापतिले)
तदनादृतः = आफ्नो आगमनमा उठेर स्वागत नगर्दा अनादर गरेको सम्झी
नामृष्यत् = सहन सकेनन् र
चक्षुर्भ्याम् = क्रोधयुक्त आँखाले
दहन् इव = शङ्करलाई नै डढाउँला झैँ गरी
वामं अभिवीक्ष्य = आँखा तरेर हेर्दै (सम्पूर्ण सभासद्‌हरूलाई)
उवाच = भने

वाक्यार्थ– आफू बस्नुभन्दा पहिले नै बसिरहेका शङ्करलाई देखेर दक्ष प्रजापतिले आफ्नो आगमनमा उठेर स्वागत नगर्दा अनादर गरेको सम्झी त्यो सहन गर्न सकेनन् र आँखाको तेजले शङ्करलाई नै डढाउँला झैँ गरी आँखा तरेर हेर्दै सम्पूर्ण सभासद्‌हरूलाई भने।

श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात्॥ ९॥

पदार्थ–

ब्रह्मर्षयः = हे ब्रह्मर्षिगण	**न** = बोल्दैछैन	**ब्रुवतः** = कुरा गर्न लागेको
सहाग्नयः = अग्निले सहित भएका	**न च अज्ञानात्** = अज्ञानको कारणले पनि बोल्दैछैन	**मे** = मेरो कुरा
सहदेवाः = हे देवगणहरू (म)	**साधूनां** = सज्जनहरूको	**श्रूयतां** = सुन्नुहोस्
मत्सरात् = कसैको द्वेषले	**वृत्तं** = शिष्टाचारको	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मर्षिगण ! अग्निले सहित भएका हे देवगणहरू ! म कसैको द्वेषले बोल्दैछैन र अज्ञानको कारणले पनि बोल्दैछैन, म सज्जनहरूको शिष्टाचारको कुरा गर्दैछु, तपाईंहरू मेरो कुरा सुन्नुहोस्।

अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः।
सद्भिराचरितः पन्था येन स्तब्धेन दूषितः॥ १०॥

पदार्थ–

लोकपालानां = सम्पूर्ण लोकपालहरूको	**स्तब्धेन** = सदाचाररहित	**पन्थाः** = बाटो
यशोघ्नः = यशलाई नाश गर्ने	**येन** = जसद्वारा	**तु** = त
अयं = यो शङ्कर	**सद्भिः** = सज्जनहरूद्वारा	**दूषितः** = कलङ्कित गरियो
निरपत्रपः = लज्जारहित (रहेछ)	**आचरितः** = आचरणद्वारा देखाइएको	

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण लोकपालहरूको यशलाई नाश गर्ने यो शङ्कर लज्जारहित रहेछ। यसले सदाचाररहित भएर सज्जनहरूले आफ्नो आचरणद्वारा देखाएको बाटोलाई समेत कलङ्कित गऱ्यो।

एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत्।
पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत्॥ ११॥

पदार्थ–

एषः = यो शङ्करले	**सावित्र्या इव** = सावित्री समान अत्यन्त पवित्र	**पाणिं** = हातलाई
विप्राग्निमुखतः = ब्राह्मण र अग्निको अगाडि	**मे** = मेरी	**अग्रहीत्** = ग्रहण गऱ्यो अर्थात् विवाह गऱ्यो
साधुवत् = सज्जन व्यक्तिले झैँ	**दुहितुः** = छोरीको	**यत्** = त्यसैले

मे = मेरो
शिष्यतां = छोरो समानको
प्राप्तः = भएको छ

वाक्यार्थ– यो शङ्करले ब्राह्मण र अग्निको अगाडि सज्जन व्यक्तिले झैँ सावित्री समान अत्यन्त पवित्र मेरी छोरीसँग विवाह गऱ्यो। त्यसैले यो मेरो छोरो समानको भएको छ।

गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः।

प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितम्॥ १२॥

पदार्थ–

मर्कटलोचनः = बाँदरको जस्तो आँखा भएको (यसले)
मृगशावाक्ष्याः = मृगको जस्तो आँखा भएकी मेरी छोरीको
पाणिं गृहीत्वा = हात समातेर (विवाह गरेर)
प्रत्युत्थानाभिवादार्हे = उठेर स्वागत सत्कार गर्नुपर्ने मलाई
वाचा = बोलीले
अपि = पनि
उचितम् = उचित (सोधपुछ गर्ने) काम
न अकृत = गरेन

वाक्यार्थ– बाँदरको जस्तो आँखा भएको यो विरूपले मृगको जस्तो सुन्दर आँखा भएकी मेरी छोरीसँग विवाह गरेर पनि यसले उठेर मलाई स्वागत सत्कार गर्नुपर्नेमा बोलीले समेत सोधपुछ गर्ने काम गरेन।

लुप्तक्रियायाशुचये मानिने भिन्नसेतवे।

अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरम्॥ १३॥

पदार्थ–

लुप्तक्रियाय = सम्पूर्ण क्रिया लोप गराउने
अशुचये = अपवित्र
मानिने = घमण्डी
भिन्नसेतवे = मर्यादाको पुल भत्काउने शिवलाई
शूद्राय = शूद्रलाई
उशतीं = अति पवित्र
गिरम् इव = वेदझैँ
अनिच्छन् अपि = नचाहँदा नचाहँदै पनि
बालां = बालिका छोरी
अदां = दिएँ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण सदाचारसम्बन्धी क्रिया लोप गराउने, अपवित्र, घमण्डी, मर्यादाको पुल भत्काउने शिवलाई नचाहँदा नचाहँदै पनि शूद्रलाई अति पवित्र वेद दिएझैँ मैले बालिका छोरी दिएँ।

प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः।

अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन् रुदन्॥ १४॥

पदार्थ–

(यो शिव)
घोरेषु = डरलाग्दो
प्रेतावासेषु = स्मशान घाटमा
प्रेतैः = प्रेतहरू र
भूतगणैः = भूतका समूहद्वारा
वृतः = घेरिएर
व्युप्तकेशः = जटा फिँजाएर
हसन् = कहिले हाँस्दै र
रुदन् = कहिले रुँदै
उन्मत्तवत् = पागलजस्तै
नग्नः = नाङ्गै
अटति = घुम्छ

वाक्यार्थ– यो शिव डरलाग्दो स्मशान घाटमा प्रेत र भूतका समूहहरूद्वारा घेरिएर जटा फिँजाएर कहिले हाँस्दै र कहिले रुँदै पागलजस्तै भएर नाङ्गै घुम्छ।

चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्न्रस्थिभूषणः।
शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः॥
पतिः प्रमथनाथानां तमोमात्रात्मकात्मनाम्॥ १५॥

पदार्थ–
चिताभस्मकृतस्नानः = चिताको खरानीले नुहाउने
प्रेतस्रङ्न्रस्थिभूषणः = खप्परको माला र मानिसका हाडको गहना लगाउने
शिवापदेशः = नाम शिव भए तापनि
हि = निश्चय नै
अशिवः = अमङ्गलरूप यो
मत्तः = पागल जस्तो छ र
मत्तजनप्रियः = त्यस्तै पागलहरूको लागि प्रिय पनि छ
तमोमात्रात्मकात्मनाम् = तमोगुणै तमोगुणले भरिएका
प्रमथनाथानां = प्रमथादि भूतको यो
पतिः = मालिक हो

वाक्यार्थ– चिताको खरानीले नुहाउने, खप्परको माला र मानिसका हाडको गहना लगाउने नाम शिव भए तापनि ज्यादै अमङ्गलरूप यो पागल जस्तो छ र त्यस्तै पागलहरूको लागि प्रिय पनि छ। तमोगुणै तमोगुणले भरिएका प्रमथादि भूतहरूको यो मालिक हो।

तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे।
दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना॥ १६॥

पदार्थ–
बत = मलाई बडो खेद छ
नष्टशौचाय = आचारहीन
उन्मादनाथाय = पागलपनको मालिक
दुर्हृदे = दुष्ट स्वभाव भएको
तस्मै = त्यस्तो शिवलाई
परमेष्ठिना = ब्रह्माजीबाट
चोदिते = प्रेरित भएपछि
मया = म दक्षले
साध्वी = अत्यन्त पवित्र आफ्नी कन्या
दत्ता = सुम्पिएँ।

वाक्यार्थ– मलाई बडो खेद छ कि आचारहीन, पागलपनको मालिक र दुष्ट स्वभाव भएको त्यस्तो शिवलाई ब्रह्माजीबाट प्रेरित भएर मैले आफ्नी अत्यन्त पवित्र कन्या सुम्पिएँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

विनिन्द्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम्।

दक्षोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे॥ १७॥

पदार्थ–

एवं = यसरी	**विनिन्द्य** = निन्दा गरेर	**आप** = पानी
अप्रतीपम् = कुनै प्रतिक्रिया नदेखाई	**अथ** = त्यसपछि	**उपस्पृश्य** = समातेर
अवस्थितम् = बसिरहेका	**क्रुद्धः** = रिसाएका	**शप्तुं** = श्राप दिन
गिरिशम् = भगवान् शङ्करलाई	**सः** = ती	**प्रचक्रमे** = सुरु गरे
	दक्षः = दक्षप्रजापतिले	

वाक्यार्थ– यसरी कुनै प्रतिक्रिया नदेखाई बसिरहेका भगवान् शङ्करलाई निन्दा गरिसकेपछि रिसाएका ती दक्षप्रजापतिले पानी समातेर श्राप दिन सुरु गरे।

अयं तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः।

सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः॥ १८॥

पदार्थ–

अयं तु = यो	**देवयजन** = यज्ञमा	**सह** = साथमा
देवगणाधमः = देवताहरूमा अधम	**इन्द्रोपेन्द्रादिभिः** = इन्द्र, उपेन्द्र आदि	**भागं** = यज्ञको भाग
भवः = शङ्करले	**देवैः** = देवताहरूका	**न लभतां** = नपाओस्

वाक्यार्थ– यो देवताहरूमा अधम शङ्करले यज्ञमा इन्द्र, उपेन्द्र आदि देवताहरूका साथमा यज्ञको भाग नपाओस्।

निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यै-
र्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापम्।
तस्माद् विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्यु-
र्जगाम कौरव्य निजं निकेतनम्॥ १९॥

पदार्थ–

कौरव्य = हे विदुरजी	**सदस्यमुख्यैः** = सभाका प्रमुख	सदस्यहरूले

निषिध्यमानः = दुर्वचन बोल्न र श्राप दिन निषेध गरिएका
सः = ती
दक्षः = दक्ष प्रजापतिले
गिरित्राय = भगवान् शङ्करलाई
शापम् = श्राप
विसृज्य = दिएर
विवृद्धमन्युः = अति क्रोधित भएर
तस्मात् = त्यस सभामण्डपबाट
विनिष्क्रम्य = निस्केर
निजं = आफ्नै
निकेतनम् = घरतिर
जगाम = गए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! सभाका प्रमुख सदस्यहरूले दक्ष प्रजापतिलाई दुर्वचन बोल्न र श्राप दिन निषेध गरेका थिए तर पनि उनी भगवान् शङ्करलाई श्राप दिएर अति क्रोधित हुँदै त्यस सभामण्डपबाट निस्केर आफ्नै घरतिर गए।

विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणी-
र्नन्दीश्वरो रोषकषायदूषितः।
दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं
ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः॥ २०॥

पदार्थ–
शापं = भगवान् शङ्करलाई श्राप दिएको कुरा
विज्ञाय = बुझेर
गिरिशानुगाग्रणीः = शिवानुचरमा श्रेष्ठ
ईश्वरः = सामर्थ्यवान्
नन्दी = नन्दीले
रोषकषायदूषितः = क्रोधरूपी दोषले थर्थर काँप्दै
दक्षाय = दक्षलाई र
ये च = जो
द्विजाः = ब्राह्मणहरूले
तत् अवाच्यतां = दक्षले बोलेको त्यो अवाच्य वचनलाई
अन्वमोदन् = अनुमोदन गरिरहेका थिए त्यस्ता ब्राह्मणहरूलाई पनि
दारुणं = भयानक
शापं = श्राप
विससर्ज = दिए

वाक्यार्थ– भगवान् शङ्करलाई श्राप दिएको कुरा बुझेर शिवानुचरमा श्रेष्ठ एवं सामर्थ्यवान् नन्दीले रिसले थर्थर काँप्दै दक्षलाई र दक्षले बोलेको त्यो अवाच्य वचनलाई अनुमोदन गरिरहेका ब्राह्मणहरूलाई पनि भयानक श्राप दिए।

य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि।
द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत्॥ २१॥

पदार्थ–
अज्ञः = ज्ञानरहित
पृथग्दृष्टिः = भेददर्शी
यः = जो दक्ष छ

एतत् मर्त्यम् = यो मर्त्यशरीरलाई
उद्दिश्य = उद्देश्य गरेर (उत्कृष्ट मानेर)
अप्रतिद्रुहि = द्रोह गर्न नहुने
भगवति = भगवान् शङ्करमा
द्रुह्यति = द्रोह गर्छ त्यसैले
तत्त्वतः = वास्तविक तत्त्वबाट यो दक्ष
विमुखः = विमुख
भवेत् = होस्

वाक्यार्थ– ज्ञानरहित भेददर्शी यो दक्ष यो मर्त्य शरीरमा अभिमान गरेर द्रोह गर्न नहुने भगवान्सँग द्रोह गर्दैछ, त्यसैले यो दक्ष वास्तविक तत्त्वबाट विमुख होस्।

विवरण– यस श्लोकमा भेददर्शी दक्ष तत्त्वज्ञानबाट विमुख होस् भनी नन्दीले दक्षलाई श्राप दिएका छन्। एउटै परमात्मा सम्पूर्ण प्राणीहरूभित्र रहनुभएको छ। यो रहस्यलाई बुझ्नु तत्त्वज्ञान हो। तत्त्वज्ञानी समद्रष्टा हुन्छ अर्थात् उसले सबैलाई समानभावले हेर्दछ। जो मानिसहरू यो रहस्यलाई बुझ्दैनन् उनीहरू शरीरमा म, स्त्री-पुत्र आदिमा मेरो र अन्य वस्तुहरूमा तँ र तेरो भन्ने भावना गर्दछन्। एउटै तत्त्वमा भिन्ना-भिन्नै भाव हुनु नै पृथक्दृष्टि वा भेददृष्टि हो। जब मनुष्य म र मेरोमा लिप्त हुन्छ अनि ऊ स्वार्थपूर्ण व्यवहार र अनीतिपूर्ण कामहरू समेत गर्दछ। यसर्थ दक्षको जस्तो भेददृष्टि भएका मानिसहरू अज्ञानी हुन्।

गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया।
कर्मतन्त्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः॥ २२॥

पदार्थ–

कूटधर्मेषु = कपट धर्ममय
गृहेषु = गृहस्थ आश्रममा
ग्राम्यसुखेच्छया = तुच्छ विषयहरूको लालसाले
सक्तः = आसक्त भएको
वेदवादविपन्नधीः = अर्थवादपूर्ण वेदवाक्यमा मोहित भएको दक्ष
कर्मतन्त्रं = कर्मकाण्डलाई
वितनुते = विस्तार गर्दछ

वाक्यार्थ– कपट धर्ममय गृहस्थाश्रमका तुच्छ विषयहरूको भोगमा आसक्त भएको र अर्थवादपूर्ण वेदवाक्यमा मोहित भएको यो दक्षले कर्मकाण्डलाई विस्तार गर्दछ।

विवरण– वेदवाद भनेर कर्म अनि त्यसको फललाई प्रतिपादन गर्ने वेदका वाक्यहरूलाई लिनुपर्दछ। आत्मा वस्तुतः अकर्ता भए पनि मन, बुद्धि आदि उपाधिलाई लिँदा अज्ञानावस्थामा कर्ता हुन्छ। आत्मामा कर्तृत्व अध्यासमूलक र वस्तुतः नभएकै हो। अध्यासमूलक कर्तृत्वलाई लिएर मनुष्यलाई अग्निहोत्र आदिको माध्यमले स्वर्गको बाटो देखाउने **अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः** इत्यादि वाक्यहरूलाई यहाँ वेदवाद भन्ने पदद्वारा सङ्केत गरिएको छ। हुन त वेदले मनुष्यहरूको दुष्कर्ममा प्रवृत्ति नहोस् भन्नका लागि यी यज्ञहरू बताएको हो अनि निष्काम भावले यी कर्महरू गर्नाले चित्तशुद्धि हुन्छ र ज्ञानद्वारा मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने वेदको निष्कर्ष हो, तर तात्पर्य नबुझ्ने मान्छेहरू त्यसमै मोहित हुन्छन्। अनि परमानन्दरूप मोक्षसुख प्राप्त गर्न छोडी 'ग्राम्यसुख' वा विषयसुखको प्राप्तिका लागि अनेक थरी सकाम कर्महरूको झन्झटमा पर्दछन्।

गीता (२। ४२)मा पनि भगवान्ले केवल सकाम कर्ममा नै लागिपर्ने कर्मासक्त बुद्धि

भएका मनुष्यहरू निम्न स्तरका हुन् भन्नुभएको छ र उनीहरूमा निश्चयात्मिका बुद्धि उत्पन्न नहुने कुरा बताउनुभएको छ।

बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः।
स्त्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात्॥ २३॥

पदार्थ–

पराभिध्यायिन्या = शरीरलाई नै आत्मा मान्ने	**पशुः** = पशुतुल्य	**अचिरात्** = चाडैँ नै
बुद्ध्या = बुद्धिले	**सः** = त्यो	**बस्तमुखः** = बोकाको मुख भएको
विस्मृतात्मगतिः = आत्मतत्त्वलाई बिर्सिएको यो	**दक्षः** = दक्ष प्रजापति	**अस्तु** = बनोस्
	अतितरां = अत्यन्त	
	स्त्रीकामः = कामुक होस् र	

वाक्यार्थ– शरीरलाई नै आत्मा मान्ने मिथ्या बुद्धिले गर्दा आत्मतत्त्वलाई बिर्सिएको यो पशुतुल्य भएको दक्ष प्रजापति अत्यन्त कामुक होस् र चाडैँ नै बोकाको मुख भएको बनोस्।

विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः।
संसरन्त्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनम्॥ २४॥

पदार्थ–

असौ जडः = यो महामूर्ख दक्ष	त्यसैले यो मूर्ख दक्ष र	**ये च** = जो-जो छन् तिनीहरू
कर्ममय्याम् = कर्मरूपी	**शर्वावमानिनम्** = भगवान् शङ्करको अपमान गर्ने	**इह** = यस संसारचक्रमा
अविद्यायां = अविद्यामा	**अमुम् अनु** = यो दक्षको पछि	**संसरन्तु** = सधैँ घुमिरहून्
विद्याबुद्धिः = विद्याबुद्धि गर्छ		

वाक्यार्थ– यो महामूर्ख दक्ष कर्मरूपी अविद्यामा नै विद्याबुद्धि गर्छ त्यसैले यो मूर्ख हो। भगवान् शङ्करको अपमान गर्ने यो दक्ष र यसको पछि लाग्ने जो-जो छन् तिनीहरू सबै सधैँ यसै संसारचक्रमा घुमिरहून्।

विवरण– दक्षलाई यहाँ जड भनिएको छ। दक्ष विवेकहीन भएको हुनाले उसलाई यहाँ जड भनिएको हो। मोहद्वारा नभएको कुरालाई भएको मान्नु अविवेकको लक्षण हो। दक्षले यस्तै उल्टो काम गर्ने भएकाले उसलाई जड भनिएको हो। दक्षले अविद्यामा विद्याबुद्धि गरेकोले ऊ जड हो। शास्त्रज्ञान भएर मात्र आत्मज्ञान हुँदैन। शास्त्रहरूलाई जान्दैमा मैले सबै जानेँ भनी अविद्यामा विद्याको भाव गर्ने मान्छे जड अर्थात् विवेकहीन हो।

गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगन्धेन भूरिणा।

मथ्ना चोन्मथितात्मानः सम्मुह्यन्तु हरद्विषः ॥ २५ ॥

पदार्थ–

श्रुतायाः = वेदको	**मधुगन्धेन** = अति मिठो	**हरद्विषः** = भगवान् शङ्करलाई
गिरः = वाणीरूपी	वासनाले	द्वेष गर्नेहरू
पुष्पिण्याः = फक्रिएका फूलको	**च** = पनि	**सम्मुह्यन्तु** = सधैँ मोहमा
भूरिणा = ज्यादै	**उन्मथितात्मानः** = चित्तवृत्ति नै	परिरहून्
मथ्ना = मनलाई क्षुब्ध पार्ने	बिग्रिएका यी	

वाक्यार्थ– यी भगवान् शङ्करलाई द्वेष गर्ने मनलाई ज्यादै क्षुब्ध पार्ने वेदवाणीरूपी फूलको अति मिठो वासनाले चित्तवृत्ति नै बिग्रिएकाहरू सधैँ मोहमा परिरहून्।

विवरण– वेदवाणी लहरा हुन् भने त्यस लहरामा **स्वर्गकामो यजेत** आदि फलश्रुतिहरू फूल जस्तै फुलेका छन्। ती फूलहरूबाट कर्मफलहरूका अत्यन्त मनमोहक सुगन्धहरू निस्केका छन्। जसमा आसक्त भई केवल कर्मपरायण हुनेहरूको चित्त सधैँ क्षुब्ध र कामनाग्रस्त रहन्छ। नयाँ–नयाँ फलश्रुति र तदुपायभूत कर्महरूको खोजी गर्दै अनुष्ठानमा सधैँ भुलिरहने तर वेदको परम तात्पर्यलाई बुझ्न नसक्ने ती अशान्त अन्तःकरण भएका मानिसहरू सधैँ बाहिरी वस्तुहरूको मात्र मीमांसा गर्दछन् र आत्ममीमांसा वा आत्मविचार गर्दैनन्। आफैँलाई नबुझी संसारलाई बुझ्न खोज्ने बुद्धिमान् भनाउँदाहरू आखिर विवेकहीन र व्यथित हृदय भएका हुन्छन्।

सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः ।

वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरन्त्विह ॥ २६ ॥

पदार्थ–

द्विजाः = यी ब्राह्मणहरू	तपस्या गर्ने र व्रत लिने	ब्राह्मणहरू
सर्वभक्षाः = भक्ष्याभक्ष्यविचार	खालका होऊन्	**याचकाः** = मगन्तेतुल्य भई
नगर्ने होऊन्	**वित्तदेहेन्द्रियारामाः** = धन र	**इह** = यस संसारमा
वृत्त्यै = जीवन निर्वाहका लागि	शरीरसम्बन्धी वस्तुमा अहं र	**विचरन्तु** = घुमून्
धृतविद्यातपोव्रताः = विद्या पढ्ने,	मम भावनाले व्यवहार गर्ने यी	

वाक्यार्थ– यी ब्राह्मणहरू भक्ष्य र अभक्ष्यको विषयमा विचार नगर्ने होऊन्, जीवन निर्वाहका लागि विद्या पढ्ने, तपस्या गर्ने र व्रत लिने खालका होऊन्, धनसम्पत्ति र शरीरसम्बन्धी वस्तुमा अहं र मम भावनाले व्यवहार गर्ने यी ब्राह्मण मगन्तेतुल्य भई यस संसारमा घुमिरहून्।

तस्यैवं ददतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ।

भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् ॥ २७ ॥

पदार्थ–

द्विजकुलाय = सम्पूर्ण ब्राह्मणहरूलाई
शापं = श्राप
ददतः = दिँदै गरेको
तस्य = ती नन्दीको
एवं = यस्तो भनाइ
श्रुत्वा = सुनेर
भृगुः = भृगुले पनि
वै = निश्चय नै
दुरत्ययम् = दुस्तर
ब्रह्मदण्डं = ब्रह्मदण्डस्वरूप
शापं = श्राप
प्रत्यसृजत् = दिए

वाक्यार्थ– यसप्रकार त्यहाँ उपस्थित सम्पूर्ण ब्राह्मणहरूलाई श्राप दिँदै गरेका ती नन्दीको गाली सुनेर भृगुले पनि दुस्तर ब्रह्मदण्डस्वरूप श्राप दिए।

भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः।
पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः॥ २८॥

पदार्थ–

ये च = जो व्यक्तिहरू
भवव्रतधराः = शैव सम्प्रदायमा दीक्षित छन् र
ये च = जो व्यक्तिहरू
तान् = ती शैवहरूको
समनुव्रताः = पछि लागेका छन्
ते = तिनीहरू
सच्छास्त्रपरिपन्थिनः = वेद आदि शास्त्रको विरोधी तथा
पाखण्डिनः = पाखण्डी
च = पनि
भवन्तु = होऊन्

वाक्यार्थ– जो व्यक्तिहरू शैव सम्प्रदायमा दीक्षित छन् र जो व्यक्तिहरू ती शैवहरूको पछि लागेका छन् तिनीहरू वेद आदि शास्त्रको विरोधी तथा पाखण्डी होऊन्।

नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः।
विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम्॥ २९॥

पदार्थ–

नष्टशौचाः = शौचाचारबाट भ्रष्ट भएका
मूढधियः = मूर्खहरू र
जटाभस्मास्थिधारिणः = जगल्टा पाल्ने, खरानी घस्ने र हाड धारण गर्ने जति पनि छन् तिनीहरू
शिवदीक्षायां = शिवदीक्षामा
विशन्तु = आऊन् र
यत्र = त्यस ठाउँमा
सुरासवम् = जाँड, रक्सी (भाङ्, धतुरो सबै)
दैवं = देवतुल्य आदरणीय बनोस्

वाक्यार्थ– शौचाचारबाट भ्रष्ट भएका, मूर्ख, जगल्टा पाल्ने, खरानी घस्ने र हाड धारण गर्ने जति पनि छन् तिनीहरू शिवदीक्षामा आऊन् र त्यस ठाउँमा जाँड, रक्सी, भाङ्, धतुरो सबै देवतुल्य आदरणीय बनोस्।

ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद् यूयं परिनिन्दथ।

सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखण्डमाश्रिताः ॥ ३० ॥

पदार्थ–

यूयं = तिमीहरू	**यत्** = जो	**अतः एव च** = त्यसैबाट पनि के
पुंसाम् = मानिसहरूको	**ब्रह्म** = वेदलाई र	थाहा हुन्छ भने
सेतुं = पुल (परलोकगमनको)	**ब्राह्मणान् च** = ब्राह्मणहरूलाई	**पाखण्डम् आश्रिताः** = तिमीहरू
विधारणं = आश्रम आदि धर्मको	पनि	पाखण्डीपनको आश्रय लिनेहरू
आधार	**परिनिन्दथ** = निन्दा गर्छौ	हौ

वाक्यार्थ– तिमी शैवहरू मानिसहरूको लागि परलोकगमनको पुल र आश्रम आदि धर्मको आधार भएको वेदलाई र ब्राह्मणहरूलाई पनि निन्दा गर्छौ त्यसैबाट पनि के थाहा हुन्छ भने तिमीहरू पाखण्डीपनको आश्रय लिनेहरू हौ।

एष एव हि लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः।

यं पूर्वे चानुसन्तस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

लोकानां = सबै मानिसका लागि	**शिवः** = कल्याणकारक छ	तदुचित कर्म गरे
एषः = यो वेदबोधित	**यं** = जुन मार्गमा	**यत्प्रमाणं** = जसका मूल प्रवर्तक
सनातनः पन्थाः = सनातन मार्ग	**पूर्वे** = हाम्रा पूर्वज ब्रह्मा आदि	**जनार्दनः** = साक्षात् जनार्दन
एव = नै	**च** = पनि	भगवान् नै हुनुहुन्छ
हि = निश्चय नै	**अनुसन्तस्थु** = त्यहीँ रहेर	

वाक्यार्थ– सबै मानिसका लागि यही वेदबोधित सनातन मार्ग नै कल्याणकारक छ, जुन मार्गमा हाम्रा पूर्वज ब्रह्मा आदि पनि लागे र त्यहीँ रहेर तदुचित कर्म गरे, जसका मूल प्रवर्तक साक्षात् जनार्दन भगवान् नै हुनुहुन्छ।

तद् ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम्।

विगर्ह्य यात पाखण्डं दैवं वो यत्र भूतराट् ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

तत् = त्यस्तो प्रकारको	मार्गलाई र	**यत्र** = जहाँ
परमं = अति उत्कृष्ट	**ब्रह्म** = वेदलाई पनि	**वः** = तिमीहरूको
शुद्धं = पवित्र	**विगर्ह्य** = निन्दा गर्दै	**दैवं** = देवता
सतां = तत्त्वज्ञानीहरूको	**पाखण्डं** = पाखण्ड मार्गमा	**भूतराट्** = भूतप्रेतका मालिक
सनातनम् वर्त्म = सनातन	**यात** = जाओ	शिव रहेका छन्

वाक्यार्थ– त्यस्तो प्रकारको अति उत्कृष्ट पवित्र तत्त्वज्ञानीहरूको सनातन मार्गलाई र वेदलाई पनि निन्दा गर्दै पाखण्ड मार्गमा जाओ जहाँ तिमीहरूका मालिक भूतप्रेतका मालिक शिव रहेका छन्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान् भवः।

निश्चक्राम ततः किञ्चिद् विमना इव सानुगः॥ ३३॥

पदार्थ–

एवं = यसरी
शापं = श्राप
वदतः = दिइरहेका
तस्य = ती
भृगोः = भृगुको (कुरो सुनेर)
सः = ती
भगवान् भवः = भगवान् शङ्कर
ततः = त्यहाँबाट
किञ्चित् = केही
विमनाः इव = खिन्न भएझैँ
सानुगः = अनुचर सहित
निश्चक्राम = निक्लनुभयो

वाक्यार्थ– यसरी श्राप दिइरहेका ती भृगुको कुरो सुनेर ती भगवान् शङ्कर त्यहाँबाट केही खिन्न भएझैँ अनुचर सहित भएर निक्लनुभयो।

तेऽपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान्।

संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः॥ ३४॥

आप्लुत्यावभृथं यत्र गङ्गा यमुनयान्विता।

विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः॥ ३५॥

पदार्थ–

महेष्वास = हे विदुरजी
ते = ती
सर्वे = सबै
विश्वसृजः = प्रजापतिहरू
अपि = पनि
सहस्रपरिवत्सरान् = हजारवर्षसम्म चल्ने
सत्रं = यज्ञलाई
संविधाय = पूरा गरेर
यत्र = जहाँ
ईज्यः = पूज्य
ऋषभः = भगवान्
हरिः = नारायण नै हुनुहुन्थ्यो (त्यस्तो)
यत्र = जहाँ
यमुनया = यमुनाले
अन्विता = सहित भएकी
गङ्गा = गङ्गा छिन् त्यहाँ
अवभृथं आप्लुत्य = अवभृथ (यज्ञान्त) स्नान गरेर
विरजेन आत्मना = प्रसन्न मनले
ततः = त्यहाँबाट
स्वं स्वं = आ-आफ्नो
धाम = धाममा
ययुः = गए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! हजारवर्षसम्म चल्ने यज्ञलाई पूरा गरेर ती मरीचि आदि प्रजापतिहरू

पनि जहाँ पूज्य भगवान् नारायण हुनुहुन्थ्यो, जहाँ यमुनाले सहित भएकी गङ्गा छिन् त्यहाँ अवभृथ (यज्ञान्त) स्नान गरेर प्रसन्न मनले ती सबै याजकहरू त्यहाँबाट आ–आफ्नो धाममा गए।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

दक्षशापो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

सतीदेवीद्वारा पिताको यज्ञोत्सवमा जान शिवजीलाई आग्रह

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः।

जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥ १ ॥

पदार्थ–

एवं = यसरी
वै = नै
सदा = सधैँ
विद्विषतोः = (परस्पर) विरोधभाव
ध्रियमाणयोः = राख्नेवाला
जामातुः श्वशुरस्य = ज्वाइँ र ससुराको
अपि = पनि
सुमहान् = धैरै लामो
कालः = समय
अतिचक्रमे = बित्यो

वाक्यार्थ– यसरी सधैँ परस्पर द्वेषभाव राखेर नै ज्वाइँ र ससुराको पनि धैरै लामो समय बित्यो।

यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना।

प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ॥ २ ॥

पदार्थ–

यदा = जब
तु = त
परमेष्ठिना ब्रह्मणा = परमेष्ठी ब्रह्माजीद्वारा
सर्वेषाम् = सबै
प्रजापतीनां = मरीचि आदि प्रजापतिहरूको
आधिपत्ये = प्रमुख पदमा
दक्षः = दक्ष
अभिषिक्तः = नियुक्त गरिए त्यस बखतमा उनमा
स्मयः = अहङ्कार
अभवत् = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– जब परमेष्ठी ब्रह्माजीद्वारा सबै मरीचि आदि प्रजापतिहरूको प्रमुख पदमा दक्ष नियुक्त गरिए त्यस बखतमा उनमा अहङ्कार उत्पन्न भयो।

इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च।

बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–

सः = ती दक्षले
ब्रह्मिष्ठान् = ब्रह्मनिष्ठ शङ्कर आदिलाई
अभिभूय = तिरस्कार गरेर
वाजपेयेन = वाजपेय
इष्ट्वा = यज्ञ गरेर

क्रतूत्तमम् = यज्ञहरूमा श्रेष्ठ
बृहस्पतिसवं = बृहस्पतिसव
नाम = नाम गरेको यज्ञ
च = पनि
समारेभे = आरम्भ गरे

वाक्यार्थ– दक्षले ब्रह्मनिष्ठ शङ्कर आदिलाई तिरस्कार गरेर वाजपेय यज्ञ गरी यज्ञहरूमा श्रेष्ठ बृहस्पतिसव नाम गरेको यज्ञ पनि आरम्भ गरे।

तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः।

आसन् कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः॥ ४॥

पदार्थ–

तस्मिन् = त्यो बृहस्पतिसव यज्ञमा
सर्वे = सबै
ब्रह्मर्षयः = ब्रह्मर्षिहरू
देवर्षिपितृदेवताः = देवर्षिहरू, पितृहरू तथा देवताहरू र
सभर्तृकाः = पति सहित
तत्पत्न्यः च = उनीहरूका पत्नीहरू पनि
कृतस्वस्त्ययनाः = स्वस्तिवाचनद्वारा स्वागत गरिएका
आसन् = थिए

वाक्यार्थ– त्यो बृहस्पतिसव यज्ञमा सबै ब्रह्मर्षि, देवर्षि, पितृ तथा देवताहरू र उनीहरूका पत्नीहरूलाई पनि स्वस्तिवाचनद्वारा स्वागत गरिएको थियो।

तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम्।

सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम्॥ ५॥

व्रजन्तीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः।

विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककण्ठीः सुवाससः॥ ६॥

दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुण्डलाः।

पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत॥ ७॥

पदार्थ–

दाक्षायणी = दक्षकी कन्या
सती देवी = सती देवीले
नभसि = आकाशमार्गमा
प्रजल्पताम् = आपसमा चर्चा गर्ने
खेचराणां = देवताहरूको (मुखबाट)
पितुः यज्ञमहोत्सवम् = आफ्ना पिताजीले यज्ञ गर्दै हुनुहुन्छ भन्ने
तत् = त्यो कुरा
उपश्रुत्य = सुनेर र
सर्वतः = सम्पूर्ण
दिग्भ्यः = दिशाहरूबाट
सप्रेष्ठाः = पति सहित
विमानयानाः = विमानमा चढेका
निष्ककण्ठीः = हार लगाएका
लोलाक्षीः = चञ्चल नेत्र भएका
मृष्टकुण्डलाः = उज्ज्वल कुण्डल लगाएका
सुवाससः = राम्रा वस्त्र लगाएका

उपदेववरस्त्रियः = देवताका स्त्रीहरूलाई
स्वनिलयाभ्याशे = आफ्नै निवास कैलासको नजिकैबाट
व्रजन्तीः = जान लागेका
दृष्ट्वा = देखेर
भूतपतिं = सम्पूर्ण प्राणीका मालिक
पतिं = आफ्ना पति
देवम् = शिवलाई
औत्सुक्यात् = उत्सुकतापूर्वक
अभ्यभाषत = भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– दक्षकी कन्या सतीदेवीले आफ्ना पिताजीले यज्ञ गर्दै हुनुहुन्छ भन्ने कुरा आकाशमार्गबाट एक-आपसमा कुरा गर्दै गइरहेका देवताहरूको मुखबाट सुनेर थाहा पाउनुभयो र सम्पूर्ण दिशाहरूबाट श्रीमान्ले सहित भई विमानमा चढेका, हार लगाएका, चञ्चल नेत्र भएका र उज्ज्वल कुण्डल लगाएका, राम्रा वस्त्र लगाएका देवताका स्त्रीहरूलाई आफ्नै निवास कैलासको नजिकैबाट जान लागेका देखेर सम्पूर्ण प्राणीका मालिक आफ्ना पतिलाई उत्सुकतापूर्वक यसरी भन्न लाग्नुभयो।

सत्युवाच (सतीदेवीले भन्नुभयो)

प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं
निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल।
वयं च तत्राभिसराम वाम ते
यद्यर्थितामी विबुधा व्रजन्ति हि॥ ८॥

पदार्थ–
साम्प्रतं = अहिले
ते = हजुरका
श्वशुरस्य = ससुरा
प्रजापतेः = दक्ष प्रजापतिको
किल = निश्चय नै
यज्ञमहोत्सवः = यज्ञको ठुलो उत्सव
निर्यापितः = चलिरहेको छ
अमी = यी
विबुधा = देवताहरू पनि
व्रजन्ति = जाँदैछन्
वाम = हे पतिदेव (त्यसैले)
यदि = यदि
ते अर्थिता = हजुरलाई इच्छा छ भने
वयं = हामीहरू
च = पनि
तत्र = त्यहाँ
हि = निश्चय नै
अभिसराम = जाऔँ

वाक्यार्थ– अहिले हजुरका ससुरा दक्ष प्रजापतिको आयोजनामा ठुलो यज्ञोत्सव चलिरहेको छ। त्यसैले यी देवताहरू पनि जाँदैछन्। हे पतिदेव ! यदि हजुरलाई इच्छा छ भने हामीहरू पनि त्यहाँ जाऔँ न।

तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकै-
र्ध्रुवं गमिष्यन्ति सुहृद्दिदृक्षवः।

अहं च तस्मिन् भवताभिकामये

सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–

सुहृद्दिदृक्षवः = आफ्ना साथीभाइलाई देख्ने इच्छाले
मम = मेरा
भगिन्यः = बहिनीहरू
स्वकैः = आफ्ना
भर्तृभिः सह = श्रीमान्का साथमा
तस्मिन् = त्यस महोत्सवमा
गमिष्यन्ति = जानेछन् (त्यसैले)
अहं = म
च = पनि
उपनीतं परिबर्हम् = त्यहाँ दिइने उपहारहरू
अर्हितुम् = प्राप्त गर्नका लागि
ध्रुवं = अवश्य नै
तस्मिन् = त्यस महोत्सवमा
भवता अभिकामये = हजुरसँगै जान चाहन्छु

वाक्यार्थ– आफ्ना साथीभाइलाई भेट्ने इच्छाले मेरा बहिनीहरू आफ्ना श्रीमान्का साथमा त्यस महोत्सवमा जानेछन्। त्यसैले म पनि त्यहाँ दिइने उपहार प्राप्त गर्नका लागि त्यस महोत्सवमा हजुरसँगै जान चाहन्छु।

तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसम्मिता

मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम्।

द्रक्ष्ये चिरोत्कण्ठमना महर्षिभि-

रुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् ॥ १० ॥

पदार्थ–

मृड = हे शिव
ननु = निश्चय नै
तत्र = त्यहाँ
चिरोत्कण्ठमना = धेरै दिनदेखि भेट गर्न उत्सुक भएकी मैले
भर्तृसम्मिताः = पतिसहित भएका
मे = मेरा
स्वसॄः = बहिनीहरूलाई
मातृष्वसॄः = सानीआमाहरूलाई र
क्लिन्नधियं = म नजानाले खिन्न भएकी
मातरम् = आमालाई
च = र
महर्षिभिः = भृगु आदि ऋषिहरूद्वारा
उन्नीयमानं = चलाइएको
अध्वरध्वजम् = उत्कृष्ट यागलाई
च = पनि
द्रक्ष्ये = दर्शन गर्नेछु

वाक्यार्थ– हे शिव ! त्यहाँ आएका पतिसहित भएका मेरा बहिनीहरूलाई, सानीआमाहरूलाई र म नजानाले खिन्न भएकी आमालाई पनि धेरै दिनदेखि भेट नभएकाले भेट गर्न मेरो मन अत्यन्त उत्सुक भइरहेको छ। त्यसैले म उहाँहरू सबैको दर्शन गर्छु र भृगु आदि ऋषिहरूद्वारा चलाइएको उत्कृष्ट यज्ञको पनि दर्शन गर्न चाहन्छु।

त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया
विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकम्।
तथाप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते
दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम्॥ ११॥

पदार्थ–

अज = हे अजन्मा
भव = हे सबैका कारण
एतत् = यो
गुणत्रयात्मकम् = तीन गुणयुक्त संसार
आश्चर्यम् = बुझ्न नसकिने छ त्यस्तो
त्वयि = हजुरमा
आत्ममायया = आफ्नै माया शक्तिद्वारा
विनिर्मितं = कल्पित भएको
भाति = देखापर्दछ
तथा अपि = तैपनि
अतत्त्ववित् = त्यो तत्त्व बुझ्न नसक्ने र
दीना = दुःखी
च = पनि (भएकी)
ते = हजुरकी
योषित् = पत्नी
अहं = म
मे = मेरो
भवक्षितिम् = जन्मभूमिलाई
दिदृक्षे = हेर्न चाहन्छु

वाक्यार्थ– हे अजन्मा ! हे सबैका कारण ! यो त्रिगुणात्मक संसार बुझ्न नसकिने छ। त्यस्तो संसार हजुरमा माया शक्तिद्वारा कल्पित भएको देखापर्दछ। तैपनि त्यो तत्त्व बुझ्न नसक्ने र दुःखी हजुरकी पत्नी म आफ्नो जन्मभूमिको दर्शन गर्न चाहन्छु।

पश्य प्रयान्तीरभवान्ययोषितो-
ऽप्यलङ्कृताः कान्तसखा वरूथशः।
यासां व्रजद्भिः शितिकण्ठ मण्डितं
नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः॥ १२॥

पदार्थ–

अभव = हे जन्मादिरहित
शितिकण्ठ = नीलकण्ठ
अन्ययोषितः = अरूका श्रीमतीहरू
कान्तसखाः = पतिका साथमा
अलङ्कृताः = शृङ्गार गरेर
वरूथशः = हुलका हुल
प्रयान्तीः = गइरहेका (र)
यासां = उनीहरू
व्रजद्भिः = हिँड्नाले
कलहंसपाण्डुभिः = हाँसजस्ता सेता
विमानैः = विमानहरूद्वारा
मण्डितं = सुशोभित
नभः = आकाशलाई
अपि = पनि
पश्य = हेर्नुहोस् न

वाक्यार्थ– हे जन्मादिरहित ! हे नीलकण्ठ ! अरूका पत्नीहरू शृङ्गार गरी पतिलाई साथमा लिएर

हुलका हुल गरेर गइरहेका छन्। उनीहरू हिँड्नाले उनीहरूका हाँसजस्ता सेता विमानहरूद्वारा आकाश पनि सुशोभित भएको छ, हेर्नुहोस् न।

कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य नेङ्गते।
अनाहुता अप्यभियन्ति सौहृदं
भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम्॥ १३॥

पदार्थ–

सुरवर्य = हे सुरश्रेष्ठ
पितृगेहकौतुकं = पिताको घरमा भएको महोत्सवको कुरा
निशम्य = सुनेपछि
सुतायाः = म छोरीको
देहः = शरीर
कथं = किन
नेङ्गते = त्यहाँ जानको लागि चञ्चल हुँदैन र (अवश्य हुन्छ)
सौहृदं = मित्रतापूर्वक व्यवहार हुने
भर्तुः = आफ्ना पतिको
गुरोः = गुरुको र
देहकृतः = जन्मदाताको
च = पनि
केतनम् = घरमा
अनाहुताः = नबोलाइएका
अपि = पनि
अभियन्ति = जाने गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे सुरश्रेष्ठ ! पिताको घरमा भएको महोत्सवको कुरा सुनेपछि म छोरीको शरीर त्यहाँ जानका लागि किन चञ्चल हुँदैनथ्यो ? अवश्य हुन्छ। मित्रतापूर्ण व्यवहार हुने आफ्ना पतिको, गुरुको र आफ्ना जन्मदाताको घरमा नबोलाईकन पनि जान्छन्।

तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वाञ्छितं
कर्तुं भवान् कारुणिको बतार्हति।
त्वयात्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा
निरूपिता मानुगृहाण याचितः॥ १४॥

पदार्थ–

अमर्त्य = हे मरणधर्मरहित प्रभु
भवान् = हजुर
कारुणिकः = अत्यन्त कारुणिक हुनुहुन्छ
तत् = त्यसकारण
मे = मेरो
वाञ्छितं = यो इच्छा
कर्तुं = पूरा गर्न
बत = अवश्य नै
अर्हति = सक्षम हुनुहुन्छ र
प्रसीदेत् = हजुर खुसी हुनुहोस्
अदभ्रचक्षुषा = सर्वज्ञ भएका
त्वया = हजुरद्वारा
आत्मनः अर्धे = आफ्नो आधा शरीरको रूपमा
अहम् = म
निरूपिता = राखिएकी छु
याचितः = (त्यसैले) प्रार्थना

गरेकी हुँ	**मा** = मलाई	**अनुगृहाण** = अनुग्रह गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे मरणधर्मरहित ! हजुर अत्यन्त कारुणिक हुनुहुन्छ। त्यसकारण यो मेरो इच्छा पूरा गर्न सक्षम हुनुहुन्छ, हजुर खुसी हुनुहोस्, सर्वज्ञ हजुरले आफ्नो आधा शरीरको रूपमा मलाई स्थान दिनुभएको छ, त्यसैले प्रार्थना गरेकी हुँ, मलाई अनुग्रह गर्नुहोस्।

ऋषिरुवाच (मैत्रेय ऋषिले भन्नुभयो)

एवं गिरित्रः प्रिययाभिभाषितः
प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन् सुहृत्प्रियः।
संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्
यानाह को विश्वसृजां समक्षतः॥ १५॥

पदार्थ–

एवं = यसरी	**समक्षतः** = समक्ष (सभामा)	कुराहरू)
प्रियया = प्यारी सतीद्वारा	**कः** = दक्षप्रजापतिले	**संस्मारितः** = सतीको कुराबाट
अभिभाषितः = प्रार्थना गरिएका	**यान्** = जुन	सम्झँदै
सुहृत्प्रियः = सज्जनका प्यारा	**मर्मभिदः** = मर्मभेदी	**प्रहसन्** = हाँस्दै
गिरित्रः = शङ्करले	**कुवागिषून्** = दुर्वाच्यरूपी तीखा	**प्रत्यभ्यधत्त** = प्रत्युत्तर दिन
विश्वसृजां = मरीचि आदि	बाणहरू	लाग्नुभयो
प्रजापतिको	**आह** = बोलेका थिए (ती	

वाक्यार्थ– यसरी प्रिया सतीद्वारा प्रार्थना गरिएका र सज्जनका प्यारा शङ्करले मरीचि आदि प्रजापतिको समक्ष सभामा दक्ष प्रजापतिले जुन मर्मभेदी दुर्वाच्यरूपी तीखा बाणहरू बोलेका थिए ती कुरालाई सतीले अहिले गरेको कुराबाट सम्झँदै हाँस्नुभयो र सतीदेवीलाई प्रत्युत्तर दिन लाग्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (भगवान् शङ्करले भन्नुभयो)

त्वयोदितं शोभनमेव शोभने
अनाहुता अप्यभियन्ति बन्धुषु।
ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो
बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना॥ १६॥

पदार्थ–

शोभने = हे प्रिये
त्वया = तिमीले
अनाहुताः = नबोलाइएका
अपि = पनि
बन्धुषु = इष्टमित्रकहाँ
अभियन्ति = जान्छन् (भनी)
यत् = जुन कुरा
उदितं = भन्यौ (त्यो कुरा)
शोभनम् = राम्रो हो (तर)
यदि = यदि
ते = तिम्रा (पिता)
बलीयसा = अति बलियो
अनात्म्यमदेन = अनात्मवादरूपी मोहले
मन्युना = रिसले
अनुत्पादितदोषदृष्टयः = हुँदै नभएका दोष देख्ने खालका
एव = नै छन् (त्यसैले जानु उपयुक्त छैन)

वाक्यार्थ– हे प्रिये ! नबोलाइए पनि इष्टमित्रकहाँ जान्छन् भन्ने जुन कुरा तिमीले गऱ्यौ त्यो राम्रो कुरा हो। तिम्रा पिता अति बलियो अनात्मवादरूपी मोह र रिसले हुँदै नभएका दोष पनि देख्छन्। त्यस्तो नभएको भए जानुपर्थ्यो, त्यसैले यस्तो स्थितिमा अहिले त्यहाँ जानु उपयुक्त छैन।

विवरण– यस श्लोकमा दक्षको स्वभावको वर्णन गरिएको छ। अनात्मा शरीरमा आत्मबुद्धि समस्त दुःखहरूको जड हो। संसारका सबैजसो मान्छेहरू यही देहाभिमानको कारणले स्वार्थको लागि झगडा गरी राग, द्वेष, शोक र मोहको आगोमा पिल्सिएका हुन्छन्। 'अनात्म्यमद' भनेको शरीरमा आत्मबुद्धि गरेर उत्पन्न अभिमान भन्ने बुझ्नुपर्छ। अपरिच्छिन्न आत्मतत्त्वलाई छोडी जब शरीरमा आत्मबुद्धि गरिन्छ तब मान्छे शरीरलाई नै विस्तृत, शक्तिशाली अनि अमर बनाउन खोज्दछ, जसको लागि आपसमा टकराब र द्वेष, निन्दा आदि उत्पन्न हुन्छन्। दक्षजस्ता त्यस्ता अभिमानीहरूको लागि आफूबाहेक समस्त प्राणीहरू दोषै दोषले युक्त र निन्दनीय प्रतीत हुन्छन्।

विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः
सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः।
स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः
स्तब्धा न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम्॥ १७॥

पदार्थ–
विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः = विद्या, तपस्या, धनसम्पत्ति, स्वस्थ शरीर, युवावस्था उच्च कुल आदि
सतां = सज्जनहरूका
षड्भिः = छ ओटै
गुणैः = गुणहरूले युक्त भए पनि
असत्तमेतरैः = ती गुणको विपरीत रूपमा रहेका दुर्गुणहरूद्वारा
स्मृतौ हतायां = विवेक नाश भइसकेपछि
भृतमानदुर्दृशः = अहङ्कारलाई धारण गर्नाले दोषदृष्टि भएका
स्तब्धाः = मूर्खहरूले
भूयसाम् = ठुला महापुरुषको
धाम = महत्त्वलाई
हि = निश्चय नै
न पश्यन्ति = देख्दैनन्

वाक्यार्थ– विद्या, तपस्या, धनसम्पत्ति, स्वस्थ शरीर, युवावस्था, उच्च कुल आदि सज्जनहरूका

छ ओटै गुणहरूले युक्त भए पनि ती गुणको विपरीतरूपमा रहेका दुर्गुणद्वारा विवेक नाश भइसकेपछि अहङ्कारलाई धारण गर्नाले दोषदृष्टि भएका मूर्खहरूले ठुला महापुरुषको महत्त्वलाई निश्चय नै देख्दैनन्।

नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया
गृहान् प्रतीयादनवस्थितात्मनाम्।
येऽभ्यागतान् वक्रधियाभिचक्षते
आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः॥ १८॥

पदार्थ–

एतादृशानां = यस्ता
अनवस्थितात्मनाम् = चित्तवृत्ति ठीक नभएका व्यक्तिहरूको
गृहान् = घरमा
स्वजनव्यपेक्षया = आफ्ना मानिस त हुन् नि भनेर नबोलाईकन प्रेमले
न प्रतीयात् = कोही पनि नजाओस्
ये = जो मानिसहरू
अभ्यागतान् = आएका अतिथिहरूलाई
आरोपितभ्रूभिः = आँखीभौँ खुम्च्याएर
अमर्षणाक्षिभिः = क्रोधयुक्त दृष्टिले
वक्रधिया = कुटिल भावले
अभिचक्षते = हेर्दछन्

वाक्यार्थ– यस्ता चित्तवृत्ति ठीक नभएका व्यक्तिहरूको घरमा आफ्ना मानिस त हुन् नि भनेर नबोलाईकन प्रेमले कोही पनि नजाओस्। त्यस्ता मानिसहरू आएका अतिथिहरूलाई आँखीभौँ खुम्च्याएर र क्रोधयुक्त दृष्टिले कुटिल भावले हेर्दछन्।

तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः
शेतेऽर्दिताङ्गो हृदयेन दूयता।
स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभि-
र्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः॥ १९॥

पदार्थ–

अरिभिः = शत्रुहरूद्वारा
शिलीमुखैः = तीखा-तीखा बाणहरूद्वारा
अर्दिताङ्गः = अङ्ग छिन्नभिन्न गराइएको व्यक्ति
शेते = (बरु) आनन्दले सुत्छ
तथा = त्यत्तिको
न व्यथते = दुःखी हुँदैन
यथा = जत्तिको
वक्रधियां = दुर्बुद्धि भएका
स्वानां = आफन्तहरूको
दुरुक्तिभिः = दुर्वाच्यबाट
मर्मताडितः = मर्म छियाछिया भएको व्यक्ति
दूयता = दुःखेको

हृदयेन = हृदयले	**तप्यति** = चिन्तित र दुःखी हुन्छ
दिवानिशं = रातदिन	र उसलाई निद्रा पनि लाग्दैन

वाक्यार्थ– शत्रुहरूको तीखा-तीखा बाणहरूद्वारा अङ्ग छिन्नभिन्न भएको व्यक्ति बरु आनन्दले सुत्छ, त्यत्तिको दुःखी हुँदैन जत्तिको दुर्बुद्धि भएका आफन्तहरूको दुर्वाच्यबाट मर्म छियाछिया भएको व्यक्ति दुःखेको हृदय लिएर रातदिन चिन्तित र दुःखी हुन्छ र उसलाई निद्रा पनि लाग्दैन।

व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः
प्रियात्मजानामसि सुभ्रु सम्मता।
अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे
मदाश्रयात् कः परितप्यते यतः॥ २०॥

पदार्थ–

सुभ्रु = हे सुन्दर आँखीभौँ भएकी	**सम्मता असि** = प्यारी छोरी हौ यो कुरा	**यतः** = किनभने
प्रिया = प्यारी	**व्यक्तं** = प्रष्टै छ	**कः** = (ती) दक्ष प्रजापति
त्वम् = तिमी	**अथ अपि** = तर पनि	**मदाश्रयात्** = मेरो कारणले
उत्कृष्टगतेः = ऐश्वर्यशाली	**पितुः** = पिताबाट	**परितप्यते** = तातिएका छन् (ज्यादै रिसाएका छन्)
प्रजापतेः = दक्ष प्रजापतिको	**मानं** = सम्मान	
आत्मजानाम् = छोरीहरूमा	**न प्रपत्स्यसे** = पाउनेछैनौ	

वाक्यार्थ– हे सुन्दर आँखीभौँ भएकी प्यारी ! तिमी ऐश्वर्यशाली दक्ष प्रजापतिका छोरीहरूमा प्यारी छोरी हौ, यो कुरा प्रष्टै छ तर पनि तिमीले पिताबाट सम्मान पाउनेछैनौ किनभने ती दक्ष प्रजापति मसँग ज्यादै रिसाएका छन्।

पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रियः
समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम्।
अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा
पदं परं द्वेष्टि यथासुरा हरिम्॥ २१॥

पदार्थ–

पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् = हरेक जीवका चित्तवृत्तिका साक्षी	भएका **एषाम्** = यस किसिमका	महात्माहरूको **समृद्धिभिः** = ऐश्वर्य आदि

सम्पत्तिहरूले
आतुरेन्द्रियः = व्याकुल इन्द्रिय भएको व्यक्तिले
पापच्यमानेन हृदा = सन्तापयुक्त चित्त हुनाले र
अञ्जसा = सजिलैसँग
अधिरोढुम् = प्राप्त गर्न
अकल्पः = असमर्थ हुँदाहुँदै पनि
असुराः = दानवहरूले
हरिम् = भगवान् हरिलाई
यथा = द्वेष गरे जस्तै
परं पदं = परमपदलाई
द्वेष्टि = द्वेष गर्छ

वाक्यार्थ— जीवका चित्तवृत्तिका साक्षी भएका अहङ्कारशून्य महापुरुषहरूको समृद्धिलाई देखेर हृदयमा सन्ताप र इन्द्रियहरूमा व्यथा हुने व्यक्तिले ती महापुरुषहरूको पदलाई सजिलै प्राप्त गर्न त सक्दैन उल्टै दैत्यहरूले जसरी श्रीहरिसँग द्वेष गर्दछन् त्यसै गरी महापुरुषको समृद्धिलाई देखेर द्वेष गर्दछ।

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं
विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे।
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा
गुहाशयायैव न देहमानिने॥ २२॥

पदार्थ—
सुमध्यमे = हे सुन्दरी
(सामान्य मानिसद्वारा)
मिथः = एक–अर्कामा
प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं = उठेर नजिक जाने, स्नेहयुक्त बोली बोल्ने र अभिवादन गर्ने जुन काम गरिन्छ त्यो
प्राज्ञैः = विद्वान्हरूद्वारा
गुहाशयाय = अन्तर्यामीलाई
परस्मै पुरुषाय = परमपुरुष वासुदेवलाई
एव = नै
चेतसा = चित्तले
साधु = राम्रोसँग
विधीयते = गरिन्छ
न देहमानिने = देहाभिमानीलाई गरिँदैन (त्यसैले मैले ती दक्षलाई प्रणाम आदि गरिनँ)

वाक्यार्थ— हे सुन्दरी ! सामान्य मानिसद्वारा उठेर नजिक जाने, स्नेहयुक्त बोली बोल्ने र अभिवादन गर्ने जुन काम गरिन्छ त्यो विद्वान्हरूद्वारा अन्तर्यामीरूपले सबैको हृदयमा रहेका परमपुरुष वासुदेवलाई नै गरिन्छ, देहाभिमानीलाई गरिँदैन। त्यसैले मैले ती दक्षलाई प्रणाम आदि गरिनँ।

सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं
यदीयते तत्र पुमानपावृतः।
सत्त्वे च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो
ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते॥ २३॥

पदार्थ–

यत् = जुन
विशुद्ध सत्त्वं = शुद्ध अन्तःकरणलाई
वसुदेवशब्दितं = वसुदेव भनिन्छ
तत्र = त्यहाँ
अपावृतः = त्रिगुणातीत
पुमान् = परमात्मा
ईयते = प्रकट हुनुहुन्छ
तस्मिन् = त्यही
सत्त्वे = शुद्ध चित्तमा
च = पनि
भगवान् = भगवान्
वासुदेवः = परमात्मा
अधोक्षजः = इन्द्रियातीत प्रभुलाई
हि = नै
मे = मद्वारा
नमसा = नमस्कारद्वारा
विधीयते = सेवा गरिन्छ

वाक्यार्थ– शुद्ध अन्तःकरणलाई वसुदेव भनिन्छ। त्यहाँ त्रिगुणातीत परमात्मा प्रकट हुनुहुन्छ। त्यही शुद्ध चित्तमा रहनुहुने भगवान् परमात्मा इन्द्रियातीत प्रभुलाई नै म नमस्कार गर्दछु।

विवरण– यस पद्यमा शङ्करले म परमात्मालाई नमस्कार गर्दछु, देहाभिमानी दक्षलाई गर्दिनँ भनी सतीदेवीलाई भन्नुभएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। रज र तमोगुणले युक्त नभएको अन्तःकरण नै वसुदेव पदको अर्थ हो। **वसति अस्मिन्** यस व्युत्पत्तिअनुसार जहाँ परमात्मा बस्दछन् भन्ने अर्थमा वसु शब्द बनेको हो भने **दीव्यतीति देवः** अर्थात् प्रकाशित गर्ने वस्तुलाई देव भनिएको हो। अन्तःकरणले पनि वस्तुलाई प्रकाशित गर्ने भएकाले यहाँ देव शब्दले अन्तःकरणलाई बुझाएको छ। वसु र देव यी दुबै शब्दलाई **वसुश्चासौ देवः** यस विग्रहमा कर्मधारय समास गर्दा वसुदेव यो पद बनेको हो। जहाँ परमात्मा प्रकट हुन्छन् त्यस्तो शुद्ध अन्तःकरणलाई वसुदेव भनिन्छ। 'वसुदेवे भवः' यस्तो विग्रहमा वसुदेव वा अन्तःकरणमा प्रकट हुने भन्ने अर्थमा वासुदेव शब्द बनेको हो।

तत् ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्
दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये।
यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु मा-
मनागसं दुर्वचसाकरोत् तिरः॥ २४॥

पदार्थ–

तत् = त्यसकारण
ते = तिम्रो
देहकृत् = शरीर प्रदान गर्ने
पिता अपि = पिताजी भए पनि
मम = मेरो
द्विट् = द्वेष गर्ने
दक्षः = दक्ष प्रजापति
न निरीक्ष्यः = हेर्न लायकका छैनन्
ये = जो
तदनुव्रताः = उनका अनुचरहरू छन् तिनीहरू पनि हेर्न लायकका छैनन्
वरोरु = सुन्दर जघनवती (हे सुन्दरी)
यः = जसले
विश्वसृग्यज्ञगतं = प्रजापतिहरूको यज्ञमा गएको वेला
अनागसं = निरपराध
माम् = मलाई
दुर्वचसा = दुर्वाच्य वाणीद्वारा
च = पनि
तिरः = तिरस्कार

अकरोत् = गरे

वाक्यार्थ– त्यसकारण तिम्रो शरीर प्रदान गर्ने पिताजी भए पनि मेरो द्वेष गर्ने दक्ष प्रजापति हेर्न लायकका छैनन्। जो उनका अनुचरहरू छन् तिनीहरू पनि हेर्न लायकका छैनन्। हे सुन्दरी ! उनले प्रजापतिहरूको यज्ञमा गएको वेला निरपराध मलाई दुर्वाच्य बोलेर तिरस्कार गरे।

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो
भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
सम्भावितस्य स्वजनात् पराभवो
यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥

पदार्थ–

यदि = यदि	**भवत्याः** = तिम्रो	**स्वजनात्** = आफन्तबाट
मद्वचः = मेरो कुरालाई	**भद्रं** = कल्याण	**पराभवः** = तिरस्कार हुन्छ
अतिहाय = उल्लङ्घन गरेर (पिताको घर)	**न भविष्यति** = हुनेछैन	**सः** = त्यो तिरस्कार
व्रजिष्यसि = तिमी जान्छ्यौ भने	**यदा** = जब	**सद्यः** = तत्कालै
ततः = त्यसपछि	**सम्भावितस्य** = इज्जतदार व्यक्तिलाई	**मरणाय** = मृत्युका लागि
		कल्पते = कारण हुन्छ

वाक्यार्थ– यदि मेरो कुरालाई उल्लङ्घन गरेर तिमी पिताको घर गयौ भने पनि तिम्रो कल्याण हुनेछैन। इज्जतदार व्यक्तिलाई आफन्तबाट तिरस्कार हुन्छ भने त्यो तिरस्कार तत्कालै मृत्युको कारण हुन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
उमारुद्रसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

सतीदेवीको अग्निप्रवेश

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एतावदुक्त्वा विरराम शङ्करः
पत्न्यङ्गनाशं ह्युभयत्र चिन्तयन्।
सुहृद्दिदृक्षुः परिशङ्किता भवा-
न्निष्क्रामती निर्विशती द्विधास सा ॥ १ ॥

पदार्थ–

शङ्करः = भगवान् शिव	**चिन्तयन्** = विचार गर्दै	**भवात्** = शङ्करजीबाट
एतावत् = यी कुराहरू	**विरराम** = चुप लाग्नुभयो	**परिशङ्किता** = डराएर
उक्त्वा = भनेर र	**सा** = सतीदेवी भने	**निर्विशती** = फर्किंदै
उभयत्र = दुबैतिर (जबर्जस्ती रोके पनि र यज्ञमा पठाए पनि)	**सुहृद्दिदृक्षुः** = बन्धुबान्धवलाई हेर्ने इच्छा गर्दै	**हि** = निश्चय नै
पत्न्यङ्गनाशं = पत्नी सतीदेवीको मृत्युलाई	**निष्क्रामती** = माइत जान निस्कँदै	**द्विधा** = दुबिधामा
		आस = परिरहनुभयो

वाक्यार्थ– भगवान् शिव यति कुरा भनेर जबर्जस्ती रोके पनि र यज्ञमा पठाए पनि दुबैतिर पत्नी सतीदेवीको मृत्यु हुने भयो भन्ने विचार गर्दै चुप लाग्नुभयो। सतीदेवी भने बन्धुबान्धवलाई हेर्ने इच्छा भएकाले माइत जान निस्कँदै र शङ्करजीबाट डराएकी हुँदा फर्किंदै जाने-नजाने दुबिधामा परिरहनुभयो।

सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः
स्नेहाद् रुदत्यश्रुकलातिविह्वला।
भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा
प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ॥ २ ॥

पदार्थ–

सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः = बन्धुबान्धवसँग भेटघाट गर्ने इच्छामा आघात परेकोले खिन्न

मन भएकी
स्नेहात् = पिताप्रतिको स्नेहले गर्दा
रुदती = रुँदै गरेकी
अश्रुकलातिविह्वला = अविरल आँसु बगाएर विह्वल भएकी
भवानी = सतीदेवीले
रुषा जातवेपथुः = रिसले थर्थर काँप्दै
अप्रतिपूरुषं = अनन्यपुरुष
भवं = भगवान् शङ्करलाई
प्रधक्ष्यती = डढाउन नै लागेको
इव = जैँ गरी
ऐक्षत = हेर्नुभयो

वाक्यार्थ– बन्धुबान्धवसँग भेटघाट गर्ने इच्छामा आघात परेकोले खिन्न मन भएकी र पिताप्रतिको बढी स्नेहले गर्दा रुँदै गरेकी अविरल आँसु बगाएर विह्वल भएकी सतीदेवीले रिसले थर्थर काँप्दै अनन्यपुरुष भगवान् शङ्करलाई डढाउन लागेजैँ गरी हेर्नुभयो।

ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं
शोकेन रोषेण च दूयता हृदा।
पित्रोरगात् स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्
प्रेम्णात्मनो योऽर्धमदात् सतां प्रियः॥ ३॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
शोकेन = पतिको आज्ञा उल्लङ्घन हुने चिन्ताले र
रोषेण = जान निषेध गरेको रिसले
च = पनि
दूयता हृदा = अत्यन्त पीडित हृदय लिएर
विनिःश्वस्य = तातो श्वास फेर्दै
स्त्रैणविमूढधीः = स्त्री स्वभावका कारणले मन्द बुद्धि भएकी
सती = सतीदेवी
सतां = सज्जनका
प्रियः = प्यारा
यः = जो शिवले
प्रेम्णा = अत्यन्त प्रेमको कारण
आत्मनः = आफ्नो
अर्धम् = आधा अङ्ग नै
अदात् = दिएर अर्धनारीश्वर बन्नुभयो
तं = त्यस्ता पतिलाई समेत
विहाय = छोडेर
पित्रोः = आमाबुबाको
गृहान् = घरमा
अगात् = जानुभयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि पतिको आज्ञा उल्लङ्घन हुने चिन्ताले र जान निषेध गरेको रिसले पनि अत्यन्त पीडित भएर तातो सास फेर्दै स्त्री स्वभावको कारणले मन्द बुद्धि भएकी सतीदेवी सज्जनका प्रिय शिव जसले अत्यन्त प्रेमको कारण आफ्नो आधा अङ्ग नै दिनाले अर्धनारीश्वर बन्नुभयो त्यस्ता पतिलाई समेत छोडेर आमाबुबाको घरमा जानुभयो।

तामन्वगच्छन् द्रुतविक्रमां सती-
मेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः।

सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः

पुरोवृषेन्द्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥

पदार्थ–

पुरोवृषेन्द्राः = नन्दीलाई अगाडि लगाएका	**गतव्यथाः** = निर्भय भएका	**एकां** = एक्ली
सपार्षदयक्षाः = पार्षदले सहित यक्षहरू र	**सहस्रशः** = हजारौँ	**ताम्** = ती
मणिमन्मदादयः = मणिमान्, मद आदि	**त्रिनेत्रानुचराः** = भगवान् शङ्करका अनुचरहरू	**सतीम्** = सतीदेवीको
	द्रुतविक्रमां = आज्ञा उल्लङ्घन गरेर चाँडो-चाँडो हिँडेकी	**तरसा** = छिटो-छिटो गरी
		अन्वगच्छन् = पछि लागे

वाक्यार्थ– नन्दीलाई अगाडि लगाएका पार्षदले सहित यक्षहरू, मणिमान्, मद आदि भगवान् शङ्करका निर्भय भएका हजारौँ अनुचरहरू आज्ञा उल्लङ्घन गरेकीले एक्लै चाँडो-चाँडो हिँडेकी सतीदेवीको छिटो-छिटो गरी पछि लागे।

तां सारिकाकन्दुकदर्पणाम्बुज-

श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः।

गीतायनैर्दुन्दुभिशङ्खवेणुभि-

र्वृषेन्द्रमारोप्य विटङ्किता ययुः ॥ ५ ॥

पदार्थ–

तां = ती सती देवीलाई	**सारिकाकन्दुकदर्पणाम्बुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः** = मैना पक्षी, भकुण्डो, ऐना, कमल आदि सामग्रीहरू र सेतो छाता, चमर, माला आदि राजचिह्नद्वारा साथै	**दुन्दुभिशङ्खवेणुभिः** = दुन्दुभि, शङ्ख, बाँसुरी आदिद्वारा पनि
वृषेन्द्रम् = ठुलो गोरुमा	**गीतायनैः** = गीत गानका साधन	**विटङ्किता** = सुशोभित गराएर
आरोप्य = चढाएर		**ययुः** = सँगसँगै गए

वाक्यार्थ– ती सती देवीलाई ठुलो गोरुमा चढाएर मैना पक्षी, भकुण्डो, ऐना, कमल आदि सामग्रीहरू र सेतो छाता, चमर, माला आदि राजचिह्नद्वारा साथै दुन्दुभि, शङ्ख, बाँसुरी आदि गीत गानका साधनद्वारा पनि सुशोभित गराएर ती शिवगण सँगसँगै गए।

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं

विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः।

मृद्दार्वयःकाञ्चनदर्भचर्मभि-

र्निसृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥ ६ ॥

पदार्थ–

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं = परस्परमा वेदमन्त्र उच्चारणको प्रतिस्पर्धाले शोभा बढेको
सर्वशः = सम्पूर्ण
विबुधैः = विद्वान्
च = र
विप्रर्षिजुष्टं = ब्रह्मर्षिहरूद्वारा अलङ्कृत
मृद्दार्वयःकाञ्चनदर्भचर्मभिः = माटो, काठ, फलाम, सुन, कुश र मृगचर्म आदिद्वारा
निसृष्टभाण्डं = बनाइएका यज्ञीय पात्रहरूद्वारा सुशोभित
यजनं = यज्ञभूमिमा (सतीदेवी)
समाविशत् = प्रवेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– परस्परमा वेदमन्त्र उच्चारणको प्रतिस्पर्धाले शोभा बढेको, सम्पूर्ण विद्वान्हरू र ब्रह्मर्षिहरू बस्नाले सुशोभित भएको, माटो, काठ, फलाम, सुन, कुश र मृगचर्म आदिद्वारा बनाइएका यज्ञीय पात्रहरूद्वारा सुशोभित भएको यज्ञभूमिमा सतीदेवी प्रवेश गर्नुभयो।

तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्

विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः।

ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सादराः

प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥ ७ ॥

पदार्थ–

तत्र = त्यस यज्ञमा
आगतां = आएकी
विमानितां = अपमानित
ताम् = ती सतीदेवीलाई
स्वसॄः = दिदी–बहिनी (र)
जननीं = आमालाई
च = पनि
ऋते = छोडेर
यज्ञकृतः = यज्ञ गरिरहेका दक्ष प्रजापतिको
भयात् = डरले
कश्चन जनः = कोही पनि मानिसले
न आद्रियत् = आदर गरेनन्
(दिदी–बहिनी र आमाले मात्रै)
सादराः = आदरपूर्वक
प्रेमाश्रुकण्ठ्यः = प्रेमको आँसु बगाएर
वै = निश्चय नै
मुदा = खुसीले
परिषस्वजुः = आलिङ्गन गरे

वाक्यार्थ– यज्ञमा आउँदा अपमानित भएकी ती सतीदेवीलाई यज्ञ गरिरहेका दक्ष प्रजापतिको डरले दिदी–बहिनी र आमालाई छोडेर कसैले पनि आदर गरेनन्। दिदी–बहिनी र आमाले मात्रै आदरपूर्वक प्रेमको आँसु बगाएर खुसीले उहाँलाई आलिङ्गन गरे।

सौदर्यसम्प्रश्नसमर्थवार्तया

मात्रा च मातृष्वसृभिश्च सादरम्।
दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा
नादत्त पित्राप्रतिनन्दिता सती॥ ८॥

पदार्थ–

पित्रा = दक्षद्वारा
अप्रतिनन्दिता = स्वागत आदि नगरिएकी
सती = सतीदेवीले
सौदर्यसम्प्रश्नसमर्थवार्तया = कुशल प्रश्न र अन्य कुराकानी गरिसकेपछि
मात्रा = आमाले
च = र
मातृष्वसृभिः च = सानीआमाहरूले पनि
सादरम् = आदरपूर्वक
दत्तां = दिइएको
वरम् आसनं = उत्तम आसन
सपर्यां = भोज्य पदार्थ र अन्य सौभाग्य आदि वस्तु
च = पनि
सा = उहाँले
न आदत्त = स्वीकार गर्नुभएन

वाक्यार्थ– दक्षद्वारा स्वागत आदि नगरिएकाले सतीदेवीले दिदीबहिनीहरूसित सन्चो-बिसन्चोसम्बन्धी कुरा र अन्य कुराकानी गरिसकेपछि आमाले र सानीआमाहरूले आदरपूर्वक दिइएको उत्तम आसन, भोज्य पदार्थहरू र अन्य सौभाग्य आदि वस्तु पनि स्वीकार गर्नुभएन।

अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं
पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ।
अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी
चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा॥ ९॥

पदार्थ–

पित्रा = पिताजीद्वारा
विभौ = सर्वसमर्थ
देवे = शङ्करजीलाई
कृतहेलनं = निमन्त्रणा आदि नगरीकन अवहेलना गरिएको
अरुद्रभागं = हवन आदिद्वारा रुद्रलाई भाग नदिइएको
च = र
तम् = त्यो
अध्वरं = यज्ञलाई
च = पनि
अवेक्ष्य = देखेर
अनादृता = अनादर गरिएकी
अधीश्वरी = सतीदेवीले
रुषा = क्रोधले
लोकान् = सम्पूर्ण लोकलाई
धक्ष्यती इव = डढाउन लागेझैं गरी
यज्ञसदसि = यज्ञसभामा
चुकोप = रिसाउनुभयो

वाक्यार्थ– हवन आदिद्वारा रुद्रलाई भाग नदिइएको र पिताजीद्वारा सर्वसमर्थ शङ्करजीलाई निमन्त्रणा आदि नगरीकन अवहेलना गरिएको त्यस यज्ञलाई देखेर अनादर गरिएकी सतीदेवी

क्रोधले सम्पूर्ण लोकलाई डढाउन लागेझैँ गरी त्यस यज्ञसभामा रिसाउनुभयो।

जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्।
स्वतेजसा भूतगणान् समुत्थितान्
निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः ॥ १० ॥

पदार्थ–

देवी = सतीले (आफ्नो रिसलाई देखेर त्यहाँ उपद्रव मच्चाउन)
समुत्थितान् = जन्याक् जुरुक् उठेका
भूतगणान् = शिवजीका गणलाई
स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
निगृह्य = नियन्त्रण गरेर
जगतः अभिशृण्वतः = सम्पूर्ण लोकले सुन्ने गरी
सामर्षविपन्नया = क्रोधका कारणले अस्पष्ट भएको
गिरा = वाणीले
धूमपथश्रमस्मयम् = कर्ममार्गमा लागेर अहङ्कार गर्ने
शिवद्विषं = शिवद्रोही आफ्ना पिताजीलाई
जगर्ह = निन्दा गर्नुभयो

वाक्यार्थ– सतीले आफ्नो रिसलाई देखेर त्यहाँ उपद्रव मच्चाउन जन्याक् जुरुक् उठेका शिवजीका गणलाई आफ्नो तेजले नियन्त्रण गरेर सम्पूर्ण लोकले सुन्ने गरी क्रोधका कारणले अस्पष्ट भएको वाणीले कर्ममार्गमा लागेर अहङ्कार गर्ने शिवद्रोही आफ्ना पिताजीलाई निन्दा गर्नुभयो।

देव्युवाच (सतीदेवीले भन्नुभयो)

न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रिय-
स्तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः।
तस्मिन् समस्तात्मनि मुक्तवैरके
ऋते भवन्तं कतमः प्रतीपयेत् ॥ ११ ॥

पदार्थ–

लोके = लोकमा
यस्य = जुन शङ्करको अपेक्षा
अतिशायनः = ऐश्वर्य आदिले उत्कृष्ट
न अस्ति = कोही पनि छैन
(जो)
देहभृतां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
प्रियात्मनः = अत्यन्त प्रिय हुनुहुन्छ (जसको लागि)
प्रियः = कोही प्रिय पनि छैन
तथा = र
अप्रियः = कोही अप्रिय पनि छैन
(त्यस्ता)
मुक्तवैरके = कत्ति पनि वैरभाव नभएका

समस्तात्मनि = सबैका आत्मस्वरूप भएका
तस्मिन् = त्यस्ता भगवान् शङ्करमा
भवन्तं = (पिताजी !) हजुर
ऋते = बाहेक
कतमः = कसले
प्रतीपयेत् = विरोध गर्ला

वाक्यार्थ– लोकमा जुन शङ्करको अपेक्षामा ऐश्वर्य आदिले उत्कृष्ट कोही पनि छैन, जो सम्पूर्ण प्राणीहरूको अत्यन्त प्रिय हुनुहुन्छ, जसका लागि कोही प्रिय पनि छैन र कोही अप्रिय पनि छैन त्यस्ता कत्ति पनि वैरभाव नभएका, सबैका आत्मस्वरूप भएका त्यस्ता भगवान् शङ्करलाई पिताजी ! हजुरबाहेक कसले विरोध गर्ला र ?

दोषान् परेषां हि गुणेषु साधवो
गृह्णन्ति केचिन्न भवादृशा द्विज ।
गुणांश्च फल्गून् बहुलीकरिष्णवो
महत्तमास्तेष्वविदद् भवानघम् ॥ १२ ॥

पदार्थ–

द्विज = हे ब्राह्मण (हजुरजस्ता व्यक्तिले)
परेषां गुणेषु = अर्काको गुणमा पनि
दोषान् = दोषैदोष
गृह्णन्ति = ग्रहण गर्दछन्
केचित् = कोही चाहिँ
भवादृशाः = हजुरहरूजस्ता
न = हुँदैनन् (दोषमा दोष र गुणमा गुण देख्ने हुन्छन्)
तेषु = तिनीहरूमा
महत्तमाः = महान्
साधवः = सज्जनहरू
फल्गून् = थोरै थोरै
गुणान् = गुणलाई
च = पनि
हि = निश्चय नै
बहुलीकरिष्णवः = धेरै बनाइदिएर व्याख्या गर्दछन् भने
भवान् = हजुरले
अघम् = दोषैदोष मात्र
अविदत् = देख्नुभयो

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मण ! हजुरजस्ता व्यक्तिले अर्काको गुणमा पनि दोषैदोष ग्रहण गर्दछन्। कोही चाहिँ हजुरहरूजस्ता हुँदैनन्, दोषमा दोष र गुणमा गुण देख्ने हुन्छन्। तिनीहरूमा पनि जो महान् छन् ती सज्जनहरू थोरै गुणलाई पनि धेरै बनाइदिएर व्याख्या गर्दछन् भने हजुरले यो कुरो नबुझेर मात्र दोषैदोष देख्नुभयो।

विवरण– सामान्यतया मानिसहरू चार प्रकारका हुन्छन्– एकथरी त्यस्ता हुन्छन् जो अर्काका गुणहरूमा पनि दोष देख्दछन्। यस कोटिमा दक्ष पर्दछन्। अर्काथरी मानिस दोष र गुणलाई जस्तो छ त्यस्तै रूपमा लिन्छन्, यस्ता व्यक्तिलाई महान् भनिन्छ। त्यस्ता व्यक्ति महत्तर हुन्छन् जो अरूका दोषहरूलाई नहेरी गुणहरूलाई मात्र हेर्दछन्। महत्तम व्यक्तिहरू चाहिँ सामान्य गुणलाई पनि ठुलो ठान्दछन् र दोष चाहिँ पटक्कै देख्दैनन्।

नाश्चर्यमेतद् यदसत्सु सर्वदा
महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु ।
सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभि-
र्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनम् ॥ १३ ॥

पदार्थ–

कुणपात्मवादिषु = मुर्दाजस्तो शरीरलाई नै आत्मा मान्ने
असत्सु = अज्ञानीहरूमा
सर्वदा = सधैँ
सेर्ष्यं = ईर्ष्यापूर्वक
महद्विनिन्दा = ठुलो मान्छेको निन्दा गर्ने प्रवृत्ति हुनु
एतत् = यो
आश्चर्यम् = आश्चर्य
न = होइन
यत् = किनभने
महापूरुषपादपांसुभिः = महापुरुषहरूको चरणको धुलोले
निरस्ततेजःसु = तेज नाश गरिएका यस्ता पुरुषाधमहरूका लागि
तदेव = त्यही निन्दा गर्नु नै
शोभनम् = राम्रो छ

वाक्यार्थ– मुर्दाजस्तो शरीरलाई नै आत्मा मान्ने अज्ञानीहरूमा ईर्ष्यापूर्वक सधैँ ठुलो मान्छेको निन्दा गर्ने प्रवृत्ति हुनु आश्चर्यजनक होइन किनभने महापुरुषहरूको चरणको धुलोले तेज नाश गरिएका यस्ता पुरुषाधमहरूका लागि त्यही निन्दा गर्नु नै राम्रो छ।

विवरण– महापुरुषहरूको निन्दा गर्नु दुष्टहरूको शोभा नै हो भनी सतीदेवीले दक्षलाई यहाँ व्यङ्ग्य गर्नुभएको छ। दुष्टहरूको बुद्धि सधैँ अर्काको निन्दामा नै लागिरहन्छ, त्यो दुष्टहरूको स्वभाव नै हो। महापुरुषहरू चाहिँ शङ्करले जस्तै आफ्नो निन्दालाई पनि सहन सक्दछन्। दक्ष जस्ता दुष्टहरू महापुरुषहरूको निन्दा गर्न सक्नु नै आफ्नो पुरुषार्थ ठान्दछन्।

यद् द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां
सकृत्प्रसङ्गादघमाशु हन्ति तत् ।
पवित्रकीर्तिं तमलङ्घ्यशासनं
भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ १४ ॥

पदार्थ–

यत् द्व्यक्षरं = दुई अक्षरले बनेको जुन
नाम = शिव नामलाई
गिरा = वाणीले
सकृत्प्रसङ्गात् = प्रसङ्गवश एकचोटी मात्रै पनि
ईरितं = उच्चारण गरियो भने पनि
तत् = त्यसले
नृणां = मानिसहरूको
अघम् = पापलाई
आशु = तत्कालै
हन्ति = नाश गर्दछ
अहो = आश्चर्य
शिवेतरः = पापस्वरूप

भवान् = हजुर	**अलङ्घ्यशासनं** = जसको आज्ञालाई कसैले पनि उल्लङ्घन गर्ने साहस गर्दैनन्	त्यस्ता
तम् = त्यस्ता		**शिवं** = शिवलाई
पवित्रकीर्तिं = स्वच्छ कीर्तिवाला		**द्वेष्टि** = द्वेष गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– जुन दुई अक्षरले बनेको शिव नामलाई प्रसङ्गवश वाणीले एकचोटी मात्रै पनि उच्चारण गरियो भने पनि त्यसले मानिसको पापलाई तत्कालै नाश गर्दछ, त्यस्ता स्वच्छ कीर्तियुक्त, जसको आज्ञालाई कसैले पनि उल्लङ्घन गर्ने साहस गर्दैनन्, आश्चर्य ! पापस्वरूप हजुर त्यस्ता शिवलाई द्वेष गर्नुहुन्छ।

विवरण– दुई अक्षरले बनेको 'शिव' यो नामको उच्चारण मात्रले पनि पापहरू नष्ट हुन्छन् भनी यस श्लोकमा बताइएको छ। वेदको संहिताभागमा रुद्रसूक्तबाट भगवान् शिवको स्तुति गरिएको छ र उपनिषद्मा संन्यासीले पनि शतरुद्रीय मन्त्रहरूबाट भगवान् शिवको स्तुति गर्नुपर्ने बताइएको छ। रुद्रसूक्तका मन्त्रहरूले सेनानायक आदि विभिन्न नामहरूले सर्वात्मा ब्रह्म शिवको स्तुति गरेका छन्। सर्वात्मभावप्राप्तिकै लागि संन्यासीले पनि यी मन्त्र जप्नुपर्ने विधि आएको हो। कर्ममार्गत्यागी संन्यासीको पनि शतरुद्रीय मन्त्रहरूको पाठमा अधिकार हुनुमा यही रहस्य लुकेको छ। त्यही रुद्रसूक्तमा 'शिव' यो अत्यन्त पवित्र नाम र पञ्चाक्षर मन्त्र समेत आएको छ। अतः वेदले साक्षात् बताएको मन्त्र र वेदले लामो स्तुतिद्वारा उपासना गरेका परमात्मा शिव दुबै वाच्य र वाचक रूपमा प्राणीहरूको कल्याण गर्न मनुष्यहरूकहाँ प्राप्त हुन्छन्। वेदद्वारा पनि भगवान्को कीर्ति गाइएकाले भगवान् पवित्रकीर्ति हुनुहुन्छ र उहाँ ब्रह्मानन्दको आस्वादन गर्न चाहने महापुरुषहरूद्वारा सेवित हुनुहुन्छ। उहाँ भुक्ति र मुक्ति दुबै प्रदान गर्न सक्नुहुन्छ। समुद्रमन्थनबाट निस्केका उत्तम रत्नहरू चाहिँ लुछाचुँडी गरेर लिने देवता र राक्षसहरू पछि कालकूट विष निस्कँदा चाहिँ भागाभाग गर्दछन् र सो विष ग्रहण गरिदिनुहुन भगवान् शिवलाई प्रार्थना गर्दछन्, सो प्रार्थना स्वीकार गरी भगवान् शिव सो कालकूट विष पिउनुहुन्छ। यसैले भगवान् शिव विश्वबन्धु हुनुहुन्छ।

यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभि-
र्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः।
लोकस्य यद् वर्षति चाशिषोऽर्थिन-
स्तस्मै भवान् द्रुह्यति विश्वबन्धवे ॥ १५ ॥

पदार्थ–

यत्पादपद्मं = जसको चरणकमलरूप परमानन्द ब्रह्मरस	**महतां** = (सनक आदिजस्ता) ठुलाठुला महर्षिहरूका	ब्रह्मरसास्वादनबाट परमतृप्ति चाहने
	ब्रह्मरसासवार्थिभिः =	**मनः अलिभिः** = मनरूपी

भमराहरूद्वारा
निषेवितं = सेवन गरिएको छ
यत् = जुन चरणकमलबाट
आशिषः अर्थिनः = कल्याण चाहने
लोकस्य = मानिसहरूमा
वर्षति = आशीर्वादादि रूपमा बर्सन्छ
च = पनि
विश्वबन्धवे = सबैका साथी भएका
तस्मै = त्यस्ता प्रभुसँग
भवान् = हजुर चाहिँ
द्रुह्यति = द्रोह गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– जसको चरणकमलरूप परमानन्द ब्रह्मरस ठुलाठुला महर्षिहरूका ब्रह्मरसास्वादनबाट परमतृप्ति चाहने मनरूपी भमराहरूद्वारा सेवन गरिएको छ, जो कल्याण चाहने मानिसहरूमा आशीर्वाद आदि रूपमा बर्सन्छ, सबैका साथी भएका त्यस्ता प्रभुसँग हजुर चाहिँ द्रोह गर्नुहुन्छ।

किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये
ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने।
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचै-
र्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम्॥ १६॥

पदार्थ–
त्वदन्ये = हजुरदेखि भिन्न अरूले
शिवाख्यम् = नाममात्रको शिव
अशिवं = कामले त अमङ्गल (देखिनुहुने)
तम् = ती शिवलाई
न विदुः किं वा = बुझ्नेनन् कि कसो
ये ब्रह्मादयः = जो ब्रह्मा आदि देवताहरू (हुनुहुन्छ उहाँहरू)
श्मशाने = श्मशानमा
जटाः = जटालाई
अवकीर्य = फिँजाएर
तन्माल्यभस्मनृकपाल्य-वसत्पिशाचैः = खप्परका माला भस्म लगाएर पिशाचरहरूसँग बस्ने
तच्चरणावसृष्टम् = उहाँ शिवको चरणबाट खसेको जललाई
मूर्धभिः = शिरद्वारा
दधति = धारण गर्छन्

वाक्यार्थ– उहाँ केवल नाम मात्रको शिव कामले त अमङ्गलरूप देखिनुहुन्छ भन्ने कुरा हजुरदेखि बाहेक अन्य ब्रह्मा आदि देवताहरूलाई थाहा छैन होला किनभने ब्रह्मा आदि देवताहरूले त श्मशानमा जटा फिँजाएर, खप्परका माला र भस्म लगाएर पिशाचरहरूसँग बस्ने प्रभु शिवकै चरणबाट खसेको जललाई शिरद्वारा धारण गर्दछन्।

विवरण– भगवान् शिवको बाह्य स्वरूप सबै प्रतीकात्मक हुन्। उहाँले चिताभस्म धारण गर्नु, साँढेलाई वाहन बनाउनु, सर्पको माला लगाउनु, भूत, प्रेत आदिलाई आश्रय दिनु आदि सबै नै प्रतीकात्मक कुराहरू हुन्। ती प्रतीकहरू नबुझी उहाँको बाह्य स्वरूपको दक्षले झैँ निन्दा गर्नु आफ्नै अज्ञानको प्रदर्शन गर्नु मात्र हो। भगवान् शिवले चिताको भस्म धारण गर्नु वैराग्यको प्रतीक हो, उहाँको वाहन साँढे धर्मको प्रतीक हो। सर्पको माला लगाउनु विषलाई समेत धारण गर्न सक्ने क्षमता हुनु हो र भूत, प्रेत इत्यादिलाई आश्रय दिनु उहाँको शरणागतवत्सलता हो। जसको

नामस्मरणले नै सबैलाई पवित्र गराउँछ त्यस्ता भगवान् शिवको रहस्यमय आचरणहरूको श्रद्धापूर्वक तात्पर्य बुझ्न खोज्नुपर्छ।

कर्णौ पिधाय निरयाद् यदकल्प ईशे
धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने।
छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चे-
ज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्मः॥ १७॥

पदार्थ–

धर्मावितरि = धर्मको संरक्षक
ईशे = सर्वसमर्थ परमेश्वरमा
असृणिभिः = निरङ्कुश
नृभिः = व्यक्तिहरूद्वारा
अस्यमाने = निन्दाजनक वाग्बाण प्रहार गरेका छन् भने
यत् = यदि
अकल्पे = त्यो निन्दकलाई दण्ड दिन सकिँदैन भने त्यो सभाबाट
कर्णौ = दुईवटै कान
पिधाय = थुनेर
निरयात् = निक्लेर हिँडोस्
प्रभुः = यदि त्यसलाई दण्ड दिन सक्ने सामर्थ्य
चेत् = छ भने (त्यसको)
रुशतीम् = निन्दावाक्य बोल्ने
असतीं = दुष्ट स्वभावको त्यो
जिह्वाम् = जिब्रोलाई
प्रसह्य = जबर्जस्ती
छिन्द्यात् = काटोस् (त्यसो गर्न नसके)
ततः = त्यसपछि
असून् अपि = आफ्नै प्राण पनि
विसृजेत् = त्यागोस्
सः धर्मः = त्यही नै धर्म हो

वाक्यार्थ– कुनै सभामा धर्मका संरक्षक सर्वसमर्थ परमेश्वरलाई निरङ्कुश व्यक्तिहरूद्वारा निन्दाजनक वाग्बाण प्रहार गरिएको छ र यदि त्यो निन्दकलाई दण्ड दिन सकिँदैन भने त्यो सभाबाट दुईवटै कान थुनेर निक्लेर हिँडोस्। यदि त्यसलाई दण्ड दिन सक्ने सामर्थ्य छ भने त्यस्तो निन्दावाक्य बोल्ने दुष्ट स्वभावको त्यो जिब्रोलाई जबर्जस्ती काटोस्। त्यसो गर्न नसके आफ्नै प्राण पनि त्यागोस्, त्यही नै धर्म हो।

अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं
न धारयिष्ये शितिकण्ठगर्हिणः।
जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो
जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते॥ १८॥

पदार्थ–

अतः = त्यसैले
शितिकण्ठगर्हिणः = भगवान् नीलकण्ठको निन्दा गर्ने

तव उत्पन्नम् = तपाईंबाट उत्पन्न भएको
इदं = यो
कलेवरं = शरीरलाई
न धारयिष्ये = म धारण गर्दिनँ
हि = निश्चय नै
मोहात् = नजानीकन
जग्धस्य = खाएको
जुगुप्सितस्य = निषिद्ध
अन्धसः = अन्नको
विशुद्धिम् = शुद्धता (त्यसको)
उद्धरणं = वमन गर्नु नै हुन्छ
प्रचक्षते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– त्यसैले भगवान् नीलकण्ठको निन्दा गर्ने तपाईंबाट उत्पन्न भएको यो शरीरलाई म धारण गर्दिनँ। नजानीकन खाएको निषिद्ध अन्नको शुद्धता त्यसलाई वमन गर्नुमा नै हुन्छ भनेर बताइएको छ।

न वेदवादाननुवर्तते मतिः
स्व एव लोके रमतो महामुनेः।
यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक्
स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत् स्थितः॥ १९॥

पदार्थ–
स्व = आफ्नो
एव = नै
लोके = लोक (आत्मा)मा
रमतः = रमाउने
महामुनेः = महामुनिहरूको
मतिः = बुद्धिले
वेदवादान् = वेदका विधिनिषेधपरक वचनहरूको
न अनुवर्तते = अनुगमन गर्दैन
यथा = जसरी
देवमनुष्ययोः = देवता र मनुष्यको
गतिः = बानीव्यवहार
पृथक् = फरक छ अतः
स्वे एव = आफ्नै
धर्मे = धर्ममा
स्थितः = रहेर
परं = अर्काको धर्मलाई
न क्षिपेत् = आक्षेप नलगाओस्

वाक्यार्थ– आफ्नै आत्मामा रमाउने महामुनिहरूको बुद्धिले वेदका विधिनिषेधपरक वचनहरूको अनुगमन गर्दैन। जसरी देवता र मनुष्यको बानीव्यवहार फरक छ त्यसै गरी ज्ञानी र अज्ञानीको बानीव्यवहार पनि फरक हुन्छ। अतः आफ्नै धर्ममा रहोस् तर अर्काको धर्मलाई आक्षेप नलगाओस्।

विवरण– जो आफैँमा रमाउनेवाला हुनुहुन्छ त्यस्ता भगवान्लाई विधिनिषेधमय 'यो गर्नू, यो नगर्नू' भन्ने वेदवचनहरूको आवश्यकता पर्दैन। समस्त शास्त्रहरू अविद्वान्का लागि हुन्। ज्ञानी त्रिगुणभन्दा माथि उठ्छ तर शास्त्रहरू तीन गुणका प्रतिपादक हुन्छन्। शास्त्रहरू अज्ञानीहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि विधिनिषेधपरक वाक्यहरूको प्रयोग गर्दछन्। वेदको विधिवाक्य भनेका अह्राउने वाक्यहरू हुन् भने निषेध वाक्य भनेका कुनै वस्तुबाट हटाउने वाक्यहरू हुन्। जस्तै **स्वाध्यायोऽध्येतव्यः** (आफ्नो शाखाको वेद पढ्नुपर्छ) यो विधिवाक्य हो भने **भूत्यै न प्रमदितव्यम्**

(कल्याणको बाटोबाट हट्नु हुँदैन), **मा हिंस्यात् सर्वभूतानि** (कुनै पनि प्राणीको हिंसा नगर्नू) यी वाक्यहरू निषेधवाक्य हुन्।

कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं
वेदे विविच्योभयलिङ्गमाश्रितम्।
विरोधि तद् यौगपदैककर्तरि
द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति॥ २०॥

पदार्थ–

प्रवृत्तं = अग्निहोत्र आदि प्रवृत्तिलक्षण र
निवृत्तम् = शम, दम, आदि निवृत्तिलक्षण दुबै
कर्म = कर्महरू
ऋतं = सत्य छन्
वेदे = वेदमा
विविच्य = विवेचना गरेर
उभयलिङ्गम् = रागीलाई प्रवृत्तिप्रधान र विरागीलाई निवृत्तिप्रधान भनी दुबै किसिमको
आश्रितम् = विधान गरिएको छ
एककर्तरि = एउटै कर्तामा
तत् द्वयं = ती दुई कर्म
यौगपदा = एकै पटक
विरोधि = विरोध पर्छ (हुन सक्दैनन्)
तथा अपि च = तर पनि
ब्रह्मणि = ब्रह्मरूप भगवान् शिवमा (दुबै)
कर्म = कर्मले
न ऋच्छति = स्पर्श गर्न सक्दैन

वाक्यार्थ– अग्निहोत्र आदि प्रवृत्तिलक्षण र शम, दम, आदि निवृत्तिलक्षण दुबै कर्महरू सत्य छन्। वेदमा विवेचना गरेर रागीलाई प्रवृत्तिप्रधान र विरागीलाई निवृत्तिप्रधान भनी दुबै किसिमको विधान गरिएको छ। एउटै कर्तामा ती दुई कर्म एकै पटक हुन सक्दैनन् तर ब्रह्मरूप भगवान् शिवलाई ती दुबै कर्मले छुँदैछुँदैनन्।

विवरण– कर्महरू 'उभयलिङ्ग' वा प्रवृत्ति र निवृत्तिरूप हुन्छन्। शम, दम, वैराग्य आदि निवृत्ति धर्म हुन् जसको पालना सनक आदि कुमारहरूले गर्दछन्। यज्ञ, दान आदि प्रवृत्तिधर्म हुन् जसको पालना कश्यप आदि प्रजापति ऋषिहरू गर्दछन्। गीताको छैटौँ अध्यायमा 'आरुरुक्षु' अर्थात् योगमार्गमा लाग्न खोज्नेको लागि कर्म र 'योगारुढ' अर्थात् परमात्मासँग एकाकार भइसकेको भक्तको लागि शमको उपदेश गरिएको छ। यी सम्पूर्ण भिन्नताहरू रुचिको भेदले गर्दा भएका हुन् र ती सबै मार्गहरू नदीहरू समुद्रमा गएर मिलेझैँ एउटै परमात्मामा नै पुग्ने हुन्। साध्यको एकता र साधनको अनेकता वैदिक सनातन परम्पराको विशेषता हो।

मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता
या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः।

तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता

अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः ॥ २१ ॥

पदार्थ–

पितः = हे पिताजी
अस्मदास्थिताः = हामीहरूसँग भएका
पदव्यः = ब्रह्मानन्द वा अणिमा आदि ऐश्वर्य
वः = हजुरहरूजस्ता कर्ममार्गीको लागि
मा = हुँदैन
यज्ञशालासु = यज्ञशालामा
तदन्नतृप्तैः = पुरोडाश आदिले तृप्त भएका
धूमवर्त्मभिः = धूम मार्गबाट जाने
असुभृद्भिः = प्राणधारीहरूले
न ईडिताः = त्यो ऐश्वर्यको प्रशंसा गर्दैनन्
या = जुन
अव्यक्तलिङ्गाः = स्पष्ट कुनै चिह्न नभएका ऐश्वर्यहरू
अवधूतसेविताः = (सनक आदि) अवधूतहरूद्वारा नै सेवन गरिएका छन्

वाक्यार्थ– हे पिताजी ! हामीहरूले चाहेको ब्रह्मानन्द वा अणिमा आदि ऐश्वर्य हजुरहरूजस्ता कर्ममार्गीका लागि हुँदैन। यज्ञशालामा पुरोडाश आदिले तृप्त भएका र धूम मार्गबाट जाने भएका प्राणीहरूले त्यो ऐश्वर्यको प्रशंसा गर्दैनन् जुन अव्यक्त ऐश्वर्यलाई सनक आदि अवधूतहरूले सेवन गर्दछन्।

नैतेन देहेन हरे कृतागसो

देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना ।

व्रीडा ममाभूत् कुजनप्रसङ्गत-

स्तज्जन्म धिग्यो महतामवद्यकृत् ॥ २२ ॥

पदार्थ–

हरे = भगवान्को
कृतागसः = अपराध गर्ने (तपाईंको)
देहोद्भवेन = शरीरबाट उत्पन्न भएको
एतेन = यो
देहेन = शरीरले
अलं = भयो (मलाई पुग्यो)
कुजन्मना = निन्दित यो जन्मको
न = केही काम छैन
कुजनप्रसङ्गतः = तपाईंजस्तो अधमको संसर्गले
अलम् = पुग्यो
मम = मलाई
व्रीडा अभूत् = लाज लाग्यो
यः = जो
महताम् = महान् पुरुषको
अवद्यकृत् = अपराध कर्ता हुनुभयो त्यसैले
तज्जन्म = त्यस्ताबाट जन्म हुनुलाई पनि
धिक् = धिक्कार छ

वाक्यार्थ– भगवान्माथि अपराध गर्ने तपाईंको शरीरबाट उत्पन्न भएको यो शरीरले पुग्यो

मलाई। निन्दित यो जन्मको केही काम छैन। तपाईंजस्तो अधमको संसर्गले पुग्यो। मलाई लाज लाग्यो। महान् शिवको अपराधकर्ता तपाईंजस्तो व्यक्तिबाट जन्म हुनुलाई पनि धिक्कार छ।

गोत्रं त्वदीयं भगवान् वृषध्वजो
दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः।
व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यहं
व्युत्स्रक्ष्य एतत् कुणपं त्वदङ्गजम्॥ २३॥

पदार्थ–

यदा = जब
वृषध्वजः = साँढेलाई वाहन बनाउने
भगवान् = भगवान् शङ्करले
त्वदीयं = तपाईंको
गोत्रं = गोत्रसँग सम्बन्धित गराएर (मलाई)
दाक्षायणी इति = दक्षकन्या भनेर
आह = भन्नुहुन्छ (त्यसबखत)
व्यपेतनर्मस्मितम् = हाँसोठट्टा छोडेर लजाउँदै
सुदुर्मनाः = दुःखित हुनुपर्ने हुन्छ
तत् = त्यसैले
हि = निश्चय नै
अहं = म सती
त्वदङ्गजम् = तपाईंको शरीरबाट उत्पन्न भएको
एतत् = यो
कुणपं = मुर्दा बराबरको शरीरलाई
आशु = छिटै नै
व्युत्स्रक्ष्ये = त्यागदछु

वाक्यार्थ– जब साँढेलाई वाहन बनाउने भगवान् शङ्करले मलाई तपाईंको गोत्रसँग सम्बन्धित गराएर 'दक्षकन्या !' भनेर बोलाउनुहुन्छ त्यसबखत मलाई सबै हाँसोठट्टा बिर्सेर लाजले दुःखित हुनुपर्ने हुन्छ। त्यसैले म तपाईंबाट उत्पन्न भएको यो मुर्दा बराबरको शरीरलाई छिटै नै त्यागदछु।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्
क्षितावुदीचीं निषसाद शान्तवाक्।
स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता
निमील्य दृग्योगपथं समाविशत्॥ २४॥

पदार्थ–

शत्रुहन् = शत्रुसंहारक हे विदुरजी
इति = यसरी
अध्वरे = यज्ञशालामा
दक्षम् = दक्ष प्रजापतिलाई
अनूद्य = भनेर (सतीदेवी)
क्षितौ = भुईंमा
उदीचीं = उत्तर फर्केर
शान्तवाक् = नबोलीकन

निषसाद = बस्नुभयो
पीतदुकूलसंवृता = पहेँलो कपडा ओढेकी सतीदेवी
जलं = जल
स्पृष्ट्वा = छोएर (आचमन गरेर)
दृक् = आँखा
निमील्य = चिम्लिएर
योगपथं = योगको मार्गद्वारा चित्तवृत्तिलाई रोक्दै
समाविशत् = समाधिमा बस्नुभयो

वाक्यार्थ– शत्रुसंहारक हे विदुरजी ! यसरी यज्ञशालामा दक्ष प्रजापतिलाई गाली गरेर सतीदेवी भुईंमा उत्तर फर्केर नबोलीकन बस्नुभयो। पहेँलो कपडा ओढेकी सतीदेवी पानी छोएर आँखा चिम्लिएर योगमार्गद्वारा चित्तवृत्तिलाई रोक्दै समाधिमा बस्नुभयो।

कृत्वा समानावनिलौ जितासना
सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः।
शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं
कण्ठाद् भ्रुवोर्मध्यमनिन्दितानयत्॥ २५॥

पदार्थ–
जितासना = आसनलाई जितेकी
अनिन्दिता = अनिन्दित सतीले (प्राणायामद्वारा)
अनिलौ = प्राण र अपान दुबै वायुलाई
समानौ कृत्वा = एकरूप गराएर नाभिमा रहेको मणिपुर चक्रमा राखेर
नाभिचक्रतः = फेरि नाभिमा रहेको मणिपुर चक्रबाट
सोदानमुत्थाप्य = उदान वायुलाई पनि
हृदि = हृदयमा रहेको अनाहत चक्रमा
स्थाप्य = राखेर
उरसि = छातीमा
स्थितं = रहेको वायुलाई
धिया = कुशलतापूर्वक
कण्ठात् = घाँटीको तलतिर विशुद्ध चक्रमा र
शनैः = बिस्तारै
भ्रुवोः मध्यम् = दुई आँखीभौँको बीचमा रहेको आज्ञाचक्रमा
च = पनि
अनयत् = लैजानुभयो

वाक्यार्थ– आसनलाई जितेकी अनिन्दित सतीले प्राणायामद्वारा प्राण र अपान दुबै वायुलाई एकरूप गराएर नाभिमा रहेको मणिपुर चक्रमा राखेर फेरि त्यहाँबाट उदान वायुलाई पनि हृदयमा रहेको अनाहत चक्रमा राखेर छातीमा रहेको वायुलाई कुशलतापूर्वक घाँटीको तलतिर रहेको विशुद्ध चक्रमा र बिस्तारै दुई आँखीभौँको बीचमा रहेको आज्ञाचक्रमा पुऱ्याउनुभयो।

एवं स्वदेहं महतां महीयसा
मुहुः समारोपितमङ्कमादरात्।
जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी

दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम्॥ २६ ॥

पदार्थ–

एवं = यसरी
महतां = ठुला-ठुला तपस्वीहरूको पनि
महीयसा = अतिपूज्य भएका शङ्करजीद्वारा
आदरात् = अति प्रेमले
मुहुः = बारम्बार
अङ्कम् = आफ्नो काखमा
समारोपितम् = राखिएको
स्वदेहं = आफ्नो शरीरलाई
दक्षरुषा = दक्ष प्रजापतिका रिसले
जिहासती = त्याग्न इच्छा गर्ने
मनस्विनी = दृढ सङ्कल्प भएकी सतीले
गात्रेषु = आफ्नो शरीरमा
अनिलाग्निधारणाम् = वायु सहित अग्नि संयोग
दधार = गराउनुभयो

वाक्यार्थ– यसरी ठुला-ठुला तपस्वीहरूका पनि अतिपूज्य भएका शङ्करजीले अति प्रेमले बारम्बार काखमा राखेको आफ्नो शरीरलाई दक्ष प्रजापतिका रिसले त्याग्न इच्छा गर्ने दृढ सङ्कल्प भएकी सतीले आफ्नो शरीरमा वायुसहित योगाग्नि संयोग गराउनुभयो।

ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं
जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम्।
ददर्श देहो हतकल्मषः सती
सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना॥ २७ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
जगद्गुरोः = जगत्का मालिक
स्वभर्तुः = आफ्ना श्रीमान् भगवान् शङ्करको
चरणाम्बुजासवं = चरणको ध्यानबाट उत्पन्न आनन्दलाई
चिन्तयती = स्मरण गर्दै
सती = सतीदेवीले
अपरम् च = प्रभुको चरणदेखि अतिरिक्त
न ददर्श = केही देख्नुभएन (त्यसपछि)
समाधिजाग्निना = समाधिबाट उत्पन्न अग्निसंयोगले
हतकल्मषः = पाप नष्ट भएको
देहः = शरीर
सद्यः = तत्काल
प्रजज्वाल = डढ्यो

वाक्यार्थ– त्यसपछि सतीदेवीले जगत्का मालिक आफ्ना श्रीमान् भगवान् शङ्करको चरणको ध्यानबाट उत्पन्न आनन्दलाई स्मरण गर्दै प्रभुको चरणदेखि अतिरिक्त केही पनि देख्नुभएन। त्यसपछि समाधिबाट उत्पन्न अग्निसंयोगले पाप नष्ट भएको उहाँको शरीर तत्काल डढ्यो।

तत् पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद्
हा हेति वादः सुमहानजायत।

हन्त प्रिया दैवतमस्य देवी
जहावसून् केन सती प्रकोपिता ॥ २८ ॥

पदार्थ–

तत् = यस प्रकारको	**च** = पनि	**प्रिया** = प्रिय पत्नी
महत् = ज्यादै	**हा हा इति** = हाहाकारपूर्वक	**सती देवी** = सतीदेवीले
अद्भुतं = आश्चर्यलाग्दो कुरा	**सुमहान् वादः** = ठुलो कोलाहल	**केन प्रकोपिता** = दक्ष प्रजापतिले रिस उठाइदिनाले
पश्यतां = हेरिरहेका व्यक्तिहरूका बीचमा	**अजायत** = भयो	**असून्** = प्राणलाई
खे = आकाशमा र	**हन्त** = अत्यन्त खेदको कुरो छ	**जहौ** = त्यागनुभयो
भुवि = भूलोकमा	**दैवतम् अस्य** = देवाधिदेव यी महादेवकी	

वाक्यार्थ– यसप्रकारको ज्यादै आश्चर्यलाग्दो कुरा हेरिरहेका व्यक्तिहरूका बीचमा सतीदेवीको देहत्याग भएको समाचारले आकाशमा र भूलोकमा समेत हाहाकारपूर्वक ठुलो कोलाहल फैलियो। अत्यन्त दुःखको कुरो छ ! दक्षप्रजापतिले रिस उठाइदिनाले देवाधिदेव महादेवकी यी प्रिय पत्नी सतीदेवीले प्राणत्याग गर्नुभयो।

अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत
प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः।
जहावसून् यद्विमतात्मजा सती
मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९ ॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य छ	**महत् अनात्म्यं** = ठुलो मूर्खता	**यद्विमतात्मजा** = जसको तिरस्कारले उनकी आफ्नै छोरी ती सतीले
चराचरं = चराचर जगत्	**पश्यत** = हेर	**असून्** = प्राण
यस्य = जो	**मनस्विनी** = दृढ सङ्कल्प भएकी	**जहौ** = त्यागनुभयो
प्रजापतेः = दक्ष प्रजापतिका	**सती** = सती	
प्रजाः = लालन-पालन गर्नुपर्ने सन्तान हुन् त्यस्तो	**अभीक्ष्णम्** = प्रशस्त	
अस्य = यो दक्षको	**मानम्** = मान दिन	
	अर्हति = योग्य हुनुहुन्थ्यो तर	

वाक्यार्थ– आश्चर्य छ, यो दक्ष प्रजापतिले सन्तानको रूपमा रहेको चराचर जगत्‌को लालन-पालन गर्नुपर्ने। यो दक्षको ठुलो मूर्खता हेर ! जो दृढ सङ्कल्प भएकी सती हुनुहुन्थ्यो उहाँलाई

प्रशस्त मान दिनु पर्नेमा उल्टै तिरस्कार गर्नाले उहाँले प्राण त्यागनुभयो।

सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च
लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति।
यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां
न प्रत्यषेधन् मृतयेऽपराधतः॥ ३०॥

पदार्थ–

दुर्मर्षहृदयः = दुष्ट मन भएको	**अपकीर्तिं** = दुष्कीर्ति	**मृतये** = मर्नको लागि
ब्रह्मध्रुक् = ब्रह्मज्ञानीको द्रोह गर्ने	**अवाप्स्यति** = पाउनेछ	**उद्यतां** = तयार भएकी
पुरुषद्विड् = शङ्करद्वेषी छ	**च** = र	**स्वां** = आफ्नै
सः अयं = यस्तो यो दक्षले	**यत्** = किनभने (यसले)	**अङ्गजां** = छोरी सतीलाई
लोके = लोकमा	**अपराधतः** = आफ्ना अपराधको कारणले	**न प्रत्यषेधन्** = मर्नबाट रोकेन
महतीम् = ठुलो		

वाक्यार्थ– यस्तो यो दक्ष दुष्ट मन भएको, ब्रह्मज्ञानीको द्रोह गर्ने र शङ्करद्वेषी छ। यसले लोकमा ठुलो दुष्कीर्ति पाउनेछ किनभने यसले आफैँले अपराध गर्नाले मर्नको लागि तयार भएकी आफ्नै छोरी सतीलाई मर्नबाट रोकेन।

वदत्येवं जने सत्या दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतम्।
दक्षं तत्पार्षदा हन्तुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः॥ ३१॥

पदार्थ–

सत्या = सतीको	**जने** = मान्छेहरूले	**तत्पार्षदाः** = शिवका पार्षदहरू
अद्भुतम् = आश्चर्यजनक	**वदति** = आपसमा कुरा गर्न थालेपछि	**दक्षं** = दक्षलाई
असुत्यागम् = प्राणत्यागलाई		**हन्तुम्** = मार्नको लागि
दृष्ट्वा = देखेर	**उदायुधाः** = अस्त्रशस्त्र आदि हतियार उठाएका	**उदतिष्ठन्** = उठे
एवं = यसरी		

वाक्यार्थ– सतीको आश्चर्यजनक प्राणत्यागलाई देखेर यसरी मान्छेहरूले आपसमा कुरा गर्न थालेपछि अस्त्रशस्त्र आदि हतियार उठाएका शिवका पार्षदहरू दक्षलाई मार्नका लागि उठे।

तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान् भृगुः।
यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह॥ ३२॥

पदार्थ—

आपततां = आक्रमणको लागि कस्सिएर आएका	**भगवान् भृगुः** = भगवान् भृगुले	**दक्षिणाग्नौ** = दक्षिणाग्निमा
तेषाम् = ती शिवगणको	**यज्ञघ्नघ्नेन** = यज्ञ विध्वंसकलाई नाश गर्ने	**ह** = त्यस समय
वेगं = वेगलाई	**यजुषा** = (अपहतं रक्ष) इत्यादि यज्ञीय मन्त्रले	**जुहाव** = होम गरे
निशाम्य = देखेर		

वाक्यार्थ— आक्रमणको लागि कस्सिएर आएका ती शिवगणको वेगलाई देखेर भगवान् भृगुले यज्ञ विध्वंसकलाई नाश गर्ने 'अपहतं रक्ष' इत्यादि यज्ञीय मन्त्रले दक्षिणाग्निमा होम गरे।

अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ।

ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥ ३३ ॥

पदार्थ—

अध्वर्युणा = अध्वर्यु भृगुले	**प्राप्ताः** = प्राप्त गरेका	**ओजसा** = वेगले
हूयमाने = हवन गर्नेबित्तिकै	**ऋभवः नाम** = ऋभु नामका	**उत्पेतुः** = (यज्ञकुण्डबाट) प्रकट भए
तपसा = तपस्याले	**सहस्रशः** = हजारौँ	
सोमं = चन्द्रलोक	**देवाः** = देवताहरू	

वाक्यार्थ— अध्वर्यु भृगुले हवन गर्नेबित्तिकै पहिले आफ्नो तपस्याले चन्द्रलोक प्राप्त गरेका ऋभु नामका हजारौँ देवताहरू वेगले यज्ञकुण्डबाट प्रकट भए।

तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः ।

हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ ३४ ॥

पदार्थ—

अलातायुधैः = अगुल्टोलाई हतियार बनाएका	**तैः** = ती ऋभुहरूद्वारा	**प्रमथाः** = प्रमथादिगण
ब्रह्मतेजसा = मन्त्रप्रभावले	**हन्यमानाः** = पीडित भएका	**दिशः** = विभिन्न दिशातिर
उशद्भिः = चम्किएका	**सर्वे** = सबै	**भेजुः** = भागे
	सहगुह्यकाः = गुह्यकले सहित	

वाक्यार्थ— अगुल्टोलाई नै हतियार बनाएका, मन्त्रप्रभावले चम्किला भएका ती ऋभुहरूद्वारा पीडित भएका सबै गुह्यक र प्रमथादिगण यताउता भागे।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
सतीदेहोत्सर्गो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

वीरभद्रद्वारा दक्षको यज्ञविध्वंश एवं दक्षवध

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

भवो भवान्या निधनं प्रजापते-
रसत्कृताया अवगम्य नारदात्।
स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभि-
र्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥ १ ॥

पदार्थ–

भवः = भगवान् शङ्करले	**तदध्वरर्भुभिः** = यज्ञकुण्डबाट उत्पन्न ऋभुहरूद्वारा	**च** = पनि
प्रजापतेः = दक्ष प्रजापतिबाट		**नारदात्** = नारदमुनिबाट
असत्कृतायाः = तिरस्कार गरिएकी	**स्वपार्षदसैन्यं** = आफ्ना पार्षदका सेना	**अवगम्य** = थाहा पाएर
		अपारम् = अति भयङ्कर
भवान्याः = सतीको	**विद्रावितं** = छिन्नभिन्न भए भन्ने कुरा	**क्रोधम्** = रिस
निधनं = मृत्यु र		**आदधे** = निकाल्नुभयो

वाक्यार्थ– दक्ष प्रजापतिबाट तिरस्कार गरिएकी सतीको मृत्यु र यज्ञकुण्डबाट उत्पन्न ऋभुहरूद्वारा आफ्ना पार्षदका सेना छिन्नभिन्न भए भन्ने कुरा नारदमुनिबाट थाहा पाएर भगवान् शङ्कर अति नै रिसाउनुभयो।

क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम्।
उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन्
गम्भीरनादो विससर्ज तां भुवि ॥ २ ॥

पदार्थ–

क्रुद्धः = क्रोधले चूर भएका	**धूर्जटिः** = शिवले	**जटां** = जटा
रुद्रः = उग्र रूप धारण गर्ने	**तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम्** = बिजुली र अग्निको जस्तो कान्ति भएको	**उत्कृत्य** = उखेलेर
सः = ती		**सुदष्टौष्ठपुटः** = रिसले ओठ टोक्दै

सहसा = तत्काल
उत्थितः = उफ्रँदै
गम्भीरनादः = हुङ्कार गर्दै र
हसन् = हाँस्दै
तां = त्यो जटालाई
भुवि = भुईंमा
विससर्ज = पछार्नुभयो

वाक्यार्थ– क्रोधले चूर भएर भयानक रूप लिएका ती संहारक शिवले बिजुली र अग्निको जस्तो कान्ति भएको जटा उखेलेर रिसले ओठ टोक्दै तत्काल उफ्रँदै हुङ्कार गर्नुभयो र हाँस्दै त्यस जटालाई भुइँमा पछार्नुभयो।

ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन् दिवं
सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक्।
करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धजः
कपालमाली विविधोद्यतायुधः॥ ३॥

पदार्थ–

ततः = जटालाई भुइँमा पछारेपछि
अतिकायः = ज्यादै ठुलो शरीर भएका (वीरभद्र उत्पन्न भए, उनी)
तनुवा = अति अग्लो शरीरले
दिवं = अन्तरिक्षलाई
स्पृशन् = छुने
सहस्रबाहुः = हजारौँ हात भएको
घनरुक् = बादलजस्तो कालो वर्ण भएका
त्रिसूर्यदृक् = तीनओटा सूर्यझैँ चम्किला आँखा भएका
करालदंष्ट्रः = लामा-लामा दाह्रा भएका
ज्वलदग्निमूर्धजः = दन्केको आगोजस्तो कपाल भएका
कपालमाली = खप्परै-खप्परको माला लगाएका
विविधोद्यतायुधः = विभिन्न हतियार लिएका (थिए)

वाक्यार्थ– जटालाई भुइँमा पछारेपछि ज्यादै ठुलो शरीर भएका, अति अग्लो हुनाले अन्तरिक्षलाई छुने, हजारौँ हात भएका, बादलजस्तो कालो वर्णका, तीनओटा सूर्य चम्के जस्तो चम्किला आँखा भएका, लामा-लामा दाह्रा भएका, दन्केको आगोजस्तो कपाल भएका, खप्परै-खप्परको माला लगाएका, हातमा विभिन्न हतियार लिएका वीरभद्र उत्पन्न भए।

तं किं करोमीति गृणन्तमाह
बद्धाञ्जलिं भगवान् भूतनाथः।
दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां
त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे॥ ४॥

पदार्थ–

किं = (म) के
करोमि = गरूँ
इति = भनेर
गृणन्तम् = भनिरहेका
बद्धाञ्जलिं = हात जोरेका ती वीरभद्रलाई
भगवान् = भगवान्
भूतनाथः = शङ्करले
आह = भन्नुभयो
रुद्र = हे भयङ्कर
भट = मेरा सेवक
त्वम् = तिमी
मद्भटानां = मेरा सेनाहरूमा
अग्रणी = सर्वश्रेष्ठ हौ र
मे = मेरो
अंशकः = अंश पनि हौ (त्यसैले)
सयज्ञं = यज्ञसहित
तं = त्यो
दक्षं = दक्षलाई
जहि = नाश गर

वाक्यार्थ– म के गरूँ भनेर हात जोरेका ती वीरभद्रलाई भगवान् शङ्करले भन्नुभयो– 'हे भयङ्कर ! मेरा सेवक ! तिमी मेरा सेनाहरूमा सर्वश्रेष्ठ हौ र मेरो अंश पनि हौ। त्यसैले यज्ञसहित त्यो दक्षलाई नाश गर।'

आज्ञप्त एवं कुपितेन मन्युना
स देवदेवं परिचक्रमे विभुम्।
मेने तदात्मानमसङ्गरंहसा
महीयसां तात सहः सहिष्णुम्॥ ५॥

पदार्थ–
तात = हे प्रिय विदुरजी
मन्युना = रिसले
कुपितेन = चूर भएका भगवान् शङ्करद्वारा
एवं = यस प्रकार
आज्ञप्तः = आज्ञा पाएका
सः = ती वीरभद्र
विभुम् = सर्वव्यापक
देवदेवं = महादेवलाई
परिचक्रमे = परिक्रमा गर्न लागे
तदा = त्यस बखतमा (उनले)
आत्मानम् = आफूलाई
सङ्गरंहसा = भगवान् शङ्करको साथले तेज प्राप्त भएकाले
महीयसां = ठुला-ठुला वीरहरूको
सहः = पराक्रमलाई पनि
सहिष्णुम् = सामना गर्न सक्ने
मेने = माने

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! रिसले चूर भएका शङ्करजीद्वारा यस प्रकार आज्ञा पाएका ती वीरभद्र सर्वव्यापक महादेवलाई परिक्रमा गर्न लागे। त्यस बखतमा वीरभद्रले आफूलाई भगवान् शङ्करको साथले तेज प्राप्त भएको र ठुला-ठुला वीरहरूको पराक्रमलाई पनि सामना गर्न सक्ने भएको पाए।

अन्वीयमानः स तु रुद्रपार्षदै-
र्भृशं नदद्भिर्व्यनदत् सुभैरवम्।

उद्यम्य शूलं जगदन्तकान्तकं
स प्राद्रवद् घोषणभूषणाङ्घ्रिः ॥ ६ ॥

पदार्थ–

घोषणभूषणाङ्घ्रिः = गोडामा छम्-छम् बज्ने गहना लगाएका
सः = ती वीरभद्र
तु = त
नदद्भिः = हाहाकार गरिरहेका
रुद्रपार्षदैः = रुद्रका अनुचरहरूद्वारा
अन्वीयमानः = अनुगमन गरिएका
भृशं = बारम्बार
सुभैरवम् = डरलाग्दो आवाज गर्दै
व्यनदत् = कराउन लागे
सः = ती वीरभद्र
जगदन्तकान्तकं = संसारको नै संहार गर्ने मृत्युलाई पनि संहार गर्न सक्ने
शूलं = त्रिशूल
उद्यम्य = उठाएर
प्राद्रवत् = (दक्षले यज्ञ गरेको ठाउँतिर) दगुरे

वाक्यार्थ– गोडामा छम्-छम् बज्ने गहना लगाएका ती वीरभद्र हाहाकार गरिरहेका रुद्रका अनुचरहरूलाई पछि लगाएर आफू स्वयं पनि बारम्बार डरलाग्दो आवाज गरेर कराउन लागे र संसारको नै संहार गर्ने मृत्युलाई पनि संहार गर्न सक्ने त्रिशूल लिएर दक्षले यज्ञ गरेको ठाउँतिर दगुरे।

अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः
ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुम्।
तमः किमेतत् कुत एतद् रजोऽभू-
दिति द्विजा द्विजपत्न्यश्च दध्युः ॥ ७ ॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि
ऋत्विजः = (यज्ञशालामा बसेका) ऋत्विक्हरू
यजमानः = दक्षप्रजापति
सदस्याः = अरू सदस्यहरू
द्विजाः = ब्राह्मणहरू र
द्विजपत्न्यः = ब्राह्मणीहरू
च = पनि
उदीच्यां = उत्तर
ककुभि = दिशातिर
रेणुम् = धुलो उडेको
प्रसमीक्ष्य = देखेर
एतत् = यो
तमः = अन्धकार
किम् = के हो ?
एतत् = यो
रजः = धुलो
कुतः = कहाँबाट
अभूत् = आयो
इति = यसो भन्दै (भगवान् रुद्रको डरले थर्थरी काँप्दै)
दध्युः = चिन्तामग्न भए

वाक्यार्थ– त्यसपछि यज्ञशालामा बसेका ऋत्विक्हरू, दक्षप्रजापति, अरू सदस्यहरू ब्राह्मणहरू र ब्राह्मणीहरू पनि उत्तर दिशातिर धुलो उडेको देखेर यो अन्धकार कसरी भयो ? यो धुलो कहाँबाट

आयो ? भन्दै भगवान् रुद्रको डरले थर्थरी काँप्दै चिन्तामग्न भए।

वाता न वान्ति न हि सन्ति दस्यवः
प्राचीनबर्हिर्जीवति होग्रदण्डः।
गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजो
लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥ ८ ॥

पदार्थ–

वाताः = (यतिखेर) हुरी बतास	**प्राचीनबर्हिः** = प्राचीनबर्हि नामका राजा	**रजः** = धुलो
न वान्ति = चलेको छैन	**जीवति** = जीवित छन्	**कुतः** = कहाँबाट आयो
दस्यवः = चोर डाँकाहरू	**गावः** = गाईहरू	**किं** = के
न सन्ति = छैनन्	**न काल्यन्ते** = हिँडाउने वेला पनि होइन (भनेपछि)	**अधुना** = अहिले नै
हि = किनभने (निश्चय नै)	**इदं** = यो	**लोकः** = यो संसार
ह = यस समय		**प्रलयाय कल्पते** = प्रलय हुन आँटेको त होइन
उग्रदण्डः = कठोर दण्ड दिने		

वाक्यार्थ– यतिखेर हुरी बतास पनि चलेको छैन, चोर डाँकाहरू छैनन् किनभने अहिले कठोर दण्ड दिने प्राचीनबर्हि नामका राजा जीवित नै छन्, गाईहरू हिँडाउने वेला पनि होइन, भनेपछि यो धुलो कहाँबाट आयो ? के अहिले नै यो संसारको प्रलय हुन आँटेको त होइन ?

प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता
ऊचुर्विपाको वृजिनस्यैव तस्य।
यत्पश्यन्तीनां दुहितॄणां प्रजेशः
सुतां सतीमवदध्यावनागाम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–

उद्विग्नचित्ताः = व्याकुल चित्त भएका	**प्रजेशः** = प्रजाको पति भएर (पनि यी दक्षले)	**सतीम्** = सतीलाई
प्रसूतिमिश्राः = दक्षपत्नी प्रसूति आदि	**दुहितॄणां** = यतिका छोरीहरूले	**अवदध्यौ** = हेलाँ गरे
स्त्रियः = स्त्रीहरूले	**पश्यन्तीनां** = हेर्दाहेर्दै	**यत्** = यो जे भइरहेको छ त्यो
ऊचुः = भन्न लागे	**अनागाम्** = निरपराध	**तस्य** = त्यही
	सुतां = छोरी	**वृजिनस्य** = पापको
		एव = नै

विपाकः = फल हो

वाक्यार्थ– व्याकुल चित्त भएका दक्षपत्नी प्रसूति आदि स्त्रीहरूले भन्न लागे– 'प्रजाको पति भएर पनि यी दक्षले यतिका छोरीहरूले हेर्दाहेर्दै निरपराध छोरी सतीलाई हेलाँ गरे। यो जे भइरहेको छ त्यो त्यही पापको फल हो।'

यस्त्वन्तकाले व्युप्तजटाकलापः
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः।
वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजा–
नुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १० ॥

पदार्थ–

अन्तकाले = प्रलयकालमा
यः = जो भगवान् शङ्कर
व्युप्तजटाकलापः = झाँक्रा फिँजाएर
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः = आफ्नो त्रिशूलको टुप्पामा दिग्गजहरूलाई उनेर
उच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्न-दिक् = मेघको गर्जनजस्तो भयङ्कर अट्टहासद्वारा दिग्दिगन्तरलाई विदीर्ण गराएर अनि फेरि
उदितास्त्रदोर्ध्वजान् = विभिन्न शस्त्रास्त्रहरू लिएका आफ्ना हातलाई ध्वजा जस्तै
वितत्य = फैलाएर
नृत्यति = नाच्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– प्रलयकालमा भगवान् शङ्कर झाँक्रा फिँजाएर आफ्नो त्रिशूलको टुप्पामा दिग्गज-हरूलाई उनेर मेघको गर्जनजस्तो भयङ्कर अट्टहासद्वारा दिग्दिगन्तरलाई विदीर्ण गराएर अनि विभिन्न शस्त्रास्त्रहरू लिएका आफ्ना हातलाई ध्वजाहरू जस्तै फैलाएर नाच्नुहुन्छ।

अमर्षयित्वा तमसह्यतेजसं
मन्युप्लुतं दुर्विषहं भ्रुकुट्या।
करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं
स्यात् स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥ ११ ॥

पदार्थ–

मन्युप्लुतं = रिसले मुर्मुरिएका
असह्यतेजसं = हेर्नै नसकिने तेज भएका
भ्रुकुट्या = आँखीभौँ खुम्च्याउँदा
दुर्विषहं = असह्य देखिएका
करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं = विकराल दाँतका तेजद्वारा तारा र चन्द्रमा आदिको ज्योतिलाई समेत मलिनो बनाएका
तम् = ती भगवान् शङ्करलाई
अमर्षयित्वा = चिढ्याएर
कोपयतः = रिस उठाइदिने

विधातुः = यी दक्षप्रजापतिको
किं = के
स्वस्ति = कल्याण
स्यात् = होला ? (अहँ हुँदैन)

वाक्यार्थ– रिसले मुर्मुरिएका, हेर्नै नसकिने तेज भएका, आँखीभौँ खुम्च्याएर डरलाग्दा भएका, विकराल दाँतका तेजद्वारा तारा र चन्द्रमा आदिको ज्योतिलाई समेत मलिनो बनाएका ती भगवान् शङ्करलाई चिड्याएर रिस उठाइदिने यी दक्षप्रजापतिको के कल्याण होला ? अहँ हुँदैन।

बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने
जनेन दक्षस्य मुहुर्महात्मनः।
उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो
भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक्॥ १२॥

पदार्थ–

एवम् = यसरी
उद्विग्नदृशा = डरले यता र उता हेरिरहेका
जनेन = व्यक्तिले
बहु = अनेक किसिमका
उच्यमाने = कुरा गर्दागर्दै
महात्मनः = अति धैर्यशाली
दक्षस्य = दक्षको
पर्यक् = चारैतर्फ
दिवि = स्वर्ग (आकाशमा र)
भूमौ च = जमिनमा पनि
भयावहाः = डरलाग्दा
सहस्रशः = हजारौँ
उत्पाततमाः = उत्पातहरू
मुहुः = बारम्बार
उत्पेतुः = देखिन थाले

वाक्यार्थ– यसरी डरले यता र उता हेरिरहेका व्यक्तिहरूले अनेक किसिमका कुरा गर्दागर्दै अति धैर्यशाली दक्षको चारैतर्फ आकाशमा र जमिनमा पनि डरलाग्दा हजारौँ उत्पातहरू बारम्बार देखिन थाले।

टिप्पणी– शास्त्रीय नियम र मर्यादाको उल्लङ्घन गर्नाले जस्तोसुकै धैर्यशाली व्यक्ति पनि विचलित र नष्ट हुन्छ भन्ने देखाउनका लागि यहाँ दक्षको विशेषणका रूपमा **महात्मनः** अर्थात् अति धैर्यशाली पदको प्रयोग गरिएको हो।

तावत् स रुद्रानुचरैर्मखो महान्
नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः।
पिङ्गैः पिशङ्गैर्मकरोदराननैः
पर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत॥ १३॥

पदार्थ–

विदुर = हे विदुरजी
तावत् = त्यसै समयमा
वामनकैः = कोही पुड्के
पिङ्गैः = कोही कैलो वर्ण भएका
पिशङ्गैः = कोही पहैंलो वर्ण भएका
पर्याद्रवद्भिः = यता-उता कुद्ने भएका
उदायुधैः = हतियार उठाउँदै हिँडेका
नानायुधैः = विभिन्न किसिमका हतियार बोकेका
मकरोदराननैः = गोहीको जस्तो पेट र मुख भएका
रुद्रानुचरैः = शङ्करका अनुचरहरूद्वारा
सः = त्यो
महान् = ठुलो
मखः = यज्ञभूमि
अन्वरुध्यत = वरिपरिबाट घेरेर नियन्त्रणमा लिइयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! त्यसै समयमा कोही पुड्का, कोही कैलो वर्ण भएका, कोही पहैंलो वर्ण भएका, यता-उता कुद्दै र विभिन्न किसिमका हतियार उठाउँदै हिँडेका, गोहीको जस्तो पेट र मुख भएका रुद्रानुचरहरूले त्यो ठुलो यज्ञभूमिलाई वरिपरिबाट घेरेर नियन्त्रणमा लिए।

केचिद् बभञ्जुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरे।
सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसम्॥ १४॥

पदार्थ–
केचित् = तिनीहरूमध्ये कसैले
प्राग्वंशं = यज्ञमण्डपको पूर्वपश्चिम तेर्स्याइएको बाँस
बभञ्जुः = भाँचे
तथा = त्यसै गरी
अपरे = अरूले
पत्नीशालां = यजमानका स्त्रीहरू बस्ने अर्को मण्डप भत्काए (कसैले)
सदः = सभामण्डप खतम पारे (कसैले)
आग्नीध्रशालां = अग्नि राखिने मण्डप
तद्विहारं = यजमान दक्षको घर र (कसैले)
महानसम् = भोजनालय आदि
च = पनि (ध्वस्त पारे)

वाक्यार्थ– तिनीहरूमध्ये कसैले यज्ञमण्डपको पूर्वपश्चिम तेर्स्याइएको बाँस भाँचे, त्यसै गरी अरूले यजमानका स्त्रीहरू बस्ने अर्को मण्डप भत्काए, कसैले सभामण्डप खत्तम पारे, कसैले अग्नि राखिने मण्डप, कसैले यजमान दक्षको घर र कसैले भोजनालय आदि पनि ध्वस्त पारे।

रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन्।
कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद् बिभिदुर्वेदिमेखलाः॥ १५॥

पदार्थ–
केचित् = कतिपयले
यज्ञपात्राणि = चमस आदि यज्ञपात्रहरू
रुरुजुः = फुटाए
तथा = त्यसै गरी
एके = केहीले
अग्नीन् = यज्ञकुण्डको आगो
अनाशयन् = निभाए
केचित् = कसैले
कुण्डेषु = कुण्डहरूमा
अमूत्रयन् = पिसाब गरे
वेदिमेखलाः = यज्ञका वेदी र

मेखलाहरूलाई | **बिभिदुः** = भत्काए

वाक्यार्थ– कतिपयले चमस आदि यज्ञपात्रहरू फुटाए, त्यसै गरी कसैले यज्ञकुण्डको आगो निभाए, कसैले कुण्डमा पिसाब गरे अनि कसैले चाहिँ यज्ञका वेदी र मेखलाहरूलाई भत्काए।

अबाधन्त मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन्।
अपरे जगृहुर्देवान् प्रत्यासन्नान् पलायितान्॥ १६ ॥

पदार्थ–

अन्ये = अरूले
मुनीन् = यज्ञमा बसेका मुनिहरूलाई
अबाधन्त = हप्काए
एके = केहीले
पत्नीः = यजमानका पत्नीहरूलाई
अतर्जयन् = गाली गरे
अपरे = अरूले
प्रत्यासन्नान् = त्यहीँ नजिकतिर भएका र
पलायितान् = भाग्न लागेका
देवान् = देवताहरूलाई
जगृहुः = समाते

वाक्यार्थ– कतिपयले यज्ञमा बसेका मुनिहरूलाई हप्काए, केहीले यजमानका पत्नीहरूलाई गाली गरे, अरूले त्यहीँ नजिकतिर भएका र भाग्न लागेका देवताहरूलाई समाते।

भृगुं बबन्ध मणिमान् वीरभद्रः प्रजापतिम्।
चण्डीशः पूषणं देवं भगं नन्दीश्वरोऽग्रहीत्॥ १७ ॥

पदार्थ–

मणिमान् = मणिमान्ले
भृगुं = भृगु ऋषिलाई
बबन्ध = बाँधे
वीरभद्रः = बीरभद्रले
प्रजापतिम् = दक्ष प्रजापतिलाई बाँधे
चण्डीशः = चण्डीशले
पूषणं = पूषा ऋषिलाई बाँधे
नन्दीश्वरः = नन्दीश्वरले
भगं देवं = भग ऋषिलाई
अग्रहीत् = आफ्नो नियन्त्रणमा लिए

वाक्यार्थ– मणिमान्ले भृगु ऋषिलाई बाँधे, वीरभद्रले दक्ष प्रजापतिलाई बाँधे, चण्डेशले पूषा ऋषिलाई बाँधे र नन्दीश्वरले भग ऋषिलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिए।

सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः।
तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाद्रवन्॥ १८ ॥

पदार्थ–

तैः = ती शिवगणद्वारा
ग्रावभिः = ढुङ्गैढुङ्गाद्वारा (त्यहाँका सबै)
सुभृशं = बेसरी
अर्द्यमानाः = पिटिएका
दृष्ट्वा = देखेर
सदिवौकसः = स्वर्गमा रहने देवताहरू सहित
सर्वे = सबै

एव = नै	**ऋत्विजः** = ऋत्विक्हरू	**अद्रवन्** = दौडिए
सदस्याः = यज्ञसभाका सदस्य	**न एकधा** = विभिन्न दिशातिर	

वाक्यार्थ– ती शिवगणद्वारा त्यहाँ उपस्थित सबै व्यक्ति ढुङ्गैढुङ्गाले हिर्काइएका देखेर स्वर्गमा रहने देवताहरू सहित यज्ञसभाका सदस्य सबै नै ऋत्विक्हरू विभिन्न दिशातिर भागाभाग गरे।

जुह्वतः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान् भवः।
भृगोर्लुलुञ्चे सदसि योऽहसच्छ्मश्रु दर्शयन्॥ १९॥

पदार्थ–

यः = जो भृगु	**अहसत्** = हाँसेका थिए ती	**श्मश्रूणि** = दारीजुँगा
सदसि = दक्ष प्रजापतिको यज्ञसभामा	**स्रुवहस्तस्य** = सुरो हातमा लिएका र	**भगवान् भवः** = बलशाली वीरभद्रले
श्मश्रु = दारी	**जुह्वतः** = हवन गरिरहेका	**लुलुञ्चे** = उखेले
दर्शयन् = देखाउँदै	**भृगोः** = भृगु ऋषिको	

वाक्यार्थ– दक्ष प्रजापतिको यज्ञसभामा दारी देखाउँदै हाँस्ने, सुरो हातमा लिएका र हवन गरिरहेका ती भृगु ऋषिको दारीजुँगा बलशाली वीरभद्रले उखेले।

भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुषा भुवि।
उज्जहार सदःस्थोऽक्ष्णा यः शपन्तमसूसुचत्॥ २०॥

पदार्थ–

रुषा = क्रोधले	**उज्जहार** = निकालिदिए	दिइरहेका दक्षलाई
भुवि = भुईंमा	(किनभने)	**अक्ष्णा** = आँखा सन्काएर
पातितस्य = थचारिएका	**यः** = जसले	**असूसुचत्** = सूचना दिएका थिए (उकासेका थिए)
भगस्य = भग ऋषिको	**सदःस्थः** = दक्ष प्रजापतिको यज्ञसभामा	
नेत्रे = दुई आँखा	**शपन्तम्** = शङ्करजीलाई श्राप	
भगवान् = बलशाली वीरभद्रले		

वाक्यार्थ– जसले दक्ष प्रजापतिको यज्ञसभामा शङ्करजीलाई श्राप दिइरहेका दक्षलाई आँखा सन्काएर उकासेका थिए ती भग ऋषिलाई वीरभद्रले क्रोधले भुईंमा थचारेर दुबै आँखा निकालिदिए।

पूष्णश्चापातयद् दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः।
शप्यमाने गरिमणि योऽहसद् दर्शयन् दतः॥ २१॥

पदार्थ–

गरिमणिः = गरिमामय शङ्कर
शप्यमाने = दक्षद्वारा श्राप दिइँदै गर्दा
यः = जो
दतः = दाँत
दर्शयन् = देखाएर
अहसत् = हाँसेका थिए त्यस्ता
पूष्णः = पूषाका
दन्तान् च = दाँतहरूलाई पनि
यथा = जसरी
बलः = बलरामले (अनिरुद्धको विवाहमा)
कालिङ्गस्य = कलिङ्गराजको (दाँत झारिदिन्छन् त्यसै गरी)
हि = निश्चय नै
अपातयत् = दाँत झारिदिए

वाक्यार्थ– गरिमामय शङ्करलाई दक्षले श्राप दिँदै गर्दा जो दाँत देखाएर हाँसेका थिए त्यस्ता पूषाका दाँतहरू वीरभद्रले बलरामले अनिरुद्धको विवाहमा कलिङ्गराजको दाँत झारिदिएझैँ गरी झारिदिए।

आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना।
छिन्दन्नपि तदुद्धर्तुं नाशक्नोत् त्र्यम्बकस्तदा॥ २२॥

पदार्थ–
दक्षस्य = दक्ष प्रजापतिको
उरसि = छातीमाथि
आक्रम्य = चढेर
शितधारेण = अत्यन्त धारिलो
हेतिना = खड्गले
छिन्दन् = काट्दा
अपि = पनि
तदा = त्यस बखतमा
तदुद्धर्तुं = शरीरबाट टाउको छुट्याउन
त्र्यम्बकः = वीरभद्रले
न अशक्नोत् = सकेनन्

वाक्यार्थ– वीरभद्रले दक्ष प्रजापतिको छातीमाथि चढेर अत्यन्त धारिलो खड्गले काट्दा पनि त्यस बखतमा उसको शरीरबाट टाउको छुट्याउन सकेनन्।

शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचं हरः।
विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम्॥ २३॥

पदार्थ–
एवम् = यसरी
अस्त्रान्वितैः शस्त्रैः = विभिन्न शस्त्रास्त्रहरूद्वारा पनि
अनिर्भिन्नत्वचं = कुनै हालतमा नकाटिने दक्षको छाला देखेर
हरः पशुपतिः = भगवान् वीरभद्र
परम् = अत्यन्त
विस्मयं = आश्चर्यमा
आपन्नः = पर्दै
चिरम् = धेरै बेरसम्म
दध्यौ = विचार गर्न लागे

वाक्यार्थ– विभिन्न शस्त्रास्त्रहरूद्वारा पनि यसरी कुनै हालतमा पनि नकाटिने दक्षको छालालाई देखेर भगवान् वीरभद्र अत्यन्त आश्चर्यमा पर्दै धेरै बेरसम्म विचार गर्न लागे।

दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे।

यजमानपशोः कस्य कायात् तेनाहरच्छिरः ॥ २४ ॥

पदार्थ–

सः = सोचिरहेका ती
पशूनां पतिः = पशुहरूका मालिक वीरभद्रले
मखे = यज्ञमा
संज्ञपनं योगं = पशुहरूलाई निमोठेर प्राणवियोग गराउने कुरा
दृष्ट्वा = देखेर (सम्झेर)
यजमानपशोः = यजमानरूपी पशुजस्ता
कस्य = दक्ष प्रजापतिको पनि
शिरः = शिरलाई
तेन = त्यसै गरी
कायात् = शरीरबाट
अहरत् = अलग गराए

वाक्यार्थ– सोचिरहेका एवं पशुहरूका मालिक ती वीरभद्रले यज्ञमा पशुहरूलाई निमोठेर प्राणवियोग गराउने कुरा सम्झेर यजमानरूपी पशु जस्ता दक्ष प्रजापतिको शिर पनि त्यसै गरी निमोठेर शरीरबाट अलग गराए।

साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत् तस्य शंसताम् ।
भूतप्रेतपिशाचानां अन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥

पदार्थ–

तदा = त्यस समयमा
तस्य = ती वीरभद्रको
तत् = त्यो शिरच्छेदनरूप
कर्म = कार्य
शंसताम् = प्रशंसा गरिरहेका
तेषां = ती
भूतप्रेतपिशाचानां = भूतप्रेत र पिशाचहरूको बीच
साधुवादः = राम्रो भयो, गजब भयो भन्ने आवाज आयो
अन्येषां = अरू दक्षपक्षका व्यक्तिहरूमा चाहिँ
तद्विपर्ययः = त्यसको विपरीत, लौ बर्बाद भयो नराम्रो भयो भन्ने आवाज आयो

वाक्यार्थ– त्यस समयमा ती वीरभद्रले गरेको दक्षको शिरच्छेदनरूप कर्मको प्रशंसा गर्ने भूतप्रेत र पिशाचहरू 'राम्रो भयो' 'गजब भयो' भन्न थाले भने अरू दक्षपक्षीय व्यक्तिहरू चाहिँ त्यसको विपरीत 'लौ बर्बाद भयो' 'नराम्रो भयो' भन्न थाले।

जुहावैतच्छिरस्तस्मिन् दक्षिणाग्नावमर्षितः ।
तद् देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद् गुह्यकालयम् ॥ २६ ॥

पदार्थ–

अमर्षितः = ज्यादै रिसाएका वीरभद्रले
एतत् शिरः = दक्षको त्यो टाउकोलाई
तस्मिन् = त्यहीँको
दक्षिणाग्नौ = दक्षिणाग्निमा
जुहाव = हवन गरिदिए (त्यसपछि)
तत् = त्यो
देवयजनं = यज्ञमण्डप आदिलाई पनि
दग्ध्वा = डढाएर भस्म गराएर
गुह्यकालयम् = (कुबेरको निवास) कैलासतिर
प्रातिष्ठत् = लागे

वाक्यार्थ– ज्यादै रिसाएका वीरभद्रले दक्षको त्यो टाउकोलाई त्यहीँको दक्षिणाग्निमा हवन गरिदिए, त्यो यज्ञमण्डप आदिलाई पनि डढाएर त्यसपछि उनी कैलासतिर लागे।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

दक्षयज्ञविध्वंसो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मा आदि देवताहरूले कैलासमा गएर श्रीमहादेवलाई खुसी पार्नु

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः।
शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः॥ १॥
सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः।
स्वयम्भुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन्॥ २॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि
रुद्रानीकैः = रुद्रका अनुचर सेनाहरूद्वारा
पराजिताः = पराजित भएका
शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः = त्रिशूल, पट्टिश, खड्ग, गदा, परिघ, मुङ्ग्रो आदि शस्त्र-अस्त्रहरूद्वारा
सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गाः = सम्पूर्ण अङ्गहरू छिन्नभिन्न भएका
भयाकुलाः = डरले थरथर काँपेका
सर्त्विक्सभ्याः = ऋत्विक् र सभाका अन्य सदस्यहरूसहित
सर्वे = सम्पूर्ण
देवगणाः = देवसमूह
स्वयम्भुवे = ब्रह्माजीलाई
नमस्कृत्य = नमस्कार गरेर
कार्त्स्न्येन = दक्षद्वारा शिवजीको अपमानदेखि यज्ञविध्वंससम्मका
एतत् = यी सबै कुरा
न्यवेदयन् = निवेदन गरे (सुनाए)

वाक्यार्थ– त्यसपछि रुद्रका अनुचर सेनाहरूद्वारा पराजित भएका, त्रिशूल, पट्टिश, खड्ग, गदा, परिघ, मुङ्ग्रो आदि शस्त्र-अस्त्रहरूद्वारा सम्पूर्ण अङ्गहरू छिन्नभिन्न भएका, डरले थरथर काँपेका, ऋत्विक् र सभाका अन्य सदस्यहरूसहित सम्पूर्ण देवसमूहले ब्रह्माजीलाई नमस्कार गरेर दक्षद्वारा शिवजीको अपमानदेखि यज्ञविध्वंससम्मको सबै वृत्तान्त सुनाए।

उपलभ्य पुरैवैतद् भगवानब्जसम्भवः।
नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः॥ ३॥

पदार्थ–

पुरा = यज्ञनाश हुनुभन्दा पहिले
एव = नै
एतत् = यो सबै हुन्छ भन्ने
उपलभ्य = (सर्वज्ञ भएकाले) बुझेर
भगवान् = भगवान्
अब्जसम्भवः = कमलबाट उत्पन्न हुनुभएका ब्रह्मा र
विश्वात्मा = विश्वका आत्मा

नारायणः = भगवान् नारायण
च = पनि
कस्य = दक्षको
अध्वरम् = यज्ञमा
न ईयतुः = जानुभएको थिएन

वाक्यार्थ– यज्ञ नाश हुनुभन्दा पहिले नै त्यहाँ यस्तै हुन्छ भन्ने ज्ञान भएकाले भगवान् ब्रह्मा र विश्वका आत्मा भगवान् नारायण पनि दक्षको यज्ञमा जानुभएको थिएन।

तदाकर्ण्य विभुः प्राह तेजीयसि कृतागसि ।
क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषताम् ॥ ४ ॥

पदार्थ–

तत् = देवताहरूद्वारा निवेदन गरिएको सम्पूर्ण कुरा
आकर्ण्य = सुनेर
विभुः = ब्रह्माजीले
प्राह = भन्नुभयो
तेजीयसि = ज्यादै शक्तिशाली व्यक्तिद्वारा
कृतागसि = अपराध नै गरिए पनि
तत्र बुभूषताम् = ती व्यक्तिमाथि प्रत्यपराध गरेर आफ्नो अभ्युदय चाहने व्यक्तिको
सा = त्यो इच्छा
प्रायेण = प्रायः
क्षेमाय = कल्याणका लागि
न भूयात् = हुँदैन

वाक्यार्थ– देवताहरूद्वारा निवेदन गरिएको सम्पूर्ण कुरा सुनेर ब्रह्माजीले भन्नुभयो– 'ज्यादै शक्तिशाली व्यक्तिद्वारा अपराध नै गरिए पनि ती व्यक्तिमाथि प्रत्यपराध गरेर आफ्नो अभ्युदय चाहने व्यक्तिको त्यो इच्छा प्रायः कल्याणका लागि हुँदैन।'

अथापि यूयं कृतकिल्बिषा भवं
ये बर्हिषो भागभाजं परादुः ।
प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा
क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीताङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–

अथ अपि = यद्यपि
कृतकिल्बिषाः = अपराध गरेका
ये = जो
यूयं = तिमी देवताहरू छौ
बर्हिषः = यज्ञको
भागभाजं = भागको अधिकारी
भवं = भगवान् शङ्करलाई
परादुः = वञ्चित गरायौ (तथापि)
क्षिप्रप्रसादं = अत्यन्त चाँडो खुसी हुने स्वभाव भएका शिवलाई
परिशुद्धचेतसा = शुद्ध हृदयले
प्रगृहीताङ्घ्रिपद्मम् = पाउमा परी माफी मागेर
प्रसादयध्वं = खुसी बनाओ

वाक्यार्थ– तिमी देवताहरूले अपराध गरेका छौ। यज्ञको भागको अधिकारी भगवान् शङ्करलाई

तिमीहरूले वञ्चित गरायौ तर पनि अत्यन्त चाँडो खुसी हुने स्वभाव हुनुभएका शिवलाई पाउमा परी शुद्ध हृदयले माफी मागेर खुसी बनाओ।

आशासाना जीवितमध्वरस्य
लोकः सपालः कुपिते न यस्मिन्।
तमाशु देवं प्रियया विहीनं
क्षमापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः॥ ६॥

पदार्थ–

अध्वरस्य = (यदि तिमीहरू) यज्ञको
जीवितम् = जीवन्तता अर्थात् पुनः आरम्भद्वारा पूर्णता
आशासानाः = चाहन्छौ भने
दुरुक्तैः = दक्षका दुर्वचनहरूद्वारा
हृदि विद्धं = हृदय छिया-छिया भएका
प्रियया विहीनं = प्रिया सतीदेवीसँग वियोग हुनुभएका
यस्मिन् = जो
कुपिते = रिसाएपछि
सपालः = सम्पूर्ण लोकपालले सहित
लोकः = लोक नै
न = रहन सक्दैन त्यस्ता
तम् देवं = उहाँ भगवान् शङ्करसँग
आशु = चाँडो भन्दा चाँडो
क्षमापयध्वं = क्षमायाचना गर

वाक्यार्थ– यदि तिमीहरू यज्ञको पुनः आरम्भद्वारा पूर्णता चाहन्छौ भने दक्षका दुर्वचनहरूद्वारा हृदय छिया-छिया भएका, प्रिया सतीदेवीसँग वियोग हुनुभएका, जो रिसाएपछि सम्पूर्ण लोकपालले सहित लोक नै समाप्त हुन्छ त्यस्ता उहाँ भगवान् शङ्करसँग चाँडोभन्दा चाँडो क्षमायाचना गर।

नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये
ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम्।
विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा
यस्यात्मतन्त्रस्य क उपायं विधित्सेत्॥ ७॥

पदार्थ–

आत्मतन्त्रस्य = अति स्वतन्त्र
यस्य = जो भगवान् शङ्करको
तत्त्वम् = यथार्थ स्वरूपलाई र
बलवीर्ययो = शक्तिसामर्थ्यको
प्रमाणं वा = सीमालाई पनि
अहं = म
न = जान्दिनँ
यज्ञः = इन्द्रले पनि
न = जान्दैनन्
यूयम् = तिमी देवताहरूले
च = पनि
न = जान्दैनौ

ये = जो
अन्ये = अरू
देहभाजः = शरीरधारीहरू र
मुनयः = ऋषिहरूले
च = पनि
न विदुः = जान्न सक्दैनन् (भने यस्तो अवस्थामा)
कः = कसले
उपायं = उहाँलाई खुसी पार्ने उपाय
विधित्सेत् = गर्न सक्ला

वाक्यार्थ– अति स्वतन्त्र भगवान् शङ्करको यथार्थ स्वरूप र शक्तिसामर्थ्यको सीमालाई म जान्दिनँ, इन्द्रले पनि जान्दैनन्, तिमी देवताहरूले पनि जान्दैनौ, अरू शरीरधारीहरू र ऋषिहरूले पनि जान्न सक्दैनन् भने यस्तो अवस्थामा कसले उहाँलाई खुसी पार्ने उपाय गर्न सक्ला ?

स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः
समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ।
ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः
कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८ ॥

पदार्थ–
सः = ती
अजः = ब्रह्माजीले
सुरान् = देवताहरूलाई
इत्थम् = यस्तो
आदिश्य = बताएर
तैः सप्रजेशैः = ती प्रजापतिहरूले सहित
पितृभिः = पितृहरूद्वारा
समन्वितः = युक्त भएर
स्वधिष्ण्यात् = आफ्नो लोकबाट
पुरद्विषः = त्रिपुरान्तक
प्रभोः = शिवको
प्रियं = अत्यन्त प्रिय
निलयं = वासस्थान
अद्रिप्रवरं = पर्वतहरूमा श्रेष्ठ
कैलासम् = कैलास पर्वततिर
ययौ = जानुभयो

वाक्यार्थ– ब्रह्माजी देवताहरूलाई यस्तो बताएर ती प्रजापतिहरू एवं पितृहरूले सहित भएर आफ्नो लोकबाट त्रिपुर भस्म गर्नुहुने शिवको अत्यन्त प्रिय वासस्थान भएको पर्वतहरूमा श्रेष्ठ कैलास पर्वततिर जानुभयो ।

जन्मौषधितपोमन्त्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ।
जुष्टं किन्नरगन्धर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥ ९ ॥

पदार्थ–
जन्मौषधितपोमन्त्रयोगसिद्धैः = सिद्धकुलमा जन्मनाले, औषधिको प्रयोगले, तपस्याले, मन्त्रको प्रयोगले र योगको बलले सिद्ध भएका व्यक्तिहरू
नरेतरैः = मनुष्यदेखि भिन्न देवताहरूद्वारा
जुष्टं = सेवन गरिएको तथा
किन्नरगन्धर्वैः = गन्धर्व, किन्नरहरू र
अप्सरोभिः = अप्सराहरूद्वारा पनि

सदा = सधैँ
वृतं = ढाकिइरहेको (रमाइलो भएकाले घुमफिर गरिएको)

वाक्यार्थ– सिद्धकुलमा जन्मनाले, औषधिको प्रयोगले, तपस्याले, मन्त्रको प्रयोगले र योगको बलले सिद्ध भएका व्यक्तिहरू, मनुष्यदेखि भिन्न देवताद्वारा सेवन गरिएको तथा गन्धर्व, किन्नर एवं अप्सराहरूद्वारा सधैँ भ्रमण गरिने कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

नानामणिमयैः शृङ्गैर्नानाधातुविचित्रितैः।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः॥ १० ॥

पदार्थ–
नानाधातुविचित्रितैः = विभिन्न प्रकारका धातुहरूले विचित्र भएको
नानामणिमयैः = धेरै प्रकारका मणिले बनेको
नानाद्रुमलतागुल्मैः = विभिन्न वृक्ष, लता, झाङ् आदिले युक्त
नानामृगगणावृतैः = धेरै खालका मृगका बथानले भरिएको

वाक्यार्थ– विभिन्न प्रकारका धातुहरूले विचित्र भएको, धेरै प्रकारका मणिले बनेको, विभिन्न वृक्ष, लता आदिले युक्त, धेरै खालका मृगका बथानले भरिएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

नानामलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभिः।
रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम्॥ ११ ॥

पदार्थ–
नानामलप्रस्रवणैः = धेरै निर्मल जलका झरनाले युक्त
नानाकन्दरसानुभिः = धेरै गुफा र टाकुराहरूले युक्त
शृङ्गैः = अग्ला-अग्ला शिखरहरूले युक्त कैलासपर्वत
रमणैः = आफ्ना प्रेमीका साथ
विहरन्तीनां = विहार गर्ने
सिद्धयोषिताम् = सिद्धका पत्नीहरूका लागि
रमणं = अत्यन्त प्यारो थियो

वाक्यार्थ– धेरै निर्मल जलका झरना, गुफा र टाकुराहरू एवं अग्ला-अग्ला शिखरहरूले युक्त, आफ्ना प्रेमीका साथ विहार गर्ने सिद्धका पत्नीहरूका लागि अत्यन्त प्यारो कैलास पर्वतलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

मयूरकेकाभिरुतं मदान्धालिविमूर्च्छितम्।
प्लाविते रक्तकण्ठानां कूजितैश्च पतत्त्रिणाम्॥ १२ ॥

पदार्थ–
मयूरकेकाभिरुतं = मयूरका शब्दहरूद्वारा गुञ्जायमान
मदान्धालिविमूर्च्छितम् = रसले मत्त भमराहरूद्वारा शब्दायमान
रक्तकण्ठानां = कोइलीहरूको
प्लावितैः = लामो स्वरले र

पतत्त्रिणाम् = चराहरूको
कूजितैः = कलरब ध्वनिले
च = पनि गुञ्जायमान

वाक्यार्थ– मयूरका शब्दहरूद्वारा गुञ्जायमान, रसले मत्त भमराहरूद्वारा शब्दायमान, कोइलीहरूको लामो स्वरले र चराहरूको कलरव ध्वनिले पनि गुञ्जायमान भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

आह्वयन्तमिवोद्धस्तैर्द्विजान् कामदुघैर्द्रुमैः।
व्रजन्तमिव मातङ्गैर्गृणन्तमिव निर्झरैः॥ १३॥

पदार्थ–

उद्धस्तैः = हात उठाएका (अग्ला-अग्ला)
कामदुघैः द्रुमैः = कल्पवृक्षहरूले
द्विजान् = चराहरूलाई
आह्वयन्तम् इव = बोलाएको हो कि भनेझैं
मातङ्गैः = ठुलाठुला हात्तीहरूले गर्दा मानौं कैलास नै
व्रजन्तम् इव = हिँडेको हो कि झैं लाग्ने
निर्झरैः = झरनाहरूको आवाजद्वारा
गृणन्तम् इव = बोलिरहेको हो कि जस्तो लाग्ने

वाक्यार्थ– हात उठाएका अग्ला-अग्ला कल्पवृक्षहरूले चराहरूलाई बोलाएका हुन् कि भनेझैं लाग्ने, ठुलाठुला हात्तीहरू हिँड्नाले मानौं कैलास नै हिँडेको हो कि झैं लाग्ने र झरनाहरूको आवाजले गर्दा कैलास पर्वत नै बोलिरहेको हो कि जस्तो लाग्ने त्यस्तो कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

मन्दारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितम्।
तमालैः शालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः॥ १४॥

पदार्थ–

मन्दारैः = बकाइनो
पारिजातैः = पारिजात
च = र
सरलैः = सल्लो वृक्षले तथा
तमालैः = तेजपात
च = र
शालतालैः = साल र ताड
कोविदारासनार्जुनैः = कोइरालो, विजयसाल र खरी आदि वृक्षहरूद्वारा
च = पनि
उपशोभितम् = अत्यन्त शोभित

वाक्यार्थ– बकाइनो, पारिजात, सल्लो, तेजपात, साल, ताड, कोइरालो, विजयसाल र खरी आदि वृक्षहरूद्वारा पनि अत्यन्त शोभित कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

चूतैः कदम्बैर्नीपैश्च नागपुन्नागचम्पकैः।
पाटलाशोकबकुलैः कुन्दैः कुरबकैरपि॥ १५॥

पदार्थ–

चूतैः = आँप
कदम्बैः = कदम
नीपैः = नीम
नागपुन्नागचम्पकैः = नागकेशर, चिलाउने, चाँप आदि
च = र
पाटलाशोकबकुलैः = चम्पा, अशोक, मौलसरी
कुन्दैः = जाई तथा
कुरबकैः = रातो कपूरनली (आदि वृक्ष एवं पुष्पहरूद्वारा)
अपि = पनि सुशोभित

वाक्यार्थ– आँप, कदम, नीम, नागकेशर, चिलाउने, चाँप आदि र चम्पा, अशोक, मौलसरी, जाई तथा रातो कपूरनली आदि वृक्ष एवं पुष्पहरूद्वारा पनि सुशोभित कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वररेणुकजातिभिः।
कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मण्डितम्॥ १६॥

पदार्थ–

स्वर्णार्णशतपत्रैः = सुनगाभा, सयपत्री
च = र
वररेणुकजातिभिः = अलैँची, मालती आदि
कुब्जकैः = कुब्जक र
मल्लिकाभिः = चमेली आदि
च = तथा
माधवीभिः = वासन्ती आदि लहराहरूद्वारा
च = पनि
मण्डितम् = अत्यन्त सुशोभित भएको

वाक्यार्थ– सुनगाभा, सयपत्री, अलैँची, मालती आदि फूलहरूद्वारा र कुब्जक, चमेली, वासन्ती आदि लहराहरूद्वारा पनि अत्यन्त सुशोभित भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

पनसोदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः।
भूर्जैरोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जम्बुभिः॥ १७॥

पदार्थ–

पनसोदुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः = कटहर, डुम्री, पिपल, पाखरी, बर, हिङ् आदि वृक्षहरूले तथा
भूर्जैः = भोज वृक्ष र
ओषधिभिः = अन्य औषधिका वृक्षहरूद्वारा
च = र
पूगैः = सुपारी
राजपूगैः = राजपुग
जम्बुभिः = जामुनु आदिका वृक्षहरूद्वारा युक्त भएको

वाक्यार्थ– कटहर, डुम्री, पिपल, पाखरी, वर, हिङ्, भोजवृक्ष र विभिन्न औषधिका वृक्ष सुपारी, राजपुग एवं जामुनु आदिका वृक्षहरूद्वारा युक्त भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेङ्गुदैः ।
द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः ॥ १८ ॥

पदार्थ–
खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः = खजुरी, अँवारा, आँप, आदि र
प्रियालमधुकेङ्गुदैः = प्रियाल, महुवा, चिउरी आदिका वृक्षहरूद्वारा
वेणुकीचकैः = निगाले बाँस आदि
अन्यैः = अरू
द्रुमजातिभिः = विभिन्न जातका रूखहरूद्वारा
च = पनि
राजितं = सुशोभित भएको

वाक्यार्थ– खजुरी, अँवारा, आँप, प्रियाल, महुवा, चिउरी आदिका वृक्षहरू र निगाले बाँस आदि अरू विभिन्न जातका रूखहरूद्वारा पनि सुशोभित भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः ।
नलिनीषु कलं कूजत् खगवृन्दोपशोभितम् ॥ १९ ॥

पदार्थ–
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्र-वनर्द्धिभिः = सेतो कमल, नीलकमल, रातमा फुल्ने कमल र सयपत्री आदिले युक्त
नलिनीषु = तलाउहरूमा
कलं कूजत् = कलरव ध्वनि गर्ने
खगवृन्दोपशोभितम् = चराहरूको समूहद्वारा सुशोभित

वाक्यार्थ– सेतो कमल, नीलकमल, रातमा फुल्ने कमल र सयपत्री आदिले युक्त तलाउहरूमा कलरव ध्वनि गर्ने चराहरूको समूहद्वारा पनि सुशोभित भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेन्द्रैर्ऋक्षशल्यकैः ।
गवयैः शरभैर्व्याघ्रै रुरुभिर्महिषादिभिः ॥ २० ॥

पदार्थ–
मृगैः = मृगहरूद्वारा
शाखामृगैः = वानरहरूद्वारा
क्रोडैः = बँदेलहरूद्वारा
मृगेन्द्रैः = सिंहहरूद्वारा
ऋक्षशल्यकैः = भालु र दुम्सीहरूद्वारा
गवयैः = चौँरी गाई
शरभैः = हात्तीका छावाद्वारा
व्याघ्रैः = बाघहरूद्वारा
रुरुभिः = कृष्णसार र
महिषादिभिः = अर्ना आदिले युक्त भएको

वाक्यार्थ– मृग, वानर, बँदेल, सिंह, भालु, दुम्सी, चौँरी गाई, हात्तीका छावा, बाघ, कृष्णसार र अर्ना आदिले युक्त भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

कर्णान्त्रैकपदाश्वास्यैर्निर्जुष्टं वृकनाभिभिः ।
कदलीखण्डसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् ॥ २१ ॥

पदार्थ–
कर्णान्त्रैकपदाश्वास्यैः = कर्णान्त्र, एकपद, अश्वमुख
वृकनाभिभिः = ब्वाँसो, कस्तुरी मृग आदिद्वारा
निर्जुष्टं = निवास गरिएको
कदलीखण्डसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् = केराको घारीले चारैतर्फ घेरिएको सरोवरको तटको शोभाले सुशोभित

वाक्यार्थ– कर्णान्त्र, एकपद, अश्वमुख, ब्वाँसो, कस्तुरी मृग आदिद्वारा निवास गरिएको र केराको घारीले चारैतर्फ घेरिएको सरोवरको तटको शोभाले सुशोभित भएको कैलासलाई देखेर देवताहरू आश्चर्यचकित भए।

पर्यस्तं नन्दया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ।
विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः ॥ २२ ॥

पदार्थ–
सत्याः = सतीदेवीले
स्नानपुण्यतरोदया = स्नान गर्नाले त्यसको पुण्यप्रभावयुक्त जल भएको
नन्दया = नन्दा नामक नदीले
पर्यस्तं = घेरिएको
भूतेशगिरिं = शिवको पर्वत (कैलास)लाई
विलोक्य = देखेर
विबुधाः = देवताहरू
विस्मयं ययुः = अत्यन्त आश्चर्यमा परे

वाक्यार्थ– सतीदेवीले स्नान गर्नाले त्यसको पुण्य प्रभावले भरिएको जलले युक्त नन्दा नामक नदीले घेरिएको कैलास पर्वतलाई देखेर देवताहरू अत्यन्त आश्चर्यमा परे।

ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीम् ।
वनं सौगन्धिकं चापि यत्र तन्नाम पङ्कजम् ॥ २३ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस कैलास पर्वतमा
ते = ती देवताहरूले
रम्याम् = अत्यन्त मनोहर
अलकां = अलका नामक
पुरीम् = नगरी र
सौगन्धिकं नाम = सौगन्धिक नामको
वनं = वन
अपि = पनि (देखे)
यत्र = जुन वनमा
तन्नाम = सौगन्धिक नै नामको
पङ्कजम् = कमलको फूल
च = पनि
वै = साँच्चै
ददृशुः = देखे

वाक्यार्थ– त्यस कैलास पर्वतमा ती देवताहरूले अत्यन्त मनोहर अलका नामक नगरीलाई र सौगन्धिक नामको वन र त्यसै वनमा सौगन्धिक नामकै कमलको फूल पनि देखे।

नन्दा चालकनन्दा च सरितौ बाह्यतः पुरः।

तीर्थपादपदाम्भोजरजसातीव पावने॥ २४॥

पदार्थ–

तीर्थपाददाम्भोजरजसा =	**नन्दा** = नन्दा	**पुरः** = अलकापुरीको
भगवान्को चरणकमलको	**च** = र	**बाह्यतः** = बाहिरी भागमा
धुलोले	**अलकनन्दा च** = अलकनन्दा	बगेका छन्
अतीव पावने = अत्यन्त पवित्र	नामका	
भएका	**सरितौ** = दुईओटा नदी	

वाक्यार्थ– भगवान्को चरणकमलको धुलोले अत्यन्त पवित्र भएका नन्दा र अलकनन्दा नामका दुईओटा नदी अलकापुरीको बाहिरी भागमा बगेका छन्।

ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः।

क्रीडन्ति पुंसः सिञ्चन्त्यो विगाह्य रतिकर्शिताः॥ २५॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी	**स्वधिष्ण्यतः** = आ–आफ्ना	**विगाह्य** = डुबेर
रतिकर्शिताः = रतिक्रीडाले गर्दा	स्थानबाट	**पुंसः** = आफ्ना पतिहरूलाई
थाकेका	**अवरुह्य** = ओर्लिएर	**सिञ्चन्त्यः** = जलले सेचन गर्दै
सुरस्त्रियः = देवाङ्गनाहरू	**ययोः** = जुन नन्दा र अलकनन्दा	**क्रीडन्ति** = खेल्दछन्
(थकाइ मेटाउनका लागि)	नदीमा	

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! रतिक्रीडाले गर्दा थाकेका देवाङ्गनाहरू थकाइ मेटाउनका लागि आ–आफ्ना स्थानबाट ओर्लिएर ती नन्दा र अलकनन्दा नदीमा डुबेर आफ्ना पतिहरूलाई जलले सेचन गर्दै खेल्दछन्।

ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुङ्कुमपिञ्जरम्।

वितृषोऽपि पिबन्त्यम्भः पाययन्तो गजा गजीः॥ २६॥

पदार्थ–

तत्स्नानविभ्रष्टनवकुङ्कुम-	**ययोः** = जुन दुई नदी नन्दा र	**अपि** = भए पनि
पिञ्जरम् = ती सुराङ्गनाहरूले	अलकनन्दाको	**गजाः** = हात्तीहरूले
स्नान गर्नाले उनीहरूको शृङ्गार	**अम्भः** = पानी	**गजीः** = हस्तिनी (ढोई)हरूलाई
पखालिनाले पहेँलो भएको	**वितृषः** = तिर्खा नलागेका	**पाययन्तः** = पियाउँदै

पिबन्ति = आफैँ पनि पिउँछन्

वाक्यार्थ– ती सुराङ्गनाहरूले स्नान गर्दा उनीहरूको शृङ्गार पखालिनाले पहेँलो भएको नन्दा र अलकनन्दाको त्यो पानी तिर्खा नलागे पनि हात्तीहरूले हस्तिनीहरूलाई पियाउँदै आफैँ पनि पिउँछन्।

तारहेममहारत्नविमानशतसङ्कुलाम्।
जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनम्॥ २७॥

पदार्थ–

तारहेममहारत्नविमानशत-सङ्कुलाम् = चाँदी, सुन तथा अन्य मणिमाणिक्य आदिले रचित सयौँ विमानले व्याप्त भएको	**पुण्यजनस्त्रीभिः** = यक्षका स्त्रीहरूद्वारा **जुष्टां** = सेवन गरिएको त्यो अलकापुरी **यथा** = जसरी	**सतडिद्घनम्** = बिजुलीले सहित मेघ भएको **खं** = आकाशजस्तै देखियो

वाक्यार्थ– चाँदी, सुन तथा अन्य मणिमाणिक्य आदिले रचित सयौँ विमानले व्याप्त भएको, यक्षका स्त्रीहरूद्वारा सेवन गरिएको त्यो अलकापुरी बिजुली चम्केको वेलाको मेघयुक्त आकाशजस्तै देखियो।

हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगन्धिकं च तत्।
द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः॥ २८॥
रक्तकण्ठखगानीकस्वरमण्डितषट्पदम्।
कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदण्डजलाशयम्॥ २९॥
वनकुञ्जरसङ्घृष्टहरिचन्दनवायुना।
अधि पुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः॥ ३०॥
वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः।
प्राप्ताः किम्पुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद् ददृशुर्वटम्॥ ३१॥

पदार्थ–

यक्षेश्वरपुरीं = कुबेरको यस्तो विचित्रको अलकापुरीलाई	**तत्** = उक्त **सौगन्धिकं** = सौगन्धिक वनलाई	**चित्रमाल्यफलच्छदैः** = विचित्रका फलफुलहरूले र

कामदुघैः द्रुमैः = कल्पवृक्षहरूले युक्त
हृद्यं = सुन्दर
वनं = वनलाई
च = पनि
हित्वा = छोडेर (अगाडि गएपछि)
ते = ती देवताहरूले
रक्तकण्ठखगानीकस्वरमण्डित-षट्पदम् = कोइलीका स्वरले युक्त भँवराका मनोहर ध्वनिले गुञ्जिएको
कलहंसकुलप्रेष्ठं = रजहाँसका समूहहरूद्वारा सेवित
खरदण्डजलाशयम् = कमलका फूलले सुशोभित तलाउ (पनि जहाँ छ)
वनकुञ्जरसङ्घृष्टहरिचन्दन-वायुना = जङ्गली हात्तीहरूले आफ्नो गण्डस्थल दल्दा चन्दनका बोक्राहरू ताछिनाले प्रकटित हरिचन्दनको गन्धले सुगन्धित वायुले
पुण्यजनस्त्रीणां = यक्षपत्नीहरूको
मनः = मनलाई
मुहुः = बारम्बार
अधि = ज्यादै
उन्मथयन् = विक्षिप्त बनाउने
वैदूर्यकृतसोपानाः = नीलम मणिद्वारा सिँढी बनाइएका
उत्पलमालिनीः = कमलै कमलको मालाले युक्त भएका
किम्पुरुषैः = किम्पुरुषहरूद्वारा
प्राप्ताः = प्राप्त गरिरहेका
वाप्यः = तलाउहरू
दृष्ट्वा = देखेपछि (त्यसको)
आरात् = नजिकै
वटम् = एउटा वटवृक्ष पनि
ददृशुः = देखे

वाक्यार्थ– कुबेरको यस्तो विचित्रको अलकापुरीलाई, उक्त सौगन्धिक वनलाई एवं विचित्रका फलफूलयुक्त र कल्पवृक्षहरूले युक्त सुन्दर वनलाई पनि छोडेर देवताहरू अगाडि गए। त्यसपछि उनीहरूले कोइलीका स्वरले युक्त भँवराका मनोहर ध्वनिले गुञ्जिएको, रजहाँसका समूहहरूद्वारा सेवित कमलका फूलले सुशोभित तलाउ भएको ठाउँ र जङ्गली हात्तीहरूले आफ्नो गण्डस्थल दल्दा चन्दनका बोक्राहरू ताछिनाले उत्पन्न हरिचन्दनको गन्धले सुगन्धित भएको वायुले यक्षपत्नीहरूको मनलाई बारम्बार विक्षिप्त बनाएको देखे। ती देवताहरूले नीलम मणिद्वारा बनाइएका सिँढी र कमलै-कमलको मालाले युक्त भएका तलाउहरू किम्पुरुषहरूले सेवन गरिरहेको देखेपछि नजिकै एउटा वटवृक्ष पनि देखे।

स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः।
पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः॥ ३२॥

पदार्थ–
सः = त्यो वटवृक्ष
योजनशतोत्सेधः = सय योजन अग्लो
पादोनविटपायतः = पचहत्तर योजनसम्म हाँगाहरू फिँजारिएको थियो
पर्यक्कृताचलच्छायः = त्यसैले त्यसको चारैतिर सधैँ अविचल छाया रहिरहन्थ्यो
तापवर्जितः = कहिल्यै पनि ताप नआउने
निर्नीडः = पक्षीहरूका गुँडहरूले रहित थियो

वाक्यार्थ– त्यो वटवृक्ष सय योजन अग्लो र पचहत्तर योजनसम्म हाँगाहरू फिँजारिएको थियो।

त्यसैले त्यसको चारैतिर सधैँ अविचल छाया रहिरहन्थ्यो। कहिल्यै पनि ताप नआउने त्यो वृक्षमा पक्षीहरूका गुँडहरू पनि थिएनन्।

तस्मिन् महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः।
ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तकम्॥ ३३॥

पदार्थ–

सुराः = देवताहरूले
तस्मिन् = त्यस्तो
महायोगमये = महायोगमय
मुमुक्षुशरणे = मुमुक्षुहरूको शरण भएको (त्यस वृक्षमुनि)
त्यक्तामर्षम् = सारा रिस त्यागेका
अन्तकम् = यमराज
इव = जस्ता
आसीनं = बसिरहनुभएका
शिवम् = शङ्करलाई
ददृशुः = देखे

वाक्यार्थ– देवताहरूले त्यस्तो महायोगमय र मुमुक्षुहरूको शरण भएको त्यस वृक्षमुनि सारा रिस त्यागेका यमराज जस्तो भएर बसिरहनुभएका शङ्करलाई देखे।

सनन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम्।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम्॥ ३४॥

पदार्थ–

सनन्दनाद्यैः = सनन्दन आदि
शान्तैः = शान्त
महासिद्धैः = महासिद्धहरूद्वारा
गुह्यकरक्षसाम् = यक्षराक्षसका
भर्त्रा = स्वामी कुबेरद्वारा तथा
सख्या = उनका साथीहरूद्वारा
उपास्यमानं = उपासना गरिएका शङ्करजी
संशान्तविग्रहम् = अत्यन्त शान्त शरीर भएका
च = पनि हुनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– सनन्दन आदि शान्त महासिद्धहरूद्वारा र यक्षराक्षसका स्वामी कुबेर एवं उनका साथीहरूद्वारा पनि उपासना गरिनुभएका अत्यन्त शान्तस्वरूप भगवान् शिवलाई देवताहरूले देखे।

विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम्।
चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमङ्गलम्॥ ३५॥

पदार्थ–

विद्यातपोयोगपथम् = उपासना, तपस्या, अष्टाङ्गयोग आदिको मार्गलाई
आस्थितं = स्वीकार गर्नुभएका
तम् = ती
अधीश्वरम् = संसारका मालिक
वात्सल्यात् = वात्सल्य प्रेमका कारण
लोकमङ्गलम् = संसारको मङ्गल गर्ने
विश्वसुहृदं = सबैका मित्र
चरन्तं = घुमिरहने

वाक्यार्थ– उपासना, तपस्या, अष्टाङ्गयोग आदिको मार्गलाई स्वीकार गर्नुभएका; संसारका

मालिक, वात्सल्य प्रेमका कारण संसारको मङ्गल गर्ने, सबैका मित्र, घुमिरहने स्वभाव भएका भगवान् शिवलाई देवताहरूले देखे।

लिङ्गं च तापसाभीष्टं भस्मदण्डजटाजिनम्।
अङ्गेन सन्ध्याभ्ररुचा चन्द्रलेखां च बिभ्रतम्॥ ३६॥

पदार्थ–

सन्ध्याभ्ररुचा = सन्ध्याकालीन मेघको जस्तो कान्तियुक्त
अङ्गेन = अङ्गले
तापसा = तपस्वीहरूद्वारा
अभीष्टं = मन पराइने
भस्मदण्डजटाजिनम् = खरानी, लौरो, जटा र मृगचर्म आदि
लिङ्गं = चिह्नहरू
च = र
चन्द्रलेखां च = चन्द्रकला पनि
बिभ्रतम् = धारण गर्नुभएका

वाक्यार्थ– सन्ध्याकालीन मेघको जस्तो कान्तियुक्त आफ्ना अङ्गमा तपस्वीहरूले मन पराउने खरानी, लौरो, जटा र मृगचर्म आदि चिह्नहरू र चन्द्रकला पनि धारण गर्नुभएका भगवान् शिवलाई देवताहरूले देखे।

उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनम्।
नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छते शृण्वतां सताम्॥ ३७॥

पदार्थ–

पृच्छते = प्रश्न गरिरहेका
नारदाय = नारद मुनिलाई
शृण्वतां = सुनिरहेका
सताम् = सज्जनहरूलाई
सनातनम् = सनातन
ब्रह्म = ब्रह्मको
प्रवोचन्तं = उपदेश गरिरहनुभएका
दर्भमय्यां = कुशले बनेको
बृस्यां = व्रतीको लागि योग्य आसनमा
उपविष्टं = बसेका

वाक्यार्थ– कुशद्वारा निर्मित र व्रतीको लागि योग्य आसनमा बसेर आफूसँग प्रश्न गरिरहेका नारद मुनिलाई र सुनिरहेका सज्जनहरूलाई पनि सनातन ब्रह्मको उपदेश गरिरहनुभएका शिवलाई ब्रह्मा आदि देवताहरूले देखे।

कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि।
बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया॥ ३८॥

पदार्थ–

दक्षिणे = दायाँ
उरौ = जाँघमा
सव्यं = बायाँ
पादपद्मं = चरणकमल (राखेर)
जानुनि = घुँडामा
बाहुं = हात
कृत्वा = टेकाएका
च = र
प्रकोष्ठे = दायाँ हातको

अग्रभागमा	**तर्कमुद्रया** = चोरी औँलालाई बुढी औँलामा मिलाई तर्कमुद्रामा	**आसीनं** = बस्नुभएका
अक्षमालाम् = रुद्राक्षको माला लिएका तथा		

वाक्यार्थ– दायाँ जाँघमा बायाँ चरणकमल राखेर घुँडामा हात टेकाएका र दायाँ हातको अग्रभागमा रुद्राक्षको माला लिनुभएका तथा तर्कमुद्रामा बस्नुभएका भगवान् शिवलाई ब्रह्मा आदि देवताहरूले देखे।

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं
व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम्।
सलोकपाला मुनयो मनूना-
माद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः॥ ३९॥

पदार्थ–

योगकक्षाम् = काष्ठनिर्मित योगपट्टको	**मनूनाम्** = मननशीलहरूमा	**सलोकपालाः** = लोकपालहरूले सहित
आश्रितं = सहारा लिएका	**आद्यं** = श्रेष्ठ	**मुनयः** = मुनिहरूले
ब्रह्मनिर्वाणसमाधिम् = ब्रह्मनिर्वाणको समाधिमा	**मनुं** = मननशील	**प्रणेमुः** = नमस्कार गरे
व्युपाश्रितं = रहिरहनुभएका	**तं** = ती	
	गिरिशं = भगवान् शङ्करलाई	
	प्राञ्जलयः = अञ्जलि बाँधेका	

वाक्यार्थ– काष्ठनिर्मित योगपट्टको सहारा लिनुभएका, ब्रह्मनिर्वाणको समाधिमा रहिरहनुभएका, मननशीलहरूमा श्रेष्ठ ती भगवान् शङ्करलाई अञ्जलि बाँधेका लोकपाल एवं मुनिहरूले नमस्कार गरे।

स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं
सुरासुरेशैरभिवन्दिताङ्घ्रिः।
उत्थाय चक्रे शिरसाभिवन्दन-
मर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः॥ ४०॥

पदार्थ–

सुरासुरेशैः = देवता र असुरहरूद्वारा	**अभिवन्दिताङ्घ्रिः** = पूजित चरणयुक्त	**सः** = उहाँ भगवान् शङ्करले
		तु = त

आत्मयोनिं = ब्रह्माजीलाई
आगतम् = आउनुभएको
उपलभ्य = देखेर
यथा एव = जसरी
अर्हत्तमः = अत्यन्त पूज्य
विष्णुः = भगवान् विष्णुले (वामन अवतारमा)
कस्य = प्रजापति कश्यपलाई नमस्कार गर्नुभयो त्यसै गरी)
उत्थाय = आसनबाट उठेर
शिरसा = शिर झुकाएर
अभिवन्दनम् = नमस्कार
चक्रे = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– देवता र असुरहरूद्वारा पूजित चरणयुक्त भगवान् शङ्करले ब्रह्माजीलाई आउनुभएको देखेर अत्यन्त पूज्य भगवान् विष्णुले जसरी वामन अवतारमा प्रजापति कश्यपलाई आफ्नो आसनबाट उठेर शिर झुकाएर नमस्कार गर्नुभएको थियो त्यसै गरी नमस्कार गर्नुभयो।

तथापरे सिद्धगणा महर्षिभि-
र्ये वै समन्तादनु नीललोहितम्।
नमस्कृतः प्राह शशाङ्कशेखरं
कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
तथा = त्यसै गरी
नीललोहितम् अनु = शङ्करका पछाडि
समन्तात् = चारैतिर
ये = जो
अपरे = अरू
सिद्धगणाः = सिद्धगणहरू (रहेका थिए तिनीहरूद्वारा र)
महर्षिभिः = महर्षिहरूद्वारा
नमस्कृतः = नमस्कार गरिनुभएका
आत्मभूः = ब्रह्माजी
कृतप्रणामं = नमस्कार गरिनुभएका
शशाङ्कशेखरं = शङ्करलाई
प्रहसन् इव = हाँसेझैं गरी
वै = निश्चय नै
प्राह = भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यसै गरी शङ्करका पछाडि चारैतिर जो अरू सिद्धगणहरू रहेका थिए तिनीहरू र महर्षिहरूद्वारा नमस्कार गरिनुभएका ब्रह्माजीले देवताहरूद्वारा नमस्कार गरिनुभएका भगवान् शङ्करलाई हाँस्दै भन्न लाग्नुभयो।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः।
शक्तेः शिवस्य च परं यत् तद् ब्रह्म निरन्तरम्॥ ४२॥

पदार्थ–
विश्वस्य = प्राकृत र अप्राकृत
जगतः = सम्पूर्ण जगत्को
योनिबीजयोः = माता-

पितास्वरूप भएका	**परं** = टाढा	**तत्** = त्यो तत्त्वस्वरूप
शक्तेः = प्रकृति र	**यत्** = जो	**त्वाम्** = हजुर
शिवस्य = पुरुषभन्दा	**निरन्तरम्** = सधैँ रहिरहने	**ईशं** = शिवलाई
च = पनि	**ब्रह्म** = ब्रह्मतत्त्व छ	**जाने** = म जान्दछु

वाक्यार्थ– हे देव ! प्राकृत र अप्राकृत सम्पूर्ण जगत्का माता-पितास्वरूप प्रकृति र पुरुषभन्दा पनि टाढा जो सधैँ रहिरहने ब्रह्मतत्त्व छ त्यो तत्त्व हजुर हुनुहुन्छ भनेर म जान्दछु।

त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः स्वरूपयोः।
विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो यथा॥ ४३॥

पदार्थ–

भगवन् = हे प्रभु	**शिवशक्त्योः** = शिव र शक्तिको	**सृजसि** = उत्पन्न गराउनुहुन्छ
यथा = जसरी	**स्वरूपयोः** = स्वरूप हुनुभएका	**पासि** = रक्षा गर्नुहुन्छ र
उर्णपटः = माकुराले	**त्वम्** = हजुर	**अत्सि** = अन्त्यमा आफैँमा लीन
क्रीडन् = खेल्दै (जाल फैलाउँदै	**एव** = नै	पनि गराउनुहुन्छ
पछि आफैँमा लीन गराउँछ त्यसै	**एतत्** = यो	
गरी)	**विश्वं** = चराचरात्मक जगत्लाई	

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! जसरी माकुराले खेल्दै, जाल फैलाउँदै, पछि आफैँमा लीन गराउँछ त्यसै गरी शिव र शक्तिको स्वरूप हुनुभएका हजुरले नै यो चराचरात्मक जगत्लाई उत्पन्न गराउनुहुन्छ, रक्षा गर्नुहुन्छ र अन्त्यमा आफैँमा लीन पनि गराउनुहुन्छ।

त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये
दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम्।
त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो
यान् ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः॥ ४४॥

पदार्थ–

धर्मार्थदुघाभिपत्तये = धर्म र	**त्वम्** = हजुरले	**एव** = नै
अर्थको प्राप्ति गराउने वेदको	**एव** = नै	**सेतवः** = वर्णाश्रमधर्मलाई
रक्षाका लागि	**अध्वरम्** = यज्ञको	**लोके** = लोकमा
दक्षेण = दक्ष प्रजापतिरूप	**ससर्जिथ** = सृजना गर्नुभयो	**अवसिताः च** = व्यवस्थित पनि
सूत्रेण = सूत्रलाई निमित्त बनाएर	**त्वया** = हजुरले	गर्नुभयो

यान् = जुन मर्यादालाई
धृतव्रताः = नैष्ठिक
ब्राह्मणाः = ब्राह्मणहरूले
श्रद्दधते = श्रद्धापूर्वक अनुष्ठान गर्छन्

वाक्यार्थ– धर्म र अर्थको प्राप्ति गराउने वेदको रक्षाका लागि दक्ष प्रजापतिरूप सूत्रलाई निमित्त बनाएर हजुरले नै यज्ञको सृजना गर्नुभयो र हजुरले नै वर्णाश्रमधर्मलाई लोकमा व्यवस्थित गर्नुभयो जुन मर्यादालाई नैष्ठिक ब्राह्मणहरूले श्रद्धापूर्वक अनुष्ठान गर्छन्।

त्वं कर्मणां मङ्गल मङ्गलानां
कर्तुः स्म लोकं तनुषे स्वः परं वा।
अमङ्गलानां च तमिस्रमुल्बणं
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित्॥ ४५॥

पदार्थ–
मङ्गल = हे मङ्गलस्वरूप भगवान्
त्वं = हजुर नै
मङ्गलानां = शुभ
कर्मणां = कर्म
कर्तुः = गर्ने व्यक्तिलाई
लोकं = स्वर्ग आदि लोक
वा = अथवा
परं = मोक्ष आदि पद र
अमङ्गलानां च = पाप कर्म गर्नेहरूलाई
उल्बणं = घोर
तमिस्रम् = तमिस्र आदि नरक पनि
तनुषे स्म = प्रदान गर्नुहुन्छ
केन = कुनै कारणले
तत् एव = त्यही फल
कस्यचित् = कुनै व्यक्तिका लागि
विपर्ययः = विपरीत पनि हुन्छ

वाक्यार्थ– हे मङ्गलस्वरूप भगवान्! हजुर नै शुभ कर्म गर्ने व्यक्तिलाई स्वर्ग आदि लोक अथवा मोक्ष आदि पद र पाप कर्म गर्नेहरूलाई घोर तमिस्र आदि नरक पनि प्रदान गर्नुहुन्छ। कुनै कारणले त्यही फल पनि कुनै व्यक्तिका लागि विपरीत पनि हुन्छ।

न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां
भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव।
भूतानि चात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां
प्रायेण रोषोऽभिभवेद् यथा पशुम्॥ ४६॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
त्वच्चरणार्पितात्मनां = आफूलाई हजुरमा अर्पण गरिसकेका

सर्वेषु = सम्पूर्ण
भूतेषु = प्राणीहरूमा
तव = हजुरकै स्वरूप
अभिपश्यतां = देख्ने भएका
सतां = सज्जनहरूलाई र
भूतानि = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई
च = पनि
आत्मनि = परमात्मरूप हजुरमा
अपृथग्दिदृक्षतां = अभिन्न रूपले देख्ने व्यक्तिहरूलाई
प्रायेण = धेरैजसो
रोषः = क्रोधले
पशुम् = पशुहरूलाई
यथा = जसरी
न अभिभवेत् = आफ्नो वशमा राख्न सक्दैन

वाक्यार्थ– आफूलाई हजुरमा नै अर्पण गरिसकेका, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा हजुरकै स्वरूप देख्ने सज्जनहरूलाई र सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई पनि परमात्मरूप हजुरमा अभिन्न रूपले देख्ने व्यक्तिहरूलाई क्रोधले पशुहरूलाई आफ्नो वशमा राखेझैं गरी आफ्नो वशमा राख्न सक्दैन।

पृथग्धियः कर्मदृशो दुराशयाः
परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशम्।
परान् दुरुक्तैर्वितुदन्त्यरुन्तुदा-
स्तान् मावधीद् दैववधान् भवद्विधः॥ ४७॥

पदार्थ–
पृथग्धियः = भेददर्शी
कर्मदृशः = कर्ममा आसक्त
दुराशयाः = खराब नियत भएका
परोदयेन = अर्काको उन्नतिले
अनिशम् = सधैं
अर्पितहृद्रुजः = हृदयमा डाह हुने
अरुन्तुदाः = मर्मभेदी व्यक्तिहरू
दुरुक्तैः = दुर्वचनहरूद्वारा
परान् = अरूलाई
वितुदन्ति = दुःख दिन्छन्
दैववधान् = भाग्यद्वारा नै मारिइसकेका
तान् = ती व्यक्तिहरूलाई
भवद्विधः = हजुरहरू जस्ता व्यक्तिले
मा अवधीत् = मार्नु उचित छैन

वाक्यार्थ– भेददर्शी, कर्ममा आसक्त, खराब नियत भएका र अर्काको उन्नतिले सधैं हृदयमा डाह हुने त्यस्ता मर्मभेदी व्यक्तिहरू दुर्वचनहरूद्वारा अरूलाई दुःख दिन्छन्। भाग्यद्वारा ठगिएका हुनाले ती व्यक्तिहरूलाई हजुरहरू जस्ता व्यक्तिले मार्नु उचित छैन।

यस्मिन् यदा पुष्करनाभमायया
दुरन्तया स्पृष्टधियः पृथग्दृशः।
कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपां
न साधवो दैवबलात् कृते क्रमम्॥ ४८॥

पदार्थ–

दुरन्तया = अत्यन्त प्रबल
पुष्करनाभमायया = कमलनाभ भगवान् विष्णुको मायाशक्तिले
स्पृष्टधियः = बुद्धि मलीन भएका व्यक्तिहरू
यस्मिन् = जुनकुनै ठाउँमा
यदा = जुनसुकै समयमा
पृथग्दृशः = भेददर्शी नै हुन्छन् (तिनीहरूलाई)
तत्र = त्यस अवस्थामा
साधवः = साधुहरूले
अनुकम्पया = दयापूर्वक
कृपां = कृपा
हि = नै
कुर्वन्ति = गर्दछन्
दैवबलात् = दैवको अधीनमा रहनाले
कृते = तिनीहरूद्वारा गरिएको काममा (अवरोध पुऱ्याउन)
न क्रमम् = पराक्रम गर्दैनन्

वाक्यार्थ– कमलनाभ भगवान् विष्णुको अत्यन्त प्रबल मायाशक्तिले बुद्धि मलीन भएका व्यक्तिहरू जुनकुनै ठाउँमा र जुनसुकै समयमा पनि भेददर्शी नै हुन्छन्। त्यस अवस्थामा साधुहरूले तिनीहरूमाथि कृपा नै गर्दछन्। दैवको अधीनमा रहनाले तिनीहरूद्वारा गरिएको काममा साधुहरू अवरोध पुऱ्याउन प्रयास गर्दैनन्।

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया
दुरन्तयास्पृष्टमतिः समस्तदृक्।
तया हतात्मस्वनुकर्मचेतः
स्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४९ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे शङ्कर
भवान् = हजुर
तु = त
परमस्य पुंसः = परमपुरुष भगवान्को
दुरन्तया = अत्यन्त प्रभावशाली
मायया = मायाद्वारा
अस्पृष्टमतिः = चित्त मोहित नगरिएका हुनुहुन्छ
समस्तदृक् = सर्वज्ञ हुनुहुन्छ
तया = त्यस्तो मायाशक्तिले
हतात्मस्वनुकर्मचेतः = मोहित हुनाले कर्ममा आसक्त चित्त भएका व्यक्तिहरूमा
इह = यहाँ
स्वनुग्रहं = अनुग्रह
कर्तुम् = गर्नको लागि
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे शङ्कर ! हजुरलाई त परमपुरुष भगवान्को अत्यन्त प्रभावशाली मायाले मोहित गर्दैन, हजुर सर्वज्ञ हुनुहुन्छ। त्यसैले त्यस्तो मायाशक्तिले मोहित हुनाले कर्ममा आसक्त भएका व्यक्तिहरूमाथि हजुरले अनुग्रह गरिदिनुहोस्।

कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भो-
स्त्वयासमाप्तस्य मनो प्रजापतेः।

न यत्र भागं तव भागिनो ददुः
कुयज्विनो येन मखो निनीयते ॥ ५० ॥

पदार्थ–

भोः मनः = हे भगवान्	**अध्वरस्य** = यज्ञको	**तव** = हजुरलाई
त्वया = हजुरद्वारा (वीरभद्र आदिद्वारा)	**उद्धरणं** = उद्धार	**भागं** = भाग
हतस्य = मारिएका हुनाले	**कुरु** = गर्नुहोस्	**न ददुः** = दिएनन्
असमाप्तस्य = समाप्त हुन नसकेको	**यत्र** = जुन यज्ञमा	**येन** = जुन कारणले गर्दा
प्रजापतेः = दक्ष प्रजापतिको	**कुयज्विनः** = दुष्ट याजकहरूले	**मखः** = यज्ञ
	भागिनः = यज्ञभागको भागी हुनुभएका	**निनीयते** = विध्वंस गराइयो

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुरद्वारा (वीरभद्रद्वारा) दक्ष प्रजापति मारिएका हुनाले समाप्त हुन नपाएको उनको त्यस यज्ञको हजुर उद्धार गर्नुहोस् जुन यज्ञमा दुष्ट याजकहरूले यज्ञभागको भागी हुनुभएका हजुरलाई भाग दिएनन् र त्यही कारणले गर्दा यज्ञ विध्वंस गराइयो।

जीवताद् यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः।
भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ॥ ५१ ॥

पदार्थ–

अयं = यो	**अक्षिणी** = आँखा	**रोहन्तु** = उम्रून् र
यजमानः = यजमान दक्ष	**प्रपद्येत** = पाऊन्	**पूष्णः** = पूषाको
जीवतात् = बाँचोस्	**भृगोः** = भृगु ऋषिको	**दन्ताः च** = दाँतहरू पनि
भगः = भग ऋषिले	**श्मश्रूणि** = दाह्री–जुँगा	**पूर्ववत्** = पहिलाको जस्तै होऊन्

वाक्यार्थ– यो यजमान दक्ष बाँचोस्, भग ऋषिले आँखा पाऊन्, भृगु ऋषिका दाह्री–जुँगा उम्रून् र पूषाका दाँतहरू पनि पहिलाका जस्तै होऊन्।

देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः।
भवतानुगृहीतानामाशु मन्योऽस्त्वनातुरम् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

मन्यः = हे रुद्रदेव	पत्थर आदिले	**भवता** = हजुरद्वारा
आयुधाश्मभिः = शस्त्र, अस्त्र र	**भग्नगात्राणाम्** = अङ्गभङ्ग भएका	**अनुगृहीतानाम्** = कृपाले

अनुगृहीत भएका	**च** = पनि	**अस्तु** = होस्
ऋत्विजां = याजकहरूका	**आशु** = चाँडै नै	
देवानां = देवताहरूका लागि	**अनातुरम्** = स्वास्थ्यलाभ	

वाक्यार्थ– हे रुद्रदेव ! शस्त्र, अस्त्र र पत्थर आदिले अङ्गभङ्ग भएका, हजुरद्वारा कृपाले अनुगृहीत भएका याजकहरूको र देवताहरूको पनि चाँडै नै स्वास्थ्यलाभ होस्।

एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै।
यज्ञस्ते रुद्र भागेन कल्पतामद्य यज्ञहन्॥ ५३॥

पदार्थ–

रुद्र = हे शङ्कर	**ते** = हजुरको नै भाग	**अद्य** = आज
अध्वरस्य = यज्ञको	**अस्तु** = होस्	**यज्ञः** = यज्ञ
यत् = जुन	**यज्ञहन्** = यज्ञनाश गर्ने	**वै** = निश्चय नै
उच्छिष्टः = बाँकी रहेको	**रुद्र** = हे रुद्र	**कल्पताम्** = पूरा होस्
एषः = यो	**ते** = हजुरको	
भागः = भाग छ, त्यो सबै	**भागेन** = यज्ञभागले गर्दा	

वाक्यार्थ– हे शङ्कर ! यज्ञको जुन बाँकी रहेको भाग छ, त्यो सबै हजुरका नै भाग होऊन्। यज्ञनाश गर्ने हे रुद्र ! हजुरलाई यज्ञभाग समर्पण गर्नाले आज यज्ञ निश्चय नै पूरा होस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
रुद्रसान्त्वनं नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

दक्ष प्रजापतिको यज्ञको पूर्णता

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ।

अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥ १ ॥

पदार्थ–

महाबाहो = हे विदुरजी
इति = यसरी
अजेन = ब्रह्माजीद्वारा
अनुनीतेन = अनुनय विनयद्वारा
परितुष्यता = खुसी गराइनुभएका
भवेन = शङ्करजीले
प्रहस्य = केही हाँस्दै
श्रूयताम् = सुन्नुहोस्
इति = भनेर
अभ्यधायि = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यसरी ब्रह्माजीद्वारा अनुनय-विनयद्वारा खुसी गराइनुभएका शङ्करजीले केही हाँस्दै 'सुन्नुहोस्' भनेर भन्नुभयो।

श्रीमहादेव उवाच (श्रीमहादेवले भन्नुभयो)

नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिन्तये ।

देवमायाभिभूतानां दण्डस्तत्र धृतो मया ॥ २ ॥

पदार्थ–

प्रजेश = हे ब्रह्माजी (म)
देवमायाभिभूतानां = भगवान्को मायाशक्तिले मोहित भएका
बालानां = दक्ष जस्ता अज्ञानीहरूको
अघं = अपराधलाई
न वर्णये = वर्णन गर्दिनँ र
न अनुचिन्तये = सोच्दा पनि सोच्दिनँ
मया = मैले (त केवल मर्यादा राखनका लागि मात्र)
तत्र = त्यो दक्षको यज्ञमा
दण्डः धृतः = दण्ड दिएको हुँ

वाक्यार्थ– हे ब्रह्माजी ! म भगवान्को मायाशक्तिले मोहित भएका दक्ष जस्ता अज्ञानीहरूको अपराधलाई वर्णन गर्दिनँ र त्यस विषयमा सोच्दा पनि सोच्दिनँ। मैले त केवल मर्यादा राखनका लागि मात्र त्यो दक्षको यज्ञमा दण्ड दिएको हुँ।

प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः ।

मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

दग्धशीर्ष्णः = शिर डढिसकेका
प्रजापतेः = दक्ष प्रजापतिको
अजमुखं = बोकाको मुख भएको
शिरः = टाउको
भवतु = होस्
भगः = आँखा निकालिएका भग ऋषिले
मित्रस्य = मित्रनामक देवताका
चक्षुषा = आँखाले
बर्हिषः = यज्ञको
स्वं = आफ्नो
भागं = भाग
ईक्षेत = देखून्

वाक्यार्थ– शिर डढिसकेका दक्ष प्रजापतिको बोकाको मुख भएको टाउको होस्। आँखा निकालिएका भग ऋषिले मित्रनामक देवताका आँखाले यज्ञको आफ्नो भाग देखून्।

पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ।
देवाः प्रकृतसर्वाङ्गा ये म उच्छेषणं ददुः ॥ ४ ॥

पदार्थ–

पूषा = दाँत भाँचिएका पूषा ऋषि
तु = चाहिँ
पिष्टभुक् = पिठो खाने होऊन् अथवा
यजमानस्य = यजमानकै
दद्भिः = दाँतहरूद्वारा
जक्षतु = खाऊन्
ये = जो
देवाः = देवताहरूले
मे = मलाई
उच्छेषणं = यज्ञको अवशिष्ट भाग
ददुः = दिए (ती सबै)
प्रकृतसर्वाङ्गा = पहिलाको जस्तै सबै अङ्गहरू ठीक भएका होऊन्

वाक्यार्थ– दाँत भाँचिएका पूषा ऋषि चाहिँ पिठो खाने होऊन् अथवा यजमानकै दाँतहरूद्वारा खाऊन्। जो देवताहरूले मलाई यज्ञको अवशिष्ट भाग दिए ती देवताका सबै अङ्गहरू पहिलाको जस्तै ठीक होऊन्।

बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ।
भवन्त्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥ ५ ॥

पदार्थ–

अन्ये च = अरू बाँकी रहेका
अध्वर्यवः = याज्ञिकहरू (जसको हातका केही अंश काटिएका छन् तिनीहरू)
अश्विनोः = अश्विनीकुमारको
बाहुभ्याम् = हातद्वारा र (जसको हात पाखुरादेखि नै काटिएका छन् तिनीहरू)
पूष्णः = पूषाको
हस्ताभ्यां = हातद्वारा
कृतबाहवः = हातको काम सम्पन्न गर्ने
भवन्तु = होऊन् (साथै)
भृगुः = भृगु ऋषि
बस्तश्मश्रुः = बोकाको दारी जुँगावाला
भवेत् = होऊन्

वाक्यार्थ– अरू बाँकी रहेका याज्ञिकहरू जसको हातका केही अंश काटिएका छन् तिनीहरू अश्विनीकुमारको हातद्वारा र जसको हात पाखुरादेखि नै काटिएका छन् तिनीहरू पूषाको हातद्वारा हातको काम सम्पन्न गर्ने होऊन्। साथै भृगु ऋषि बोकाको दारी जुँगावाला होऊन्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम्।

परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन्॥ ६॥

पदार्थ–

तात = हे विदुर	**श्रुत्वा** = सुनेर	**साधु साधु इति** = धन्य होस् धन्य होस् यसो
अथ = त्यसपछि	**परितुष्टात्मभिः** = अति प्रसन्न मन भएका	**अब्रुवन्** = भने
तदा = त्यस समयमा	**सर्वाणि** = सम्पूर्ण	
मीढुष्टमोदितम् = भगवान् शङ्करको कुरा	**भूतानि** = यज्ञकर्ता प्राणीले	

वाक्यार्थ– हे विदुर ! त्यसपछि भगवान् शङ्करको कुरा सुनेर अति प्रसन्न मन भएर याज्ञिकसहित सबै प्राणीले 'धन्य होस् धन्य होस् !' भने।

ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः।

भूयस्तद् देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः॥ ७॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि	**ऋषिभिः सह** = अन्य ऋषिहरू सहित	**भूयः तत्** = फेरि पनि त्यो
मीढ्वांसम् = शङ्करजीलाई	**शुनासीराः** = देवताहरू	**देवयजनं** = यज्ञभूमिमा
आमन्त्र्य = प्रार्थना गरेर		**ययुः** = गए
समीढ्वद्वेधसः = शङ्करजी, ब्रह्माजी तथा		

वाक्यार्थ– त्यसपछि शङ्करजीलाई मन्त्रणा र प्रार्थना गरेर शङ्करजी, ब्रह्माजी तथा अन्य ऋषिहरूले सहित देवताहरू फेरि पनि त्यो यज्ञभूमिमा गए।

विधाय कार्त्स्न्येन च तद् यदाह भगवान् भवः।

सन्दधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः॥ ८॥

पदार्थ–

भगवान् = भगवान्	**भवः** = शङ्करले	**यत् आह** = जे भन्नुभयो

तत् = त्यो	**कस्य** = दक्ष प्रजापतिको	**शिरः** = टाउको
कात्स्न्र्येन = सबै कुरा	**कायेन** = शरीरसँग	**च** = पनि
विधाय = गरिसकेपछि (भगवान् शङ्करकै आज्ञाअनुसार)	**सवनीयपशोः** = यज्ञको पशु बोकाको	**सन्दधुः** = जोडिदिए

वाक्यार्थ– भगवान् शङ्करले जे भन्नुभयो त्यो सबै कुरा गरिसकेपछि भगवान् शङ्करकै आज्ञाअनुसार दक्ष प्रजापतिको शरीरसँग यज्ञको पशु बोकाको टाउको जोडिदिए।

सन्धीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः।
सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडम्॥ ९॥

पदार्थ–

शिरसि = शिर	**सद्यः** = तत्कालै	**मृडम्** = शङ्करलाई
सन्धीयमाने = जोडिदिएपछि	**सुप्तः इव** = सुतेको व्यक्ति (निद्राबाट ब्युझिएझैं)	**च** = पनि
रुद्राभिवीक्षितः = शङ्करजीद्वारा कृपादृष्टिले हेरिएका	**उत्तस्थौ** = उठे र	**ददृशे** = देखे
दक्षः = दक्ष प्रजापति	**अग्रतः** = आफ्नो अगाडि	

वाक्यार्थ– शिर जोडिदिएपछि शङ्करजीद्वारा कृपादृष्टिले हेरिएका दक्ष प्रजापति तत्कालै सुतेको व्यक्ति निद्राबाट ब्युझिएझैं उठे र आफ्नो अगाडि शङ्करलाई देखे।

तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः।
शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः॥ १०॥

पदार्थ–

वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा = शङ्करजीको द्वेष गर्नाले मलिन आत्मा भएका	**शिवावलोकात्** = शङ्करजीको कृपादृष्टिले	सरोवर जस्तो
प्रजापतिः = दक्ष प्रजापति	**तदा** = त्यस बखतमा नै	**अमलः** = स्वच्छ
	शरद्ध्रद इव = शरद् ऋतुको	**अभवत्** = भए

वाक्यार्थ– शङ्करजीको द्वेष गर्नाले मलिन आत्मा (मन) भएका दक्ष प्रजापति शङ्करजीको कृपादृष्टिले तत्काल शरद् ऋतुको सरोवर जस्तो स्वच्छ भए।

भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः।
औत्कण्ठ्याद् बाष्पकलया सम्परेतां सुतां स्मरन्॥ ११॥

पदार्थ–

भवस्तवाय = शिवजीको स्तुतिको लागि	**अनुरागतः** = अत्यन्त प्रेमका कारण	बगेर गला रोकिएकाले
कृतधीः = तत्पर भए तापनि	**स्मरन्** = सम्झँदै	**न अशक्नोत्** = (स्तुति गर्न) सकेनन्
सम्परेतां = मरेकी	**औत्कण्ठ्यात्** = उत्कण्ठाले	
सुतां = छोरी सतीलाई	**बाष्पकलया** = आँशुका धारा	

वाक्यार्थ– शिवजीको स्तुतिको लागि तत्पर भए तापनि मरेकी छोरी सतीलाई अत्यन्त प्रेमका कारण सम्झँदै उत्कण्ठाले आँशुका धारा बगेर गला रोकिएकाले उनले स्तुति गर्न सकेनन्।

कृच्छ्रात् संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः।
शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः॥ १२॥

पदार्थ–

प्रेमविह्वलितः = छोरीको प्रेमले व्याकुल भए पनि	**कृच्छ्रात्** = हठपूर्वक	**निर्व्यलीकेन** = निष्कपट
प्रजापतिः = दक्ष प्रजापतिले	**मनः** = मनलाई	**भावेन** = भावले
सुधीः = शुद्ध चित्त भएर	**च** = पनि	**ईशं** = महादेवलाई
	संस्तभ्य = रोक्दै	**शशंस** = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– पुत्रीप्रेमले व्याकुल भए पनि दक्ष प्रजापतिले शुद्ध चित्त भएर हठपूर्वक मनलाई रोक्दै निष्कपट भावले महादेवको स्तुति गर्न लागे।

दक्ष उवाच (दक्ष प्रजापतिले भने)

भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे
दण्डस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः।
न ब्रह्मबन्धुषु च वां भगवन्नवज्ञा
तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु॥ १३॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य छ	**त्वया** = हजुरले	**अनुग्रहः** = अनुग्रह
भगवन् = हे प्रभु	**दण्डः भृतः** = दण्ड दिनुभयो र	**कृतः** = गर्नुभयो
यदपि = यद्यपि (मैले हजुरलाई)	**भवता** = हजुरले	**ब्रह्मबन्धुषु** = पतित ब्राह्मणहरूमा
प्रलब्धः = तिरस्कार गरेँ तथापि	**मे** = ममाथि	**च** = त
मयि = ममाथि	**भूयान्** = ठुलो	**वां** = हजुरहरूको

अवज्ञा = उपेक्षा
न एव = छैन भने
धृतव्रतेषु = व्रत धारण गर्ने
हामीहरूमा त
तुभ्यं = हजुरको र
हरेः च = भगवान् श्रीहरिको
कुतः = कहाँ (उपेक्षा हुन सक्थ्यो ?)

वाक्यार्थ– आश्चर्य छ, हे प्रभु ! यद्यपि मैले हजुरलाई तिरस्कार गरेँ तथापि मलाई दण्ड दिएर हजुरले ममाथि ठुलो अनुग्रह गर्नुभयो। पतित ब्राह्मणहरूमा त हजुरहरूको उपेक्षाभाव छैन भने व्रत धारण गर्ने हामीहरूमा त हजुरको र भगवान् श्रीहरिको उपेक्षा हुने कुरै आएन।

विद्यातपोव्रतधरान् मुखतः स्म विप्रान्
ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक्।
तद् ब्राह्मणान् परम सर्वविपत्सु पासि
पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदण्डः॥ १४॥

पदार्थ–

परम = हे सर्वश्रेष्ठ प्रभु
त्वम् = हजुरले नै
ब्रह्मात्मतत्त्वम् = वेद र आत्मतत्त्वलाई
अवितुं = रक्षा गर्नका लागि
प्रथमं = सृष्टिको आदिमा
विद्यातपोव्रतधरान् = विद्या, तप र व्रत आदि धारण गर्ने
विप्रान् = ब्राह्मणहरूलाई
मुखतः = आफ्नै मुखबाट
अस्राक् स्म = सृष्टि गर्नुभयो
विभो = हे सर्वव्यापक परमात्मा
तत् = त्यसैले
ब्राह्मणान् = ती ब्राह्मणहरूलाई
सर्वविपत्सु = सम्पूर्ण आपत्तिहरूमा
प्रगृहीतदण्डः = दण्ड हातमा लिएका
पालः = गोठालाले
पशून् इव = पशुहरूलाई रक्षा गरेझैँ
पासि = रक्षा गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे सर्वश्रेष्ठ प्रभु ! हजुरले नै वेद र आत्मतत्त्वलाई रक्षा गर्नका लागि सृष्टिको आदिमा विद्या, तप र व्रत आदिलाई धारण गर्ने ब्राह्मणहरूलाई आफ्नै मुखबाट सृष्टि गर्नुभयो। हे सर्वव्यापक परमात्मा ! त्यसैले हजुरले ती ब्राह्मणहरूलाई जस्तोसुकै आपत्तिहरूमा पनि दण्ड हातमा लिएका गोठालाले पशुहरूलाई रक्षा गरेझैँ रक्षा गर्नुहुन्छ।

योऽसौ मयाविदिततत्त्वदृशा सभायां
क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य तन्माम्।
अर्वाक्पतन्तमर्हत्तमनिन्दयापाद्
दृष्ट्यार्द्रया स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत्॥ १५॥

पदार्थ–

अविदिततत्त्वदृशा = तत्त्वज्ञान-रहित
मया = म दक्षले
सभायां = सभामा
यः असौ = जुन भगवान्लाई
दुरुक्तिविशिखैः = दुर्वचनरूपी बाणहरूद्वारा
क्षिप्तः = प्रहार गर्ने काम गरेँ
तत् = त्यसको
विगणय्य = वास्तै नगरी
अर्हत्तमनिन्द्या = पूजनीय व्यक्तिको निन्दाद्वारा
अर्वाक्पतन्तम् = नरक पर्न लागेको
माम् = मलाई
आर्द्रया = कृपापूर्ण
दृष्ट्या = दृष्टिले
अपात् = रक्षा गर्नुभयो
सः = त्यस्ता
भगवान् = भगवान् (उदार हजुरलाई खुसी पार्ने अरू केही मसँग नभएकाले)
स्वकृतेन = आफ्नै उदार व्यवहारले
तुष्येत् = खुसी हुनुहोस्

वाक्यार्थ– तत्त्वज्ञानरहित मैले सभामा भगवान्लाई दुर्वचनरूपी बाणहरूद्वारा प्रहार गर्ने काम गरेँ। तर हजुरले त्यसको वास्तै नगरी पूजनीय व्यक्तिको निन्दा गर्नाले नरक पर्न लागेको मलाई कृपापूर्ण दृष्टिले रक्षा गर्नुभयो। त्यस्ता उदार हजुरलाई खुसी पार्ने केही साधन मसँग नभएकाले आफ्नै उदार व्यवहारले नै खुसी हुनुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चानुमन्त्रितः।
कर्म सन्तानयामास सोपाध्यायर्त्विगादिभिः॥ १६॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
मीढ्वांसं = शङ्करजीसँग
क्षमाप्य = क्षमायाचना गरेपछि
ब्रह्मणा = ब्रह्माजीसँग
अनुमन्त्रितः = आज्ञा लिएका
सः = ती दक्ष प्रजापतिले
सोपाध्यायर्त्विगादिभिः = उपाध्याय, ऋत्विक् आदिद्वारा
कर्म = याग आदि कर्म
च = पनि
सन्तानयामास = प्रारम्भ गरे

वाक्यार्थ– दक्ष प्रजापतिले यसप्रकार शङ्करजीसँग क्षमायाचना गरेपछि ब्रह्माजीसँग आज्ञा लिएर उपाध्याय, ऋत्विक् आदिद्वारा याग आदि कर्म पनि प्रारम्भ गरे।

वैष्णवं यज्ञसन्तत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः।
पुरोडाशं निरवपन् वीरसंसर्गशुद्धये॥ १७॥

पदार्थ–

यज्ञसन्तत्यै = नष्ट भएको यज्ञको साङ्गता सिद्धिका लागि
वीरसंसर्गशुद्धये = रुद्र गणमा भएका भूतप्रेत आदिको संसर्गबाट भएको दोष निवारणका लागि
द्विजोत्तमाः = श्रेष्ठ ब्राह्मणहरूले
त्रिकपालं = तीनओटा पात्रमा शुद्ध पारिएको

वैष्णवं = विष्णुसम्बन्धी
पुरोडाशं = पुरोडाश (हविविशेष)
निरवपन् = हवन गरे

वाक्यार्थ– नष्ट भएको यज्ञको साङ्गता सिद्धिका लागि र रुद्र गणमा भएका भूतप्रेत आदिको संसर्गबाट भएको दोष निवारणका लागि श्रेष्ठ ब्राह्मणहरूले तीनओटा पात्रमा शुद्ध पारिएको विष्णुसम्बन्धी पुरोडाश (हविविशेष) हवन गरे।

अध्वर्युणात्तहविषा यजमानो विशाम्पते।

धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः॥ १८॥

पदार्थ–

विशाम्पते = हे विदुरजी
आत्तहविषा = हातमा पुरोडाश हवि लिएका
अध्वर्युणा = अध्वर्युसँगै
यजमानः = यजमान दक्ष प्रजापतिले (जब)
विशुद्धया = शुद्ध
धिया = चित्तले
दध्यौ = ध्यान गरे
तथा = त्यसै बखत
हरिः = भगवान् श्रीहरि
प्रादुरभूत् = प्रकट हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! हातमा पुरोडाश हवि लिएका अध्वर्युसँगै यजमान दक्ष प्रजापतिले जब शुद्ध चित्तले भगवान्को ध्यान गरे त्यसै बखत त्यहाँ भगवान् श्रीहरि प्रकट हुनुभयो।

तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयन्त्या दिशो दश।

मुष्णंस्तेज उपानीतस्ताक्ष्येंण स्तोत्रवाजिना॥ १९॥

पदार्थ–

(भगवान् श्रीहरि)
तदा = त्यस समयमा
दश = दसै
दिशः = दिशालाई
द्योतयन्त्या = प्रकाशित गर्ने
स्वप्रभया = आफ्नो कान्तिले
तेषां = ब्रह्मा आदि ती देवताहरूको
तेजः = तेजलाई
मुष्णन् = तिरस्कार गर्दै
स्तोत्रवाजिना = बृहद् र रथन्तर नामक सामस्तोत्र पखेटा भएका
ताक्ष्येंण = गरुडजीद्वारा
उपानीतः = नजिक ल्याइनुभयो

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरि त्यस समयमा दसै दिशालाई प्रकाशित गर्ने आफ्नो कान्तिले ब्रह्मा आदि देवताहरूको तेजलाई तिरस्कार गर्दै बृहद् र रथन्तर नामक सामस्तोत्र पखेटा भएका गरुडजीमा चढेर नजिक आउनुभयो।

श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो

नीलालकभ्रमरमण्डितकुण्डलास्यः।

शङ्खाब्जचक्रशरचापगदासिचर्म-

व्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥

पदार्थ–

श्यामः = श्यामवर्ण भएका
हिरण्मयभुजैः = सुनौलो वस्त्र धारण गरेका
हिरण्यरशनः = कम्मरमा सुनको कन्धनी धारण गरेका
अर्ककिरीटजुष्टः = सूर्यजस्तो चम्किलो मुकुट धारण गरेका
नीलालकभ्रमरमण्डित-कुण्डलास्यः = भ्रमरजस्ता काला केश सहित कुण्डल आदिले मुखमण्डल शोभित भएका
शङ्खाब्जचक्रशरचापगदासि-चर्मव्यग्रैः = शङ्ख, पद्म, चक्र, बाण, धनुष, गदा, खड्ग तथा ढाल आदि हतियार लिएर सधैँ भक्तरक्षाका लागि तत्पर रहने भगवान् विष्णु
कर्णिकारः इव = ढकमक्क फुलेको काठे चाँपको वृक्षजस्तै देखिनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– श्यामवर्ण भएका, सुनौलो वस्त्र धारण गरेका, कम्मरमा सुनको कन्धनी धारण गरेका, सूर्यजस्तो चम्किलो मुकुट धारण गरेका, भ्रमरजस्ता काला केश सहित कुण्डल आदिले मुखमण्डल सुशोभित भएका, शङ्ख, पद्म, चक्र, बाण, धनुष, गदा, खड्ग तथा ढाल आदि हतियार लिएर सधैँ भक्तरक्षाका लागि तत्पर भगवान् विष्णु ढकमक्क फुलेको काठे चाँपको वृक्षजस्तै देखिनुहुन्थ्यो।

वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदार-
हासावलोककलया रमयंश्च विश्वम्।
पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः
श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमानः ॥ २१ ॥

पदार्थ–

वक्षसि = छातीमा
अधिश्रितवधूः = श्रीवत्स चिह्नको रूपमा लक्ष्मीजी विराजित
वनमाली = वनमालाले विभूषित
उदारहासावलोककलया = अत्यन्त मधुर मुस्कान र हेराइद्वारा
विश्वम् = संसारलाई
च = नै
रमयन् = खुसी बनाउने
पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः = पार्षदहरूले जसको दायाँ-बायाँ राजहंसजस्ता सेता चामर पङ्ख हम्किरहेका छन् यस्ता श्रीहरिको
श्वेतातपत्रशशिना = चन्द्रमा जस्तै कान्तियुक्त छत्रले
उपरि = शिरमाथि
रज्यमानः = सुशोभित हुनुभएका (श्रीहरि देखिनुभयो)

वाक्यार्थ– छातीमा श्रीवत्सको रूपमा लक्ष्मीजी विराजित, वनमालाले विभूषित, अत्यन्त मधुर मुस्कान र हेराइद्वारा संसारलाई नै खुसी बनाउनुहुने, जसको दायाँ-बायाँ पार्षदहरूले राजहंसजस्ता सेता चामर पङ्ख हम्किरहेका छन्, जसको शिरमाथि चन्द्रमा जस्तै कान्तियुक्त छत्र सुहाइरहेको छ त्यस्ता श्रीहरि देखिनुभयो।

तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः।

प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः॥ २२॥

पदार्थ–

तम् = उहाँ श्रीहरि
उपागतम् = आइपुग्नुभएको
आलक्ष्य = थाहा पाएर
ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः = ब्रह्मा, इन्द्र, शङ्कर आदि मुख्य देवतासहित
सर्वे = सबै
सुरगणादयः = देवगणहरूले
सहसा = तत्कालै
उत्थाय = उठेर
प्रणेमुः = उहाँलाई प्रणाम गरे

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरि आइपुग्नुभएको कुरा थाहा पाएर ब्रह्मा, इन्द्र, शङ्कर आदि मुख्य देवतासहित सबै देवगणहरूले तत्कालै उठेर उहाँलाई प्रणाम गरे।

तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः।

मूर्ध्ना धृताञ्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम्॥ २३॥

पदार्थ–

तत्तेजसा = भगवान् श्रीहरिको तेजले
हतरुचः = कान्ति तिरस्कृत भएका
ससाध्वसाः = चित्त भ्रमित भएका र
सन्नजिह्वाः = जिब्रो रोकिएका (यथेष्ट बोल्ने सामर्थ्य नभएका सबैले)
मूर्ध्ना = शिरमा
धृताञ्जलिपुटाः = पुऱ्याएर हात जोडेका सबैले
अधोक्षजम् = भगवान् श्रीहरिलाई
उपतस्थुः = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरिको तेजले कान्ति तिरस्कृत भएका, चित्त भ्रमित भएका र जिब्रो रोकिएर यथेष्ट बोल्ने सामर्थ्य नभएका सबैले शिरमा पुऱ्याएर जोडिएका हातले भगवान् श्रीहरिको स्तुति गरे।

अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महि त्वात्मभुवादयः।

यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहम्॥ २४॥

पदार्थ–

यस्य = जुन भगवान्को
महि = महिमाका विषयमा
अर्वाग्वृत्तयः अपि = बुद्धिवृत्ति पुग्न नसक्ने भए पनि
आत्मभुवादयः = ब्रह्मा आदि देवताहरूले
कृतानुग्रहविग्रहम् = भक्तानुग्रहका लागि शरीर धारण गर्नुभएका श्रीहरिलाई
तु = चाहिँ
यथामति = आफ्नो बुद्धिअनुसार
गृणन्ति स्म = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– भगवान्को महिमाको विषयमा ब्रह्मा आदि देवताहरूको बुद्धिवृत्ति पुग्न नसक्ने भए

पनि भक्तानुग्रहका लागि शरीर धारण गर्नुभएका श्रीहरिलाई उनीहरूले आफ्नो बुद्धिअनुसार स्तुति गरे।

दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा
गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः॥ २५॥

पदार्थ–

प्रयतः = चित्तवृत्तिलाई वशमा राखेका
दक्षः = दक्ष प्रजापतिले
कृताञ्जलिः = हात जोडेर
गृहीतार्हणसादनोत्तमं = पूजासामग्रीसहित उत्तम पात्र समर्पण गरिएका
सुनन्दनन्दाद्यनुगैः = सुनन्द, नन्द आदि पार्षदहरूद्वारा
वृतं = घेरिएका
विश्वसृजां = ब्रह्मा आदि देवताहरूका पनि
परं गुरुम् = पूज्यतम
यज्ञेश्वरं = यज्ञका मालिक भगवान् शिवलाई
मुदा = अति प्रसन्न चित्तले
गृणन् = स्तुति गर्दै
प्रपेदे = उहाँको शरणमा परे

वाक्यार्थ– चित्तवृत्तिलाई वशमा राखेका दक्ष प्रजापति हात जोडेर, पूजासामग्रीसहित उत्तम पात्र समर्पण गरिएका सुनन्द, नन्द आदि पार्षदहरूद्वारा घेरिएका, ब्रह्मा आदि देवताहरूका पनि पूज्यतम यज्ञका मालिक भगवान् शिवलाई अति प्रसन्न चित्तले स्तुति गर्दै उहाँको शरणमा परे।

दक्ष उवाच (दक्ष प्रजापतिले भने)

शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं
चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायाम्।
तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्या-
मास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतन्त्रः॥ २६॥

पदार्थ–

शुद्धं = शुद्धस्वरूप भएको
उपरताखिलबुद्ध्यवस्थं = जाग्रत् आदि अवस्थाबाट उपरत भएको
एकम् = एक संख्यक
अभयं = भयरहित
मायाम् = माया र मायाको कार्यलाई
प्रतिषिध्य = तिरस्कार गरेर
स्वधाम्नि = आफ्नै स्वरूपमा
तिष्ठन् = रहेका
चिन्मात्रम् = चित्स्वरूप
भवान् = हजुर
आत्मतन्त्रः = स्वतन्त्र रूपले हुनुहुन्छ परन्तु
तया = त्यही मायाशक्तिद्वारा

एव = नै
पुरुषत्वम् उपेत्य = विविध रूप धारण गरेर
तस्याम् = त्यही मायामा नै रहँदै
अपरिशुद्धः = राग, द्वेष आदि कलुषित भावयुक्त (जीव)
इव = जस्तो
आस्ते = लाग्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– शुद्धस्वरूप भएका, जाग्रत् आदि अवस्थाबाट उपरत भएका, एक संख्यक (अद्वैत स्वरूप), भयरहित, माया र मायाको कार्यलाई तिरस्कार गरेर आफ्नै स्वरूपमा रहेका चित्स्वरूप हजुर स्वतन्त्र रूपले हुनुहुन्छ परन्तु त्यही मायाशक्तिद्वारा नै विविध रूप धारण गरेर त्यही मायामा नै रहँदै हजुर राग, द्वेष आदि कलुषित भावयुक्त जीवजस्तो लाग्नुहुन्छ।

ऋत्विज ऊचुः (ऋत्विक्हरूले भने)

तत्त्वं न ते वयमनञ्जन रुद्रशापात्
कर्मण्यवग्रहधियो भगवन् विदामः।
धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं
ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदोव्यवस्थाः॥ २७॥

पदार्थ–
अनञ्जन = सम्पूर्ण उपाधिरहित
भगवन् = हे भगवान्
रुद्रशापात् = नन्दीश्वरको श्रापले
कर्मणि = कर्मकाण्डमा
अवग्रहधियः = सधैं बुद्धि लागिरहने
वयम् = हामीहरू
ते = हजुरको
तत्त्वं = वास्तविक सर्वात्मतालाई
न विदामः = जान्दैनौं परन्तु
धर्मोपलक्षणम् = धर्मप्रवृत्तिको प्रयोजक
इदं = यो
त्रिवृत् = श्रुतिप्रतिपादित
अध्वराख्यं = यज्ञसंज्ञक कर्म र
यदर्थम् = यही यज्ञसिद्धिका लागि
अधिदैवम् = यो कर्मको यही देवता हो भन्ने
अदोव्यवस्थाः = यस किसिमको व्यवस्था गरिएको छ भन्ने
ज्ञातं = जानेका छौं

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण उपाधिरहित हे भगवान्! नन्दीश्वरको श्रापले गर्दा कर्मकाण्डमा सधैं बुद्धि लागिरहने हामीहरू हजुरको वास्तविक सर्वात्मतालाई जान्दैनौं परन्तु धर्मप्रवृत्तिको प्रयोजक यो श्रुतिप्रतिपादित यज्ञसंज्ञक कर्म र यही यज्ञसिद्धिका लागि यो कर्मको यही देवता हो भन्ने यस किसिमको व्यवस्था भएको हो भन्ने जानेका छौं।

सदस्या ऊचुः (सदस्यहरूले भने)

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेऽन्तकोग्र-
व्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्यात्मगेहोरुभारः।

द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः

पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः ॥ २८ ॥

पदार्थ–

शरणद = हे आश्रयदाता प्रभु
अशरणे = शरणमा जाने कुनै ठाउँ नभएको
उरुक्लेशदुर्गे = अविद्या आदि क्लेशले गर्दा दुर्गम
अन्तकोग्रव्यालान्विष्टे = मृत्युरूपी भयङ्कर सर्पद्वारा ताकिएको
द्वन्द्वश्वभ्रे = द्वन्द्व आदि खाडल भएको
खलमृगभये = दुष्ट, व्याघ्र आदिको डर लाग्ने
शोकदावे = शोकरूपी डढेलो लागिरहेको
उत्पत्त्यध्वनि = जन्म, मरण आदियुक्त संसार-मार्गमा
विषयमृगतृषि = मृगतृष्णासमान विषयप्रतिको मोहले गर्दा
आत्मगेहोरुभारः = शरीर र शरीरसम्बन्धी भारी बोकेको
कामोपसृष्टः = विविध वासनाले व्याकुल
अज्ञसार्थः = अज्ञानीहरूको समूह
ते = हजुरको
पादौकः = चरणारविन्दरूपी निर्भय स्थानमा
कदा = कहिले
याति = आउन सक्छन् र

वाक्यार्थ– हे आश्रयदाता प्रभु ! शरणमा जाने कुनै ठाउँ नभएको, अविद्या आदि क्लेशले गर्दा दुर्गम मृत्युरूपी भयङ्कर सर्पद्वारा ताकिएको, द्वन्द्व आदि खाडल भएको, दुष्ट, व्याघ्र आदिको डर लाग्ने, शोकरूपी डढेलो लागिरहेको, जन्म, मरण आदियुक्त संसार-मार्गमा मृगतृष्णासमान विषयप्रतिको मोहले गर्दा शरीर र शरीरसम्बन्धी भारी बोकेको विविध वासनाले व्याकुल अज्ञानीहरू हजुरको चरणारविन्दरूपी निर्भय स्थानमा कहिले आउन सक्छन् र ?

रुद्र उवाच (रुद्रले भन्नुभयो)

तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलार्थे

ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ।

यदि रचितधियं माविद्यलोकोऽपविद्धं

जपति न गणये तत् त्वत्परानुग्रहेण ॥ २९ ॥

पदार्थ–

वरद = भक्तलाई वर दिने हे प्रभु
इह = यस संसारमा
आशिषा = विविध कामनाले सेवा गर्नेहरूका लागि
तव = हजुरका
अर्हणीये = पूजा गर्न योग्य
वराङ्घ्रौ = अति उत्तम चरणले
अखिलार्थे = अभिलषित सम्पूर्ण कुरा दिन्छन्
असक्तैः = विषयासक्तिरहित
मुनिभिः = मुनिहरूद्वारा
अपि = पनि
आदरेण = आदरपूर्वक
हि = नै (पूजा गरिन्छ)

रचितधियं = हजुरमा चित्तवृत्ति लगाइरहने (मलाई)
यदि = यदि
अविद्यलोकः = ज्ञानहीन व्यक्तिले
अपविद्धं जपति = सदाचार भ्रष्ट भनेर मलाई लाञ्छना लगाउँछ भने
त्वत्परानुग्रहेण = हजुरको परम अनुग्रहले गर्दा
तत् = उनीहरूको भनाइलाई
न गणये = म वास्तै गर्दिनँ

वाक्यार्थ– भक्तलाई वर दिने हे प्रभु ! यस संसारमा विविध कामनाले सेवा गर्नेहरूका लागि हजुरका पूजा गर्न योग्य अति उत्तम चरणले अभिलषित सम्पूर्ण कुरा दिन्छन्। विषयासक्तिरहित मुनिहरूद्वारा पनि आदरपूर्वक हजुरको नै पूजा गरिन्छ। हजुरमा चित्तवृत्ति लगाइरहने मलाई यदि ज्ञानहीन व्यक्तिले सदाचारभ्रष्ट भनेर लाञ्छना लगाउँछ भने लगाइरहोस्। हजुरको परम अनुग्रहले गर्दा म त्यसलाई वास्तै गर्दिनँ।

भृगुरुवाच (भृगुले भन्नुभयो)

यन्मायया गहनयापहृतात्मबोधा
ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपन्तः।
नात्मन् श्रितं तव विदन्त्यधुनापि तत्त्वं
सोऽयं प्रसीदतु भवान् प्रणतात्मबन्धुः॥ ३०॥

पदार्थ–

यत् = किनभने
गहनया = दुस्तर
मायया = मायाले
अपहृतात्मबोधाः = आत्मतत्त्वको ज्ञानबाट रहित भएर
तमसि = संसाररूपी अन्धकारमा
स्वपन्तः = सुतिरहेका
ब्रह्मादयः = ब्रह्मा आदि
तनुभृतः = जीवहरू
आत्मन् श्रितं = आफैँमा रहेको
अपि = भए पनि
तव = हजुरको
तत्त्वं = तत्त्वलाई
न विदन्ति = जान्दैनन्
सः = त्यस्ता
अयं = हजुर
प्रणतात्मबन्धुः = भक्तको लागि बन्धुसमान
भवान् = हजुर (ममाथि)
अधुना = अहिले
प्रसीदतु = खुसी हुनुहोस्

वाक्यार्थ– दुस्तर मायाले गर्दा आत्मतत्त्वको ज्ञानबाट रहित भएर संसाररूपी अन्धकारमा सुतिरहेका ब्रह्मा आदि जीवहरू आफैँमा रहेको भए पनि हजुरको तत्त्वलाई जान्दैनन्। शरणमा आउने भक्तको लागि बन्धुसमान हुनुभएका त्यस्ता हजुर अहिले ममाथि खुसी हुनुहोस्।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माले भन्नुभयो)

नैतत् स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थ-

भेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत्।

ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो

मायामयाद् व्यतिरिक्तो मतस्त्वम्॥ ३१॥

पदार्थ–

पदार्थभेदग्रहैः = पदार्थलाई भिन्न-भिन्न रूपले जान्ने इन्द्रियहरूद्वारा	**भवतः** = हजुरको	**आश्रयः** = अधिष्ठान
असौ = यो	**स्वरूपं** = स्वरूप	**मतः** = मानिनुभएका
पुरुषः = पुरुष	**न** = होइन	**त्वम्** = हजुर
यावत् = जे-जति कुराहरू	**ज्ञानस्य** = वृत्यात्मक ज्ञानको	**मायामयात्** = मायामय यो दृश्य प्रपञ्चभन्दा
ईक्षेत् = देख्दछ	**अर्थस्य** = घट आदि पदार्थको	**व्यतिरिक्तः** = भिन्नै हुनुहुन्छ
एतत् = त्यो दृश्यवर्ग	**च** = र	
	गुणस्य च = त्यसलाई ग्रहण गर्ने इन्द्रियको पनि	

वाक्यार्थ– पदार्थलाई भिन्न-भिन्न रूपले जान्ने इन्द्रियहरूद्वारा यो पुरुष जे-जति कुराहरू देख्दछ त्यो दृश्यवर्ग हजुरको स्वरूप होइन। वृत्यात्मक ज्ञानको, घट आदि पदार्थको र त्यसलाई ग्रहण गर्ने इन्द्रियको पनि अधिष्ठान हुनुभएका हजुर मायामय यो दृश्य प्रपञ्चभन्दा भिन्नै हुनुहुन्छ।

विवरण– संसारमा मायामय पदार्थ जम्मा तीन किसिमका छन्– ज्ञेय विषय, त्यसको ज्ञान र ज्ञानका साधन इन्द्रियहरू। यी सबै भेदहरू एकमात्र परमात्मामा कल्पित हुन्। **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** भन्ने उपनिषद् वचनले परमात्मालाई नाशहीन, सत्य र ज्ञानरूप भनी बताएको छ। ज्ञान तीन प्रकारका हुन्छन्– विषयको ज्ञान, ब्रह्मज्ञान र स्वरूपभूत ज्ञान। विषयको ज्ञान घैंटो, कपडा आदिको ज्ञान हो। ब्रह्मज्ञान भनेर आत्मतत्त्वलाई जान्ने भनी बुझ्नुपर्छ अनि स्वरूपभूत ज्ञान भनेको चाहिँ ब्रह्म नै हो। त्यही स्वरूपभूत ज्ञानमा नै समस्त ज्ञेय वस्तुहरू, विषय र ब्रह्मज्ञानसम्बन्धी ज्ञान अनि ज्ञानका साधन इन्द्रियहरू अध्यस्त अर्थात् कल्पित हुन्। जसरी भ्रमकालमा डोरीमा देखिएको सर्पको आश्रय डोरी नै हुन्छ त्यसै गरी अज्ञानको कारणले ब्रह्ममा देखिएको सम्पूर्ण जगत्को आश्रय पनि ब्रह्म नै हुन्छ। जसरी नजानिएको डोरी नै सर्पको रूपमा देखिएको हो त्यहाँ सर्पको छुट्टै सत्ता छैन, त्यसै गरी नजानिएको ब्रह्म नै जगत्को रूपमा देखिएको हो, जगत्को छुट्टै कुनै अस्तित्व छैन। त्यसैले यहाँ ब्रह्मलाई जगत्को आश्रय भनेर भन्दा घैंटो माटोमा रहेझैं जगत् ब्रह्ममा रहेको छ भन्ने बुझ्नु हुँदैन अपितु जगत्को सत्ता ब्रह्मभन्दा भिन्न नहुनु नै ब्रह्ममा जगत् आश्रित हुनु हो भनी बुझ्नुपर्छ।

इन्द्र उवाच (इन्द्रले भन्नुभयो)

इदमप्यच्युत विश्वभावनं
वपुरानन्दकरं मनोदृशाम्।
सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधै-
र्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः॥ ३२॥

पदार्थ–

अच्युत = हे अविनाशी
विश्वभावनं = विश्वलाई पालनपोषण गर्ने
सुरविद्विट्क्षपणैः = दैत्यनाशका लागि सधैँ
उदायुधैः = शस्त्र उठाउने
अष्टभिः = आठओटा
भुजदण्डैः = हातहरूले
उपपन्नम् = युक्त
इदम् = (हजुरको) यो
वपुः = शरीर
अपि = पनि
मनोदृशाम् = (भक्तहरूको) मन र आँखालाई
आनन्दकरं = आनन्ददायक छ

वाक्यार्थ– हे अविनाशी ! विश्वलाई पालनपोषण गर्ने, दैत्यनाशका लागि सधैँ शस्त्र उठाउने, आठओटा हातहरूले युक्त हजुरको यो शरीर पनि भक्तहरूको मन र आँखालाई आनन्ददायक छ।

पत्न्य ऊचुः (याज्ञिकहरूका पत्नीहरूले भने)

यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो
विध्वस्तः पशुपतिनाद्य दक्षकोपात्।
तं नस्त्वं शवशयनाभशान्तमेधं
यज्ञात्मन् नलिनरुचा दृशा पुनीहि॥ ३३॥

पदार्थ–

यज्ञात्मन् = हे यज्ञस्वरूप प्रभु
अयं = यो
यज्ञः = यज्ञ
तव = हजुरको
यजनाय = पूजाका लागि
केन = ब्रह्माजीद्वारा
सृष्टः = सृष्टि गरिएको थियो (त्यही यज्ञ)
अद्य = आज
दक्षकोपात् = दक्ष प्रजापतिसँगको रिसको कारणले
पशुपतिना = भगवान् पशुपतिद्वारा
विध्वस्तः = नष्ट पारियो
तं = त्यो
नः = हाम्रो
शवशयनाभशान्तमेधं = स्मशान भूमितुल्य उत्सवहीन शान्त यज्ञलाई
त्वं = हजुरले
नलिनरुचा = कमलको जस्तो कान्तियुक्त
दृशा = दृष्टिले
पुनीहि = पवित्र पारिदिनुहोस्

वाक्यार्थ– हे यज्ञस्वरूप प्रभु ! यो यज्ञ हजुरको पूजाका लागि ब्रह्माजीद्वारा सृष्टि गरिएको

थियो। त्यही यज्ञ आज दक्ष प्रजापतिसँगको रिसको कारणले भगवान् पशुपतिद्वारा नष्ट पारियो, स्मशान भूमितुल्य उत्सवहीन शान्त त्यो हाम्रो यज्ञलाई हजुरले कमलको जस्तो कान्तियुक्त दृष्टिले पवित्र पारिदिनुहोस्।

ऋषय ऊचुः (ऋषिहरूले भन्नुभयो)

अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं
यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे।
विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं
न मन्यते स्वयमनुवर्ततीं भवान्॥ ३४॥

पदार्थ—

भगवन् = हे प्रभु
ते = हजुरको
विचेष्टितं = आचरण
अनन्वितं = अद्भुत छ
यत् = किनभने
आत्मना = आफैँ
हि = नै
कर्म = नाना प्रकारका कर्महरू
चरसि = गर्नुहुन्छ (तर)
न अज्यसे = तिनको फल सुख-दुःखमा लिप्त हुनुहुन्न
यतः = जबकि (अरूहरू)
विभूतये = ऐश्वर्यका लागि
ईश्वरीं = लक्ष्मीलाई
उपसेदुः = सेवा गर्दछन् परन्तु
भवान् = हजुर
स्वयम् = आफैँ
अनुवर्ततीं = आफ्नो पछि लाग्ने लक्ष्मीलाई
न मन्यते = वास्तै गर्नुहुन्न

वाक्यार्थ— हे प्रभु ! हजुरको आचरण अद्भुत छ, किनभने हजुर आफैँ नै नाना प्रकारका कर्महरू गर्नुहुन्छ तर तिनको फल सुख-दुःखमा लिप्त हुनुहुन्न। अरूहरू ऐश्वर्यका लागि लक्ष्मीलाई सेवा गर्दछन् तर हजुर आफ्नो पछि लागिरहने लक्ष्मीलाई वास्तै गर्नुहुन्न।

सिद्धा ऊचुः (सिद्धहरूले भने)

अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां
मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः।
तृषार्तोऽवगाढो न सस्मार दावं
न निष्क्रामति ब्रह्मसम्पन्नवन्नः॥ ३५॥

पदार्थ—

अयं = यो
नः = हाम्रो
मनोवारणः = मनरूपी हात्ती
क्लेशदावाग्निदग्धः = क्लेशरूपी

डढेलोले पोल्नाले
तृषार्तः = तिर्खाले पीडित हुँदै
त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां = हजुरको कथारूपी पवित्र अमृतनदीमा
अवगाढः = प्रवेश गरेको छ (त्यसैले)
दावं = संसाररूपी दावानललाई
न सस्मार = सम्झँदैन र
ब्रह्मसम्पन्नवत् = ब्रह्मानन्दले युक्त भएको व्यक्ति जस्तै
न निष्क्रामति = (त्यो अमृतनदीबाट) निस्कँदैन

वाक्यार्थ– यो हाम्रो मनरूपी हात्ती क्लेशरूपी डढेलोले पोल्नाले तिर्खाले पीडित हुँदै हजुरको कथारूपी पवित्र अमृतनदीमा प्रवेश गरेको छ। त्यसैले हाम्रो मनले संसाररूपी दावानललाई सम्झँदैन र ब्रह्मानन्दले युक्त भएको व्यक्ति जस्तै त्यो अमृतनदीबाट निस्कँदैन।

यजमान्युवाच (यजमानकी पत्नीले भनिन्)

स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः
श्रीनिवास श्रिया कान्तया त्राहि नः।
त्वामृतेऽधीश नाङ्गैर्मखः शोभते
शीर्षहीनः कबन्धो यथा पुरुषः ॥ ३६ ॥

पदार्थ–
ईश अधीश = हे सर्वसमर्थ प्रभु
ते = हजुरलाई
स्वागतं = स्वागत छ
तुभ्यं = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
प्रसीद = प्रसन्न हुनुहोस्
श्रीनिवास = हे लक्ष्मीका निवासस्थान
कान्तया श्रिया = प्रिया लक्ष्मीका साथमा
नः = हामीहरूलाई
त्राहि = रक्षा गर्नुहोस्
यथा = जसरी
शीर्षहीनः = टाउको रहित
कबन्धः = मुर्कट्टा
पुरुषः = मानिस
न शोभते = सुहाउँदैन त्यसै गरी
त्वाम् = हजुरलाई
ऋते = छोडेर
अङ्गैः = अरू सम्पूर्ण अङ्ग पूरा भए पनि
मखः = यज्ञ (सुहाउँदैन)

वाक्यार्थ– हे सर्वसमर्थ प्रभु ! हजुरलाई स्वागत छ, हजुरलाई नमस्कार छ, प्रसन्न हुनुहोस्, हे लक्ष्मीका निवासस्थान ! प्रिया लक्ष्मीका साथमा हामीहरूलाई रक्षा गर्नुहोस्। जसरी टाउको रहित मुर्कट्टा मानिस सुहाउँदैन त्यसै गरी हजुरलाई छोडेर अरू सम्पूर्ण अङ्ग पूरा भए पनि यज्ञ सुहाउँदैन।

लोकपाला ऊचुः (लोकपालहरूले भने)

दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं

प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यम् ।
माया ह्येषा भवदीया हि भूमन्
यस्त्वं षष्ठः पञ्चभिर्भासि भूतैः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

भूमन् = हे व्यापक प्रभु	देख्ने यी	**पञ्चभिः भूतैः** = पाँच भूतकै
यः = जो	**नः** = हामीहरूका	शरीरसँग सम्बद्ध भएर
प्रत्यग्द्रष्टा = अन्तःकरणको	**दृग्भिः** = आँखाहरूद्वारा	**भासि** = देखिनुहुन्छ
साक्षी हुनुहुन्छ	**त्वं** = हजुर	**हि** = निश्चय नै
येन = जुन परमात्माद्वारा चेतना	**किम्** = के	**एषा** = यो
प्रदान गरेपछि मात्र	**दृष्टः** = देखिनुहुन्छ र	**भवदीया** = हजुरको
दृश्यम् = दृश्य (विश्व)	**त्वं** = हजुर (वास्तवमा)	**हि** = नै
दृश्यते = देखिन्छ	**षष्ठः** = पञ्चभूतभन्दा अलग	**माया** = माया हो
असद्ग्रहैः = असत्पदार्थ मात्र	छैटौं तत्त्व भएर	

वाक्यार्थ– हे व्यापक प्रभु ! जो सबै अन्तःकरणमा स्थित हुनुहुन्छ र सबैको साक्षी हुनुहुन्छ, जुन परमात्माद्वारा चेतना प्रदान गरेपछि मात्र विश्व देखिन्छ त्यस्ता हजुर असत्पदार्थ मात्र देख्ने यी हामीहरूका आँखाहरूद्वारा के देखिनुहुन्छ र ? वास्तवमा हजुर पञ्चभूतभन्दा अलग छैटौं तत्त्व भएर पनि पाँच भूतकै शरीरसँग सम्बद्ध भएर देखिनुहुन्छ, निश्चय नै यो हजुरको नै माया हो।

योगेश्वरा ऊचुः (योगेश्वरहरूले भने)

प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो
विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग् य आत्मनः ।
अथापि भक्त्येशतयोपधावता-
मनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे जगदीश	**आत्मनः** = आफ्नो	**अन्यः** = अरू कुनै व्यक्ति
यः = जो	**पृथक्** = भेदलाई	**प्रेयान्** = प्रिय
विश्वात्मनि = विश्वका नै	**न ईक्षेत्** = देख्दैन	**न अस्ति** = हुँदैन
आत्मस्वरूप परब्रह्म	**ते** = हजुरका लागि	**अथ अपि** = तैपनि
त्वयि = हजुरमा	**अमुतः** = त्यो व्यक्तिभन्दा	**वत्सल** = हे भक्तप्रिय प्रभु

अनन्यवृत्त्या = अरू कुनै कुरामा ध्यान नदिई
उपधावताम् = हजुरमा सधैँ लागिरहने भक्तलाई
भक्त्येशतया = भक्तिका मालिक बनेर
अनुगृहाण = अनुग्रह गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे जगदीश ! जो विश्वका नै आत्मस्वरूप परब्रह्म हजुरमा र आफूमा कुनै भेद देख्दैन हजुरका लागि त्यो व्यक्तिभन्दा अरू कुनै व्यक्ति प्रिय हुँदैन, तर पनि हे भक्तप्रिय प्रभु ! अरू कुनै कुरामा ध्यान नदिई भक्तिद्वारा हजुरलाई आफ्नो मालिक मानेर हजुरमा सधैँ लागिरहने भक्तलाई अनुग्रह गर्नुहोस्।

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो
बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया।
रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया
विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः॥ ३९॥

पदार्थ–

जगदुद्भवस्थितिलयेषु = जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र नाशमा
दैवतः = जीवको भाग्य वा अदृष्टका कारणले
बहुभिद्यमानगुणया = भेदकारक सत्त्व, रज आदि गुणले युक्त
स्वसंस्थया = आफैँमा रहेको
आत्ममायया = आफ्नै मायाशक्तिले
रचितात्मभेदमतये = आफैँमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि भेदबुद्धि सिर्जना गर्ने तथा
विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने = आफ्नै शुद्धस्वरूपका कारण सम्पूर्ण भेदभ्रम र त्यसको कारण गुण आदिलाई हटाउनुहुने हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जीवको भाग्य वा अदृष्टका कारणले जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र नाशमा भेद सिर्जना गर्ने सत्त्व, रज आदि गुणले युक्त, आफैँमा रहेको आफ्नै मायाशक्तिले आफैँमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि भेदबुद्धि सिर्जना गर्ने तथा आफ्नै शुद्धस्वरूपका कारण सम्पूर्ण भेदभ्रम र त्यसको कारण गुण आदिलाई हटाउनुहुने हजुरलाई नमस्कार छ।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्मरूप वेदले भने)

नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये।
निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च॥ ४०॥

पदार्थ–

धर्मादीनां = धर्मादिको	**च** = पनि	**अहं** = मैले
सूतये = उत्पत्तिको लागि	**ते** = हजुरलाई	**न वेद** = बुझिनँ भने
श्रितसत्त्वाय = सत्त्व गुणलाई स्वीकार गर्ने	**नमः** = नमस्कार छ	**अपरे** = अरूहरूले
निर्गुणाय = निर्गुणस्वरूप	**यत्काष्ठां** = जुन परमात्माको परम तत्त्वलाई	**अपि च** = पनि बुझ्ने कुरै भएन

वाक्यार्थ– धर्मादिको उत्पत्तिको लागि सत्त्वगुणलाई स्वीकार गर्ने निर्गुणस्वरूप हजुरलाई नमस्कार छ जुन परमात्माको परम तत्त्वलाई मैले त बुझिनँ भने अरूहरूले त बुझ्ने कुरै भएन।

अग्निरुवाच (अग्निले भन्नुभयो)

यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा
हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम्।
तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चभिः
स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम्॥ ४१॥

पदार्थ–

यत्तेजसा = जुन हजुरको तेजले	**हव्यं** = चरुलाई	**पञ्चभिः यजुर्भिः** = यजुर्वेदका पाँच मन्त्रद्वारा
सुसमिद्धतेजा = अत्यन्त प्रज्वलित भएको	**वहे** = तत्तत् देवताकहाँ पुऱ्याउँछु	**स्विष्टं** = राम्ररी अर्चना गरिनुभएका हजुरलाई
अहं = म अग्नि	**तं** = त्यस्ता	**च** = पनि
स्वध्वरे = ठुलाठुला यज्ञमा	**यज्ञियं** = यज्ञपालक	**प्रणतः अस्मि** = प्रणाम गर्दछु
आज्यसिक्तम् = घिउले भिजेको	**पञ्चविधं** = पाँच प्रकारको	
	यज्ञम् = यज्ञस्वरूप र	

वाक्यार्थ– हजुरको तेजले अत्यन्त प्रज्वलित भएको म अग्नि ठुलाठुला यज्ञमा घिउले भिजेको चरुलाई तत्तत् देवताकहाँ पुऱ्याउँछु त्यस्ता यज्ञपालक, पाँच प्रकारका यज्ञस्वरूप र यजुर्वेदका पाँच मन्त्रद्वारा राम्ररी अर्चना गरिनुभएका हजुरलाई म प्रणाम गर्दछु।

टिप्पणी– यस श्लोकमा भनिएका यजुर्वेदका ती पाँच मन्त्र हुन्– १. आश्रावय २. अस्तु श्रौषट् ३. यज ४. ये यजामहे ५. वषट्।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भने)

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं
त्वमेवाद्यस्तस्मिन् सलिल उरगेन्द्राधिशयने।

पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः
स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः ॥ ४२ ॥

पदार्थ–

पुरा = पहिले
कल्पापाये = कल्पको अन्तिममा प्रलयको समयमा
स्वकृतम् = आफैँले सृष्टि गरेको
विकृतं = विकाररूप सबै प्रपञ्चलाई
उदरीकृत्य = आफ्नै पेटमा लीन गरेर
आद्यः = आद्य
पुमान् = पुराणपुरुष
त्वम् = हजुर
एव = नै
तस्मिन् = त्यो प्रलयकालीन
सलिले = जलमा
उरगेन्द्राधिशयने = शेष नागको बिछौनामा
शेषे = सुत्नुहुन्छ
यः = जो
सिद्धैः = सिद्धहरूद्वारा
हृदि = हृदयमा
विमृशिताध्यात्मपदविः = निरन्तर चिन्तन गरिने आत्मज्ञानस्वरूप हुनुहुन्छ
सः एव = त्यही पुरुष
अद्य = आज
अक्ष्णोः पथि = हामीहरूको आँखाको सामु
चरसि = घुम्नुभएको छ र
भृत्यान् = भृत्यस्वरूप
नः = हामीहरूलाई
अवसि = रक्षा गर्नुभएको छ

वाक्यार्थ– पहिले कल्पको अन्तिममा प्रलयको समयमा आफैँले सृष्टि गरेको विकाररूप सबै प्रपञ्चलाई आफ्नै पेटमा लीन गरेर आद्य पुराणपुरुष हजुर नै त्यो प्रलयकालीन जलमा शेष नागको बिछौनामा सुत्नुहुन्छ। सिद्धहरूद्वारा हृदयमा निरन्तर चिन्तन गरिने आत्मज्ञानस्वरूप हजुर आज हामीहरूको आँखाको सामु घुम्नुभएको छ र हजुरले भृत्यस्वरूप हामीहरूलाई रक्षा गर्नुभएको छ।

गन्धर्वा ऊचुः (गन्धर्वहरूले भने)

अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते
ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः ।

क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य विभूमन्
तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

विभूमन् = व्यापक
देव = हे प्रभु
एते = यी
मरीच्यादयः = मरीचि आदि
रुद्रपुरोगाः = रुद्र आदि
ब्रह्मेन्द्राद्याः = ब्रह्मा, इन्द्र आदि

देवगणाः = देवगण
ते = हजुरकै
अंशांशाः = अंशका पनि अंश हुन्
इदं = यो
विश्वम् = सृष्टिप्रपञ्च
यस्य = जुन हजुरको
क्रीडाभाण्डं = खेल सामग्री हो
नाथ = हे स्वामी
तस्मै ते = त्यस्ता हजुरलाई
नित्यं = सधैँ
नमः = नमस्कार
करवामः = गर्दछौँ

वाक्यार्थ– व्यापक हे प्रभु ! यी मरीचि आदि प्रजापतिहरू, रुद्र आदि अनुचर र, ब्रह्मा, इन्द्र आदि देवगणहरू हजुरकै अंशका पनि अंश हुन्। यो सृष्टिप्रपञ्च हजुरको खेल सामग्री हो। हे स्वामी ! त्यस्ता हजुरलाई हामी सधैँ नमस्कार गर्दछौँ।

विद्याधरा ऊचुः (विद्याधरहरूले भने)

त्वन्माययार्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मिन्
कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः।
क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं
युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत्॥ ४४॥

पदार्थ–

अर्थम् = पुरुषार्थको साधन भएको मानव शरीर
अभिपद्य = पाएर पनि
स्वैः = आफूसम्बन्धी
उत्पथैः = कुमार्गमा लैजाने (स्त्री, पुत्र आदि) पदार्थको सम्बन्धले
क्षिप्तः = तिरस्कृत भएर पनि
त्वन्मायया = हजुरकै मायाका कारणले
अस्मिन् = यो मिथ्या
कलेवरे = शरीरमा
मम अहम् इति = मेरो र म भन्ने अभिमान
कृत्वा = गरेर
असद्विषयलालसः = असत्विषयप्रति भोगलालसा राख्ने
दुर्मतिः = बुद्धि खराब भएको व्यक्तिले
अपि = पनि
युष्मत्कथामृतनिषेवकः = हजुरका कथामृतको पान गर्छ भने
आत्ममोहं = अज्ञानलाई
उद्व्युदस्येत् = टाढैबाट त्याग्दछ

वाक्यार्थ– पुरुषार्थको साधन भएको मानव शरीर पाएर पनि आफूसम्बन्धी कुमार्गमा लैजाने पदार्थहरूको सम्बन्धले तिरस्कृत भएर पनि हजुरकै मायाका कारणले यो मिथ्या शरीरमा मेरो र म भन्ने अभिमान गरेर असत्विषयप्रति भोगलालसा राख्ने खराब बुद्धि भएको व्यक्तिले पनि यदि हजुरका कथामृतको पान गर्छ भने उसले अज्ञानलाई टाढैबाट त्याग्दछ।

ब्राह्मणा ऊचुः (ब्राह्मणहरूले भने)

त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं
त्वं हि मन्त्रः समिद्दर्भपात्राणि च।
त्वं सदस्यर्त्विजो दम्पती देवता
अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः॥ ४५॥

पदार्थ–

त्वं = हजुर नै	**हुताशः** = अग्नि हुनुहुन्छ	**देवता** = इन्द्र आदि देवता पनि
क्रतुः = यज्ञस्वरूप हुनुहुन्छ	**त्वं** = हजुर नै	**त्वं** = हजुर नै हुनुहुन्छ
त्वं = हजुर नै	**मन्त्रः** = मन्त्र	**अग्निहोत्रं** = अग्निहोत्र
हविः = हवन गरिने पदार्थ हुनुहुन्छ	**समिद्दर्भपात्राणि** = समिधा, कुश आदि पनि हुनुहुन्छ	**स्वधा** = स्वधा
त्वं = हजुर	**सदस्यर्त्विजः** = यज्ञका सदस्य ऋत्विक्हरू तथा	**सोम** = सोम
स्वयं = आफैँ	**दम्पती** = यजमानका पतिपत्नी	**आज्यं** = घिउ र
हि = नै		**पशुः च** = पशु पनि (हजुर नै हुनुहुन्छ)

वाक्यार्थ– हजुर नै यज्ञस्वरूप हुनुहुन्छ; हजुर नै हवन गरिने पदार्थ हुनुहुन्छ; हजुर नै अग्नि हुनुहुन्छ; हजुर आफैँ नै मन्त्र, समिधा, कुश आदि पनि हुनुहुन्छ; यज्ञका सदस्य ऋत्विक्हरू तथा यजमानका पतिपत्नी र इन्द्र आदि देवता पनि हजुर नै हुनुहुन्छ; अग्निहोत्र, स्वधा, सोम, घिउ र पशु पनि हजुर नै हुनुहुन्छ।

त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो
दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा।
स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभि-
र्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः॥ ४६॥

पदार्थ–

त्रयीगात्र = हे वेद (ऋक्, यजु, साम)मूर्ति	**पुरा** = पहिले	**वारणेन्द्रः** = मत्त हात्तीले
योगिभिः = योगीहरूद्वारा	**महासूकरः** = ठुलो वराहको रूप लिएर	**पद्मिनीं** = कमललाई उठाउँछ, त्यसै गरी
स्तूयमानः = वन्दना गरिनुभएका	**नदन्** = गर्जंदै	**रसायाः** = रसातलबाट
यज्ञक्रतुः = यज्ञप्रमुख	**लीलया** = खेलखेलमा नै	**दंष्ट्रया** = आफ्ना दाह्राद्वारा
त्वं = हजुरले	**यथा** = जसरी	**गां** = पृथिवीलाई

व्युज्जहर्थ = उद्धार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे वेदमूर्ति ! योगीहरूद्वारा वन्दना गरिनुभएका यज्ञप्रमुख हजुरले पहिले ठुलो वराहको रूप लिएर गर्जंदै खेलखेलमा नै जसरी मत्त हात्तीले कमललाई उठाउँछ, त्यसै गरी आफ्ना दाह्राद्वारा रसातलबाट पृथिवीलाई उद्धार गर्नुभयो।

स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां
दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।
कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

यज्ञेश = हे यज्ञेश्वर
सः = त्यस्ता
त्वम् = हजुर
परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् = सत्कर्मबाट भ्रष्ट भएका
ते = हजुरको
दर्शनं = दर्शनको
आकाङ्क्षतां = इच्छा गर्ने
अस्माकम् = हामीहरूमाथि
प्रसीद = खुसी हुनुहोस्
नृभिः = मानिसहरूद्वारा
ते = हजुरको
नाम्नि = नाम
कीर्त्यमाने = सङ्कीर्तन गरेमा
यज्ञविघ्नाः = यज्ञका सम्पूर्ण विघ्नहरू
क्षयं = नाश
यान्ति = हुन्छन्
तस्मै = त्यस्ता हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे यज्ञेश्वर ! सत्कर्मबाट भ्रष्ट भएका तर हजुरको दर्शनको इच्छा गर्ने हामीहरूमाथि खुसी हुनुहोस्। मानिसहरू जब हजुरको नाम सङ्कीर्तन गर्दछन् तब यज्ञका सम्पूर्ण विघ्नहरू नाश हुन्छन् भने त्यस्ता हजुरलाई नमस्कार छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितम् ।
कीर्त्यमाने हृषीकेशे सन्निन्ये यज्ञभावने ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

भद्र = हे कल्याणरूप विदुर
इति = यसप्रकार
यज्ञभावने = यज्ञपालक
हृषीकेशे = भगवान् हृषीकेशलाई
कीर्त्यमाने = सबैले स्तुति गरिसकेपछि
कविः = शुद्धचित्त भएका
दक्षः = दक्ष प्रजापतिले
रुद्राभिमर्शितम् = वीरभद्रद्वारा ध्वस्त बनाइएको
यज्ञं = यज्ञलाई
सन्निन्ये = सुरु गरे

वाक्यार्थ– हे कल्याणरूप विदुर ! यसप्रकार यज्ञपालक भगवान् हृषीकेशलाई सबैले स्तुति गरिसकेपछि शुद्ध चित्त भएका दक्ष प्रजापतिले वीरभद्रद्वारा ध्वस्त बनाइएको यज्ञलाई फेरि सुरु

गरे।

भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक्।
दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥ ४९ ॥

पदार्थ–

अनघ = हे निष्पाप विदुर	**स्वेन** = आफ्नो	**भगवान्** = भगवान्ले
सर्वात्मा = सबैका आत्मास्वरूप भगवान्	**भागेन** = भाग (तीन पात्रमा शुद्ध पारिएको पुरोडाश)द्वारा	**दक्षं** = दक्षलाई
सर्वभागभुक् = सम्पूर्ण भागको भोक्ता भएर पनि	**प्रीयमाण इव** = आफैँ प्रसन्न भएझैँ गरी	**आभाष्य** = सम्बोधन गरेर
		बभाषे = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे निष्पाप विदुर ! सबैका आत्मास्वरूप भगवान्ले सम्पूर्ण भागको भोक्ता भएर पनि तीन पात्रमा शुद्ध पारिएको पुरोडाशरूप आफ्नो भाग प्राप्त गर्नाले आफैँ प्रसन्न भएझैँ गरी भगवान्ले दक्षलाई सम्बोधन गरेर भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम्।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥ ५० ॥

पदार्थ–

अहं = म नै	**शर्वः** = शङ्करजी	**स्वयंदृग्** = स्वप्रकाश तत्त्व र
जगतः = संसारको	**च** = पनि हुँ	**अविशेषणः च** = सबै उपाधिशून्य निर्विकल्प तत्त्व पनि हुँ
परम् = परम	**उपद्रष्टा** = सबैको साक्षी	
कारणं = कारण हुँ	**ईश्वरः** = सबैको मालिक	
ब्रह्मा = ब्रह्माजी	**आत्मा** = सबैको आत्मस्वरूप	

वाक्यार्थ– म नै संसारको परम कारण हुँ, म नै ब्रह्माजी र शङ्करजी पनि हुँ, सबैको साक्षी, सबैको मालिक, सबैको आत्मस्वरूप, स्वप्रकाशतत्त्व र सबै उपाधिशून्य निर्विकल्प तत्त्व पनि म नै हुँ।

विवरण– यहाँ परमात्माका पाँच विशेषण आएका छन्। सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मा भगवान् नै हुनुहुन्छ। माया, जगत् र जीव सबैको नियन्त्रण गर्ने भगवान् नै हुनुहुन्छ। उपद्रष्टा शब्दको अर्थ हुन्छ– नजिकैबाट हेरिरहने। शरीरभित्र एउटा शुद्ध साक्षी र अर्को प्रतिबिम्बित जीव गरी दुई स्वरूपमा ब्रह्म बसेको हुन्छ। यहाँ उपद्रष्टा भनेर साक्षीलाई लिन खोजिएको हो जो सबै लोकव्यवहारको एकमात्र दर्शक हो। स्वयंदृक् भनेर अरूको प्रकाशद्वारा प्रकाशित नहुने अनि अरू

उपायद्वारा नजानिने स्वयंप्रकाश आत्मालाई लिनुपर्छ। सूर्य आदिको बाहिरी प्रकाश अनि इन्द्रियहरूको ज्ञानरूप प्रकाशबाट पनि आत्मा पर रहेकाले उसलाई स्वयंप्रकाश भनिन्छ। अविशेषण भनेको कुनै पनि उपाधिले रहित हो।

आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज।
सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम्॥ ५१॥

पदार्थ–

द्विज = हे ब्राह्मण दक्ष
सः = त्यो परमकारणभूत
अहं = म नै
गुणमयीं = त्रिगुणात्मिका
आत्ममायां = आफ्नो मायाशक्तिलाई
समाविश्य = स्विकारेर
विश्वं = संसारलाई
सृजन् = सृष्टि गर्दै
रक्षन् = रक्षा गर्दै र
हरन् = संहार गर्दै
क्रियोचिताम् = तत्तत् कर्मका आधारमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर
संज्ञां = नामलाई
दध्रे = धारण गर्दछु

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मण दक्ष ! त्यो परमकारणभूत म नै हुँ, आफ्नो त्रिगुणात्मिका मायाशक्तिलाई स्विकारेर संसारको सृष्टि गर्दै, रक्षा गर्दै र संहार गर्दै तत्तत् कर्मका आधारमा ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर नामलाई धारण गर्दछु।

तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि।
ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति॥ ५२॥

पदार्थ–

तस्मिन् = त्यो
अद्वितीये = भेदरहित
परमात्मनि = परमात्मस्वरूप
केवले = शुद्ध
ब्रह्मणि = ब्रह्ममा
अज्ञः = अज्ञानी मानिस
भेदेन = भेदरूपले
ब्रह्मरुद्रौ = ब्रह्मा, रुद्र अनि
भूतानि च = विभिन्न जीवहरूको रूपमा
अनुपश्यति = देख्दछ

वाक्यार्थ– त्यो भेदरहित परमात्मस्वरूप शुद्ध ब्रह्मलाई अज्ञानी मानिसले भेदरूपले ब्रह्मा, रुद्र र अन्य विभिन्न जीवहरूको रूपमा देख्दछ।

यथा पुमान् न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित्।
पारक्यबुद्धिं कुरुत एवं भूतेषु मत्परः॥ ५३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
पुमान् = मानिसले
शिरःपाण्यादिषु = टाउको, हात आदि
स्वाङ्गेषु = आफ्ना अङ्गहरूमा
क्वचित् = कहिल्यै पनि

पारक्यबुद्धिं = अर्काको भन्ने भेद बुद्धि
न कुरुते = गर्दैन (त्यसै गरी)
मत्परः = मेरो उत्तम भक्तले पनि
भूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
एवं = यसै प्रकार भेदबुद्धि गर्दैन

वाक्यार्थ– जसरी मानिसले टाउको, हात आदि आफ्ना अङ्गहरूमा कहिल्यै पनि अर्काको भन्ने भेदबुद्धि गर्दैन त्यसै गरी मेरो उत्तम भक्तले पनि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा यसै प्रकार भेदबुद्धि गर्दैन।

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति॥ ५४॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मणदेव
एकभावानां = एकै स्वरूप भएका
सर्वभूतात्मनां = सम्पूर्ण प्राणीका आत्मा भएका
त्रयाणाम् = ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर यी तीन देवताको विषयमा
यः = जो व्यक्ति
भिदाम् = भेद
न पश्यति = देख्दैन
सः = त्यही व्यक्तिले
वै = नै
शान्तिम् = शान्ति
अधिगच्छति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणदेव एकै स्वरूप भएका, सम्पूर्ण प्राणीका आत्मा भएका, ब्रह्मा, विष्णु महेश्वर यी तीन देवताको विषयमा जो व्यक्ति भेद देख्दैन त्यही व्यक्तिले नै शान्ति प्राप्त गर्दछ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम्।
अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत्॥ ५५॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
भगवता = भगवान् श्रीहरिद्वारा
आदिष्टः = उपदेश गरिएका
प्रजापतिपतिः = प्रजापतिहरूका नायक दक्षले
हरिम् = भगवान् श्रीहरिलाई
अर्चित्वा = पूजा गरेर
स्वेन क्रतुना = आफूले गरेको यज्ञद्वारा
उभयतः = प्रधान र अङ्गरूप दुबै विधिद्वारा
देवान् = सम्पूर्ण देवताहरूलाई
अयजत् = पूजा गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार भगवान् श्रीहरिद्वारा उपदेश गरिएका प्रजापतिहरूका नायक दक्षले भगवान् श्रीहरिलाई पूजा गरेर आफूले सुरु गरेको यज्ञद्वारा प्रधान र अङ्गरूप दुबै विधिद्वारा सम्पूर्ण देवताहरूको पूजा गरे।

रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत् समाहितः।

कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥

उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ ५६ ॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै
समाहितः = सावधान चित्त भएका दक्षले
स्वेन = आफ्नै (रुद्रकै)
भागेन = यज्ञावशिष्ट भागले
रुद्रं = भगवान् शङ्करलाई
च = पनि
उदवसानेन = यज्ञसमाप्तिमा गरिने
कर्मणा = कर्महरूद्वारा
सोमपान् = सोमपायी देवता र
इतरान् = अरू देवताहरूलाई
अपि = पनि
उपाधावत् = पूजा गरे
ततः = त्यसपछि
उदवस्य = सम्पूर्ण कर्महरू समाप्त गरी
सहर्त्विग्भिः = सम्पूर्ण ऋत्विक्हरूका साथमा (दक्ष प्रजापतिले)
अवभृथं सस्नौ = यज्ञान्त स्नान गरे

वाक्यार्थ– सावधान चित्त भएका दक्षले रुद्रकै यज्ञावशिष्ट भागले भगवान् शङ्करलाई, यज्ञसमाप्तिमा गरिने कर्महरूद्वारा सोमपायी देवता र अरू देवताहरूलाई पनि पूजा गरे, यस प्रकार सम्पूर्ण कर्महरू समाप्त गरिसकेपछि सम्पूर्ण ऋत्विक्हरूका साथमा दक्ष प्रजापतिले यज्ञान्त स्नान गरे।

तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ।

धर्म एव मतिं दत्त्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥

पदार्थ–

स्वेनैव अनुभावेन = आफूले नै गरेको भगवान्को आराधनाको प्रभावले
अवाप्तराधसे = सम्पूर्ण सिद्धि प्राप्त गरेका
तस्मै = ती दक्ष प्रजापतिलाई
धर्मे = धर्ममा
एव = नै
मतिं = बुद्धि (लागिरहोस् भन्ने आशीर्वाद)
दत्त्वा = दिएर
ते = ती
त्रिदशाः = देवताहरू
अपि = पनि
दिवं = स्वर्गतिर
ययुः = गए

वाक्यार्थ– आफूले नै भगवान्को आराधना गरेर त्यसको प्रभावले सम्पूर्ण सिद्धि प्राप्त गरेका ती दक्ष प्रजापतिलाई धर्ममा बुद्धि लागिरहोस् भन्ने आशीर्वाद दिएर ती सबै देवताहरू पनि स्वर्गतिर गए।

एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् ।

जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥

पदार्थ—

एवं = यसै गरी	शरीरलाई	**मेनायाम्** = मेनकामा
दाक्षायणी = दक्षकी कन्या	**हित्वा** = त्यागेर	**जज्ञे** = जन्म लिइन्
सती = सतीले	**हिमवतः** = हिमालयकी	**इति** = यस्तो कुरा
पूर्वकलेवरम् = पहिलेको	**क्षेत्रे** = पत्नी	**शुश्रुम** = सुनिन्छ

वाक्यार्थ— यसै गरी दक्षकी कन्या सतीले पहिलेको शरीरलाई त्यागेर हिमालयकी पत्नी मेनकाबाट जन्म लिइन् भन्ने कुरा सुनिन्छ।

तमेव दयितं भूय आवृङ्क्ते पतिमम्बिका।

अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषम्॥ ५९॥

पदार्थ—

भूयः = फेरि पनि	**इव** = ग्रहण गरेझैं	**दयितं** = पूर्वपति शिवलाई
सुप्ता = सुषुप्त अवस्थामा रहेको	**अम्बिका** = अम्बिकाले पनि	**एव** = नै
शक्तिः = शक्तिले	**अनन्यभावैकगतिं** = असहायको एउटै मात्र सहारा भएका	**पतिम्** = पतिको रूपमा
पूरुषम् = पुरुषलाई	**तम्** = उनै	**आवृङ्क्ते** = वरण गर्छिन्

वाक्यार्थ— फेरि पनि सुषुप्त अवस्थामा रहेको शक्तिले पुरुषलाई ग्रहण गरेझैं अम्बिकाले पनि असहायको एउटै मात्र सहारा भएका पूर्वपति शिवलाई नै पतिको रूपमा वरण गर्छिन्।

एतद् भगवतः शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः।

श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः॥ ६०॥

पदार्थ—

दक्षाध्वरद्रुहः = दक्षको यज्ञ नाश गर्ने	**एतत्** = यो	**बृहस्पतेः** = बृहस्पतिका
भगवतः = भगवान्	**कर्म** = चरित्र	**शिष्यात्** = शिष्य
शम्भोः = शम्भुको	**मे** = मैले	**उद्धवात्** = उद्धवबाट
	भागवतात् = भगवान्का भक्त	**श्रुतं** = सुनेको हुँ

वाक्यार्थ— दक्षको यज्ञ नाश गर्ने भगवान् शम्भुको यो चरित्र मैले भगवान्का भक्त बृहस्पतिका शिष्य उद्धवबाट सुनेको हुँ।

इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं

यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम्।

यो नित्यदाकर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेद्

धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥

पदार्थ–

कौरव = हे कुरुनन्दन	**यशस्यम्** = यश बढाउने	**नित्यदा** = सधैँ
यः = जो	**आयुष्यम्** = आयु बढाउने	**आकर्ण्य** = सुनेर
नरः = मनुष्य	**अघौघमर्षणम्** = पापसमूहलाई नाश गर्ने	**अनुकीर्तयत्** = भन्छ या गाउँछ भने त्यसले
इदं = यो	**ईशाचेष्टितं** = शिवजीको चरित्र	**अघं** = पापलाई
परम् = ज्यादै	**भक्तिभावतः** = श्रद्धाभक्तिपूर्वक	**धुनोति** = नाश गर्दछ
पवित्रं = पवित्र		

वाक्यार्थ– हे कुरुनन्दन ! जो मनुष्य यो ज्यादै पवित्र, यश बढाउने, आयु बढाउने, पापसमूहलाई नाश गर्ने, शिवजीको चरित्र श्रद्धाभक्तिपूर्वक सधैँ सुनेर भन्छ या गाउँछ भने त्यसले पापलाई नाश गर्दछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

दक्षयज्ञसन्धानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

ध्रुवको वनगमन

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।

नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥

पदार्थ–

सनकाद्याः = सनक आदि चार जना योगीश्वर
नारदः = नारद
ऋभुः = ऋभु
हंसः = हंस
अरुणिः = अरुणि र
यतिः = यति
च = पनि
ब्रह्मसुताः = ब्रह्माजीका पुत्रहरू हुन्
एते = यिनीहरू
ऊर्ध्वरेतसः = नैष्ठिक ब्रह्मचारी थिए, त्यसैले (यिनीहरू)
गृहान् = घरमा
न हि आवसन् = बसेनन् (गृहस्थ भएनन्)

वाक्यार्थ– सनक आदि चार योगीश्वर, नारद, ऋभु, हंस, अरुणि र यति पनि ब्रह्माजीका पुत्रहरू हुन् यिनीहरू नैष्ठिक ब्रह्मचारी थिए, त्यसैले गृहस्थ भएनन्।

मृषाधर्मस्य भार्यासीद् दम्भं मायां च शत्रुहन् ।

असूत मिथुनं तत् तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ २ ॥

पदार्थ–

शत्रुहन् = हे शत्रुनाशक विदुरजी
अधर्मस्य = (ब्रह्माजीकै छोरा) अधर्मको
मृषा = मृषा नाम गरेकी
भार्या = पत्नी
आसीत् = थिइन् (उनीबाट)
दम्भं = दम्भ नामको छोरा र
मायां = माया नाम गरेकी छोरी गरी
मिथुनं = जुम्ल्याहा सन्तान
असूत = जन्मिए
तत् तु = ती दुबैलाई
च = पनि
अप्रजः = सन्तान नभएका
निर्ऋतिः = निर्ऋतिले
जगृहे = पालनका लागि घर लगे

वाक्यार्थ– हे शत्रुनाशक विदुरजी ! ब्रह्माजीकै छोरा अधर्मको मृषा नाम गरेकी पत्नी थिइन् उनीबाट दम्भ नामको छोरा र माया नाम गरेकी छोरी गरी जुम्ल्याहा सन्तान जन्मिए। ती दुबैलाई सन्तान नभएका निर्ऋतिले पालनका लागि घर लगे।

तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते।

ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद् दुरुक्तिः स्वसा कलिः॥ ३॥

पदार्थ–

महामते = हे विदुरजी
तयोः = दम्भ र मायाको गर्भबाट
लोभः = लोभ नामको छोरा
समभवत् = जन्मियो (र त्यसै गरी)
निकृतिः = निकृति (शठता) नामकी कन्या
च = पनि (जन्मिइन्)
ताभ्यां = (पुनः) ती दुईबाट
क्रोधः = क्रोध र
हिंसा = हिंसा
च = पनि जन्मिए
यत् = फेरि ती दुईबाट
कलिः = कलि र त्यसकी
स्वसा = बहिनी
दुरुक्तिः = दुरुक्ति (गाली)
च = पनि जन्मिए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! दम्भ र मायाको गर्भबाट लोभ नामको छोरा जन्मियो र त्यसै गरी निकृति (शठता) नामकी कन्या पनि जन्मिइन्। पुनः ती दुईबाट क्रोध र हिंसा पनि जन्मिए, फेरि ती दुईबाट कलि र त्यसकी बहिनी दुरुक्ति (गाली) पनि जन्मिए।

दुरुक्तौ कलिराधत्त भयं मृत्युं च सत्तम।

तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा॥ ४॥

पदार्थ–

सत्तम = हे विदुरजी
कलिः = कलिले
दुरुक्तौ = पत्नी दुरुक्तिबाट
भयं = भय (डर) र
मृत्युं = मृत्यु
आधत्त = जन्माए
तथा = त्यसै गरी
तयोः = ती दुईबाट
च = पनि
यातना = यातना र
निरयः = निरय (नरक) नाम गरेका
मिथुनं = जुम्ल्याहा सन्तान
च = पनि
जज्ञे = जन्मिए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! कलिले पत्नी दुरुक्तिबाट भय (डर) र मृत्यु जन्माए त्यसै गरी ती दुईबाट पनि यातना र निरय (नरक) नाम गरेका जुम्ल्याहा सन्तान जन्मिए।

सङ्ग्रहेण मयाख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ।

त्रिःश्रुत्वैतत् पुमान् पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलम्॥ ५॥

पदार्थ–

अनघ = हे निष्पाप विदुरजी
मया = मैले (मैत्रेयले)
तव = तपाईंका लागि
सङ्ग्रहेण = सङ्क्षेपमा
प्रतिसर्गः = प्रलयको कारणभूत अधर्मको वंश
आख्यातः = बताएँ
एतत् = यो
पुण्यं = पुण्यदायक

अधर्मवंशवर्णन
त्रिः श्रुत्वा = तीनपटक सुनेर
पुमान् = मान्छेले
आत्मनः मलम् = आफूभित्र रहेको मलिनतालाई
विधुनोति = नष्ट गर्दछ

वाक्यार्थ– हे निष्पाप विदुरजी ! मैले तपाईंका लागि सङ्क्षेपमा प्रलयको कारणभूत अधर्मको वंश बताएँ। यो पुण्यदायक अधर्मवंशवर्णन तीनपटक सुनेर मान्छेले आफूभित्र रहेको मलिनतालाई नष्ट गर्दछ।

अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह ।
स्वायम्भुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६ ॥

पदार्थ–

कुरूद्वह = हे कुरुनन्दन
अथ अतः = यसपछि
पुण्यकीर्तेः = पवित्र कीर्ति भएका
हरेः = श्रीहरिको
अंशांशजन्मनः = अंश (ब्रह्माजी)को पनि अंशबाट उत्पन्न भएका
स्वायम्भुवस्य = स्वायम्भुव
मनोः = मनुको
वंशं = वंशको विषयमा
अपि = पनि
कीर्तये = भन्दछु

वाक्यार्थ– हे कुरुनन्दन ! यसपछि पवित्र कीर्ति भएका श्रीहरिको अंश (ब्रह्माजी)को पनि अंशबाट उत्पन्न भएका स्वायम्भुव मनुको वंशको विषयमा भन्दछु।

प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ।
वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥

पदार्थ–

शतरूपापतेः = शतरूपाका पति स्वायम्भुव मनुको
प्रियव्रतोत्तानपादौ = प्रियव्रत र उत्तानपाद नामका
सुतौ = दुई छोरा थिए
वासुदेवस्य कलया = भगवान् वासुदेवको कलाले उत्पन्न भएका हुनाले ती दुई छोरा
जगतः = संसारको
रक्षायां = रक्षा गर्न
स्थितौ = सदा तत्पर थिए

वाक्यार्थ– शतरूपाका पति स्वायम्भुव मनुका प्रियव्रत र उत्तानपाद नामका दुई छोरा थिए। भगवान् वासुदेवको कलाले उत्पन्न भएका ती दुई छोरा संसारको रक्षा गर्न सदा तत्पर थिए।

जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ।
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥

पदार्थ–

उत्तानपादस्य = उत्तानपादका
सुनीतिः = सुनीति र
सुरुचिः = सुरुचि नाम गरेका

जाये = दुईओटी पत्नी थिए
तयोः = ती दुई पत्नीमध्ये
सुरुचिः = सुरुचि
पत्युः = पतिकी
प्रेयसी = मन परेकी थिइन्
न इतरा = अर्की सुनीति मन परेकी थिइनन्
ध्रुवः = ध्रुव
यत्सुतः = यिनै सुनीतिका छोरा थिए

वाक्यार्थ– उत्तानपादका सुनीति र सुरुचि नाम गरेका दुईओटी पत्नी थिए। ती दुई पत्नीमध्ये सुरुचि पतिकी मन परेकी थिइन्, अर्की सुनीति चाहिँ मन परेकी थिइनन्। ध्रुव सुनीतिका छोरा थिए।

एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन्।
उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत ॥ ९॥

पदार्थ–

एकदा = एकदिन
राजा = राजा उत्तानपादले
सुरुचेः = सुरुचिका
पुत्रम् = छोरा
उत्तमं = उत्तमलाई
अङ्कम् = काखमा
आरोप्य = राखेर
लालयन् = माया गरेर खेलाइरहेका (थिए)
आरुरुक्षन्तं = पिताको काखमा बस्न चाहने
ध्रुवं = छोरा ध्रुवलाई
न अभ्यनन्दत = आफ्नो काखमा राखेर माया गरेनन्

वाक्यार्थ– एकदिन राजा उत्तानपादले सुरुचिका छोरा उत्तमलाई काखमा राखेर माया गरिरहेका थिए। तर काखमा बस्न चाहने अर्का छोरा ध्रुवलाई भने उनले आफ्नो काखमा लिएर माया गरेनन्।

तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम्।
सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ १० ॥

पदार्थ–

तथा चिकीर्षमाणं = यसप्रकार पिताको काखमा बस्न चाहने
सपत्न्याः = सौतेनीको
तं = त्यो
तनयं = छोरो
ध्रुवम् = ध्रुवलाई
अतिगर्विता = अत्यन्त घमण्डी
सुरुचिः = सुरुचिले
राज्ञः = राजाले
शृण्वतः = सुन्दा-सुन्दै नै (राजाकै अगाडि)
सेर्ष्यम् = ईर्ष्यापूर्वक
आह = भन्न लागिन्

वाक्यार्थ– यसप्रकार पिताको काखमा बस्न चाहने सौतेनीको छोरो ध्रुवलाई अत्यन्त घमण्डी सुरुचिले राजाले सुन्दा-सुन्दै नै राजाकै अगाडि ईर्ष्यापूर्वक भन्न लागिन्।

न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति।

न गृहीतो मया यत् त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः॥ ११॥

पदार्थ–

वत्स = हे बाबु ध्रुव	**धिष्ण्यं** = सिंहासनमा	**मया** = मैले
भवान् = तिमी	**आरोढुम्** = बस्न	**कुक्षौ** = पेटमा
नृपात्मजः = राजाका छोरा	**न अर्हति** = सक्दैनौ	**न गृहीतः** = बोकिनँ
अपि = भए पनि	**यत्** = किनभने	
नृपतेः = राजाको	**त्वं** = तिमीलाई	

वाक्यार्थ– हे ध्रुव ! तिमी राजाका छोरा भए तापनि राजाको सिंहासनमा बस्न भने पाउँदैनौ किनभने तिमी मबाट जन्मेका होइनौ। मबाट जन्मेको व्यक्ति मात्र सिंहासनमा बस्न पाउँदछ।

बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसम्भृतम्।

नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः॥ १२॥

पदार्थ–

बत = दुःखको कुरा	बस्ने जस्तो) दुर्लभ	**अन्यस्त्रीगर्भसम्भृतम्** = मदेखि
बालः = बच्चा नै	**अर्थे** = विषयमा	बाहेक अर्की स्त्रीको गर्भबाट
असि = छौ (त्यसैले)	**मनोरथः** = इच्छा छ	जन्मिएको हुँ भनेर
यस्य = जो तिम्रो	**भवान्** = तिमी	**आत्मानम्** = आफूलाई
दुर्लभे = (राजाको सिंहासनमा	**नूनं** = निश्चय नै	**न वेद** = जान्दैनौ

वाक्यार्थ– दुःखको कुरा तिमी बच्चा नै छौ, त्यसैले तिमीमा राजाको सिंहासनमा बस्ने जस्तो दुर्लभ विषयमा इच्छा छ। तिमी मदेखि बाहेक अर्की स्त्रीको गर्भबाट आफू जन्मिएको कुरा जान्दैनौ।

तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे।

गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम्॥ १३॥

पदार्थ–

यदि = यदि	**इच्छसि** = चाहन्छौ भने	**तस्य** = उहाँको
त्वं = तिमी	**तपसा** = तपस्याद्वारा	**एव** = नै
नृपासनम् = राजाको सिंहासनमा	**पुरुषं** = भगवान् नारायणलाई	**अनुग्रहेण** = कृपाद्वारा
बस्न	**आराध्य** = आराधना गरेर	**आत्मानं** = आफूलाई

मे = मेरो	**गर्भे** = गर्भमा	**साधय** = प्रवेश गराऊ

वाक्यार्थ— यदि तिमी राजाको सिंहासनमा बस्न चाहन्छौ भने तपस्याद्वारा भगवान् नारायणलाई आराधना गरेर उहाँकै कृपाद्वारा आफूलाई मेरो गर्भमा प्रवेश गराऊ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

मातुः सपत्न्याः स दुरुक्तिविद्धः
श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाहिः।
हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं
जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम्॥ १४॥

पदार्थ—

मिषन्तं = (सुरुचिको दुर्व्यवहारलाई) हेरिरहेका तर	**मातुः** = आमाको	**रुषा** = क्रोधले
सन्नवाचं = केही पनि बोल्न नसक्ने	**दुरुक्तिविद्धः** = कठोर वचनद्वारा घायल भएका	**श्वसन्** = लामो-लामो सास फेर्दै
पितरं = पिताजीलाई	**सः** = ती ध्रुव	**प्ररुदन्** = रुँदै-रुँदै
हित्वा = छाडेर	**दण्डहतः** = लौराले पिटिएको	**मातुः सकाशम्** = आमा सुनीति भएको ठाउँमा
सपत्न्याः = सौतेनी	**अहिः** = सर्प	
	यथा = जस्तै	**जगाम** = गए

वाक्यार्थ— सुरुचिको दुर्व्यवहारलाई हेरिरहेका तर केही पनि बोल्न नसक्ने पिताजीलाई छाडेर सौतेनी आमाको कठोर वचनद्वारा घायल भएका ती ध्रुव लौराले पिटिएको सर्प जस्तै क्रोधले लामो लामो सास फेर्दै रुँदै-रुँदै आमा सुनीति भएको ठाउँमा गए।

तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं
सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम्।
निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं
सा विव्यथे यद् गदितं सपत्न्या॥ १५॥

पदार्थ—

सुनीतिः = सुनीतिले	**निःश्वसन्तं** = लामो-लामो सास फेरिरहेका	**बालम्** = बालक ध्रुवलाई
स्फुरिताधरोष्ठं = थर्थर ओठ काँपेका	**तं** = ती	**उत्सङ्गे** = काखमा
		उदूह्य = लिएर

सपत्न्या = सौतेनी सुरुचिद्वारा	**नितान्तं** = सबै	**सा** = ती सुनीति
यत् = जे भनेर	**पौरमुखात्** = जनताहरूको मुखबाट	**विव्यथे** = ज्यादै दुःखी भइन्
गदितं = गाली गरिएको थियो	**निशम्य** = सुनेर	
तत् = त्यो		

वाक्यार्थ– सुनीतिले थर्थर ओठ काँपेका र लामो-लामो सास फेरिरहेका ती बालक ध्रुवलाई काखमा लिएर सौता सुरुचिद्वारा जे भनेर गाली गरिएको थियो त्यो सबै कुरा जनताहरूको मुखबाट सुनेर ती सुनीति ज्यादै दुःखी भइन्।

सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक-
दावाग्निना दावलतेव बाला।
वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोज-
श्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ १६ ॥

पदार्थ–

सपत्न्याः = सौताको	**शोकदावाग्निना** = शोकाग्निद्वारा	**सरोजश्रिया** = कमलको जस्तो कान्ति भएका
वाक्यं = दुर्वचन	**दावलता इव** = डढेको लहराझैं	**दृशा** = आँखाद्वारा
स्मरती = सम्झँदै	**धैर्यं** = धैर्य	**बाष्पकलाम्** = अश्रुधारा
सा = ती	**उत्सृज्य** = त्यागेर	**उवाह** = बगाइन्
बाला = अबला सुनीति	**विललाप** = शोक गर्न लागिन्	

वाक्यार्थ– सौताको दुर्वचन सम्झँदै ती सुनीति शोकाग्निद्वारा डढेको लहराझैं बनेर धैर्य त्यागेर शोक गर्न लागिन्। कमलको जस्तो कान्ति भएका आँखाबाट उनले अश्रुधारा बगाइन्।

दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पार-
मपश्यती बालकमाह बाला।
मामङ्गलं तात परेषु मंस्था
भुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ १७ ॥

पदार्थ–

वृजिनस्य = दुःखको	**श्वसन्ती** = सास फेरिरहेकी	**तात** = हे बाबु ध्रुव
पारम् = अन्त्य	**बाला** = अबला सुनीतिले	**परेषु** = अरूमाथि
अपश्यती = नदेखेकी	**बालकम्** = बालक ध्रुवलाई	**अमङ्गलं** = नराम्रो
दीर्घं = लामो-लामो	**आह** = भन्न लागिन्	**मा मंस्था** = नचिताऊ

यत् = किनभने	दिन्छ	**भुङ्क्ते** = भोग गर्दछ
जनः = जुन मान्छे	**तत्** = त्यो मान्छे आफैँले	
परदुःखदः = अरूलाई दुःख	दिएको दुःख	

वाक्यार्थ– दुःखको अन्त्य नदेखेकी, लामो-लामो सास फेरिरहेकी अबला सुनीतिले बालक ध्रुवलाई भन्न लागिन्– 'हे बाबु ध्रुव अरूमाथि नराम्रो नचिताऊ। किनभने जसले अरूलाई दुःख दिन्छ त्यसले आफैँले दिएको दुःख आफैँ भोग गर्दछ।

सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान् मे
यद् दुर्भगाया उदरे गृहीतः।
स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां
भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम्॥ १८॥

पदार्थ–

सुरुच्या = सुरुचिले	**इडस्पतिः** = राजा उत्तानपादले	**मे** = मेरो
यत् = (तिमी राजसिंहासनमा बस्न योग्य छैनौ भन्ने) जे कुरा	**भार्या** = पत्नी	**उदरे** = गर्भमा
	इति = भनेर	**भवान्** = तिमी
अभिहितं = भनिन्	**वोढुम्** = स्वीकार गर्न	**गृहीतः** = बस्यौ
सत्यं = त्यो साँचो हो	**वा** = पनि	**स्तन्येन** = मेरो दूध पिएर
यां = जो	**विलज्जते** = लाज मान्नुहुन्छ	**वृद्धः** = हुर्कियौ
माम् = मलाई	**दुर्भगायाः** = अभागिनी	**च** = पनि

वाक्यार्थ– सुरुचिले तिमी राजसिंहासनमा बस्न योग्य छैनौ भन्ने जे कुरा भनिन् त्यो साँचो हो। मलाई राजा उत्तानपाद आफ्नी पत्नी भनेर स्वीकार गर्न पनि लाज मान्नुहुन्छ, त्यस्ती म अभागिनीको गर्भबाट तिमी जन्मियौ र मेरो दूध पिएर हुर्कियौ।

आतिष्ठ तत् तात विमत्सरस्त्व-
मुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम्।
आराधयाधोक्षजपादपद्मं
यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा॥ १९॥

पदार्थ–

तात = हे बाबु	**समात्रा** = सौतेनी आमाले	**यत्** = जे कुरा

उक्तं = भनिन्
तत् = त्यो
अपि = पनि
अव्यलीकम् = सत्य हो अतः
त्वम् = तिमी
विमत्सरः = सुरुचिप्रति द्वेषरहित भएर
आतिष्ठ = त्यसलाई स्वीकार गरेर बस
यथा = जसरी
उत्तमः = सुरुचिपुत्र उत्तमले
अध्यासनम् = राजसिंहासन (प्राप्त गरे त्यसै गरी)
यदि = यदि (तिमी पनि)
इच्छसे = चाहन्छौ भने
अधोक्षजपादपद्मं = भगवान् नारायणको चरणकमलको
आराधय = उपासना गर

वाक्यार्थ– हे बाबु ! सौतेनी आमाले जे कुरा भनिन् त्यो पनि सत्य हो। अतः तिमी सुरुचिप्रति द्वेषरहित भएर उनको कुरालाई स्वीकार गरेर बस। सुरुचिपुत्र उत्तमले जस्तै राजसिंहासन चाहन्छौ भने भगवान् नारायणका चरणकमलको उपासना गर।

यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्व-
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः।
अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं
पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम्॥ २०॥

पदार्थ–

विश्वविभावनाय = संसारको पालना गर्न
आत्तगुणाभिपत्तेः = सत्त्वगुणलाई स्वीकार गर्ने
यस्य = जुन भगवान्को
जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् = मन र प्राणलाई पनि जित्ने मुनिहरूद्वारा वन्दनीय
अङ्घ्रिपद्मं = चरणकमलको
परिचर्य = सेवा गरेर
अजः = ब्रह्माजीले
खलु = निश्चय नै
पारमेष्ठ्यं = सर्वोत्कृष्ट
पदं = स्थान
अध्यतिष्ठत् = प्राप्त गर्नुभयो

वाक्यार्थ– संसारको पालना गर्न सत्त्वगुणलाई स्वीकार गर्नुहुने भगवान्को जुन चरणकमलको सेवा गरेर ब्रह्माजीले सर्वोत्कृष्ट स्थान प्राप्त गर्नुभयो, मन र प्राणलाई पनि जित्ने मुनिहरूद्वारा समेत तिनै चरणको वन्दना गरिन्छ।

तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो
यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः।
इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम्॥ २१॥

पदार्थ–

तथा = त्यस्तै
वः = तिम्रा
पितामहः = हजुरबा

भगवान् मनुः = स्वायम्भुव मनुले
यम् = जो भगवान्लाई
एकमत्या = एकाग्रबुद्धिले
पुरुदक्षिणैः = धेरै दक्षिणा दिइने
मखैः = यज्ञद्वारा
इष्ट्वा = पूजा गरेर
भौमं = लौकिक र
दिव्यम् = स्वर्गीय
सुखं = सुख
अथ = त्यसै गरी
अन्यतः = भगवान्को आराधनाबाहेक अन्य साधनद्वारा
दुरवापम् = प्राप्त गर्न कठिन
आपवर्ग्यम् = मोक्षसुख पनि
अभिपेदे = प्राप्त गर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यस्तै तिम्रा हजुरबा स्वायम्भुव मनुले एकाग्रबुद्धिले धेरै दक्षिणा दिइने यज्ञद्वारा भगवान्को पूजा गरेर लौकिक, स्वर्गीय सुख र भगवान्को आराधनाबाहेक अन्य साधनद्वारा प्राप्त गर्न कठिन मोक्षसुख पनि प्राप्त गर्नुभयो।

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं
मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम्।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते
मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम्॥ २२॥

पदार्थ–
वत्स = हे बाबु ध्रुव
मुमुक्षुभिः = मोक्ष चाहने व्यक्तिहरूद्वारा
मृग्यपदाब्जपद्धतिम् = जसको चरणकमलको मार्ग खोजिन्छ त्यस्ता
भृत्यवत्सलं = भक्तहरूलाई माया गर्नुहुने
तम् एव = उहाँ भगवान्को नै
आश्रय = आश्रयमा जाऊ
निजधर्मभाविते = स्वधर्मपालनले पवित्र भएको
अनन्यभावे = भगवच्चिन्तन-बाहेक केही नचिताउने
मनसि = अन्तःकरणमा
पूरुषम् = भगवान्लाई
अवस्थाप्य = राखेर
भजस्व = भजन गर

वाक्यार्थ– हे बाबु ध्रुव ! मोक्ष चाहने व्यक्तिहरूद्वारा जसको चरणकमलको मार्गलाई खोजिन्छ त्यस्ता भक्तहरूलाई माया गर्नुहुने उहाँ भगवान्को नै आश्रयमा जाऊ। स्वधर्मपालनले पवित्र भएको र भगवच्चिन्तनबाहेक अरू केही नचिताउने अन्तःकरणमा भगवान्लाई राखेर भजन गर।

नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्
दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन।

यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया॥ २३॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे बाबु	**श्रिया** = लक्ष्मीद्वारा पनि	**ते** = तिम्रो
यः = जुन भगवान्	**मृग्यते** = खोजिनुहुन्छ	**दुःखच्छिदं** = दुःख नाश गर्न सक्ने
इतरैः = अन्य देवताहरूद्वारा	**ततः** = उहाँ	**कञ्चन** = अरू कोही
विमृग्यमाणया = खोजिइरहेकी	**पद्मपलाशलोचनात्** = कमलदल जस्तो आँखा हुने भगवान्देखि	**न मृगयामि** = देख्दिनँ
हस्तगृहीतपद्मया = हातमा कमल लिएकी	**अन्यं** = बाहेक	

वाक्यार्थ– हे बाबु ! जुन भगवान् अन्य ब्रह्मा आदि देवताहरूद्वारा र हातमा कमल लिएकी लक्ष्मीद्वारा पनि खोजिने हुनुहुन्छ, उहाँ कमलदल जस्तो आँखा हुनुभएका भगवान्देखि बाहेक तिम्रो दुःख नाश गर्न सक्ने अरू कोही पनि देख्दिनँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं सञ्जल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः।

सन्नियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात्॥ २४॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार	**वचः** = कुरा	**सन्नियम्य** = नियन्त्रित गरेर
मातुः = आमा सुनीतिले	**आकर्ण्य** = सुनेर	**पितुः** = पिताजीको
सञ्जल्पितं = भनेको	**आत्मना** = आफैँले (बुद्धिद्वारा)	**पुरात्** = नगरबाट
अर्थागमं = लक्ष्य प्राप्ति गराउने	**आत्मानं** = आफूलाई (मनलाई)	**निश्चक्राम** = निक्लिए

वाक्यार्थ– यसप्रकार आमा सुनीतिले भनेको लक्ष्य प्राप्ति गराउने कुरा सुनेर ध्रुव बुद्धिद्वारा मनलाई नियन्त्रित गरेर पिताजीको नगरबाट निक्लिए।

नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम्।

स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः॥ २५॥

पदार्थ–

तत् = सुनीतिको त्यो उपदेशात्मक वचन	**ज्ञात्वा** = जानेर	**मूर्धनि** = ध्रुवको शिरमा
उपाकर्ण्य = सुनेर	**विस्मितः** = चकित भएका	**स्पृष्ट्वा** = छोएर
तस्य = ध्रुवको	**नारदः** = देवर्षि नारदले	**प्राह** = भन्नुभयो
चिकीर्षितम् = इच्छालाई	**अघघ्नेन** = पापनिवर्तक	
	पाणिना = हातले	

वाक्यार्थ– सुनीतिको त्यो उपदेशात्मक वचन सुनेर र ध्रुवको इच्छालाई जानेर चकित भएका

देवर्षि नारदले पापनिवर्तक हातले ध्रुवको शिरमा छुँदै भन्नुभयो।

अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम्।

बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः॥ २६॥

पदार्थ–

अहो = अहो आश्चर्य	**अयं** = यी ध्रुव	**असद्वचः** = तिखो वचनलाई
मानभङ्गम् = अपमान	**बालः** = बच्चै	**हृदा** = मनमा
अमृष्यताम् = सहन नसक्ने	**अपि** = भए पनि	**धत्ते** = लिइरहन्छन्
क्षत्रियाणां = क्षत्रियहरूको	**समातुः** = सौतेनी आमाको	
तेजः = प्रभाव	**यत्** = जुन	

वाक्यार्थ– अहो आश्चर्य ! अपमान सहन नसक्ने क्षत्रियहरूको प्रभाव, यी ध्रुव बच्चै भए पनि सौतेनी आमाको तिखो वचनलाई मनमा लिइरहन्छन्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक।

लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु॥ २७॥

पदार्थ–

पुत्रक = हे बाबु ध्रुव	**सक्तस्य** = मस्त हुने	**वा** = अथवा
अधुना = अहिले	**कुमारस्य** = बच्चा	**सम्मानं** = सम्मान
अपि = पनि	**ते** = तिम्रो	**अपि** = पनि
क्रीडनादिषु = खेलहरूमा	**अवमानं** = अपमान	**न लक्षयामः** = केही पनि देखिदनँ

वाक्यार्थ– हे बाबु ध्रुव ! खेलहरूमा मस्त हुने उमेरका बाल्य अवस्था भएका तिम्रो अपमान अथवा सम्मान केही पनि देखिदनँ।

विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोषहेतवः।

पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः॥ २८॥

पदार्थ–

यत् = किनभने	**विकल्पे** = मान-अपमान या सुख-दुःख	पनि
लोके = संसारमा		**पुंसः** = मानिसको
निजकर्मभिः = आफ्नै कर्मद्वारा	**विद्यमाने अपि** = प्राप्त हुने भए	**असन्तोषहेतवः** = असन्तोषको

कारण	**ऋते** = बाहेक	**न हि** = हुन सक्दैन
मोहम् = मोह	**भिन्नाः** = अरू केही	

वाक्यार्थ– संसारमा आफ्नै कर्मद्वारा मान-अपमान या सुख-दुःख प्राप्त हुने भए पनि मानिसको असन्तोषको कारण मोहबाहेक अरू केही हुन सक्दैन।

परितुष्येत् ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः।

दैवोपसादितं यावद् वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः॥ २९॥

पदार्थ–

तात = हे बाबु	**वीक्ष्य** = बुझेर (देखेर)	**तावन्मात्रेण** = त्यतिले नै
ततः = त्यसकारण	**यावत्** = जे-जति	**बुधः** = ज्ञानी
ईश्वरगतिं = ईश्वरले कर्मानुसार सुखदुःख दिनुहुन्छ भन्ने कुरा	**दैवोपसादितं** = ईश्वरले प्रदान गर्नुहुन्छ	**पूरुषः** = मानिस
		परितुष्येत् = सन्तोष गरोस्

वाक्यार्थ– हे बाबु ! त्यसकारण कर्मानुसार सुखदुःख ईश्वरले दिनुहुन्छ भन्ने कुरा बुझेर र देखेर ईश्वरले जे-जति प्रदान गर्नुहुन्छ त्यतिले नै ज्ञानी मानिस सन्तोष गरोस्।

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि।

यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम॥ ३०॥

पदार्थ–

अथ = अहिले	**अवरुरुत्ससि** = प्राप्त गर्न चाहन्छौ	**पुंसां** = साधारण मान्छेको लागि
मात्रा = आमाले	**सः** = ती भगवान्	**दुराराध्यः** = दुःखपूर्वक आराधना गर्न सकिने हुनुहुन्छ भन्ने
उपदिष्टेन = उपदेश गरेको	**वै** = निश्चय नै	**मम** = मेरो
योगेन = योगसाधनद्वारा		**मतः** = विचार छ
यत्प्रसादं = जुन भगवान्को अनुग्रह		

वाक्यार्थ– अहिले आमाको उपदेशले तिमी योगसाधनद्वारा जुन भगवान्को अनुग्रह प्राप्त गर्न चाहन्छौ ती भगवान्को आराधना गर्न साधारण मानिसका लागि अत्यन्त कठिन छ भन्ने मेरो विचार छ।

मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः।

न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना॥ ३१॥

पदार्थ–

यस्य = जुन भगवान्को
पदवीं = मार्गलाई
मृगयन्तः = खोजिरहने
मुनयः = महर्षिहरू
अपि = पनि
निःसङ्गेन = आसक्तिरहित
तीव्रयोगसमाधिना = दृढयोगरूप समाधिद्वारा
उरुजन्मभिः = अनेकौं जन्ममा पनि
न विदुः = जान्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– जुन भगवान्को मार्गलाई खोजिरहने महर्षिहरू पनि आसक्तिरहित दृढ योगरूप समाधिद्वारा समेत अनेकौं जन्ममा पनि त्यो मार्ग जान्न सक्दैनन्।

अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः।
यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते॥ ३२॥

पदार्थ–

अतः = त्यसैले
तव = तिम्रो
एषः = यो भगवदाराधनारूप
निर्बन्धः = हठ
निष्फलः = प्रयोजनहीन छ
श्रेयसां काले = धर्मानुष्ठानका लागि उपयुक्त समय प्रौढावस्था
समुपस्थिते = आएपछि
भवान् = तिमी
यतिष्यति = प्रयत्न गरौला (अहिले चाहिँ)
निवर्तताम् = घर फर्क

वाक्यार्थ– त्यसैले तिम्रो भगवदाराधनारूप हठ प्रयोजनहीन छ। धर्मानुष्ठानका लागि उपयुक्त समय प्रौढावस्था आएपछि तिमी प्रयत्न गरौला, अहिले चाहिँ घर फर्क।

यस्य यद् दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः।
आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति॥ ३३॥

पदार्थ–

सुखदुःखयोः = सुख र दुःखमध्ये
यत् = जे कुरा
यस्य = जुन मानिसको लागि
दैवविहितं = दैवद्वारा निर्धारण गरिएको हुन्छ
तेन = त्यही सुख वा दुःखबाट
आत्मानं = आफूलाई
तोषयन् = सन्तुष्ट राख्ने
सः = त्यस्तो मानिस
तमसः = मोहमय संसारबाट
पारम् = पार
ऋच्छति = पुग्छ

वाक्यार्थ– सुख र दुःखमध्ये जुन वस्तु जसका लागि दैवद्वारा निर्धारण गरिएको हुन्छ त्यही सुख वा दुःखबाट आफूलाई सन्तुष्ट राख्ने मानिस मोहमय संसारबाट पार पुग्छ।

गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात्।
मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते॥ ३४॥

पदार्थ–

गुणाधिकात् = आफूभन्दा धेरै गुण भएको मानिसलाई देख्दा त्यसबाट

मुदं = सन्तोष
लिप्सेत् = गरोस्
गुणाधमात् = अल्पगुणीहरूलाई देखेर
अनुक्रोशं = दया गरोस्
समानात् = आफू समान गुणशाली मानिससँग
मैत्रीं = मित्रता
अन्विच्छेत् = गरोस् अनिमात्र
तापैः = अपमानबाट
न अभिभूयते = पीडित हुँदैन

वाक्यार्थ– आफूभन्दा धैरै गुण भएका मानिसलाई देख्दा त्यसमा सन्तोष गर्नुपर्छ, अल्पगुणीहरूलाई देखेर तिनीहरूमाथि दया गर्नुपर्छ, आफू समान गुणशाली मानिससँग मित्रता गर्नुपर्छ, अनि मात्र मानिस अपमानजन्य दुःखबाट पीडित हुँदैन।

ध्रुव उवाच (ध्रुवले भने)

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम्।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः॥ ३५॥

पदार्थ–

सुखदुःखहतात्मनाम् = सुखदुःखद्वारा विवेक नष्ट भएका मजस्ता
पुंसां = मानिसको लागि
भगवता = हजुरले
कृपया = अनुग्रहपूर्वक
यः = जुन शान्ति
दर्शितः = बताउनुभयो
सः अयं = त्यो
शमः = शान्तिको उपाय
अस्मद्विधैः = मजस्ताले
तु = त
दुर्दर्शः = पाउ कठिन छ

वाक्यार्थ– सुखदुःखद्वारा विवेक नष्ट भएका मजस्ता मानिसको लागि हजुरले अनुग्रहपूर्वक जुन शान्तिको उपाय बताउनुभयो त्यो मजस्ताले पाउन कठिन छ।

अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्त्रं घोरमुपेयुषः।
सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि॥ ३६॥

पदार्थ–

अथ अपि = त्यसो भए तापनि
घोरम् = असह्य
क्षात्त्रं = क्षत्रियस्वभाव
उपेयुषः = प्राप्त भएको हुनाले
अविनीतस्य = विनयभाव नभएको
सुरुच्या = सौतेनी आमा सुरुचिको
दुर्वचोबाणैः = अपमानजक वचनरूपी बाणद्वारा
भिन्ने = विदीर्ण भएको
मे = मेरो
हृदि = हृदयमा
न श्रयते = हजुरका उपदेशहरू रहन सक्दैनन्

वाक्यार्थ– त्यसो भए तापनि आफ्नो अपमान सहन नसक्ने क्षत्रियस्वभाव भएको हुनाले विनयभाव नभएको र आफ्नी सौतेनी आमाको अपमानजक वचनरूपी बाणद्वारा विदीर्ण भएको मेरो हृदयमा हजुरका उपदेशहरू रहन सक्दैनन्।

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।

ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे महर्षि
अस्मत्पितृभिः = मनु आदि हाम्रा पूर्वजहरूले
अन्यैः = अरू कसैले
अपि = पनि
अनधिष्ठितम् = प्राप्त गर्न नसकेको
त्रिभुवनोत्कृष्टं = तीनै लोकमा श्रेष्ठ
पदं = स्थान
जिगीषोः = जित्ने इच्छा भएको
मे = मलाई
साधु = सजिलो
वर्त्म = बाटो (उपाय)
ब्रूहि = बताइदिनुहोस्

वाक्यार्थ– हे महर्षि ! मनु आदि हाम्रा पूर्वजहरूले र अरू कसैले पनि प्राप्त गर्न नसकेको तीनै लोकमा श्रेष्ठ स्थान जित्ने इच्छा भएको मलाई त्यसका लागि सजिलो बाटो बताइदिनुहोस्।

नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।

वितुदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

यः = जो
वीणां = वीणा
वितुदन् = बजाउँदै
जगतः = लोकको
हिताय = कल्याणका लागि
अर्कवत् = सूर्यझैं
अटते = लोकलोकान्तर घुम्नुहुन्छ, त्यस्ता
भवान् = हजुर
नूनं = निश्चय नै
भगवतः = भगवान्
परमेष्ठिनः = ब्रह्माको
अङ्गजः = पुत्र हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– वीणा बजाउँदै लोकको कल्याणका लागि सूर्यझैं लोकलोकान्तर घुम्नुहुने हजुर भगवान् ब्रह्माको पुत्र हुनुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान् नारदस्तदा ।

प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
उदाहृतम् = ध्रुवले भनेको कुरा
आकर्ण्य = सुनेर
प्रीतः = प्रसन्न हुनुभएका
भगवान् = भगवान्
नारदः = नारदले
तदा = त्यस वेला
तं = ती
बालं = बालक ध्रुवलाई
अनुकम्पया = दया गरेर
सद्वाक्यम् = उनको इच्छा पूरा गर्नमा सहयोगी हुने राम्रो कुरा

प्रत्याह = बताउनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार ध्रुवले भनेको कुरा सुनेर प्रसन्न हुनुभएका भगवान् नारदले त्यस वेला बालक ध्रुवलाई दया गरेर उनको इच्छा पूरा गर्नमा सहयोगी हुने हितकारी कुरा बताउनुभयो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते।

भगवान् वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना॥ ४०॥

पदार्थ–

जनन्या = तिम्री माता सुनीतिले	**सः** = त्यो	**वासुदेवः** = वासुदेव हुनुहुन्छ
अभिहितः = बताउनुभएको	**पन्थाः** = बाटो	**तं** = उहाँ भगवान्लाई
ते = तिम्रो	**वै** = निश्चय नै	**तत्प्रवणात्मना** = एकाग्र चित्तले
निःश्रेयसस्य = कल्याणको	**भगवान्** = भगवान्	**भज** = भजन गर

वाक्यार्थ– तिम्री आमा सुनीतिले बताउनुभएको तिम्रो कल्याणको बाटो निश्चय नै भगवान् वासुदेव हुनुहुन्छ, त्यस्ता भगवान्लाई एकाग्र चित्तले भजन गर।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः।

एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम्॥ ४१॥

पदार्थ–

यः = जो मान्छे	काम र मोक्षरूप पुरुषार्थ	**पादसेवनम्** = चरणसेवा
आत्मनः = आफ्नो	**इच्छेत्** = चाहन्छ, उसको	**एकम्** = एउटै
श्रेयः = कल्याणकारक	**तत्र** = ती पुरुषार्थ प्राप्तिमा	**एव** = मात्र
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं = धर्म, अर्थ,	**हरेः** = नारायणको	**कारणं** = कारण हो

वाक्यार्थ– जो मान्छे आफ्नो कल्याणकारक धर्म, अर्थ, काम र मोक्षरूप पुरुषार्थ चाहन्छ, उसको त्यो पुरुषार्थ प्राप्तिमा नारायणको चरणसेवा नै एउटै मात्र कारण हो।

तत् तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि।

पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः॥ ४२॥

पदार्थ–

तत् = त्यसकारण	**तात** = हे बाबु	**ते** = तिम्रो

भद्रं = कल्याण होस् (तिमी)
यमुनायाः = यमुना नदीको
शुचि = पवित्र
तटं = किनारमा रहेको
पुण्यं = पुण्य
मधुवनं = मधुवन नाम गरेको ठाउँमा
गच्छ = जाऊ
यत्र = जहाँ
नित्यदा = सधैँ
हरेः = श्रीहरिको
सान्निध्यं = निवास हुन्छ

वाक्यार्थ— त्यसकारण हे बाबु ! तिम्रो कल्याण होस् ! तिमी यमुनानदीको पवित्र किनारमा रहेको पुण्यदायक मधुवन नाम गरेको ठाउँमा जाऊ, त्यहाँ सधैँ श्रीहरिको निवास हुन्छ।

स्नात्वानुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे।
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः॥ ४३॥
प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम्।
शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम्॥ ४४॥

पदार्थ—

तस्मिन् = त्यो मधुवनमा
कालिन्द्याः = कालिन्दी (यमुना) नदीको
शिवे = पवित्र
सलिले = जलमा
अनुसवनं = बिहान, दिउँसो र साँझ तीनै समय
स्नात्वा = स्नान गरेर
उचितानि = भगवान्लाई नमस्कार आदि यथोचित कर्महरू
कृत्वा = गरेर
आत्मनः = आफ्नो लागि
कल्पितासनः = (उपयुक्त) आसन बनाएर
निवसन् = बस्दै
त्रिवृता = पूरक, रेचक र कुम्भकरूप तीन प्रकारको
प्राणायामेन = प्राणायामद्वारा
शनैः = बिस्तारै-बिस्तारै
प्राणेन्द्रियमनोमलम् = प्राण, इन्द्रिय र मनका दोषलाई
व्युदस्य = हटाएर
गुरुणा = धैर्ययुक्त
मनसा = मनले
गुरुम् = परम पूज्य भगवान्लाई
अभिध्यायेत् = चिन्तन गर्नू

वाक्यार्थ— मधुवनमा यमुनाको पवित्र जलमा बिहान, दिउँसो र साँझ तीनै समय स्नान गरेर भगवान्लाई नमस्कार आदि यथोचित कर्महरू गरेर आफ्नो लागि उपयुक्त आसन बनाएर बस्दै पूरक, रेचक र कुम्भकरूप तीन प्रकारको प्राणायामद्वारा बिस्तारै-बिस्तारै प्राण, इन्द्रिय र मनमा हुने दोषलाई हटाएर धैर्ययुक्त मनले परम पूज्य भगवान्को चिन्तन गर्नू।

प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम्।
सुनासं सुभ्रुवं चारु कपोलं सुरसुन्दरम्॥ ४५॥

पदार्थ—

प्रसादाभिमुखं = भक्तलाई वर दिन तयार हुनुभएका
शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् = सधैँ

प्रसन्न अनुहार र चम्किला आँखा भएका
चारु = सुन्दर
कपोलं = गाला
सुरसुन्दरम् = देवताहरूको भन्दा राम्रो
सुनासं = सुन्दर नाक र
सुभ्रुवं = सुन्दर आँखीभौंले युक्त हुनुभएका (भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– भक्तलाई वर दिन तयार हुनुभएका, सधैं प्रसन्न अनुहार र चम्किला आँखा भएका, सुन्दर गाला, देवताहरूको भन्दा राम्रो सुन्दर नाक र सुन्दर आँखीभौंले युक्त हुनुभएका भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू।

तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
तरुणं = युवा
रमणीयाङ्गम् = मनोहर अङ्गयुक्त
अरुणोष्ठेक्षणाधरम् = रातो-रातो ओठ र आँखा भएका
प्रणताश्रयणं = प्रणाम गर्ने भक्तहरूलाई आश्रय दिनुहुने
नृम्णं = सुखदायक
करुणार्णवम् = दयाका सागर
शरण्यं = शरणागतवत्सल (भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– युवा, मनोहर अङ्गयुक्त हुनुभएका, रातो-रातो ओठ र आँखा भएका, प्रणाम गर्ने भक्तहरूलाई आश्रय दिनुहुने, सुखदायक, दयाका सागर, शरणवत्सल भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू।

श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥

पदार्थ–
श्रीवत्साङ्कं = छातीमा श्रीवत्सको चिह्न भएका
घनश्यामं = मेघसमान श्याम वर्ण भएका
वनमालिनम् = वनमाला धारण गर्नुभएका
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्त-चतुर्भुजम् = शङ्ख, चक्र, गदा र पद्मद्वारा चारओटा बाहु सुशोभित हुने
पुरुषं = त्यस्ता परमपुरुष (भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– छातीमा श्रीवत्सको चिह्न भएका, मेघसमान श्याम वर्ण भएका, वनमाला धारण गर्नुभएका, शङ्ख, चक्र, गदा र पद्मद्वारा जसका चारओटा बाहु सुशोभित भएका छन् त्यस्ता परमपुरुष भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू।

किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ।

कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

किरीटिनं = किरीट लगाउनुभएका
कुण्डलिनं = कुण्डल धारण गर्नुभएका
केयूरवलयान्वितम् = बाजुबन्द, बाला आदि गहनाले शोभायमान
कौस्तुभाभरणग्रीवं = घाँटीमा कौस्तुभको गहना लगाउनुभएका
पीतकौशेयवाससम् = पहेँलो रेसमी कपडा धारण गर्नुभएका (भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– किरीट लगाउनुभएका, कुण्डल धारण गर्नुभएका, बाजुबन्द, बाला आदि गहनाले शोभायमान घाँटीमा कौस्तुभको गहना लगाउनुभएका, पहेँलो रेसमी कपडा धारण गर्नुभएका भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू।

काञ्चीकलापपर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥ ४९ ॥

पदार्थ–

काञ्चीकलापपर्यस्तं = कम्मरमा धैरैओटा मेखला धारण गर्नुभएका
लसत्काञ्चननूपुरम् = सुनको पाउजुले जसको चरण शोभायमान भएका छन्
दर्शनीयतमं = अत्यन्त दर्शनीय
शान्तं = शान्त स्वरूप भएका
मनोनयनवर्धनम् = मन र आँखालाई आनन्दित गराउनुहुने (भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– कम्मरमा धैरैओटा मेखला धारण गर्नुभएका, सुनको पाउजुले जसको चरण शोभायमान भएका छन् त्यस्ता अत्यन्त दर्शनीय, शान्त स्वरूप भएका, मन र आँखालाई आनन्दित गराउनुहुने भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू।

पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ५० ॥

पदार्थ–

नखमणिश्रेण्या = नङ्रूपी मणिको पङ्क्तिद्वारा
विलसद्भ्यां = शोभायमान
पद्भ्यां = चरणकमलले
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यम् = हृदयरूपी कमलको फल (कमलगट्टा)को मध्यभागमा
आक्रम्य = चढेर
समर्चताम् = पूजा गरिरहेका भक्तहरूको
आत्मनि = आत्मामा
अवस्थितम् = बस्नुहुने (भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू)

वाक्यार्थ– नङ्रूपी मणिको पङ्क्तिद्वारा शोभायमान चरणकमलले हृदयरूपी कमलगट्टाको

मध्यभागमा चढेर पूजा गरिरहेका भक्तहरूको आत्मामा बस्नुहुने भगवान् नारायणको ध्यान गर्नू।

स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम्।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम्॥ ५१॥

पदार्थ–

सानुरागावलोकनम् = प्रेमपूर्वक हेरिरहनुभएका
स्मयमानम् = मुस्कुराइ-रहनुभएका
वरदर्षभम् = वर दिने ब्रह्मा आदिहरूमा श्रेष्ठ भगवान् नारायणलाई
नियतेन = संयमित भएर
एकभूतेन मनसा = एकाग्र मनले
अभिध्यायेत् = चिन्तन गर्नू

वाक्यार्थ– प्रेमपूर्वक हेरिरहनुभएका, मुस्कुराइरहनुभएका, वर दिनेहरूमा श्रेष्ठ भगवान् नारायणलाई संयमित भएर एकाग्र मनले चिन्तन गर्नू।

एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः।
निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्तते॥ ५२॥

पदार्थ–

एवं = यसरी
भगवतः = भगवान् नारायणको
सुभद्रं = परममङ्गलकारी
रूपं = स्वरूप
ध्यायतः = चिन्तन गर्ने मानिसको
मनः = अन्तःकरण
तूर्णं = चाँडै नै
परया निर्वृत्या = परम आनन्दरूप भगवान्का साथ
सम्पन्नं = मिल्दछ (र फेरि त्यहाँबाट)
न निवर्तते = फर्कँदैन

वाक्यार्थ– यसरी भगवान् नारायणको परममङ्गलकारी स्वरूप चिन्तन गर्ने मानिसको अन्तःकरण चाँडै नै परम आनन्दरूप भगवान्का साथ मिल्दछ र ऊ फेरि त्यहाँबाट फर्कँदैन।

जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज।
यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान्॥ ५३॥

पदार्थ–

नृपात्मज = हे राजपुत्र
मे = मबाट
परमः = उत्कृष्ट
गुह्यः = गोप्य
जप्यः = मन्त्र
श्रूयतां = सुन
यं = जुन मन्त्रलाई
सप्तरात्रं = सात रातसम्म
प्रपठन् = जप्ने
पुमान् = मानिसले
खेचरान् = आकाशगामी सिद्धहरूलाई

च = पनि	**पश्यति** = देख्न सक्छ

वाक्यार्थ– हे राजपुत्र ! मबाट उत्कृष्ट र गोप्य मन्त्र सुन। यो मन्त्रलाई सात रातसम्म जप्ने मानिसले आकाशगामी सिद्धहरूलाई पनि देख्न सक्छ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।

मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद् द्रव्यमयीं बुधः।

सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित्॥ ५४॥

पदार्थ–

देशकालविभागवित् = कुन स्थान र कुन समयमा भगवान्को पूजा कसरी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा जान्ने	**मन्त्रेण** = 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' (भगवान् वासुदेवलाई नमस्कार छ) यस मन्त्रद्वारा	**द्रव्यैः** = द्रव्यहरूद्वारा
बुधः = ज्ञानीले	**विविधैः** = विभिन्न	**देवस्य** = भगवान् नारायणको
ॐ नमः भगवते वासुदेवाय अनेन		**द्रव्यमयीं** = द्रव्यप्रधान
		सपर्यां = पूजा
		कुर्यात् = गरोस्

वाक्यार्थ– कुन स्थान र कुन समयमा भगवान्को पूजा कसरी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बुझ्ने ज्ञानीले **'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'** मन्त्रद्वारा विभिन्न द्रव्यहरूद्वारा भगवान् नारायणको द्रव्यप्रधान पूजा गरोस्।

सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः।

शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत् तुलस्या प्रियया प्रभुम्॥ ५५॥

पदार्थ–

शुचिभिः = पवित्र	फलहरूद्वारा	**तुलस्या** = तुलसीद्वारा
सलिलैः = जलले	**शस्ताङ्कुरांशुकैः** = पूजाका लागि उपयुक्त दुर्वाङ्कुरहरू र बल्कल आदि वस्त्रहरूद्वारा एवं	**च** = पनि
माल्यैः = मालाले	**प्रियया** = भगवान्की प्रिया	**प्रभुम्** = सर्वसमर्थ नारायणलाई
वन्यैः = वनमा भएका		**अर्चेत्** = पूजा गरोस्
मूलफलादिभिः = कन्दमूल एवं		

वाक्यार्थ– पवित्र जल, माला, वनमा भएका कन्दमूल एवं फलहरू, पूजाका लागि उपयुक्त दुर्वाङ्कुरहरू र बल्कल आदि वस्त्रहरूद्वारा एवं भगवान्की प्रिया तुलसीद्वारा पनि सर्वसमर्थ नारायणको पूजा गरोस्।

लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत्।

आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ् मितवन्यभुक् ॥ ५६ ॥

पदार्थ–

आभृतात्मा = अन्तःकरण वशमा गरेको
यतवाक् = वाणी संयमित भएको
मितवन्यभुक् = आवश्यक मात्र वन्यफल खाने
शान्तः = शान्त
मुनिः = मननशील साधकले
द्रव्यमयीम् = पत्थर आदिद्वारा निर्मित
अर्चां = प्रतिमा
लब्ध्वा = स्थापना गरेर
वा = अथवा प्रतिमा प्राप्त गर्न नसकेमा
क्षित्यम्ब्वादिषु = जमिन, पानी आदिमा (भगवान्को)
अर्चयेत् = पूजा गरोस्

वाक्यार्थ– अन्तःकरण वशमा राख्ने, वाणी संयमित भएको, आवश्यक मात्र वन्यफल खाने शान्त मननशील साधकले पत्थर आदिद्वारा निर्मित प्रतिमा स्थापना गरेर अथवा प्रतिमा प्राप्त गर्न नसकेमा जमिन, पानी आदिमा भगवान्को पूजा गरोस्।

स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद् ध्यायेद्धृदयङ्गमम् ॥ ५७ ॥

पदार्थ–

उत्तमश्लोकः = श्रेष्ठ कीर्ति भएका भगवान्
अचिन्त्यनिजमायया = आफ्नो अकल्पनीय मायाशक्तिद्वारा
स्वेच्छावतारचरितैः = स्वेच्छाले अवतार लिएर विभिन्न लीलाचरित्रद्वारा
हृदयङ्गमम् करिष्यति = (भक्तलाई) आफ्नो हृदयमा लिनुहुन्छ
तत् = भगवान्का ती लीलाचरित्रहरूको
ध्यायेत् = ध्यान गरोस्

वाक्यार्थ– श्रेष्ठ कीर्ति भएका भगवान् आफ्नो अकल्पनीय मायाशक्तिद्वारा स्वेच्छाले अवतार लिएर विभिन्न लीलाचरित्रद्वारा भक्तलाई आफ्नो हृदयमा लिनुहुन्छ। त्यसैकारण भगवान्का ती लीलाचरित्रहरूको ध्यान गरोस्।

परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ।
ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५८ ॥

पदार्थ–

भगवतः = भगवान् नारायणका
यावत्यः = जति पनि
पूर्वसेविताः = पहिले गरिएका
परिचर्याः = पूजाहरू (थिए)
ताः = पूजाका ती सबै सामग्रीहरू (पुनः)
मन्त्रहृदयेन एव = मनले 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' यो मन्त्र जप्दै
मन्त्रमूर्तये = मन्त्रमूर्ति भगवान्लाई
प्रयुञ्ज्यात् = अर्पण गर्नू

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणका जति पनि पहिले गरिएका पूजाहरू थिए, पूजाका ती सबै सामग्रीहरू पुनः मनले **'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'** यो मन्त्र जप्दै मन्त्रमूर्ति भगवान्लाई अर्पण गर्नू।

एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम्।
परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया॥ ५९॥
पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यद् धर्मादिषु देहिनाम्॥ ६०॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
मनोगतम् = मनमा भगवन्मूर्ति दृढ हुने गरी
कायेन = देहसम्पाद्य जलद्वारा
मनसा = मनद्वारा (ध्यानद्वारा)
वचसा = वाणीद्वारा (जप आदिद्वारा)
भक्तिमत्परिचर्यया = प्रेमपूर्वक गरिने पूजाद्वारा
च = पनि
परिचर्यमाणः = पूजित
भाववर्धनः = भाववृद्धि गराउनुहुने
भगवान् = भगवान् नारायण
अमायिनां = अहङ्काररहित भएर
सम्यग्भजतां = श्रद्धापूर्वक राम्रोसँग पूजा गर्ने
देहिनाम् = शरीरधारी
पुंसाम् = भक्तहरूलाई
धर्मादिषु = धर्म, अर्थ, काम वा मोक्षमध्ये
यत् = जे
श्रेयः = कल्याणकारक वस्तु
अभिमतं = इच्छा गरिएको छ (त्यही)
दिशति = दिनुहुन्छ

वाक्यार्थ– यसप्रकार मनमा जसरी भगवन्मूर्ति दृढ हुन्छ त्यसरी नै देहसम्पाद्य जल आदिद्वारा, मनद्वारा, ध्यानद्वारा, वाणीद्वारा, जप आदिद्वारा र प्रेमपूर्वक गरिने पूजाद्वारा पनि पूजित भाववृद्धि गराउनुहुने भगवान् नारायण अहङ्काररहित भएर श्रद्धापूर्वक राम्रोसँग पूजा गर्ने शरीरधारी भक्तहरूलाई धर्म, अर्थ, काम र मोक्षमध्ये जे कल्याणकारक वस्तु इच्छा गरिएको छ त्यही दिनुहुन्छ।

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा।
तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये॥ ६१॥

पदार्थ–

इन्द्रियरतौ = इन्द्रियलभ्य विषयभोगबाट
विरक्तः = विरक्त भएको
(भक्तले)
च = पनि
निरन्तरभावेन = अनवच्छिन्न प्रेमद्वारा
अद्धा = साक्षात्
विमुक्तये = मोक्षका लागि

तं = ती भगवान्लाई	**भक्तियोगेन** = भक्तियोगले
भूयसा = ठुलो (दृढ)	**भजेत** = भजन गरोस्

वाक्यार्थ– इन्द्रियलभ्य विषयभोगबाट विरक्त भएको भक्तले अनवच्छिन्न प्रेमद्वारा साक्षात् मोक्षका लागि ती भगवान्लाई दृढ भक्तियोगले भजन गरोस्।

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः।
ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम्॥ ६२॥

पदार्थ–

इति = नारदमुनिद्वारा यसप्रकार	**तं** = ती देवर्षि नारदलाई	**चरणचर्चितम्** = चरणचिह्नित
उक्तः = उपदिष्ट	**परिक्रम्य** = प्रदक्षिणा गरेर	**पुण्यं** = पवित्र
नृपार्भकः = राजा उत्तानपादका छोरा ध्रुव	**प्रणम्य च** = प्रणाम पनि गरेर	**मधुवनं** = मधुवन
	हरेः = भगवान्को	**ययौ** = गए

वाक्यार्थ– यसप्रकार नारदमुनिद्वारा उपदिष्ट राजा उत्तानपादका छोरा ध्रुव देवर्षि नारदलाई प्रदक्षिणा र प्रणाम गरेर भगवान्को चरणचिह्न भएको पवित्र मधुवन गए।

तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः।
अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच तम्॥ ६३॥

पदार्थ–

तस्मिन् = ती ध्रुव	**प्रविष्टः** = प्रवेश गरेर	**मुनिः** = देवर्षि नारदले
तपोवनं = तपोवन	**राज्ञा** = राजाद्वारा	**तम्** = ती राजा उत्तानपादलाई
गते = गएपछि	**अर्हितार्हणकः** = पाद्य आदिले पुजिएका	**उवाच** = भन्नुभयो
अन्तःपुरं = राजा उत्तानपादको दरबारमा	**सुखासीनः** = सुखपूर्वक बसेका	

वाक्यार्थ– ध्रुव तपोवन गएपछि देवर्षि नारद राजा उत्तानपादको दरबारमा प्रवेश गर्नुभयो। त्यहाँ राजाद्वारा प्रदत्त पाद्य आदि पूजा स्वीकार गरेर सुखपूर्वक बस्नुभएका नारदले राजा उत्तानपादलाई भन्नुभयो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

राजन् किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता।
किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः॥ ६४॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा उत्तानपाद	**दीर्घं** = धेरै समयसम्म	**कामः** = काम
परिशुष्यता = सुकेको	**किं ध्यायसे** = के सोच्दै हुनुहुन्छ ?	**धर्मः वा** = अथवा धर्म
मुखेन = मुखले	**अर्थेन** = अर्थले सहित	**न रिष्यते किं वा** = केही नष्ट भएको त छैन ?
संयुतः = युक्त भएर		

वाक्यार्थ– हे राजा उत्तानपाद ! मुख सुकाएर धेरै समयसम्म के सोच्दै हुनुहुन्छ ? अर्थ, काम अथवा धर्म नष्ट भएको त छैन ?

राजोवाच (राजाले भने)

सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना ।

निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः ॥ ६५ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ब्रह्मन् !	**महान्** = श्रेष्ठ	**अकरुणात्मना** = निर्दयी मद्वारा
मे = मेरो	**कविः** = बुद्धिमान्	**मात्रा सह** = उसकी आमासँगै
पञ्चवर्षः = पाँच वर्षको	**सुतः** = छोरा ध्रुव	**निर्वासितः** = घरबाट निकालिए
बालकः = बालक (भए पनि)	**स्त्रैणेन** = स्त्रीमा आसक्त भएको	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मन् ! मेरो पाँच वर्षको छोरो बालक भए पनि श्रेष्ठ बुद्धिमान् थियो, उसलाई स्त्रीमा आसक्त भएको निर्दयी मैले उसकी आमाको साथमा घरबाट निकालिदिएँ।

अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः ।

श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६६ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ब्रह्मन् !	**शयानं** = जमिनमा सुतेको	**वने** = वनमा
श्रान्तं = थकित	**अपि** = र	**वृकाः** = ब्वाँसाहरूले
क्षुधितं = भोकाएको	**अनाथं** = कोही पनि रक्षक नभएको	**मा स्म अदन्ति** = कतै नखाऊन्
परिम्लानमुखाम्बुजम् = मुख सुकेको	**अर्भकं** = बालक ध्रुवलाई	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मन् ! थकित, भोकाएको, मुख सुकेको, जमिनमा सुतेको र कोही पनि रक्षक नभएको बालक ध्रुवलाई वनमा कतै ब्वाँसाहरूले नखाऊन्।

अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ।

योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः ॥ ६७ ॥

पदार्थ–

अहो = अहो
बत = ज्यादै दुःखको कुरा छ
स्त्रीजितस्य = स्त्रीको वशीभूत भएको
मे = मेरो
दौरात्म्यं = दुष्टता
उपधारय = हेर्नुहोस्
प्रेम्णा = स्नेहपूर्वक
अङ्कं = काखमा
अरुरुक्षन्तं = उक्लन चाहने छोरालाई
यः = जो म
असत्तमः = दुष्टले
न अभ्यनन्दम् = काखमा बस्न दिएर खुसी बनाइनँ

वाक्यार्थ– अहो ! ज्यादै दुःखको कुरा छ, स्त्रीको वशीभूत भएको मेरो दुष्टता हेर्नुहोस्, स्नेहपूर्वक काखमा उक्लन चाहने छोरालाई म दुष्टले काखमा बस्न दिएर खुसी बनाउन सकिनँ।

नारद उवाच (नारदले भन्नुभयो)

मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते ।

तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ६८ ॥

पदार्थ–

विशाम्पते = हे जनताहरूका स्वामी
देवगुप्तं = भगवान् नारायणद्वारा रक्षित
स्वतनयं = आफ्नो छोरालाई
तत्प्रभावम् = उनको सामर्थ्य
अविज्ञाय = नबुझेर
मा मा शुचः = चिन्ता गर्दै नगर्नुहोस्
यद्यशः = ती ध्रुवको कीर्ति
जगत् = लोकमा
प्रावृङ्क्ते = फैलनेछ

वाक्यार्थ– हे जनताहरूका स्वामी ! भगवान् नारायणद्वारा रक्षित आफ्नो छोरालाई र उनको सामर्थ्य नबुझेर चिन्ता नगर्नुहोस्। ती ध्रुवको कीर्ति लोकमा फैलनेछ।

सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।

एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ॥ ६९ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
लोकपालैः = इन्द्र आदि लोकपालहरूद्वारा
अपि = पनि
सुदुष्करं = गर्न कठिन
कर्म = काम
कृत्वा = गरेर
तव = तपाईंको
यशः = कीर्ति
विपुलयन् = बढाउँदै
प्रभुः = सामर्थ्यवान् ध्रुव
अचिरतः = चाँडै नै
एष्यति = आउनेछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! इन्द्र आदि लोकपालहरूद्वारा पनि गर्न कठिन काम गरेर तपाईंको कीर्ति

बढाउँदै सामर्थ्यवान् ध्रुव चाडैं नै आउनेछन्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः।

राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत्॥ ७०॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
देवर्षिणा = नारदजीद्वारा
प्रोक्तं = भनिएको कुरा
विश्रुत्य = सुनेर
जगतीपतिः = राजा उत्तानपाद
राजलक्ष्मीम् = राजसम्पत्तिको
अनादृत्य = बेवास्ता गरी
पुत्रम् = छोरा ध्रुवलाई
एव = नै
अन्वचिन्तयत् = चिन्ता गर्न थाले

वाक्यार्थ– यसप्रकार नारदजीको कुरा सुनेर राजा उत्तानपाद राजसम्पत्तिको बेवास्ता गरी छोरा ध्रुवको मात्रै चिन्ता गर्न थाले।

तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम्।

समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम्॥ ७१॥

पदार्थ–

तत्र = (यता ध्रुवले) त्यहाँ यमुनामा
अभिषिक्तः = स्नान गरेर
प्रयतः = शुद्ध भएर
समाहितः = एकाग्रचित्त भई
ताम् विभावरीम् = त्यो रातमा
उपोष्य = उपवास बसेर
ऋष्यादेशेन = ऋषि नारदको उपदेशानुसार
पूरुषम् = नारायणलाई
पर्यचरत् = पूजा गर्न लागे

वाक्यार्थ– यता ध्रुवले यमुनामा स्नान गरी शुद्ध भएर एकाग्रचित्तले त्यस रातदेखि नै उपवास बसेर ऋषि नारदको उपदेशानुसार नारायणको पूजा गर्न लागे।

त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः।

आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन् हरिम्॥ ७२॥

पदार्थ–

त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते = प्रत्येक तीनरातपछि
आत्मवृत्त्यनुसारेण = शरीर धान्नका लागि मात्र आवश्यक
कपित्थबदराशनः = कैथ र बयर खाएर बसेका ध्रुवले
हरिम् = नारायणलाई
अर्चयन् = पूजा गर्दै
मासं = एक महिना

निन्ये = बिताए

वाक्यार्थ– प्रत्येक तीन रातपछि शरीर धान्नका लागि मात्र आवश्यक कैथ र बयर खाएर बसेका ध्रुवले नारायणको पूजा गर्दै एक महिना बिताए।

द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने।

तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयन् विभुम्॥ ७३॥

पदार्थ–

तथा = त्यसै गरी
अर्भकः = बालक ध्रुव
षष्ठे षष्ठे दिने = प्रत्येक छ–छ दिनमा
शीर्णैः = सुकेका
तृणपर्णादिभिः = झारपातहरूद्वारा
कृतान्नः = भोजन गरेर
विभुम् = सर्वेश्वर नारायणलाई
अभ्यर्चयन् = पूजा गर्दै
द्वितीयं = दोस्रो
मासं = महिना
च = पनि बिताए

वाक्यार्थ– त्यसै गरी बालक ध्रुवले प्रत्येक छ–छ दिनमा सुकेका झारपातहरू खाएर सर्वेश्वर नारायणको पूजा गर्दै दोस्रो महिना पनि बिताए।

तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि।

अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना॥ ७४॥

पदार्थ–

नवमे नवमे = प्रत्येक नौ–नौ
अहनि = दिनमा
अब्भक्षः = पानी मात्र पिएर
समाधिना = समाधिमा बसेर
उत्तमश्लोकम् = पुण्य कीर्ति भएका भगवान्‌लाई
उपाधावत् = चिन्तन गर्दै
तृतीयं = तेस्रो
मासं = महिना
च = पनि
अनयत् = बिताए

वाक्यार्थ– प्रत्येक नौ–नौ दिनमा पानी मात्र पिएर, समाधिमा बसेर, पुण्य कीर्ति भएका भगवान्‌को चिन्तन गर्दै उनले तेस्रो महिना पनि बिताए।

चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि।

वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत्॥ ७५॥

पदार्थ–

द्वादशे द्वादशे = बाह्र–बाह्र
अहनि = दिनमा
वायुभक्षः = हावा मात्र खाएर
जितश्वासः = श्वासलाई जितेर
देवम् = वासुदेवलाई
ध्यायन् = ध्यान गर्दै ध्रुवले
वै = निश्चय नै
अधारयत् = शरीर धारण गरे
चतुर्थम् = (यसरी उनले) चौथो
मासं = महिना
अपि = पनि बिताए

वाक्यार्थ– बाह्र-बाह्र दिनमा हावा मात्र खाएर प्राणलाई आफ्नो अधीनमा राखेर वासुदेवको ध्यान गर्दै उनले चौथो महिना पनि बिताए।

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः।
ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः॥ ७६॥

पदार्थ–

पञ्चमे मासि = पाँचौं महिना
अनुप्राप्ते = सुरु भएपछि
जितश्वासः = श्वास-प्रश्वासलाई नियन्त्रित गरेका
नृपात्मजः = राजा उत्तानपादका छोरा ध्रुव
ब्रह्म ध्यायन् = ब्रह्मको ध्यान गर्दै
एकेन पदा = एउटै खट्टाले उभिएर
स्थाणुः = ठुटो
इव = झैं
अचलः = स्थिर भएर
तस्थौ = रहन थाले

वाक्यार्थ– पाँचौं महिना सुरु भएपछि श्वास-प्रश्वासलाई नियन्त्रित गरेका एवं राजा उत्तानपादका छोरा ध्रुव ब्रह्मको ध्यान गर्दै एउटै गोडाले मात्र उभिएर ठुटो झैं स्थिर भएर रहन थाले।

सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम्।
ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम्॥ ७७॥

पदार्थ–

भूतेन्द्रियाशयम् = पृथिवी आदि भूतका कार्य शब्द आदि विषय र इन्द्रियको नियामक
मनः = मनलाई
सर्वतः = चारैतिरबाट
आकृष्य = खिचेर
हृदि = हृदयमा
भगवतः = भगवान्को
रूपं = रूपलाई
ध्यायन् = ध्यान गरिरहेका ध्रुवले
अपरम् = अरू
किञ्चन = केही पनि
न अद्राक्षीत् = देखेनन्

वाक्यार्थ– पृथिवी आदि भूतका कार्य, शब्द आदि विषय र इन्द्रियको नियामक मनलाई समेत चारैतिरबाट खिचेर हृदयमा भगवान्को रूपलाई ध्यान गरिरहेका ध्रुवले अरू केही पनि देखेनन्।

आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम्।
ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे॥ ७८॥

पदार्थ–

प्रधानपुरुषेश्वरम् = प्रकृति र पुरुषका पनि ईश्वर (कारण भएकाले)
महदादीनां = महत् आदि सम्पूर्ण तत्त्वको
आधारं = आधार भएका

ब्रह्म = ब्रह्मलाई	ध्रुवको तेज सहन गर्न नसकेर	**चकम्पिरे** = काँप्न थाले
धारयमाणस्य = धारण गरिरहेका	**त्रयः लोकाः** = तीनै लोक	

वाक्यार्थ– प्रकृति र पुरुषका पनि ईश्वर एवं महत् आदि सम्पूर्ण तत्त्वका आधार भएका ब्रह्मलाई धारण गरिरहेका ध्रुवको तेज सहन गर्न नसकेर तीनै लोक काँप्न थाले।

यदैकपादेन स पार्थिवार्भक-
स्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही।
ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्ठिता
तरीव सव्येतरतः पदे पदे ॥ ७९॥

पदार्थ–

सः = ती	**तदङ्गुष्ठनिपीडिता** = ध्रुवको औँलाको चापले दबिएकी	**पदे पदे** = पाइलैपिच्छे
पार्थिवार्भकः = राजपुत्र ध्रुव	**मही** = पृथिवी	**सव्येतरतः** = दायाँबायाँतर्फ
यदा = जब	**इभेन्द्रधिष्ठिता** = ठुलो हात्ती चढेको	**अर्धम्** = आधासम्म
एकपादेन = एउटै गोडाले	**तरी इव** = डुङ्गाजैँ	**ननाम** = झुकिन्
तस्थौ = खडा भए		
तत्र = त्यस वेला		

वाक्यार्थ– ती राजपुत्र ध्रुव जब एउटै गोडाले उभिए त्यस वेला ध्रुवको औँलाको चापले दबिएकी पृथिवी ठुलो हात्ती चढेको डुङ्गाजैँ पाइलैपिच्छ दायाँबायाँतर्फ आधासम्म झुकिन्।

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो
द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया।
लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं
सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ८० ॥

पदार्थ–

असुम् = प्राणलाई	**विश्वम्** = सर्वात्मक नारायणलाई	**निरुच्छ्वासनिपीडिताः** = सास रोकिएर छटपटाएका
द्वारं = इन्द्रियद्वारलाई	**तस्मिन्** = ती ध्रुवले	**सलोकपालाः** = लोकपालले सहित भएका
निरुध्य = रोकेर	**अभिध्यायति** = ध्यान गरेपछि	**लोकाः** = तीनै लोकका
आत्मनः = आफूदेखि	**भृशं** = अत्यन्त	
अनन्यया धिया = अभेदबुद्धिले		

प्राणीहरू	**शरणं** = शरणमा
हरिम् = श्रीहरिको	**ययुः** = गए

वाक्यार्थ– ती ध्रुवले प्राण र इन्द्रियद्वारलाई रोकेर आफूदेखि अभेदबुद्धिले सर्वात्मक नारायणको ध्यान गरेपछि सास रोकिएर छटपटाएका लोकपालले सहित भएका तीनै लोकका प्राणीहरू श्रीहरिको शरणमा गए।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भने)

नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं
चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः।
विधेहि तन्नो वृजिनाद् विमोक्षं
प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम्॥ ८१॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्	**न विदामः** = हामीले कहिल्यै जानेका थिएनौं, त्यसैले	**तत्** = त्यसकारण
चराचरस्य = स्थावर र जङ्गम	**वयं** = हामीहरू	**वृजिनात्** = यस दुःखबाट
अखिलसत्त्वधाम्नः = सम्पूर्ण प्राणीहरूको	**शरण्यम्** = शरणागतरक्षक	**नः** = हाम्रो
एवं = यस्तो	**त्वां** = हजुरको	**विमोक्षं** = मुक्ति
प्राणरोधं = एकसाथ प्राण रोकिएको	**शरणं** = शरणमा	**विधेहि** = गर्नुहोस्
	प्राप्ताः = आइपुगेका छौं	

वाक्यार्थ– हे भगवान्! स्थावर र जङ्गम सम्पूर्ण प्राणीको यस्तो एकसाथ प्राण रोकिएको हामीले कहिल्यै थाहा पाएका थिएनौं, त्यसैले हामीहरू शरणागतरक्षक हजुरको शरणमा आइपुगेका छौं, त्यसकारण यस दुःखबाट हामीलाई मुक्त गर्नुहोस्।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्यया-
न्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम।
यतो हि वः प्राणनिरोध आसी-
दौत्तानपादिर्मयि सङ्गतात्मा॥ ८२॥

पदार्थ–

मा भैष्ट = नडराउनुहोस्
स्वधाम = आ–आफ्नो लोकमा
प्रतियात = जानुहोस्
औत्तानपादिः = उत्तानपादका छोरा ध्रुव
मयि = ममा
सङ्गतात्मा = ऐक्यभावमा प्राप्त भएका छन्
यतः = जुन बालकको तपस्याले
वः = तपाईंहरूको
प्राणनिरोधः = प्राण रोकिएको
आसीत् = थियो, त्यस्तो
दुरत्ययात् = मेरो अनुग्रहविना नरोकिने
तपसः = तपस्याबाट म
बालं = बालक ध्रुवलाई
निवर्तयिष्ये हि = निश्चय नै निवृत्त गराउनेछु

वाक्यार्थ– तपाईंहरू नडराउनुहोस्, आ–आफ्नो लोकमा जानुहोस्, उत्तानपादका छोरा ध्रुव ममा ऐक्यभावमा प्राप्त भएका छन्। जुन बालकको तपस्याले तपाईंहरूको प्राण रोकिएको थियो, त्यस्तो मेरो अनुग्रहविना नरोकिने तपस्याबाट म ती बालक ध्रुवलाई निवृत्त गराउनेछु।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

ध्रुवचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

वर प्राप्त गरेर ध्रुव घर फर्कनु

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे

कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।

सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता

मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥

पदार्थ–

एवम् = यसप्रकार (भगवान्को कुरा सुनेर)
उत्सन्नभयाः = भयरहित भएका
ते = ती इन्द्र आदि देवताहरू
उरुक्रमे = भगवान्लाई
कृतावनामाः = नमस्कार गरेर
त्रिविष्टपम् = स्वर्ग
प्रययुः = गए
ततः = त्यसपछि
सहस्रशीर्षा = (हजार शिर भएका) विराट्स्वरूप भगवान्
अपि = पनि
भृत्यदिदृक्षया = आफ्ना सेवक ध्रुवलाई हेर्ने इच्छाले
गरुत्मता = गरुडमा चढेर
मधोः वनं = मधुवन
गतः = जानुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार भगवान्को कुरा सुनेर भयरहित भएका ती इन्द्र आदि देवताहरू भगवान्लाई नमस्कार गरेर स्वर्ग गए। त्यसपछि विराट्स्वरूप भएका भगवान् पनि आफ्ना सेवक ध्रुवलाई हेर्ने इच्छाले गरुडमा चढेर मधुवन जानुभयो।

स वै धिया योगविपाकतीव्रया

हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ।

तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य

बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥

पदार्थ–

सः = ती ध्रुव
वै = निश्चय नै
योगविपाकतीव्रया = योगको परिपाकद्वारा एकाग्र भएको
धिया = बुद्धिले
हृत्पद्मकोशे = हृदयकमलमा
तडित्प्रभम् = बिजुली चम्किँदाको जस्तो
स्फुरितं = ध्यानद्वारा प्रकाशित

भइरहेको भगवान्को रूप
सहसा = अचानक
तिरोहितं = विलीन भएको
उपलक्ष्य = जानेर
तदवस्थं = अन्तःकरणमा भएकै रूप
एव = नै
बहिःस्थितं = बाहिर पनि रहेको
ददर्श = देखे

वाक्यार्थ– ध्रुवले आफ्नो हृदयकमलमा योगको परिपाकद्वारा एकाग्र भएको बुद्धिले भगवान्को बिजुली चम्केको जस्तो प्रकाशमय रूपको ध्यान गरिरहेका थिए। त्यो रूप अचानक विलीन भयो। त्यसपछि आँखा खोलेर हेर्दा उनले आफ्नो अन्तःकरणमा भएकै रूप बाहिर पनि रहेको देखे।

तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता–
ववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत्।
दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भक–
श्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन्॥ ३॥

पदार्थ–

तद्दर्शनेन = भगवान्को त्यस रूपको दर्शनले
आगतसाध्वसः = हतारिएका
अर्भकः = बालक ध्रुव
अङ्गं = शरीरलाई
क्षितौ = पृथ्वीमा
दण्डवत् = दण्डझैं
विनमय्य = झुकाएर
अवन्दत = प्रणाम गरे
(त्यसपछि)
दृग्भ्यां = आँखाद्वारा
प्रपश्यन् = हेरेर नै
प्रपिबन् इव = पिउँलाझैं गरेर
आस्येन = मुखले
चुम्बन् इव = चुम्बन गरूँलाझैं गरेर
भुजैः = हातले
आश्लिषन् इव = अङ्कमाल गरूँलाझैं गरी (भगवान्लाई हेर्न लागे)

वाक्यार्थ– भगवान्को दर्शनले संभ्रमित भएका बालक ध्रुवले आफ्नो शरीरलाई पृथ्वीमा दण्डझैं झुकाएर भगवान्लाई प्रणाम गरे। त्यसपछि उनले आँखाले हेरेर नै पिउँलाझैं गरेर, मुखले चुम्बन गरूँलाझैं गरेर, हातले अङ्कमाल गरूँलाझैं गरी भगवान्लाई हेर्न लागे।

स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरि–
र्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना
पस्पर्श बालं कृपया कपोले॥ ४॥

पदार्थ–

अस्य = यी ध्रुवको
सर्वस्य च = सम्पूर्ण जगत्को पनि
हृदि = हृदयमा
अवस्थितः = बस्नुभएका
सः = ती
हरिः = श्रीहरिले
तं = ती ध्रुवलाई
कृताञ्जलिं = नमस्कारपूर्वक
विवक्षन्तम् = आफ्नो स्तुति गर्न लागेको देखेर
बालं = बालक भएको कारणले
अतद्विदं = आफ्नो गुणस्तुति गर्न नसक्ने
ज्ञात्वा = जानेर
ब्रह्ममयेन = वेदमय
कम्बुना = शङ्खले
कृपया = अनुग्रहपूर्वक
कपोले = ध्रुवको गालामा
पस्पर्श = छोइदिनुभयो

वाक्यार्थ– ध्रुवको र सम्पूर्ण जगत्कै हृदयमा बस्नुभएका श्रीहरिले ती ध्रुवलाई नमस्कारपूर्वक आफ्नो स्तुति गर्न लागेको र उनी बालक भएको कारणले उनले आफ्नो गुणस्तुति गर्न नसक्ने जानेर वेदमय शङ्खले अनुग्रहपूर्वक उनको गालामा छोइदिनुभयो।

स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं
दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः।
तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं
परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः॥ ५॥

पदार्थ–
ध्रुवक्षितिः = (भविष्यमा) अविचलपद प्राप्त गर्ने भएका
परिज्ञातपरात्मनिर्णयः = परमात्मतत्त्वको वास्तविक अर्थ बुझेका
भक्तिभावः = भक्तिभावले युक्त भएका
सः = ती ध्रुवले
तदा एव = भगवान्ले शङ्खले छोइदिनेबित्तिकै
असत्वरं = तत्काल
प्रतिपादितां = वेदले प्रतिपादन गरेको
दैवीं = देवताविषयक
गिरं = स्तुत्यात्मक वाणीलाई
वै = निश्चय नै
परिश्रुतोरुश्रवसं = चारैतिर व्याप्त महान् कीर्ति भएका
तं = ती श्रीहरिको
अभ्यगृणात् = स्तुति गर्न लागे

वाक्यार्थ– भविष्यमा अविचलपद प्राप्त गर्ने भएका, परमात्मतत्त्वको वास्तविक अर्थ बुझेका, भक्तिभावले युक्त भएका ती ध्रुवले भगवान्ले शङ्खले छोइदिनेबित्तिकै तत्काल वेदले प्रतिपादन गरेको देवताविषयक स्तुत्यात्मक वाणी प्राप्त गरे। त्यसपछि उनले चारैतिर व्याप्त महान् कीर्ति भएका श्रीहरिको स्तुति गर्न लागे।

ध्रुव उवाच (ध्रुवले भने)

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां

सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्
प्राणान् नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थ–

अखिलशक्तिधरः = सबै शक्ति धारण गर्ने	**इमां** = यो	**सञ्जीवयति** = आ–आफ्नो काममा लाग्न बिउँझाउनुहुन्छ
यः = जो भगवान्	**वाचम्** = परा वाणीलाई	**तुभ्यम्** = हजुर
मम = मेरो	**अन्यान् च** = अरू पनि	**पुरुषाय** = पुरुषरूप
अन्तः प्रविश्य = अन्तःकरणमा प्रवेश गरेर	**हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्** = हात, गोडा, कान, छाला आदि इन्द्रियलाई र	**भगवते** = भगवान्लाई
प्रसुप्तां = सुषुप्त अवस्थामा रहेको	**प्राणान्** = प्राणलाई पनि	**नमः** = नमस्कार छ
	स्वधाम्ना = आफ्नो तेजद्वारा	

वाक्यार्थ– सबै शक्ति धारण गर्ने भगवान् जसले मेरो अन्तःकरणमा प्रवेश गरेर सुषुप्त अवस्थामा रहेको परा वाणीलाई, अरू पनि हात, गोडा, कान, छाला आदि इन्द्रियलाई र प्राणलाई पनि आफ्नो तेजद्वारा आ–आफ्नो काममा लाग्न बिउँझाउनुहुन्छ त्यस्ता पुरुषरूप भगवान्लाई नमस्कार छ।

विवरण– परमात्मा **अखिलशक्तिधर** अर्थात् सबै शक्तिलाई धारण गर्ने हुनुहुन्छ। इन्द्रियका देख्ने, सुन्ने आदि शक्ति परमात्माकै हुन्। आँखा आदिले परमात्मालाई देख्न नसक्ने तर सम्पूर्ण इन्द्रिय परमात्माकै कारणले चल्ने कुरा केनोपनिषद् (१।६)मा बताइएको छ। परमात्मामा पाँच शक्तिहरू नित्य रहन्छन्। ती हुन्– सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह र अनुग्रह शक्ति। भगवान् आफूभन्दा अभिन्न यी शक्तिहरूलाई लिई संसारको रचना गर्नुहुन्छ, त्यसको पालन अनि संहार गर्नुहुन्छ। त्यसै गरी पापीलाई निग्रह र भक्तलाई अनुग्रह गर्नुहुन्छ। जसरी अग्निको पोल्ने शक्ति अग्निभन्दा अभिन्न हो त्यसै गरी यी शक्तिहरू परमात्माभन्दा अभिन्न हुन्। मनुष्य आफ्ना सीमित भाव र उत्साहलाई लिएर उहाँलाई खोज्छ र आफ्नो परमानन्दको तिर्खा मेटाउँछ। त्यसैले भक्तहरू भगवान् शक्तिशाली भएकाले होइन अपितु आफ्नै हृदयभित्रको प्रेमको कारणले भगवान्प्रति आकर्षित हुन्छन्।

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।

सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्‌गुणेषु
नानेव दारुषु विभावसुवद् विभासि ॥ ७ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्
उरुगुणया = सत्त्व आदि त्रिगुणात्मिका
मायाख्यया = माया नामकी
आत्मशक्त्या = आफ्नो शक्तिद्वारा
इदम् = यो प्रत्यक्ष अनुभूत
महदाद्यशेषम् = महत् आदि तत्त्व र त्यसबाट उत्पन्न हुने सम्पूर्ण जगत्‌को
सृष्ट्वा = सृष्टि गरेर
तत् = त्यस सृष्टिभित्र
अनुविश्य = प्रवेश गरेर
त्वम् = हजुर
एकः = एक मात्र
एव = नै
पुरुषः = पुरुष
असद्‌गुणेषु = मायाको असद्‌गुणमा स्थित भई
दारुषु = काठ आदिमा
विभावसुवत् = अग्नि रहेझैँ
नाना इव = विभिन्न रूपमा
विभासि = प्रकाशित हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! सत्त्व आदि त्रिगुणात्मिका माया नामकी आफ्नो शक्तिद्वारा यो प्रत्यक्ष अनुभूत महत् आदि तत्त्व र त्यसबाट उत्पन्न हुने सम्पूर्ण जगत्‌को सृष्टि गरेर अनि त्यस सृष्टिभित्र प्रवेश गरेर हजुर एक मात्र पुरुष नै मायाको असद्‌गुणमा स्थित भई काठ आदिमा अग्नि रहेझैँ विभिन्न रूपमा प्रकाशित हुनुहुन्छ।

विवरण– जसरी अग्नि तत्त्व संसारभरि एउटै हो तर त्यो दाउरैपिच्छे छुट्टा-छुट्टै रूपमा व्यक्त हुन्छ त्यसै गरी परमात्मा पनि विभिन्न रूपमा व्यक्त हुनुहुन्छ। जीवात्माको रूपमा नामरूपको विभाग गर्न प्रवेश गर्नुभएका परमात्मा धेरै भएर पनि एउटै हुनुहुन्छ। माथिको श्लोकमा भनिएको छ– **सृष्ट्वा अनुविश्य** अर्थात् सृजना गरी त्यसभित्र पसेर। तैत्तिरीयोपनिषद् (२।६)मा **तत् सृष्ट्वा तदेव अनुप्राविशत्** भनी बताइएझैँ जीवात्माको रूपमा परमात्माले प्रवेश गरेर भन्ने यो पदावलिको अर्थ हो। परमात्मा केवल त्यस रूपमा देखिनुहुन्छ। वस्तुतः अद्वितीय परमात्मा द्वितीयझैँ हुनुभएको मात्र हो, विभिन्न रूपमा परिणत हुनुभएको होइन भन्ने यस श्लोकको आशय हो।

त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं
सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः।
तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं
विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥

पदार्थ–

आर्तबन्धो = हे दीनवत्सल
भवत्प्रपन्नः = हजुरको शरणमा आउनुभएका (ब्रह्माले सृष्टिपूर्व)
त्वद्दत्तया = हजुरले दिनुभएको
वयुनया = ज्ञानद्वारा
इदम् = यो
विश्वं = विश्वलाई
सुप्तप्रबुद्धः इव = सुतेर उठेको पुरुषले झैं
अचष्ट = देख्नुभयो (त्यसैले)
नाथ = हे स्वामी
आपवर्ग्यशरणं = मुक्तहरूको आश्रय हुनुभएका
तस्य = त्यस्ता
तव = हजुरको
पादमूलं = चरणकमललाई
कृतविदा = कृतज्ञ ज्ञानीजनहरूद्वारा
कथम् = कसरी
विस्मर्यते = बिर्सन सकिन्छ

वाक्यार्थ— हे दीनवत्सल ! हजुरको शरणमा आउनुभएका ब्रह्माले सृष्टिपूर्व हजुरले दिनुभएको ज्ञानद्वारा यस विश्वलाई सुतेर उठेको पुरुषले झैं देख्नुभएको थियो। त्यसैले हे स्वामी ! मुक्तहरूको आश्रय हुनुभएका त्यस्ता हजुरको चरणकमललाई कृतज्ञ ज्ञानीजनहरू कसरी बिर्सन सक्छन् र ?

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते
ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्य-
मिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९ ॥

पदार्थ—
भवाप्ययविमोक्षणम् = जन्म-मरणबाट मुक्त गराउने
कल्पकतरुं = कल्पवृक्षझैं भक्तहरूको सम्पूर्ण इच्छा पूर्ण गरिदिनुहुने
त्वां = हजुरलाई
ये = जो मानिसहरू
अन्यहेतोः = भगवत्प्राप्तिबाहेक अन्य पदार्थ (अर्थ, काम आदिको) प्राप्तिका लागि
अर्चन्ति = पूजा गर्दछन्
ते = तिनीहरू
नूनं = निश्चय नै
तव = हजुरको
मायया = मायाशक्तिद्वारा
विमुष्टमतयः = चित्त मोहित भएका हुन् (किनभने तिनीहरू)
कुणपोपभोग्यम् = मृततुल्य शरीरद्वारा उपभोग गरिने विषयसुख
इच्छन्ति = चाहन्छन्
यत्स्पर्शजं = त्यस्ता खाले विषयसम्बन्धजन्य सुख त
नृणाम् = मानिसहरूले
निरये = नरकमा
अपि = पनि (पाउँछन्)

वाक्यार्थ— जन्म-मरणबाट मुक्त गराउने र कल्पवृक्षझैं भक्तहरूको सम्पूर्ण इच्छा पूर्ण गरिदिनुहुने हजुरलाई जो मानिसहरू भगवत्प्राप्तिबाहेक अन्य अर्थ, काम आदिको प्राप्तिका लागि पूजा गर्दछन् तिनीहरू निश्चय नै हजुरको मायाशक्तिद्वारा मोहित भएका मानिस हुन् किनभने मृततुल्य शरीरद्वारा उपभोग गरिने विषयको सुख त मानिसहरूले नरकमा पनि पाउँछन्।

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्
किं त्वन्तकासिलुलितात् पततां विमानात्॥ १०॥

पदार्थ–

नाथ = हे स्वामी	**वा** = अथवा	**अपि** = पनि
तनुभृतां = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई	**या** = जुन	**मा भूत्** = हुँदैन भने
तव = हजुरको	**निर्वृतिः** = आनन्द	**अन्तकासिलुलितात्** = कालको तरबारद्वारा पुण्य काटिएर
पादपद्मध्यानात् = चरणकमलको ध्यानबाट	**स्यात्** = प्राप्त हुन्छ	**विमानात्** = स्वर्गीय विमानबाट
भवज्जनकथाश्रवणेन = हजुरका भक्तहरूको कथाश्रवणद्वारा	**सा** = त्यो आनन्द	**पततां तु किं** = खस्नेहरूलाई त कसरी हुन सक्छ र ?
	स्वमहिमनि = निजानन्दरूप	
	ब्रह्मणि = ब्रह्ममा	

वाक्यार्थ– हे स्वामी ! सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई हजुरको चरणकमलको ध्यान र हजुरका भक्तहरूको कथाश्रवणबाट जुन आनन्द प्राप्त हुन्छ त्यो आनन्द निजानन्दरूप ब्रह्ममा त हुँदैन भने कालको तरबारद्वारा पुण्य काटिएर स्वर्गीय विमानबाट खस्नेहरूलाई त कसरी प्राप्त हुन सक्छ र ?

विवरण– तैत्तिरीयोपनिषद् (२।८)मा ब्रह्मानन्दलाई सर्वश्रेष्ठ भनी बताइएको छ। ब्रह्म आनन्दस्वरूप हो भने त्यसको ज्ञानबाट जीवन्मुक्तलाई हुने जुन आनन्दातिशय छ त्यो ब्रह्मानन्द हो। मनुष्य, देवता आदिभन्दा सय-सय गुणाले उत्तरोत्तर श्रेष्ठ हुँदै अन्तिममा हिरण्यगर्भ ब्रह्माले जुन आनन्द प्राप्त गर्दछन् त्यही आनन्द कामनाविहीन ब्रह्माजीले पनि प्राप्त गर्नुहुन्छ भनी उक्त उपनिषद्मा भनिएको छ। जीवन्मुक्तिको सर्वश्रेष्ठ आनन्द पनि आनन्दस्वरूप ब्रह्मको थोरै अभिव्यक्ति हो भनी त्यहाँ बताइएको छ। **सर्वाणि भूतानि तस्य मात्रामुपजीवन्ति** अर्थात् ब्रह्मा आदि सम्पूर्ण प्राणीहरू स्वरूपभूत आनन्दकै मात्रा वा अंशलाई पाएर आनन्दित हुन्छन्। त्यो ब्रह्मानन्दभन्दा पनि भगवान्‌को ध्यान, कथाश्रवण आदिमा आनन्द बढी हुने कुरा यहाँ बताइएको हो। ब्रह्मानन्द प्राप्त गर्न मनुष्यले वैराग्य, इन्द्रियनिग्रह आदिद्वारा एकान्तमा साधना गर्नुपर्दछ भने कथाश्रवण, कीर्तन आदिबाट हुने आनन्द एकैचोटि हजारौं मनुष्यलाई मिल्न सक्छ र सुलभ पनि छ। त्यसैले यहाँ श्रवण, कीर्तन आदिको आनन्दलाई ब्रह्मानन्दभन्दा श्रेष्ठ बताइएको हो।

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्तमहताममलाशयानाम्।

येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं

नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥ ११ ॥

पदार्थ–

अनन्त = हे अनन्त भगवान्
त्वयि = हजुरमा
मुहुः = बारम्बार
भक्तिं = प्रेम
प्रवहतां = प्रवाहित गर्ने
अमलाशयानाम् = शुद्ध चित्त भएका
महताम् = महात्माहरूसँग
मे = मेरो
प्रसङ्गः = सङ्गत
भूयात् = होस्
येन = भक्तहरूसँगको जुन सत्सङ्गद्वारा
भवद्गुणकथामृतपानमत्तः = हजुरको गुणकथारूप अमृतपान गरेर मस्त भई
उरुव्यसनं = अनेक दुःखले युक्त
उल्बणम् = भयङ्कर
भवाब्धिं = संसारसागरलाई
अञ्जसा = सजिलैसँग
नेष्ये = पार गर्नेछु

वाक्यार्थ– हे अनन्त भगवान् ! हजुरमा बारम्बार प्रेम प्रवाहित गर्ने शुद्ध चित्त भएका महात्माहरूसँग मेरो सङ्गत होस्। भक्तहरूसँगको जुन सत्सङ्गद्वारा हजुरको गुणकथारूप अमृतपान गरेर मस्त भई म अनेक दुःखले युक्त भयङ्कर संसारसागरलाई सजिलैसँग पार गर्नेछु।

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं

ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।

ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविन्द-

सौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

पदार्थ–

ईश = हे भगवान्
अब्जनाभ = हे कमलनाभ
ये तु = जो
भवदीयपदारविन्दसौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु = हजुरको चरणकमलको सुगन्धमा मुग्ध हृदय भएका भक्तहरूको
कृतप्रसङ्गाः = सत्सङ्ग गर्ने
ते = ती मानिसहरूले
अतितरां = अत्यन्त
प्रियम् = प्रिय लाग्ने
मर्त्यं = मरणशील शरीरलाई
अदः = यो शरीरसँग
अनु = सम्बद्ध
ये = जे-जति
सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः = पुत्र, मित्र, गृह, धन, पत्नी इत्यादि छन्
च = तिनको पनि
न स्मरन्ति = वास्ता गर्दैनन्

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हे कमलनाभ ! हजुरको चरणकमलको सुगन्धमा मुग्ध हृदय भएका भक्तहरूको सङ्गत गर्ने मानिसहरू अत्यन्त प्रिय लाग्ने र मरणशील शरीरलाई र यो शरीरसँग सम्बद्ध पुत्र, मित्र, गृह, धन, पत्नी इत्यादि जे-जति छन् तिनको पनि वास्ता गर्दैनन्।

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्य-
मर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।
रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं
नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥

पदार्थ–

अज = हे अजन्मा परमेश्वर
तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्य-मर्त्यादिभिः = पशु, वृक्ष, पक्षी, सर्प, देवता, दैत्य र मनुष्यहरूले
परिचितं = व्याप्त तथा
सदसद्विशेषम् = सदसदात्मक स्थूलसूक्ष्म तत्त्व
महदाद्यनेकं = महत् आदि अनेक कारणद्वारा सम्पादित
ते = हजुरको
स्थविष्ठम् = विराट्
रूपं = रूप
वेद्मि = जान्दछु
यत्र = जुन स्वरूपमा
वादः = श्रुतिको वा वाणीको गति
न = छैन
परम = हे परमप्रभु
अतः = यसदेखि
परं = बाहेक
न = जान्दिनँ

वाक्यार्थ– हे अजन्मा परमेश्वर ! पशु, वृक्ष, पक्षी, सर्प, देवता, दैत्य र मनुष्यहरूले व्याप्त तथा सदसदात्मक स्थूल, सूक्ष्म तत्त्व र महत् आदि अनेक कारणद्वारा सम्पादित हजुरको विराट् रूपको विषयमा म जान्दछु जुन स्वरूपमा श्रुतिको वा वाणीको गति पनि छैन। हे परमप्रभु ! तर यसदेखि बाहेक अरू केही पनि म जान्दिनँ।

कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णन्
शेते पुमान् स्वदृगनन्तसखस्तदङ्के ।
यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्म-
गर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥

पदार्थ–

कल्पान्ते = कल्पको अन्त्यमा
एतत् = यो
अखिलं = सम्पूर्ण लोक (त्रिलोक)
जठरेण = पेटमा
गृह्णन् = ग्रहण गर्दै
अनन्तसखः = शेषनाग सहायक भएर
स्वदृक् = योगनिद्रामा रहनुभएका
पुमान् = परम पुरुष
तदङ्के = शेषनागको काखमा
शेते = शयन गर्नुहुन्छ
यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोक-पद्मगर्भे = जसको नाभिरूप सागरमा उत्पन्न सुवर्णमय कमलको गर्भमा
द्युमान् = तेजोमय ब्रह्मा उत्पन्न हुनुभयो
तस्मै = त्यस्ता
भगवते = भगवान् श्रीहरिलाई

प्रणतः अस्मि = प्रणाम गर्दछु

वाक्यार्थ– जो परमपुरुष कल्पको अन्त्यमा योगनिद्रामा रहेर यो सम्पूर्ण लोकलाई आफ्नो पेटभित्र लीन गरेर शेषनागलाई साथमा लिएर शेषनागकै काखमा शयन गर्नुहुन्छ, जसको नाभिरूप सागरमा उत्पन्न सुवर्णमय कमलको गर्भमा तेजोमय ब्रह्मा उत्पन्न हुनुभयो त्यस्ता भगवान् श्रीहरिलाई प्रणाम गर्दछु।

त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा
कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः।
यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डितया स्वदृष्ट्या
द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५ ॥

पदार्थ–

त्वं = हजुर
नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धः = नित्यमुक्त, परिशुद्ध र सर्वज्ञ
आत्मा = आत्मा
कूटस्थः = निर्विकार
आदिपुरुषः = आदिपुरुष
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
त्र्यधीशः = त्रिगुणका मालिक हुनुहुन्छ
यद्बुद्ध्यवस्थितिम् = जुन बुद्धिको अवस्थालाई
अखण्डितया = अखण्डित
स्वदृष्ट्या = चित् शक्तिद्वारा
द्रष्टा = अवलोकन गर्नुहुन्छ
स्थितौ = लोकपालन गर्न
अधिमखः = यज्ञाधिष्ठाता र
व्यतिरिक्त = जीवभन्दा भिन्न
आस्से = हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हजुर नित्यमुक्त, परिशुद्ध, सर्वज्ञ, आत्मा, निर्विकार, आदिपुरुष, ऐश्वर्यशाली एवं त्रिगुणका मालिक हुनुहुन्छ। हजुर नै अखण्डित चित् शक्तिद्वारा बुद्धिका अवस्था अवलोकन गर्नुहुन्छ। हजुर नै लोकपालन गर्नका लागि यज्ञाधिष्ठाताका रूपमा रहनुभएको छ र हजुर जीवभन्दा भिन्न हुनुहुन्छ।

विवरण– नित्यमुक्त यो पदको अर्थ हुन्छ– बन्धप्रतीतिकालमा पनि बन्धनरहित। यद्यपि जीव आफूलाई संसारमा बाँधिएको र जन्मने-मर्ने रूपमा अनुभव गर्दछ तथापि ऊ वास्तवमा बाँधिएको छैन। वास्तवमा नै बाँधिएको भए त मुक्त हुने प्रसङ्ग पनि आउँदैनथ्यो। शुद्ध भनेको माया र मायाको कार्यको सम्पर्कबाट रहित भएको भनी बुझ्नुपर्छ। विबुद्ध भनेर नित्य आफ्नो स्वरूपलाई जान्ने भनी बुझ्नुपर्छ। अनि परमात्मा नै समस्त संसारको बीचमा पनि असङ्ग र निर्विकार रूपले रहनुहुन्छ।

यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति

विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात्।
तद् ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्यम्
आनन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

पदार्थ–

विरुद्धगतयः = परस्पर विरुद्ध स्वभाव भएका	**पतन्ति** = रहन्छन्	**तत्** = त्यो
विद्यादयः = विद्या, अविद्या आदि	**विश्वभवम्** = जन्म आदिका कारण	**ब्रह्म** = ब्रह्मरूप भगवान्को शरणमा
विविधशक्तयः = अनेक शक्तिहरू	**एकम्** = एक	**हि** = निश्चय नै
अनिशं = निरन्तर	**आद्यम्** = आद्य	**अहं** = म
आनुपूर्व्यात् = क्रमैले	**अनन्तम्** = अविनाशी	**प्रपद्ये** = परेको छु
यस्मिन् = जुन वासुदेवमा	**आनन्दमात्रम्** = सुखस्वरूप	
	अविकारम् = निर्विकार	

वाक्यार्थ– हजुरबाट नै परस्पर विरुद्ध स्वभाव भएका विद्या, अविद्या आदि अनेक शक्तिहरू निरन्तर क्रमैले प्रकट भइरहेका छन्। जगत्को कारण, अखण्ड, अनादि, अनन्त, आनन्दमय, निर्विकार र ब्रह्मरूप त्यस्ता हजुरको शरणमा म परेको छु।

विवरण– परमात्मा आनन्दस्वरूप हुनुहुन्छ। हरेक वस्तुमा पाँच अंश हुन्छन्। कुनै पनि वस्तु छ भन्ने अस्तित्व अंश, देखिन्छ वा जानिन्छ भन्ने ज्ञान अंश, राम्रो लाग्छ भन्ने आनन्दांश, भिन्न-भिन्न नाम र भिन्न-भिन्न रूप। यीमध्ये अस्तित्व, ज्ञान र आनन्द अंश ब्रह्मका हुन् र नाम अनि रूप जगत्को अंश हो। भगवान् आफैँ त आनन्दस्वरूप हुनुहुन्छ नै, जगत्मा देखिने अलि-अलि आनन्द पनि परमात्माबाटै आएको हो। परमात्मामा आनन्द घैँटोमा रातोपन बसेजस्तो गुणको रूपमा बस्ने होइन अपितु आनन्द परमात्मा नै हो भन्ने बुझ्नुपर्छ। त्यही आनन्दमय परमात्मामा **विरुद्धगतयः** अर्थात् विद्या, अविद्या आदि विरोधी पदार्थहरू पनि सँग-सँगै उत्पन्न र लीन हुन्छन्। जगत्का वस्तुहरू एक-आपसभन्दा भिन्न र विरुद्ध छन् तर तिनीहरूको कारण परमात्मा अद्वितीय र अविरुद्ध हुनुहुन्छ। विरोधी वस्तुहरूको बीचमा पनि अविरोधी भई परमात्माले समान रूपले सबैलाई प्रकाशित गरिरहनुहुन्छ।

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्मम्
आशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः।
अप्येवमर्य भगवान् परिपाति दीनान्

वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान्॥ १७॥

पदार्थ–

भगवन् = हे परमेश्वर	**तथा** = त्यसै गरी	**वत्सकम्** = बाच्छोलाई
अनुभजतः = भजन गर्ने पुरुषका लागि	**सत्याशिषः** = सच्चा आशीर्वाद	**इव** = रक्षा गरेझैं
पुरुषार्थमूर्तेः = परमानन्दस्वरूप	**अपि** = पनि हो	**हि** = निश्चय नै
तव = हजुरको	**अर्य** = हे भगवान्	**दीनान्** = दुःखी
पादपद्मम् = चरणकमल	**अनुग्रहकातरः** = भक्तहरूलाई अनुग्रह गर्न सधैं उत्सुक रहनुहुने	**अस्मान्** = हामी भक्तहरूलाई
एव = नै	**भगवान्** = भगवान् हजुर	**परिपाति** = रक्षा गर्नुहुन्छ
आशीः = परमार्थफल हो	**वाश्रा** = नवप्रसूता गाईले	

वाक्यार्थ– हे परमेश्वर! भजन गर्ने पुरुषका लागि परमानन्दस्वरूप हजुरको चरणकमल नै परमार्थफल र सच्चा आशीर्वाद पनि हो। हे भगवान्! भक्तहरूलाई अनुग्रह गर्न सधैं उत्सुक रहनुहुने हजुर नवप्रसूता गाईले बाच्छोलाई रक्षा गरेझैं हामी दुःखी भक्तहरूलाई रक्षा गर्नुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता।

भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत्॥ १८॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार	**अभिष्टुत** = प्रार्थना गरिनुभएका	**वै** = साँच्चै
धीमता = बुद्धिमान्	**भृत्यानुरक्तः** = भक्तानुरागी	**प्रतिनन्द्य** = ध्रुवलाई प्रशंसा गर्दै
सत्सङ्कल्पेन = शुभ सङ्कल्पयुक्त ध्रुवद्वारा	**भगवान्** = भगवान्ले	**इदम्** = यसो
	अथ = यसपछि	**अब्रवीत्** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार बुद्धिमान् एवं शुभ सङ्कल्पयुक्त ध्रुवद्वारा प्रार्थना गरिनुभएका भक्तानुरागी भगवान्ले ध्रुवलाई प्रशंसा गर्दै यसो भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक।

तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत॥ १९॥

पदार्थ–

सुव्रत = उत्तम व्रतको पालन गर्ने		**राजन्यबालक** = हे राजपुत्र ध्रुव

ते = तिम्रो	**व्यवसितं** = रहेको इच्छा	चाहेको कुरा
भद्रं = कल्याण होस्	**अहं** = म	**दुरापम्** = दुष्प्राप्य
ते = तिम्रो	**वेद** = जान्दछु	**अपि** = भए पनि
हृदि = मनमा	**तत्** = त्यो तिमीले प्राप्त गर्न	**प्रयच्छामि** = तिमीलाई दिन्छु

वाक्यार्थ– उत्तम व्रतको पालन गर्ने हे राजपुत्र ध्रुव ! तिम्रो कल्याण होस्, तिम्रो मनमा रहेको इच्छा म जान्दछु, तिमीले प्राप्त गर्न चाहेको कुरा दुष्प्राप्य भए पनि म तिमीलाई दिन्छु।

नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद् भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति।
यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम्॥ २०॥

पदार्थ–

भद्र = हे बाबु	**भ्राजिष्णु** = प्रकाशमय	ताराहरूको
अन्यैः = तिमीबाहेक अरूद्वारा	**ध्रुवक्षिति** = अविचल पद छ	**ज्योतिषां चक्रम्** = ज्योतिश्चक्र
न अधिष्ठितं = प्राप्त गर्न नसकिने	**यत्र** = जहाँ	**आहितम्** = निबद्ध भएका छन्
यत् = जुन	**ग्रहर्क्षताराणां** = ग्रह, नक्षत्र र	(त्यो पद म तिमीलाई दिन्छु)

वाक्यार्थ– हे बाबु ! तिमीबाहेक अरूद्वारा प्राप्त गर्न नसकिने जुन प्रकाशमय अविचल पद छ, जहाँ ग्रह, नक्षत्र र ताराहरूको ज्योतिश्चक्र निबद्ध भएका छन् त्यो पद म तिमीलाई दिन्छु।

मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम्।
धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः॥
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः॥ २१॥

पदार्थ–

धर्मः = धर्म	**मुनयः** = सप्तर्षिहरूले	**कल्पवासिनाम्** = कल्पसम्म रहने
अग्निः = अग्नि	**मेढ्यां** = मियोमा	(अरू लोकभन्दा)
कश्यपः = कश्यप	**गोचक्रवत्** = गोरुहरू घुमेझैं	**परस्तात्** = पछिसम्म पनि
शुक्रः = शुक्र आदि नक्षत्र र	**यत्** = जुन पदलाई	**स्थास्नु** = स्थिर रहने
सतारकाः = ताराहरू सहित	**दक्षिणीकृत्य** = प्रदक्षिणा गरेर	(त्यो पद म तिमीलाई दिन्छु)
ये = जो	**भ्रमन्तः** = घुम्दै	
वनौकसः = वनवासी	**चरन्ति** = हिँड्दछन्	

वाक्यार्थ– धर्म, अग्नि, कश्यप, शुक्र आदि नक्षत्र र ताराहरू सहित वनवासी सप्तर्षिहरू दाईं गर्दा मियोमा गोरुहरू घुमेझैं जुन पदलाई प्रदक्षिणा गरेर घुम्दै हिँड्दछन्, कल्पको अन्त्यमा अन्य लोक नष्ट भए पनि स्थिर रहने त्यो पद म तिमीलाई दिन्छु।

प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्मसंश्रयः।
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः॥ २२॥

पदार्थ–

गां = (तिमीलाई) पृथ्वी (राज्य)
दत्त्वा = दिएर
पित्रा = बुबा उत्तानपाद
वनं = जङ्गल
प्रस्थिते = गएपछि
अव्याहतेन्द्रियः = सक्षम इन्द्रिय भएका तिमीले
धर्मसंश्रयः = धर्मपूर्वक
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं = छत्तीस हजार वर्षसम्म
तु = चाहिँ
रक्षिता = राज्यको पालन गर्नेछौ

वाक्यार्थ– तिमीलाई राज्य दिएर बुबा उत्तानपाद जङ्गल गएपछि सक्षम इन्द्रिय भएका तिमीले धर्मपूर्वक छत्तीस हजार वर्षसम्म राज्यको पालन गर्नेछौ।

त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः।
अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति॥ २३॥

पदार्थ–

त्वद्भ्रातरि उत्तमे = तिम्रा भाइ उत्तम
मृगयायां = शिकार खेल्न जाँदा
नष्टे = मरेपछि
तन्मनाः = पुत्रशोकले विह्वल हृदय भएकी
सा = ती
माता = उत्तमकी आमा सुरुचि
तु = चाहिँ
वनं = जङ्गलमा
अन्वेषन्ती = उत्तमलाई खोज्दै
दावाग्निं = डडेलोमा
प्रवेक्ष्यति = प्रवेश गर्नेछिन्

वाक्यार्थ– तिम्रा भाइ उत्तम शिकार खेल्न जाँदा मरेपछि पुत्रशोकले विह्वल हृदय भएकी ती उत्तमकी आमा सुरुचि चाहिँ जङ्गलमा उत्तमलाई खोज्दै डडेलोमा प्रवेश गर्नेछिन्।

इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः।
भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि॥ २४॥

पदार्थ–

इह = यस भूलोकमा
पुष्कलदक्षिणैः = प्रशस्त उत्तम दक्षिणा भएको
यज्ञैः = यज्ञहरूले
यज्ञहृदयं = यज्ञप्राण
मां = मलाई
इष्ट्वा = पूजा गरेर
सत्या = श्रेष्ठ
आशिषः = उत्तम भोग्य वस्तुहरूको
भुक्त्वा = भोग गरेर
अन्ते = अन्त्यमा
च = चाहिँ
मां = मलाई
संस्मरिष्यसि = स्मरण गर्नेछौ

वाक्यार्थ– यस भूलोकमा प्रशस्त उत्तम दक्षिणा भएको यज्ञले यज्ञप्राण मलाई पूजा गरेर श्रेष्ठ उत्तम भोग्य वस्तुहरू भोग गरिसकेपछि तिमीले अन्त्यमा मलाई स्मरण गर्नेछौ।

ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम्।

उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः॥ २५॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि	**सर्वलोकनमस्कृतम्** = सम्पूर्ण लोकद्वारा वन्दनीय	**गतः** = जहाँ पुगेको मान्छे
त्वं = तिमी	**मत्स्थानं** = मेरो परमपदमा	**यतः** = त्यस ठाउँबाट
ऋषिभ्यः = ऋषिहरूभन्दा	**गन्तासि** = जानेछौ	**न आवर्तते** = फर्कँदैन
उपरिष्टात् = माथि रहेको		

वाक्यार्थ– त्यसपछि तिमी ऋषिहरूभन्दा माथि रहेको सम्पूर्ण लोकद्वारा वन्दनीय मेरो परमपदमा जानेछौ जहाँ पुगेको मान्छे त्यस ठाउँबाट फर्कँदैन।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम्।

बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद् गरुडध्वजः॥ २६॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार	**आत्मनः** = आफ्नो	**स्वम्** = आफ्नो
अर्चितः = पूजा गरिनुभएका	**पदम्** = पद	**धाम** = लोक
सः = उहाँ	**अतिदिश्य** = प्रदान गरेर	**अगात्** = जानुभयो
भगवान् = भगवान्	**बालस्य** = बालक ध्रुवले	
गरुडध्वजः = विष्णुले ध्रुवलाई	**पश्यतः** = हेर्दाहेर्दै	

वाक्यार्थ– यसप्रकार पूजा गरिनुभएका भगवान् विष्णुले ध्रुवलाई आफ्नो पद प्रदान गरेर बालक ध्रुवले हेर्दाहेर्दै आफ्नो लोकमा जानुभयो।

सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम्।

प्राप्य सङ्कल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम्॥ २७॥

पदार्थ–

सः = ती ध्रुव	**सङ्कल्पनिर्वाणं** = सङ्कल्पद्वारा पूर्ण	**पादसेवोपसादितम्** = चरणसेवाद्वारा प्राप्त
अपि = पनि	**विष्णोः** = विष्णुको	

सङ्कल्पजं = मनले चिताएअनुसार **प्राप्य** = पाएर पनि **नातिप्रीतः** = ज्यादै खुसी नभईकन **पुरम्** = पिताजीको नगर **अभ्यगात्** = गए

वाक्यार्थ– भगवान् विष्णुको चरणसेवाद्वारा इच्छा गरेअनुसारको वस्तु प्राप्त भएकाले आफ्ना इच्छा पूरा भए पनि ध्रुव त्यति खुसी नभईकन आफ्नो सहरमा फर्किए।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

सुदुर्लभं यत् परमं पदं हरे-
र्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम्।
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित्॥ २८॥

पदार्थ–

मायाविनः = मायापति **हरेः** = भगवान्को **सुदुर्लभं** = दुष्प्राप्य **यत्** = जुन **परमं पदं** = परमपद छ त्यसलाई **तच्चरणार्चनार्जितम्** = श्रीहरिको चरणकमलको पूजाद्वारा **एकजन्मना** = एउटै जन्मद्वारा **लब्ध्वा अपि** = प्राप्त गरेर पनि **अर्थवित्** = तत्त्वज्ञ ध्रुवले **कथं** = किन **स्वम् आत्मानम्** = आफूलाई **असिद्धार्थम्** = मनोरथ नै सिद्ध नभएको **इव** = जस्तो **अमन्यत** = माने

वाक्यार्थ– मायापति भगवान्को दुष्प्राप्य परमपदलाई श्रीहरिको चरणकमलको पूजाद्वारा एउटै जन्मद्वारा प्राप्त गरेर पनि तत्त्वज्ञ ध्रुवले किन आफूलाई मनोरथ नै सिद्ध नभएको जस्तो माने ?

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन्।
नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान्॥ २९॥

पदार्थ–

सपत्न्याः मातुः = सौतेनी आमा सुरुचिको **वाग्बाणैः** = वचनरूपी बाणद्वारा **हृदि** = मनमा **विद्धः** = पीडित भएका ध्रुवले **तान्** = ती वचनबाणलाई **स्मरन्** = सम्झँदै गर्नाले **मुक्तिपतेः** = मुक्तिदाता भगवान्बाट **मुक्तिं** = मोक्ष प्राप्त गर्ने **तु** = चाहिँ **न ऐच्छत्** = चाहना गरेनन् **तस्मात्** = त्यसकारण (उनले) **तापम्** = दुःख **उपेयिवान्** = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– सौतेनी आमा सुरुचिको वचनबाणद्वारा पीडित भएका ध्रुवले ती वचनबाणलाई सम्झँदै गर्नाले मुक्तिदाता भगवान्‌बाट मोक्ष प्राप्त गर्ने चाहना गरेनन् त्यसकारण उनी दुःखी भए।

ध्रुव उवाच (ध्रुवले भने)

समाधिना नैकभवेन यत्पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः॥ ३०॥

पदार्थ–

न एकभवेन = अनेक जन्ममा गरिएको	**यत्पदं** = भगवान्‌को जुन स्वरूपलाई	**अहं** = मैले
		षड्भिः = छ
समाधिना = समाधिद्वारा	**विदुः** = जानेका थिए	**मासैः** = महिनामा
ऊर्ध्वरेतसः = ब्रह्मचारी	**अमुष्य** = उहाँ भगवान्‌को	**उपेत्य** = प्राप्त गर्नाले (मेरो)
सनन्दादयः = सनक, सनन्दन आदिले	**पादयोः छायाम्** = चरणको छत्रछाया	**पृथङ्मतिः** = भेदबुद्धि
		अपगतः = हट्यो

वाक्यार्थ– अनेक जन्ममा गरिएको समाधिद्वारा ब्रह्मचारी सनक, सनन्दन आदिले भगवान्‌को जुन स्वरूपलाई जानेका थिए उहाँ भगवान्‌को चरणको छत्रछाया मैले छ महिनामा नै प्राप्त गर्नाले मेरो भेदबुद्धि हट्यो।

अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत्॥ ३१॥

पदार्थ–

बत = हा कष्ट	**अनात्म्यं** = मूर्खता	**गत्वा** = गएर पनि
अहो = आश्चर्य	**पश्यत** = हेर्नुहोस्	**यत्** = जुन
मन्दभाग्यस्य = मन्दभाग्य भएको	**भवच्छिदः** = संसारतारक भगवान्‌का	**अन्तवत्** = विनाशशील पद हो त्यही
मम = मेरो	**पादमूलं** = चरणमा	**याचे** = मागेँ

वाक्यार्थ– हा कष्ट! आश्चर्य, मन्दभाग्य भएको मेरो मूर्खता हेर्नुहोस्, संसारतारक भगवान्‌का चरणमा गएर पनि जुन विनाशशील पद हो मैले त्यही मागेँ।

मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।

यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

असहिष्णुभिः = अरूको उत्कर्ष सहन गर्न नसक्ने	**मतिः** = मेरो बुद्धि	मैले
पतद्भिः = अधः पतनशील	**विदूषिता** = दूषित गराए (त्यसैले)	**तथ्यं** = सत्य
देवैः = इन्द्रियका अधिष्ठाता देवताहरूले	**यः** = जो	**नारदवचः** = देवर्षि नारदको कुरालाई
	असत्तमः = बुद्धि दूषित भएको	**न अग्राहिषम्** = ग्रहण गरिनँ

वाक्यार्थ– अरूको उत्कर्ष सहन गर्न नसक्ने र अधः पतनशील इन्द्रियका अधिष्ठाता देवताहरूले मेरो बुद्धि दूषित गराए। त्यसैले बुद्धि दूषित भएको मैले देवर्षि नारदको सत्य कुरालाई ग्रहण गरिनँ।

दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।

तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३ ॥

पदार्थ–

दैवीं = भगवान्को	**असति** = नभए	**भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा** = भाइ र काकाहरूसँग द्वेष गर्ने हृदयको रोगद्वारा
मायाम् = मायाशक्तिलाई	**अपि** = पनि	**तप्ये** = पीडित भएँ
उपाश्रित्य = स्वीकार गरेर	**प्रसुप्तः** = निदाएको मानिसले	
द्वितीये = भगवान्देखि भिन्न दोस्रो वस्तु	**इव** = झैँ	
	भिन्नदृक् = भेददर्शी भएर	

वाक्यार्थ– देवताहरूको मायाशक्तिलाई स्वीकार गरेर भगवान्देखि भिन्न दोस्रो वस्तु नभए पनि निदाएको मानिस झैँ भेददर्शी भएर भाइ र काकाहरूसँग द्वेष गर्ने हृदयको रोगद्वारा म पीडित भएँ।

मयैतत् प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।

प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥

भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

गतायुषि = मरिसकेको मानिसलाई	**मया** = मैले	**प्रार्थितं** = मागेँ
चिकित्सा इव = उपचारझैँ	**व्यर्थं** = बेकारमा	**भवच्छिदम्** = जन्ममरणनिवर्तक
	एतत् = यो ध्रुवलोक	**जगदात्मानं** = सम्पूर्ण लोकको

मालिक	**तपसा** = तपस्याद्वारा	**अहं** = मैले
दुष्प्रसादनम् = प्रसन्न गराउन	**प्रसाद्य** = खुसी बनाएर पनि	**भवं** = संसार नै
कठिन भगवान्लाई	**भाग्यविवर्जितः** = अभागी	**अयाचे** = मागेँ

वाक्यार्थ– मरिसकेको मानिसलाई उपचारझैँ मैले बेकारमा ध्रुवलोक मागेँ। जन्ममरणनिवर्तक, सम्पूर्ण लोकका मालिक, प्रसन्न गराउन कठिन त्यस्ता भगवान्लाई तपस्याद्वारा खुसी बनाएर पनि अभागी मैले संसार नै मागेँ।

स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत।
ईश्वरात् क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः॥ ३५॥

पदार्थ–

अधनः = दरिद्रले	**बत** = दुःखको कुरा	**यच्छतः** = प्रदान गर्नुहुने
ईश्वरात् = राजाबाट	**क्षीणपुण्येन** = पुण्यहीन भएकाले	भगवान्बाट
फलीकारान् = भुससहितको	**मे** = मैले	**मानः** = सम्मान
चामलको कनिका (मागेको)	**मौढ्यात्** = मूर्खताले गर्दा	**भिक्षितः** = मागेँ
इव = जस्तै	**स्वाराज्यं** = आत्मानन्द	

वाक्यार्थ– दरिद्रले राजाबाट भुससहितको चामलको कनिका मागेझैँ दुःखको कुरा पुण्यहीन भएकोले मैले मूर्खताले गर्दा आत्मानन्द प्रदान गर्नुहुने भगवान्बाट सम्मान मागेँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
रजोजुषस्तात भवादृशा जनाः।
वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो
यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः॥ ३६॥

पदार्थ–

तात = हे प्रिय विदुर	**मुकुन्दस्य** = श्रीहरिको	**तद्दास्यम् ऋते** = भगवान्को
वै = निश्चय नै	**पदारविन्दयोः** = चरणकमलको	दासताबाहेक
यदृच्छया = इच्छा गरेअनुसार	**रजोजुषः** = धुलोको सेवन गर्ने	**आत्मनः अर्थम्** = आफ्नो लागि
लब्धमनःसमृद्धयः = मनोवाञ्छित	**भवादृशाः** = तपाईंजस्ता	कुनै पनि वस्तु
वस्तुको प्राप्तिले समृद्ध भएका	**जनाः** = मानिसहरू	**न वाञ्छन्ति** = चाहँदैनन्

वाक्यार्थ– हे प्रिय विदुर! इच्छा गरेअनुसार मनोवाञ्छित वस्तुको प्राप्तिले समृद्ध भएका,

श्रीहरिको चरणकमलको धुलोको सेवन गर्ने तपाईंजस्ता मानिसहरू भगवान्को दासताबाहेक आफ्नो लागि कुनै पनि वस्तु चाहँदैनन्।

आकर्ण्यात्मजमायान्तं सम्परेत्य यथागतम्।

राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम॥ ३७॥

पदार्थ–

सम्परेत्य = मरेर गएको मानिस
आगतम् = आएको सुनेर
यथा = जसरी (विश्वास हुँदैन त्यसरी नै)
आत्मजम् = छोरा ध्रुव
आयान्तं = आउँदैछन् भन्ने
आकर्ण्य = सुनेर पनि
राजा = राजा उत्तानपादले (छोरा फर्किएको कुरामा)
न श्रद्दधे = विश्वास गरेनन्
अभद्रस्य = अभागी
मम = म उत्तानपादको
भद्रम् = पुत्र आगमनरूप भाग्य
कुतः = कहाँ हुनु ?

वाक्यार्थ– जसरी मरेको मान्छे फर्किएर आयो भन्ने कुरामा विश्वास हुँदैन त्यसै गरी राजा उत्तानपादले छोरा ध्रुव फर्किएर आउँदैछन् भन्ने कुरामा विश्वास गरेनन्। उनले विचार गरे कि म अभागीको यस्तो भाग्य कहाँ हुनु ?

श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः।

वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम्॥ ३८॥

पदार्थ–

देवर्षेः = देवर्षि नारदजीको
वाक्यं = कुरा (पहिला भनेको)
श्रद्धाय = विचार गरेर
हर्षवेगेन = खुसीले
धर्षितः = गद्गद भएका
अतिप्रीतः = ज्यादै प्रसन्न भएका उत्तानपादले
वार्ताहर्तुः = ध्रुव आएको समाचार ल्याउने मानिसलाई
महाधनम् = बहुमूल्य
हारं = हार
प्रादात् = दिए

वाक्यार्थ– तर फेरि उत्तानपादले पहिला देवर्षि नारदजीले भनेको कुरा सम्झिए। त्यसपछि उनलाई ध्रुव आएको कुरामा विश्वास भयो र उनी खुसीले गद्गद भए। ज्यादै प्रसन्न भएका उत्तानपादले ध्रुव आएको समाचार ल्याउने मानिसलाई बहुमूल्य हार दिए।

सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम्।

ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः॥ ३९॥

शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः।

निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः॥ ४०॥

पदार्थ–

आत्मजाभीक्षणोत्सुकः = छोरालाई हेर्न उत्सुक राजा	**अमात्यबन्धुभिः** = मन्त्री, बन्धुबान्धवहरू	**शङ्खदुन्दुभिनादेन** = शङ्ख र दुन्दुभि बजाउँदै (ध्रुवलाई लिन)
सदश्वं = राम्रो घोडा भएको	**ब्राह्मणैः** = ब्राह्मणहरू	**ब्रह्मघोषेण** = वेदध्वनि गर्दै र
कार्तस्वरपरिष्कृतम् = सुनद्वारा सुशोभित भएको	**कुलवृद्धैः** = कुलका बुढापाका व्यक्तिहरूद्वारा	**वेणुभिः** = वंशी बजाउँदै
		पुरात् = नगरबाट
रथम् = रथमा	**च** = पनि	**तूर्णम्** = तत्काल
आरुह्य = चढेर	**पर्यस्तः** = सहित भएर	**निश्चक्राम** = निस्किए

वाक्यार्थ– छोरालाई हेर्न उत्सुक राजा राम्रो घोडा भएको र सुनद्वारा सुशोभित भएको रथमा चढेर मन्त्री, बन्धुबान्धव, ब्राह्मण र कुलका बुढापाका व्यक्तिहरू सहित भएर शङ्ख र दुन्दुभि बजाउँदै वेदध्वनि गर्दै अनि वंशी बजाउँदै ध्रुवलाई लिन तत्काल नगरबाट निस्किए।

सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ।
आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

अस्य = यी राजा उत्तानपादका	**च** = र	**आरुह्य** = चढेर
रुक्मभूषिते = सुनका गहना लगाएर सुशोभित भएका	**महिष्यौ** = महारानी	**अभिजग्मतुः** = (ध्रुवलाई लिन) गए
	उत्तमेन = उत्तमले	
सुनीतिः = सुनीति	**सार्धम्** = सहित भएर	
सुरुचिः = सुरुचि	**शिबिकां** = पालकीमा	

वाक्यार्थ– राजा उत्तानपादका महारानी सुनीति र सुरुचि सुनका गहनाले सुशोभित भएर उत्तमलाई साथमा लिई पालकीमा चढेर ध्रुवलाई लिन गए।

तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्तं तरसा रथात् ।
अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४२ ॥
परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन् ।
विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

उपवनाभ्याशे = बगैँचाको नजिकमा	**विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शहता-शेषाघबन्धनम्** = भगवान्को	चरणस्पर्शले सम्पूर्ण राग आदि पापबन्धन नष्ट भएका

आयान्तं = आउँदै गरेका
अङ्गजं = छोरालाई
दृष्ट्वा = देखेर
दीर्घोत्कण्ठमनाः = लामो समयदेखि उत्कण्ठित मन भएका
प्रेमविह्वलः = प्रेमले विह्वल भएका
नृपः = राजा उत्तानपाद
श्वसन् = लामो-लामो सास फेर्दै
तूर्णम् = तत्काल
रथात् = रथबाट
अवरुह्य = ओर्लिएर
तरसा = छिटोछिटो
आसाद्य = छेउमा आएर
तं = ती ध्रुवलाई
दोर्भ्यां = दुबै हातले
परिरेभे = अङ्कमाल गरे

वाक्यार्थ— भगवान्‌को चरणस्पर्शले सम्पूर्ण राग आदि पापबन्धन नष्ट भएका र आउँदै गरेका छोरालाई बगैँचाको नजिकमा देखेर लामो समयदेखि उत्कण्ठित मन भएका र प्रेमले विह्वल भएका राजा उत्तानपाद लामो-लामो सास फेर्दै तत्काल रथबाट ओर्लिएर छिटोछिटो गरी छेउमा आएर ध्रुवलाई दुबै हातले अङ्कमाल गरे।

अथाजिघ्रन् मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः।
स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः॥ ४४॥

पदार्थ—

अथ = त्यसपछि
जातोद्दाममनोरथः = छोरासँग भेट्ने इच्छा पूर्ण भएका उत्तानपादले
मुहुः = बारम्बार
मूर्ध्नि = शिरमा
आजिघ्रन् = सुँघ्दै
शीतैः = चिसो
नयनवारिभिः = अश्रुजलले
तनयं = छोरालाई
स्नापयामास = नुहाइदिए

वाक्यार्थ— त्यसपछि छोरासँग भेट्ने इच्छा पूर्ण भएका उत्तानपादले बारम्बार छोराको शिरमा सुँघ्दै आफ्नो चिसो अश्रुजलले छोरालाई नुहाइदिए।

अभिवन्द्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रितः।
ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः॥ ४५॥

पदार्थ—

सज्जनाग्रणीः = सज्जनहरूमा श्रेष्ठ ध्रुवले
पितुः = उत्तानपादको
पादौ = चरणलाई
अभिवन्द्य = प्रणाम गरेर
आशीर्भिः = आशीर्वाद, कुशल प्रश्न आदिद्वारा
अभिमन्त्रितः = सोधिए
सत्कृतः च = सत्कार पनि गरिए (त्यसपछि)
मातरौ = दुबै आमालाई
शीर्ष्णा = शिरले
ननाम = ढोगे

वाक्यार्थ– सज्जनहरूमा श्रेष्ठ ध्रुवले उत्तानपादको चरणमा प्रणाम गरे। उत्तानपादले उनलाई आशीर्वाद दिएर कुशल प्रश्नद्वारा सत्कार गरे। त्यसपछि ध्रुवले दुबै आमालाई शिरले ढोगे।

सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम्।
परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्‌गदया गिरा॥ ४६॥

पदार्थ–

सुरुचिः = सुरुचिले	**समुत्थाप्य** = प्रेमपूर्वक उठाएर	**गिरा** = स्वरले
पादावनतम् = चरणमा झुकेका	**परिष्वज्य** = अङ्कमाल गरेर	**जीव** = चिरञ्जीवी भए
तं = ती	**बाष्पगद्‌गदया** = आँसु आउनाले अकमकाएको	**इति** = यसो
अर्भकम् = छोरा ध्रुवलाई		**आह** = भनिन्

वाक्यार्थ– सुरुचिले चरणमा झुकेका ती छोरा ध्रुवलाई प्रेमपूर्वक उठाएर अङ्कमाल गर्दै आँसु आउनाले अकमकाएको स्वरले 'चिरञ्जीवी भए' भनिन्।

यस्य प्रसन्नो भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम्॥ ४७॥

पदार्थ–

यस्य = जसको	**भगवान् हरिः** = भगवान् श्रीहरि	तलतिर बगेझैँ
मैत्र्यादिभिः = मैत्री, प्रीति, सन्तोष आदि	**प्रसन्नः** = खुसी हुनुहुन्छ भने	**भूतानि** = सबै प्राणीहरू
	तस्मै = त्यस्ता व्यक्तिप्रति	**स्वयम्** = आफैँ
गुणैः = स्वभावले	**आपः निम्नम् इव** = पानी	**नमन्ति** = नतमस्तक हुन्छन्

वाक्यार्थ– जसको मैत्री, प्रीति, सन्तोष आदि स्वभावले भगवान् श्रीहरि खुसी हुनुहुन्छ भने त्यस्ता व्यक्तिप्रति पानी तलतिर बगेझैँ स्वभावैले सबै प्राणीहरू आफैँ नतमस्तक हुन्छन्।

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ।
अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः॥ ४८॥

पदार्थ–

अन्योन्यं = परस्परमा	भएका	**मुहुः** = बारम्बार
अङ्गसङ्गात् = अङ्कमाल गर्नाले	**ध्रुवः च** = ध्रुव र	**अस्रौघं** = आँसुको प्रवाह
उत्पुलकौ = रोमाञ्चित भएका	**उत्तमः च** = उत्तम	**ऊहतुः** = बगाए
प्रेमविह्वलौ = प्रेमले विह्वल	**उभौ** = दुबै जनाले	

वाक्यार्थ– परस्परमा अङ्कमाल गर्नाले रोमाञ्चित भएका र प्रेमले विह्वल भएका ध्रुव र उत्तम दुबै

जनाले आँसुको प्रवाह बगाइरहे।

सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम्।
उपगुह्य जहावाधिं तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९॥

पदार्थ–

अस्य = ध्रुवकी
जननी = आमा
सुनीतिः = सुनीतिले
प्राणेभ्यः = प्राणभन्दा
अपि = पनि
प्रियं = प्यारो
सुतम् = छोरा ध्रुवलाई
उपगुह्य = अङ्कमाल गरेर
तदङ्गस्पर्शनिर्वृता = ध्रुवको अङ्गस्पर्शले आनन्दित भई
आधिं = पुत्रवियोगको पीडा
जहौ = त्यागिन्

वाक्यार्थ– ध्रुवकी आमा सुनीतिले प्राणभन्दा पनि प्यारो छोरा ध्रुवलाई अङ्कमाल गरेर ध्रुवको अङ्गस्पर्शले आनन्दित भई पुत्रवियोगको पीडा त्यागिन्।

पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः।
तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः ॥ ५०॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर विदुर
तदा = त्यस समयमा
वीरसुवः = वीर सन्तान ध्रुवलाई जन्माउने सुनीतिको
नेत्रजैः = आँखाबाट निस्केका
शिवैः = आनन्दजन्य
सलिलैः = आँशुद्वारा
अभिषिच्यमानाभ्यां = अभिषिक्त
स्तनाभ्यां = दुबै स्तनबाट
मुहुः = पटक-पटक
पयः = दूध
सुस्राव = चुहियो

वाक्यार्थ– हे वीर विदुर! त्यस समयमा वीर सन्तान ध्रुवलाई जन्माउने सुनीतिको आँखाबाट निस्केका आनन्दजन्य आँशुद्वारा अभिषिक्त दुबै स्तनबाट पटक-पटक दूध चुहियो।

तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा।
प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मण्डलं भुवः ॥ ५१॥

पदार्थ–

तां = ती
राज्ञीं = महारानी सुनीतिलाई
जनाः = मान्छेहरूले
शशंसुः = प्रशंसा गरे
चिरं = धेरै समयसम्म
नष्टः = नदेखिएका
ते = हजुरका
पुत्र = छोरा ध्रुव
दिष्ट्या = भाग्यले
प्रतिलब्धः = पुनः प्राप्त भएका
आर्तिहा = सबैको दुःखनाशक
भुवः मण्डलं = सम्पूर्ण पृथिवी मण्डललाई
रक्षिता = पालन गर्नेछन्

वाक्यार्थ– महारानी सुनीतिलाई प्रशंसा गर्दै मान्छेहरूले भने, 'धेरै समयसम्म नदेखिएका हजुरका

छोरा ध्रुव भाग्यले पुनः प्राप्त भएका छन्, यिनले सबैको दुःख नाश गर्नेछन् र सम्पूर्ण पृथिवी मण्डललाई पालन गर्नेछन्' ।

अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान् प्रणतार्तिहा ।
यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयम् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

नूनं = निश्चय पनि
यदनुध्यायिनः = जुन भगवान्को ध्यान गरिरहने
धीराः = धीर योगीहरू
सुदुर्जयम् = परम दुर्जेय
मृत्युं = मृत्युलाई
जिग्युः = जित्दछन्
त्वया = तपाईंद्वारा
प्रणतार्तिहा = भक्तजनको दुःखलाई नाश गर्ने
भगवान् = भगवान् श्रीहरि
अभ्यर्चितः = पूजित हुनुभयो

वाक्यार्थ– जुन भगवान्को ध्यान गरिरहने धीर योगीहरू परम दुर्जेय मृत्युलाई पनि जित्दछन् भक्तजनको दुःखलाई नाश गर्ने त्यस्ता भगवान् श्रीहरि हजुरद्वारा पूजित हुनुभयो ।

लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ।
आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत् पुरम् ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
जनैः = नगरवासीहरूद्वारा
स्तूयमानः = स्तुति गरिएका
हृष्टः = प्रसन्न भएका
नृपः = राजा उत्तानपाद
सभ्रातरं = भाइ उत्तमले सहित भएका
लाल्यमानं = ज्यादै प्रेम गरिएका
ध्रुवं = ध्रुवलाई
करिणीं = हात्तीमा
आरोप्य = राखेर
पुरम् = नगरमा
अविशत् = प्रवेश गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार नगरवासीहरूद्वारा स्तुति गरिएका र प्रसन्न भएका राजा उत्तानपाद भाइ उत्तमले सहित भएका र ज्यादै प्रेम गरिएका ध्रुवलाई हात्तीमा राखेर नगरमा प्रवेश गरे ।

तत्र तत्रोपसङ्क्लृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ।
सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैश्च तद्विधैः ॥ ५४ ॥
चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलम्बिभिः ।
उपस्कृतं प्रतिद्वारमपां कुम्भैः सदीपकैः ॥ ५५ ॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = तत्तत् ठाउँमा
उपसङ्क्लृप्तैः = बनाइएका
लसन्मकरतोरणैः = गोहीको

आकारमा सुशोभित भएका तोरणहरू
कदलीस्तम्भैः = केराका स्तम्भहरू र
तद्विधैः = त्यस्तै प्रकारका
सवृन्दैः = समूहयुक्त
पूगपोतैः च = सुपारीका स-साना वृक्षहरूद्वारा
चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादाम-विलम्बिभिः = मोतीको धागोमा झुण्ड्याइएका आँपको पालुवा, वस्त्र, माला आदिद्वारा
सदीपकैः = बत्तीले सहित भएको
अपां कुम्भैः = जलपूर्ण घडाहरूद्वारा
प्रतिद्वारम् = प्रत्येक स्वागतद्वार
उपस्कृतं = अलङ्कृत गरिएको थियो

वाक्यार्थ– ठाउँ-ठाउँमा बनाइएका गोहीको आकारमा सुशोभित भएका तोरणहरू, केराका स्तम्भहरू, सुपारीका स-साना धेरै वृक्षहरू, मोतीको धागोमा झुण्ड्याइएका आँपको पालुवा, वस्त्र, माला आदिद्वारा र बत्तीले सहित भएका जलपूर्ण घडाहरूद्वारा प्रत्येक स्वागतद्वार अलङ्कृत गरिएका थिए।

प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुम्भपरिच्छदैः ।

सर्वतोऽलङ्कृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥ ५६ ॥

पदार्थ–
श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः = विमानको माथिल्लो भागबाट आएको प्रकाशले चम्किएका
शातकुम्भपरिच्छदैः = सुनले ढाकिएका
प्राकारैः = पर्खालहरू
गोपुरागारैः = नगरद्वार र भवनहरूद्वारा
(त्यो सहर)
सर्वतः = सबैतिरबाट
अलङ्कृतं = सजाइएको देखिन्थ्यो

वाक्यार्थ– सुनले ढाकिएका पर्खालहरू, नगरद्वार र भवनहरूमा परेको विमानको माथिल्लो भागबाट आएको प्रकाशले चम्किएको त्यो सहर सबैतिरबाट सजाइएको देखिन्थ्यो।

मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चन्दनचर्चितम् ।

लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५७ ॥

पदार्थ–
मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं = चौर, राजमार्ग, चोक, बाटो आदि सबै ठाउँ सफा बनाइएका
चन्दनचर्चितम् = चन्दन छर्किएका
लाजाक्षतैः = लाजायुक्त अक्षता
पुष्पफलैः = फलफूलहरू
तण्डुलैः = चामलहरू
बलिभिः = वस्त्र, आभूषण आदि उपहारहरूद्वारा
युतम् = सजाएर राखिएको थियो

वाक्यार्थ– सहरका चौर, राजमार्ग, चोक, बाटो सबै नै सफा गरेर, चन्दन छर्किएर, लाजायुक्त अक्षता, फलफूल, चामल, वस्त्र, आभूषण आदि उपहारहरूद्वारा सजाइएका थिए।

ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च॥ ५८॥
उपजह्रुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः।
शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद् भवनं पितुः॥ ५९॥

पदार्थ–

पथि = बाटोमा
दृष्टाय = देखिएका
ध्रुवाय = ध्रुवलाई
तत्र तत्र = ठाउँ-ठाउँमा
पुरस्त्रियः = नगरका स्त्रीहरूले
वात्सल्यात् = स्नेहपूर्वक
सतीः आशिषः = उत्कृष्ट आशीर्वाद
प्रयुञ्जानाः = दिदैँ
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्प-फलानि = सेता सर्स्युं, अक्षता, दही, जल, दुबो, पुष्प, फल आदि
च = पनि
उपजह्रुः = छरे
तद्वल्गुगीतानि = उनीहरूले गाएको मधुर गीत
शृण्वन् = सुन्दै (ध्रुव)
पितुः = पिताजीको
भवनं = दरबारमा
प्राविशत् = प्रवेश गरे

वाक्यार्थ– बाटोमा विभिन्न ठाउँमा ध्रुवलाई हेर्नका लागि उपस्थित नगरका स्त्रीहरूले स्नेहपूर्वक उनलाई उत्कृष्ट आशीर्वाद दिँदै सेता सर्स्युं, अक्षता, दही, जल, दुबो, फूल, फल आदि पनि छरे। उनीहरूले गाएको मधुर गीत सुन्दै ध्रुव पिताजीको दरबारमा प्रवेश गरे।

महामणिव्रातमये स तस्मिन् भवनोत्तमे।
लालितो नितरां पित्रा न्यवसद् दिवि देववत्॥ ६०॥

पदार्थ–

पित्रा = पिताजीद्वारा
नितरां = ज्यादै
लालितः = माया गरिएका
सः = ती ध्रुव
महामणिव्रातमये = बहुमूल्य मणिले युक्त भएको
तस्मिन् = त्यो
भवनोत्तमे = उत्तम महलमा
दिवि = स्वर्गमा
देववत् = देवता बसेझैं
न्यवसत् = आनन्दपूर्वक बस्न थाले

वाक्यार्थ– पिताजीद्वारा ज्यादै माया गरिएका ती ध्रुव बहुमूल्य मणिले युक्त भएको त्यो उत्तम महलमा स्वर्गमा देवता बसेझैं आनन्दपूर्वक बस्न थाले।

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः।
आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः॥ ६१॥

पदार्थ–

यत्र = जुन महलमा
दान्ताः = हात्तीका दाँतबाट बनाइएका
पयःफेननिभाः = दूधको फिँजजस्ता सेता र कोमल
शय्याः = शय्याहरू थिए
रुक्मपरिच्छदाः = सुनले बनेका पर्दाहरू थिए
रौक्माः = सुनले बनेका
उपस्कराः = सामग्रीहरू र
महार्हाणि = बहुमूल्य
आसनानि = आसनहरू थिए

वाक्यार्थ– त्यस महलमा हात्तीका दाँतबाट बनाइएका दूधको फिँजजस्ता सेता र कोमल शय्याहरू, सुनले बनेका पर्दाहरू एवं सामग्रीहरू र बहुमूल्य आसनहरू थिए।

यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च।
मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः॥ ६२॥

पदार्थ–

यत्र = जुन महलमा
महामारकतेषु = महामरकतमणि युक्त
स्फटिककुड्येषु = स्फटिकजडित भित्ताहरूमा
ललनारत्नसंयुताः = रत्ननिर्मित स्त्रीमूर्तिहरूमाथि राखिएका
मणिप्रदीपाः = मणिजडित बत्तीहरू
आभान्ति च = चम्किरहन्थे

वाक्यार्थ– त्यस महलमा महामरकतमणियुक्त स्फटिकजडित भित्ताहरूमा रहेका रत्ननिर्मित स्त्रीमूर्तिहरूमाथि राखिएका मणिजडित बत्तीहरू चम्किरहन्थे।

उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः॥ ६३॥

पदार्थ–

कूजद्विहङ्गमिथुनैः = चिरबिर कराइरहेका चराहरूको जोडी
गायन्मत्तमधुव्रतैः = गीत गाइरहेका उन्मत्त भँवराहरू
विचित्रैः = अनेक प्रकारका
अमरद्रुमैः = देववृक्षहरूले (युक्त)
रम्याणि = रमाइला
उद्यानानि = बगैँचाहरू
च = पनि थिए

वाक्यार्थ– त्यहाँ चिरबिर कराइरहेका चराहरूका जोडी, गीत गाइरहेका उन्मत्त भँवराहरू र अनेक प्रकारका देववृक्षहरूले युक्त रमाइला बगैँचाहरू पनि थिए।

वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः।
हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः॥ ६४॥

पदार्थ–

(त्यस बगैँचामा)
वैदूर्यसोपानाः = वैदूर्यमणिद्वारा निर्मित सिँढीहरू भएका

पद्मोत्पलकुमुद्वतीः = रातो, नीलो र सेतो रङ्गको कमलका फूलहरू फुलिरहेका	कारण्ड, बकुल्ला आदि चराहरूद्वारा	**जुष्टाः** = सेवित
हंसकारण्डवकुलैः = हाँस,	**चक्राह्वसारसैः** = चखेवा र सारस चराहरूद्वारा	**वाप्यः** = पोखरीहरू थिए

वाक्यार्थ– त्यस बगैँचामा वैदूर्यमणिद्वारा निर्मित सिँढीहरू भएका, रातो, नीलो र सेतो रङ्गका कमलका फूलहरू फुलिरहेका, हाँस, कारण्ड, बकुल्ला, चखेवा र सारस आदि चराहरूद्वारा सेवित पोखरीहरू पनि थिए।

उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम्।

श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम्॥ ६५॥

पदार्थ–

राजर्षिः = राजर्षि	**अद्भुततमं** = आश्चर्यमय	**दृष्ट्वा** = देखेर
उत्तानपादः = उत्तानपाद (पहिले नारदबाट)	**प्रभावं** = प्रभाव	**परम् विस्मयं** = अत्यन्त आश्चर्यमा
	श्रुत्वा = सुनेर	
तनयस्य = छोरा ध्रुवको	**तम्** = त्यो (अहिले)	**प्रपेदे** = प्राप्त भए

वाक्यार्थ– राजर्षि उत्तानपादले नारदजीबाट पहिल्यै आफ्नो छोराको आश्चर्यमय प्रभावको विषयमा सुनेका थिए, त्यो कुरा अहिले प्रत्यक्ष देखेर उनी अत्यन्त आश्चर्यचकित भए।

वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च सम्मतम्।

अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम्॥ ६६॥

पदार्थ–

ऊढवयसं = यौवनावस्थामा प्राप्त भएका	अनुरक्त भएका छन् त्यस्ता	**च** = पनि
	च = पनि	**तं** = उनलाई
प्रकृतीनां = मन्त्रीहरूद्वारा	**ध्रुवं** = ध्रुवलाई	**भुवः पतिम्** = राजा
सम्मतम् = मन पराइएका	**वीक्ष्य** = देखेर	**चक्रे** = बनाए
अनुरक्तप्रजं = जसप्रति प्रजाहरू	**राजा** = राजा उत्तानपादले	

वाक्यार्थ– यौवनावस्थामा प्राप्त भएका, मन्त्रीहरूद्वारा मन पराइएका र जसप्रति प्रजाहरू अनुरक्त भएका छन् त्यस्ता ध्रुवलाई देखेर राजा उत्तानपादले उनलाई राजा बनाए।

आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशाम्पतिः।

वनं विरक्तः प्रातिष्ठद् विमृशन्नात्मनो गतिम्॥ ६७॥

पद्धार्थ–

आत्मानं = आफूलाई	**विरक्तः** = विषयभोगबाट वितृष्ण भएका	**गतिम्** = लक्ष्यलाई (गतिलाई)
च = पनि		**विमृशन्** = चिन्तन गर्दै
प्रवयसम् = बुढो भएको	**विशाम्पतिः** = राजा उत्तानपाद	**वनं** = वन
आकलय्य = महसुस गरी	**आत्मनः** = आफ्नो	**प्रातिष्ठत्** = गए

वाक्यार्थ– आफू बुढो भएको महसुस गरी राजा उत्तानपाद विषयभोगबाट वितृष्ण भई आफ्नो लक्ष्यको विषयमा चिन्तन गर्दै वन गए।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

ध्रुवराज्याभिषेकवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

अथ दशमोऽध्यायः

यक्षहरूद्वारा उत्तमको हत्या र ध्रुवको यक्षहरूका साथ युद्ध

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः।
उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ॥ १॥

पदार्थ—

ध्रुवः = ध्रुवले
प्रजापतेः = प्रजापति
शिशुमारस्य = शिशुमारकी
दुहितरं = कन्या
भ्रमिं नाम = भ्रमि नाम भएकीलाई
वै = निश्चय नै
उपयेमे = विवाह गरे
तत्सुतौ = उनका छोरा
कल्पवत्सरौ = कल्प र वत्सर भए

वाक्यार्थ— ध्रुवले प्रजापति शिशुमारकी भ्रमि नाम गरेकी कन्यालाई विवाह गरे। भ्रमिबाट कल्प र वत्सर छोरा जन्मिए।

इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः।
पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत्॥ २॥

पदार्थ—

वायोः = वायुकी
पुत्र्यां = छोरी
इलायाम् = इला नामकी
भार्यायां = पत्नीमा
अपि = पनि
महाबलः = महाबली ध्रुवले
उत्कलनामानं = उत्कल नाम गरेका
पुत्रम् = छोरा र
योषिद्रत्नम् = एउटी राम्री छोरी
अजीजनत् = जन्माए

वाक्यार्थ— वायुकी इला नाम गरेकी छोरी पनि ध्रुवकी पत्नी थिइन्। ती पत्नीबाट महाबली ध्रुवले उत्कल नाम गरेका छोरा र एउटी राम्री छोरी जन्माए।

उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा।
हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य गतिं गता॥ ३॥

पदार्थ—

अकृतोद्वाहः = विवाह नभएका
उत्तमः = उत्तम
तु = चाहिँ
मृगयायां = शिकार खेल्न गएको समयमा
बलीयसा = बलशाली

पुण्यजनेन = यक्षद्वारा
अद्रौ = हिमालयमा
हतः = मारिए
तन्माता = उत्तमकी आमा सुरुचि
अस्य = उत्तमकै
गतिं = गतिमा
गता = गइन्

वाक्यार्थ– उत्तम चाहिँ विवाह नगर्दै शिकार खेल्न गएको समयमा बलशाली यक्षद्वारा हिमालयमा मारिए। उत्तमकी आमा सुरुचिको पनि मृत्यु भयो।

टिप्पणी– सुरुचिको मृत्यु कसरी भयो भन्ने कुराको सूचना माथि ४।९।२३ मा नै दिइसकिएको छ।

ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः।
जैत्रं स्यन्दनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम्॥ ४॥

पदार्थ–
ध्रुवः = ध्रुव
भ्रातृवधं = भाइको हत्या भएको
श्रुत्वा = सुनेर
कोपामर्षशुचार्पितः = क्रोधयुक्त शोकले व्याकुल भई
जैत्रं = विजयप्रद
स्यन्दनम् = रथमा
आस्थाय = चढेर
पुण्यजनालयम् = यक्षहरूको देशमा
गतः = गए

वाक्यार्थ– भाइको हत्या भएको सुनेर ध्रुव क्रोधयुक्त शोकले व्याकुल भई विजयप्रद रथमा चढेर यक्षहरूको देशमा गए।

गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेविताम्।
ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसङ्कुलाम्॥ ५॥

पदार्थ–
राजा = राजा ध्रुवले
रुद्रानुचरसेविताम् = रुद्रका गण भूत, प्रेत, पिशाच आदिद्वारा सेवित
उदीचीं = उत्तर
दिशं = दिशामा
गत्वा = गएर
हिमवद्द्रोण्यां = हिमालयको उपत्यकामा
गुह्यकसङ्कुलाम् = यक्षहरूद्वारा व्याप्त
पुरीं = अलकापुरी
ददर्श = देखे

वाक्यार्थ– राजा ध्रुवले रुद्रका गण भूत, प्रेत, पिशाच आदि बस्ने उत्तर दिशामा गएर हिमालयको उपत्यकामा यक्षहरूद्वारा व्याप्त अलकापुरीलाई देखे।

दध्मौ शङ्खं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन्।
येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन् भृशम्॥ ६॥

पदार्थ—

क्षत्तः = हे विदुरजी
बृहद्बाहुः = महाबाहु ध्रुवले
खं = आकाश र
दिशः = दिशालाई
च = पनि
अनुनादयन् = गुञ्जायमान गर्दै
शङ्खं = शङ्ख
दध्मौ = बजाए
येन = शङ्खको त्यो ध्वनिले
उद्विग्नदृशः = भयभीत आँखा भएका
उपदेव्यः = यक्षपत्नीहरू
भृशम् = अत्यन्त
अत्रसन् = डराए

वाक्यार्थ— हे विदुरजी ! महाबाहु ध्रुवले आकाश र दिशालाई पनि गुञ्जायमान गर्दै शङ्ख बजाए। शङ्खको त्यो ध्वनिले भयभीत आँखा बनाउँदै यक्षपत्नीहरू अत्यन्त डराए।

ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः।
असहन्तस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः॥ ७॥

पदार्थ—

बलिनः = बलशाली
उपदेवमहाभटाः = कुबेरका वीर योद्धाहरू
तन्निनादम् = ध्रुवले बजाएको त्यो शङ्खध्वनि
असहन्तः = सहन गर्न नसकेर
उदायुधाः = शस्त्रास्त्र उठाएर
ततः = त्यस अलकानगरीबाट
निष्क्रम्य = निस्केर
अभिपेतुः = युद्ध गर्न आइलागे

वाक्यार्थ— ध्रुवले बजाएको त्यो शङ्खध्वनि सहन गर्न नसकेर कुबेरका बलशाली वीर योद्धाहरू शस्त्रास्त्र उठाएर अलकानगरीबाट निस्केर युद्ध गर्न आइलागे।

स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः।
एकैकं युगपत् सर्वानहन् बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः॥ ८॥

पदार्थ—

वीर = वीर
उग्रधन्वा = प्रचण्ड धनुर्धर
महारथः = महारथी
सः = ती ध्रुवले
आपततः = युद्ध गर्न आइलागेका
तान् = ती यक्षहरूलाई
सर्वान् = सबैलाई
युगपत् = एकसाथ
एकैकं = प्रत्येकलाई
त्रिभिः त्रिभिः = तीनतीनओटा
बाणैः = बाणले
अहन् = हाने

वाक्यार्थ— वीर प्रचण्ड धनुर्धर महारथी ती ध्रुवले युद्ध गर्न आइलागेका सम्पूर्ण यक्षहरूलाई एकसाथ लाग्ने गरी प्रत्येकलाई तीनतीनओटा बाण प्रहार गरे।

ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि।

मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन् कर्म तस्य तत् ॥ ९ ॥

पदार्थ–

ते = ती
सर्वे = सबै यक्षहरूले
एव = नै
हि = निश्चय
तैः = ती
ललाटलग्नैः = निधारमा लागेको
इषुभिः = बाणहरूद्वारा
आत्मानम् = आफूलाई
वै = पूर्ण
निरस्तम् = पराजित भएको
मत्वा = ठानेर
तस्य = ती ध्रुवको
तत् = त्यो
कर्म = कामको
आशंसन् = प्रशंसा गरे

वाक्यार्थ– ती सबै यक्षहरूले आफ्नो निधारमा बाण लाग्नाले आफूलाई पूर्ण पराजित भएको ठानेर ध्रुवको त्यो कामको प्रशंसा गरे।

तेऽपि चामुममृष्यन्तः पादस्पर्शमिवोरगाः ।
शरैरविध्यन् युगपद् द्विगुणं प्रचिकीर्षवः ॥ १० ॥

पदार्थ–

प्रचिकीर्षवः = प्रत्याक्रमण गर्न चाहने
ते = ती यक्षहरूले
अपि = पनि
उरगाः = सर्पहरूले
पादस्पर्शम् = अरूले खुट्टाले टेकेको सहन नसकेको
इव = झैं
अमृष्यन्तः = ध्रुवको पराक्रम सहन नसकेर
अमुम् = यी ध्रुवलाई
च = पनि
द्विगुणं = ध्रुवले हानेकोको दुई गुणा (छ-छ ओटा)
शरैः = बाणले
युगपत् = एकसाथ
अविध्यन् = प्रहार गरे

वाक्यार्थ– प्रत्याक्रमण गर्न तयार ती यक्षहरूले पनि अरूले खुट्टाले टेकेको सर्पले सहन नसकेझैं ध्रुवको पराक्रम सहन नसकेर ध्रुवमाथि छ-छ ओटा बाणले एकसाथ प्रहार गरे।

ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः ।
शक्त्यृष्टिभिर्भुशुण्डीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥ ११ ॥
अभ्यवर्षन् प्रकुपिताः सरथं सहसारथिम् ।
इच्छन्तस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥ १२ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
तत्प्रतीकर्तुम् = ध्रुवको प्रत्याक्रमण गर्न
इच्छन्तः = चाहने
प्रकुपिताः = रिसाएका
त्रयोदश अयुतानि = तेह्र अयुत (१,३०,०००) यक्षहरू
परिघनिस्त्रिंशैः = परिघ र तरबारले

चित्रवाजैः = विभिन्न किसिमका
शरैः = बाणले
शक्त्यृष्टिभिः = शक्ति र ऋष्टिहरूले
भुशुण्डीभिः = भुशुण्डी
प्रासशूलपरश्वधैः = प्रास, त्रिशूल, बन्चरो
अपि = पनि
सरथं = रथले सहित
ससारथिम् = सारथि सहित ध्रुवमाथि
अभ्यवर्षन् = बर्साए

वाक्यार्थ– त्यसपछि ध्रुवमाथि प्रत्याक्रमण गर्न तयार भएका र रिसाएका एक लाख तीस हजार यक्षहरूले परिघ, तरबार, विभिन्न किसिमका बाण, शक्ति, ऋष्टि, भुशुण्डी, प्रास, त्रिशूल, बन्चरो आदि शस्त्रास्त्रहरू रथ र सारथिसहित ध्रुवमाथि पनि बर्साए।

औत्तानपादिः स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा।
न उपादृश्यताच्छन्न आसारेण यथा गिरिः॥ १३॥

पदार्थ–

तदा = त्यस वेला
सः = ती
औत्तानपादिः = उत्तानपादका पुत्र ध्रुव
भूरिणा = धेरै
शस्त्रवर्षेण = शस्त्र बर्सँदा
यथा = जसरी
आसारेण = ठुलो पानी पर्नाले
गिरिः = पहाड
आच्छन्न = ढाकिएझैँ
न उपादृश्यत = देखिँदै देखिएनन्

वाक्यार्थ– त्यस वेला उत्तानपादका पुत्र ध्रुवमाथि धेरै शस्त्र बर्सँदा ठुलो पानी परेको समयमा पहाड ढाकिएझैँ उनी देखिँदै देखिएनन्।

हाहाकारस्तदैवासीत् सिद्धानां दिवि पश्यताम्।
हतोऽयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे॥ १४॥

पदार्थ–

तदा = त्यस वेला
दिवि = स्वर्गमा बसेर
पश्यताम् = हेरिरहेका
सिद्धानां = सिद्धपुरुषहरूका बीच
मानवः = मनुका सन्तान
सूर्यः = सूर्यतुल्य
अयं = यी ध्रुव
पुण्यजनार्णवे = यक्षसेनारूप समुद्रमा
मग्नः = डुबेर
हतः = मारिए
हाहाकारः = हाहाकार
एव = नै
आसीत् = भयो

वाक्यार्थ– त्यस वेला स्वर्गमा बसेर हेरिरहेका सिद्धपुरुषहरूका बीच मनुका सन्तान सूर्यतुल्य यी ध्रुव यक्षसेनारूप समुद्रमा डुबेर मारिए भनेर हाहाकार नै भयो।

नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे।
उदतिष्ठद् रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः॥ १५॥

पदार्थ–

मृधे = रणभूमिमा
यातुधानेषु = यक्षहरू
नदत्सु = खुसीले कराउँदै
जयकाशिषु = हामीले जित्यौं भनेर आफ्नो जय-जयकार गरिरहेका थिए
अथो = त्यसै वेला
तस्य = ती ध्रुवको
रथः = रथ
नीहारात् = कुहिरोबाट
भास्करः = सूर्य
इव = बाहिर निक्लेझैं
उदतिष्ठत् = निक्लियो

वाक्यार्थ– रणभूमिमा यक्षहरू हामीले जित्यौं भनेर आफ्नो जय-जयकार गर्दै खुसीले कराइरहेका थिए, त्यसै वेला ती ध्रुवको रथ कुहिरोबाट सूर्य बाहिर निक्लेझैं निक्लियो।

धनुर्विस्फूर्जयन् दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन्।
अस्त्रौघं व्यधमद् बाणैर्घनानीकमिवानिलः॥ १६॥

पदार्थ–

दिव्यं = अलौकिक
धनुः = बाणको
विस्फूर्जयन् = टङ्कार गर्दै
द्विषतां = शत्रुहरूलाई
खेदम् = दुःख
उद्वहन् = दिँदै
अस्त्रौघं = शत्रुको अस्त्रसमूहलाई
अनिलः = वायुले
घनानीकम् इव = बादलको समूहलाई झैं
बाणैः = बाणहरूद्वारा
व्यधमत् = नष्ट गरिदिए

वाक्यार्थ– अलौकिक बाणको टङ्कार गर्दै, शत्रुहरूलाई दुःख दिँदै ध्रुवले वायुले बादलको समूहलाई नष्ट गरेझैं शत्रुको अस्त्रसमूहलाई आफ्ना बाणहरूद्वारा नष्ट गरिदिए।

तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम्।
कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा॥ १७॥

पदार्थ–

तस्य = ती ध्रुवको
चापनिर्मुक्ताः = धनुबाट निस्किएका
तिग्माः = तीखा बाणहरूले
रक्षसाम् = यक्षहरूको
वर्माणि = कवचलाई
भित्त्वा = भेदन गरेर
यथा = जसरी
अशनयः = इन्द्रका वज्रहरू
गिरीन् = पर्वतभित्र (पस्छन् त्यसै गरी)
ते = ती बाणहरू
कायान् = यक्षहरूका शरीरभित्र
आविविशुः = पसे

वाक्यार्थ– ती ध्रुवको धनुबाट निस्किएका तीखा बाणहरू यक्षहरूको कवचलाई भेदन गरेर जसरी इन्द्रका वज्रहरू पर्वतभित्र पस्छन् त्यसै गरी यक्षहरूका शरीरभित्र पसे।

भल्लैः सञ्छिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ।
ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥ १८ ॥
हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ।
आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः ॥ १९ ॥

पदार्थ–

भल्लैः = अर्धचन्द्राकार बाणद्वारा
सञ्छिद्यमानानां = काटिएका यक्षहरूको
चारुकुण्डलैः = सुन्दर कुण्डलले युक्त भएका
शिरोभिः = टाउकाहरूले
हेमतालाभैः = सुनले बनेको तालवृक्षजस्तो
ऊरुभिः = जाँघले
वलयवल्गुभिः = बालाले विभूषित
दोर्भिः = हातहरूद्वारा
हारकेयूरमुकुटैः = हार, बाजुबन्द र मुकुटले
महाधनैः = बहुमूल्य
उष्णीषैः च = पगरीले पनि
आस्तृताः = जताततै छरिएका
ताः = ती
वीरमनोहराः = वीरको मनलाई आनन्दित गर्ने
रणभुवः = युद्धभूमिका विभिन्न ठाउँहरू
रेजुः = शोभायमान भए

वाक्यार्थ– अर्धचन्द्राकार बाणद्वारा काटिएका सुन्दर कुण्डलले युक्त भएका यक्षहरूको टाउकाहरू, सुनले बनेको तालवृक्षजस्तो जाँघ, बालाले विभूषित हातहरू, हार, बाजुबन्द, मुकुटहरू र बहुमूल्य पगरीहरू जताततै छरिनाले वीरको मनलाई आनन्दित गर्ने त्यस युद्धभूमिका विभिन्न ठाउँहरू शोभायमान भए।

हतावशिष्टा इतरे रणाजिराद्
रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः ।
प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवु-
मृगेन्द्रविक्रीडितयूथपा इव ॥ २० ॥

पदार्थ–

क्षत्रियवर्यसायकैः = क्षत्रियप्रवर ध्रुवको बाणले
प्रायः = धेरैजसो
विवृक्णावयवाः = अङ्गभङ्ग भएका
इतरे = बाँकी रहेका
हतावशिष्टाः = नमरेर बाँकी रहेका
रक्षोगणाः = यक्षका सेनाहरू
मृगेन्द्रविक्रीडितयूथपाः = सिंहबाट परास्त भएका हात्तीहरू
इव = भागेझैँ
रणाजिरात् = युद्धभूमिबाट
विदुद्रुवुः = भागे

वाक्यार्थ– क्षत्रियप्रवर ध्रुवको बाणले धेरैजसो अङ्गभङ्ग भएका, नमरेर बाँकी रहेका यक्षका

सेनाहरू सिंहबाट परास्त भएका हात्तीहरू भागेझैं युद्धभूमिबाट भागे।

अपश्यमानः स तदाततायिनं
महामृधे कञ्चन मानवोत्तमः।
पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद् द्विषां
न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः॥ २१॥
इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं
यत्तः परेषां प्रतियोगशङ्कितः।
शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं
नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत॥ २२॥

पदार्थ–

मानवोत्तमः = नरश्रेष्ठ
सः = ती ध्रुव
तदा = त्यस वेला
महामृधे = ठुलो युद्धभूमिमा
कञ्चन = कुनै पनि
आततायिनं = हत्यारा यक्षलाई
अपश्यमानः = नदेखेर
पुरीं = यक्षको राजधानी अलका नगर
दिदृक्षन् अपि = हेर्ने इच्छा गरे पनि
न आविशत् = प्रवेश गरेनन्
मायिनां = मायावी
द्विषां = शत्रुहरूको
चिकीर्षितं = गर्न चाहेको कुरा
जनः = मान्छेले
न वेद = बुझ्न सक्दैन
इति = यस्तो
स्वसारथिं = आफ्ना सारथिलाई
ब्रुवन् = भनिरहेका थिए
चित्ररथः = विचित्रको रथ भएका ध्रुव
परेषां = शत्रुहरूको
प्रतियोगशङ्कितः = प्रत्याक्रमणको शङ्काले
यत्तः = सावधान भएका थिए
(त्यसै वेला)
जलधेः = समुद्रबाट
ईरितं = उत्पन्न भएको
शब्दं = आवाज
इव = जस्तै
नभस्वतः = आँधीको भीषण आवाज
शुश्राव = सुने र
दिक्षु = चारै दिशामा
रजः = धुलो
अन्वदृश्यत = देखे

वाक्यार्थ– त्यस वेला ध्रुवले युद्धभूमिमा कुनै पनि यक्षलाई देखेनन्, यक्षको राजधानी अलका नगर हेर्ने इच्छा भए पनि नरश्रेष्ठ ध्रुव त्यहाँ प्रवेश गरेनन्। विचित्र रथ भएका ध्रुव आफ्ना सारथिलाई मायावी शत्रुहरूले गर्न चाहेको कुरा मान्छेले बुझ्न सक्दैन भनेर भनिरहेका थिए र शत्रुहरूको प्रत्याक्रमणको शङ्काले सावधान भएका थिए, त्यसै वेला उनले समुद्रबाट उत्पन्न भएको आवाज जस्तै आँधीको भीषण आवाज सुने र चारै दिशामा धुलो देखे।

क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः ।

विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥

पदार्थ–

दिक्षु = चारै दिशामा
विस्फुरत्तडिता = चम्किइरहेको बिजुली र
त्रासयत्स्तनयित्नुना = डर लाग्ने गरी गर्जिरहेको
घनानीकेन = मेघमण्डलद्वारा
क्षणेन = एकै छिनमा
व्योम = आकाश
सर्वतः = सबैतिरबाट
आच्छादितं = ढाकियो

वाक्यार्थ– चारै दिशामा चम्किइरहेको बिजुली र डर लाग्ने गरी गर्जिरहेको मेघमण्डलद्वारा एकै छिनमा आकाश सबैतिरबाट ढाकियो।

ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः ।

निपेतुर्गगनादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ ॥ २४ ॥

पदार्थ–

अनघ = हे निष्पाप विदुरजी
गगनात् = आकाशबाट
रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः = रगत, कफ, पिप, विष्ठा, मूत्र र बोसो
ववृषुः = बर्सिए
अस्य = यी ध्रुवको
अग्रतः = अगाडि नै
कबन्धानि = मुर्कट्टाहरू
निपेतुः = खस्न थाले

वाक्यार्थ– हे निष्पाप विदुरजी ! आकाशबाट रगत, कफ, पिप, विष्ठा, मूत्र र बोसोको वृष्टि भयो, ध्रुवको अगाडि नै मुर्कट्टाहरू खस्न थाले।

ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशम् ।

गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः ॥ २५ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
खे = आकाशमा
गिरिः = पर्वत
अदृश्यत = देखियो
साश्मवर्षिणः = पत्थरको वर्षाका साथै
गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः = गदा, परिघ, तरबार र मुसलहरू
सर्वतोदिशम् = सबैतिर
निपेतुः = बर्सिन थाले

वाक्यार्थ– त्यसपछि आकाशमा पर्वत देखियो। पत्थरको वर्षाका साथै गदा, परिघ, तरबार र मुसलहरू सबैतिर बर्सिन थाले।

अहयोऽशनिनिःश्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाक्षिभिः।

अभ्यधावन् गजा मत्ताः सिंहव्याघ्राश्च यूथशः॥ २६॥

पदार्थ–

अशनिनिःश्वासाः = बज्रजस्तो कडा तीब्र श्वास फेर्दै
रुषाक्षिभिः = क्रोधले युक्त आँखाबाट
अग्निं = आगो
वमन्तः = निकाल्दै
अहयः = सर्पहरू
मत्ताः = उन्मत्त
गजाः = हात्तीहरू
सिंहव्याघ्राः च = बाघ र सिंहहरू
यूथशः = छुट्टा-छुट्टै बथान भएर
अभ्यधावन् = ध्रुव भएको ठाउँतिर दौडिए

वाक्यार्थ– बज्रजस्तो कडा तीब्र श्वास फेर्दै र क्रोधले युक्त आँखाबाट आगो निकाल्दै गरेका सर्पहरू, उन्मत्त हात्तीहरू, बाघ र सिंहहरू पनि छुट्टा-छुट्टै बथान भएर ध्रुव भएको ठाउँतिर दौडिए।

समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन् सर्वतो भुवम्।

आससाद महाह्रादः कल्पान्त इव भीषणः॥ २७॥

पदार्थ–

ऊर्मिभिः = तरङ्गद्वारा
सर्वतः = सबैतिरबाट
भुवम् = जमिनलाई
प्लावयन् = डुबाउँदै
भीमः = भयङ्कर
महाह्रादः = प्रचण्ड शब्द भएको
भीषणः = डर लाग्दो
समुद्रः = सागर
कल्पान्ते = प्रलयकालमा
इव = झैँ (नजिक)
आससाद = आउन लाग्यो

वाक्यार्थ– आफ्ना तरङ्गद्वारा सबैतिरबाट जमिनलाई डुबाउँलाझैँ गरेर भयङ्कर प्रचण्ड शब्द गर्दै डर लाग्दो सागर प्रलयकालमा झैँ ध्रुव भएतिर आउन लाग्यो।

एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनाम्।

ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययासुराः॥ २८॥

पदार्थ–

तिग्मगतयः = क्रूर स्वभाव भएका
असुराः = असुरहरूले
आसुर्या = आसुरी
मायया = माया शक्तिद्वारा
एवंविधानि = यस प्रकारका
अनेकानि = अनेक
अमनस्विनाम् = अधीर पुरुषहरूलाई
त्रासनानि = डर देखाउने वस्तुहरूको
ससृजुः = सृष्टि गरे

वाक्यार्थ– क्रूर स्वभाव भएका असुरहरूले आफ्नो आसुरी माया शक्तिद्वारा अधीर पुरुषहरूलाई

डर देखाउने खालका अनेक वस्तुहरूको सृष्टि गरे।

ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तराम्।

निशम्य तस्य मुनयः शमाशंसन् समागताः॥ २९॥

पदार्थ–

असुरैः = असुरहरूले
अतिदुस्तराम् = अतिक्रमण गर्न ज्यादै कठिन
तां = त्यो
मायाम् = आसुरी माया शक्ति
ध्रुवे = ध्रुवमाथि
प्रयुक्ताम् = प्रहार गरिएको
निशम्य = सुनेर
समागताः = त्यहाँ आएका
मुनयः = मुनिहरूले
तस्य = ती ध्रुवको
शम् = कल्याण
आशंसन् = कामना गरे

वाक्यार्थ– असुरहरूले अतिक्रमण गर्न ज्यादै कठिन त्यो आसुरी माया शक्ति ध्रुवमाथि प्रहार गरेको सुनेर त्यहाँ आएका मुनिहरूले ती ध्रुवको कल्याणको कामना गरे।

मुनय ऊचुः (मुनिहरूले भने)

औत्तानपाद भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा

देवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान्।

यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाद्धा

लोकोऽञ्जसा तरति दुस्तरमङ्ग मृत्युम्॥ ३०॥

पदार्थ–

औत्तानपाद = उत्तानपादका छोरा
अङ्ग = हे प्रिय ध्रुव
अवनतार्तिहरः = प्रणतजनको दुःख नाश गर्ने
शार्ङ्गधन्वा = शार्ङ्ग धनु हातमा लिनुभएका
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
देवः = ईश्वरले
तव = तिम्रा
विपक्षान् = शत्रुहरूलाई
क्षिणोतु = नष्ट गरून्
यन्नामधेयम् = जुन भगवान्को नाम
अभिधाय = उच्चारण गरेर
निशम्य = सुनेर
च = पनि
लोकः = प्राणीसमूह
अद्धा = साँच्चै
अञ्जसा = सुखपूर्वक
दुस्तरम् = पार पाउन कठिन हुने
मृत्युम् = मृत्युबाट
तरति = पार हुन्छ

वाक्यार्थ– हे उत्तानपादका छोरा ! हे प्रिय ध्रुव ! प्रणतजनको दुःख नष्ट गर्ने, शार्ङ्ग धनु हातमा लिनुभएका ऐश्वर्यशाली ईश्वरले तिम्रा शत्रुलाई नष्ट गरून्, जुन भगवान्को नाम उच्चारण गरेर र सुनेर पनि प्राणीसमूह साँच्चै सुखपूर्वक पार पाउन कठिन हुने मृत्युबाट पार हुन्छ।

रामानन्दी टीका

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे दशमोऽध्यायः॥ १० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः

स्वायम्भुव मनुले ध्रुवलाई युद्ध रोक्नका लागि सम्झाउनु

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः ।
सन्दधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम् ॥ १ ॥

पदार्थ–

एवम् = यसप्रकार	**ध्रुवः** = ध्रुवले	**यत्** = जुन
गदताम् = उपदेश गर्ने	**उपस्पृश्य** = आचमन गरेर	**अस्त्रम्** = अस्त्र थियो त्यो
ऋषीणां = ऋषिहरूको	**नारायणनिर्मितम्** = नारायणले बनाउनुभएको	**धनुषि** = धनुमा
निशम्य = कुरा सुनेर		**सन्दधे** = चढाए

वाक्यार्थ– यसप्रकार उपदेश गर्ने ऋषिहरूको कुरा सुनेर ध्रुवले आचमन गरेर नारायणले बनाउनुभएको अस्त्र धनुमा चढाए।

सन्धीयमान एतस्मिन् माया गुह्यकनिर्मिताः ।
क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ २ ॥

पदार्थ–

विदुर = हे विदुरजी	**मायाः** = मेघ, बिजुली आदि मायाहरू	**यथा** = जसरी नष्ट हुन्छन्, त्यसै गरी
एतस्मिन् = यो नारायणास्त्र	**ज्ञानोदये** = ज्ञान भएपछि	**क्षिप्रं** = तुरुन्त
सन्धीयमाने = ध्रुवले धनुषमा चढाएपछि	**क्लेशाः** = अविद्या, अस्मिता आदि पञ्च क्लेश	**विनेशुः** = नष्ट भए
गुह्यकनिर्मिताः = यक्षहरूले खडा गरेका		

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! त्यो नारायणास्त्र ध्रुवले धनुषमा चढाएपछि यक्षहरूले खडा गरेका मेघ, बिजुली आदि मायाहरू ज्ञान भएपछि अविद्या, अस्मिता आदि पाँच क्लेश नष्ट भएझैँ तुरुन्त नष्ट भए।

तस्यार्षास्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः
सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः ।

विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्बलं

यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

आर्षास्त्रं = ऋषिवर नारायणद्वारा निर्मित अस्त्र
धनुषि = धनुमा
प्रयुञ्जतः = सन्धान गर्ने
तस्य = ती ध्रुवको (धनुबाट)
सुवर्णपुङ्खाः = सुनका तीखा चुच्चा भएका
कलहंसवाससः = राजहंसको प्वाँख जडिएका बाणहरू
विनिःसृताः = निस्किएर
भीमरवाः = भयानक आवाज गर्दै
यथा = जसरी
शिखण्डिनः = मयूरहरू
वनं = जङ्गलभित्र पस्दछन्, त्यसै गरी
द्विषद्बलं = शत्रुको सेनाभित्र
आविविशुः = पसे

वाक्यार्थ– ऋषिवर नारायणद्वारा निर्मित अस्त्र धनुमा सन्धान गर्ने ती ध्रुवको धनुबाट सुनका तीखा चुच्चा भएका र राजहंसको प्वाँख जडिएका बाणहरू निस्किएर भयानक आवाज गर्दै मयूरहरू जङ्गलभित्र पसेझैं गरी शत्रुको सेनाभित्र पसे।

तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखै-

रितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ।

तमभ्यधावन् कुपिता उदायुधाः

सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥ ४ ॥

पदार्थ–

तैः = ती
तिग्मधारैः = तिखा चुच्चा भएका
शिलीमुखैः = बाणहरूको प्रहारले
प्रधने = युद्धमा
इतस्ततः = चारैतिर
उपद्रुताः = छिन्न-भिन्न भएका
कुपिताः = रिसाएका
उदायुधाः = शस्त्रास्त्र उठाएका
पुण्यजनाः = यक्षहरू
उन्नद्धफणाः = फणा उठाएका
आहयः = सर्पहरूले
सुपर्णम् इव = गरुडलाई मार्न झम्टिएझैं
तम् = ध्रुव भएको ठाउँतिर
अभ्यधावन् = आइलागे

वाक्यार्थ– ती तिखा चुच्चा भएका बाणहरूको प्रहारले युद्धमा चारैतिर छिन्न-भिन्न भएका र रिसाएर शस्त्रास्त्र उठाएका ती यक्षहरू फणा उठाएका सर्पहरूले गरुडलाई मार्न झम्टिएझैं ध्रुव भएको ठाउँतिर आइलागे।

स तान् पृषत्कैरभिधावतो मृधे
निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान्।
निनाय लोकं परमर्कमण्डलं
व्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः॥ ५॥

पदार्थ–

सः = ती ध्रुवले
मृधे = युद्धमा
अभिधावतः = आइलागेका
पृषत्कैः = बाणले
निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् = हात, जाँघ, घाँटी, भुँडी काटिएका
तान् = ती यक्षहरूलाई
परम् लोकं = सर्वश्रेष्ठ (सत्य) लोकमा
निनाय = पठाइदिए
यम् = जुन लोकमा
ऊर्ध्वरेतसः = ऊर्ध्वरेता मुनिहरू
अर्कमण्डलं = सूर्यमण्डललाई
निर्भिद्य = भेदन गरेर
व्रजन्ति = जान्छन्

वाक्यार्थ– ध्रुवले युद्धमा अगाडि आएका बाणले हात, जाँघ, घाँटी, भुँडी काटिएका ती यक्षहरूलाई सर्वश्रेष्ठ (सत्य) लोकमा पठाइदिए जुन लोकमा ऊर्ध्वरेता मुनिहरू सूर्यमण्डललाई भेदन गरेर जान्छन्।

तान् हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यका-
ननागसश्चित्ररथेन भूरिशः।
औत्तानपादिं कृपया पितामहो
मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः॥ ६॥

पदार्थ–

चित्ररथेन = विचित्र रथमा चढेका ध्रुवद्वारा
हन्यमानान् = मारिन लागेका
भूरिशः = धेरै
अनागसः = निरपराध
तान् = ती
गुह्यकान् = यक्षहरूलाई
अभिवीक्ष्य = देखेर
कृपया = ती यक्षहरूमाथि कृपा गरेर
सहर्षिभिः = ऋषिहरूले सहित
पितामहः = ध्रुवका हजुरबा
मनुः = स्वायम्भुव मनुले
औत्तानपादिं = ध्रुवको
उपगतः = नजिक गएर
जगाद = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– विचित्र रथमा चढेका ध्रुवले निरपराध धेरै यक्षहरूलाई मार्न लागेको देखेर ती यक्षहरूमाथि कृपा गर्दै ऋषिहरूसहित ध्रुवका हजुरबा स्वायम्भुव मनुले ध्रुवको नजिक गएर भन्नुभयो।

मनुरुवाच (मनुले भन्नुभयो)

अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना।

येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः॥ ७॥

पदार्थ–

वत्स = हे बाबु
अतिरोषेण अलं = भयो ज्यादा क्रोध नगर
पाप्मना = पापजनक
तमोद्वारेण = नरकको द्वार भएको
येन = जुन क्रोधको कारणले
त्वम् = तिमीले
अनागसः = निरपराध
एतान् = यी
पुण्यजनान् = यक्षहरूलाई
अवधीः = माऱ्यौ

वाक्यार्थ– हे बाबु! भयो, ज्यादा क्रोध नगर, पापजनक र नरकको द्वार भएको क्रोधको कारणले तिमीले निरपराध यी यक्षहरूलाई माऱ्यौ।

नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत् सद्भिगर्हितम्।

वधो यदुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम्॥ ८॥

पदार्थ–

तात = हे प्रिय ध्रुव
यत् = जुन
ते = तिमीले
अकृतैनसाम् = अपराध नगरेका
उपदेवानाम् = यक्षहरूको
वधः = संहार गर्न
आरब्धः = सुरु गऱ्यौ
सद्भिगर्हितम् = सज्जनहरूद्वारा निन्दा गरिने
एतत् = यो
कर्म = काम
अस्मत्कुलोचितं = हाम्रो कुलका लागि उचित
न = छैन

वाक्यार्थ– हे प्रिय ध्रुव! तिमीले अपराध नगरेका यक्षहरूको संहार गर्न सुरु गऱ्यौ, सज्जनहरूद्वारा निन्दा गरिने यस्तो काम हाम्रो कुलका लागि उचित छैन।

नन्वेकस्यापराधेन प्रसङ्गाद् बहवो हताः।

भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयाङ्ग भ्रातृवत्सल॥ ९॥

पदार्थ–

भ्रातृवत्सल = भाइलाई ज्यादै माया गर्ने
अङ्ग = हे प्रिय ध्रुव
ननु = निश्चय नै
भ्रातुः = भाइको
वधाभितप्तेन = वधबाट उत्पन्न शोकले सन्तप्त भएका
त्वया = तिमीद्वारा
एकस्य = तिम्रो भाइलाई मार्ने एउटा यक्षको
अपराधेन = अपराधको
प्रसङ्गात् = प्रसङ्गमा
बहवः = धेरै यक्षहरू
हताः = मारिए

वाक्यार्थ– भाइलाई ज्यादै माया गर्ने हे प्रिय ध्रुव ! भाइको वधबाट उत्पन्न शोकले सन्तप्त भएका तिमीले तिम्रो भाइलाई मार्ने एउटा यक्षको अपराधको प्रसङ्गमा धेरै यक्षहरू मार्‍यौ।

नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम्।

यदात्मानं पराग् गृह्य पशुवद्भूतवैशसम्॥ १०॥

पदार्थ–

पराक् = बाहिर भएको (यस शरीरलाई नै)
आत्मानं = आत्मा
गृह्य = मानेर
पशुवद्भूतवैशसम् = पशुले झैँ प्राणीहिंसा गर्ने
यत् = जुन काम छ
अयं = यो हिंसाको
मार्गः = बाटो
हृषीकेशानुवर्तिनाम् = नारायणका भक्त
साधूनां = सज्जनहरूका लागि
न हि = हुनै सक्दैन

वाक्यार्थ– यो बाहिर रहेको शरीरलाई नै आत्मा मानेर पशुले झैँ प्राणीहिंसा गर्ने जुन काम छ त्यो हिंसाको बाटो नारायणका भक्त सज्जनहरूका लागि हुनै सक्दैन।

सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान्।

आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत् परमं पदम्॥ ११॥

पदार्थ–

भवान् = तिमीले
भूतावासं = सम्पूर्ण प्राणीहरूको आश्रयस्थान भएका
दुराराध्यं = आराधना गर्न कठिन
हरिं = श्रीहरिलाई
सर्वभूतात्मभावेन = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई आत्माकै स्वरूप मान्ने भावनाले
आराध्य = आराधना गरेर
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
तत् = त्यो
परमं = परम
पदम् = पद
आप = प्राप्त गर्‍यौ

वाक्यार्थ– तिमीले सम्पूर्ण प्राणीहरूको आश्रयस्थान भएका, आराधना गर्न कठिन श्रीहरिलाई सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई आत्माको स्वरूप मान्ने भावनाले आराधना गरेर नै भगवान् विष्णुको त्यो परम पद प्राप्त गर्‍यौ।

स त्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि सम्मतः।

कथं त्ववद्यं कृतवाननुशिक्षन् सतां व्रतम्॥ १२॥

पदार्थ–

हरेः = भगवान् श्रीहरिका
अनुध्यातः = प्रिय भएका
सः = त्यस्ता
त्वं = तिमी
तत्पुंसाम् = भगवान्का भक्तहरूका

अपि = पनि
सम्मतः = आदरणीय छौ
सतां व्रतम् = सच्चरित्र
अनुशिक्षन् = सिकाउने तिमीले
तु = चाहिँ
अवद्यं = निन्दित कर्म
कथं = कसरी
कृतवान् = गऱ्यौ

वाक्यार्थ– त्यस्ता तिमी भगवान् श्रीहरिका प्रिय भएका छौ र भगवान्का भक्तहरूका पनि आदरणीय छौ। सच्चरित्र सिकाउने तिमीले प्राणीहिंसा जस्तो निन्दित कर्म कसरी गऱ्यौ ?

तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु ।
समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् सम्प्रसीदति ॥ १३ ॥

पदार्थ–
तितिक्षया = सहनशीलता
करुणया = करुणा र
मैत्र्या = मित्रताले
च = अनि
अखिलजन्तुषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
समत्वेन = समभाव राख्नाले
च = पनि
सर्वात्मा = सबैका आत्मास्वरूप
भगवान् = भगवान् श्रीहरि
सम्प्रसीदति = प्रसन्न हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– सहनशीलता, करुणा र मित्रताले अनि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा समभाव राख्नाले सबैका आत्मास्वरूप भगवान् श्रीहरि प्रसन्न हुनुहुन्छ।

सम्प्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ।
विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ १४ ॥

पदार्थ–
भगवति = भगवान्
सम्प्रसन्ने = खुसी हुनुभएपछि
पुरुषः = मानिस
प्राकृतैः गुणैः = सत्त्व आदि प्रकृतिजन्य गुणबाट
विमुक्तः = मुक्त भएर
जीवनिर्मुक्तः = जीवभावबाट मुक्त भएपछि
निर्वाणम् = परमानन्दरूप
ब्रह्म = ब्रह्मलाई
ऋच्छति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– भगवान् खुसी हुनुभएपछि मानिस सत्त्व आदि प्रकृतिजन्य गुणबाट मुक्त हुन्छ र त्यसपछि जीवभावबाट मुक्त भएपछि उसले परमानन्दरूप ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ।

भूतैः पञ्चभिरारब्धैर्योषित्पुरुष एव हि ।
तयोर्व्यवायात् सम्भूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५ ॥

पदार्थ–
पञ्चभिः = पृथिवी आदि पाँच
भूतैः = महाभूतबाट
आरब्धैः = सुरु भएका देहादिद्वारा
योषित्पुरुषः = स्त्री वा पुरुषको उत्पत्ति हुन्छ

तयोः = ती दुई	**एव** = नै	**सम्भूतिः** = सृष्टिप्रक्रिया हुन्छ
योषित्पुरुषयोः = स्त्री र पुरुषको	**हि** = निश्चय	
व्यवायात् = समागमबाट	**इह** = यस लोकमा	

वाक्यार्थ– पृथिवी आदि पाँच महाभूतबाट सुरु भएर स्त्री वा पुरुषको उत्पत्ति हुन्छ। ती दुई स्त्री र पुरुषको समागमबाट नै यस लोकमा सृष्टिप्रक्रिया हुन्छ।

एवं प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च।
गुणव्यतिकराद् राजन् मायया परमात्मनः॥ १६॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा ध्रुव	**गुणव्यतिकरात्** = सत्त्व आदि गुणमा हुने न्यूनाधिक भावबाट	**स्थितिः** = पालन
एवं = यसप्रकार		**संयम** = संहार
परमात्मनः = भगवान्‌को	**एव** = नै	**च** = पनि
मायया = मायाद्वारा	**सर्गः** = सृष्टि	**प्रवर्तते** = हुने गर्दछ

वाक्यार्थ– हे राजा ध्रुव ! यसप्रकार भगवान्‌को मायाद्वारा सत्त्व आदि गुणमा हुने न्यूनाधिक भावबाट नै सृष्टि, पालन र संहार पनि हुने गर्दछ।

निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः।
व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत्॥ १७॥

पदार्थ–

तत्र = त्यस सृष्टि आदि कार्यमा	**आसीत्** = हुनुहुन्थ्यो	**विश्वं** = चराचर जगत्
निर्गुणः = निर्गुण	**यत्र** = जुन परमात्मामा	**लोहवत्** = चुम्बकमा फलामझैँ
पुरुषर्षभः = परमात्मा	**व्यक्ताव्यक्तम्** = कार्यकारणात्मक	**भ्रमति** = घुम्दछ
निमित्तमात्रं = निमित्त मात्र	**इदं** = यो	

वाक्यार्थ– त्यस सृष्टि आदि कार्यमा निर्गुण परमात्मा निमित्त मात्र हुनुहुन्थ्यो। कार्यकारणात्मक यो चराचर जगत् चुम्बकमा फलाम घुमेझैँ परमात्मामा घुम्दछ।

विवरण– परमात्मा निर्गुण र निष्क्रिय हुनुभएकाले जगत्‌को रचना प्रकृति अथवा मायाको कारणले भएको हो। परमात्मा त केवल निमित्त मात्र हुनुहुन्छ। निमित्त भनेको त्यो हो जो कार्यसिद्धिको लागि अनिवार्य चाहिन्छ तर उसले काम चाहिँ गर्नु पर्दैन। यद्यपि जगत्कर्तृत्व आदि लक्षणले परमात्मालाई नै बुझाउँछ, प्रकृतिलाई होइन, तर पनि परमात्मा केवल अधिष्ठाता रूपले रहनुहुन्छ, सृष्टि आदिमा क्षोभ हुनु प्रकृतिको काम हो। यहाँ परमात्मालाई निमित्त मात्र बताइएको हो। जसरी चुम्बक निष्क्रिय भए तापनि आफ्नो आकर्षण शक्तिको कारणले त्यसले फलामलाई

आफ्नो वरिपरि घुमाउँछ त्यसै गरी परमात्मा अकर्ता भएर पनि मायाशक्तिको कारणले सृष्टि, रक्षा र संहार गरी सारालाई घुमाउनुहुन्छ।

स खल्विदं भगवान् कालशक्त्या
गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः।
करोत्यकर्तैव निहन्त्यहन्ता
चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या॥ १८॥

पदार्थ–

कालशक्त्या = कालशक्तिको कारणले	**भगवान्** = भगवान् नारायण	गर्नुहुन्छ
गुणप्रवाहेण = सत्त्व आदि गुणमा उत्पन्न हुने विचलनद्वारा	**खलु** = नै	**विभूम्नः** = महामहिम भगवान्को
विभक्तवीर्यः = सृष्टि आदि रूपमा शक्ति बाँडिएका	**अकर्ता एव** = कर्ता नभए पनि	**चेष्टा** = लीला
सः = त्यस्ता	**इदं** = यो संसारको	**खलु** = साँच्चै
	करोति = सृष्टि गर्नुहुन्छ	**दुर्विभाव्या** = अचिन्त्य छ
	अहन्ता = संहारक नभए पनि	
	निहन्ति = सबै संहार गरेरैँ	

वाक्यार्थ– कालशक्तिको कारणले सत्त्व आदि गुणमा उत्पन्न हुने विचलनद्वारा भगवान्को शक्ति सृष्टि आदि रूपमा विभक्त हुन्छ। त्यस्ता भगवान् नारायण नै कर्ता नभए पनि यो संसारको सृष्टि गर्नुहुन्छ, संहारक नभए पनि सबै संहार गरेरैँ गर्नुहुन्छ, महामहिम भगवान्को लीला साँच्चै अचिन्त्य छ।

विवरण– ब्रह्म वस्तुतः अकर्ता हो तर पनि मायाशक्तिको कारणले ऊ जगत्प्रपञ्चको कारण बन्दछ। कालशक्तिको कारणले क्रमानुसार रज, सत्त्व आदि गुणहरूको प्रवाह हुन्छ र त्यसैमा सृष्टि आदि भिन्न-भिन्न काम गर्ने रूपमा उहाँ देखिनुहुन्छ। जगत् परमात्मामा अध्यस्त वा आश्रित हो तर परमात्मा जगत्मा लिप्त हुनुहुन्न। यही नै परमात्माको अकर्ता भएर पनि कर्ता हुनुको रहस्य हो।

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः।
जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्॥ १९॥

पदार्थ–

सः = उहाँ भगवान् नै	**अव्ययः** = अविकारी	**जनं** = मानिसलाई
अनादिः = अनादि	**जनेन** = मानिसद्वारा	**जनयन्** = उत्पन्न गराउँदै

आदिकृत् = सृष्टिकर्ता हुनुहुन्छ	प्राणीहरूलाई	**अन्तकरः** = संहारकर्ता
अनन्तः = अनन्त भएर पनि	**मृत्युना** = मृत्युद्वारा	**कालः** = कालस्वरूप बन्नुहुन्छ
अन्तकम् = अरूलाई मार्ने	**मारयन्** = नष्ट गराउँदै	

वाक्यार्थ– उहाँ भगवान् नै अनादि र अविकारी हुनुहुन्छ। मानिसद्वारा मानिसलाई उत्पन्न गराउँदै उहाँ सृष्टिकर्ता हुनुहुन्छ अनि अनन्त भएर पनि अरूलाई मार्ने प्राणीहरूलाई समेत मृत्युद्वारा नष्ट गराउँदै उहाँ संहारकर्ता कालस्वरूप बन्नुहुन्छ।

विवरण– एकले अर्कालाई उत्पन्न गर्ने र एकले अर्कालाई मार्ने समस्त प्राणीहरूको रूपमा ईश्वर नै सबैथरी व्यवहारका कारण हुनुहुन्छ। किनभने उहाँ नै अनादि, अनन्त र अव्यय तत्त्व हुनुहुन्छ। जीवहरूलाई उत्पन्न गर्ने माता-पिताहरू पनि अर्कैबाट उत्पन्न भएकाले उनीहरू स्वतन्त्र रूपले उत्पत्तिका कारण होइनन्, अपितु अनादि परमात्मा नै सम्पूर्ण सृष्टिको कारण हुनुहुन्छ। त्यसै गरी दुष्टहरूलाई दण्ड दिई मार्ने शासकहरू पनि एक दिन मर्ने भएकाले अनन्त अर्थात् कहिल्यै नमर्ने परमात्माले नै सबैको अन्त्य गर्नुहुन्छ।

न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा
परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः।
तं धावमानमनुधावन्त्यनीशा
यथा रजांस्यनिलं भूतसङ्घाः॥ २०॥

पदार्थ–

प्रजाः = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा	**विपक्षः** = अर्को पक्ष (शत्रु)	**भूतसङ्घाः** = प्राणीहरू
समं = समानरूपले	**न एव** = छैन	**अनीशाः** = कर्माधीन भएर
विशतः = प्रवेश गर्ने	**यथा** = जसरी	**धावमानम्** = निरन्तर चल्ने
परस्य मृत्योः = अरूको मृत्युरूप	**रजांसि** = धुलोका कणहरूले	**तं** = कालरूप भगवान्लाई
अस्य = यी परमात्माको	**अनिलं** = वायुलाई	**अनुधावन्ति** = पछ्याउँछन्
स्वपक्षः = आफ्नो पक्ष (मित्र)	पछ्याउँछन् (त्यसै गरी)	(सुखदुःख भोग गर्नका लागि
वा = अथवा	**वै** = निश्चय नै	जन्मिइरहन्छन्)

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूमा समानरूपले प्रवेश गर्ने अरूका लागि मृत्युरूप यी परमात्माको आफ्नो पक्ष (मित्र) अथवा विपक्ष (शत्रु) कोही छैन। जसरी धुलोका कणहरूले वायुलाई पछ्याउँछन् त्यसै गरी प्राणीहरू कर्माधीन भएर निरन्तर चल्ने कालरूप भगवान्लाई पछ्याउँछन् अर्थात् सुखदुःख भोग गर्नका लागि जन्मिइरहन्छन्।

विवरण– ईश्वरले सृष्टि, स्थिति र संहार सबै कार्य गर्ने भए तापनि उहाँमा वैषम्य छैन। कसैलाई मार्ने र कसैलाई जन्माउने कार्य ईश्वरको पक्षपात वा भेदभाव होइन। प्राणीहरू विवश भई आ-

आफ्नो कर्मानुसार जन्मन र मर्न बाध्य छन्। त्यही हुनाले यस श्लोकमा भनिएको छ— परमात्माको कोही पनि स्वपक्ष र विपक्ष छैनन्। जसरी आकाशबाट परेको पानी खेत, जङ्गल, खोला, पोखरी सबैतिर पर्दछ, पानी पर्नमा कुनै पक्षपात हुँदैन त्यसै गरी परमात्मामा पनि कुनै पक्षपात वा विषमता हुँदैन। फलमा भिन्नता त उनीहरूको आफ्नै कर्मको कारणले भएको हो।

आयुषोऽपचयं जन्तोस्तथैवोपचयं विभुः।
उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ॥ २१॥

पदार्थ–
असौ = यी परमात्मा
दुःस्थस्य = कर्मबन्धनमा बाँधिएको
जन्तोः = जीवलाई (कर्मानुसार देव आदि योनिमा पठाएर)
आयुषः = आयुको
अपचयं = वृद्धि
तथा एव = त्यसै गरी (कीट आदि योनिमा पठाएर आयुको)
उपचयं = ह्रास
विदधाति = गर्नुहुन्छ (तर)
स्वस्थः = आफ्नै स्वरूपमा रहनुभएका
विभुः = सर्वसमर्थ परमात्मा
उभाभ्यां रहितः = आयुको वृद्धि र ह्रास दुबैबाट रहित (हुनुहुन्छ)

वाक्यार्थ– कर्मबन्धनमा बाँधिएका जीवलाई परमात्माले उनीहरूको कर्मानुसार देव आदि योनिमा पठाएर आयुको वृद्धि र कीट आदि योनिमा पठाएर उनीहरूको आयुको ह्रास गर्नुहुन्छ। तर सर्वसमर्थ एवं आफ्नै स्वरूपमा स्थित परमात्मा चाहिँ आयुको वृद्धि र ह्रास यी दुबैबाट रहित हुनुहुन्छ।

केचित् कर्म वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप।
एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे॥ २२॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा ध्रुव
एनं = यसैलाई
केचित् = केही (मीमांसकहरू)
कर्म = कर्म
वदन्ति = भन्दछन्
अपरे = अरू (चार्वाकहरू)
स्वभावम् = स्वभाव मान्दछन्
एके = एकथरी (वैशेषिक)
कालं = काल भन्दछन्
परे = अरू (ज्योतिषीहरू) यसलाई
दैवं = दैव भन्दछन्
उतः = अथवा
अपरे = अन्य (कामशास्त्रीहरू)
पुंसः = मानिसको
कामम् = काम मान्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ध्रुव ! यही परमतत्त्वलाई मीमांसकहरू कर्म भन्दछन्, चार्वाकहरू स्वभाव मान्दछन्, वैशेषिकहरू काल भन्दछन्, ज्योतिषीहरू दैव भन्दछन् भने कामशास्त्रीहरू चाहिँ मानिसको काम मान्दछन्।

विवरण– ईश्वरको अस्तित्वमा विवाद छैन, अपितु नाम मात्रमा विवाद हो भन्ने आशयलाई यस श्लोकले स्पष्ट गर्दछ। ईश्वर अरूप हुनुहुन्छ, त्यसैले उहाँको चिन्तन गर्न समेत सकिँदैन। अक्षज वा इन्द्रियबाट उत्पन्न हुने ज्ञान ईश्वरभन्दा अधः वा तलै रहने भएकाले उहाँलाई अधोक्षज भनिन्छ। त्यस्ता अचिन्त्य ईश्वरलाई आफ्नो सीमित बुद्धिबाट निरूपण गर्न खोज्ने मानिसहरू उहाँलाई आ-आफ्नो रुचिअनुकूल परिभाषित गर्दछन्।

मीमांसकहरू कर्मवादी हुन्। उनीहरूको मतमा कर्मले नै सम्पूर्ण फल दिने भएकाले कर्म नै ईश्वर हो। जगत्को कारण पृथ्वी, जल, तेज आदिको उत्पन्न हुने स्वभाव नै हो भन्ने चार्वाकहरू पदार्थमा रहेको स्वभावलाई नै ईश्वर मान्दछन्। वैशेषिकहरू कालबाट जगत्को सृष्टि हुन्छ भनी मान्दछन् भने ज्योतिषीहरू दैव अर्थात् भाग्यबाट जगत्को सृष्टि हुन्छ भन्दछन्। कामशास्त्रीहरू कामेच्छाबाट नै जगत्को उत्पत्ति हुन्छ भनी मान्दछन्। यी भिन्न-भिन्न सिद्धान्त बोकेका विचारकहरू जेबाट संसारको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने मान्दछन् त्यही तत्त्वलाई नै उनीहरू ईश्वर भन्दछन्। मीमांसक, चार्वाक आदि ईश्वरलाई नमान्ने दार्शनिकहरू हुन् तर पनि यहाँ उनीहरूले विभिन्न रूपमा ईश्वरलाई नै मानेका हुन् भनी बताइएको छ।

ईश्वर भनेको कुनै स्वरूपविशेष नभई जगत्को उत्पत्ति गर्ने तत्त्व नै हो। ईश्वरलाई ईश्वर भनेर नमान्नेहरू पनि विशाल जगत्को उत्पत्तिमा कुनै न कुनै कारण रहेको बताइहाल्दछन्। त्यसैले जुन-जुन रूपमा उनीहरूले जगत्को कारण तत्त्वलाई बताएका छन् त्यही रूपमा उनीहरूले ईश्वरतत्त्वलाई मानेका छन् भन्ने यस श्लोकको तात्पर्य हो।

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च।
न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ स्वसम्भवम्॥ २३॥

पदार्थ–

तात = हे प्रिय राजा	**नानाशक्त्युदयस्य च** = विभिन्न शक्तिको पनि कारण भएका परमात्माको	**न वै वेद** = जान्नै सक्दैन
अव्यक्तस्य = इन्द्रिय आदिका विषय नभएका	**चिकीर्षितं** = गर्न खोजेको काम	**अथ** = त्यसैले
अप्रमेयस्य = कुनै पनि प्रमाणको विषय नभएका	**कः** = कसैले पनि	**स्वसम्भवम्** = आफ्नो मूलकारण परमात्मालाई कसले जान्न सक्ला

वाक्यार्थ– हे प्रिय राजा ! इन्द्रिय आदिका विषय नभएका, कुनै पनि प्रमाणको विषय नभएका, विभिन्न शक्तिको पनि कारण भएका परमात्माले गर्न खोजेको काम कसैले पनि जान्नै सक्दैन। त्यसमा पनि आफ्नो समेत मूलकारण परमात्मालाई त कसले जान्न सक्ला ?

न चैते पुत्रक भ्रातुर्हन्तारो धनदानुगाः।

विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणम्॥ २४ ॥

पदार्थ–

पुत्रक = हे पुत्र
एते = यी
धनदानुगाः = कुबेरका अनुचरहरू
भ्रातुः = तिम्रा भाइ उत्तमको
हन्तारः = हत्यारा
न = होइनन्
तात = हे बाबु
पुंसः = मानिसको
विसर्गादानयोः = मृत्यु र जन्मको
च = पनि
कारणम् = कारण
हि = निश्चय नै
दैवं = परमेश्वर हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे पुत्र ! यी कुबेरका अनुचरहरू तिम्रा भाइ उत्तमको हत्यारा होइनन्। हे बाबु ! मानिसको मृत्यु र जन्मको वास्तविक कारण त परमेश्वर नै हुनुहुन्छ।

स एव विश्वं सृजति स एवावति हन्ति च।

अथापि ह्यनहङ्कारान्नाज्यते गुणकर्मभिः॥ २५ ॥

पदार्थ–

सः = उहाँ भगवान्
एव = नै
विश्वं = संसारलाई
सृजति = उत्पन्न गर्नुहुन्छ
सः = उहाँले
एव हि = नै
अवति = रक्षा गर्नुहुन्छ र
हन्ति च = संहार पनि गर्नुहुन्छ
अथ अपि = तर पनि
अनहङ्कारात् = अहङ्कारशून्य भएको हुनाले भगवान्
गुणकर्मभिः = गुण र कर्मबाट
न अज्यते = लिप्त हुनुहुन्न

वाक्यार्थ– भगवान् नै संसारलाई उत्पन्न गर्नुहुन्छ, उहाँ नै रक्षा गर्नुहुन्छ र संहार पनि गर्नुहुन्छ। तर पनि उहाँ अहङ्कारशून्य भएको हुनाले गुण र कर्मबाट लिप्त हुनुहुन्न।

विवरण– सबैथरी सत्त्व आदि गुण र कर्महरू खास गरी प्रकृतिबाट नै हुनेवाला हुन्। आत्मा यसबाट असङ्ग नै छ। तर अज्ञानी जीवात्मा अहंबुद्धि भएको कारणले शरीरद्वारा गरिएका कर्महरूलाई पनि मैले नै गरेको हुँ भनी ठान्दछ। बन्धनको कारण कर्म नभई अहङ्कार हो। त्यसैले यस श्लोकमा भगवान्लाई म कर्ता-भोक्ता हुँ भन्ने अभिमान नभएकाले उहाँ प्रकृतिका गुण कर्महरूद्वारा लिप्त हुनुहुन्न भनिएको हो।

एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः।

स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च॥ २६ ॥

पदार्थ–

एषः = यी भगवान्
भूतेशः = सर्वनियन्ता
भूतभावनः = सर्वपालक र

भूतात्मा = सबैका अन्तरात्मा
स्वशक्त्या = आफ्नो शक्ति
मायया = मायाद्वारा
युक्तः = युक्त भएर
भूतानि = चराचर जगत्
सृजति = सृष्टि गर्नुहुन्छ
च = अनि
पाति = रक्षा गर्नुहुन्छ
अत्ति च = संहार पनि गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– यी भगवान् सर्वनियन्ता, सर्वपालक र सबैका अन्तरात्मा परमात्मा नै आफ्नो माया शक्तिद्वारा युक्त भएर चराचर जगत्को सृष्टि, रक्षा र संहार पनि गर्नुहुन्छ।

तमेव मृत्युममृतं तात दैवं
सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणम्।
यस्मै बलिं विश्वसृजो हरन्ति
गावो यथा वै नसि दामयन्त्रिताः॥ २७॥

पदार्थ–

तात = हे बाबु
यथा = जसरी
नसि = नाकमा
दामयन्त्रिताः = डोरीले बाँधिएका
गावः = गोरूहरू (मालिकको भारी बोक्दछन् त्यसै गरी)
वै = निश्चय नै
विश्वसृजः = विश्वको सृष्टि गर्ने ब्रह्मा आदि देवताहरू पनि
यस्मै = जुन भगवान्लाई
बलिं हरन्ति = उपहार चढाउँछन्
मृत्युम् = दुष्टहरूका मृत्युरूप
अमृतं = भक्तहरूका लागि मोक्षरूप
जगत्परायणम् = संसारका आश्रय
तम् एव = तिनै
दैवं = परमेश्वरको
सर्वात्मना = पूर्ण समर्पित भएर
उपेहि = शरणमा जाऊ

वाक्यार्थ– हे बाबु ! जसरी नाकमा डोरीले बाँधिएका गोरुहरू मालिकको भारी बोक्दछन् त्यसै गरी सृष्टिकर्ता ब्रह्मा आदि देवताहरू पनि उनै भगवान्लाई उपहार चढाउँछन् अथवा उहाँकै निर्देशनअनुसार काम गर्दछन्। त्यसकारण हे ध्रुव ! दुष्टहरूका लागि मृत्युरूप र भक्तहरूका लागि मोक्षरूप, संसारका आश्रय हुनुभएका उनै भगवान्को शरणमा पूर्ण समर्पित भएर जाऊ।

यः पञ्चवर्षो जननीं त्वं विहाय
मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा।
वनं गतस्तपसा प्रत्यगक्ष-
माराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः॥ २८॥

पदार्थ–

यः = जो
पञ्चवर्षः = पाँच वर्षका
त्वं = तिमी

सपत्न्याः = सौतेनी
मातुः = आमाको
वचसा = वाणीद्वारा
भिन्नमर्मा = हृदय विदीर्ण भएर
जननीं = आमालाई
विहाय = छोडेर
वनं = वन
गतः = गयौ (अनि)
प्रत्यगक्षम् = आत्मदृष्टिद्वारा देखिनुहुने भगवान्लाई
तपसा = तपस्याद्वारा
आराध्य = आराधना गरेर
त्रिलोक्याः = तीनै लोकको
मूर्ध्नि = उच्चभागमा
पदं = स्थान
लेभे = प्राप्त गर्‍यौ

वाक्यार्थ– तिमी पाँचै वर्षको उमेरमा सौतेनी आमाको वाणीद्वारा हृदय विदीर्ण भएर आमालाई छोडेर वन गयौ, अनि आत्मदृष्टिद्वारा मात्र देखिनुहुने भगवान्लाई तिमीले तपस्याद्वारा आराधना गरेर खुसी गरायौ र तीनै लोकको उच्चभागमा स्थान प्राप्त गर्‍यौ।

तमेनमङ्गात्मनि मुक्तविग्रहे
व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरम्।
आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृग्
यस्मिन्निदं भेदमसत् प्रतीयते॥ २९॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे प्रिय ध्रुव
आत्मदृग् = आत्मदृष्टि भएका तिमी
मुक्तविग्रहे = नित्यमुक्त
आत्मनि = आफैँमा
व्यपाश्रितं = बस्नुहुने
निर्गुणम् = गुणशून्य
एकम् = अद्वितीय
अक्षरम् = अविनाशी
विमुक्तम् = बन्धनरहित
तम् एनम् = उनै यी
आत्मानम् = परमात्मालाई
अन्विच्छ = खोज
यस्मिन् = जुन परमात्मामा
इदं = यो
भेदम् = सर्वभेदमय (प्रपञ्च)
असत् प्रतीयते = असत् रूपमा प्रतिभासित छ

वाक्यार्थ– हे प्रिय ध्रुव! आत्मदृष्टि भएका तिमी नित्य मुक्त, आफैँमा बस्नुहुने, गुणशून्य, अद्वितीय, अविनाशी, बन्धनरहित परमात्मालाई खोज जुन परमात्मामा यो सर्वभेदमय प्रपञ्च असत् रूपमा प्रतिभासित छ।

त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त
आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ।
भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्या-
ग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढम्॥ ३०॥

पदार्थ–

तदा = त्यस वेला (यसो गरेपछि)
प्रत्यगात्मनि = आफ्नै स्वरूपभूत
अनन्ते = अनन्त
आनन्दमात्रे = आनन्दमात्र रूप भएका
उपपन्नसमस्तशक्तौ = सम्पूर्ण शक्तिहरू सिद्ध भएका
भगवति = भगवान् नारायणमा
परमां = अत्यन्त दृढ
भक्तिं = भक्ति
विधाय = गरेर
अहम् = म र
मम = मेरो
इति = यस प्रकारको
प्ररूढम् = बलियो भएको
अविद्याग्रन्थिं = अविद्याजन्य बन्धनलाई
त्वं = तिमीले
शनकैः = बिस्तारै
विभेत्स्यसि = नष्ट गर्नेछौ

वाक्यार्थ– यसो गरेपछि आफ्नै स्वरूपभूत आत्मामा अनन्त आनन्द रूप भएका सम्पूर्ण शक्तिहरू सिद्ध भएका भगवान् नारायणमा तिम्रो अत्यन्त दृढ भक्ति हुनेछ र म र मेरो भन्ने बलियो भएको अविद्याजन्य बन्धनलाई तिमी बिस्तारै नष्ट गर्नेछौ।

संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परम्।
श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथामयम्॥ ३१॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा ध्रुव
यथा = जसरी
अगदेन = औषधीले
आमयम् = रोग शान्त हुन्छ (त्यसै गरी)
भूयसा = बारम्बार
श्रुतेन = सुनेको उपदेशद्वारा
श्रेयसां = कल्याणको
परम् = परम
प्रतीपं = शत्रु
रोषं = क्रोधलाई
संयच्छ = शान्त गराऊ
ते = तिम्रो
भद्रं = कल्याण होस्

वाक्यार्थ– हे राजा ध्रुव ! जसरी औषधीले रोग शान्त हुन्छ त्यसै गरी बारम्बार सुनेको उपदेशद्वारा कल्याणको परम शत्रु क्रोधलाई शान्त गराऊ। तिम्रो कल्याण होस् !

येनोपसृष्टात् पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशम्।
न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः॥ ३२॥

पदार्थ–

येन = जुन क्रोधले
उपसृष्टात् = वशीभूत भएको
पुरुषात् = मानिसबाट
लोकः = मानिसहरू
भृशम् = अत्यन्त
उद्विजते = भयाकुल बन्दछन्, त्यसैले
आत्मनः = आफ्नो
अभयम् = अभय
इच्छन् = चाहने
बुधः = ज्ञानी मानिस
तद्वशं = त्यस्तो क्रोधको वशमा
न गच्छेत् = नजाओस्

वाक्यार्थ– क्रोधले वशीभूत भएको मानिसबाट सबै मानिसहरू अत्यन्त भयाकुल बन्दछन्। त्यसैले आफ्नो अभय चाहने ज्ञानी मानिस त्यस्तो क्रोधको वशमा नजाओस्।

हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम्।
यज्जघ्निवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः॥ ३३॥

पदार्थ–

त्वया = तिमीद्वारा
गिरिशभ्रातुः = शङ्करका भाइ
धनदस्य = कुबेरको
हेलनं = अपमान
कृतम् = गरियो
यत् = किनभने
अमर्षितः = सहन गर्न नसकेर
भ्रातृघ्नान् = भाइ उत्तमको हत्यारा
इति = यस्तो मानेर
पुण्यजनान् = यक्षहरूलाई
जघ्निवान् = मार्‍यौ

वाक्यार्थ– तिमीले शङ्करका भाइ कुबेरको अपमान गर्‍यौ। किनभने भाइ उत्तमको हत्या भएको सहन नसकेर भाइको हत्यारा मानेर तिमीले यक्षहरूलाई मार्‍यौ।

तं प्रसादय वत्साशु सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः।
न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति॥ ३४॥

पदार्थ–

वत्स = हे बाबु
यावत् = जबसम्म
महतां = महापुरुषको
तेजः = क्रोधले
नः = हाम्रो
कुलं = वंशलाई
न अभिभविष्यति = परास्त गर्नेछैन, त्योभन्दा अगाडि नै तिमीले
सन्नत्या = नमस्कारले
प्रश्रयोक्तिभिः = नम्रताका साथ स्तुतिवचनले
तं = ती कुबेरलाई
आशु = छिट्टै
प्रसादय = प्रसन्न गराऊ

वाक्यार्थ– हे बाबु ! महापुरुषको क्रोधले हाम्रो वंशलाई आक्रान्त गर्नुभन्दा अगाडि नै तिमीले नमस्कार र नम्रताका साथ स्तुतिवचनले ती कुबेरलाई छिट्टै प्रसन्न गराऊ।

एवं स्वायम्भुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवम्।
तेनाभिवन्दितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ॥ ३५॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
पौत्रम् = आफ्ना नाति
ध्रुवम् = ध्रुवलाई
अनुशास्य = उपदेश दिएर
तेन = ती ध्रुवद्वारा
अभिवन्दितः = नमस्कार गरिएका
स्वायम्भुवः मनुः = स्वायम्भुव मनु
ऋषिभिः साकम् = ऋषिहरूका साथमा
स्वपुरं = आफ्नो लोकमा

ययौ = जानुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार स्वायम्भुव मनुले आफ्ना नाति ध्रुवलाई उपदेश दिनुभयो। त्यसपछि ध्रुवद्वारा नमस्कार गरिएपछि ऋषिहरूका साथमा उहाँ आफ्नो लोकमा जानुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

ध्रुवलाई कुबेरको वरदान एवं विष्णुलोकको प्राप्ति

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुद्ध्य वैशसा-
दपेतमन्युं भगवान् धनेश्वरः ।
तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः
संस्तूयमानोऽभ्यवदत् कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥

पदार्थ–

वैशसात् = (यक्षहरूको) हिंसाबाट	**प्रतिबुद्ध्य** = जानेर	**आगतः** = आएका
निवृत्तं = हटेका	**चारणयक्षकिन्नरैः** = यक्ष, चारण र किन्नरहरूद्वारा	**भगवान्** = ऐश्वर्यशाली
अपेतमन्युं = (मनुको उपदेशपछि) क्रोध शान्त भएका (ध्रुवलाई)	**संस्तूयमानः** = स्तुति गरिएका	**धनेश्वरः** = कुबेरले
	तत्र = त्यहाँ (ध्रुव भएको ठाउँमा)	**कृताञ्जलिम्** = हात जोडिरहेका
		ध्रुवं = ध्रुवलाई
		अभ्यवदत् = भन्न लागे

वाक्यार्थ– ध्रुव यक्षहरूको हिंसाबाट निवृत्त भएका र मनुको उपदेशपछि उनको क्रोध शान्त भएको थाहा पाएर यक्ष, चारण र किन्नरहरूद्वारा स्तुति गरिएका ऐश्वर्यशाली कुबेर ध्रुव भएको ठाउँमा आएर आफूलाई हात जोडेर नमस्कार गरिरहेका ध्रुवलाई भन्न लागे।

धनद उवाच (कुबेरले भने)

भो भोः क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
यस्त्वं पितामहादेशाद् वैरं दुस्त्यजमत्यजः ॥ २ ॥

पदार्थ–

भोः क्षत्रियदायाद = हे क्षत्रियकुमार	**परितुष्टः** = प्रसन्न	**पितामहादेशात्** = पितामह मनुको आदेशबाट
भोः अनघ = हे निष्पाप ध्रुव	**अस्मि** = भएको छु	**दुस्त्यजम्** = त्याग्न कठिन हुने
ते = (म) तिमीबाट	**यः** = जुन	**वैरं** = शत्रुतालाई
	त्वं = तिमीले	

अत्यजः = त्याग गर्‍यौ

वाक्यार्थ– हे क्षत्रियकुमार ! हे निष्पाप ध्रुव ! म तिमीबाट प्रसन्न भएको छु किनभने तिमीले पितामह मनुको आदेशबाट त्याग्न कठिन हुने शत्रुता त्याग गर्‍यौ।

न भवानवधीद् यक्षान् न यक्षा भ्रातरं तव।
काल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

भवान् = तिमीले	**भ्रातरं** = भाइलाई	**काल** = काल
यक्षान् = यक्षहरूलाई	**न** = मारेका होइनन् (किनभने)	**एव** = नै
न अवधीत् = मारेनौ	**भूतानां** = प्राणीहरूको	**हि** = निश्चय नै
यक्षाः = यक्षहरूले	**अप्ययभावयोः** = मृत्यु र जन्मको लागि	**प्रभुः** = समर्थ छ
तव = तिम्रो		

वाक्यार्थ– न तिमीले यक्षहरूलाई मार्‍यौ न त यक्षहरूले तिम्रो भाइलाई मारे। किनभने प्राणीहरूको मृत्यु र जन्मको लागि काल नै समर्थ छ। (त्यसैले यो सबै काम कालले नै गरेको हो।)

अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात् पुरुषस्य हि।
स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद् यया बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

पदार्थ–

पुरुषस्य = अज्ञानी मानिसको	वस्तुझैं	**हि** = नै
अज्ञानात् = अज्ञानका कारण	**अहं** = म	**आभाति** = प्रतीत हुन्छ
अतद्ध्यानात् = आत्मादेखि भिन्न वस्तुको ध्यान (विचार) गर्नाले	**त्वम्** = तिमी	**यया** = जुन मिथ्याबुद्धिद्वारा
स्वाप्नी इव = स्वप्नमा देखिएको	**इति** = यसप्रकारको	**बन्धविपर्ययौ** = बन्धन र दुःखरूप विपरीत गति प्राप्त हुन्छ
	अपार्था = मिथ्या	
	धीः = बुद्धि	

वाक्यार्थ– अज्ञानी मानिसको अज्ञानका कारण आत्मादेखि भिन्न वस्तुको ध्यान गर्नाले स्वप्नमा देखिएको वस्तुझैं म, तिमी यसप्रकारको मिथ्या बुद्धि प्रतीत हुन्छ। यही मिथ्याबुद्धिद्वारा बन्धन र दुःखरूप विपरीत गति प्राप्त हुन्छ।

विवरण– म, तिमी, त्यो आदि भिन्न भावना गर्ने बुद्धि मिथ्याबुद्धि हो। जब एउटै परमतत्त्व यो, त्यो, तिमी र म सबैको रूपमा देखिएको छ भने त्यसमा भिन्दाभिन्दै भाव गर्नु अज्ञान मात्र हो। जब मनुष्य सबैमा व्यापक भएर रहेको एउटै आत्मालाई चिन्दैन र आफूलाई जगत्भरि नै रहेको

अनुभव गर्दैन तब ऊ आफूलाई सीमित र परिच्छिन्न शरीरमा मात्र रहेको अनुभव गर्दछ। अज्ञानको कारणले शरीरमा उत्पन्न हुने अहं अर्थात् म भन्ने बुद्धि नै समस्त भेदव्यवहारको एक मात्र कारण हो अनि मेरो र तेरो भन्ने भेदबुद्धि नै आसक्तिको कारणले हुने जन्म–मृत्युरूप बन्धनको मूल हो।

तद् गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवन्तमधोक्षजम्।
सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहम्॥ ५॥
भजस्व भजनीयाङ्घ्रिमभवाय भवच्छिदम्।
युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममायया॥ ६॥

पदार्थ–

ध्रुव = हे ध्रुव
तत् = त्यसकारण
गच्छ = जाऊ र
सर्वभूतात्मविग्रहम् = सबै प्राणीको आत्मा स्वरूप भएका
भजनीयाङ्घ्रिम् = सेवा गर्न योग्य चरण भएका
भवच्छिदम् = संसारनिवर्तक
गुणमय्या = त्रिगुणात्मिका
आत्ममायया = आफ्नो माया
शक्त्या = शक्तिले
युक्तं = युक्त हुनुभएका र
विरहितं = वस्तुतः गुणातीत
भगवन्तम् = भगवान्
अधोक्षजम् = विष्णुलाई
अभवाय = संसारनिवृत्तिका लागि
सर्वभूतात्मभावेन = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आत्मरूपले
भजस्व = भजन गर (त्यसैबाट)
ते = तिम्रो
भद्रं = कल्याण हुनेछ

वाक्यार्थ– त्यसकारण हे ध्रुव ! जाऊ र सबै प्राणीको आत्मा स्वरूप भएका, सेवा गर्न योग्य चरण भएका, संसारनिवर्तक, त्रिगुणात्मिका आफ्नो माया शक्तिले युक्त भएर पनि वस्तुतः गुणातीत भएका भगवान् विष्णुलाई संसारनिवृत्तिका लागि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आत्मरूपले भजन गर। त्यसैबाट तिम्रो कल्याण हुनेछ।

वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं
मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशङ्कितः।
वरं वरार्होऽम्बुजनाभपादयो-
रनन्तरं त्वां वयमङ्ग शुश्रुम॥ ७॥

पदार्थ–

औत्तानपदे = हे उत्तानपादका पुत्र
नृप = हे राजा ध्रुव
मत्तः = मबाट
अविशङ्कितः = निःशङ्क भई
यन्मनोगतं = आफ्नो मनभित्र

रहेको	**त्वां** = तिमीलाई	**शुश्रुमः** = सुनेका छौँ (त्यसैले)
कामं = इच्छा अनुसारको	**अम्बुजनाभपादयोः** = पद्मनाभ भगवान् विष्णुको चरणको	**त्वम्** = तिमी
वरं = वर	**अनन्तरं** = निकटवर्ती हौ भन्ने	**वरार्हः** = वर पाउन योग्य छौ
वृणीहि = माग	**वयम्** = हामीले	
अङ्ग = हे ध्रुव		

वाक्यार्थ– हे उत्तानपादका पुत्र ! हे राजा ध्रुव ! मबाट निशङ्क भई आफूलाई मन भित्र रहेको इच्छाअनुसारको वर माग। हे ध्रुव ! तिमी पद्मनाभ भगवान् विष्णुको चरणको निकटवर्ती हौ भन्ने हामीले सुनेका छौँ, त्यसैले तिमी वर पाउन योग्य छौ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

स राजराजेन वराय चोदितो
ध्रुवो महाभागवतो महामतिः।
हरौ स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया
तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः॥ ८॥

पदार्थ–

राजराजेन = यक्षराज कुबेरद्वारा	**सः** = ती	**यया** = जुन स्मृतिद्वारा (मानिस)
वराय = वर माग्नका लागि	**ध्रुवः** = ध्रुवले	**दुरत्ययं** = पार गर्न कठिन
चोदितः = प्रेरित गरिएका	**हरौ** = भगवान् हरिमा	**तमः** = अज्ञानलाई पनि
महाभागवतः = भगवान्का परमभक्त	**अचलितां** = विचलित नहुने	**अयत्नेन** = सजिलै
महामतिः = महाज्ञानी	**स्मृतिं** = स्मृतिरूप	**तरति** = तर्दछ
	वव्रे = वर मागे	

वाक्यार्थ– यक्षराज कुबेरद्वारा वर माग्नका लागि प्रेरित गरिएका भगवान्का परमभक्त महाज्ञानी ती ध्रुवले भगवान् हरिलाई सधैँ सम्झन सकूँ भन्ने वर मागे। भगवान्लाई सम्झनाले मात्र पनि मानिस पार गर्न कठिन अज्ञान पनि सजिलै तर्दछ।

तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्त्वैडविडस्ततः।
पश्यतोऽन्तर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत॥ ९॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि	कुबेर	**मनसा** = मनले
ऐडविडः = इडविडाका छोरा	**प्रीतेन** = खुसी	**तस्य** = ती ध्रुवले मागेको

तां = त्यो अविचलस्मृतिरूप वर
दत्त्वा = दिएर
पश्यतः = ध्रुवले हेर्दाहेर्दै
अन्तर्दधे = अन्तर्धान भए
सः = ती ध्रुव
अपि = पनि
स्वपुरं = आफ्नो नगर
प्रत्यपद्यत = फर्किए

वाक्यार्थ– त्यसपछि इडविडाका छोरा कुबेर खुसी मनले ती ध्रुवलाई भगवान्को अविचलस्मृतिरूप वर दिएर ध्रुवले हेर्दाहेर्दै अन्तर्धान भए। ध्रुव पनि आफ्नो नगर फर्किए।

अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः।
द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्मफलप्रदम्॥ १०॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि (घर आएर)
भूरिदक्षिणैः = प्रशस्त दक्षिणाद्वारा सम्पन्न गरिने
क्रतुभिः = यज्ञहरूद्वारा
द्रव्यक्रियादेवतानां = द्रव्य, क्रिया र देवतासम्बन्धी
कर्म = यज्ञ आदि कर्म र
कर्मफलप्रदम् = ती कर्मको फलदाता
यज्ञेशं = यज्ञपति भगवान्लाई
अयजत = पूजा गरे

वाक्यार्थ– त्यसपछि घर आएर उनले प्रशस्त दक्षिणाद्वारा सम्पन्न गरिने यज्ञद्वारा यज्ञपति भगवान्को पूजा गरे। भगवान् नै द्रव्य, क्रिया र देवतासम्बन्धी कर्म र ती कर्मको फलदाता हुनुहुन्छ।

सर्वात्मन्यच्युतेऽसर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन्।
ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम्॥ ११॥

पदार्थ–

सर्वात्मनि = सबैको आत्मास्वरूप
असर्वे = सबै उपाधिशून्य
अच्युते = अच्युत भगवान्मा
तीव्रौघां = अखण्डित एवं तीव्र प्रवाह भएको
भक्तिम् = भक्ति
उद्वहन् = लगाएर
आत्मनि = आफूमा र
भूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा पनि
तम् एव = उनै
विभुम् = सर्वव्यापक भगवान्
अवस्थितं = बस्नुभएको
ददर्श = देखे

वाक्यार्थ– सबैको आत्मास्वरूप, सबै उपाधिशून्य अच्युत भगवान्मा अखण्डित एवं तीव्र प्रवाह भएको भक्ति लगाएर ध्रुवले आफू र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा सर्वव्यापक भगवान् नै बस्नुभएको देखे।

तमेवं शीलसम्पन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलम्।
गोप्तारं धर्मसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः॥ १२॥

पदार्थ–

ब्रह्मण्यं = ब्राह्मणभक्त
दीनवत्सलम् = दुःखीमाथि दया गर्ने
धर्मसेतूनां = वर्णाश्रमधर्मको मर्यादाका
गोप्तारं = रक्षक
एवं = यस प्रकारका
शीलसम्पन्नं = गुणहरूले सम्पन्न भएका
तम् = ती ध्रुवलाई
प्रजाः = प्रजाहरूले
पितरं = पिताको रूपमा
मेनिरे = माने

वाक्यार्थ– ब्राह्मणभक्त, दुःखीमाथि दया गर्ने, वर्णाश्रमधर्मको मर्यादाका रक्षक, यस प्रकारका गुणहरूले सम्पन्न भएका ती ध्रुवलाई प्रजाहरूले पिताको रूपमा माने।

षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमण्डलम्।
भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम्॥ १३॥

पदार्थ–

भोगैः = विषयको भोगद्वारा
पुण्यक्षयं = पुण्यको क्षय र
अभोगैः = विषयभोगको परित्यागद्वारा
अशुभक्षयम् = पापको क्षय
कुर्वन् = गर्दै (ध्रुवले)
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं = छत्तीस हजार वर्षसम्म
क्षितिमण्डलम् = भूमण्डलमा
शशास = शासन गरे

वाक्यार्थ– विषयको भोगद्वारा पुण्यको क्षय र विषयभोगको परित्यागद्वारा पापको क्षय गर्दै ध्रुवले छत्तीस हजार वर्षसम्म भूमण्डलमा शासन गरे।

एवं बहुसवं कालं महात्माविचलेन्द्रियः।
त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनम्॥ १४॥
मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि।
अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमम्॥ १५॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार भोग गर्दै
अविचलेन्द्रियः = इन्द्रिय विचलित नभएका
महात्मा = शुद्ध चित्त भएका ध्रुवले
त्रिवर्गौपयिकं = धर्म, अर्थ, कामको सम्पादनमा उपयोगी
बहुसवं = धेरै यज्ञहरू गरी
कालं = समय
नीत्वा = बिताएर
इदं = यो
विश्वं = विश्वलाई
आत्मनि = आफूमा नै
मायारचितम् = भगवान्‌को मायाद्वारा रचिएको
अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमम् = अविद्यारचित र सपनामा देखिएको गन्धर्वनगर

जस्तो	**पुत्राय** = छोरा (उत्कल)लाई	**अदात्** = सुम्पिए
मन्यमानः = ठान्दै	**नृपासनम्** = राजसिंहासन	

वाक्यार्थ– यसप्रकार इन्द्रियलाई नियन्त्रित गरेका र शुद्ध चित्त भएका ध्रुवले धर्म, अर्थ र कामको सम्पादनमा उपयोगी धैरै यज्ञहरू सम्पन्न गरी समय बिताए। साथै उनले यो विश्वलाई आफूमा नै भगवान्‌को मायाद्वारा रचिएको, अविद्यारचित र सपनामा देखिएको गन्धर्वनगरजस्तो ठान्दै आफ्ना छोरा उत्कललाई राजसिंहासन सुम्पिए।

आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोश-
मन्तःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः।
भूमण्डलं जलधिमेखलमाकलय्य
कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालाम्॥ १६॥

पदार्थ–

आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदः = देह, स्त्री, पुत्र, मित्र	**जलधिमेखलम्** = समुद्र नै मेखला भएको	**इति** = यस्तो
बलम् = सेना	**भूमण्डलं** = पृथिवी (आफ्नो राज्य)	**आकलय्य** = विचार गरेर
ऋद्धकोशम् = समृद्ध कोश	**च** = पनि यी सबै	**सः** = ती ध्रुव
अन्तःपुरं = महल	**कालोपसृष्टम्** = कालले व्याप्त छन्	**विशालाम्** = बदरिकाश्रम (विशाला)
रम्याः = सुन्दर		**प्रययौ** = गए
परिविहारभुवः = विहारभूमिहरू		

वाक्यार्थ– देह, स्त्री, पुत्र, मित्र, सेना, समृद्ध कोश, महल, सुन्दर विहारभूमि अनि समुद्रपर्यन्त फैलिएको आफ्नो राज्य यी सबै कालले व्याप्त छन् भन्ने विचार गरेर ती ध्रुव बदरिकाश्रम गए।

तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य
बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः।
स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एतद्
ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत् समाधौ॥ १७॥

पदार्थ–

तस्यां = त्यो बदरिकाश्रम (विशाला)मा	**शिववाः** = पवित्र जलमा	**विशुद्धकरणः** = शुद्ध अन्तःकरण भएका
	विगाह्य = प्रवेश गरेर (नुहाएर)	

आसनं = आसन
बद्ध्वा = बाँधेर
जितमरुन्मनसाहृताक्षः = प्राणवायुलाई जितेका र मनद्वारा इन्द्रियहरूलाई विषयबाट फर्काएका ध्रुवले
भगवत्प्रतिरूपे स्थूले = भगवान्को विराट्रूपमा
एतत् = त्यस मनलाई
दधार = स्थिर गरे, त्यसपछि
ध्यायन् = भगवान्को ध्यान गर्दै
तदव्यवहितः = ध्याता, ध्येय र ध्यानरूप भेदज्ञानरहित भएका ध्रुवले (आफूलाई)
समाधौ = समाधिमा
व्यसृजत् = समर्पित गरिदिए

वाक्यार्थ– त्यस बदरिकाश्रममा पवित्र जलमा नुहाएर शुद्ध अन्तःकरण भएका, आसन बाँधेर प्राणवायुलाई जितेका र मनद्वारा इन्द्रियहरूलाई विषयबाट फर्काएका ध्रुवले भगवान्को विराट्रूपमा आफ्नो मनलाई स्थिर गरे। त्यसपछि भगवान्को ध्यान गर्दै ध्याता, ध्येय र ध्यानरूप भेदज्ञानरहित भएका ध्रुवले आफूलाई समाधिमा नै समर्पित गरिदिए।

भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्र-
मानन्दबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः।
विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो
नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः॥ १८॥

पदार्थ–

भगवति = भगवान्
हरौ = श्रीहरिमा
अजस्रम् = निरन्तर
भक्तिं = प्रेम
प्रवहन् = प्रवाहित गर्दै
आनन्दबाष्पकलया = आनन्दजन्य अश्रुधारा बगाउँदै
मुहुः = बारम्बार
अर्द्यमानः = प्रार्थना गरिरहेका
विक्लिद्यमानहृदयः = हृदय द्रवीभूत भएका
पुलकाचिताङ्गः = शरीरका अङ्गहरू रोमाञ्चित भएका
मुक्तलिङ्गः = देहाभिमान छुटेका ध्रुवले
आत्मानम् = आफूलाई
असौ इति = म यो ध्रुव हुँ भन्ने कुरा नै
न अस्मरत् = सम्झिएनन्

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरिमा निरन्तर प्रेम प्रवाहित गर्दै आनन्दजन्य अश्रुधारा बगाउँदै बारम्बार प्रार्थना गरिरहेका, हृदय द्रवीभूत भएका, शरीरका अङ्गहरू रोमाञ्चित भएका, देहाभिमान छुटेका ध्रुवले 'म ध्रुव हुँ' भन्ने कुरा नै सम्झिएनन्।

विवरण– प्रगाढ समाधिमा ध्याता, ध्यान र ध्येयको भेदलाई पनि अतिक्रमण गरिन्छ। सामान्य ध्यानावस्थामा यी तीनै वस्तुको स्फुरण हुन्छ अर्थात् म ध्यान गर्नेवाला हुँ र म ध्येय ईश्वरको ध्यान गर्दैछु भन्ने अनुभूति मनमा रहन्छ। समाधिको प्रगाढतासँगै यी तीनै भेद समाप्त हुँदै जान्छन् अनि अन्तिममा एउटै परम सत्तामा यी तीनैको विलय हुन्छ। शुद्ध सत्ताको मात्र स्फुरण भएको यो समयमा मनुष्यले स्थूल र सूक्ष्म शरीरमा भएको आफ्नो अभिमानलाई छोड्दछ। त्यस समयमा

उसलाई स्थूल शरीरको आफ्नो नाम अनि सूक्ष्म शरीरको अस्तित्वको बोधसमेत हुँदैन।

स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद् ध्रुवः।

विभ्राजयद् दश दिशो राकापतिमिवोदितम्॥ १९॥

पदार्थ–

सः = ती	**इव** = जस्तै	**अवतरत्** = ऊर्दै गरेको
ध्रुवः = ध्रुवले	**दशदिशः** = दशै दिशालाई	**विमानाग्र्यं** = श्रेष्ठ विमानलाई
उदितम् = उदाएको	**विभ्राजयत्** = प्रकाशित गर्दै	**ददर्श** = देखे
राकापतिम् = चन्द्रमाले	**नभसः** = आकाशबाट	

वाक्यार्थ– ती ध्रुवले आकाशबाट ऊर्दै गरेको श्रेष्ठ विमान देखे जुन विमानले उदाएको चन्द्रमाले जस्तै दशै दिशालाई प्रकाशित गरिरहेको थियो।

तत्रानु देवप्रवरौ चतुर्भुजौ

श्यामौ किशोरावरुणाम्बुजेक्षणौ।

स्थिताववष्टभ्य गदां सुवाससौ

किरीटहाराङ्गदचारुकुण्डलौ॥ २०॥

विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करा-

वभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः।

ननाम नामानि गृणन् मधुद्विषः

पार्षत्प्रधानाविति संहताञ्जलिः॥ २१॥

पदार्थ–

तत्र अनु = विमानलाई देखेपछि त्यस विमानमा	**अरुणाम्बुजेक्षणौ** = रातो कमल जस्तो आँखा भएका	**किरीटहाराङ्गदचारुकुण्डलौ** = किरीट, हार, बाजुबन्द र कानमा सुन्दर कुण्डल लगाएका
चतुर्भुजौ = चारओटा हात भएका	**गदां** = गदा	**देवप्रवरौ** = भगवान्का पार्षद सुनन्द र नन्दलाई देखे
श्यामौ = श्याम वर्ण भएका	**अवष्टभ्य** = समातेर	**तौ** = ती दुई पार्षद
किशोरौ = किशोर अवस्था भएका	**स्थितौ** = बसेका	**उत्तमगायकिङ्करौ** = पुण्यकीर्ति
	सुवाससौ = सुन्दर वस्त्र लगाएका	

भगवान्को अनुचर भन्ने
विज्ञाय = जानेर
अभ्युत्थितः = स्वागतका लागि उठे
मधुद्विषः = नारायणको
पार्षत्प्रधानौ = यी प्रधान पार्षद हुन्
इति = यसो भनेर
साध्वसविस्मृतक्रमः = हतारिनाले पूजाक्रम बिर्सिएका
संहताञ्जलिः = दुई हात जोडेर उभिइरहेका ध्रुवले
नामानि = भगवान्का नामहरू
गृणन् = उच्चारण गर्दै
ननाम = नमस्कार गरे

वाक्यार्थ– ध्रुवले देखेको त्यस विमानमा चारओटा हात भएका, श्याम वर्णका, किशोर अवस्थाका, रातो कमलजस्तो आँखा भएका, गदा हातमा लिएर बसेका, सुन्दर वस्त्र लगाएका, किरीट, हार, बाजुबन्द र कानमा सुन्दर कुण्डल लगाएका, भगवान्का पार्षद सुनन्द र नन्दलाई देखे। ती दुई पार्षद पुण्यकीर्ति भगवान्का अनुचर हुन् भन्ने जानेर उनीहरूको स्वागतका लागि ध्रुव उठे। यिनीहरू नारायणका प्रधान पार्षद हुन् भनेर हतारिनाले पूजाक्रम बिर्सिएर दुई हात जोड्दै उभिइरहेका ध्रुवले भगवान्का नामहरू उच्चारण गर्दै उनीहरूलाई नमस्कार गरे।

तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं
बद्धाञ्जलिं प्रश्रयनम्रकन्धरम्।
सुनन्दनन्दावुपसृत्य सस्मितं
प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसम्मतौ॥ २२॥

पदार्थ–
कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं = भगवान् कृष्णको चरणकमलमा मन लगाएका
बद्धाञ्जलिं = हात जोडेर नमस्कार गर्दै
प्रश्रयनम्रकन्धरम् = विनयभावले काँध झुकाएका
तं = ती ध्रुवको
उपसृत्य = अगाडि गएर
पुष्करनाभसम्मतौ = पद्मनाभ श्रीहरिका प्रियपार्षद
सुनन्दनन्दौ = सुनन्द र नन्दले
सस्मितं = मुस्कुराउँदै
प्रत्यूचतुः = भन्न लागे

वाक्यार्थ– भगवान् कृष्णको चरणकमलमा मन लगाएका, नमस्कार गरेर विनयभावले काँध झुकाएका ती ध्रुवको अगाडि गएर पद्मनाभ श्रीहरिका प्रियपार्षद सुनन्द र नन्दले मुस्कुराउँदै भन्न लागे।

सुनन्दनन्दावूचतुः (सुनन्द र नन्दले भने)
भो भो राजन् सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु।
यः पञ्चवर्षस्तपसा भवान् देवमतीतृपत्॥ २३॥

पदार्थ–

भो भो राजन् = हे ध्रुव	**वाचं** = कुरा	**तपसा** = तपस्याद्वारा
ते = तपाईंको	**शृणु** = सुन्नुहोस्	**देवम्** = भगवान्लाई
सुभद्रं = कल्याण होस्	**यः** = जो	**अतीतृपत्** = प्रसन्न गराउनुभयो
अवहितः = सावधान भएर	**पञ्चवर्षः** = पाँच वर्षका	
नः = हाम्रो	**भवान्** = तपाईंले	

वाक्यार्थ– हे ध्रुव ! तपाईंको कल्याण होस्, सावधान भएर हाम्रो कुरा सुन्नुहोस्। पाँचै वर्षको उमेरमा तपाईंले तपस्याद्वारा भगवान्लाई प्रसन्न गराउनुभयो।

तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः।
पार्षदाविह सम्प्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदम्॥ २४॥

पदार्थ–

तस्य = ती	**पार्षदौ** = पार्षद	**नेतुं** = लैजानका लागि
अखिलजगद्धातुः = सम्पूर्ण जगत्का पालक	**आवां** = हामी दुई सुनन्द र नन्द	**इह** = यहाँ
देवस्य = भगवान्	**त्वां** = तपाईंलाई	**सम्प्राप्तौ** = आएका हौं
शार्ङ्गिणः = विष्णुका	**भगवत्पदम्** = भगवान्को धाममा	

वाक्यार्थ– ती सम्पूर्ण जगत्का पालक भगवान् विष्णुका पार्षद हामी दुई सुनन्द र नन्द तपाईंलाई भगवान्को धाममा लैजानका लागि यहाँ आएका हौं।

सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया
यत् सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परम्।
आतिष्ठ तच्चन्द्रदिवाकरादयो
ग्रहर्क्षताराः परियन्ति दक्षिणम्॥ २५॥

पदार्थ–

सूरयः = देवताहरू	**चन्द्रदिवाकरादयः** = चन्द्र, सूर्य आदि	**सुदुर्जयं** = प्राप्त गर्न कठिन
यत् = जुन पद	**ग्रहर्क्षताराः** = ग्रह, नक्षत्र र ताराहरू	**विष्णुपदं** = भगवान् विष्णुको त्यो स्थानलाई
अप्राप्य = प्राप्त गर्न नसकेर (टाढैबाट)	**दक्षिणम्** = प्रदक्षिणा गर्नलाई	**त्वया** = तपाईंले
परम् = केवल	**परियन्ति** = घुम्दछन्	**जितं** = जित्नुभयो (प्राप्त गर्नुभयो)
विचक्षते = हेर्दछन् (जुन पदलाई)		

तत् आतिष्ठ = तपाईं त्यहाँ विराजमान हुनुहोस्

वाक्यार्थ– देवताहरू जुन पदलाई आफूले प्राप्त गर्न नसकेर केवल टाढैबाट हेर्दछन्, चन्द्र, सूर्य आदि ग्रह, नक्षत्र र ताराहरू जुन पदलाई प्रदक्षिणा गर्न घुम्दछन् दुष्प्राप्य भगवान् विष्णुको त्यस्तो स्थानलाई तपाईंले प्राप्त गर्नुभयो। तपाईं त्यहाँ विराजमान हुनुहोस्।

अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यङ्ग कर्हिचित्।

आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद् विष्णोः परमं पदम्॥ २६॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे ध्रुव	**कर्हिचित्** = कहिल्यै	**तत्** = त्यो
ते = तपाईंका	**अनास्थितं** = वास नगरिएको	**परमं पदम्** = परमपदमा
पितृभिः = पूर्वजहरूद्वारा र	**जगतां** = संसारकै	**आतिष्ठ** = तपाईं बस्नुहोस्
अन्यैः = अन्य तपस्वीहरूद्वारा पनि	**वन्द्यं** = वन्दनीय	
	विष्णोः = भगवान् विष्णुको	

वाक्यार्थ– हे ध्रुव ! आजसम्म तपाईंका पूर्वजहरू र अन्य तपस्वीहरू पनि त्यस पदमा कहिल्यै बस्न सकेनन्। संसारकै वन्दनीय भगवान् विष्णुको त्यो परमपदमा तपाईं बस्नुहोस्।

एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना।

उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि॥ २७॥

पदार्थ–

आयुष्मन् = हे आयुष्मान् ध्रुव	**एतद्विमानप्रवरम्** = यो श्रेष्ठ विमान	**त्वम्** = तपाईं
उत्तमश्लोकमौलिना = उत्तम कीर्ति भएकाहरूमा श्रेष्ठ भगवान्ले	**उपस्थापितम्** = (तपाईंका लागि) पठाउनुभएको हो, त्यसकारण	**अधिरोढुं** = यसमा चढ्न
		अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे आयुष्मान् ध्रुव ! उत्तम कीर्ति भएकाहरूमा श्रेष्ठ भगवान्ले यो श्रेष्ठ विमान तपाईंका लागि पठाउनुभएको हो। त्यसकारण तपाईं यसमा चढ्न योग्य हुनुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययो-

र्मधुच्युतं वाचमुरुक्रमप्रियः।

कृताभिषेकः कृतनित्यमङ्गलो

मुनीन् प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् ॥ २८ ॥

पदार्थ–

वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययोः = भगवान्का अनुचरहरूमा श्रेष्ठ नन्द र सुनन्दको
मधुच्युतं = महजस्तो मिठो
वाचम् = कुरा
निशम्य = सुनेर
उरुक्रमप्रियः = भगवान्का प्रिय ध्रुवले
कृताभिषेकः = स्नान गरेर
कृतनित्यमङ्गलः = नित्यकर्म र माङ्गलिक अलङ्कार आदि धारण गरेर
मुनीन् = (बदरिकाश्रममा बस्ने) ऋषिहरूलाई
प्रणम्य = प्रणाम गरी, (उहाँहरूलाई)
आशिषम् = आशीर्वाद
अभ्यवादयत् = बोल्न लगाए (उहाँहरूले आशीर्वाद दिनुभयो)

वाक्यार्थ– भगवान्का अनुचरहरूमा श्रेष्ठ नन्द र सुनन्दको मिठो कुरा सुनेर भगवान्का प्रिय ध्रुवले स्नान गरेर, नित्यकर्म र माङ्गलिक अलङ्कार आदि धारण गरेर बदरिकाश्रममा बस्ने ऋषिहरूलाई प्रणाम गरे। ऋषिहरूले उनलाई आशीर्वाद दिनुभयो।

परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवन्द्य च।
इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद् रूपं हिरण्मयम् ॥ २९ ॥

पदार्थ–

धिष्ण्याग्र्यं = श्रेष्ठ विमानलाई
अभ्यर्च्य = पूजा गरेर
परीत्य = प्रदक्षिणा गरेर
पार्षदौ च = भगवान्का पार्षदहरूलाई पनि
अभिवन्द्य = नमस्कार गरेर
हिरण्मयम् = सुवर्णसमान ज्योतिर्मय
रूपं = आफ्नो रूप
बिभ्रत् = धारण गरेर
तदधिष्ठातुं = विमानमा चढ्न
इयेष = इच्छा गरे

वाक्यार्थ– श्रेष्ठ विमानलाई पूजा गरेर त्यसलाई प्रदक्षिणा गरेर भगवान्का पार्षदहरूलाई पनि नमस्कार गरेर सुवर्णसमान ज्योतिर्मय रूप धारण गरी ध्रुव त्यस विमानमा चढ्न लागे।

तदोत्तानपदः पुत्रो ददर्शान्तकमागतम्।
मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा आरुरोहाद्भुतं गृहम् ॥ ३० ॥

पदार्थ–

तदा = त्यस समयमा
उत्तानपदः = उत्तानपादका
पुत्रः = छोरा ध्रुवले
आगतम् = आइरहेको
अन्तकम् = मृत्युलाई
ददर्श = देखे (त्यसपछि)
मृत्योः = मृत्युको
मूर्ध्नि = शिरमा
पदं दत्त्वा = गोडाले टेकेर
अद्भुतं = अद्भुत
गृहम् = विमानमा
आरुरोह = चढे

वाक्यार्थ– त्यस समयमा उत्तानपादका छोरा ध्रुवले आफूतर्फ आइरहेको मृत्युलाई देखे। त्यसपछि

मृत्युको शिरमा गोडाले टेकेर उनी अद्भुत विमानमा चढे।

तदा दुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादयः।
गन्धर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः॥ ३१॥

पदार्थ–

तदा = त्यस समयमा
दुन्दुभयः = दमाहाहरू
मृदङ्गपणवादयः = मादल र ढोलहरू पनि
नेदुः = बज्न थाले
गन्धर्वमुख्याः = श्रेष्ठ गन्धर्वहरूले
प्रजगुः = गाउन थाले
कुसुमवृष्टयः = (आकाशबाट) पुष्पवृष्टि
पेतुः = झर्न थाल्यो

वाक्यार्थ– त्यस समयमा दमाहा, मादल र ढोलहरू पनि बज्न थाले, श्रेष्ठ गन्धर्वहरूले गाउन थाले, आकाशबाट पुष्पवृष्टि हुन थाल्यो।

स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन् सुनीतिं जननीं ध्रुवः।
अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपम्॥ ३२॥

पदार्थ–

स्वर्लोकम् = भगवान्को धामतिर
आरोक्ष्यन् = जान लागेका
सः = ती
ध्रुवः = ध्रुवले
च = चाहिँ
जननीं = आफ्नी आमा
सुनीतिं = सुनीतिलाई
अन्वस्मरत् = सम्झिए
दीनां = पुत्रवियोगले दुःखित आमालाई
हित्वा = छोडेर
अगं = दुर्गम
त्रिविष्टपम् = वैकुण्ठ धाम
यास्ये = कसरी जान्छु

वाक्यार्थ– भगवान्को धामतिर जान लागेका ती ध्रुवले आफ्नी आमा सुनीतिलाई सम्झिए। पुत्रवियोगले दुःखित भएकी आमालाई छोडेर म दुर्गम वैकुण्ठ धाममा कसरी जाऊँ भन्ने उनलाई लाग्यो।

इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ।
दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीम्॥ ३३॥

पदार्थ–

तस्य = ती ध्रुवको
इति = यस्तो
व्यवसितं = अभिप्राय
व्यवसाय = बुझेर
सुरोत्तमौ = भगवान्का दुई पार्षदहरूले
पुरः = अगाडि
यानेन = विमानबाट
गच्छतीम् = जाँदै गरेकी
देवीं = सुनीतिलाई
दर्शयामासतुः = देखाइदिए

वाक्यार्थ– ध्रुवको यस्तो अभिप्राय बुझेर भगवान्का ती दुई पार्षदहरूले आफ्नो अगाडि विमानबाट जाँदै गरेकी सुनीतिलाई देखाइदिए।

तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः।
अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान्॥ ३४॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = तत्तत्	**प्रशंसद्भिः** = ध्रुवको प्रशंसा गर्दै	**क्रमशः** = क्रमैले
पथि = बाटोमा	**कुसुमैः** = फूलद्वारा	**ग्रहान्** = विभिन्न ग्रहहरूलाई
वैमानिकैः = विमानमा बसेका	**अवकीर्यमाणः** = ढाकिएका ध्रुवले	**ददृशे** = देखे
सुरैः = देवताहरूले		

वाक्यार्थ– बाटोमा विभिन्न ठाउँमा विमानमा बसेका देवताहरूले ध्रुवको प्रशंसा गर्दै उनीमाथि पुष्पवृष्टि गरिरहेका थिए। यस प्रकार फूलद्वारा ढाकिएका ध्रुवले क्रमैले विभिन्न ग्रहहरू देखे।

त्रिलोकीं देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि।
परस्ताद् यद् ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात्॥ ३५॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि	**त्रिलोकीं** = तीनै लोक र	**यद्** = जुन
ध्रुवगतिः = अविचल पद प्राप्त गरेका	**मुनीन्** = सप्तर्षिहरूलाई	**विष्णोः पदम्** = भगवान् विष्णुको धाम छ (त्यसमा)
	अपि = पनि	
सः = ती ध्रुव	**अतिव्रज्य** = अतिक्रमण गरेर	**अभ्यगात्** = पुगे
देवयानेन = भगवान्को दिव्य विमानमा चढेर	**परस्तात्** = त्यसभन्दा माथि रहेको	

वाक्यार्थ– त्यसपछि अविचल पद प्राप्त गरेका ती ध्रुव भगवान्को दिव्य विमानमा चढेर तीनै लोक र सप्तर्षिहरूलाई पनि अतिक्रमण गरेर त्यसभन्दा माथि रहेको भगवान् विष्णुको धाममा पुगे।

यद् भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो
लोकास्त्रयो ह्यनु विभ्राजन्त एते।
यन्नाव्रजञ्जन्तुषु येऽननुग्रहा
व्रजन्ति भद्राणि चरन्ति येऽनिशम्॥ ३६॥

पदार्थ–
यत् = जुन भगवान् विष्णुको पद
स्वरुचा = आफ्नो प्रकाशले
एव = नै
सर्वतः = सबैतिर
भ्राजमानं = प्रकाशित छ
एते = यी
त्रयः = तीनै
लोकाः = लोकहरू
हि = नै
अनु विभ्राजन्ते = जसको प्रकाशद्वारा प्रकाशित हुन्छन्
ये = जो
जन्तुषु = प्राणीहरूमा
अननुग्रहाः = भगवत्कृपा नभएका प्राणीहरू
यत् = जुन पदमा
न अव्रजन् = कहिल्यै जान सकेनन्
ये = जुन प्राणीहरू
अनिशम् = निरन्तर
भद्राणि = शुभ कर्म
चरन्ति = गर्दछन् (तिनीहरू मात्र)
व्रजन्ति = त्यस लोकमा जान्छन्

वाक्यार्थ– भगवान् विष्णुको त्यो पद आफ्नै प्रकाशले सबैतिर प्रकाशित छ। यी तीनै लोकहरू त्यसैको प्रकाशद्वारा प्रकाशित हुन्छन्। भगवत्कृपा नभएका प्राणीहरू त्यस पदमा कहिल्यै जान सक्दैनन् र जुन प्राणीहरू निरन्तर शुभ कर्म गर्दछन् तिनीहरू मात्र त्यस लोकमा जान्छन्।

शान्ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरञ्जनाः।
यान्त्यञ्जसाच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवाः॥ ३७॥

पदार्थ–
शान्ताः = शान्त
समदृशः = समदर्शी
शुद्धाः = पवित्र चित्त भएका
सर्वभूतानुरञ्जनाः = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई प्रसन्न गराउने
अच्युतप्रियबान्धवाः = भगवान्का भक्तहरूलाई परम मित्र ठान्ने भक्तहरूले चाहिँ
अच्युतपदम् = भगवान्को पद
अञ्जसा = सजिलै
यान्ति = प्राप्त गर्दछन्

वाक्यार्थ– शान्त, समदर्शी, पवित्र चित्त भएका, सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई प्रसन्न गराउने, भगवान्का भक्तहरूलाई आफ्नो परम मित्र ठान्ने भक्तहरूले भगवान्को पद सजिलै प्राप्त गर्दछन्।

इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः।
अभूत् त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः॥ ३८॥

पदार्थ–
इति = यसप्रकार
उत्तानपदः = उत्तानपादका
पुत्रः = छोरा
कृष्णपरायणः = भगवान् श्रीकृष्णलाई प्राप्त गर्ने परम लक्ष्य लिएका
ध्रुवः = ध्रुव
त्रयाणां = तीनै
लोकानां = लोकका
अमलः = स्वच्छ
चूडामणिः = शिरोमणि
इव = जस्ता
अभूत् = भए

वाक्यार्थ– यसप्रकार उत्तानपादका छोरा, भगवान् श्रीकृष्णलाई प्राप्त गर्ने परम लक्ष्य लिएका ध्रुव तीनै लोकका स्वच्छ शिरोमणिजस्ता भए।

गम्भीरवेगोऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमाहितम्।

यस्मिन् भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः॥ ३९॥

पदार्थ–

कौरव्य = हे कुरुनन्दन विदुर	**गम्भीरवेगः** = गम्भीर गति भएका	**यस्मिन्** = ध्रुवको जुन पदमा
मेढ्याम् = दाइँको मियोमा	**ज्योतिषां** = सूर्य आदि ग्रहहरूको	**आहितम्** = समर्पित भएर
गवां = गोरुको	**चक्रम्** = चक्र	**अनिमिषं** = निरन्तर
गण = समूह		**भ्रमति** = घुम्दछन्
इव = झैं		

वाक्यार्थ– हे कुरुनन्दन विदुर! दाइँको मियोमा गोरुको समूह घुमेझैं गम्भीर गति भएका सूर्य आदि ग्रहहरूको चक्र ध्रुवको पदमा समर्पित भएर निरन्तर घुम्दछन्।

महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः।

आतोद्यं वितुदञ्श्लोकान् सत्रेऽगायत् प्रचेतसाम्॥ ४०॥

पदार्थ–

अस्य = यी ध्रुवको	**ऋषिः** = मुनि	**वितुदन्** = बजाउँदै
महिमानं = महिमा	**प्रचेतसाम्** = ध्रुववंशीय राजाहरूको	**श्लोकान्** = श्लोक (कीर्तिपद्य)हरू
विलोक्य = देखेर	**सत्रे** = यज्ञशालामा	**अगायत्** = गाउन थाल्नुभयो
भगवान् = भगवान्	**आतोद्यं** = वीणा	
नारदः = नारद		

वाक्यार्थ– ध्रुवको महिमा देखेर भगवान् नारदमुनि ध्रुववंशीय राजाहरूको यज्ञशालामा वीणा बजाउँदै यी कीर्तिपद्यहरू गाउन थाल्नुभयो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

नूनं सुनीतेः पतिदेवताया-

स्तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिम्।

दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो

नैवाधिगन्तुं प्रभवन्ति किं नृपाः॥ ४१॥

पदार्थ–

नूनं = निश्चय नै
पतिदेवतायाः = पतिलाई नै देवता मान्ने भएकी
सुनीतेः = सुनीतिका
सुतस्य = छोरा ध्रुवको
तपःप्रभावस्य = तपस्याको प्रभावले (प्राप्त भएको)
तां = त्यो
गतिम् = गति
दृष्ट्वा = देखेर
अभ्युपायान् = त्यो गति प्राप्त गर्न चाहने
वेदवादिनः = कर्मकाण्डी ऋषिहरूले
अपि = पनि
अधिगन्तुं = त्यो गति प्राप्त गर्न
न एव प्रभवन्ति = निश्चय नै सक्दैनन्
नृपाः = राजाहरूले त
किं = प्राप्त गर्न के सक्दथे

वाक्यार्थ– पतिलाई नै देवता मान्ने भएकी सुनीतिका छोरा ध्रुवले तपस्याको प्रभावले प्राप्त गरेको त्यो गति देखेर सो प्राप्त गर्न चाहने कर्मकाण्डी ऋषिहरूले त प्राप्त गर्न सक्दैनन् भने राजाहरूले त प्राप्त गर्न के सक्दथे ?

यः पञ्चवर्षो गुरुदारवाक्शरै-
र्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता।
वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं
जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितम्॥ ४२॥

पदार्थ–

पञ्चवर्षः = पाँचवर्षका
यः = जो बालक ध्रुव
गुरुदारवाक्शरैः = पिताकी कान्छी पत्नी (आफ्नी सौतेनी आमा) सुरुचिको वाग्बाणले
भिन्नेन = छिया-छिया भएको
दूयता = दुःखित
हृदयेन = हृदयले युक्त भएर
वनं = जङ्गल
यातः = गएर
मदादेशकरः = मेरो आज्ञा मानेर तपस्या गरी
अजितं = जित्न नसकिने (प्राप्त गर्न कठिन) तर
तद्भक्तगुणैः = आफ्ना भक्तहरूको गुणहरूद्वारा
पराजितम् = परास्त (प्राप्त) हुनुहुने
प्रभुं = वासुदेवलाई
जिगाय = जिते (प्राप्त गरे)

वाक्यार्थ– पाँचवर्षका बालक ध्रुव सौतेनी आमा सुरुचिको वाग्बाणले छिया-छिया भएको दुःखित हृदय लिएर जङ्गल गएका थिए। मेरो आज्ञा मानेर उनले तपस्या गरी प्राप्त गर्न कठिन हुने तर आफ्ना भक्तहरूका गुणहरूद्वारा सजिलै प्राप्त हुनुहुने भगवान् वासुदेवलाई प्राप्त गरे।

यः क्षत्रबन्धुर्भुवि तस्याधिरूढ-
मन्वारुरुक्षेदपि वर्षपूगैः।

षट्पञ्चवर्षो यदहोभिरल्पैः

प्रसाद्य वैकुण्ठमवाप तत् पदम् ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

यः = जो	**यत्** = जुन	**भुवि** = मर्त्यलोकमा रहेका
षट्पञ्चवर्षः = पाँच-छ वर्षका ध्रुवले	**पदम्** = ध्रुव पद	**क्षत्रबन्धुः** = कुनै उत्तम क्षत्रियले
अल्पैः = केही	**अवाप** = प्राप्त गरे	**वर्षपूगैः** = वर्षौंसम्म साधना गरेर
अहोभिः = दिनहरूमा नै (छ महिनाको छोटो समयमा)	**तस्य** = ती ध्रुवले	**आरुरुक्षेत्** = आरोहण गर्न सक्ला र ?
वैकुण्ठम् = भगवान् नारायणलाई	**अधिरूढम्** = प्राप्त गरेको स्थानलाई	
प्रसाद्य = खुसी गराएर	**तत्** = त्यो पद	
	अनु अपि = ध्रुवपछि पनि	

वाक्यार्थ– पाँच-छ वर्षका ध्रुवले केही दिनहरूमा नै भगवान् नारायणलाई खुसी गराएर जुन ध्रुव पद प्राप्त गरे त्यो ध्रुवले प्राप्त गरेको पद ध्रुवपछि मर्त्यलोकमा रहेको कुनै उत्तम क्षत्रियले वर्षौंसम्म साधना गरेर आरोहण गर्न सक्ला र ?

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एतत् तेऽभिहितं सर्वं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ।

ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं सम्मतं सताम् ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

सताम् = सज्जनद्वारा	**यत्** = जुन	**सर्वं** = सबै कुरा
सम्मतं = प्रशंसित	**चरितं** = चरित्र	**ते** = तपाईंलाई
उद्दामयशसः = असामान्य कीर्ति भएका	**त्वया** = तपाईं (विदुर)द्वारा	**एतत्** = यो ध्रुवचरित्र
ध्रुवस्य = ध्रुवको	**अहम्** = म	**इह** = यहाँ
	पृष्टः = सोधिएको थिएँ	**अभिहितं** = बताएँ

वाक्यार्थ– सज्जनद्वारा प्रशंसित एवं असामान्य कीर्ति भएका ध्रुवको जुन चरित्र तपाईं (विदुर)ले मलाई सोध्नुभएको थियो त्यो सबै कुरा मैले यहाँ बताएँ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥ ४५ ॥

पदार्थ–

(यो ध्रुवचरित्र)	**पुण्यं** = पुण्य (प्रदान गर्ने)	**ध्रौव्यं** = ध्रुवपदप्रदायक
धन्यं = धन	**महत्** = ज्यादै	**सौमनस्यं** = मनःशुद्धिकर
यशस्यम् = यश	**स्वस्त्ययनं** = मङ्गलकारी	**प्रशस्यम्** = प्रशंसायोग्य
आयुष्यं = आयु	**स्वर्ग्यं** = स्वर्गको साधक	**अघमर्षणम्** = पापनाशक छ

वाक्यार्थ— यो ध्रुवचरित्र धन, यश, आयु र पुण्य प्रदान गर्ने, ज्यादै मङ्गलकारी, स्वर्गको साधक, ध्रुवपदप्रदायक, मनःशुद्धिकर, प्रशंसायोग्य र पापनाशक छ।

श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितम्।

भवेद् भक्तिर्भगवति यया स्यात् क्लेशसङ्क्षयः॥ ४६॥

पदार्थ—

एतत् = यो	**अभीक्ष्णम्** = निरन्तर	**भवेत्** = होस्
अच्युतप्रियचेष्टितम् = भगवत्प्रिय ध्रुवको चरित्र	**श्रुत्वा** = सुनेर	**यया** = जुन भक्तिद्वारा
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक	**भगवति** = भगवान् वासुदेवमा	**क्लेशसङ्क्षयः** = दुःखको नाश
	भक्तिः = भक्ति	**स्यात्** = होस्

वाक्यार्थ— भगवत्प्रिय ध्रुवको यो चरित्र श्रद्धापूर्वक निरन्तर सुनेपछि भक्तको हृदयमा भगवान् वासुदेवमा भक्ति उत्पन्न हुन्छ र त्यो भक्तिद्वारा दुःखको नाश हुन्छ।

महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः।

यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनाम्॥ ४७॥

पदार्थ—

यत्र = जहाँ (ध्रुवचरित्र श्रवणमा)	**इच्छतां** = चाहनेहरूलाई	**यत्र** = जहाँ
श्रोतुः = श्रवण गर्नेहरूलाई	**तीर्थं** = उत्कृष्ट वस्तु प्राप्तिको साधन	**मनस्विनाम्** = विद्वान्हरूलाई
शीलादयः = शील, भक्ति आदि	**तदिच्छूनां** = तेज चाहनेहरूलाई	**मानः** = सम्मान पनि प्राप्त हुन्छ
गुणाः = गुणहरू	**तेजः** = तेज प्राप्त हुन्छ	
महत्त्वम् = उत्कृष्ट वस्तु		

वाक्यार्थ— यो ध्रुवचरित्र श्रवण गर्नेहरूलाई शील, भक्ति आदि गुणहरू प्राप्त हुन्छन्। उत्कृष्ट वस्तु चाहनेहरूलाई उत्कृष्ट वस्तु प्राप्तिको साधन, तेज चाहनेहरूलाई तेज र विद्वान्हरूलाई सम्मान पनि प्राप्त हुन्छ।

प्रयतः कीर्तयेत् प्रातः समवाये द्विजन्मनाम्।

सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत्॥ ४८॥

पदार्थ—

द्विजन्मनाम् = ब्राह्मण आदि द्विजातिहरूको
समवाये = सभामा
प्रातः = बिहान र
सायं = बेलुका
च = पनि
प्रयतः = एकाग्र भएर
पुण्यश्लोकस्य = उत्तम कीर्ति भएका
ध्रुवस्य = ध्रुवको
महत् = उत्कृष्ट
चरितं = चरित्रको
कीर्तयेत् = कीर्तन गर्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– ब्राह्मण आदि द्विजातिहरूको सभामा बिहान र बेलुका एकाग्र मनले उत्तम कीर्ति भएका ध्रुवको उत्कृष्ट चरित्रको कीर्तन गर्नुपर्दछ।

पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेऽथवा।
दिनक्षये व्यतीपाते सङ्क्रमेऽर्कदिनेऽपि वा॥ ४९॥
श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः।
नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं सन्तुष्ट इति सिध्यति॥ ५०॥

पदार्थ–

तीर्थपादपदाश्रयः = भगवान्को चरणमा नै आश्रय भएको व्यक्तिले
न इच्छन् = कुनै पनि फलको इच्छा नराखीकन
पौर्णमास्यां = पूर्णिमामा
सिनीवाल्यां = औँसीमा
द्वादश्यां = द्वादशीमा
श्रवणे = श्रवण नक्षत्रमा
अथवा = अथवा
दिनक्षये = तिथिक्षय भएको दिनमा
व्यतीपाते = व्यतीपातमा
सङ्क्रमे = सङ्क्रान्तिमा
वा = अथवा
अर्कदिने = आइतबारमा
अपि = पनि (शुद्ध भएर कीर्तन गर्नुपर्दछ)
श्रद्दधानानां = श्रद्धा भएका भक्तहरूलाई
श्रावयेत् = सुनाउनू
इति = यस प्रकार
तत्र = ध्रुवचरित्र सुनेपछि
आत्मना = आफू
आत्मानं = आफैँमा
सन्तुष्टः = सन्तुष्ट हुन्छ र
सिध्यति = सिद्धि प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– भगवान्को चरण नै आश्रय भएको व्यक्तिले कुनै पनि फलको इच्छा नराखीकन पूर्णिमा, औँसी, द्वादशी, श्रवण नक्षत्र अथवा तिथिक्षय भएको दिनमा, व्यतीपातमा, सङ्क्रान्तिमा अथवा आइतबारमा पनि शुद्ध भएर ध्रुवचरित्र कीर्तन गर्नुपर्दछ। श्रद्धा भएका भक्तहरूलाई यो ध्रुवचरित्र सुनाउनू, यस प्रकार ध्रुवचरित्र सुनेपछि सुन्ने व्यक्ति आफैँमा सन्तुष्ट हुन्छ र उसले सिद्धि प्राप्त गर्दछ।

ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सत्पथेऽमृतम्।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते॥ ५१॥

पदार्थ–

यः = जसले	**ज्ञानम्** = ज्ञान	**तस्य** = ती व्यक्तिलाई
अज्ञाततत्त्वाय = वस्तुतथ्य नबुझेको अज्ञानी मानिसलाई	**दद्यात्** = दिन्छ	**देवाः** = देवताहरूले
सत्पथे = सन्मार्गमा रहेर	**दीननाथस्य** = दुःखीजनका उद्धारक	**अनुगृह्णते** = अनुग्रह गर्नुहुन्छ
अमृतम् = अमृतमय	**कृपालोः** = कृपालु	

वाक्यार्थ– जसले वस्तुतथ्य नबुझेको अज्ञानी मानिसलाई सन्मार्गमा रहेर संसारनिवर्तक ज्ञान दिन्छ दुःखीजनका उद्धारक कृपालु ती व्यक्तिलाई देवताहरूले अनुग्रह गर्नुहुन्छ।

इदं मया तेऽभिहितं कुरूद्वह
ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः।
हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातु-
र्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम॥ ५२॥

पदार्थ–

कुरूद्वह = हे कुरुनन्दन विदुरजी	**च** = पनि	**विख्यातविशुद्धकर्मणः** = शुद्ध कर्म भएका र प्रसिद्ध
यः = जो	**हित्वा** = त्यागेर	**ध्रुवस्य** = ध्रुवको
अर्भकः = बालक ध्रुवले	**विष्णुं** = भगवान् विष्णुको	**इदं** = यो चरित्र
मातुः = आमाको	**शरणं** = शरणमा	**मया** = मैले
गृहं = घर र	**जगाम** = गए	**ते** = तपाईंलाई
क्रीडनकानि = खेलौनाहरू		**अभिहितं** = सुनाएँ

वाक्यार्थ– हे कुरुनन्दन विदुरजी ! जो आफ्नो बाल्यावस्थामा नै आफ्नी आमाको घर र खेलौनाहरू त्यागेर भगवान् विष्णुको शरणमा गएका थिए त्यस्ता ध्रुवको कर्म सबैतिर प्रसिद्ध र परम पवित्र छ। उनको यो पवित्र चरित्र मैले तपाईंलाई सुनाएँ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
ध्रुवचरितं नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

ध्रुवको वंशवर्णन र राजा अङ्गको चरित्र

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

निशम्य कौषारविणोपवर्णितं
ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणम् ।
प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे
प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥ १ ॥

पदार्थ–

(हे शौनकजी)
कौषारविणा = मैत्रेय मुनिद्वारा
उपवर्णितं = वर्णन गरिएको
ध्रुवस्य = ध्रुवको
वैकुण्ठपदाधिरोहणम् = वैकुण्ठपद आरोहणको वृत्तान्त
निशम्य = सुनेर
भगवति = भगवान्
अधोक्षजे = विष्णुमा
प्ररूढभावः = भक्तिभाव जागृत भएका
विदुरः = विदुरजीले
तं = ती मैत्रेय मुनिसँग
पुनः = फेरि
प्रष्टुं = प्रश्न गर्न
प्रचक्रमे = थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– हे शौनकजी ! मैत्रेय मुनिले वर्णन गर्नुभएको ध्रुवको वैकुण्ठपद आरोहणको वृत्तान्त सुनेर भगवान् विष्णुमा भक्तिभाव जागृत भएका विदुरजीले मैत्रेय मुनिसँग फेरि प्रश्न गर्न थाल्नुभयो ।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत ।
कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत ॥ २ ॥

पदार्थ–

सुव्रत = नियमनिष्ठ हे मैत्रेयजी (नारदजीले जुन प्रचेताहरूको यज्ञमा ध्रुवको महत्त्व वर्णन गर्नुभयो)
ते = ती
प्रचेतसः नाम = प्रचेताहरू
के = को थिए
कस्य = कसका
अपत्यानि = सन्तान थिए
कस्य = कसको
अन्ववाये = वंशमा
प्रख्याताः = प्रख्यात भएका थिए

कुत्र = कहाँ | **सत्रम्** = यज्ञ
वा = चाहिँ | **आसत** = गरेका थिए

वाक्यार्थ– नियमनिष्ठ हे मैत्रेयजी ! नारदजीले जुन प्रचेताहरूको यज्ञमा ध्रुवको महत्त्व वर्णन गर्नुभएको थियो ती प्रचेताहरू को थिए ? कसका सन्तान थिए ? कसको वंशमा प्रख्यात भएका थिए र तिनीहरूले कहाँ यज्ञ गरेका थिए ?

मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनम् ।
येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
देवदर्शनम् = भगवान् विष्णुको दर्शन पाइरहने
नारदं = नारदजीलाई
महाभागवतं = भगवान्का परम भक्त
मन्ये = मान्दछु
येन = जुन नारदजीले
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
परिचर्याविधिः = पूजापद्धतिरूप
क्रियायोगः = क्रियायोग
प्रोक्तः = उपदेश गरिएको छ

वाक्यार्थ– भगवान् विष्णुको दर्शन पाइरहने नारदजीलाई म भगवान्का परम भक्त मान्दछु जुन नारदजीले भगवान् श्रीहरिको पूजापद्धतिरूप क्रियायोगको उपदेश गर्नुभएको छ।

स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान् यज्ञपूरुषः ।
इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः किल ॥ ४ ॥

पदार्थ–
स्वधर्मशीलैः = (जतिखेर) स्वधर्मको पालन गरिरहेका
पुरुषैः = प्रचेता आदि पुरुषहरूद्वारा
भगवान् = भगवान्
यज्ञपूरुषः = यज्ञपुरुष
इज्यमानः = पूजिनुभएको थियो (त्यही वेला)
भक्तिमता = भक्तप्रवर
नारदेन = नारदजीले
किल = निश्चय नै
ईरितः = (ध्रुवको गुणगान) गर्नुभएको हो

वाक्यार्थ– जतिखेर स्वधर्मको पालन गरिरहेका प्रचेताहरूले भगवान् यज्ञपुरुषको पूजा गरिरहेका थिए त्यही वेला भक्तप्रवर नारदजीले ध्रुवको गुणगान गर्नुभएको हो।

यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ।
मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन् कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥ ५ ॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे मैत्रेयजी
तत्र = त्यहाँ
देवर्षिणा = देवर्षि नारदले

याः = जुन-जुन	थियो	**शुश्रूषवे** = सुन्न इच्छुक भएको
भगवत्कथाः = भगवत्कथाहरू	**ताः** = ती-ती कथाहरू	**मह्यं** = म (विदुर)लाई
वर्णिताः = वर्णन गर्नुभएको	**कार्त्स्न्येन** = पूर्ण रूपमा	**आचष्टुम् अर्हसि** = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे मैत्रेयजी ! त्यहाँ देवर्षि नारदले जुन-जुन भगवत्कथाहरू वर्णन गर्नुभएको थियो ती-ती कथाहरू पूर्णरूपमा सुन्न इच्छुक भएको म विदुरलाई भन्नुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनम्।

सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः॥ ६॥

पदार्थ–

ध्रुवस्य = ध्रुवका	**प्रस्थिते** = गएपछि	**अधिराजासनं** = राज्य सिंहासन
पुत्रः = छोरा	**पितुः** = पिताको (जेठो छोरो	**च** = पनि
उत्कलः = उत्कलले	भएकाले पिताले दिएको)	**न ऐच्छत्** = लिन मानेनन्
पितरि = आफ्ना पिता ध्रुव	**सार्वभौमश्रियं** = सार्वभौम वैभव	
वनम् = वन	र	

वाक्यार्थ– ध्रुवका छोरा उत्कलले आफ्ना पिता ध्रुव वन गएपछि जेठो छोरो भएकाले पिताले दिएको सार्वभौम वैभव र राज्य सिंहासन पनि लिन मानेनन्।

स जन्मनोपशान्तात्मा निःसङ्गः समदर्शनः।

ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि॥ ७॥

पदार्थ–

सः = ती उत्कल	**समदर्शनः** = समदर्शी थिए	**आत्मानं** = आफूलाई
जन्मना = जन्मदेखि नै	(उनी)	**लोके** = सम्पूर्ण लोकमा
उपशान्तात्मा = शान्तचित्त	**लोकम्** = समग्र लोकलाई	**विततम्** = फैलिएर रहेको
निःसङ्गः = आसक्तिशून्य र	**आत्मनि** = आफूमा र	**ददर्श** = देख्दथे

वाक्यार्थ– उत्कल जन्मदेखि नै शान्तचित्त, आसक्तिशून्य र समदर्शी थिए। उनी समग्र लोकलाई आफूमा र आफूलाई सम्पूर्ण लोकमा फैलिएर रहेको देख्दथे।

आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहम्।

अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम् ॥ ८ ॥

अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ।

स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ॥ ९ ॥

पदार्थ–

अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः = अखण्ड योगाग्निबाट अन्तःकरणको वासनारूप मल डढिसकेका
आत्मानं = आफूलाई
निर्वाणं = शान्त
प्रत्यस्तमितविग्रहम् = सम्पूर्ण किसिमको भेदबुद्धिबाट रहित
अवबोधरसैकात्म्यम् = विशुद्ध ज्ञानरसबाट अभिन्न
आनन्दम् = आनन्दमय
अनुसन्ततम् = सर्वत्र व्यापक
ब्रह्म स्वरूपम् = ब्रह्मका रूपमा
अवरुन्धानः = मान्नेवाला उत्कलले
तदा = त्यस वेला
आत्मनः = आफूबाहेक
अन्यं = अरू केही पनि
न ऐक्षत = देख्दैनथे

वाक्यार्थ– अखण्ड योगाग्निबाट उत्कलको अन्तःकरणको वासनारूप मल डढिसकेको थियो। यसैले उनले आफूलाई शान्त, सम्पूर्ण किसिमको भेदबुद्धिबाट रहित, विशुद्ध ज्ञानरसबाट अभिन्न, आनन्दमय र सर्वत्र व्यापक ब्रह्मका रूपमा मान्दथे र त्यस वेला उनी आफूबाहेक अरू केही पनि देख्दैनथे।

जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ।

लक्षितः पथि बालानां प्रशान्तार्चिरिवानलः ॥ १० ॥

पदार्थ–

(उत्कल)
पथि = बाटामा (हिँड्दा)
बालानां = अज्ञानीहरूका दृष्टिमा
प्रशान्तार्चिः = ज्वालारहित
अनलः इव = आगोजस्तै (तेजहीन)
जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिः = मूर्ख, अन्धो, बहिरो, पागल र लाटोजस्ता
लक्षितः = देखिन्थे (तर वास्तवमा)
अतन्मतिः = उनको बुद्धि त्यस्तो थिएन

वाक्यार्थ– उत्कल बाटामा हिँड्दा अज्ञानीहरूका दृष्टिमा ज्वालारहित आगोजस्तै तेजहीन, मूर्ख, अन्धो, बहिरो, पागल र लाटाजस्ता देखिन्थे तर वास्तवमा उनको बुद्धि त्यस्तो थिएन।

मत्वा तं जडमुन्मत्तं कुलवृद्धाः समन्त्रिणः ।

वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयांसं भ्रमेः सुतम् ॥ ११ ॥

पदार्थ–

समन्त्रिणः = मन्त्रीसहित
कुलवृद्धाः = वंशका ज्येष्ठ व्यक्तिहरूले
तं = ती उत्कललाई
जडम् = मूर्ख र
उन्मत्तं = पागल
मत्वा = सम्झेर
भ्रमेः = भ्रमिका
सुतम् = छोरा
वत्सरं = वत्सर नामका
यवीयांसं = उनका कान्छा भाइलाई
भूपतिं = राजा
चक्रुः = बनाए

वाक्यार्थ– मन्त्री र वंशका ज्येष्ठ व्यक्तिहरूले उत्कललाई मूर्ख र पागल सम्झेर भ्रमिका छोरा वत्सर नामका उनका कान्छा भाइलाई राजा बनाए।

स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भार्यासूत षडात्मजान्।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयम्॥ १२॥

पदार्थ–

वत्सरस्य = वत्सरकी
इष्टा = प्यारी
भार्या = पत्नी
स्वर्वीथिः = स्वर्वीथिले
पुष्पार्णं = पुष्पार्ण
तिग्मकेतुं = तिग्मकेतु
इषम् = इष
ऊर्जं = ऊर्ज
वसुं = वसु
जयम् च = जय नामका
षड् = छ
आत्मजान् = छोराहरू
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– वत्सरकी प्यारी पत्नी स्वर्वीथिले पुष्पार्ण, तिग्मकेतु, इष, ऊर्ज, वसु र जय नामका छ जना छोराहरू जन्माइन्।

पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः।
प्रातर्मध्यन्दिनं सायमिति ह्यासन् प्रभासुताः॥ १३॥

पदार्थ–

पुष्पार्णस्य = पुष्पार्णकी
प्रभा भार्या = प्रभा नामकी पत्नी र
दोषा च = दोषा नामकी
द्वे = दुई पत्नी
बभूवतुः = थिए (तीमध्ये)
प्रभासुताः = प्रभाका छोराहरू
प्रातः = प्रातः
मध्यन्दिनं = मध्यन्दिन र
सायम् = सायं
इति = यी तीन जना
हि = निश्चय नै
आसन् = थिए

वाक्यार्थ– पुष्पार्णकी प्रभा र दोषा नामकी दुई पत्नी थिए। तीमध्ये प्रभाका छोराहरू प्रातः मध्यन्दिन र सायं गरी तीन जना थिए।

प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे॥ १४॥

पदार्थ–

प्रदोषः = प्रदोष
निशिथः = निशिथ
व्युष्टः = व्युष्ट
इति त्रयः = यी तीन
दोषासुताः = दोषाका छोरा थिए (ती तीन छोरामध्ये)
व्युष्टः = व्युष्टले
पुष्करिण्यां = पुष्करिणी नामकी पत्नीबाट
सर्वतेजसम् = सर्वतेजा नामका
सुतं = छोरा
आदधे = जन्माए

वाक्यार्थ– दोषाका प्रदोष, निशिथ र व्युष्ट गरी तीन जना छोरा थिए। तीमध्ये व्युष्टले पुष्करिणी नामकी पत्नीबाट सर्वतेजा नामका छोरा जन्माए।

स चक्षुः सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह।
मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान्॥ १५॥
पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तमृतं व्रतम्।
अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकम्॥ १६॥

पदार्थ–

सः = ती सर्वतेजाले
आकूत्यां = आकूति नामकी
पत्न्यां = पत्नीबाट
चक्षुः = चक्षु नामका
मनुम् = चाक्षुष मन्वन्तरका मनु
सुतम् = छोरा
ह = निश्चय नै
अवाप = पाए (जन्माए)
मनोः = चक्षु मनुकी
महिषी = रानी
नड्वला = नड्वलाले
पुरुं = पुरु
कुत्सं = कुत्स
त्रितं = त्रित
द्युम्नं = द्युम्न
सत्यवन्तम् = सत्यवान्
ऋतं = ऋत
व्रतम् = व्रत
अग्निष्टोमम् = अग्निष्टोम
अतीरात्रं = अतीरात्र
प्रद्युम्नं = प्रद्युम्न
शिबिम् = शिबि
उल्मुकम् = उल्मुक (नामका बाह्र जना)
विरजान् = सत्त्वगुणी
सुतान् = छोराहरू
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– ती सर्वतेजाले आकूति नामकी पत्नीबाट चक्षु (जो चाक्षुष मन्वन्तरका मनु थिए) नामका छोरा जन्माए। चक्षु मनुकी रानी नड्वलाले पुरु, कुत्स, त्रित, द्युम्न, सत्यवान्, ऋत, व्रत, अग्निष्टोम, अतीरात्र, प्रद्युम्न, शिबि र उल्मुक नामका बाह्र जना सत्त्वगुणी छोराहरू जन्माइन्।

उल्मुकोऽजनयत् पुत्रान् पुष्करिण्यां षडुत्तमान्।

अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयम् ॥ १७ ॥

पदार्थ–

उल्मुकः = उल्मुक (सर्वतेजाका कान्छा छोरा)ले
पुष्करिण्यां = आफ्नी पत्नी पुष्करिणीमा
अङ्गं = अङ्ग
सुमनसं = सुमनस
ख्यातिं = ख्याति
क्रतुम् = क्रतु
अङ्गिरसं = अङ्गिरा
गयम् = गय नामका
उत्तमान् = उत्तम स्वभाव भएका
षड् = छ जना
पुत्रान् = छोराहरू
अजनयत् = जन्माइन्

वाक्यार्थ– सर्वतेजाका कान्छा छोरा उल्मुकले आफ्नी पत्नी पुष्करिणीबाट अङ्ग, सुमनस, ख्याति, क्रतु, अङ्गिरा र गय नामका उत्तम स्वभाव भएका छ जना छोराहरू जन्माइन्।

सुनीथाङ्गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणम्।
यद्दौःशील्यात् स राजर्षिर्निर्विण्णो निरगात् पुरात् ॥ १८ ॥

पदार्थ–

अङ्गस्य = अङ्गकी
या = जुन
सुनीथा = सुनीथा नामकी
पत्नी = पत्नी थिइन् तिनले
उल्बणम् = क्रूर स्वभाव भएको
वेनम् = वेन नामको छोरा
सुषुवे = जन्माइन्
यद्दौःशील्यात् = जुन वेनको खराब स्वभावका कारण
सः = ती
राजर्षिः = राजर्षि अङ्ग
निर्विण्णः = विरक्त भएर
पुरात् = नगरबाट
निरगात् = निक्ले

वाक्यार्थ– अङ्गकी सुनीथा नामकी पत्नीले क्रूर स्वभाव भएको वेन नामको छोरा जन्माइन्। त्यस वेनको खराब स्वभावका कारण राजर्षि अङ्ग विरक्त भएर नगरबाट निक्ले।

यमङ्ग शेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल।
गतासोस्तस्य भूयस्ते ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥ १९ ॥
अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः।
जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥ २० ॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे प्रिय विदुरजी
वाग्वज्राः = वज्रसमान अमोघ वाक्य भएका
कुपिताः = रिसाएका
मुनयः = मुनिहरूले
यम् = जुन वेनलाई
शेपुः = श्राप दिए (त्यसपछि वेन मऱ्यो)
तदा = त्यस वेला
लोके = लोकमा
अराजके = कोही पनि राजा नहुँदा

प्रजाः = प्रजाहरू
दस्युभिः = चोरहरूबाट
पीडिताः = पीडित भए
(त्यसपछि)
ते = ती मुनिहरूले
भूयः = फेरि
गतासोः = मरेका
तस्य = ती वेनको
दक्षिणं = दाहिने
करम् = हात
ममन्थुः = मथे (जसबाट)
नारायणांशेन = भगवान् विष्णुको अंशावतार
आद्यः क्षितीश्वरः = आदिसम्राट्
पृथुः = पृथु
किल = निश्चय नै
जातः = जन्मनुभयो

वाक्यार्थ— हे प्रिय विदुरजी ! वज्रसमान अमोघ वाक्य भएका मुनिहरूले रिसाएर वेनलाई श्राप दिए, वेन मर्‍यो। त्यस वेला लोकमा कोही पनि राजा नहुँदा प्रजाहरू चोरबाट पीडित भए। त्यसपछि ती मुनिहरूले फेरि मरेको वेनको शरीरको दाहिने हात मथे जसबाट भगवान् विष्णुको अंशावतार आदिसम्राट् पृथु जन्मनुभयो।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

तस्य शीलनिधेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः।

राज्ञः कथमभूद् दुष्टा प्रजा यद् विमना ययौ॥ २१॥

पदार्थ—
शीलनिधेः = शीलसम्पन्न
साधोः = सज्जन
ब्रह्मण्यस्य = ब्राह्मणभक्त
महात्मनः = महात्मा
तस्य = ती
राज्ञः = अङ्ग राजाको
प्रजा = सन्तान (छोरो वेन)
कथम् = कसरी
दुष्टा = दुष्ट
अभूत् = भयो
यत् = जसको कारण
विमनाः = खिन्न भएका उनले
ययौ = (नगर छोडेर) हिँडे

वाक्यार्थ— शीलसम्पन्न, सज्जन, ब्राह्मणभक्त र महात्मा ती अङ्ग राजाको छोरो वेन कसरी दुष्ट भयो ? जसको कारण खिन्न भएका उनले नगर छोडेर हिँडे।

किं वांहो वेन उद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन्।

दण्डव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः॥ २२॥

पदार्थ—
धर्मकोविदाः = धर्मज्ञ
मुनयः = मुनिहरूले
किं वा = कुन
अंहः = अपराधलाई
उद्दिश्य = उद्देश्य गरेर
दण्डव्रतधरे = राजदण्डधारी
राज्ञि वेने = राजा वेनमाथि
ब्रह्मदण्डम् = श्रापरूप ब्रह्मदण्डको
अयूयुजन् = प्रयोग गरे

वाक्यार्थ— धर्मज्ञ मुनिहरूले कुन अपराधका कारण राजदण्डधारी वेन राजामाथि श्रापरूप

ब्रह्मदण्डको प्रयोग गरे ?

नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि ।

यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥ २३ ॥

पदार्थ–

अघवान् अपि = पापी नै भए पनि
प्रजापालः = राजा
प्रजाभिः = प्रजाहरूद्वारा
न अवध्येयः = तिरस्कार योग्य हुँदैन
यत् = किनभने
असौ = राजाले
स्वतेजसा = आफ्नो प्रभावले
लोकपालानां = आठै लोकपालको
ओजः = तेज
बिभर्ति = धारण गरेको हुन्छ

वाक्यार्थ– पापी नै भए पनि राजा प्रजाहरूद्वारा तिरस्कार गर्न योग्य हुँदैन किनभने उसले आफ्नो प्रभावले आठै लोकपालको तेज धारण गरेको हुन्छ।

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् सुनीथात्मजचेष्टितम् ।

श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे मैत्रेयजी
त्वं = तपाईं
परावरवित्तमः = भूत र भविष्य जान्नेहरूमा श्रेष्ठ हुनुहुन्छ (यसैले तपाईंमाथि)
श्रद्दधानाय = श्रद्धाभाव राख्ने
भक्ताय = भक्ति गर्ने
मे = मलाई
एतत् = मुनिलाई समेत क्रोधी बनाउने यी
सुनीथात्मजचेष्टितम् = सुनीथापुत्र वेनका कर्महरू
आख्याहि = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे मैत्रेयजी ! तपाईं भूत र भविष्य जान्नेहरूमा श्रेष्ठ हुनुहुन्छ यसैले तपाईंमाथि श्रद्धाभाव राखी भक्ति गर्ने मलाई मुनिलाई समेत क्रोधी बनाउने सुनीथापुत्र वेनका सम्पूर्ण कर्महरू बताउनुहोस् ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

अङ्गोऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुम् ।

नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन् नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥ २५ ॥

पदार्थ–

राजर्षिः = (एकपटक) राजर्षि
अङ्गः = अङ्गले
अश्वमेधं महाक्रतुम् = अश्वमेध महायज्ञ
आजहार = गर्नुभएको थियो
तस्मिन् = त्यस यज्ञमा

ब्रह्मवादिभिः = वेदवादी ब्राह्मणहरूले
आहूताः = आवाहन गर्दा पनि
देवताः = देवताहरू
न आजग्मुः = आएनन्

वाक्यार्थ– एकपटक राजर्षि अङ्गले अश्वमेध महायज्ञ गर्नुभएको थियो। तर त्यस यज्ञमा वेदवादी ब्राह्मणहरूले आवाहन गर्दा पनि देवताहरू आएनन्।

तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः।
हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः॥ २६॥

पदार्थ–
अथ = यसपछि
तत्र = त्यस यज्ञमा
विस्मिताः = आश्चर्यचकित भएका
ऋत्विजः = ऋत्विक्हरूले
यजमानम् = यजमान
तम् = ती अङ्गलाई
ऊचुः = भने (हे राजा)
देवताः = देवताहरू
हूयमानानि = हामीले हवन गरेका
ते = तपाईंका
हवींषि = घृत आदि आहुति
न गृह्णन्ति = ग्रहण गर्दैनन्

वाक्यार्थ– यसपछि त्यस यज्ञमा आश्चर्यचकित भएका ऋत्विक्हरूले यजमान अङ्गलाई भने– 'हे राजा ! हामीले हवन गरेका तपाईंका घृत आदि आहुति देवताहरू ग्रहण गर्दैनन्'।

राजन् हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते।
छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः॥ २७॥
न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि।
यन्न गृह्णन्ति भागान् स्वान् ये देवाः कर्मसाक्षिणः॥ २८॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा
ते = तपाईंद्वारा
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
आसादितानि = तयार गरिएका
हवींषि = घृत आदि होमसामग्री
अदुष्टानि = दूषित छैनन्
धृतव्रतैः = नियमको पूर्ण परिपालन गर्ने ऋत्विक्हरूद्वारा
योजितानि = प्रयुक्त
छन्दांसि = वेदमन्त्रहरू पनि
अयातयामानि = वर्णस्खलन आदि दोषयुक्त छैनन्
इह = यस यज्ञमा
अणु अपि = अलिकति पनि
देवानां = देवताहरूको
हेलनं = तिरस्कार भएको कुरा
वयम् = हामीहरूलाई
न विदाम = थाहा छैन (तर पनि)
यत् = जुन कारणले
ये कर्मसाक्षिणः = कर्मको साक्षी भएका जो
देवाः = देवताहरू
स्वान् = आफ्नो
भागान् = भाग
न गृह्णन्ति = ग्रहण गरिहेका छैनन् (त्यो कारण हामीले थाहा पाउन सकेनौँ)

वाक्यार्थ– हे राजा ! तपाईंद्वारा श्रद्धापूर्वक तयार गरिएका घृत आदि होमसामग्री दूषित छैनन्, नियमको पूर्ण परिपालन गर्ने ऋत्विक्हरूद्वारा प्रयुक्त वेदमन्त्रहरू पनि वर्णस्खलन आदि दोषयुक्त छैनन्, यस यज्ञमा देवताहरूको अलिकति पनि तिरस्कार भएको कुरा हामीहरूलाई थाहा छैन तर पनि जुन कारणले कर्मको साक्षी भएका देवताहरू आफ्नो भाग ग्रहण गरिरहेका छैनन् त्यो कारण हामीले थाहा पाउन सकिरहेका सकेनौँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

अङ्गो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः।

तत् प्रष्टुं व्यसृजद् वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया॥ २९॥

पदार्थ–

द्विजवचः = ब्राह्मणहरूको कुरा	**अङ्गः** = अङ्गले	**प्रष्टुं** = सोध्न
श्रुत्वा = सुनेर	**तदनुज्ञया** = उहाँहरूको अनुमति लिएर	**सदस्यान्** = यज्ञमा उपस्थित सदस्यहरूसँग
सुदुर्मनाः = अत्यन्त दुःखी भएका	**तत्** = देवताहरूले भाग नलिएको कारण	**वाचं व्यसृजत्** = प्रश्न गर्नुभयो
यजमानः = यजमान		

वाक्यार्थ– ब्राह्मणहरूको कुरा सुनेर अत्यन्त दुःखी भएका यजमान अङ्गले उहाँहरूको अनुमति लिएर देवताहरूले भाग नलिएको कारण सोध्नका लागि यज्ञमा उपस्थित सदस्यहरूसँग प्रश्न गर्नुभयो।

नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहानिह।

सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम्॥ ३०॥

पदार्थ–

सदसस्पतयः = हे सदस्यहरू	**न आगच्छन्ति** = आउनुहुन्न र	**किम् अवद्यं** = के अपराध
आहुताः = आवाहन गरिएका	**ग्रहान्** = सोमपात्र	**कृतम्** = गरेँ
देवाः = देवताहरू	**न गृह्णन्ति** = ग्रहण गर्नुहुन्न	**ब्रूत** = (तपाईंहरू) भन्नुहोस्
इह = यहाँ	**मया** = मैले	

वाक्यार्थ– हे सदस्यहरू ! आवाहन गर्दा पनि देवताहरू यहाँ आउनुहुन्न र सोमपात्र ग्रहण गर्नुहुन्न। मैले के अपराध गरेँ ? तपाईंहरू भन्नुहोस्।

सदसस्पतय ऊचुः (सदस्यहरूले भने)

नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक् स्थितम्।

अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक् त्वमप्रजः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

नरदेव = हे राजा
इह = यस जन्ममा
तावत् = अहिलेसम्म त
भवतः = तपाईंको
मनाक् = अलिकति पनि
न अघं = अपराध छैन तर
प्राक्तनं = पूर्वजन्मको
एकं = एउटा
अघं = अपराध
अस्ति = छ
यत् = जुन कारणले
इह = यस जन्ममा
ईदृक् = यस्तो धार्मिक भएर पनि
त्वम् = तपाईं
अप्रजः = सन्तानहीन हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे राजा ! यस जन्ममा अहिलेसम्म त तपाईंको अलिकति पनि अपराध छैन तर पूर्वजन्मको एउटा अपराध छ, जसको कारणले गर्दा यस जन्ममा यस्तो धार्मिक भएर पनि तपाईं सन्तानहीन हुनुभयो।

तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप।
इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा
ते = तपाईंको
भद्रं = कल्याण होस्
तथा = त्यस्तो (देवताहरूले यज्ञमा भाग लेऊन् भन्ने चाहनुहुन्छ भने)
आत्मानं = (पहिले) आफूलाई
सुप्रजं = सुसन्तानयुक्त
साधय = बनाउनुहोस् (यसको लागि यज्ञ गर्नुहोस्)
पुत्रकामस्य = पुत्रको कामना राखेर
ते = तपाईंद्वारा
इष्टः = पूजित
यज्ञभुक् = यज्ञेश्वर भगवान्‌ले (अवश्य नै)
पुत्रं = पुत्र
दास्यति = दिनुहुनेछ

वाक्यार्थ– हे राजा ! तपाईंको कल्याण होस् ! देवताहरूले यज्ञमा भाग लेऊन् भन्ने चाहनुहुन्छ भने पहिले आफूलाई सुसन्तानयुक्त बनाउनुहोस्, यसको लागि यज्ञ गर्नुहोस्। पुत्रको कामना राखेर पूजा गर्ने तपाईंलाई यज्ञेश्वर भगवान्‌ले अवश्य नै पुत्र दिनुहुनेछ।

तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः।
यद् यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥ ३३ ॥

पदार्थ–

यत् = जब
अपत्याय = सन्तानका लागि
साक्षात् = साक्षात्
यज्ञपुरुषः = यज्ञपुरुष
हरिः = भगवान् श्रीहरि
वृतः = आवाहन गरिनुहुन्छ
तथा = त्यस वेला
दिवौकसः = देवताहरूले (आफैं)

स्वभागधेयानि = आ-आफ्नो भाग
ग्रहीष्यन्ति = ग्रहण गर्नेछन्

वाक्यार्थ– जब सन्तानका लागि साक्षात् यज्ञपुरुष भगवान् श्रीहरिको आवाहन गरिन्छ त्यस वेला देवताहरूले आफैँ आ-आफ्नो भाग ग्रहण गर्नेछन्।

तांस्तान् कामान् हरिर्दद्याद् यान् यान् कामयते जनः।
आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः॥ ३४॥

पदार्थ–

जनः = भक्तजन
यान् यान् = जे-जे
कामान् = वस्तु
कामयते = चाहन्छ
हरिः = भगवान् श्रीहरि
(उसलाई)
तान् तान् = त्यही-त्यही वस्तु
दद्यात् = दिनुहुन्छ
यथा = जसरी (जुन भावनाले)
एषः = यी भगवान् श्रीहरि
आराधितः = आराधना गरिनुहुन्छ
पुंसां = मानिसहरूलाई
तथा एव = त्यही किसिमको
फलोदयः = फलप्राप्ति हुन्छ

वाक्यार्थ– भक्तजन जे-जे वस्तु चाहन्छ भगवान् श्रीहरि उसलाई त्यही-त्यही वस्तु दिनुहुन्छ। जुन भावनाले भगवान् श्रीहरि आराधना गरिनुहुन्छ मानिसहरूलाई त्यही किसिमको फलप्राप्ति हुन्छ।

इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये।
पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे॥ ३५॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
तस्य = ती
राज्ञः = राजा अङ्गलाई
प्रजातये = सन्तानप्राप्ति गराउने
व्यवसिताः = निश्चय गरेर
विप्राः = ब्राह्मणहरूले
शिपिविष्टाय = यज्ञरूपमा रहनुहुने
विष्णवे = भगवान् विष्णुका लागि
पुरोडाशं = पुरोडाश (चरुविशेष)
निरवपन् = हवन गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार ती राजा अङ्गलाई सन्तानप्राप्ति गराउने उद्देश्यले ब्राह्मणहरूले यज्ञरूपमा रहनुहुने भगवान् विष्णुका लागि पुरोडाश (चरुविशेष) हवन गरे।

तस्मात् पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलाम्बरः।
हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम्॥ ३६॥

पदार्थ–

तस्मात् = (हवन गर्नेबित्तिकै) त्यस अग्निकुण्डबाट
हेममाली = सुनको माला र
अमलाम्बरः = सफा वस्त्र धारण गरेका
पुरुषः = एकजना पुरुष
हिरण्मयेन पात्रेण = सुनको भाँडामा
सिद्धम् = पाकेको

पायसम् = खिर	**आदाय** = लिएर	**उत्तस्थौ** = प्रकट भए

वाक्यार्थ– हवन गर्नेबित्तिकै त्यस अग्निकुण्डबाट सुनको माला र सफा वस्त्र धारण गरेका एकजना पुरुष सुनको भाँडामा पाकेको खिर लिएर प्रकट भए।

स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनम्।

अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात् पत्न्या उदारधीः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

उदारधीः = उदारबुद्धि भएका	**ओदनम्** = (उक्त सुनको भाँडाबाट) खिर	**मुदा युक्तः** = प्रसन्नतापूर्वक
सः राजा = ती राजा अङ्गले	**गृहीत्वा** = लिएर (त्यसलाई आफूले)	**पत्न्यै** = पत्नी सुनीथालाई
विप्रानुमतः = ब्राह्मणको अनुमति लिएर	**अवघ्राय** = सुँघिसकेपछि	**प्रादात्** = दिए
अञ्जलिना = आफ्नो अञ्जलिले		

वाक्यार्थ – उदारबुद्धि भएका ती राजा अङ्गले ब्राह्मणको अनुमति लिएर उक्त सुनको भाँडाबाट अञ्जलिमा खिर लिए र त्यसलाई आफूले सुँघिसकेपछि प्रसन्नतापूर्वक पत्नी सुनीथालाई दिए।

सा तत् पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे।

गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

अप्रजा = सन्तति नभएकी	**प्राश्य** = खाएपछि	**आदधे** = धारण गरिन् र
सा राज्ञी = ती सुनीथा रानीले	**वै** = निश्चय नै	**काले उपावृत्ते** = समय पुगेपछि
पुंसवनं = पुत्र दिने	**पत्युः** = आफ्ना पतिबाट	**कुमारं** = छोरो
तत् = त्यो खिर	**गर्भं** = गर्भ	**सुषुवे** = जन्माइन्

वाक्यार्थ– सन्तति नभएकी सुनीथा रानीले पुत्र दिने त्यो खिर खाएपछि आफ्ना पतिबाट गर्भ धारण गरिन् र समय पुगेपछि छोरो जन्माइन्।

स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः।

अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

सः = त्यो	**अधर्मांशोद्भवं** = अधर्मको अंशबाट उत्पन्न भएका आफ्ना	**अनुव्रतः** = अनुसरण गर्ने गर्दथ्यो
पुरुषः = पुरुष	**मातामहम्** = मातामह (मावलीतर्फका हजुरबा)	**तेन** = त्यसैले (पछि ऊ पनि)
बाले एव = बाल्यावस्थादेखि नै	**मृत्युं** = मृत्युको (स्वभाव)	**अधार्मिकः** = अधार्मिक
		अभवत् = भयो

वाक्यार्थ– त्यो पुरुष बाल्यावस्थादेखि नै अधर्मको अंशबाट उत्पन्न भएका आफ्ना मातामह मृत्युको स्वभाव अनुसरण गर्ने गर्दथ्यो, त्यसैले पछि ऊ पनि अधार्मिक भयो।

स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः।

हन्त्यसाधुर्मृगान् दीनान् वेनोऽसावित्यरौज्जनः॥ ४०॥

पदार्थ–

वनगोचरः = वनमा बस्ने	**शरासनम्** = धनुषबाण	देख्ने बित्तिकै)
मृगयुः = व्याधाजस्तै गरी	**उद्यम्य** = उठाएर	**जनः** = नगरवासी मानिस
सः = त्यो	**दीनान्** = निरपराध	**असौ इति** = यो वेन हो, यो
असाधुः = दुष्ट बालक	**मृगान्** = मृगहरूलाई	यहाँ आयो भनेर
वेनः = वेन	**हन्ति** = मार्दथ्यो (यसैले उसलाई	**अरौत्** = कराउँथ्यो

वाक्यार्थ– त्यो दुष्ट बालक वेन वनमा गएर व्याधाजस्तै गरी धनुषबाण उठाएर निरपराध मृगहरूलाई मार्दथ्यो। यसैले उसलाई देख्ने बित्तिकै नगरवासी मानिस 'यो वेन हो, यो यहाँ आयो !' भनेर कराउँथे।

आक्रीडे क्रीडतो बालान् वयस्यानतिदारुणः।

प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत्॥ ४१॥

पदार्थ–

अतिदारुणः = अत्यन्त क्रूर	**क्रीडतः** = खेलिरहेका	**पशुमारम्** = पशुलाई जस्तै
निरनुक्रोशः = निर्दयी त्यस वेनले	**वयस्यान्** = आफूसमानका	**प्रसह्य** = बलपूर्वक
आक्रीडे = खेलमैदानमा	**बालान्** = बालकहरूलाई	**अमारयत्** = मार्दथ्यो

वाक्यार्थ– अत्यन्त क्रूर र निर्दयी त्यस वेनले खेलमैदानमा खेलिरहेका आफूसमानका बालकहरूलाई पशुलाई जस्तै गरी बलपूर्वक मार्दथ्यो।

तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः।

यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत् सुदुर्मनाः॥ ४२॥

पदार्थ–

तं = त्यस्तो	**विविधैः** = अनेक प्रकारका	**न कल्पः** = सकेनन् (त्यसपछि
खलं = दुष्ट	**शासनैः** = पिट्नु, फकाउनु आदि	उनी)
पुत्रं = छोरालाई	अनुशासनद्वारा पनि	**भृशम्** = अत्यन्त
विचक्ष्य = देखेर	**यदा** = जब	**सुदुर्मनाः** = खिन्न
नृपः = राजा अङ्गले	**शासितुं** = सुधार्न	**आसीत्** = भए

वाक्यार्थ– त्यस्तो दुष्ट छोरालाई देखेर राजा अङ्गले अनेक प्रकारका पिट्नु, फकाउनु आदि अनुशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न उपायद्वारा पनि जब उसलाई सुधार्न सकेनन् त्यसपछि उनी अत्यन्त खिन्न भए।

प्रायेणाभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिनः।
कदपत्यभृतं दुःखं ये न विन्दन्ति दुर्भरम्॥ ४३॥

पदार्थ–

(राजा अङ्ग मनमनै सोच्न थाले)
ये = जो
गृहमेधिनः = गृहस्थहरू
अप्रजाः = सन्ततिहीन छन्
(उनीहरूद्वारा)
प्रायेण = विशेष गरेर
देवः = भगवान्
अभ्यर्चितः = पूजित भएको हुनुपर्दछ (यसैले)
ये = उनीहरू
कदपत्यभृतं = कुसन्तानबाट प्राप्त हुने
दुर्भरम् = असह्य
दुःखं = दुःख
न विन्दन्ति = पाउँदैनन्

वाक्यार्थ– राजा अङ्ग मनमनै सोच्न थाले– 'जो गृहस्थहरू सन्ततिहीन छन् उनीहरूले विशेष गरेर भगवान्लाई पूजा गरेको हुनुपर्दछ, यसैले उनीहरू कुसन्तानबाट प्राप्त हुने असह्य दुःख पाउँदैनन्'।

यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान् नृणाम्।
यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनन्तकः॥ ४४॥
कस्तं प्रजापदेशं वै मोहबन्धनमात्मनः।
पण्डितो बहु मन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः॥ ४५॥

पदार्थ–

यतः = जुन कुसन्तानबाट
नृणाम् = मानिस (पिता)को
पापीयसी कीर्तिः = कुयश फैलन्छ र
महान् = ठुलो
अधर्मः च = अधर्म पनि हुन्छ
यतः = जुन कुसन्तानबाट
सर्वेषां = सबैसँग
विरोधः = विरोध हुन्छ
यतः = जुन कुसन्तानबाट
अनन्तकः = अन्त्यहीन
आधिः = मानसिक चिन्ता उत्पन्न हुन्छ
यत् = जुन कुसन्तानबाट
गृहाः = घरसम्बन्धी
अर्थाः = सम्पूर्ण पदार्थहरू
क्लेशदाः = दुःखदायी बन्दछन्
तं = त्यस्तो
आत्मनः = आफूलाई
मोहबन्धनम् = मोहबन्धनमा पार्ने
प्रजापदेशं = तथाकथित सन्तानलाई
वै = निश्चय नै
कः = कुन
पण्डितः = विवेकी मान्छेले
बहु मन्येत = राम्रो मान्ला

वाक्यार्थ– जुन कुसन्तानबाट पिताको कुयश फैलन्छ, ठुलो अधर्म हुन्छ, सबैसँग विरोध हुन्छ, अन्त्यहीन मानसिक चिन्ता उत्पन्न हुन्छ, घरसम्बन्धी सम्पूर्ण पदार्थहरू दुःखदायी बन्दछन्,

आफूलाई मोहबन्धनमा पार्ने त्यस्तो तथाकथित सन्तानलाई कुन विवेकी पुरुषले राम्रो मान्ला ?

कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात् ।
निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

शुचां = विरहमा शोकको
पदात् = आश्रय भएका (शोक पैदा गर्ने)
सदपत्यात् = सुसन्तानभन्दा
कदपत्यं = कुसन्तानलाई नै
वरं = राम्रो
मन्ये = मान्दछु
यत् = किनभने कुसन्तानबाट
गृहाः = घरसम्बन्धी सम्पूर्ण पदार्थ
क्लेशनिवहाः = दुःखप्रद बन्दछन् (यसैले)
मर्त्यः = मानिस
गृहात् = घरबाट सजिलै
निर्विद्येत = विरक्त हुन सक्दछ

वाक्यार्थ– विरहमा शोक पैदा गर्ने सुसन्तानभन्दा कुसन्तानलाई नै राम्रो मान्दछु किनभने कुसन्तानबाट घरसम्बन्धी सम्पूर्ण पदार्थ दुःखप्रद बन्दछन्, यसैले मानिस घरबाट सजिलै विरक्त हुन सक्दछ।

एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहा-
न्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ।
अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृभि-
र्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्ताम् ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार सोच्दासोच्दै
निर्विण्णमनाः = खिन्न भएका
अलब्धनिद्रः = निदाउन नसकेका
सः = ती
नृपः = राजा अङ्ग
निशीथे = आधा रातको समयमा
उत्थाय = उठेर
प्रसुप्ताम् = सुतेकी
वेनसुवं = वेनकी माता सुनीथालाई त्यहीँ
हित्वा = छोडी
नृभिः = मानिसहरूले
अनुपलक्षितः = थाहा नपाउने गरी
महोदयोदयात् = ठुलो ऐश्वर्यसम्पन्न
गृहात् = राजमहलबाट (निक्लेर वनतर्फ)
गतः = प्रस्थान गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार सोच्दासोच्दै खिन्न भएका राजा अङ्ग रातभर निदाउन सकेनन्। उनी आधा रातको समयमा उठेर सुतिरहेकी पत्नी सुनीथा (वेनकी आमा)लाई त्यहीँ छोडी मानिसहरूले थाहा नपाउने गरी ठुलो ऐश्वर्यसम्पन्न राजमहलबाट निक्लेर वनतर्फ प्रस्थान गरे।

विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः

पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः।
विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा
यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः॥ ४८॥

पदार्थ–

निर्विद्य = विरक्त भएर
पतिं = राजा अङ्ग
गतं = वन गएको
विज्ञाय = थाहा पाई
अतिशोककातराः = अत्यन्त शोकाकुल भएका
प्रजाः = सम्पूर्ण प्रजा
पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः = पुरोहित, मन्त्री र मित्रगणहरू
यथा = जसरी
कुयोगिनः = योगको यथार्थ रहस्य नजान्ने योगीहरू
निगूढं = हृदयमा रहनुहुने
पुरुषं = भगवान्लाई (बाहिर खोज्दछन्, त्यसै गरी)
उर्व्याम् = पृथिवीमा (उनको)
विचिक्युः = खोजी गर्न थाले

वाक्यार्थ– विरक्त भएर राजा अङ्ग वन गएको थाहा पाई सम्पूर्ण प्रजा, पुरोहित, मन्त्री र मित्रगण आदि अत्यन्त शोकाकुल भए। जसरी योगको यथार्थ रहस्य नजान्ने योगीहरू हृदयमा रहनुहुने भगवान्लाई बाहिर खोज्दछन् त्यसै गरी उनीहरूले पृथिवीमा राजाको खोजी गर्न थाले।

अलक्षयन्तः पदवीं प्रजापते-
र्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीम्।
ऋषीन् समेतानभिवन्द्य साश्रवो
न्यवेदयन् पौरव भर्तृविप्लवम्॥ ४९॥

पदार्थ–

पौरव = हे विदुरजी
प्रजापतेः = राजा अङ्ग गएको
पदवीं = बाटो
अलक्षयन्तः = थाहा नपाउँदा
हतोद्यमाः = निराश भएका
ते = ती प्रजा, मन्त्री र मित्रहरूले
पुरीम् = नगरमा
प्रत्युपसृत्य = फर्किएर
समेतान् = एकत्रित भएर रहेका
ऋषीन् = ऋषिहरूलाई
अभिवन्द्य = अभिवादन गरी
साश्रवः = आँखाभरि आँसु पारेर
भर्तृविप्लवम् = राजा नभेटिएको वृत्तान्त
न्यवेदयन् = सुनाए

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! राजा अङ्ग गएको बाटो थाहा नपाउँदा निराश भएका ती प्रजा, मन्त्री र मित्रहरू नगरमा फर्के र त्यहाँ उनीहरूले एकत्रित भएर रहेका ऋषिहरूलाई अभिवादन गरी आँखाभरि आँसु पारेर राजा नभेटिएको वृत्तान्त सुनाए।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

वेन राजाको कथा

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ।

गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यन्तः पशुसाम्यताम् ॥ १ ॥

वीर मातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ।

प्रकृत्यसम्मतं वेनमभ्यषिञ्चन् पतिं भुवः ॥ २ ॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर विदुरजी
लोकानां = सबै प्राणीहरूको
क्षेमदर्शिनः = कल्याण देख्न चाहने
ते = ती
भृग्वादयः = भृगु आदि
ब्रह्मवादिनः = ब्रह्मज्ञानी
मुनयः = मुनिहरूले
गोप्तरि = (राजा अङ्गभन्दा पछि) पृथ्वीको रक्षा गर्ने व्यक्ति
असति = नभएकाले
नृणां = मानिसहरूको व्यवहार
पशुसाम्यताम् = पशुको जस्तै भएको
वै = नै
पश्यन्तः = देखेर
सुनीथां = सुनीथा नाम गरेकी
मातरम् = आमालाई
आहूय = बोलाएर
प्रकृत्यसम्मतं = भारदारहरूको असहमति हुँदाहुँदै पनि
वेनम् = वेनलाई
भुवः = पृथिवीको
पतिं = अधिपति (राजा)को रूपमा
अभ्यषिञ्चन् = अभिषेक गरे

वाक्यार्थ– हे वीर विदुरजी ! सबै प्राणीहरूको कल्याण देख्न चाहने ती ब्रह्मज्ञानी भृगु आदि मुनिहरूले राजा अङ्गभन्दा पछि पृथ्वीको रक्षा गर्ने व्यक्ति नभएकाले मानिसहरूको व्यवहार पशुको जस्तै भएको देखेर वेनकी आमा सुनीथालाई बोलाएर भारदारहरूको असहमति हुँदाहुँदै पनि वेनलाई पृथिवीको राजाको रूपमा अभिषेक गरे।

श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनम् ।

निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

अत्युग्रशासनम् = ज्यादै कडा शासन भएको
वेनम् = वेन
नृपासनगतं = राजसिंहासनमा अभिषिक्त भएको कुरा
श्रुत्वा = सुनेर

सर्पत्रस्ताः = सर्पदेखि डराएका	**इव** = जस्तै	**सद्यः** = तत्काल
आखवः = मुसाहरू	**दस्यवः** = चोर-डाँकाहरू	**निलिल्युः** = लुके

वाक्यार्थ– ज्यादै कडा शासक वेन राजसिंहासनमा अभिषिक्त भएको कुरा सुनेर सर्पदेखि डराएका मुसाहरू जस्तै चोर-डाँकाहरू तत्काल लुके।

स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः।
अवमेने महाभागान् स्तब्धः सम्भावितः स्वतः॥ ४॥

पदार्थ–

आरूढनृपस्थानः = राजसिंहासनमा बसेको	**उन्नद्धः** = मातेको	**सः** = त्यो वेनले
अष्टविभूतिभिः = आठ लोकपालहरूको ऐश्वर्यले	**स्तब्धः** = अशिष्ट	**महाभागान्** = मान्यजनहरूलाई
	स्वतः सम्भावितः = आफैँ मपाईं भन्दै हिँडेको	**अवमेने** = अवहेलना गऱ्यो

वाक्यार्थ– राजसिंहासनमा बसेको, आठ लोकपालहरूको ऐश्वर्यले मातेको, अशिष्ट र आफैँ मपाईं भन्दै हिँडेको त्यस वेनले मान्यजनहरूलाई अवहेलना गऱ्यो।

टिप्पणी– इन्द्र, अग्नि, यमराज, निर्ऋति, वरुण, वायु, कुबेर, ईशान यिनीहरू क्रमशः पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर र ईशान यी आठ दिशाका लोकपाल हुन्।

एवं मदान्ध उत्सिक्तो निरङ्कुश इव द्विपः।
पर्यटन् रथमास्थाय कम्पयन्निव रोदसी॥ ५॥
न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्विजाः क्वचित्।
इति न्यवारयद् धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः॥ ६॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार	**आस्थाय** = चढेर	**न होतव्यं** = हवन नगर्नू
उत्सिक्तः = मात्तिएको	**रोदसी** = पृथिवी र आकाश	**इति** = यस्तो आदेश
मदान्धः = घमण्डले अन्धो भएको (त्यो वेनले)	**कम्पयन् इव** = थर्काएझैँ गर्दै	**भेरीघोषेण** = ढोल पिटाएर घोषणा गर्दै
निरङ्कुशः = छाडा भएको	**पर्यटन्** = घुम्दै	**धर्मं** = धर्मकर्महरू
द्विपः = हात्ती	**द्विजाः** = द्विजातिहरूले	**सर्वशः** = पूरै
इव = झैँ	**क्वचित्** = कतै पनि	**न्यवारयत्** = रोक्न थाल्यो
रथम् = रथमा	**न यष्टव्यं** = यज्ञ नगर्नू	
	न दातव्यं = दान नगर्नू	

वाक्यार्थ– यसप्रकार मात्तिएर भैँमा न भाँडामा भएको, घमण्डले अन्धो भएको त्यो वेन छाडा भएको हात्ती झैँ भएर रथमा चढेर पृथिवी र आकाशलाई नै थर्काएझैँ गरी घुम्न थाल्यो। द्विजातिहरूले कतै पनि यज्ञ नगर्नू, दान नगर्नू, हवन नगर्नू यस्तो आदेशको ढोल पिटाएर घोषणा गर्दै उसले धर्मकर्महरू पूरै रोक्न थाल्यो।

वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम्।
विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्त्रिणः॥ ७॥

पदार्थ–

सत्त्रिणः = सधैँ यज्ञानुष्ठान गर्ने	**विचेष्टितम्** = अत्याचार	**विमृश्य** = विचार गरेर
मुनयः = मुनिहरूले	**अवेक्ष्य** = देखेर	**कृपया** = कल्याणको भावनाले
दुर्वृत्तस्य = दुराचारी	**लोकव्यसनं** = लोकले भोग्नुपरेको दुःख, कष्ट आदि	**ऊचुः स्म** = भन्न लागे
वेनस्य = राजा वेनको		

वाक्यार्थ– सधैँ यज्ञानुष्ठान गर्ने मुनिहरूले दुराचारी राजा वेनको अत्याचार देखेर त्यसबाट लोकले भोग्नुपरेको दुःख, कष्ट आदि विचार गर्दै कल्याणको भावनाले एक-आपसमा कुरा गर्न लागे।

अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत्।
दारुण्युभयतो दीप्ते इव तस्करपालयोः॥ ८॥

पदार्थ–

अहो = अहो	**लोकस्य** = जनतालाई	**महत्** = ठुलो
उभयतः = दुबैतिर	**तस्करपालयोः** = चोर र राजाद्वारा	**व्यसनं** = कष्ट
दारुणि = दाउराहरू	**उभयतः** = दुबैतिरबाट	**प्राप्तं** = प्राप्त भयो
दीप्ते इव = बलेर आगो दन्केझैँ		

वाक्यार्थ– अहो ! दुबैतिर दाउराहरू बलेर आगो दन्केझैँ जनतालाई चोर र राजा दुबैतिरबाट ठुलो कष्ट प्राप्त भयो।

अराजकभयादेष कृतो राजातदर्हणः।
ततोऽप्यासीद् भयं त्वद्य कथं स्यात् स्वस्ति देहिनाम्॥ ९॥

पदार्थ–

अराजकभयात् = अराजकताको डरले	**अतदर्हणः** = राजा बन्न अयोग्य हुँदाहुँदै पनि	**एषः** = यो वेनलाई
		राजा = राजा

कृतः = बनाइयो (तर)
अद्य = आज
तु = त
ततः = राजा नहुँदाको अवस्था
भन्दा
अपि = पनि (बढी)
भयं = डर
आसीत् = भयो
देहिनाम् = प्राणीहरूको
स्वस्ति = कल्याण
कथं = कसरी
स्यात् = होला ?

वाक्यार्थ– अराजकताको डरले राजा बन्न अयोग्य हुँदाहुँदै पनि यो वेनलाई राजा बनाइयो तर आज राजा नहुँदाको अवस्थाभन्दा पनि बढी डर भयो, प्राणीहरूको कल्याण कसरी होला ?

अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत्।
वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसम्भवः ॥ १० ॥

पदार्थ–

सुनीथागर्भसम्भवः = सुनीथाको गर्भबाट उत्पन्न भएको
वेनः = वेन
प्रकृत्या एव = स्वभावैले
खलः = दुष्ट छ
(यसलाई राजा बनाउनु त)
अहेः = सर्पलाई
पयःपोषः = दूध खुवाउनु
इव = झैं
पोषकस्य = पोषण गर्नेवालाकै
निम्ति
अपि = पनि
अनर्थभृत् = अमङ्गलकारक हुने भयो

वाक्यार्थ– सुनीथाको गर्भबाट उत्पन्न भएको यो वेन स्वभावैले दुष्ट छ। यसलाई राजा बनाउनु त सर्पलाई दूध खुवाउनुझैं पोषण गर्नेवालाकै निम्ति पनि अमङ्गलकारक हुने भयो।

निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः।
तथापि सान्त्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत्॥ ११ ॥

पदार्थ–

प्रजापालः = प्रजाहरूको रक्षकका रूपमा
निरूपितः = नियुक्त गरिएको
सः = यो वेन
प्रजाः वै = प्रजाहरूलाई नै
जिघांसति = मार्न उद्यत भइरहेको छ
तथा अपि = तर पनि
अमुं = यो वेनलाई
सान्त्वयेम = सम्झाई–बुझाई गरौं
तत्पातकं = उसले गरेका अपराधको पापले
अस्मान् = हामीहरूलाई
न स्पृशेत् = नछोओस्

वाक्यार्थ– प्रजाहरूको रक्षकको रूपमा नियुक्त गरिएको यो वेन प्रजालाई नै मार्न उद्यत भइरहेको छ। तर पनि यो वेनलाई सम्झाई–बुझाई गरौं ता कि उसले गरेका अपराधको पापले हामीहरूलाई नछोओस्।

तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः।

सान्त्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ १२ ॥

पदार्थ–

तद्विद्वद्भिः = उसको दुष्ट स्वभावको विषयमा थाहा पाएका
अस्माभिः = हामीहरूद्वारा
वेनः = वेन
नृपः = राजा
कृतः = बनाइयो
यदि = यदि
सान्त्वितः = सम्झाउनका लागि भनिएका
नः = हाम्रो
वाचं = वाणीलाई
न ग्रहीष्यति = सुन्दैन (भने)
असद्वृत्तः = पापी र
अधर्मकृत् = अधर्मी (हो)

वाक्यार्थ– उसको दुष्ट स्वभावका विषयमा थाहा पाउँदा पाउँदै पनि हामीहरूले वेनलाई राजा बनायौँ। अब सम्झाउनका लागि भनिएका हाम्रो कुरा पनि यसले सुन्दैन भने यो पापी र अधर्मी हो।

लोकधिक्कारसन्दग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा।
एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ॥
उपव्रज्याब्रुवन् वेनं सान्त्वयित्वा च सामभिः ॥ १३ ॥

पदार्थ–

लोकधिक्कारसन्दग्धं = जनताहरूको धिक्कारले जलिरहेको (वेनलाई)
स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
दहिष्यामः = डढाउनेछौँ भन्ने
एवम् = यसप्रकार
अध्यवसाय = निश्चय गरेर
गूढमन्यवः = क्रोधलाई लुकाएका
मुनयः = ऋषिहरू
एनं = यो
वेनं = वेनको
उपव्रज्य = नजिकै गएर
सामभिः = मिठा वचनले
सान्त्वयित्वा च = सम्झाउँदै
अब्रुवन् = भन्न लागे

वाक्यार्थ– जनताहरूको धिक्कारले जलिरहेको वेनलाई हामी आफ्नो तेजले पूरै डढाउनेछौँ भन्ने विचार गरेर क्रोधलाई लुकाएका ऋषिहरू वेनको नजिकै गएर मिठा वचनले सम्झाउँदै उसलाई भन्न लागे।

मुनय ऊचुः (मुनिहरूले भने)

नृपवर्य निबोधैतद् यत् ते विज्ञापयाम भोः।
आयुःश्रीबलकीर्तीनां तव तात विवर्धनम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–

नृपवर्य = हे श्रेष्ठ राजा
भोः तात = हे प्रजाका मालिक
तव = तपाईंको

आयुःश्रीबलकीर्तीनां = आयु, सम्पत्ति, शक्ति र कीर्ति आदि	**यत्** = जुन कुरा	(त्यो)
विवर्धनम् = बढाउने	**ते** = तपाईंलाई	**निबोधत** = ध्यानपूर्वक सुन्नुहोस्
	विज्ञापयामः = हामी भन्दैछौँ	

वाक्यार्थ– हे श्रेष्ठ राजा ! हे प्रजाका मालिक ! तपाईंको आयु, सम्पत्ति, शक्ति र कीर्ति आदि बढाउने जुन कुरा हामी तपाईंलाई भन्दैछौँ त्यो ध्यानपूर्वक सुन्नुहोस्।

धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनःकायबुद्धिभिः।
लोकान् विशोकान् वितरत्यथानन्त्यमसङ्गिनाम्॥ १५॥

पदार्थ–

पुंसां = मानिसहरूका	**धर्मः** = धर्मले	**अथ** = त्यसै गरी (धर्मले)
वाङ्मनःकायबुद्धिभिः = वचन, मन, शरीर र बुद्धिद्वारा	**विशोकान्** = दुःखरहित	**असङ्गिनाम्** = निष्काम भाव भएका मुमुक्षुहरूलाई
आचरितः = गरिएको	**लोकान्** = स्वर्ग आदि लोक	**आनन्त्यम्** = मोक्ष पनि (दिन्छ)
	वितरति = दिन्छ	

वाक्यार्थ– मानिसहरूले वचन, मन, शरीर र बुद्धिद्वारा गरेको धर्मले दुःखरहित स्वर्ग आदि लोक दिन्छ, त्यसै गरी धर्मले निष्काम भाव भएका मुमुक्षुहरूलाई मोक्ष पनि दिन्छ।

विवरण– जसबाट अभ्युदय अर्थात् स्वर्ग आदि लोक र मोक्ष मिल्दछ त्यसैलाई धर्म भनिन्छ। तन, मन र वचनले गरिएका शास्त्रीय शुभ आचरणहरू नै धर्म हुन्। धर्मको फल दुई थरी हुने कुरा यस श्लोकले व्यक्त गरेको छ। कर्मको फलमा आसक्त भई कामनापूर्वक गरिने धर्माचरणले स्वर्ग आदि लोक प्रदान गर्दछ भने कर्मको फलमा आसक्त नभई असङ्ग भावले जो धर्मपालन गर्दछन् ती मनुष्यहरू मोक्ष समेत प्राप्त गर्दछन्। निष्काम भावले समस्त लौकिक र पारलौकिक कर्तव्यहरूको पालना गर्ने मान्छेको चित्त शुद्ध हुन्छ अनि वैराग्य आदि क्रमले ज्ञानपूर्वक मोक्षप्राप्ति हुन्छ।

स ते मा विनशेद् वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः।
यस्मिन् विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति॥ १६॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर	**ते** = तपाईंको कारणले	**नृपतिः** = राजा
प्रजानां = जनताहरूको	**मा विनशेत्** = नष्ट नहोस्	**ऐश्वर्यात्** = समृद्धिबाट
क्षेमलक्षणः = कल्याणरूप	**यस्मिन्** = जुन धर्म	**अवरोहति** = गिर्दछ
सः = त्यो धर्म	**विनष्टे** = नासियो भने	

वाक्यार्थ– हे वीर ! जनताहरूको कल्याणरूप धर्म तपाईंको कारणले नष्ट नहोस्। धर्म नासियो

भने राजा समृद्धिबाट गिर्दछ।

राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः।
रक्षन् यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते॥ १७॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
असाध्वमात्येभ्यः = दुष्ट मन्त्री, भ्रष्टाचारी कर्मचारी र
चोरादिभ्यः = चोरहरूबाट
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
रक्षन् = रक्षा गर्दै
यथा = जसरी (शास्त्रोक्त विधिले)
बलिं = कर
गृह्णन् = लिने
नृपः = राजाले
इह = यस जन्ममा र
प्रेत्य च = मृत्युपश्चात् पनि
मोदते = आनन्द प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– हे राजा ! जुन राजाले दुष्ट मन्त्री, भ्रष्टाचारी कर्मचारी र चोरहरूबाट प्रजाहरूलाई रक्षा गर्दै शास्त्रोक्त विधिले कर लिन्छ त्यसले यस जन्ममा र मृत्युपश्चात् पनि आनन्द प्राप्त गर्दछ।

यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान् यज्ञपूरुषः।
इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितैः॥ १८॥
तस्य राज्ञो महाभाग भगवान् भूतभावनः।
परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने॥ १९॥

पदार्थ–

महाभाग = हे महाभाग
यस्य = जसको
राष्ट्रे = राज्यमा र
पुरे = नगरहरूमा
च एव = पनि
वर्णाश्रमान्वितैः = वर्णाश्रम धर्मलाई पालन गर्ने
जनैः = प्रजाहरूद्वारा
स्वेन = आ-आफ्नो
धर्मेण = धर्म पालन गरेर
भगवान् = भगवान्
यज्ञपूरुषः = यज्ञपुरुष
इज्यते = पुजिनुहुन्छ
निजशासने = आफ्नो आज्ञामा
तिष्ठतः = रहेको
तस्य = त्यस
राज्ञः = राजाप्रति
विश्वात्मा = संसारको आत्मा
भूतभावनः = सम्पूर्ण प्राणीका मालिक
भगवान् = परमात्मा
परितुष्यति = प्रसन्न हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे महाभाग ! जसको राज्यमा र नगरहरूमा वर्णाश्रम धर्मलाई पालन गर्ने प्रजाहरू आ-आफ्नो धर्मको पालन गरेर भगवान् यज्ञपुरुषको पूजा गर्दछन्, आफ्नो आज्ञाको पालन गर्ने त्यस राजाप्रति संसारका आत्मा सम्पूर्ण प्राणीका मालिक परमात्मा प्रसन्न हुनुहुन्छ।

तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरे ।
लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरन्ति बलिमादृताः ॥ २० ॥

पदार्थ–

तस्मिन् = ती
जगताम् = संसारका
ईश्वरेश्वरे = मालिक ब्रह्मा आदि देवताका पनि आराध्यदेव भगवान्
तुष्टे = प्रसन्न हुनुभएपछि
अप्राप्यं = प्राप्त नहुने कुरा
किम् = के हुन्छ र
सपालाः = लोकपालहरूले सहित
आदृताः = आदर गरिएका
लोकाः = सम्पूर्ण लोकहरू
एतस्मै = यिनै भगवान्‌लाई
हि = निश्चय नै
बलिम् = उपहारहरू
हरन्ति = अर्पण गर्दछन्

वाक्यार्थ– ती संसारका मालिक ब्रह्मा आदि देवताका पनि आराध्यदेव भगवान् प्रसन्न हुनुभएपछि प्राप्त नहुने कुरा के हुन्छ र ? लोकपालहरूले सहित सम्पूर्ण आदर गरिएका लोकहरू यिनै भगवान्‌लाई नै उपहारहरू अर्पण गर्दछन्।

तं सर्वलोकामरयज्ञसङ्ग्रहं
त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयम् ।
यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते
राजन् स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ॥ २१ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
ते भवाय = तपाईंको उन्नतिका लागि
सर्वलोकामरयज्ञसङ्ग्रहं = सम्पूर्ण लोक, लोकपाल र यज्ञहरूका नियन्ता
त्रयीमयं = वेदस्वरूप
द्रव्यमयं = द्रव्यस्वरूप र
तपोमयम् = तपस्वरूप
तं = उहाँ भगवान् नारायणलाई
विचित्रैः = विभिन्न किसिमका
यज्ञैः = यज्ञहरूद्वारा
यजतः = आराधना गर्ने
स्वदेशान् = आफ्ना जनतालाई
अनुरोद्धुम् = अनुकूल काम गर्न
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! आफ्नो उन्नतिका लागि सम्पूर्ण लोक, लोकपाल र यज्ञहरूका नियन्ता, वेदस्वरूप, द्रव्यस्वरूप र तपस्वरूप भगवान् नारायणलाई विभिन्न किसिमका यज्ञहरूद्वारा आराधना गरिरहेका छन्। अतः तपाईंले त्यस्ता आफ्ना जनताको अनुकूल काम गर्नुपर्दछ।

यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभि-
र्वितायमानेन सुराः कला हरेः।
स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशन्ति वाञ्छितं
तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुम्॥ २२॥

पदार्थ–

वीर = हे पराक्रमी राजा
युष्मद्विषये = तपाईंको राज्यमा
द्विजातिभिः = द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य)हरूद्वारा
वितायमानेन = सम्पन्न गरिएका
यज्ञेन = यज्ञद्वारा
सुतुष्टाः = प्रसन्न भएका
स्विष्टाः = ज्यादै आदरणीय
हरेः = भगवान्का
कलाः = अंश भएका
सुराः = देवताहरूले
वाञ्छितं = हजुरले इच्छा गरेको कुरा
प्रदिशन्ति = प्रदान गर्दछन्
(अतः)
तद्धेलनं = ती द्विजातिहरूको तिरस्कार गर्ने
चेष्टितुम् = विचार गर्न
नार्हसि = सक्नुहुन्न

वाक्यार्थ– हे पराक्रमी राजा ! तपाईंको राज्यमा रहेका ब्राह्मण आदि द्विजातिले सम्पन्न गरेको यज्ञद्वारा प्रसन्न भएका भगवान्का अंशस्वरूप ज्यादै आदरणीय देवताहरूले हजुरले इच्छा गरेको कुरा प्रदान गर्दछन्, अतः ती द्विजातिहरूको तिरस्कार गर्ने विचारै नगर्नुहोस्।

वेन उवाच (वेनले भन्यो)

बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः।
ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते॥ २३॥

पदार्थ–

बत = बडा दुःखको कुरा छ
यूयं = तिमी मुनिहरू
बालिशाः = मूर्ख छौ
वा = अथवा
अधर्मे = अधर्मलाई
धर्ममानिनः = धर्म मानिरहेका छौ त्यसैले
ये = जो तिमीहरू
वृत्तिदं = आफ्नो अन्नदाता
पतिं = पति म राजा वेनलाई
हित्वा = छोडेर
जारं पतिम् = जार पति (नारायणलाई)
उपासते = भज्दछौ

वाक्यार्थ– बडा दुःखको कुरा छ, हे मुनिहरू ! तिमीहरू मूर्ख छौ। अधर्मलाई धर्म मानिरहेका छौ त्यसैले तिमीहरू आफ्नो अन्नदाता पति म राजा वेनलाई छोडेर जार पति जस्तो नारायणलाई भज्दछौ।

अवजानन्त्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरम्।
नानुविन्दन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च॥ २४॥

पदार्थ–

अमी = यी जो
मूढाः = मूर्खहरू
नृपरूपिणम् = राजारूपी
ईश्वरम् = ईश्वरलाई
अवजानन्ति = हेलाँ गर्दछन्
ते = तिनीहरूले
इह = यस
लोके = लोकमा र
परत्र = परलोकमा
च = पनि
भद्रम् = कल्याण
न अनुविन्दन्ति = प्राप्त गर्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– जो मूर्खहरू राजारूपी ईश्वरलाई हेलाँ गर्दछन् तिनीहरूले यस लोकमा र परलोकमा पनि कल्याण प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी।
भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषिताम्॥ २५॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
भर्तृस्नेहविदूराणां = आफ्नो पतिमा प्रेम नभएका
कुयोषिताम् = वेश्या स्त्रीको
जारे = परपुरुषमा आसक्ति हुन्छ
(त्यस्तै)
वः = तिमीहरूको
यत्र = जसमा
ईदृशी = यसप्रकारको
भक्तिः = भक्ति छ (त्यो)
यज्ञपुरुषः = यज्ञपुरुष
नाम = नाम गरेको
कः = को हो ?

वाक्यार्थ– आफ्नो पतिमा प्रेम नभएका वेश्या स्त्रीको परपुरुषमा आसक्ति भएको जस्तै तिमीहरूको जसप्रति यसप्रकारको भक्ति छ त्यो यज्ञपुरुष नाम गरेको को हो ?

विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः।
पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपाम्पतिः॥ २६॥
एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः।
देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः॥ २७॥

पदार्थ–

विष्णुः = विष्णु
विरिञ्चः = ब्रह्मा
गिरिशः = महादेव
इन्द्रः = इन्द्र
वायुः = वायु
यमः = यमराज

रविः = सूर्य
पर्जन्यः = मेघ
धनदः = कुबेर
सोमः = चन्द्रमा
क्षितिः = पृथ्वी
अग्निः = अग्नि
अपाम्पतिः = जलदेव वरुण
एते च = यिनीहरू र
अन्ये च = अरू पनि
वरशापयोः = वर र श्राप दिन समर्थ
विबुधाः = सबै देवताहरू
नृपतेः = राजाको
देहे = शरीरमा
भवन्ति = रहेका हुन्छन्, त्यसैले
प्रभवः = शक्तिशाली
नृपः = राजा
सर्वदेवमयः = सर्वदेवस्वरूप नै हुन्छ

वाक्यार्थ— विष्णु, ब्रह्मा, महादेव, इन्द्र, वायु, यमराज, सूर्य, मेघ, कुबेर, चन्द्रमा, पृथ्वी, अग्नि, जलदेव वरुण, यिनीहरू र अरू पनि वर दिन र श्राप दिन समर्थ सबै देवताहरू राजाको शरीरमा रहेका हुन्छन्। त्यसैले शक्तिशाली राजा सर्वदेवस्वरूप नै हुन्छ।

तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः।
बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान्॥ २८॥

पदार्थ—
तस्मात् = त्यसकारण (राजा देवस्वरूप हुने भएकाले)
विप्राः = हे ब्राह्मणहरू
गतमत्सराः = ईर्ष्यारहित भएर
कर्मभिः = विभिन्न कर्महरूद्वारा
मां = मलाई नै
यजध्वं = पूजा गर
बलिं च = उपहार (कर) पनि
मह्यं = मलाई नै
हरत = चढाओ
मत्तः = मभन्दा
अन्यः = अर्को
अग्रभुक् = अगाडि पूजा गरिनुपर्ने
पुमान् = पुरुष
कः = को छ र

वाक्यार्थ— त्यसकारण, हे ब्राह्मणहरू ! ईर्ष्यारहित भएर विभिन्न कर्महरूद्वारा मलाई नै पूजा गर, उपहार (कर) पनि मलाई नै चढाओ, मभन्दा अर्को अगाडि पूजा गरिनुपर्ने पुरुष को छ र ? कोही छैन।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः।
अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमङ्गलः॥ २९॥

पदार्थ—
इत्थं = यसप्रकार
विपर्ययमतिः = बुद्धि भ्रष्ट भएको
पापीयान् = अत्यन्त पापी
उत्पथं गतः = कुमार्गगामी
भ्रष्टमङ्गलः = पुण्य क्षीण भइसकेको वेनले
अनुनीयमानः = मुनिहरूद्वारा प्रार्थना गरिँदा पनि

तद्याच्ञां = मुनिहरूको	प्रार्थनाअनुसारको काम	**न चक्रे** = गरेन

वाक्यार्थ– यसप्रकार बुद्धि भ्रष्ट भएको, अत्यन्त पापी, कुमार्गगामी, पुण्य क्षीण भइसकेको वेनले मुनिहरूद्वारा प्रार्थना गरिँदा पनि मुनिहरूको प्रार्थनाअनुसारको काम गरेन।

इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना ।

भग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥ ३० ॥

पदार्थ–

विदुर = हे विदुरजी	भएपछि	**द्विजाः** = द्विज ऋषिहरू
इति = यसप्रकार	**पण्डितमानिना** = अहङ्कारी	**तस्मै** = त्यस वेनमाथि
भव्ययाच्ञायां = विनम्रतापूर्वक आफूहरूले गरेको अनुरोध	**तेन** = त्यस वेनद्वारा	**चुक्रुधुः** = रिसाए
भग्नायां = खण्डित वा निरर्थक	**असत्कृताः** = तिरस्कार गरिएका	
	ते = ती	

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यसप्रकार विनम्रतापूर्वक आफूहरूले गरेको प्रार्थना खण्डित वा निरर्थक भएपछि अहङ्कारी त्यस वेनद्वारा तिरस्कार गरिएका ती द्विज ऋषिहरू वेनमाथि ज्यादै रिसाए।

हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ।

जीवञ्जगदसावाशु कुरुते भस्मसाद् ध्रुवम् ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

पापः = पापमय	मार्नुपर्छ (किनभने)	**जगत्** = संसारलाई
प्रकृतिदारुणः = स्वभावैले कठोर	**ध्रुवम्** = निश्चय नै	**आशु** = छिट्टै
एषः = यस वेनलाई	**असौ** = यो दुष्ट वेन	**भस्मसात्** = खरानी
हन्यतां हन्यताम् = जसरी पनि	**जीवन्** = बाँचिरह्यो भने	**कुरुते** = बनाइदिन्छ

वाक्यार्थ– पापमय र स्वभावैले कठोर भएको यस वेनलाई जसरी पनि मार्नुपर्छ किनभने यो दुष्ट वेन बाँचिरह्यो भने यसले संसारलाई छिट्टै खरानी बनाइदिन्छ।

नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनम् ।

योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दत्यनपत्रपः ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

असद्वृत्तः = दुराचारी	बस्न	**अनपत्रपः** = लाज नभएको
अयम् = यो वेन	**न अर्हति** = कत्ति पनि योग्य	**यः** = जो यो वेन
नरदेववरासनम् = राजसिंहासनमा	छैन (किनभने)	**अधियज्ञपतिं** = यज्ञपति

विष्णुं = भगवान् विष्णुलाई

विनिन्दति = निन्दा गर्दछ

वाक्यार्थ– दुराचारी यो वेन राजसिंहासनमा बस्न कत्ति पनि योग्य छैन। किनभने लाज नभएको यो वेन यज्ञपति भगवान् विष्णुलाई निन्दा गर्दछ।

को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम्।

प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः॥ ३३॥

पदार्थ–

यदनुग्रहभाजनः = जुन भगवान्को अनुग्रहको पात्र भएर
ईदृशम् = यसप्रकारको
ऐश्वर्यं = श्रीसम्पत्ति
प्राप्तः = प्राप्त भएको छ
एनं = ती परमपुरुष भगवान्लाई
अशुभम् = पापी
एकम् = एउटा
वेनम् = वेन
ऋते = बाहेक
कः = कसले
वा = चाहिँ
परिचक्षीत = निन्दा गर्ला

वाक्यार्थ– जुन भगवान्को अनुग्रहले यसप्रकारको श्रीसम्पत्ति प्राप्त भएको छ तिनै परमपुरुष भगवान्लाई यो पापी एउटा वेन बाहेक अरू कसले निन्दा गर्ला ?

इत्थं व्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः।

निजघ्नुर्हुङ्कृतैर्वेनं हतमच्युतनिन्दया॥ ३४॥

पदार्थ–

इत्थं = यसप्रकार
हन्तुम् = वेनलाई नाश गर्नका लागि
व्यवसिताः = तयार भएका
रूढमन्यवः = उग्र क्रोधले युक्त भएका
ऋषयः = ऋषिहरूले
अच्युतनिन्दया = भगवान् नारायणको निन्दा गर्नाले
हतम् = पहिले नै मरिसकेको
वेनं = वेनलाई
हुङ्कृतैः = हुङ्कारद्वारा नै
निजघ्नुः = नष्ट गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार वेनलाई नाश गर्नका लागि तयार भएका, ज्यादै रिसाएका ऋषिहरूले भगवान् नारायणको निन्दा गर्नाले पहिले नै मरिसकेको वेनलाई हुङ्कारद्वारा नै नष्ट गरे।

ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरम्।

सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती॥ ३५॥

पदार्थ–

शोचती = (छोरो मर्नाले) अत्यन्त शोक गरिरहेकी
सुनीथा = वेनकी आमा सुनीथाले
ऋषिभिः = ऋषिजनहरू
स्वाश्रमपदं = आ-आफ्नो

आश्रममा
गते = फर्किएपछि
पुत्रकलेवरम् = आफ्नो छोराको मृत शरीरलाई
विद्यायोगेन = मन्त्र, योग आदिको बलले
पालयामास = सुरक्षित राखिन्

वाक्यार्थ– छोरो मर्नाले अत्यन्त शोक गरिरहेकी वेनकी आमा सुनीथाले ऋषिजनहरू आ–आफ्नो आश्रममा फर्किएपछि आफ्नो छोराको मृत शरीरलाई मन्त्र, योग आदिको बलले सुरक्षित राखिन्।

एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः।
हुत्वाग्नीन् सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे॥ ३६॥

पदार्थ–
एकदा = एकदिन
ते = वेनलाई नष्ट गर्ने ती
मुनयः = ऋषिहरू
तु = चाहिँ
सरस्वत्सलिलाप्लुताः = सरस्वती नदीको पवित्र जलमा स्नान गरेर
अग्नीन् = विभिन्न अग्निमा
हुत्वा = होम गरिसकेर
सरित्तटे = नदीको तटमा
उपविष्टाः = बसेर
सत्कथाः = भगवान्का राम्रा–राम्रा कथाहरू
चक्रुः = भनिरहेका थिए

वाक्यार्थ– एकदिन वेनलाई नष्ट गर्ने ती ऋषिहरू सरस्वती नदीको पवित्र जलमा स्नान गरेर विभिन्न अग्निमा होम गरिसकेपछि नदीको तटमा बसेर भगवान्का राम्रा–राम्रा कथाहरू भनिरहेका थिए।

वीक्ष्योत्थितांस्तदोत्पातानाहुर्लोकभयङ्करान्।
अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः॥ ३७॥

पदार्थ–
तदा = त्यसै वेला
लोकभयङ्करान् = लोकमा आतङ्क फैलाउने
उत्पातान् = उपद्रवहरू
उत्थितान् = उत्पन्न भएको
वीक्ष्य = देखेर
अनाथायाः = रक्षक (राजा) विहीन भएकी
भुवः = पृथिवीको
अपि = कहीँ कतै
दस्युभ्यः = चोर–डाँकाहरूबाट
अभद्रम् = अमङ्गल
न भवेत् = नहोस् भनेर
आहुः = भने

वाक्यार्थ– त्यसै वेला लोकमा आतङ्क फैलाउने उपद्रवहरू उत्पन्न भएको देखेर रक्षक वा राजा विहीन भएकी पृथिवीमा कहीँ कतै चोर–डाँकाहरूबाट अमङ्गल नहोस् भनेर उनीहरूले भने।

एवं मृशन्त ऋषयो धावतां सर्वतोदिशम्।

पांसुः समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुम्पताम्॥ ३८॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
ऋषयः = ऋषिहरूले
मृशन्तः = विचार गर्दा-गर्दै
अभिलुम्पताम् = (राजा नभएकाले) मनपरी लुटपाट गर्ने
सर्वतोदिशम् = (सबैतिर) जता मन लाग्यो त्यतै
धावतां = दौडिरहेका
चोराणाम् = चोरहरूको कारण
भूरिः = धेरै
पांसुः = धुलो
समुत्थितः = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार ऋषिहरूले विचार गर्दा-गर्दै राजा नभएकाले मनपरी लुटपाट गरिरहेका र सबैतिर जता मन लाग्यो त्यतै दौडिरहेका चोरहरूको कारण धेरै धुलो उँड्यो।

तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुम्पताम्।
भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसताम्॥ ३९॥
चोरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकम्।
लोकान्नावारयञ्छक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः॥ ४०॥

पदार्थ–

तस्मिन् = त्यो
भर्तरि = राज्यको रक्षक वेन
उपरते = मरेपछि
वसु = धनसम्पत्ति
लुम्पताम् = लुटपाट गर्ने तथा
अन्योन्यं च = एक-आपसमा
जिघांसताम् = मारामार गर्ने
लोकस्य = मानिसहरूको
तत् = त्यो
उपद्रवम् = उपद्रो र
अराजकम् = अराजक
चोरप्रायं = चोरको बिगबिगी बढेको
जनपदं = बस्ती
हीनसत्त्वम् = सदाचारहीन बनेको
आज्ञाय = जानेर
लोकान् = ती मानिसहरूलाई
शक्ताः = नाश गर्न समर्थ
अपि = भएर पनि
तद्दोषदर्शिनः = तिनीहरूलाई मार्दा पाप लाग्छ कि भन्ने ठानेर
न अवारयन् = तिनीहरूलाई रोकेनन्

वाक्यार्थ– राज्यको रक्षक त्यो वेन मरेपछि धनसम्पत्ति लुटपाट गर्ने तथा एक-आपसमा मारामार गर्ने मानिसहरूको त्यो उपद्रो र अराजक अवस्था, चोरको बिगबिगी बढेको र बस्ती सदाचारहीन बनेको जानेर पनि ती मानिसहरूलाई नाश गर्न समर्थ व्यक्तिहरूले तिनीहरूलाई मार्दा पाप लाग्छ कि भन्ने ठानेर तिनीहरूलाई रोकेनन्।

ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः।
स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात् पयो यथा॥ ४१॥

पदार्थ–

समदृक् = सबैमा समान दृष्टिले हेर्ने र
शान्तः = शान्त स्वभाव भएको
ब्राह्मणः = ब्राह्मण
अपि = भएर पनि
दीनानां = दीनदुःखीको
समुपेक्षकः = उपेक्षा गर्नेवाला छ भने
यथा = जसरी
भिन्नभाण्डात् = फुटेको भाँडाबाट
पयः = दूध चुहिएर सिद्धिन्छ
(त्यसै गरी)
तस्य = त्यस ब्राह्मणको
ब्रह्म = ब्रह्मज्ञान
स्रवते = चुहिएर सिद्धिन्छ

वाक्यार्थ– सबैमा समान दृष्टिले हेर्ने र शान्त स्वभावको ब्राह्मण भएर पनि यदि दीनदुःखीको उपेक्षा गर्नेवाला छ भने जसरी फुटेको भाँडाबाट दूध चुहिएर सिद्धिन्छ त्यसै गरी त्यस ब्राह्मणको ब्रह्मज्ञान पनि चुहिएर सिद्धिन्छ।

नाङ्गस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति।
अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन् केशवाश्रयाः॥ ४२॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
अस्मिन् = यस
वंशे = वंशमा
केशवाश्रयाः = भगवान् केशवका परम भक्त
अमोघवीर्याः = अत्यन्त पराक्रमी
नृपाः = राजाहरू जन्मिएका हुन् (त्यसैले)
राजर्षेः = राजर्षि
अङ्गस्य = अङ्गको
एषः = यो
वंशः = कुलपरम्परा
संस्थातुम् = नष्ट हुन
न अर्हति = योग्य छैन

वाक्यार्थ– निश्चय नै यस वंशमा भगवान् केशवका परम भक्त र अत्यन्त पराक्रमी राजाहरू जन्मिएका हुन् त्यसैले राजर्षि अङ्गको यो कुलपरम्परा नष्ट हुन योग्य छैन।

विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः।
ममन्थुरूरुं तरसा तत्रासीद् बाहुको नरः॥ ४३॥

पदार्थ–
एवम् = यसप्रकार
विनिश्चित्य = निर्णय गरेर
ऋषयः = ऋषिहरूले
विपन्नस्य = मरेको
महीपतेः = राजा वेनको
ऊरुं = जाँघलाई
तरसा = बेसरी
ममन्थुः = मन्थन गरे
तत्र = त्यहाँबाट
बाहुकः = वामन (बामपुड्के)
नरः = पुरुष
आसीत् = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार निर्णय गरेर ऋषिहरूले मरेको राजा वेनको जाँघलाई बेसरी मन्थन गरे। त्यहाँबाट वामन (बामपुड्के) पुरुष उत्पन्न भयो।

काककृष्णोऽतिह्रस्वाङ्गो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः ।
ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

(त्यो पुरुष) **काककृष्णः** = कागजस्तै कालो **अतिह्रस्वाङ्गः** = अत्यन्त छोटा-छोटा अङ्ग भएको **ह्रस्वबाहुः** = अति छोटा हात भएको **महाहनुः** = ठुलो चिउँडो भएको **ह्रस्वपात्** = छोटा खुट्टा भएको र **निम्ननासाग्रः** = नाकको चुच्चो थेप्चिएको **रक्ताक्षः** = राता आँखा भएको र **ताम्रमूर्धजः** = खैरो कपाल भएको थियो

वाक्यार्थ– त्यो पुरुष कागजस्तै कालो, अत्यन्त छोटा-छोटा अङ्ग भएको, अति छोटा हात भएको, ठुलो चिउँडो भएको, छोटा खुट्टा भएको, थेप्चो नाक भएको, राता आँखा भएको र खैरो कपाल भएको थियो।

तं तु तेऽवनतं दीनं किं करोमीति वादिनम् ।
निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततोऽभवत् ॥ ४५ ॥

पदार्थ–

ते = ती ऋषिहरूले **अवनतं** = अत्यन्त नम्र **दीनं** = दीन **तात** = हे हजुर **किं करोमि** = म के गरूँ **इति** = यसो **वादिनम्** = भन्दै गरेको **तं** = त्यो पुरुषलाई **तु** = त **निषीद** = बस् **इति** = यस्तो **अब्रुवन्** = भने (त्यसैले) **ततः** = त्यसपछि **सः** = त्यो पुरुष **निषादः** = निषाद नामले प्रसिद्ध **अभवत्** = भयो

वाक्यार्थ– अत्यन्त नम्र र दीन बनेर 'हे हजुर, म के गरूँ' यसो भन्दै गरेको त्यस पुरुषलाई ती ऋषिहरूले 'निषीद (बस्)' भने त्यसैले त्यसपछि त्यो पुरुष निषाद नामले प्रसिद्ध भयो।

तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः ।
येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

येन = जसले **तु** = चाहिँ **जायमानः** = जन्मदैमा **उल्बणम्** = उग्र **वेनकल्मषम्** = वेनको पापलाई **अहरत्** = हरण गरेर लियो **तस्य** = त्यस निषादका **वंश्याः** = वंशमा जन्मेका **नैषादाः** = अन्य सन्तति

निषादहरू | **गिरिकाननगोचराः** = पर्वत, गुफा र जङ्गलमा बस्ने स्वभावका भए

वाक्यार्थ– त्यस निषादले जन्मिँदा नै वेनको भयङ्कर पापलाई लियो। त्यसैले उसको वंशमा जन्मेका मानिसहरूले जन्मदैमा वेनको उग्र पापी स्वभाव लिएर जन्मिए। त्यसकारण निषादहरू पर्वत, गुफा र जङ्गलमा बस्ने स्वभावका भए।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

महाराज पृथुको आविर्भाव र राज्याभिषेक

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः ।

बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ १ ॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि	**महीपतेः** = वेनराजाका	**मिथुनं** = स्त्रीपुरुषको एक जोडा
विप्रैः = ब्राह्मणहरूद्वारा	**पुनः** = फेरि	**समपद्यत** = उत्पन्न भयो
अपुत्रस्य = पुत्रहीन	**बाहुभ्यां** = दुईओटा हातको	
तस्य = ती	**मथ्यमानाभ्यां** = मन्थन गर्दागर्दै	

वाक्यार्थ– त्यसपछि ब्राह्मणहरूले पुत्रहीन ती वेन राजाका दुईओटा हातको मन्थन गरे। मन्थन गर्दागर्दै स्त्रीपुरुषको एक जोडा उत्पन्न भयो।

तद् दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः ।

ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् ॥ २ ॥

पदार्थ–

तत् = त्यो	**दृष्ट्वा** = देखेर	भएका
जातम् = मन्थनबाट उत्पन्न भएको	**भगवत्कलाम्** = भगवान्कै अंश	**ब्रह्मवादिनः** = ब्रह्मज्ञानी
	विदित्वा = मानेर	**ऋषयः** = ऋषिहरूले
मिथुनं = स्त्रीपुरुषको जोडीलाई	**परमसन्तुष्टाः** = अत्यन्त प्रसन्न	**ऊचुः** = भन्न थाले

वाक्यार्थ– त्यस मन्थनबाट उत्पन्न भएको स्त्रीपुरुषको जोडीलाई देखेर त्यसलाई भगवान्कै अंश मानेर अत्यन्त प्रसन्न भएका ब्रह्मज्ञानी ऋषिहरूले भन्न थाले।

ऋषय ऊचुः (ऋषिहरूले भने)

एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ।

इयं च लक्ष्म्याः सम्भूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥ ३ ॥

पदार्थ–

एषः = मिथुनरूपमा उत्पन्न भएका जोडीमध्ये यी पुरुष
भगवतः = भगवान्
विष्णोः = विष्णुको
भुवनपालिनी = विश्वलाई पालन गर्ने
कला = शक्तिबाट उत्पन्न भएका हुन्
इयं च = उत्पन्न भएकी यी स्त्री चाहिँ
पुरुषस्य = पुरुषकी
अनपायिनी = कहिल्यै अलग नहुने
लक्ष्म्याः = भगवती लक्ष्मीको
सम्भूतिः = अवतारस्वरूप हुन्

वाक्यार्थ– मिथुनरूपमा उत्पन्न भएका जोडीमध्ये यी पुरुष भगवान् विष्णुको विश्वलाई पालन गर्ने शक्तिस्वरूप हुन् र उत्पन्न भएकी यी स्त्री चाहिँ यिनै पुरुषकी कहिल्यै अलग नहुने भगवती लक्ष्मीको अवतारस्वरूप हुन्।

अत्र तु प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः।
पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः॥ ४॥

पदार्थ–
अत्र = यी दुई स्त्रीपुरुषमध्ये
पुमान् = जो पुरुष छ त्यो
तु = चाहिँ
यशः = कीर्तिको
प्रथयिता = विस्तार गर्ने
पृथुश्रवाः = अत्यन्त यशस्वी
राज्ञां = संसारका राजाहरूमध्ये
प्रथमः = पहिलो र
पृथुः = पृथु
नाम = नाम गरेका
महाराजः = चक्रवर्ती राजा
भविष्यति = हुनेछन्

वाक्यार्थ– यी दुई स्त्रीपुरुषमध्ये जो पुरुष छन् ती चाहिँ आफ्नो कीर्तिको विस्तार गर्नाले अत्यन्त यशस्वी, संसारका राजाहरूमध्ये पहिलो र पृथु नाम गरेका चक्रवर्ती राजा हुनेछन्।

इयं च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा।
अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुन्धती॥ ५॥

पदार्थ–
इयं च = यिनी
सुदती = सुन्दर दाँत भएकी
गुणभूषणभूषणा = गुण र आभूषणद्वारा सुशोभित
देवी = स्त्रीचाहिँ
वरारोहा = अत्यन्त सुन्दरी
अर्चिः नाम = अर्चि नामले प्रख्यात भएर
पृथुम् = पृथु राजालाई
एव = नै
अवरुन्धती = पतिको रूपमा स्विकार्ने छिन्

वाक्यार्थ– यिनी सुन्दर दाँत भएकी, गुण र आभूषणद्वारा सुशोभित स्त्रीचाहिँ अत्यन्त सुन्दरी अर्चि नामले प्रख्यात हुनेछिन् र यिनले पृथु राजालाई नै पतिको रूपमा स्विकार्ने छिन्।

एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया।
इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी॥ ६॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै
एषः = यी पृथुरूप पुरुष
लोकरिरक्षया = संसारको रक्षा गर्ने इच्छाले
जातः = उत्पन्न भएका
साक्षात् = साक्षात्
हरेः = भगवान् नारायणका
अंशः = अवतार हुन् (भने)
इयं च = यी स्त्रीरूपा देवीचाहिँ
तत्परा = नित्यनिरन्तर भगवान्को सेवामा लीन हुने
अनपायिनी = नारायण विना बाँच्न नसक्ने
श्रीः = लक्ष्मी नै
अनुजज्ञे = जन्मिएकी हुन्

वाक्यार्थ– यी पृथुरूप पुरुष संसारको रक्षा गर्ने इच्छाले उत्पन्न भएका साक्षात् भगवान् नारायणका अवतार हुन् भने यी स्त्रीरूपा देवीचाहिँ नित्यनिरन्तर भगवान्को सेवामा लीन हुने र नारायण विना बाँच्न नसक्ने लक्ष्मी नै जन्मिएकी हुन्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः।
मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्वःस्त्रियः॥ ७॥

पदार्थ–

(पृथुको जन्म भएपछि)
विप्राः = ब्राह्मणहरूले
तं = तिनलाई
प्रशंसन्ति = प्रशंसा (स्तुति) गर्न लागे
गन्धर्वप्रवराः = प्रमुख गन्धर्वहरूले
जगुः = उनीहरूको महिमागान गर्न लागे
सिद्धाः = सिद्धहरूले
सुमनोधाराः = पुष्पवर्षा
मुमुचुः = गर्न लागे
स्वःस्त्रियः = अप्सराहरू
नृत्यन्ति स्म = खुसीले नाच्न लागे

वाक्यार्थ– पृथुको जन्म भएपछि ब्राह्मणहरूले तिनलाई प्रशंसा गर्दै स्तुति गर्न लागे, प्रमुख गन्धर्वहरूले उनीहरूको महिमागान गर्न लागे, सिद्धहरूले पुष्पवर्षा गर्न लागे, अप्सराहरू खुसीले नाच्न लागे।

शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या नेदुर्दुन्दुभयो दिवि।
तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितृणां गणाः॥ ८॥

पदार्थ–

दिवि = आकाशमा
शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्याः = शङ्ख, तुरही, मादल आदि र
दुन्दुभयः = दमाहाहरू
नेदुः = बज्न लागे
तत्र = पृथु र अर्चि भएको ठाउँमा
देवर्षिपितृणां = देवता, ऋषि र पितृहरूका
सर्वे = सम्पूर्ण
गणाः = समूहहरू
उपाजग्मुः = उपस्थित भए

वाक्यार्थ– आकाशमा शङ्ख, तुरही, मादल आदि र दमाहाहरू बज्न लागे, पृथु र अर्चि भएको ठाउँमा देवता, ऋषि र पितृहरूका सम्पूर्ण समूहहरू उपस्थित भए।

ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः।
वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः॥ ९॥
पादयोररविन्दं च तं वै मेने हरेः कलाम्।
यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः॥ १०॥

पदार्थ–

जगद्गुरुः = संसारका गुरु	**हस्ते** = हातमा	**कलाम्** = अंशावतार
ब्रह्मा = ब्रह्मा	**गदाभृतः** = भगवान् विष्णुका	**मेने** = स्वीकार गर्नुभयो
सुरेश्वरैः = इन्द्र आदि प्रमुख देवता	**चिह्नं** = चिह्नहरू	**यस्य** = जसको (दाहिने हातमा)
देवैः = अन्य देवताहरू	**पादयोः** = दुबै गोडामा	**अप्रतिहतं** = अखण्डित
सह = सहित	**अरविन्दं** = कमलका चिह्नहरू	**चक्रम्** = चक्र रहेको हुन्छ
(त्यसै ठाउँमा)	**च** = पनि	**सः** = त्यो
आसृत्य = आएर	**दृष्ट्वा** = देखेर	**परमेष्ठिनः** = भगवान्को नै
वैन्यस्य = वेनका पुत्र पृथुको	**तं** = ती पृथुलाई	**अंशः** = अवतार हुन्छ
दक्षिणे = दाहिने	**वै** = निश्चय नै	
	हरेः = भगवान् नारायणको	

वाक्यार्थ– जगद्गुरु ब्रह्मा, इन्द्र आदि प्रमुख देवता र अन्य देवताहरूसहित त्यसै ठाउँमा आउनुभयो। उहाँले वेनका पुत्र पृथुको दाहिने हातमा भगवान् विष्णुका चिह्नहरू र दुबै गोडामा कमलका चिह्नहरू पनि देखेर पृथुलाई भगवान् नारायणको अंशावतार स्वीकार गर्नुभयो। किनभने जसको दाहिने हातमा अखण्डित चक्र रहेको हुन्छ त्यो भगवान्को नै अवतार हुन्छ।

तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः।
आभिषेचनिकान्यस्मै आजह्रुः सर्वतो जनाः॥ ११॥

पदार्थ–

ब्रह्मवादिभिः = वेदवेत्ता	**आरब्धः** = सुरु गरियो	**सर्वतः** = सबै दिशाबाट
ब्राह्मणैः = ब्राह्मणहरूद्वारा	**जनाः** = जनताहरूले	**आभिषेचनिकानि** = अभिषेकका सामग्रीहरू
तस्य = ती पृथुको	**अस्मै** = यी पृथुलाई समर्पण गर्नका लागि	**आजह्रुः** = जम्मा गरे
अभिषेकः = राज्याभिषेक कार्य		

वाक्यार्थ– वेदवेत्ता ब्राह्मणहरूले ती पृथुको राज्याभिषेक कार्य सुरु गरे। यी पृथुलाई समर्पण गर्नका लागि जनताहरूले सबै दिशाबाट ल्याएर अभिषेकका सामग्रीहरू जम्मा गरे।

सरित्समुद्रा गिरयो नागा गावः खगा मृगाः ।
द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनम् ॥ १२ ॥

पदार्थ–

सरित्समुद्राः = सम्पूर्ण नदी र समुद्रहरूले
गिरयः = पर्वतहरूले
नागाः = नागहरूले
गावः = गाईहरूले
खगाः = चराहरूले
मृगाः = सम्पूर्ण वन्यजन्तुहरूले
द्यौः = आकाशले
क्षितिः = पृथ्वीले
सर्वभूतानि = सम्पूर्ण प्राणीहरूले पनि
उपायनम् = विविध प्रकारका सामग्रीहरू
समाजह्रुः = जम्मा गरे

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण नदी, समुद्र, पर्वत, नाग, गाई, चरा, वन्यजन्तु, आकाश, पृथ्वी र सम्पूर्ण प्राणीहरूले पनि विविध प्रकारका सामग्रीहरू जम्मा गरे।

सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलङ्कृतः ।
पत्न्यार्चिषालङ्कृतया विरेजेऽग्निरिवापरः ॥ १३ ॥

पदार्थ–

सुवासाः = सुन्दर वस्त्रहरू लगाएका
साध्वलङ्कृतः = राम्ररी सजिएका
अभिषिक्तः = राज्याभिषेक गरिएका
सः = ती
महाराजः = महाराज पृथु
अलङ्कृतया = आभूषणले सजिएकी
पत्न्या = पत्नी
अर्चिषा = अर्चिका साथमा बस्दा
अपरः = अर्का
अग्निः = अग्निदेव
इव = झैँ
विरेजे = चम्किए

वाक्यार्थ– सुन्दर वस्त्रहरू लगाएका, राम्ररी सजिएका र राज्याभिषेक गरिएका ती महाराज पृथु आभूषणले सजिएकी पत्नी अर्चिका साथमा बस्दा अर्का अग्निदेव झैँ चम्किए।

तस्मै जहार धनदो हैमं वीर वरासनम् ।
वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर विदुरजी
तस्मै = ती राजा पृथुलाई
धनदः = कुबेरले
हैमं = सुवर्णमय
वरासनम् = अत्युत्तम सिंहासन र
वरुणः = वरुणदेवले

शशिप्रभम् = चन्द्रमाको जस्तो कान्ति भएको	**सलिलस्त्रावम्** = निरन्तर जल सिञ्चित हुने	**आतपत्रं** = छाता **जहार** = समर्पण गरे

वाक्यार्थ– हे वीर विदुरजी ! राजा पृथुलाई कुबेरले सुवर्णमय अत्युत्तम सिंहासन र वरुणदेवले चन्द्रमाको जस्तो कान्ति भएको निरन्तर जल सिञ्चित हुने छाता समर्पण गरे।

वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्त्रजम्।

इन्द्रः किरीटमुत्कृष्टं दण्डं संयमनं यमः॥ १५॥

पदार्थ–

वायुः = वायुदेवताले **वालव्यजने** = दुईओटा चँवर **धर्मः** = धर्मराजले **कीर्तिमयीं** = कीर्तिमयी **स्त्रजम्** = माला	**इन्द्रः** = इन्द्रले **उत्कृष्टं** = सुन्दर **किरीटम्** = मुकुट र **यमः** = यमराजले **च** = पनि	**संयमनं** = संसारलाई वशमा राख्ने **दण्डं** = दण्ड प्रदान गरे (समर्पण गरे)

वाक्यार्थ– राजा पृथुलाई वायुदेवताले दुईओटा चँवर, धर्मराजले कीर्तिमयी माला, इन्द्रले सुन्दर मुकुट र यमराजले पनि संसारलाई वशमा राख्ने दण्ड समर्पण गरे।

ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम्।

हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम्॥ १६॥

पदार्थ–

ब्रह्मा = ब्रह्माले **ब्रह्ममयं** = वेदमय **वर्म** = कवच **भारती** = सरस्वतीले **उत्तमम्** = उत्कृष्ट	**हारम्** = हार **हरिः** = भगवान् नारायणले **सुदर्शनं** = सुदर्शन **चक्रं** = चक्र र **तत्पत्नी** = भगवान् नारायणकी	पत्नी लक्ष्मीले **अव्याहतां** = कहिल्यै नसिद्धिने **श्रियम्** = सम्पत्ति (प्रदान गर्नुभयो)

वाक्यार्थ– राजा पृथुलाई ब्रह्माले वेदमय कवच, सरस्वतीले उत्कृष्ट हार, भगवान् नारायणले सुदर्शन चक्र र भगवान् नारायणकी पत्नी लक्ष्मीले कहिल्यै नसिद्धिने सम्पत्ति प्रदान गर्नुभयो।

दशचन्द्रमसिं रुद्रः शतचन्द्रं तथाम्बिका।

सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम्॥ १७॥

पदार्थ–

रुद्रः = भगवान् रुद्रले	**दशचन्द्रम्** = दशओटा चन्द्राकार	चिह्नले युक्त

असिं = तरबार
तथा = त्यस्तै
अम्बिका = देवी पार्वतीले
शतचन्द्रं = सयओटा चन्द्राकार चिह्नले युक्त ढाल र
सोमः = चन्द्रमाले
अमृतमयान् = अमृतमय (दीर्घजीवी)
अश्वान् = घोडाहरू र
त्वष्टा = विश्वकर्माले
रूपाश्रयं = अत्यन्त सुन्दर
रथम् = रथ (प्रदान गर्नुभयो)

वाक्यार्थ– राजा पृथुलाई भगवान् रुद्रले दशओटा चन्द्राकार चिह्नले युक्त तरबार, त्यस्तै देवी पार्वतीले सयओटा चन्द्राकार चिह्नले युक्त ढाल र चन्द्रमाले दीर्घजीवी घोडाहरू र विश्वकर्माले अत्यन्त सुन्दर रथ प्रदान गर्नुभयो।

अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून्।
भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहम्॥ १८॥

पदार्थ–
अग्निः = अग्निदेवले
आजगवं = बोका र गाईको सिङ्बाट बनेको
चापं = धनु (प्रदान गरे)
सूर्यः = सूर्यले
रश्मिमयान् = तेजोमय
इषून् = बाणहरू
भूः = पृथिवीले
योगमय्यौ = टेक्दैमा चाहेको ठाउँमा पुऱ्याइदिने योगमय
पादुके = दुई पादुका (प्रदान गरिन्)
द्यौः = आकाश देवताले
अन्वहम् = प्रत्येक दिन नयाँ देखिने
पुष्पावलिम् = पुष्पमाला (अर्पण गरे)

वाक्यार्थ– राजा पृथुलाई अग्निदेवले बोका र गाईको सिङ्बाट बनेको धनु प्रदान गरे, सूर्यले तेजोमय बाणहरू, पृथिवीले टेक्दैमा चाहेको ठाउँमा पुऱ्याइदिने योगमय दुई पादुका प्रदान गरिन् र आकाश देवताले प्रत्येक दिन नयाँ देखिने पुष्पमाला अर्पण गरे।

नाट्यं सुगीतं वादित्रमन्तर्धानं च खेचराः।
ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शङ्खमात्मजम्॥ १९॥

पदार्थ–
खेचराः = आकाशमा डुल्ने सिद्ध र गन्धर्वहरूले
नाट्यं = नाच
सुगीतं = गान
वादित्रम् = बजाउने सामग्रीहरू तथा
अन्तर्धानं = अन्तर्धान हुने शक्ति
च = पनि (प्रदान गरे)
ऋषयः = ऋषिहरूले
च = पनि
सत्याः = अमोघ
आशिषः = आशीर्वाद तथा
समुद्रः = समुद्रले
आत्मजम् = आफैँबाट उत्पन्न
शङ्खम् = शङ्ख (प्रदान गरे)

वाक्यार्थ– राजा पृथुलाई आकाशमा डुल्ने सिद्ध र गन्धर्वहरूले नाच, गान र बजाउने सामग्रीहरू

तथा अन्तर्धान हुने शक्ति प्रदान गरे, ऋषिहरूले अमोघ आशीर्वाद तथा समुद्रले आफैँबाट उत्पन्न शङ्ख प्रदान गरे।

सिन्धवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः।

सूतोऽथ मागधो वन्दी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥ २० ॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि
सिन्धवः = समुद्रहरूले
पर्वताः = पर्वतहरूले र
नद्यः = नदीहरूले
महात्मनः = महाराज पृथुको रथका निम्ति
रथवीथीः = रथ हिँड्ने बाटो प्रदान गरे (त्यसपछि)
सूतः = सूत (पौराणिक)
मागधः = मागध (वंश वर्णन गर्ने) र
वन्दी = वन्दी (प्रसङ्गअनुसार स्तुति गर्ने)हरूले
तं = ती महाराज पृथुलाई
स्तोतुम् = स्तुति गर्न
उपतस्थिरे = तयार भए

वाक्यार्थ– त्यसपछि समुद्र, पर्वत र नदीहरूले महाराज पृथुको रथका निम्ति रथ हिँड्ने बाटो प्रदान गरे। त्यसपछि सूत, मागध र वन्दीहरूले महाराज पृथुको स्तुति गर्न तयार भए।

स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्।

मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

पदार्थ–

तान् = तिनीहरूलाई
स्तावकान् = स्तुति गर्न उपस्थित भएका
अभिप्रेत्य = बुझेर
वैन्यः = वेनका पुत्र
प्रतापवान् = प्रतापी
पृथुः = महाराज पृथुले
प्रहसन् = हाँस्दै
मेघनिर्ह्रादया = मेघ गर्जे जस्तो ओजस्वी
वाचा = वाणीले
इदम् = यसो
अब्रवीत् = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– तिनीहरूलाई स्तुति गर्न उपस्थित भएका बुझेर वेनका पुत्र प्रतापी महाराज पृथुले हाँस्दै मेघ गर्जे जस्तो ओजस्वी वाणीले यसो भन्नुभयो।

पृथुरुवाच (पृथुले भन्नुभयो)

भोः सूत हे मागध सौम्य वन्दिँ-

ल्लोकेऽधुनास्पष्टगुणस्य मे स्यात्।

किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां

मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः ॥ २२ ॥

पदार्थ–

भोः सूत = हे सूतजी
हे मागध = हे मागध
सौम्य = हे सज्जन
वन्दिन् = हे वन्दना गर्नेहरू हो
लोके = संसारमा
अधुना = अहिले
अस्पष्टगुणस्य = कुनै ख्याति नभएको
मे = म पृथुको
एषः = यो
स्तवः = स्तुतिवन्दना
किम् आश्रयः = के आधारमा
मे = मेरा लागि
योज्यतां = उपयुक्त
स्यात् = हुन सक्छ र
मयि = मेरो स्तुति गर्ने काममा प्रयुक्त
वः = तपाईंहरूका
गिरः = वाणी
वितथा = मिथ्या
मा अभूवन् = नहोऊन्

वाक्यार्थ– हे सूतजी ! हे मागध ! हे सज्जन ! हे वन्दीगण हो ! संसारमा अहिले कुनै ख्याति नभएको म पृथुको यो स्तुतिवन्दना मेरा लागि कसरी उपयुक्त हुन सक्छ र ? मेरो स्तुति नगर्नुहोस्, किनभने मेरो स्तुति गर्ने काममा प्रयुक्त तपाईंहरूका वाणी मिथ्या नहोऊन्।

तस्मात् परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलं

करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः ।

सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे

जुगुप्सितं न स्तवयन्ति सभ्याः ॥ २३ ॥

पदार्थ–

अपीच्यवाचः = हे मृदुभाषी वन्दना गर्नेहरू हो
तस्मात् = त्यसकारणले
परोक्षे = कालान्तरमा
अस्मदुपश्रुतानि = ममा रहेका गुणहरू प्रकट भएपछि (मेरो)
स्तोत्रम् = प्रशंसा
अलं = बेसरी
करिष्यथ = गर्नुहोला
सभ्याः = विज्ञ व्यक्तिहरूले
उत्तमश्लोकगुणानुवादे सति = उत्तम चरित्रयुक्त श्रीहरिको गुणकीर्तन गर्न सकिने हुँदाहुँदै
जुगुप्सितं = तुच्छ व्यक्तिको
न स्तवयन्ति = स्तुति गर्दैनन्

वाक्यार्थ– हे मृदुभाषी वन्दीहरू हो ! त्यसकारणले कालान्तरमा ममा रहेका गुणहरू प्रकट भएपछि मेरो प्रशंसा बेसरी गर्नुहोला। विज्ञ व्यक्तिहरूले अत्युत्तम चरित्रयुक्त श्रीहरिको गुणकीर्तन गर्न सकिने हुँदाहुँदै तुच्छ व्यक्तिको स्तुति गर्दैनन्।

महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः
कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोऽपि।
तेऽस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो
जनावहासं कुमतिर्न वेद ॥ २४ ॥

पदार्थ–

महद्गुणान् = महान् गुणहरू	**अपि** = पनि	**अभविष्यन्** = होऊन् भनेर
आत्मनि = आफूमा	**स्तावकैः** = स्तुतिगान गर्नेहरूद्वारा	**इति** = यस प्रकार
कर्तुम् = बनाउन (धारण गर्न)	**स्तावयते** = आफ्नो स्तुतिगान गराउँछ र	**विप्रलब्धः** = उपहास गरिएको
ईशः = सक्ने	**ते** = यहाँमा नभएका यस प्रकारका समृद्धिहरू	**कुमतिः** = बुद्धिहीन व्यक्तिले
कः = कुन व्यक्तिले	**अस्य** = यहाँमा	**जनावहासं** = जनताले गरेको उपहासलाई
असतः = स्तुति गर्न योग्य गुण आफूमा नहुँदा		**न वेद** = जान्न सक्दैन

वाक्यार्थ– महान् गुणहरू आफूमा धारण गर्न सक्ने कुन व्यक्तिले स्तुति गर्न योग्य गुण आफूमा नहुँदा पनि स्तुतिगान गर्नेहरूद्वारा आफ्नो स्तुतिगान गराउँछ र? 'यहाँमा नभएका यसप्रकारका समृद्धिहरू यहाँमा होऊन्' भनेर उपहास गरिएको बुद्धिहीन व्यक्तिले जनताले गरेको यस्तो उपहासलाई पनि जान्न सक्दैन।

प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्त्यपि विश्रुताः।
ह्रीमन्तः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितम् ॥ २५ ॥

पदार्थ–

ह्रीमन्तः = लज्जाशील	**पौरुषं** = पुरुषार्थलाई	**आत्मनः** = आफ्नो
परमोदाराः = अत्यन्त उदार मानिसहरू	**जुगुप्सन्ति** = निन्दा गर्दछन् (त्यसै गरी)	**स्तोत्रं** = प्रशंसालाई
वा = जसरी	**विश्रुताः** = लोकप्रसिद्ध र	**हि** = निश्चय नै (निन्दित मान्दछन्)
विगर्हितम् = निन्दित (गो-ब्राह्मण वध आदि)	**प्रभवः** = समर्थ व्यक्तिहरू	
	अपि = पनि	

वाक्यार्थ– जसरी लज्जाशील उदार मानिसहरू गो-ब्राह्मण वध आदि निन्दित पुरुषार्थ हुनुलाई नराम्रो मान्दछन्, त्यसै गरी लोकप्रसिद्ध र समर्थ व्यक्तिहरू आफ्नो स्तुतिलाई पनि निन्दित मान्दछन्।

वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः।

कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत्॥ २६॥

पदार्थ–

सूत = हे सूत हो !	**अद्य** = आजसम्म	**बालवत्** = बच्चाहरूले जस्तो
वयं = हामीहरू (पृथु र अर्चि)	**अपि** = पनि	**कथम्** = कसरी
तु = त	**लोके** = संसारमा	**आत्मानं** = आफ्नो प्रशंसा
वरीमभिः = विशिष्ट	**अविदिताः** = चिनिएका छैनौँ (त्यसकारण)	**गापयिष्यामः** = गाउन लगाऔँ
कर्मभिः = कार्यद्वारा		

वाक्यार्थ– हे सूत हो ! हामीहरू (पृथु र अर्चि) आफ्ना विशिष्ट कार्यद्वारा आजसम्म संसारमा चिनिएका छैनौँ, त्यसकारण बच्चाहरूले जस्तो कसरी आफ्नो प्रशंसा गाउन लगाऔँ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

पृथुचरिते पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥

अथ षोडशोऽध्यायः

वन्दीजनद्वारा राजा पृथुको स्तुति

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः ।

तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥ १ ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
ब्रुवाणं = भनिरहेका
नृपतिं = राजा पृथुलाई
तद्वागमृतसेवया = उहाँको वचनामृतको आस्वादन गर्नाले
तुष्टमनसः = सन्तुष्ट भएका र
मुनिचोदिताः = मुनिहरूद्वारा प्रेरित गरिएका
गायकाः = सूत आदि गायकहरूले
तुष्टुवुः = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार भनिरहेका राजा पृथुलाई उहाँको वचनामृतको आस्वादन गरेर सन्तुष्ट भएका र मुनिहरूद्वारा प्रेरणा गरिएका सूत आदि गायकहरूले स्तुति गरे।

नालं वयं ते महिमानुवर्णने
यो देववर्योऽवततार मायया ।
वेनाङ्गजातस्य च पौरुषाणि ते
वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥ २ ॥

पदार्थ–

देववर्यः = देवश्रेष्ठ
यः = जो (तपाईं)
मायया = आफ्नी मायाका साथ
अवततार = अवतीर्ण हुनुभएको छ
ते = तपाईंको
महिमानुवर्णने = महिमा वर्णन गर्न
वयं = हामी सूत आदि गायकहरू
न अलं = समर्थ छैनौं
वेनाङ्गजातस्य = वेनको अङ्गबाट उत्पन्न हुनुभएका
ते = तपाईंको
पौरुषाणि = पुरुषार्थ (वर्णनमा)
वाचस्पतीनाम् = ब्रह्माजीको
धियः = बुद्धि
अपि च = पनि
बभ्रमुः = चक्कराउँछ

वाक्यार्थ– तपाईं देवश्रेष्ठ नारायण हुनुहुन्छ जो आफ्नी मायाका साथ अवतीर्ण हुनुभएको छ। वेनको अङ्गबाट उत्पन्न हुनुभएका तपाईंको महिमा र पुरुषार्थ वर्णन गर्ने कार्यमा स्वयं ब्रह्माजी

पनि समर्थ हुनुहुन्न भने हामी सूत आदि गायकहरू कसरी समर्थ हौंला ?

अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः
कलावतारस्य कथामृतादृताः ।
यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः
श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥ ३ ॥

पदार्थ–

अथ अपि = तैपनि
कथामृतादृताः = कथामृतमा आदरभाव राख्ने
मुनिभिः = मुनिहरूद्वारा
प्रचोदिताः = प्रेरित गरिएका
वयं = हामीहरू
यथोपदेशं = मुनिहरूको उपदेशअनुसार
उदारश्रवसः = महान् कीर्ति भएका
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
कलावतारस्य = कलावतार भएका
पृथोः = राजा पृथुको
श्लाघ्यानि = प्रशंसनीय
कर्माणि = कर्महरू
वितन्महि = फैलाउँछौँ

वाक्यार्थ– तैपनि कथामृतमा आदरभाव राख्ने मुनिहरूद्वारा प्रेरित गरिएका हामी गायकहरू मुनिहरूको उपदेशअनुसार महान् कीर्ति भएका एवं भगवान् श्रीहरिको कलावतार भएका राजा पृथुको प्रशंसनीय कर्महरू फैलाउँछौँ ।

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्तयन् ।
गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनाम् ॥ ४ ॥

पदार्थ–

एषः = उहाँ
धर्मभृतां = धर्मात्माहरूमा
श्रेष्ठः = श्रेष्ठ राजा पृथु
लोकं = संसारलाई
धर्मे = धर्ममा
अनुवर्तयन् = लगाउँदै
धर्मसेतूनां = धर्ममर्यादाको
गोप्ता = रक्षा गर्ने
तत्परिपन्थिनाम् च = धर्मविरोधीहरूका चाहिँ
शास्ता = दण्ड दिनेवाला हुनुहुनेछ

वाक्यार्थ– उहाँ धर्मात्माहरूमा श्रेष्ठ राजा पृथु संसारलाई धर्ममा लगाउँदै धर्ममर्यादाको रक्षा गर्ने र धर्मविरोधीलाई चाहिँ दण्ड दिनेवाला हुनुहुनेछ ।

एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः ।
काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–

एषः = उहाँले
एकः वै = एक्लै नै
काले काले = समय-समयमा
यथाभागं = पालनपोषण आदि कार्यअनुसार
उभयोः = स्वर्ग र मर्त्य दुबै
लोकयोः = लोकको
हितम् = हित गर्दै
तनौ = आफ्नो शरीरमा
लोकपालानां = समस्त इन्द्रादि लोकपालहरूको
तनूः = शरीर
बिभर्ति = धारण गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– उहाँले एक्लै नै समय-समयमा पालनपोषण आदि कार्यअनुसार स्वर्ग र मर्त्य दुबै लोकको हित गर्दै आफ्नो शरीरमा समस्त इन्द्रादि लोकपालहरूको शरीर धारण गर्नुहुनेछ।

टिप्पणी– यहाँ दुबै लोकको हित गर्नु भन्नाले यज्ञआदि कार्य गरेर स्वर्गलोकको र वर्षा गरेर मर्त्य लोकको हित गर्नु भन्ने बुझिन्छ।

वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुञ्चति।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यवद् विभुः॥ ६॥

पदार्थ–
विभुः = समर्थ
अयं = उहाँ पृथु
सूर्यवत् = सूर्यझैं
सर्वेषु = सम्पूर्ण
भूतेषु = प्राणीहरूमा
समः = समानभाव राखेर
प्रतपन् = आफ्नो प्रताप फैलाउँदै
काले = कर लिने समयमा (प्रजाहरूबाट)
वसु = धन
उपादत्ते = लिनहुनेछ
काले = अनिकाल आदिपरेको समयमा
विमुञ्चति च = दिनुहुनेछ

वाक्यार्थ– समर्थ पृथु सूर्यझैं सम्पूर्ण प्राणीहरूमा समानभाव राखेर आफ्नो प्रताप फैलाउँदै कर लिने समयमा प्रजाहरूबाट धन लिनुहुनेछ र अनिकाल आदि परेको समयमा दिनुहुनेछ।

टिप्पणी– यहाँ राजा पृथुलाई सूर्यसँग तुलना गरिएको छ। जसरी सूर्य सबै प्राणीहरूलाई समान किसिमले ताप प्रदान गर्दै ग्रीष्म ऋतुमा समुद्रबाट जल खिँच्नुहुन्छ र वर्षा ऋतुमा वर्षाउनुहुन्छ त्यसै गरी राजा पृथु पनि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा समानभाव राखेर आफ्नो प्रताप फैलाउँदै कर लिने समयमा प्रजाहरूबाट धन लिने र अनिकाल आदि परेको समयमा दिने गर्नुहुन्छ। यसैले उहाँलाई सूर्यसँग तुलना गरिएको हो।

तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि।
भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान्॥ ७॥

पदार्थ–
क्षितिवृत्तिमान् = पृथिवीजस्तै सहनशील
करुणः = दयालु
वैन्यः = वेनपुत्र राजा पृथुले
आर्तानां उपरि = पीडित व्यक्तिमाथि

आक्रमताम् = प्रहार गर्ने	**अक्रमं अपि** = आक्रमण पनि	**तितिक्षति** = सहन गर्नुहुनेछ
भूतानां = प्राणीहरूको	**शश्वत्** = बारम्बार	

वाक्यार्थ– पृथिवीजस्तै सहनशील एवं दयालु वेनपुत्र राजा पृथु पीडित व्यक्तिमाथि प्रहार गर्ने प्राणीको आक्रमण पनि बारम्बार सहन गर्नुहुनेछ।

देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः।

कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत्॥ ८॥

पदार्थ–

देवे = इन्द्रले	**हरिः** = श्रीहरि	**कृच्छ्रप्राणाः** = प्राण सङ्कटमा
अवर्षति = वर्षा नगर्दा	**देवः** = भगवान्ले	परेका
एषः असौ = उहाँ	**इन्द्रवत्** = इन्द्रले जस्तै	**प्रजाः** = प्रजाहरूलाई
नरदेववपुः = राजाको रूप	**अञ्जसा** = अनायास	**हि** = निश्चय नै
धारण गर्ने	(वर्षा गरेर)	**रक्षिष्यति** = रक्षा गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– इन्द्रले वर्षा नगर्दा पृथिवीमा सङ्कट परेपछि राजाको रूप धारण गर्ने उहाँ श्रीहरि भगवान्ले इन्द्रले जस्तै वर्षा गरेर प्राण सङ्कटमा परेका प्रजाहरूलाई रक्षा गर्नुहुनेछ।

आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना।

सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा॥ ९॥

पदार्थ–

असौ = उहाँ राजा पृथुले	भएको	**आप्याययति** = आनन्दित
विशदस्मितचारुणा = स्वच्छ	**वदनामृतमूर्तिना** = अमृतमय	गराउनुहुनेछ
मुस्कानले सुन्दर	मुखचन्द्रद्वारा	
सानुरागावलोकेन = प्रेमपूर्ण हेराइ	**लोकं** = संसारलाई	

वाक्यार्थ– उहाँ राजा पृथुले स्वच्छ मुस्कानले सुन्दर र प्रेमपूर्ण हेराइ भएको अमृतमय मुखचन्द्रद्वारा संसारलाई आनन्दित गराउनुहुनेछ।

अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो

गम्भीरवेधा उपगुप्तवित्तः।

अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा

पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा॥ १०॥

पदार्थ–

अव्यक्तवर्मा = कसैले बुझ्न नसकिने गति भएका
निगूढकार्यः = गोप्य कार्य
गम्भीरवेधाः = गम्भीर विचार
उपगुप्तवित्तः = सुरक्षित धन एवं
अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा = अनन्त माहात्म्य र गुणका एकमात्र आश्रय भएका
संवृतात्मा = प्रजाद्वारा सुरक्षित
एषः = उहाँ
पृथुः = पृथु
प्रचेताः इव = वरुणजस्तै हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ – कसैले बुझ्न नसकिने गति, गोप्य कार्य, गम्भीर विचार, सुरक्षित धन एवं अनन्त माहात्म्य र गुणका एकमात्र आश्रय भएका प्रजाद्वारा सुरक्षित पृथु वरुणजस्तै हुनुहुन्छ।

दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत्।
नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः॥ ११ ॥

पदार्थ–

(राजा पृथु)
वेनारण्युत्थितः = वेनरूप अरणि (काठ)को मन्थनबाट उत्पन्न भएको
अनलः = आगोजस्तै
दुरासदः = प्राप्त गर्न नसकिने
दुर्विषहः = सहन गर्न नसकिने हुनुहुन्छ (यसैले)
आसन्नः अपि = नजिक रहेर पनि
विदूरवत् = टाढा रहेको जस्तै गरी
अभिभवितुं = तिरस्कार गर्न
न एव शक्यः = नसकिने हुनुहुनेछ

वाक्यार्थ– राजा पृथु वेनरूप अरणि (काठ)को मन्थनबाट उत्पन्न भएको आगोजस्तै शत्रुको पकडमा नआउने र सहन गर्न नसकिने हुनुहुन्छ। यसैले नजिक रहेर पनि शक्तिसम्पन्न भएका कारण टाढा रहेको जस्तै गरी तिरस्कार गर्न नसकिने हुनुहुनेछ।

अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम्॥ १२ ॥

पदार्थ–

देहिनाम् = प्राणीहरूको
अध्यक्षः = अन्तर्यामी
वायुः = प्राणरूप
आत्मा = आत्मा
इव = झैँ (उहाँ राजा पृथु)
भूतानां = समस्त प्राणीहरूका
अन्तः = भित्र
बहिः = बाहिरका
कर्माणि = कर्महरूलाई
चारणैः = गुप्तचरहरूद्वारा
पश्यन् च = देखेर पनि
उदासीनः = उदासीन (स्तुति र निन्दाभन्दा माथि रहेकाले)
इव = जस्तै बन्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– प्राणीहरूको अन्तर्यामी प्राणरूप आत्मा झैँ भएका राजा पृथु समस्त प्राणीहरूका भित्र

र बाहिरका कर्महरूलाई गुप्तचरहरूद्वारा देखेर पनि स्तुति र निन्दाभन्दामाथि रहेकाले उदासीन जस्तै बन्नुहुनेछ।

टिप्पणी— यस श्लोकमा राजा पृथुलाई आत्मासँग तुलना गरिएको छ। जसरी प्राणीहरूको भित्र रहने प्राणरूप आत्मा शरीरका भित्र र बाहिरका पुण्यपापसम्बन्धी समस्त कर्म देखेर पनि उदासीनजस्तै रहन्छ त्यसै गरी राजा पृथु पनि गुप्तचरको माध्यमबाट प्रजाका स्तुति एवं निन्दासम्बन्धी सम्पूर्ण कर्म थाहा पाएर पनि त्यसप्रति कुनै प्रतिक्रिया व्यक्त गर्नुहुनेछैन।

नादण्ड्यं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि।
दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः॥ १३॥

पदार्थ—

धर्मपथे = धर्ममार्गमा
स्थितः = रहनुहुने
एषः = यी राजा पृथु
अदण्ड्यं = दण्ड दिन अयोग्य
आत्मद्विषाम् = शत्रुको
सुतम् अपि = छोरालाई पनि
न दण्डयति = दण्ड दिनुहुनेछैन
दण्ड्यं = दण्ड दिन योग्य छ भने
आत्मजम् = आफ्नो छोरालाई
अपि = पनि
दण्डयति = दण्ड दिनुहुनेछ

वाक्यार्थ— धर्ममार्गमा रहनुहुने राजा पृथु दण्ड दिन अयोग्य छ भने शत्रुको छोरालाई पनि दण्ड दिनुहुनेछैन, दण्ड दिन योग्य छ भने आफ्नो छोरालाई पनि दण्ड दिनुहुनेछ।

अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात्।
वर्तते भगवानर्को यावत् तपति गोगणैः॥ १४॥

पदार्थ—

भगवान् = भगवान्
अर्कः = सूर्य
गोगणैः = आफ्ना किरणावलीद्वारा
आमानसाचलात् = मानसपर्वतदेखि
यावत् = जहाँसम्म
तपति = प्रकाशित गर्नुहुन्छ (त्यहाँसम्म)
अस्य = उहाँ
पृथोः = राजा पृथुको
चक्रं = रथको पाङ्ग्रा
अप्रतिहतं = अपराजित भएर
वर्तते = चलिरहनेछ

वाक्यार्थ—भगवान् सूर्य आफ्नो किरणावलीद्वारा उत्तरक्षेत्रमा अवस्थित मानसपर्वतदेखि जहाँसम्म प्रकाशित गर्नुहुन्छ त्यहाँसम्म राजा पृथुको रथको पाङ्ग्रा अपराजित भएर चलिरहनेछ। (अर्थात् उत्तरक्षेत्रमा अवस्थित मानसपर्वतदेखि सूर्यको प्रकाश जहाँसम्म पुग्दछ त्यहाँसम्म राजा पृथुको निष्कण्टक राज्य रहनेछ।)

रञ्जयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः।

अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः प्रजाः ॥ १५ ॥

पदार्थ–

यत् = किनभने
अयम् = उहाँ राजा पृथुले
मनोरञ्जनकैः = मनलाई आनन्दित बनाउने
आत्मविचेष्टितैः = आफ्ना कर्महरूद्वारा
लोकम् = लोकलाई
रञ्जयिष्यति = खुसी बनाउनुहुनेछ
अथ = यसपछि
प्रजाः = प्रजाहरू
अमुम् = उहाँलाई
राजानं = राजा
आहुः = भन्नेछन्

वाक्यार्थ– राजा पृथुले मनलाई आनन्दित बनाउने आफ्ना कर्महरूद्वारा लोकलाई खुसी बनाउनुहुनेछ। यसपछि प्रजाहरू उहाँलाई राजा भन्नेछन्।

दृढव्रतः सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ।
शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥ १६ ॥

पदार्थ–

(उहाँ राजा पृथु)
दृढव्रतः = दृढव्रत
सत्यसन्धः = सत्यप्रतिज्ञ
ब्रह्मण्यः = ब्राह्मणभक्त
वृद्धसेवकः = वृद्धका सेवक
शरण्यः = शरणागतवत्सल
सर्वभूतानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई
मानदः = सम्मान दिने
दीनवत्सलः = दुःखीहरूका प्रिय हुनुहुनेछ

वाक्यार्थ– उहाँ राजा पृथु दृढव्रत, सत्यप्रतिज्ञ, ब्राह्मणभक्त, वृद्धका सेवक, शरणागतवत्सल, सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई सम्मान दिने एवं दुःखीहरूलाई दया गर्ने व्यक्ति हुनुहुनेछ।

मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्ध इवात्मनः ।
प्रजासु पितृवत् स्निग्धः किङ्करो ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥

पदार्थ–

परस्त्रीषु = परस्त्रीहरूमा
मातृभक्तिः = मातृभाव राख्ने
पत्न्याम् = पत्नीमा
आत्मनः = आफ्नो
अर्धः इव = आधा भागजस्तै व्यवहार गर्ने
प्रजासु = प्रजाहरूमा
पितृवत् = पितासमान
स्निग्धः = प्रिय र
ब्रह्मवादिनाम् = ब्रह्मवादीहरूका
किङ्करः = सेवक (बन्नुहुनेछ)

वाक्यार्थ– राजा पृथु परस्त्रीहरूमा मातृभाव राख्ने, पत्नीमा आफ्नो आधा भागजस्तै व्यवहार गर्ने एवं प्रजाहरूका लागि पितासमान प्रिय र ब्रह्मवादीहरूका सेवक बन्नुहुनेछ।

देहिनामात्मवत् प्रेष्ठः सुहृदां नन्दिवर्धनः ।

मुक्तसङ्गप्रसङ्गोऽयं दण्डपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥

पदार्थ–

देहिनाम् = प्राणीहरूका	**नन्दिवर्धनः** = आनन्ददाता	**असाधुषु** = दुर्जनहरूका लागि
आत्मवत् = आत्माजस्तै	**मुक्तसङ्गप्रसङ्गः** = वैराग्यप्रेमी पुरुषसित सङ्गत गर्ने	**दण्डपाणिः** = हातमा दण्ड लिनहुनेछ
प्रेष्ठः = अत्यन्त प्रिय	**अयं** = उहाँ राजा पृथु	
सुहृदां = मित्रहरूका		

वाक्यार्थ– प्राणीहरूका आत्माजस्तै अत्यन्त प्रिय, मित्रहरूका आनन्ददाता एवं वैराग्यप्रेमी पुरुषसित सङ्गत गर्ने राजा पृथु दुर्जनहरूका लागि हातमा दण्ड लिनुहुनेछ।

अयं तु साक्षाद् भगवांस्त्र्यधीशः
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः।
यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं
पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ॥ १९ ॥

पदार्थ–

अयं तु = उहाँ राजा पृथु त	**कलया** = आफ्नो अंशबाट	**नानात्वम्** = द्वैतत्व
त्र्यधीशः = तीनै गुणका मालिक	**अवतीर्णः** = अवतीर्ण हुनुभएको हो	**प्रतीतम् अपि** = प्रतीत भए पनि
कूटस्थः = अन्तर्यामी	**यस्मिन्** = जसमा	**निरर्थकं** = निरर्थक
आत्मा = आत्मास्वरूप	**अविद्यारचितं** = अविद्याद्वारा कल्पित	**पश्यन्ति** = (विद्वान्हरू) देख्छन्
साक्षात् = साक्षात्		
भगवान् = भगवान् नारायण नै		

वाक्यार्थ– उहाँ राजा पृथु तीनै गुणका मालिक अन्तर्यामी आत्मास्वरूप साक्षाद् भगवान् नारायण नै आफ्नो अंशबाट अवतीर्ण हुनुभएको हो। जसमा अविद्याद्वारा कल्पित द्वैतत्व प्रतीत भए पनि त्यसलाई विद्वान्हरू निरर्थक देख्छन्।

अयं भुवो मण्डलमोदयाद्रे-
र्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः।
आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः
पर्यस्यते दक्षिणतो यथार्कः ॥ २० ॥

पदार्थ–

एकवीरः = अद्वितीय वीर
नरदेवनाथः = राजाहरूका पनि राजा
अयं = उहाँ पृथु
आ उदयाद्रेः = उदयाचलदेखिको
भुवः मण्डलम् = पृथिवी-मण्डललाई
गोप्ता = रक्षा गर्नुहुनेछ
जैत्रं = जयशील
रथम् = रथमा
आस्थाय = चढेर
आत्तचापः = धनुष लिएर
अर्कः यथा = सूर्यजस्तै
दक्षिणतः पर्यस्यते = (पृथिवीको) प्रदक्षिणा गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– अद्वितीय वीर एवं राजाहरूका पनि राजा पृथु उदयाचलदेखिको पृथिवीमण्डललाई रक्षा गर्नुहुनेछ। जयशील रथमा चढी धनुष लिएर सूर्यजस्तै गरी उहाँले पृथिवीको प्रदक्षिणा गर्नुहुनेछ।

अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र
बलिं हरिष्यन्ति सलोकपालाः।
मंस्यन्त एषां स्त्रिय आदिराजं
चक्रायुधं तद्यश उद्धरन्त्यः॥ २१॥

पदार्थ–

सलोकपालाः = लोकपालसहित
नृपालाः = राजाहरू
किल = निश्चय नै
तत्र तत्र = त्यहाँ-त्यहाँ
अस्मै = उहाँ राजा पृथुलाई
बलिं = उपहार
हरिष्यन्ति = समर्पण गर्नेछन्
एषां = यी राजाहरूका
स्त्रियः = स्त्रीहरूले
तद्यशः = उहाँको कीर्तिको
उद्धरन्त्यः = गान गर्दै
आदिराजं = आदिराज उहाँलाई
चक्रायुधं = चक्रधारी भगवान् विष्णु
मंस्यन्ते = मान्नेछन्

वाक्यार्थ– लोकपाल र राजाहरूले जहाँ-जहाँ राजा पृथु पुग्नुहुन्छ त्यहाँ-त्यहाँ उहाँलाई उपहार समर्पण गर्नेछन्। यी लोकपाल र राजाहरूका स्त्रीहरूले उहाँको कीर्तिको गान गर्दै आदिराज पृथुलाई चक्रधारी भगवान् विष्णु मान्नेछन्।

अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः
प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानाम्।
यो लीलयाद्रीन् स्वशरासकोट्या
भिन्दन् समां गामकरोद् यथेन्द्रः॥ २२॥

पदार्थ–

अयं = उहाँ
प्रजापतिः = प्रजाका मालिक
(यसैले)

प्रजानाम् = प्रजाको
वृत्तिकरः = पालन गर्ने
अधिराजः = राजा पृथुले
गां = गाईरूप
महीं = पृथिवीलाई
दुदुहे = दोहन गर्नुहुनेछ
यथा = जसरी
इन्द्रः = इन्द्रले (वज्रद्वारा)
अद्रीन् = पर्वतको (भेदन गर्नुभएको थियो त्यसै गरी)
यः = जुन राजा पृथुले
लीलया = ख्यालख्यालैमा
स्वशरासकोट्या = आफ्नो धनुषको टुप्पोले
गाम् = पृथिवीलाई
भिन्दन् = विदारण गर्दै
समां = समस्थल
अकरोत् = बनाउनुहुनेछ

वाक्यार्थ– प्रजाका पालनकर्ता राजा पृथुले गाईरूप पृथिवीलाई दोहन गर्नुहुनेछ। यस्तै जसरी इन्द्रले वज्रद्वारा पर्वतको भेदन गर्नुभएको थियो त्यसै गरी उहाँले ख्यालख्यालैमा आफ्नो धनुषको टुप्पोले पृथिवीलाई विदारण गर्दै समस्थल बनाउनुहुनेछ।

विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं
यदाचरत् क्ष्मामविषह्यमाजौ।
तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसन्तो
लाङ्गूलमुद्यम्य यथा मृगेन्द्रः॥ २३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
मृगेन्द्रः = मृगको राजा सिंह
यदा = जब
लाङ्गूलम् = पुच्छर
उद्यम्य = उठाएर (वनमा हिँड्छ)
तदा = त्यस वेला
(मृगहरू डराएर लुक्दछन् त्यसै गरी राजा पृथु पनि)
स्वयं = आफैँ
अविषह्यम् = सहन गर्न नसकिने
आजगवं = आजगव
धनुः = धनुको
विस्फूर्जयन् = टङ्कार गर्दै
आजौ = युद्धमा
क्ष्माम् = पृथिवीमा
अचरत् = हिँड्नुहुनेछ (त्यस वेला)
असन्तः = दुष्ट शत्रुहरू
दिशि दिशि = दिशा–दिशामा
निलिल्युः = लुक्नेछन्

वाक्यार्थ– जसरी मृगको राजा सिंह जब पुच्छर उठाएर वनमा हिँड्छ त्यस वेला मृगहरू डराएर लुक्दछन् त्यसै गरी राजा पृथु पनि शत्रुद्वारा सहन गर्न नसकिने आजगव धनुषको टङ्कार गर्दै युद्धको क्रममा पृथिवीमा हिँड्नुहुनेछ, त्यस वेला दुष्ट शत्रुहरू दिशा–दिशामा लुक्नेछन्।

एषोऽश्वमेधाञ्शतमाजहार
सरस्वती प्रादुरभावि यत्र।
अहार्षीद् यस्य हयं पुरन्दरः

शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने ॥ २४ ॥

पदार्थ–

यत्र = जहाँ
सरस्वती = सरस्वती नदी
प्रादुरभावि = उत्पन्न भइन्
(त्यहाँ)
एषः = यी राजा पृथुले
शतम् = सय
अश्वमेधान् = अश्वमेध यज्ञ
आजहार = गर्नुहुनेछ
चरमे = अन्तिम अश्वमेध यज्ञ
वर्तमाने = चलिरहँदा
यस्य = जुन राजा पृथुको
हयं = घोडालाई
पुरन्दरः = पुरन्दरनामक
शतक्रतुः = इन्द्रले
अहार्षीत् = हरण गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– जहाँ सरस्वती नदी उत्पन्न भइन् त्यहाँ राजा पृथुले सय अश्वमेध यज्ञ गर्नुहुनेछ। अन्तिम अश्वमेध यज्ञ चलिरहँदा उहाँको घोडालाई पुरन्दरनामक इन्द्रले हरण गर्नुहुनेछ।

एष स्वसद्मोपवने समेत्य
सनत्कुमारं भगवन्तमेकम्।
आराध्य भक्त्यालभतामलं तज्-
ज्ञानं यतो ब्रह्म परं विदन्ति ॥ २५ ॥

पदार्थ–

एषः = उहाँ राजा पृथु
स्वसद्मोपवने = आफ्नो महलको बगैँचामा
समेत्य = गएर
एकम् = एक्लै रहनुभएका
भगवन्तम् = भगवान्
सनत्कुमारं = सनत्कुमारको
भक्त्या = भक्तिपूर्वक
आराध्य = सेवा गरेर
यतः = जसबाट
परं = परम
ब्रह्म = ब्रह्म
विदन्ति = प्राप्त हुन्छ
तत् = त्यो
अमलं = निर्मल
ज्ञानं = ज्ञान
अलभत = प्राप्त गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– राजा पृथु आफ्नो महलको बगैँचामा गएर एक्लै रहनुभएका भगवान् सनत्कुमारको भक्तिपूर्वक सेवा गरेर जसबाट परम ब्रह्मको प्राप्ति हुन्छ त्यस्तो निर्मल ज्ञान प्राप्त गर्नुहुनेछ।

तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः।
श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ २६ ॥

पदार्थ–

पृथुपराक्रमः = ठुलो पराक्रम भएका (यसैले)
विश्रुतविक्रमः = प्रसिद्ध पराक्रम भएका
पृथुः = पृथु राजाले
इति = यसप्रकारका
आत्माश्रिताः = आफूसम्बन्धी
ताः ताः = ती-ती प्रसिद्ध
गाथाः = कथामय

गिरः = वाणीहरू | **तत्र तत्र** = जहाँतहीँ | **श्रोष्यति** = सुन्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– महान् र प्रख्यात पराक्रम भएका पृथु राजाले यसप्रकारका आफूसम्बन्धी ती–ती प्रसिद्ध कथामय वाणीहरू जहाँतहीँ सुन्नुहुनेछ।

दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः
स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः।
सुरासुरेन्द्रैरुपगीयमान
महानुभावो भविता पतिर्भुवः॥ २७॥

पदार्थ–

स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
उत्पाटितलोकशल्यः = प्रजाको दुःखरूप काँडो निकालेर
दिशः = सम्पूर्ण दिशाहरूलाई
विजित्य = जितेर
सुरासुरेन्द्रैः = देवता र दानवद्वारा
उपगीयमानः = कीर्ति गाइएका
महानुभावः = महानुभाव पृथु
अप्रतिरुद्धचक्रः = आज्ञालाई उल्लङ्घन गर्न नसकिने
भुवः = पृथिवीका
पतिः = राजा
भविता = बन्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– आफ्नो तेजले प्रजाको दुःखरूप काँडा निकालेर सम्पूर्ण दिशाहरूलाई जितेर देवता र दानवद्वारा कीर्ति गाइएका महानुभाव पृथु कोहीद्वारा पनि आज्ञालाई उल्लङ्घन गर्न नसकिने किसिमका पृथिवीका राजा बन्नुहुनेछ।

अध्याय विवरण– राजा पृथु विनयशील र आत्मप्रशंसा नचाहने भगवद्भक्त राजा हुनुहुन्छ। प्रशंसा नचाहने यस्ता महापुरुषहरू नै संसारबाट प्रशंसित हुन्छन्। उनको प्रशंसाको क्रममा राजामा हुनुपर्ने सद्गुणहरूको यहाँ चर्चा गरिएको छ।

राजा आफैँ पनि धर्ममर्यादामा चल्नुपर्छ अनि मर्यादाको रक्षा र दुष्टहरूलाई दण्ड दिन सक्ने हुनुपर्छ। जसरी सूर्यले जल सोस्दछन् र वर्षा याममा त्यसलाई सयौँ गुणा बढी गुणकारी हुने गरी बर्साउँछन् त्यसै गरी शासकले पनि प्रजाहरूबाट थोरै–थोरै कर लिएर ठुला राष्ट्रिय हितका कामहरूमा खर्च गर्नुपर्छ। कर जम्मा गर्नु र त्यसको सदुपयोग गर्नु यी दुबै उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन्। आफ्ना प्रजाहरूमा सधैँ करुणा राख्नुपर्छ अनि जस्तोसुकै आपत्तिमा पनि हँसिलो मुखद्वारा प्रजाहरूलाई आनन्दित गर्नुपर्छ। असल राजा आफ्ना ठुला योजनाहरूलाई पनि प्रचारबाजीमा नउत्रिकन छिट्टै सम्पन्न गर्ने, शत्रुहरूलाई पनि नियमको उल्लङ्घन नगरुन्जेल दण्डित नगर्ने अनि आफ्ना प्रियहरूलाई पनि मर्यादाको उल्लङ्घन गर्दा दण्ड दिने हुन्छन्। यस्ता राजाले नै प्रजालाई सन्तुष्ट गर्दछन्। राजाको व्यक्तिगत जीवन अत्यन्त संयमित हुनुपर्छ र ज्ञानी महापुरुषहरूको ऊ भक्त हुनुपर्छ। आफ्नो प्रतिज्ञा सधैँ सफल पार्ने र प्रजाहरूलाई पुत्र सम्झने राजाले नै सम्पूर्ण

पृथ्वीको शासन गर्न सक्दछन्।

राजृ दीप्तौ धातुबाट बनेको राजा शब्दले आफ्ना पराक्रमहरूद्वारा सधैँ दीप्त रहने शासकलाई जनाउँछ। जो भोगविलासमा भन्दा आफ्ना कर्तव्यहरूको पालनामा आनन्द मान्छ अनि जसको शास्त्रीय विधिअनुसार मूर्धाभिषेक गरिएको छ त्यस्तो राजामा लोकपालहरूको तेज प्रविष्ट हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ। राजा पृथुको जीवन अध्यात्ममय र पराक्रम अनुपम भएकाले यस अध्यायभरि उहाँको स्तुति गरिएको हो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

महाराज पृथु पृथिवीमाथि क्रुद्ध हुनु र पृथिवीद्वारा उहाँको स्तुति गरिनु

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं स भगवान् वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः।
छन्दयामास तान् कामैः प्रतिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार (सूत आदि वन्दीजनद्वारा)
गुणकर्मभिः = गुण र कर्मको वर्णनद्वारा
ख्यापितः = प्रशंसा गरिनुभएका
सः = उहाँ
भगवान् = भगवान्
वैन्यः = वेनपुत्र पृथुले
तान् च = ती वन्दीहरूलाई पनि
अभिनन्द्य = वचनले खुसी बनाएर
कामैः = इच्छाअनुसारका वस्तुद्वारा
प्रतिपूज्य = सम्मान गरेर
छन्दयामास = सन्तुष्ट बनाउनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार सूत आदि वन्दीजनद्वारा गुण र कर्मको वर्णनद्वारा प्रशंसा गरिनुभएका भगवान् वेनपुत्र पृथुले ती वन्दीहरूलाई पनि मिठा वचनले खुसी बनाएर इच्छाअनुसारका वस्तुद्वारा सम्मान गरेर सन्तुष्ट बनाउनुभयो।

ब्राह्मणप्रमुखान् वर्णान् भृत्यामात्यपुरोधसः।
पौरान् जानपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥ २ ॥

पदार्थ–

(राजा पृथुले)
ब्राह्मणप्रमुखान् = ब्राह्मण आदि
वर्णान् = चार वर्ण
भृत्यामात्यपुरोधसः = सेवक, मन्त्री, पुरोहित
पौरान् = पुरवासी
जानपदान् = ग्रामवासी
श्रेणीः = विभिन्न व्यवसाय अँगोलका
प्रकृतीः = प्रजाहरूलाई
समपूजयत् = सत्कार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथुले ब्राह्मण आदि चार वर्ण, सेवक, मन्त्री, पुरोहित, पुरवासी, ग्रामवासी एवं विभिन्न व्यवसाय अँगालेका प्रजाहरूको सत्कार गर्नुभयो।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

कस्माद् दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी।

यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम्॥ ३॥

पदार्थ–

बहुरूपिणी = धेरै रूप भएकी	**पृथुः** = राजा पृथुले	**वत्सः** = बाच्छो थियो
धरित्री = पृथिवीले	**यां** = जुन पृथिवीलाई	**दोहनं च** = दुहुने भाँडो पनि
कस्मात् = किन	**दुदोह** = दुहुनुभयो	**किम्** = के थियो
गोरूपं = गाईको रूप	**तत्र** = त्यस दोहनकार्यमा	
दधार = धारण गरिन्	**कः** = को	

वाक्यार्थ– धेरै रूप भएकी पृथिवीले किन गाईको रूप धारण गरिन्? राजा पृथुले पृथिवीको दोहन गर्दा को बाच्छो थियो? अनि दुहुने भाँडो चाहिँ के थियो?

प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथम्।

तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत्॥ ४॥

पदार्थ–

देवी = पृथिवी देवी	**कथम्** = कसरी	**मेध्यं** = यज्ञीय
प्रकृत्या = स्वभावैले	**समा** = समतल	**हयं** = घोडा
विषमा = उचाइ र गहिराइमा नमिलेकी (थिइन्)	**कृता** = बनाइयो	**कस्य हेतोः** = किन
	देवः = इन्द्रले	**अपाहरत्** = हरण गरे
तेन = उहाँ राजा पृथुद्वारा	**तस्य** = उहाँ राजा पृथुको	

वाक्यार्थ– पृथिवी स्वभावैले उचाइ र गहिराइमा नमिलेकी थिइन्। राजा पृथुले तिनलाई कसरी समतल बनाउनुभयो? अनि राजा पृथुको यज्ञीय घोडा इन्द्रले किन हरण गरे?

सनत्कुमाराद् भगवतो ब्रह्मन् ब्रह्मविदुत्तमात्।

लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः॥ ५॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ब्रह्मज्ञानी मैत्रेयजी	**सनत्कुमारात्** = सनत्कुमारबाट	**राजर्षिः** = राजर्षि पृथुले
ब्रह्मविदुत्तमात् = ब्रह्मज्ञानीहरूमा उत्तम	**सविज्ञानं** = विज्ञानले युक्त	**कां** = कस्तो
	ज्ञानं = ज्ञान	**गतिं** = गति
भगवतः = भगवान्	**लब्ध्वा** = पाएर	**गतः** = प्राप्त गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मज्ञानी मैत्रेयजी! ब्रह्मज्ञानीहरूमा उत्तम भगवान् सनत्कुमारबाट विज्ञानले युक्त ज्ञान पाएर राजर्षि पृथुले कस्तो गति प्राप्त गर्नुभयो?

यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान् भगवतः प्रभोः।

श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ॥ ६ ॥

भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ।

वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद् वैन्यरूपेण गामिमाम् ॥ ७ ॥

पदार्थ–

यः = जसले
वैन्यरूपेण = वेनपुत्र पृथु रूपले
इमाम् = यी
गाम् = पृथिवीलाई
अदुह्यत् = दुहुनुभयो
सुश्रवसः = पुण्यकीर्ति भएका
प्रभोः = प्रभु
भगवतः = भगवान्
कृष्णस्य = कृष्णको
पूर्वदेहकथाश्रयम् = पूर्वजन्म अर्थात् पृथुअवतारसम्बन्धी
यत् = जुन
पुण्यं = पवित्र
श्रवः = कीर्ति छ त्यो र
अन्यत् अपि च = अरू पनि
तव = हजुर (मैत्रेय)को र
अधोक्षजस्य च = भगवान् श्रीकृष्णको पनि
भक्ताय = भक्त एवं
अनुरक्ताय = कथा सुन्न अनुरक्त भएको
मे = मलाई
वक्तुम् = बताउन
भवान् = हजुर
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जसले वेनपुत्र पृथुरूपले यी पृथिवीलाई दुहुनुभयो त्यस्ता पुण्यकीर्ति प्रभु भगवान् कृष्णको पूर्वजन्म अर्थात् पृथुअवतारसम्बन्धी जुन पवित्र कीर्ति छ त्यो र उहाँसँग सम्बन्धित अरू कथा पनि बताउनुहोस्। हे मैत्रेयजी ! म हजुरको र भगवान् श्रीकृष्णको भक्त हुँ र भगवान्का कथाहरू सुन्न अनुरक्त पनि छु।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ।

प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥

पदार्थ–

विदुरेण = विदुरजीद्वारा
एवं = यसप्रकार
वासुदेवकथां प्रति = भगवान् वासुदेवका कथाप्रति
चोदितः = प्रेरित (र यसैले)
प्रीतमनाः = खुसी हुनुभएका
मैत्रेयः = मैत्रेय ऋषिले
तं = ती विदुरजीलाई
प्रशस्य = प्रशंसा गरेर
प्रत्यभाषत = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– विदुरजीद्वारा यसप्रकार भगवान् वासुदेवका कथाप्रति प्रेरित र यसैले खुसी हुनुभएका मैत्रेय ऋषिले विदुरजीलाई प्रशंसा गर्दै भन्नुभयो।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

यदाभिषिक्तः पृथुरङ्ग विप्रै-
रामन्त्रितो जनतायाश्च पालः ।
प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य
क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे प्रिय विदुरजी
यदा = जब
विप्रैः = ब्राह्मणहरूद्वारा
अभिषिक्तः = राज्याभिषेक गरिनुभएका
पृथुः = पृथु
जनतायाः = जनताका
पालः = पालक भनेर
आमन्त्रितः च = नियुक्त पनि हुनुभयो (त्यसै वेला)
क्षितिपृष्ठे = पृथिवीतल
निरन्ने = अन्नरहित भएपछि
क्षुत्क्षामदेहाः = भोकले पीडित भएका
प्रजाः = प्रजाहरू
एत्य = आएर
पतिम् = राक्षक राजा पृथुलाई
अभ्यवोचन् = भने

वाक्यार्थ– हे प्रिय विदुरजी ! जब ब्राह्मणहरूद्वारा राज्याभिषेक गरिनुभएका पृथु जनताका पालक भनेर नियुक्त पनि हुनुभयो त्यसै वेला पृथिवीतल अन्नरहित भएपछि भोकले पीडित भएका प्रजाहरू आएर राजा पृथुलाई भने।

वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता
यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ।
त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं
यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १० ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा पृथु
यथा = जसरी
कोटरस्थेन = टोड्कामा रहेको
अग्निना = आगोद्वारा
वृक्षाः = वृक्षहरू
अभितप्ताः = जल्दछन् (त्यसै गरी)
वयं = हामीहरू
जाठरेण = (पेटमा रहेको) जठराग्निबाट जलिरहेका छौँ
यः = जो हजुर
नः = हामी प्रजाहरूका
वृत्तिकरः = जीविकादाता
पतिः = पालक
साधितः = बनाइनुभएको छ (त्यस्ता)
शरण्यं = शरणदाता
त्वाम् = हजुरको
शरणं = शरणमा
अद्य = आज
याताः = आएका छौँ

वाक्यार्थ– हे राजा पृथु ! जसरी टोड्कामा रहेको आगोद्वारा वृक्षहरू जल्दछन् त्यसै गरी पेटमा रहेको जठराग्निबाट हामीहरू जलिरहेका छौँ। यसैले आज हामी प्रजाका जीविकादाता, पालक एवं शरणदाता भएका हजुरको शरणमा आएका छौँ।

तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं
क्षुधार्दितानां नरदेवदेव।
यावन्न नङ्क्ष्यामह उज्झितोर्जा
वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः॥ ११॥

पदार्थ–

नरदेवदेव = राजाका पनि राजा हे पृथु
तत् = त्यसैले
उज्झितोर्जाः = अन्न नपाएका हामीहरू
यावत् = जबसम्म
न नङ्क्ष्यामहे = नष्ट हुँदैनौँ
(त्यसभन्दा पहिले नै)
क्षुधार्दितानां = भोकले पीडित भएका
नः = हामीहरूका लागि
अन्नं = अन्न
रातवे = दिनका लागि
भवान् = तपाईं
ईहतु = प्रयत्न गर्नुहोस्
त्वं = (किनभने) तपाईं
किल = नै
वार्तापतिः = जीविकादाता र
लोकपालः = प्रजारक्षक हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ – राजाका पनि राजा हे पृथु ! अन्न नपाएका हामीहरू भोकले मर्नुभन्दा पहिले नै भोकाएका हामीहरूका लागि अन्न दिलाउन प्रयत्न गर्नुहोस्, किनभने तपाईं नै हाम्रा जीविकादाता र प्रजारक्षक हुनुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितम्।
दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोऽन्वपद्यत॥ १२॥

पदार्थ–

कुरुश्रेष्ठ = हे कुरुश्रेष्ठ विदुरजी
सः = उहाँ
पृथुः = राजा पृथुले
प्रजानां = प्रजाको
करुणं = करुण
परिदेवितम् = विलाप
निशम्य = सुनेर
दीर्घं = धेरैबेरसम्म
दध्यौ = विचार गर्नुभयो र
निमित्तं = कारण
अन्वपद्यत = थाहा पाउनुभयो

वाक्यार्थ– हे कुरुश्रेष्ठ विदुरजी ! राजा पृथुले प्रजाको करुण विलाप सुनेर धेरैबेरसम्म विचार गर्नुभयो र जनता भोका रहनुको कारण थाहा पाउनुभयो।

इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः।
सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा॥ १३॥

पदार्थ–

इति = पृथिवीले अन्न आफैँ लुकाएकी हुन् भन्ने कुरा
बुद्ध्या = बुद्धिद्वारा
व्यवसितः = निश्चय गरेका
त्रिपुरहा = त्रिपुर नाशक रुद्र
यथा = झैँ
क्रुद्धः = रिसाएका राजा पृथुले
प्रगृहीतशरासनः = धनुष ग्रहण गरेर
भूमेः = पृथिवीप्रति
विशिखं = बाण
सन्दधे = उठाउनुभयो

वाक्यार्थ– पृथिवीले अन्न आफैँ लुकाएकी हुन् भन्ने कुरामा निश्चित भएपछि त्रिपुरनाशक रुद्रझैँ रिसाएका राजा पृथुले धनुष ग्रहण गरेर पृथिवीमाथि बाण उठाउनुभयो।

प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तम्।
गौः सत्यपाद्रवद् भीता मृगीव मृगयुद्रुता॥ १४॥

पदार्थ–

उदायुधं = शस्त्र ग्रहण गरेका
तम् = उहाँ राजालाई
निशाम्य = देखेर
भीता = डराएकी (यसैले)
प्रवेपमाना = काँपिरहेकी
धरणी = पृथिवी
मृगयुद्रुता = सिकारीद्वारा पिछा गरिएकी
मृगी इव = मृगीजस्तै गरी
गौः सती = गाईको रूप धारण गरेर
अपाद्रवत् = भागिन्

वाक्यार्थ– शस्त्र ग्रहण गरेका राजालाई देखेर डराएकी र थरथर काँपिरहेकी पृथिवी सिकारीद्वारा पिछा गरिएकी मृगीजस्तै गरी गाईको रूप धारण गरेर भागिन्।

तामन्वधावत् तद् वैन्यः कुपितोऽत्यरुणेक्षणः।
शरं धनुषि सन्धाय यत्र यत्र पलायते॥ १५॥

पदार्थ–

तत् = त्यतिखेर (डराएकी पृथिवी)
यत्र यत्र = जहाँ-जहाँ
पलायते = भाग्छिन् (त्यहाँ-त्यहाँ)
कुपितः = रिसाएका र
अत्यरुणेक्षणः = राता-राता आँखा भएका
वैन्यः = राजा पृथु
धनुषि = धनुषमा
शरं = बाण
सन्धाय = चढाएर
ताम् = ती पृथिवीको
अन्वधावत् = पछि लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यतिखेर डराएकी पृथिवी जहाँ-जहाँ भाग्छिन् रिसाएर राता-राता आँखा भएका राजा पृथु पनि धनुषमा बाण चढाउँदै त्यहाँ-त्यहाँ पृथिवीको पछि लाग्नुभयो।

सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः।
धावन्ती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधम्॥ १६॥

पदार्थ–
दिशः = पूर्व आदि चार दिशा
विदिशः = आग्नेय आदि चार विदिशा
रोदसी = स्वर्गलोक र मर्त्यलोक
तयोः = ती दुईको
अन्तरं च = बीचमा रहेको अन्तरिक्षमा समेत
धावन्ती = दौडिरहेकी
सा = ती
देवी च = पृथिवीले
तत्र तत्र = त्यहाँ–त्यहाँ
अनु = पछाडि
उद्यतायुधम् = शस्त्र लिएर आएका
एनं = यिनै पृथु राजालाई
ददर्श = देखिन्

वाक्यार्थ– पूर्व आदि चार दिशा, आग्नेय आदि चार विदिशा, स्वर्गलोक, मर्त्यलोक एवं ती दुईको बीचमा रहेको अन्तरिक्षमा समेत दौडिरहेकी ती पृथिवीले प्रत्येक ठाउँमा पछाडि शस्त्र लिएर आएका पृथु राजालाई देखिन्।

लोके नाविन्दत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः।
त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता॥ १७॥

पदार्थ–
मृत्योः = मृत्युबाट डराएका
प्रजाः इव = प्रजाहरूजैं
वैन्यात् = पृथुबाट
त्रस्ता = डराएकी पृथिवीले
लोके = संसारमा
त्राणं = (उहाँबाहेक अर्को) रक्षक
न अविन्दत = पाइनन्
तदा = त्यसपछि
विदूयता = दुःखित
हृदयेन = चित्तका साथ
निववृते = फर्किन्

वाक्यार्थ– मृत्युबाट डराएका प्रजाहरूजैं पृथुबाट डराएकी पृथिवीले संसारमा उहाँबाहेक अर्को रक्षक पाइनन्। त्यसपछि उनी दुःखित भएर फर्किन्।

उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल।
त्राहि मामपि भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान्॥ १८॥

पदार्थ–
(पृथिवीले)
महाभागं = पृथुलाई
उवाच = भनिन्
धर्मज्ञ = धर्मवेत्ता
आपन्नवत्सल अपि च = शरणागतवत्सल हे राजा
माम् = मलाई
त्राहि = रक्षा गर्नुहोस् (किनभने)
भवान् = तपाईं
भूतानां = प्राणीहरूको
पालने = रक्षा गर्ने कार्यमा
अवस्थितः = रहनुभएको छ

वाक्यार्थ– पृथिवीले पृथुलाई भनिन्, 'धर्मवेत्ता शरणागतवत्सल हे राजा ! मलाई रक्षा गर्नुहोस् किनभने तपाईं प्राणीहरूको रक्षा गर्ने कार्यमा लागिरहनुभएको छ।'

स त्वं जिघांससे कस्माद् दीनामकृतकिल्बिषाम्।
अहनिष्यत् कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः॥ १९॥

पदार्थ–

यः = जो
धर्मज्ञः = धर्मवेत्ता
इति = भनेर
मतः = मानिनुभएको छ
सः = त्यस्ता
त्वं = तपाईं
दीनाम् = दुःखी
अकृतकिल्बिषाम् = निरपराध
योषां = स्त्रीलाई
कस्मात् = किन
जिघांससे = मार्न चाहनुहुन्छ र
कथं = कसरी
अहनिष्यत् = मार्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– जो धर्मवेत्ता भनेर मानिनुभएको छ त्यस्ता तपाईं दुःखी निरपराध स्त्रीलाई किन मार्न चाहनुहुन्छ र कसरी मार्नुहुन्छ ?

प्रहरन्ति न वै स्त्रीषु कृतागःस्वपि जन्तवः।
किमुत त्वद्विधा राजन् करुणा दीनवत्सलाः॥ २०॥

पदार्थ–

राजन् = हे पृथु राजा
कृतागःसु = अपराध गरेका
स्त्रीषु = स्त्रीहरूमा
जन्तवः अपि = साधारण प्राणीले पनि
वै = निश्चय नै
न प्रहरन्ति = प्रहार गर्दैनन्
त्वद्विधाः = तपाईंजस्ता
करुणाः = दयालु
दीनवत्सलाः = दुःखीका प्रिय राजाले त
किम् उत = कसरी प्रहार गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे पृथु राजा ! अपराधी नै भए पनि स्त्रीहरूमा साधारण प्राणीले पनि निश्चय नै प्रहार गर्दैनन्, तपाईंजस्ता दयालु र दुःखीका प्रिय राजाले त कसरी प्रहार गर्नुहुन्छ ?

मां विपाद्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम्।
आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथमम्भसि धास्यसि॥ २१॥

पदार्थ–

यत्र = जहाँ
विश्वं = विश्व
प्रतिष्ठितम् = रहेको छ (त्यस्ती)
अजरां = बलियो
नावं = डुङ्गारूपी
मां = मलाई
विपाद्य = तोडेर
आत्मानं = आफूलाई
इमाः = यी
प्रजाः च = प्रजाहरूलाई पनि
अम्भसि = जलमा
कथम् = कसरी

धास्यसि = धारण गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– जहाँ विश्व रहेको छ त्यस्ती बलियो डुङ्गारूपी मलाई तोडेर आफूलाई र यी प्रजाहरूलाई जलमा कसरी धारण गर्नुहुन्छ ?

पृथुरुवाच (राजा पृथुले भन्नुभयो)

वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीम् ।

भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोति च नो वसु ॥ २२ ॥

पदार्थ–

वसुधे = हे पृथिवी
मच्छासनपराङ्मुखीम् = मेरो आज्ञा उल्लङ्घन गर्ने
त्वां = तिमीलाई
वधिष्यामि = मार्दछु
या = जो तिमी
बर्हिषि = यज्ञमा
भागं = (देवताका रूपमा) भाग
वृङ्क्ते = लिन्छ्यौ
नः = हामीलाई
वसु च = अन्न आदि वस्तु
न तनोति = प्रदान गर्दिनौ

वाक्यार्थ– हे पृथिवी ! मेरो आज्ञा उल्लङ्घन गर्ने तिमीलाई म मार्दछु। जो तिमी यज्ञमा देवताका रूपमा भाग भने लिन्छ्यौ तर हामीलाई अन्न आदि वस्तु प्रदान गर्दिनौ।

यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः ।

तस्यामेवं हि दुष्टायां दण्डो नात्र न शस्यते ॥ २३ ॥

पदार्थ–

(गाईको रूप धारण गरेकी तिमी)
अनुदिनं = प्रत्येक दिन
यवसं = घाँस
जग्धि = खान्छ्यौ
औधसं = कल्चौँडामा भएको
पयः = दूध
न एव दोग्धि = दिन्नौ
एवं = यसप्रकार
तस्याम् = त्यस्ती
दुष्टायां = दुष्ट तिमीमा
अत्र = यस अपराधको लागि
हि = निश्चय नै
दण्डः = दण्ड दिन
न शस्यते = उपयुक्त छैन (भन्ने कुरो)
न = होइन

वाक्यार्थ– गाईको रूप धारण गरेकी तिमी प्रत्येक दिन घाँस भने खान्छ्यौ तर कल्चौँडामा भएको दूध दिन्नौ। यसप्रकार त्यस्ती दुष्टा तिमीमा यस अपराधको लागि दण्ड उपयुक्त छैन भन्ने कुरो होइन। (तिमी पूर्णतः दण्डनीय छ्यौ।)

त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक् सृष्टानि स्वयम्भुवा ।

न मुञ्चस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मन्दधीः ॥ २४ ॥

पदार्थ–

स्वयम्भुवा = ब्रह्माजीद्वारा
प्राक् = सृष्टिको सुरुमा
सृष्टानि = उत्पन्न गरिएका
ओषधिबीजानि = अन्न आदि बिउ
आत्मरुद्धानि = तिमीले आफैँमा रोकेकी छ्यौ
मन्दधीः = मन्द बुद्धि भएकी
त्वं = तिमी
माम् = मलाई
अवज्ञाय = तिरस्कार गरेर
खलु = नै
न मुञ्चसि = निकाल्दिनौ

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीद्वारा सृष्टिको सुरुमा उत्पन्न गरिएका अन्न आदि बिउ तिमीले आफैँमा रोकेकी छ्यौ। मन्द बुद्धि भएकी तिमीले मलाई तिरस्कार गरेर उक्त अन्न आदि बिउ बाहिर ननिकालेकी हौ।

अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितम्।
शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा॥ २५॥

पदार्थ–
क्षुत्परीतानाम् = भोकले ग्रस्त र
आर्तानां = दुःखी
अमूषां = यी प्राणीहरूको
परिदेवितम् = बिलौनालाई
मद्बाणैः = मेरा बाणद्वारा
भिन्नायाः = काटिएकी
तव = तिम्रो
मेदसा = बोसोद्वारा
शमयिष्यामि = शान्त गर्दछु

वाक्यार्थ– भोकले ग्रस्त र दुःखी यी प्राणीहरूको बिलौनालाई मेरा बाणद्वारा काटिएकी तिम्रो बोसोद्वारा म शान्त गर्दछु।

पुमान् योषिदुत क्लीब आत्मसम्भावनोऽधमः।
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः॥ २६॥

पदार्थ–
पुमान् = पुरुष वा
योषित् = स्त्री
उत = अथवा
क्लीबः = नपुंसक (जो)
आत्मसम्भावनः = आफूलाई सर्वस्व मान्ने
भूतेषु = प्राणीहरूमा
निरनुक्रोशः = दयाभाव नराख्ने
अधमः = अधम व्यक्ति छ
तद्वधः = त्यस्ता व्यक्तिको वध
नृपाणां = राजाका लागि
अवधः = वध होइन

वाक्यार्थ– पुरुष, स्त्री अथवा नपुंसक जोसुकै किन नहोस् आफूलाई सर्वस्व मान्ने प्राणीहरूमा दयाभाव नराख्ने अधम व्यक्ति छ भने त्यस्ता व्यक्तिको वध गर्नु राजाका लागि वध होइन।

त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः॥ २७॥

पदार्थ–

मायागां = मायाद्वारा गाईको रूप धारण गरेकी **स्तब्धां** = घमण्डी र **दुर्मदां** = मदोन्मत्त **त्वां** = तिमीलाई **शरैः** = बाणद्वारा **तिलशः** = तिलजत्रो टुक्रामा **नीत्वा** = पुऱ्याएर **अहं** = म **आत्मयोगबलेन** = आफ्नो योगको शक्तिले **इमाः** = यी **प्रजाः** = प्रजाहरूलाई **धारयिष्यामि** = धारण गर्नेछु

वाक्यार्थ– मायाद्वारा गाईको रूप धारण गरेकी घमण्डी र मदोन्मत्त भएकी तिमीलाई बाणद्वारा तिलजत्रो टुक्रा-टुक्रा पारेर म आफ्नो योगको शक्तिले यी प्रजाहरूलाई धारण गर्नेछु।

एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतान्तमिव बिभ्रतम्।
प्रणता प्राञ्जलिः प्राह मही सञ्जातवेपथुः॥ २८॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार कठोर वचन बोल्ने **मन्युमयीं** = रिसले पूर्ण **मूर्तिं** = शरीर **बिभ्रतम्** = धारण गरेका **कृतान्तम् इव** = यमराजजस्तै (देखिएका राजालाई) **सञ्जातवेपथुः** = काँप्दै **प्राञ्जलिः** = हात जोडेर **प्रणता** = प्रणाम गर्दै गरेकी **मही** = पृथिवीले **प्राह** = भनिन्

वाक्यार्थ– यसप्रकार कठोर वचन बोल्ने, रिसले पूर्ण भएकाले यमराजजस्तै देखिएका राजालाई काँप्दै हात जोडेर प्रणाम गर्दै गरेकी पृथिवीले भनिन्।

धरोवाच (पृथिवीले भनिन्)

नमः परस्मै पुरुषाय मायया
विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने।
नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुत-
द्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये॥ २९॥

पदार्थ–

मायया = मायाद्वारा **विन्यस्तनानातनवे** = अनेक रूप धारण गर्नुभएका **गुणात्मने** = सगुण स्वरूप हुनुभएका **परस्मै** = परम **पुरुषाय** = पुरुष तपाईंलाई **नमः** = नमस्कार छ **स्वरूपानुभवेन** = आत्मज्ञानद्वारा **निर्धुतद्रव्यक्रियाकारक-विभ्रमोर्मये** = द्रव्य (अधिभूत), क्रिया (अध्यात्म), कारक (अधिदैव)सम्बन्धी अभिमान र त्यसबाट उत्पन्न राग, द्वेष आदिलाई पूर्णतः परित्याग गर्नुभएका तपाईंलाई **नमः** = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– मायाद्वारा अनेक रूप धारण गर्नुभएका, सगुण स्वरूप हुनुभएका एवं आत्मज्ञानद्वारा अधिभूत, अध्यात्म र अधिदैवसम्बन्धी अभिमान र त्यसबाट उत्पन्न राग, द्वेष आदिलाई पूर्णतः परित्याग गर्नुभएका परम पुरुष तपाईंलाई नमस्कार छ।

येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता
धात्रा यतोऽयं गुणसर्गसङ्ग्रहः।
स एव मां हन्तुमुदायुधः स्वरा-
डुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये॥ ३०॥

पदार्थ–

येन = जुन	**अयं** = यो	**हन्तुम्** = मार्न
धात्रा = जगत्पालक तपाईंद्वारा	**गुणसर्गसङ्ग्रहः** = त्रिगुणात्मक सृष्टि हुन्छ (त्यस्ती)	**उपस्थितः** = उपस्थित हुनुभएको छ
अहम् = म (पृथिवी)	**मां** = मलाई	**अन्यं** = अरू
आत्मायतनं = सम्पूर्ण प्राणीको वासस्थान	**स्वराट्** = स्वयं प्रकाशरूप	**कम्** = कसको
विनिर्मिता = बनाइएँ	**सः एव** = तपाईं नै	**शरणं** = शरणको
यतः = यसैले (ममा)	**उदायुधः** = शस्त्र लिएर	**आश्रये** = आश्रय लिऊँ

वाक्यार्थ– जुन जगत्पालक तपाईंले म (पृथिवी)लाई सम्पूर्ण प्राणीको वासस्थान बनाउनुभयो। यसैले ममा यो त्रिगुणात्मक सृष्टि हुने गर्छ। त्यस्ती मलाई स्वयं प्रकाशरूप तपाईं नै शस्त्र ग्रहण गरेर मार्न तयार हुनुभएको छ भने म अरू कसको शरणको आश्रय लिऊँ ?

य एतदादावसृजच्चराचरं
स्वमाययात्माश्रययावितर्क्यया।
तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः
कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति॥ ३१॥

पदार्थ–

यः = जुन तपाईंले	**स्वमायया** = आफ्नी मायाद्वारा	**किल** = निश्चय नै
आत्माश्रयया = आफ्नो आश्रयमा रहने	**आदौ** = कल्पको प्रारम्भमा	**असृजत्** = उत्पन्न गर्नुभयो
	एतत् = यो	**तया एव** = त्यही मायाद्वारा नै
अवितर्क्यया = अनिर्वचनीय	**चराचरं** = चराचर जगत्	**सः अयं** = यो पृथुको रूप

धारण गर्नुभएका तपाईं (अहिले यस जगत्को)
गोप्तुम् = रक्षा गर्न
उद्यतः = तत्पर हुनुभएको छ
धर्मपरः = धर्मपरायण तपाईं
कथं नु = किन
मां = मलाई
जिघांसति = मार्न चाहुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जुन तपाईंले आफ्नो आश्रयमा रहने अनिर्वचनीय आफ्नी मायाद्वारा यो चराचर जगत् कल्पको प्रारम्भमा उत्पन्न गर्नुभयो। त्यही मायाद्वारा नै पृथुको रूप धारण गर्नुभएका तपाईं अहिले यस जगत्को रक्षा गर्न तत्पर हुनुभएको छ। यसर्थ धर्मपरायण तपाईं किन मलाई मार्न चाहुनुहुन्छ ?

विवरण– अद्वितीय परमात्मामा मायाको कारणले नै जगत्को सृष्टि भएको हो। माया पनि वस्तुतः परमात्माकै शक्ति भएकाले परमात्मादेखि भिन्न होइन। शक्ति र शक्तिमान्मा पनि सामान्य भेद रहन सक्छ तर माया परमात्माभन्दा कुनै पनि हालतमा छुट्टै अस्तित्ववाला हुन सक्दैन। स्वरूपतः जो छैन त्यसैलाई माया भनिन्छ। माया ब्रह्ममा नै कल्पित भएकाले स्वरूपतः त्यसको छुट्टै सत्ता छैन। माया ब्रह्ममा नै बस्छ र त्यहीँ जगत्प्रपञ्चलाई खडा गर्दछ पनि त्यसैले यस श्लोकमा मायालाई आत्माश्रय भनिएको छ। वास्तवमा मायाको स्वरूप यस्तै हो भनी ठम्याउन सकिँदैन। माया छैन भनौँ भने प्रपञ्चको कारणको रूपमा छ, अनि छ भनौँ भने ब्रह्मभिन्नरूपले छैन पनि। यो 'अवितर्क्य' अर्थात् तर्क गरेर यस्तै हो भनी ठम्याउन नसकिने खालको छ। त्यसैले माया अनिर्वचनीय छ।

नूनं बतेशस्य समीहितं जनै-
स्तन्मायया दुर्जययाकृतात्मभिः।
न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्
योऽनेक एकः परतश्च ईश्वरः॥ ३२॥

पदार्थ–

नूनं बत = आश्चर्य छ
दुर्जयया = दुर्जय
तन्मायया = भगवान्की मायाद्वारा
अकृतात्मभिः = चित्त विक्षिप्त भएका
जनैः = मानिसहरूद्वारा
ईशस्य = ईश्वरको
समीहितं = चेष्टा
न लक्ष्यते = थाहा पाइँदैन
यः = जुन
ईश्वरः = ईश्वरले
अकरोत् = (ब्रह्माजीलाई) बनाउनुभयो र
अकारयत् = ब्रह्माजीद्वारा विश्वलाई उत्पन्न गर्नुभयो
यः = जो (स्वतः)
एकः = एक हुनुहुन्छ
परतः = मायाका कारण
अनेकः च = अनेक पनि हुनुहन्छ

वाक्यार्थ– आश्चर्य ! दुर्जय भगवान्की मायाद्वारा चित्त विक्षिप्त भएका मानिसहरूद्वारा ईश्वरको चेष्टा थाहा पाइँदैन। जुन ईश्वरले ब्रह्माजीलाई बनाउनुभयो र ब्रह्माजीद्वारा विश्वलाई उत्पन्न

गर्नुभयो। जो स्वतः एक हुनुहुन्छ र मायाका कारण अनेक पनि हुनुहन्छ।

सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभि-
र्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः।
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये
नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥

पदार्थ–
द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः = द्रव्य (पञ्चभूत), क्रिया (इन्द्रिय), कारक (इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता), चेतना (बुद्धि) र आत्मा (अहङ्कार)रूप
शक्तिभिः = आफ्ना शक्तिहरूद्वारा
यः = जो भगवान्
अस्य = यस जगत्को
सर्गादि = सृष्टि आदि कार्य
अनुरुणद्धि = गर्नुहुन्छ
तस्मै = त्यस्ता
समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये = विभिन्न शक्तिलाई आविर्भाव र तिरोभाव गर्न सक्ने
वेधसे = अन्तर्यामी
परस्मै = परम
पुरुषाय = पुरुष तपाईंलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– पञ्चभूत, इन्द्रिय, इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता, बुद्धि र अहङ्काररूप आफ्ना शक्तिहरूद्वारा जो भगवान् यस जगत्को सृष्टि, स्थिति र संहार गर्नुहुन्छ त्यस्ता विभिन्न शक्तिलाई आविर्भाव र तिरोभाव गर्न सक्ने अन्तर्यामी परम पुरुष तपाईंलाई नमस्कार छ।

स वै भवानात्मविनिर्मितं जगद्
भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं विभो।
संस्थापयिष्यन्नज मां रसातला-
दभ्युज्जहाराम्भस आदिसूकरः ॥ ३४ ॥

पदार्थ–
विभो = हे व्यापक
अज = भगवान् (जसले पहिले मलाई उत्पन्न गर्नुभयो)
सः = उहाँ
भवान् वै = तपाईंले नै
आत्मविनिर्मितं = आफूले बनाएको
भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं = भूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणरूप
जगत् = जगत्लाई
संस्थापयिष्यन् = राम्रोसँग राख्नको लागि
आदिसूकरः = आदिवराह अवतार लिएर
मां = मलाई
रसातलात् = रसातलको
अम्भसः = पानीबाट
अभ्युज्जहार = निकाल्नुभयो

वाक्यार्थ– हे व्यापक भगवान्! जसले पहिले मलाई उत्पन्न गर्नुभयो उहाँ तपाईंले नै आफूले

बनाएको भूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणरूप जगत्लाई राम्रोसँग राख्नको लागि आदिवराह अवतार लिएर मलाई रसातलको पानीबाट निकाल्नुभयो।

अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः
प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल।
स वीरमूर्तिः समभूद् धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि॥ ३५॥

पदार्थ–

अपाम् = जलको
उपस्थे = माथि
मयि = म पृथिवीरूपी
नावि = डुङ्गामा
अवस्थिताः = रहेका
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
रिरक्षिषुः = रक्षा गर्न चाहने
सः = उहाँ
धराधरः = पृथिवीलाई धारण गर्ने वराह भगवान्
अद्य = आज
किल = निश्चय नै
वीरमूर्तिः = वीर राजा पृथुको रूप धारण गरेर
समभूत् = उत्पन्न हुनुभएको छ
यः = जो
भवान् = तपाईं
पयसि = अन्नरूप दूधका लागि मात्र
उग्रशरः = कठोर बाण लिएर
मां = मलाई
जिघांससि = मार्न चाहनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जलमाथि रहेकी म पृथिवीरूपी डुङ्गामा रहेका प्रजाहरूको रक्षा गर्न चाहने र पृथिवीलाई धारण गर्ने वराह भगवान् नै आज वीर राजा पृथुको रूप धारण गरेर उत्पन्न हुनुभएको छ, त्यस्ता तपाईं अन्नरूप दूधका लागि मात्र कठोर बाण लिएर मलाई मार्न चाहनुहुन्छ।

नूनं जनैरीहितमीश्वराणा-
मस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया।
न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभि-
स्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः॥ ३६॥

पदार्थ–

तद्गुणसर्गमायया = त्रिगुणात्मक जगत्को सृष्टि गर्ने उहाँकी मायाद्वारा
मोहितचित्तवर्त्मभिः = मोहग्रस्त चित्त भएका
अस्मद्विधैः = हामीजस्ता
जनैः = व्यक्तिद्वारा
नूनं = निश्चय नै
ईश्वराणाम् = ईश्वरको
ईहितम् = चेष्टा
न ज्ञायते = जान्न सकिँदैन
तेभ्यः = त्यस्ता

वीरयशस्करेभ्यः = वीरोचित कीर्ति बढाउन चाहने तपाईंलाई | **नमः** = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– त्रिगुणात्मक जगत्को सृष्टि गर्ने उहाँकी मायाद्वारा मोहग्रस्त चित्त भएका हामीजस्ता व्यक्तिद्वारा ईश्वरको चेष्टा जान्न सकिँदैन, त्यस्ता वीरोचित कीर्ति बढाउन चाहने तपाईंलाई नमस्कार छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे पृथुविजये धरित्रीनिग्रहो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

पृथिवीदोहन

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरम्।

पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ १ ॥

पदार्थ–

रुषा = रिसले	**अभिष्टूय** = स्तुति गरेर (खुसी नभए पछि)	**आत्मानम्** = मनलाई
प्रस्फुरिताधरम् = ओठ फर्फराएका	**भीता** = डराएकी	**संस्तभ्य** = सम्हाल्दै
पृथुम् = राजा पृथुलाई	**अवनिः** = पृथिवीले	**पुनः** = फेरि
इत्थं = यसप्रकार	**आत्मना** = बुद्धिले	**आह** = भनिन्

वाक्यार्थ– यसप्रकार स्तुति गर्दा पनि रिसले ओठ फर्फराइरहेका राजा पृथु खुसी नभएपछि डराएकी पृथिवीले विचारपूर्वक मन सम्हाल्दै फेरि भनिन्।

सन्नियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे।

सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥ २ ॥

पदार्थ–

अभिभो = हे प्रभु	**निबोध** = बुझ्नुहोस्	**बुधः च** = विद्वान्ले पनि
मन्युं = रिस	**यथा** = जसरी	**सर्वतः** = सबैतिरबाट (सारतत्त्व ग्रहण गर्दछ)
सन्नियच्छ = नियन्त्रित गर्नुहोस्	**मधुकरः** = भमराले (फूलबाट)	
मे = मैले	**सारम्** = सारतत्त्व अर्थात् मह	
श्रावितं = सुनाएको कुरा	**आदत्ते** = लिन्छ (त्यसै गरी)	

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! रिस नियन्त्रित गर्नुहोस्। मैले भनेको कुरा बुझ्नुहोस्। जसरी भमराले फूलबाट सारतत्त्व अर्थात् मह लिन्छ त्यसै गरी विद्वान्ले पनि सबैतिरबाट सारतत्त्व ग्रहण गर्दछ।

अस्मिन् लोकेऽथवामुष्मिन् मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।

दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

पदार्थ–

तत्त्वदर्शिभिः = तत्त्वदर्शी
मुनिभिः = मुनिहरूद्वारा
अस्मिन् = यस
लोके = लोकमा
अथवा = अथवा
अमुष्मिन् = परलोकमा
पुंसां = मानिसहरूको
श्रेयःप्रसिद्धये = कल्याणका लागि
योगाः = उपायहरू
दृष्टाः = बताइएका छन्
प्रयुक्ताः च = प्रयोग पनि गरिएका छन्

वाक्यार्थ– तत्त्वदर्शी मुनिहरूद्वारा यस लोकमा अथवा परलोकमा मानिसहरूको कल्याणका लागि धेरै उपायहरू बताइएका छन् र प्रयोग पनि गरिएका छन्।

तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान् पूर्वदर्शितान्।

अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान् विन्दतेऽञ्जसा॥ ४॥

पदार्थ–

पूर्वदर्शितान् = पहिलाका मुनिहरूद्वारा बताइएका
तान् = ती
उपायान् = उपायहरूलाई
अवरः = अहिलेको
यः = जुन व्यक्तिले
श्रद्धया = श्रद्धाले
उपेतः = युक्त भएर
सम्यक् = राम्रोसँग
आतिष्ठति = पालन गर्दछ
(त्यसले)
अञ्जसा = सजिलै
उपेयान् = फल
विन्दते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– पहिलाका मुनिहरूद्वारा बताइएका ती उपायहरूलाई अहिलेको जुन व्यक्तिले श्रद्धाले युक्त भएर राम्रोसँग पालन गर्दछ त्यसले सजिलै फल प्राप्त गर्दछ।

tताननादृत्य योऽविद्वानर्थानारभते स्वयम्।

तस्य व्यभिचरन्त्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः॥ ५॥

पदार्थ–

यः = जो
अविद्वान् = अज्ञानी व्यक्ति
तान् = ती उपायलाई
अनादृत्य = वास्ता नगरी
स्वयम् = आफैँ
अर्थान् = उपाय
आरभते = सुरु गर्दछ
तस्य = त्यसका
पुनः पुनः = बारम्बार
आरब्धाः = सुरु गरिएका
अर्थाः च = उपायहरू पनि
व्यभिचरन्ति = निष्फल हुन्छन्

वाक्यार्थ– जो अज्ञानी व्यक्ति ती उपायलाई वास्ता नगरी आफैँ उपाय गर्दछ त्यसका बारम्बार सुरु गरिएका उपायहरू पनि निष्फल हुन्छन्।

पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशाम्पते।

भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः॥ ६॥

पदार्थ–

विशाम्पते = हे राजा	**ओषधयः** = अन्न आदि	व्यक्तिद्वारा
ब्रह्मणा = ब्रह्माजीद्वारा	औषधिहरू थिए (ती)	**भुज्यमानाः** = खाइएका
पुरा = पहिले	**हि** = निश्चय नै	**मया** = मद्वारा
सृष्टाः = उत्पन्न गरिएका	**असद्भिः** = दुष्ट	**दृष्टाः** = देखिए
याः = जुन-जुन	**अधृतव्रतैः** = आचरणहीन	

वाक्यार्थ– हे राजा ! ब्रह्माजीद्वारा पहिले उत्पन्न गरिएका जुन-जुन अन्न आदि औषधिहरू थिए ती वस्तुहरूलाई दुष्ट आचरणहीन व्यक्तिले खाइरहेको मैले देखेँ।

अपालितानादृता च भवद्भिर्लोकपालकैः ।

चोरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ॥ ७ ॥

पदार्थ–

भवद्भिः = तपाईंजस्ता	**अहं** = मैले	**ओषधीः** = अन्न आदि
लोकपालकैः = राजाहरूद्वारा	**लोके** = समस्त संसार	औषधिहरू
अपालिता = म पालन नगरिएकी	**चोरीभूते** = चोर बनेको हुनाले	**अग्रसम्** = लुकाएँ
अनादृता च = आदर पनि नगरिएकी	**अथ** = यसपछि	
	यज्ञार्थे = यज्ञका लागि	

वाक्यार्थ– तपाईंजस्ता राजाहरूद्वारा म पालन गरिइनँ र आदर पनि गरिइनँ। यसर्थ समस्त संसार चोर बनेपछि मैले यज्ञका लागि अन्नादि औषधिहरू लुकाएँ।

नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि कालेन भूयसा ।

तत्र योगेन दृष्टेन भवानादातुमर्हति ॥ ८ ॥

पदार्थ–

भूयसा = लामो	**नूनं** = निश्चय नै	**भवान्** = तपाईं
कालेन = समयले गर्दा	**क्षीणाः** = क्षीण भएका छन्	**आदातुम्** = लिन
ताः = ती	**तत्र** = तिनको प्राप्तिको लागि	**अर्हति** = योग्य हुनुहुन्छ
वीरुधः = अन्न आदि औषधिहरू	**दृष्टेन** = मुनिहरूद्वारा बताइएको	
मयि = ममा	**योगेन** = उपायद्वारा	

वाक्यार्थ– लामो समय बितिसकेको हुनाले ती अन्न आदि औषधिहरू ममा क्षीण भएका छन्। तिनको प्राप्तिको लागि मुनिहरूद्वारा बताइएको उपायद्वारा तपाईं लिन सक्नुहुन्छ।

वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्सला तव।
धोक्ष्ये क्षीरमयान् कामाननुरूपं च दोहनम्॥ ९॥
दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन।
अन्नमीप्सितमूर्जस्वद् भगवान् वाञ्छते यदि॥ १०॥

पदार्थ–

भूतभावन = प्राणीपालक	**अन्नम्** = अन्न	**येन** = जसले गर्दा
महाबाहो = महाबाहु	**वाञ्छते** = चाहनुहुन्छ भने	**वत्सला** = बाच्छोले सहित भएकी
वीर = हे वीर राजा	**मे** = मेरो	**अहं** = म
यदि = यदि	**अनुरूपं** = योग्य	**क्षीरमयान्** = दूधको रूपमा
भगवान् = तपाईं	**वत्सं** = बाच्छो	**तव** = तपाईंका
भूतानां = प्राणीहरूको	**दोहनम्** = दुहुने भाँडो	**कामान्** = इच्छाअनुसारका वस्तु
ईप्सितम् = अभीष्ट	**दोग्धारं च** = दुहुने व्यक्ति	**धोक्ष्ये** = (दुहिनेछु) प्रदान गर्नेछु
उर्जस्वत् = बल बढाउने	**कल्पय** = तयार गर्नुहोस्	

वाक्यार्थ– प्राणीपालक महाबाहु हे वीर! यदि तपाईं प्राणीको अभीष्ट एवं बलवर्द्धक अन्न चाहनुहुन्छ भने मेरो योग्य बाच्छो, दुहुने भाँडो र दुहुने व्यक्ति तयार गर्नुहोस् जसले गर्दा बाछाले सहित भएकी म दूधको रूपमा तपाईंका इच्छाअनुसारका वस्तु प्रदान गर्नेछु।

समां च कुरु मां राजन् देववृष्टं यथा पयः।
अपर्तावपि भद्रं ते उपावर्तेत मे विभो॥ ११॥

पदार्थ–

विभो = व्यापक	**अपर्तौ अपि** = वर्षा ऋतु गइसकेपछि पनि	**समां च** = समतल भएकी
राजन् = हे राजा	**मे** = ममाथि	**कुरु** = बनाउनुहोस्
तथा = जसरी	**उपावर्तेत** = रहन सकोस् (त्यसरी)	**ते** = तपाईंको
देववृष्टं = देवराज इन्द्रले बर्साएको	**मां** = मलाई	**भद्रं** = कल्याण होस्
पयः = जल		

वाक्यार्थ– व्यापक हे राजा! देवराज इन्द्रले बर्साएको जल वर्षा ऋतु गइसकेपछि पनि ममाथि सबैतिर रहिरहने गरी मलाई समतल बनाउनुहोस्। तपाईंको कल्याण होस्।

इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः।
वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत् सकलौषधीः॥ १२॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
भुवः = पृथिवीको
प्रियं = प्रिय र
हितं = हितकारक
वाक्यं = वाक्य
आदाय = स्वीकार गरेर
भूपतिः = राजा पृथुले
मनुं = स्वायम्भुव मनुलाई
वत्सं = बाच्छो
कृत्वा = बनाएर
पाणौ = हातमा
सकलौषधीः = सम्पूर्ण औषधीरूप धान्यादि वस्तु
अदुहत् = दुहुनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार पृथिवीको प्रिय र हितकारक वाक्य स्वीकार गरेर राजा पृथुले स्वायम्भुव मनुलाई बाच्छो बनाएर हातमा सम्पूर्ण औषधीरूप धान्यादि वस्तु दुहुनुभयो।

तथापरे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः।
ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताम्॥ १३॥

पदार्थ–

तथा = पृथुले जस्तै
अपरे = अरू
बुधाः च = विद्वान्‌हरू पनि
सर्वत्र = सबै ठाउँमा
सारम् = सारतत्त्व
आददते = ग्रहण गर्दछन्
ततः = यसैले
अन्ये च = अरू विद्वान्‌हरूले पनि
यथाकामं = इच्छाअनुसार
पृथुभाविताम् = पृथुद्वारा वशमा ल्याइएकी पृथिवीलाई
दुदुहुः = दुहे

वाक्यार्थ– पृथुले जस्तै अरू विद्वान्‌हरू पनि सबै ठाउँमा सारतत्त्व ग्रहण गर्दछन्। यसैले अरू विद्वान्‌हरूले पनि इच्छाअनुसार पृथुद्वारा वशमा ल्याइएकी पृथिवीलाई दुहे।

ऋषयो दुदुहुर्देवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम।
वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छन्दोमयं शुचि॥ १४॥

पदार्थ–

सत्तम = हे पुण्यात्मा विदुरजी
अथ = यसपछि
ऋषयः = ऋषिहरूले
बृहस्पतिं = बृहस्पतिलाई
वत्सं = बाच्छो
कृत्वा = बनाएर
इन्द्रियेषु = इन्द्रिय (वाक्, मन र श्रोत्र)रूप पात्रमा
देवीम् = पृथ्वीरूप देवीबाट
छन्दोमयं = वेदरूप
शुचि = पवित्र
पयः = दूध
दुदुहुः = दुहुनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यसपछि ऋषिहरूले बृहस्पतिलाई बाच्छो बनाएर इन्द्रिय (वाक्, मन र श्रोत्र)रूप पात्रमा पृथ्वीरूप देवीबाट वेदरूप पवित्र दूध दुहुनुभयो।

कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन्।
हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः॥ १५॥

पदार्थ–

सुरगणाः = देवताहरूले	**हिरण्मयेन** = सुनको	**ओजः** = ओज (इन्द्रियबल)
इन्द्रं = इन्द्रलाई	**पात्रेण** = भाँडोमा	**बलं** = बल (शारीरिक बल)रूप
वत्सं = बाच्छो	**सोमम्** = अमृत	**पयः** = दूध
कृत्वा = बनाएर	**वीर्यम्** = वीर्य (मनोबल)	**अदूदुहन्** = दुहुनुभयो

वाक्यार्थ– देवताहरूले इन्द्रलाई बाच्छो बनाएर सुनको भाँडोमा अमृत, वीर्य (मनोबल), ओज (इन्द्रियबल) र बल (शारीरिक बल)रूप दूध दुहुनुभयो।

दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम्।
विधायादूदुहन् क्षीरमयःपात्रे सुरासवम्॥ १६॥

पदार्थ–

दैतेयाः = दैत्य र	**वत्सं** = बाच्छो	वस्तुरूप
दानवाः = दानवहरूले	**विधाय** = बनाएर	**क्षीरम्** = दूध
असुरर्षभम् = असुरश्रेष्ठ	**अयःपात्रे** = फलामको भाँडोमा	**अदूदुहन्** = दुहे
प्रह्लादम् = प्रह्लाद (प्रह्लाद)लाई	**सुरासवम्** = मदिरा आदि मादक	

वाक्यार्थ– दैत्य र दानवहरूले असुरश्रेष्ठ प्रह्लादलाई बाच्छो बनाएर फलामको भाँडोमा मदिरा आदि मादक वस्तुरूप दूध दुहे।

गन्धर्वाप्सरसोऽधुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः।
वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गान्धर्वं मधु सौभगम्॥ १७॥

पदार्थ–

गन्धर्वाप्सरसः = गन्धर्व र अप्सराले	**कृत्वा** = बनाएर	**मधु** = माधुर्य र
	पद्ममये = कमलको	**सौभगम्** = सौन्दर्यरूप
विश्वावसुं = विश्वावसुलाई	**पात्रे** = भाँडोमा	**पयः** = दूध
वत्सं = बाच्छो	**गान्धर्वं** = गन्धर्वसम्बन्धी सङ्गीत	**अधुक्षन्** = दुहे

वाक्यार्थ– गन्धर्व र अप्सराले विश्वावसुलाई बाच्छो बनाएर कमलको भाँडोमा गन्धर्वसम्बन्धी

सङ्गीतमाधुर्य र सौन्दर्यरूप दूध दुहे।

वत्सेन पितरोऽर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत।

आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः॥ १८॥

पदार्थ–

श्राद्धदेवताः = श्राद्धका देवता	**वत्सेन** = बाच्छोद्वारा	**कव्यं** = आफ्नो अन्नरूप
महाभागाः = पूज्य	**आमपात्रे** = काँचो माटाको भाँडोमा	**क्षीरम्** = दूध
पितरः = पितृहरूले		**अधुक्षत** = दुहे
अर्यम्णा = अर्यमारूप	**श्रद्धया** = श्रद्धापूर्वक	

वाक्यार्थ– श्राद्धका देवता पूज्य पितृहरूले अर्यमारूप बाच्छोद्वारा काँचो माटाको भाँडोमा श्रद्धापूर्वक आफ्नो अन्नरूप दूध दुहे।

प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः सङ्कल्पनामयीम्।

सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः॥ १९॥

पदार्थ–

सिद्धाः = सिद्धहरूले	**नभसि** = आकाशरूप भाँडोमा	**ये** = जो
कपिलं = कपिल मुनिलाई	**सङ्कल्पनामयीम्** = सङ्कल्पले मात्र प्राप्त हुने	**विद्याधरादयः च** = विद्याधर आदि थिए तिनीहरूले
वत्सं = बाच्छो		
प्रकल्प्य = बनाएर	**सिद्धिं** = अणिमादि सिद्धि (दुहे)	**विद्यां** = विद्यालाई दुहे

वाक्यार्थ– सिद्धहरूले कपिल मुनिलाई बाच्छो बनाएर आकाशरूप भाँडोमा सङ्कल्पले मात्र प्राप्त हुने अणिमादि सिद्धि दुहे। यस्तै विद्याधरहरूले चाहिँ विद्यालाई दुहे।

अन्ये च मायिनो मायामन्तर्धानाद्भुतात्मनाम्।

मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीम्॥ २०॥

पदार्थ–

अन्ये च = अरू जो	**वत्सं** = बाच्छो	धारण गर्ने शक्ति भएकी
मायिनः = किम्पुरुष आदि मायावीहरू छन्	**प्रकल्प्य** = बनाएर	**मायाम्** = मायालाई
	अन्तर्धानाद्भुतात्मनाम् = अन्तर्धान हुने र	**दुदुहुः** = दुहे
ते = तिनीहरूले		
मयं = मयलाई	**धारणामयीम्** = विचित्र रूप	

वाक्यार्थ– अरू किम्पुरुष आदि मायावीहरूले मयलाई बाच्छो बनाएर अन्तर्धान हुने र विचित्र

रूप धारण गर्ने शक्ति भएकी मायालाई दुहे।

यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः।
भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवम्॥ २१॥

पदार्थ–

भूतेशवत्साः = सम्पूर्ण प्राणीका ईश्वर रुद्रलाई बाच्छो बनाएका	**यक्षरक्षांसि** = यक्षहरू, राक्षसहरू र	**क्षतजासवम्** = रगतरूप मादक पदार्थ
पिशिताशनाः = मासु खाने	**भूतानि** = भूतहरूले	**दुदुहुः** = दुहे
पिशाचाः = पिशाचहरू	**कपाले** = खप्परमा	

वाक्यार्थ– रुद्रलाई बाच्छो बनाएका मासु खाने पिशाच, यक्ष, राक्षस र भूतहरूले खप्परमा रगतरूप मादक पदार्थ दुहे।

तथाहयो दन्दशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकम्।
विधाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः॥ २२॥

पदार्थ–

तथा = त्यस्तै	**नागाः च** = नागहरूले पनि	**विषं** = विषरूप
अहयः = सर्प	**तक्षकम्** = तक्षक नागलाई	**पयः** = दूध
दन्दशूकाः = बिसालु सर्प	**वत्सं** = बाच्छो	**दुदुहुः** = दुहे
सर्पाः = घस्रेर हिँड्ने विषयुक्त बिच्छी आदिले र	**विधाय** = बनाएर	
	बिलपात्रे = मुखरूप पात्रमा	

वाक्यार्थ– त्यस्तै सर्प, बिसालु सर्प, घस्रेर हिँड्ने विषयुक्त बिच्छी आदि र नागहरूले तक्षक नागलाई बाच्छो बनाएर मुखरूप पात्रमा विषरूप दूध दुहे।

पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषम्।
अरण्यपात्रे चाधुक्षन् मृगेन्द्रेण च दंष्ट्रिणः॥ २३॥
क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च॥ २४॥

पदार्थ–

पशवः = पशुहरूले	**वत्सं** = बाच्छो	**अरण्यपात्रे** = जङ्गलरूप भाँडोमा
गोवृषम् = साँढेलाई	**कृत्वा** = बनाएर	**यवसं** = घाँसरूप

क्षीरं = दूध (दुहे)
दंष्ट्रिणः = उन्नत दाह्रा भएका
क्रव्यादाः = मांसभक्षी
प्राणिनः च = प्राणीले
मृगेन्द्रेण = सिंहरूप बाच्छोका सहायताले
स्वे = आफ्नो
कलेवरे = शरीररूप भाँडोमा
क्रव्यं = काचो मासु
अधुक्षन् = दुहे
सुपर्णवत्साः = गरुडलाई बाच्छो बनाएका
विहगाः च = पक्षीहरूले पनि
चरं = भुसुना आदि चर
अचरम् च एव = फल आदि अचर पदार्थ
दुदुहुः = दुहे

वाक्यार्थ– पशुहरूले साँढेलाई बाच्छो बनाएर जङ्गलरूप भाँडोमा घाँसरूप दूध दुहे। उन्नत दाह्रा भएका मांसभक्षी प्राणीले सिंहरूप बाच्छोका सहायताले आफ्नो शरीररूप भाँडोमा काचो मासु दुहे। गरुडलाई बाच्छो बनाएका पक्षीहरूले पनि कीटपतङ्ग आदि चर र फल आदि अचर पदार्थ दुहे।

वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः।
गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून् स्वसानुषु॥ २५॥

पदार्थ–

वटवत्साः = बरलाई बाच्छो बनाएका
वनस्पतयः = वृक्षहरूले
पृथग्रसमयं = अनेक रसरूप
पयः = दूध र
हिमवद्वत्साः = हिमालयलाई बाच्छो बनाएका
गिरयः = पर्वतहरूले
स्वसानुषु = आफ्ना शिखररूप भाँडोमा
नानाधातून् = सुन चाँदी आदि विभिन्न धातु दुहे

वाक्यार्थ– बरलाई बाच्छो बनाएका वृक्षहरूले अनेक रसरूप दूध र हिमालयलाई बाच्छो बनाएका पर्वतहरूले आफ्ना शिखररूप भाँडोमा सुन चाँदि आदि विभिन्न धातु दुहे।

सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पयः।
सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम्॥ २६॥

पदार्थ–

सर्वे = सबैले
स्वमुख्यवत्सेन = आफ्नो जातिको मुख्यलाई बाच्छो बनाएर
स्वे स्वे = आ-आफ्ना
पात्रे = भाँडामा
पृथुभाविताम् = पृथुबाट वशमा ल्याइएकी
सर्वकामदुघां = सम्पूर्ण इच्छाअनुसारका वस्तुलाई प्रदान गर्ने
पृथ्वीं = पृथ्वीबाट
पृथक् = फरक-फरक पदार्थरूप
पयः = दूध
दुदुहुः = दुहे

वाक्यार्थ– सबैले आफ्नो जातिको मुख्यलाई बाच्छो बनाएर आ-आफ्ना भाँडामा पृथुबाट वशमा ल्याइएकी पृथ्वीबाट सम्पूर्ण इच्छाअनुसारका वस्तुलाई प्रदान गर्ने पृथ्वीबाट फरक-फरक पदार्थरूप दूध दुहे।

एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥ २७ ॥

पदार्थ–

कुरूद्वह = हे कुरुश्रेष्ठ विदुरजी	**दोहवत्सादिभेदेन** = भिन्न-भिन्न दुहुने पात्र र बाच्छाद्वारा	**क्षीरभेदं** = फरक-फरक दूध
एवं = यसप्रकार	**आत्मनः** = आफ्नो	**पृथ्वीम्** = पृथ्वीबाट (दुहे)
अन्नादाः = अन्नभोजी	**स्वन्नम्** = अन्नरूप	
पृथ्वादयः = पृथु आदि सबैले		

वाक्यार्थ– हे कुरुश्रेष्ठ विदुरजी ! यसप्रकार अन्नभोजी पृथु आदि सबैले पृथ्वीबाट भिन्न-भिन्न दुहुने पात्र र बाच्छाद्वारा आफ्नो अन्नरूप फरक-फरक दूध दुहे।

ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः।
दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः॥ २८ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि	**महीपतिः** = राजा	**इमां** = यी पथिवीलाई
प्रीतः = खुसी भएका	**पृथुः** = पृथुले	**प्रेम्णा** = प्रेमपूर्वक
दुहितृवत्सलः = पृथिवीलाई छोरीसमान स्नेह गर्ने	**सर्वकामदुघां** = सम्पूर्ण इच्छित वस्तु प्रदान गर्ने	**दुहितृत्वे** = छोरीको रूपमा
		चकार = स्वीकार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि खुसी भएका र पृथिवीलाई छोरीसमान स्नेह गर्ने राजा पृथुले सम्पूर्ण इच्छाअनुसारका वस्तु प्रदान गर्ने यी पृथिवीलाई प्रेमपूर्वक छोरीको रूपमा स्वीकार गर्नुभयो।

चूर्णयन् स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट्।
भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः॥ २९॥

पदार्थ–

राजराट् = राजाका पनि राजा	**गिरिकूटानि** = पर्वतका चुचुरालाई	**प्रायः** = प्रायः
विभुः = समर्थशाली	**चूर्णयन्** = फोर्दै	**समं** = समतल
वैन्यः = पृथुले	**इदं** = यस	**चक्रे** = बनाउनुभयो
स्वधनुष्कोट्या = आफ्नो धनुको टुप्पाले	**भूमण्डलम्** = भूमण्डललाई	

वाक्यार्थ– राजाका पनि राजा समर्थशाली पृथुले आफ्नो धनुको टुप्पाले पर्वतका चुचुरालाई फोर्दै यस भूमण्डललाई प्रायः समतल बनाउनुभयो।

अथास्मिन् भगवान् वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ।
निवासान् कल्पयाञ्चक्रे तत्र तत्र यथार्हतः ॥ ३० ॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि	**भगवान्** = भगवान्	**यथार्हतः** = यथायोग्य
प्रजानां = प्रजाहरूका	**वैन्यः** = पृथुले	**निवासान्** = निवासस्थानहरू
वृत्तिदः = जीविकादाता एवं	**अस्मिन्** = यस भूमण्डलमा	**कल्पयाञ्चक्रे** = बनाउनुभयो
पिता = पिता	**तत्र तत्र** = जहाँतहीँ	

वाक्यार्थ– यसपछि प्रजाहरूका जीविकादाता एवं पिता भगवान् पृथुले यस भूमण्डलमा जहाँतहीँ यथायोग्य निवासस्थानहरू बनाउनुभयो ।

ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ।
घोषान् व्रजान् सशिविरानाकरान् खेटखर्वटान् ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

ग्रामान् = गाउँ	**घोषान्** = गोठालाको निवासस्थान	**आकरान्** = खानि
पुरः = सहर	**व्रजान्** = गोठ	**खेटखर्वटान् च** = किसान बस्ने गाउँ र पर्वतनजिकै रहेका अन्य गाउँहरू पनि (बनाउनुभयो)
पत्तनानि = नगर	**सशिविरान्** = सेनाको शिविरसहित	
विविधानि = अनेक प्रकारका		
दुर्गाणि = किल्ला		

वाक्यार्थ– गाउँ, सहर, नगर, अनेक प्रकारका किल्ला, गोठालाको निवासस्थान, गोठ, सेनाको शिविर, खानि, किसान बस्ने गाउँ र पर्वतनजिकै रहेका अन्य गाउँहरू पनि बनाउनुभयो ।

प्राक् पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना ।
यथासुखं वसन्ति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

पृथोः = राजा पृथुभन्दा	**पुरग्रामादिकल्पना** = सहर, गाउँ आदिको रचना	**तत्र तत्र** = जहाँतहीँ
प्राक् = अगाडि	**न एव** = थिएन (सबै व्यक्ति)	**अकुतोभयाः** = निर्भय भएर
इह = यस भूमण्डलमा	**यथासुखं** = आ-आफ्नो सुविधाअनुसार	**वसन्ति स्म** = बस्दथे
एषा = यो		

वाक्यार्थ– राजा पृथुभन्दा अगाडि यस भूमण्डलमा सहर, गाउँ आदिको निर्माण गरिएको थिएन। सबै व्यक्ति आ-आफ्नो सुविधाअनुसार जहाँतहीँ निर्भय भएर बस्दथे ।

अध्याय विवरण– यस अध्यायमा पृथ्वीको दोहन गरिएको कुरा वर्णन गरिएको छ। पृथ्वी धरित्री हुन् अर्थात् उनले अन्न, औषधि र रत्न आदि समस्त वस्तुहरू धारण गर्दछिन्। यस अध्यायभरि नै पृथ्वीबाट आ-आफ्नो योग्य भोज्य पदार्थ तथा रत्नहरू दोहन गरिएको वर्णन गरिएको छ। मनुष्यहरूले मनुलाई बाच्छो बनाई गाईरूप पृथ्वीबाट सम्पूर्ण औषधिहरू, देवताहरूले इन्द्रको माध्यमले अमृत, पितृहरूले कव्य अन्न, सिद्धहरूले सिद्धि, मायावीहरूले माया, वनस्पतिहरूले रस, पहाड तथा हिमालहरूले रत्नहरू र पशुहरूले घाँस पृथ्वीबाट दोहन गरेका छन्। अग्नि अनि वेदपाठी ब्राह्मणहरूमा समर्पित गरिएको पार्थिव अन्नबाट नै पितृ, देवता र यक्ष आदिको समेत तृप्ति हुने भएकाले समस्त लौकिक र अलौकिक वस्तुहरूको दोहन पृथ्वीबाट भएको प्रसङ्ग यहाँ बताइएको हो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

पृथुविजये अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

राजा पृथुका सय अश्वमेध यज्ञ

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः।

ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १ ॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
सः = उहाँ
राजा तु = पृथु राजाले त
यत्र = जहाँ
सरस्वती = सरस्वती नदी
प्राची = पूर्वमुखी भएर (बग्दछिन्)
मनोः = मनुको
ब्रह्मावर्ते = ब्रह्मावर्त नामक
क्षेत्रे = क्षेत्रमा
हयमेधशतेन = सय अश्वमेध यज्ञको
अदीक्षत = दीक्षा लिनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यसपछि पृथु राजाले जहाँ सरस्वती नदी पूर्वमुखी भएर बग्दछिन् मनुको ब्रह्मावर्तनामक त्यस क्षेत्रमा सय अश्वमेध यज्ञको सङ्कल्पसहित दीक्षा ग्रहण गर्नुभयो।

तदभिप्रेत्य भगवान् कर्मातिशयमात्मनः।

शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ २ ॥

पदार्थ–

तत् अभिप्रेत्य = यो थाहा पाएर
भगवान् = भगवान्
शतक्रतुः = इन्द्रले
आत्मनः = आफ्नो
कर्मातिशयम् = कर्मलाई जित्ने
पृथोः = राजा पृथुको
यज्ञमहोत्सवम् = यज्ञको महोत्सव
न ममृषे = सहन गर्न सकेनन्

वाक्यार्थ– यो थाहा पाएर भगवान् इन्द्रले आफ्नो पुण्य कर्मलाई जित्ने राजा पृथुको यज्ञको महोत्सव सहन गर्न सकेनन्।

यत्र यज्ञपतिः साक्षाद् भगवान् हरिरीश्वरः।

अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥ ३ ॥

अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः।

उपगीयमानो गन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ ४ ॥

पदार्थ—

यत्र = पृथुको जुन यज्ञमा
ब्रह्मशर्वाभ्यां = ब्रह्माजी, शिवजी
सहानुगैः = अनुचरका साथ
लोकपालैः = लोकपाल
मुनिभिः = मुनिहरूले
अन्वितः = सहित भएर
गन्धर्वैः = गन्धर्व
अप्सरोगणैः च = अप्सराहरूद्वारा
उपगीयमानः = कीर्तिगान गरिनुभएका
सर्वात्मा = सबैका अन्तरात्मा
सर्वलोकगुरुः = सम्पूर्ण संसारका गुरु
यज्ञपतिः = यज्ञपति
ईश्वरः = जगदीश्वर
प्रभुः = समर्थशाली
साक्षात् = साक्षात्
भगवान् = भगवान्
हरिः = श्रीहरि
अन्वभूयत = प्रत्यक्ष हुनुभयो

वाक्यार्थ— पृथुको त्यस यज्ञमा ब्रह्माजी, शिवजी र अनुचरका साथ लोकपाल एवं मुनिहरूले सहित भएका एवं गन्धर्व र अप्सराहरूद्वारा कीर्तिगान गरिएका सबैका अन्तरात्मा सम्पूर्ण संसारका गुरु यज्ञपति जगदीश्वर समर्थशाली साक्षात् भगवान् श्रीहरि प्रत्यक्षरूपमा प्रकट हुनुभयो।

सिद्धा विद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः।
सुनन्दनन्दप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः॥ ५॥
कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः॥ ६॥

पदार्थ—

सिद्धाः = सिद्ध
विद्याधराः = विद्याधर
दैत्याः = दैत्य
दानवाः = दानव
गुह्यकादयः = यक्ष आदि
सुनन्दनन्दप्रमुखाः = सुनन्द, नन्द आदि
हरेः = भगवान् श्रीहरिका
पार्षदप्रवराः = पार्षदगण
कपिलः = कपिल
नारदः = नारद
दत्तः = दत्तात्रेय
सनकादयः = सनक आदि
योगेशाः = योगेश्वर एवं
ये = अरू जो
तत्सेवनोत्सुकाः = उहाँको सेवा गर्न उत्सुक
भागवताः च = भक्तहरू (हुनुहुन्छ उहाँहरू सबै)
तम् = उहाँ भगवान्सँगै
अन्वीयुः = आउनुभयो

वाक्यार्थ— सिद्ध, विद्याधर, दैत्य, दानव, यक्ष, सुनन्द, नन्द आदि भगवान् श्रीहरिका पार्षदगण कपिल, नारद, दत्तात्रेय, सनक आदि योगेश्वर एवं भगवान्को सेवा गर्न उत्सुक अन्य सम्पूर्ण भक्तहरू भगवान्सँगै आउनुभयो।

यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती।
दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत॥ ७॥

पदार्थ–

भारत = हे विदुरजी
यत्र = जुन यज्ञमा
सर्वकामदुघा = सम्पूर्ण कामना प्रदान गर्ने (यसैले)
धर्मदुघा सती = धर्मका साधनभूत सम्पूर्ण पदार्थ प्रदान गर्ने भएकी
भूमिः = पृथिवीले
यजमानस्य = यजमानका
अभीप्सितान् = इच्छित
अर्थान् = सम्पूर्ण कामनाहरू
दोग्धि स्म = पूरा गरेकी थिइन्

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! त्यस यज्ञमा कामना र धर्मका साधनभूत सम्पूर्ण पदार्थ प्रदान गर्ने पृथिवीले यजमानले चाहना गरेका सम्पूर्ण कामनाहरू पूरा गरेकी थिइन्।

ऊहुः सर्वरसान् नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान्।
तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयन्त मधुच्युतः ॥ ८ ॥

पदार्थ–

नद्यः = नदीहरू
क्षीरदध्यन्नगोरसान् = दूध, दही, अन्न एवं घिउ, मही आदि गोरस र अन्य
सर्वरसान् = सम्पूर्ण रसहरू
ऊहुः = बगाउँदथे
तरवः = रुखहरू
भूरिवर्ष्माणः = ठुलाठुला भएर
मधुच्युतः = मह चुहाउने गरी
प्रासूयन्त = फलेका थिए

वाक्यार्थ– नदीहरू दूध, दही, घिउ, मही आदि गोरस अन्न एवं अन्य सम्पूर्ण किसिमका रसहरू बगाउँदथे। रुखहरू ठुलाठुला भएर मह चुहाउने गरी फलेका थिए।

सिन्धवो रत्ननिकरान् गिरयोऽन्नं चतुर्विधम्।
उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥ ९ ॥

पदार्थ–

सिन्धवः = समुद्रहरूले
रत्ननिकरान् = रत्नराशि
गिरयः = पर्वतहरूले
चतुर्विधम् = खाने, पिउने, चुस्ने र चाट्ने गरी चार प्रकारका
अन्नं = अन्न
सर्वे = सबै
सपालकाः = लोकपालले सहित
लोकाः = प्रजाहरूले
उपायनम् = उपहार
उपाजह्रुः = अर्पण गरे

वाक्यार्थ– समुद्रहरूले रत्नराशि एवं पर्वतहरूले खाने, पिउने, चुस्ने र चाट्ने गरी चार प्रकारका अन्न एवं सबै लोकपाल सहित प्रजाहरूले पनि त्यस यज्ञमा उपहार अर्पण गरे।

इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोदयम्।
असूयन् भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ॥ १० ॥

पदार्थ—
इति = यसप्रकार
अधोक्षजेशस्य = भगवान् श्रीहरिलाई ईश्वर मान्ने
पृथोः तु = राजा पृथुको
(यज्ञको)
परमोदयम् = तीव्र उत्कर्षलाई
असूयन् = सहन गर्न नसक्ने (ईर्ष्या गर्ने)
भगवान् = भगवान्
इन्द्रः = इन्द्रले
प्रतिघातम् = विघ्न
अचीकरत् = गरे

वाक्यार्थ— यसप्रकार भगवान् श्रीहरिलाई ईश्वर मान्ने राजा पृथुको तीव्र उत्कर्षमाथि ईर्ष्या गर्ने भगवान् इन्द्रले सो यज्ञमा विघ्न गरे।

चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम्।
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्धन्नपोवाह तिरोहितः॥ ११॥

पदार्थ—
वैन्ये = वेनपुत्र राजा पृथुले
चरमेण = अन्तिम (सयौँ)
अश्वमेधेन = अश्वमेध यज्ञद्वारा
यजुष्पतिम् = यज्ञेश्वर भगवान्को
यजमाने = पूजा गरिरहँदा
स्पर्धन् = ईर्ष्या गर्ने इन्द्रले
तिरोहितः = लुकेर
यज्ञपशुं = यज्ञीय पशु (घोडा)
अपोवाह = हरण गर्नुभयो

वाक्यार्थ— राजा पृथुले अन्तिम अथवा एक सयौँ अश्वमेध यज्ञद्वारा यज्ञेश्वर भगवान्को पूजा गरिरहँदा ईर्ष्या गर्ने इन्द्रले लुकेर यज्ञीय पशु (घोडा) हरण गरे।

तमत्रिर्भगवानैक्षत् त्वरमाणं विहायसा।
आमुक्तमिव पाखण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः॥ १२॥

पदार्थ—
अधर्मे = अधर्ममा
धर्मविभ्रमः = धर्मको भ्रम गराउने
यः = जुन वेश छ
तम् = त्यस्तो
पाखण्डं = पाखण्ड वेशलाई
आमुक्तम् इव = कवचजस्तै गरी धारण गरेका
विहायसा = आकाश मार्गबाट
त्वरमाणं = छिटोछिटो गइरहेका इन्द्रलाई
भगवान् = भगवान्
अत्रिः = अत्रि ऋषिले
ऐक्षत् = देख्नुभयो

वाक्यार्थ— अधर्ममा धर्मको भ्रम गराउने पाखण्ड वेशलाई कवचजस्तै गरी धारण गरेका र आकाश मार्गबाट छिटोछिटो गइरहेका इन्द्रलाई भगवान् अत्रि ऋषिले देख्नुभयो।

अत्रिणा चोदितो हन्तुं पृथुपुत्रो महारथः।
अन्वधावत सङ्क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥ १३॥

पदार्थ–

अत्रिणा = अत्रिद्वारा (इन्द्रलाई)	**सङ्क्रुद्धः** = रिसाएका	**अन्वधावत** = पछि लागे
हन्तुं = मार्न	**महारथः** = महारथी	**तिष्ठ तिष्ठ इति** = पख् पख् भनेर
चोदितः = प्रेरित र	**पृथुपुत्रः च** = पृथुका छोरा पनि	**अब्रवीत्** = भने

वाक्यार्थ– अत्रिद्वारा इन्द्रलाई मार्न प्रेरित गरिएका र रिसाएका पृथुका महारथी छोरा इन्द्रको पछि लागे र इन्द्रलाई 'पख् पख्' भने।

तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणम्।
जटिलं भस्मनाच्छन्नं तस्मै बाणं न मुञ्चति ॥ १४ ॥

पदार्थ–

जटिलं = जटाधारी	**तं** = ती इन्द्रलाई	**तस्मै** = ती इन्द्रमाथि
भस्मना = भस्मले	**वीक्ष्य** = देखेर (पृथुपुत्रले)	**बाणं** = बाण
आच्छन्नं = ढाकिएको	**शरीरिणम्** = शरीरधारी	**न मुञ्चति** = छोडेनन्
तादृशाकृतिं = त्यस्तो रूप भएका	**धर्मं** = धर्म	
	मेने = सम्झे र	

वाक्यार्थ– जटाधारी र भस्मले ढाकिएको रूप भएका इन्द्रलाई देखेर पृथुपुत्रले उनलाई शरीरधारी धर्म सम्झे र उनमाथि बाण छोडेनन्।

वधान्निवृत्तं तं भूयो हन्तवेऽत्रिरचोदयत्।
जहि यज्ञहनं तात महेन्द्रं विबुधाधमम् ॥ १५ ॥

पदार्थ–

वधात् = (इन्द्रको) वधबाट	**यज्ञहनं** = यज्ञमा विघ्न गर्ने	**भूयः** = फेरि
निवृत्तं = रोकिएका	**विबुधाधमम्** = देवताहरूमा अधम	**हन्तवे** = मार्नका लागि
तं = ती पृथुपुत्रलाई	**महेन्द्रं** = इन्द्रलाई	**अचोदयत्** = प्रेरित गर्नुभयो
अत्रिः = अत्रि ऋषिले	**जहि** = मार (भनी)	
तात = हे बाबु		

वाक्यार्थ– इन्द्रलाई नमार्ने विचार गरेका ती पृथुपुत्रलाई अत्रि ऋषिले 'हे बाबु ! यज्ञमा विघ्न गर्ने भएको र देवताहरूमा अधम इन्द्रलाई मार' भनी फेरि मार्नका लागि प्रेरित गर्नुभयो।

एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा।
अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥ १६ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार (अत्रिद्वारा)	**विहायसा** = आकाश मार्गबाट (भाग्न)	**गृध्रराट्** = गृध्रराजा जटायुले
प्रोक्तः = भनिएका	**त्वरमाणं** = हतार गरिरहेको	**इव** = जस्तै (इन्द्रमाथि)
वैन्यसुतः = पृथुपुत्र	**रावणं** = रावणलाई	**अन्वद्रवत्** = जाइलागे
अभिक्रुद्धः = रिसाएर		

वाक्यार्थ– यसप्रकार अत्रिद्वारा प्रेरित पृथुपुत्र रिसाएर आकाश मार्गबाट भाग्न हतार गरिरहेको रावणलाई गृध्रराजा जटायुले जस्तै गरी इन्द्रमाथि जाइलागे।

सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अन्तर्हितः स्वराट्।
वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान्॥ १७॥

पदार्थ–

सः = ती	**हित्वा** = छोडेर	**आदाय** = लिएर
स्वराट् = स्वर्गका राजा इन्द्रले	**अन्तर्हितः** = लुके र (त्यसपछि)	**पितुः** = पिताको
तस्मै = ती पृथुपुत्रका लागि	**वीरः** = वीर पृथुपुत्रले	**यज्ञम्** = यज्ञमा
अश्वं = घोडा	**स्वपशुम्** = आफ्नो यज्ञीय पशु (घोडा)लाई	**उपेयिवान्** = आइपुगे
तत् रूपं च = त्यस पाखण्ड वेशलाई पनि		

वाक्यार्थ– स्वर्गका राजा इन्द्रले पृथुपुत्रका लागि घोडा र त्यस पाखण्ड वेशलाई छोडेर लुके। वीर पृथुपुत्र आफ्नो यज्ञीय पशु (घोडा)लाई लिएर पिताको यज्ञमा आइपुगे।

तत् तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः।
नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो॥ १८॥

पदार्थ–

प्रभो = शक्तिशाली हे विदुरजी	**कर्म** = कर्म	**विजिताश्वः** = विजिताश्व
तस्य = ती पृथुपुत्रको	**विचक्ष्य** = देखेर	**इति** = यो
तत् = त्यो	**परमर्षयः** = ऋषिहरूले	**नामधेयं च** = नाम
अद्भुतं = अद्भुत	**तस्मै** = उनलाई	**ददुः** = दिनुभयो

वाक्यार्थ– शक्तिशाली हे विदुरजी ! ती पृथुपुत्रको त्यो अद्भुत कर्म देखेर ऋषिहरूले उनलाई विजिताश्व यो नाम राखिदिनुभयो।

उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः।
चषालयूपतश्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः॥ १९॥

पदार्थ–

विभुः = शक्तिशाली
हरिः = इन्द्रले
तीव्रं = गाढा
तमः = अन्धकार
उपसृज्य = फैलाएर र
छन्नः = लुकेर
पुनः = फेरि
चषालयूपतः = यज्ञीय मौलोबाट
हिरण्यरशनं = सुनको साङ्लोसहित
अश्वं = घोडालाई
जहार = हरण गरे

वाक्यार्थ– घोडा हरण गर्नका लागि समर्थ इन्द्रले गाढा अन्धकार फैलाउँदै लुकेर फेरि यज्ञीय मौलोमा बाँधेको सुनको साङ्लोसहित भएको घोडा हरण गरे।

अत्रिः सन्दर्शयामास त्वरमाणं विहायसा ।
कपालखट्वाङ्गधरं वीरो नैनमबाधत ॥ २० ॥

पदार्थ–

अत्रिः = अत्रि ऋषिले
विहायसा = आकाशमार्गबाट
त्वरमाणं = हतार गरेर जान लागिरहेका इन्द्रलाई
सन्दर्शयामास = देखाउनुभयो तर
कपालखट्वाङ्गधरं = कपाल र खट्वाङ्ग लिएका
एनम् = यी इन्द्रलाई (महात्मा सम्झेर)
वीरः = वीर पृथुपुत्रले
न अबाधत = रोकेनन्

वाक्यार्थ– अत्रि ऋषिले आकाशमार्गबाट हतार गरेर जान लागिरहेका इन्द्रलाई देखाउनुभयो तर कपाल र खट्वाङ्ग लिएका इन्द्रलाई महात्मा सम्झेर वीर पृथुपुत्रले रोकेनन्।

अत्रिणा चोदितस्तस्मै सन्दधे विशिखं रुषा ।
सोऽश्वं रूपं च तद् हित्वा तस्थावन्तर्हितः स्वराट् ॥ २१ ॥

पदार्थ–

अत्रिणा = अत्रि ऋषिद्वारा
चोदितः = सम्झाइएका
सः = ती पृथुपुत्रले
तस्मै = ती इन्द्रलाई (लक्ष्य बनाएर)
रुषा = रिसाएर (धनुमा)
विशिखं = बाण
सन्दधे = चढाए
स्वराट् = स्वर्गका राजा इन्द्र पनि
अश्वं = घोडा
तत् रूपं च = त्यस पाखण्ड वेशलाई पनि
हित्वा = छोडेर
अन्तर्हितः = लुकेर
तस्थौ = रहे

वाक्यार्थ– अत्रि ऋषिद्वारा यी महात्मा होइनन् इन्द्र हुन् भनी सम्झाइएका ती पृथुपुत्रले इन्द्रलाई लक्ष्य बनाएर धनुमा बाण चढाए। स्वर्गका राजा इन्द्र पनि घोडा र त्यस पाखण्ड वेशलाई छोडेर लुकेर रहन लागे।

वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत्।
तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः॥ २२॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि	**अव्रजत्** = गए	**ज्ञानदुर्बलाः** = मन्द बुद्धि भएका व्यक्तिले
वीरः च = वीर पृथुपुत्र पनि	**हरेः** = इन्द्रको	**जगृहुः** = ग्रहण गरे
अश्वम् = घोडा	**तत्** = त्यस	
उपादाय = लिएर	**अवद्यं** = निन्दनीय	
पितृयज्ञम् = पिताको यज्ञमा	**रूपं** = रूपलाई	

वाक्यार्थ– यसपछि वीर पृथुपुत्र पनि घोडा लिएर पिताको यज्ञमा गए। इन्द्रको त्यस निन्दनीय रूपलाई मन्द बुद्धि भएका व्यक्तिले ग्रहण गरे।

यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया।
तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खण्डमिहोच्यते॥ २३॥

पदार्थ–

इन्द्रः = इन्द्रले	**जगृहे** = ग्रहण गरे	**खण्डम्** = खण्ड भनेर
हयजिहीर्षया = घोडा हरण गर्ने इच्छाले	**तानि** = ती	**लिङ्गं** = चिह्न
यानि = जुन-जुन	**पापस्य** = पापका	**उच्यते** = बुझिन्छ
रूपाणि = रूप (पाखण्डी रूप)	**खण्डानि** = चिह्न भए	
	इह = यहाँ	

वाक्यार्थ– इन्द्रले घोडा हरण गर्ने इच्छाले जुन-जुन रूप (पाखण्डी रूप) ग्रहण गरे ती पापका चिह्न हुन्। यहाँ खण्ड भनेको चिह्न हो भन्ने बुझ्नुपर्छ।

एवमिन्द्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया।
तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखण्डेषु मतिर्नृणाम्॥ २४॥
धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु।
प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु॥ २५॥

पदार्थ–

एवम् = यसप्रकार	पृथुको यज्ञ विध्वंस गर्ने इच्छाले	**अश्वं** = घोडा
वैन्ययज्ञजिघांसया = राजा	**इन्द्रे** = इन्द्रले	**हरति** = हरण गर्दा

तद्गृहीतविसृष्टेषु = उनले लिएका र छोडेका
उपधर्मेषु = उपधर्मरूप
पाखण्डेषु = पाखण्ड वेश भएका
पेशलेषु = चतुर
वाग्मिषु = तर्कशील
नग्नरक्तपटादिषु = नग्न (जैन), रक्ताम्बर (बौद्ध) आदिमा
धर्मः = धर्म
इति = भनेर
प्रायेण = प्रायः गरेर
भ्रान्त्या = भ्रमले
नृणाम् = मानिसहरूको
मतिः = बुद्धि
सज्जते च = आसक्त पनि हुन्छ

वाक्यार्थ— यसप्रकार राजा पृथुको यज्ञ विध्वंस गर्ने इच्छाले इन्द्रले घोडा हरण गर्दा उनले लिएका र छोडेका उपधर्मरूप पाखण्ड वेश भएका चतुर र तर्कशील जैन, बौद्ध आदिमा धर्म भनेर भ्रमले मानिसहरूको बुद्धि आसक्त हुन्छ।

विवरण— वेद र तदनुकूल शास्त्रहरूबाट सनातन धर्मको निश्चय हुन्छ। आस्तिकता र नास्तिकताको परिभाषा गर्दा ईश्वरलाई मान्ने र नमान्ने भन्दा पनि वेदवाक्यलाई प्रमाण मान्ने वा नमान्ने भनी विभाग गरिएको छ। वेदप्रमाणवादी आस्तिक हुन् भने वेदलाई प्रमाण नमान्नेहरू नास्तिक हुन्। ईश्वरका विभिन्न स्वरूपहरूको अशास्त्रीय कल्पना गरी मनमानी ढङ्गले आफूलाई धार्मिक मान्ने मतलाई यहाँ उपधर्म भनिएको हो। ईश्वर इन्द्रियवेद्य हुँदैनन्, उनलाई साक्षात्कार गर्न शास्त्रको मार्ग अपनाउनुपर्छ। ईश्वरको विषयमा शास्त्रभन्दा विरुद्ध मतहरू राख्नेलाई यहाँ उपधर्मावलम्बी भनिएको छ। शास्त्र प्रमाण धर्म हो भने अशास्त्रीय मत उपधर्म हो।

तदभिज्ञाय भगवान् पृथुः पृथुपराक्रमः।
इन्द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः॥ २६॥

पदार्थ—
तत् = इन्द्रको यो कार्य
अभिज्ञाय = थाहा पाएर
कुपितः = रिसाएका
पृथुपराक्रमः = महापराक्रमशाली
भगवान् = भगवान्
पृथुः = पृथुले
इन्द्राय = इन्द्रलाई (मार्न)
उद्यतकार्मुकः = धनुष उठाएर
बाणम् = बाण
आदत्त = लिनुभयो

वाक्यार्थ— इन्द्रको यो कार्य थाहा पाएर रिसाएका महापराक्रमशाली भगवान् पृथुले इन्द्रलाई मार्न धनुष उठाएर बाण लिनुभयो।

तमृत्विजः शक्रवधाभिसन्धितं
विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसम्।
निवारयामासुरहो महामते
न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात्॥ २७॥

पदार्थ–

शक्रवधाभिसन्धितं = इन्द्रको वध गर्न तयार (यसैले क्रोधले गर्दा) **दुष्प्रेक्ष्यम्** = हेर्न कठिन र **असह्यरंहसम्** = असह्य वेग भएका **तम्** = उहाँ पृथु राजालाई **विचक्ष्य** = देखेर **ऋत्विजः** = ऋत्विक्हरूले **अहो** = अहो **महामते** = हे बुद्धिमान् राजा **अत्र** = यस यज्ञमा **प्रचोदितात्** = यज्ञको अङ्गका रूपमा रहेको अश्वबाहेक **अन्यवधः** = अरूको वध **न युज्यते** = उपयुक्त हुँदैन भनी **निवारयामासुः** = (इन्द्रको वध गर्ने कार्यबाट उहाँलाई) रोक्नुभयो

वाक्यार्थ– इन्द्रको वध गर्न तयार भएका, क्रोधले गर्दा हेर्न कठिन र असह्य वेग भएका पृथु राजालाई देखेर ऋत्विक्हरूले 'अहो ! हे बुद्धिमान् राजा ! यस यज्ञमा यज्ञको अङ्गका रूपमा रहेको अश्वको बाहेक अरूको वध उपयुक्त हुँदैन' भनी इन्द्रको वध गर्ने कार्यबाट उहाँलाई रोक्नुभयो।

वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं
ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषम्।
अयातयामोपहवैरनन्तरं
प्रसह्य राजन् जुहवाम तेऽहितम्॥ २८॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा **अनन्तरं** = त्यसपछि **वयं** = हामीहरू **ते** = तपाईंको **अहितम्** = अहित गर्ने **अर्थनाशनं** = यज्ञनाशक **त्वत्** = तपाईंको **श्रवसा** = कीर्तिले **हतत्विषम्** = कान्तिहीन **मरुत्वन्तम्** = इन्द्रलाई **अयातयामोपहवैः** = अमोघ आवाहन मन्त्रद्वारा **इह** = यस यज्ञशालामा नै **ह्वयामहे** = बोलाउँदछौ र **प्रसह्य** = बलपूर्वक **जुहवाम** = हवन गर्दछौं

वाक्यार्थ– हे राजा ! यसपछि हामीहरू तपाईंको अहित गर्ने यज्ञनाशक अनि तपाईंको कीर्तिले कान्तिहीन इन्द्रलाई अमोघ आवाहन मन्त्रद्वारा यस यज्ञशालामा बोलाउँछौं र बलपूर्वक अग्निमा हवन गर्दछौं।

इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा।
स्रुग्घस्तान् जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयम्भूः प्रत्यषेधत॥ २९॥

पदार्थ–

विदुर = हे विदुरजी **इति** = यसप्रकार **क्रतुपतिं** = यजमानलाई

आमन्त्र्य = बोलाएर
रुषा = क्रोधपूर्वक
जुह्वतः = (इन्द्रको आवाहनका लागि) हवन गर्न लागेका यसैले
स्रुग्घस्तान् = हातमा सुरो लिएका
अस्य = यी राजा पृथुका
ऋत्विजः = ऋत्विक्‌हरूलाई
अभ्येत्य = नजिकै आएर
स्वयम्भूः = ब्रह्माजीले
प्रत्यषेधत = रोक्नुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! यसप्रकार यजमानलाई बोलाएर क्रोधपूर्वक इन्द्रको आवाहनका लागि हवन गर्न लागेका र यसैले हातमा सुरो लिएका राजा पृथुका ऋत्विक्‌हरूको नजिकै आएर ब्रह्माजीले तिनीहरूलाई रोक्नुभयो।

न वध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञो भगवत्तनुः।
यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः॥ ३०॥

पदार्थ–
(यज्ञरक्षाका लागि)
यं = जुन इन्द्रलाई
जिघांसथ = मार्न चाहनुहुन्छ
इन्द्रः = यी इन्द्र
भवताम् = तपाईंहरूद्वारा
वध्यः न = वध गर्न योग्य छैनन्
यत् = किनभने
यज्ञः = यज्ञ नामका इन्द्र पनि
भगवत्तनुः = साक्षात् भगवान्‌कै अवतार हुन्
यज्ञेन = यज्ञद्वारा
इष्टाः = पूजा गरिएका
सुराः = सबै देवताहरू
यस्य = जुन इन्द्रका
तनवः = शरीर हुन्

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले भन्नुभयो, 'तपाईंहरू यज्ञरक्षाका लागि जुन इन्द्रलाई मार्न चाहनुहुन्छ यी इन्द्र तपाईंहरूद्वारा वध गर्न योग्य छैनन् किनभने यी यज्ञ नामका इन्द्र साक्षात् भगवान्‌कै अवतार हुन्। यज्ञद्वारा पूजा गरिएका सबै देवताहरू यिनैका शरीर हुन्।'

तदिदं पश्यत महद्धर्मव्यतिकरं द्विजाः।
इन्द्रेणानुष्ठितं राज्ञः कर्मैतद् विजिघांसता॥ ३१॥

पदार्थ–
द्विजाः = हे ब्राह्मणहरू
तत् = त्यसकारण
राज्ञः = राजाको
एतत् = यो
कर्म = कर्म अर्थात् अश्वमेध यज्ञ
विजिघांसता = नाश गर्न चाहने
इन्द्रेण = इन्द्रद्वारा
अनुष्ठितं = गरिएको
इदं = यो
महद्धर्मव्यतिकरं = महान् वेदको विपरीत भएका पाखण्ड धर्मलाई
(केवल)
पश्यत = हेर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणहरू हो ! त्यसकारण राजाको यो कर्म अर्थात् अश्वमेध यज्ञ नाश गर्न चाहने इन्द्रद्वारा गरिएको यो महान् वेदको विपरीत भएका पाखण्ड धर्मलाई केवल हेर्नुहोस्। विरोध नगर्नुहोस्, विरोध गर्दा अरू बढी पाखण्ड धर्म फैलने सम्भावना रहन्छ।

पृथुकीर्तेः पृथोर्भूयात् तर्ह्येकोनशतक्रतुः ।
अलं ते क्रतुभिः स्विष्टैर्यद् भवान् मोक्षधर्मवित्॥ ३२॥

पदार्थ–

(हे ब्राह्मणहरू)
तर्हि = त्यसो भए
पृथुकीर्तेः = परम यशस्वी
पृथोः = राजा पृथुको
एकोनशतक्रतुः = उनान्सय सङ्ख्याको यज्ञमात्र
भूयात् = होस् (फेरि राजा पृथुसँग भन्न लाग्नुभयो)
(हे राजा)
स्विष्टैः = राम्रोसँग सम्पन्न गरिएका
क्रतुभिः = यज्ञहरूद्वारा
ते = तपाईंलाई
अलं = केही प्रयोजन छैन
यत् = किनभने
भवान् = तपाईं
मोक्षधर्मवित् = मोक्षधर्मका ज्ञाता हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणहरू ! त्यसो भए परम यशस्वी राजा पृथुका उनान्सय यज्ञमात्र होऊन्। ब्रह्माजी फेरि राजा पृथुसँग भन्न लाग्नुभयो, 'हे राजा ! राम्रोसँग सम्पन्न गरिएका यज्ञहरूद्वारा तपाईंका लागि केही प्रयोजन छैन किनभने तपाईं मोक्षधर्मको ज्ञाता हुनुहुन्छ।'

नैवात्मने महेन्द्राय रोषमाहर्तुमर्हसि ।
उभावपि हि भद्रं ते उत्तमश्लोकविग्रहौ ॥ ३३ ॥

पदार्थ–

(हे राजा तपाईं)
आत्मने = आफ्नो स्वरूप भएका
महेन्द्राय = इन्द्रलाई
रोषम् = रिस
आहर्तुम् = गर्न
न एव अर्हसि = योग्य हुनुहुन्न
हि = किनभने
उभौ अपि = तपाईंहरू दुबै जना
उत्तमश्लोकविग्रहौ = भगवान् श्रीहरिका अवतार हुनुहुन्छ
(यसैमा)
ते = तपाईंको
भद्रं = कल्याण (हुनेछ)

वाक्यार्थ– हे राजा ! तपाईं आफ्नो स्वरूप भएका इन्द्रलाई रिस गर्न योग्य हुनुहुन्न किनभने तपाईंहरू दुबै जना भगवान् श्रीहरिका अवतार हुनुहुन्छ, यसैमा तपाईंको कल्याण हुनेछ।

मास्मिन् महाराज कृथाः स्म चिन्तां
निशामयास्मद्वच आदृतात्मा ।
यद् ध्यायतो दैवहतं नु कर्तुं
मनोऽतिरुष्टं विशते तमोऽन्धम्॥ ३४ ॥

पदार्थ–

महाराज = हे राजा
अस्मिन् = यस यज्ञविघ्नरूप कार्यमा
चिन्तां = शोक
मा स्म कृथाः = नगर्नुहोस्
अस्मद्वचः = हाम्रो वचन
आदृतात्मा = आदरभावका साथ
निशामय = सुन्नुहोस्
यत् = किनभने
दैवहतं = विधाताले बिगारेको कर्म
कर्तुं = गर्न
ध्यायतः = चाहने व्यक्तिको
मनः = मन
नु = निश्चय नै
अतिरुष्टं = अत्यन्त क्रुद्ध भई
अन्धम् = गाढा
तमः = अन्धकारमा
विशते = फस्दछ

वाक्यार्थ– हे राजा ! यस यज्ञविघ्नरूप कार्यमा शोक नगर्नुहोस्। हाम्रो वचन आदरभावका साथ सुन्नुहोस् किनभने विधाताले बिगारेको कर्म गर्न चाहने व्यक्तिको मन निश्चय नै अत्यन्त क्रुद्ध भई गाढा अन्धकार अर्थात् भयङ्कर मोहमा फस्दछ।

क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः।
धर्मव्यतिकरो यत्र पाखण्डैरिन्द्रनिर्मितैः॥ ३५॥

पदार्थ–

एषः = यो
क्रतुः = यज्ञ
विरमताम् = रोकियोस् (किनभने यसैका कारण)
देवेषु = देवताहरूमा
दुरवग्रहः = दुराग्रह हुन्छ
यत्र = जुन दुराग्रह भएपछि
इन्द्रनिर्मितैः = इन्द्रबाट चलाइएका
पाखण्डैः = पाखण्ड धर्मद्वारा
धर्मव्यतिकरः = धर्मको नाश हुन्छ

वाक्यार्थ– यो यज्ञ रोकियोस् किनभने यसैका कारण देवताहरूमा दुराग्रह हुन्छ, जुन दुराग्रह भएपछि इन्द्रबाट चलाइएका पाखण्ड धर्मद्वारा धर्मको नाश हुन्छ।

एभिरिन्द्रोपसंसृष्टैः पाखण्डैर्हारिभिर्जनम्।
ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट्॥ ३६॥

पदार्थ–

(हे राजा)
ते = तपाईंको
यज्ञध्रुग् = यज्ञको रिस गर्ने र
अश्वमुट् = घोडा चोर्ने
यः = जो इन्द्र (छन्)
इन्द्रोपसंसृष्टैः = उनीद्वारा चलाइएका
हारिभिः = चित्ताकर्षक
एभिः = यी
पाखण्डैः = पाखण्ड धर्मद्वारा
ह्रियमाणं = आकृष्ट भएका
एनं = यी
जनम् = मानिसलाई
विचक्ष्व = हेर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे राजा ! तपाईंको यज्ञको रिस गर्ने र घोडा चोर्ने इन्द्रद्वारा चलाइएका चित्ताकर्षक

पाखण्ड धर्मद्वारा आकृष्ट भएका यी मानिसलाई हेर्नुहोस्।

भवान् परित्रातुमिहावतीर्णो
धर्मं जनानां समयानुरूपम्।
वेनापचारादवलुप्तमद्य
तद्देहतो विष्णुकलासि वैन्य॥ ३७॥

पदार्थ–

वैन्य = हे राजा पृथु
भवान् = तपाईं
विष्णुकला = भगवान् विष्णुको अंश
असि = हुनुहुन्छ
वेनापचारात् = वेनको दुराचारबाट
अवलुप्तम् = नष्ट भएको
जनानां = मानिसका लागि
समयानुरूपम् = शास्त्रोचित
धर्मं = धर्म
परित्रातुम् = रक्षा गर्न
तद्देहतः = वेनकै शरीरबाट
अद्य = अहिले
इह = यस संसारमा
अवतीर्णः = अवतीर्ण हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– हे राजा पृथु ! तपाईं भगवान् विष्णुको अंश हुनुहुन्छ। वेनको दुराचारबाट नष्ट भएको र मानिसले गर्नुपर्ने शास्त्रोचित धर्मको रक्षा गर्न वेनकै शरीरबाट अहिले यस संसारमा अवतीर्ण हुनुभएको छ।

स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते
सङ्कल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि।
ऐन्द्रीं च मायामुपधर्ममातरं
प्रचण्डपाखण्डपथं प्रभो जहि॥ ३८॥

पदार्थ–

प्रभो = शक्तिशाली
प्रजापते = हे प्रजापति
सः त्वं = त्यस्तो तपाईंले
अस्य = यस संसारको
भवं = उत्पत्ति
विमृश्य = विचार गरेर
विश्वसृजां = विश्वको सृष्टि गर्न सहयोग गर्ने भृगु आदि ऋषिको
सङ्कल्पनं = सङ्कल्प
पिपीपृहि = पूर्ण गर्नुहोस् (त्यसपछि)
प्रचण्डपाखण्डपथं = अत्यन्त पाखण्डपद्धतिरूप
उपधर्ममातरं = उपधर्मलाई जन्माउने
ऐन्द्रीं = इन्द्रको
मायाम् च = मायालाई
जहि = नाश गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– शक्तिशाली हे प्रजापति ! त्यस्तो तपाईंले यस संसारको उत्पत्ति विचार गरेर विश्वको

सृष्टि गर्न सहयोग गर्ने भृगु आदि ऋषिको सङ्कल्प पूर्ण गर्नुहोस्। त्यसपछि अत्यन्त पाखण्डपद्धतिरूप उपधर्मलाई जन्माउने इन्द्रको मायालाई नाश गर्नुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशाम्पतिः।

तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च सन्दधे॥ ३९॥

पदार्थ–

इत्थं = यसप्रकार	**विशाम्पतिः च** = राजा पृथुले पनि	**वात्सल्यं** = स्नेहभाव
लोकगुरुणा = लोकगुरु ब्रह्माजीद्वारा	**तथा** = त्यस्तै (ब्रह्माजीको आदेशानुरूप यज्ञको आग्रह छोडेर)	**कृत्वा** = राखेर
समादिष्टः = आदेश दिइएका		**मघोना अपि च** = इन्द्रसँग पनि
सः = उहाँ		**सन्दधे** = मिल्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार लोकगुरु ब्रह्माजीद्वारा आदेश दिइएका राजा पृथु पनि ब्रह्माजीको आदेशानुरूप यज्ञको आग्रह छोडेर स्नेहभाव राखेर इन्द्रसँग पनि मिल्नुभयो।

कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे।

वरान् ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः॥ ४०॥

पदार्थ–

तद्बर्हिषि = उहाँको यज्ञमा	**ते** = उहाँ	**भूरिकर्मणे** = कर्मशील
ये = जो	**वरदाः** = वर दिने देवताहरूले	**पृथवे** = पृथु राजालाई
तर्पिताः = तृप्त भएका देवताहरू हुनुहुन्थ्यो	**कृतावभृथस्नानाय** = यज्ञान्त स्नान गरेका	**वरान्** = वर
		ददुः = दिनुभयो

वाक्यार्थ– पृथु राजाको यज्ञमा तृप्त भएका वरदाता देवताहरूले यज्ञान्त स्नान गरेका कर्मशील राजा पृथुलाई वर दिनुभयो।

विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः।

आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः॥ ४१॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी	दिने	र
सत्याशिषः = सत्य आशीर्वाद	**लब्धदक्षिणाः** = दक्षिणा पाएका	**तुष्टाः** = सन्तुष्ट भएका

श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक	**विप्राः** = ब्राह्मणहरूले	**आशिषः** = आशीर्वाद
सत्कृताः = सत्कार गरिएका	**आदिराजाय** = आदिराज पृथुलाई	**युयुजुः** = दिनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! सत्य आशीर्वाद दिने, दक्षिणा पाई सन्तुष्ट भएका एवं श्रद्धापूर्वक सत्कार गरिएका ब्राह्मणहरूले आदिराज पृथुलाई आशीर्वाद दिनुभयो।

त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः।

पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः॥ ४२॥

पदार्थ–

(ब्राह्मणहरूले भन्नुभयो)	**समागताः** = आएका	**दानमानाभ्यां** = दान र सम्मानद्वारा
महाबाहो = हे महाबाहु राजा	**सर्वे एव** = सबै	**पूजिताः** = पूजा गरिएका छन्
त्वया = तपाईंद्वारा	**पितृदेवर्षिमानवाः** = पितृ, देवर्षि, र मनुष्यहरू	
आहूताः = बोलाइएका र		

वाक्यार्थ– ब्राह्मणहरूले भन्नुभयो, 'हे महाबाहु राजा ! तपाईंद्वारा बोलाइएका र आएका सबै पितृ, देवर्षि र मनुष्यहरू दान र सम्मानद्वारा पूजा गरिएका छन्।'

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

पृथुविजये एकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

अथ विंशोऽध्यायः

राजा पृथुको यज्ञशालामा भगवान् विष्णुको आगमन

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ।

यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक् तमभाषत ॥ १ ॥

पदार्थ–

यज्ञैः = यज्ञद्वारा	**यज्ञपतिः** = यज्ञेश्वर	**साकं** = साथ आई
तुष्टः = सन्तुष्ट हुनुभएका	**भगवान्** = भगवान्	**तम्** = उहाँ (पृथु)लाई
विभुः = शक्तिशाली	**वैकुण्ठः अपि** = विष्णु पनि	**अभाषत** = भन्नुभयो
यज्ञभुक् = यज्ञभोक्ता	**मघवता** = इन्द्रका	

वाक्यार्थ– यज्ञद्वारा सन्तुष्ट हुनुभएका शक्तिशाली यज्ञभोक्ता यज्ञेश्वर भगवान् विष्णुले पनि इन्द्रका साथ आई पृथुलाई भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

एष तेऽकारषीद् भङ्गं हयमेधशतस्य ह ।

क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥

पदार्थ–

एषः = यी इन्द्रले	**भङ्गं** = भङ्ग	**क्षमापयतः** = क्षमा चाहने
ते = तपाईंको	**ह** = निश्चय नै	**अमुष्य** = यी इन्द्रलाई
हयमेधशतस्य = सय अश्वमेध यज्ञको	**अकारषीत्** = गरे (तर पनि)	**क्षन्तुम्** = क्षमा गर्न
	आत्मानम् = आफूलाई	**अर्हसि** = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– यी इन्द्रले तपाईंको अन्तिम अश्वमेध यज्ञको भङ्ग गरेर निश्चय नै सय अश्वमेध यज्ञमा बाधा गरेका छन्। तर पनि क्षमा चाहने यिनलाई तपाईं क्षमा गरिदिनुहोस्।

सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः ।

नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–

नरदेव = हे राजा
सुधियः = बुद्धिमान्
साधवः = सज्जन
नरोत्तमाः = उत्तम मानिसहरू
लोके = संसारमा
भूतेभ्यः = अन्य प्राणीहरूको
न अभिद्रुह्यन्ति = रिस गर्दैनन्
यर्हि = किनभने
कलेवरम् = शरीर
न आत्मा = आत्मा होइन

वाक्यार्थ– हे राजा ! बुद्धिमान्, सज्जन र उत्तम मानिसहरू संसारमा अन्य प्राणीहरूको रिस गर्दैनन् किनभने उनीहरूलाई शरीर आत्मा होइन भन्ने थाहा हुन्छ।

पुरुषा यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया।
श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया॥ ४॥

पदार्थ–
यदि = यदि
त्वादृशाः = तपाईंजस्ता
पुरुषाः = मानिसहरू
देवमायया = देवताको (मेरो) मायाद्वारा
मुह्यन्ति = मोहित हुन्छन् भने (तिनीहरूका लागि)
दीर्घया = दीर्घकालको
वृद्धसेवया = ज्ञानवृद्धको सेवाद्वारा
परं = केवल
श्रमः एव = परिश्रम मात्र
जातः = भयो

वाक्यार्थ– यदि तपाईंजस्ता मानिसहरू मेरो मायाद्वारा मोहित हुन्छन् भने तिनीहरूका लागि लामो समयसम्म गरिएको ज्ञानीहरूको सेवाद्वारा पनि केवल परिश्रम मात्र भयो।

अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः।
आरब्ध इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते॥ ५॥

पदार्थ–
अतः = त्यस कारण
इमं = यस
कायम् = शरीरलाई
अविद्याकामकर्मभिः = अज्ञान, काम र कर्मद्वारा
आरब्धः = बनाइएको हो
इति = भनी
प्रतिबुद्धः = बुझेको
विद्वान् = विद्वान् व्यक्ति
अस्मिन् = यस शरीरमा
न एव अनुषज्जते = आसक्त हुँदैन

वाक्यार्थ– त्यसकारण यस शरीरलाई अज्ञान, काम र कर्मद्वारा बनाइएको हो भन्ने बुझेको विद्वान् व्यक्ति यस शरीरमा आसक्त हुँदैन।

असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे।
अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः॥ ६॥

पदार्थ–

अस्मिन् = यस
शरीरे अपि = शरीरमा पनि
असंसक्तः = आसक्त नभएको
कः = कुन
बुधः = आत्मज्ञानी व्यक्तिले
अमुना = यस शरीरद्वारा
उत्पादिते = उत्पादित
गृहे = घर
अपत्ये = सन्तान
द्रविणे = धनमा
वा = अथवा
ममतां = ममता
कुर्यात् = गर्ला

वाक्यार्थ— यस शरीरमा पनि आसक्त नभएको कुन आत्मज्ञानी व्यक्तिले यस शरीरद्वारा उत्पादित घर, सन्तान अथवा धनमा ममता गर्ला ?

विवरण— पृथुको यज्ञमा उपस्थित हुनुभएका भगवान्‌ले राजा पृथुलाई इन्द्रको अपराध क्षमा गर्न उपदेश दिनुहुन्छ। भगवान् भन्नुहुन्छ— **'नात्मा कलेवरम्'** अथवा शरीर आत्मा होइन। सामान्य मानिसहरू अज्ञाननिद्राको कारणले शरीरलाई नै आफू (आत्मा) मानी त्यसकै लागि मरिमेट्छन्, अनि सम्पत्ति, जग्गा र पदलालसाको लागि अरू प्राणीहरूसँग द्वेष गर्दछन्। अरूलाई दुःख दिएर, अरूसँग झगडा र लुछाचुँडी गरी उनीहरू जुन शरीरको पोषण गर्दछन् त्यो शरीर त उनीहरूको होइन। कति लज्जाजनक व्यवहार छ प्राणीहरूको ? त्यसैले भगवान् भन्नुहुन्छ— **'कः कुर्यान्ममतां बुधः'** अर्थात् शरीर नै आफू होइन भने शरीरले आफ्नो सुविधाका लागि बनाएका घर, सम्पत्ति, राज्य, सन्तति आदि नश्वर पदार्थमा कुन चाहिँ विचारवान् मनुष्यले ममता गर्ला त ?

यो शरीर त आफ्नो स्वरूपको अज्ञान, त्यसपछि कामना अनि कामनापूर्वक गरिएको कर्मको फल भोग्न उत्पन्न भएको हो। आफ्नो परमात्मस्वरूपलाई नजानेको दण्डस्वरूप प्राप्त यो शरीर ज्ञानीको लागि सपनाबराबर हो, जसबाट बिउँझेपछि फेरि ऊ यसमा आसक्त हुँदैन। नजान्नाले गर्दा देखिएको भ्रमयुक्त वस्तुमा पनि मोह गर्नु हुन्छ र ? त्यसैले भगवान् भन्नुहुन्छ— 'हे राजा, तिमी ब्रह्मज्ञानीहरूको सेवाबाट प्राप्त भएको विवेकलाई नभुल, नत्र त्यत्रो परिश्रम व्यर्थ होला।' सामान्यतया यहाँ भगवान्‌ले आफ्ना भक्त राजाको यज्ञमा विघ्न पार्ने इन्द्रलाई दण्ड दिनुपर्ने हो तर भगवान्‌ले पृथु राजाको क्षमाशीलतालाई संसारका अगाडि प्रकट गरी पृथुको यश झनै बढाउन खोज्नुभएको हो। आत्मा नित्य हो, शुद्ध हो र सुख-दुःख आदि व्यवहारबाट नछोइनेखालको हो भनी गरिएको ज्ञानोपदेश केवल विचार मात्र होइन। यो विचार व्यवहारमा पनि उत्रिनुपर्छ। यदि शरीरद्वारा आत्मा साँच्चै नछोइएको हो भने कुनै पनि ज्ञानी किन शरीरको अहित भएको अवस्थामा पनि त्यसको प्रतिशोध गर्ला ? यसरी व्यवहारकालमा समेत परमात्मामा स्थित मनुष्यहरू प्रकृतिका गुणद्वारा छोइँदैनन्। भगवान्‌को उपदेशबाट शान्तचित्त भएका पृथुको चरित्रमा यही समता र आत्ममहिमा प्रकट भएको छ।

एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः।
सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः॥ ७॥

पदार्थ–

असौ = यो
आत्मा = आत्मा
एकः = एउटै
शुद्धः = शुद्ध
स्वयंज्योतिः = स्वयं प्रकाशरूप
निर्गुणः = निर्गुण
गुणाश्रयः = गुणको आश्रयस्थान
सर्वगः = सर्वव्यापक
अनावृतः = आवरणशून्य
साक्षी = द्रष्टा र
निरात्मा = अन्य आत्माबाट रहित छ (यसैले)
आत्मनः = शरीरबाट
परः = भिन्न छ

वाक्यार्थ– यो आत्मा एक, शुद्ध, स्वयं प्रकाशरूप, निर्गुण, गुणको आश्रयस्थान, सर्वव्यापक, आवरणशून्य, द्रष्टा र अन्य आत्माबाट रहित छ। यसैले यो शरीरबाट भिन्न छ।

टिप्पणी– माथि आत्माका नौओटा विशेषण आएका छन् र यी विशेषणका कारण आत्मा शरीरबाट भिन्न रहेको देखिन्छ। आत्माका जुन विशेषणहरू यहाँ दिइएका छन् ती विशेषणका विपरीत शरीरका विशेषण हुन्छन्। शरीर अनेक, मलिन, जड, सगुण, आफ्नो कारणभूत गुणमा आश्रित, परिच्छिन्न यसैले वस्त्रादिद्वारा आवृत, दृश्य र आत्माको वासस्थान भएकाले शरीर आत्मादेखि भिन्न छ।

य एवं सन्तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः।
नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः॥ ८॥

पदार्थ–

यः = जो
पूरुषः = व्यक्ति
एवं = यसप्रकारको
आत्मस्थं सन्तम् = शरीरमा रहेको
आत्मानम् = आत्मालाई
वेद = जान्दछ
सः = त्यो व्यक्ति
मयि = म परमेश्वरमा
स्थितः = आश्रित भई
प्रकृतिस्थः अपि = प्रकृति (प्रकृतिको कार्यभूत शरीर)मा रहेर पनि
तद्गुणैः = उसका गुणहरूद्वारा
न अज्यते = लिप्त हुँदैन

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति यसप्रकारको शरीरमा रहेको आत्मालाई जान्दछ त्यो व्यक्ति म परमेश्वरमा आश्रित भई प्रकृति (प्रकृतिको कार्यभूत शरीर)मा रहेर पनि उसका गुणहरूद्वारा लिप्त हुँदैन।

यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः।
भजते शनकैस्तस्य मनो राजन् प्रसीदति॥ ९॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा पृथु
यः = जुन व्यक्ति
निराशीः = निष्काम भावना र
श्रद्धयान्वितः = श्रद्धाले युक्त भएर
स्वधर्मेण = आफ्नो धर्मद्वारा
मां = मलाई
नित्यं = सधैं
भजते = सेवा गर्दछ

तस्य = त्यसको
मनः = मन
शनकैः = बिस्तारै
प्रसीदति = शुद्ध हुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा पृथु ! जुन व्यक्ति निष्काम भावना र श्रद्धाले युक्त भएर आफ्नो वर्णाश्रम धर्मको पालना गर्दै मलाई सधैं सेवा गर्दछ त्यसको मन बिस्तारै शुद्ध हुन्छ।

परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः।
शान्तिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥

पदार्थ–

विशदाशयः = अन्तःकरण शुद्ध भएको र यसैले
परित्यक्तगुणः = सम्पूर्ण गुणको त्याग गर्ने
सम्यग्दर्शनः = सुविचारसम्पन्न भएको त्यो व्यक्ति
मे = मेरो
समवस्थानं = समतारूप स्थिति
ब्रह्म = ब्रह्म
कैवल्यम् = मोक्ष अथवा
शान्तिं = परम शान्ति
अश्नुते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– अन्तःकरण शुद्ध भएको र यसैले सम्पूर्ण गुणको त्याग गरी सुविचारसम्पन्न भएको त्यो व्यक्ति मेरो समतारूप स्थिति ब्रह्म, मोक्ष अथवा परम शान्ति प्राप्त गर्दछ।

विवरण– चित्त शुद्ध भएको व्यक्तिले ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्दछ। उसको सत्त्व, रज आदि गुणहरूसँग सम्बन्ध छुट्छ, त्यसैले ऊ परित्यक्तगुण हुन्छ। सत्त्व गुण यद्यपि ज्ञानसाधन हो तथापि त्यो पनि बन्धन हो भन्ने शास्त्रको निष्कर्ष छ। गीता (१४।६) मा सत्त्वगुणले पनि सुख र विषयको ज्ञान उत्पन्न गरी बन्धनमा पार्दछ भनी बताइएको छ। म कर्ता हुँ भनी अज्ञानपूर्वक गरिने पुण्यकर्म र सत्त्व गुण पनि बन्धन हुन्। कठोपनिषद् (१।२।१४)मा **अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्** भनी आत्मतत्त्वलाई धर्म र अधर्मभन्दा टाढा रहेको बताइएको छ। ज्ञानी व्यक्ति ब्राह्मी स्थिति वा ब्रह्मनिष्ठामा रहन्छ। वास्तवमा ऊ ब्रह्म नै भएर रहन्छ।

उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम्।
कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनम्॥ ११ ॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्तिले
द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् = द्रव्य (देह), ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र मनको
अध्यक्षं = द्रष्टा
इमम् = यस
आत्मानं = आत्मालाई
उदासीनम् = उदासीन र
कूटस्थम् इव = निर्विकार झैं
वेद = जान्दछ (त्यसले)
शोभनम् = कल्याणमय मोक्षपद
आप्नोति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– जो व्यक्तिले द्रव्य (देह), ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र मनको द्रष्टा यस आत्मालाई उदासीन र निर्विकार झैं जान्दछ त्यसले कल्याणमय मोक्षपद प्राप्त गर्दछ।

विवरण– शरीर, मन र यिनका क्रियाहरू निरन्तर परिवर्तनशील छन्। ती सबै परिवर्तनहरूलाई आत्मा उदासीन भई हेरिरहेको हुन्छ। त्यसरी निर्विकार भइरहने आत्मालाई जसले तत्त्वतः बुझ्दछ त्यो ज्ञानीले मोक्ष प्राप्त गर्दछ। उपनिषद्मा भनिएको छ– **तमेव विदित्वाऽमृतत्वमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय** अर्थात् आत्मालाई जानेर मात्र मोक्ष हुन्छ, मोक्षको बाटो अरू कुनै छैन, **ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः** अर्थात् ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन। सालोक्य आदि मुक्तिहरू ज्ञानीका विषय होइनन्, उपनिषद्ले बताएको मुक्ति ज्ञानबाट मात्र मिल्दछ। निष्काम कर्मयोग, परमात्मामा दृढ अनुराग आदिले परमात्माकै कृपाबाट बुद्धियोग अर्थात् ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। परमात्माको सर्वरूपता र जीवात्मा अनि परमात्माको एकतालाई नबुझ्नेहरू परमात्माको अन्तिम कृपा प्राप्त गर्न असमर्थ भएकाले मोक्ष पाउँदैनन् भन्ने शास्त्रको निष्कर्ष हो।

भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहो
द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः।
दृष्टासु सम्पत्सु विपत्सु सूरयो
न विक्रियन्ते मयि बद्धसौहृदाः॥ १२॥

पदार्थ–

(हे राजा पृथु)
भिन्नस्य = आत्मादेखि भिन्न
द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः = महाभूत, इन्द्रिय, इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता र चिदाभासको समष्टिरूप
लिङ्गस्य = सूक्ष्म शरीरको
गुणप्रवाहः = जन्ममरण, सुख, दुःख आदि विकार हुन्छ (यसर्थ)
मयि = ममा
बद्धसौहृदाः = दृढ प्रेम गर्ने
सूरयः = विवेकी व्यक्तिहरू
सम्पत्सु = सम्पत्ति र
विपत्सु = विपत्ति
दृष्टासु = प्राप्त हुँदा
न विक्रियन्ते = प्रभावित हुँदैनन्

वाक्यार्थ– हे राजा पृथु ! आत्मादेखि भिन्न महाभूत, इन्द्रिय, इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता र चिदाभासको समष्टिरूप सूक्ष्म शरीरको मात्र जन्ममरण एवं सुख, दुःख आदि विकार हुन्छ। यसर्थ भगवान्मा दृढ प्रेम गर्ने विवेकी व्यक्तिहरू सम्पत्ति र विपत्ति प्राप्त हुँदा हर्ष, शोक आदि विकारबाट प्रभावित हुँदैनन्।

विवरण– लिङ्ग शरीर पञ्च महाभूत, इन्द्रिय, इन्द्रियाधिष्ठाता देवता र चिदाभासको समष्टि रूप हो। यसैलाई सूक्ष्म शरीर पनि भनिन्छ। यो सत्र कलाले बनेको हुन्छ। स्थूल शरीरभित्र रहने यही शरीरलाई लिई चिदाभास अर्थात् जीवात्मा लोक-लोकान्तर जान्छ र नयाँ शरीरहरू धारण गर्दछ। महाभूतहरूबाट उत्पन्न पाँच प्राण, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय अनि मन र बुद्धि मिली सूक्ष्म शरीर बन्दछ। इन्द्रियाधिष्ठाता देवताहरू इन्द्रियभित्रै गाभिन्छन्। चिदाभास अर्थात् अन्तःकरणमा परेको आत्माको प्रतिबिम्ब यी सबैको स्वामी हो। आत्मा यी सबैभन्दा भिन्न, आउने र जानेको

बीचमा रहेर पनि निष्क्रिय रहने सर्वव्यापी तत्त्व हो। जसरी घैंटो लैजाँदा त्यहाँभित्रको आकाश लगिँदैन त्यसै गरी सूक्ष्म शरीरको आवागमनमा सर्वव्यापी आत्मा आउने र जाने हुँदैन। जहाँ सूक्ष्म शरीर पुग्छ त्यहीँ विद्यमान आत्मा त्यसको प्रकाशक र साक्षी हुन्छ।

समः समानोत्तममध्यमाधमः
सुखे च दुःखे च जितेन्द्रियाशयः।
मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो
विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणम्॥ १३॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर पृथु
जितेन्द्रियाशयः = इन्द्रिय र अन्तःकरण जितेका (तपाईं)
सुखे = सुख र
दुःखे च = दुःखमा
समः = समान हुनुहुन्छ
समानोत्तममध्यमाधमः = उत्तम, मध्यम र अधमका लागि पनि समान हुनुहन्छ (यसर्थ तपाईं)
मया = म परमेश्वरद्वारा
उपक्लृप्ताखिललोकसंयुतः = बनाइएका समस्त मन्त्री प्रजा आदिले युक्त भएर
अखिललोकरक्षणम् = समस्त लोकको रक्षा
विधत्स्व = गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे वीर पृथु ! इन्द्रिय र अन्तःकरण जितेका तपाईं सुख र दुःखमा समान हुनुहुन्छ र उत्तम, मध्यम र अधमका लागि पनि समान हुनुहन्छ। यसर्थ तपाईं मद्वारा बनाइएका मन्त्री, प्रजा आदि सम्पूर्ण सहयोगीले युक्त भएर समस्त लोकको रक्षा गर्नुहोस्।

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो
यत् साम्पराये सुकृतात् षष्ठमंशम्।
हर्तान्यथा हृतपुण्यः प्रजाना-
मरक्षिता करहारोऽघमत्ति॥ १४॥

पदार्थ–

प्रजापालनम् एव = प्रजापालन गर्नु नै
राज्ञः = राजाको
श्रेयः = कल्याणप्रद कुरा हो
यत् = जुन कारणले
साम्पराये = परलोकमा
प्रजानाम् = प्रजाको
सुकृतात् = पुण्यबाट
षष्ठम् = ६ भागको एक भाग
अंशम् = पुण्यको अंश
हर्ता = पाउनेवाला बन्दछ
अन्यथा = अन्यथा
करहारः = कर लिएर
अरक्षिता = प्रजाको रक्षा नगर्ने राजा

हृतपुण्यः = प्रजाहरूद्वारा पुण्य हरण गरिएको भई
अघम् = पाप
अत्ति = भोग्दछ

वाक्यार्थ– प्रजापालन गर्नु नै राजाको लागि कल्याणप्रद कुरा हो। जुन कारणले राजा परलोकमा प्रजाको पुण्यबाट ६ भागको एक भाग पाउँछ। अन्यथा कर लिएर प्रजाको रक्षा नगर्ने राजा प्रजाहरूद्वारा पुण्य हरण गरिन्छ र पाप भोग्दछ।

एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्त-
धर्मप्रधानोऽन्यतमोऽवितास्याः।
ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान्
द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः॥ १५॥

पदार्थ–
एवं = यस्तो विचार गरेर
द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानः = श्रेष्ठ ब्राह्मणहरूद्वारा स्वीकृत एवं परम्पराबाट प्राप्त धर्म नै मुख्य रूपमा पालन गर्दै
अन्यतमः = अन्य वस्तुमा अनासक्त र
अनुरक्तलोकः = जनप्रिय भएर
अस्याः = यस पृथिवीको
अविता = रक्षक बन्नुहोस्
ह्रस्वेन = केही
कालेन = समयमा
गृहोपयातान् = घरमा आएका
सिद्धान् = सनक आदि सिद्धहरूलाई
द्रष्टासि = देख्नुहुनेछ (भेट्नुहुनेछ)

वाक्यार्थ– यस्तो विचार गरेर श्रेष्ठ ब्राह्मणहरूद्वारा स्वीकृत एवं परम्पराबाट प्राप्त धर्म नै मुख्य रूपमा पालन गर्दै अन्य वस्तुमा अनासक्त र जनप्रिय भएर यस पृथिवीको रक्षक बन्नुहोस्। यसपछि केही समयमा नै तपाईंले सनक आदि सिद्धहरूलाई घरमा भेट्नुहुनेछ।

वरं च मत् कञ्चन मानवेन्द्र
वृणीष्व तेऽहं गुणशीलयन्त्रितः।
नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभि-
र्योगेन वा यत् समचित्तवर्ती॥ १६॥

पदार्थ–
मानवेन्द्र = हे नरपति
अहं = म
ते = तपाईंको
गुणशीलयन्त्रितः = गुण र शीलबाट वशीभूत भएको छु
मत् = मबाट
कञ्चन = कुनै
वरं च = वर
वृणीष्व = लिनुहोस्

यत् = किनभने	**मखैः** = यज्ञ	**वै** = निश्चय नै
समचित्तवर्ती = समदर्शीहरूमा रहनेवाला	**तपोभिः** = तपस्या	**न सुलभः** = सहज रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्नँ
अहं = म	**योगेन** = योगद्वारा	
	वा = अथवा	

वाक्यार्थ– हे नरपति ! म तपाईंको गुण र शीलबाट वशीभूत भएको छु। मबाट कुनै वर लिनुहोस् किनभने समदर्शीहरूमा रहनेवाला म यज्ञ, तपस्या अथवा योगद्वारा निश्चय नै सहज रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्नँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित्।

अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः॥ १७॥

पदार्थ–

इत्थं = यसप्रकार	**विश्वजित्** = विश्वविजयी	**शिरसा** = शिरले (पूर्ण रूपमा)
लोकगुरुणा = जगद्‌गुरु	**सः** = उहाँ पृथुले	**जगृहे** = ग्रहण गर्नुभयो
विष्वक्सेनेन = भगवान्‌द्वारा	**हरेः** = भगवान् श्रीहरिको	
अनुशासितः = उपदेश दिइएका	**आदेशं** = आदेश	

वाक्यार्थ– यसप्रकार जगद्‌गुरु भगवान्‌द्वारा उपदेश दिइएका विश्वविजयी राजा पृथुले भगवान् श्रीहरिको आदेश पूर्ण रूपले ग्रहण गर्नुभयो।

स्पृशन्तं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा।

शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह॥ १८॥

पदार्थ–

(क्षमा माग्नका लागि)	**कर्मणा** = कर्मले	**परिष्वज्य** = आलिङ्गन गरेर
पादयोः = पाउमा	**व्रीडितं** = लज्जित	**ह** = निश्चय नै
स्पृशन्तं = छोइरहेका	**शतक्रतुं** = इन्द्रलाई	**विद्वेषं** = रिस
स्वेन = आफ्नो	**प्रेम्णा** = प्रेमपूर्वक	**विससर्ज** = परित्याग गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथुले क्षमा माग्नका लागि आफ्नो पाउमा छोइरहेका र आफ्नो कर्मले लज्जित भएका इन्द्रलाई प्रेमपूर्वक आलिङ्गन गरेर रिसको भावना परित्याग गर्नुभयो।

भगवानथ विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः।

समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणाम्बुजः॥ १९॥

प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलम्बितः।

पश्यन् पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत् सताम्॥ २०॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
समुज्जिहानया = प्रतिक्षण बढिरहेको
भक्त्या = भक्तिले
पृथुना = पृथुद्वारा
उपहृतार्हणः = पूजित हुनुभएका र
गृहीतचरणाम्बुजः = चरणकमल ग्रहण गरिनुभएका
पद्मपलाशाक्षः = कमलपत्र जस्ता आँखा भएका
प्रस्थानाभिमुखः अपि = प्रस्थानका लागि तयार भएर पनि
अनुग्रहविलम्बितः = अनुग्रहका लागि केही ढिलो गर्न लाग्नुभएका
सताम् = सज्जनहरूका
सुहृत् = मित्र
विश्वात्मा = विश्वात्मा
भगवान् = भगवान्
एनम् = उहाँ राजा पृथुलाई
पश्यन् = हेरिरहनुभयो
न प्रतस्थे = प्रस्थान गर्नुभएन

वाक्यार्थ– यसपछि प्रतिक्षण बढिरहेको भक्तिले पृथुद्वारा पूजित हुनुभएका र चरणकमल समातिनुभएका, कमलपत्र जस्ता आँखा भएका एवं अनुग्रहका लागि केही ढिलो गर्न लाग्नुभएका, सज्जनहरूका मित्र विश्वात्मा भगवान् प्रस्थानका लागि तयार भएर पनि राजा पृथुलाई हेरिरहनुभयो, प्रस्थान गर्नुभएन।

स आदिराजो रचिताञ्जलिर्हरिं
विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः।
न किञ्चनोवाच स बाष्पविक्लवो
हृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः॥ २१॥

पदार्थ–

अश्रुलोचनः = आँखाभरि आँसु भएका
सः = उहाँ
आदिराजः = आदिराज पृथुले
हरिं = भगवान् श्रीहरिलाई
विलोकितुं = हेर्न
न अशकत् = सक्नुभएन (यस्तै)
बाष्पविक्लवः = आँसुले व्याकुल भएका
सः = उहाँ पृथुले
किञ्चन = केही
न उवाच = भन्नुभएन (तर)
रचिताञ्जलिः = हात जोडेर
अवस्थितः = रहनुभएका उहाँले
अमुम् = भगवान्लाई
हृदा = हृदयले
उपगुह्य = आलिङ्गन गरेर
अधात् = लिइरहनुभयो

वाक्यार्थ– आँखाभरि आँसु गरेका आदिराज पृथुले भगवान् श्रीहरिलाई हेर्न सक्नुभएन। यस्तै

आँसुले व्याकुल भएका उहाँ पृथुले केही भन्नुभएन तर हात जोडी भगवान्‌लाई हृदयले आलिङ्गन गरेर लिइरहनुभयो।

अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्-
नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषम्।
पदा स्पृशन्तं क्षितिमंस उन्नते
विन्यस्तहस्ताग्रमुरङ्गविद्विषः॥ २२॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि	**उरङ्गविद्विषः** = सर्पका शत्रु गरुडका	**अतृप्तदृग्गोचरम्** = अतृप्त आँखाद्वारा देखिनुभएका
अश्रुकलाः = आँसु	**उन्नते** = अग्लो	**पूरुषम्** = भगवान्‌लाई
अवमृज्य = पुछेर	**अंसे** = काँधमा	**विलोकयन्** = हेर्दै
पदा = पाउले	**विन्यस्तहस्ताग्रम्** = हातको अग्रभाग राख्नुभएका	**आह** = भन्नुभयो
क्षितिम् = पृथिवीलाई		
स्पृशन्तं = छोइरहनुभएका		

वाक्यार्थ– यसपछि पृथुले आँसु पुछेर पाउले पृथिवीलाई छोइरहनुभएका सर्पका शत्रु गरुडका अग्लो काँधमा आफ्नो हात राख्नुभएका र जति हेर्दा पनि हेरिरहुँ लाग्ने भगवान्‌लाई हेर्दै उहाँले भन्नुभयो।

पृथुरुवाच (पृथुले भन्नुभयो)

वरान् विभो त्वद् वरदेश्वराद् बुधः
कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनाम्।
ये नारकाणामपि सन्ति देहिनां
तानीश कैवल्यपते वृणे न च॥ २३॥

पदार्थ–

कैवल्यपते = मोक्षपति	आदिका पनि ईश्वर	(भोग्न योग्य)
ईश = ईश्वर	**त्वत्** = हजुरबाट	**वरान्** = वरहरू
विभो = हे प्रभु	**गुणविक्रियात्मनाम्** = गुण र गुणका कार्यद्वारा प्रभावित चित्त भएका संसारी व्यक्तिका लागि	**कथं** = कसरी
बुधः = बुद्धिमान् व्यक्ति		**वृणीते** = ग्रहण गर्दछ
वरदेश्वरात् = वर दिने देवता		**ये च** = जुन वर

नारकाणाम् = नरकवासी
देहिनां अपि = प्राणीका पनि
सन्ति = हुन् (अर्थात् नरकवासी प्राणीले पनि जुन वर प्राप्त गर्न सक्छन्)
तान् = त्यस्ता वर
न वृणे = ग्रहण गर्दिनँ

वाक्यार्थ– मोक्षपति सर्वेश्वर हे प्रभु ! बुद्धिमान् व्यक्ति वर दिने देवता आदिका पनि ईश्वर हजुरबाट संसारीले भोग्न योग्य वर कसरी ग्रहण गर्दछ ? जुन वर नरकवासी प्राणीले पनि प्राप्त गर्न सक्छन् त्यस्ता वर म हजुरबाट ग्रहण गर्दिनँ।

न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्-

न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः।

महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो

विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः॥ २४॥

पदार्थ–
नाथ = हे प्रभु
अहं = म
यत्र = जुन मोक्षमा
महत्तमान्तर्हृदयात् = महापुरुषको हृदय हुँदै (उनीहरूको)
मुखच्युतः = मुखबाट उच्चरित
युष्मच्चरणाम्बुजासवः = हजुरको चरणकमलको कथारूप रस
न = छैन
तत् अपि = त्यस्तो मोक्ष पनि
क्वचित् अपि = कहिल्यै पनि
न कामये = चाहन्नँ
(हजुरका कथा सुन्नका लागि)
कर्णायुतम् = दश हजार कान
विधत्स्व = बनाइदिनुहोस्
एषः = यही नै
मे = मेरा लागि
वरः = वर हो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! म जुन मोक्षमा महापुरुषको हृदय हुँदै उनीहरूको मुखबाट उच्चरित हजुरको चरणकमलको कथारूप रस छैन भने त्यस्तो मोक्ष पनि कहिल्यै चाहन्नँ। हजुरका कथा सुन्नका लागि दश हजार कान बनाइदिनुहोस्, यही नै मेरा लागि वर हो।

स उत्तमश्लोक महन्मुखच्युतो

भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः।

स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां

कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः॥ २५॥

पदार्थ–
उत्तमश्लोक = उत्तम कीर्ति भएका हे प्रभु
महन्मुखच्युतः = महापुरुषको

मुखबाट निक्लेको
भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः = हजुरको चरणकमलको अमृतको बिन्दु लिएर आएको हावाले सहित
सः = त्यस कथाले
विस्मृततत्त्ववर्त्मनां = तत्त्वमार्ग बिर्सेका
कुयोगिनां = चित्त चञ्चल भएका
नः = हाम्रा लागि
पुनः = फेरि
स्मृतिं = तत्त्वज्ञानको स्मृति
वितरति = गराइदिन्छ
(त्यो कथा नै ठीक छ)
वरैः = अरू वरको
अलं = केही प्रयोजन छैन

वाक्यार्थ– उत्तम कीर्ति भएका हे प्रभु ! महापुरुषको मुखबाट निक्लेको हजुरको चरणकमलको अमृतको बिन्दु लिएर आएको हावाले सहित त्यस कथाले तत्त्वमार्ग बिर्सेका र यसैले चित्त चञ्चल भएका हाम्रा लागि फेरि तत्त्वज्ञानको स्मृति गराइदिन्छ। त्यो कथा नै ठीक छ। अरू वरको केही प्रयोजन छैन।

यशः शिवं सुश्रव आर्यसङ्गमे
यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत्।
कथं गुणज्ञो विरमेद् विना पशुं
श्रीर्यत् प्रवव्रे गुणसङ्ग्रहेच्छया॥ २६॥

पदार्थ–
सुश्रवः = सुकीर्तिसम्पन्न हे प्रभु (कोही पनि व्यक्ति)
आर्यसङ्गमे = सत्सङ्गमा
ते = हजुरको
शिवं = कल्याणप्रद
यशः = कीर्ति
यदृच्छया = दैववश
सकृत् च = एकचोटि मात्र
उपशृणोति = सुन्दछ (भने)
पशुं विना = पशुबाहेक
गुणज्ञः = गुण जान्नेवाला त्यो व्यक्ति
कथं = कसरी
विरमेत् = विरक्त हुन सक्छ (यसैले)
श्रीः = लक्ष्मीले
गुणसङ्ग्रहेच्छया = सबै पुरुषार्थको सिद्धिको इच्छाले
यत् = जुन कीर्तिश्रवणरूप कार्यलाई
प्रवव्रे = मुख्य रूपमा स्वीकार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– सुकीर्तिसम्पन्न हे प्रभु ! कोही पनि व्यक्ति सत्सङ्गमा हजुरको कल्याणप्रद कीर्ति दैववश एकचोटि मात्र सुन्दछ भने पशुबाहेक गुण जान्नेवाला त्यो व्यक्ति कसरी हजुरको कीर्तिश्रवणबाट विरक्त हुन सक्छ र? यसैले लक्ष्मीले सबै पुरुषार्थको सिद्धिको इच्छाले कीर्तिश्रवणरूप कार्यलाई नै मुख्य रूपमा स्वीकार गर्नुभयो।

अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं

गुणालयं पद्मकरेव लालसः।
अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलि-
र्न स्यात् कृतत्वच्चरणैकतानयोः॥ २७॥

पदार्थ—

अथ = यसकारण (म पनि)
पद्मकरा इव = लक्ष्मीले झैँ
लालसः = उत्सुक भएर
अखिलपूरुषोत्तमं = सम्पूर्ण पुरुषमा श्रेष्ठ
गुणालयं = सर्वगुणका आश्रय भएका
त्वा = हजुरको
आभजे = सेवा गर्दछु (तर)
एकपतिस्पृधोः = एउटै स्वामीको सेवा गर्न हानाथाप गर्ने
कृतत्वच्चरणैकतानयोः = हजुरकै चरणमा मन एकाग्र गर्ने
आवयोः अपि = हामी दुई (म पृथु र भगवती लक्ष्मी)को
कलिः = झगडा
न स्यात् = नहोस्

वाक्यार्थ— यसकारण म (पृथु) पनि लक्ष्मीले झैँ उत्सुक भएर सम्पूर्ण पुरुषमा श्रेष्ठ सर्वगुणका आश्रय भएका हजुरको सेवा गर्दछु तर एउटै स्वामीको सेवा गर्न हानाथाप गर्ने हजुरकै चरणमा मन एकाग्र गर्ने हामी दुई (म र भगवती लक्ष्मी)को बीचमा झगडा नहोस्।

जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं
स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितम्।
करोषि फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः
स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया॥ २८॥

पदार्थ—

जगदीश = हे जगत्का ईश्वर प्रभु
यत्कर्मणि = (हजुरको सेवारूप भगवती लक्ष्मीले गरेको) जुन कार्यमा
नः = हामीहरूको
समीहितम् = इच्छा हुन्छ (त्यस कार्यमा)
जगज्जनन्यां = भगवती लक्ष्मीमा
वैशसं = विरोधको भावना
स्यात् एव = हुन्छ नै (तर)
दीनवत्सलः = दीनवत्सल हजुर (भक्तले गरेको)
फल्गु अपि = तुच्छ कुरालाई पनि
उरु = ठुलो
करोषि = मान्नुहुन्छ
स्वे एव = आफ्नै
धिष्ण्ये = परमानन्दरूपमा
अभिरतस्य = रमाउने हजुरका लागि
तया = भगवती लक्ष्मीद्वारा
किं = के प्रयोजन सिद्ध हुन्छ र

वाक्यार्थ— हे जगत्का ईश्वर प्रभु ! जुन भगवती लक्ष्मीले गर्ने हजुरको सेवारूप कार्यमा हामीहरूको इच्छा हुन्छ र उहाँमा विरोधको भावना आउँछ नै। तर दीनवत्सल हजुर भक्तले गरेको

तुच्छ कुरालाई पनि ठुलो मान्नुहुन्छ किनभने आफ्नै परमानन्दरूपमा रमाउनुहुने हजुरका लागि भगवती लक्ष्मीद्वारा के प्रयोजन सिद्ध हुन्छ र? अर्थात् भगवती लक्ष्मी र मेरो बीचमा हजुरको सेवाकार्यको प्रतिस्पर्धा हुँदा हजुरले मेरो नै साथ दिनुहुनेछ।

भजन्त्यथ त्वामत एव साधवो
व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम्।
भवत्पदानुस्मरणादृते सतां
निमित्तमन्यद् भगवन्न विद्महे॥ २९॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्
अथ = यसैले
साधवः = साधुहरू
व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् = मायाका कार्यभूत गुणलाई निरस्त गर्ने
त्वाम् एव = हजुरको नै
भजन्ति = सेवा गर्दछन्
अतः = यसैले
सतां = ती साधुहरूको
भवत्पदानुस्मरणात् ऋते = हजुरको चरणारविन्दको स्मरणबाहेक
अन्यत् = अर्को
निमित्तम् = प्रयोजन
न विद्महे = जान्दैनौँ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! यसैले साधुहरू मायाका कार्यभूत गुणलाई निरस्त गर्ने हजुरको नै सेवा गर्दछन्। यसैले ती साधुहरूको हजुरका चरणारविन्दको स्मरणबाहेक अर्को कुनै प्रयोजन छैन।

मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं
वरं वृणीष्वेति भजन्तमात्थ यत्।
वाचा नु तन्त्या यदि ते जनोऽसितः
कथं पुनः कर्म करोति मोहितः॥ ३०॥

पदार्थ–

(हे भगवान्)
ते = हजुरको
गिरं = वाणी
जगतां = जगत्लाई
विमोहिनीं = मोहित गराउने
मन्ये = मान्दछु
यत् = किनभने (हजुर)
भजन्तम् = सेवा गरिरहने मलाई
वरं = वर
वृणीष्व इति = ग्रहण गर भनेर
आत्थ = भन्नुहुन्छ
ते = हजुरको
वाचा = वचन (वेद)रूप
तन्त्या = डोरीले
नु = निश्चय नै
यदि = यदि
जनः = मानिस
असितः = बद्ध नभए
कथं = कसरी
मोहितः = मोहित भएर
पुनः = फेरि

कर्म = (संसारमा फस्ने) कर्म
करोति = गर्दछ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुरको वाणी जगत्लाई मोहित गराउने किसिमको छ भन्ने मान्दछु किनभने हजुरको सेवा गरिरहने मलाई हजुर वर ग्रहण गर भनेर भन्नुहुन्छ। हजुरको वचन (वेद)रूप डोरीले यदि मानिस बद्ध नभए कसरी मोहित भएर उसले फेरि संसारमा फस्ने किसिमको कर्म गर्दछ त ?

त्वन्माययाद्धा जन ईश खण्डितो
यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोऽबुधः।
यथा चरेद् बालहितं पिता स्वयं
तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुम्॥ ३१॥

पदार्थ–

ईश = हे भगवान्
अद्धा = निश्चय नै
अबुधः = अज्ञानी
जनः = मानिस
त्वन्मायया = हजुरको मायाले
ऋतात्मनः = सत्यस्वरूपबाट
खण्डितः = पराङ्मुख भएको छ
यत् = किनभने
अन्यत् = (हजुरबाहेक) अन्य कुरा
आशास्ते = चाहन्छ (तर)
यथा = जसरी
पिता = पिता
बालहितं = बालकको हित हुने कुरा
स्वयं = आफैँ नै
चरेत् = गर्दछ
तथा = त्यसै गरी
त्वम् एव = हजुर नै
नः = हाम्रो
समीहितुम् = हित गर्न
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! निश्चय नै अज्ञानी मानिस हजुरको मायाले सत्यस्वरूपबाट पराङ्मुख भएको छ किनभने ऊ हजुरबाहेक अन्य कुरा चाहन्छ। तर जसरी पिता बालकको हित हुने कुरा आफू नै गर्दछन् त्यसै गरी हजुर नै हाम्रो हित गर्न योग्य हुनुहुन्छ।

विवरण– पृथुको स्तुतिले शरणागतिको स्वरूपलाई प्रकट गरेको छ। गीता (१८। ६६)मा भगवान्ले अन्य सम्पूर्ण उपायहरूलाई छोडी केवल मेरो शरणमा आऊ भनी शरणागतिको उपदेश दिनुभएको छ। यहाँ राजा पृथु भन्नुहुन्छ– **यथा चरेद् बालहितं पिता स्वयम्।** मनुष्य इन्द्रियहरूको प्रियताको लागि भगवान्को हितकारितालाई बिर्सिन्छ र क्षणिक सुखको लोभमा ऊ अनन्त दुःखमा फस्दछ। यसबाट बच्न अन्तर्यामी परमात्माको शरणमा नै जानुपर्छ। राजाको यही आत्मसमर्पणको भाव भगवान्लाई रोक्न सफल भएको छ। भगवान् पृथुलाई छोडेर जान चाहँदा चाहँदै पनि उहाँ गरुडको काँधमा हात राखी मानौँ दोमन भई अडिनुभयो। भगवान्लाई समेत रोक्न सक्ने यो प्रेम पृथुको चरित्रको माध्यमले सबै मनुष्यहरूको अगाडि प्रकट गरिएको छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक्
तमाह राजन् मयि भक्तिरस्तु ते।
दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया
मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजाम्॥ ३२॥

पदार्थ–

आदिराजेन = आदिराज पृथुद्वारा	**मयि** = ममा	**मयि** = ममा
इति = यसप्रकार	**ते** = तपाईंको	**कृता** = गरियो
नुतः = स्तुति गरिनुभएका	**भक्तिः** = भक्ति	**यया** = जुन बुद्धिद्वारा
सः = उहाँ	**अस्तु** = होस्	**दुस्त्यजाम्** = त्याग्न कठिन
विश्वदृक् = सर्वसाक्षी भगवान्‌ले	**दिष्ट्या** = प्रारब्धले	**मदीयां** = मेरी
तम् = ती राजा पृथुलाई	**ईदृशी** = यस्तो अलौकिक	**मायां** = मायाबाट (मानिस)
आह = भन्नुभयो	**धीः** = बुद्धि	**तरति स्म** = पार पाउँदछ
राजन् = हे राजा पृथु	**ते** = तपाईंद्वारा	

वाक्यार्थ– आदिराज पृथुद्वारा यसप्रकार स्तुति गरिनुभएका सर्वसाक्षी भगवान्‌ले राजा पृथुलाई भन्नुभयो– 'हे राजा पृथु ! तपाईंले केवल भक्ति मात्र चाहनुभयो। प्रारब्धले गर्दा यस्तो बुद्धि आएको हो। मानिस जुन बुद्धिद्वारा दुस्तर मेरी मायाबाट पार पाउँछ।'

तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते।
मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनम्॥ ३३॥

पदार्थ–

प्रजापते = हे प्रजापालक राजा	**मया** = मद्वारा	**लोकः** = मानिस
तत् = त्यसकारण	**आदिष्टम्** = आदेश गरिएको (आज्ञा)	**सर्वत्र** = यस लोक र परलोक दुबै ठाउँमा
त्वं = तपाईं	**कुरु** = गर्नुहोस्	**शोभनम्** = सुख
अप्रमत्तः = विषयमा अनासक्त भएर	**मदादेशकरः** = मेरो आदेश मान्ने	**आप्नोति** = पाउँछ

वाक्यार्थ– हे प्रजापालक राजा ! त्यसकारण तपाईं विषयमा अनासक्त भएर मैले भनेको कुरा गर्नुहोस्। मेरो आदेश मान्ने मानिस यस लोक र परलोक दुबै ठाउँमा सुख पाउँछ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनन्द्यार्थवद्वचः ।

पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गन्तुं चक्रेऽच्युतो मतिम् ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
पूजितः = (पृथुद्वारा) पूजा गरिनुभएका
अच्युतः = अच्युत भगवान्ले
राजर्षेः = राजर्षि
वैन्यस्य = पृथुको
अर्थवद्वचः = सारगर्भित वचनलाई
प्रतिनन्द्य = आदर गरेर
एनं = यी राजालाई
अनुगृहीत्वा = कृपा गरेर
गन्तुं = जाने
मतिम् = विचार
चक्रे = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार पृथुद्वारा पूजा गरिनुभएका अच्युत भगवान्ले राजर्षि पृथुको सारगर्भित वचनलाई आदर गर्दै राजालाई कृपा गरेर आफ्नो धाममा जाने विचार गर्नुभयो।

देवर्षिपितृगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगाः ।

किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः ॥ ३५ ॥

यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्ताञ्जलिभक्तितः ।

सभाजिता ययुः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः ॥ ३६ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
राज्ञा = राजा पृथुद्वारा
यज्ञेश्वरधिया = भगवद्बुद्धिले
वाग्वित्ताञ्जलिभक्तितः = वचन, धन, नमन र भजनद्वारा
सभाजिताः = सत्कार गरिएका
देवर्षिपितृगन्धर्वसिद्धचारण-पन्नगाः = देवता, ऋषि, पितृ, गन्धर्व, सिद्ध, चारण, नाग
किन्नराप्सरसः = किन्नर, अप्सरा
मर्त्याः = मनुष्य
खगाः = पक्षी आदि
अनेकशः = अनेक प्रकारका
भूतानि = प्राणी र
वैकुण्ठानुगताः = भगवान्का पार्षद
सर्वे = सबै (आ-आफ्नो ठाउँमा)
ययुः = गए

वाक्यार्थ– त्यसपछि राजा पृथुद्वारा भगवद्बुद्धिले वचन, धन, नमन र भजनद्वारा सत्कार गरिएका देवता, ऋषि, पितृ, गन्धर्व, सिद्ध, चारण, नाग, किन्नर, अप्सरा, मनुष्य, पक्षी आदि अनेक प्रकारका प्राणी र भगवान्का पार्षद सबै आ-आफ्नो ठाउँमा गए।

भगवानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः ।

हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

भगवान् = भगवान्	**अमुष्य** = यी पृथु	**हरन् इव** = हरण गर्दै झैं गरी
अच्युतः अपि = अच्युत पनि	**राजर्षेः** = राजाको	**स्वधाम** = आफ्नो धाममा
सोपाध्यायस्य = ऋत्विक्सहित	**मनः च** = मन पनि	**प्रत्यपद्यत** = जानुभयो

वाक्यार्थ– भगवान् अच्युत पनि ऋत्विक्सहित यी राजा पृथुको मन हरण गरेझैं गरी आफ्नो धाममा जानुभयो।

अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः सन्दर्शितात्मने।
अव्यक्ताय च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ॥ ३८॥

पदार्थ–

नृपः च = राजा पृथु पनि	**अदृष्टाय** = नदेखिने हुनुभएका	**स्वपुरं** = आफ्नो राजधानीमा
अव्यक्ताय = अव्यक्त भएर पनि	**देवानां** = देवताका	**ययौ** = जानुभयो
सन्दर्शितात्मने = आफ्नो स्वरूप देखाएर	**देवाय** = देवता भगवान्लाई	
	नमस्कृत्य = नमस्कार गरेर	

वाक्यार्थ– राजा पृथु पनि अव्यक्त भएर पनि आफ्नो स्वरूप देखाएर नदेखिने हुनुभएका देवाधिदेव भगवान्लाई नमस्कार गरेर आफ्नो राजधानीमा जानुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे विंशोऽध्यायः॥ २०॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

राजा पृथुद्वारा आफ्ना प्रजालाई उपदेश

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ।
महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डितं तत्र तत्र वै ॥ १ ॥

पदार्थ–
(महाराज पृथु आफ्नो राजधानीमा फर्कनुभएको समयमा त्यो नगर)
मौक्तिकैः = मोती
कुसुमस्रग्भिः = फूलका माला
दुकूलैः = वस्त्र
स्वर्णतोरणैः = सुनका तोरण
महासुरभिभिः = अत्यधिक सुगन्धित
धूपैः = धूपहरूद्वारा
तत्र तत्र = जहाँतहीँ
वै = निश्चय नै
मण्डितं = शोभित थियो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! त्यस समय महाराज पृथुको नगर मोती, फूलका माला, अनेक प्रकारका वस्त्र, सुनका तोरण एवं अत्यधिक सुगन्धित धूपहरूद्वारा जहाँतहीँ सुशोभित थियो।

चन्दनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ।
पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितम् ॥ २ ॥

पदार्थ–
(राजा पृथुको राजधानी)
चन्दनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वर-मार्गवत् = चन्दन र अगुरुको पानीले चिसो बनाइएका गल्ली, आँगन र मार्गले युक्त थियो
(यस्तै)
पुष्पाक्षतफलैः = फूल, अक्षता, फल
तोक्मैः = जमरा
लाजैः = लाजा र
अर्चिभिः = बत्तीहरूद्वारा
अर्चितम् = सजाइएको थियो

वाक्यार्थ– राजा पृथुको राजधानी चन्दन र अगुरुको पानीले चिसो बनाइएका गल्ली, आँगन र मार्गले युक्त थियो। यस्तै फूल, अक्षता, फल, जमरा, लाजा र बत्तीहरूद्वारा सजाइएको थियो।

सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैः परिष्कृतम् ।
तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
(राजा पृथुको राजधानी)
सवृन्दैः = फलफूलका गुच्छाले युक्त

कदलीस्तम्भैः = केराका खम्बा तथा
पूगपोतैः = सुपारीका सानासाना वृक्षद्वारा
परिष्कृतम् = सिँगारिएको र
तरुपल्लवमालाभिः = वृक्षका पालुवाका मालाहरूद्वारा
सर्वतः = सबैतिर
समलङ्कृतम् = सजाइएको थियो

वाक्यार्थ– यस्तै राजा पृथुको राजधानी फलफूलका गुच्छाले युक्त केराका खम्बा र सुपारीका सानासाना वृक्षद्वारा सिँगारिएको र वृक्षका पालुवाका मालाहरूद्वारा सबैतिर सजाइएको थियो।

प्रजास्तं दीपबलिभिः सम्भृताशेषमङ्गलैः।
अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुण्डलमण्डिताः॥ ४॥

पदार्थ–

दीपबलिभिः = बत्तीसहित उपहार र
सम्भृताशेषमङ्गलैः = सम्पूर्ण माङ्गलिक सामग्री लिएका
प्रजाः = प्रजाहरू
मृष्टकुण्डलमण्डिताः = उज्ज्वल कुण्डलद्वारा सिँगारिएका
मृष्टकन्याः च = स्नान आदिद्वारा शुद्ध भएका कन्याहरू पनि
तं = ती पृथु राजालाई
अभीयुः = स्वागत गर्न आए

वाक्यार्थ– बत्तीसहित उपहार र सम्पूर्ण माङ्गलिक सामग्री लिएका प्रजाहरू र उज्ज्वल कुण्डलद्वारा सिँगारिएका र स्नान आदिद्वारा शुद्ध भएका कन्याहरू पृथु राजालाई स्वागत गर्न आए।

शङ्खदुन्दुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजाम्।
विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः॥ ५॥

पदार्थ–

शङ्खदुन्दुभिघोषेण = शङ्ख र दुन्दुभिको आवाजद्वारा र
ऋत्विजाम् = ब्राह्मणहरूको
ब्रह्मघोषेण च = वेदपाठद्वारा
स्तूयमानः = स्तुति गरिएका
गतस्मयः = निरहङ्कारी
वीरः = वीर राजा पृथु
भवनं = राजमहलमा
विवेश = प्रवेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– शङ्ख र दुन्दुभिको आवाजद्वारा अनि ब्राह्मणहरूको वेदपाठद्वारा स्तुति गरिएका निरहङ्कारी राजा पृथु राजमहलमा प्रवेश गर्नुभयो।

पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः।
पौराञ्जानपदांस्तांस्तान् प्रीतः प्रियवरप्रदः॥ ६॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = जहाँतहीँ
पूजितः = पूजा गरिएका (यसैले)
प्रीतः = खुसी भएका
प्रियवरप्रदः = प्रिय वर दिन सक्ने
महायशाः = परम यशस्वी राजा

पृथुले
तान् तान् = ती–ती
पौरान् = नगरवासी र
जानपदान् = ग्रामवासीहरूलाई
पूजयामास = (इच्छाअनुसार वर दिएर) सम्मानित गर्नुभयो

वाक्यार्थ– जहाँतहीँ पूजा गरिएका, यसैले खुसी भएका प्रिय वर दिन सक्ने परम यशस्वी राजा पृथुले ती–ती नगरवासी र ग्रामवासीहरूलाई इच्छाअनुसार वर दिएर सम्मानित गर्नुभयो।

स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः
कर्माणि भूयांसि महान् महत्तमः।
कुर्वन् शशासावनिमण्डलं यशः
स्फीतं निधायारुरुहे परं पदम्॥ ७॥

पदार्थ–
अनवद्यचेष्टितः = अनिन्द्य कर्म गर्ने
महान् = (गुणद्वारा) महान् र
महत्तमः = अत्यन्त पूज्य
सः = उहाँ राजा पृथुले
एवम् आदीनि = यस्तै यज्ञ आदि
भूयांसि = ठुलाठुला
कर्माणि = कर्महरू
कुर्वन् = गर्दै
अवनिमण्डलं = भूमण्डलको
शशास = शासन गर्नुभयो (त्यसपछि)
स्फीतं = विपुल
यशः = कीर्ति
निधाय = राखेर
परं पदम् = (भगवान्को) परम पद
आरुरुहे = प्राप्त गर्नुभयो

वाक्यार्थ– अनिन्द्य कर्म गर्ने गुणद्वारा महान् र पूज्य राजा पृथुले यस्तै यज्ञ आदि ठुलाठुला कर्महरू गर्दै भूमण्डलको शासन गर्नुभयो। त्यसपछि उहाँले ठुलो कीर्ति फैलाएर अन्त्यमा भगवान्को परम पद प्राप्त गर्नुभयो।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम्।
क्षत्ता महाभागवतः सदस्पते
कौषारविं प्राह गृणन्तमर्चयन्॥ ८॥

पदार्थ–
सदस्पते = हे शौनकजी
अशेषैः = सम्पूर्ण
गुणैः = गुणद्वारा
विजृम्भितं = बढेको
गुणवत्सभाजितम् = गुणीहरू–द्वारा आदर गरिएको
आदिराजस्य = आदिराज पृथुको
तत् = त्यस पृथ्वीदोहन आदि
यशः = कीर्ति

गृणन्तम् = वर्णन गरिरहेका
कौषारविं = मैत्रेयजीलाई
अर्चयन् = सत्कार गर्दै
महाभागवतः = भगवान्का परम भक्त
क्षत्ता = विदुरजीले
प्राह = सोध्नुभयो

वाक्यार्थ– हे शौनकजी ! सम्पूर्ण गुणद्वारा बढेको र गुणीहरूद्वारा आदर गरिएको आदिराज पृथुको त्यस पृथ्वीदोहन आदि कीर्ति वर्णन गरिरहेका मैत्रेयजीलाई सत्कार गर्दै भगवान्का परम भक्त विदुरजीले सोध्नुभयो ।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ।
बिभ्रत् स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गाम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–
विप्रैः = ब्राह्मणहरूद्वारा
अभिषिक्तः = अभिषेक गरिएका र
लब्धाशेषसुरार्हणः = ब्रह्मा आदि समस्त देवताबाट छत्र, आसन आदि राजकीय सामग्री प्राप्त गरेका
सः = उहाँ
पृथुः = राजा पृथुले
याभ्यां = जुन हातद्वारा
गाम् = पृथ्वीको
दुदोह = दोहन गर्नुभयो
बाह्वोः = ती हातमा
वैष्णवं = वैष्णव
तेजः = तेज
बिभ्रत् = धारण गर्दै
सः = उहाँले (अरू के-के गर्नुभयो)

वाक्यार्थ– ब्राह्मणहरूद्वारा अभिषेक गरिएका र ब्रह्मा आदि समस्त देवताबाट छत्र, आसन आदि राजकीय सामग्री प्राप्त गरेका राजा पृथुले जुन हातद्वारा पृथ्वीको दोहन गर्नुभयो ती हातमा वैष्णव तेज धारण गर्दै उहाँले अरू के-के गर्नुभयो ?

को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो
यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ।
लोकाः सपाला उपजीवन्ति काम-
मद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धम् ॥ १० ॥

पदार्थ–
यद्विक्रमोच्छिष्टम् = जुन राजा पृथुको पृथ्वीदोहन आदि पराक्रमको शेषरूप
कामम् = भोग्य सामग्रीबाट
अद्य अपि = आजसम्म पनि
अशेषभूपाः = सम्पूर्ण राजाहरू र
सपालाः = इन्द्र आदि लोकपाल सहित
लोकाः = सम्पूर्ण प्राणीहरू
उपजीवन्ति = जीवन निर्वाह गर्दछन्
अस्य = यस्ता राजा पृथुको

कीर्तिं = कीर्ति	**न शृणोति** = सुन्दैन (यसर्थ)	**कर्म** = कर्म
अभिज्ञः = गुणग्राही	**तत्** = त्यो	**मे** = मलाई
कः नु = कसले	**शुद्धम्** = पवित्र	**वद** = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– जो राजा पृथुको पृथ्वीदोहन आदि पराक्रमको शेषरूप भोग्य सामग्रीबाट आजसम्म पनि सम्पूर्ण राजाहरू र इन्द्र आदि लोकपालसहित सम्पूर्ण प्राणीहरू जीवन निर्वाह गर्दछन् त्यस्ता राजा पृथुको कीर्ति कुन गुणग्राही व्यक्तिले सुन्दैन ? यसर्थ ती पृथु राजाका पवित्र कर्महरू मलाई भन्नुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

गङ्गायमुनयोर्नद्योरन्तरा क्षेत्रमावसन्।

आरब्धानेव बुभुजे भोगान् पुण्यजिहासया ॥ ११ ॥

पदार्थ–

गङ्गायमुनयोः = गङ्गा र यमुना	**आवसन्** = बसेका उहाँ पृथुले	भएका
नद्योः = नदीको	**पुण्यजिहासया** = भोग गरेर	**भोगान्** = भोगहरू
अन्तरा = मध्य	पुण्यकर्मको नाश गर्ने इच्छाले	**बुभुजे** = भोग्नुभयो
क्षेत्रम् = क्षेत्रमा	**आरब्धान् एव** = प्रारब्धवश प्राप्त	

वाक्यार्थ– गङ्गा र यमुना नदीको मध्य क्षेत्रमा बसेका पृथुले भोग गरेर पुण्यकर्मको नाश गर्ने इच्छाले प्रारब्धवश प्राप्त भएका भोगहरू मात्र भोग्नुभयो।

सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदण्डधृक्।

अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥

पदार्थ–

ब्राह्मणकुलात् = ब्राह्मणको वंशबाट	**अन्यत्र** = बाहेक	**सप्तद्वीपैकदण्डधृक्** = सातै द्वीपका एकमात्र दण्डधारक
अन्यत्र = बाहेक	**सर्वत्र** = सबै ठाउँमा	हुनुहुन्थ्यो
अच्युतगोत्रतः = भगवद्भक्तबाट	**अस्खलितादेशः** = आदेश विफल नहुने राजा पृथु	

वाक्यार्थ– ब्राह्मणको वंश र भगवद्भक्तबाट बाहेक कुनै ठाउँमा पनि आदेश विफल नहुने राजा पृथु सातै द्वीपका एकमात्र दण्डधारक शासनकर्ता हुनुहुन्थ्यो।

एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसाम्।

समाजो ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥ १३ ॥

पदार्थ–

सत्तम = हे सज्जनोत्तम विदुरजी	**आसीत्** = थियो	**राजर्षीणां च** = राजर्षिहरूको र
एकदा = एकदिन (उहाँले)	**तत्र** = त्यस यज्ञमा	**ब्रह्मर्षीणां च** = ब्रह्मर्षिहरूको पनि
महासत्रदीक्षा = ठूलो यज्ञको दीक्षा लिने समय	**दिवौकसाम्** = स्वर्गमा रहने देवताहरूको	**समाजः** = जमघट थियो

वाक्यार्थ– हे सज्जनोत्तम विदुरजी ! एकदिन पृथुले ठूलो यज्ञको दीक्षा लिने समय थियो। त्यस यज्ञमा स्वर्गमा रहने देवताहरू, राजर्षि र ब्रह्मर्षिहरूको पनि जमघट थियो।

तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः।

उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥ १४ ॥

पदार्थ–

तस्मिन् = त्यस यज्ञमा	**स्वर्चितेषु** = राम्ररी पूजा भएपछि	**उडुराट् इव** = चन्द्रमाजस्तै (राजा पृथु)
सर्वेषु = सबै	**सदसः** = सभाको	**उत्थितः** = उठ्नुभयो
अर्हत्सु = पूज्य महानुभावहरूको	**मध्ये** = बीचमा	
यथार्हतः = योग्यताको क्रमअनुसार	**ताराणाम्** = ताराका बीचमा रहेका	

वाक्यार्थ– त्यस यज्ञमा सबै पूज्य महानुभावहरूको योग्यताको क्रमअनुसार राम्ररी पूजा भएपछि सभाको बीचमा ताराका बीचमा रहेका चन्द्रमाजस्तै गरी राजा पृथु उठ्नुभयो।

प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कञ्जारुणेक्षणः।

सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥ १५ ॥

पदार्थ–

(राजा पृथु)	**कञ्जारुणेक्षणः** = कमलसमान अलिअलि राता आँखा	**पीनांसः** = ठूलो काँध
प्रांशुः = अग्लो शरीर	**सुनासः** = राम्रो नाक	**सुद्विजस्मितः** = राम्रा दाँत र सुन्दर मुस्कान भएका हुनुहुन्थ्यो
पीनायतभुजः = मोटा र लामा हात	**सुमुखः** = राम्रो मुख	
गौरः = गोरो वर्ण	**सौम्यः** = सुन्दर स्वरूप	

वाक्यार्थ– राजा पृथु अग्लो शरीर, मोटा र लामा हात, गोरो वर्ण, कमलसमान अलिअलि राता आँखा, राम्रो नाक, राम्रो मुख, सुन्दर स्वरूप, ठूलो काँध, राम्रा दाँत र सुन्दर मुस्कानयुक्त हुनुहुन्थ्यो।

व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः।
आवर्तनाभिरोजस्वी काञ्चनोरुरुदग्रपात्॥ १६॥

पदार्थ–
(राजा पृथु) **व्यूढवक्षाः** = चौडा छाती **बृहच्छ्रोणिः** = ठुलो कम्मर **वलिवल्गुदलोदरः** = रेखाका कारण सुन्दर र (पिपलको) पातजस्तै माथि फैलिएको र तल खुम्चिएको पेट **आवर्तनाभिः** = पानीको भूँवरीजस्तै गहिरो नाभि **ओजस्वी** = तेजस्वी शरीर **काञ्चनोरुः** = सुनजस्तै चम्किला तिघ्रा **उदग्रपात्** = अगिल्लो भागमा उठेका गोडा (भएका हुनुहुन्थ्यो)

वाक्यार्थ– राजा पृथु चौडा छाती, ठुलो कम्मर, रेखाका कारण सुन्दर र पिपलको पातजस्तै माथि फैलिएको र तल खुम्चिएको पेट, पानीको भूँवरीजस्तै गहिरो नाभि, तेजस्वी शरीर, सुनजस्तै चम्किला तिघ्रा, अगिल्लो भागमा उठेका गोडा भएका हुनुहुन्थ्यो।

सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजः कम्बुकन्धरः।
महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च॥ १७॥

पदार्थ–
सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजः = मसिना, घुम्रिएका, काला र चिल्ला रौँ **कम्बुकन्धरः** = शङ्खजस्तै घाँटी भएका राजा पृथु **महाधने** = बहुमूल्य **दुकूलाग्र्ये** = उत्तम दुई वस्त्रमध्ये (एउटा) **परिधाय** = पहिरेर र (अर्को) **उपवीय च** = ओढेर (बस्नुभएको थियो)

वाक्यार्थ– मसिना, घुम्रिएका, काला र चिल्ला रौँ र शङ्खजस्तै घाँटी भएका राजा पृथु बहुमूल्य उत्तम दुई वस्त्रमध्ये एउटा (धोती) पहिरेर र अर्को (उपर्ना) ओढेर बस्नुभएको थियो।

व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीर्नियमे न्यस्तभूषणः।
कृष्णाजिनधरः श्रीमान् कुशपाणिः कृतोचितः॥ १८॥

पदार्थ–
नियमे = (यज्ञदीक्षाको) नियमानुसार **न्यस्तभूषणः** = गहना फुकालेका (यसैले) **व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीः** = सम्पूर्ण शरीरको स्वाभाविक शोभा स्पष्ट देखिने भएका **कृष्णाजिनधरः** = कृष्णमृगको चर्म धारण गरेका **कुशपाणिः** = हातमा कुश लिएका **श्रीमान्** = तेजस्वी राजा पृथु **कृतोचितः** = नित्यकर्म सम्पन्न गरेर (बस्नुभएको थियो)

वाक्यार्थ– यज्ञदीक्षाको नियमानुसार गहना फुकालेकाले सम्पूर्ण शरीरको स्वाभाविक शोभा स्पष्ट रूपमा देखिने भएका, कृष्णमृगको चर्म धारण गरेका र हातमा कुश लिएका तेजस्वी राजा पृथु नित्यकर्म सम्पन्न गरेर बस्नुभएको थियो।

शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत समन्ततः।
ऊचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव ॥ १९ ॥
चारु चित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्लवम्।
सर्वेषामुपकारार्थं तदा अनुवदन्निव ॥ २० ॥

पदार्थ–

शिशिरस्निग्धताराक्षः = शीतल एवं स्नेहपूर्ण नेत्र भएका
ऊर्वीशः = पृथ्वीपति राजा पृथुले
समन्ततः = सबैतिरबाट
सदः = सभालाई
संहर्षयन् इव = प्रसन्न बनाउने जस्तै गरी
समैक्षत = हेर्नुभयो र
तदा = त्यस वेला
सर्वेषाम् = सबैको
उपकारार्थं = कल्याणका लागि
अनुवदन् इव = आफूले अनुभव गरेको कुरा भनेजस्तै गरी
चारु = मधुर
चित्रपदं = विचित्र पदले युक्त
श्लक्ष्णं = स्पष्ट
मृष्टं = शुद्ध
गूढम् = गहिरो अर्थ भएको
अविक्लवम् = संशयरहित
इदम् = यो वचन
ऊचिवान् = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– शीतल एवं स्नेहपूर्ण नेत्र भएका पृथ्वीपति राजा पृथुले सबैतिरबाट सभालाई प्रसन्न बनाउने जस्तै गरी हेर्नुभयो र त्यस वेला सबैको कल्याणका लागि आफूले अनुभव गरेको कुरा भने जस्तै गरी मधुर, विचित्र पदले युक्त, स्पष्ट, शुद्ध, गहिरो अर्थ भएको संशयरहित यो वचन भन्नुभयो।

राजोवाच (राजा पृथुले भन्नुभयो)

सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः।
सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितम्॥ २१ ॥

पदार्थ–

सभ्याः = सभामा उपस्थित
साधवः = हे सज्जनवृन्द
ये = जो
इह = यस यज्ञमा
आगताः = आउनुभएको छ (उहाँहरू सबैले)
वः = तपाईंहरूको
भद्रं = कल्याण हुने कुरा
शृणुत = सुन्नुहोस् (किनभने)
जिज्ञासुभिः = जिज्ञासुहरूले
स्वमनीषितम् = आफूले सोचेको
धर्मम् = धर्मसम्बन्धी कुरा (युक्तता र अयुक्तताको परीक्षणका लागि)

सत्सु = सज्जन समुदायमा | **आवेद्यं** = निवेदन गर्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– सभामा उपस्थित हे सज्जनवृन्द ! जो यस यज्ञमा आउनुभएको छ तपाईंहरू सबैले आफ्नो कल्याण हुने कुरा सुन्नुहोस् किनभने जिज्ञासुहरूले आफूले सोचेको धर्मसम्बन्धी कुरा युक्तता र अयुक्तताको परीक्षणका लागि सज्जनसमुदायमा निवेदन गर्नुपर्दछ।

अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः।
रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥ २२ ॥

पदार्थ–

अहं = म
इह = यहाँ
प्रजानाम् = प्रजाहरूको
राजा = राजा
योजितः = बनाइएको छु (यसैले)
दण्डधरः = (दुष्टहरूका लागि) दण्ड धारण गर्ने
रक्षिता = (सज्जनहरूको) रक्षक र
वृत्तिदः = (सम्पूर्ण प्रजाको) जीविकादाता
स्वेषु = आ–आफ्नो
सेतुषु = मर्यादामा
पृथक् = अधिकारअनुसार छुट्टाछुट्टै सबैलाई
स्थापिता = राख्ने व्यक्तिका रूपमा म रहेको छु

वाक्यार्थ– म यहाँ प्रजाहरूको राजा बनाइएको छु। यसैले दुष्टहरूका लागि दण्ड धारण गर्ने, सज्जनहरूको रक्षक र सम्पूर्ण प्रजाका जीविकादाता एवं आ–आफ्नो मर्यादामा अधिकारअनुसार छुट्टाछुट्टै सबैलाई राख्ने व्यक्तिका रूपमा म रहेको छु।

तस्य मे तदनुष्ठानाद् यानाहुर्ब्रह्मवादिनः।
लोकाः स्युः कामसन्दोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक् ॥ २३ ॥

पदार्थ–

यस्य = जुन राजाको (स्वधर्मको पालनले)
दिष्टदृक् = कर्मसाक्षी भगवान् श्रीहरि
तुष्यति = प्रसन्न हुनुहन्छ
तस्य = त्यसले प्राप्त गर्ने
यान् = जुन लोकलाई (त्यस स्वधर्मपालनका फल हुन् भनेर)
ब्रह्मवादिनः = ब्रह्मवादीहरू
आहुः = भन्दछन्
कामसन्दोहाः = कामनालाई पूर्ण गर्ने
लोकाः = ती लोकहरू
तदनुष्ठानात् = त्यस स्वधर्मको पालनका कारण
मे = मलाई पनि
स्युः = प्राप्त होऊन्

वाक्यार्थ– जुन राजाको स्वधर्मको पालनले कर्मसाक्षी भगवान् श्रीहरि प्रसन्न भई उहाँबाट प्राप्त गर्ने लोकलाई उक्त स्वधर्मपालनका फल हुन् भनेर ब्रह्मवादीहरू भन्दछन्, कामनालाई पूर्ण गर्ने त्यस्ता लोकहरू त्यस स्वधर्मको पालनका कारण मलाई पनि प्राप्त होऊन्।

य उद्धरेत् करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन्।

प्रजानां शमलं भुङ्क्ते भगं च स्वं जहाति सः॥ २४॥

पदार्थ–

यः = जो	**करं** = कर मात्र	**स्वं** = आफ्नो
राजा = राजा भएर	**उद्धरेत्** = लिन्छ	**भगं च** = ज्ञान, ऐश्वर्य आदिलाई पनि
धर्मेषु = धर्ममा	**सः** = त्यसले	**जहाति** = गुमाउँछ
प्रजाः = प्रजाहरूलाई	**प्रजानां** = प्रजाको	
अशिक्षयन् = नलगाई (तिनीहरूबाट केवल)	**शमलं** = पाप	
	भुङ्क्ते = भोग्दछ र	

वाक्यार्थ– जो राजा भएर धर्ममा प्रजाहरूलाई नलगाई तिनीहरूबाट केवल कर मात्र लिन्छ त्यसले प्रजाको पाप भोग्दछ र आफ्नो ज्ञान, ऐश्वर्य आदिलाई पनि गुमाउँछ।

तत्प्रजा भर्तृपिण्डार्थं स्वार्थमेवानसूयवः।

कुरुताधोक्षजधियस्तर्हि मेऽनुग्रहः कृतः॥ २५॥

पदार्थ–

प्रजाः = हे प्रजाहरू	**अधोक्षजधियः** = भगवान्मा मन लगाएर	**कुरुत** = गर्नुहोस्
तत् = त्यसकारण	**भर्तृपिण्डार्थं** = स्वामीको (मेरो) परलोकको हितका लागि	**तर्हि** = त्यसो भए
अनसूयवः = परस्परको दोषदृष्टि छोडेर	**स्वार्थम् एव** = स्वधर्मको नै पालन	**मे** = मलाई
		अनुग्रहः = अनुग्रह
		कृतः = गरेको मानिनेछ

वाक्यार्थ– हे प्रजाहरू! त्यसकारण परस्परको दोषदृष्टि छोडेर भगवान्मा मन लगाएर मेरो परलोकको हितका लागि स्वधर्मको मात्र पालन गर्नुहोस्, त्यसो भए तपाईंहरूले मलाई अनुग्रह गरेको मानिनेछ।

यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोऽमलाः।

कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत् प्रेत्य तत्फलम्॥ २६॥

पदार्थ–

अमलाः = शुद्ध चित्त भएका	**यूयं** = तपाईंहरू	**अनुमोदध्वं** = अनुमोदन गर्नुहोस्
पितृदेवर्षयः = हे पितृ, देवता र ऋषिहरू (यदि मैले ठीक भनेको छु भने)	**तत्** = त्यसलाई	**यत्** = किनभने
		प्रेत्य = मरेपछि

तत्फलम् = त्यसको फल
कर्तुः = कर्ता
शास्तुः = उपदेष्टा र
अनुज्ञातुः = समर्थकका लागि
तुल्यं = बराबर हुन्छ

वाक्यार्थ– शुद्ध चित्त भएका हे पितृ, देवता र ऋषिहरू यदि मैले ठीक भनेको छु भने तपाईंहरू मेरो अनुरोधलाई अनुमोदन गर्नुहोस् किनभने मरेपछि त्यसको फल कर्ता, उपदेष्टा र समर्थकका लागि बराबर प्राप्त हुन्छ।

अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषाञ्चिदर्हसत्तमाः।

इहामुत्र च लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद् भुवः॥ २७॥

पदार्थ–

अर्हसत्तमाः = हे माननीय सज्जनहरू
केषाञ्चित् = केहीको मतमा त (कर्मको फल दिनेवाला)
यज्ञपतिः = यज्ञपति
नाम = नामका भगवान् नै
अस्ति = हुनुहुन्छ (यसैले)
इह = यस लोक र
अमुत्र च = परलोकमा पनि (कर्मको फलअनुसार)
ज्योत्स्नावत्यः = तेजोमय
भुवः = भोगभूमि अर्थात् शरीर
क्वचित् = कहीँकहीं मात्र
लक्ष्यन्ते = देखिन्छन्

वाक्यार्थ– हे माननीय सज्जनहरू ! कसैको मतमा त कर्मको फल दिनेवाला यज्ञपति नामका भगवान् नै हुनुहुन्छ। यसैले यस लोक र परलोकमा पनि कर्मको फलअनुसार तेजोमय भोगभूमि अर्थात् शरीर कहीँकहीँ मात्र देखिन्छन्।

मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः।

प्रियव्रतस्य राजर्षेरङ्गस्यास्मत्पितुः पितुः॥ २८॥

ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च।

प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता॥ २९॥

दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान् धर्मविमोहितान्।

वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना॥ ३०॥

पदार्थ–

मृत्योः = मृत्युका
दौहित्रादीन् = नाति वेन आदि
शोच्यान् = शोक गर्न योग्य
धर्मविमोहितान् = धर्मको विषयमा भ्रान्त व्यक्तिलाई
ऋते = छोडेर
महीपतेः = राजा
मनोः = मनुको
उत्तानपादस्य = उत्तानपादको
ध्रुवस्य = ध्रुवको
राजर्षेः = राजर्षि
प्रियव्रतस्य = प्रियव्रतको

अस्मात्पितुः = मेरा बुवाका
अपि = पनि
पितुः = बुवाको
अङ्गस्य = अङ्गको
अजस्य = ब्रह्माको
भवस्य = शिवको
प्रह्लादस्य = प्रह्लादको र
बलेः च अपि = बलिको पनि
अथ = यसपछि
ईदृशानाम् = यस्तै
अन्येषाम् = अरूको मतमा त
वर्गस्वर्गापवर्गाणां = धर्म, अर्थ र कामरूप त्रिवर्ग, स्वर्ग र अपवर्ग (मोक्ष)को
प्रायेण = प्रायः
ऐकात्म्यहेतुना = एकरूपताको कारणले (कर्मफलदाताको रूपमा)
गदाभृता = गदाधारी भगवान् विष्णुका साथ
कृत्यम् = प्रयोजन (सम्बन्ध)
अस्ति = छ

वाक्यार्थ– मृत्युका नाति वेन आदि शोक गर्न योग्य र धर्मको विषयमा भ्रान्त भएका व्यक्तिलाई छोडेर राजा मनु, उत्तानपाद, ध्रुव, राजर्षि प्रियव्रत, मेरा बुवाका पनि बुवा अङ्ग, ब्रह्मा, शिव, प्रह्लाद, बलि र यस्तै अरूको मतमा त धर्म, अर्थ र कामरूप त्रिवर्ग, स्वर्ग र अपवर्ग (मोक्ष)को प्रायः एकरूपताको कारणले कर्मफलदाताको रूपमा भगवान्‌का साथ सम्बन्ध छ।

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विना-
मशेषजन्मोपचितं मलं धियः।
सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती
यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित्॥ ३१॥

पदार्थ–

पदाङ्गुष्ठविनिःसृता = भगवान्‌को पाउको बुढीऔँलाबाट निक्लेकी
सरित् = गङ्गाले
यथा = जसरी (पाप नाश गर्दछिन् त्यसरी नै)
यत्पादसेवाभिरुचिः = जुन भगवान्‌को चरणकलको सेवाको अभिरुचि
अन्वहम् = प्रतिदिन
एधती सती = बढिरहँदा (त्यसले पनि)
तपस्विनाम् = तपस्वीहरूको
अशेषजन्मोपचितं = सम्पूर्ण जन्मदेखि सञ्चित भएको
धियः = बुद्धिको
मलं = कामवासना आदि मल
सद्यः = तुरुन्तै
क्षिणोति = नाश गर्दछ

वाक्यार्थ– भगवान्‌को पाउको बुढीऔँलाबाट निक्लेकी गङ्गाले जसरी पाप नाश गर्दछिन् त्यसरी नै भगवान्‌को चरणकमलको सेवाको अभिरुचि प्रतिदिन बढिरहँदा त्यसले पनि तपस्वीहरूको सम्पूर्ण जन्मदेखि सञ्चित हुँदैआएको कामवासना आदि बुद्धिको मल तुरुन्तै नाश गर्दछ।

विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमा-
नसङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान्।

यदङ्घ्रिमूले कृतकेतनः पुन-

र्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

विनिर्धुताशेषमनोमलः = सम्पूर्ण मानसिक मल हटाई
असङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् = वैराग्य र तत्त्वसाक्षात्काररूप बलले युक्त भई
यदङ्घ्रिमूले = जुन भगवान्को चरण तलमा
कृतकेतनः = आश्रित भएको
पुमान् = व्यक्ति
पुनः = फेरि
क्लेशवहां = दुःखमय
संसृतिं = संसारचक्रमा
न प्रपद्यते = पर्दैन

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण मानसिक मल हटाई वैराग्य र तत्त्वसाक्षात्काररूप बलले युक्त भई भगवान्को चरणतलमा आश्रित भएको व्यक्ति फेरि दुःखमय संसारचक्रमा पर्दैन।

तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभि-

र्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ।

अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं

यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ॥ ३३ ॥

पदार्थ–

अमायिनः = कपटहीन
यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः = वर्णधर्म आदिलाई अतिक्रमण नगरी पुरुषार्थ सिद्ध गर्ने भएका
यूयं = तपाईंहरू
आत्मवृत्तिभिः = वर्णाश्रम धर्मानुसार आ-आफ्नो अध्यापन, सुरक्षा, कृषि, सेवा आदि व्यवसायद्वारा
मनोवचःकायगुणैः = मन, वचन र शरीरका गुणहरू क्रमशः ध्यान, स्तुति र पूजाजस्ता
स्वकर्मभिः = आफ्ना कर्महरूद्वारा
कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं = इच्छित वस्तु प्रदान गर्न सक्ने चरणकमल भएका
तम् एव = उहाँ भगवान्लाई नै
भजत = सेवा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– कपटहीन वर्णधर्मादिलाई अतिक्रमण नगरी पुरुषार्थ सिद्ध गर्ने भएका तपाईंहरू वर्णाश्रम धर्मानुसार आ-आफ्नो अध्यापन, सुरक्षा, कृषि, सेवा आदि व्यवसायद्वारा मन, वचन र शरीरका गुणहरू क्रमशः ध्यान, स्तुति र पूजाजस्ता आफ्ना कर्महरूद्वारा इच्छित वस्तु प्रदान गर्न सक्ने चरणकमल भएका भगवान्को सेवा गर्नुहोस्।

असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः

पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः ।
सम्पद्यतेऽर्थाशयलिङ्गनामभि-
र्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

असौ = उहाँ भगवान्
स्वरूपतः = स्वरूपबाट
विशुद्धविज्ञानघनः = पूर्ण ज्ञानस्वरूप र
अगुणः = निर्गुण भएर पनि
इह = यस कर्ममार्गमा
पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः = अनेक प्रकारका पुरोडास, चरु आदि द्रव्य, शुक्ल आदि गुण, कुट्नु आदि कार्य र मन्त्रद्वारा एवं
अर्थाशयलिङ्गनामभिः = अर्थ, सङ्कल्प, पदार्थको शक्ति र ज्योतिष्टोम आदि नामद्वारा
अनेकगुणः = अनेक विशेषणयुक्त
अध्वरः = यज्ञरूप
सम्पद्यते = बन्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– उहाँ भगवान् स्वरूपबाट पूर्ण, ज्ञानस्वरूप र निर्गुण भएर पनि यस कर्ममार्गमा अनेक प्रकारका पुरोडास, चरु आदि द्रव्य, शुक्ल आदि गुण, कुट्नु आदि कार्य, मन्त्र, अर्थ, सङ्कल्प, पदार्थको शक्ति र ज्योतिष्टोम आदि नामद्वारा सम्पन्न हुने अनेक विशेषणयुक्त यज्ञरूप बन्नुहुन्छ।

प्रधानकालाशयधर्मसङ्ग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम्।
क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते
यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥ ३५ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
अनलः = आगो
दारुषु = दाउरामा रहँदा
तद्गुणात्मकः = त्यही दाउरा जस्तै लामो छोटो आदि आकारमा परिणत भएर देखिन्छ (त्यसै गरी)
एषः = उहाँ
विभुः = भगवान् (परमानन्दरूप भएर पनि)
प्रधानकालाशयधर्मसङ्ग्रहे = प्रकृति, काल, वासना र अदृष्टको समूहबाट उत्पन्न हुने
शरीरे = शरीरभित्र
चेतनाम् = विषयाकार बनेको बुद्धिमा
प्रतिपद्य = स्थित भएर
क्रियाफलत्वेन = यज्ञयाग आदि क्रियाको फलको रूपमा
विभाव्यते = देखिनुहन्छ

वाक्यार्थ– जसरी आगो दाउरामा रहँदा त्यही दाउरा जस्तै लामो, छोटो आदि आकारमा परिणत भएर देखिन्छ त्यसै गरी भगवान् परमानन्दरूप भएर पनि प्रकृति, काल, वासना र अदृष्टको समूहबाट उत्पन्न हुने शरीरभित्र विषयाकार बनेको बुद्धिमा स्थित भएर यज्ञयाग आदि क्रियाको

फलको रूपमा देखिनुहन्छ।

अहो ममामी वितरन्त्यनुग्रहं
हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरम्।
स्वधर्मयोगेन यजन्ति मामका
निरन्तरं क्षोणितले दृढव्रताः॥ ३६॥

पदार्थ–

अहो = अहो	**यज्ञभुजाम्** = देवताहरूका	**यजन्ति** = पूजा गर्दछन् (ती)
क्षोणितले = यस पृथ्वीमा (जो)	**अधीश्वरम्** = स्वामी	**अमी** = यिनीहरू
दृढव्रताः = दृढ सङ्कल्प भएका	**हरिं** = भगवान् श्रीहरिलाई	**मम** = ममाथि
मामकाः = मेरा प्रजाहरू	**स्वधर्मयोगेन** = आफ्नो धर्मद्वारा	**अनुग्रहं** = कृपा
गुरुं = पूज्य	**निरन्तरं** = सधैं	**वितरन्ति** = गर्दछन्

वाक्यार्थ– अहो ! यस पृथ्वीमा जो दृढ सङ्कल्प भएका मेरा प्रजाहरू पूज्य देवताहरूका स्वामी भगवान् श्रीहरिलाई आफ्नो धर्मद्वारा सधैं पूजा गर्दछन् तिनीहरू ममाथि कृपा गर्दछन्।

मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभि-
स्तितिक्षया तपसा विद्यया च।
देदीप्यमानेऽजितदेवतानां
कुले स्वयं राजकुलाद् द्विजानाम्॥ ३७॥

पदार्थ–

महर्द्धिभिः = महान् ऐश्वर्यका कारण	**तपसा** = तपस्या र	देवता मान्ने (वैष्णव)को
राजकुलात् = राजकुलबाट प्रकट भएको	**विद्यया च** = विद्याद्वारा	**कुले** = वंशमा
तेजः = तेजले	**स्वयं** = स्वतः	**जातु** = कहिल्यै पनि
तितिक्षया = सहनशीलता	**देदीप्यमाने** = उज्ज्वल	**मा प्रभवेत्** = असर नपारोस्
	द्विजानाम् = ब्राह्मणहरूको र	
	अजितदेवतानां = विष्णुलाई	

वाक्यार्थ– महान् ऐश्वर्यका कारण राजकुलबाट प्रकट भएको तेजले सहनशीलता, तपस्या र विद्याद्वारा स्वतः उज्ज्वल ब्राह्मणहरू र वैष्णवहरूको वंशमा कहिल्यै पनि असर नपारोस्।

ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनात्।
अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो
जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः॥ ३८॥

पदार्थ–

ब्रह्मण्यदेवः = ब्राह्मणभक्तका देवता	**हरिः** = भगवान् श्रीहरिले	**जगत्पवित्रं** = सम्पूर्ण लोकलाई पवित्र गराउने
महत्तमाग्रणीः = महापुरुषका अग्रणी	**नित्यं** = निरन्तर	**यशः च** = कीर्ति पनि
पुरातनः = पुराण	**यच्चरणाभिवन्दनात्** = जुन ब्रह्मकुलको चरणवन्दनाबाट	**अवाप** = पाउनुभयो
पुरुषः = पुरुष	**अनपायिनीं** = अविचल	
	लक्ष्मीम् = लक्ष्मी र	

वाक्यार्थ– ब्राह्मणभक्तका देवता एवं महापुरुषका अग्रणी पुराणपुरुष भगवान् श्रीहरिले निरन्तर गरिएको ब्रह्मकुलको चरणको वन्दनाबाट नै अविचल लक्ष्मी र सम्पूर्ण लोकलाई पवित्र गराउने कीर्ति पनि पाउनुभयो।

यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वराड्
विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः।
तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः
सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यताम्॥ ३९॥

पदार्थ–

यत्सेवया = जुन ब्रह्मकुलको सेवाले	**कामम्** = अत्यन्त	तपाईंहरूद्वारा
अशेषगुहाशयः = सर्वान्तर्यामी	**तुष्यति** = प्रसन्न हुनुहुन्छ (यसैले)	**तत्** = त्यही
स्वराट् = स्वयं प्रकाशरूप	**तद्धर्मपरैः** = भगवद्धर्ममा तल्लीन	**ब्रह्मकुलं एव** = ब्रह्मकुलको नै
विप्रप्रियः = ब्राह्मणका प्रिय	**विनीतैः** = नम्र स्वभाव भएका	**सर्वात्मना** = हरेक तरहले
ईश्वरः = भगवान् श्रीहरि		**निषेव्यताम्** = सेवा गरियोस्

वाक्यार्थ– जुन ब्रह्मकुलको सेवाले सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रकाशरूप ब्राह्मणका प्रिय भगवान् श्रीहरि अत्यन्त प्रसन्न हुनुहुन्छ भगवद्धर्ममा तल्लीन एवं नम्र स्वभाव भएका तपाईंहरूले पनि त्यही ब्रह्मकुलको नै हरेक तरहले सेवा गर्नुहोस्।

पुमाँल्लभेतानतिवेलमात्मनः
प्रसीदतोऽत्यन्तशमं स्वतः स्वयम् ।
यन्नित्यसम्बन्धनिषेवया ततः
परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजाम् ॥ ४० ॥

पदार्थ–

पुमान् = पुरुषले
यन्नित्यसम्बन्धनिषेवया = जुन ब्राह्मणकुलको निरन्तर निष्कपट भावले सेवा गर्नाले
स्वतः = यज्ञादि अनुष्ठान विना नै
प्रसीदतः = शुद्ध भएको
आत्मनः = मनबाट
अनतिवेलम् = तुरुन्त
स्वयम् = आफैँ अर्थात् ज्ञान र अभ्यासविना नै
अत्यन्तशमं = परम शान्तिरूप मोक्ष
लभेत = पाउँदछ (यसैले)
ततः = त्यस्तो ब्राह्मणकुलभन्दा
परं = श्रेष्ठ
अत्र = यस लोकमा
हविर्भुजाम् = देवताहरूको
मुखं = मुख
किम् अस्ति = के छ र

वाक्यार्थ– पुरुषले जुन ब्राह्मणकुलको निरन्तर निष्कपटभावले सेवा गर्नाले यज्ञादि अनुष्ठानविना नै शुद्ध भएको मनबाट आफैँ अर्थात् ज्ञान र अभ्यासविना नै परमशान्तिरूप मोक्ष पाउँछ। यसैले त्यस्तो ब्राह्मणभन्दा श्रेष्ठ यस लोकमा देवताहरूको मुख के छ र ?

अश्नात्यनन्तः खलु तत्त्वकोविदैः
श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः ।
न वै तथा चेतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

पारमहंस्यपर्यगुः = ज्ञानस्वरूप र इन्द्रियनियन्त्रक
अनन्तः = भगवान् अनन्त
तत्त्वकोविदैः = तत्त्वज्ञानीद्वारा
इज्यनामभिः = इन्द्र आदि देवताको नामबाट
यन्मुखे = जुन ब्राह्मणको मुखमा
श्रद्धाहुतं = श्रद्धापूर्वक हवन गरिएको वस्तु
खलु = निश्चय नै (जसरी)
अश्नाति = खानुहुन्छ
तथा = त्यसरी
चेतनया = चेतना
बहिष्कृते = शून्य
हुताशने = अग्निमा (हवन गरिएको कुरा)
वै = निश्चय नै
न = ग्रहण गर्नुहुन्न

वाक्यार्थ– ज्ञानस्वरूप र इन्द्रियनियन्त्रक भगवान् अनन्त तत्त्वज्ञानीद्वारा इन्द्र आदि देवताका

नामबाट ब्राह्मणको मुखमा श्रद्धापूर्वक हवन गरिएको वस्तु जसरी खानुहुन्छ त्यसरी चेतनाशून्य अग्निमा हवन गरिएको कुरा ग्रहण गर्नुहुन्न।

यद् ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं
श्रद्धातपोमङ्गलमौनसंयमैः।
समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये
यत्रेदमादर्श इवावभासते॥ ४२॥
तेषामहं पादसरोजरेणु-
मार्या वहेयाधिकिरीटमायुः।
यं नित्यदा बिभ्रत आशु पापं
नश्यत्यमुं सर्वगुणा भजन्ति॥ ४३॥

पदार्थ–

आर्याः = हे सज्जनवृन्द
आदर्शे = ऐनामा
इव = (मुख) जस्तै गरी
यत्र = जुन वेदमा
इदम् = कर्म, उपासना र ज्ञान आदि कल्याणको साधन
अवभासते = देखिन्छ (त्यस)
नित्यं = नित्य
विरजं = शुद्ध र
सनातनं = सनातन
ब्रह्म = वेदलाई
अर्थदृष्टये = त्यसको अर्थज्ञानका लागि
यत् = जुन ब्राह्मणहरू
श्रद्धातपोमङ्गलमौनसंयमैः = श्रद्धा, तप, मङ्गलमय आचरण, स्वाध्यायविरोधी वार्तालापको परित्याग, संयम
समाधिना = समाधिद्वारा
बिभ्रति = धारण गर्दछन्
तेषाम् = ती ब्राह्मणहरूको
पादसरोजरेणुम् = चरणकमलको धुलोलाई
अहं = म
आयुः = बाँचुन्जेल
अधिकिरीटम् = मुकुटमाथि
वहेय = धारण गरूँ
यं = जुन चरणधूलिलाई
नित्यदा = सधैँ
बिभ्रतः = धारण गर्ने व्यक्तिको
पापं = पाप
आशु = चाँडै
नश्यति = नष्ट हुन्छ र
सर्वगुणाः = सम्पूर्ण गुणहरूले
अमुं = यस्तो व्यक्तिलाई
ह = निश्चय नै
भजन्ति = सेवा गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे सज्जनवृन्द ! जुन वेदमा कर्म, उपासना र ज्ञान आदि कल्याणको साधन ऐनामा मुखजस्तै गरी देखिन्छ त्यस्तो नित्य शुद्ध र सनातन वेदलाई त्यसको अर्थज्ञानका लागि जुन ब्राह्मणहरू श्रद्धा, तप, मङ्गलमय आचरण, स्वाध्यायविरोधी वार्तालापको परित्याग, संयम र समाधि धारण गर्दछन् ती ब्राह्मणहरूको चरणकमलको धुलोलाई म बाँचुन्जेल मुकुटमाथि धारण

गरूँ। जसले सधैँ उक्त चरणधूलि धारण गर्दछ त्यस्ता पुरुषको पाप चाँडै नष्ट हुन्छ र श्रद्धा, मैत्री, तितिक्षा आदि सम्पूर्ण गुणहरूले यस्तो पुरुषलाई नै सेवा गर्दछन्।

गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं
वृद्धाश्रयं संवृणतेऽनु सम्पदः।
प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च
जनार्दनः सानुचरश्च मह्यम्॥ ४४॥

पदार्थ–

गुणायनं = गुणवान्	मोक्षरूप सम्पत्तिले	**सानुचरः** = भक्तसहित
शीलधनं = शीलसम्पन्न	**अनु** = सबैतिरबाट	**जनार्दनः च** = भगवान् पनि
कृतज्ञं = कृतज्ञ	**संवृणते** = घेर्दछन् (यसर्थ)	**मह्यम्** = मसँग
वृद्धाश्रयं = वृद्धसेवक व्यक्तिलाई	**ब्रह्मकुलं** = ब्राह्मणकुल	**प्रसीदतां** = प्रसन्न हुनुहोस्
सम्पदः = धर्म, अर्थ, काम र	**गवां च** = गोवंश र	

वाक्यार्थ– गुणवान्, शीलसम्पन्न, कृतज्ञ, वृद्धसेवक व्यक्तिलाई धर्म, अर्थ, काम र मोक्षरूप सम्पत्तिले सबैतिरबाट घेर्दछन्। यसर्थ ब्राह्मणकुल, गोवंश र भक्तसहित भगवान् पनि मसँग प्रसन्न हुनुहोस्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः।
तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः॥ ४५॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार	**हृष्टमनसः** = प्रसन्न भएका	**साधवः** = सज्जनहरूले
ब्रुवाणं = भन्दै गरेका	**पितृदेवद्विजातयः** = पितृ, देवता	**साधुवादेन** = धन्यवादका साथ
नृपतिं = राजा पृथुलाई	ब्राह्मण र	**तुष्टुवुः** = प्रशंसा गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथुको यस्तो वचन सुनेर प्रसन्न भएका पितृ, देवता, ब्राह्मण र सज्जनहरूले धन्यवादका साथ उहाँको प्रशंसा गर्नुभयो।

पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः।
ब्रह्मदण्डहतः पापो यद्वेनोऽत्यतरत्तमः॥ ४६॥

पदार्थ–

पुत्रेण = असल छोराद्वारा (पिता)
लोकान् = उत्तम लोक
जयते = जित्तछ
इति = यस्तो भन्ने
श्रुतिः = वेद
सत्यवती = यथार्थ भएको छ
यत् = किनभने
ब्रह्मदण्डहतः = ब्राह्मणको श्रापरूपी दण्डबाट मारिएको
पापः = पापी
वेनः = वेनले पनि
तमः = नरक
अत्यतरत् = तऱ्यो

वाक्यार्थ– असल छोरा पाएर पिताले उत्तम लोक जित्तछ यस्तो भन्ने वेदको भनाइ यथार्थ भएको छ किनभने ब्राह्मणको श्रापरूपी दण्डबाट मारिएको पापी वेनले पनि नरक तऱ्यो।

हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः।
विविक्षुरत्यगात् सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः॥ ४७॥

पदार्थ–
भगवन्निन्दया = भगवान्को निन्दाले (नरक जान लागेको)
हिरण्यकशिपुः च अपि = हिरण्यकशिपुले पनि
सूनोः = स्वपुत्र
प्रह्लादस्य = प्रह्लाद (प्रह्लाद)को
अनुभावतः = प्रभावबाट
तमः अत्यगात् = नरक पार गऱ्यो

वाक्यार्थ– भगवान्को निन्दाले नरक जान लागेको हिरण्यकशिपुले पनि स्वपुत्र प्रह्लादको प्रभावबाट नरक पार गऱ्यो।

वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः सञ्जीव शाश्वतीः।
यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तरि॥ ४८॥

पदार्थ–
पृथ्व्याः = पृथ्वीका
पितः = पिता
वीरवर्य = हे वीरवर राजा पृथु
यस्य = जुन तपाईंको
सर्वलोकैकभर्तरि = सबै लोकका स्वामी भएका
अच्युते = अच्युत भगवान्मा
ईदृशी = यस्तो
भक्तिः = भक्ति छ (त्यसकारण तपाईं)
शाश्वतीः = अनन्त
समाः = वर्षसम्म
सञ्जीव = बाँच्नुहोस्

वाक्यार्थ– पृथ्वीका पिता हे वीरवर राजा पृथु ! सबै लोकका स्वामी भएका अच्युत भगवान्मा भएको अविचल भक्तिका कारण तपाईं अनन्त वर्षसम्म बाँच्नुहोस्।

अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते
त्वयैव नाथेन मुकुन्दनाथाः।
य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णो–

ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनक्ति ॥ ४९ ॥

पदार्थ—

अहो = अहो
पवित्रकीर्ते = पवित्रकीर्तिवाला हे राजा
यः = जो तपाईं
उत्तमश्लोकतमस्य = उदारकीर्ति
ब्रह्मण्यदेवस्य = ब्रह्मण्यदेव
विष्णोः = भगवान् विष्णुका
कथां = कथाको
व्यनक्ति = प्रचार गर्नुहुन्छ (त्यस्ता)
त्वया = तपाईं
नाथेन एव = स्वामी भएका कारणले नै
अद्य = आज
हि = निश्चय नै
वयं = हामीहरूले
मुकुन्दनाथाः = भगवान् विष्णुलाई स्वामीका रूपमा पाएका छौं

वाक्यार्थ— अहो ! पवित्रकीर्तिवाला हे राजा ! तपाईं उदारकीर्ति ब्रह्मण्यदेव भगवान् विष्णुका कथा प्रचार गर्नुहुन्छ। यसैले तपाईं स्वामी भएकाले नै आज हामीहरूले भगवान् विष्णुलाई स्वामीका रूपमा पाएका छौं।

नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनम्।
प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनाम्॥ ५० ॥

पदार्थ—

नाथ = हे स्वामी
तव = हजुरको
इदं = यो
आजीव्यानुशासनम् = आफ्नो आश्रितलाई अनुशासनमा राख्ने कार्य
न अत्यद्भुतम् = त्यति आश्चर्यजनक छैन (किनभने)
करुणात्मनाम् = दयालु
महतां = महापुरुषको
प्रजानुरागः = प्रजाप्रति प्रेम हुनु
प्रकृतिः = स्वभाव नै हो

वाक्यार्थ— हजुरको यो आफ्नो आश्रितलाई अनुशासनमा राख्ने कार्य त्यति आश्चर्यजनक छैन किनभने दयालु महापुरुषको प्रजाप्रति प्रेम हुनु स्वभाव नै हो।

अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो।
भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः॥ ५१ ॥

पदार्थ—

प्रभो = हे प्रभु
अद्य = आज
नष्टदृष्टीनां = अज्ञानले विवेक नष्ट भएका (यसैले)
दैवसंज्ञितैः = प्रारब्धनामक
कर्मभिः = कर्महरूद्वारा
भ्राम्यतां = (संसारमा विभिन्न योनिमा) घुम्ने भएका
नः = हामीहरूलाई
त्वया = हजुरद्वारा
तमसः पारः = अज्ञानरूपी अन्धकारबाट पार
उपासादितः = गराइयो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! आज अज्ञानले विवेक नष्ट भएका र यसैले प्रारब्ध कर्महरूद्वारा संसारमा विभिन्न योनिमा घुम्ने भएका हामीहरूलाई हजुरले अज्ञानरूपी अन्धकारबाट पार गराइदिनुभयो।

नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे।
यो ब्रह्म क्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

यः = जो
ब्रह्म = ब्राह्मण जातिमा र
क्षत्रम् = क्षत्रिय जातिमा
आविश्य = प्रवेश गरेर
स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
इदं = यस जगत्लाई
बिभर्ति = रक्षा गर्नुहुन्छ (त्यस्ता)
विवृद्धसत्त्वाय = सत्त्वप्रधान
महीयसे पुरुषाय = महापुरुष हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जो ब्राह्मण र क्षत्रिय जातिमा प्रवेश गरेर आफ्नो तेजले यस जगत्लाई रक्षा गर्नुहुन्छ त्यस्ता सत्त्वप्रधान महापुरुष हजुरलाई नमस्कार छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

राजा पृथुलाई सनकादिको उपदेश

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमम्।

तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः॥ १॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
जनेषु = प्रजाहरूले
पृथुलविक्रमम् = धैरै पराक्रम भएका
पृथुं = राजा पृथुलाई
प्रगृणत्सु = स्तुति गरिरहँदा
सूर्यवर्चसः = सूर्यको जस्तै तेज भएका
चत्वारः = चार जना
मुनयः = मुनिहरू
तत्र = त्यहाँ
उपजग्मुः = आउनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार प्रजाहरूले धैरै पराक्रम भएका राजा पृथुलाई स्तुति गरिरहँदा सूर्यको जस्तै तेज भएका चार जना मुनिहरू त्यहाँ आउनुभयो।

तांस्तु सिद्धेश्वरान् राजा व्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा।

लोकानपापान् कुर्वत्या सानुगोऽचष्ट लक्षितान्॥ २॥

पदार्थ–

सानुगः = सेवकसहित भएका
राजा तु = राजा पृथुले
लोकान् = संसारलाई
अपापान् = पापरहित
कुर्वत्या = गर्ने
अर्चिषा = दिव्य तेजद्वारा
लक्षितान् = चिनिने
व्योम्नः = आकाशबाट
अवतरतः = ओर्लिरहेका
तान् = उहाँ
सिद्धेश्वरान् = सनकादि सिद्धेश्वरहरूलाई
अचष्ट = देख्नुभयो

वाक्यार्थ– सेवकसहित भएका राजा पृथुले संसारलाई पापरहित गर्ने, दिव्य तेजद्वारा चिनिनुहुने, आकाशबाट ओर्लिरहेका सनकादि सिद्धेश्वरहरूलाई देख्नुभयो।

तद्दर्शनोद्गतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः।

ससदस्यानुगो वैन्य इन्द्रियेशो गुणानिव॥ ३॥

पदार्थ–

इन्द्रियेशः = इन्द्रियको मालिक जीव
गुणान् इव = गन्ध आदि गुणतर्फ

(खिचिएझैं गरी)
तद्दर्शनोद्गतान् = सनकादिको दर्शनका लागि खिचिएका
प्राणान् = आफ्ना प्राण
प्रत्यादित्सुः इव = फर्काउन खोजे जस्तै गरी
ससदस्यानुगः = अन्य सदस्यसहित भएर
वैन्यः = वेनपुत्र राजा पृथु
उत्थितः = उठ्नुभयो

वाक्यार्थ– विषयासक्त जीव गन्ध आदि गुणतर्फ खिचिएझैं सनकादिलाई देख्नासाथ त्यतै खिचिएका आफ्ना प्राण फर्काउन खोजे जस्तै गरी अन्य सदस्यसहित भएर राजा पृथु उठ्नुभयो।

गौरवाद्यन्त्रितः सभ्यः प्रश्रयानतकन्धरः।
विधिवत् पूजयाञ्चक्रे गृहीताध्यर्हणासनान्॥ ४॥

पदार्थ–

(सनकादिको)
गौरवात् = गौरवले
यन्त्रितः = वशीभूत भएका
सभ्यः = सज्जन
प्रश्रयानतकन्धरः = नम्रताले गर्दन निहुराएका राजा पृथुले
गृहीताध्यर्हणासनान् = उच्च एवं श्रेष्ठ आसन ग्रहण गरेका सनकादिलाई
विधिवत् = विधिपूर्वक
पूजयाञ्चक्रे = पूजा गर्नुभयो

वाक्यार्थ– सनकादिको गौरवले वशीभूत भएका, सज्जन र नम्र राजा पृथुले उच्च एवं श्रेष्ठ आसनमा विराजमान सनकादिलाई विधिपूर्वक पूजा गर्नुभयो।

तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबन्धनः।
तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन् मानयन्निव॥ ५॥

पदार्थ–

तत्र = त्यहाँ
तत्पादशौचसलिलैः = सनकादिको पादप्रक्षालन गरेको जलले
मार्जितालकबन्धनः = केशलाई पवित्र बनाएका राजा पृथु
शीलवतां = शीलवान्‌को
वृत्तम् = आचरणलाई
मानयन् = मान्दै र
आचरन् इव = त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न लागेझैं देखिनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– सनकादिको पादप्रक्षालनबाट निक्लेको जलले आफ्नो केशलाई पवित्र बनाएका राजा पृथु असल शीलस्वभाव भएका व्यक्तिको आचरणलाई आत्मसात् गरेर त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न लागेझैं देखिनुहुन्थ्यो।

हाटकासन आसीनान् स्वधिष्ण्येष्विव पावकान्।
श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान्॥ ६॥

पदार्थ–

श्रद्धासंयमसंयुक्तः = श्रद्धा र संयमले युक्त भएका र
प्रीतः = प्रसन्न राजा पृथुले
स्वधिष्ण्येषु = वेदीमा रहेका
पावकान् इव = अग्निजस्तै
हाटकासने = स्वर्ण सिंहासनमा
आसीनान् = बसेका
भवाग्रजान् = भगवान् शिवका पनि अग्रज सनकादिहरूसँग
प्राह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– श्रद्धावान्, संयमी एवं प्रसन्न राजा पृथुले वेदीमा रहेको अग्निजस्तै स्वर्ण सिंहासनमा बसेका भगवान् शिवका पनि अग्रज सनकादिहरूसँग भन्नुभयो।

पृथुरुवाच (पृथुले भन्नुभयो)

अहो आचरितं किं मे मङ्गलं मङ्गलायनाः।
यस्य वो दर्शनं ह्यासीद् दुर्दर्शानां च योगिभिः॥ ७॥

पदार्थ–

मङ्गलायनाः = मङ्गलका आश्रय भएका हे मुनीश्वरहरू
अहो = अहो
मे = मद्वारा
किं = के
मङ्गलं = पुण्य
आचरितं = आचरण गरियो
यस्य = जुन मलाई
हि = निश्चय नै
योगिभिः च = योगीहरूद्वारा पनि
दुर्दर्शानां = दर्शन दुर्लभ भएका
वः = तपाईंहरूको
दर्शनं = दर्शन
आसीत् = प्राप्त भयो

वाक्यार्थ– मङ्गलका आश्रय भएका हे मुनीश्वरहरू ! अहो मैले के पुण्य आचरण गरेँ होला ? जसले गर्दा मलाई योगीहरूद्वारा पाउन दुर्लभ तपाईंहरूको दर्शन प्राप्त भयो।

किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च।
यस्य विप्राः प्रसीदन्ति शिवो विष्णुश्च सानुगः॥ ८॥

पदार्थ–

यस्य = जुन व्यक्तिमाथि
विप्राः = ब्राह्मणहरू
सानुगः = अनुचरसहित
शिवः = शिव र
विष्णुः च = विष्णु पनि
प्रसीदन्ति = प्रसन्न हुनुहुन्छ
तस्य = त्यसको लागि
इह लोके = यस लोकमा र
परत्र च = परलोकमा पनि
किं = के
दुर्लभतरम् = दुर्लभ हुन्छ

वाक्यार्थ– जुन व्यक्तिमाथि ब्राह्मणहरू अनि अनुचरसहित शिव र विष्णु प्रसन्न हुनुहुन्छ, त्यसको लागि यस लोकमा र परलोकमा पनि के दुर्लभ हुन्छ र ?

नैव लक्षयते लोको लोकान् पर्यटतोऽपि यान्।
यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येऽस्य हेतवः॥ ९॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
सर्वदृशं = सर्वसाक्षी
आत्मानं = आत्मालाई
लोकः = सामान्य लोकले
न एव लक्षयते = ज्ञान गर्दैन र
अस्य = यस प्रपञ्चका
हेतवः = कारणभूत
ये = जो महत्तत्त्व आदि छन्
सर्वे = ती सबैले पनि जान्दैनन् (त्यसै गरी)
लोकान् = सम्पूर्ण लोकमा
पर्यटतः अपि = घुम्ने भए पनि
यान् = जुन तपाईंहरूको प्रभावलाई (मानिसहरू जान्न सक्दैनन्)

वाक्यार्थ– जसरी सर्वसाक्षी आत्मालाई सामान्य लोक (दृश्यप्रपञ्च) र त्यसका कारणभूत जो महत्तत्त्व आदि छन् ती सबैले पनि जान्दैनन् त्यसै गरी तपाईंहरू सम्पूर्ण लोकमा घुम्ने भए पनि तपाईंहरूको प्रभावलाई सामान्य अज्ञानी मानिसहरू जान्न सक्दैनन्।

विवरण– सिद्धहरूको दर्शनबाट राजा पृथु आफूलाई धन्य र मङ्गलयुक्त भएको मान्नुहुन्छ। वेदपाठी ब्राह्मण, भगवान् विष्णु र शङ्कर अनि उहाँहरूका भक्त प्रसन्न नभई सिद्धहरूको दुर्लभ दर्शन मिल्दैन। ज्ञानीहरू यद्यपि जगत्कल्याणकै लागि लोकलोकान्तरको यात्रा गर्दछन् तर पनि मन्दबुद्धि भएका प्राणीहरू उनीहरूको महत्त्व र स्वभावलाई बुझ्न सक्दैनन्। मनुष्यको शरीर प्रकृतिको कार्य हो र यो जड छ। यसमा चेतन आत्मा पसेकाले नै यो हिँड्न, खान र विचार गर्न सक्ने भएको हो। आत्माकै कारणले गर्दा अचेतन शरीरमा पनि छुट्टै व्यक्तित्व र विशेषताको आधान भएको हो। हरेक मान्छे यही आत्मसत्तालाई पाएर जगत्मा म पनि केही हुँ भनी आत्मसम्मानपूर्वक शिर ठाडो पारी हिँड्छ। जसले संसारको अस्तित्व सिद्ध गरेको छ त्यसैलाई बिर्सिएर त्यही संसारमा लिप्त रहने मनुष्यले आत्माको महत्त्व बुझ्न सक्दैन भनी यहाँ बताइएको छ।

अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः।
यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः॥ १०॥

पदार्थ–

यद्गृहाः = जसका घरहरू
अर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः = तपाईंजस्ता पूज्य पुरुषले स्विकार्ने जल, तृण, भूमि, गृहस्वामी अथवा सेवक आदि भएका छन्
ते = ती
साधवः = सज्जन
गृहमेधिनः = गृहस्थहरू
अधनाः = निर्धन भएर
अपि = पनि
हि = निश्चय नै
धन्याः = धन्य हुन्

वाक्यार्थ– जसका घरमा तपाईंजस्ता पूज्य पुरुषले स्विकार्ने जल, तृण, भूमि, गृहस्वामी अथवा सेवक आदि छन् ती सज्जन गृहस्थहरू निर्धन भएर पनि निश्चय नै धन्य हुन्।

व्यालालयद्रुमा वै तेऽप्यरिक्ताखिलसम्पदः।

यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः॥ ११॥

पदार्थ–

यद्गृहाः = जुन गृहस्थका घरहरू	पनि	**ते** = ती घरहरू
अरिक्ताखिलसम्पदः अपि = सम्पूर्ण सम्पत्तिले भरिएका भए	**तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः** = भगवद्भक्तका चरणोदकद्वारा रहित छन् भने	**वै** = निश्चय नै
		व्यालालयद्रुमाः = सर्प निवास गर्ने वृक्षसमान हुन्

वाक्यार्थ– जुन घर सम्पूर्ण सम्पत्तिले भरिएका छन् तर भगवद्भक्तका चरणोदकद्वारा रहित छन् भने ती घर निश्चय नै सर्पनिवास गर्ने वृक्षसमान हुन्।

स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा यद् व्रतानि मुमुक्षवः।

चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति च॥ १२॥

पदार्थ–

द्विजश्रेष्ठाः = हे ब्राह्मणश्रेष्ठ	**बालाः एव** = बाल्यावस्थामा रहेका हजुरहरू	**श्रद्धया** = श्रद्धापूर्वक
वः = हजुरहरूलाई		**बृहन्ति** = ब्रह्मचर्य आदि महान्
स्वागतं = स्वागत छ	**मुमुक्षवः** = मुमुक्षु भएर	**व्रतानि च** = व्रतहरू पनि
यत् = किनभने	**धीराः** = चित्त वशमा लिई	**चरन्ति** = गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणश्रेष्ठ ! हजुरहरूलाई स्वागत छ किनभने बाल्यावस्थामा रहेका हजुरहरू मुमुक्षु भएर चित्त वशमा लिई श्रद्धापूर्वक ब्रह्मचर्य आदि महान् व्रतहरूको पालन गर्नुहुन्छ।

कच्चिन्नः कुशलं नाथा इन्द्रियार्थार्थवेदिनाम्।

व्यसनावाप एतस्मिन् पतितानां स्वकर्मभिः॥ १३॥

पदार्थ–

नाथाः = हे स्वामी	**व्यसनावापे** = दुःख पैदा गर्ने संसारमा	**नः** = हामीहरूका लागि
इन्द्रियार्थार्थवेदिनाम् = इन्द्रियसम्बन्धी भोगलाई नै परम पुरुषार्थ मान्ने (यसैले)	**स्वकर्मभिः** = आफ्ना कर्महरूद्वारा	**कच्चित्** = केही
एतस्मिन् = यस	**पतितानां** = खसेका	**कुशलं** = राम्रो गर्ने उपाय छ

वाक्यार्थ– हे स्वामी ! इन्द्रियसम्बन्धी भोगलाई नै परम पुरुषार्थका रूपमा मान्ने भएकाले यस दुःखालयरूप संसारमा आफ्ना कर्मद्वारा खसेका हामीहरूका लागि केही राम्रो गर्ने उपाय छ ?

भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते।
कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मतिवृत्तयः॥ १४॥

पदार्थ–

आत्मारामेषु = आत्मामा रमाउने	**न इष्यते** = उचित छैन	**मतिवृत्तयः** = बुद्धिवृत्ति
भवत्सु = हजुरहरूमा	**यत्र** = जुन हजुरहरूमा	**न सन्ति** = हुँदैनन्
कुशलप्रश्नः = कुशलता सम्बन्धी प्रश्न	**कुशलाकुशलाः** = कुशल र अकुशल भन्ने	

वाक्यार्थ– आत्मामा रमाउने हजुरहरूमा कुशलता सम्बन्धी प्रश्न उचित छैन। हजुरहरूमा कुशल र अकुशल भन्ने बुद्धिवृत्ति नै हुँदैनन्।

विवरण– राजा पृथु ज्ञानीहरूलाई 'कुशल हुनुहुन्छ ?' भनी प्रश्न गर्नु पनि उचित होइन भनी ठान्नुहुन्छ। जसको मनबाट राग, द्वेष, सुख-दुःख आदि भेदबुद्धि नष्ट भइसक्यो ती ज्ञानीलाई शरीर, मन र इन्द्रियको सञ्चोबिसञ्चोको वास्ता पनि हुँदैन। जो आफूलाई जान्दछ ऊ शरीरको कुशल र अकुशलबाट प्रभावित हुँदैन। त्यसैले 'स्वास्थ्य ठीकै छ ?' इत्यादि प्रश्नहरू ज्ञानीमा व्यर्थ छन्। ब्रह्मलाई **स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः** अर्थात् आफ्नै महिमामा स्थित बताइएको छ। ब्रह्मज्ञानीहरू पनि आफैँमा प्रतिष्ठित हुन्छन्। खास स्वास्थ्य भनेको शरीर, मन आदिमा नभई आफ्नो स्वरूपमा बस्नु हो। जो नित्य स्वस्थ अर्थात् आफैँमा स्थित छ त्यस्तो मान्छेलाई स्वास्थ्यको प्रश्न गर्नु अनावश्यक छ। शरीर, इन्द्रिय र मनमा आसक्ति गर्नाले बारम्बार जन्ममृत्युको अस्वस्थ स्थितिमा प्राप्त भएका मानिसहरूले ब्रह्मज्ञहरूलाई के स्वस्थताको प्रश्न गर्नु भन्ने पृथुको आशय हो।

तदहं कृतविश्रम्भः सुहृदो वस्तपस्विनाम्।
सम्पृच्छे भव एतस्मिन् क्षेमः केनाञ्जसा भवेत्॥ १५॥

पदार्थ–

तत् = त्यसकारण	**सुहृदः** = मित्र भएका	**अञ्जसा** = सजिलै
अहं = म	**वः** = हजुरहरूलाई (त्यस्ता व्यक्तिको)	**केन** = कुन उपायले
कृतविश्रम्भः = विश्वासका साथ	**एतस्मिन्** = यस	**क्षेमः** = कल्याण
तपस्विनाम् = दुःखले तप्त व्यक्तिका	**भवे** = संसारमा	**भवेत्** = होला भनेर
		सम्पृच्छे = सोध्दछु

वाक्यार्थ– त्यसकारण म विश्वासका साथ दुःखी व्यक्तिका मित्र भएका हजुरहरूसँग त्यस्ता

दुःखी व्यक्तिको यस संसारमा सजिलै कुन उपायले कल्याण होला भनेर सोध्दछु।

व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः।

स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः॥ १६॥

पदार्थ–

व्यक्तम् = यो निश्चय छ कि	गराउने	**स्वानाम्** = आफ्ना भक्तको
आत्मवताम् = धीर व्यक्तिका	**अजः** = अजन्मा	**अनुग्रहाय** = अनुग्रहका लागि
आत्मा = आत्मरूप र	**भगवान्** = भगवान् नारायण नै	**इमां** = यस पृथिवीमा
आत्मभावनः = तिनीहरूको	**सिद्धरूपी** = हजुरहरूजस्ता	**चरति** = भ्रमण गर्नुहुन्छ
हृदयमा आफ्नो स्वरूप प्रकट	सिद्धको रूप लिएर	

वाक्यार्थ– यो निश्चय छ कि धीर व्यक्तिका आत्मरूप र तिनीहरूको हृदयमा आफ्नो स्वरूप प्रकट गराउने अजन्मा भगवान् नारायण नै हजुरहरूजस्ता सिद्धको रूप लिएर आफ्ना भक्तको अनुग्रहका लागि यस पृथिवीमा भ्रमण गर्नुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

पृथोस्तत् सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु।

स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह॥ १७॥

पदार्थ–

पृथोः = राजा पृथुको	**मधु** = कर्णप्रिय	**प्रीत्या** = प्रेमपूर्वक
तत् = पूर्वोक्त	**सूक्तम्** = सुवचन	**ह** = निश्चय नै
सारं = युक्तियुक्त	**आकर्ण्य** = सुनेर	**प्रत्युवाच** = भन्नुभयो
मितं = परिमित	**स्मयमानः इव** = मुस्कुराउँदै	
सुष्ठु = राम्रो	**कुमारः** = सनत्कुमारले	

वाक्यार्थ– राजा पृथुको यस्तो युक्तियुक्त परिमित राम्रो कर्णप्रिय सुवचन सुनेर प्रसन्न भएका सनत्कुमारले प्रेमपूर्वक मुस्कुराउँदै भन्नुभयो।

सनत्कुमार उवाच (सनत्कुमारले भन्नुभयो)

साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना।

भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी॥ १८॥

पदार्थ–

महाराज = हे राजा पृथु
विदुषा अपि = सबै कुरा जान्ने भए पनि
सर्वभूतहितात्मना = सम्पूर्ण प्राणीको कल्याणको इच्छा राख्ने
भवता = तपाईंद्वारा
साधु = राम्रो कुरा
पृष्टं च = सोधियो (किनभने)
साधूनां = तपाईंजस्ता सज्जनहरूको
मतिः = बुद्धि
ईदृशी = यस्तै (परहितका लागि नै) हुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा पृथु ! सबै कुरा जान्ने भए पनि सम्पूर्ण प्राणीको कल्याणको इच्छा राख्ने तपाईंले राम्रो कुरा सोध्नुभयो किनभने तपाईंजस्ता सज्जनहरूको बुद्धि यस्तै (परहितका लागि नै) हुन्छ।

सङ्गमः खलु साधूनामुभयेषां च सम्मतः।
यत्सम्भाषणसम्प्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम्॥ १९॥

पदार्थ–
साधूनाम् = सज्जनहरूको
सङ्गमः = समागम
खलु = निश्चय नै
उभयेषां च = वक्ता र श्रोता दुबैका लागि
सम्मतः = प्रिय हुन्छ
यत्सम्भाषणसम्प्रश्नः = जसको सत्कथनपूर्वकको समुचित प्रश्नले
सर्वेषां = सबैका लागि
शम् = कल्याण
वितनोति = विस्तार (प्रदान) गर्दछ

वाक्यार्थ– सज्जनहरूको समागम निश्चय नै वक्ता र श्रोता दुबैका लागि प्रिय हुन्छ जसको सत्कथनपूर्वकको समुचित प्रश्नले सबैका लागि कल्याण प्रदान गर्दछ।

अस्त्येव राजन् भवतो मधुद्विषः
पादारविन्दस्य गुणानुवादने।
रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी
कामं कषायं मलमन्तरात्मनः॥ २०॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा
मधुद्विषः = मधुसूदन भगवान्का
पादारविन्दस्य = चरणकमलको
गुणानुवादने = गुण वर्णन गराउने कार्यमा
दुरापा = (भगवद्विमुखले) प्राप्त गर्न कठिन
भवतः = तपाईंको
नैष्ठिकी = निश्चल
रतिः = प्रेम
अस्ति एव = छ नै (जुन प्रेमले)
अन्तरात्मनः = मनको
कामं = वासनारूप
कषायं = धातुको रङ्गजस्तो (अन्य उपायद्वारा नहट्ने)

मलम् = मल
विधुनोति = नाश गरिदिन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! मधुसूदन भगवान्का चरणकमलको गुणवर्णन गराउने कार्यमा तपाईंको निश्चल प्रेम छ जुन प्रेम भगवद्‌विमुखले प्राप्त गर्न कठिन छ, त्यस्तो प्रेमले नै मनको वासनारूप धातुको रङ्गजस्तो अन्य उपायद्वारा नहट्ने मल पनि नाश गरिदिन्छ।

शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां
क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः ।
असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि
दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१ ॥

पदार्थ–

आत्मव्यतिरिक्ते = आत्मादेखि भिन्न सम्पूर्ण प्रपञ्चमा
असङ्गः = वैराग्य र
आत्मनि = आत्मरूप
निर्गुणे = निर्गुण
ब्रह्मणि = ब्रह्ममा
दृढा = दृढ
या रतिः च = जुन प्रेम छ
सध्र्यग्विमृशेषु = राम्रोसँग विचार गरिएका
शास्त्रेषु = शास्त्रमा
नृणां = मनुष्यको
क्षेमस्य = कल्याणको
हेतुः = साधन
इयान् एव = यत्ति नै
सुनिश्चितः = निश्चित गरिएको छ

वाक्यार्थ– आत्मादेखि भिन्न सम्पूर्ण प्रपञ्चमा वैराग्य र आत्मरूप निर्गुण ब्रह्ममा जुन दृढ प्रेम छ राम्रोसँग विचार गरिएका शास्त्रमा मनुष्यको कल्याणको साधन यत्ति नै हो भन्ने निश्चित गरिएको छ।

सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया
जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ।
योगेश्वरोपासनया च नित्यं
पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥ २२ ॥

पदार्थ–

सा = उक्त निर्गुण ब्रह्ममा रति
नित्यं = सधैं
श्रद्धया = (शास्त्रमा) श्रद्धा राख्नाले
भगवद्धर्मचर्यया = भगवान्प्रति प्रेम बढाउने धर्मको आचरण
जिज्ञासया = तत्त्व जान्ने इच्छाद्वारा
आध्यात्मिकयोगनिष्ठया = ज्ञानमा निष्ठाद्वारा
योगेश्वरोपासनया = योगेश्वर भगवान्को उपासना
पुण्यया = पुण्यदायक
पुण्यश्रवःकथया च = भगवान् श्रीहरिका कथाद्वारा उत्पन्न हुन्छ

वाक्यार्थ– सधैँ शास्त्रमा श्रद्धा, भगवान्प्रति प्रेम बढाउने धर्मको आचरण, तत्त्व जान्ने इच्छा, ज्ञानमा निष्ठा, योगेश्वर भगवान्को उपासना र पुण्यदायक भगवान् श्रीहरिका कथाद्वारा उक्त किसिमको निर्गुण ब्रह्ममा रति उत्पन्न हुन्छ।

अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया
तत्सम्मतानामपरिग्रहेण च।
विविक्तरुच्या परितोष आत्मन्
विना हरेर्गुणपीयूषपानात्॥ २३॥

पदार्थ–

अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया = धन र इन्द्रियको भोगमा तल्लीन व्यक्तिहरूसँग भेटघाट नगर्नाले
तत्सम्मतानाम् = त्यस्ता व्यक्तिले मन पराउने वस्तुको
अपरिग्रहेण च = सङ्ग्रह नगर्नाले पनि
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
गुणपीयूषपानात् = गुणामृत पान गर्नु
विना = बाहेक
विविक्तरुच्या = एकान्त प्रेमका कारण
आत्मन् = आत्मा
परितोषे = सन्तुष्ट भएपछि (निर्गुण ब्रह्ममा प्रेम हुन्छ)

वाक्यार्थ– धन र इन्द्रियको भोगमा तल्लीन व्यक्तिहरूसँग भेटघाट नगर्नाले, त्यस्ता व्यक्तिले मन पराउने वस्तुको सङ्ग्रह नगर्नाले, भगवान् श्रीहरिको गुणामृत पान गर्नाले एवं एकान्तमा रुचि राख्नाले आत्मा सन्तुष्ट भएपछि निर्गुण ब्रह्ममा प्रेम हुन्छ।

अहिंसया पारमहंस्यचर्यया
स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना।
यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च॥ २४॥

पदार्थ–

अहिंसया = अहिंसाले
पारमहंस्यचर्यया = निवृत्तिप्रति निष्ठा राख्नाले
स्मृत्या = आत्महितको खोजीले
मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना = भगवान् श्रीहरिको चरित्ररूप उत्तम अमृतको पान गर्नाले
अकामैः = निष्काम भावनाद्वारा
यमैः = यमहरू र
नियमैः = नियमहरूको पालनले
अनिन्दया = अन्य मतको निन्दा नगर्नाले
निरीहया = कामना परित्याग गर्नाले
द्वन्द्वतितिक्षया च अपि =

शीतोष्ण आदि द्वन्द्वको सहन गर्नाले पनि (निर्गुण ब्रह्ममा प्रेम हुन्छ)

वाक्यार्थ— अहिंसा, निवृत्तिप्रति निष्ठा, आत्महितको खोजी, भगवान् श्रीहरिको चरित्ररूप उत्तम अमृतको पान, निष्काम भावना, अहिंसा आदि यम र शौच आदि नियमको पालन गर्नाले एवं अन्य मतको निन्दा नगर्नाले, कामना परित्याग गर्नाले र शीतोष्ण आदि द्वन्द्वको सहन गर्नाले पनि निर्गुण ब्रह्ममा प्रेम हुन्छ।

हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूर-
गुणाभिधानेन विजृम्भमाणया।
भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि
स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः॥ २५॥

पदार्थ—

मुहुः = बारम्बार	**हरेः** = भगवान् श्रीहरिप्रतिको	**हि** = निश्चय नै
तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन = भगवद्भक्तका कानलाई सुख दिने भगवान्का गुणहरूको वर्णन गर्नाले	**भक्त्या च** = भक्तिद्वारा पनि	**निर्गुणे** = निर्गुण
	सदसति = कार्यकारणरूप	**ब्रह्मणि** = ब्रह्ममा
	अनात्मनि = अनात्म प्रपञ्चमा	**अञ्जसा** = सजिलै
	असङ्गः = आसक्तिको अभाव	**रतिः** = प्रेम हुन्छ
विजृम्भमाणया = बढिरहेको	**स्यात्** = भयो भने (यसपछि)	

वाक्यार्थ— बारम्बार भगवद्भक्तका कानलाई सुख दिने भगवान्का गुणहरूको वर्णन गर्दै भगवान् श्रीहरिप्रतिको बढिरहेको भक्तिद्वारा कार्यकारणरूप अनात्म प्रपञ्चमा आसक्तिको अभाव भएपछि निश्चय नै निर्गुण ब्रह्ममा सजिलै प्रेम हुन्छ।

विवरण— आत्मस्वरूप निर्गुण ब्रह्ममा दृढ अनुराग अनि आत्मभिन्न संसारका पदार्थहरूमा वैराग्य हुनु नै जीवहरूको कल्याणको उपाय हो। यस्ता उत्तम अधिकारीलाई गुरुको **तत् त्वमसि** अर्थात् त्यो ब्रह्म तिमी नै हौ भन्ने उपदेशपछि तत्काल ब्रह्मज्ञान उत्पन्न भइहाल्छ। मध्यम अधिकारीहरूका लागि चाहिँ यहाँ वर्णित विभिन्न उपायहरूद्वारा चित्तशुद्धि हुन्छ अनि निर्गुण ब्रह्ममा रति उत्पन्न हुन्छ। गुरु र शास्त्रवचनमा दृढ आस्था श्रद्धा हो। भागवत धर्मपालन, तत्त्वजिज्ञासा, ज्ञानयोगनिष्ठा, भगवदुपासना, पुण्य कथाहरूको श्रवण, भौतिक विलासी वस्तुहरूको असङ्ग्रह, संसारीहरूको सङ्गत परित्याग, निरन्तर आत्मचिन्तन, अहिंसा, एकान्तसेवन, निवृत्तिधर्म पालन, सुख-दुःखहरूको सहन र अनवरत बढिरहने भगवद्भक्ति यी यस्ता उपायहरू हुन् जसले संसारबाट वैराग्य र आत्मामा दृढ अनुराग उत्पन्न गर्दछन्। यी सबै साधनहरूको लागि दुई कुरा अनिवार्य छन्— सत्सङ्गको आश्रय र दुःसङ्गको परित्याग। जसरी सूर्यको प्रकाशले भन्दा सूर्यको प्रकाशले तातेको बालुवाले बढी पोल्छ त्यसै गरी विषयको सेवनले भन्दा पनि विषयी मनुष्यहरूको सङ्गतले

बढी अहित गर्छ। त्यही भएर यहाँ अर्थ र इन्द्रियभोगमैं रमाउनेहरूको सङ्गत छोड्नमा जोड दिइएको छ।

यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमा-
नाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा।
दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं
पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥ २६ ॥

पदार्थ–

यदा = जब
ब्रह्मणि = ब्रह्ममा
नैष्ठिकी = सुदृढ
रतिः = प्रेम हुन्छ (त्यसपछि)
पुमान् = मानिस
आचार्यवान् = आचार्यको शरण लिएर
ज्ञानविरागरंहसा = ज्ञान र वैराग्यको प्रबल वेगले
उत्थितः = (दाउराबाट) बलेको
अग्निः = आगोले
योनिम् = कारणभूत दाउरालाई
इव = झैं
अवीर्यं = वासनारहित
पञ्चात्मकं = अविद्या आदि पाँच क्लेशले युक्त
जीवकोशं = अहङ्कारात्मक
हृदयं = लिङ्गशरीरलाई
दहति = डढाउँदछ

वाक्यार्थ– जब ब्रह्ममा सुदृढ प्रेम हुन्छ त्यसपछि मानिस आचार्यको शरणमा गएर ज्ञान र वैराग्यको प्रबल वेगले दाउराबाट बलेको आगोले आफ्नो कारणभूत दाउरालाई झैं वासनारहित अविद्या आदि पाँच क्लेशले युक्त अहङ्कारात्मक लिङ्गशरीरलाई डढाउँछ।

दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो
नैवात्मनो बहिरन्तर्विचष्टे।
परात्मनोर्यद् व्यवधानं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥ २७ ॥

पदार्थ–

दग्धाशयः = लिङ्गशरीरको नाश भएपछि
मुक्तसमस्ततद्गुणः = कर्तृत्व आदि समस्त गुणबाट मुक्त भएको
पुरुषः = व्यक्तिले
स्वप्ने = स्वप्नमा देखिएका वस्तु
यथा = झैं
आत्मनः = आत्माको सहायताबाट
बहिः = बाहिर देखिने घटपट आदि र
अन्तः = भित्र देखिने (सुख दुःख आदि पदार्थलाई)

नैव विचष्टे = देख्दैन
पुरस्तात् = पहिले
परात्मनोः = परमात्मा र जीवात्माको
यत् = जुन
व्यवधानं = भेद थियो
तद्विनाशे = त्यस लिङ्ग शरीरको नाश भएपछि (उक्त भेद पनि देख्दैन)

वाक्यार्थ– लिङ्गशरीरको नाश भए पछि कर्तृत्व आदि समस्त गुणबाट मुक्त भएको व्यक्तिले स्वप्नमा देखिएका वस्तुझैं आत्माको सहायताबाट बाहिर देखिने घटपट आदि र भित्र देखिने सुख–दुःख आदि पदार्थलाई देख्दैन र पहिले परमात्मा र जीवात्माको जुन भेद थियो त्यस लिङ्ग शरीरको नाश भएपछि उक्त भेद पनि देख्दैन।

विवरण– आत्मान्वेषणमा मात्र दृढ अनुराग भएको व्यक्ति रागद्वेषमय संसारबाट अलग भएर श्रोत्रिय र ब्रह्मनिष्ठ गुरुको शरणमा जान्छ। ब्रह्मज्ञान वैराग्य र आत्मचिन्तनको भरमा मात्र प्राप्त हुने वस्तु होइन। यसको लागि गुरुकृपा अनिवार्य छ। उपनिषद्ले **आचार्यवान् पुरुषो वेद** अर्थात् गुरुको शरणमा गएको अधिकारीले मात्र आत्मालाई बुझ्दछ भनी बताएको छ। पुस्तकमा लेखिएको ज्ञानले मात्र ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पन्न गर्न सक्दैन, त्यसले वैराग्यसम्म जन्माउन सक्छ तर ज्ञानको लागि त गुरुको उपदेश सुन्नैपर्छ। त्यसैले यस श्लोकमा आचार्यवान् भनिएको हो। यसरी गुरुप्रति समर्पित व्यक्ति नै अभिमानशून्य हुन सक्ने भएकाले ऊ केवल ज्ञान र वैराग्यद्वारा अहङ्कारात्मक लिङ्गशरीरलाई नाश गर्न सक्दछ। जसको वासनामय लिङ्गशरीर नष्ट भएको छ त्यस्तो मनुष्य नै मायाका गुणहरूबाट मुक्त हुन्छ।

आत्मानमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयोरपि।
सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा ॥ २८ ॥

पदार्थ–
उपाधौ = उपाधिभूत
आशये = अन्तःकरण
सति = हुँदा मात्र
पुमान् = मानिसले
उभयोः = जाग्रत् र स्वप्नमा
आत्मानम् = जीवात्मालाई
इन्द्रियार्थं = इन्द्रियका विषयभूत दृश्यलाई र
परं यत् = दर्शनको कारण भएको जुन अहङ्कार हो (त्यसलाई)
च अपि = पनि
वै = निश्चय नै
पश्यति = देख्दछ
अन्यदा = अर्को (सुषुप्ति र समाधिको) अवस्थामा अन्तःकरण लीन हुने हुँदा
न = देख्दैन

वाक्यार्थ– उपाधिभूत अन्तःकरण हुँदा मात्र मानिसले जाग्रत् र स्वप्नमा जीवात्मा, इन्द्रियका विषयभूत दृश्य र दर्शनको कारण भएको अहङ्कारलाई पनि देख्दछ। सुषुप्ति र समाधिको अवस्थामा चाहिँ अन्तःकरण लीन हुने हुँदा उसले यी कुनै पनि वस्तु देख्दैन।

विवरण– अहङ्कार भनेको अन्तःकरणमा परेको आत्माको प्रतिबिम्ब हो। यो सम्पूर्ण कर्मफलहरूको भोक्ता हो। मनुष्यले यसैलाई आत्मा सम्झिएको कारणले नै अहङ्कारद्वारा भएका कामहरूलाई पनि उसले मैले नै गरेको हुँ भनेको हो। प्राणीहरूको वास्तविक स्वरूप यो होइन।

वस्तुतः सबै प्राणीहरू आत्मा नै हुन्। अहङ्कार त अन्तःकरण रहुन्जेलसम्म मात्र रहन्छ। ऐना फुट्दा त्यसभित्र प्रतिबिम्बित सूर्यको प्रतिबिम्ब पनि नष्ट भएझैं अन्तःकरण नष्ट हुँदा चिदाभास अर्थात् अहङ्कार पनि नष्ट हुन्छ।

निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः।
आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा॥ २९॥

पदार्थ—

अपि = (बाह्य जगत्मा) पनि
सर्वत्र = सबै ठाउँमा
जलादौ = जल, ऐना आदि
निमित्ते = कारण
सति = हुँदा
पूरुषः = मान्छेले
आत्मनः = आफ्नो (बिम्बको र)
परस्य च अपि = प्रतिबिम्बको पनि
भिदां = भेद
पश्यति = देख्दछ
अन्यदा न = अरू वेला देख्दैन

वाक्यार्थ— बाह्य जगत्मा पनि सबै ठाउँमा जल, ऐना आदि कारण हुँदा मान्छेले आफ्नो बिम्ब र प्रतिबिम्बको पनि भेद देख्दछ, अरू वेला देख्दैन।

इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः।
चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात्॥ ३०॥

पदार्थ—

स्तम्बः = (तीरमा उत्पन्न भएको) कुश आदिको जराले
ह्रदात् = तलाउबाट
तोयम् इव = पानी सोसेझैं
ध्यायतां = विषयचिन्तन गर्ने व्यक्तिको
विषयाकृष्टैः = उक्त विषयद्वारा आकृष्ट
इन्द्रियैः = इन्द्रियहरूद्वारा
आक्षिप्तं = खिचिएको
मनः = मनले
बुद्धेः = बुद्धिको
चेतनां = विचारसामर्थ्य
हरते = नष्ट गर्दछ

वाक्यार्थ— तीरमा उत्पन्न भएको कुश आदिको जराले तलाउबाट पानी सोसेझैं विषयचिन्तन गर्ने व्यक्तिको उक्त विषयद्वारा आकृष्ट इन्द्रियहरूद्वारा खिचिएको मनले बुद्धिको विचार गर्ने सामर्थ्य नष्ट गर्दछ।

भ्रश्यत्यनु स्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये।
तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः॥ ३१॥

पदार्थ—

चित्तं अनु = चेतना नष्ट भएपछि
स्मृतिः = स्मृति
भ्रश्यति = नष्ट हुन्छ
स्मृतिक्षये = स्मृति नाश भएपछि
ज्ञानभ्रंशः = ज्ञान नष्ट हुन्छ
तद्रोधं = ज्ञानको नाश हुनुलाई
आत्मनः = आफ्नो स्वरूपबाट
आत्मापह्नवम् = आफ्नो स्वरूपको नाश हुनु हो भनेर

कवयः = विद्वान्हरू
प्राहुः = भन्दछन्

वाक्यार्थ— चेतना नष्ट भएपछि स्मृति नष्ट हुन्छ। स्मृति नाश भएपछि ज्ञान नष्ट हुन्छ। ज्ञानको नाश हुनुलाई आफ्नो स्वरूपको नाश हुनु हो भनेर विद्वान्हरू भन्दछन्।

नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः।
यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात्॥ ३२॥

पदार्थ—

लोके = संसारमा
यदधि = जुन आत्माका लागि
अन्यस्य = अन्य स्त्री, पुत्र आदिको
प्रेयस्त्वम् = प्रियताको बोध हुन्छ
अतः = त्यस
आत्मनः = आत्माको
स्वव्यतिक्रमात् = आफैँबाट नाश गर्नुभन्दा
परतरः = ठुलो
पुंसः = मानिसको
स्वार्थव्यतिक्रमः न = (अर्को) स्वार्थहानि छैन

वाक्यार्थ— संसारमा जुन आत्माका लागि अन्य स्त्री, पुत्र आदि प्रिय हुन्छन् त्यस आत्माको आफैँबाट नाश गर्नुभन्दा ठुलो मानिसको अर्को स्वार्थहानि छैन।

अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणाम्।
भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यताम्॥ ३३॥

पदार्थ—

अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानं = धन, इन्द्रियका विषय रूप, रस आदिको चिन्तनले
नृणाम् = मानिसको
सर्वार्थापह्नवः = सम्पूर्ण पुरुषार्थ नष्ट हुन्छ
येन = यसबाट (मनुष्य)
ज्ञानविज्ञानात् = शास्त्रज्ञान र आत्मज्ञानबाट
भ्रंशितः = भ्रष्ट भएर (मनुष्य)
मुख्यताम् = वृक्ष आदि स्थावर योनिमा
आविशति = प्रवेश गर्दछ

वाक्यार्थ— धन, इन्द्रियका विषय रूप, रस आदिको चिन्तनले मानिसको सम्पूर्ण पुरुषार्थ नष्ट हुन्छ। यसबाट मनुष्य परोक्ष शास्त्रज्ञान र अपरोक्ष अनुभवात्मक आत्मज्ञानबाट भ्रष्ट भएर वृक्ष आदि स्थावर योनिमा प्रवेश गर्दछ।

न कुर्यात् कर्हिचित् सङ्गं तमस्तीव्रं तितीरिषुः।
धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम्॥ ३४॥

पदार्थ—

तीव्रं = अत्यन्त डरलाग्दो
संसारको मूल भएको
तमः = अज्ञान

तितीरिषुः = तर्न चाहने मनुष्यले
यत् = जुन कुरा (विषयको चिन्तन)
धर्मार्थकाममोक्षाणां = धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको प्राप्तिमा
अत्यन्तविघातकम् = अत्यन्त बाधक छ भने (त्यसमा)
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
सङ्गं = आसक्ति
न कुर्यात् = नगरोस्

वाक्यार्थ– अत्यन्त डरलाग्दो संसारको मूल भएको अज्ञान तर्न चाहने मनुष्यले जुन कुरा (विषयको चिन्तन) धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको प्राप्तिमा अत्यन्त बाधक छ भने त्यसमा कहिल्यै पनि आसक्ति नगरोस्।

विवरण– जब इन्द्रियहरूले विषयको सेवन गर्दछन् तब मनलाई पनि बलात् विषयदेशमा लैजान्छन्। विषयासक्त मनले बुद्धिको विचारशक्तिलाई बिस्तारै-बिस्तारै नष्ट गर्दै जान्छ जसरी तलाउको तीरमा उत्पन्न श्‍ारहरूले जललाई सोस्दछन्। यही क्रमले विचारशक्ति क्षीण हुँदै गएपछि मनुष्यलाई आफ्ना कर्तव्यहरूको स्मृतिसमेत हुँदैन। पूर्वापरको स्मृति नभएपछि मनुष्यको ज्ञान नष्ट हुन्छ। ज्ञाननाश आफ्नै पतन हो। जुन परमप्रिय आत्माको प्रियताको लागि अन्य धन आदि विषयहरूमा प्रेम हुन्छ त्यही आत्मालाई नै विषयासक्तिको कारणले पतित बनाउनु मनुष्यको लागि सबभन्दा ठुलो हानि हो। गीता (२। ६३)मा पनि भगवान्‌ले विषयचिन्तनबाट तिनीहरूमा आसक्ति अनि त्यही क्रमले बुद्धि नष्ट भई सर्वनाश हुने हुँदा विषयचिन्तनलाई अनर्थको मूल हो भनेर बताउनुभएको छ। जसरी ठुलो आँधिबेरी आयो भने नदीको डुङ्गा डुब्छ त्यसै गरी विषयमा गएको इन्द्रियलाई मनले साथ दियो भने मनुष्यको बुद्धि नष्ट हुन्छ।

तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते।
त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः॥ ३५॥

पदार्थ–

तत्र अपि = धर्म आदि चार पुरुषार्थमा पनि
आत्यन्तिकतया = सर्वोत्कृष्ट भएकाले
मोक्षः एव = मोक्ष नै
अर्थः = पुरुषार्थ
इष्यते = मानिन्छ
यतः = किनभने
त्रैवर्ग्यः = धर्म, अर्थ, कामरूप त्रैवर्गिक
अर्थः = पुरुषार्थ त
नित्यं = सधैं
कृतान्तभयसंयुतः = कालको भयले युक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– धर्म आदि चार पुरुषार्थमा पनि सर्वोत्कृष्ट भएको हुँदा मोक्ष नै पुरुषार्थ मानिन्छ किनभने धर्म, अर्थ, कामरूप अन्य त्रैवर्गिक पुरुषार्थ त सधैँ कालको भयले युक्त हुन्छ।

विवरण– कुकुर-बिरालादेखि लिएर मान्छेसम्म सबै प्राणीहरू सुखकै लागि काम गर्दछन्। खाने, सुत्ने, घर बनाउने आदि सम्पूर्ण इच्छाहरू सुखकै इच्छाको अधीनमा हुन्छन्। तर 'सुख केका लागि चाहने ?' यसको उत्तर छैन। सुखको चाहना मान्छेको स्वभाव हो, सुख सबै मनुष्यहरूको अन्तिम लक्ष्य हो। मोक्ष भनेको त्यस्तो सुख हो जसमा दुःख कहिल्यै आउँदैन र आनन्द कहिल्यै पनि

जाँदैन। यद्यपि मनुष्य धर्म पनि गर्न चाहन्छ, सम्पत्ति पनि कमाउन चाहन्छ र त्यसको भोग पनि गर्न चाहन्छ तर यी सम्पूर्ण काम त्यही सुखप्राप्तिकै लागि गरिने भएकाले धर्म, अर्थ र काम (विषयभोग)भन्दा मोक्ष नै ठुलो पुरुषार्थ हो। **पुरुषैः अर्थ्यते इति पुरुषार्थः** अथवा मानिसहरू जे प्राप्त गर्न चाहन्छन् त्यही नै पुरुषार्थ हो। अरू तीन ओटै पुरुषार्थ क्रमशः क्षीण हुँदै जान्छन् तर मोक्ष अक्षय र अनन्त छ। त्यसैले मोक्षलाई सर्वोत्कृष्ट पुरुषार्थ मानिएको हो।

परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु।

न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषाम्॥ ३६॥

पदार्थ–

गुणव्यतिकरात् अनु = प्रकृतिमा सत्त्व आदि गुणको सञ्चलन भएपछि उत्पन्न भएका	**अवरे च** = मनुष्य आदि सामान्य	**तेषां** = तिनीहरूको
ये = जुन	**भावाः** = प्राणीहरू छन्	**क्षेमम्** = कल्याण
परे = ब्रह्मा आदि उत्तम र	**ईशविध्वंसिताशिषाम्** = कालरूप ईश्वरद्वारा कुशलता नष्ट गराइएका	**न विद्यते** = हुँदैन

वाक्यार्थ– प्रकृतिमा सत्त्व आदि गुणको सञ्चलन भएपछि उत्पन्न भएका ब्रह्मा आदि उत्तम र मनुष्य आदि सामान्य प्राणीहरूको कालरूप ईश्वरद्वारा कुशलता नष्ट गराइएको छ अतः तिनीहरूको कल्याण हुँदैन।

तत्त्वं नरेन्द्र जगतामथ तस्थूषां च

देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम्।

यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः

प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि॥ ३७॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि	**तस्थूषां** = स्थावर	**आविः** = प्रत्यक्ष
तत् = त्यसकारण	**जगताम् च** = जङ्गम प्राणीको पनि	**प्रत्यक्** = साक्षी भएर
नरेन्द्र = हे राजा	**हृदि** = हृदयमा	**विश्वग्** = सर्वत्र
त्वं = तपाईं	**यः** = जो	**चकास्ति** = प्रकाशित हुनुभएको छ
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् = शरीर, इन्द्रिय, प्राण, बुद्धि र अहङ्कारद्वारा ढाकिएका सम्पूर्ण	**भगवान्** = भगवान्	**तम्** = उहाँलाई
	क्षेत्रवित्तपतया = अन्तर्यामी रूपले	**सः** = त्यो
		अस्मि = म नै हुँ भनेर

अवेहि = जान्नुहोस्

वाक्यार्थ– यसपछि हे राजा ! तपाईं शरीर, इन्द्रिय, प्राण, बुद्धि र अहङ्कारद्धारा ढाकिएका सम्पूर्ण स्थावर र जङ्गम प्राणीको हृदयमा अन्तर्यामी रूपले प्रत्यक्ष साक्षी भएर सर्वत्र प्रकाशित हुनुभएका भगवान्‌लाई 'म हुँ' भनेर जान्नुहोस्।

विवरण– यहाँ राजा पृथुलाई सनक आदिले आत्मतत्त्वको विषयमा उपदेश दिनुभएको छ। जङ्गम, पशु, मनुष्य आदि प्राणीहरूमा र स्थावर वृक्ष आदि प्राणीहरूमा समेत परमात्मा रहनुभएको छ। सम्पूर्ण प्राणीहरू शरीर, इन्द्रिय, प्राण, बुद्धि र अहङ्कारद्धारा ढाकिएका छन्। उनीहरूको खास स्वरूप त हृदयभित्रै प्रकट हुन्छ। त्यही तत्त्वलाई म हुँ भनी जान्नुपर्दछ। हृदयमा त अहङ्काररूप जीव नै स्फुरित हुन्छ, त्यो आत्माको आभासलाई कसरी आफू मान्ने ? यस शङ्काको उत्तरमा भनिन्छ– **क्षेत्रवित्तपतया चकास्ति। क्षेत्रवित्तपतया** यस समस्त शब्दको विग्रह यस प्रकार छ– क्षेत्रं वेत्तीति क्षेत्रवित्, तं तपतीति क्षेत्रवित्तपः, तस्य भावः क्षेत्रवित्तपता, तया क्षेत्रवित्तपतया। यहाँ क्षेत्र भनेर शरीरलाई लिनुपर्छ। त्यसलाई 'म हुँ' भनी जान्ने जीव क्षेत्रवित् हो। त्यसलाई प्रकाशित र नियन्त्रण आत्मतत्त्वले गर्दछ। **क्षेत्रवित्तपतया** यो पूरा पदको अर्थ हुन्छ अन्तर्यामी रूपले। परमात्मा नै अन्तर्यामी साक्षीरूपले हृदयभित्र बसी आफ्नै आभासरूप जीवका सारा कर्महरूलाई प्रकाशित र कर्मफलभोगलाई नियमन गर्नुहुन्छ। जीवको नियन्त्रण त परमात्माले मात्र नभई कर्मले पनि गर्न सक्ने हुनाले कर्मलाई हटाई परमात्मालाई मात्र बुझाउन 'आविः' अर्थात् प्रत्यक्ष भन्ने पद थपिएको हो। कर्म अप्रत्यक्ष भएकाले त्यसलाई यहाँ जीवको नियन्त्रकको रूपमा लिन सकिन्न। बुद्धि पनि प्रत्यक्ष हुने हुँदा त्यसलाई हटाउन यहाँ 'प्रत्यक्' वा बुद्धिभिन्न भन्ने पद प्रयोग गरिएको छ। बुद्धि विषय हो र आत्मा विषयी हो। यद्यपि विषयी वा ज्ञाताको रूपमा त अहङ्कार पनि देखिन्छ तर त्यो विष्वक् अर्थात् सर्वव्यापक छैन। यसरी जीव, कर्म, बुद्धि र अहङ्कारभन्दा भिन्न परमात्मा नै हृदयभित्र साक्षी रूपले रहनुभएकाले उहाँलाई 'म त्यही हुँ' भनी अद्वैतभावले जान्नुपर्छ।

यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति
माया विवेकविधुति स्रजि वाहिबुद्धिः।
तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वं
प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

विवेकविधुति = विवेकबाट हट्ने	कार्यकारणभावले	**यस्मिन्** = जुन भगवान्‌मा
इदं = यो प्रपञ्च	**स्रजि** = मालामा	**माया** = मायारूपले
सदसदात्मतया =	**अहिबुद्धिः वा** = सर्पजस्तै	**विभाति** = देखिन्छ

तं = त्यस्ता	रहेका	भगवान्को शरणमा
प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं = कर्मकलुषित प्रकृतिभन्दा पर	**नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वं** = नित्यमुक्त, निर्मल र ज्ञानस्वरूप	**प्रपद्ये** = जान्छु

वाक्यार्थ– विवेकबाट हट्ने यो प्रपञ्च कार्यकारणभावले मालामा सर्पजस्तै जुन भगवान्मा मायारूपले देखिन्छ त्यस्ता कर्मकलुषित प्रकृतिभन्दा पर रहेका नित्यमुक्त, निर्मल र ज्ञानस्वरूप भगवान्को शरणमा म जान्छु।

विवरण– सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयभित्र बस्दा तत्सम्बन्धी गुणदोषले पनि परमात्मा युक्त हुनुहुन्छ होला कि त भन्ने शङ्का हटाउन अर्को श्लोकले रज्जुसर्पको दृष्टान्त दिएको छ। जसरी चुँडाएर राखिएको मालामा भ्रमवशात् सर्पबुद्धि हुन्छ त्यसै गरी कार्यकारणरूपले सम्पूर्ण जगत् भ्रमवश नै देखिन्छ। यो भ्रान्तिले देखिएको जगत् आत्मा र अनात्माको विवेक अर्थात् भेदज्ञानद्वारा हट्नेखालको छ। जसरी डोरीको ज्ञान भइसकेपछि डोरीको सर्प त्यत्तिकै हराउँछ त्यसै गरी ब्रह्मको अज्ञानको कारणले ब्रह्ममा देखिएको जगत् पनि विवेकज्ञानपछि हराउँछ। अज्ञानको कारणले देखिने पदार्थलाई अध्यस्त वा अध्यासवशात् देखिएको भन्दछन्, जसको गुणदोषले अधिष्ठान अर्थात् आधार गुणदोषयुक्त हुँदैन। मरुभूमिमा देखिएको जलले मरुभूमि नभिजेजैँ ब्रह्ममा देखिएको प्रपञ्चबाट ब्रह्म संसर्गी हुँदैन भन्ने यो श्लोकको आशय हो।

यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या
कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः।
तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्ध-
स्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवम्॥ ३९॥

पदार्थ–

यत्पादपङ्कजपलाशविलास-भक्त्या = जुन भगवान्को चरणकमलका पत्ररूपी औँलाको कान्तिको सेवाले	**उद्ग्रथयन्ति** = (यसरी) कर्मवासनाद्वारा निर्मुक्त गर्दछन्	**यतयः अपि** = संन्यासीहरू पनि
सन्तः = सज्जनहरू	**तद्वत्** = त्यसरी	**न** = सक्दैनन्
ग्रथितम् = कर्मद्वारा ग्रथित	**रुद्धस्रोतोगणाः** = इन्द्रिय नियन्त्रण गर्ने	**तम्** = त्यस्ता
कर्माशयं = अहङ्कारलाई	**रिक्तमतयः** = अन्तःकरणलाई विषयवासनारहित बनाउने	**अरणं** = सर्वाश्रय
		वासुदेवम् = वासुदेवलाई
		भज = सेवा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– जुन भगवान्को चरणकमलका पत्ररूपी औँलाको कान्तिको सेवाले सज्जनहरू कर्मद्वारा ग्रथित अहङ्कारलाई यसरी कर्मवासनाद्वारा निर्मुक्त गर्दछन् कि त्यसरी इन्द्रिय नियन्त्रण गर्न विषयवासनारहित अहङ्कार भएका संन्यासीहरू पनि सक्दैनन्। त्यस्ता सर्वाश्रय वासुदेवको सेवा

गर्नुहोस्।

कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां
षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीरषन्ति।
तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमङ्‌घ्रिं
कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णम्॥ ४०॥

पदार्थ–

षड्वर्गनक्रम् = मन र पाँच ज्ञानेन्द्रियरूप गोहीले युक्त	व्यक्ति नभएका तिनीहरूका लागि	**हरेः** = श्रीहरिको
भवार्णवम् = संसाररूपी सागरलाई (केही व्यक्तिहरू)	**इह** = यस तर्ने कार्यमा	**भजनीयम्** = सेवा गर्न योग्य
असुखेन = कष्टसाध्य योग आदि मार्गबाट	**महान्** = ठुलो	**अङ्‌घ्रिं** = चरणकमललाई
तितीरषन्ति = तर्न चाहन्छन्	**कृच्छ्रः** = दुःख हुन्छ	**उडुपं** = डुङ्गा
अप्लवेशां = डुङ्गा खियाउने	**तत्** = त्यसकारण	**कृत्वा** = बनाएर
	त्वं = तपाईं	**दुस्तरार्णम्** = तर्न कठिन
	भगवतः = भगवान्	**व्यसनम्** = सांसारिक दुःख
		उत्तर = तर्नुहोस्

वाक्यार्थ– मन र पाँच ज्ञानेन्द्रियरूप गोहीले युक्त संसाररूपी सागरलाई केही व्यक्तिहरू कष्टसाध्य योग आदि मार्गबाट तर्न चाहन्छन्। डुङ्गा खियाउने व्यक्ति नभएका तिनीहरूका लागि यस तर्ने कार्यमा ठुलो दुःख हुन्छ। त्यसकारण तपाईं भगवान् श्रीहरिको सेवा गर्न योग्य चरणकमललाई डुङ्गा बनाएर तर्न कठिन सांसारिक दुःख तर्नुहोस्।

विवरण– ३७ र ३८ यी दुई श्लोकमा जुन ज्ञानमार्गको उपदेश गरियो त्यो दुष्कर भएकाले ३९ र ४० यी दुई श्लोकद्वारा भक्तिको उपदेश गरिएको छ। भगवान्‌को चरणकमललाई सधैँ हृदयमा धारण गरिरहने सन्तहरू नै अहङ्काररूप हृदयग्रन्थिलाई फुकाउन सक्दछन्। योग आदि भक्तिविहीन साधनाको आश्रयले मनलाई निर्विषय गरेर रहनेहरू समेत यति सजिलै अहङ्कार नाश गर्न सक्दैनन्। भगवान्‌लाई कर्णधार नबनाउनेहरूका लागि संसारसागर तर्न अत्यन्त कठिन छ। उत्तम अधिकारी सीधै ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छ तर मध्यम अधिकारी आफ्नै बलले संसार तर्न असमर्थ हुन्छ। उसले अनिवार्यतः भगवद्‌भक्तिको आश्रय ग्रहण गर्नुपर्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा।

दर्शितात्मगतिः सम्यक् प्रशस्योवाच तं नृपः ॥ ४१ ॥

पदार्थ—

ब्रह्मपुत्रेण = ब्रह्माजीका पुत्र	**दर्शितात्मगतिः** = आत्मज्ञानको उपदेश गरिएका	**तं** = सनत्कुमारलाई
आत्ममेधसा = आत्मज्ञानी	**सः** = उहाँ	**सम्यक्** = राम्रोसँग
कुमारेण = सनत्कुमारजीद्वारा	**नृपः** = पृथु राजाले	**प्रशस्य** = प्रशंसा गरेर
एवं = यसप्रकार		**उवाच** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ— ब्रह्माजीका पुत्र आत्मज्ञानी सनत्कुमारजीद्वारा यसप्रकार आत्मज्ञानको उपदेश गरिएका राजा पृथुले सनत्कुमारलाई राम्रोसँग प्रशंसा गरेर भन्नुभयो।

राजोवाच (राजा पृथुले भन्नुभयो)

कृतो मेऽनुग्रहः पूर्वं हरिणार्तानुकम्पिना।

तमापादयितुं ब्रह्मन् भगवन् यूयमागताः ॥ ४२ ॥

पदार्थ—

ब्रह्मन् = ब्रह्मज्ञानी	**मे** = ममाथि	**आपादयितुं** = सम्पन्न गर्न
भगवन् = हे सनत्कुमारजी	**पूर्वं** = पहिले नै	**यूयम्** = हजुरहरू
आर्तानुकम्पिना = दुःखीमाथि दया गर्ने	**अनुग्रहः** = कृपा	**आगताः** = आउनुभएको हो
हरिणा = भगवान् श्रीहरिले	**कृतः** = गर्नुभएको थियो	
	तम् = त्यसलाई	

वाक्यार्थ— ब्रह्मज्ञानी हे सनत्कुमारजी ! दीनमाथि दया गर्ने भगवान् श्रीहरिले ममाथि पहिले नै कृपा गर्नुभएको थियो। त्यसलाई सम्पन्न गर्न हजुरहरू आउनुभएको हो।

टिप्पणी— यहाँ पहिले सनत्कुमारलाई मात्र सम्बोधन गरेर पछि त्यही वाक्यमा हजुरहरू भनी बहुवचनको प्रयोग गरिएको छ। यसर्थ यहाँ सनत्कुमारसँग आएका सनक, सनातन र सनन्दनलाई समेत बुझाउनको लागि बहुवचनको प्रयोग गरिएको हो।

निष्पादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः।

साधूच्छिष्टं हि मे सर्वमात्मना सह किं ददे ॥ ४३ ॥

पदार्थ—

घृणालुभिः = दयालु	**कार्त्स्न्येन** = पूर्ण रूपमा	**किं ददे** = म के दिऊँ
भगवद्भिः = हजुरहरूले (भगवान्‌ले दिनुभएको वचन)	**निष्पादितः** = सम्पन्न गर्नुभयो (यसको बदलामा)	**हि** = किनभने
		मे = मेरो

आत्मना सह = शरीरसँगै
सर्वम् = राज्य आदि समस्त वस्तु
साधूच्छिष्टं = हजुरहरूजस्ता महापुरुषको प्रसाद हो

वाक्यार्थ– दयालु हजुरहरूले भगवान्ले दिनुभएको वचन पूर्ण रूपमा सम्पन्न गर्नुभयो। यसको बदलामा हजुरहरूलाई म के दिऊँ ? किनभने मेरो शरीरसँगसँगै राज्य आदि समस्त वस्तु हजुरहरूजस्ता महापुरुषकै प्रसाद हो।

प्राणा दाराः सुता ब्रह्मन् गृहाश्च सपरिच्छदाः।
राज्यं बलं मही कोश इति सर्वं निवेदितम्॥ ४४॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे सनत्कुमारजी
प्राणाः = प्राण
दाराः = पत्नी
सुताः = पुत्रहरू
सपरिच्छदाः = सम्पूर्ण सामग्रीले युक्त
गृहाः = घरहरू
राज्यं = राज्य
बलं = सेना
मही = पृथ्वी
कोशः च = कोश पनि
इति = यी (हजुरहरूका)
सर्वं = सम्पूर्ण वस्तु (हजुरहरूलाई नै)
निवेदितम् = समर्पित गरेँ

वाक्यार्थ– हे सनत्कुमारजी ! प्राण, पत्नी, पुत्रहरू, सम्पूर्ण सामग्रीले युक्त घरहरू, राज्य, सेना, पृथ्वी र कोश यी हजुरहरूका सम्पूर्ण वस्तु हजुरहरूलाई नै समर्पित गरेँ।

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति॥ ४५॥

पदार्थ–
सैनापत्यं च = सेनापतित्व धारण
राज्यं च = राज्य सञ्चालन
दण्डनेतृत्वम् च = दण्डविधान एवं
सर्वलोकाधिपत्यं च = सम्पूर्ण लोकको शासन गर्ने कार्यमा
वेदशास्त्रवित् एव = वेदज्ञ मात्र
अर्हति = योग्य हुन्छ

वाक्यार्थ– सेनापतित्व धारण, राज्यसञ्चालन, दण्डविधान एवं सम्पूर्ण लोकको शासन गर्ने कार्यमा समेत वेदज्ञ मात्र योग्य हुन्छ।

विवरण– जसले ज्ञान दिएर अज्ञानअन्धकार नष्ट गऱ्यो र जन्ममरणको चक्रबाट छुटकारा दिलाइदियो त्यस्ता आप्तकाम महापुरुषहरूलाई सांसारिक वस्तुहरू अर्पण गरी ऋणमुक्त हुन नसकिने पृथुको धारणा छ। ब्रह्मज्ञानीहरू बलेको दियो जस्ता हुन्छन् जो आफ्ना नजिकमा आउने सबैलाई ज्ञानज्योतिले प्रकाशित गर्दछन्। उनीहरू अत्यन्त दयालु पनि हुन्छन्। महापुरुषहरूले नै कृपापूर्वक वेनको शरीर मन्थन गर्दा राजा पृथुको शरीर बनेको हो। त्यसैले राजा पृथु महापुरुषहरूलाई नै आफ्नो सर्वस्व ठान्दछन्। कृतज्ञताका लागि केही न केही समर्पण गर्नै पर्ने

भएकाले पृथु आफ्नो सम्पूर्ण राज्य, सम्पत्ति, पृथ्वी, सेना, आफ्नो शरीर, प्राण र दरबारसमेत सनक आदिलाई अर्पण गर्दछन्। राजा पृथु महापुरुषहरूकै सम्पत्ति उहाँहरूको सेवक भएर उहाँहरूलाई नै अर्पण गरेको ठान्दछन्। राज्य गर्न, सम्पूर्ण लोकको अधिपति हुन र दुष्टलाई दण्ड दिन समेत ब्रह्मज्ञानी नै योग्य हुन्छ भन्ने उनको धारणा छ। ब्रह्मज्ञानीहरू आफ्नै सत्कर्मबाट सन्तुष्ट रहन्छन्, आत्मानन्दमा नै उनीहरू मस्त हुन्छन्, त्यसैले प्रत्युपकारद्वारा उनीहरूलाई प्रसन्न गराउन खोज्नु हँस्सीको पात्र हुनु हो।

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च।
तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुञ्जते क्षत्रियादयः॥ ४६॥

पदार्थ–

ब्राह्मणः = ब्राह्मण	**वस्ते** = लगाउँछ	**अनुग्रहेण** = अनुग्रहले
स्वम् एव = आफ्नै वस्तु	**स्वं** = आफ्नै वस्तु	**क्षत्रियादयः** = क्षत्रिय आदि
भुङ्क्ते = खान्छ	**ददाति च** = दान पनि गर्दछ	**अन्नं** = अन्न
स्वं = आफ्नै कपडा	**तस्य एव** = ब्राह्मणकै	**भुञ्जते** = खान्छन्

वाक्यार्थ– ब्राह्मण आफ्नै वस्तु खान्छ, आफ्नै कपडा लगाउँछ, आफ्नै वस्तु दान पनि गर्दछ। ब्राह्मणकै अनुग्रहले क्षत्रिय आदि अन्न खान्छन्।

यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद
एकान्ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः।
तुष्यन्त्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं
को नाम तत् प्रतिकरोति विनोदपात्रम्॥ ४७॥

पदार्थ–

निगमिभिः = वेदका ज्ञाता	**ईदृशी** = यस्तो अपूर्व	**नित्यं** = सधैं
यैः = हजुरहरूले	**गतिः** = तत्त्व	**तुष्यन्तु** = खुसी हुनुहोस्
आत्मवादे = अध्यात्म तत्त्वको विचारका सम्बन्धमा	**प्रतिपादिता** = बताउनुभयो	**कः नाम** = (हामीमध्ये) कसले
नः = हामीलाई	**अदभ्रकरुणाः** = अति दयालु हजुरहरू	**विना उदपात्रम्** = हात जोड्नुबाहेक
एकान्ततः = निश्चयका साथ	**स्वकृतेन** = आफूले हामीलाई गरेको उपकारबाट नै	**तत्** = त्यस उपकारको बदलामा
भगवतः = भगवान् वासुदेवको		**प्रतिकरोति** = प्रत्युपकार गर्न

सक्छ र

वाक्यार्थ– वेदका ज्ञाता हजुरहरूले अध्यात्म तत्त्वको सम्बन्धमा हामीलाई निश्चयका साथ भगवान् वासुदेवको यस्तो अपूर्व तत्त्व बताउनुभयो। त्यस्ता अति दयालु हजुरहरू आफैँले गरेको उपकारबाट नै खुसी हुनुहोस्। हामीमध्ये हात जोड्नुबाहेक त्यसको प्रत्युपकार कसले गर्न सक्छ ? अर्थात् हामी हजुरहरूले दिएको ज्ञानको बदलामा अलिकति पनि प्रत्युपकार गर्न असमर्थ छौँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

त आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः।
शीलं तदीयं शंसन्तः खेऽभूवन् मिषतां नृणाम्॥ ४८॥

पदार्थ–
आदिराजेन = आदिराज पृथुद्वारा
पूजिताः = पूजा गरिएका
आत्मयोगपतयः = आत्मज्ञानीमा श्रेष्ठ
ते = ती सनत्कुमार आदि मुनिहरू
तदीयं = ती पृथुको
शीलं = असल स्वभावको
शंसन्तः = प्रशंसा गर्दै (त्यहाँका)
नृणाम् = मानिसहरूले
मिषतां = हेर्दाहेर्दै
खे = आकाश मार्गबाट
अभूवन् = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ– आदिराज पृथुद्वारा पूजा गरिएका आत्मज्ञानीमा श्रेष्ठ ती सनत्कुमार आदि मुनिहरू पृथुको असल स्वभावको प्रशंसा गर्दै त्यहाँका मानिसहरूले हेर्दाहेर्दै आकाश मार्गबाट अन्तर्धान हुनुभयो।

वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया।
आप्तकाममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः॥ ४९॥

पदार्थ–
महतां = महात्माहरूमा
धुर्यः = अग्रगण्य
वैन्यः = राजा पृथुले
तु = चाहिँ
अध्यात्मशिक्षया = सनत्कुमारादिबाट प्राप्त अध्यात्मज्ञानद्वारा
संस्थित्य = चित्तलाई एकाग्र बनाएर
आत्मनि = आत्मामा
अवस्थितः = स्थित भई
आत्मानं = आफूलाई
आप्तकामम् इव = कृतकृत्य भएको झैँ
मेने = ठान्नुभयो

वाक्यार्थ– महात्माहरूमा अग्रगण्य राजा पृथुले सनत्कुमारादिबाट प्राप्त अध्यात्मज्ञानद्वारा चित्तलाई एकाग्र बनाएर आत्मामा स्थित भई आफूलाई कृतकृत्य भएको ठान्नुभयो।

कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम्।

यथोचितं यथावित्तमकरोद् ब्रह्मसात्कृतम्॥ ५० ॥

पदार्थ–

(राजा पृथुले)
ब्रह्मसात्कृतम् = ब्रह्मार्पण बुद्धिले
यथाकालं = समयअनुरूप
यथादेशं = स्थानअनुरूप
यथाबलम् = शक्तिअनुरूप
यथोचितं = न्यायअनुरूप
यथावित्तम् च = धनअनुरूप
कर्माणि = कर्महरू
अकरोत् = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथुले निष्काम भावनाले समय, स्थान, शक्ति, न्याय र धनअनुरूप कर्महरू गर्नुभयो।

फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषङ्गः समाहितः।

कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परम्॥ ५१ ॥

पदार्थ–

समाहितः = एकाग्र चित्त भएका (राजा पृथु)
फलं = समस्त कर्मफल
ब्रह्मणि = परमात्मामा
विन्यस्य = समर्पण गरी
आत्मानं = आत्मालाई
कर्माध्यक्षं = कर्मको साक्षी
प्रकृतेः = प्रकृतिभन्दा
परम् च = पर रहेको
मन्वानः = मान्दै (कर्म गरेर पनि)
निर्विषङ्गः = निर्लिप्त भएर रहनुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथु एकाग्र चित्त भएर समस्त कर्मफल परमात्मामा समर्पण गरी आत्मालाई कर्मको साक्षी एवं प्रकृतिभन्दा पर रहेको मान्दै कर्म गरेर पनि कर्मफलबाट निर्लिप्त भएर रहनुभयो।

गृहेषु वर्तमानोऽपि स साम्राज्यश्रियान्वितः।

नासज्जतेन्द्रियार्थेषु निरहम्मतिरर्कवत्॥ ५२ ॥

पदार्थ–

साम्राज्यश्रिया = राज्यलक्ष्मीले
अन्वितः = सहित भई
गृहेषु = गृहस्थाश्रममा
वर्तमानः अपि = रहेर पनि
निरहम्मतिः = अहङ्काररहित
सः = राजा पृथु
अर्कवत् = भगवान् सूर्य आफूले प्रकाशित गरेको ठाउँको गुण र दोषबाट निर्लिप्त रहेझैं
इन्द्रियार्थेषु = इन्द्रियका विषयमा
न असज्जत = आसक्त हुनुभएन

वाक्यार्थ– राज्यलक्ष्मीले सहित भई गृहस्थाश्रममा रहेर पनि राजा पृथु अहङ्काररहित भई भगवान् सूर्य आफूले प्रकाशित गरेको ठाउँको गुण र दोषबाट निर्लिप्त रहेझैं इन्द्रियका विषयमा आसक्त हुनुभएन।

एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन्।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्यात्मसम्मतान्॥ ५३॥
विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकम्।
सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान्॥ ५४॥
गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वेऽच्युतात्मकः।
मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरञ्जयन् प्रजाः॥ ५५॥
राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः।
सूर्यवद्विसृजन् गृह्णन् प्रतपंश्च भुवो वसु॥ ५६॥

पदार्थ–

एवम् = यसप्रकार
अध्यात्मयोगेन = आत्मनिष्ठामा रहेर
कर्माणि = कर्म
अनुसमाचरन् = गर्दै (राजा पृथुले)
अर्चिषि = आफ्नी पत्नी अर्चिमा
विजिताश्वं = विजिताश्व
धूम्रकेशं = धूम्रकेश
हर्यक्षं = हर्यक्ष
द्रविणं = द्रविण
वृकम् = वृक नामका
आत्मसम्मतान् = आफूजस्तै पराक्रमी
पञ्च = पाँच
पुत्रान् = छोरा
उत्पादयामास = जन्माउनुभयो
अच्युतात्मकः = भगवान्मा समर्पित
पृथुः = राजा पृथुले
जगत्सृष्टेः = जगत्का प्राणीको
गोपीथाय = रक्षाका लागि
स्वे स्वे काले = वर्षा, शरद आदि समयमा
एकः = एक्लै
सर्वेषां = सम्पूर्ण
लोकपालानां = लोकपालका
गुणान् = गुणहरू
दधार = धारण गर्नुभएको थियो
अपरः = दोस्रो
सोमराजः इव = चन्द्रमाजस्तै
मनोवाग्वृत्तिभिः = मन र वचनका
सौम्यैः गुणैः = सद्गुणद्वारा
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
संरञ्जयन् = खुसी पार्दै
राजा इति = राजा भन्ने
नामधेयं = नाम
अधात् = धारण गर्नुभयो यस्तै
गृह्णन् = ग्रीष्म ऋतुमा जल खिँचेर अनि
विसृजन् = वर्षा ऋतुमा बर्साएर
प्रतपन् = शीतकालमा तातो प्रदान गर्ने
सूर्यवत् = सूर्यले जस्तै
भुवः = पृथ्वीवासी प्रजाबाट
वसु = करका रूपमा सम्पत्ति ग्रहण गरेर उचित समयमा उनीहरूलाई नै प्रदान गर्नुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– यसप्रकार आत्मनिष्ठामा रहेर कर्म गर्दै राजा पृथुले आफ्नी पत्नी अर्चिद्वारा विजिताश्व, धूम्रकेश, हर्यक्ष, द्रविण र वृक नामका आफूजस्तै पराक्रमी पाँच छोरा जन्माउनुभयो।

यस समयमा भगवान्मा समर्पित राजा पृथुले लोकको रक्षाका लागि एक्लै सम्पूर्ण लोकपालका गुणहरू धारण गर्नुभएको थियो। दोस्रो चन्द्रमाजस्तै मन र वचनका सद्‌गुणद्वारा प्रजाहरूलाई खुसी पार्दै उहाँले राजा भन्ने नाम सार्थक बनाउनुभयो। यस्तै ग्रीष्म ऋतुमा जल खिँचेर अनि वर्षा ऋतुमा बर्साएर शीतकालमा तातो प्रदान गर्ने सूर्यले जस्तै उहाँ पृथ्वीवासी प्रजाबाट करका रूपमा सम्पत्ति ग्रहण गरेर उचित समयमा उनीहरूलाई नै प्रदान गर्नुहुन्थ्यो।

दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेन्द्र इव दुर्जयः।
तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणाम्॥ ५७॥

पदार्थ–

(राजा पृथु)	**महेन्द्रः इव** = इन्द्रसमान	**द्यौः इव** = स्वर्गसमान
तेजसा = तेजमा	**दुर्जयः** = दुर्जय	**नृणाम्** = मानिसहरूका
अग्निः इव = अग्निसमान	**तितिक्षया** = सहनशीलतामा	**अभीष्टदः** = चाहना पूरा
दुर्धर्षः = अपराजित	**धरित्री** = पृथिवीसमान र	गर्नेवाला हुनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– राजा पृथु तेजमा अग्निसमान अपराजित, इन्द्रसमान दुर्जय, सहनशीलतामा पृथिवी र स्वर्गसमान एवं मानिसहरूका चाहना पूरा गर्नेवाला हुनुहुन्थ्यो।

वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन्।
समुद्र इव दुर्बोधः सत्त्वेनाचलराडिव॥ ५८॥

पदार्थ–

यथाकामं = इच्छाअनुरूपका	**पर्जन्यः इव** = मेघजस्तै	**दुर्बोधः** = गम्भीर र
वस्तुद्वारा	**वर्षति स्म** = सम्पत्तिको वर्षा	**सत्त्वेन** = धैर्यमा
तर्पयन् = प्रजाहरूलाई खुसी	गर्नुहुन्थ्यो	**अचलराट् इव** = पर्वतराज
पार्ने राजा पृथु	**समुद्रः इव** = समुद्रजस्तै	सुमेरुजस्तै स्थिर हुनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– इच्छाअनुरूपका वस्तुद्वारा प्रजाहरूलाई खुसी पार्ने राजा पृथु मेघजस्तै सम्पत्तिको वर्षा गर्नुहुन्थ्यो, समुद्रजस्तै गम्भीर र धैर्यमा पर्वतराज सुमेरुजस्तै स्थिर हुनुहुन्थ्यो।

धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव।
कुवेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा॥ ५९॥

पदार्थ–

शिक्षायाम् = अनुशासनको शिक्षा	**धर्मराट् इव** = यमराजजस्तै	सङ्ग्रह गर्ने कार्यमा
दिने कार्यमा	**आश्चर्ये** = आश्चर्यपूर्ण वस्तुको	**हिमवान् इव** = हिमालयजस्तै

कुवेरः इव = कुवेरजस्तै	**वरुणः यथा** = वरुणजस्तै	हुनुहुन्थ्यो
कोशाढ्यः = धनी र	**गुप्तार्थः** = धनको संरक्षणकर्ता	

वाक्यार्थ– राजा पृथु अनुशासनको शिक्षा दिने कार्यमा यमराजजस्तै, आश्चर्यपूर्ण वस्तुको सङ्ग्रह गर्ने कार्यमा हिमालयजस्तै, धनीमा कुवेरजस्तै र धनको संरक्षण गर्ने कार्यमा वरुणजस्तै हुनुहुन्थ्यो।

मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन महसौजसा।

अविषह्यतया देवो भगवान् भूतराडिव॥ ६०॥

पदार्थ–

बलेन = शारीरिक शक्ति	**मातरिश्वा इव** = वायुजस्तै	**भूतराड् देवः इव** = शङ्करजस्तै
महसा = मानसिक शक्ति र	**अविषह्यतया** = तेजको असह्यतामा	हुनुहुन्थ्यो
ओजसा = पराक्रममा	**भगवान्** = भगवान्	
सर्वात्मा = सर्वत्र गतिशील		

वाक्यार्थ– राजा पृथु शारीरिक शक्ति, मानसिक शक्ति र पराक्रममा सर्वत्र गतिशील वायुजस्तै र तेजको असह्यतामा भगवान् शङ्करजस्तै हुनुहुन्थ्यो।

कन्दर्प इव सौन्दर्ये मनस्वी मृगराडिव।

वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः॥ ६१॥

पदार्थ–

सौन्दर्ये = सुन्दरतामा	**वात्सल्ये** = वात्सल्यमा	**भगवान्** = भगवान्
कन्दर्पः इव = कामदेवजस्तै	**मनुवत्** = मनुजस्तै	**अजः** = ब्रह्माजीजस्तै हुनुहुन्थ्यो
मनस्वी = उत्साहमा	**नृणां प्रभुत्वे** = मनुष्यको शासनमा	
मृगराड् इव = सिंहजस्तै		

वाक्यार्थ– राजा पृथु सुन्दरतामा कामदेवजस्तै, उत्साहमा सिंहजस्तै, वात्सल्यमा मनुजस्तै र मनुष्यको शासनमा भगवान् ब्रह्माजीजस्तै हुनुहुन्थ्यो।

बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः।

भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु॥

ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे॥ ६२॥

पदार्थ–

ब्रह्मवादे = ब्रह्मचिन्तनमा	**बृहस्पतिः** = बृहस्पतिसमान	**आत्मवत्त्वे** = जितेन्द्रियमा

स्वयं = साक्षात्
हरिः = श्रीहरिसमान
गोगुरुविप्रेषु = गाई, गुरु, ब्राह्मण र
विष्वक्सेनानुवर्तिषु = भगवद्‌भक्तहरूमा
भक्त्या = भक्ति
ह्रिया = लज्जा
प्रश्रयशीलाभ्याम् = विनय, असल स्वभाव र
परोद्यमे = परोपकारमा
आत्मतुल्यः = आफूजस्तै हुनुहुन्थ्यो अर्थात् अद्वितीय हुनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– ब्रह्मचिन्तनमा बृहस्पतिसमान, जितेन्द्रियमा साक्षात् श्रीहरिसमान र गाई, गुरु, ब्राह्मण र भगवद्‌भक्तहरूमा भक्ति, लज्जा, विनय, असल स्वभाव भएका र परोपकार गर्ने कार्यमा आफूजस्तै अर्थात् अद्वितीय हुनुहुन्थ्यो।

कीर्त्योर्ध्वगीतया पुम्भिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह।
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥ ६३ ॥

पदार्थ–
पुम्भिः = मानिसहरूले
त्रैलोक्ये = तीनै लोकका
तत्र तत्र = सम्पूर्ण ठाउँमा
ऊर्ध्वगीतया कीर्त्या = उच्च स्वरमा गरेको कीर्तिगानले
स्त्रीणां = स्त्रीहरूको
कर्णरन्ध्रेषु = कानमा
सताम् = सज्जनहरूको हृदयमा
रामः इव = रामझैं
ह = निश्चय नै
प्रविष्टः = प्रविष्ट हुनुभयो

वाक्यार्थ– मानिसहरूले तीनै लोकका सम्पूर्ण ठाउँमा उच्च स्वरमा गरेको कीर्तिगानले राजा पृथु स्त्रीहरूको कानमा र सज्जनहरूको हृदयमा रामझैं प्रविष्ट हुनुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
पृथुचरिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

राजा पृथुको तपस्या र परलोकगमन

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ।
आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥ १ ॥
जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत् सताम् ।
निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥ २ ॥
आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ।
प्रजासु विमनःस्वेकः सदारोऽगात् तपोवनम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–

सताम् = सज्जनहरूको
धर्मभृत् = धर्म संरक्षक
आत्मवान् = जितेन्द्रिय
प्रजापतिः = राजा
वैन्यः = वेनका छोरा पृथु
यदर्थम् = जुन कामको लागि
इह = यस पृथ्वीलोकमा
जज्ञिवान् = जन्मनुभएको थियो त्यो
निष्पादितेश्वरादेशः = प्रजापालनरूप ईश्वरको आदेश सम्पन्न गरी
तस्थुषः = स्थावर र
जगतः च अपि = जङ्गम प्राणीको पनि
वृत्तिदः = जीविकाको व्यवस्था गरिसकेपछि
एकदा = एकदिन
आत्मानं = आफूलाई
प्रवयसम् = बुढो भएको
दृष्ट्वा = देखेर (महसुस गरी)
आत्मना = आफैँले
वर्धिताशेषस्वानुसर्गः = बढाएको सम्पूर्ण अन्न आदि र पुरग्राम आदि सृष्टिलाई व्यवस्थित गरेर
विरहात् = विछोडका कारण
रुदतीम् इव = रोइरहेकी
आत्मजां = पुत्रीरूप पृथिवीलाई
आत्मजेषु = छोराहरूको
न्यस्य = जिम्मा लगाएर
प्रजासु = प्रजाहरू
विमनःसु = चिन्तित हुँदा नै
सदारः = पत्नीका साथ
एकः = एक्लै
तपोवनम् = तपोवन
अगात् = जानुभयो

वाक्यार्थ– धर्मसंरक्षक जितेन्द्रिय राजा पृथु जुन कामको लागि यस पृथ्वीलोकमा जन्मनुभएको थियो उहाँले सर्वप्रथम त्यो प्रजापालनरूप ईश्वरको आदेश सम्पन्न गर्नुभयो। यसपछि स्थावर र जङ्गम प्राणीको जीविकाको समुचित व्यवस्था गर्नुका साथै आफैँले बढाएको सम्पूर्ण अन्न आदि र पुरग्राम आदि सृष्टिलाई पनि व्यवस्थित गर्नुभयो। एकदिन आफूलाई बुढो भएको महसुस गरी

विछोड हुने भयले रुन लागेकी आफ्नै छोरी जस्ती पृथिवीलाई छोराहरूको जिम्मा लगाई चिन्तित प्रजाहरूलाई छोडेर पत्नी मात्र साथमा लिएर तपोवन जानुभयो।

तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसम्मते।
आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा॥ ४॥

पदार्थ–
पुरा = पहिले (पृथिवीमाथि) **स्वविजये** = आफ्नो विजयप्राप्तिमा **यथा** = जसरी नियमपूर्वक समर्पित हुनुभएको थियो त्यसै गरी **तत्र अपि** = तपोवनमा पनि **अदाभ्यनियमः** = नियम खण्डित नगरी **वैखानससुसम्मते** = वानप्रस्थ आश्रमको नियमसम्मत **उग्रतपसि** = कठोर तपस्या **आरब्धः** = सुरु गर्नुभयो

वाक्यार्थ– पहिले पृथिवीमाथि आफ्नो विजयप्राप्तिमा उहाँ जसरी नियमपूर्वक समर्पित हुनुभएको थियो त्यसै गरी उहाँले तपोवनमा पनि नियम खण्डित नगरी वानप्रस्थ आश्रमको नियमसम्मत कठोर तपस्या सुरु गर्नुभयो।

कन्दमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित्।
अब्भक्षः कतिचित् पक्षान् वायुभक्षस्ततः परम्॥ ५॥

पदार्थ–
क्वचित् = केही दिन **कन्दमूलफलाहारः** = कन्दमूल र फलाहार गर्नुभयो (त्यसपछि) **शुष्कपर्णाशनः** = सुकेको पात खानुभयो अनि **कतिचित्** = केही **पक्षान्** = पक्षसम्म **अब्भक्षः** = पानीमात्र पिउनुभयो **ततः परम्** = त्यसपछि **वायुभक्षः** = हावा मात्र लिन थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– उहाँले केही दिन कन्दमूल र फलाहार गर्नुभयो, त्यसपछि सुकेको पात खानुभयो अनि केही पक्षसम्म पानीमात्र पिउनुभयो, त्यसपछि हावा मात्र लिन थाल्नुभयो।

ग्रीष्मे पञ्चतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः।
आकण्ठमग्नः शिशिरे उदके स्थण्डिलेशयः॥ ६॥

पदार्थ–
वीरः = वीरवर राजा पृथु **मुनिः** = मुनिजस्तै हुनुहुन्थ्यो (किनभने) **ग्रीष्मे** = ग्रीष्म ऋतुमा **पञ्चतपाः** = चार दिशामा आगो र माथितिर सूर्य गरी पाँचैतिरबाट आगो ताप्नुहुन्थ्यो **वर्षासु** = वर्षा ऋतुमा **आसारषाट्** = आकाशबाट

बर्सेको जलधारा सहन गर्नुहुन्थ्यो
शिशिरे = शिशिर ऋतुमा
उदके = जलमा
आकण्ठमग्नः = घाँटीसम्मको भाग डुबाएर बस्नुहुन्थ्यो र
स्थण्डिलेशयः = माटोको वेदीमा सुत्नुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– वीरवर राजा पृथु मुनिजस्तै हुनुहुन्थ्यो। उहाँ ग्रीष्म ऋतुमा चारैतिर आगो र माथितिर सूर्य गरी पाँचैतिरबाट आगो ताप्नुहुन्थ्यो, वर्षा ऋतुमा आकाशबाट बर्सेको जलधारा सहन गर्नुहुन्थ्यो, शिशिर ऋतुमा जलमा घाँटीसम्मको भाग डुबाएर बस्नुहुन्थ्यो, यस्तै सधैं नै माटोको वेदीमा सुत्नुहुन्थ्यो।

तितिक्षुर्यतवाग्दान्त ऊर्ध्वरेता जितानिलः।
आरिराधयिषुः कृष्णमचरत् तप उत्तमम्॥ ७॥

पदार्थ–
तितिक्षुः = चिसो, तातो आदि सम्पूर्ण दुःख सहेर
यतवाक् = बोलीलाई संयमित गरी
दान्तः = सम्पूर्ण इन्द्रियलाई वशमा गरी
ऊर्ध्वरेताः = ब्रह्मचर्य व्रतको पालन गर्दै
जितानिलः = प्राणवायुलाई आफ्नो अधीनमा राखेर
कृष्णम् = भगवान् श्रीकृष्णको
आरिराधयिषुः = आराधना गर्न चाहने पृथु राजाले
उत्तमम् = उत्तम
तपः = तपस्या
अचरत् = गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथुले चिसो, तातो आदि सम्पूर्ण दुःख सहेर बोलीलाई संयमित गर्नुका साथै सम्पूर्ण इन्द्रियलाई वशमा राखी ब्रह्मचर्य व्रतको पालन गर्दै प्राणवायुलाई आफ्नो अधीनमा राखेर भगवान् श्रीकृष्णको आराधना गर्ने इच्छाले उत्तम तपस्या गर्नुभयो।

तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्मामलाशयः।
प्राणायामैः सन्निरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबन्धनः॥ ८॥

पदार्थ–
क्रमानुसिद्धेन = बिस्तारै सिद्ध हुँदै गएको
तेन = उक्त तपस्याद्वारा
ध्वस्तकर्ममलाशयः = कर्मफल नष्ट भई चित्त शुद्ध भएका राजा पृथुले
प्राणायामैः = प्राणायामद्वारा
सन्निरुद्धषड्वर्गः = मन र इन्द्रिय नियन्त्रित भएपछि
छिन्नबन्धनः = वासनाजनित बन्धनलाई पनि नष्ट गर्नुभयो

वाक्यार्थ– बिस्तारै सिद्ध हुँदै गएको उक्त तपस्याद्वारा कर्मफल नष्ट भई चित्त शुद्ध भएका राजा पृथुले प्राणायामद्वारा मन र इन्द्रिय नियन्त्रित भएपछि वासनाजनित बन्धनलाई पनि नष्ट गर्नुभयो।

सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परम्।

योगं तेनैव पुरुषमभजत् पुरुषर्षभः॥ ९॥

पदार्थ–

सनत्कुमारः = सनत्कुमार	**आध्यात्मिकं** = आध्यात्मिक	**पुरुषर्षभः** = राजा पृथुले
भगवान् = भगवान्ले	**योगं** = योग	**पुरुषम्** = भगवान् श्रीहरिको
यत् = जुन	**आह** = बताउनुभएको थियो	**अभजत्** = आराधना गर्नुभयो
परम् = परम (उत्कृष्ट)	**तेन एव** = त्यही योगविधिद्वारा	

वाक्यार्थ– सनत्कुमार भगवान्ले जुन परम उत्कृष्ट आध्यात्मिक योग बताउनुभएको थियो त्यही योगविधिद्वारा राजा पृथुले भगवान् श्रीहरिको आराधना गर्नुभयो।

भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा।

भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत्॥ १०॥

पदार्थ–

सदा = सधैं	**भगवद्धर्मिणः** = भगवत्परायण राजा पृथुको	**अनन्यविषया भक्तिः** = अनन्य भक्ति
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक	**भगवति** = भगवान्	**अभवत्** = भयो
यततः = सदाचारको पालन गर्ने	**ब्रह्मणि** = नारायणमा	
साधोः = साधुस्वभाव भएका		

वाक्यार्थ– सधैं श्रद्धापूर्वक सदाचारको पालन गर्ने साधुस्वभाव भएका भगवत्परायण राजा पृथुको भगवान् नारायणमा अनन्य भक्तिभाव उत्पन्न भयो।

तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्ध-

सत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्त्या।

ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन

चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम्॥ ११॥

पदार्थ–

भगवतः = भगवान्को	**तदनुसंस्मरणानुपूर्त्त्या** = निरन्तर भगवच्चिन्तन गर्नाले बढेको	**ज्ञानं** = ज्ञान
परिकर्मशुद्धसत्त्वात्मनः = सेवाले शुद्ध अन्तःकरण भएका	**अनया** = यो भक्तिबाट	**अभूत्** = भयो र
तस्य = ती राजा पृथुलाई	**विरक्तिमत्** = वैराग्ययुक्त	**येन** = जुन
		निशितेन = धारिलो

(तिखारिएको) ज्ञानद्वारा
संशयपदं = समस्त संशयको
आश्रय भएको
निजजीवकोशम् = जीवको
उपाधिभूत अहङ्कारलाई
चिच्छेद = नष्ट गर्नुभयो

वाक्यार्थ– भगवान्को सेवाले शुद्ध अन्तःकरण भएका राजा पृथुलाई निरन्तर भगवच्चिन्तन गर्नाले बढेको भक्तिबाट वैराग्ययुक्त ज्ञान भयो र जुन तिखारिएको ज्ञानद्वारा उहाँले समस्त संशयको आश्रय भएको जीवको उपाधिभूत अहङ्कारलाई नष्ट गर्नुभयो।

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीह-
स्तत् तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन।
तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावद् गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात्॥ १२॥

पदार्थ–

छिन्नान्यधीः = देहात्मबुद्धि हटाई
अधिगतात्मगतिः = परमात्मस्वरूपको अनुभूति भएपछि
निरीहः = सबै प्रकारका सिद्धिको इच्छा त्यागेका राजा पृथुले
येन = जुन
वयुनेन = ज्ञानको सहायताले
इदं = यस अहङ्कारलाई
अच्छिनत् = नाश गर्नुभएको थियो
तत् = त्यस ज्ञानको इच्छालाई पनि
तत्यजे = छोडिदिनुभयो (किनभने)
यतिः = मुमुक्षुले
यावत् = जबसम्म
योगगतिभिः = योगमार्गद्वारा
गदाग्रजकथासु = भगवान् श्रीकृष्णका कथामा
रतिं = प्रेम
न कुर्यात् = गर्दैन
तावत् = त्यति वेलासम्म उसले
न अप्रमत्तः = मोहजनित प्रमाद नाश गर्न सक्दैन

वाक्यार्थ– देहात्मबुद्धिलाई हटाई परमात्मस्वरूपको अनुभूति भएपछि सबै प्रकारका सिद्धिको इच्छा त्यागेका राजा पृथुले जुन ज्ञानको सहायताले अहङ्कारलाई नाश गर्नुभएको थियो त्यस ज्ञानको इच्छालाई पनि छोडिदिनुभयो किनभने मुमुक्षुले जबसम्म योगमार्गद्वारा भगवान् श्रीकृष्णका कथामा प्रेम गर्दैन त्यतिवेलासम्म उसले मोहजनित प्रमाद नाश गर्न सक्दैन।

एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि।
ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरम्॥ १३॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
ब्रह्मभूतः = परमात्मस्वरूपको अनुभूति भएपछि
वीरप्रवरः = वीरप्रवर
सः = ती राजा पृथुले
काले = अन्तकाल उपस्थित हुँदा

आत्मानम् = मनलाई
दृढं = पूर्ण रूपले
आत्मनि = परमात्मामा
संयोज्य = मिलाएर
स्वं = आफ्नो
कलेवरम् = शरीर
तत्याज = त्यागनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार परमात्मस्वरूपको अनुभूति भएपछि वीरप्रवर राजा पृथुले अन्तकाल उपस्थित हुँदा मनलाई पूर्ण रूपले परमात्मामा मिलाएर आफ्नो शरीर त्यागनुभयो।

सम्पीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयञ्छनैः।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि ॥ १४ ॥
उत्सर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निःस्पृहः।
वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत् ॥ १५ ॥

पदार्थ–
(राजा पृथुले)
पार्ष्णिभ्यां = कुर्कुच्चाले
पायुं = गुदद्वारलाई
सम्पीड्य = दबाएर
वायुम् = प्राणवायुलाई
शनैः = बिस्तारै
उत्सारयन् = माथि उठाउँदै
कोष्ठेषु = प्राण रहने ठाउँ क्रमशः
नाभ्यां = नाभि (मणिपूरक चक्र)
हृदुरःकण्ठशीर्षणि = हृदय (अनाहत चक्र), वक्षःस्थल तथा कण्ठ (विशुद्ध चक्र) र आँखीभौँका बीच (आज्ञा चक्र)मा
अवस्थाप्य = राखेर
तं तु = त्यसलाई पनि
क्रमेण = बिस्तारै
उत्सर्पयन् = माथि लग्दै
मूर्ध्नि = ब्रह्मरन्ध्रमा
आवेश्य = राखिसकेपछि
निःस्पृहः = सम्पूर्ण कामनाको परित्याग गरी
वायुं = प्राणवायुलाई
वायौ = समष्टि वायुमा
कायं = शरीरलाई
क्षितौ = पृथिवीमा
तेजः = शरीरस्थ तेजलाई
तेजसि = समष्टि तेजमा
अयूयुजत् = मिलाउनुभयो

वाक्यार्थ– राजा पृथुले कुर्कुच्चाले गुदद्वारलाई दबाएर प्राणवायुलाई बिस्तारै माथि उठाउँदै प्राण रहने ठाउँ क्रमशः नाभि (मणिपूरक चक्र), हृदय (अनाहत चक्र), वक्षःस्थल तथा कण्ठ (विशुद्ध चक्र) र आँखीभौँका बीच (आज्ञा चक्र)मा राखेर त्यसलाई पनि बिस्तारै माथि लग्दै ब्रह्मरन्ध्रमा राखिसकेपछि सम्पूर्ण कामनाको परित्याग गरी प्राणवायुलाई समष्टि वायुमा, शरीरलाई पृथिवीमा र शरीरस्थ तेजलाई समष्टि तेजमा मिलाउनुभयो।

खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः।
क्षितिमम्भसि तत् तेजस्यदो वायौ नभस्यमुम् ॥ १६ ॥

पदार्थ–

यथास्थानं = ठाउँअनुसार मिल्नेगरी
विभागशः = छुट्टाछुट्टै
खानि = शरीरमा रहेका हृदयाकाश आदिलाई
आकाशे = महाकाशमा
द्रवं = रगत आदि तरल पदार्थलाई
तोये = समष्टि जलमा मिलाउनुभयो यस्तै
क्षितिम् = पृथिवीलाई
अम्भसि = जलमा
तत् = जललाई
तेजसि = तेजमा
अदः = यस तेजलाई
वायौ = वायुमा र
अमुम् = त्यस वायुलाई
नभसि = आकाशमा मिलाउनुभयो

वाक्यार्थ– ठाउँअनुसार मिल्नेगरी उहाँले छुट्टाछुट्टै शरीरमा रहेका हृदयाकाश आदिलाई महाकाशमा र रगत आदि तरल पदार्थलाई समष्टि जलमा मिलाउनुभयो, यस्तै पृथिवीलाई जलमा, जललाई तेजमा, तेजलाई वायुमा र वायुलाई आकाशमा मिलाउनुभयो।

इन्द्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवम्।
भूतादिनामून्युत्कृष्य महत्यात्मनि सन्दधे॥ १७॥

पदार्थ–

मनः = मनलाई
इन्द्रियेषु = इन्द्रियमा
तानि = ती इन्द्रियलाई
यथोद्भवम् = तिनका कारण भएका
तन्मात्रेषु = तन्मात्रामा र
अमूनि = ती तन्मात्रालाई
भूतादिना = अहङ्कारका साथ
उत्कृष्य = मिलाइसकेपछि उक्त अहङ्कारलाई पनि
महति आत्मनि = महत्तत्त्वमा
सन्दधे = मिलाउनुभयो

वाक्यार्थ– उहाँले मनलाई इन्द्रियमा, इन्द्रियलाई तिनका कारण भएका तन्मात्रामा र तन्मात्रालाई अहङ्कारमा मिलाइसकेपछि उक्त अहङ्कारलाई पनि महत्तत्त्वमा मिलाउनुभयो।

तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात्।
तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान्॥
ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात् प्रभुः॥ १८॥

पदार्थ–

सर्वगुणविन्यासं = सम्पूर्ण गुणको आश्रय भएको
तं = त्यस महत्तत्त्वलाई
मायामये = मायोपाधिक
जीवे = जीवमा
न्यधात् = मिलाउनुभयो (त्यसपछि)
असौ अनुशयी पुमान् = लिङ्ग शरीरको अभिमान गर्ने जीवरूप
प्रभुः = पृथुले
ज्ञानवैराग्यवीर्येण = ज्ञान र वैराग्यको प्रभावबाट
स्वरूपस्थः = ब्रह्मस्वरूपमा रहेर
आत्मस्थम् = आफ्नो स्वरूपसँग सम्बन्धित भएर रहेको

तत् अनुशयम् च = त्यस	जीवभावलाई पनि	**अजहात्** = छोड्नुभयो

वाक्यार्थ– उहाँले सम्पूर्ण गुणको आश्रय भएको त्यस महत्तत्त्वलाई मायोपाधिक जीवमा मिलाउनुभयो। त्यसपछि लिङ्ग शरीरको अभिमान गर्ने जीवरूप पृथुले ज्ञान र वैराग्यको प्रभावबाट ब्रह्मस्वरूपमा रहेर आफ्नो स्वरूपसँग सम्बन्धित भएर रहेको त्यस जीवभावलाई पनि छोड्नुभयो।

टिप्पणी– जसको प्रज्ञा 'ऋतम्भरा' अथवा सत् वस्तुको साक्षात्कारले भरिएको हुन्छ, त्यस्तो व्यक्ति नै स्वरूपस्थ अर्थात् आफ्नो स्वरूपमा बस्दछ। गीता (२।७२)मा यसलाई ब्राह्मी स्थिति भनिएको छ। आफ्नो वास्तविक रूप ब्रह्म हो, त्यसमा जो बसेको छ अर्थात् जो ब्रह्मभावमा प्राप्त छ त्यो व्यक्ति **अनुशयं** अर्थात् जीवको उपाधि मायामय अन्तःकरणलाई नष्ट गर्न सफल हुन्छ।

अर्चिर्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनम्।

सुकुमार्यतदर्हा च यत् पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः॥ १९॥

पदार्थ–

पद्भ्यां = खाली खुट्टाले	**अतदर्हा** = त्यो पनि गर्न नसक्ने	**महाराज्ञी च** = महारानी पनि
भुवः = पृथिवीको	**सुकुमारी** = कोमलाङ्गी	(पृथुसँगै)
यत् = जुन	**तत्पत्नी** = राजा पृथुकी पत्नी	**वनम्** = वन
स्पर्शनं = स्पर्श गर्ने कार्य छ	**अर्चिः नाम** = अर्चि नामकी	**अनुगता** = गएकी थिइन्

वाक्यार्थ– खाली खुट्टाले पृथिवीको स्पर्श गर्न पनि नसक्ने कोमलाङ्गी राजा पृथुकी पत्नी अर्चि महारानी पनि पृथुसँगै वन गएकी थिइन्।

अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया

शुश्रूषया चारषदेहयात्रया।

नाविन्दतार्तिं परिकर्शितापि सा

प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः॥ २०॥

पदार्थ–

भर्तुः = पति पृथुको	जस्तै जीवन जिउनाले	सम्मान पाएर आनन्दित भएकी
व्रतधर्मनिष्ठया = व्रत, नियम	**अतीव** = (वनमा रहँदा) अत्यन्त	**सा** = अर्चिले
आदिको पालनद्वारा	**परिकर्शिता अपि** = दुर्बल भए	**आर्तिं** = पीडाको
शुश्रूषया = सेवाद्वारा	पनि	**न अविन्दत** = अनुभव गरिनन्
आर्षदेहयात्रया च = कन्दमूल	**प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः** =	
आदिको भोजन गरी मुनिहरूको	आफ्ना प्रिय पतिको करस्पर्श र	

वाक्यार्थ– आफ्ना पति पृथुको व्रत, नियम, आदिको पालन, सेवा र कन्दमूल आदिको भोजन

गरी मुनिहरूको जस्तै जीवन जिउनाले वनमा रहँदा अत्यन्त दुर्बल भए पनि आफ्ना प्रिय पतिको करस्पर्श एवं सम्मान पाएर आनन्दित भएकी अर्चिले पीडाको अनुभव गरिनन्।

देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं
पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः।
आलक्ष्य किञ्चिच्च विलप्य सा सती
चितामथारोपयदद्रिसानुनि॥ २१॥

पदार्थ–

सती = पतिव्रता अर्चिले
पृथिव्याः = पृथ्वीका
पत्युः = स्वामी र
आत्मनः = आफ्ना
दयितस्य च = प्रियतम राजा पृथुको
विपन्नाखिलचेतनादिकं = समग्र रूपमा चेतनाशून्य भएको
देहं च = शरीर
आलक्ष्य = देखेर
किञ्चित् = केही बेर
विलप्य = विलाप गरिन्
अथ = यसपछि
सा = उनले
अद्रिसानुनि = पर्वतको थुम्कामा (आफ्ना पतिको दाहसंस्कारका लागि)
चिताम् = चिता
आरोपयत् = बनाइन्

वाक्यार्थ– पतिव्रता अर्चिले पृथ्वीका स्वामी र आफ्ना प्रियतम राजा पृथुको समग्र रूपमा चेतनाशून्य भएको शरीर देखेर केही बेर विलाप गरिन् र यसपछि उनले पर्वतको थुम्कामा आफ्ना पतिको दाहसंस्कारको लागि चिता बनाइन्।

विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता
दत्त्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः।
नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य
विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ॥ २२॥

पदार्थ–

कृत्यं = चितास्थापनसम्बन्धी समस्त कार्य
विधाय = गरेर (अर्चिले)
ह्रदिनीजलाप्लुता = नदीको जलले स्नान गरिन् (यसपछि)
उदारकर्मणः = महापराक्रमी
भर्तुः = पति पृथुलाई
उदकं = जलाञ्जलि
दत्त्वा = दिएर
दिविस्थान् = आकाशमा रहेका
त्रिदशान् = देवताहरूलाई
नत्वा = नमस्कार गरेर
त्रिः = (चितालाई) तीनपटक
परीत्य = परिक्रमा गरेर
भर्तृपादौ = पतिका चरणलाई

ध्यायती = स्मरण गर्दै | **वह्निं** = अग्निमा | **विवेश** = प्रवेश गरिन्

वाक्यार्थ– चितास्थापनसम्बन्धी समस्त कार्य गरेर अर्चिले नदीको जलले स्नान गरिन्। यसपछि महापराक्रमी पति पृथुलाई जलाञ्जलि दिई आकाशमा रहेका देवताहरूलाई नमस्कार गरिन्। अनि चितालाई तीनपटक परिक्रमा गरेर पतिका चरणको स्मरण गर्दै अग्निमा प्रवेश गरिन्।

विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम्।
तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः॥ २३॥

पदार्थ–

वीरवरं = वीरवर
पतिम् = पति
पृथुं = पृथुलाई
अनुगतां = अनुसरण गरेकी
साध्वीं = पतिव्रता अर्चिलाई
विलोक्य = देखेर
वरदाः = वर दिने
सहस्रशः = हजारौँ
देवपत्न्यः = देवपत्नीहरूले
देवैः = आफ्ना पतिले सहित भएर
तुष्टुवुः = उनको स्तुति गरे

वाक्यार्थ– वीरवर पति पृथुको सती गएकी पतिव्रता अर्चिलाई देखेर वरदायिनी हजारौँ देवपत्नीहरूले आफ्ना पतिले सहित भएर उनको स्तुति गरे।

कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन् मन्दरसानुनि।
नदत्स्वमरतूर्येषु गृणन्ति स्म परस्परम्॥ २४॥

पदार्थ–

अमरतूर्येषु = मङ्गलका लागि देवताहरूले बाजा
नदत्सु = बजाउँदै गर्दा
तस्मिन् = त्यस
मन्दरसानुनि = मन्दर पर्वतको शिखरमा
कुसुमासारं = पुष्पवर्षा
कुर्वत्यः = गरिरहेका देवाङ्गनाहरू
परस्परम् = एक–आपसमा
गृणन्ति स्म = यसप्रकार कुरा गर्न लागे

वाक्यार्थ– मङ्गलका लागि देवताहरूले बाजा बजाउँदै गर्दा त्यस मन्दर पर्वतको शिखरमा पुष्पवर्षा गरिरहेका देवाङ्गनाहरू एक–आपसमा यसप्रकार कुरा गर्न लागे।

देव्य ऊचुः (देवाङ्गनाहरूले भने)

अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिम्।
सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव॥ २५॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य
इयं = यी
वधूः = स्त्री (अर्चि)
धन्या = धन्य छिन्
या च = जसले
एवं = यसप्रकार
भूभुजां पतिम् = राजराजेश्वर
पतिं = पतिलाई
श्रीः वधूः = भगवती लक्ष्मीले
यज्ञेशं इव = भगवान् नारायणलाई झैँ
सर्वात्मना = मन, वचन र कर्मले
भेजे = सेवा गरिन्

वाक्यार्थ– आश्चर्य ! यी अर्चि धन्य छिन् जसले राजराजेश्वर पति पृथुलाई यसप्रकार भगवती लक्ष्मीले भगवान् नारायणलाई झैँ मन, वचन र कर्मले सेवा गरिन्।

सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती।
पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा॥ २६॥

पदार्थ–

नूनं = अवश्य नै
दुर्विभाव्येन = आफ्नो अचिन्त्य
कर्मणा = कर्मको प्रभावले
सा एषा = यी
सती = पतिव्रता
अर्चिः = अर्चि
अस्मान् = हामीलाई पनि
अतीत्य = नाघेर
पतिं = पति
वैन्यं अनु = पृथुसँगसँगै
ऊर्ध्वम् = माथिल्लो लोकमा
व्रजति = जाँदैछिन्
पश्यत = हेर त

वाक्यार्थ– अवश्य नै आफ्नो अचिन्त्य कर्मको प्रभावले यी पतिव्रता अर्चि हामीलाई पनि नाघेर पति पृथुसँगसँगै माथिल्लो लोकमा जाँदैछिन्, हेर त !

तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम्।
भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयन्त्युत॥ २७॥

पदार्थ–

भुवि = यस लोकमा
लोलायुषः = थोरै आयु भएका भए पनि
ये = जो मानिस
भगवत्पदम् = भगवान्को परमपदलाई प्राप्त गराउने
नैष्कर्म्यं = आत्मज्ञान
साधयन्ति = सिद्ध गर्दछन्
तेषां = त्यस्ता
मर्त्यानां = मानिसका लागि
अन्यत् तु = अरू
वै = निश्चय नै
किं उत = के नै
दुरापं = दुर्लभ छ र

वाक्यार्थ– यस लोकमा थोरै समयको जीवन भए पनि जो मानिस भगवान्को परमपद प्राप्त गराउने आत्मज्ञान सिद्ध गर्दछन् भने त्यस्ता मानिसका लागि अरू के नै दुर्लभ छ र ?

स वञ्चितो बतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि।

लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥ २८ ॥

पदार्थ–

महता = (जसले पूर्वजन्ममा गरिएको) अत्यन्त ठुलो
कृच्छ्रेण = कठिन तपस्या आदि कर्मद्वारा
भुवि = यस लोकमा
आपवर्ग्यं = मुक्ति प्राप्त गराउने साधन
मानुष्यं = मनुष्यजीवन
लब्ध्वा = पाएर पनि (त्यतातिर नलागी)
विषयेषु = विषयमा
विषज्जते = आसक्त हुन्छ
सः = त्यो मानिस
आत्मध्रुक् = आत्मघाती हो
बत = खेद छ
वञ्चितः = त्यो मानिस ठगिएको पनि हो

वाक्यार्थ– जसले पूर्वजन्ममा गरिएको अत्यन्त कठिन तपस्या आदि कर्मद्वारा यस लोकमा मुक्ति प्राप्त गराउने साधन भएको मनुष्यजीवन पाएर पनि त्यतातिर नलागी विषयमा आसक्त हुन्छ त्यो मानिस आत्मघाती हो। त्यस्तो मानिसलाई खेद छ ! त्यो मानिस ठगिएको पनि हो।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः ।
यं वा आत्मविदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः ॥ २९ ॥

पदार्थ–

(हे विदुरजी)
अमरस्त्रीषु = देवाङ्गनाहरूले (यसप्रकार)
स्तुवतीषु = स्तुति गरिरहँदा
आत्मविदां = आत्मज्ञानीहरूमा
धुर्यः = श्रेष्ठ
अच्युताश्रयः = भगवद्भक्त
वैन्यः = वेनपुत्र राजा पृथुले
वै = निश्चय नै
यं = जुन परमधाम
प्राप = प्राप्त गर्नुभएको थियो
वधूः = उहाँकी पत्नी अर्चि पनि
पतिलोकं = त्यही (आफ्नो पति गएको) लोकमा
गता = जानुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! देवाङ्गनाहरूले यसप्रकार स्तुति गरिरहँदा आत्मज्ञानीहरूमा श्रेष्ठ भगवद्भक्त वेनपुत्र राजा पृथुले जुन परमलोक प्राप्त गर्नुभएको थियो उनकी पत्नी अर्चि पनि आफ्ना पति जानुभएको त्यही लोकमा जानुभयो।

इत्थम्भूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ।
कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥ ३० ॥

पदार्थ–

भगवत्तमः = भगवान्का परम भक्त
सः असौ = उहाँ

पृथुः = पृथु राजा
इत्थम्भूतानुभावः = यस्तो अलौकिक प्रभाव भएको हुनुहुन्थ्यो
तस्य = त्यस्ता
उद्दामचरितस्य = उदार चरित्र भएका राजा पृथुको
चरितम् = चरित्र
ते = तपाईंका अगाडि
कीर्तितं = वर्णन गरें

वाक्यार्थ— भगवान्का परम भक्त पृथु राजा यस्तो अलौकिक प्रभाव भएको हुनुहुन्थ्यो, त्यस्ता उदार चरित्र भएका राजा पृथुको चरित्र मैले तपाईंका अगाडि वर्णन गरें।

य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत्।
श्रावयेच्छृणुयाद् वापि स पृथोः पदवीमियात्॥ ३१॥

पदार्थ—
यः = जसले
अवहितः = सावधान भएर
इदं = यो
सुमहत्पुण्यं = परम पवित्र (पृथुचरित्र)
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
पठेत् = पढ्छ
शृणुयात् = सुन्छ
वा = अथवा
श्रावयेत् = सुनाउँछ
सः अपि = त्यसले पनि
पृथोः = पृथुको
पदवीम् = पद
इयात् = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ— जसले सावधान भएर यो परम पवित्र पृथुचरित्र श्रद्धापूर्वक पढ्छ, सुन्छ अथवा सुनाउँछ त्यसले पनि पृथुको पद प्राप्त गर्दछ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः।
वैश्यः पठन् विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात्॥ ३२॥

पदार्थ—
पठन् = (यो पृथुचरित्र सकामभावले) पढ्दा (सुन्दा वा सुनाउँदा)
ब्राह्मणः = ब्राह्मणले
ब्रह्मवर्चस्वी = ब्रह्मतेज प्राप्त गर्दछ
राजन्यः = क्षत्रिय
जगतीपतिः = राजा बन्दछ
वैश्यः = वैश्य
विट्पतिः = उत्तम व्यापारी
स्यात् = बन्दछ
शूद्रः = शूद्र
सत्तमताम् = असल
इयात् = बन्दछ

वाक्यार्थ— यो पृथुचरित्र सकामभावले पढ्दा, सुन्दा वा सुनाउँदा ब्राह्मणले ब्रह्मतेज प्राप्त गर्दछ, क्षत्रिय राजा बन्दछ, वैश्य उत्तम व्यापारी बन्दछ र शूद्र असल बन्दछ।

त्रिकृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता।
अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः॥ ३३॥

अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पण्डितः।
इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममङ्गल्यनिवारणम्॥ ३४॥

पदार्थ–

नरः = पुरुष	**सुप्रजतमः** = असल सन्तान प्राप्त गर्दछ यस्तै	**भवति** = बन्दछ
अथवा = अथवा	**निर्धनः** = निर्धन छ भने	**इदं** = यो आख्यान
नारी = नारी	**धनवत्तमः** = धनी	**पुंसाम्** = मानिसहरूको
आदृता = श्रद्धालु भएर	**अस्पष्टकीर्तिः** = कीर्तिहीन छ भने	**स्वस्त्ययनं** = कल्याण गर्ने र
इदम् = यो आख्यान	**सुयशा** = कीर्तिवान्	**अमङ्गल्यनिवारणम्** = अमङ्गल हटाउने किसिमको छ
त्रिकृत्व = तीन पटक	**मूर्खः** = मूर्ख छ भने	
आकर्ण्य = सुनेर (यदि)	**पण्डितः** = पण्डित	
अप्रजः = सन्ततिहीन छ भने		

वाक्यार्थ– पुरुष अथवा नारी जो कोहीले पनि श्रद्धालु भएर यो आख्यान तीन पटक सुन्दछ भने सन्ततिहीन भए असल सन्तान प्राप्त गर्दछ। यस्तै निर्धन छ भने धनी, कीर्तिहीन छ भने कीर्तिवान् र मूर्ख छ भने ऊ पण्डित बन्दछ। यो आख्यान मानिसहरूको कल्याण गर्ने र अमङ्गल हटाउने किसिमको छ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहम्।
धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिमभीप्सुभिः॥
श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परम्॥ ३५॥

पदार्थ–

(यो आख्यानले)	**धर्मार्थकाममोक्षाणां** = धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष (चार पुरुषार्थ)	**परम्** = सर्वश्रेष्ठ
धन्यं = धन	**सम्यक्सिद्धिम्** = सही किसिमले सिद्ध गर्न	**कारणं** = कारण भएको
यशस्यम् = यश र	**अभीप्सुभिः** = चाहने व्यक्तिहरूले	**एतत्** = यो आख्यानलाई
आयुष्यं = आयु बढाउँछ	**चतुर्णां** = चारै पुरुषार्थको	**श्रद्धया** = श्रद्धापूर्वक
स्वर्ग्यं = स्वर्गप्राप्ति गराउँछ		**अनुश्राव्यं** = श्रवण गर्नुपर्दछ
कलिमलापहम् = कलियुगको दोष नाश गर्दछ		

वाक्यार्थ– यो आख्यानले धन, यश र आयु बढाउँछ; स्वर्गप्राप्ति गराउँदछ; कलियुगको दोष नाश गर्दछ। यस्तै धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थलाई सही किसिमले सिद्ध गर्न चाहने व्यक्तिहरूले पनि चारै पुरुषार्थको कारण भएको यस आख्यानको श्रद्धापूर्वक श्रवण गर्नुपर्दछ।

विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदभियाति यान्।
बलिं तस्मै हरन्त्यग्रे राजानः पृथवे यथा॥ ३६॥

पदार्थ–

विजयाभिमुखः = विजयका लागि प्रस्थान गरेको
राजा = राजा
एतत् = यो पृथुको आख्यान
श्रुत्वा = सुनेर
यान् = जुन-जुन ठाउँमा
अभियाति = जान्छ (त्यहाँ-त्यहाँ)
राजानः = अन्य राजाहरूले
पृथवे = पृथुलाई
यथा = जस्तै
अग्रे = (ऊ त्यहाँ जानुभन्दा) अगाडि नै
तस्मै = उसलाई पनि
बलिं = उपहारका लागि दिने सामग्री
हरन्ति = तयार बनाउँछन्

वाक्यार्थ– विजयका लागि प्रस्थान गरेको मानिस राजा पृथुको यो आख्यान सुनेर जुन-जुन ठाउँमा जान्छ त्यहाँ-त्यहाँ अन्य राजाहरूले पृथुलाई जस्तै ऊ त्यहाँ जानुभन्दा अगाडि नै उसलाई पनि उपहारका लागि दिने सामग्री तयार बनाउँछन्।

मुक्तान्यसङ्गो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन्।
वैन्यस्य चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत् पठेत्॥ ३७॥

पदार्थ–

मुक्तान्यसङ्गः = अन्य सबै किसिमका आसक्तिको परित्याग गरेर
भगवति = भगवान्मा
अमलां = विशुद्ध
भक्तिम् = भक्तिभाव
उद्वहन् = राख्दै
वैन्यस्य = वेनपुत्र पृथुको
पुण्यं = यो पवित्र
चरितं = चरित्र
शृणुयात् = सुनोस्
श्रावयेत् = सुनाओस् र
पठेत् = पढोस्

वाक्यार्थ– मानिसले अन्य सबै किसिमका आसक्तिको परित्याग गरेर भगवान्मा विशुद्ध भक्तिभाव राख्दै वेनपुत्र पृथुको यो पवित्र चरित्र सुनोस्, सुनाओस् र पढोस्।

वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूचकम्।
अस्मिन् कृतमतिर्मर्त्यः पार्थवीं गतिमाप्नुयात्॥ ३८॥

पदार्थ–

वैचित्रवीर्य = विचित्र पराक्रम भएका हे विदुरजी
महन्माहात्म्यसूचकम् = सज्जनको माहात्म्य सूचित गर्ने
यो चरित्र (मैले तपाईंलाई)
अभिहितं = भनेँ

अस्मिन् = यसमा
कृतमतिः = प्रेम गर्ने
मर्त्यः = मानिसले
पार्थवीं = पृथुको जस्तै
गतिम् = उत्तम गति
आप्नुयात् = पाउँछ

वाक्यार्थ– विचित्र पराक्रम भएका हे विदुरजी ! सज्जनको माहात्म्य सूचन गर्ने यो चरित्र मैले तपाईंलाई भनैँ। यस चरित्रमा प्रेम गर्ने मानिसले पृथुको जस्तै उत्तम गति पाउँछ।

अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्
पृथुचरितं प्रथयन् विमुक्तसङ्गः ।
भगवति भवसिन्धुपोतपादे
स च निपुणां लभते रतिं मनुष्यः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
अनुदिनम् = (जसले) प्रत्येक दिन
विमुक्तसङ्गः = निष्काम भावनाले
आदरेण = आदरपूर्वक
इदम् = यो
पृथुचरितं = पृथुचरित्र
शृण्वन् = श्रवण गर्दछ र
प्रथयन् = कीर्तन गर्दछ
सः मनुष्यः = त्यस मानिसले
भवसिन्धुपोतपादे = जसको चरण संसारसागर पार गर्नको लागि डुङ्गासमान छ त्यस्ता
भगवति = भगवान्मा
निपुणां = संसारसागरबाट पार गराउन सक्ने
रतिं च = प्रेम पनि
लभते = पाउँछ

वाक्यार्थ– जसले प्रत्येक दिन निष्काम भावनाले आदरपूर्वक यो पृथुचरित्र श्रवण र कीर्तन गर्दछ त्यस मानिसले जसको चरण संसारसागर पार गर्नको लागि डुङ्गासमान छ त्यस्ता भगवान्को संसारसागरबाट पार गराउन सक्ने प्रेम पाउँछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

पृथुको वंशपरम्परा र प्रचेतालाई भगवान् रुद्रको उपदेश

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

विजिताश्वोऽधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ।
यवीयोभ्योऽददात् काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥ १ ॥

पदार्थ–

पृथुश्रवाः = परम यशस्वी
पृथुपुत्रः = पृथुपुत्र
विजिताश्वः = विजिताश्व
अधिराजा = राजा
आसीत् = भए
भ्रातृवत्सलः = भाइलाई अत्यन्त माया गर्ने उनले
यवीयोभ्यः = आफूभन्दा कान्छा
भ्रातृभ्यः = भाइहरूलाई
काष्ठाः = एक-एक दिशाको अधिकार
अददात् = प्रदान गरे (एक-एक दिशाको राजा बनाए)

वाक्यार्थ– विदुरजी ! राजा पृथुपछि उहाँका छोरा परम यशस्वी विजिताश्व राजा भए। भाइलाई अत्यन्त माया गर्ने उनले आफूभन्दा कान्छा भाइहरूलाई एक-एक दिशाको राजा बनाए।

हर्यक्षायादिशत् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् ।
प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥ २ ॥

पदार्थ–

विभुः = शक्तिशाली राजा विजिताश्वले
हर्यक्षाय = हर्यक्षलाई
प्राचीं = पूर्व दिशा
धूम्रकेशाय = धूम्रकेशलाई
दक्षिणाम् = दक्षिण दिशा
वृकसंज्ञाय = वृक (नाम भएका)लाई
प्रतीचीं = पश्चिम र
द्रविणसे = द्रविणलाई
तुर्यां = चौथो अर्थात् उत्तर दिशा(को राज्य)
अदिशत् = दिए

वाक्यार्थ– शक्तिशाली राजा विजिताश्वले हर्यक्षलाई पूर्व, धूम्रकेशलाई दक्षिण, वृकलाई पश्चिम र द्रविणलाई चौथो अर्थात् उत्तर दिशाको राज्य दिए।

अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वान्तर्धानसंज्ञितः ।
अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसम्मतम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–

शक्रात् = इन्द्रबाट
अन्तर्धानगतिं = अन्तर्धान हुन सक्ने शक्ति
लब्ध्वा = पाएर
अन्तर्धानसंज्ञितः = अन्तर्धान नाम पाएका विजिताश्वले
शिखण्डिन्यां = शिखण्डिनी नामकी पत्नीबाट
सुसम्मतम् = असल स्वभावका
अपत्यत्रयम् = तीन सन्तान (छोरा)
आधत्त = जन्माए

वाक्यार्थ– इन्द्रबाट अन्तर्धान हुन सक्ने शक्ति पाएपछि 'अन्तर्धान' नामले चिनिन थालेका विजिताश्वले शिखण्डिनी नामकी पत्नीबाट असल स्वभावका तीन भाइ छोरा जन्माए।

पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा।
वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः॥ ४॥

पदार्थ–

पुरा = पूर्व जन्ममा
वसिष्ठशापात् = वशिष्ठ ऋषिबाट पाएको श्रापका कारण
पावकः = पावक
पवमानः = पवमान
शुचिः = शुचि
इति च = यी तीन
अग्नयः = अग्निहरू
उत्पन्नाः = (विजिताश्वका पुत्र रूपमा) उत्पन्न भएका थिए
पुनः = फेरि
योगगतिं = योगद्वारा मुक्त
गताः = भए (अग्निकै रूपमा पुगे)

वाक्यार्थ– पूर्व जन्ममा वशिष्ठ ऋषिबाट पाएको श्रापका कारण पावक, पवमान र शुचि नामका अग्नि नै विजिताश्वका पुत्ररूपमा उत्पन्न भएका थिए। तिनीहरू योगद्वारा मुक्त भई फेरि अग्निकै रूपमा पुगे।

अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत।
य इन्द्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान्॥ ५॥

पदार्थ–

यः = जसले (पिताको अश्वमेध यज्ञमा)
इन्द्रम् = इन्द्रले
अश्वहर्तारं = घोडा चोरेका हुन् भन्ने
विद्वान् अपि = थाहा पाएर पनि (उनलाई)
न जघ्निवान् = मारेका थिएनन्
अन्तर्धानः = ती अन्तर्धान (विजिताश्व)ले
नभस्वत्यां = नभस्वती नामकी पत्नीबाट
हविर्धानम् = हविर्धान नामको छोरो
अविन्दत = पाए (जन्माए)

वाक्यार्थ– जसले पृथु राजाको अश्वमेध यज्ञमा इन्द्रले नै घोडा चोरेका हुन् भन्ने थाहा पाएर पनि उनलाई मारेका थिएनन् ती अन्तर्धान (विजिताश्व)ले नभस्वती नामकी पत्नीबाट हविर्धान नामको छोरो जन्माए।

राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणाम् ।
मन्यमानो दीर्घसत्त्रव्याजेन विससर्ज ह ॥ ६ ॥

पदार्थ–

राज्ञां = राजाका
करादानदण्डशुल्कादिदारुणाम्
वृत्तिं = कर लिनु, दण्ड दिनु, जरिमाना गर्नु जस्ता कठोर कार्यलाई
मन्यमानः = (कष्टदायक) मानेर अन्तर्धानले
दीर्घसत्त्रव्याजेन = एउटा दीर्घकालीन यज्ञमा दीक्षित हुने बहाना बनाई
ह = निश्चय नै
विससर्ज = (राजकाजलाई) छोडिदिए

वाक्यार्थ– राजाका कर लिनु, दण्ड दिनु, जरिमाना गर्नु जस्ता कठोर कार्यलाई कष्टदायक मानेर अन्तर्धानले एउटा दीर्घकालीन यज्ञमा दीक्षित हुने बहाना बनाई राजकाजलाई छोडिदिए।

तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ।
यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥ ७ ॥

पदार्थ–

तत्र अपि = यज्ञकार्यमा लागिरहँदा पनि
आत्मदृक् = आत्मज्ञानी अन्तर्धानले
हंसं = भक्तहरूको दुःखनिवारक
परम् आत्मानम् = परमात्मा
पुरुषं = यज्ञपुरुष भगवान्‌को
यजन् = आराधना गर्दै
कुशलेन = सुदृढ
समाधिना = समाधिद्वारा
तल्लोकताम् = भगवान्‌को दिव्य लोक
आप = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– यज्ञकार्यमा लागिरहँदा पनि आत्मज्ञानी अन्तर्धानले भक्तहरूको दुःखनिवारक परमात्मा यज्ञपुरुष भगवान्‌को आराधना गर्दै सुदृढ समाधिद्वारा भगवान्‌को दिव्य लोक प्राप्त गरे।

हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् ।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥ ८ ॥

पदार्थ–

विदुर = हे विदुरजी
हविर्धानात् = हविर्धानबाट
हविर्धानी = उनकी पत्नी हविर्धानीले
बर्हिषदं = बर्हिषद
गयं = गय
शुक्लं = शुक्ल
कृष्णं = कृष्ण
सत्यं = सत्य
जितव्रतम् = जितव्रत नामका
षट् सुतान् = छ भाइ छोराहरू
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! हविर्धानबाट उनकी पत्नी हविर्धानीले बर्हिषद्, गय, शुक्ल, कृष्ण, सत्य

र जितव्रत नामका छ भाइ छोराहरू जन्माइन्।

बर्हिषत् सुमहाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥ ९॥

पदार्थ—

कुरूद्वह = हे विदुरजी	**प्रजापतिः** = राजा	**योगेषु च** = योगशास्त्रमा पनि
हाविर्धानिः = हविर्धानका छोरा	**बर्हिषद्** = बर्हिषद्	**निष्णातः** = निपुण थिए
सुमहाभागः = परम भाग्यशाली	**क्रियाकाण्डेषु** = कर्मकाण्ड	

वाक्यार्थ— हे विदुरजी ! हविर्धानका छोरा परम भाग्यशाली राजा बर्हिषद् कर्मकाण्ड र योगशास्त्रमा समेत निपुण थिए।

यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः।
प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥ १०॥

पदार्थ—

अनुयज्ञं = एक यज्ञपछि अर्को यज्ञ गरी	**इदं वसुधातलम्** = यो सम्पूर्ण भूमि	**आस्तृतं** = ढाकिएको
देवयजनम् = देवपूजा	**प्राचीनाग्रैः** = पूर्वतिर टुप्पो फैलिएका	**आसीत्** = थियो (यसैले उनलाई प्राचीनबर्हि पनि भन्ने गरियो)
वितन्वतः = गर्ने	**कुशैः** = कुशद्वारा	
यस्य = ती बर्हिषद्को (यज्ञमा)		

वाक्यार्थ— एक यज्ञपछि अर्को यज्ञ गरी देवपूजा गर्ने बर्हिषद्को यज्ञमा यो सम्पूर्ण भूमि पूर्वतिर टुप्पो फैलिएका यज्ञीय कुशद्वारा ढाकिएको थियो, यसैले उनलाई प्राचीनबर्हि पनि भन्ने गरियो।

सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिम्।
यां वीक्ष्य चारुसर्वाङ्गीं किशोरीं सुष्ठ्वलङ्कृताम् ॥
परिक्रमन्तीमुद्वाहे चकमेऽग्निः शुकीमिव ॥ ११॥

पदार्थ—

देवदेवोक्ताम् = (राजा प्राचीन बर्हिले) ब्रह्माजीको आदेशानुसार	**उपयेमे** = विवाह गरे	**परिक्रमन्तीम्** = (विवाहमण्डपमा अग्निको) परिक्रमा गरिरहेकी
सामुद्रीं = समुद्रकी छोरी	**चारुसर्वाङ्गीं** = सर्वाङ्गसुन्दरी	**किशोरीं** = किशोरी
शतद्रुतिम् = शतद्रुतिलाई	**सुष्ठु अलङ्कृताम्** = राम्रोसँग सिँगारिएकी	**यां** = जुन शतद्रुतिलाई

वीक्ष्य = देखेर
अग्निः = अग्निले
उद्वाहे = आफ्नो विवाहमा
शुकीम् इव = शुकीलाई मन पराए झैं (उनलाई पनि)
चकमे = मन पराए

वाक्यार्थ– राजा प्राचीनबर्हिले ब्रह्माजीको आदेशानुसार समुद्रकी छोरी शतद्रुतिलाई विवाह गरे। सर्वाङ्गसुन्दरी, राम्रोसँग सिँगारिएकी, विवाहमण्डपमा अग्निको परिक्रमा गरिरहेकी, किशोरी शतद्रुतिलाई देखेर अग्निले आफ्नो विवाहमा शुकीलाई मन पराएझैं उनलाई पनि मन पराए।

विबुधासुरगन्धर्वमुनिसिद्धनरोरगाः।
विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयन्त्यैव नूपुरैः॥ १२॥

पदार्थ–

सूर्यया = नवविवाहिता शतद्रुतिले
नूपुरैः क्वणयन्त्या एव = आफ्नो पाउजुको रुङ्कार मात्रैले
दिक्षु = दशै दिशामा रहेका
विबुधासुरगन्धर्वमुनिसिद्ध-नरोरगाः = देवता, असुर, गन्धर्व, मुनि, सिद्ध, मनुष्य र नागहरू सबैलाई
विजिताः = वशमा गरिन्

वाक्यार्थ– नवविवाहिता शतद्रुतिले आफ्नो पाउजुको रुङ्कार मात्रैले दशै दिशामा रहेका देवता, असुर, गन्धर्व, मुनि, सिद्ध, मनुष्य र नागहरू सबैलाई वशमा पारिन्।

प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन्।
तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः॥ १३॥

पदार्थ–

शतद्रुत्यां = शतद्रुतिबाट
प्राचीनबर्हिषः = प्राचीनबर्हि राजाका
प्रचेतसः = प्रचेता नामका
दश = दश
पुत्राः = छोरा
अभवन् = भए
सर्वे = ती सबै
धर्मस्नाताः = धर्मज्ञ
तुल्यनामव्रताः = नामअनुसारको आचरण गर्ने प्रवृत्तिका थिए

वाक्यार्थ– शतद्रुतिबाट प्राचीनबर्हि राजाका प्रचेता नामका दश छोरा भए। ती सबै धर्मज्ञ र नामअनुसारको आचरण गर्ने प्रवृत्तिका थिए।

पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेऽर्णवमाविशन्।
दशवर्षसहस्राणि तपसार्चंस्तपस्पतिम्॥ १४॥

पदार्थ–

प्रजासर्गे = सन्तान पैदा गर्नका लागि
पित्रादिष्टाः = पिताद्वारा आदेश दिइएका ती प्रचेताहरू
तपसे = तपस्या गर्नको लागि
अर्णवम् = समुद्रमा
आविशन् = प्रवेश गरे (त्यहाँ उनीहरूले)
दशवर्षसहस्राणि = दश हजार

वर्षसम्म

तपसा = तपस्याद्वारा

तपस्पतिम् = तपस्याको फल दिने भगवान् श्रीहरिको

आर्चन् = आराधना गरे

वाक्यार्थ– सन्तान पैदा गर्नका लागि पिताद्वारा आदेश दिइएका ती प्रचेताहरू तपस्या गर्नको लागि समुद्रमा प्रवेश गरे। त्यहाँ उनीहरूले दश हजार वर्षसम्म तपस्या गरी तपस्याको फल दिने भगवान् श्रीहरिको आराधना गरे।

यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता।

तद्ध्यायन्तो जपन्तश्च पूजयन्तश्च संयताः॥ १५॥

पदार्थ–

पथि = (तपस्या गर्न जाँदा) बाटामा नै

दृष्टेन = दर्शन दिएर

प्रसीदता = प्रसन्न हुनुभएका

गिरिशेन = महादेवले

यत् = जुन तत्त्वको

उक्तं = उपदेश गर्नुभएको थियो

संयताः = एकाग्र भएर

तद्ध्यायन्तः = त्यही तत्त्वको ध्यान गर्दै

जपन्तः च = जप गर्दै र

पूजयन्तः च = पूजा गर्दै (समय बिताए)

वाक्यार्थ– तपस्या गर्न जाँदा बाटामा नै दर्शन दिएर प्रसन्न हुनुभएका महादेवले जुन तत्त्वको उपदेश गर्नुभएको थियो, एकाग्र भएर त्यही तत्त्वको ध्यान, जप र पूजा गर्दै उनीहरूले समय बिताए।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत् पथि सङ्गमः।

यदुताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन् वदार्थवत्॥ १६॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे मैत्रेयजी

पथि = बाटामा

गिरित्रेण = भगवान् शिवजीसँग

प्रचेतसां = प्रचेताहरूको

यथा = जसरी

सङ्गमः = भेट

आसीत् = भयो

उत = अनि

प्रीतः = प्रसन्न भएर

हरः = शिवजीले (त्यहाँ)

यत् आह = जुन तत्त्वको उपदेश गर्नुभएको थियो

तत् अर्थवत् = त्यो सारयुक्त तत्त्व

नः = हामीलाई

वद = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे मैत्रेयजी ! बाटामा भगवान् शिवजीसँग प्रचेताहरूको जसरी भेट भयो अनि प्रसन्न भएर शिवजीले त्यहाँ जुन तत्त्वको उपदेश गर्नुभएको थियो त्यो सारयुक्त तत्त्व हामीलाई बताउनुहोस्।

सङ्गमः खलु विप्रर्षे शिवेनेह शरीरिणाम्।

दुर्लभो मुनयो दध्युरसङ्गाद्यमभीप्सितम्॥ १७॥

पदार्थ–

विप्रर्षे = हे ब्रह्मर्षि मैत्रेयजी	**खलु** = निश्चय नै	पाउनको लागि
इह = यस लोकमा	**दुर्लभः** = दुर्लभ कुरो हो	**असङ्गात्** = आसक्तिरहित भएर
शिवेन = भगवान् शिवजीसँग	**मुनयः** = मुनिहरू पनि	**दध्युः** = ध्यान गर्दछन्
शरीरिणाम् = देहधारीहरूको	**अभीप्सितम् यम्** = चाहना	
सङ्गमः = भेट हुनु	गरिएका जुन शिवजीलाई	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मर्षि मैत्रेयजी ! यस लोकमा भगवान् शिवजीसँग देहधारीहरूको भेट हुनु निश्चय नै दुर्लभ कुरो हो। मुनिहरू पनि जसलाई पाउनको लागि आसक्तिरहित भएर ध्यान गर्दछन्।

आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे।

शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान् भवः॥ १८॥

पदार्थ–

यः = जो	आवश्यकता छैन)	गरेकी
भगवान् = भगवान्	**अपि** = तर पनि	**शक्त्या** = शक्ति (शिवा)ले
भवः = शिवजी	**अस्य** = यो	**युक्तः** = सहित भएर
तु = त	**लोककल्पस्य** = लोकसृष्टिको	**विचरति** = घुम्नुहुन्छ
आत्मारामः = आत्माराम हुनुहुन्छ	**राधसे** = रक्षाका लागि (उहाँ)	
(उहाँलाई केही कुराको पनि	**घोरया** = भयङ्कर रूप धारण	

वाक्यार्थ– भगवान् शिवजी त आत्माराम हुनुहुन्छ, उहाँलाई केही कुराको पनि आवश्यकता छैन, तर पनि यो लोकसृष्टिको रक्षाका लागि उहाँ भयङ्कर रूप धारण गरेकी शक्ति (शिवा)ले सहित भएर घुम्नुहुन्छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसादाय साधवः।

दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः॥ १९॥

पदार्थ–

साधवः = सज्जन	**पितुः** = पिताको	**शिरसा आदाय** = शिरोधार्य गरेर
प्रचेतसः = प्रचेताहरू	**वाक्यं** = आदेश	**तपसि** = तपस्यामा

आदृतचेतसः = मन लगाई	**दिशं** = दिशामा
प्रतीचीं = पश्चिम	**प्रययुः** = गए

वाक्यार्थ– सज्जन प्रचेताहरू पिताको आदेश शिरोधार्य गरेर तपस्यामा मन लगाई पश्चिम दिशातर्फ गए।

समुद्रमुप विस्तीर्णमपश्यन् सुमहत् सरः।

महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयम्॥ २०॥

पदार्थ–

समुद्रम् उप = (जाँदा-जाँदै उनीहरूले) समुद्रसमान	**इव** = जस्तै	प्रसन्न रहेको
विस्तीर्णम् = फैलिएको	**स्वच्छं** = सफा र	**सुमहत्** = ठुलो
महन्मनः = महापुरुषको मन	**प्रसन्नसलिलाशयम्** = त्यहाँ रहने माछा आदि जलजीव पनि	**सरः** = एउटा तलाउ **अपश्यन्** = देखे

वाक्यार्थ– जाँदा-जाँदै उनीहरूले समुद्रसमान फैलिएको ठुलो एउटा तलाउ देखे। त्यो तलाउ महापुरुषको मनजस्तै सफा थियो र त्यहाँ रहने माछा आदि जलजीव पनि प्रसन्न थिए।

नीलरक्तोत्पलाम्भोजकह्लारेन्दीवराकरम्।

हंससारसचक्राह्वकारण्डवनिकूजितम्॥ २१॥

पदार्थ–

नीलरक्तोत्पलाम्भोज-कह्लारेन्दीवराकरम् = (त्यो तलाउ) दिनमा, साँझमा र रातमा फुल्ने नीला र राता	उत्पल, अम्भोज र कह्लार आदि नामका विभिन्न कमलहरूले सुशोभित थियो (अनि त्यहाँ)	**निकूजितम्** = हाँस, सारस, चखेवा र कारण्डव आदि पक्षीहरूले सुमधुर आवाज निकालिरहेका थिए
	हंससारसचक्राह्वकारण्डव-	

वाक्यार्थ– त्यो तलाउ दिनमा, साँझमा र रातमा फुल्ने नीला र राता उत्पल, अम्भोज र कह्लार आदि नामका विभिन्न कमलहरूले सुशोभित थियो अनि त्यहाँ हाँस, सारस, चखेवा र कारण्डव आदि पक्षीहरूले सुमधुर आवाज निकालिरहेका थिए।

मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलताङ्घ्रिपम्।

पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम्॥ २२॥

पदार्थ–

मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोम-लताङ्घ्रिपम् = (त्यस तलाउमा)	उन्मत्त भँवराहरूको मधुर ध्वनिले रोमाञ्चित भएजस्ता	विभिन्न प्रकारका वृक्ष र लहराहरू थिए

पद्मकोशरजः = कमलको पराग
दिक्षु = चारैतिर
विक्षिपत्पवनोत्सवम् = फयाँक्ने हावाले गर्दा मानौँ त्यहाँ कुनै उत्सव (भइरहेको छ कि जस्तै लाग्थ्यो)

वाक्यार्थ– त्यस तलाउमा उन्मत्त भँवराहरूको मधुर ध्वनिले मानौँ रोमाञ्चित भएका हुन् कि भने जस्ता विभिन्न प्रकारका वृक्ष र लहराहरू थिए। अनि कमलको पराग चारैतिर फिँजाउने हावाले गर्दा मानौँ त्यहाँ कुनै उत्सव भइरहेको छ कि जस्तै लाग्थ्यो।

तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरम्।
विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदङ्गपणवाद्यनु ॥ २३ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यहाँ
मृदङ्गपणवाद्यनु = मादल, कठताल आदि बाजाका साथ
दिव्यमार्गमनोहरम् = अनेक दिव्य राग-रागिनीको प्रयोगले मनोहर भएको
गान्धर्वम् = गन्धर्वद्वारा गाइएको मधुर गीत
आकर्ण्य = सुनेर
ते = ती
राजपुत्राः = राजपुत्र प्रचेताहरू
विसिस्म्युः = आश्चर्यचकित भए

वाक्यार्थ– त्यहाँ मादल, कठताल आदि बाजाका साथ अनेक दिव्य राग-रागिनीको प्रयोगपूर्वक गन्धर्वद्वारा गाइएको मनोहर मधुर गीत सुनेर ती राजपुत्र प्रचेताहरू आश्चर्यचकित भए।

तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामन्तं सहानुगम्।
उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥
तप्तहेमनिकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनम्।
प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥ २५ ॥

पदार्थ–
तर्हि एव = त्यसै समयमा (गन्धर्वहरूले गाएको गीत सुनिरहँदा)
तस्मात् = त्यस
सरसः = तलाउबाट
सहानुगम् = अनुचरसहित
निष्क्रामन्तं = निक्लिरहेका
प्रसादसुमुखं = भक्तलाई अनुग्रह गर्नका लागि तत्पर
तप्तहेमनिकायाभं = तातेको सुनजस्तै चम्किलो कान्ति भएका
शितिकण्ठं = नीलो घाँटी भएका
विबुधानुगैः = गन्धर्वहरूद्वारा
उपगीयमानम् = कीर्तिगान गरिएका
अमरप्रवरं = देवश्रेष्ठ
त्रिलोचनम् = त्रिनेत्र भगवान् शिवलाई
वीक्ष्य = देखेर
जातकौतुकाः = आश्चर्यचकित भएका प्रचेताहरूले (उहाँलाई)
प्रणेमुः = प्रणाम गरे

वाक्यार्थ– त्यसै समयमा (गन्धर्वहरूले गाएको गीत सुनिरहँदा) त्यस तलाउबाट अनुचरसहित निक्लिरहेका, भक्तलाई अनुग्रह गर्नका लागि तत्पर, तातेको सुनजस्तै चम्किलो कान्ति भएका,

नीलो घाँटी भएका, गन्धर्वहरूद्वारा कीर्तिगान गरिएका तीन नेत्र भएका देवश्रेष्ठ भगवान् शिवलाई देखेर आश्चर्यचकित भएका प्रचेताहरूले उहाँलाई प्रणाम गरे।

स तान् प्रपन्नार्तिहरो भगवान् धर्मवत्सलः।

धर्मज्ञान् शीलसम्पन्नान् प्रीतः प्रीतानुवाच ह ॥ २६ ॥

पदार्थ–

प्रपन्नार्तिहरः = शरणागतको भय नाश गर्ने	**प्रीतान्** = आफ्नो दर्शनबाट प्रसन्न भएका	**प्रीतः** = प्रसन्न हुँदै
धर्मवत्सलः = धर्मप्रेमी	**धर्मज्ञान्** = धर्मज्ञ	**ह** = निश्चय नै
सः भगवान् = उहाँ भगवान् शिवजीले	**शीलसम्पन्नान्** = शीलसम्पन्न	**उवाच** = भन्नुभयो
	तान् = ती प्रचेताहरूसँग	

वाक्यार्थ– शरणागतको भय नाश गर्ने धर्मप्रेमी भगवान् शिवजीले आफ्नो दर्शनबाट प्रसन्न भएका धर्मज्ञ, शीलसम्पन्न ती प्रचेताहरूसँग प्रसन्न हुँदै भन्नुभयो।

श्रीरुद्र उवाच (श्रीरुद्रले भन्नुभयो)

यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितम्।

अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतम् ॥ २७ ॥

पदार्थ–

यूयं = तिमीहरू	**विदितं** = मैले बुझेको छु	**मे** = मैले
वेदिषदः = राजा वेदिषद् (प्राचीनबर्हि)का	**वः** = तिमीहरूको	**एवं** = यसप्रकारको
पुत्राः = पुत्र हौ	**भद्रं** = कल्याण होस् भन्ने विचार गरी	**दर्शनं** = दर्शन
वः = तिमीहरूले	**अनुग्रहाय** = अनुग्रहका लागि (भगवदाराधनाको तरिका सिकाउन)	**कृतम्** = दिएको हुँ
चिकीर्षितम् = गर्न खोजेको कुरा		

वाक्यार्थ– तिमीहरू राजा प्राचीनबर्हिका पुत्र हौ, तिमीहरूले गर्न खोजेको कुरा मैले बुझेको छु। तिमीहरूको कल्याण होस् भन्ने विचार गरी भगवदाराधनाको तरिका सिकाउन मैले यसप्रकारको दर्शन दिएको हुँ।

यः परं रंहसः साक्षात् त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्।

भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ २८ ॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्ति
रंहसः त्रिगुणात् = अव्यक्त प्रकृति र
जीवसंज्ञितात् = जीवसंज्ञक पुरुष (यी दुबैका)
परं = नियामक
भगवन्तं = भगवान्
वासुदेवं = वासुदेवको
साक्षात् = साक्षात्
प्रपन्नः = शरण लिन्छ
हि = निश्चय नै
सः = त्यही व्यक्ति
मे = मेरो
प्रियः = प्रिय हुन्छ

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति अव्यक्त प्रकृति र जीवसंज्ञक पुरुष यी दुबैका नियामक भगवान् वासुदेवको साक्षात् शरण लिन्छ त्यही व्यक्ति मेरो प्रिय हुन्छ।

विवरण– प्रकृति र पुरुषभन्दा पर यी दुबैको नियामक भगवान् वासुदेवको शरणमा जो जान्छन् त्यस्ता मान्छेहरू भगवान् शङ्करका लागि प्रिय हुन्छन्। भगवान् वासुदेव र भगवान् शङ्करलाई 'उभयात्मा' अर्थात् परस्परका आत्मा भनिन्छ। तत्त्वतः एउटै परमतत्त्व सबै रूपमा अभिव्यक्त भएको हो, रूपभेद त कल्पित मात्र हो, त्यसैले भगवान् शङ्करलाई वासुदेवका भक्तहरू अत्यन्त प्रिय हुन्छन्।

स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्
विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम्।
अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं
पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये॥ २९॥

पदार्थ–

स्वधर्मनिष्ठः = आफ्नो वर्णाश्रम धर्मलाई सही किसिमले पालन गर्ने
पुमान् = व्यक्ति
शतजन्मभिः = सय जन्मपछि
विरिञ्चताम् = ब्रह्माको पदमा
एति = पुग्दछ
ततः परं = त्यसभन्दा पनि धेरै पुण्य भएपछि
हि = नै
माम् = म (शिव)लाई प्राप्त गर्दछ तर जो
भागवतः = भगवान् विष्णुको अनन्य भक्त छ त्यो
अथ = मृत्युपछि
अव्याकृतं = सम्पूर्ण प्रपञ्चबाट रहित
वैष्णवं = भगवान् विष्णुको
पदं = पदमा पुग्दछ
यथा = जसरी
अहं = म र
विबुधाः = अन्य देवताहरू
कलात्यये = आफ्नो अधिकारको समाप्तिसँगै लिङ्गशरीरको नाश भएपछि मात्र त्यहाँ पुग्दछौँ

वाक्यार्थ– आफ्नो वर्णाश्रम धर्मलाई सही किसिमले पालन गर्ने व्यक्ति सय जन्मपछि ब्रह्माको पद प्राप्त गर्दछ, त्यसभन्दा पनि धेरै पुण्य भएपछि म (शिव)लाई प्राप्त गर्दछ। तर जो भगवान् विष्णुको अनन्य भक्त छ त्यो चाहिँ मृत्यु हुँदासाथ सम्पूर्ण प्रपञ्चबाट रहित भगवान् विष्णुको पदमा पुग्दछ, म र अन्य देवताहरू आफ्नो अधिकारको समाप्तिसँगै लिङ्गशरीरको नाश भएपछि

मात्र त्यहाँ पुग्दछौँ।

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा।
न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित्॥ ३०॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**यूयं च** = तिमीहरू पनि	**कर्हिचित्** = कहिल्यै पनि
भगवान् = भगवान् विष्णु मेरा प्रिय हुनुहुन्छ	**प्रियाः स्थ** = मेरा प्रिय छौ (यस्तै)	**मत्** = मभन्दा
अथ = त्यसै गरी	**भागवतानां** = भगवान्का भक्तहरूका लागि पनि	**अन्यः** = अर्को
भागवताः = भगवान्का भक्त		**प्रेयान्** = प्रिय
		न अस्ति = हुँदैन

वाक्यार्थ– जसरी भगवान् विष्णु मेरा प्रिय हुनुहुन्छ त्यसै गरी भगवान्का भक्त तिमीहरू पनि मेरा पनि प्रिय छौ। यस्तै भगवान्का भक्तहरूका लागि कहिल्यै पनि मभन्दा अर्को प्रिय हुँदैन।

इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम्।
निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद् वदामि वः॥ ३१॥

पदार्थ–

वः = (अब म) तिमीहरूलाई	**निःश्रेयसकरं अपि** = कल्याणकारक पनि स्तोत्र	त्यसपछि (तिमीहरूले)
इदं = यो एउटा	**वदामि** = भन्दछु	**तत्** = त्यसलाई
परं पवित्रं = परम पवित्र	**श्रूयतां** = सुन	**विविक्तं** = शुद्धभावले
मङ्गलं = मङ्गलमय र		**जप्तव्यं च** = जप्नपर्दछ पनि

वाक्यार्थ– अब म तिमीहरूलाई एउटा परम पवित्र, मङ्गलमय र कल्याणकारक स्तोत्र भन्दछु, त्यो सुन र त्यसपछि त्यसलाई शुद्धभावले जप पनि।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह ताञ्छिवः।
बद्धाञ्जलीन् राजपुत्रान् नारायणपरो वचः॥ ३२॥

पदार्थ–

नारायणपरः = नारायणपरायण	**भगवान्** = भगवान्	**तान्** = ती
अनुक्रोशहृदयः = दयालु हृदय भएका	**शिवः** = शिवले	**राजपुत्रान्** = राजपुत्रहरूलाई
	बद्धाञ्जलीन् = हात जोडिरहेका	**इति** = यो

वचः = वचन (स्तोत्र)
आह = बताउनुभयो

वाक्यार्थ– नारायणपरायण दयालु हृदय भएका भगवान् शिवले हात जोडिरहेका ती राजपुत्रहरूलाई यो स्तोत्र बताउनुभयो।

श्रीरुद्र उवाच (श्रीरुद्रले भन्नुभयो)

जितं त आत्मविद्धुर्यस्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे।
भवता राधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः॥ ३३॥

पदार्थ–
ते = (हे भगवान्) हजुरको
जितं = उत्कर्ष
आत्मविद्धुर्यस्वस्तये = उच्चकोटिका आत्मज्ञानीको कल्याणका लागि हो
(त्यसबाट)
मे = मेरो
स्वस्तिः = कल्याण
अस्तु = होस्
भवता = हजुर
राधसा = परमानन्दरूपमा
राद्धं = रहनुहुन्छ
सर्वस्मै आत्मने = यस्ता सर्वात्मस्वरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! हजुरको उत्कर्ष उच्चकोटिका आत्मज्ञानीको कल्याणका लागि हो, त्यसबाट मेरो कल्याण होस्। परमानन्दरूपमा रहनुहुने सर्वात्मस्वरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

नमः पङ्कजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने।
वासुदेवाय शान्ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे॥ ३४॥

पदार्थ–
पङ्कजनाभाय = नाभिमा कमल (समस्त लोक) भएका
भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने = भूतसूक्ष्म (तन्मात्रा) र इन्द्रियका नियन्ता
शान्ताय = शान्त
कूटस्थाय = निर्विकार
स्वरोचिषे = स्वयंप्रकाश
वासुदेवाय = वासुदेव भगवान्लाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! जसको नाभिमा कमल (समस्त लोकको रूपमा) छ, जो भूतसूक्ष्म (तन्मात्रा) र इन्द्रियका नियन्ता हुनुहुन्छ, जो शान्त, निर्विकार र स्वयंप्रकाश हुनुहुन्छ त्यस्ता वासुदेव नाम भएका हजुरलाई नमस्कार छ।

सङ्कर्षणाय सूक्ष्माय दुरन्तायान्तकाय च।
नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायान्तरात्मने॥ ३५॥

पदार्थ–
सूक्ष्माय = अव्यक्त
दुरन्ताय = अनन्त
अन्तकाय = मुखाग्निद्वारा समस्त

लोकको प्रलय गर्ने
सङ्कर्षणाय = अहङ्कारका अधिष्ठाता सङ्कर्षणरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
विश्वप्रबोधाय = जगत्का मानिसलाई प्रकृष्ट ज्ञान प्रदान गर्ने
अन्तरात्मने = बुद्धिका अधिष्ठाता
प्रद्युम्नाय च = प्रद्युम्नरूप हजुरलाई पनि नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जो अव्यक्त हुनुहुन्छ, जो अनन्त हुनुहुन्छ, जसले मुखाग्निद्वारा समस्त लोकको अन्त गर्नुहुन्छ त्यस्ता अहङ्कारका अधिष्ठाता देवता सङ्कर्षणरूप हजुरलाई नमस्कार छ। जगत्का मानिसलाई प्रकृष्ट ज्ञान जसबाट हुन्छ त्यस्ता बुद्धिका अधिष्ठाता देवता प्रद्युम्नरूप हजुरलाई पनि नमस्कार छ।

नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने।
नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने॥ ३६॥

पदार्थ–
हृषीकेशेन्द्रियात्मने = इन्द्रियका स्वामी र मनका अधिष्ठाता
अनिरुद्धाय = अनिरुद्धरूप हजुरलाई
नमः नमः = बारम्बार नमस्कार छ
निभृतात्मने = वृद्धि र क्षय नहुने
पूर्णाय = पूर्ण
परमहंसाय = आफ्नो तेजले जगत्लाई व्याप्त गर्ने परम सूर्यरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– इन्द्रियका स्वामी र मनका अधिष्ठाता देवता अनिरुद्धरूप हजुरलाई बारम्बार नमस्कार छ। वृद्धि र क्षय नहुने भएकाले पूर्ण र आफ्नो तेजले जगत्लाई व्याप्त गर्ने परम सूर्यरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः।
नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तन्तवे॥ ३७॥

पदार्थ–
स्वर्गापवर्गद्वाराय = (कर्मको फल) स्वर्ग र (ज्ञानको फल) मोक्ष प्रदान गर्ने
नित्यं = सधैँ
शुचिषदे = पवित्र अन्तःकरणमा रहनुहुने हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
हिरण्यवीर्याय = सुवर्णरूप वीर्यले युक्त
चातुर्होत्राय = चातुर्होत्र कर्मको साधन र
तन्तवे = त्यसको विस्तार गर्ने अग्निरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– स्वर्ग र मोक्ष प्रदान गर्ने, सधैँ भक्तहरूको पवित्र अन्तःकरणमा रहनुहुने हजुरलाई नमस्कार छ। सुवर्णरूप वीर्यले युक्त चातुर्होत्र कर्मको साधन र त्यसको विस्तार गर्ने अग्निरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

नम ऊर्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे।

तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥ ३८ ॥

पदार्थ–

ऊर्जे = पितृहरूका पोषक
इषे = देवताहरूका पोषक
यज्ञरेतसे = सोमरूप तथा
त्रय्याः पतये = ऋग्, यजु र साम तीन वेदका अधिष्ठाता हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
जीवानां = सम्पूर्ण प्राणीलाई
तृप्तिदाय = तृप्ति दिने
सर्वरसात्मने च = सर्वरस (जल)रूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– पितृ र देवताहरूका पोषक सोमरूप तथा ऋग्, यजु र साम तीन वेदका अधिष्ठाता हजुरलाई नमस्कार छ। सम्पूर्ण प्राणीलाई तृप्ति दिने सर्वरस वा जलरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ।

नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च ॥ ३९ ॥

पदार्थ–

सर्वसत्त्वात्मदेहाय = सम्पूर्ण प्राणीहरूको व्यष्टि देहरूप
स्थवीयसे = अति स्थूल विराट्‌रूप
विशेषाय च = विशेष पृथिवीरूप हुनुभएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
त्रैलोक्यपालाय = तीनै लोकको रक्षा गर्ने
सहओजोबलाय = इन्द्रिय, मन र शरीरको शक्तिका कारण भएका वायु (प्राण)रूप (हजुरलाई नमस्कार छ)

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूको व्यष्टि देहरूप, अति स्थूल विराट्‌रूप र विशेष पृथिवीरूप हुनुभएका हजुरलाई नमस्कार छ। तीनै लोकको रक्षा गर्ने इन्द्रिय, मन र शरीरको शक्तिका कारण भएका वायु (प्राण)रूप हजुरलाई नमस्कार छ।

अर्थलिङ्गाय नभसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने ।

नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ॥ ४० ॥

पदार्थ–

अर्थलिङ्गाय = आफ्नो गुण शब्दद्वारा समस्त पदार्थको ज्ञान गराउने एवं
अन्तर्बहिरात्मने = बाहिर र भित्रको भेद गराउने
नभसे = आकाशरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
पुण्याय = परमपुण्यबाट प्राप्त हुने
भूरिवर्चसे = परम तेजोमय
अमुष्मै लोकाय = स्वर्ग, वैकुण्ठ आदि लोकका रूपमा रहनुभएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– आफ्नो गुण शब्दद्वारा समस्त पदार्थको ज्ञान गराउने एवं बाहिर र भित्रको भेद गराउने आकाशरूप हजुरलाई नमस्कार छ। परमपुण्यबाट प्राप्त हुने परम तेजोमय स्वर्ग, वैकुण्ठ

आदि लोकका रूपमा रहनुभएका हजुरलाई नमस्कार छ।

प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे।

नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च॥ ४१॥

पदार्थ–

पितृदेवाय = पितृ र देवलोक प्राप्त गराउने (क्रमशः)
प्रवृत्ताय निवृत्ताय = प्रवृत्ति र निवृत्ति
कर्मणे = कर्मरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
अधर्मविपाकाय = अधर्मको फलस्वरूप
दुःखदाय = दुःखदायक
मृत्यवे च = मृत्युरूप (हजुरलाई पनि नमस्कार छ)

वाक्यार्थ– पितृ र देवलोक प्राप्त गराउने क्रमशः प्रवृत्ति र निवृत्ति कर्मरूप हजुरलाई नमस्कार छ। अधर्मको फलस्वरूप दुःखदायक मृत्युरूप हजुरलाई पनि नमस्कार छ।

नमस्त आशिषामीश मनवे कारणात्मने।

नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे॥

पुरुषाय पुराणाय साङ्ख्ययोगेश्वराय च॥ ४२॥

पदार्थ–

ईश = हे भगवान्
पुराणाय पुरुषाय = पुराणपुरुष तथा
साङ्ख्ययोगेश्वराय = साङ्ख्य र योगका अधीश्वर
कृष्णाय = भगवान् श्रीकृष्णरूप
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
आशिषाम् = सम्पूर्ण कामनापूर्तिको
कारणात्मने = कारण भएका
मनवे = साक्षात् मन्त्ररूप
अकुण्ठमेधसे = ज्ञानशक्ति कहिल्यै पनि कुण्ठित नहुने
बृहते धर्माय च = महान् धर्मरूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! पुराणपुरुष तथा साङ्ख्य र योगका अधीश्वर भगवान् श्रीकृष्णरूप हजुरलाई नमस्कार छ। सम्पूर्ण कामनापूर्तिको कारण भएका साक्षात् मन्त्ररूप र जसको ज्ञानशक्ति कहिल्यै पनि कुण्ठित हुँदैन त्यस्ता महान् धर्मरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहङ्कृतात्मने।

चेतआकूतिरूपाय नमो वाचो विभूतये॥ ४३॥

पदार्थ–

शक्तित्रयसमेताय = कर्ता, करण र कर्म तीन शक्तिका आश्रय
अहङ्कृतात्मने = अहङ्कारका अधिष्ठाता
मीढुषे = रुद्ररूप हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाचः = परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी चार किसिमका वाणीको
विभूतये = उत्पत्तिस्रोत तथा
चेतआकूतिरूपाय = ज्ञान र क्रियारूप (हजुरलाई नमस्कार छ)

वाक्यार्थ– कर्ता, करण र कर्म तीन शक्तिका आश्रय र अहङ्कारका अधिष्ठाता रुद्ररूप हजुरलाई नमस्कार छ। परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी चार किसिमका वाणीको उत्पत्तिस्रोत तथा ज्ञान र क्रियारूप हजुरलाई नमस्कार छ।

दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितम् ।
रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनम् ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

दिदृक्षूणां = (हजुरको) दर्शन गर्न चाहने
नः = हामीहरूलाई
भागवतार्चितम् = भक्तजनद्वारा पूजित
स्वानां = आफन्तजनको
प्रियतमं = अत्यन्त प्रिय
सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनम् = आफ्नो गुणले समस्त इन्द्रियलाई तृप्त गर्ने
रूपं = रूपको
दर्शनं = दर्शन
देहि = दिनुहोस्

वाक्यार्थ– हजुरको दर्शन गर्न चाहने हामीहरूलाई जुन भक्तजनद्वारा पूजित छ, जो आफन्तजनको अत्यन्त प्रिय छ, जो आफ्नो गुणले भक्तहरूका समस्त इन्द्रियलाई तृप्त गर्दछ त्यस्तो रूपको दर्शन दिनुहोस्।

स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौन्दर्यसङ्ग्रहम् ।
चार्वायतचतुर्बाहुं सुजातरुचिराननम् ॥ ४५ ॥
पद्मकोशपलाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ।
सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं = (हजुरको रूप) वर्षाकालीन मेघसमान स्निग्ध, श्याम वर्णको र
सर्वसौन्दर्यसङ्ग्रहम् = सम्पूर्ण सौन्दर्यको सारसङ्ग्रहका रूपमा रहेको छ
चार्वायतचतुर्बाहुं = सुन्दर विशाल चार हात
सुजातरुचिराननम् = अत्यन्त सुन्दर मुखारविन्द
पद्मकोशपलाशाक्षं = कमलकोशका पत्रजस्ता आँखा
सुन्दरभ्रु = सुन्दर आँखीभौं
सुनासिकम् = राम्रो नाक
सुद्विजं = राम्रा दाँत
सुकपोलास्यं = सुन्दर गाला भएको मुखमण्डल र
समकर्णविभूषणम् = समान

कानले विभूषित भएको हजुरको रूप छ

वाक्यार्थ– हजुरको रूप वर्षाकालीन मेघसमान स्निग्ध, श्याम वर्णको र सम्पूर्ण सौन्दर्यको सारसङ्ग्रहका रूपमा रहेको छ। यस्तै सुन्दर विशाल चार हात, अत्यन्त सुन्दर मुखारविन्द, कमलकोशका पत्रजस्ता आँखा, सुन्दर आँखीभौँ, राम्रो नाक, राम्रा दाँत, सुन्दर गाला भएको मुख र समान कानले विभूषित भएको हजुरको रूप छ।

प्रीतिप्रहसितापाङ्गमलकैरुपशोभितम् ।

लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलम् ॥ ४७ ॥

स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ।

शङ्खचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

प्रीतिप्रहसितापाङ्गम् = (हजुरको रूप) प्रेमपूर्ण हाँसो र कर्के हेराइ भएका आँखाले युक्त
अलकैः = घुम्रिएका काला केशद्वारा
उपशोभितम् = सुशोभित
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं = कमलको केसरजस्तै पहेँलो वस्त्र र
मृष्टकुण्डलम् = उज्ज्वल कुण्डल
स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुर-मेखलम् = चमचमाइरहेका मुकुट, बाला, हार, पाउजु र मेखलाले युक्त
शङ्खचक्रगदापद्ममाला-मण्युत्तमर्द्धिमत् = शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म, वनमाला र कौस्तुभ मणिले गर्दा अत्यन्त सुन्दर छ

वाक्यार्थ– हजुरको रूप प्रेमपूर्ण हाँसो र कर्के हेराइ भएका आँखाले युक्त छ, घुम्रिएका काला केशद्वारा सुशोभित छ, कमलको केसरजस्तै पहेँलो वस्त्र, उज्ज्वल कुण्डल, चमचमाइरहेका मुकुट, बाला, हार, पाउजु र मेखलाले युक्त छ र शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म, वनमाला र कौस्तुभ मणिले गर्दा अत्यन्त सुन्दर छ।

सिंहस्कन्धत्विषो बिभ्रत् सौभगग्रीवकौस्तुभम् ।

श्रियानपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ ४९ ॥

पदार्थ–

सिंहस्कन्धत्विषः = (भगवान्‌को रूप) सिंहका समान ठुला काँध, (तिनमा परेको हार, कुण्डल आदिको) प्रकाशलाई
बिभ्रत् = धारण गर्ने
सौभगग्रीवकौस्तुभम् = कौस्तुभ मणिको कान्तिले सुन्दर बनेको घाँटी भएको
अनपायिन्या श्रिया = (श्रीवत्स चिह्नको रूपमा) नित्य निवास गर्ने भगवती लक्ष्मीद्वारा
क्षिप्तनिकषाश्मोरसा = कसौटी (सुन परीक्षण गर्न योग्य ढुङ्गा)को शोभालाई तिरस्कृत गर्ने छातीले

उल्लसत् = सुशोभित भएको छ

वाक्यार्थ– भगवान्का काँध सिंहका समान ठुला छन्। ती काँध हार, कुण्डल आदिको प्रकाशले युक्त छन्। उहाँको घाँटी कौस्तुभ मणिको कान्तिले सुन्दर बनेको छ र उहाँको छाती कसौटी (सुन परीक्षण गर्न योग्य ढुङ्गा)को शोभालाई तिरस्कृत गर्ने र श्रीवत्स चिह्नको रूपमा नित्य निवास गर्ने भगवती लक्ष्मीद्वारा सुशोभित भएको छ।

पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम्।

प्रतिसङ्क्रामयद् विश्वं नाभ्यावर्तगभीरया॥ ५०॥

पदार्थ–

पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम् = श्वास लिँदा र छोड्दा हल्लिएका पेटका रेखाले गर्दा अत्यन्त सुन्दर पिपलको पातजस्तै (तल सानो र माथि फुकेको) पेट र **आवर्तगभीरया** = गहिरो भुँवरी जस्तो घुमेको **नाभ्या** = नाभि **विश्वं** = (आफूबाट उत्पन्न भएको) जगत्लाई (आफूमा नै) **प्रतिसङ्क्रामयत्** = लीन गराइरहेको जस्तो देखिन्छ

वाक्यार्थ– श्वास लिँदा र छोड्दा हल्लिएका पेटका रेखाले गर्दा अत्यन्त सुन्दर पिपलको पातजस्तै तल सानो र माथि फुकेको पेट र गहिरो भुँवरीजस्तो घुमेको नाभि आफूबाट उत्पन्न भएको जगत्लाई आफूमा नै लीन गराइरहेको जस्तो देखिन्छ।

श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम्।

समचार्वङ्घ्रिजङ्घोरुनिम्नजानुसुदर्शनम्॥ ५१॥

पदार्थ–

श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् = श्याम वर्णको कम्मरमा शोभायमान पीताम्बर र सुवर्णमेखला **समचार्वङ्घ्रिजङ्घोरुनिम्नजानुसुदर्शनम्** = समान र सुन्दर चरण, पिँडौला, जाँघ र घुँडाले सधैँ हेरिरहूँ (जस्तो लाग्ने हजुरको रूप छ)

वाक्यार्थ– श्याम वर्णको कम्मरमा शोभायमान, पीताम्बर र सुवर्णमेखला, समान र सुन्दर चरण, पिँडौला, जाँघ र घुँडाले सधैँ हेरिरहूँ जस्तो लाग्ने हजुरको रूप छ।

पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा

नखद्युभिर्नोऽन्तरघं विधुन्वता।

प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं
पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

गुरो = हे जगद्गुरु (हजुर)
तमोजुषाम् = अज्ञानीहरूलाई
मार्गगुरुः = आफ्नो स्वरूपप्राप्तिको मार्ग बताउने गुरु हुनुहुन्छ
शरत्पद्मपलाशरोचिषा = शरद् ऋतुको कमलको जस्तो कान्ति भएका
नखद्युभिः = आफ्ना नङ्को प्रकाशले
नः = हाम्रो
अन्तः अघं = अन्तःकरणमा रहेको पापलाई
विधुन्वता = हटाउने
पदा = चरणद्वारा
अपास्तसाध्वसं = संसारको भय नाश गराउने
स्वीयम् = आफ्नो
पदं = स्वरूपको
प्रदर्शय = दर्शन दिनुहोस्

वाक्यार्थ– हे जगद्गुरु ! हजुर अज्ञानीहरूलाई आफ्नो स्वरूपप्राप्तिको मार्ग बताउने गुरु हुनुहुन्छ। यस्तै हजुर शरद् ऋतुको कमलको जस्तो कान्ति भएका आफ्ना चरणारविन्दका नङ्को प्रकाशले हाम्रो अन्तःकरणमा रहेको पाप हटाउनुहुन्छ र संसारको भय नाश गराउनुहुन्छ। यसर्थ हजुर हामीलाई आफ्नो स्वरूपको दर्शन दिनुहोस्।

एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ।
यद् भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

आत्मशुद्धिम् = चित्तशुद्धि
अभीप्सताम् = चाहने व्यक्तिले
एतत् = (हजुरको) यस
रूपम् = रूपको
अनुध्येयम् = चिन्तन गर्नुपर्छ
यत् = जुन स्वरूपको चिन्तनरूप
भक्तियोगः = भक्तियोगले नै
स्वधर्मम् = आफ्नो धर्मको
अनुतिष्ठताम् = पालन गर्ने व्यक्तिलाई
अभयदः = अभय प्रदान गर्दछ

वाक्यार्थ– चित्तशुद्धि चाहने व्यक्तिले हजुरको यस रूपको चिन्तन गर्नुपर्छ किनभने यस स्वरूपको चिन्तनरूप भक्तियोगले नै आफ्नो धर्मको पालन गर्ने व्यक्तिलाई अभय प्रदान गर्दछ।

भवान् भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।
स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविद्गतिः ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

भवान् = हजुर
स्वाराज्यस्य अपि = स्वर्गका राजा इन्द्रद्वारा पनि
अभिमतः = खोजी गरिनुहुन्छ
आत्मविद्गतिः = आत्मज्ञानी-हरूको गति पनि हजुर नै

हुनुहन्छ
सर्वदेहिनाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि
दुर्लभः = दुर्लभ हजुर
एकान्तेन = अन्य विषयको आसक्तिको परित्याग गर्ने
भक्तिमता = भक्तद्वारा मात्र
लभ्यः = पाउन सकिने हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हजुर स्वर्गका राजा इन्द्रद्वारा पनि खोजी गरिनुहुन्छ, आत्मज्ञानीहरूको गति पनि हजुर नै हुनुहन्छ। सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि दुर्लभ हजुर अन्य विषयको आसक्तिको परित्याग गर्ने भक्तद्वारा मात्र पाउन सकिने हुनुहुन्छ।

तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया।
एकान्तभक्त्या को वाञ्छेत् पादमूलं विना बहिः॥ ५५॥

पदार्थ–

सताम् अपि = सत्पुरुषहरूका लागि पनि
दुरापया = दुर्लभ
एकान्तभक्त्या = अनन्य भक्तिद्वारा
दुराराध्यम् = प्रसन्न पार्न कठिन
तं = ती भगवान्लाई
आराध्य = प्रसन्न पारेपछि
कः = कसले
पादमूलं विना = (उहाँको) चरणतल बाहेक
बहिः = बाहिरी विषयसुख
वाञ्छेत् = चाहला

वाक्यार्थ– सत्पुरुषहरूका लागि पनि प्रसन्न पार्न कठिन भगवान्लाई दुर्लभ अनन्य भक्तिद्वारा प्रसन्न पारेपछि कसले उहाँका चरणतलबाहेक बाहिरी विषयसुख चाहला ?

यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते।
विश्वं विध्वंसयन् वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा॥ ५६॥

पदार्थ–

कृतान्तः = जुन काल
वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा = आफ्नो अदम्य पराक्रम र उत्साहद्वारा फर्फराइरहेको आँखीभौँले मात्र
विश्वं = सम्पूर्ण विश्वलाई
विध्वंसयन् = संहार गर्दछ (त्यही कालले)
यत्र = हजुरको चरणतलको
अरणं = शरणमा
निर्विष्टम् = पुगेका व्यक्तिलाई
न अभिमन्यते = यो मेरो वशमा छ भन्ने कुरामा अभिमान गर्दैन (अर्थात् त्यस्ता व्यक्तिमा आफ्नो अधिकार नभएको ठान्दछ)

वाक्यार्थ– जुन काल आफ्नो अदम्य पराक्रम र उत्साहद्वारा फर्फराइरहेको आँखीभौँले मात्र सम्पूर्ण विश्वलाई संहार गर्दछ त्यही कालले हजुरको चरणतलको शरणमा पुगेका व्यक्तिलाई यो मेरो वशमा छ भन्ने कुरामा अभिमान गर्दैन अर्थात् त्यस्ता व्यक्तिमा आफ्नो अधिकार नभएको ठान्दछ।

क्षणार्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम्।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः॥ ५७॥

पदार्थ–

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य = भगवान्का प्रेमी भक्तसितको सङ्गतको	**न स्वर्गं** = न स्वर्ग र	**आशिषः** = तुच्छ भोगको त
क्षणार्धेन अपि = आधी क्षणसँग पनि	**न अपुनर्भवम्** = न त मोक्षलाई	**किम् उत** = के कुरा
	तुलये = तुलना गर्न सक्छु भने	
	मर्त्यानां = मर्त्यलोकको	

वाक्यार्थ– भगवान्का प्रेमी भक्तसितका सङ्गतको आधी क्षणसँग स्वर्ग र मोक्षको त तुलना गर्न सकिँदैन भने मर्त्यलोकका तुच्छ भोगको त के कुरा ?

अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयो-

रन्तर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम्।

भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां

स्यात् सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव॥ ५८॥

पदार्थ–

अथ = यस्तै	क्रमशः मानसिक र शारीरिक पाप हटाएका र	**स्यात्** = होस्
अनघाङ्घ्रेः = भक्तको पाप नाश गर्ने चरणकमल भएका	**भूतेषु** = प्राणीहरूमा	**नः** = हामीहरूका लागि
तव = हजुरको	**अनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां** = दया, रागद्वेषरहितता, सरलता आदि गुणले युक्त भएका भक्तजनहरूको	**तव** = हजुरको
कीर्तितीर्थयोः = यश र तीर्थ (गङ्गा)मा	**सङ्गमः** = सङ्गत	**एषः** = यही
अन्तर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम् = आन्तरिक र बाह्य स्नानद्वारा		**अनुग्रहः** = कृपा नै अत्यन्त ठुलो हुनेछ

वाक्यार्थ– यसर्थ हामी के चाहन्छौँ भने चरणकमलद्वारा भक्तको पाप नाश गर्ने हजुरको यश र तीर्थ (गङ्गा)मा आन्तरिक र बाह्य रूपमा स्नान गरेर जसले क्रमशः मानसिक र शारीरिक पाप हटाएका छन् अनि जो प्राणीमा दया, रागद्वेषरहितता र सरलतापूर्ण भाव राख्दछन् यस्ता भक्तजनहरूको सङ्गत होस्। हामीहरूका लागि हजुरको यही कृपा नै अत्यन्त ठुलो हुनेछ।

न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं

तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ।

यद् भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा

मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥ ५९ ॥

पदार्थ–

यस्य = जुन भक्तको
चित्तं = मन
यत् = जुन वेला
भक्तियोगानुगृहीतम् = भक्तियोगले अनुगृहीत र
विशुद्धम् = विशुद्ध भएर
न बहिरर्थविभ्रमं = न बाह्य विषयमा घुम्दछ र
तमोगुहायां च = न त अज्ञानगुफारूप प्रकृतिमा नै
आविशत् = लीन हुन्छ
तत्र = त्यस वेला
मुनिः = त्यस मननशील भक्तले
ननु = निश्चय नै
अञ्जसा = सजिलै
ते = हजुरको
गतिम् विचष्टे = स्वरूपको दर्शन गर्दछ

वाक्यार्थ– जुन भक्तको मन जतिखेर भक्तियोगले अनुगृहीत र विशुद्ध भएर न बाह्य विषयमा घुम्दछ र न त अज्ञानगुफारूप प्रकृतिमा नै लीन हुन्छ त्यस वेला त्यस मननशील भक्तले सजिलै हजुरको स्वरूपको दर्शन गर्दछ।

यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ।

तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥ ६० ॥

पदार्थ–

यत्र = जसमा
इदं विश्वं = यो सम्पूर्ण विश्व
व्यज्यते = देखिन्छ र
यत् = जो स्वयं
विश्वस्मिन् = समग्र विश्वमा
अवभाति = प्रकाशित भइरहेको छ
तत् = त्यो
आकाशम् = आकाश
इव = जस्तै
विस्तृतम् = फराकिलो र
परं ज्योतिः = परम प्रकाशमय
ब्रह्म = ब्रह्मतत्त्व
त्वं = हजुर नै हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जसमा यो सम्पूर्ण विश्व देखिन्छ र जो स्वयं समग्र विश्वमा प्रकाशित भइरहेको छ त्यो आकाशजस्तै फराकिलो र परम प्रकाशमय ब्रह्मतत्त्व हजुर नै हुनुहुन्छ।

यो माययेदं पुरुरूपयासृजद्

बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः ।

यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया

तमात्मतन्त्रं भगवन् प्रतीमहि ॥ ६१ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्
अविक्रियः = अविकारी भएर पनि
यः = जो हजुरले
आत्मदुःस्थया = आफू (भगवान्)मा रहन नसक्ने तर
पुरुरूपया = अनेक प्रकारका रूप धारण गर्ने
मायया = मायाद्वारा
सत् इव = सत्य नभए तापनि सत्य जस्तै देखिने
इदं = यस जगत्को
असृजत् = रचना गर्नुभयो
बिभर्ति = पालन गर्नुहुन्छ र
भूयः = फेरि
क्षपयति = नाश गर्नुहुन्छ
यत् = जुन मायाबाट
भेदबुद्धिः = (अरूलाई) भेदबुद्धि हुन्छ (तर हजुरलाई कुनै किसिमको प्रभाव पर्दैन)
तम् = त्यस्ता
आत्मतन्त्रं = परम स्वतन्त्र हजुरलाई
प्रतीमहि = (हामी) जान्दछौँ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! अविकारी भएर पनि जो हजुरले आफू (भगवान्)मा रहन नसक्ने तर अनेक प्रकारका रूप धारण गर्ने सत्य नभए तापनि मायाद्वारा सत्य जस्तै देखिने यस जगत्को रचना गर्नुभयो, पालन गर्नुहुन्छ र फेरि नाश गर्नुहुन्छ। जुन मायाबाट अरूलाई भेदबुद्धि हुन्छ तर हजुरलाई कुनै किसिमको प्रभाव पर्दैन त्यस्ता परम स्वतन्त्र हजुरलाई हामी जान्दछौँ।

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः
श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये।
भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं
वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः॥ ६२॥

पदार्थ–

योगिनः = योगीहरू
सिद्धये = सिद्धि प्राप्त गर्नको लागि
क्रियाकलापैः = अनेक प्रकारका कर्मद्वारा
श्रद्धान्विताः = श्रद्धापूर्वक
भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं = पञ्चभूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणको प्रेरकका रूपमा जानिने
इदम् एव = (हजुरको) यही सगुण रूपको
साधु = राम्रोसँग
यजन्ति = पूजा गर्दछन्
ते एव = ती योगीहरू नै
वेदे च = वेद र
तन्त्रे च = तन्त्रमा पनि
कोविदाः = पारङ्गत मानिन्छन् (न कि केवल ज्ञानमा मात्र प्रवृत्त भएकाहरू)

वाक्यार्थ– योगीहरू सिद्धि प्राप्त गर्नको लागि अनेक प्रकारका कर्मद्वारा श्रद्धापूर्वक पञ्चभूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणको प्रेरकका रूपमा जानिने हजुरको यही सगुण रूपको राम्रोसँग पूजा गर्दछन्। ती योगीहरू नै वेद र तन्त्रमा पारङ्गत मानिन्छन्, केवल ज्ञानमा मात्र प्रवृत्त भएकाहरू चाहिँ शास्त्रमर्मज्ञ होइनन्।

त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्ति-
स्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्यते ।
महानहं खं मरुदग्निवार्धराः
सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ ६३ ॥

पदार्थ–

त्वम् = हजुर
एकः = अद्वितीय
आद्यः पुरुषः = आदिपुरुष हुनुहुन्छ
सुप्तशक्तिः = सृष्टिपूर्व आफ्नी मायाशक्तिलाई निष्क्रिय राख्नुहुन्छ र
तया = पछि त्यही शक्तिबाट
रजःसत्त्वतमः = सत्त्व, रज र तमोगुणको
विभिद्यते = भेद देखिन्छ
यतः = यी तीन गुणबाट
महान् = महत्तत्त्व
अहं = अहङ्कार
खं = आकाश
मरुदग्निवार्धराः = वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी
सुरर्षयः = ऋषि र
भूतगणाः = समस्त प्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्
इदं = यसरी यो सम्पूर्ण जगत् (हजुरले नै सृष्टि गर्नुहुन्छ)

वाक्यार्थ– हजुर अद्वितीय आदिपुरुष हुनुहुन्छ। सृष्टि हुनुभन्दा पहिले आफ्नी मायाशक्तिलाई निष्क्रिय राख्नुहुन्छ र पछि त्यही शक्तिबाट सत्त्व, रज र तमोगुणको भेद देखिन्छ। यी तीन गुणबाट महत्तत्त्व, अहङ्कार, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, ऋषि र समस्त प्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्। यसरी यो सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि हजुरले नै गर्नुहुन्छ।

सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्ट-
श्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन ।
अथो विदुस्तं पुरुषं सन्तमन्त-
र्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः ॥ ६४ ॥

पदार्थ–

स्वशक्त्या = आफ्नो मायाशक्तिबाट
सृष्टं = रचिएको
इदम् = यो
चतुर्विधं = जरायुज, अण्डज, स्वेदज र उद्भिज्ज गरी चार प्रकारको
पुरम् = शरीरमा
आत्मांशकेन = आफ्नो अंशको रूपमा
अनुप्रविष्टः = प्रवेश गर्नुहुन्छ
अथो = यसर्थ
अन्तः = शरीरभित्र
सन्तम् = रहेको
तं = (भगवान्को) त्यस अंशलाई

पुरुषं = जीवात्मा
विदुः = भन्दछन्
यः = जुन जीवात्माले
सारघं = मौरीले आफूले बनाएको
मधु = मह आफैँ भोग गरेजस्तै
हृषीकैः = इन्द्रियहरूद्वारा
भुङ्क्ते = (आफूबाट सृजना गरिएको विषयको) भोग गर्दछ

वाक्यार्थ– आफ्नो मायाशक्तिबाट रचिएको यो जरायुज, अण्डज, स्वेदज र उद्भिज्ज गरी चार प्रकारको शरीरमा आफ्नो अंशको रूपमा हजुर प्रवेश गर्नुहुन्छ। यसर्थ शरीरभित्र रहेको भगवान्को त्यस अंशलाई जीवात्मा भन्दछन्। जुन जीवात्माले मौरीले आफूले बनाएको मह आफैँ भोग गरेजस्तै इन्द्रियहरूद्वारा आफूबाट सृजना गरिएको विषयको भोग गर्दछ।

स एष लोकानतिचण्डवेगो
विकर्षसि त्वं खलु कालयानः।
भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो
घनावलीर्वायुरिवाविषह्यः॥ ६५॥

पदार्थ–
त्वं = (हे भगवान्) हजुर
अनुमेयतत्त्वः = अनुमानबाट मात्र जानिने हुनुहुन्छ
सः एषः = (प्रलयकाल उपस्थित हुँदा) कालको स्वरूप लिने हजुरले नै
अविषह्यः = आफ्नो असह्य र
अतिचण्डवेगः = प्रचण्ड वेगबाट
वायुः = वायुले
घनावलीः = मेघमालालाई
इव = जस्तै
भूतैः = अन्य भूतद्वारा
भूतानि = पृथ्वी आदि भूतलाई
कालयानः = विचलित गराएर
लोकान् = लोकहरूलाई
खलु = निश्चय नै
विकर्षसि = संहार गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! हजुर अनुमानबाट मात्र जानिने हुनुहुन्छ। प्रलयकाल उपस्थित हुँदा कालको स्वरूप लिने हजुरले नै आफ्नो असह्य र प्रचण्ड वेगबाट वायुले मेघमालालाई जस्तै पृथ्वी आदि भूतलाई अन्य भूतद्वारा विचलित गराएर लोकहरूलाई संहार गर्नुहुन्छ।

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया
प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम्।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे
क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः॥ ६६॥

पदार्थ–
त्वम् = (हे भगवान्) हजुर
इतिकृत्यचिन्तया = 'यो काम गर्नुछ, ऊ काम गर्नुछ' जस्ता

कामको चिन्ताले	प्राप्तिमा मात्र लागिरहने (जीवलाई)	**अहिः** = सर्पले
उच्चैः = अत्यन्त	**अन्तकः** = कालको रूप लिएर	**आखुम् इव** = मूसालाई जस्तै
प्रमत्तम् = असावधान बनेको र	**क्षुल्लेलिहानः** = भोकले जिभ्रो लपलपाइरहेको	**सहसा** = तत्काल
प्रवृद्धलोभं = लोभ बढेकाले		**अभिपद्यसे** = आक्रमण गर्नुहुन्छ
विषयेषु लालसम् = विषयको		

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर 'यो काम गर्नुछ, ऊ काम गर्नुछ' जस्ता कामको चिन्ताले अत्यन्त असावधान बनेको र लोभ बढेकाले विषयको प्राप्तिमा मात्र लागिरहने जीवलाई कालको रूप लिएर भोकले जिभ्रो लपलपाइरहेको सर्पले मूसालाई जस्तै तत्काल आक्रमण गर्नुहुन्छ।

कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो
यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः।
विशङ्कयास्मद्गुरुरर्चति स्म यद्
विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥

पदार्थ–

ते = हजुरको	**विजहाति** = छोड्दछ	**यः** = जो ब्रह्माजीले पनि
अवमानव्ययमानकेतनः = अपमान गर्नाले शरीर (आयु) नष्ट भइरहेको सम्झने	**विशङ्कया** = कालको विनाशको शङ्काले	**उपपत्तिं विना** = कुनै विचार नगरीकन (केवल श्रद्धाले मात्र)
कः पण्डितः = कुन पण्डितले	**यत्** = जुन चरणलाई	**अर्चति स्म** = पूजा गर्नुहुन्थ्यो
त्वत्पदाब्जं = हजुरको चरणकमलको चिन्तनलाई	**अस्मद्गुरुः** = हामी सबै रुद्र आदिका पितामहका रूपमा पूज्य	**चतुर्दश** = चौध
		मनवः = मनुले (पनि यसै गरी पूजा गर्नुहुन्थ्यो)

वाक्यार्थ– हजुरको अपमान गर्नाले व्यर्थै शरीर (आयु) नष्ट भइरहेको सम्झने कुन पण्डितले हजुरको चरणकमलको चिन्तनलाई छोड्दछ ? कालको विनाशको शङ्काले जुन चरणलाई हामी सबै रुद्र आदिका पितामहका रूपमा पूज्य ब्रह्माजीले पनि कुनै विचार नगरीकन अर्थात् केवल श्रद्धाले मात्र पूजा गर्नुहुन्थ्यो र चौध मनुले पनि यसै गरी पूजा गर्नुहुन्थ्यो।

अथ त्वमसि नो ब्रह्मन् परमात्मन् विपश्चिताम्।
विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ॥ ६८ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे भगवान्	**परमात्मन्** = हे परमात्मा	**अथ** = यसप्रकार

विश्वं = सम्पूर्ण जगत्
रुद्रभयध्वस्तम् = रुद्ररूप कालको भयले व्याकुल छ
विपश्चिताम् = यस कुरालाई जान्ने
नः = हामीहरूका लागि
अकुतश्चिद्भया गतिः = सर्वथा भयशून्य आश्रय
त्वम् = हजुर नै
असि = हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे भगवान् ! हे परमात्मा ! यसप्रकार सम्पूर्ण जगत् रुद्ररूप कालको भयले व्याकुल छ, यस कुरालाई जान्ने हामीहरूका लागि सर्वथा भयशून्य आश्रय हजुर नै हुनुहुन्छ।

विवरण— श्लोक ३३ देखि ६८ सम्ममा रहेको स्तुति भगवान् शङ्करले सर्वात्मा भगवान् वासुदेवलाई प्रसन्न गराउनका लागि प्रचेताहरूलाई सिकाउनुभएको हो। भगवान् स्वयंप्रकाश हुनुहुन्छ। स्वर्ग र मोक्ष दुबैको कारण उहाँ यज्ञस्वरूप हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई तृप्त गर्ने जल र समस्त देवताहरूलाई तृप्त गर्ने अमृतको जीवनतत्त्व भगवान् नै हुनुहुन्छ। यहाँ भगवान्लाई अधर्म र त्यसको फलको रूपमा पनि स्तुति गरिएको छ। पाप, दुर्वृत्ति र दुःख आदि पनि भगवान्बाटै उत्पन्न भएका हुन्। भगवान्बाहेक अन्य कोही छैन जो पापको उत्पत्तिस्थान होस्। भगवान्को पिठ्युँबाट पाप उत्पन्न भएकाले त्यसलाई पनि सिद्ध हुन ईश्वरकै सत्ता चाहिन्छ। ब्रह्मतत्त्व पाप र पुण्य दुबैदेखि टाढा र दुबैको उत्पत्तिस्थान पनि हो। **भीरपि यद्बिभेति** अर्थात् जुन कालदेखि सबै प्राणीहरू डराइरहन्छन् त्यो काल पनि भगवान्देखि डराइरहन्छ। परमात्माकै डरले मृत्यु आफ्नो कर्तव्यमा निरन्तर लागिरहन्छ। भगवत्तत्त्वलाई प्राप्त गर्न उहाँको भक्ति प्रमुख साधन हो। भगवान्को भक्ति गर्ने मनुष्यको चित्त स्वभावतः नै बाह्य विषयमा जाँदैन र ऊ अज्ञानमय संसारलाई छोडी ज्ञानस्वरूप भगवत्तत्त्वलाई प्राप्त गर्दछ। भगवान्द्वारा नै **रजःसत्त्वतमो विभिद्यते** सत्त्व, रज र तमोगुणको क्षोभको कारणले विविध रूपमा समस्त जगत्को सृष्टि, स्थिति र पालन हुन्छ। सबै थरी प्राणीहरूका हृदयभित्र पसी सबै व्यवहार चलाउने अन्तर्यामी तत्त्व परमात्मा नै हो। यहाँ विषयासक्त व्यक्तिलाई मुसाको रूपमा र कालस्वरूप भगवान्लाई सर्पको रूपमा चित्रण गरिएको छ। जसरी मुसा अन्न आदि कुटु-कुटु गरी खाइरहन्छ त्यसै गरी विषयी मनुष्य पनि अब मैले यी-यी कामहरू गर्नुछ भनी लोभपूर्वक सधैं विषयहरूको सङ्ग्रह गरिरहन्छ। आफ्नो मृत्युको सम्झना नै नगरी अन्तिम समयसम्म पनि नाशवान् पदार्थमा नै मन लगाउने त्यस्ता विवेकशून्य व्यक्तिहरूलाई कालस्वरूप भगवान् सर्पले मुसा निलेझैं निलिदिनुहुन्छ। अभय प्राप्त गर्न चाहनेले परमात्माको नै आश्रय लिनुपर्छ।

इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा नृपनन्दनाः।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो भगवत्यर्पिताशयाः॥ ६९॥

पदार्थ—

नृपनन्दनाः = हे राजपुत्रहरू (तिमीहरू)
विशुद्धाः = विशुद्ध भावले (राग, द्वेष आदिबाट रहित भएर)
स्वधर्मम् = स्वधर्मको
अनुतिष्ठन्तः = पालन गर्दै

भगवति = भगवान्मा
अर्पिताशयाः = मन लगाएर
इदं = यस स्तोत्रलाई
जपत = जप
वः = तिमीहरूको
भद्रं = कल्याण हुनेछ

वाक्यार्थ– हे राजपुत्रहरू ! तिमीहरू विशुद्ध भावले राग, द्वेष आदिबाट रहित भएर स्वधर्मको पालन गर्दै भगवान्मा मन लगाएर यस स्तोत्रलाई जप। तिमीहरूको कल्याण हुनेछ।

तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
पूजयध्वं गृणन्तश्च ध्यायन्तश्चासकृद्धरिम् ॥ ७० ॥

पदार्थ–
आत्मस्थं = आफ्नो अन्तःकरणमा रहेका र
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीका हृदयमा
अवस्थितम् = रहेका
तम् आत्मानम् = उहाँ परमात्मा
हरिम् एव = श्रीहरिलाई नै
असकृत् = निरन्तर
ध्यायन्तः = ध्यान र
गृणन्तः च = स्तुति गर्दै
पूजयध्वं = पूजा गर

वाक्यार्थ– हे राजपुत्र ! तिमीहरू आफ्नो र सम्पूर्ण प्राणीको हृदयमा रहेका उहाँ परमात्मा श्रीहरिलाई नै निरन्तर ध्यान र स्तुति गर्दै पूजा गर।

योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः ।
समाहितधियः सर्व एतदभ्यसतादृताः ॥ ७१ ॥

पदार्थ–
योगादेशम् = (मैले सुनाएको) योगादेश नामको
एतत् सर्व = यस सम्पूर्ण स्तोत्रलाई
उपासाद्य = प्राप्त गरी
धारयन्तः = मनमा राखेर
मुनिव्रताः = मुनिहरूको जस्तै आचरण गर्दै
समाहितधियः = एकाग्र भएर
आदृताः = आदरपूर्वक
अभ्यसत = अभ्यास गर

वाक्यार्थ– मैले सुनाएको योगादेश नामको यस सम्पूर्ण स्तोत्रलाई प्राप्त गरी मनमा राखेर मुनिहरूको जस्तै आचरण गर्दै एकाग्र भएर आदरपूर्वक अभ्यास गर।

इदमाह पुरास्माकं भगवान् विश्वसृक्पतिः ।
भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षताम् ॥ ७२ ॥

पदार्थ–
इदम् = यो स्तोत्र
पुरा = पूर्वकालमा
सिसृक्षुः = सृष्टि गर्न इच्छा गर्ने
विश्वसृक्पतिः = प्रजापतिहरूका पति
भगवान् = भगवान्
ब्रह्माजीले
संसिसृक्षताम् = सन्तति उत्पादनको इच्छा गर्ने

अस्माकं = हामी
भृग्वादीनाम् = भृगु आदि
आत्मजानां = छोराहरूलाई
आह = भन्नुभएको हो

वाक्यार्थ– यो स्तोत्र पूर्वकालमा सृष्टि गर्न इच्छा गर्ने प्रजापतिहरूका पति भगवान् ब्रह्माजीले सन्तति उत्पादनको इच्छा गर्ने हामी भृगु आदि छोराहरूलाई भन्नुभएको हो।

ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः।

अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः॥ ७३॥

पदार्थ–

प्रजासर्गे = (ब्रह्माजीद्वारा) प्रजाको सृष्टिका लागि
नोदिताः = प्रेरित गरिएका
ते = ती
सर्वे = सबै
वयं = हामी भृगु आदि
प्रजेश्वराः = प्रजापतिहरू
अनेन = यही स्तोत्रको अभ्यासद्वारा
ध्वस्ततमसः = अज्ञान नाश गरेर
विविधाः = अनेक प्रकारका
प्रजाः = प्रजाहरूको
सिसृक्ष्मः = सृष्टि गर्दछौँ

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीद्वारा प्रजाको सृष्टिका लागि प्रेरित गरिएका हामी भृगु आदि प्रजापतिहरू यही स्तोत्रको अभ्यासद्वारा अज्ञान नाश गरेर अनेक प्रकारका प्रजाहरूको सृष्टि गर्दछौँ।

अथेदं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान्।

अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः॥ ७४॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि (अहिले पनि)
वासुदेवपरायणः = भगवान् वासुदेवमा समर्पित भएको
पुमान् = (कुनै पनि) व्यक्तिले
अवहितः = एकाग्र भएर
युक्तः = प्रयत्नपूर्वक
नित्यदा = सधैँ
इदं = यो स्तोत्र
जपन् = जप्दछ भने (त्यसले)
अचिरात् = चाँडै नै
श्रेयः = कल्याण
आप्नोति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– अहिले पनि भगवान् वासुदेवमा समर्पित भएको कुनै पनि व्यक्तिले एकाग्र चित्तले प्रयत्नपूर्वक सधैँ यो स्तोत्र जप्दछ भने त्यसले चाँडै नै कल्याण प्राप्त गर्दछ।

श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परम्।

सुखं तरति दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवम्॥ ७५॥

पदार्थ–

इह = यस लोकमा
सर्वेषां = सम्पूर्ण किसिमका
श्रेयसाम् = कल्याणका साधनमा
निःश्रेयसं = मोक्षदायक
ज्ञानं = ज्ञान नै
परम् = उत्कृष्ट (साधन हो)
ज्ञाननौः = ज्ञानरूपी डुङ्गामा चढेको मानिस
दुष्पारं = दुस्तर

व्यसनार्णवम् = संसारसागरलाई | **सुखं** = सजिलै | **तरति** = पार गर्दछ

वाक्यार्थ– यस लोकमा सम्पूर्ण किसिमका कल्याणका साधनमध्ये मोक्षदायक ज्ञान नै उत्कृष्ट साधन हो। ज्ञानरूपी डुङ्गामा चढेर मानिस दुस्तर संसारसागरलाई सजिलै पार गर्दछ।

य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवम्।

अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥ ७६ ॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्ति
श्रद्धया = श्रद्धाले
युक्तः = युक्त भएर
मद्गीतं = मद्वारा गाइएको
इमं = यो
भगवत्स्तवम् = भगवत्स्तोत्र
अधीयानः = पढ्दछ
असौ = यसले
दुराराध्यं = जसको आराधना गर्न अत्यन्त कठिन छ यस्ता
हरिम् = भगवान् श्रीहरिलाई
आराधयति = प्रसन्न पार्न सक्दछ

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति श्रद्धापूर्वक मद्वारा गाइएको यस भगवत्स्तोत्र पढ्दछ त्यसले जसको आराधना गर्न अत्यन्त कठिन छ यस्ता भगवान् श्रीहरिलाई प्रसन्न पार्न सक्दछ।

विन्दते पुरुषोऽमुष्माद् यद् यदिच्छत्यसत्वरम्।

मद्गीतगीतात् सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥ ७७ ॥

पदार्थ–

मद्गीतगीतात् = मैले गाएको यस स्तोत्रको गान गरेर
सुप्रीतात् = प्रसन्न भएका
श्रेयसाम् = धर्म आदि कल्याण साधनका
एकवल्लभात् = एक मात्र प्रिय (आश्रय भएका)
अमुष्मात् = भगवान् श्रीहरिबाट
पुरुषः = मान्छेले
यत् यत् = जे-जे
इच्छति = चाहन्छ (त्यही-त्यही कुरा)
असत्वरम् = चाँडै नै
विन्दते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– मैले गाएको यस स्तोत्रको गान गरेर प्रसन्न भएका धर्म आदि कल्याण साधनका एक मात्र आश्रय भएका भगवान् श्रीहरिबाट मान्छेले जेजे चाहन्छ त्यही-त्यही कुरा चाँडै नै प्राप्त गर्दछ।

इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः।

शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः ॥ ७८ ॥

पदार्थ–

यः = जो पुरुष
कल्ये = प्रातःकालमा
उत्थाय = उठेर
श्रद्धया अन्वितः = श्रद्धापूर्वक
प्राञ्जलिः = हात जोडेर
इदं = यो स्तोत्र
शृणुयात् = सुन्दछ र
श्रावयेत् = सुनाउँदछ भने
मर्त्यः = त्यो मानिस

कर्मबन्धनैः = कर्मबन्धनबाट | **मुच्यते** = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– जो मानिस प्रातःकालमा उठेर श्रद्धापूर्वक हात जोडेर यो स्तोत्र सुन्दछ र सुनाउँछ ऊ कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

गीतं मयेदं नरदेवनन्दनाः
परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवम्।
जपन्त एकाग्रधियस्तपो महच्-
चरध्वमन्ते तत आप्स्यथेप्सितम्॥ ७९॥

पदार्थ–

नरदेवनन्दनाः = हे राजपुत्र (तिमीहरू)
मया = मैले
गीतं = गाएको
परस्य पुंसः = परम पुरुष
परमात्मनः = परमात्माको
इदं = यो
स्तवम् = स्तोत्र
एकाग्रधियः = एकाग्रतापूर्वक
जपन्तः = जप गर्दै
महत् = ठुलो
तपः = तपस्या
चरध्वम् = गर
ततः = तपस्या पूर्ण भएपछि
अन्ते = अन्त्यमा
ईप्सितम् = चिताएको कुरा
आप्स्यथ = प्राप्त गर्नेछौ

वाक्यार्थ– हे राजपुत्र ! तिमीहरू मैले गाएको परम पुरुष परमात्माको यो स्तोत्र एकाग्रतापूर्वक जप गर्दै ठुलो तपस्या गर। तपस्या पूर्ण भएपछि अन्त्यमा तिमीहरूले चिताएको कुरा प्राप्त गर्नेछौ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे
रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

पुरञ्जनोपाख्यानको प्रारम्भ

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति सन्दिश्य भगवान् बार्हिषदैरभिपूजितः।
पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवान्तर्दधे हरः॥ १॥

पदार्थ—

इति = यसप्रकार
सन्दिश्य = उपदेश दिएपछि
बार्हिषदैः = प्रचेताहरूद्वारा
अभिपूजितः = पूजित
भगवान् = भगवान्
हरः = शिव
राजपुत्राणां = राजपुत्रहरूले
पश्यतां = हेर्दाहेर्दै
तत्र एव = त्यहीं नै
अन्तर्दधे = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ— यसप्रकार भगवान् शिवले उपदेश दिनुभयो। त्यसपछि प्रचेताहरूद्वारा पूजा गरिनुभएका भगवान् शिव राजपुत्रहरूले हेर्दाहेर्दै त्यहीं नै अन्तर्धान हुनुभयो।

रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः।
जपन्तस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले॥ २॥

पदार्थ—

ते सर्वे = ती सबै
प्रचेतसः = प्रचेताहरूले
रुद्रगीतं = रुद्रद्वारा गाइएको
भगवतः = भगवान्को
स्तोत्रं = स्तोत्र
जपन्तः = जप्दै
वर्षाणाम् अयुतं = दशहजार वर्षसम्म
जले = जलमा रहेर
तपः तेपुः = तपस्या गरे

वाक्यार्थ— ती सबै प्रचेताहरूले रुद्रद्वारा गाइएको भगवान्को स्तोत्र जप्दै दशहजार वर्षसम्म जलमा रहेर तपस्या गरे।

प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसम्।
नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत्॥ ३॥

पदार्थ—

क्षत्तः = हे विदुरजी (प्रचेताहरूले तपस्या गरिहँदा यता)
कर्मसु = कर्ममा
आसक्तमानसम् = मन आसक्त गराएका (उनीहरूका पिता)
प्राचीनबर्हिषं = राजा

प्राचीनबर्हिलाई	तत्त्व जान्ने	**नारदः** = नारदजीले
अध्यात्मतत्त्वज्ञः = अध्यात्म-	**कृपालुः** = परम कृपालु	**प्रत्यबोधयत्** = उपदेश दिनुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! प्रचेताहरूले तपस्या गरिहँदा यता कर्ममा आसक्त भएका उनीहरूका पिता राजा प्राचीनबर्हिलाई अध्यात्मतत्त्व जान्ने परम कृपालु नारदजीले उपदेश दिनुभयो।

श्रेयस्त्वं कतमद् राजन् कर्मणात्मन ईहसे ।

दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥ ४ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा	**श्रेयः** = कल्याण	प्राप्तिको नाम नै
त्वं = तपाईं	**ईहसे** = प्राप्त गर्न चाहनुहुन्छ	**श्रेयः** = कल्याण हो
कर्मणा = कर्मद्वारा	**दुःखहानिः** = दुःखको	**तत्** = त्यो कल्याण
आत्मनः = आफ्नो	आत्यन्तिक नाश	**इह** = यी कर्महरूबाट
कतमत् = कुन	**सुखावाप्तिः** = परमानन्द	**न च इष्यते** = प्राप्त हुँदैन

वाक्यार्थ– हे राजा ! कर्मद्वारा तपाईं आफ्नो कुन चाहिँ कल्याण प्राप्त गर्न चाहनुहुन्छ ! दुःखको आत्यन्तिक नाश र परमानन्द प्राप्तिको नाम नै कल्याण हो। त्यो कल्याण यी कर्महरूबाट प्राप्त हुँदैन।

राजोवाच (राजाले भन्नुभयो)

न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः ।

ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥ ५ ॥

पदार्थ–

महाभाग = हे महाभाग नारदजी	**मे** = मलाई	**येन** = जसबाट म
कर्मापविद्धधीः = कर्ममा बुद्धि	**विमलं** = विशुद्ध	**कर्मभिः** = कर्मबन्धनबाट
आसक्त भएकाले म	**ज्ञानं** = ज्ञान	**मुच्येय** = मुक्त हुन सकूँ
परं = परम कल्याणको विषयमा	**ब्रूहि** = भन्नुहोस् (उपदेश	
न जानामि = केही पनि जान्दिनँ	गर्नुहोस्)	

वाक्यार्थ–हे महाभाग नारदजी ! कर्ममा बुद्धि आसक्त भएकाले म परम कल्याणको विषयमा केही पनि जान्दिनँ, मलाई विशुद्ध ज्ञानको उपदेश गर्नुहोस् जसबाट म कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन सकूँ।

गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः ।
न परं विन्दते मूढो भ्राम्यन् संसारवर्त्मसु ॥ ६ ॥

पदार्थ–
कूटधर्मेषु = कपट धर्ममय
गृहेषु = गृहस्थाश्रममा रहेर
पुत्रदारधनार्थधीः = पुत्र, पत्नी र धनलाई नै परम पुरुषार्थ मान्ने
मूढः = मूर्ख व्यक्ति
संसारवर्त्मसु = संसारमार्गमा
भ्राम्यन् = घुम्दाघुम्दै
परं = परम कल्याण
न विन्दते = प्राप्त गर्न सक्दैन

वाक्यार्थ– कपट धर्ममय गृहस्थाश्रममा रहेर पुत्र, पत्नी र धनलाई नै परम पुरुषार्थ मान्ने मूर्ख व्यक्ति संसारमार्गमा घुम्दाघुम्दै परम कल्याण प्राप्त गर्न सक्दैन।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

भो भोः प्रजापते राजन् पशून् पश्य त्वयाध्वरे ।
संज्ञापिताञ्जीवसङ्घान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७ ॥

पदार्थ–
भो भोः प्रजापते = हे राजा प्राचीनबर्हि
निर्घृणेन = दयाहीन
त्वया = तपाईंद्वारा
अध्वरे = यज्ञमा
संज्ञापितान् = बलि दिइएका
जीवसङ्घान् = प्राणीहरूको समूहलाई
सहस्रशः = हजारौँ
पशून् = पशुहरूलाई
पश्य = हेर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! दयाहीन भएका तपाईंद्वारा यज्ञमा बलि दिइएका प्राणीहरूको समूह र हजारौँ पशुहरूलाई हेर्नुहोस्।

एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।
सम्परेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः ॥ ८ ॥

पदार्थ–
एते = यी सबै पशुहरू
तव वैशसं = तपाईंले दिएको पीडा
स्मरन्तः = सम्झँदै
त्वां = तपाईंलाई
सम्प्रतीक्षन्ते = पर्खिरहेका छन्
उत्थितमन्यवः = अत्यन्त क्रुद्ध भएका यी पशुहरूले
सम्परेतम् = मरेर त्यहाँ गएपछि तपाईंलाई
अयःकूटैः = फलामजस्ता सिङ्ले
छिन्दन्ति = छेड्नेछन्

वाक्यार्थ– यी सबै पशुहरू तपाईंले दिएको पीडा सम्झँदै तपाईंलाई पर्खिरहेका छन्। अत्यन्त क्रुद्ध भएका यी पशुहरूले मरेर त्यहाँ गएपछि तपाईंलाई फलामजस्ता सिङ्ले छेड्नेछन्।

अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनम्।
पुरञ्जनस्य चरितं निबोध गदतो मम॥ ९॥

पदार्थ–

अत्र = यस (ज्ञानप्रश्नको) विषयमा (म)
ते = तपाईंलाई
पुरातनम् = प्राचीन
इतिहासं = उपाख्यान
कथयिष्ये = भन्दछु
मम = मैले
पुरञ्जनस्य = पुरञ्जनको
अमुम् = यो
चरितं = चरित्र
गदतः = बताउँदा
निबोध = राम्रोसँग बुझ्नुहोस् (सावधान भएर सुन्नुहोस्)

वाक्यार्थ– म यस (ज्ञानप्रश्नको) विषयमा तपाईंलाई प्राचीन उपाख्यान भन्दछु। मैले पुरञ्जनको यो चरित्र बताउँदा सावधान भएर सुन्नुहोस्।

आसीत् पुरञ्जनो नाम राजा राजन् बृहच्छ्रवाः।
तस्याविज्ञातनामासीत् सखाविज्ञातचेष्टितः॥ १०॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा (प्राचीन कालमा)
पुरञ्जनः नाम = पुरञ्जन नामका
बृहच्छ्रवाः = परम यशस्वी
राजा = राजा
आसीत् = थिए
तस्य = तिनको
अविज्ञातचेष्टितः = जसको चेष्टा कसैले बुझ्न सक्दैनथ्यो त्यस्ता
अविज्ञातनामा = अविज्ञात नामका
सखा = साथी
आसीत् = थिए

वाक्यार्थ– हे राजा ! प्राचीन कालमा पुरञ्जन नामका परमयशस्वी राजा थिए। जसको चेष्टा कसैले बुझ्न सक्दैनथ्यो त्यस्ता अविज्ञात नामका तिनको साथी थिए।

सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः।
नानुरूपं यदाविन्ददभूत् स विमना इव॥ ११॥

पदार्थ–

सः = ती राजा पुरञ्जनले
शरणं = (आफ्नो योग्य) वासस्थान
अन्वेषमाणः = खोज्दै
पृथिवीं = सम्पूर्ण पृथ्वी
बभ्राम = घुमे
प्रभुः = समर्थ भएर पनि
सः = उनले
यदा = जब
अनुरूपं = आफ्नो योग्य स्थान
न अविन्दत् = भेट्टाएनन् (त्यस वेला)
विमनाः इव = केही खिन्न जस्ता
अभूत् = भए

वाक्यार्थ– ती राजा पुरञ्जनले आफ्नो योग्य वासस्थान खोज्दै सम्पूर्ण पृथ्वी घुमे। समर्थ भएर पनि उनले जब आफ्नो योग्य वासस्थान भेट्टाएनन् त्यस वेला उनी केही खिन्न जस्ता भए।

न साधु मेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः।
कामान् कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये ॥ १२ ॥

पदार्थ–

कामान् = विषय	**उपपत्तये** = भोग्नको लागि	**ताः** = ती
कामयमानः = भोग्न चाहने	**भूतले** = पृथ्वीमा	**सर्वाः** = सबै नै
असौ = यी राजा पुरञ्जनले	**यावतीः** = जति पनि	**साधु** = ठिक
तस्य तस्य = ती-ती विषयभोग	**पुरः** = नगर देखे	**न मेने** = मानेनन्

वाक्यार्थ– विषय भोग्न चाहने यी राजा पुरञ्जनले ती-ती विषयभोग भोग्नका लागि पृथ्वीमा जति पनि नगर देखे, उनले तीमध्ये कुनै पनि ठिक मानेनन्।

स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु।
ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरं लक्षितलक्षणाम् ॥ १३ ॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि	**दक्षिणेषु** = दक्षिणतर्फका	**लक्षितलक्षणाम्** = सम्पूर्ण लक्षण (भोगसाधन)ले युक्त
सः = ती राजा पुरञ्जनले	**सानुषु** = थुम्काहरूमा	**पुरं** = नगर
एकदा = एक दिन	**नवभिः** = नौओटा	**ददर्श** = देखे
हिमवतः = हिमालयको	**द्वार्भिः** = ढोकाहरूले युक्त	

वाक्यार्थ– यसपछि राजा पुरञ्जनले एक दिन हिमालयको दक्षिणतर्फका थुम्काहरूमा नौओटा ढोका भएको सम्पूर्ण भोगसाधनले युक्त नगर देखे।

प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः।
स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः सङ्कुलां सर्वतो गृहैः ॥ १४ ॥

पदार्थ–

सर्वतः = (त्यो नगर) सबैतिर	**अक्षतोरणैः** = आँखीझ्याल, बाहिरी राजद्वार भएको एवं	**शृङ्गैः** = शिखर (गजुर) भएका
प्राकारोपवनाट्टालपरिखैः = पर्खाल, बगैंचा, कौसी, पानीपोखरी	**स्वर्णरौप्यायसैः** = सुन, चाँदी र फलामका	**गृहैः** = घरहरूले
		सङ्कुलां = भरिएको थियो

वाक्यार्थ– त्यो नगर सबैतिर पर्खाल, बगैंचा, कौसी, पानीपोखरी, आँखीझ्याल, बाहिरी राजद्वार

भएका एवं सुन, चाँदी र फलामका गजुर भएका घरहरूले भरिएको थियो।

नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणैः।

क्लृप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव॥ १५॥

पदार्थ–

नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्ता-मरकतारुणैः = नीलम, स्फटिक, वैदूर्य, मोती, पन्ना र रक्त मणिद्वारा

क्लृप्तहर्म्यस्थलीं = महलका विभिन्न भाग सुशोभित (त्यो नगर)

श्रिया = आफ्नो कान्तिले

भोगवतीम् इव = नागको राजधानी भोगवती जस्तै

दीप्तां = उज्ज्वल (थियो)

वाक्यार्थ– नीलम, स्फटिक, वैदूर्य, मोती, पन्ना र रक्त मणिद्वारा महलका विभिन्न भाग सुशोभित भएको त्यो नगर आफ्नो कान्तिले नागको राजधानी भोगवती जस्तै उज्ज्वल थियो।

सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः।

चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः॥ १६॥

पदार्थ–

सभाचत्वररथ्याभिः = सभाभवन, चउर, सडक

आक्रीडायतनापणैः = क्रीडा-भवन, बजार

चैत्यध्वजपताकाभिः = विश्राम-स्थान, ध्वजा-पताका

विद्रुमवेदिभिः = मुगाजडित वेदीले

युक्तां = युक्त

वाक्यार्थ– त्यो नगर सभाभवन, चउर, सडक, क्रीडाभवन, बजार, विश्रामस्थान, ध्वजा-पताका र मुगाजडित वेदीले युक्त थियो।

पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले।

नदद्विहङ्गालिकुलकोलाहलजलाशये॥ १७॥

पदार्थ–

दिव्यद्रुमलताकुले = दिव्य वृक्ष र लताहरूले पूर्ण

नदद्विहङ्गालिकुलकोलाहल-जलाशये = आवाज निकालिरहने अनेक प्रकारका पक्षी र भँवराको कलरवले पूर्ण जलाशय भएको

पुर्याः = नगरको

बाह्योपवने तु = बाहिरी बगैँचामा चाहिँ (उनले एउटी युवती देखे)

वाक्यार्थ– दिव्य वृक्ष, लताहरू र अनेक प्रकारका पक्षी र भँवराको कलरवले पूर्ण जलाशय भएको नगरको बाहिरी बगैँचामा उनले एउटी युवती देखे।

हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ।
चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसम्पदि ॥ १८ ॥

पदार्थ–
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकर-वायुना = शीतल झरनाका जलकण मिसिएको वसन्तको वायुद्वारा
चलत्प्रवालविटपनलिनीतट-सम्पदि = तलाउका किनारका वृक्ष र तिनका हाँगा हल्लिरहेका

वाक्यार्थ– शीतल झरनाका जलकण मिसिएको वसन्त ऋतुको वायुले तलाउका किनारका वृक्ष र तिनका हाँगा हल्लिरहेका थिए।

नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ।
आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः ॥ १९ ॥

पदार्थ–
मुनिव्रतैः = मुनिको जस्तो शील स्वभाव भएका
नानारण्यमृगव्रातैः = वनका अनेक किसिमका मृगहरूद्वारा
अनाबाधे = बाधा नगरिएको
यत्र = त्यस बगैँचामा
कोकिलकूजितैः = कोइलीको कुहू-कुहू ध्वनिद्वारा
पान्थः = कुनै पनि बटुवाले
आहूतं = (विश्रामका लागि) आफू बोलाइएको जस्तो
मन्यते = ठान्दथ्यो

वाक्यार्थ– मुनिको जस्तो शील स्वभाव भएका वनका अनेक किसिमका मृगहरूद्वारा बाधा नगरिएको त्यस बगैँचामा कोइलीको कुहू-कुहू ध्वनिद्वारा कुनै पनि बटुवाले विश्रामका लागि आफूलाई बोलाएको जस्तो ठान्दथ्यो।

यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ।
भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः ॥ २० ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस बगैँचामा (राजा पुरञ्जनले)
यदृच्छया = स्वेच्छाले
आगतां = आएकी
प्रमदोत्तमाम् = एउटी सुन्दरीलाई
ददर्श = देखे (उनी)
एकैकशतनायकैः = सय-सय नायिका भएका
दशभिः भृत्यैः = दश जना सेवकका साथ
आयान्तीम् = आएकी (थिइन्)

वाक्यार्थ– त्यस बगैँचामा राजा पुरञ्जनले स्वेच्छाले आउँदै गरेकी एउटी सुन्दरीलाई देखे। उनी छुट्टाछुट्टै सय-सय नायिका भएका दश जना सेवकका साथ आएकी थिइन्।

पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः।
अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम्॥ २१॥

पदार्थ–

प्रतीहारेण = द्वारपालका रूपमा रहेको
पञ्चशीर्षाहिना = पाँच फणा भएको सर्पद्वारा
सर्वतः = सबैतिर
गुप्तां = रक्षा गरिएकी
कामरूपिणीम् = इच्छानुसारको रूप बनाएकी
ऋषभम् = पति
अन्वेषमाणाम् = खोज्दै गरेकी
अप्रौढां = किशोरी

वाक्यार्थ– द्वारपालका रूपमा रहेको पाँच फणा भएको सर्पद्वारा सबैतिर रक्षा गरिएकी, इच्छानुसारको रूप बनाएकी एवं विवाहको लागि पति खोज्दै गरेकी ती किशोरीलाई उनले देखे।

सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम्।
समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुण्डलश्रियम्॥ २२॥

पदार्थ–

सुनासां = राम्रो नाक
सुदतीं = राम्रा दाँत
सुकपोलां = राम्रा गाला
वराननाम् = सुन्दर मुख
समविन्यस्तकर्णाभ्यां = समान किसिमका कानमा लगाइएका
कुण्डलश्रियम् = कुण्डलको सौन्दर्य
बिभ्रतीं = धारण गरेकी
बालां = किशोरी

वाक्यार्थ– अत्यन्त सुन्दर नाक, दाँत, गाला र मुख भएकी एवं समान किसिमका कानमा अत्यन्त सुन्दर कुण्डल धारण गरेकी ती किशोरीलाई उनले देखे।

पिशङ्गनीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलाम्।
पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलन्तीं नूपुरैर्देवतामिव॥ २३॥

पदार्थ–

सुश्रोणीं = सुन्दर कम्मर भएकी
पिशङ्गनीवीं = पहेलो वस्त्र (सारी) र
कनकमेखलाम् = सुनको मेखला लगाएकी
नूपुरैः = पाउजु
क्वणद्भ्यां = बजिरहेका
पद्भ्यां = गोडाद्वारा
चलन्तीं = हिँडिरहेकी
देवताम् इव = देवीजस्तै
श्यामां = श्याम वर्णकी

वाक्यार्थ– सुन्दर कम्मर भएकी, पहेलो वस्त्र (सारी) र सुनको मेखला लगाएकी, गोडामा पाउजु लगाएर हिँडिरहेकी देवीजस्तै श्याम वर्णकी ती युवतीलाई पुरञ्जनले देखे।

स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ।
वस्त्रान्तेन निगूहन्तीं व्रीडया गजगामिनीम्॥ २४॥

पदार्थ–

व्यञ्जितकैशोरौ = किशोर अवस्थालाई सूचित गर्ने	**निरन्तरौ** = परस्पर सटेका	**निगूहन्तीं** = ढाकिरहेकी
समवृत्तौ = वर्तुलाकारका समान र	**स्तनौ** = स्तनलाई	**गजगामिनीम्** = हात्तीको जस्तै हिँडाइ भएकी (ती युवतीलाई देखे)
	व्रीडया = लज्जावश	
	वस्त्रान्तेन = आँचलले	

वाक्यार्थ– किशोर अवस्थालाई सूचित गर्ने वर्तुलाकारका समान र परस्पर सटेका स्तनलाई लज्जावश आँचलले ढाकिरहेकी र हात्तीको जस्तै हिँडाइ भएकी ती युवतीलाई उनले देखे।

तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मितशोभनाम्।
स्निग्धेनापाङ्गपुङ्खेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा॥ २५॥

पदार्थ–

प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा = प्रेमले गर्दा बटारिएका आँखीभौँयुक्त	**स्पृष्टः** = घायल भएका	**ताम्** = ती युवतीलाई
स्निग्धेन अपाङ्गपुङ्खेन = प्रेमपूर्ण कटाक्षरूप बाणद्वारा	**वीरः** = वीर पुरञ्जन राजाले	**ललितं** = मिठो बोलीमा
	सव्रीडस्मितशोभनाम् = लजालु मुस्कानले अत्यन्त सुन्दर भएकी	**आह** = भने

वाक्यार्थ– प्रेमले गर्दा बटारिएका आँखीभौँयुक्त प्रेमपूर्ण कटाक्षरूप बाणद्वारा घायल भएका ती वीर पुरञ्जन राजाले लजालु मुस्कानले अत्यन्त सुन्दर भएकी ती युवतीलाई मिठो बोलीमा भने।

का त्वं कञ्जपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः सति।
इमामुप पुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे॥ २६॥

पदार्थ–

कञ्जपलाशाक्षि = कमलको पातजस्तै आँखा भएकी हे सुन्दरी	**असि** = हौ	**कुतः** = कहाँबाट आयौ
त्वं = तिमी	**मे** = मलाई	**सति** = हे साध्वी
का = को हौ	**शंस** = भन	**इमाम्** = यस
कस्य = कसकी (कन्या)	**भीरु** = सुकोमल हृदय भएकी (तिमी)	**उप पुरीं** = नगरको नजिकै
	इह = यहाँ	**किं चिकीर्षसि** = के गर्न चाहन्छ्यौ

वाक्यार्थ– कमलको पातजस्तै आँखा भएकी हे सुन्दरी ! तिमी को हौ ? कसकी कन्या हौ ?

मलाई भन। सुकोमल हृदय भएकी तिमी यहाँ कहाँबाट आयौ ? हे साध्वी ! यस नगरको नजिकै के गर्न चाहन्छ्यौ ?

क एतेऽनुपथा ये त एकादश महाभटाः।

एता वा ललनाः सुभ्रु कोऽयं तेऽहिः पुरःसरः ॥ २७ ॥

पदार्थ–

सुभ्रु = सुन्दर आँखीभौं भएकी हे युवती (तिम्रो साथ)
ये = जो
एकादश = एघारौं
महाभटाः = शूरवीरबाट सञ्चालित छन्
ते एते = ती यी (दश)
अनुपथाः = अनुचरहरू
के = को हुन्
वा = र
एताः = यी
ललनाः = स्त्रीहरू को हुन्
ते = तिम्रो
पुरःसरः = अगाडि हिँड्ने
अयं = यो
अहिः = सर्प
कः = को हो

वाक्यार्थ– सुन्दर आँखीभौं भएकी हे युवती ! तिम्रो साथ एघारौं शूरवीरबाट सञ्चालित यी दश अनुचरहरू को हुन् ? यी स्त्रीहरू को हुन् ? तिम्रो अगाडि हिँड्ने यो सर्प को हो ?

त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथ वाग्रमा पतिं

विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने।

त्वदङ्घ्रिकामाप्तसमस्तकामं

क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् ॥ २८ ॥

पदार्थ–

(हे सुन्दरी)
रहः = एकान्त
वने = वनमा
मुनिवत् = मुनिजस्तै संयमित भएर रहेकी
त्वं = तिमी
त्वदङ्घ्रिकामाप्तसमस्तकामं = तिम्रो चरणको प्राप्तिबाट समस्त इच्छा पूरा भएको ठान्ने
पतिं = आफ्नो पति धर्मराजलाई
विचिन्वती = खोज्दै हिँड्ने
किं = के
ह्रीः = साक्षात् लज्जादेवी हौ
अथ = अथवा
भवानी = (शिवजीलाई खोज्दै हिँड्ने) पार्वती
वाक् = (ब्रह्माजीलाई खोज्दै हिँड्ने) सरस्वती
रमा = (विष्णुलाई खोज्दै हिँड्ने) लक्ष्मीमध्ये
असि = को हौ (यदि तिमी लक्ष्मी हौ भने)
पद्मकोशः = कमल
कराग्रात् = तिम्रो हातबाट
क्व = कहाँ
पतितः = खस्यो

वाक्यार्थ– हे सुन्दरी ! एकान्त वनमा मुनिजस्तै संयमित भएर रहेकी तिमी तिम्रो चरणको

प्राप्तिबाट समस्त इच्छा पूरा भएको ठान्ने आफ्नो पति धर्मराजलाई खोज्दै हिँड्ने के साक्षात् लज्जादेवी हौ कि अथवा शिवजीलाई खोज्दै हिँड्ने पार्वती, ब्रह्माजीलाई खोज्दै हिँड्ने सरस्वती, विष्णुलाई खोज्दै हिँड्ने लक्ष्मीमध्ये को हौ ? यदि तिमी विष्णुलाई खोज्दै हिँड्ने लक्ष्मी हौ भने तिम्रो हातबाट कमल कहाँ खस्यो ?

नासां वरोर्वन्यतमा भुविस्पृक्
पुरीमिमां वीरवरेण साकम्।
अर्हस्यलङ्कर्तुमदभ्रकर्मणा
लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा॥ २९॥

पदार्थ–

वरोरु = हे सुन्दरी
भुविस्पृक् = भुईंमा स्पर्श गर्ने भएकीले तिमी
आसां = यी देवीमध्ये
अन्यतमा न = कोही पनि होइनौ (यसैले यदि तिमी मानवकन्या हौ भने)
यज्ञपुंसा = यज्ञपुरुष भगवान् विष्णुका साथ
परं लोकं = वैकुण्ठ लोकमा
श्रीः इव = लक्ष्मी रहे जस्तै गरी
वीरवरेण = वीरवर र
अदभ्रकर्मणा साकम् = पराक्रमी मसँग (रहेर)
इमां = यस
पुरीम् = नगरीलाई
अलङ्कर्तुम् = अलङ्कृत गराउन
अर्हसि = तिमी योग्य छ्यौ

वाक्यार्थ– हे सुन्दरी ! भुईंमा स्पर्श गर्ने भएकीले तिमी यी देवीमध्ये कोही पनि होइनौ। यसैले यदि तिमी मानवकन्या हौ भने यज्ञपुरुष भगवान् विष्णुका साथ वैकुण्ठ लोकमा लक्ष्मी रहे जस्तै गरी वीरवर र पराक्रमी मसँग रही यस नगरीलाई अलङ्कृत गराउन तिमी योग्य छ्यौ।

यदेष मापाङ्गविखण्डितेन्द्रियं
सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा।
त्वयोपसृष्टो भगवान्मनोभवः
प्रबाधतेऽथानुगृहाण शोभने॥ ३०॥

पदार्थ–

शोभने = हे सुन्दरी (तिम्रो)
अपाङ्गविखण्डितेन्द्रियं = कटाक्षले विचलित मन भएको
मा = मलाई
सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा = लजालु र प्रेमपूर्ण मुस्कानका साथ आँखीभौँ घुमाउने
त्वया = तिमीद्वारा
उपसृष्टः = छोडिएका
यत् एषः = यी
भगवान् मनोभवः = भगवान् कामदेवले (मलाई)

प्रबाधते = बाधा गरिहेका छन्	**अथ** = यसर्थ	**अनुगृहाण** = ममाथि कृपा गर

वाक्यार्थ– हे सुन्दरी ! तिम्रो कटाक्षले विचलित भएको मलाई तिम्रो लजालु र प्रेमपूर्ण मुस्कानको साथ कर्के आँखीभौंको सङ्केत पाएर यी कामदेवले मलाई बाधा गरिहेका छन्। यसर्थ ममाथि कृपा गर।

त्वदाननं सुभ्रु सुतारलोचनं
व्यालम्बिनीलालकवृन्दसंवृतम्।
उन्नीय मे दर्शय वल्गुवाचकं
यद् व्रीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

शुचिस्मिते = पवित्र मुस्कान भएकी हे सुन्दरी	घेरिएको	**यत्** = जुन
सुभ्रु = सुन्दर आँखीभौं	**वल्गुवाचकं** = मधुर बोली बोल्ने	**व्रीडया** = लज्जाले गर्दा
सुतारलोचनं = सुन्दर नेत्र भएको	**त्वदाननं** = तिम्रो मुख	**न अभिमुखं** = मतिर फर्केको छैन
व्यालम्बिनीलालकवृन्दसंवृतम् = लामा-लामा काला केशराशिले	**उन्नीय** = उठाएर	
	मे = मलाई	
	दर्शय = देखाऊ	

वाक्यार्थ– पवित्र मुस्कान भएकी हे सुन्दरी ! सुन्दर आँखीभौं एवं सुन्दर नेत्र भएको लामा-लामा काला केशराशिले घेरिएको मधुर बोली बोल्ने तिम्रो मुख उठाएर मलाई देखाऊ जुन लज्जाले गर्दा मतिर फर्केको छैन।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इत्थं पुरञ्जनं नारी याचमानमधीरवत्।
अभ्यनन्दत तं वीरं हसन्ती वीर मोहिता ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर राजा प्राचीनबर्हि	**तं** = ती	**नारी** = ती नारीले
इत्थं = यसप्रकार	**वीरं** = वीर	**हसन्ती** = हाँस्दै
अधीरवत् = अधीर जस्तै भएर	**पुरञ्जनं** = पुरञ्जनलाई (देखेर)	**अभ्यनन्दत** = स्वीकार गरिन्
याचमानम् = याचना गरिरहेका	**मोहिता** = मोहित भएकी	

वाक्यार्थ– हे वीर राजा प्राचीनबर्हि ! यसप्रकार अधीर जस्तै भएर याचना गरिरहेका ती वीर पुरञ्जनलाई देखेर मोहित भएकी ती नारीले पनि हाँस्दै उनको याचनालाई स्वीकार गरिन्।

न विदाम वयं सम्यक् कर्तारं पुरुषर्षभ।
आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम्॥ ३३॥

पदार्थ–

पुरुषर्षभ = हे नरश्रेष्ठ
वयं = हामीहरू
आत्मनः = आफ्नो
कर्तारं = उत्पन्न गर्नेवालालाई
सम्यक् = राम्ररी
न विदाम = जान्दैनौँ
यत्कृतम् = उत्पन्न गर्नेवालाले बनाएको
परस्य = अरू कसैको
नाम च अपि = नाम र
गोत्रं च = गोत्र पनि (हामीलाई थाहा छैन)

वाक्यार्थ– हे नरश्रेष्ठ ! हामीहरू आफ्नो उत्पन्न गर्नेवालालाई राम्ररी जान्दैनौँ र उत्पन्न गर्नेवालाले बनाएको अरू कसैको नाम र गोत्र पनि हामीलाई थाहा छैन।

इहाद्य सन्तमात्मानं विदाम न ततः परम्।
येनेयं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः॥ ३४॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर
अद्य = आज हामी सबै
इह = यस नगरीमा
सन्तम् = रहेको
आत्मानं = आफूलाई मात्र जान्दछौँ
ततः परम् = यस बाहेक
येन = जसले
आत्मनः = हाम्रो
शरणम् = वासस्थानका रूपमा
इयं = यो
पुरी = नगर
निर्मिता = बनायो त्यसलाई
न विदाम = जान्दैनौँ

वाक्यार्थ– हे वीर ! आज हामी सबै यस नगरीमा रहेको आफ्नो शरीरलाई मात्र जान्दछौँ। यस बाहेक जसले हाम्रो वासस्थानका रूपमा यो नगर बनायो त्यसलाई पनि जान्दैनौँ।

एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च मानद।
सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन् पुरीम्॥ ३५॥

पदार्थ–

मानद = हे अरूलाई सम्मान गर्ने राजा
एते = यी
नराः = मानिसहरू
मे = मेरा
सखायः = साथीहरू हुन्
नार्यः च = नारीहरू पनि
सख्यः = सङ्गिनीहरू हुन्
मयि = म
सुप्तायां = सुतेको वेलामा
अयं = यो
नागः = नाग
पुरीम् = नगरको
पालयन् = सुरक्षा गर्दै
जागर्ति = जागा रहन्छ

वाक्यार्थ– हे अरूलाई सम्मान गर्ने राजा ! यी नर-नारीहरू मेरा साथी-सङ्गी हुन्। म सुतेको

वेलामा यो नाग नगरको सुरक्षा गर्दै जागा रहन्छ।

दिष्ट्यागतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान् कामानभीप्ससे।

उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहं स्वबन्धुभिररिन्दम॥ ३६॥

पदार्थ–

अरिन्दम = हे शत्रुदमनकर्ता	**भद्रं** = कल्याण होस्	**तान्** = ती विषयभोग
दिष्ट्या = भाग्यले	**ग्राम्यान् कामान्** = जुन जुन विषयभोग	**अहं** = म
आगतः = आउनुभएको	**अभीप्ससे** = चाहनुहुन्छ	**स्वबन्धुभिः** = आफ्ना साथीहरूसहित भएर
असि = छ	**ते** = तपाईंलाई	**उद्वहिष्यामि** = पूरा गराउनेछु
ते = तपाईंको		

वाक्यार्थ– हे शत्रुदमनकर्ता ! तपाईं भाग्यले आउनुभएको छ। तपाईंको कल्याण होस्। जुन-जुन विषयभोग चाहनुहुन्छ तपाईंलाई ती विषयभोग म आफ्ना साथीहरूसहित भएर पूरा गराउनेछु।

इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो।

मयोपनीतान् गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः॥ ३७॥

पदार्थ–

विभो = हे प्रभु	**पुरीं** = नगरमा	**गृह्णानः** = भोग्दै
त्वम् = तपाईं	**मया** = मैले	**शतं समाः** = सयौं वर्षसम्म
नवमुखीं = नौ ढोका भएको	**उपनीतान्** = प्राप्त गराएका	**अधितिष्ठस्व** = निवास गर्नुहोस्
इमां = यस	**कामभोगान्** = विषयभोग	

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! तपाईं नौ ढोका भएको यस नगरमा मैले प्राप्त गराएका विषयभोग भोग्दै सयौं वर्षसम्म निवास गर्नुहोस्।

कं नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदम्।

असम्परायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुम्॥ ३८॥

पदार्थ–

त्वदन्यं = तपाईंबाहेक अर्को	**अकोविदम्** = विहित भोगको विषयमा पनि ज्ञान नभएका	**पशुम्** = पशुतुल्य
अरतिज्ञम् = रतिसुख नजान्ने	**अश्वस्तनविदं** = भविष्यको विचार नगर्ने	**कं** = कुन व्यक्तिसित
असम्परायाभिमुखम् = परलोकको चिन्ताशून्य		**नु हि** = निश्चय नै
		रमये = रमण गरूँ

वाक्यार्थ– तपाईंबाहेक अर्को कुन व्यक्तिसित रमण गरूँ जो रतिसुख जान्दैन, जो परलोकको

विषयमा चिन्ताशून्य छ, जसलाई गर्न हुने भोगको विषयमा पनि ज्ञान छैन, जो भविष्यको विचार पनि गर्दैन र जो पशुतुल्य छ।

धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानन्दोऽमृतं यशः।

लोका विशोका विरजा यान् न केवलिनो विदुः॥ ३९॥

पदार्थ–

अत्र = यस गृहस्थाश्रममा
हि = नै
धर्मः = धर्म,
अर्थकामौ = अर्थ, काम
प्रजानन्दः = सन्तान सुख
अमृतं = मोक्ष
यशः = कीर्ति
विशोकाः = आनन्ददायक
विरजाः = शुद्ध
लोकाः च = स्वर्ग आदि लोकको पनि प्राप्ति हुन्छ
यान् = जुन कुरा
केवलिनः = संसार त्याग्ने संन्यासीहरूले
न विदुः = प्राप्त गर्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– यस गृहस्थाश्रममा नै धर्म, अर्थ, काम, सन्तान सुख, मोक्ष, कीर्ति र आनन्ददायक शुद्ध स्वर्ग आदि लोकको प्राप्ति हुन्छ, जुन कुरा संसार त्याग्ने संन्यासीहरूले प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह।

क्षेम्यं वदन्ति शरणं भवेऽस्मिन् यद्गृहाश्रमः॥ ४०॥

पदार्थ–

अस्मिन् = यस
भवे = संसारमा
यद्गृहाश्रमः = जुन गृहस्थाश्रम
पितृदेवर्षिमर्त्यानां = पितृ, देवता, ऋषि, मनुष्य
भूतानाम् = सम्पूर्ण प्राणी र
आत्मनः च = आफ्नो पनि
ह = निश्चय नै
क्षेम्यं = कल्याणको
शरणं = स्थान हो भनेर
वदन्ति = (महापुरुषहरू) भन्दछन्

वाक्यार्थ– यस संसारमा गृहस्थाश्रम पितृ, देवता, ऋषि, मनुष्य, सम्पूर्ण प्राणी र आफू स्वयंको पनि कल्याणको स्थान हो भनेर महापुरुषहरू भन्दछन्।

का नाम वीर विख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम्।

न वृणीत प्रियं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं पतिम्॥ ४१॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर
मादृशी = मजस्ती
का नाम = कुन स्त्री होली जसले
प्राप्तं = स्वयं प्राप्त भएको
त्वादृशं = तपाईंजस्तो
विख्यातं = सुप्रसिद्ध
वदान्यं = उदार
प्रियदर्शनम् = सुन्दर
प्रियं = प्रिय
पतिम् = पतिलाई
न वृणीत = वरण नगर्ली

वाक्यार्थ– हे वीर ! मजस्ती कुन स्त्री होली जसले स्वयं प्राप्त भएको तपाईंजस्तो सुप्रसिद्ध, उदार, सुन्दर र प्रिय पतिलाई वरण नगर्ली ।

कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः
स्त्रिया न सज्जेद् भुजयोर्महाभुज ।
योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धत-
स्मितावलोकेन चरत्यपोहितुम् ॥ ४२ ॥

पदार्थ–

महाभुज = हे महाबाहु (पराक्रमी राजा)	**कस्याः** = कुन	मुस्कानसहितको हेराइद्वारा
भोगिभोगयोः = सर्पको शरीरजस्तो सुडौल र कोमल	**स्त्रियाः** = स्त्रीको	**अनाथवर्गाधिमलं** = अनाथ-हरूको मानसिक सन्ताप
ते = तपाईंको	**मनः** = मन	**अपोहितुम्** = शान्त गर्न
भुजयोः = हातमा (स्थान पाउनको लागि)	**न सज्जेत्** = नलाग्ला	**भुवि** = यस पृथिवीमा
	यः = जो (तपाईं)	**चरति** = हिँड्नुहुन्छ
	घृणोद्धतस्मितावलोकेन = कृपापूर्ण र मन्द	

वाक्यार्थ– हे पराक्रमी राजा ! सर्पको शरीरजस्तो सुडौल र कोमल तपाईंको हातमा स्थान पाउनको लागि कुन स्त्रीको मन नलाग्ला ? तपाईं त कृपापूर्ण र मन्द मुस्कानसहितको हेराइद्वारा अनाथहरूको मानसिक सन्ताप शान्त गर्न यस पृथिवीमा हिँड्नुहुन्छ ।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इति तौ दम्पती तत्र समुद्य समयं मिथः ।
तां प्रविश्य पुरीं राजन् मुमुदाते शतं समाः ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा	**मिथः** = एक-अर्काको	**पुरीं** = नगरमा
इति = यसप्रकार	**समयं** = कुरा	**प्रविश्य** = प्रवेश गरी
तौ दम्पती = ती दुई स्त्रीपुरुषले	**समुद्य** = समर्थन गरेर	**शतं समाः** = सय वर्षसम्म
तत्र = त्यस बगैँचामा	**तां** = त्यस	**मुमुदाते** = आनन्दका साथ रहे

वाक्यार्थ– हे राजा ! यसप्रकार ती दुई स्त्रीपुरुषले त्यस बगैँचामा एक-अर्काको कुरा समर्थन गरेर त्यस नगरमा प्रवेश गरी सय वर्षसम्म आनन्दका साथ रहे ।

उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः ।
क्रीडन् परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = जहाँतहीं
गायकैः = गायकहरूद्वारा
ललितं = सुमधुर स्वरमा
उपगीयमानः = (कीर्ति) गाइएका राजा पुरञ्जन
शुचौ = ग्रीष्म ऋतु आएपछि
क्रीडन् च = जलक्रीडाका लागि
ह्रदिनीम् = तलाउमा
आविशत् = प्रवेश गर्दथे

वाक्यार्थ– जहाँतहीं गायकहरूद्वारा सुमधुर स्वरमा कीर्ति गाइएका राजा पुरञ्जन ग्रीष्म ऋतु आएपछि जलक्रीडाका लागि तलाउमा प्रवेश गर्दथे।

सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः ।
पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥

पदार्थ–

तस्यां = त्यस नगरमा
यः कः च = जो कोही
ईश्वरः = राजा हुन्छ उसलाई
पृथग्विषयगत्यर्थं = फरक-फरक ठाउँमा जानका लागि
तस्याः = त्यस
पुरः = नगरका
उपरि = माथि
सप्त = सात
द्वारः = ढोकाहरू
कृताः = बनाइएका थिए र
अधः = तल
तु = चाहिँ
द्वे = दुईओटा थिए

वाक्यार्थ– त्यस नगरमा रहने राजालाई फरक-फरक ठाउँमा जानका लागि माथि सात र तल दुईओटा गरी नौओटा ढोका बनाइएका थिए।

पञ्च द्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा ।
पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा (ती नौओटा ढोकामध्ये)
पञ्च = पाँचओटा
द्वारः तु = ढोका चाहिँ
पौरस्त्याः = पूर्व
एका = एउटा
दक्षिणा = दक्षिण
तथा = त्यस्तै
उत्तरा = एउटा उत्तर र
द्वे = दुई ओटा
पश्चिमे = पश्चिमतर्फ फर्केका थिए
ते = तपाईंलाई
अमूषां = यिनका
नामानि = नामहरू
वर्णये = बताउँछु

वाक्यार्थ– हे राजा ! ती नौओटा ढोकामध्ये पाँचओटा ढोका चाहिँ पूर्व, एउटा दक्षिण, एउटा

उत्तर र दुईओटा पश्चिमतर्फ फर्केका थिए। तपाईंलाई यिनका नामहरू बताउँछु।

खद्योताविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते।

विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः॥ ४७॥

पदार्थ–

एकत्र = एकै ठाउँमा
निर्मिते = बनाइएका
प्राग्द्वारौ = पूर्वका ढोका
खद्योताविर्मुखी = खद्योत र आविर्मुखी हुन्
ताभ्यां = ती दुई ढोकाबाट
द्युमत्सखः = द्युमान् नामका मित्रका साथ राजा पुरञ्जन
विभ्राजितं = विभ्राजित नामको
जनपदं च = देशमा
याति = जान्छन्

वाक्यार्थ– एकै ठाउँमा बनाइएका पूर्वका ढोका खद्योत र आविर्मुखी हुन्। ती दुई ढोकाबाट द्युमान् नामका मित्रका साथ राजा पुरञ्जन विभ्राजित नामको देशमा जान्छन्।

नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते।

अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम्॥ ४८॥

पदार्थ–

एकत्र = एकै ठाउँमा
निर्मिते = बनाइएका
प्राग्द्वारौ = पूर्वका ढोका
नलिनी = नलिनी र
नालिनी च = नालिनी हुन्
ताभ्यां = ती दुई ढोकाबाट
अवधूतसखः = अवधूत नामका मित्रका साथ राजा पुरञ्जन
सौरभम् = सौरभ
विषयं = देशमा
याति = जान्छन्

वाक्यार्थ– एकै ठाउँमा बनाइएका पूर्वका ढोका नलिनी र नालिनी हुन्। ती दुई ढोकाबाट अवधूत नामका मित्रका साथ राजा पुरञ्जन सौरभ नामको देशमा जान्छन्।

मुख्या नाम पुरस्ताद् द्वास्तयापणबहूदनौ।

विषयौ याति पुरराड् रसज्ञविपणान्वितः॥ ४९॥

पदार्थ–

पुरस्तात् = पूर्वतर्फ
मुख्या = मुख्या
नाम = नामको
द्वाः = ढोका छ
तया = त्यो ढोकाबाट
पुरराट् = राजा पुरञ्जन
रसज्ञविपणान्वितः = रसज्ञ र विपण नामका मित्रका साथ
आपणबहूदनौ = आपण र बहूदन नामका
विषयौ = देशमा
याति = जान्छन्

वाक्यार्थ– पूर्वतर्फ मुख्या नामको ढोका छ। त्यस ढोकाबाट राजा पुरञ्जन रसज्ञ र विपण नामका मित्रका साथ आपण र बहूदन नामका देशमा जान्छन्।

पितृहूर्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरञ्जनः।
राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः॥ ५०॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा प्राचीनबर्हि	**द्वाः** = ढोका छ (त्यो ढोकाबाट)	**दक्षिणपञ्चालं** = दक्षिणपञ्चाल
पुर्याः = नगरको	**पुरञ्जनः** = राजा पुरञ्जन	नामको
दक्षिणेन = दक्षिणतर्फ	**श्रुतधरान्वितः** = श्रुतधर नामका	**राष्ट्रं** = देशमा
पितृहूः = पितृहू नामको	मित्रका साथ	**याति** = जान्छन्

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! नगरको दक्षिणतर्फ पितृहू नामको ढोका छ। त्यस ढोकाबाट राजा पुरञ्जन श्रुतधर नामका मित्रका साथ दक्षिणपञ्चाल नामको देशमा जान्छन्।

देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरञ्जनः।
राष्ट्रमुत्तरपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः॥ ५१॥

पदार्थ–

पुर्याः = नगरको	(त्यो ढोकाबाट)	नामको
उत्तरेण = उत्तरतर्फ	**श्रुतधरान्वितः** = श्रुतधर नामका	**राष्ट्रं** = देशमा
देवहूः = देवहू	मित्रका साथ	**याति** = जान्छन्
नाम = नामको	**पुरञ्जनः** = राजा पुरञ्जन	
द्वाः = ढोका छ	**उत्तरपञ्चालं** = उत्तरपञ्चाल	

वाक्यार्थ– नगरको उत्तरतर्फ देवहू नामको ढोका छ। त्यस ढोकाबाट राजा पुरञ्जन श्रुतधर नामका मित्रका साथ उत्तरपञ्चाल नामको देशमा जान्छन्।

आसुरी नाम पश्चाद् द्वास्तया याति पुरञ्जनः।
ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः॥ ५२॥

पदार्थ–

पश्चात् = पश्चिमतर्फ	**तया** = त्यो ढोकाबाट	**ग्रामकं नाम** = ग्रामक नामको
आसुरी = आसुरी	**पुरञ्जनः** = राजा पुरञ्जन	**विषयं** = देशमा
नाम = नामको	**दुर्मदेन समन्वितः** = दुर्मद	**याति** = जान्छन्
द्वाः = ढोका छ	नामका मित्रका साथ	

वाक्यार्थ– पश्चिमतर्फ आसुरी नामको ढोका छ। त्यस ढोकाबाट राजा पुरञ्जन दुर्मद नामका मित्रका साथ ग्रामक नामको देशमा जान्छन्।

निर्ऋतिर्नाम पश्चाद् द्वास्तया याति पुरञ्जनः ।
वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

पश्चात् = पश्चिमतर्फ
निर्ऋतिः = निर्ऋति
नाम = नामको
द्वाः = ढोका छ
तया = त्यो ढाकाबाट
पुरञ्जनः = राजा पुरञ्जन
लुब्धकेन समन्वितः = लुब्धक नामका मित्रका साथ
वैशसं नाम = वैशस नामको
विषयं = देशमा
याति = जान्छन्

वाक्यार्थ– पश्चिमतर्फ निर्ऋति नामको ढोका छ। त्यस ढोकाबाट राजा पुरञ्जन लुब्धक नामका मित्रका साथ वैशस नामको देशमा जान्छन्।

अन्धावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ ।
अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

अमीषां = (यस नगरमा बस्ने) यी
पौराणां = नगरवासीमध्ये
निर्वाक्पेशस्कृतौ = निर्वाक् र पेशस्कृत नामका
उभौ = दुबै नागरिक
अन्धौ = अन्धा छन्
अक्षण्वताम् = आँखावालाका
अधिपतिः च = राजा भएर पनि पुरञ्जन
ताभ्यां = ती दुई अन्धाको सहायताले नै
याति = (जहाँतहीँ) जाने गर्दछन् र
करोति = काम गर्ने गर्दछन्

वाक्यार्थ– यस नगरमा बस्ने यी नगरवासीमध्ये निर्वाक् र पेशस्कृत नामका दुबै नागरिक अन्धा छन्। आँखावालाका राजा भएर पनि पुरञ्जन ती दुई अन्धाको सहायताले नै जहाँतहीँ जाने र काम गर्ने गर्दछन्।

स यर्ह्यन्तःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः ।
मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ॥ ५५ ॥

पदार्थ–

सः = ती राजा पुरञ्जन
यर्हि = जब
विषूचीनसमन्वितः = विषूचीन नामको मित्रका साथ
अन्तःपुरगतः = अन्तःपुरमा जान्छन् (तब उनलाई)
जायात्मजोद्भवम् = स्त्री र पुत्रका कारण हुने
मोहं = मोह
प्रसादं = प्रसन्नता
वा = र
हर्षं = हर्ष आदि
याति = पुग्दछ (अनुभव हुन्छ)

वाक्यार्थ– राजा पुरञ्जन जब विषूचीन नामको मित्रका साथ अन्तःपुरमा जान्छन् तब उनलाई स्त्री र पुत्रका कारण हुने मोह, प्रसन्नता र हर्ष आदिको अनुभव हुन्छ।

एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वञ्चितोऽबुधः।
महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत॥ ५६॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
कर्मसु = विभिन्न किसिमका कर्ममा
संसक्तः = आसक्त
कामात्मा = कामपरवश हुनाले (स्त्रीहरूद्वारा)
वञ्चितः = ठगिएका
अबुधः = ती अज्ञानी राजा
महिषी = रानीले
यत् यत् = जे-जे
ईहेत = इच्छा गर्दथिन्
तत्तत् एव = त्यही-त्यही
अन्ववर्तत = गर्दथे

वाक्यार्थ– यसप्रकार विभिन्न किसिमका कर्ममा आसक्त र कामपरवश हुनाले स्त्रीहरूद्वारा ठगिएका मूर्ख ती राजा रानीले जे-जे इच्छा गर्दथिन् त्यही-त्यही गर्दथे।

क्वचित्पिबन्त्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः।
अश्नन्त्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षिति॥ ५७॥

पदार्थ–

क्वचित् = कहीँ (रानीले)
मदिरां = मदिरा
पिबन्त्यां = पिउँदा
पिबति = उनी पनि पिउँथे र
मदविह्वलः = उन्मत्त बन्दथे
क्वचित् = कहीँ (रानीले)
अश्नन्त्यां = खाँदा
अश्नाति = खान्थे
जक्षत्यां = चपाउँदा
सह = सँगै
जक्षिति = चपाउँथे

वाक्यार्थ– कहीँ रानीले मदिरा पिउँदा उनी पनि पिउँथे र उन्मत्त बन्दथे। यस्तै रानीले खाँदा खान्थे र चपाउँदा सँगै चपाउँथे।

क्वचिद् गायति गायन्त्यां रुदत्यां रुदति क्वचित्।
क्वचिद्धसन्त्यां हसति जल्पन्त्यामनुजल्पति॥ ५८॥

पदार्थ–

क्वचित् = (रानीले) कहीँ
गायन्त्यां = गाउँदा
गायति = उनी पनि गाउँदथे
क्वचित् = कहीँ
रुदत्यां = रुँदा
रुदति = रुन्थे
क्वचित् = कहीँ
हसन्त्यां = हाँस्दा
हसति = हाँस्थे
जल्पन्त्याम् = बोल्दा
अनुजल्पति = सँगै बोल्थे

वाक्यार्थ– राजा पुरञ्जन रानीले गाउँदा गाउँथे, रुँदा रुन्थे, हाँस्दा हाँस्थे र बोल्दा बोल्थे।

क्वचिद् धावति धावन्त्यां तिष्ठन्त्यामनुतिष्ठति।
अनु शेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीम्॥ ५९॥

पदार्थ–

क्वचित् = (रानीले) कहीँ	**अनुतिष्ठति** = उभिन्थे	**आसतीम्** = बस्दा
धावन्त्यां = दौडँदा	**शयानायाम्** = सुत्दा	**अन्वास्ते** = सँगै बस्दथे
धावति = दौडन्थे	**अनुशेते** = सुत्दथे	
तिष्ठन्त्याम् = उभिँदा	**क्वचित्** = कहीँ	

वाक्यार्थ– ती राजा रानी दौडँदा दौडन्थे, उभिँदा उभिन्थे, सुत्दा सुत्दथे र बस्दा सँगै बस्दथे।

क्वचिच्छृणोति शृण्वन्त्यां पश्यन्त्यामनु पश्यति।
क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रन्त्यां स्पृशन्त्यां स्पृशति क्वचित्॥ ६०॥

पदार्थ–

क्वचित् = (रानीले) कहीँ	**अनुपश्यति** = सँगै हेर्दथे	**क्वचित्** = कहीँ
शृण्वन्त्यां = सुन्दा	**क्वचित्** = कहीँ	**स्पृशन्त्यां** = छुँदा
शृणोति = सुन्दथे	**जिघ्रन्त्यां** = सुँघ्दा	**स्पृशति** = छुन्थे
पश्यन्त्याम् = हेर्दा	**जिघ्रति** = सुँघ्दथे	

वाक्यार्थ– ती राजा रानीले कहीँ सुन्दा सुन्दथे, हेर्दा सँगै हेर्दथे, सुँघ्दा सुँघ्दथे र कतै छुँदा छुन्थे।

क्वचिच्च शोचतीं जायामनु शोचति दीनवत्।
अनु हृष्यति हृष्यन्त्यां मुदितामनु मोदते॥ ६१॥

पदार्थ–

क्वचित् च = कहीँ	**दीनवत्** = दुःखीझैँ	**अनुहृष्यति** = खुसी हुन्थे
जायाम् = रानीले	**अनुशोचति** = सँगै चिन्ता गर्दथे	**मुदिताम्** = आनन्दित हुँदा
शोचतीं = चिन्ता गर्दा	**हृष्यन्त्यां** = खुसी हुँदा	**अनुमोदते** = सँगै आनन्दित हुन्थे

वाक्यार्थ– रानीले चिन्ता गर्दा उनी पनि दुःखीझैँ चिन्ता गर्दथे, खुसी हुँदा खुसी हुन्थे, आनन्दित हुँदा आनन्दित हुन्थे।

विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवञ्चितः।

नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात् क्रीडामृगो यथा ॥ ६२ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
महिष्या = रानीद्वारा
विप्रलब्धः = ठगिएका राजा पुरञ्जनले
सर्वप्रकृतिवञ्चितः = सम्पूर्ण प्रजाहरूबाट पनि धोका पाउन थाले
अज्ञः = ती मूर्ख पुरञ्जन
क्लैब्यात् = विवश भएर
न इच्छन् = इच्छा नगर्दा नगर्दै पनि
क्रीडामृगः = घरपालुवा बाँदर
यथा = जस्तै
अनुकरोति = (ती रानीको) पछि लागिरहे

वाक्यार्थ– यसप्रकार रानीद्वारा ठगिएका राजा पुरञ्जनले सम्पूर्ण प्रजाहरूबाट पनि धोका पाउन थाले। ती मूर्ख पुरञ्जन विवश भएर इच्छा नगर्दा नगर्दै पनि घरपालुवा बाँदर जस्तै भएर ती रानीको पछि लागिरहे।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

पुरञ्जनोपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

राजा पुरञ्जनको वनविहार र रानीको क्रोध

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम्।
द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम्॥ १॥
एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरम्।
पञ्चप्रहरणं सप्त वरूथं पञ्चविक्रमम्॥ २॥
हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः।
एकादशचमूनाथः पञ्चप्रस्थमगाद् वनम्॥ ३॥

पदार्थ–

एकदा = एक दिन
सः = ती राजा पुरञ्जन
महेष्वासः = आफ्नो ठुलो धनु लिएर
स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः = सुनको कवच र कहिल्यै खाली नहुने ठोक्रो धारण गरी
एकादशचमूनाथः = (दश सेना र) एघारौँ सेनापतिलाई साथ लिएर
आशुगम् = अत्यन्त छिटो हिँड्ने
पञ्चाश्वम् = पाँच घोडा भएको
द्वीषं = दुई दण्ड
द्विचक्रम् = दुई पाङ्ग्रा
एकाक्षं = एक धुरा
त्रिवेणुं = तीन ध्वजदण्ड
पञ्चबन्धुरम् = पाँच डोरी
एकरश्मि = एक लगाम
एकदमनम् = एक सारथि
एकनीडं = एक बस्ने स्थान
द्विकूबरम् = दुई जुआ
पञ्चप्रहरणं = पाँच हतियार
सप्त वरूथं = सात आवरण (रथ ढाक्ने वस्तु) भएको
पञ्चविक्रमम् = पाँच प्रकारको गतिले युक्त भएको
हैमोपस्करम् = सुनले सजिएको
रथं = रथमा
आरुह्य = चढेर
पञ्चप्रस्थम् = पञ्चप्रस्थ नामको
वनम् = वनमा
अगात् = गए

वाक्यार्थ– एक दिन ती राजा पुरञ्जन आफ्नो ठुलो धनु लिएर सुनको कवच र कहिल्यै खाली नहुने ठोक्रो धारण गरी दश सेना र एउटा सेनापतिलाई साथ लिएर अत्यन्त छिटो हिँड्ने पाँच घोडा, दुई दण्ड, दुई पाङ्ग्रा, एक धुरा, तीन ध्वजदण्ड, पाँच डोरी, एक लगाम, एक सारथि, एक बस्ने स्थान, दुई जुआ, पाँच हतियार, सात आवरण (रथ ढाक्ने वस्तु) र पाँच प्रकारको गतिले युक्त सुनले सजिएको रथमा चढेर पञ्चप्रस्थ नामको वनमा गए।

चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः ।

विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ४ ॥

पदार्थ–

अतदर्हां = छोड्नलाई अत्यन्त कठिन भए पनि
जायाम् = श्रीमतीलाई
विहाय = छोडी
मृगव्यसनलालसः = मृगको सिकारमा अत्यन्त आसक्त भएर
आत्तेषुकार्मुकः = धनुष र बाण लिई (राजा पुरञ्जन)
दृप्तः = बडो गर्वका साथ
तत्र = त्यस वनमा
मृगयां = सिकार
चचार = गर्न लागे

वाक्यार्थ– छोड्नलाई अत्यन्त कठिन भए पनि श्रीमतीलाई छोडी मृगको सिकारमा अत्यन्त आसक्त भएर धनुष र बाण लिई राजा पुरञ्जन बडो गर्वका साथ त्यस वनमा सिकार गर्न लागे।

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।

न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ५ ॥

पदार्थ–

आसुरीं वृत्तिम् = राक्षसी प्रवृत्तिको
आश्रित्य = आश्रय लिई
निरनुग्रहः = दयाहीन भएर
घोरात्मा = भयङ्कर रूप धारण गरेका राजा पुरञ्जनले
निशितैः = तीखा
बाणैः = बाणहरूले
वनेषु = वनमा
वनगोचरान् = जङ्गली जनावरहरूको
न्यहनत् = वध गरे

वाक्यार्थ– राक्षसी प्रवृत्तिको आश्रय लिई भयङ्कर रूप धारण गरी दयाहीन भएर राजा पुरञ्जनले तीखा बाणहरूले वनमा रहने जनावरहरूको वध गरे।

तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।

यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६ ॥

पदार्थ–

अलं = यदि अत्यन्त
लुब्धः = मासुमा लुब्ध छ भने पनि
राजा = राजाले (अरूले होइन)
प्रतिदृष्टेषु = शास्त्रले विधान गरेका
तीर्थेषु = यज्ञ आदि कार्यमा
वने = वनमा गएर
यावदर्थम् = आवश्यकताअनुसार
मेध्यान् = यज्ञीय
पशून् = पशुहरूलाई मात्र
हन्यात् = मारोस्
इति = भनी
नियम्यते = शास्त्रद्वारा नियमन गरिन्छ

वाक्यार्थ– यदि अत्यन्तै मासुमा लुब्ध छ भने पनि राजाले (अरूले होइन) शास्त्रले विधान गरेका यज्ञ आदि कार्यका लागि वनमा गएर आवश्यकताअनुसार यज्ञमा प्रयोग हुने पशुलाई मात्र मारोस्

भनी शास्त्रले नियमन गरेको छ।

य एवं कर्म नियतं विद्वान् कुर्वीत मानवः।
कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते॥ ७॥

पदार्थ–

राजेन्द्र = हे राजा
यः विद्वान् = जो विद्वान्
मानवः = मानिस
एवं = यसप्रकार
नियतं = शास्त्रनिर्दिष्ट
कर्म = कर्म
कुर्वीत = गर्दछ
तेन = त्यस
कर्मणा = कर्मबाट प्राप्त भएको
ज्ञानेन = ज्ञानका कारण
सः = त्यो मानिस
न लिप्यते = संसारबन्धनमा बाँधिदैन

वाक्यार्थ– हे राजा ! जो विद्वान् मानिस यसप्रकार शास्त्रनिर्दिष्ट कर्म गर्दछ ऊ उक्त कर्मबाट प्राप्त भएको ज्ञानका कारण संसारबन्धनमा बाँधिदैन।

अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते।
गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः॥ ८॥

पदार्थ–

अन्यथा = अन्यथा (शास्त्रनियमको उल्लङ्घन गरी)
कर्म = कर्म
कुर्वाणः = गर्ने मानिस
मानारूढः = अहङ्कारग्रस्त भएर त्यसै कर्मद्वारा
निबध्यते = बाँधिन्छ र
गुणप्रवाहपतितः = गुणको प्रवाहरूप संसारचक्रमा परेर
नष्टप्रज्ञः = विवेक बुद्धि नष्ट भई
अधः = अधम योनिमा
व्रजति = पुग्दछ

वाक्यार्थ– शास्त्रनियमको उल्लङ्घन गरी कर्म गर्ने मानिस अहङ्कारग्रस्त भएर त्यसै कर्मद्वारा बाँधिन्छ र गुणको प्रवाहरूप संसारचक्रमा परेर विवेक बुद्धि नष्ट भई अधम योनिमा पुग्दछ।

तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः।
विप्लवोऽभूद् दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम्॥ ९॥

पदार्थ–

तत्र = वनमा (पुरञ्जनका)
चित्रवाजैः = अनेक किसिमका प्वाँख भएका
शिलीमुखैः = बाणहरूद्वारा
निर्भिन्नगात्राणां = शरीर छिन्नभिन्न भएका
दुःखितानां = दुःखी वन्य पशुहरूको
विप्लवः = विनाश
अभूत् = भयो (यो घटना)
करुणात्मनाम् = दयालुहरूका लागि
दुःसहः = सहन गर्न नसकिने थियो

वाक्यार्थ– वनमा पुरञ्जनका अनेक किसिमका प्वाँख भएका बाणहरूद्वारा शरीर छिन्नभिन्न भएका दुःखी वन्य पशुहरूको विनाश भयो। यो घटना दयालुहरूका लागि सहन गर्न नसकिने थियो।

शशान् वराहान् महिषान् गवयान् रुरुशल्यकान्।
मेध्यानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात्॥ १०॥

पदार्थ–

शशान् = खरायोहरू **वराहान्** = सुँगुरहरू **महिषान्** = भैंसीहरू **गवयान्** = वनगाईहरू	**रुरुशल्यकान्** = कृष्णसार मृग, दुम्सीहरू र **अन्यान्** = अरू **विविधान्** = अनेक किसिमका	**मेध्यान् च** = यज्ञीय पशुहरूलाई **विनिघ्नन्** = मार्दा–मार्दै राजा पुरञ्जन **श्रमम् अध्यगात्** = थकित भए

वाक्यार्थ– खरायो, सुँगुर, भैंसी, वनगाई, कृष्णसार मृग, दुम्सी र अरू अनेक किसिमका यज्ञीय पशुहरूलाई मार्दा–मार्दै राजा पुरञ्जन थकित भए।

ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान्।
कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः॥ ११॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि **क्षुत्तृट्परिश्रान्तः** = भोक र तिर्खाले अत्यन्त शिथिल भएका पुरञ्जन	**निवृत्तः** = फर्केर **गृहम्** = घरमा **एयिवान्** = आए **कृतस्नानोचिताहारः** = त्यहाँ	स्नान र उचित भोजन गरी **संविवेश** = बसे र **गतक्लमः** = थकाइ मारे

वाक्यार्थ– त्यसपछि भोक र तिर्खाले अत्यन्त शिथिल भएका पुरञ्जन फर्केर घरमा आए। त्यहाँ स्नान र उचित भोजन गरी बसे र थकाइ मारे।

आत्मानमर्हयाञ्चक्रे धूपालेपस्रगादिभिः।
साध्वलङ्कृतसर्वाङ्गो महिष्यामादधे मनः॥ १२॥

पदार्थ–

धूपालेपस्रगादिभिः = फेरि गन्ध, चन्दन, माला आदिद्वारा **आत्मानम्** = आफूलाई	**अर्हयाञ्चक्रे** = सजाए **साध्वलङ्कृतसर्वाङ्गः** = सम्पूर्ण अङ्गमा सुन्दर गहना पहिरिसकेपछि	**महिष्याम्** = रानीमा **मनः आदधे** = मन लगाए (सम्झे)

वाक्यार्थ– फेरि गन्ध, चन्दन, माला आदिद्वारा आफूलाई सजाए। सम्पूर्ण शरीरभरि सुन्दर गहना पहिरिसकेपछि उनले आफ्नी रानीलाई सम्झे।

तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कन्दर्पाकृष्टमानसः।
न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीम्॥ १३॥

पदार्थ–

तृप्तः = भोजन आदिबाट तृप्त	कामपीडाबाट व्यथित भएका	**गृहिणीं** = गृहिणी (रानी)लाई
हृष्टः = आनन्दित	(राजा पुरञ्जनले खोज्दा पनि)	**न व्यचष्ट** = देखेनन्
सुदृप्तः = मदले उन्मत्त	**गृहमेधिनीम्** = घर धान्ने	
कन्दर्पाकृष्टमानसः च =	**वरारोहां** = सुन्दरी	

वाक्यार्थ– भोजन आदिबाट तृप्त, आनन्दित, मदले उन्मत्त र कामपीडाबाट व्यथित भएका राजा पुरञ्जनले खोज्दा पनि आफ्नो घरकी संरक्षिका सुन्दरी (रानी)लाई देखेनन्।

अन्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छद् विमना इव वेदिषत्।
अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा॥ १४॥

पदार्थ–

वेदिषत् = हे प्राचीनबर्हि	स्त्रीहरूसित	**वः** = तिमीहरू सबै
विमनाः इव = केही उदास झैँ	**अपृच्छत्** = सोधे	**पुरा यथा** = पहिले जस्तै
भएर राजा पुरञ्जनले	**रामाः** = हे सुन्दरीहरू	**अपि कुशलं** = कुशल त छौ
अन्तःपुरस्त्रियः = अन्तःपुरका	**सेश्वरीणां** = स्वामिनीसहित	

वाक्यार्थ– हे प्राचीनबर्हि ! केही उदास झैँ भएर राजा पुरञ्जनले अन्तःपुरका स्त्रीहरूसित सोधे– 'हे सुन्दरीहरू ! स्वामिनीसहित तिमीहरू सबै पहिले जस्तै कुशल त छौ' ?

न तथैतर्हि रोचन्ते गृहेषु गृहसम्पदः।
यदि न स्याद् गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता॥
व्यङ्गे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत्॥ १५॥

पदार्थ–

एतर्हि = आज	**तथा** = पहिलेको जस्तै गरी	**न रोचन्ते** = राम्रा देखिँदैनन्
गृहसम्पदः = यस घरका	(जसरी सिकार खेल्न जानुभन्दा	**यदि** = यदि
वस्तुहरू	अघि राम्रा लाग्थे त्यसै गरी)	**गृहे** = घरमा

माता = माता
पत्नी = पत्नी
वा = अथवा
पतिदेवता = पति
न स्यात् = छैनन् भने
कः नाम प्राज्ञः = कुन चाहिँ बुद्धिमान् पुरुष
व्यङ्गे = पाङ्ग्रा आदि आवश्यक अङ्गहरू नभएको
रथे इव = रथमा जस्तै
गृहेषु = घरमा
दीनवत् = दीन पुरुष झैँ भएर
आसीत = रहला

वाक्यार्थ– 'आज यस घरका वस्तुहरू सिकार खेल्न जानुभन्दा अघि जस्तै गरी राम्रा देखिँदैनन्। यदि घरमा माता, पत्नी अथवा पति छैनन् भने कुनचाहिँ बुद्धिमान् पुरुष पाङ्ग्रा आदि आवश्यक अङ्गहरू नभएको रथजस्तो आफ्नो प्रिय व्यक्ति नभएको घरमा दीन पुरुष झैँ भएर रहला' ?

क्व वर्तते सा ललना मज्जन्तं व्यसनार्णवे ।
या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयन्ती पदे पदे ॥ १६ ॥

पदार्थ–
सा = ती
ललना = सुन्दरी
क्व वर्तते = कहाँ छिन्
या = जसले
पदे पदे = पाइलैपिछे
प्रज्ञां दीपयन्ती = चेतना जगाएर (सजग गराएर)
व्यसनार्णवे = दुःखसमुद्रमा
मज्जन्तं = डुबिरहेको
माम् = मलाई
उद्धरते = उद्धार गर्दछिन्

वाक्यार्थ– ती सुन्दरी कहाँ छिन् ? जसले दुःखसमुद्रमा डुबिरहेको मलाई पाइलैपिछे सजग गराएर उद्धार गर्दछिन्।

रामा ऊचुः (स्त्रीहरूले भने)

नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद् व्यवस्यति ।
भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥ १७ ॥

पदार्थ–
नरनाथ = हे राजा
त्वत्प्रिया = तपाईंकी प्रियाले
यत् व्यवस्यति = जे निश्चय गर्नुभएको छ त्यो हामी
न जानीमः = जान्दैनौँ
शत्रुहन् = हे शत्रुनाशक
निरवस्तारे = बिच्छ्यौना नभएको
भूतले = भुईंमा
शयानां = सुतिरहेकी आफ्नी पत्नीलाई
पश्य = हेर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे राजा ! तपाईंकी प्रियाले जे निश्चय गर्नुभएको छ त्यो हामीलाई थाहा छैन। हे शत्रुनाशक ! बिच्छ्यौना नभएको भुईंमा सुतिरहेकी आफ्नी पत्नीलाई हेर्नुहोस्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

पुरञ्जनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ।

तत्सङ्गोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥ १८ ॥

पदार्थ–

स्वमहिषीं = आफ्नी रानी
भुवि = भुइँमा
अवधुतां = लडिरहेको
निरीक्ष्य = देखेर
तत्सङ्गोन्मथितज्ञानः = उनै स्त्रीका सङ्गतबाट विवेक नष्ट भएका
पुरञ्जनः = राजा पुरञ्जन
परमं = परम
वैक्लव्यं = व्याकुलतामा
ययौ = पुगे

वाक्यार्थ– आफ्नी रानी भुइँमा लडिरहेको देखेर स्त्रीका सङ्गतबाट विवेक नष्ट भएका राजा पुरञ्जन अत्यन्त व्याकुल भए।

सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता ।

प्रेयस्याः स्नेहसंरम्भ लिङ्गमात्मनि नाभ्यगात् ॥ १९ ॥

पदार्थ–

विदूयता = दुःखित
हृदयेन = हृदयले
श्लक्ष्णया = मधुर
वाचा = वचनद्वारा
सान्त्वयन् = सम्झाउँदा पनि
प्रेयस्याः = प्रेयसीको
आत्मनि = आफूप्रति भएको
स्नेहसंरम्भलिङ्गम् = प्रणय-कोपको कारण
न अभ्यगात् = थाहा पाएनन्

वाक्यार्थ– पुरञ्जनले दुःखित हृदय र मधुर वचनद्वारा सम्झाउँदा पनि प्रेयसी आफूप्रति रिसाउनुको कारण उनले थाहा पाएनन्।

अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः ।

पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥ २० ॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
अनुनयकोविदः = फकाउने कार्यमा अत्यन्त निपुण
वीरः = वीर राजा पुरञ्जनले
शनकैः = बिस्तारै
अनुनिन्ये = फकाउन थाले
पादयुगलम् = रानीका दुई गोडा पनि
पस्पर्श = छोए
उत्सङ्गलालिताम् = काखमा प्रेमपूर्वक बसाएर
आह च = भने पनि

वाक्यार्थ– यसपछि फकाउने कार्यमा अत्यन्त निपुण वीर राजा पुरञ्जनले बिस्तारै फकाउन थाले। पहिले रानीका दुई गोडा छोए अनि काखमा प्रेमपूर्वक बसाएर भन्न थाले।

पुरञ्जन उवाच (पुरञ्जनले भने)

नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे ।

कृतागःस्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादण्डं न युञ्जते ॥ २१ ॥

पदार्थ–

शुभे = हे सुन्दरी	**येषु** = जसले	उचित दण्ड
ते = ती	**कृतागःसु** = अपराध गर्दा पनि	**न युञ्जते** = प्रयोग गर्दैनन्
भृत्याः तु = सेवकहरू चाहिँ	**ईश्वराः** = स्वामीहरू	(दिँदैनन्)
नूनं = निश्चय नै	**आत्मसात्कृत्वा** = आफ्नो सम्झेर	
अकृतपुण्याः = अभागी छन्	**शिक्षादण्डं** = सिकाउनका लागि	

वाक्यार्थ– हे सुन्दरी ! ती सेवकहरू चाहिँ निश्चय नै अभागी छन् जसले अपराध गर्दा पनि स्वामीहरू आफ्नो सम्झेर उनीहरूलाई सिकाउनका लागि उचित दण्ड दिँदैनन्।

परमोऽनुग्रहो दण्डो भृत्येषु प्रभुणार्पितः ।

बालो न वेद तत् तन्वि बन्धुकृत्यममर्षणः ॥ २२ ॥

पदार्थ–

तन्वि = पातलो शरीर भएकी हे सुन्दरी	**दण्डः** = दण्ड	**तत् बन्धुकृत्यम्** = स्वामीले गरेको त्यो हितको कुरा
प्रभुणा = प्रभुले	**परमः अनुग्रहः** = परम अनुग्रहका लागि हो	**न वेद** = जान्दैन
भृत्येषु = सेवकलाई	**अमर्षणः** = दण्ड सहन नगर्ने	
अर्पितः = दिएको	**बालः** = बालक (अज्ञानी)ले	

वाक्यार्थ– हे सुन्दरी ! प्रभुले सेवकलाई दिएको दण्ड परम अनुग्रहका लागि हो। दण्ड सहन नगर्ने अज्ञानीले स्वामीले गरेको त्यो हितको कुरा जान्दैन।

सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरागभार-

व्रीडाविलम्बविलसद्धसितावलोकम् ।

नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः

स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यम् ॥ २३ ॥

पदार्थ–

सुदति = राम्रा दाँत भएकी
सुभ्रु = राम्रा आँखीभौँ भएकी
मनस्विनि = हे मनस्विनी
सा त्वं = तिमी
अनुरागभारव्रीडाविलम्ब-विलसद्धसितावलोकम् = अतिशय प्रेम र लज्जाले झुकेको र मधुर मुस्कानयुक्त हेराइ भएको
नीलालकालिभिः = भ्रमरपङ्क्तिसमान काला केशद्वारा
उपस्कृतम् = सुशोभित
उन्नसं = अग्लो नाक भएको
वल्गुवाक्यम् = मिठो बोली बोल्ने
मुखं = (आफ्नो) मुख
स्वानां = आफ्नै मान्छे (सम्झेर)
नः = हामीलाई
प्रदर्शय = देखाऊ

वाक्यार्थ– राम्रा दाँत र आँखीभौँ भएकी हे मनस्विनी ! जुन अतिशय प्रेम र लज्जाले झुकेको छ अनि मधुर मुस्कान, अग्लो नाक र भ्रमरपङ्क्तिसमान काला केशद्वारा सुशोभित छ त्यस्तो मिठो बोली बोल्ने आफ्नो मुख तिमी आफ्नै मान्छे सम्झेर हामीलाई देखाऊ।

तस्मिन् दधे दममहं तव वीरपत्नि
योऽन्यत्र भूसुरकुलात् कृतकिल्बिषस्तम्।
पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्या-
मन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात्॥ २४ ॥

पदार्थ–
वीरपत्नि = हे वीरपत्नी
यः = जसले
तव = तिम्रो
कृतकिल्बिषः = अपराध गरेको छ
भूसुरकुलात् = ब्राह्मणको कुल
अन्यत्र = बाहेक
मुररिपोः = भगवान् विष्णुका
दासात् इतरत्र = सेवक बाहेक
तस्मिन् = त्यस व्यक्तिलाई
अहं = म
दमम् = दण्ड
वै = निश्चय नै
दधे = धारण गर्दछु (दिन्छु)
त्रिलोक्याम् = तीनै लोकमा
अन्यत्र = अन्यत्र कहीँ पनि
तम् = त्यसलाई
वीतभयम् = निर्भय र
उन्मुदितं = आनन्दित भएर रहेको
न पश्ये = देख्न सक्दिनँ

वाक्यार्थ– हे वीरपत्नी ! जसले तिम्रो नराम्रो गरेको छ ब्राह्मणको कुल र भगवान् विष्णुका सेवक बाहेकको त्यस व्यक्तिलाई म दण्ड दिन्छु। तीनै लोकमा वा अन्यत्र कहीँ पनि त्यसलाई निर्भय र आनन्दित भएर रहेको देख्न म सक्दिनँ।

वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं
संरम्भभीममविमृष्टमपेतरागम्।
पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ

बिम्बाधरं विगतकुङ्कुमपङ्करागम् ॥ २५ ॥

पदार्थ–

ते = तिम्रो
वक्त्रं = मुख
वितिलकं = तिलक नलगाएको
विहर्षं = बेखुसी
मलिनं = मलिन
संरम्भभीमम् = क्रोधका कारण डर लाग्दो
अविमृष्टम् = कान्तिहीन
अपेतरागम् = स्नेहशून्य
न पश्ये = (यसभन्दा पहिले कहिल्यै) देखिनँ
सुजातौ = (यस्तै) सुन्दर
स्तनौ अपि = स्तन पनि
शुचोपहतौ = शोकाश्रुबाट भिजेका
बिम्बाधरं = ओठ
विगतकुङ्कुमपङ्करागम् = केशरको लेपको लालिमाले रहित (भएको कहिल्यै देखेको थिइनँ)

वाक्यार्थ– यसभन्दा पहिले कहिल्यै पनि मैले तिम्रो मुख तिलक नलगाएको, बेखुसी, मलिन, क्रोधका कारण डर लाग्दो, कान्तिहीन र स्नेहशून्य भएको देखेको थिइनँ। यस्तै तिम्रा सुन्दर स्तन शोकाश्रुबाट भिजेका र ओठमा केशरको लेपको लालिमा नभएको कहिल्यै देखेको थिइनँ।

तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य
स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य ।
का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ॥ २६ ॥

पदार्थ–

तत् = त्यसैले
स्वैरं = स्वेच्छाले (तिमीलाई नसोधी)
मृगयां = सिकारमा
गतस्य = गएको
व्यसनातुरस्य = त्यसैको व्यसनमा तल्लीन (यसर्थ)
कृतकिल्बिषस्य = अपराध गरेको
सुहृदः = हृदय स्वच्छ भएको
मे = मप्रति
प्रसीद = प्रसन्न होऊ
कुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नम् = कामदेवको बाणबाट अधीर भएर
वशगतं = वशमा आएको
देवरं = दिव्य कामसुख प्रदान गर्ने पतिलाई
कृत्ये = उचित कार्यका लागि
का उशती = कुन स्त्रीले
न भजेत = स्वीकार नगर्ली

वाक्यार्थ– तिमीलाई नसोधी सिकारमा गएँ र त्यसैको व्यसनमा तल्लीन भएकाले मैले गल्ती गरेँ, तर मेरो हृदय स्वच्छ भएकाले तिमी मप्रति प्रसन्न होऊ। यदि पति कामवासनाको वेगले अधीर भएर आफ्नो वशमा आउँछ भने त्यसलाई उचित कार्यका लागि कुन स्त्रीले स्वीकार नगर्ली ?

अध्याय विवरण– यस अध्यायमा पुरञ्जनले रथमा बसी सिकार खेल्न गएको प्रसङ्ग वर्णन

गरिएको छ। यहाँ जीवात्माको प्रतीकको रूपमा पुरञ्जन पात्र खडा गरिएको छ। कठोपनिषद् (१। ३। ३)मा भनिएको छ– **आत्मानं रथिनं विद्धि** अर्थात् आत्मा रथी हो। शरीर त्यस्तो रथ हो जहाँ चढी जीवात्मा निरन्तर संसारमा घुमिरहन्छ। पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू यस रथका घोडाहरू हुन्, बुद्धि सारथि हो अनि मन यसको लगाम हो। जसले सद्बुद्धिलाई सारथि बनाएको छ र जसको मनरूपी लगाम नियन्त्रित छ त्यो मनुष्य संसारको बाटोबाट पारि पुग्छ। पुरञ्जन जब सिकार खेल्न निस्किए तब उनले चाहिनेभन्दा बढी जन्तुहरूलाई मारे। यही प्रसङ्गमा यहाँ मनुष्यले नियत विषयहरूको मात्र भोग गर्नुपर्छ असीमित रूपले आवश्यकताहरू बढाउनु हुँदैन भन्ने कुरा सम्झाउन खोजिएको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

पुरञ्जनोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः

पुरञ्जनको नगरमाथि चण्डवेगको आक्रमण र कालकन्याको चरित्र

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इत्थं पुरञ्जनं सम्यग् वशमानीय विभ्रमैः।

पुरञ्जनी महाराज रेमे रमयती पतिम्॥ १॥

पदार्थ–

महाराज = हे राजा प्राचीनबर्हि
इत्थं = यसप्रकार
पुरञ्जनी = पुरञ्जनकी रानी
पुरञ्जनं = पुरञ्जनलाई
सम्यग् = राम्ररी
वशम् = आफ्नो वशमा
आनीय = ल्याएर
विभ्रमैः = अनेक क्रियाकलापद्वारा
पतिम् = पतिलाई
रमयती = आनन्दित पार्दै
रेमे = रमाउन लागिन्

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! यसप्रकार पुरञ्जनकी रानी पति पुरञ्जनलाई राम्ररी आफ्नो वशमा ल्याएर अनेक क्रियाकलापद्वारा आनन्दित पार्दै रमाउन लागिन्।

स राजा महिषीं राजन् सुस्नातां रुचिराननाम्।

कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनन्ददुपागताम्॥ २॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
सः = ती
राजा = राजा पुरञ्जन
सुस्नातां = राम्रोसँग स्नान गरेर
कृतस्वस्त्ययनां = माङ्गलिक शृङ्गार गरेकी
तृप्ताम् = भोजन आदिबाट तृप्त भएर
उपागताम् = नजिकमा आएकी
रुचिराननाम् = सुमुखी
महिषीं = रानीलाई (देखेर)
अभ्यनन्दत् = प्रसन्न भए

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! राजा पुरञ्जन पनि राम्रोसँग स्नान एवं माङ्गलिक शृङ्गार गरी भोजन आदिबाट तृप्त भएर आफ्नो नजिकमा आएकी सुमुखी रानीलाई देखेर प्रसन्न भए।

तयोपगूढः परिरब्धकन्धरो

रहोऽनुमन्त्रैरपकृष्टचेतनः।

न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं

दिवा निशेति प्रमदापरिग्रहः॥ ३॥

पदार्थ–

तया = रानी पुरञ्जनीद्वारा
उपगूढः = आलिङ्गन गरिएका
परिरब्धकन्धरः = आफूले तिनलाई गला लगाएका
रहः = एकान्तमा
अनुमन्त्रैः = अनुकूल गोप्य वार्तालापद्वारा
अपकृष्टचेतनः = चेतना हराएका
प्रमदापरिग्रहः = स्त्रीको सहवासलाई नै सम्पूर्ण कुरा ठान्ने राजा पुरञ्जनले
दिवा = दिन र
निशा इति = रातको नामले बितिरहेको
दुरत्ययं = दुस्तर
कालरंहः = कालको गति
न बुबुधे = थाहै पाएनन्

वाक्यार्थ– रानी पुरञ्जनीले राजा पुरञ्जनलाई आलिङ्गन गरिन्। राजाले पनि उनलाई गला लगाए। फेरि एकान्तमा गरिएका अनुकूल गोप्य वार्तालापद्वारा चेतना हराएका र स्त्रीको सहवासलाई नै सम्पूर्ण कुरा ठान्ने राजा पुरञ्जनले दिन र रातको नामले बितिरहेको दुस्तर कालको गति थाहै पाएनन्।

शयान उन्नद्धमदो महामना
महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः।
तामेव वीरो मनुते परं यत-
स्तमोऽभिभूतो न निजं परं च यत्॥ ४॥

पदार्थ–

उन्नद्धमदः = घमण्ड बढेका
महामनाः = मनस्वी
महिषीभुजोपधिः = रानीको हातलाई तकिया बनाएर
महार्हतल्पे = बहुमूल्य शय्यामा
शयानः = सुतिरहेका
तमोऽभिभूतः = अज्ञानग्रस्त
वीरः = वीर (राजा पुरञ्जन)ले
ताम् एव = ती रानीलाई नै
परं = परम पुरुषार्थ
मनुते = माने
यतः = यसैले
निजं = आत्मा
परं च = परमात्माको
यत् = जुन वास्तविक स्वरूप हो (त्यसको ज्ञान)
न = गर्न सकेनन्

वाक्यार्थ– घमण्ड बढेका मनस्वी राजा पुरञ्जनले रानीको हातलाई तकिया बनाएर बहुमूल्य शय्यामा सुतिरहे र ती रानीलाई नै परम पुरुषार्थ माने। यसैले उनले आत्मा र परमात्माको जुन वास्तविक स्वरूप हो त्यसको ज्ञान गर्न सकेनन्।

तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः।
क्षणार्धमिव राजेन्द्र व्यतिक्रान्तं नवं वयः॥ ५॥

पदार्थ–

राजेन्द्र = हे राजा
कामकश्मलचेतसः = कामातुर चित्त भएका
तया = ती रानीसँग
रममाणस्य = रमाउँदै गरेका (राजा पुरञ्जनको)
नवं वयः = जवानी
क्षणार्धम् इव = आधा क्षण जस्तै गरी
व्यतिक्रान्तं = बित्यो

वाक्यार्थ– हे राजा ! यसप्रकार कामातुर चित्त भएका राजा पुरञ्जनको जवानी रानीसँग रमाउँदा रमाउँदै आधा क्षण जस्तै गरी बित्यो।

तस्यामजनयत् पुत्रान् पुरञ्जन्यां पुरञ्जनः।
शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात्॥ ६॥
दुहितॄर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः।
शीलौदार्यगुणोपेताः पौरञ्जन्यः प्रजापते॥ ७॥

पदार्थ–

प्रजापते = हे राजा प्राचीनबर्हि
अथ = यसपछि
विराट् = राजा
पुरञ्जनः = पुरञ्जनले
तस्याम् = ती
पुरञ्जन्यां = पुरञ्जनी रानीमा
एकादश शतानि = एघार सय
पुत्रान् = छोरा
पितृमातृयशस्करीः = पिता-माताको यश बढाउने
शीलौदार्यगुणोपेताः = सुशीलता र उदारताजस्ता गुणबाट सम्पन्न
पौरञ्जन्यः = पौरञ्जनी नामका
दशोत्तरशतं = एक सय दश
दुहितॄः = छोरीहरू
अजनयत् = जन्माए (यत्तिमै उनले)
आयुषः = आयुको
अर्धम् = आधा भाग
अत्यगात् = बिताए

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! यसपछि राजा पुरञ्जनले ती पुरञ्जनी रानीबाट एघार सय छोरा र पिता-माताको यश बढाउने सुशीलता र उदारताजस्ता गुणबाट सम्पन्न पौरञ्जनी नामका एक सय दश छोरी जन्माए। यत्तिमै उनले आयुको आधा भाग बिताए।

स पञ्चालपतिः पुत्रान् पितृवंशविवर्धनान्।
दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः॥ ८॥

पदार्थ–

पञ्चालपतिः = पञ्चाल देशका मालिक
सः = राजा पुरञ्जनले
पितृवंशविवर्धनान् = पितृवंशको वृद्धि गर्ने
पुत्रान् = छोराहरूलाई
दारैः = स्त्रीहरूसँग
दुहितॄः = छोरीहरूलाई
सदृशैः = शील स्वभाव मिल्ने

वरैः = वरहरूसँग
संयोजयामास = (मिलन गराइदिए) विवाह गरिदिए

वाक्यार्थ– पञ्चाल देशका मालिक राजा पुरञ्जनले पितृवंशको वृद्धि गर्ने छोराहरूलाई स्त्रीहरूसँग र छोरीहरूलाई शील स्वभाव मिल्ने वरहरूसँग विवाह गरिदिए।

पुत्राणां चाभवन् पुत्रा एकैकस्य शतं शतम्।
यैर्वै पौरञ्जनो वंशः पञ्चालेषु समेधितः ॥ ९॥

पदार्थ–

पुत्राणां = छोराहरूमध्ये
एकैकस्य = प्रत्येकका
शतं शतम् = सय सय
पुत्राः च = छोराहरू
अभवन् = भए
यैः = जुन छोराहरूद्वारा
पञ्चालेषु = पञ्चाल देशमा
पौरञ्जनः वंशः = पुरञ्जनको वंश
वै = निश्चय नै
समेधितः = बढ्यो

वाक्यार्थ– राजा पुरञ्जनका छोराहरूमध्ये प्रत्येकका सय सय छोराहरू भए। तिनीहरूद्वारा पञ्चाल देशमा पुरञ्जनवंशको विस्तार भयो।

तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु।
निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ॥ १० ॥

पदार्थ–

तेषु = ती छोरा
तद्रिक्थहारेषु = छोराको सम्पत्तिका अधिकारी (नाति)
गृहकोशानुजीविषु = घर, कोश र सेवकहरूमा
निरूढेन = दृढ
ममत्वेन = ममताले गर्दा
विषयेषु = विषयमा
अन्वबध्यत = बाँधिए

वाक्यार्थ– राजा पुरञ्जन छोरा, नाति, घर, कोश र सेवक आदिमा भएको दृढ ममताले गर्दा विषयमा बाँधिए।

ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः।
देवान् पितॄन् भूतपतीन् नानाकामो यथा भवान्॥ ११ ॥

पदार्थ–

नानाकामः = अनेक इच्छा राखेर
दीक्षितः = यज्ञमा दीक्षित भई
भवान् = तपाईंले
यथा = जसरी (यज्ञ गर्नुभएको थियो त्यसै गरी राजा पुरञ्जनले पनि)
पशुमारकैः = पशुहिंसामय
घोरैः = डरलाग्दा
क्रतुभिः = यज्ञहरूद्वारा
देवान् = देवता
पितॄन् = पितृ
भूतपतीन् च = भूतका स्वामी भैरव आदिको
ईजे = पूजा गरे

वाक्यार्थ– हे प्राचीनबर्हि ! जसरी तपाईंले यज्ञ गर्नुभएको थियो त्यसै गरी राजा पुरञ्जनले पनि अनेक इच्छा राखेर यज्ञमा दीक्षित भई पशुहिंसामय भयङ्कर यज्ञद्वारा देवता, पितृ र भूतका स्वामी भैरव आदिको पूजा गरे।

युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुम्बासक्तचेतसः।
आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषिताम्॥ १२॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
कुटुम्बासक्तचेतसः = कुटुम्बमा आसक्त भएर
युक्तेषु = (आफूले गर्न) उपयुक्त कर्ममा
प्रमत्तस्य = असावधान भएका (राजा पुरञ्जनसमक्ष)
यः = जुन
प्रिययोषिताम् = स्त्रीलम्पट पुरुषहरूका लागि
अप्रियः = अप्रिय हुन्छ
सः = त्यो
कालः = समय
वै = निश्चय नै
आससाद = आइपुग्यो

वाक्यार्थ– यसप्रकार कुटुम्बमा आसक्त भई आफूले गर्नुपर्ने कर्म (भगवान्‌को आराधना)मा असावधान भएका राजा पुरञ्जनसमक्ष स्त्रीलम्पट पुरुषहरूका लागि अप्रिय हुने समय वृद्धावस्था आइपुग्यो।

चण्डवेग इति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप।
गन्धर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयम्॥ १३॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा
चण्डवेगः = चण्डवेग
इति = यस नामले
ख्यातः = प्रसिद्ध
गन्धर्वाधिपतिः = जो गन्धर्वका राजा छन्
तस्य = तिनका
षष्ट्युत्तरशतत्रयम् = तीन सय साठी
बलिनः = बलिया
गन्धर्वाः = गन्धर्वहरू छन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! एक जना चण्डवेग नामले प्रसिद्ध गन्धर्वका राजा छन्। तिनका अधीनमा तीन सय साठी बलिया गन्धर्वहरू छन्।

गन्धर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः।
परिवृत्त्या विलुम्पन्ति सर्वकामविनिर्मिताम्॥ १४॥

पदार्थ–

अस्य = यिनका
मैथुन्यः = जोडा भएर रहेका
सितासिताः = सेता र काला वर्णका
तादृशीः = त्यत्ति नै
गन्धर्व्यः च = गन्धर्वीहरूले पनि

परिवृत्त्या = बारम्बार घुमेर	भोगविलासको सामग्रीले बनेको	**विलुम्पन्ति** = लुट्दछन्
सर्वकामविनिर्मिताम् = सम्पूर्ण	(पुरञ्जनको) नगरलाई	

वाक्यार्थ– चण्डवेगसित जोडा भएर रहेका सेता र काला वर्णका त्यत्ति नै गन्धर्वीहरू छन्। तिनीहरूले बारम्बार घुमेर सम्पूर्ण भोगविलासको सामग्रीले बनेको पुरञ्जनको नगरलाई लुट्दछन्।

ते चण्डवेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा।
हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत् प्रजागरः॥ १५॥

पदार्थ–

ते = ती	**पुरञ्जनपुरं** = पुरञ्जनको नगरमा	**प्रजागरः** = (पाँच फणा भएको)
चण्डवेगानुचराः = चण्डवेगका	**हर्तुम्** = चोर्न	प्रजागर नामको सर्पले
अनुचरहरूले	**आरेभिरे** = सुरु गरे	**प्रत्यषेधत्** = रोक्यो
यदा = जब	**तत्र** = त्यस वेला (उनीहरूलाई)	

वाक्यार्थ– ती चण्डवेगका अनुचरहरूले जब पुरञ्जनको नगरमा चोर्न सुरु गरे त्यस वेला उनीहरूलाई पाँच फणा भएको प्रजागर नामको सर्पले रोक्यो।

स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः।
पुरञ्जनपुराध्यक्षो गन्धर्वैर्युयुधे बली॥ १६॥

पदार्थ–

बली = बलवान्	**एकः** = एक्लै	**शतं समाः** = सय वर्षसम्म
सः पुरञ्जनपुराध्यक्षः =	**शतैः सप्तभिः विंशत्या च** = सात	**युयुधे** = युद्ध गऱ्यो
पुरञ्जनको नगरको रक्षक त्यस	सय बीस	
सर्पले	**गन्धर्वैः** = गन्धर्वका साथ	

वाक्यार्थ– पुरञ्जनको नगरको बलवान् रक्षक त्यस सर्पले एक्लै सात सय बीस गन्धर्वका साथ सय वर्षसम्म युद्ध गऱ्यो।

क्षीयमाणे स्वसम्बन्धे एकस्मिन् बहुभिर्युधा।
चिन्तां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबान्धवः॥ १७॥

पदार्थ–

बहुभिः = धेरै (सात सय बीस)	**एकस्मिन्** = एउटै	**क्षीयमाणे** = शक्तिहीन हुँदा
वीरहरूसँग	**स्वसम्बन्धे** = आफ्नो सम्बन्धी	**सराष्ट्रपुरबान्धवः** = देश, नगर,
युधा = युद्ध गर्नाले	प्रजागर	बन्धुवान्धवसहित राजा पुरञ्जन

आर्तः = पीडित भएर | **चिन्तां** = चिन्तामा
परां = परम | **जगाम** = पुगे

वाक्यार्थ– धेरै (सात सय बीस) वीरहरूसँग युद्ध गर्नाले आफ्नो सम्बन्धी प्रजागर शक्तिहीन भएको देखेर देश, नगर, बन्धुवान्धवसहित राजा पुरञ्जन अत्यन्त चिन्तित भए।

स एव पुर्यां मधुभुक् पञ्चालेषु स्वपार्षदैः।
उपनीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविदद् भयम्॥ १८॥

पदार्थ–

पञ्चालेषु = पञ्चाल देशको
पुर्यां एव = त्यस नगरमा नै
स्वपार्षदैः = आफ्ना दूतहरूले
उपनीतं = ल्याएको
बलिं = उपहार
गृह्णन् = लिएर
मधुभुक् = मह जस्तो विषयसुखको भोग गर्दै
स्त्रीजितः = स्त्रीको वशमा परेका
सः = ती राजा पुरञ्जनले
भयम् = (अवश्यम्भावी) भयबारे
न अविदत् = थाहा पाएनन्

वाक्यार्थ– पञ्चाल देशको त्यस नगरमा आफ्ना दूतहरूले ल्याएको उपहार लिएर मह जस्तो विषयसुखको भोग गर्दा गर्दै स्त्रीको वशमा परेका ती राजा पुरञ्जनले अवश्यम्भावी भयबारे थाहा पाएनन्।

कालस्य दुहिता काचित् त्रिलोकीं वरमिच्छती।
पर्यटन्ती न बर्हिष्मन् प्रत्यनन्दत कश्चन॥ १९॥

पदार्थ–

बर्हिष्मन् = हे प्राचीनबर्हि
कालस्य = कालकी
काचित् = कुनै एउटी
दुहिता = छोरी
वरम् = वर
इच्छती = चाहेर (खोज्दै)
त्रिलोकीं = तीनै लोकमा
पर्यटन्ती = घुम्दा पनि (उनलाई)
कश्चन = कसैले
न प्रत्यनन्दत = स्वीकार गरेन

वाक्यार्थ– हे प्राचीनबर्हि ! कालकी कुनै एउटी छोरी वर खोजेर तीनै लोकमा घुम्दा पनि उनलाई कसैले स्वीकार गरेन।

दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगेति सा।
या तुष्टा राजर्षये तु वृतादात् पूरवे वरम्॥ २०॥

पदार्थ–

आत्मनः = आफ्नो
दौर्भाग्येन = दुर्भाग्यका कारण
सा = ती कालकन्या

लोके = संसारमा
दुर्भगा इति = दुर्भगा नामले
विश्रुता = प्रख्यात भएकी थिइन्
वृता = (पहिल राजा पूरुद्वारा) वरण गरिएकी
या = जुन कालकन्याले
तुष्टा = प्रसन्न भएर
राजर्षये = राजर्षि
पूरवे तु = पूरुलाई
वरम् = वर
अदात् = दिएकी थिइन्

वाक्यार्थ– आफ्नो दुर्भाग्यका कारण ती कालकन्या संसारमा दुर्भगा नामले प्रख्यात भएकी थिइन्। पहिले राजा पूरुद्वारा वरण गरिएकी जुन कालकन्याले प्रसन्न भएर राजर्षि पूरुलाई वर दिएकी थिइन्।

टिप्पणी– एक पटक राजा पूरुले पिता ययातिलाई आफ्नो यौवन दिनका लागि आफ्नै इच्छाले ती कालकन्यालाई स्विकारेका थिए। यसको बदलामा कालकन्याले राजर्षि पूरुलाई राज्यप्राप्तिको वर दिएकी थिइन्। यसको विस्तृत विवरण भागवतको नवम स्कन्धमा आउँछ।

कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महीं गतम्।
वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता ॥ २१ ॥

पदार्थ–

कदाचित् = कुनै वेला
ब्रह्मलोकात् = ब्रह्मलोकबाट
महीं = पृथ्वीलोकमा
गतम् = गएको
मां = म (नारद)लाई
बृहद्व्रतं = नैष्ठिक ब्रह्मचारी हो भन्ने
जानती = थाहा पाएर पनि
अटमाना = घुम्दै आएकी
सा तु = ती कालकन्याले
काममोहिता = कामातुर भएर
वव्रे = (पतिको रूपमा) वरण गर्न चाहिन्

वाक्यार्थ– कुनै वेला ब्रह्मलोकबाट पृथ्वीलोकमा गएको म (नारद)लाई नैष्ठिक ब्रह्मचारी हो भन्ने थाहा पाएर पनि घुम्दै आएकी ती कालकन्याले कामातुर भएकी हुनाले पतिको रूपमा वरण गर्न चाहिन्।

मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहम्।
स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने ॥ २२ ॥

पदार्थ–

मयि = (ती कालकन्याको प्रार्थना स्वीकार नगर्दा) ममाथि
संरभ्य = रिसाएर
सुदुःसहम् = सहन गर्न कठिन
विपुलम् = ठुलो
शापं = श्राप
अदात् = दिइन्
मुने = हे मुनि
मद्याच्ञाविमुखः = मेरा प्रार्थनाबाट विमुख भएका तिमी
एकत्र = एकै ठाउँमा
स्थातुम् = रहन
न अर्हसि = सक्नेछैनौ

वाक्यार्थ– ती कालकन्याको प्रार्थना स्वीकार नगर्दा उनले रिसाएर सहन गर्न कठिन श्राप दिँदै

मलाई भनिन्– 'हे मुनि ! मेरो इच्छालाई पूरा नगरेकाले तिमी एकै ठाउँमा स्थिर भएर रहन सक्नेछैनौ'।

ततो विहतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।

मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् ॥ २३ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
विहतसङ्कल्पा = इच्छा नष्ट भएकी (निराश भएकी)
कन्यका = कालकन्याले
मया = मैले
उपदिष्टम् = उपदेश दिएअनुसार
नाम्ना भयं = भय नामका
यवनेश्वरम् = यवनका राजा समक्ष
आसाद्य = पुगेर (उनलाई)
पतिम् = पतिको रूपमा
वव्रे = वरण गरिन्

वाक्यार्थ– त्यसपछि मेरो तर्फबाट निराश भएकी कालकन्याले मैले उपदेश दिएअनुसार भय नामका यवनका राजासमक्ष पुगेर उनलाई पतिको रूपमा वरण गरिन्।

ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिम् ।

सङ्कल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति ॥ २४ ॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर
यवनानां = यवनहरूका
ऋषभं = श्रेष्ठ
त्वां = तपाईंलाई
ईप्सितं = मेरो इच्छानुसारको
पतिम् = पति
वृणे = वरण गर्छु (बनाउँदछु)
त्वयि = तपाईंसँग
कृतः = गरिएको
भूतानां = प्राणीहरूको
सङ्कल्पः = चाहना
किल = निश्चय नै
न रिष्यति = नष्ट हुँदैन

वाक्यार्थ– हे वीर ! यवनहरूका श्रेष्ठ तपाईंलाई मेरो इच्छानुसारको पति बनाउँछु। प्राणीहरूले तपाईंसँग गरेको चाहना कहिल्यै पनि व्यर्थ हुँदैन।

द्वाविमावनुशोचन्ति बालावसदवग्रहौ ।

यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति ॥ २५ ॥

पदार्थ–

लोकशास्त्रोपनतं = लोक र शास्त्रको दृष्टिले दिन योग्य
यत् = जुन वस्तु (जसले)
न राति = दान दिँदैन र
तत् = त्यस वस्तुलाई
न इच्छति = लिनेवालाले लिँदैन भने पनि
इमौ = यी
द्वौ = दुबै
असदवग्रहौ = दुराग्रही
बालौ = बालक (अज्ञानी)प्रति
अनुशोचन्ति = (सज्जनहरू) चिन्ता गर्दछन्

वाक्यार्थ– लोक र शास्त्रको दृष्टिले दिन योग्य जुन वस्तु दिनेवालाले न त दान दिन्छ, त्यस वस्तुलाई न त लिनेवालाले नै लिन चाहन्छ भने यी दुबै दुराग्रही अज्ञानीप्रति सज्जनहरू चिन्ता गर्दछन्।

अथो भजस्व मां भद्र भजन्तीं मे दयां कुरु।

एतावान् पौरुषो धर्मो यदार्ताननुकम्पते॥ २६॥

पदार्थ–

भद्र = हे सज्जन	**भजस्व** = स्वीकार गर्नुहोस्	**आर्तान्** = दुःखीलाई
अथो = यसैले	**मे** = ममाथि	**अनुकम्पते** = दया गर्दछ
भजन्तीं = सेवामा उपस्थित भएकी	**दयां** = दया	**एतावान्** = यही नै
मां = मलाई	**कुरु** = गर्नुहोस्	**पौरुषः** = पुरुषद्वारा गरिने
	यत् = किनभने जसले	**धर्मः** = धर्म हो

वाक्यार्थ– हे सज्जन! यसैले सेवामा उपस्थित भएकी मलाई स्वीकार गर्नुहोस्। ममाथि दया गर्नुहोस् किनभने दुःखीलाई दया गर्नु नै पुरुषद्वारा गरिने ठुलो धर्म हो।

कालकन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः।

चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत॥ २७॥

पदार्थ–

कालकन्योदितवचः = कालकन्याले भनेको वचन	**यवनेश्वरः** = यवनराजाले	**सस्मितं** = मुस्कुराउँदै
निशम्य = सुनेर	**देवगुह्यं** = विधाताको एक गोप्य कार्य	**ताम्** = ती कालकन्यालाई
सः = ती	**चिकीर्षुः** = गराउन चाहेर	**अभाषत** = भने

वाक्यार्थ– कालकन्याले भनेको वचन सुनेर ती यवनराजाले विधाताको एक गोप्य कार्य गराउन चाहेर मुस्कुराउँदै ती कालकन्यासित भने।

मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना।

नाभिनन्दति लोकोऽयं त्वामभद्रामसम्मताम्॥ २८॥

त्वमव्यक्तगतिर्भुङ्क्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितम्।

या हि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि॥ २९॥

पदार्थ–

मया = मैले	**आत्मसमाधिना** = आफ्नो	समाधि (एकाग्र चित्त)ले

तुभ्यं = तिम्रो लागि
पतिः = पति
निरूपितः = निश्चय गरेको छु
अभद्राम् = सबैको अनिष्ट गर्ने
असम्मताम् = मन नपराइएकी
त्वाम् = तिमीलाई
अयं लोकः = यस लोकले
न अभिनन्दति = स्वीकार गर्दैन
त्वम् = तिमी
अव्यक्तगतिः = नदेखिने भएर
कर्मविनिर्मितम् = कर्मजनित
लोकं = लोकको
भुङ्क्ष्व = भोग गर
मे = मेरा
पृतनायुक्ता = सेनाले सहित भएकी
या = जुन तिमीले
हि = निश्चय नै
प्रजानाशं = सम्पूर्ण प्रजाको नाश
प्रणेष्यसि = गर्नेछौ

वाक्यार्थ– मैले आफ्नो सोचाइले तिम्रो लागि भनेर पति निश्चय गरेको छु। सबैको अनिष्ट गर्ने भएकीले कसैले पनि मन नपराएकी तिमीलाई यस लोकले स्वीकार गर्दैन। तिमी नदेखिने भएर कर्मजनित लोकको भोग गर। मेरा सेनाले सहित भएकी तिमीले सम्पूर्ण प्रजाको नाश गर्नेछौ।

प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव।
चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः॥ ३०॥

पदार्थ–

अयं = यो
प्रज्वारः = प्रज्वार नामको
मम = मेरो
भ्राता = भाइ हो
त्वं च = तिमी
मे = मेरी
भगिनी = बहिनी
भव = बन
उभाभ्यां = तिमी दुईका साथ
भीमसैनिकः = भयङ्कर सेना लिई
अव्यक्तः = अदृश्य भएर
अस्मिन् = यस
लोके = लोकमा
चरामि = घुम्दछु

वाक्यार्थ– यो प्रज्वार नामको मेरो भाइ हो। तिमी मेरी बहिनी बन। तिमी दुईका साथ भयङ्कर सेना लिई अदृश्य भएर म यस लोकमा घुम्दछु।

अध्याय विवरण– आफ्नी प्रिय पत्नीमा आसक्त भएका राजा पुरञ्जनले रात र दिन गरी समय बितेको पत्तै पाएनन्। बुद्धि र जीवको यो संयोगबाट हजारौँ सन्ततिहरू उत्पन्न भएका छन्। संसारमै आसक्त पुरञ्जनको नगरीमा दिन र रातरूपी ३६० सेनाहरूलाई लिई संवत्सररूपी चण्डवेगले आक्रमण गर्दछन् तर निरन्तर विषयभोगमा नै मस्त भएका राजा यो कुरा थाहै पाउँदैनन्। जरा नामकी कालकन्या यवनहरूको राजा मृत्युलाई साथ लिई त्यही पुरीमा आक्रमण गर्न आउँछिन्। जरा भनेको बुढ्याइँ हो, अन्ततः जति विषयमा भुले पनि जरा र मृत्युको आक्रमण अनिवार्य छ भन्ने कुरा यहाँ देखाइएको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः

पुरञ्जनलाई स्त्रीयोनि प्राप्ति र अविज्ञातको उपदेशबाट उनको मुक्ति

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन् दिष्टकारिणः।

प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमाम्॥ १॥

पदार्थ–

बर्हिष्मन् = हे प्राचीनबर्हि
भयनाम्नः = भय नामका यवन राजाका
ये = जुन
दिष्टकारिणः = आज्ञाकारी
सैनिकाः = सैनिकहरू थिए (तिनीहरू)
प्रज्वारकालकन्याभ्यां = प्रज्वार र कालकन्याका साथ
इमाम् = यस
अवनीम् = पृथ्वीलोकमा
विचेरुः = घुम्न थाले

वाक्यार्थ– हे प्राचीनबर्हि ! भय नामका यवन राजाका जुन आज्ञाकारी सैनिकहरू थिए तिनीहरू प्रज्वार र कालकन्याका साथ यस पृथ्वीलोकमा घुम्न थाले।

त एकदा तु रभसा पुरञ्जनपुरीं नृप।

रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालिताम्॥ २॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा
ते तु = ती सैनिकहरूले त
एकदा = एक दिन
जरत्पन्नगपालिताम् = बुढो सर्पद्वारा सुरक्षित
भौमभोगाढ्यां = पृथिवीका सम्पूर्ण भोगसामग्रीले सम्पन्न
पुरञ्जनपुरीं = पुरञ्जनको सहरलाई
रभसा = अत्यन्त वेगका साथ
रुरुधुः = घेरे

वाक्यार्थ– हे राजा ! ती सैनिकहरूले एक दिन बुढो सर्पद्वारा सुरक्षित र पृथिवीका सम्पूर्ण भोगसामग्रीले सम्पन्न पुरञ्जनको सहरलाई अत्यन्त वेगका साथ घेरे।

कालकन्यापि बुभुजे पुरञ्जनपुरं बलात्।

ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात्॥ ३॥

पदार्थ–

यया अभिभूतः = जसको अधीनमा परेको
पुरुषः = पुरुष
सद्यः = तत्काल
निःसारताम् = शक्तिहीन
इयात् = बन्दछ (त्यस्ती)

कालकन्या अपि = कालकन्याले पनि
पुरञ्जनपुरं = पुरञ्जनको सहरलाई
बलात् = बलपूर्वक
बुभुजे = भोग गर्न थाली

वाक्यार्थ– जसको अधीनमा परेको पुरुष तत्काल शक्तिहीन बन्दछ त्यस्ती कालकन्याले पुरञ्जनको सहरलाई बलपूर्वक भोग गर्न थाली।

तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतोदिशम्।
द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीम्॥ ४॥

पदार्थ–

तया = ती कालकन्याद्वारा
उपभुज्यमानां = भोग गर्न लागिएको
सकलां = त्यस समग्र
पुरीम् = सहरलाई
यवनाः = यवनहरूले
सर्वतोदिशम् = सबै दिशाका
द्वार्भिः = ढोकाहरूबाट
प्रविश्य = प्रवेश गरेर
सुभृशं = अत्यन्त तीव्रताका साथ
वै = निश्चय नै
प्रार्दयन् = विध्वंस गर्न लागे

वाक्यार्थ– ती कालकन्याद्वारा भोग गर्न लागिएको त्यस समग्र पुरीलाई यवनहरूले सबै दिशाका ढोकाहरूबाट प्रवेश गरेर अत्यन्त तीव्रताका साथ विध्वंस गर्न लागे।

तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरञ्जनः।
अवापोरुविधांस्तापान् कुटुम्बी ममताकुलः॥ ५॥

पदार्थ–

तस्यां = त्यो पुरी (यसप्रकार)
प्रपीड्यमानायाम् = पीडित हुँदा (विध्वंस हुँदा)
अभिमानी = (त्यसको स्वामित्वको) अभिमान राख्ने
ममताकुलः = ममताग्रस्त
कुटुम्बी = पुत्र आदि परिवारले युक्त
पुरञ्जनः = पुरञ्जनले
उरुविधान् = धेरै किसिमका
तापान् = कष्ट
अवाप = पाए

वाक्यार्थ– त्यो पुरी यसप्रकार विध्वंस हुँदा त्यसको स्वामित्वको अभिमान राख्ने ममताग्रस्त एवं बहुकुटुम्बी पुरञ्जनले धेरै किसिमका कष्ट पाए।

कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः।
नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गन्धर्वयवनैर्बलात्॥ ६॥
विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान्।
पुत्रान् पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौहृदाम्॥ ७॥

आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पञ्चालानरिदूषितान् ।
दुरन्तचिन्तामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियाम् ॥ ८ ॥

पदार्थ–

कन्योपगूढः = कालकन्याले आलिङ्गन गरेपछि
नष्टश्रीः = समग्र ऐश्वर्य नष्ट भएका
विषयात्मकः = विषयमा आसक्त
नष्टप्रज्ञः = विवेकशक्ति नष्ट भएका
कृपणः = दीन
गन्धर्वयवनैः = गन्धर्व र यवनद्वारा
बलात् = जबरजस्ती
हृतैश्वर्यः = ऐश्वर्य नष्ट गरिएका
राजा पुरञ्जनले
स्वपुरीं = आफ्नो पुरी
विशीर्णां = ध्वस्त भएको
पुत्रान् = छोरा
पौत्रानुगामात्यान् = नाति, सेवक र मन्त्रिवर्ग
प्रतिकूलान् = प्रतिकूल (भएर)
अनादृतान् = अनादर गर्न लागेका
जायां = पत्नी
गतसौहृदाम् = स्नेहशून्य भएकी
आत्मानं = आफूलाई
कन्यया = कालकन्याले
ग्रस्तं = वशमा पारेको र
पञ्चालान् = पञ्चाल देश
अरिदूषितान् च = शत्रुद्वारा दूषित भएको
वीक्ष्य = देखेर
दुरन्तचिन्ताम् = ठुलो चिन्तामा
आपन्नः = पुगेका (उनले)
तत्प्रतिक्रियाम् = त्यसको प्रतिकारको उपाय
न लेभे = पाएनन् (थाहा पाउन सकेनन्)

वाक्यार्थ– कालकन्याले आलिङ्गन गरेपछि समग्र ऐश्वर्य नष्ट भएका, विषयमा आसक्त, विवेकशक्ति नष्ट भएर दुःखी भएका एवं गन्धर्व र यवनद्वारा जबरजस्ती ऐश्वर्य नष्ट गरिएका राजा पुरञ्जनले आफ्नो पुरी ध्वस्त भएको, छोरा, नाति, सेवक र मन्त्रिवर्ग प्रतिकूल भई अनादर गर्न लागेको, पत्नी स्नेहशून्य भएको, आफू कालकन्याद्वारा वशमा पारिएको र पञ्चाल देश शत्रुद्वारा दूषित भएको देखेर ठुलो चिन्तामा परेका उनले त्यसको प्रतिकारको उपाय थाहा पाउन सकेनन् ।

कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्यया ।
विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥ ९ ॥
गन्धर्वयवनाक्रान्तां कालकन्योपमर्दिताम् ।
हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ॥ १० ॥

पदार्थ–

कन्यया = कालकन्याद्वारा
यातयामान् = निःसार बनाइका
कामान् = विषयभोग
अभिलषन् = चाहँदै
दीनः = दुःखी भएका
विगतात्मगतिस्नेहः = आफ्नो गति र बन्धुजनको स्नेहबाट वञ्चित भई
पुत्रदारान् = पुत्र र पत्नीको

लालयन् च = लालन-पालनमा मात्र लागेका
राजा = राजा पुरञ्जनले
गन्धर्वयवनाक्रान्तां = गन्धर्व र यवनद्वारा घेरिएको
कालकन्योपमर्दिताम् = कालकन्याद्वारा विध्वंस पारिएको
अनिकामतः = इच्छा नभएर पनि
तां = त्यो
पुरीम् = पुरीलाई
हातुं = छोड्न
प्रचक्रमे = लागे (बाध्य हुनुपऱ्यो)

वाक्यार्थ— कालकन्याद्वारा शक्तिहीन बनाइए पनि विषयभोगको इच्छाले दुःखी भएका आफ्नो गति र बन्धुजनको स्नेहबाट वञ्चित भई पुत्र र पत्नीको लालन-पालनमा मात्र लागेका राजा पुरञ्जनले गन्धर्व र यवनद्वारा घेरिएको र कालकन्याद्वारा विध्वंस पारिएको त्यस पुरीलाई इच्छा नभएर पनि छोड्न बाध्य हुनुपऱ्यो।

भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः।
ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया॥ ११॥

पदार्थ—
भयनाम्नः = यवनराजा भयका
अग्रजः भ्राता = दाइ
प्रज्वारः = प्रज्वारले
प्रत्युपस्थितः = आएर
भ्रातुः = भाइको
प्रियचिकीर्षया = भलाइ गर्नको लागि
तां = त्यो
कृत्स्नां = समग्र
पुरीं = पुरीलाई
ददाह = डढायो

वाक्यार्थ— यही नै समयमा यवनराजा भयका दाइ प्रज्वारले त्यहाँ आएर भाइको भलाइ गर्नको लागि त्यो पूरै सहरलाई डढायो।

तस्यां सन्दह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः।
कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या उपातप्यत सान्वयः॥ १२॥

पदार्थ—
तस्यां = त्यो पुरी
सन्दह्यमानायां = डढ्दा
सपौरः = पुरवासी
सपरिच्छदः = सेवकवृन्द
कुटुम्बिन्या = भार्या
सान्वयः = सम्पूर्ण पुत्रादि वंशसहित
कौटुम्बिकः = परिवारका प्रिय राजा पुरञ्जन
उपातप्यत = दुःखी भए

वाक्यार्थ— त्यो पुरी डढ्दा पुरवासी, सेवकवृन्द, सन्तान, भार्या र सम्पूर्ण पुत्रादि वंशसहित सबैका प्यारा राजा पुरञ्जन दुःखी भए।

यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया।

पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत ॥ १३ ॥

पदार्थ–

कालकन्यया = कालकन्याले
पुर्यां = पुरीलाई
ग्रस्तायां = अधीनमा लिएपछि
यवनोपरुद्धायतनः = यवनद्वारा वासस्थान अधीनमा लिइएको
प्रज्वारसंसृष्टः = प्रज्वारद्वारा आक्रान्त भएको
पुरपालः = पुरको रक्षक नाग
अन्वतप्यत = दुःखी भयो

वाक्यार्थ– कालकन्याले पुरीलाई अधीनमा लिएपछि यवनद्वारा वासस्थान अधीनमा लिइएको र प्रज्वारद्वारा आक्रान्त भएको पुरको रक्षक नाग पनि दुःखी भयो।

न शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ।
गन्तुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ॥ १४ ॥

पदार्थ–

पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः = ठुलो कष्टका कारण अत्यन्त काँपिरहेको
सः = त्यस नागले
तत्र = त्यहाँ रहेर पनि (त्यस पुरीको)
अवितुं = रक्षा गर्न
न शेके = सकेन (त्यसैले)
सानलात् = आगो सल्केको
वृक्षकोटरात् इव = रुखको टोड्काबाट (सर्पझैँ)
ततः = त्यस नगरबाट
गन्तुम् = निस्कन
ऐच्छत् = चाह्यो

वाक्यार्थ– ठुलो कष्टका कारण अत्यन्त काँपिरहेको त्यस नागले त्यहाँ रहेर पनि त्यस पुरीको रक्षा गर्न सकेन। त्यसैले आगो सल्केको रुखको टोड्काबाट सर्पझैँ ऊ पनि त्यस नगरबाट निस्कन चाह्यो।

शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्वैर्हृतपौरुषः ।
यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥ १५ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा प्राचीनबर्हि
शिथिलावयवः = अङ्ग-प्रत्यङ्ग शिथिल भएको
गन्धर्वैः = गन्धर्वद्वारा
हृतपौरुषः = शक्तिक्षीण गरिएको नाग
यर्हि = जब
अरिभिः = शत्रु
यवनैः = यवनहरूद्वारा (बाहिर जानबाट)
उपरुद्धः = रोकियो (त्यस वेला)
रुरोद ह = केवल रोइरह्यो (अरू केही गर्न सकेन)

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! अङ्ग-प्रत्यङ्ग शिथिल भएको र गन्धर्वद्वारा शक्ति क्षीण गरिएको त्यो नाग जब शत्रु यवनद्वारा बाहिर जानबाट रोकियो त्यस वेला ऊ केवल रोइरह्यो, उसले अरू केही गर्न सकेन।

दुहितृः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान्।
स्वत्वावशिष्टं यत्किञ्चिद् गृहकोशपरिच्छदम्॥ १६॥
अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही।
दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते॥ १७॥

पदार्थ–

प्रमदया = पत्नी आदिबाट	**अहं मम इति** = म र मेरो भन्ने भावना	**यत्किञ्चित्** = जे जति
विप्रयोगे = वियोग	**स्वीकृत्य** = लिएर	**स्वत्वावशिष्टं** = ममत्वले भरिएका
उपस्थिते = हुन लाग्दा	**दुहितृः** = छोरी	**गृहकोशपरिच्छदम् च** = घर, खजाना र घरका सामग्रीहरू थिए (तिनीहरूका बारेमा पनि)
गृही = गृहासक्त	**पुत्रपौत्रान्** = छोरा, नाति	**दध्यौ** = चिन्ता गर्न लागे
दीनः = दुःखी	**जामिजामातृपार्षदान्** = बुहारी, ज्वाइँ, सेवक आदि	
कुमतिः = बुद्धिहीन (पुरञ्जन)		
गृहेषु = गृह आदिमा		

वाक्यार्थ– पत्नी आदिबाट वियोग हुन लाग्दा गृहासक्त, दुःखी एवं बुद्धिहीन पुरञ्जन शरीर, घर आदिमा म र मेरो भन्ने भावना लिएर छोरी, छोरा, नाति, बुहारी, ज्वाइँ, सेवक एवं जे-जति ममत्वले भरिएका घर, खजाना र घरका सामग्रीहरू थिए, तिनीहरूका बारेमा चिन्ता गर्न लागे।

लोकान्तरं गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी।
वर्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचती॥ १८॥

पदार्थ–

मयि = म	**अनाथा** = असहाय भएकी	**अनुशोचती** = चिन्ता गर्दै
लोकान्तरं = परलोक	**कुटुम्बिनी** = मेरी पत्नी	**कथं तु** = कसरी चाहिँ
गतवति = गएपछि	**बालकान्** = बालकहरूको बारेमा	**वर्तिष्यते** = रहलिन्
एषा = यी		

वाक्यार्थ– म परलोक गएपछि यी असहाय भएकी मेरी पत्नी बालकहरूको बारेमा चिन्ता गर्दै कसरी रहलिन् ?

न मय्यनाशिते भुङ्क्ते नास्नाते स्नाति मत्परा।
मयि रुष्टे सुसन्त्रस्ता भर्त्सिते यतवाग् भयात्॥ १९॥

पदार्थ–

मत्परा = मलाई सर्वस्व ठान्ने	(यी मेरी पत्नी)	**मयि** = मैले

अनाशिते = नखाँदा	**मयि** = म	**भर्त्सिते** = गाली गर्दा
न भुङ्क्ते = खान्नन्	**रुष्टे** = रिसाउँदा	**भयात्** = डरले
अस्नाते = ननुहाउँदा	**सुसन्त्रस्ता** = अत्यन्त भयभीत हुन्छिन्	**यतवाक्** = बोली नियन्त्रण गर्दछिन्
न स्नाति = नुहाउँदिनन्		

वाक्यार्थ– मलाई सर्वस्व ठान्ने यी मेरी पत्नी मैले नखाँदा खान्नन्, ननुहाउँदा नुहाउँदिनन्, म रिसाउँदा अत्यन्त भयभीत हुन्छिन्, गाली गर्दा डरले चुप लाग्छिन्।

प्रबोधयति माविज्ञं व्युषिते शोककर्शिता।
वर्त्मैतद् गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति॥ २०॥

पदार्थ–

मा = मैले	**शोककर्शिता** = मेरो वियोगजन्य शोकले दुब्लाउँछिन्	**गृहमेधीयं वर्त्म** = गृहस्थाश्रमको मार्ग (व्यवहार)
अविज्ञं = नजान्दा (बिर्सँदा)	**वीरसूः** = वीर पुत्र जन्माइसकेकी भए पनि (म विना)	**नेष्यति** = लैजानेछिन् (चलाउलिन्)
प्रबोधयति = बुझाउँछिन् (सम्झाउँछिन्)	**एतत्** = (कसरी) यो	
व्युषिते = विदेश जाँदा		

वाक्यार्थ– मैले केही कुरा बिर्सँदा सम्झाउँछिन्। म विदेश जाँदा मेरो वियोगजन्य शोकले दुब्लाउँछिन्। वीर पुत्र जन्माइसकेकी भए पनि म विना यी मेरी पत्नीले कसरी यो गृहस्थाश्रमको व्यवहार चलाउलिन् ?

कथं नु दारका दीना दारकीर्वा परायणाः।
वर्तिष्यन्ते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ॥ २१॥

पदार्थ–

मयि = म	**दारकाः** = छोरा	**दीनाः इव** = दुःखी भएका व्यक्ति झैं
गते = गइसकेपछि	**दारकीः** = छोरी	**कथं नु वा** = कसरी
परायणाः = अर्काको आश्रयमा रहेका	**उदधौ** = समुद्रको माझमा	**वर्तिष्यन्ते** = रहलान्
	भिन्ननावः = डुङ्गा भत्किँदा	

वाक्यार्थ– म परलोक गइसकेपछि मेरो आश्रयमा रहेका छोरा र छोरीहरू समुद्रको माझमा डुङ्गा भत्किँदा दुःखी भएका व्यक्ति झैं कसरी रहलान् ?

एवं कृपणया बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणम्।
ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत॥ २२॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
कृपणया बुद्ध्या = मोहित बुद्धिले
शोचन्तम् = चिन्ता गरिरहेका (तर राजा भएकाले)
अतदर्हणम् = चिन्ता गर्न योग्य नभएका
एनं = यी राजा पुरञ्जनलाई
ग्रहीतुं = लानका लागि
कृतधीः = निश्चय गरी
भयनामा = भय नामको यवनराजा
अभ्यपद्यत = आइपुग्यो

वाक्यार्थ– यसप्रकार बुद्धि मोहित भएर चिन्ता गरिरहेका तर राजा भएकाले वास्तवमा चिन्ता गर्न योग्य नभएका राजा पुरञ्जनलाई लैजान भय नामको यवनराजा आइपुग्यो।

पशुवद् यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयम्।
अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचन्तो भृशमातुराः॥ २३॥

पदार्थ–

यवनैः = यवनहरूद्वारा
पशुवत् = पशुजस्तै गरी
एषः = यी राजा पुरञ्जन
स्वकं = आफ्नो
क्षयम् = स्थानमा
नीयमानः = लान लागिए (त्यस वेला)
अनुपथाः = यिनका अनुचरहरू
भृशम् = अत्यन्त
आतुराः = व्याकुल भएर
शोचन्तः = चिन्ता गर्दै
अन्वद्रवन् = पछि लागे

वाक्यार्थ– जब यवनहरूद्वारा पशुजस्तै गरी बाँधिएर यी राजा पुरञ्जन आफ्नो स्थानमा लान लागिए त्यस वेला यिनका अनुचरहरू अत्यन्त व्याकुल भएर चिन्ता गर्दै पछि लागे।

पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजङ्गमः।
यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता॥ २४॥

पदार्थ–

उपरुद्धः = यवनद्वारा रोकिएको
भुजङ्गमः = नाग
यदा = जब
पुरीं = नगर
विहाय = छोडेर
उपगतः = बाहिर निस्क्यो (तब)
तम् एव अनु = त्यही नाग सँगसँगै
पुरी = नगर
विशीर्णा = छिन्न-भिन्न भएर
प्रकृतिं = प्रकृति (आफ्नो कारण पृथिवी आदि)मा
गता = लीन भयो

वाक्यार्थ– पहिले यवनद्वारा रोकिएको नाग जब नगर छोडेर बाहिर निस्क्यो त्यही नाग सँगसँगै नगर छिन्नभिन्न भएर आफ्नो कारण पृथिवी आदिमा लीन भयो।

विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा।
नाविन्दत् तमसाविष्टः सखायं सुहृदं पुरः॥ २५॥

पदार्थ–

बलीयसा = बलियो
यवनेन = यवनद्वारा
प्रसभं = बलपूर्वक
विकृष्यमाणः = तानिएका राजा पुरञ्जनले
तमसा = अज्ञानले
आविष्टः = ग्रस्त भएर
पुरः = पहिलेका (आफ्नै)
सखायं = साथी
सुहृदं = मित्र
न अविन्दत् = (थाहा पाएनन् (सम्झन सकेनन्)

वाक्यार्थ– बलियो यवनद्वारा बलपूर्वक तानिएका राजा पुरञ्जनले अज्ञानवश पहिलेका आफ्नै साथी र मित्रलाई सम्झन सकेनन्।

तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना।
कुठारैश्चिच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरन्तोऽमीवमस्य तत्॥ २६॥

पदार्थ–

अदयालुना = निर्दयी
अनेन = यी राजा पुरञ्जनद्वारा
ये = जुन
यज्ञपशवः = यज्ञपशुहरू
संज्ञप्ताः = बलि दिइएका थिए
क्रुद्धाः = रिसाएका (ती पशुहरूले)
अस्य = यी राजा पुरञ्जनले दिएको
तत् = त्यस
अमीवम् = पीडालाई
स्मरन्तः = सम्झँदै
तं = तिनलाई
कुठारैः = बन्चराले
चिच्छिदुः = काट्न लागे

वाक्यार्थ– निर्दयी यी राजा पुरञ्जनद्वारा जुन यज्ञपशुहरू मारिएका थिए ती रिसाएका पशुहरूले राजा पुरञ्जनले दिएको त्यस पीडालाई सम्झँदै तिनलाई बन्चराले काट्न लागे।

अनन्तपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः।
शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदासङ्गदूषितः॥ २७॥
तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा।
अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि॥ २८॥

पदार्थ–

प्रमदासङ्गदूषितः = स्त्रीको आसक्तिबाट दुर्गति प्राप्त गरेका
नष्टस्मृतिः = स्मरण शक्ति नष्ट भएका राजा पुरञ्जनले
अनन्तपारे = अपार
तमसि = अन्धकारमा
मग्नः = डुबेर
शाश्वतीः = अनन्त
समाः = वर्षसम्म
आर्तिं = पीडाको
अनुभूय = अनुभव गरेर
ताम् एव = तिनै स्त्रीलाई
मनसा = मनले
गृह्णन् = ग्रहण गर्दै (सम्झँदै)
अनन्तरं = अर्को जन्ममा
विदर्भस्य = विदर्भ देशका
राजसिंहस्य = राजाको
वेश्मनि = घरमा

प्रमदोत्तमा = सुन्दरी कन्याको रूपमा
बभूव = उत्पन्न भए

वाक्यार्थ– स्त्रीको आसक्तिबाट दुर्गति प्राप्त गरेका र स्मरणशक्ति कमजोर भएका राजा पुरञ्जन अपार अन्धकारमा डुबेर अनन्त वर्षसम्म पीडाको अनुभव गर्दा पनि तिनै स्त्रीलाई मनले सम्झेकाले अर्को जन्ममा विदर्भ देशका राजाको घरमा सुन्दरी कन्याको रूपमा उत्पन्न भए।

उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः।
युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्ड्यः परपुरञ्जयः॥ २९॥

पदार्थ–

परपुरञ्जयः = शत्रुनगर विजेता
पाण्ड्यः = पाण्ड्य देशका राजा
मलयध्वजः = मलयध्वजले
युधि = युद्धमा
राजन्यान् = अरू राजाहरूलाई
निर्जित्य = जितेर
वीर्यपणां = शक्तिलाई नै विवाहको सर्तका रूपमा राखिएकी
वैदर्भीं = विदर्भपुत्री ती सुन्दरीलाई
उपयेमे = विवाह गरे

वाक्यार्थ– शत्रुनगर विजेता पाण्ड्य देशका राजा मलयध्वजले युद्धमा अरू राजाहरूलाई जितेर शक्तिलाई नै विवाहको सर्तका रूपमा राखिएकी विदर्भपुत्री ती सुन्दरीलाई विवाह गरे।

तस्यां स जनयाञ्चक्र आत्मजामसितेक्षणाम्।
यवीयसः सप्त सुतान् सप्त द्रविडभूभृतः॥ ३०॥

पदार्थ–

सः = ती राजा मलयध्वजले
तस्यां = ती सुन्दरीबाट
असितेक्षणाम् = कालाकाला आँखा भएकी
आत्मजाम् = छोरी
यवीयसः = (तिनीभन्दा) कान्छा
सप्त = सात
सुतान् = छोरा
जनयाञ्चक्रे = जन्माए (तिनीहरू)
सप्त = सातै जना
द्रविडभूभृतः = द्रविड देशका राजा भए

वाक्यार्थ– ती राजा मलयध्वजले ती सुन्दरीबाट कालाकाला आँखा भएकी छोरी र तिनीभन्दा कान्छा सात छोरा जन्माए। तिनीहरू सातै जना द्रविड देशका राजा भए।

एकैकस्याभवत् तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदम्।
भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वन्तरं परम्॥ ३१॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा प्राचीनबर्हि
तेषां = ती सात जना राजामध्ये
एकैकस्य = एउटा-एउटा छोराका
अर्बुदम् अर्बुदम् = दश-दश करोड (धेरै धेरै) छोराको जन्म

अभवत् = भयो	**मही** = पृथिवी	**भोक्ष्यते** = भोग गरिनेछिन्
यद्वंशधरैः = जसका वंशधरहरूद्वारा	**परम्** = अन्तिम	
	मन्वन्तरं = मन्वन्तरसम्म	

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! ती सात जना राजामध्ये एउटा-एउटा छोराकै धेरै-धेरै छोरा भए, तिनकै वंशजहरूद्वारा अन्तिम मन्वन्तरसम्म पृथिवी भोग गरिनेछिन्।

अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम्।
यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः॥ ३२॥

पदार्थ–

अगस्त्यः = अगस्त्य ऋषिले	पहिली छोरीलाई	नामका मुनि
धृतव्रताम् = शम दम आदि व्रत लिएकी	**उपयेमे** = विवाह गरे	**जातः** = जन्मिए
	यस्यां = जसबाट	**इध्मवाहात्मजः** = जसको छोराको रूपमा इध्मवाह जन्मिए
प्राग्दुहितरम् = मलयध्वजकी	**दृढच्युतः मुनिः** = दृढच्युत	

वाक्यार्थ– अगस्त्य ऋषिले मलयध्वजकी पहिली छोरी व्रतशीलासित विवाह गरे। तिनबाट दृढच्युत नामका मुनि जन्मिए र तिनका पनि छोराको रूपमा इध्मवाह जन्मिए।

विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः।
आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलम्॥ ३३॥

पदार्थ–

कृष्णं = भगवान् श्रीकृष्णको	**राजर्षिः** = राजर्षि	**विभज्य** = भाग लगाइदिएर
आरिराधयिषुः = आराधना गर्ने इच्छा लिई	**मलयध्वजः** = मलयध्वजले	**कुलाचलम्** = कुलपर्वत (मलयपर्वत)मा
	तनयेभ्यः = छोराहरूलाई	
सः = ती	**क्ष्मां** = पृथिवी	**जगाम** = गए

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीकृष्णको आराधना गर्ने इच्छा लिई ती राजर्षि मलयध्वजले छोराहरूलाई पृथिवी भाग लगाइदिएर मलयपर्वतमा गए।

हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरेक्षणा।
अन्वधावत पाण्ड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरम्॥ ३४॥

पदार्थ–

मदिरेक्षणा = मदिराले झैं उन्मत्त गराउने आँखा भएकी	**वैदर्भी** = विदर्भपुत्री पनि	**सुतान्** = छोरा
	गृहान् = घर	**भोगान्** = सम्पूर्ण भोग

हित्वा = परित्याग गरी
ज्योत्स्ना = चन्द्र-किरणले
रजनीकरम् इव = चन्द्रमालाई जस्तै
पाण्ड्येशं = पाण्ड्य नरेश मलयध्वजको
अन्वधावत = पछि लागिन्

वाक्यार्थ– मदिराले झैं उन्मत्त गराउने आँखा भएकी विदर्भपुत्री पनि घर, छोरा र सम्पूर्ण भोगको परित्याग गरी चन्द्र-किरणले चन्द्रमालाई पछ्याएजस्तै पाण्ड्य नरेश मलयध्वजको पछि लागिन्।

तत्र चन्द्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका।
तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन्॥ ३५॥
कन्दाष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः।
वर्तमानः शनैर्गात्रकर्शनं तप आस्थितः॥ ३६॥

पदार्थ–
तत्र = त्यहाँ
चन्द्रवसा = चन्द्रवसा
ताम्रपर्णी = ताम्रपर्णी
वटोदका = वटोदका
नाम = नामका (तीन नदी थिए)
तत्पुण्यसलिलैः = ती नदीका पवित्र जलद्वारा
नित्यम् = सधैं
उभयत्र = दुबैतिर (आन्तरिक र बाह्य)को
आत्मनः = आफ्नो (मल)
मृजन् = पखाल्दै
कन्दाष्टिभिः = कन्द, बीज
मूलफलैः = मूल, फल
पुष्पपर्णैः = फूल, पात
तृणोदकैः = घाँस र जलद्वारा
वर्तमानः = जीवन निर्वाह गर्दै (मलयध्वजले)
शनैः = बिस्तारै-बिस्तारै
गात्रकर्शनं = शरीर सुकाउने किसिमको
तपः = तपस्या
आस्थितः = गरे

वाक्यार्थ– त्यहाँ चन्द्रवसा, ताम्रपर्णी र वटोदका नामका तीन नदी थिए। ती नदीका पवित्र जलले सधैं आफ्नो शरीरको आन्तरिक र बाह्य मल पखाल्दै एवं कन्द, बीज, मूल, फल, फूल, पात, घाँस र जलद्वारा जीवन निर्वाह गर्दै मलयध्जले बिस्तारै-बिस्तारै शरीर सुकाउने किसिमको तपस्या गरे।

शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये।
सुखदुःखे इति द्वन्द्वान्यजयत् समदर्शनः॥ ३७॥

पदार्थ–
समदर्शनः = समदर्शी ती मलयध्वजले
शीतोष्णवातवर्षाणि = चिसो-तातो, हावा-वर्षा
क्षुत्पिपासे = भोक-प्यास
प्रियाप्रिये = प्रिय-अप्रिय
सुखदुःखे = सुख-दुःख
इति = यी सबै किसिमका
द्वन्द्वानि = द्वन्द्वहरूलाई

अजयत् = जिते

वाक्यार्थ– समदर्शी ती मलयध्वजले चिसो-तातो, हावा-वर्षा, भोक-प्यास, प्रिय-अप्रिय र सुख-दुःख यी सबै किसिमका द्वन्द्वहरूलाई जिते।

तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः।

युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षानिलाशयः॥ ३८॥

पदार्थ–

तपसा = तपस्या
विद्यया = विद्याद्वारा
पक्वकषायः = गेरु आदि रङ्गजस्तै हट्न नसक्ने काम, क्रोध आदि वासना डढाएर (निर्मूल पारेर)
यमैः नियमैः = यम र नियमद्वारा
विजिताक्षानिलाशयः = प्राण र मनलाई जितेर (वशमा गरेर)
आत्मानं = आत्मा (आफू)लाई
ब्रह्मणि = ब्रह्म (परमात्मा)मा
युयुजे = मिलाए

वाक्यार्थ– तपस्या र विद्याद्वारा गेरु आदि रङ्गजस्तै हट्न नसक्ने काम, क्रोध आदि वासना निर्मूल पारेर एवं यम र नियमद्वारा प्राण र मनलाई वशमा गरेर उनले आफू (आत्मा)लाई ब्रह्म (परमात्मा)मा मिलाए अर्थात् आत्मा र परमात्माको एकत्वको अनुभव गरे।

आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः।

वासुदेवे भगवति नान्यद् वेदोद्वहन् रतिम्॥ ३९॥

पदार्थ–

दिव्यं = (यसप्रकार) दिव्य
वर्षशतं = सय वर्षसम्म
स्थाणुः इव = ठुटो झैँ
स्थिरः = निश्चल भएर
एकत्र = एउटै ठाउँमा
आस्ते = रहे
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
रतिम् = सुदृढ प्रेम
उद्वहन् = धारण गरेर (भएपछि)
अन्यत् = अरू देह आदि प्रपञ्च
न वेद = जानेनन् (बिर्से)

वाक्यार्थ– यसप्रकार दिव्य सय वर्षसम्म उनी ठुटो झैँ निश्चल भएर एउटै ठाउँमा बसिरहे, भगवान् वासुदेवमा सुदृढ प्रेम भएपछि उनले अरू देह आदि प्रपञ्च बिर्से।

स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि।

विद्वान् स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह॥ ४०॥

साक्षाद् भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप।

विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखम्॥ ४१॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा
सः = ती मलयध्वजले
गुरुणा = गुरुरूप
साक्षात् = साक्षात्
भगवता = भगवान्
हरिणा = श्रीहरिद्वारा
उक्तेन = बताइएको उपदेश र
विश्वतोमुखम् = अन्तःकरणमा सबैतिर
स्फुरता = स्फुरित भएको
विशुद्धज्ञानदीपेन = विशुद्ध ज्ञान दीपद्वारा
आत्मनि = आफूमा रहेको
आमर्शसाक्षिणं = अन्तःकरणको वृत्तिको प्रकाशक
आत्मानं = आत्मालाई
स्वप्ने इव = स्वप्नमा (स्वप्नमा देखिएको वस्तु) झैं
व्यतिरिक्ततया = देह आदिबाट भिन्न र
व्यापकतया = व्यापक रूपमा रहेको
विद्वान् = जानेर
ह = निश्चय नै
विरराम = रोकिए (अन्य सांसारिक वस्तुबाट विरक्त भए)

वाक्यार्थ– हे राजा ! ती मलयध्वजले गुरुरूप साक्षात् भगवान् श्रीहरिद्वारा बताइएको उपदेश र अन्तःकरणमा सबैतिर स्फुरित भएको विशुद्ध ज्ञानदीपद्वारा आफूमा रहेको अन्तःकरणका वृत्तिको प्रकाशक आत्मालाई स्वप्नमा देखिएको वस्तु झैं देहादिबाट भिन्न र व्यापक रूपमा रहेको जानेर अन्य सांसारिक वस्तुबाट विरक्त भए।

परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि।
वीक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
आत्मानं = (यसप्रकार) आत्मालाई
परे ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
तथा = त्यस्तै
परं ब्रह्म च = परब्रह्मलाई
आत्मनि = आफूमा रहेको
वीक्षमाणः = देखेर (अन्तमा)
ईक्षाम् = देख्ने कार्यलाई पनि
विहाय = त्यागेर
अस्मात् = यस संसारबाट
ह = निश्चय नै
उपरराम = शान्त भए (बिदा भए)

वाक्यार्थ– यसप्रकार आत्मालाई परब्रह्ममा र त्यस्तै परब्रह्मलाई आफूमा अभिन्न रूपले रहेको देखेर अन्तमा देख्ने कार्यलाई पनि त्यागेर उनी यस संसारबाट बिदा भए।

पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भी मलयध्वजम्।
प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान् सा पतिदेवता ॥ ४३ ॥

पदार्थ–
पतिदेवता = पतिलाई नै देवता मान्ने
सा = ती
वैदर्भी = वैदर्भी
भोगान् = सम्पूर्ण किसिमका भोगलाई
हित्वा = छोडेर
परमधर्मज्ञं = परम धर्मज्ञ
पतिं = पति

मलयध्वजम् = मलयध्वजको
प्रेम्णा = प्रेमपूर्वक
पर्यचरत् = सेवा गर्दथिन्

वाक्यार्थ– पतिलाई नै देवता मान्ने ती वैदर्भी पनि सम्पूर्ण किसिमका भोगलाई छोडेर परम धर्मज्ञ पति मलयध्वजको प्रेमपूर्वक सेवा गर्दथिन्।

चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा।

बभावुपपतिं शान्ता शिखा शान्तमिवानलम्॥ ४४॥

पदार्थ–

चीरवासा = पुराना वस्त्र लगाएकी
व्रतक्षामा = व्रतका कारण दुब्ली
वेणीभूतशिरोरुहा = कपालमा लट्टा परेकी वैदर्भी
उपपतिं = पतिको नजिकै
शान्तम् = (धुवाँ नहुनाले) शान्त भएका
अनलम् = आगोसँग
शान्ता = शान्त भएर रहेकी
शिखा इव = ज्वाला जस्तै
बभौ = सुशोभित भइन्

वाक्यार्थ– पुराना वस्त्र लगाएकी, व्रतका कारण दुब्ली एवं कपालमा लट्टा परेकी वैदर्भी पतिको नजिकै रहँदा धुवाँ नहुनाले शान्त भएका आगोसँग शान्त भएर रहेकी ज्वाला जस्तै सुशोभित भइन्।

अजानती प्रियतमं यदोपरतमङ्गना।

सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत्॥ ४५॥

पदार्थ–

अङ्गना = ती स्त्री (वैदर्भी)ले
यदा = जुन वेला
अजानती = पति दिवङ्गत भइसकेको थाहा नपाएर
सुस्थिरासनम् = स्थिर आसनमा रहेका
प्रियतमं = प्रिय पतिसमक्ष
आसाद्य = पुगेर
यथापूर्वम् = पहिले जस्तै गरी
उपाचरत् = सेवा गरिन्

वाक्यार्थ– वैदर्भीले त्यस वेला पति दिवङ्गत भइसकेको थाहा नपाएर स्थिर आसनमा रहेका प्रिय पतिसमक्ष पुगेर पहिले जस्तै गरी उनको सेवा गरिन्।

यदा नोपलभेताङ्घ्रावूष्माणं पत्युरर्चती।

आसीत् संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा॥ ४६॥

पदार्थ–

अर्चती = चरणसेवामा लागिरहेकी ती वैदर्भीले
यदा = जुन वेला
पत्युः = पतिको
अङ्घ्रौ = चरणमा
ऊष्माणं = तातोपन
न उपलभेत = पाइनन् (त्यस वेला)
यथा = जसरी

यूथभ्रष्टा = बथानबाट छुटेकी
मृगी = मृगी हुन्छे त्यसरी
संविग्नहृदया = अत्यन्त व्याकुल
आसीत् = भइन्

वाक्यार्थ– पतिको चरणसेवामा लागिरहेकी ती वैदर्भीले जुन वेला उनको चरणमा तातोपन पाइनन् त्यस वेला बथानबाट छुटेकी मृगी झैँ अत्यन्त व्याकुल भइन्।

आत्मानं शोचती दीनमबन्धुं विक्लवाश्रुभिः।
स्तनावासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

विपिने = त्यस जङ्गलमा
आत्मानं = आफूलाई
अबन्धुं = बन्धुबान्धवहीन र
दीनम् = दुःखी
शोचती = (देखेर) शोकाकुल भएकी
सा = ती वैदर्भीले
विक्लवाश्रुभिः = शोकाश्रुले
स्तनौ = स्तन
आसिच्य = भिजाएर
सुस्वरं = आवाजका साथ (बेसरी)
प्ररुरोद = रुन लागिन्

वाक्यार्थ– त्यस जङ्गलमा आफूलाई बन्धुबान्धवहीन र दुःखी देखेर शोकाकुल भएकी ती वैदर्भी शोकाश्रुले स्तन भिजाउँदै बेसरी रुन लागिन्।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे इमामुदधिमेखलाम्।
दस्युभ्यः क्षत्रबन्धुभ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

राजर्षे = हे राजर्षि
उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ = उठ्नुहोस् उठ्नुहोस्
दस्युभ्यः = चोर
क्षत्रबन्धुभ्यः = क्षत्रियबन्धु (राजाहरू)बाट
बिभ्यतीं = डराइरहेकी
उदधिमेखलाम् = समुद्र नै मेखला भएकी (समुद्रवेष्टित)
इमाम् = यी पृथिवीलाई
पातुम् = रक्षा गर्न
अर्हसि = (तपाईं नै) समर्थ हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजर्षि ! उठ्नुहोस्, उठ्नुहोस् ! चोर राजाहरूबाट डराइरहेकी समुद्रवेष्टित यी पृथिवीलाई रक्षा गर्न तपाईं नै समर्थ हुनुहन्छ।

एवं विलपती बाला विपिनेऽनुगता पतिम्।
पतिता पादयोर्भर्तू रुदत्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४९ ॥

पदार्थ–

पतिम् अनुगता = पतिका साथ वन गएकी
बाला = बालस्वभाव भएकी ती वैदर्भी
एवं = यसप्रकार
विपिने = जङ्गलमा
विलपती = बिलौना गर्दै
भर्तुः = पतिको
पादयोः = चरणमा
पतिता = परिन् र
रुदती = रुँदै
अश्रूणि = आँसु
अवर्तयत् = खसालिन्

वाक्यार्थ– पतिका साथ वन गएकी बालस्वभाव भएकी ती वैदर्भी यसप्रकार जङ्गलमा बिलौना गर्दै पतिको चरणमा परिन् र उनले रुँदै आँसु खसालिन्।

चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम्।
आदीप्य चानुमरणे विलपन्ती मनो दधे॥ ५०॥

पदार्थ–

दारुमयीं = दाउराको
चितिं = चिता
चित्वा = बनाएर
तस्यां = त्यस चितामा
पत्युः = पतिको
कलेवरम् = शरीर (राखेर)
आदीप्य च = आगो लगाएर
विलपन्ती = बिलौना गर्दै
अनुमरणे = सँगसँगै मर्ने (सती जाने)
मनः दधे = मन गरिन् (निश्चय गरिन्)

वाक्यार्थ– त्यस वेला ती वैदर्भीले दाउराको चिता बनाएर त्यस चितामा पतिको शरीर राखेर त्यसमाथि आगो लगाएर बिलौना गर्दै सती जाने निश्चय गरिन्।

तत्र पूर्वतरः कश्चित् सखा ब्राह्मण आत्मवान्।
सान्त्वयन् वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो॥ ५१॥

पदार्थ–

प्रभो = हे राजा
तत्र = त्यहाँ
पूर्वतरः = पहिलेको
सखा = साथी
कश्चित् = कोही
आत्मवान् = आत्मज्ञानी
ब्राह्मणः = ब्राह्मणले
रुदतीं = रोइरहेकी
ताम् = ती वैदर्भीलाई
वल्गुना = मधुर
साम्ना = प्रिय बोलीले
सान्त्वयन् = सान्त्वना दिँदै (सम्झाउँदै)
आह = भने

वाक्यार्थ– हे राजा ! त्यहाँ पहिलेको साथी कोही आत्मज्ञानी ब्राह्मण आएर रोइरहेकी ती वैदर्भीलाई मधुर र प्रिय बोलीले सम्झाउँदै भने।

ब्राह्मण उवाच (ब्राह्मणले भने)

का त्वं कस्यासि को वायं शयानो यस्य शोचसि।

जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ ह ॥ ५२ ॥

पदार्थ–

त्वं = तिमी
का = को हौ
कस्य = कसकी कन्या
असि = हौ
यस्य = जसका लागि
शोचसि = शोक गरिरहेकी छ्यौ
शयानः = सुतिरहेको
अयं = यो
कः वा = को हो
अग्रे = पहिले
येन = जसका साथ
विचचर्थ = हिँड्दथ्यौ
सखायं = तिम्रो त्यो साथी
मां = मलाई
किं = के
जानासि ह = चिन्दछ्यौ

वाक्यार्थ– तिमी को हौ ? कसकी कन्या हौ ? जसका लागि शोक गरिरहेकी छ्यौ, सुतिरहेको यो को हो ? पहिले जसका साथ हिँड्दथ्यौ म तिम्रो त्यही साथी हुँ, के मलाई चिन्दछ्यौ ?

अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे ।
हित्वा मां पदमन्विच्छन् भौमभोगरतो गतः ॥ ५३ ॥

पदार्थ–

सखे = हे साथी
अविज्ञातसखं = अविज्ञात नामको साथी भएको
आत्मानम् = आफूलाई
अपि स्मरसि च = के सम्झन्छौ
मां = मलाई
हित्वा = छोडेर
भौमभोगरतः = पृथ्वीको भोग भोग्ने इच्छा लिई
पदम् = ठाउँ
अन्विच्छन् = खोज्दै
गतः = गएका थियौ

वाक्यार्थ– हे साथी ! के तिमी आफ्नो अविज्ञात नामको साथी भएको सम□न्छौ ? तिमीले म अविज्ञात नामको साथीलाई छोडेर पृथ्वीको भोग भोग्ने इच्छा लिई ठाउँ खोज्दै गएका थियौ ?

हंसावहं च त्वं चार्य सखायौ मानसायनौ ।
अभूतामन्तरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

आर्य = हे मान्यवर साथी
अहं च = म र
त्वं च = तिमी
मानसायनौ = मानस सरोवरमा बस्ने
सखायौ = एकअर्काका मित्र
हंसौ = हाँस
अभूताम् = थियौँ
औकः अन्तरा = निवासस्थान विना
वा = नै
सहस्रपरिवत्सरान् = हजार वर्षसम्म (त्यहाँ रह्यौँ)

वाक्यार्थ– हे मान्यवर साथी ! म र तिमी एकअर्काका मित्र थियौँ। हामी हाँसको रूपमा मानस सरोवरमा बस्दथ्यौँ। निवासस्थान विना नै हजार वर्षसम्म हामी त्यहाँ रह्यौँ।

स त्वं विहाय मां बन्धो गतो ग्राम्यमतिर्महीम् ।

विचरन् पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥ ५५ ॥

पदार्थ–

बन्धो = हे बन्धु	**विहाय** = छोडेर	**स्त्रिया** = स्त्रीद्वारा
सः त्वं = त्यही (हाँस) तिमी	**महीम्** = पृथिवीमा	**निर्मितं** = बनाइएको
ग्राम्यमतिः = विषयसुखको इच्छा लिएर	**गतः** = गयौ	**पदम्** = नगर
मां = मलाई	**विचरन्** = (त्यहाँ) घुम्दै जाँदा	**अद्राक्षीः** = देख्यौ
	कयाचित् = कुनै	

वाक्यार्थ– हे बन्धु ! त्यही (हाँस) तिमी विषयसुखको इच्छा लिएर मलाई छोडेर पृथिवीमा गयौ। त्यहाँ घुम्दै जाँदा तिमीले कुनै स्त्रीले बनाएको नगर देख्यौ।

पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।

षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम् ॥ ५६ ॥

पदार्थ–

पञ्चारामं = पाँच बगैँचा	**त्रिकोष्ठकम्** = तीन कोठा	**पञ्चप्रकृति** = पाँच कारण
नवद्वारम् = नौ ढोका	**षट्कुलं** = छ वैश्यकुल	**स्त्रीधवम्** = स्त्री स्वामिनी
एकपालं = एक द्वारपाल	**पञ्चविपणं** = पाँच बजार	

वाक्यार्थ– त्यस नगरमा पाँच बगैँचा, नौ ढोका, एक द्वारपाल, तीन कोठा, छ वैश्यकुल, पाँच बजार थिए र त्यो पाँच उपादान कारणबाट बनाइएको थियो। त्यसकी स्वामिनी स्त्री थिइन्।

पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ।

तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ५७ ॥

विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ।

शक्त्यधीशः पुमांस्त्वत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ॥ ५८ ॥

पदार्थ–

प्रभो = हे प्रभु (हे साथी)	**द्वारः** = ढोका	र मन गरी छ ओटा
पञ्चेन्द्रियार्थाः = इन्द्रियका पाँच विषय	**तेजः** = तेज	**कुलम्** = व्यापारी कुल
आरामाः = बगैँचा हुन्	**अबन्नानि** = जल र अन्न	**क्रियाशक्तिः तु** = क्रियाशक्तिरूप कर्मेन्द्रिय चाहिँ
नव प्राणाः = नौ प्राण	**कोष्ठानि** = कोठा	**विपणः** = बजार
	इन्द्रियसङ्ग्रहः = पाँच ज्ञानेन्द्रिय	

भूतप्रकृतिः = पाँच भूत उपादान कारण
अव्यया = कहिल्यै नाश नहुने
शक्तिः = बुद्धि शक्ति
अधीशः = स्वामी हुन्
अत्र = यहाँ
प्रविष्टः = प्रवेश गरेको
पुमान् तु = पुरुष चाहिँ
न अवबुध्यते = आफ्नो स्वरूप जान्दैन

वाक्यार्थ– हे राजा प्राचीनबर्हि ! इन्द्रियका पाँच विषय बगैँचा हुन्, नौ प्राण ढोका हुन्, तेज, जल र अन्न कोठा हुन्, पाँच ज्ञानेन्द्रिय र मन गरी छ व्यापारी हुन्, क्रियाशक्तिरूप कर्मेन्द्रिय चाहिँ बजार हो। पाँच भूत उपादान कारण हुन् र कहिल्यै नाश नहुने बुद्धि स्वामी हो। यहाँ प्रवेश गरेको पुरुषले चाहिँ आफ्नो स्वरूप जान्दैन।

तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः।
तत्सङ्गादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो॥ ५९॥

पदार्थ–
प्रभो = हे प्रभु (हे साथी)
तस्मिन् = त्यस शरीररूपी नगरमा
त्वं = तिमी
रामया = बुद्धिरूपी स्त्रीद्वारा
स्पृष्टः = मोहित भएर
रममाणः = रमाउँदै
अश्रुतस्मृतिः = आफ्नो स्वरूपभूत ब्रह्मको स्मरण नगरी
तत्सङ्गात् = ती स्त्रीको सङ्गतले
ईदृशीं = यस्तो
पापीयसीं = पापमय (दुःखी)
दशां = अवस्थामा
प्राप्तः = पुगेका छौ

वाक्यार्थ– हे साथी ! त्यस शरीररूपी नगरमा तिमी बुद्धिरूपी स्त्रीद्वारा मोहित भएर रमाउँदै आफ्नो स्वरूपभूत ब्रह्मको स्मरण नगरी ती स्त्रीको सङ्गतले यस्तो पापमय (दुःखी) अवस्थामा पुगेका छौ।

न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत् तव।
न पतिस्त्वं पुरञ्जन्या रुद्धो नवमुखे यया॥ ६०॥

पदार्थ–
त्वं = तिमी
विदर्भदुहिता न = विदर्भ राजाकी छोरी होइनौ
अयं = यी
वीरः = वीर
तव = तिम्रा
न सुहृत् = सहृदयी (पति) होइनन्
यया = जुन
पुरञ्जन्या = पुरञ्जनीद्वारा
नवमुखे = नौ ढोका भएको नगरमा
रुद्धः = रोकियौ (त्यस पुरञ्जनीको)
त्वं = तिमी
पतिः न = पति होइनौ

वाक्यार्थ– तिमी विदर्भ राजाकी छोरी होइनौ। यी वीर तिम्रा पति पनि होइनन्। जुन

पुरञ्जनीद्वारा नौ ढोका भएको नगरमा रोकियौ तिमी त्यस पुरञ्जनीका पति पनि होइनौ।

माया ह्येषा मया सृष्टा यत् पुमांसं स्त्रियं सतीम्।
मन्यसे नोभयं यद् वै हंसौ पश्यावयोर्गतिम्॥ ६१॥

पदार्थ–

यत् = जुन (पूर्वजन्ममा तिमी आफूलाई)	**एषा** = यो	**न उभयं** = दुबै कुरा होइनौ
पुमांसं = पुरुष (यस जन्ममा)	**मया** = मद्वारा	**हंसौ** = हामी हंस हौँ
सतीम् स्त्रियं = सती स्त्री	**माया** = माया	**आवयोः** = हामी दुईको
मन्यसे = मान्दछ्यौ	**सृष्टा** = फैलाइएको हो	**गतिम्** = गति (वास्तविक स्वरूप)
हि = निश्चय नै	**यत्** = जो तिमी	**पश्य** = हेर (अनुभव गर)
	वै = निश्चय नै	

वाक्यार्थ– पूर्वजन्ममा तिमी आफूलाई पुरुष मान्दथ्यौ, अहिले सती स्त्री मान्दछ्यौ। वस्तुतः यो मैले रचेको माया हो। तिमी न त पुरुष हौ न त स्त्री नै हौ। हामी दुबै हंस हौँ। यो आफ्नो वास्तविक हंस स्वरूपको अनुभव गर।

अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि॥ ६२॥

पदार्थ–

भोः = हे मित्र	**अहं** = म हुँ	**मनाक् अपि** = अलिकति पनि
अहं एव = म (ईश्वर) नै	**त्वं** = तिमी	**छिद्रं** = अन्तर (भेद)
भवान् = तिमी (जीव) हौ	**विचक्ष्व** = (यस्तो) विचार गर	**जातु** = कहिल्यै पनि
न च अन्यः = अरू होइनौ	**कवयः** = ज्ञानीहरू	**न पश्यन्ति** = देख्दैनन्
त्वम् = तिमी	**नौ** = हामी दुईको	

वाक्यार्थ– हे मित्र ! 'म (ईश्वर) नै तिमी (जीव) हौ, अरू होइनौ। तिमी (जीव) म (ईश्वर) हुँ' यस्तो विचार गर। ज्ञानीहरू कहिल्यै पनि हामी दुईमा भिन्नता देख्दैनन्।

यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः।
द्विधाभूतमवेक्षेत तथैवान्तरमावयोः॥ ६३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**एकम्** = एउटै	**आदर्शचक्षुषोः** = ऐनामा (राम्रो) र अन्य व्यक्तिको आँखामा
पुरुषः = मानिसले	**आत्मानम्** = आफूलाई	

(नराम्रो) गरी
द्विधाभूतम् = दुई थरी भएको
अवेक्षेत = देख्दछ
आवयोः = हामी दुईको
अन्तरम् = भेद
तथा एव = त्यस्तै नै हो

वाक्यार्थ– जसरी मानिसले एउटै आफूलाई ऐनामा असल र अन्य व्यक्तिको आँखामा नराम्रो गरी दुई थरी भएको देख्दछ। हामी दुईको भेद त्यस्तै नै हो।

एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः।
स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिम्॥ ६४॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
हंसेन = हंस (ईश्वरद्वारा)
प्रतिबोधितः = बुझाइएको (सम्झाइएको)
सः = त्यो (पहिलो जन्ममा पुरञ्जन राजा र अर्को जन्ममा वैदर्भी भएको)
मानसः = मानस सरोवरवासी
स्वस्थः = आफ्नो स्वरूपमा स्थित भएको
हंसः = हंस (जीव)ले
तद्व्यभिचारेण = त्यस साथी (ईश्वर)सँग वियोग हुनाले
नष्टाम् = नष्ट भएको
स्मृतिम् = स्मृति (स्वरूपज्ञान)
पुनः = फेरि
आप = प्राप्त गर्‍यो

वाक्यार्थ– नारदजीले भन्नुभयो– हे प्राचीनबर्हि ! यसप्रकार साथी हंस (ईश्वर)द्वारा सम्झाइएको त्यो (पहिलो जन्ममा पुरञ्जन राजा र अर्को जन्ममा वैदर्भी भएको) मानस सरोवरवासी हंस (जीव)ले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको अनुभव गर्‍यो र त्यस साथी (ईश्वर)सँग वियोग हुनाले नष्ट भएको स्वरूपज्ञान फेरि प्राप्त गर्‍यो।

बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितम्।
यत् परोक्षप्रियो देवो भगवान् विश्वभावनः॥ ६५॥

पदार्थ–
बर्हिष्मन् = हे प्राचीनबर्हि
पारोक्ष्येण = परोक्ष रूपमा (पुरञ्जन राजाको कथाका माध्यमले)
एतत् = यो
अध्यात्मं = आत्मज्ञान
प्रदर्शितम् = बताएँ
यत् = किनभने
विश्वभावनः = जगत्कर्ता
देवः = देवता
भगवान् = भगवान्
परोक्षप्रियः = परोक्ष वर्णन प्रिय मान्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे प्राचीनबर्हि ! मैले परोक्ष रूपमा (पुरञ्जन राजाको कथाका माध्यमले) यो आत्मज्ञान बताएँ किनभने जगत्कर्ता देवता भगवान् परोक्ष वर्णन प्रिय मान्नुहुन्छ।

विवरण– जरा नामकी कालकन्याले पुरञ्जनको सहरमा आक्रमण गरिन् र त्यस आक्रमणबाट निःसार अनि बलहीन भएको सहरभित्र यवनराज मृत्युका सैनिकका रूपमा रोगहरू सजिलै छिरे।

अकल्पनीय र अनायासको आक्रमणबाट अनन्त जीवन जिउने आशामा मख्ख परिरहेका पुरञ्जन भयभीत भए, आफ्नो सारा नगर र मन्त्री, सेवक अनि बान्धवहरूसमेत आफूबाट टाढा भएको अनुभव गर्दै उनी परिवारको चिन्ता गर्न थाले। नष्ट–भ्रष्ट भएको पुरमा पनि अझै उनको आसक्ति बाँकी नै थियो, अन्तिममा उनको समीपमा रहस्यमय मृत्युभय आइहाल्यो र आफ्ना नित्यसखा अविज्ञात परमात्मालाई भुली पत्नीकै चिन्तनले गर्दा उनी स्त्रीरूपमा नै जन्मिए।

भाग्यवश अर्को जन्ममा पाण्ड्य नरेश मलयध्वजसँग उनको विवाह भयो। पाण्ड्यसँगको विवाहलाई भक्तहरूको सङ्गत भनी बताइएको छ। उनले बिर्सेका पुराना साथी अन्तिममा रहस्यमय स्वरूपमा उनैको नजिक आइपुगे र राजाको मृत्यु हुनाले विलाप गरिरहेको स्त्रीरूप पुरञ्जनलाई पूर्वजन्मको स्मरण गराउन थाले। उनले स्त्रीरूप पुरञ्जनलाई भने– 'हे साथी ! तिमी र म एउटै हौँ भन्ने जान, मैरै मायाको कारणले खडा भएको राजपाठमा आसक्त भई तिमीले समय बितायौ र दुःख पायौ। अब आफूलाई चिन र जीवात्मा र परमात्माको एकताको अनुभव गर।'

यो कथा वास्तवमा सबै जीवात्माहरूको कथा हो। आफ्नो परमात्मरूपतालाई बिर्सनु समस्त दुःखहरूको कारण हो भने त्यसलाई सम्झिनु अनन्त आनन्दको कारण हो भन्ने कुरा यस कथाको माध्यमले स्पष्ट गरिएको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

पुरञ्जनोपाख्यानेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः

पुरञ्जनोपाख्यानको तात्पर्य

प्राचीनबर्हिरुवाच (प्राचीनबर्हिले भने)

भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते ।

कवयस्तद् विजानन्ति न वयं कर्ममोहिताः ॥ १ ॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान् नारदजी
ते = हजुरको
वचः = वचन
अस्माभिः = हामीद्वारा
सम्यक् = राम्ररी
न अवगम्यते = बुझिँदैन
कवयः = कवि (विवेकी मानिस)हरू
तत् = त्यस्तो वचन
विजानन्ति = जान्दछन्
वयं = हामी
कर्ममोहिताः = कर्ममोहित जीव
न = जान्दैनौँ

वाक्यार्थ– हे भगवान् नारदजी ! हजुरको वचन मैले राम्ररी बुझिनँ। विवेकी पुरुषहरू मात्र त्यस्तो कुरा बुझ्दछन्, हामीजस्ता कर्ममोहित जीवहरू बुझ्न सक्दैनौँ।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद् व्यनक्त्यात्मनः पुरम् ।

एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥ २ ॥

पदार्थ–

पुरञ्जनं = पुरञ्जन
पुरुषं = पुरुष (जीव)
विद्यात् = हो भनेर जान्नुपर्दछ
यत् = जसले
आत्मनः = आफ्ना लागि (आफ्नो कर्मअनुसार)
एकद्वित्रिचतुष्पादं = एक, दुई, तीन र चार खुट्टा भएको
बहुपादम् = धेरै खुट्टा भएको वा
अपादकम् = खुट्टा नभएको
पुरम् = शरीररूप नगर
व्यनक्ति = प्रकट गर्दछ

वाक्यार्थ– पुरञ्जन पुरुष (जीव) हो, जसले आफ्नो लागि आफूले गरेको कर्मअनुसार क्रमशः एक, दुई, तीन र चार खुट्टा भएको अथवा धेरै खुट्टा भएको अथवा खुट्टा नै नभएको शरीररूप नगर प्रकट गर्दछ।

योऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः ।

यन्न विज्ञायते पुम्भिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥ ३ ॥

पदार्थ—
तस्य = त्यस
पुरुषस्य = पुरुष (जीव)को
अविज्ञाताह्वतः = अविज्ञात नामले बोलाइएको
यः = जो
सखा = साथी छ
ईश्वरः = त्यो ईश्वर हो
यत् = किनभने
पुम्भिः = पुरुष (जीव)
नामभिः = नाम
वा = अथवा
क्रियागुणैः = कर्म र गुणद्वारा
न विज्ञायते = (जसलाई) जान्न सक्दैन

वाक्यार्थ— त्यस पुरुष (जीव)को अविज्ञात नामको जो साथी छ त्यो ईश्वर हो किनभने जसलाई पुरुष (जीव) नाम अथवा कर्म र गुणद्वारा जान्न सक्दैन।

यदा जिघृक्षन् पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान्।
नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रि तत्रामनुत साध्विति ॥ ४ ॥

पदार्थ—
यदा = जब
पुरुषः = जीवले
कार्त्स्न्येन = सम्पूर्ण रूपमा
प्रकृतेः = प्रकृतिका
गुणान् = गुण (विषय)हरू
जिघृक्षन् = ग्रहण गर्ने (भोग गर्ने) इच्छा गऱ्यो (त्यस वेला)
तत्र = ती (पहिले बताइएका) विभिन्न शरीरमध्ये
नवद्वारं = नौ इन्द्रियद्वार
द्विहस्ताङ्घ्रि = दुई हात र दुई खुट्टा भएको (मनुष्य शरीरलाई)
साधु इति = राम्रो हो भन्ने
अमनुत = ठान्यो

वाक्यार्थ— जब जीवले सम्पूर्ण रूपमा प्रकृतिका विषयहरू भोग गर्ने इच्छा गऱ्यो त्यस वेला उसले ती (पहिले बताइएका) विभिन्न शरीरमध्ये नौ इन्द्रियद्वार, दुई हात र दुई खुट्टा भएको मनुष्य शरीरलाई राम्रो हो भन्ने ठान्यो।

बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम्।
यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् भुङ्क्तेऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५ ॥

पदार्थ—
बुद्धिं तु = बुद्धिलाई चाहिँ
प्रमदां = पुरञ्जन नामकी स्त्री
विद्यात् = जान्नुपर्दछ (हो)
मम अहम् इति = देह आदिमा म र मेरो भन्ने भावना
यत्कृतम् = जुन बुद्धिले नै गरेको हो
याम् = जसलाई
अधिष्ठाय = आधार बनाएर
पुमान् = जीवले
अस्मिन् = यस
देहे = शरीरमा
अक्षभिः = इन्द्रियहरूद्वारा
गुणान् = गुणहरू (विषयहरू)को
भुङ्क्ते = भोग गर्दछ

वाक्यार्थ— बुद्धि चाहिँ पुरञ्जन नामकी स्त्री हो। देह आदिमा म र मेरो भन्ने भावना बुद्धिले नै

गरेको हो। बुद्धिकै आधारमा जीवले यस शरीरमा इन्द्रियहरूद्वारा विषयहरूको भोग गर्दछ।

सखाय इन्द्रियगणा ज्ञानं कर्म च यत्कृतम्।
सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पञ्चवृत्तिर्यथोरगः॥ ६॥

पदार्थ–

इन्द्रियगणाः = इन्द्रियसमूह
सखायः = साथीहरू हुन्
ज्ञानं = ज्ञान
कर्म च = कर्म
यत्कृतम् = जुन इन्द्रियबाट सम्पन्न हुन्छन्
तद्वृत्तयः = ती इन्द्रियका वृत्तिहरू
सख्यः = सङ्गिनी हुन्
उरगः यथा = पाँच फणा भएको सर्प झैँ
पञ्चवृत्तिः = पाँच वृत्ति (प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान) वाला
प्राणः = प्राण (नगरको रक्षक हो)

वाक्यार्थ– इन्द्रियसमूह साथीहरू हुन् जसबाट ज्ञान र कर्म सम्पन्न हुन्छन्। ती इन्द्रियका वृत्तिहरू सङ्गिनी हुन्। पाँच वृत्ति (प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान)वाला प्राण नै नगरको रक्षा गर्ने पाँच फणा भएको सर्प हो।

बृहद्बलं मनो विद्यादुभयेन्द्रियनायकम्।
पञ्चालाः पञ्च विषया यन्मध्ये नवखं पुरम्॥ ७॥

पदार्थ–

उभयेन्द्रियनायकम् = ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय दुबै किसिमका इन्द्रियको नायक
मनः = मन नै
बृहद्बलं = महाबली योद्धा भनेर
विद्यात् = जान्नुपर्दछ
पञ्च विषयाः = शब्द आदि पाँच विषय
पञ्चालाः = पञ्चाल देश हो
यन्मध्ये = जसको बीचमा
नवखं = नौ ढोका भएको
पुरम् = नगर रहेको छ

वाक्यार्थ– ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय दुबै किसिमका इन्द्रियको नायक मन नै महाबली योद्धा हो। शब्द आदि पाँच विषय पञ्चाल देश हो जसको बीचमा नौ ढोका भएको नगर रहेको छ।

अक्षिणी नासिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति।
द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिन्द्रियसंयुतः॥ ८॥

पदार्थ–

अक्षिणी = आँखा
नासिके = नाक
कर्णौ = कान
इति = यी
द्वे द्वे द्वारौ = दुई-दुई ढोका गरी ६ ओटा र
मुखं = मुख
शिश्नगुदौ = लिङ्ग र गुदद्वार (यी तीन छुट्टाछुट्टै गरी नौ ढोका

हुन्)
यः = जुन जीव
तदिन्द्रियसंयुतः = तत्तत् इन्द्रियले सहित भएर (ती–ती ढोकाबाट)
बहिः = बाहिरी विषयमा
याति = जान्छ

वाक्यार्थ– आँखा, नाक, कान यी एकै ठाउँमा भएका दुई–दुई ढोका गरी ६ ओटा र मुख, लिङ्ग र गुदद्वार यी छुट्टाछुट्टै ठाउँमा भएका तीन ढोका गरी जम्मा नौ ढोका छन्। जीव तत्तत् इन्द्रियले सहित भएर ती–ती ढोकाबाट बाहिरी विषयमा जान्छ।

अक्षिणी नासिके आस्यमिति पञ्च पुरः कृताः।
दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः॥ ९॥

पदार्थ–
अक्षिणी = दुई आँखा
नासिके = नाकका दुई प्वाल
आस्यम् = मुख
इति = यी
पञ्च = पाँच
पुरः = पूर्वका ढोका
कृताः = बनाइए
दक्षिणः = दाहिने
कर्णः = कान
दक्षिणा = दक्षिणतर्फको ढोका हो
उत्तरा च = उत्तरतर्फको ढोका
उत्तरः = उत्तर (बायाँ) तर्फको कान
स्मृतः = सम्झिइन्छ

वाक्यार्थ– दुई आँखा, नाकका दुई प्वाल र मुख यी पाँच पूर्वका ढोका हुन्। दाहिने कान दक्षिणतर्फको ढोका हो। बायाँ कान चाहिँ उत्तरतर्फको ढोका हो।

पश्चिमे इत्यधो द्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते।
खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते॥
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः॥ १०॥

पदार्थ–
गुदं = गुदद्वार
शिश्नम् = जननेन्द्रियद्वार
इति = यी
अधः = तलका
द्वारौ = दुई ढोकालाई
इह = यस शरीरमा
पश्चिमे = पश्चिमतर्फका ढोका
उच्यते = भनिन्छ
एकत्र = एकै ठाउँमा
निर्मिते = बनाइएका
खद्योताविर्मुखी च = खद्योता र आविर्मुखी चाहिँ
अत्र = यस शरीरमा
नेत्रे = आँखा हुन्
ईश्वरः = जीव
ताभ्यां = ती दुई नेत्रगोलकको सहायताले
चक्षुषा = चक्षु इन्द्रियद्वारा
विचष्टे = हेर्दछ
विभ्राजितं = विभ्राजित नाम गरेको देशचाहिँ
रूपं = रूप हो

वाक्यार्थ– गुदद्वार र जननेन्द्रियद्वार यी तलका दुई ढोका पश्चिमतर्फका हुन्। एकै ठाउँमा बनाइएका खद्योता र आविर्मुखी चाहिँ आँखा हुन्। जीव ती दुई नेत्रगोलकको सहायताले चक्षु

इन्द्रियद्वारा हेर्दछ। विभ्राजित नाम गरेको देशचाहिँ रूप हो।

नलिनी नालिनी नासे गन्धः सौरभ उच्यते।
घ्राणोऽवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः॥ ११॥

पदार्थ–

नासे = नाकका दुई प्वाल
नलिनी = नलिनी र
नालिनी = नालिनी नामका ढोका हुन्
गन्धः = गन्ध
सौरभः = सौरभ देश
उच्यते = भनिन्छ (हो)
घ्राणः = घ्राण इन्द्रिय (नाक)
अवधूतः = अवधूत नामको मित्र हो
मुख्यास्यं = मुख मुख्य द्वार हो
वाक् = वाक् इन्द्रिय
विपणः = विपण नामको मित्र हो
रसः = रसना इन्द्रिय (जिभ्रो)
रसवित् = रसविद् (रसज्ञ) नाम गरेको मित्र हो

वाक्यार्थ– नाकका दुई प्वाल नलिनी र नालिनी नामका ढोका हुन्। गन्ध सौरभ देश हो। घ्राणेन्द्रिय (नाक) अवधूत नामको मित्र हो। मुख मुख्य द्वार हो। वाक्इन्द्रिय विपण नामको मित्र हो। रसना इन्द्रिय (जिभ्रो) रसविद् (रसज्ञ) नाम गरेको मित्र हो।

आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम्।
पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः॥ १२॥

पदार्थ–

व्यवहारः = वाक्व्यवहार
आपणः = आपण हो
अत्र = यस शरीरमा रहेका
चित्रम् = अनेक प्रकारका
अन्धः = जलीय पदार्थ
बहूदनम् = बहूदन नामको देश हो
दक्षिणः = दाहिने
कर्णः = कान
पितृहूः = पितृहू
उत्तरः = उत्तर (बायाँ)तर्फको कान
देवहूः = देवहू नामको देश
स्मृतः = बताइएको छ

वाक्यार्थ– बोलीको व्यवहार आपण नामको देश हो। यस शरीरमा रहेका अनेक प्रकारका जलीय पदार्थ बहूदन नामको देश हो। दाहिने कान पितृहू र बायाँ कान देवहू नामको देश हो।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम्।
पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद् व्रजेत्॥ १३॥

पदार्थ–

प्रवृत्तं च = कर्मकाण्डात्मक प्रवृत्ति मार्ग
निवृत्तं च = उपासनात्मक निवृत्ति मार्गका
शास्त्रं = शास्त्र
पञ्चालसंज्ञितम् = क्रमशः

दक्षिण र उत्तरतर्फका पञ्चाल देश हुन्

श्रोत्रात् = श्रवणेन्द्रियरूप

श्रुतधरात् = श्रुतधर मित्रको सहायताबाट (जीव)

पितृयानं = पितृयान र

देवयानं = देवयान मार्ग (हुँदै उक्त देशमा)

व्रजेत् = जान्छ

वाक्यार्थ– कर्मकाण्डात्मक प्रवृत्ति मार्ग र उपासनात्मक निवृत्ति मार्गका शास्त्र क्रमशः दक्षिण र उत्तरतर्फका पञ्चाल देश हुन्। श्रवणेन्द्रियरूप श्रुतधर मित्रको सहायताबाट जीव पितृयान र देवयान मार्गमा जान्छ।

आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः।

उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते ॥ १४ ॥

पदार्थ–

मेढ्रम् = लिङ्ग

आसुरी = आसुरी नामको

अर्वाक् = पश्चिमतर्फको

द्वाः = ढोका हो

व्यवायः = मैथुन

ग्रामिणां रतिः = ग्रामक नामको देश हो

उपस्थः = जननेन्द्रिय

दुर्मदः = दुर्मद नामको मित्र

प्रोक्तः = भनिन्छ

गुदः = गुदद्वार

निर्ऋतिः = निर्ऋति नामको पश्चिमी ढोका

उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– लिङ्ग आसुरी नामको पश्चिमतर्फको ढोका हो। मैथुन ग्रामक नामको देश हो। जननेन्द्रिय दुर्मद नामको मित्र हो। गुदद्वार निर्ऋति नामको पश्चिमी ढोका हो।

वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोऽन्धौ तु मे शृणु।

हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च ॥ १५ ॥

पदार्थ–

नरकं = नरक

वैशसं = वैशस नामको देश हो

पायुः = गुदद्वारमा रहेको पायुरिन्द्रिय

लुब्धकः = लुब्धक नामको मित्र हो

अन्धौ तु = अन्ध पुरुषचाहिँ (को हुन् भन्ने कुरा)

मे = मबाट

शृणु = सुन

हस्तपादौ = हात र खुट्टा नै अन्धपुरुष हुन्

पुमान् = जीव

ताभ्यां = ती दुईले

युक्तः = युक्त भएर

याति = जान्छ

करोति च = गर्छ पनि

वाक्यार्थ– नरक वैशस नामको देश हो। गुदद्वारमा रहेको पायुरिन्द्रिय लुब्धक नामको मित्र हो। हात र खुट्टा अन्धपुरुष हुन्। जीव हात र खुट्टाको सहायताले क्रमशः हिँड्ने र कार्यसम्पादन गर्ने गर्दछ।

अन्तःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते।

तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥ १६ ॥

पदार्थ–

हृदयं च = हृदय चाहिँ
अन्तःपुरं = अन्तःपुर हो
मनः = मन
विषूचिः = विषूचि (विषुचीन) नामको मित्र
उच्यते = भनिन्छ
तद्गुणैः = त्यस मनका सत्त्व आदि गुणहरूद्वारा
तत्र = त्यस शरीरमा
प्रसादं = प्रसन्नता
मोहं = मोह
वा = अथवा
हर्षं = हर्ष
प्राप्नोति = पाउँदछ (अनुभव गर्दछ)

वाक्यार्थ– हृदय चाहिँ अन्तःपुर हो। मन विषुचीन नामको मित्र हो। मनका सत्त्व आदि गुणहरूद्वारा जीव प्रसन्नता, मोह अथवा हर्षको अनुभव गर्दछ।

यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा ।
तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥ १७ ॥

पदार्थ–

यथा यथा = जसरी-जसरी (बुद्धिरूप रानी)
विक्रियते = (स्वप्नावस्थामा) विकृत हुन्छे
वा = अथवा
विकरोति = (जाग्रत अवस्थामा) विकृत गराउँछे
तथा तथा = त्यसरी-त्यसरी
गुणाक्तः = सत्त्व आदि गुणबाट लिप्त भएर
उपद्रष्टा = साक्षीरूप (निर्विकार)
आत्मा = जीवात्मा
तद्वृत्तीः = त्यस बुद्धिका वृत्तिहरूको
अनुकार्यते = अनुकरण गर्न बाध्य हुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी-जसरी बुद्धिरूप रानी स्वप्नावस्थामा विकृत हुन्छे अथवा जाग्रत् अवस्थामा इन्द्रियहरूलाई विकृत गराउँछे त्यसरी-त्यसरी सत्त्व आदि गुणबाट लिप्त भएर साक्षीरूप (निर्विकार) जीवात्मा बुद्धिका वृत्तिहरूको अनुकरण गर्न बाध्य हुन्छ।

देहो रथस्त्विन्द्रियाश्वः संवत्सररयोऽगतिः ।
द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पञ्चासुबन्धुरः ॥ १८ ॥

पदार्थ–

इन्द्रियाश्वः = पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू घोडा
संवत्सररयः = संवत्सर रूप काल वेग
द्विकर्मचक्रः = पुण्य र पापरूप कर्म पाङ्ग्रा
त्रिगुणध्वजः = सत्त्व आदि तीन गुण ध्वजा
पञ्चासुबन्धुरः = पाँच प्राण डोरी भएको
अगतिः = (आफू स्वयं चाहिँ) गतिहीन
देहः तु = शरीर चाहिँ
रथः = रथ हो

वाक्यार्थ– पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू घोडा, संवत्सररूप काल वेग, पुण्य र पापरूप कर्म पाङ्ग्रा, सत्त्व आदि तीन गुण ध्वजा र पाँच प्राणरूप डोरी भएको तर आफू स्वयं चाहिँ गतिहीन भएको शरीर नै रथ हो।

मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वन्द्वकूबरः।

पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः॥ १९॥

पदार्थ–

मनोरश्मिः = मन लगाम
बुद्धिसूतः = बुद्धि सारथि
हृन्नीडः = हृदय बस्ने ठाउँ
द्वन्द्वकूबरः = सुख-दुःख आदि द्वन्द्व जुवा अड्याउने ठाउँ
पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः = इन्द्रियका शब्द आदि पाँच विषय शस्त्र
सप्तधातुवरूथकः = त्वचा आदि सात धातु सुरक्षा आवरण छन्

वाक्यार्थ– त्यस रथमा मन लगाम, बुद्धि सारथि, हृदय बस्ने ठाउँ, सुख-दुःख आदि द्वन्द्व जुवा अड्याउने ठाउँ, इन्द्रियका शब्द आदि पाँच विषय शस्त्र र त्वचा आदि सात धातु सुरक्षा आवरणका रूपमा रहेका छन्।

आकूतिर्विक्रमो बाह्यो मृगतृष्णां प्रधावति।

एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चसूनाविनोदकृत्॥ २०॥

पदार्थ–

आकूतिः = पाँच कर्मेन्द्रियको समूह
बाह्यः = बाहिरी
विक्रमः = गति
एकादशेन्द्रियचमूः = एघार इन्द्रिय सेना
पञ्चसूनाविनोदकृत् = पाँच ज्ञानेन्द्रियद्वारा तत्तत् इन्द्रियको विषयलाई अन्यायपूर्वक उपभोग गर्ने रथको स्वामी जीव
मृगतृष्णां = मृगतृष्णासमान (मिथ्या विषयहरूको प्राप्तिका लागि)
प्रधावति = दौडन्छ

वाक्यार्थ– पाँच कर्मेन्द्रियको समूह बाहिरी गति र एघार इन्द्रिय सेना भएको एवं पाँच ज्ञानेन्द्रियद्वारा तत्तत् इन्द्रियको विषयलाई अन्यायपूर्वक उपभोग गर्ने रथको स्वामी जीव मृगतृष्णासमान मिथ्या विषयहरूको प्राप्तिका लागि दौडिरहन्छ।

टिप्पणी– जीवले ज्ञानेन्द्रियलाई सत् वस्तु (परमात्मा)तर्फ लगाउनुपर्नेमा केवल मिथ्या विषयको प्राप्तिमा मात्र केन्द्रित गराउने भएकाले यहाँ 'अन्यायपूर्वक विषयभोगलाई उपभोग गर्ने' भनिएको हो।

संवत्सरश्चण्डवेगः कालो येनोपलक्षितः।

तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्यो रात्रयः स्मृताः॥

हरन्त्यायुः परिक्रान्त्या षष्ट्युत्तरशतत्रयम्॥ २१॥

पदार्थ–

येन = जसद्वारा
कालः = कालको
उपलक्षितः = ज्ञान हुन्छ त्यो
संवत्सरः = संवत्सर
चण्डवेगः = चण्डवेग नामको गन्धर्व राजा हो
षष्ट्युत्तरशतत्रयम् = तीन सय साठी
अहानि = दिनहरू नै
इह = यस कथामा
तस्य = ती गन्धर्व राजाका
गन्धर्वाः = गन्धर्वहरू हुन्
रात्रयः = रातहरू
गन्धर्व्यः = गन्धर्वीहरू
स्मृताः = बताइएका छन् (यिनीहरू)
परिक्रान्त्या = बारम्बार घुमेर
आयुः = प्राणीको आयु
हरन्ति = हरण गर्दछन्

वाक्यार्थ– जसद्वारा कालको ज्ञान हुन्छ त्यो संवत्सर चण्डवेग नामको गन्धर्व राजा हो। तीन सय साठी दिन र रात ती गन्धर्व राजाका क्रमशः गन्धर्व र गन्धर्वी हुन्। यिनीहरू बारम्बार घुमेर प्राणीको आयु हरण गर्दछन्।

कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्तां नाभिनन्दति।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः॥ २२॥

पदार्थ–

जरा = वृद्धावस्था
कालकन्या = कालकन्या हो
लोकः = संसारले
साक्षात् = प्रत्यक्ष रूपमा
तां = ती कालकन्यालाई
न अभिनन्दति = स्वीकार गर्दैन
मृत्युः = मृत्युरूप
यवनेश्वरः = यवनराजाले
क्षयाय = संसारको संहार गर्नका लागि (तिनलाई)
स्वसारं = बहिनीको रूपमा
जगृहे = ग्रहण (स्वीकार) गर्‍यो

वाक्यार्थ– वृद्धावस्था कालकन्या हो। संसारले प्रत्यक्ष रूपमा ती कालकन्यालाई स्वीकार गर्दैन। मृत्युरूप यवनराजाले संसारको संहार गर्नका लागि तिनलाई बहिनीको रूपमा स्वीकार गरेको हो।

आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाश्चराः।
भूतोपसर्गाशुरयः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः॥ २३॥

पदार्थ–

आधयः = मानसिक रोग
व्याधयः = शारीरिक रोगहरू
तस्य = ती यवनराजाका
चराः = पैदल हिँड्ने
सैनिकाः = सैनिक
यवनाः = यवनहरू हुन्
भूतोपसर्गाशुरयः = प्राणीलाई पीडित बनाएर चाँडै मृत्यु गराउन सक्ने वेग (शक्ति) भएको
द्विविधः = चिसो र तातोका भेदले दुई प्रकारको
ज्वरः = ज्वरो नै
प्रज्वारः = प्रज्वार नामको यवन राजाको भाइ हो

वाक्यार्थ– मानसिक र शारीरिक रोग यवनराजाका पैदल हिँड्ने सैनिक हुन्। प्राणीलाई पीडित बनाएर चाँडै मृत्यु गराउन सक्ने शक्ति भएको चिसो र तातोका भेदले दुई प्रकारको ज्वरो नै प्रज्वार नामको यवनराजाको भाइ हो।

एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसम्भवैः।
क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः॥ २४॥
प्राणेन्द्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः।
शेते कामलवान् ध्यायन् ममाहमिति कर्मकृत्॥ २५॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
देही = देहभिमानी जीव
तमोवृतः = अज्ञानले ढाकिएर (ग्रस्त भएर)
बहुविधैः = धेरै प्रकारका
दैवभूतात्मसम्भवैः = देवता, भूत र आफूबाट उत्पन्न भएका (आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक)
दुःखैः = दुःखहरूद्वारा
क्लिश्यमानः = पीडित हुँदै
निर्गुणः = स्वयं निर्गुण भएर पनि
अहम् मम इति = म र मेरो भन्ने भावनाले
कर्मकृत् = कर्म गर्दै
प्राणेन्द्रियमनोधर्मान् = प्राण, इन्द्रिय र मनका धर्मलाई
आत्मनि = आत्मामा
अध्यस्य = आरोपित गरेर
कामलवान् = क्षुद्र विषयसुखको
ध्यायन् = चिन्तन गर्दै
देहे = यस मनुष्य शरीरमा
शतं वर्षं = सय वर्षसम्म
शेते = सुत्दछ (रहिरहन्छ)

वाक्यार्थ– यसप्रकार देहभिमानी जीव अज्ञानले ग्रस्त भएर आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक दुःख भोग्दै एवं स्वयं निर्गुण भएर पनि म र मेरो भन्ने भावनाद्वारा प्रेरित भएर कर्म गरी प्राण, इन्द्रिय र मनका धर्मलाई आत्मामा आरोपित गरेर क्षुद्र विषयसुखको चिन्तन गर्दै यस मनुष्य शरीरमा सय वर्षसम्म रहिरहन्छ।

यदात्मानमविज्ञाय भगवन्तं परं गुरुम्।
पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक्॥ २६॥
गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः।
शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथाकर्माभिजायते॥ २७॥

पदार्थ–

पुरुषः = जीव
स्वदृक् = स्वयं प्रकाश छ
(तैपनि)

यदा तु = जबसम्म
परं = परम
गुरुम् = गुरु
आत्मानम् = आत्मस्वरूप
भगवन्तं = भगवान्लाई
अविज्ञाय = नजानेर
प्रकृतेः = प्रकृतिका
गुणेषु = गुण (विषय)मा
विषज्जेत = आसक्त भइरहन्छ
तदा = त्यस वेलासम्म
सः = ऊ
गुणाभिमानी = गुणको अभिमानी भएर
अवशः = आफ्नो वशमा नरही (देह आदिको अधीनमा भई)
शुक्लं = सात्त्विक
लोहितं = राजस
कृष्णं = तामस
वा = अथवा
कर्माणि = कर्महरू
कुरुते = गर्दछ
यथाकर्म = कर्मअनुसार
अभिजायते = भिन्न-भिन्न योनिमा) जन्मन्छ

वाक्यार्थ– जीव स्वयं प्रकाश छ तैपनि जबसम्म परम गुरु आत्मस्वरूप भगवान्लाई नजानेर प्रकृतिका गुण (विषय)मा आसक्त भइरहन्छ त्यस वेलासम्म ऊ गुणको अभिमानी भएर देहादिको अधीनमा भई सात्त्विक, राजस वा तामस कर्महरू गर्दछ र उक्त कर्मअनुसार भिन्न-भिन्न योनिमा जन्मिरहन्छ।

शुक्लात् प्रकाशभूयिष्ठाँल्लोकानाप्नोति कर्हिचित्।
दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान् क्वचित्॥ २८॥

पदार्थ–
कर्हिचित् = कहिलेकाहीँ
शुक्लात् = सात्त्विक कर्मबाट
प्रकाशभूयिष्ठान् = प्रकाशबहुल
लोकान् = स्वर्ग आदि लोक
आप्नोति = प्राप्त गर्दछ
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
दुःखोदर्कान् = (राजस कर्मबाट) दुःखमय
क्रियायासान् = विभिन्न कर्मक्लेशले युक्त मनुष्य आदि योनिमा (पुग्दछ) (तामस कर्मबाट)
तमःशोकोत्कटान् = तमोमय शोकबहुल पशुपक्षी आदिको योनिमा पुग्दछ

वाक्यार्थ– जीव कहिलेकाहीँ सात्त्विक कर्मबाट प्रकाशबहुल स्वर्ग आदि लोक प्राप्त गर्दछ। यस्तै कहिलेकाहीँ राजस कर्मबाट दुःखमय एवं विभिन्न कर्मक्लेशले युक्त मनुष्य आदि योनिमा र तामस कर्मबाट तमोमय एवं शोकबहुल पशुपक्षी आदिको योनिमा पुग्दछ।

क्वचित् पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः।
देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः॥ २९॥

पदार्थ–
अन्धधीः = अन्धबुद्धिवाला (अज्ञानी जीव)
यथाकर्मगुणं = आफ्नो कर्म र गुणअनुसार
क्वचित् = कहिले
पुमान् = पुरुष
क्वचित् = कहिले
स्त्री = स्त्री
क्वचित् च = कहिले
न उभयम् = दुबै नभएको अर्थात् नपुंसक
देवः = (कहिले) देवता

मनुष्यः = मनुष्य
वा = अथवा
तिर्यक् = पशुपक्षीको योनिमा
भवः = जन्म हुन्छ

वाक्यार्थ– अज्ञानी जीव आफ्नो कर्म र गुणअनुसार कहिले स्त्री, कहिले पुरुष र कहिले नपुंसक भएर जन्मन्छ। यस्तै ऊ कहिले देवता, कहिले मनुष्य अथवा कहिले पशुपक्षी भएर जन्मन्छ।

टिप्पणी– जीव आफूले गरेका कर्मअनुसार देवता, मनुष्य र पशुपक्षी तथा आफ्ना गुणअनुसार स्त्री, पुरुष आदिका रूपमा जन्म लिन्छ।

क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहम्।
चरन् विन्दति यद् दिष्टं दण्डमोदनमेव वा॥ ३०॥
तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन्।
उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम्॥ ३१॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
क्षुत्परीतः = भोकले व्याकुल भएकाले
दीनः = दुःखी भएको
सारमेयः = कुकुर
गृहं गृहम् = घर-घरमा
चरन् = जाँदा (धाउँदा)
दण्डम् = दण्ड
ओदनम् = भात
वा = अथवा
यत् दिष्टं = प्रारब्धअनुसार जुन (पाउनुपर्ने हो त्यही)
विन्दति = पाउँछ
तथा एव = त्यसरी नै
कामाशयः = अनेक वासनाले भरिएको चित्त भएको
जीवः = जीव पनि
उच्चावचपथा = अग्लो (वेदविहित) र होचो (वेदनिषिद्ध) मार्गबाट
उपरि = माथि स्वर्ग लोकमा
अधः = तल नरक आदि लोक
मध्ये = बीचको मनुष्य लोकमा
वा = अथवा
भ्रमन् = घुम्दै
दिष्टं = आफ्नो प्रारब्धअनुसार
प्रियाप्रियम् = प्रिय (सुख) र अप्रिय (दुःख)मा
याति = पुग्दछ (भोग गर्दछ)

वाक्यार्थ– जसरी भोकले व्याकुल भएको कुकुरले घर-घरमा धाउँदा दण्ड अथवा भोजनमध्ये आफ्नो प्रारब्धअनुसार जुन पाउनुपर्ने हो त्यही पाउँछ त्यसरी नै अनेक वासनामय चित्त भएको जीवले पनि शास्त्रविहित वा निषिद्ध मार्गबाट स्वर्ग, नरक वा मनुष्य लोकमा घुम्दै आफ्नो प्रारब्धअनुसार सुख वा दुःखको भोग गर्दछ।

दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु।
जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत् तत्तत्प्रतिक्रिया॥ ३२॥

पदार्थ–
दैवभूतात्महेतुषु = आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक
दुःखेषु = दुःखमध्ये

एकतरेण अपि = कुनै एउटाबाट पनि	**न स्यात्** = हुँदैन (पाउँदैन)	निवृत्ति (-को उपाय बताइएको भए पनि त्यो पनि तात्कालिक मात्र हुन्छ)
जीवस्य = जीवको	**चेत्** = यदि (शास्त्रादिमा कहीँ कतै)	
व्यवच्छेदः = छुट्कारा	**तत्तत्प्रतिक्रिया** = ती-ती दुःखको	

वाक्यार्थ– आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक दुःखमध्ये कुनै एउटाबाट पनि जीवले छुट्कारा पाउँदैन। शास्त्रादिमा कतै ती-ती दुःखहरूको निवृत्तिको उपाय बताइएको भए पनि त्यो पनि तात्कालिक मात्र हुन्छ।

यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन्।

तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः॥ ३३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**सः** = उसले	**तथा** = त्यसरी
पुरुषः = मानिसले	**तं** = त्यो भारी	**हि** = निश्चय नै
गुरुम् = गह्रौँ	**स्कन्धेन** = काँधले	**सर्वाः** = सबै
भारं = भारी	**आधत्ते** = बोक्दछ (काँधमा राख्दा पनि उसले भारी बोकेकै हुन्छ)	**प्रतिक्रियाः** = दुःखनिवृत्तिका उपायहरू (क्षणिक हुन्छन्)
शिरसा = शिरले		
उद्वहन् = बोक्दा (थाकेर)		

वाक्यार्थ– जसरी मानिसले गह्रौँ भारी शिरले बोक्दा थाकेर उसले त्यो भारी काँधमा राख्दछ, काँधमा राख्दा पनि उसले भारी बोकेकै हुन्छ। त्यसरी नै सबै दुःखनिवृत्तिका उपायहरू क्षणिक हुन्छन्।

नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलम्।

द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ॥ ३४॥

पदार्थ–

अनघ = हे निष्पाप राजा	**कर्मणां** = दुःखका कारणभूत कर्महरूको	**द्वयं** = कर्म र कर्मफलभोग दुबै
स्वप्ने = स्वप्नमा (भएको दुःख)	**एकान्ततः** = सर्वथा	**अविद्योपसृतं** = अविद्यायुक्त हुन्छन्
स्वप्नः इव = स्वप्नले झैँ	**न प्रतीकारः** = निवर्तक हुँदैन	
केवलम् = केवल (ज्ञानरहित)	**हि** = किनभने	
कर्म = कर्म		

वाक्यार्थ– हे निष्पाप राजा! स्वप्नमा भएको दुःख अर्को स्वप्नबाट नहटेझैँ ज्ञानरहित कर्म, कर्मफलभोगको सर्वथा निवर्तक हुँदैन किनभने कर्म र कर्मफलभोग दुबै अविद्यायुक्त हुन्छन्।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।

मनसा लिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ॥ ३५ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
स्वप्ने = स्वप्नावस्थामा
मनसा = मनोमय
लिङ्गरूपेण = लिङ्गशरीरद्वारा
विचरतः = घुम्ने पुरुषका लागि
अर्थे = पदार्थ
अविद्यमाने अपि = नहुँदा पनि (देखिन्छन् त्यसै गरी अज्ञान नहटुन्जेल)
संसृतिः = जन्ममरणरूप संसार
हि = निश्चय नै
न निवर्तते = हट्दैन

वाक्यार्थ– जसरी स्वप्नावस्थामा मनोमय लिङ्गशरीरद्वारा घुम्ने पुरुषका लागि पदार्थ नहुँदा पनि देखिन्छन् त्यसै गरी अज्ञान नहटुन्जेल जन्ममरणरूप संसार पनि हट्दैन।

अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरम्परा ।

संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥ ३६ ॥

पदार्थ–

अथ = त्यसकारण
अर्थभूतस्य = सर्व पुरुषार्थस्वरूप
आत्मनः = जीवको
यतः = जुन अज्ञानबाट
अनर्थपरम्परा = जन्म मरणरूप अनर्थपरम्परा
संसृतिः = प्राप्त भयो
गुरौ = गुरुस्वरूप श्रीहरिमा गरिएको
परमया = परम
भक्त्या = भक्तिद्वारा
तद्व्यवच्छेदः = त्यसको निवृत्ति हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यसकारण सर्व पुरुषार्थस्वरूप जीवको जुन अज्ञानबाट जन्ममरणरूप अनर्थपरम्परा प्राप्त भयो, गुरुस्वरूप श्रीहरिमा गरिएको परम भक्तिद्वारा मात्र त्यस अज्ञानको निवृत्ति हुन्छ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः ।

सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
समाहितः = एकाग्रतापूर्वक गरिएको
भक्तियोगः = भक्तियोगले
सध्रीचीनेन = सजिलै
वैराग्यं = वैराग्य
ज्ञानं च = ज्ञान पनि
जनयिष्यति = उत्पन्न गर्दछ

वाक्यार्थ– भगवान् वासुदेवमा एकाग्रतापूर्वक गरिएको भक्तियोगले सजिलै वैराग्य र ज्ञान उत्पन्न गर्दछ।

सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रयः।

शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयतः॥ ३८॥

पदार्थ–

राजर्षे = हे राजर्षि
नित्यदा = सधैँ
श्रद्दधानस्य = श्रद्धापूर्वक (भगवान्‌का कथा)
शृण्वतः = सुन्ने
अधीयतः = पढ्ने व्यक्तिका लागि
अच्युतकथाश्रयः = भगवान् अच्युतका कथामा आश्रित भएको
सः = त्यो भक्तिभाव
अचिरात् एव = चाँडै
स्यात् स्यात् = हुन्छ हुन्छ (अवश्य नै हुन्छ)

वाक्यार्थ– हे राजर्षि सधैँ श्रद्धापूर्वक भगवान्‌का कथा सुन्ने र पढ्ने व्यक्तिका लागि भगवान् अच्युतका ती कथामा आश्रित भएको भक्तिभाव चाँडै नै उत्पन्न हुन्छ।

यत्र भागवता राजन् साधवो विशदाशयाः।

भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः॥ ३९॥

तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्र-

पीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति।

ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णै-

स्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः॥ ४०॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
यत्र = जहाँ
भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः = भगवान्‌का गुणहरू भन्न र सुन्न व्यग्र चित्त भएका
विशदाशयाः = विशुद्धचित्त
साधवः = सज्जन
भागवताः = भगवान्‌का भक्तहरू रहन्छन्
तस्मिन् = त्यस साधु समाजमा
महन्मुखरिताः = महापुरुषको मुखबाट निक्लेका
मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः = भगवान् मधुसूदनका चरित्ररूप शुद्ध अमृतका नदीहरू
परितः = वरिपरि
स्रवन्ति = बगिरहन्छन्
नृप = हे राजा
अवितृषः = अतृप्त चित्त भएका
ये = जो व्यक्तिहरू
गाढकर्णैः = श्रवणमा पूर्ण रूपमा तत्पर कर्णेन्द्रियद्वारा
ताः = ती कथाहरू
पिबन्ति = पान गर्दछन्
अशनतृड्भयशोकमोहाः = भोक, तिर्खा, भय, शोक र मोहले
तान् = ती व्यक्तिलाई
न स्पृशन्ति = स्पर्श गर्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– हे राजा! जहाँ भगवान्‌का गुणहरू भन्न र सुन्न व्यग्र र शुद्ध चित्त भएका सज्जन

भगवद्भक्तहरू रहन्छन् त्यस साधु समाजमा महापुरुषको मुखबाट निक्लेका भगवान् मधुसूदनका चरित्ररूप शुद्ध अमृतका नदीहरू वरिपरि बगिरहन्छन्। जो व्यक्ति अतृप्त चित्तले श्रवण गर्न तत्पर कर्णेन्द्रियद्वारा ती कथाहरू पान गर्दछन् त्यस्ता व्यक्तिलाई भोक, तिर्खा, भय, शोक र मोहले स्पर्श गर्न सक्दैनन्।

एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः।

न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम्॥ ४१॥

पदार्थ–

स्वभावजैः = स्वाभाविक रूपमा प्राप्त हुने	**उपद्रुतः** = घेरिएको	**नूनं** = निश्चय नै
एतैः = यी भोक, तिर्खा, भय आदिबाट	**जीवलोकः** = जीवसमुदाय	**रतिम्** = प्रेम
नित्यं = सधैँ	**हरेः** = भगवान् श्रीहरिका	**न करोति** = गर्दैन
	कथामृतनिधौ = कथामृतरूप समुद्रमा	

वाक्यार्थ– स्वाभाविक रूपमा प्राप्त हुने यी भोक, तिर्खा, भय आदिबाट सधैँ घेरिएको जीवसमुदाय भगवान् श्रीहरिका कथामृत पान गर्नमा प्रेम गर्दैन।

प्रजापतिपतिः साक्षाद् भगवान् गिरिशो मनुः।

दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः॥ ४२॥

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।

भृगुर्वसिष्ठ इत्येते मदन्ता ब्रह्मवादिनः॥ ४३॥

अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः।

पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम्॥ ४४॥

पदार्थ–

प्रजापतिपतिः = प्रजापतिहरूका पति ब्रह्माजी	**प्रजाध्यक्षाः** = प्रजापतिहरू	**क्रतुः** = क्रतु
साक्षात् = साक्षात्	**सनकादयः** = सनक आदि	**भृगुः** = भृगु
भगवान् = भगवान्	**नैष्ठिकाः** = नैष्ठिक ब्रह्मचारीहरू	**वसिष्ठः** = वसिष्ठ
गिरिशः = शिवजी	**मरीचिः** = मरीचि	**इति** = यी र
मनुः = स्वायम्भुव मनु	**अत्र्यङ्गिरसौ** = अत्रि, अङ्गिरा	**मदन्ताः** = म (नारद)सम्मका
दक्षादयः = दक्ष आदि	**पुलस्त्यः** = पुलस्त्य	**एते** = यी
	पुलहः = पुलह	**ब्रह्मवादिनः** = ब्रह्मवादीहरू

वाचस्पतयः अपि = अरू वाङ्मयका अधिपति (ज्ञाता)-हरूले पनि
तपोविद्यासमाधिभिः = तपस्या, विद्या र समाधिद्वारा
पश्यन्तः = खोज्दा खोज्दै
पश्यन्तं = सर्वसाक्षी
परमेश्वरम् = परमेश्वरलाई
अद्य अपि = आजसम्म पनि
न पश्यन्ति = देख्न सकेनन्

वाक्यार्थ– प्रजापतिहरूका पति ब्रह्माजी, साक्षात् भगवान् शिवजी, स्वायम्भुव मनु, दक्ष आदि प्रजापतिहरू, सनक आदि नैष्ठिक ब्रह्मचारी, मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु, भृगु, वसिष्ठ र म (नारद)सम्मका ब्रह्मवादीहरू र अरू वाङ्मयका अधिपति (ज्ञाता)हरूले पनि तपस्या, विद्या र समाधिद्वारा खोज्दा-खोज्दै सर्वसाक्षी परमेश्वरको दर्शन गर्न सकेनन्।

शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरन्त उरुविस्तरे ।
मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं भजन्तो न विदुः परम् ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
दुष्पारे = पार पाउन कठिन
उरुविस्तरे = अत्यन्त विस्तृत
शब्दब्रह्मणि = शब्दब्रह्म (वेद)-मा
चरन्तः = हिँड्दा पनि (परिश्रमपूर्वक अर्थ विचार गर्दा पनि)
मन्त्रलिङ्गैः = मन्त्रप्रतिपादित विविध स्वरूपले
व्यवच्छिन्नं = युक्त (विभिन्न देवताको)
भजन्तः = भजन (यजन) गर्दा पनि
परम् = परमेश्वरलाई
न विदुः = जान्दैनन्

वाक्यार्थ– पार पाउन कठिन र अत्यन्त विस्तृत शब्दब्रह्म (वेद)को परिश्रमपूर्वक अर्थ विचार गर्दा र मन्त्रप्रतिपादित विविध स्वरूपले युक्त विभिन्न देवताको यजन गर्दा पनि परमेश्वरलाई जान्दैनन्।

यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
आत्मभावितः = हृदयमा बारम्बार चिन्तन गरिएका
भगवान् = भगवान्
यदा = जहिले
यम् = जुन जीवलाई
अनुगृह्णाति = अनुग्रह गर्नुहुन्छ (त्यतिखेरै)
सः = त्यो व्यक्ति
लोके = लौकिक व्यवहार र
वेदे च = वैदिक कर्ममार्गमा
परिनिष्ठिताम् = आसक्त
मतिं = बुद्धिलाई
जहाति = परित्याग गर्दछ

वाक्यार्थ– हृदयमा बारम्बार चिन्तन गरिएका भगवान् जब कुनै जीवलाई अनुग्रह गर्नुहुन्छ त्यतिखेरै त्यो जीवले लौकिक व्यवहार र वैदिक कर्ममार्गमा भएको आसक्तिको परित्याग गर्दछ।

तस्मात् कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु ।

मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

बर्हिष्मन् = हे प्राचीनबर्हि
तस्मात् = त्यसैले
अज्ञानात् = अज्ञानका कारण
श्रोत्रस्पर्शिषु = कानलाई मात्र छुने (सुन्नमा मात्र प्रिय लाग्ने)
अर्थकाशिषु = परमार्थ जस्ता देखिने
अस्पृष्टवस्तुषु = वस्तु (परमार्थ)लाई स्पर्श नगर्ने
कर्मसु = कर्ममा
अर्थदृष्टिं = परमार्थबुद्धि
मा कृथाः = नगर

वाक्यार्थ– हे प्राचीनबर्हि ! त्यसैले अज्ञानका कारण सुन्नमा मात्र प्रिय लाग्ने परमार्थजस्ता देखिने तर परमार्थको स्पर्शसमेत नगर्ने कर्ममा परमार्थबुद्धि नगर।

स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ।

आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

धूम्रधियः = मलिन मति भएका कर्मवादी व्यक्तिहरू
वेदं = वेदलाई
सकर्मकम् = कर्मपरक
आहुः = भन्दछन्
अतद्विदः = वेदको अर्थ नजान्ने
ते = तिनीहरूले
वै = निश्चय नै
यत्र = जहाँ
देवः = भगवान्
जनार्दनः = जनार्दन विराजमान हुनुहुन्छ (त्यस्तो)
स्वं लोकं = आफ्नो स्वरूपभूत लोक (आत्मतत्त्व)
न विदुः = जानेनन्

वाक्यार्थ– जो मलिन मति भएका कर्मवादी व्यक्ति वेदलाई कर्मपरक भन्दछन् वेदको अर्थ नजान्ने तिनीहरूले जुन लोकमा भगवान् जनार्दन विराजमान हुनुहुन्छ त्यस्तो आफ्नो स्वरूपभूत लोक (आत्मतत्त्व)का बारेमा जानेनन्।

आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमण्डलम् ।

स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत् परम् ।

तत् कर्म हरितोषं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ४९ ॥

पदार्थ–

प्रागग्रैः = पूर्वतिर टुप्पो भएका
दर्भैः = कुशहरूले
कार्त्स्न्येन = सम्पूर्ण रूपमा
क्षितिमण्डलम् = पृथिवीमण्डल-लाई
आस्तीर्य = ढाकेर
बृहद्वधात् = अनेक पशुको वध गर्नाले
मानी = घमण्डी
स्तब्धः = अविनीत भएका तिमी
यत् कर्म = जुन वास्तविक कर्म र

परम् = त्यसभन्दा परको उपासना छ ती दुईको बारेमा
न अवैषि = जान्दैनौ
यत् = जुन कर्मले
हरितोषं = भगवान् श्रीहरिलाई प्रसन्न गराउन सकिन्छ
तत् कर्म = त्यही नै सही कर्म हो
यया = जुन विद्याद्वारा
तन्मतिः = भगवान्मा मन लाग्दछ
सा = त्यही विद्या नै
विद्या = सही विद्या हो

वाक्यार्थ– पूर्वतिर टुप्पो भएका कुशहरूले सम्पूर्ण पृथिवीमण्डललाई ढाकेर अनेक पशुको वध गरेर याज्ञिक हुँ भनी घमण्ड गर्ने अविनीत भएका तिमी जुन वास्तविक कर्म र त्यसभन्दा परको उपासना छ ती दुईको बारेमा जान्दैनौ। जुन कर्मले भगवान् श्रीहरिलाई प्रसन्न गराउन सकिन्छ त्यही नै सही कर्म हो र जुन विद्याद्वारा भगवान्मा मन लाग्दछ त्यही नै सही विद्या हो।

हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः।
तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह॥ ५०॥

पदार्थ–
हरिः = भगवान् श्रीहरि
देहभृताम् = सम्पूर्ण देहधारीको
आत्मा = आत्मा
ईश्वरः = नियन्ता
स्वयं प्रकृतिः = स्वतन्त्र कारण हुनुहुन्छ
तत्पादमूलं = उहाँको चरणतल
इह = यस संसारमा
नृणाम् = मानिसहरूको
शरणं = आश्रय हो
यतः = जुन चरणतलबाट (सबैको)
क्षेमः = कल्याण हुन्छ

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरि सम्पूर्ण देहधारीको आत्मा, नियन्ता र स्वतन्त्र कारण हुनुहुन्छ। उहाँको चरणतल नै यस संसारका मानिसहरूको लागि आश्रयस्थल हो जुन चरणतलको आश्रयबाट सबैको कल्याण हुन्छ।

स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि।
इति वेद स वै विद्वान् यो विद्वान् स गुरुर्हरिः॥ ५१॥

पदार्थ–
यतः = जसबाट
अणु अपि = अलिकति पनि
भयम् न = भय हुँदैन
सः = त्यस्ता परमात्मा
वै = नै
प्रियतमः = प्रियतम
आत्मा = आत्मा हुनुहुन्छ
इति = यस्तो
यः = जसले
वेद = जान्दछ
सः = त्यो
वै = नै
विद्वान् = विद्वान् हो
सः = त्यही
विद्वान् = विद्वान्
गुरुः = गुरु र
हरिः च = साक्षात् श्रीहरि पनि हो

वाक्यार्थ– जुन भगवान्बाट अलिकति पनि भय हुँदैन त्यस्ता परमात्मा नै प्रियतम आत्मा हुनुहुन्छ भन्ने कुरा जसले जान्दछ त्यो विद्वान् हो। त्यही विद्वान्, गुरु र साक्षात् श्रीहरि पनि हो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

प्रश्न एवं हि सञ्छिन्नो भवतः पुरुषर्षभ।

अत्र मे वदतो गुह्यं निशामय सुनिश्चितम्॥ ५२॥

पदार्थ–

पुरुषर्षभ = पुरुषश्रेष्ठ
एवं = यसप्रकार
भवतः = तिम्रो
प्रश्नः = प्रश्नको
हि = निश्चय नै
सञ्छिन्नः = उत्तर सम्पन्न भयो
अत्र = यहाँ
सुनिश्चितम् = विद्वान्हरूले निश्चित गरेको
गुह्यं = गोप्य साधन
वदतः = बताउनेवाला
मे = मेरो वचन
निशामय = ध्यानपूर्वक सुन

वाक्यार्थ– पुरुषश्रेष्ठ ! यसप्रकार तिम्रो प्रश्नको उत्तर सम्पन्न भयो। अब विद्वान्हरूले निश्चित गरेको गोप्य साधन भन्दछु, ध्यानपूर्वक सुन।

क्षुद्रञ्चरं सुमनसां शरणे मिथित्वा

रक्तं षडङ्घ्रिगणसामसु लुब्धकर्णम्।

अग्रे वृकानसुतृपोऽविगणय्य यान्तं

पृष्ठे मृगं मृगय लुब्धकबाणभिन्नम्॥ ५३॥

पदार्थ–

सुमनसां शरणे = फूलको आश्रय (बगैँचा)मा
मिथित्वा = जोडी भएर (हरिणीसहित भएर)
रक्तं = हरिणीमा अनुरक्त भई
क्षुद्रञ्चरं = दुबो आदि सानासाना घाँस खाइरहेको
षडङ्घ्रिगणसामसु = भ्रमर-समूहको गुञ्जनमा
लुब्धकर्णम् = कान लोभ्याएको
अग्रे = अगाडि रहेका
असुतृपः = अर्काको प्राणबाट तृप्त हुने (मांसभोजी)
वृकान् = ब्वाँसालाई
अविगणय्य = पर्वाह नगरेर (थाहा नभएर)
यान्तं = हिँडिरहेको र
पृष्ठे = पछाडि
लुब्धकबाणभिन्नम् = व्याधाको बाणद्वारा मारिएको (मारिन लागेको)
मृगं = मृगलाई
मृगय = खोज

वाक्यार्थ– फूलको बगैँचामा आफ्नी स्त्री हरिणीसहित भएर हिँडिरहेको, दुबो आदि सानासाना

घाँस खाइरहेको, भ्रमरसमूहको गुञ्जनमा कान लोभ्याएको, अगाडि मांसभोजी ब्वाँसो छ भन्ने थाहा नपाएर हिँडिरहेको र पछाडितिरबाट व्याधाको बाणद्वारा मारिन लागेको मृगको अवस्था विचार गर।

अस्य अर्थः = यसको अर्थ

सुमनःसमधर्मणां स्त्रीणां शरण आश्रमे पुष्पमधुगन्धवत् क्षुद्रतमं काम्यकर्मविपाकजं कामसुखलवं जैह्वयौपस्थ्यादि विचिन्वन्तं मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं षडङ्घ्रिगणसामगीतवदति-मनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रे वृक-यूथवदात्मन आयुर्हरतोऽहोरात्रान्तान् काललवविशेषानविगणय्य गृहेषु विहरन्तं पृष्ठत एव परोक्षमनुप्रवृत्तो लुब्धकः कृतान्तोऽन्तः शरेण यमिह पराविध्यति तमिममात्मानमहो राजन् भिन्नहृदयं द्रष्टुमर्हसीति ॥ ५४ ॥

पदार्थ–

सुमनःसमधर्मणां = फूलजस्तै (हेर्नमा सुन्दर)
स्त्रीणां = स्त्रीको
शरणे = आश्रय भएको
आश्रमे = घरमा रहेर
पुष्पमधुगन्धवत् = फूलको मह र गन्धजस्तै
क्षुद्रतमं = ज्यादै क्षुद्र
काम्यकर्मविपाकजं = सकाम कर्मको फलरूप
जैह्वयौपस्थ्यादि = जिब्रो र जननेन्द्रियको
कामसुखलवं = तुच्छ विषयभोग (भोजन र स्त्रीसहवास)को सुख
विचिन्वन्तं = खोजिरहेको
मिथुनीभूय = स्त्रीसहित भएर
तदभिनिवेशितमनसं = आफ्नो मन ती स्त्रीमा पूर्ण रूपमा राखेर (स्त्रीप्रति अत्यन्त आसक्त भएर)
षडङ्घ्रिगणसामगीतवत् = भ्रमरसमूहको सामगायन (गुञ्जन जस्तै
अतिमनोहरवनितादिजनालापेषु = स्त्रीपुत्र आदिको अत्यन्त सुन्दर वार्तालापमा
अतितराम् = अत्यन्त
अतिप्रलोभितकर्णम् = कान लोभ्याएको
अग्रे = अगाडि
वृकयूथवत् = ब्वाँसाको समूहजस्तै
आत्मनः = आफ्नो
आयुः = आयु
हरतः = हरण गरिरहेको
अहोरात्रान्तान् = दिन र रात आदि
काललवविशेषान् = कालको अंशलाई

अविगणय्य = पर्वाह नगरेर
गृहेषु = घरमा
विहरन्तं = रमाइरहेको
पृष्ठतः एव = पछाडि नै
परोक्षम् = नदेखिने गरी
अनुप्रवृत्तः = लागेको
लुब्धकः = लोभी व्याधाजस्तो
कृतान्तः = यमराजले
यम् = जसलाई
अन्तः = हृदयमा
शरेण = बाणले
पराविध्यति = टाढैबाट प्रहार गर्न खोजिरहेको छ
तम् इमम् = त्यस्तो
आत्मानम् = आफूलाई
राजन् = हे राजा
अहो = आश्चर्य छ
इह = यस मृग कथामा जस्तै
भिन्नहृदयं = हृदय छिनालिएको (मृतप्रायः मृगजस्तै)
द्रष्टुम् = देख्न
अर्हसि इति = योग्य छौ

वाक्यार्थ– फूलजस्तै (हेर्नमा सुन्दर) स्त्रीसँग रहेर फूलको मह र गन्धजस्तै क्षुद्र सकाम कर्मको फलरूप जिब्रो र जननेन्द्रियको सुख (भोजन र स्त्रीसहवास) खोजिरहेको, स्त्रीप्रति अत्यन्त आसक्त भएर भ्रमरसमूहको गुञ्जन जस्तै स्त्री, पुत्र आदिको सुन्दर वार्तालापमा रमाएको, अगाडि ब्वाँसाको समूहजस्तै आफ्नो आयु हरण गरिरहेको दिन र रातरूप काललाई पर्वाह नगरेर घरमा रमाइरहेको, नदेखिने गरी पछि लागेको लोभी व्याधा जस्तै कालले जसलाई बाणद्वारा हृदयमा टाढैबाट प्रहार गर्न खोजिरहेको छ त्यस्तो आफूलाई यस मृग कथामा रहेको हृदय छिनालिएको मृतप्रायः मृगजस्तै देख्न योग्य छौ। आश्चर्य छ !

स त्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त-
श्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते।
जह्यङ्गनाश्रममसत्तमयूथगाथं
प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण॥ ५५॥

पदार्थ–
सः त्वं = त्यस्तो तिमीले
मृगचेष्टितम् = मृगको अवस्था
विचक्ष्य = देखेर
आत्मनः = आफ्नो
अन्तःहृदि = हृदयमा रहेको
चित्तं = चित्तलाई
नियच्छ = नियन्त्रण गर।
कर्णधुनीं च = नदीजस्तै प्रवाहित हुने श्रवणेन्द्रियको बाह्य वृत्तिलाई
चित्ते = चित्तमा (स्थिर गर)
असत्तमयूथगाथं = विषयासक्तहरूको वार्तालाप हुने
अङ्गनाश्रमम् = स्त्री प्रधान हुने गृहस्थाश्रम
जहि = छोड
हंसशरणं = परम ज्ञानीको आश्रय हुनुभएका श्रीहरिलाई
प्रीणीहि = प्रसन्न गराऊ
क्रमेण = यसपछि क्रमैले
विरम = सबै विषयबाट विरक्त बन

वाक्यार्थ– हे राजा ! यस्तो अवस्थामा पुगेको तिमीले मृगको अवस्था देखेर आफ्नो चित्तलाई नियन्त्रण गर। नदीजस्तै प्रवाहित हुने श्रवणेन्द्रियको बाह्य वृत्तिलाई चित्तमा स्थिर गर।

विषयासक्त-हरूको वार्तालाप हुने स्त्री प्रधान हुने गृहस्थाश्रम छोड। परम ज्ञानीको आश्रय हुनुभएका श्रीहरिलाई प्रसन्न गराऊ र यसपछि क्रमैले सबै विषयबाट विरक्त बन।

राजोवाच (राजाले भन्नुभयो)

श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन् भगवान् यदभाषत।
नैतज्जानन्त्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि ॥ ५६ ॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे ब्रह्मर्षि
भगवान् = भगवत्स्वरूप हजुरले
यत् = जे
अभाषत = भन्नुभयो (त्यो)
श्रुतम् = सुनैं
अन्वीक्षितं = विचार पनि गरैं
उपाध्यायाः = मलाई उपदेश गर्ने आचार्यहरू
एतत् = यो ज्ञान
न जानन्ति = जान्दैनन्
यदि = यदि
विदुः = जान्दछन् भने
किं = किन
न ब्रूयुः = भनेनन् होला

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मर्षि ! हजुरले जे भन्नुभयो त्यो सुनैं र विचार पनि गरैं। मलाई उपदेश गर्ने आचार्यहरू यो ज्ञान जान्दैनन्। यदि जान्दथे भने किन उपदेश गरेरन् होला त ?

संशयोऽत्र तु मे विप्र सञ्छिन्नस्तत्कृतो महान्।
ऋषयोऽपि हि मुह्यन्ति यत्र नेन्द्रियवृत्तयः ॥ ५७ ॥

पदार्थ–

विप्र = हे विप्रवर
अत्र = आत्मतत्त्वको विषयमा
तत्कृतः = ती उपाध्यायहरूद्वारा गरिएको
मे = मेरो (मनमा रहेको)
महान् = ठुलो
संशयः तु = संशय चाहिँ
सञ्छिन्नः = काटिदिनुभयो (हटाइदिनुभयो)
यत्र = यस आत्मतत्त्वको साक्षात्कार गर्न
इन्द्रियवृत्तयः = इन्द्रियका वृत्तिहरू
न = समर्थ हुँदैनन् (यसैले)
ऋषयः अपि = ऋषिहरू पनि (यस विषयमा)
हि = निश्चय नै
मुह्यन्ति = मोहित हुन्छन्

वाक्यार्थ– हे विप्रवर ! आत्मतत्त्वको विषयमा ती उपाध्यायहरूले मेरो मनमा ठुलो संशय पैदा गराएको थिए, तपाईंले त्यो संशय हटाइदिनुभयो। यस आत्मतत्त्वको साक्षात्कार गर्न इन्द्रियका वृत्तिहरू समर्थ नहुने भएकाले ऋषिहरू पनि यस विषयमा मोहित हुन्छन्।

कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तम्।
अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते ॥ ५८ ॥

इति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह ।
कर्म यत् क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ॥ ५९ ॥

पदार्थ–

पुमान् = जीवले	**अमुत्र** = स्वर्ग, नरक आदि लोकान्तरमा	**तत्र तत्र ह** = सर्वत्र
येन = जुन	**अन्येन** = कर्मद्वारा उपस्थित अर्को देहद्वारा	**श्रूयते** = सुनिन्छ
देहेन = शरीरले	**जुष्टानि** = कर्मफल	**प्रोक्तं** = वेदोक्त
इह = यस लोकमा	**अश्नुते** = भोग्दछ	**यत् यत्** = जुन-जुन
कर्माणि = कर्महरू	**इति** = यस्तो	**कर्म** = यज्ञ आदि कर्म
आरभते = गर्दछ	**वेदविदां** = वेदविद्हरूको	**क्रियते** = गरिन्छ (त्यो-त्यो त्यतिखेरै)
तम् = त्यस शरीरलाई (यहीँ नै)	**वादः** = भनाइ	**परोक्षं** = परोक्ष भएर
विहाय = छोडेर		**न प्रकाशते** = देखिँदैन
सः = उसले		

वाक्यार्थ– जीवले जुन शरीरले यस लोकमा कर्म गर्दछ त्यस शरीरलाई यहीँ नै छोडेर उसले स्वर्ग, नरक आदि लोकान्तरमा कर्मद्वारा उपस्थित अर्को देहद्वारा कर्मफल भोग्दछ। यस्तो वेदविद्हरूको भनाइ सर्वत्र सुनिन्छ। तर वेदोक्त जुन-जुन यज्ञ आदि कर्म गरिन्छ त्यो-त्यो त्यतिखेरै परोक्ष भएर देखिँदैन।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत् पुमान् ।
भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वयम् ॥ ६० ॥

पदार्थ–

हि = किनभने	**कर्म** = कर्म	**अमुत्र** = परलोक (स्वर्ग र नरक)मा
पुमान् = जीव	**आरभते** = गर्दछ	**तत्** = ती कर्मको फल
येन एव = जुन	**तेन एव** = त्यही शरीरद्वारा नै	**स्वयम्** = आफैँ
मनसा = मनप्रधान	**अव्यवधानेन** = कुनै बाधा विना (अपरोक्ष रूपमा)	**भुङ्क्ते** = भोग गर्दछ
लिङ्गेन = लिङ्ग शरीरबाट		

वाक्यार्थ– जीव जुन मनप्रधान लिङ्ग शरीरबाट जे कर्म गर्दछ त्यही शरीरद्वारा नै कुनै बाधाविना परलोक (स्वर्ग र नरक)मा ती कर्मको फल आफैँ भोग गर्दछ।

शयानमिममुत्सृज्य श्वसन्तं पुरुषो यथा ।

कर्मात्मन्याहितं भुङ्क्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ६१ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
पुरुषः = मान्छेले (स्वप्नावस्थामा)
शयानम् = सुतिरहेको
श्वसन्तं = जीवित
इमम् = यस शरीरलाई
उत्सृज्य = छोडेर
तादृशेन = त्यस्तै मनुष्य शरीरद्वारा
वा = अथवा
इतरेण = अन्य पशु आदि शरीरद्वारा
आत्मनि = मनमा
आहितं = संस्कार रूपमा रहेको कर्मफल
भुङ्क्ते = भोग गर्दछ (त्यसरी परलोकमा त्यो शरीर नभए पनि त्यही लिङ्ग शरीरद्वारा नै कर्मफल भोग गर्दछ)

वाक्यार्थ– जसरी मान्छेले स्वप्नावस्थामा सुतिरहेको जीवित शरीरलाई छोडेर त्यस्तै अर्को मनुष्य शरीरद्वारा अथवा अन्य पशु आदि शरीरद्वारा मनमा संस्काररूपमा रहेको कर्मफल भोग गर्दछ त्यसरी नै परलोकमा यो शरीर नहुँदा पनि त्यही लिङ्ग शरीरद्वारा नै कर्मफल भोग गर्दछ।

ममैते मनसा यद् यदसावहमिति ब्रुवन्।
गृह्णीयात् तत् पुमान् राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ॥ ६२ ॥

पदार्थ–

पुमान् = जीवले
एते = यी (स्त्री पुत्र आदि)
मम = मेरा हुन्
असौ = यो (देह)
अहम् = म हुँ
इति = यस्तो
ब्रुवन् = भन्दै
मनसा = मनद्वारा
यत् यत् = जुन-जुन वस्तु
गृह्णीयात् = ग्रहण गर्दछ
तत् = तिनीहरूबाट
राद्धं = गरिएको
कर्म = पुण्य, पाप आदि कर्म (पनि साथमा ग्रहण गर्दछ)
येन = जसको कारण
पुनर्भवः = फेरि जन्म हुन्छ

वाक्यार्थ– जीवले 'यी (स्त्री, पुत्र आदि) मेरा हुन्, यो (देह) म हुँ' भन्दै मनद्वारा जुन-जुन ग्रहण गर्दछ तिनीहरूबाट गरिएको पुण्य, पाप आदि कर्म पनि आफूमाथि थोपर्दछ र जसको कारण उक्त कर्मको फल भोग्न उसले फेरि जन्म लिन्छ।

यथानुमीयते चित्तमुभयैरिन्द्रियेहितैः।
एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥ ६३ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
उभयैः = दुई (ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय) प्रकारका

इन्द्रियेर्हितैः = इन्द्रियका चेष्टाद्वारा (तिनको प्रेरक)
चित्तम् = चित्तको
अनुमीयते = अनुमान हुन्छ
एवं = यसै गरी
चित्तवृत्तिभिः = चित्तका वृत्तिहरूद्वारा
प्राग्देहजं = पूर्वदेहबाट भएका (पूर्वजन्मका)
कर्म = कर्मको
लक्ष्यते = अनुमान हुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी दुई (ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय) प्रकारका इन्द्रियका चेष्टाद्वारा तिनको प्रेरक चित्तको अनुमान हुन्छ यसै गरी चित्तका वृत्तिहरूद्वारा पूर्वदेहबाट भएका (पूर्वजन्मका) कर्मको अनुमान हुन्छ।

नानुभूतं क्व चानेन देहेनादृष्टमश्रुतम्।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥ ६४ ॥

पदार्थ–

अनेन = यस
देहेन = देहद्वारा
क्व च = कहीँ पनि
न अनुभूतं = अनुभव नगरिएको
अदृष्टम् = नदेखिएको
अश्रुतम् = नसुनिएको वस्तु
यद्रूपं = जुन रूपको र
यादृक् = जुन प्रकारको छ त्यस्तै वस्तु
कदाचित् = कहिलेकाहीँ
आत्मनि = आफैँमा
उपलभ्येत = उपलब्ध हुन्छ

वाक्यार्थ– यस देहद्वारा कहीँ पनि अनुभव नगरिएको, नदेखिएको र नसुनिएको जुन रूपको र जुन प्रकारको वस्तु छ त्यो कहिलेकाहीँ स्वप्न वा मनोरथको रूपमा आफैँमा उपलब्ध हुन्छ।

तेनास्य तादृशं राजँल्लिङ्गिनो देहसम्भवम्।
श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ६५ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
लिङ्गिनः = लिङ्गदेहको अभिमानी
अस्य = यस जीवको
तादृशं = त्यस्तो (स्वप्न आदिमा देखिएको वस्तु)
देहसम्भवम् = पूर्वदेहबाट भएको हो भन्ने
श्रद्धत्स्व = मान
तेन = त्यस जीवद्वारा
अननुभूतः = अनुभव नगरिएको
अर्थः = वस्तु
मनः स्प्रष्टुम् = मनमा स्फुरित हुन
न अर्हति = समर्थ हुँदैन (सक्दैन)

वाक्यार्थ– हे राजा ! लिङ्गदेहको अभिमानी यस जीवको स्वप्नमा देखिएको वस्तु पूर्वदेहबाट भएको हो भन्ने मान। जीवद्वारा पूर्वजन्ममा अनुभव नगरिएको वस्तु मनमा स्फुरित हुन सक्दैन।

विवरण– कुनै मानिसले कहिल्यै पनि नदेखेको र कहिल्यै पनि अनुभव नगरेको वस्तु, ठाउँ र मानिस आदि सपनामा कसरी देख्दछ भन्ने प्रश्नको उत्तर यस श्लोकमा दिइएको छ। त्यसरी सपनामा देखिएका वस्तु आदि पूर्वजन्मका संस्कारका कारणबाट देखिएका हुन्।

अनन्त संस्कारहरूले युक्त मन जीवहरूको नकोरिएको तर सबभन्दा साँचो चित्र हो, जसमा उसका पूर्वजीवनको र आगामी जीवनको समेत सूचना पाइन्छ। शास्त्रहरूमा जन्मको कारण वासनालाई बताइएको छ। यदि कोही मनुष्य पाशविक आचरण गर्दछ र स्वार्थपूर्तिलाई नै सर्वस्व ठानी व्यक्तिगत जीवनमा नै मस्त रहन्छ भने ऊ तल्लो योनिबाट आएको हो अनि अझै पनि तलतिरै भासिने काम गर्दैछ भन्ने थाहा हुन्छ। यदि कोही मनुष्य जन्मदेखि नै त्याग र वैराग्यको पालनामा र भगवान्‌को भक्तिमा डुब्ने स्वभावको छ अनि मर्यादापूर्वक जीवन बिताउँछ भने ऊ कोही महापुरुष अथवा कुनै योगसिद्धि हुन लागेको पुरुष हो, जसको अब जन्म हुँदैन भनी बुझ्नुपर्छ।

मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः॥ ६६॥

पदार्थ–

मनः एव = मनले नै
मनुष्यस्य = मानिसका
पूर्वरूपाणि = पूर्व रूपको र
भविष्यतः = भावी शरीर आदिको
तथा एव = त्यस्तै
न भविष्यतः च = भावी जन्म नहुने वाला (मोक्ष प्राप्त गर्ने)-को रूपलाई पनि
शंसति = सङ्केत गर्दछ
ते = (हे राजा यस्तो बुझ्यौ भने) तिम्रो
भद्रं = कल्याण हुन्छ

वाक्यार्थ– मनले नै मानिसका पूर्व रूप, भावी शरीर आदिको र त्यस्तै भावी जन्म नहुने वाला (मोक्ष प्राप्त गर्ने)को रूपलाई पनि सङ्केत गर्दछ। हे राजा यस्तो बुझ्यौ भने तिम्रो कल्याण हुन्छ।

अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते।
यथा तथानुमन्तव्यं देशकालक्रियाश्रयम्॥ ६७॥

पदार्थ–

क्वचित् = कहिलेकाहीँ स्वप्नावस्थामा
देशकालक्रियाश्रयम् = देश, काल र क्रियासम्बन्धी
अदृष्टम् = पहिले नदेखिएको
अश्रुतं च = नसुनिएको वस्तु
यथा = जसरी
अत्र मनसि = यस मनमा
दृश्यते = देखिन्छ (स्फुरित हुन्छ)
तथा = त्यसरी (निद्रादोषका कारण भएको)
अनुमन्तव्यं = मान्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– कहिलेकाहीँ स्वप्नावस्थामा विभिन्न देश, काल र क्रियासम्बन्धी पहिले नदेखिएको र नसुनिएको वस्तु मनमा स्फुरित हुन्छ, त्यस्तो कुरा निद्रादोषका कारण भएको हो भन्ने मान्नुपर्दछ।

सर्वे क्रमानुरोधेन मनसीन्द्रियगोचराः।

आयान्ति वर्गशो यान्ति सर्वे समनसो जनाः ॥ ६८ ॥

पदार्थ–

इन्द्रियगोचराः = इन्द्रियबाट अनुभव हुने	**क्रमानुरोधेन** = क्रमशः	**सर्वे** = सबै
सर्वे = सबै पदार्थहरू	**वर्गशः** = एकैचोटि	**जनाः** = मानिसहरू
मनसि = मनमा	**आयान्ति** = आउँछन्	**समनसः** = मनले सहित भएका हुन्छन्
	यान्ति = जान्छन् (किनभने)	

वाक्यार्थ– इन्द्रियबाट अनुभव हुन योग्य सबै पदार्थहरू मनमा कुनै एक-एक गरेर अथवा कुनै एकैचोटि आउँछन् र जान्छन् किनभने सबै मानिसहरू मनले सहित भएका हुन्छन्।

सत्त्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ।

तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ६९ ॥

पदार्थ–

भगवत्पार्श्ववर्तिनि = भगवान्को नजिक रहेको (भगवत्चिन्तनमा लागेको)	सत्त्वावस्थामा रहेको	**उपरज्य** = लागेर
सत्त्वैकनिष्ठे = विशुद्ध	**मनसि** = मनमा (भगवान्को साथ पाएर)	**तमः इव** = अन्धकार (राहु) झैँ
	चन्द्रमसि = चन्द्रमामा	**इदम्** = यो विश्व
		अवभासते = देखिन्छ

वाक्यार्थ– भगवान्को नजिक रहेको (भगवत्चिन्तनमा लागेको) विशुद्ध सत्त्वावस्थामा रहेको मनमा भगवान्को संसर्ग पाएर चन्द्रमामा लागेको अन्धकार (राहु) झैँ यो सम्पूर्ण विश्व मिथ्या भएर पनि देखिन्छ।

नाहं ममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते ।

यावद् बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ॥ ७० ॥

पदार्थ–

यावत् = जबसम्म	**अनादिमान्** = अनादि (लिङ्गदेह) रहिरहन्छ (तबसम्म)	**अयं** = यो
बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहः = गुणका कार्यरूप बुद्धि, मन, इन्द्रिय र शब्द आदि विषयको समूहका रूपमा रहेको	**पुरुषे** = मान्छेमा	**भावः** = भावना
	अहं = म	**हि** = निश्चय नै
	मम इति = मेरो भन्ने	**न व्यवधीयते** = हट्दैन

वाक्यार्थ– जबसम्म गुणका कार्यरूप बुद्धि, मन, इन्द्रिय र शब्द आदि विषयको समूहका रूपमा रहेको लिङ्गदेह (सूक्ष्म शरीर) रहिरहन्छ तबसम्म मान्छेमा म र मेरो भन्ने भावना हट्दैन।

विवरण– लिङ्गदेह अर्थात् सूक्ष्म शरीर वासनाहरूको खानी हो। सूक्ष्म शरीरमा पूर्व-पूर्व जीवनका

सबै संस्कारहरू रहेका हुन्छन्। यसको स्वामी हो चिदाभास अर्थात् अहङ्कार जसको प्रमुख कार्य हो अपरिच्छिन्न आत्मतत्त्वलाई छोडी परिच्छिन्न शरीरमा मात्र आत्मभाव अर्थात् 'म शरीर हुँ' भन्ने भाव हुनु। जब शरीरमा म भन्ने भाव हुन्छ अनि शरीरसम्बन्धी पदार्थहरूमा मेरो अनि असम्बन्धित पदार्थहरूमा तेरो भन्ने भेदबुद्धि उत्पन्न हुन्छ। त्यही भएर बुद्धि, इन्द्रिय आदिको समष्टि सूक्ष्म शरीर रहुन्जेल अहंता र ममता रहिरहन्छ, ज्ञानीहरूको वासनामय सूक्ष्म शरीर नष्ट हुनाले उनीहरूमा अहं र ममभाव देखिँदैन।

सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः।

नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि॥ ७१॥

पदार्थ–

सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु = सुषुप्ति, मूर्च्छा, दुःख
मृत्युप्रज्वारयोः अपि = मृत्यु र तीब्र ज्वरोको समयमा पनि
प्राणायनविघाततः = प्राण रहने ठाउँ (इन्द्रिय)को व्याकुलताका कारण
अहम् = म (र मेरो)
इति = भन्ने
ज्ञानं = ज्ञान
न ईहते = स्पष्ट रूपमा प्रतीत हुँदैन

वाक्यार्थ– सुषुप्ति, मूर्च्छा, दुःख, मृत्यु र तीब्र ज्वरोको समयमा इन्द्रिय व्याकुल हुने भएकाले म र मेरो भन्ने ज्ञान स्पष्ट रूपमा प्रतीत हुँदैन।

गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा।

लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथा॥ ७२॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
कुह्वां = औंसीको रातमा
चन्द्रमसः = चन्द्रमाको (स्वरूप भएर पनि देखिँदैन)
तदा = त्यस बेला (त्यसै गरी)
यूनः = युवाको (युवावस्थामा स्पष्ट देखा पर्ने)
एकादशविधं = एघार प्रकारको (एघार इन्द्रिययुक्त)
लिङ्गं = लिङ्ग शरीर
गर्भे = गर्भावस्था र
बाल्ये अपि = बाल्यावस्थामा
अपौष्कल्यात् = पूर्ण रूपमा विकसित नहुने भएकाले
न दृश्यते = देखिँदैन (तर लिङ्ग शरीर गर्भावस्था र बाल्यावस्थामा पनि रहन्छ)

वाक्यार्थ– जसरी औंसीको रातमा चन्द्रमाको स्वरूप देखिँदैन त्यसै गरी जीवको युवावस्थामा स्पष्ट देखा पर्ने एघार इन्द्रिययुक्त लिङ्ग शरीर गर्भावस्था र बाल्यावस्थामा पूर्ण रूपमा विकसित नहुने भएकाले देखिँदैन। स्पष्ट प्रतीत नभए पनि लिङ्ग शरीर गर्भावस्था र बाल्यावस्थामा पनि रहन्छ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते।

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा॥ ७३॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
हि = निश्चय नै
स्वप्ने = स्वप्नमा
अर्थे = वस्तु
अविद्यमाने अपि = नहुँदा पनि
अनर्थागमः = (टाउको काटिनुजस्ता) अनर्थ कुरा (देखिन्छ र जागा नहुँदासम्म)
न निवर्तते = हट्दैन (त्यसै गरी)
विषयान् = विषयको
ध्यायतः = चिन्तन गर्ने
अस्य = यस जीवको
संसृतिः = जन्म-मृत्युरूप संसार (पनि हट्दैन)

वाक्यार्थ– जसरी स्वप्नमा वस्तु नहुँदा पनि टाउको काटिनुजस्ता अनर्थ कुरा देखिन्छन् र जागा नहुँदासम्म हट्दैनन् त्यसै गरी विषयको चिन्तन गर्ने जीवको जन्म-मृत्युरूप संसार पनि अविद्यानिवृत्ति नहुँदासम्म हट्दैन।

एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम्।

एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते॥ ७४॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
पञ्चविधं = पञ्च तन्मात्राले बनेको (एघार इन्द्रियसहित)
षोडशविस्तृतम् = सोह्र तत्त्वको रूपमा विकसित भएको
त्रिवृत् = त्रिगुणमय सङ्घात नै
लिङ्गं = लिङ्ग शरीर हो
एषः = यो लिङ्ग शरीर
चेतनया = चेतनाले
युक्तः = युक्त भएपछि
जीवः इति = जीव यो
अभिधीयते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– यसप्रकार पञ्च तन्मात्रा र एघार इन्द्रियसहित सोह्र तत्त्वको रूपमा विकसित भएको त्रिगुणमय सङ्घात नै लिङ्ग शरीर हो। यो चेतनाले युक्त भएपछि जीव बन्दछ।

विवरण– सूक्ष्म शरीर सत्र कलाले बनेको हुन्छ। जसमा पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण अनि मन र बुद्धि पर्दछन्। यहाँ मन र बुद्धिलाई एउटै मानी **षोडशविस्तृतम्** अर्थात् सोह्र कलाले बनेको भनेर बताइएको हो। त्यही सूक्ष्म शरीर जब चेतना अर्थात् चित्प्रतिबिम्बले युक्त हुन्छ तब त्यसलाई जीव भनिन्छ, अन्तःकरणमा परेको चैतन्यको प्रतिबिम्ब नै जीव हो।

अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति।

हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विन्दति॥ ७५॥

पदार्थ–

अनेन = यही लिङ्ग शरीरद्वारा
पुरुषः = जीवले
देहान् = भिन्न-भिन्न शरीर
उपादत्ते = ग्रहण गर्दछ
विमुञ्चति = छोड्दछ
अनेन = यही शरीरद्वारा
हर्षं = हर्ष
शोकं = शोक
भयं = भय
दुःखं = दुःख
सुखं च = सुख
विन्दति = जान्दछ (अनुभव गर्दछ)

वाक्यार्थ– यही लिङ्ग शरीरद्वारा जीवले भिन्न-भिन्न शरीर ग्रहण गर्दछ र छोड्दछ। यस्तै यही शरीरद्वारा हर्ष, शोक, भय, दुःख र सुखको अनुभव गर्दछ।

यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च।
न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं जनः॥ ७६॥
यावदन्यं न विन्देत व्यवधानेन कर्मणाम्।
मन एव मनुष्येन्द्र भूतानां भवभावनम्॥ ७७॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
इयं = यो
तृणजलूका = जुका (आफू रहेको घाँस नछोडुन्जेल)
न अपयाति = अर्कोमा जाँदैन
अपयाति च = (अर्को घाँसमा खुट्टा राखिसकेपछि मात्र) पहिलेको घाँस छोड्दछ र दोस्रोमा जान्छ (यसै गरी)
जनः = मानिस
म्रियमाणः अपि = मर्नै लागेको भए पनि
यावत् = जबसम्म
कर्मणाम् = कर्मफलहरूको
व्यवधानेन = विशेष किसिमले धारण गरेर (भोग समाप्त गरेर)
अन्यं = अर्को देह
न विन्देत = प्राप्त गर्दैन (तबसम्म)
प्राग्देहाभिमतिं = पूर्व शरीरको अभिमान
न त्यजेत् = छोड्दैन

वाक्यार्थ– जसरी जुका आफू रहेको घाँस नछोडुन्जेल अर्कोमा जाँदैन र अर्को घाँसमा खुट्टा राखिसकेपछि मात्र पहिलेको घाँस छोड्दछ र दोस्रोमा जान्छ यसै गरी मानिस मर्नै लागेको भए पनि जबसम्म त्यस जन्मका कर्मको भोग समाप्त गरेर अर्को शरीर प्राप्त गर्दैन तबसम्म पूर्व शरीरको अभिमान छोड्दैन। हे राजा प्राचीनबर्हि ! मनप्रधान लिङ्ग शरीर नै प्राणीहरूको पुनर्जन्मको कारण हो।

यदाक्षैश्चरितान् ध्यायन् कर्माण्याचिनुतेऽसकृत्।
सति कर्मण्यविद्यायां बन्धः कर्मण्यनात्मनः॥ ७८॥

पदार्थ–

यदा = (जीव) जहिलेसम्म
अक्षैः = इन्द्रियहरूद्वारा
चरितान् = भोग गरिएका

विषयको
ध्यायन् = चिन्तन गर्दै
असकृत् = बारम्बार
कर्माणि = कर्म
आचिनुते = गर्दछ
कर्मणि = उक्त कर्म
सति = रहँदासम्म
अविद्यायां = अविद्यावश
अनात्मनः = अनात्मा (देहादि)को
कर्मणि = कर्म (संसार)मा
बन्धः = बाँधिइरहन्छ

वाक्यार्थ– जीव जहिलेसम्म इन्द्रियद्वारा भोग गरिएका विषयको चिन्तन गर्दै बारम्बार कर्म गरिरहन्छ तहिलेसम्म उक्त कर्म रहने भएकाले ऊ अविद्यावश संसारमा बाँधिइरहन्छ।

अतस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिम्।
पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः॥ ७९॥

पदार्थ–
अतः = यसैले
तदपवादार्थं = त्यस कर्मबन्धनबाट मुक्ति पाउनका लागि
विश्वं = सम्पूर्ण विश्वलाई
तदात्मकं = भगवद्रूप
पश्यन् = देख्दै
सर्वात्मना = सम्पूर्ण किसिमले
हरिम् = भगवान् श्रीहरिको
भज = सेवा गर
यतः = जसबाट
स्थित्युत्पत्त्यप्ययाः = विश्वको उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय हुन्छ

वाक्यार्थ– यसैले त्यस कर्मबन्धनबाट मुक्ति पाउनका लागि सम्पूर्ण विश्वलाई भगवन्मय देख्दै सम्पूर्ण किसिमले भगवान् श्रीहरिको सेवा गर। उहाँबाट नै विश्वको उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय हुन्छ।

विवरण– इन्द्रियजन्य भोगहरूमा आसक्तिको कारणले नै मनुष्य कर्मबन्धनमा बाँधिन्छ। कर्मबन्धनबाट छुट्कारको एकमात्र उपाय हो– सर्वात्मभावप्राप्ति। सम्पूर्ण संसारलाई भगवद्रूप देख्नाले सबैतिर आत्मतत्त्वको अनुभवबाट कर्मबन्धन क्षीण हुन्छ। कर्म गरेर अविद्यामय कर्मको बन्धनबाट छुट्कारा पाउन सकिन्न, अविद्यामय बन्धनबाट छुट्न त विद्या अर्थात् ज्ञानको नै आश्रय चाहिन्छ। त्यसैले सर्वात्मा परमात्मालाई जान्नु नै बन्धननिवृत्तिको साधन हो।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

भागवतमुख्यो भगवान् नारदो हंसयोर्गतिम्।
प्रदर्श्य ह्यमुमामन्त्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत्॥ ८०॥

पदार्थ–
भागवतमुख्यः = भगवद्भक्तहरूमा श्रेष्ठ
भगवान् = भगवान्
नारदः = नारदजीले
अमुम् = यी राजा प्राचीनबर्हिलाई
हंसयोः = दुई हंस (जीवात्मा र परमात्मा)को
गतिम् = स्वरूप

प्रदर्श्य = देखाएर	लिएर)	**अगमत्** = जानुभयो
ततः = त्यसपछि	**हि** = निश्चय नै	
आमन्त्र्य = सोधेर (अनुमति	**सिद्धलोकं** = सिद्धलोक	

वाक्यार्थ– भगवद्भक्तहरूमा श्रेष्ठ भगवान् नारदजी राजा प्राचीनबर्हिलाई जीवात्मा र परमात्माको स्वरूपज्ञान गराइसकेपछि उनीसँग अनुमति लिएर सिद्धलोक जानुभयो।

प्राचीनबर्ही राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे।

आदिश्य पुत्रानगमत् तपसे कपिलाश्रमम्॥ ८१॥

पदार्थ–

राजर्षिः = राजर्षि	**पुत्रान्** = पुत्रहरूलाई	आश्रममा
प्राचीनबर्हिः = प्राचीनबर्हि	**आदिश्य** = आदेश दिएर	**अगमत्** = गए
प्रजासर्गाभिरक्षणे = प्रजाको	**तपसे** = तपस्याका लागि	
पालनमा	**कपिलाश्रमम्** = कपिल मुनिको	

वाक्यार्थ– राजर्षि प्राचीनबर्हि पनि प्रजाको पालन कार्यमा पुत्रहरूलाई आदेश दिएर तपस्याका लागि कपिल मुनिको आश्रममा गए।

तत्रैकाग्रमना धीरो गोविन्दचरणाम्बुजम्।

विमुक्तसङ्गोऽनुभजन् भक्त्या तत्साम्यतामगात्॥ ८२॥

पदार्थ–

तत्र = त्यहाँ (कपिलको	**धीरः** = धैर्यशाली राजा	**अनुभजन्** = सेवा गर्दै (चिन्तन
आश्रममा)	प्राचीनबर्हिले	गर्दै)
विमुक्तसङ्गः = विषयको आसक्ति	**भक्त्या** = भक्तिपूर्वक	**तत्साम्यताम्** = उहाँको सारूप्य
परित्याग गरी	**गोविन्दचरणाम्बुजम्** = भगवान्	पदमा
एकाग्रमनाः = एकाग्र भएका	श्रीहरिको चरणकमलको	**अगात्** = पुगे

वाक्यार्थ– कपिल मुनिको आश्रममा विषयको आसक्ति परित्याग गरी एकाग्र भएका धैर्यशाली राजा प्राचीनबर्हिले भक्तिपूर्वक भगवान् श्रीहरिको चरणकमलको चिन्तन गर्दै भगवत्प्राप्ति गरे।

एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ।

यः श्रावयेद् यः शृणुयात् स लिङ्गेन विमुच्यते॥ ८३॥

पदार्थ–

अनघ = निष्पाप हे विदुरजी	**देवर्षिणा** = देवर्षि नारदद्वारा	**गीतं** = गाइएको (उपदेश

गरिएको)
एतत् = यो
अध्यात्मपारोक्ष्यं = परोक्षरूपमा बताइएको आत्मज्ञान
यः = जसले
शृणुयात् = सुन्ला
श्रावयेत् = सुनाउला
सः = त्यो
लिङ्गेन = (संसारको कारण भएको) लिङ्गशरीरबाट
विमुच्यते = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– निष्पाप हे विदुरजी ! देवर्षि नारदद्वारा उपदेश गरिएको परोक्षरूपमा बताइएको यो आत्मज्ञान जसले सुन्ला वा सुनाउला त्यो संसारको कारण भएको लिङ्गशरीरबाट मुक्त हुन्छ।

एतन्मुकुन्दयशसा भुवनं पुनानं
देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम्।
यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं
नास्मिन् भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबन्धः॥ ८४॥

पदार्थ–
देवर्षिवर्यमुखनिःसृतम् = देवर्षि नारदजीको मुखबाट निक्लेको
एतत् = यो आत्मज्ञान
मुकुन्दयशसा = भगवान् मुकुन्दको यशले गर्दा
भुवनं = जगत्लाई
पुनानं = पवित्र गर्नेवाला
आत्मशौचम् = अन्तःकरणलाई पवित्र गराउने
पारमेष्ठ्यं = परमात्मपद प्राप्त गराउने किसिमको छ
यः = जो
कीर्त्यमानम् = यो आत्मज्ञानको उपदेश
अधिगच्छति = सुन्छ (त्यो)
मुक्तसमस्तबन्धः = समस्त बन्धनबाट मुक्त भएर
अस्मिन् = यस
भवे = संसारमा
न भ्रमति = घुम्दैन

वाक्यार्थ– देवर्षि नारदजीको मुखबाट निक्लेको यो आत्मज्ञान भगवान् मुकुन्दको यशले गर्दा जगत्लाई पवित्र गर्ने, अन्तःकरणलाई पवित्र गराउने र परमात्मपद प्राप्त गराउने किसिमको छ। जो व्यक्ति यो आत्मज्ञानको उपदेश सुन्छ त्यो व्यक्ति समस्त बन्धनबाट मुक्त भएर यस संसारमा घुम्दैन अर्थात् ऊ जन्ममृत्युरूप संसारबाट मुक्त हुन्छ।

अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाधिगतमद्भुतम्।
एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः॥ ८५॥

पदार्थ–
इदं = यो
अद्भुतम् = अद्भुत
अध्यात्मपारोक्ष्यम् = परोक्ष रूपमा (पुरञ्जनको कथाको माध्यमले) बताइएको आत्मज्ञान
मया = मैले
अधिगतम् = गुरुको कृपाले प्राप्त गरेको थिएँ
एवं = यसप्रकार

स्त्रिया = बुद्धिले सहित भएका **पुंसः** = पुरुष (जीवको)को **आश्रमः** = देहाभिमान	**छिन्नः** = नष्ट हुन्छ **अमुत्र च** = परलोकमा पनि कस्तो कर्मफल भोग्दछ भन्ने	**संशयः** = सन्देह नष्ट हुन्छ

वाक्यार्थ– परोक्षरूपमा (पुरञ्जनको कथाको माध्यमले) बताइएको यो अद्‌भुत आत्मज्ञान मैले गुरुको कृपाले प्राप्त गरेँ। यस आत्मज्ञानद्वारा बुद्धिले सहित भएका पुरुष (जीव)को देहाभिमान नष्ट हुन्छ र परलोकमा पनि कस्तो कर्मफल होला भन्ने सन्देह पनि नष्ट हुन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे विदुरमैत्रेयसंवादे प्राचीनबर्हिनारदसंवादो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

प्रचेताहरूलाई श्रीविष्णु भगवान्‌को वरदान

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

ये त्वयाभिहिता ब्रह्मन् सुताः प्राचीनबर्हिषः।

ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य काम्॥ १॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = ब्रह्मर्षि मैत्रेयजी
त्वया = तपाईंले
प्राचीनबर्हिषः = प्राचीनबर्हि राजाका
ये = जो
सुताः = छोराहरू
अभिहिताः = बताउनुभएको थियो
ते = तिनीहरूले
रुद्रगीतेन = रुद्रगीतद्वारा
हरिं = भगवान् श्रीहरिलाई
प्रतोष्य = खुसी गराएर
काम् सिद्धिम् = कस्तो सिद्धि
आपुः = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– ब्रह्मर्षि मैत्रेयजी ! तपाईंले प्राचीनबर्हि राजाका जो छोराहरूका बारेमा बताउनुभएको थियो। तिनीहरूले रुद्रगीतद्वारा भगवान् श्रीहरिलाई खुसी गराएर कस्तो सिद्धि प्राप्त गरे ?

किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ

कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः।

आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया

प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः॥ २॥

पदार्थ–

बार्हस्पत्य = बृहस्पतिका शिष्य हे मैत्रेयजी
अथ = यसपछि
कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः = मोक्षाधिपति भगवान् नारायणका अत्यन्त प्रिय भगवान् शिवका पार्श्ववर्ती
प्रचेतसः = प्रचेताहरूले
यदृच्छया = अकस्मात्
देवं = भगवान्
गिरिशं = शिवजीलाई
आसाद्य = प्राप्त गरेर
अथ = यसपछि
इह = यस लोकमा
परत्र = परलोकमा
वा = अथवा
किं = कुन
परं = परम वस्तु
नूनम् = निश्चय नै
प्रापुः = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– बृहस्पतिका शिष्य हे मैत्रेयजी ! मोक्षाधिपति भगवान् नारायणका अत्यन्त प्रिय

भगवान् शिवका पार्श्ववर्ती प्रचेताहरूले अकस्मात् भगवान् शिवजीको सान्निध्य प्राप्त गरेर यस लोकमा अथवा परलोकमा कुन परम वस्तु प्राप्त गरे ?

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः ।

जपयज्ञेन तपसा पुरञ्जनमतोषयन् ॥ ३ ॥

पदार्थ–

पितुः = पिताका
आदेशकारिणः = आज्ञाकारी छोरा
प्रचेतसः = प्रचेताहरूले
अन्तरुदधौ = समुद्रभित्र
जपयज्ञेन = जपयज्ञ
तपसा = तपस्याद्वारा
पुरञ्जनम् = समस्त शरीरका उत्पादक भगवान् श्रीहरिलाई
अतोषयन् = प्रसन्न गराए

वाक्यार्थ– पिताका आज्ञाकारी छोरा प्रचेताहरूले समुद्रभित्र जपयज्ञ र तपस्याद्वारा समस्त शरीरका उत्पादक भगवान् श्रीहरिलाई प्रसन्न गराए।

दशवर्षसहस्रान्ते पुरुषस्तु सनातनः ।

तेषामाविरभूत् कृच्छ्रं शान्तेन शमयन् रुचा ॥ ४ ॥

पदार्थ–

दशवर्षसहस्रान्ते = दशहजार वर्षपछि
सनातनः = सनातन
पुरुषः तु = पुरुष भगवान् नारायणले चाहिँ
शान्तेन = शान्त
रुचा = कान्तिद्वारा
तेषाम् = ती प्रचेताहरूको
कृच्छ्रं = तपस्याजनित क्लेशलाई
शमयन् = शान्त गर्दै
आविरभूत् = प्रकट हुनुभयो

वाक्यार्थ– तिनीहरूले दशहजार वर्षसम्म तपस्या गरेपछि सनातन पुरुष भगवान् नारायण आफ्नो शान्त कान्तिद्वारा ती प्रचेताहरूको तपस्याजनित क्लेशलाई शान्त पार्दै प्रकट हुनुभयो।

सुपर्णस्कन्धमारूढो मेरुशृङ्गमिवाम्बुदः ।

पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन् वितिमिरा दिशः ॥ ५ ॥

पदार्थ–

मेरुशृङ्गम् = सुमेरु पर्वतको शिखरमा रहेको
अम्बुदः इव = मेघजस्तै
सुपर्णस्कन्धम् = गरुडको काँधमा
आरूढः = चढ्नुभएका
पीतवासा = पहेँलो वस्त्र लगाउनुभएका
मणिग्रीवः = गलामा कौस्तुभ

मणि धारण गर्नुभएका भगवान्ले (आफ्नो दिव्य कान्तिद्वारा)

दिशः = दिशाहरूलाई
वितिमिराः = अन्धकाररहित
कुर्वन् = बनाउँदै (आउनुभएको थियो)

वाक्यार्थ– सुमेरु पर्वतको शिखरमा रहेको मेघजस्तै गरुडको काँधमा चढ्नुभएका, पहेँलो वस्त्र लगाउनुभएका र गलामा कौस्तुभ मणि धारण गर्नुभएका भगवान् आफ्नो दिव्य कान्तिद्वारा दिशाहरूलाई अन्धकाररहित बनाउँदै आउनुभएको थियो।

काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन
भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः।
अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेन्द्रै-
रासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्तिः॥ ६॥
पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या
स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः।
बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान्
पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः॥ ७॥

पदार्थ–

काशिष्णुना = चम्किला
कनकवर्णविभूषणेन = सुनौला गहनाद्वारा
भ्राजत्कपोलवदनः = गाला र मुखमण्डल सुशोभित भएका
विलसत्किरीटः = (शिरमा) मुकुट सुशोभित भएका
अष्टायुधैः = (आठ हातमा) आठ अस्त्र लिएका
सुरेन्द्रैः = देवता
मुनिभिः = मुनि र
अनुचरैः = सेवकहरूद्वारा
आसेवितः = सेवा गरिएका
गरुडकिन्नरगीतकीर्तिः = गरुडरूपी किन्नरद्वारा कीर्ति गान गरिनुभएका
पीनायताष्टभुजमण्डलमध्य-लक्ष्म्या = लामा र मोटा आठ हातका बीचमा रहेकी लक्ष्मीका साथ
स्पर्धच्छ्रिया = स्पर्धा गर्ने कान्ति भएको
वनमालया = वनमालाद्वारा
परिवृतः = सुशोभित भएका
सघृणावलोकः = दयालु हेराइ भएका
आद्यः पुरुषः = आदिपुरुष भगवान् विष्णुले
प्रपन्नान् = शरणमा आएका
बर्हिष्मतः = प्राचीनबर्हिका
सुतान् = छोरा प्रचेताहरूलाई
पर्जन्यनादरुतया = मेघको आवाजसमान गम्भीर वाणीद्वारा
आह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– चम्किला र सुनौला गहनाद्वारा गाला र मुखमण्डल सुशोभित भएका, शिरमा मुकुट

धारण गरेका, आठ हातमा आठ अस्त्र लिएका, देवता मुनि र सेवकद्वारा सेवित, गरुडरूपी किन्नरद्वारा कीर्ति गान गरिनुभएका, लामा र मोटा आठ हातका बीचमा रहेकी लक्ष्मीका साथ स्पर्धा गर्ने कान्ति भएको वनमालाद्वारा सुशोभित भएका, दयालु हेराइ भएका आदिपुरुष भगवान् विष्णुले शरणमा आएका प्राचीनबर्हिका छोरा प्रचेताहरूलाई मेघको आवाजसमान गम्भीर वाणीद्वारा भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनन्दनाः।
सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोऽहं सौहृदेन वः॥ ८॥

पदार्थ–

नृपनन्दनाः = हे राजपुत्रहरू	**वः** = तिमीहरूको	**यूयं** = तिमीहरू
वः = तिमीहरूको	**भद्रं** = कल्याण होस्	**मे** = मबाट
सौहार्देन = सद्भावले	**सौहृदेन** = परस्परको प्रेमद्वारा	**वरं** = वर
अहं = म	**अपृथग्धर्माः** = एउटै धर्म पालन गरिरहेका	**वृणीध्वं** = वरण गर (लेऊ)
तुष्टः = प्रसन्न भएको छु		

वाक्यार्थ– हे राजपुत्रहरू! तिमीहरूको सद्भावले म प्रसन्न भएको छु। तिमीहरूको कल्याण होस्। परस्परको प्रेमद्वारा एउटै धर्म पालन गरिरहेका तिमीहरू मबाट वर लेऊ।

योऽनुस्मरति सन्ध्यायां युष्माननुदिनं नरः।
तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदम्॥ ९॥

पदार्थ–

यः = जो	**अनुस्मरति** = सम्झन्छ	**तथा** = त्यस्तै
नरः = मानिसले	**तस्य** = त्यसको	**भूतेषु** = सबै प्राणीहरूमा
अनुदिनं = प्रत्येक दिन	**भ्रातृषु** = भाइहरूमा	**सौहृदम्** = मित्रता हुनेछ
सन्ध्यायां = सन्ध्यामा	**आत्मसाम्यं** = तिमीहरूको जस्तै प्रेम हुनेछ	
युष्मान् = तिमीहरूलाई		

वाक्यार्थ– जुन मानिसले प्रत्येक दिन सन्ध्यामा तिमीहरूलाई सम्झन्छ त्यसका दाजुभाइहरूमा अत्यन्त प्रगाढ प्रेम र प्राणीहरूमा मित्रता हुनेछ।

ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रातः समाहिताः।
स्तुवन्त्यहं कामवरान् दास्ये प्रज्ञां च शोभनाम्॥ १०॥

पदार्थ–

समाहिताः = एकाग्र चित्त भएर
ये तु = जसले चाहिँ
मां = मलाई
रुद्रगीतेन = रुद्रगीतद्वारा
प्रातः = बिहान
सायं = बेलुका
स्तुवन्ति = स्तुति गर्दछन्
अहं = म (तिनीहरूलाई)
कामवरान् = चिताएको वर
शोभनाम् प्रज्ञां च = सद्बुद्धि पनि
दास्ये = प्रदान गर्दछु

वाक्यार्थ– जसले एकाग्र चित्त भएर मलाई रुद्रगीतद्वारा बिहान र बेलुका स्तुति गर्दछन् म तिनीहरूलाई चिताएको वर र सद्बुद्धि प्रदान गर्दछु।

यद् यूयं पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विताः।
अथो व उशती कीर्तिर्लोकाननु भविष्यति॥ ११॥

पदार्थ–

यत् = किनभने
मुदान्विताः = प्रसन्न भएका
यूयं = तिमीहरूले
पितुः = पिताको
आदेशम् = आदेश
अग्रहीष्ट = ग्रहण गऱ्यौ (शिरोधार्य गऱ्यौ)
अथो = यसैले
वः = तिमीहरूको
उशती = सुन्दर
कीर्तिः = कीर्ति
लोकान् = समस्त लोकमा
अनुभविष्यति = फैलनेछ

वाक्यार्थ– तिमीहरूले प्रसन्न भएर पिताको आदेश शिरोधार्य गऱ्यौ, यसैले तिमीहरूका कमनीय कीर्ति समस्त लोकमा फैलनेछ।

भविता विश्रुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणैः।
य एतामात्मवीर्येण त्रिलोकीं पूरयिष्यति॥ १२॥

पदार्थ–

विश्रुतः = प्रख्यात
गुणैः = गुणले
ब्रह्मणः = ब्रह्माजीभन्दा
अनवमः = कम नभएको
पुत्रः = (तिमीहरूको) छोरा
भविता = हुनेछ
यः = जसले
आत्मवीर्येण = आफ्नो सन्तानले
एताम् = यो
त्रिलोकीं = तिनै लोकलाई
पूरयिष्यति = भरिदिनेछ

वाक्यार्थ– तिमीहरूको एक अत्यन्त प्रख्यात र गुणले ब्रह्माजीभन्दा कम नभएको एउटा छोरो जन्मनेछ, त्यसले आफ्ना सन्तानले तिनै लोकलाई भरिदिनेछ।

कण्डोः प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना।
तां चापविद्धां जगृहुर्भूरुहा नृपनन्दनाः॥ १३॥

पदार्थ–

नृपनन्दनाः = हे राजपुत्रहरू	**कमललोचना** = कमलजस्तै आँखा भएकी	**अपविद्धां** = छोडिएकी
प्रम्लोचया = प्रम्लोचा नामकी अप्सराले	**कन्या** = कन्या	**तां च** = ती कन्यालाई
कण्डोः = कण्डु ऋषिबाट	**लब्धा** = पाइन् (जन्माइन्)	**भूरुहाः** = वृक्षहरूले
		जगृहुः = ग्रहण गरे (पालन गरे)

वाक्यार्थ– हे राजपुत्रहरू ! प्रम्लोचा नामकी अप्सराले कण्डु ऋषिबाट कमलजस्तै आँखा भएकी कन्या जन्माइन्। उनीद्वारा छोडिएकी ती कन्यालाई वृक्षहरूले पालन गरे।

टिप्पणी– एकपटक इन्द्रले कण्डु ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्नका लागि प्रम्लोचा नामकी अप्सरा ती ऋषिसमक्ष पठाए। तपस्याबाट विक्षिप्त भएका कण्डु ऋषिबाट प्रम्लोचाले एउटी कन्या जन्माइन् र ती कन्यालाई वृक्षको नजिकै छोडेर उनी गइन्। तिनै कन्यालाई वृक्षहरूले पालनपोषण गरे।

क्षुत्क्षामाया मुखे राजा सोमः पीयूषवर्षिणीम्।
देशिनीं रोदमानाया निदधे स दयान्वितः॥ १४॥

पदार्थ–

क्षुत्क्षामायाः = भोकले व्याकुल भएकी (यसैले)	**मुखे** = मुखमा	**सोमः** = चन्द्रमाले
रोदमानायाः = रुँदै गरेकी (ती कन्याको)	**दयान्वितः** = दयालु	**पीयूषवर्षिणीम्** = अमृत बर्साउने
	सः = ती	**देशिनीं** = आफ्नो चोरऔंलो
	राजा = (औषधीका) राजा	**निदधे** = राखिदिए

वाक्यार्थ– जब भोकले व्याकुल भएर ती कन्या रुन लागिन् तब औषधीका राजा दयालु चन्द्रमाले अमृत बर्साउने आफ्नो चोरऔंलो उनको मुखमा राखिदिए।

प्रजाविसर्ग आदिष्टाः पित्रा मामनुवर्तता।
तत्र कन्यां वरारोहां तामुद्वहत मा चिरम्॥ १५॥

पदार्थ–

माम् = मेरो	**आदिष्टाः** = आदेश दिइएका तिमीहरू	**कन्यां** = कन्यालाई
अनुवर्तता = अनुसरण गर्ने	**तत्र** = त्यहाँ	**मा चिरम्** = विलम्ब नगरी
पित्रा = तिम्रा पिता प्राचीनबर्हिद्वारा	**ताम्** = प्रम्लोचाकी पुत्री ती	**उद्वहत** = विवाह गर
प्रजाविसर्गे = प्रजासृष्टिका लागि	**वरारोहां** = सर्वाङ्गसुन्दरी	

वाक्यार्थ– मेरो सेवामा पूर्णतः समर्पित तिम्रा पिता प्राचीनबर्हिद्वारा प्रजासृष्टिका लागि आदेश दिइएका तिमीहरू ती सर्वाङ्गसुन्दरी कन्यालाई छिटै विवाह गर।

अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः सुमध्यमा।

अपृथग्धर्मशीलेयं भूयात् पत्न्यर्पिताशया॥ १६॥

पदार्थ–

अपृथग्धर्मशीलानां = एउटै धर्ममा लागेका
वः = तिमीहरू
सर्वेषां = सबैका लागि
अपृथग्धर्मशीला = तिमीहरूको समान धर्म र स्वभाव भएकी
अर्पिताशया = तिमीहरूलाई हृदय सुम्पेकी
इयं = यी
सुमध्यमा = सुन्दरी कन्या
पत्नी = पत्नी
भूयात् = हुनेछिन्

वाक्यार्थ– एउटै धर्ममा लागेका तिमीहरू सबैका लागि तिमीहरूकै जस्तो धर्म र स्वभाव भएकी र तिमीहरूलाई नै मन पराउने यी सुन्दरी कन्या तिमीहरूकी पत्नी बन्नेछिन्।

दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतौजसः।

भौमान् भोक्ष्यथ भोगान् वै दिव्यांश्चानुग्रहान्मम॥ १७॥

पदार्थ–

अहतौजसः = शक्ति नष्ट नभएका तिमीहरू
दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रम् = दिव्य दश लाख वर्षसम्म
मम = मेरो
अनुग्रहात् = अनुग्रहबाट
भौमान् = पृथिवीका
दिव्यान् च = स्वर्गलोकका पनि
भोगान् = भोगहरू
वै = निश्चय नै
भोक्ष्यथ = भोग्नेछौ

वाक्यार्थ– तिमीहरू मेरो अनुग्रहबाट दिव्य दश लाख वर्षसम्म बलवान् भएर पृथिवी र स्वर्गलोकका भोगहरू भोग्नेछौ।

अथ मय्यनपायिन्या भक्त्या पक्वगुणाशयाः।

उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादतः॥ १८॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
मयि = ममा गरिएको
अनपायिन्या = निश्चल
भक्त्या = भक्तिद्वारा
पक्वगुणाशयाः = समस्त वासनारूप मललाई डढाएका (तिमीहरू)
अतः निरयात् = यी दुई लोकका नरकतुल्य भोगवाट
निर्विद्य = विरक्त भएर
मद्धाम = मेरो लोकमा
उपयास्यथ = जानेछौ

वाक्यार्थ– यसपछि ममा गरिएको निश्चल भक्तिद्वारा समस्त वासनारूप मल डढाएर तिमीहरू यी दुई लोकका नरकतुल्य भोगबाट विरक्त भएर मेरो दिव्य धाममा जानेछौ।

गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम्।

मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः॥ १९॥

पदार्थ–

गृहेषु = गृहस्थाश्रममा
आविशतां च अपि = रहेर पनि
कुशलकर्मणाम् = कुशल कर्म गर्ने
मद्वार्तायातयामानां = मेरो कथामा समय बिताउने
पुंसां = मानिसहरूका
गृहाः = घरहरू (गृहस्थाश्रम)
बन्धाय = बन्धनका लागि
न मताः = मानिएका छैनन्

वाक्यार्थ– गृहस्थाश्रममा रहेर पनि कुशल कर्म गर्ने र मेरो कथामा समय बिताउने मानिसहरूका लागि गृहस्थाश्रम बन्धनका कारण हुँदैनन्।

नव्यवद्धृदये यज्ज्ञो ब्रह्मैतद् ब्रह्मवादिभिः।

न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः॥ २०॥

पदार्थ–

यत् = मेरो कथाश्रवण गर्नाले
ज्ञः = सर्वज्ञ म (ईश्वर)
नव्यवत् = नयाँजस्तै भएर
हृत् = (श्रोताका) हृदयमा
अये = जान्छु (प्राप्त हुन्छु)
एतत् = यसलाई नै
ब्रह्मवादिभिः = ब्रह्मवादीहरूद्वारा
ब्रह्म = ब्रह्म भनिन्छ
यतः = जुन ब्रह्ममा
गताः = गएका व्यक्तिहरू (ब्रह्म साक्षात्कार गरेका व्यक्तिहरू)
न मुह्यन्ति = मोहित हुँदैनन्
न शोचन्ति = शोक गर्दैनन्
न हृष्यन्ति = खुसी पनि हुँदैनन्

वाक्यार्थ– मेरो कथाश्रवण गर्नाले सर्वज्ञ म (ईश्वर) नयाँजस्तै भएर श्रोताका हृदयमा प्राप्त हुन्छु। यसलाई नै ब्रह्मवादीहरू ब्रह्म भन्दछन्। ब्रह्म साक्षात्कार गरेका व्यक्तिहरू मोहित हुँदैनन्, शोक गर्दैनन् र खुसी पनि हुँदैनन्।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं

जनार्दनं प्राञ्जलयः प्रचेतसः।

तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला

गिरागृणन् गद्गदया सुहृत्तमम्॥ २१॥

पदार्थ–

तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमलाः = भगवान्को दर्शनबाट रजोगुण र तमोगुणका मल नष्ट भएका
प्राञ्जलयः = हात जोडेका
प्रचेतसः = प्रचेताहरूले
एवं = यसप्रकार
ब्रुवाणं = भनिरहेका
पुरुषार्थभाजनं = सम्पूर्ण पुरुषार्थका आश्रय भएका
सुहृत्तमम् = परम सुहृद्
जनार्दनं = भगवान् जनार्दनलाई
गद्गदया = गद्गद्
गिरा = वाणीले
अगृणन् = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– भगवान्को दर्शनबाट रजोगुण र तमोगुणका मल नष्ट भएका प्रचेताहरूले यसप्रकार उपदेश गरिरहेका, सम्पूर्ण पुरुषार्थका आश्रय भएका परम सुहृद् भगवान् जनार्दनलाई हात जोडेर गद्गद् वाणीले स्तुति गरे।

प्रचेतस ऊचुः (प्रचेताहरूले भने)

नमो नमः क्लेशविनाशनाय
निरूपितोदारगुणाह्वयाय ।
मनोवचोवेगपुरोजवाय
सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नमः ॥ २२ ॥

पदार्थ–

निरूपितोदारगुणाह्वयाय = जसका उदार गुण र नाम वेदद्वारा निरूपित गरिएका छन् यस्ता
मनोवचोवेगपुरोजवाय = जसको वेग मन र वचनको वेगभन्दा पनि शक्तिशाली छ यस्ता
क्लेशविनाशनाय = (भक्तको) क्लेशलाई नाश गर्ने हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
सर्वाक्षमार्गैः = सम्पूर्ण इन्द्रियको मार्गद्वारा
अगताध्वने = बाटो पहिल्याउन नसकिने भएका हजुरलाई
नमः नमः = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जसका उदार गुण र नाम वेदद्वारा निरूपित गरिएका छन्, जसको वेग मन र वचनको वेगभन्दा पनि शक्तिशाली छ यस्ता भक्तको क्लेशलाई नाश गर्ने हजुरलाई नमस्कार छ। सम्पूर्ण इन्द्रियद्वारा सोझै प्राप्त गर्न नसकिने भएका हजुरलाई बारम्बार नमस्कार छ।

शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठया
मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय ।
नमो जगत्स्थानलयोदयेषु
गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३ ॥

पदार्थ–

स्वनिष्ठया = आफ्नो स्वरूपमा रहनाले
शुद्धाय = शुद्ध
शान्ताय = शान्त स्वभाव भएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
मनसि = मनरूप निमित्तका कारण
अपार्थं = अवास्तविक (मिथ्या)
विलसद्द्वयाय = द्वैत रूपमा प्रतीत हुनुभएका
जगत्स्थानलयोदयेषु = जगत्को स्थिति, प्रलय र सृष्टिका लागि
गृहीतमायागुणविग्रहाय = मायाका गुण स्वीकार गरेर विष्णु, महादेव र ब्रह्माको रूप धारण गर्नुभएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– आफ्नो स्वरूपमा रहनाले शुद्ध र शान्त स्वभाव भएका हजुरलाई नमस्कार छ। मनरूप निमित्तका कारण मिथ्या द्वैतको रूपमा प्रतीत हुनुभएका जगत्को स्थिति, प्रलय र सृष्टिका लागि मायाका गुण स्वीकार गरेर विष्णु, महादेव र ब्रह्माको रूप धारण गर्नुहुने हजुरलाई नमस्कार छ।

नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे।
वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम्॥ २४॥

पदार्थ–
विशुद्धसत्त्वाय = विशुद्ध सत्त्वस्वरूप
हरिमेधसे = संसारबन्धनलाई नाश गर्ने ज्ञान भएका
वासुदेवाय = वसुदेवपुत्र
सर्वसात्वताम् = सम्पूर्ण यादव (भक्त)का
प्रभवे = स्वामी
हरये = सम्पूर्ण पाप हरण गर्नाले हरि
कृष्णाय = सम्पूर्ण पाप खिच्नाले कृष्ण नाम भएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हजुर विशुद्ध सत्त्वस्वरूप हुनुहुन्छ, हजुरको ज्ञान संसारबन्धनको नाश गर्नेवाला छ। वसुदेवपुत्र, सम्पूर्ण यादव (भक्त)का स्वामी, भक्तहरूका सम्पूर्ण पाप हरण गर्नाले हरि र सम्पूर्ण पाप खिच्नाले कृष्ण नाम भएका हजुरलाई नमस्कार छ।

नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने।
नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण॥ २५॥

पदार्थ–
कमलेक्षण = हे कमलनयन
कमलनाभाय = नाभिमा ब्रह्माण्डरूप कमल भएका हजुलाई
नमः = नमस्कार छ
कमलमालिने = कमलको माला लगाउनुहुने हजुलाई
नमः = नमस्कार छ
कमलपादाय = कमलजस्तै कोमल चरणतल भएका
ते = हजुरलाई
नमः नमः = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे कमलनयन! नाभिमा ब्रह्माण्डरूप कमल भएका, कमलको माला लगाउनुहुने,

कमलजस्तै कोमल चरणतल भएका हजुरलाई बारम्बार नमस्कार छ।

नमः कमलकिञ्जल्कपिशङ्गामलवाससे।
सर्वभूतनिवासाय नमोऽयुङ्क्ष्महि साक्षिणे॥ २६॥

पदार्थ–

कमलकिञ्जल्कपिशङ्गामल-वाससे = कमल फूलको केशरसमान स्वच्छ वस्त्र पहिरिएका हजुरलाई	**नमः** = नमस्कार छ **सर्वभूतनिवासाय** = सम्पूर्ण प्राणीका आश्रयस्थान भएका **साक्षिणे** = साक्षीरूप हजुरलाई	**नमः** = नमस्कार **अयुङ्क्ष्महि** = गर्दछौँ

वाक्यार्थ– कमल फूलको केशरसमान स्वच्छ वस्त्र पहिरेका हजुरलाई नमस्कार छ। सम्पूर्ण प्राणीका आश्रयस्थान भएका साक्षीरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसङ्क्षयम्।
आविष्कृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकम्पितम्॥ २७॥

पदार्थ–

भगवता = भगवान्! हजुरले **क्लिष्टानां** = अविद्या आदि क्लेशले युक्त भएका **नः** = हामीहरूका लागि **अशेषक्लेशसङ्क्षयम्** = समस्त	क्लेशलाई नाश गर्ने **एतत्** = यो **रूपं तु** = रूप त **आविष्कृतं** = प्रकट गर्नुभयो भने (यसभन्दा)	**अन्यत्** = अरू **किम्** = के **अनुकम्पितम्** = दया गर्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– भगवान्! हजुरले अविद्या आदि क्लेशले युक्त भएका हामीहरूका लागि समस्त क्लेशलाई नाश गर्ने यो रूप त प्रकट गर्नुभयो भने यसभन्दा अरू दया गर्न के बाँकी रह्यो र?

एतावत्त्वं हि विभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः।
यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याभद्ररन्धन॥ २८॥

पदार्थ–

अभद्ररन्धन = हे अमङ्गलहारी प्रभु **दीनेषु** = दुःखीमाथि **वत्सलैः** = दया गर्ने **विभुभिः** = स्वामीले	**हि** = निश्चय नै **एतावत्त्वं** = यति चाहिँ **भाव्यं** = हुनुपर्दछ (गर्नुपर्दछ) **यत्** = कि (उक्त सेवक) **काले** = समय-समयमा	**स्वबुद्ध्या** = आफन्तको भावनाले **अनुस्मर्यते** = स्मरण गरियोस् (हजुरले त दर्शन नै दिनुभयो)

वाक्यार्थ – हे अमङ्गलहारी प्रभु ! दुःखीमाथि दया गर्ने स्वामीले सेवकप्रति यति चाहिँ निश्चय नै गर्नुपर्दछ कि त्यो सेवक समय-समयमा आफन्तको भावनाले आफ्ना स्वामीको स्मरण गरिरहोस्। (यति भए स्वामीको कर्तव्य त पूरा हुने थियो। तर हजुरले त दर्शन नै दिनुभयो।)

येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम्।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः॥ २९॥

पदार्थ–

येन = जसले (हजुरको स्मरण गर्नाले)	**अन्तर्हृदये अपि** = अन्तःकरणमा पनि	**नः** = हामीहरूका
भूतानां = आश्रित प्राणीको	**अन्तर्हितः** = अन्तर्यामीरूपले रहनुहुन्छ भने	**आशिषः** = इच्छाहरू (हजुरले)
उपशान्तिः = मनमा शान्ति हुन्छ	**ईहताम्** = हजुरलाई चाहने (हजुरको उपासना गर्ने)	**कस्मात्** = किन
क्षुल्लकानाम् = अति तुच्छ व्यक्तिहरूको पनि		**न वेद** = जान्नुहुन्न

वाक्यार्थ– हजुरको स्मरण गर्नाले मात्र पनि आश्रित प्राणीको मनमा शान्ति हुन्छ। हजुर अति तुच्छ व्यक्तिहरूको पनि अन्तःकरणमा अन्तर्यामीरूपले रहनुहुन्छ भने हजुरको उपासना गर्ने हामीहरूका इच्छाहरू किन जान्नुहुन्न ?

असावेव वरोऽस्माकमीप्सितो जगतः पते।
प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गतिः॥ ३०॥

पदार्थ–

जगतः पते = हे जगदीश्वर (हजुर)	**येषाम्** = जसका लागि	**वरः** = वर
अपवर्गगुरुः = मोक्षको मार्ग प्रदर्शक	**भगवान्** = भगवान् (हजुर)	**असौ एव** = यही (हजुरको प्रसन्नता) नै हो
गतिः = पुरुषार्थरूप पनि हुनुहुन्छ	**प्रसन्नः** = प्रसन्न हुनुभयो	
	अस्माकम् = ती हामीहरूको	
	ईप्सितः = खोजेको	

वाक्यार्थ– हे जगदीश्वर ! हजुर मोक्षको मार्गप्रदर्शक र स्वयं पुरुषार्थरूप पनि हुनुहुन्छ। हजुर हामीप्रति प्रसन्न हुनुभयो। हामीहरूले खोजेको वर पनि यही (हजुरको प्रसन्नता) नै हो।

वरं वृणीमहेऽथापि नाथ त्वत्परतः परात्।
न ह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयसे॥ ३१॥

पदार्थ–

नाथ = हे स्वामी
अथ अपि = तर पनि
परतः = पर (प्रकृति)भन्दा पनि
परात् = पर (कारण) रहेका
त्वत् = हजुरबाट
वरं = एउटा वर
वृणीमहे = लिन चाहन्छौँ
हि = किनभने
त्वद्विभूतीनां = हजुरका विभूतिहरूको
न अन्तः = अन्त छैन (यसैले)
सः = त्यस्तो हजुर
अनन्तः = अनन्त
इति = यस नामले
गीयसे = गाइनुहुन्छ (पुकारिनुहुन्छ)

वाक्यार्थ– हे स्वामी ! तर पनि पर (प्रकृति)को पनि कारणको रूपमा रहेका हजुरबाट एउटा वर चाहन्छौँ किनभने हजुरका विभूतिको अन्त छैन। यसैले हजुर अनन्त नामले पुकारिनुहुन्छ।

पारिजातेऽञ्जसा लब्धे सारङ्गोऽन्यन्न सेवते।

त्वदङ्घ्रिमूलमासाद्य साक्षात् किं किं वृणीमहि ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

अञ्जसा = सजिलै
पारिजाते = पारिजात
लब्धे = भेट्टाएपछि
सारङ्गः = भवँराले
अन्यत् = अरू फूलको
न सेवते = सेवन गर्दैन
साक्षात् = साक्षात्
त्वदङ्घ्रिमूलम् = हजुरको चरणतल
आसाद्य = प्राप्त गरेर
किं किं = (अरू) के-के
वृणीमहि = मागौँ

वाक्यार्थ– जसरी सजिलै पारिजात भेट्टाएपछि भवँराले अरू फूलको सेवन गर्दैन त्यसरी नै साक्षात् हजुरको चरणतल प्राप्त गरिसकेपछि हामी अरू के मागौँ ?

यावत् ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः।

तावद्भवत्प्रसङ्गानां सङ्गः स्यान्नो भवे भवे ॥ ३३ ॥

पदार्थ–

यावत् = जबसम्म
ते = हजुरको
मायया = मायाले
स्पृष्टाः = छोइएका (मोहित भएरका हामीहरू)
इह = यस संसारमा
कर्मभिः = आफ्ना कर्मअनुसार
भ्रमामः = घुम्दछौँ
तावत् = तबसम्म
नः = हाम्रो
भवे भवे = जन्मजन्ममा
भवत्प्रसङ्गानां = हजुरको सङ्गत गर्ने भक्तहरूसँग
सङ्गः = सङ्गत
स्यात् = होस्

वाक्यार्थ– जबसम्म हजुरको मायाले मोहित भएर संसारमा आफ्ना कर्मअनुसार घुमिरहन्छौँ। तबसम्म जन्म-जन्ममा हजुरका भक्तहरूसँग हाम्रो सङ्गत भइरहोस्।

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम्।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य लवेन = भगवद्भक्तहरूसितको एक छिनको सङ्गतका साथ
अपि = पनि
न स्वर्गं = न स्वर्ग
न अपुनर्भवम् = न त मोक्षलाई नै
तुलयाम = तुलना गर्दछौँ
मर्त्यानां = मानिसको
आशिषः = (राज्य आदि) भोगसित तुलना गर्दछौँ भनेर
किम् उत = के नै भन्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– भगवद्भक्तहरूसितको एक छिनको सङ्गतका साथ पनि न स्वर्गलाई तुलना गर्न मिल्छ न त मोक्षलाई नै तुलना गर्न मिल्छ भने मानिसको राज्य आदि भोगसित त तुलना गर्ने कुरै भएन।

यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः।
निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ॥ ३५ ॥

पदार्थ–

यत्र = जुन भगवद्भक्तको समाजमा (भगवान्‌का)
मृष्टाः = परम पवित्र
कथाः = कथाहरू
ईड्यन्ते = भनिन्छन् (हुन्छन्)
यतः = जुन कथाहरूबाट
तृष्णायाः = भोगेच्छाको
प्रशमः = निवृत्ति हुन्छ
यत्र = जहाँ
भूतेषु = प्राणीहरूमा
निर्वैरं = वैरभाव हुँदैन
यत्र = जहाँ
कश्चन = कुनै
न उद्वेगः = खिन्नता हुँदैन

वाक्यार्थ– जुन भगवद्भक्तको समाजमा भगवान्‌का परम पवित्र कथाहरू हुन्छन् त्यहाँ रहेका व्यक्तिहरूमा भोगेच्छा हट्दछ, प्राणीमा वैरभाव हुँदैन र कुनै पनि किसिमको खिन्नताको अनुभूति हुँदैन।

यत्र नारायणः साक्षाद् भगवान् न्यासिनां गतिः।
संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसङ्गैः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

पदार्थ–

यत्र = जुन
सत्कथासु = भगवान्‌का सत्कथामा
मुक्तसङ्गैः = विषयको आसक्ति त्यागेका भक्तहरूद्वारा
न्यासिनां = संन्यासीहरूका
गतिः = आश्रय भएका
साक्षात् = साक्षात्
भगवान् = भगवान्
नारायणः = नारायण
पुनः पुनः = बारम्बार
संस्तूयते = स्तुति गरिनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जुन भगवान्‌का सत्कथामा विषयको आसक्ति त्यागेका भक्तहरूद्वारा संन्यासीका एकमात्र आश्रय भएका साक्षात् भगवान् नारायण बारम्बार स्तुति गरिनुहुन्छ।

तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया।
भीतस्य किं न रोचेत तावकानां समागमः॥ ३७॥

पदार्थ–

तीर्थानां = (दुष्टको संसर्गले अपवित्र भएका) तीर्थहरूलाई	**विचरतां** = हिँड्ने	डराएका व्यक्तिका लागि
पावनेच्छया = पवित्र गराउने इच्छाले	**तावकानां** = हजुरका	**किं** = किन
पद्भ्यां = पैदल	**तेषां** = ती भक्तहरूको	**न रोचेत** = प्रिय नलाग्ला
	समागमः = आगमन	
	भीतस्य = (संसार-सागरबाट)	

वाक्यार्थ– दुष्टको संसर्गले अपवित्र भएका तीर्थलाई पवित्र गराउने इच्छाले पृथ्वीमा पैदल हिँड्ने हजुरका भक्तहरूको आगमन संसार-सागरबाट डराएका व्यक्तिका लागि किन प्रिय नलाग्ला ?

वयं तु साक्षाद् भगवन् भवस्य
प्रियस्य सख्युः क्षणसङ्गमेन।
सुदुश्चिकित्स्यस्य भवस्य मृत्यो-
र्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गताः स्म॥ ३८॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान् (हजुरका)	**वयं तु** = हामीहरू त	**भिषक्तमं** = श्रेष्ठतम वैद्य भएका
प्रियस्य = प्रिय	**अद्य** = आज	**साक्षात्** = साक्षात्
सख्युः = साथी	**सुदुश्चिकित्स्यस्य** = उपचार गर्न कठिन (दुःसाध्य)	**त्वा** = हजुरको
भवस्य = भगवान् शिवजीको	**भवस्य** = जन्म	**गतिं** = शरणमा
क्षणसङ्गमेन = एक छिनको सङ्गतले	**मृत्योः** = मरणरूप रोगका	**गताः स्म** = गएका छौँ (आएका छौँ)

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुरका प्रिय साथी भगवान् शिवजीको एक छिनको सङ्गतको प्रभावले हामीहरू आज दुःसाध्य जन्ममरणरूप रोगका श्रेष्ठतम वैद्य भएका साक्षात् हजुरको शरणमा आउन सफल भएका छौँ।

यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता
विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या।

आर्या नताः सुहृदो भ्रातरश्च
सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ॥ ३९ ॥
यन्नः सुतप्तं तप एतदीश
निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु ।
सर्वं तदेतत् पुरुषस्य भूम्नो
वृणीमहे ते परितोषणाय ॥ ४० ॥

पदार्थ–
ईश = हे भगवान्
नः = हामीहरूले
यत् स्वधीतं = (एकचित्त भएर) जुन अध्ययन गरेका छौँ
सदानुवृत्त्या = निरन्तर सेवाद्वारा
गुरवः = गुरुहरू
विप्राः च = ब्राह्मणहरू र
वृद्धाः च = वृद्धहरू पनि
प्रसादिताः = प्रसन्न बनाइएका छन्
अनसूयया एव = द्वेषभाव त्यागी
आर्याः = श्रेष्ठ पुरुष
सुहृदः = मित्रगण
भ्रातरः = दाजुभाइहरू
सर्वाणि = सम्पूर्ण
भूतानि = प्राणीहरू
नताः च = नमस्कार पनि गरिएका छन् (साथै)
नः = हामीहरूले
एतत् कालम् = यति धेरै समयसम्म
निरन्धसां = अन्नविना
अप्सु = जलभित्र रहेर
अदभ्रम् = अत्युग्र
यत् तपः = जुन तपस्या
सुतप्तं = राम्ररी गरेका छौँ
तत् एतत् सर्वं = त्यो यो सबै
भूम्नः = सर्वव्यापक
पुरुषस्य = पुरुषोत्तमरूप
ते = हजुरको
परितोषणाय = प्रसन्नताका लागि होस् भन्ने
वृणीमहे = चाहन्छौँ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हामीहरूले एकचित्त भएर जुन अध्ययन गरेका छौँ, निरन्तरको सेवाद्वारा गुरु, ब्राह्मण र वृद्धलाई प्रसन्न बनाएका छौँ, द्वेषभाव त्यागी श्रेष्ठ पुरुष, मित्रगण, दाजुभाइ र सम्पूर्ण प्राणीलाई नमस्कार गरेका छौँ, यति धेरै समयसम्म अन्नविना जलमा रहेर अत्युग्र तपस्या गरेका छौँ ती सम्पूर्ण कुराहरू सर्वव्यापक पुरुषोत्तम भगवान्को प्रसन्नताका लागि होऊन् भन्ने हामी चाहन्छौँ ।

मनुः स्वयम्भूर्भगवान् भवश्च
येऽन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ।
अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः
स्तुवन्त्यथो त्वात्मसमं गृणीमः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

यन्महिम्नः = जुन हजुरको महिमाको
अदृष्टपाराः = पार नदेखेका (पार नपाएका)
तपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः = तपस्या र ज्ञानले चित्त शुद्ध भएका
मनुः = मनु
स्वयम्भूः = स्वयम्भू
भगवान् = भगवान्
भवः = शिव
ये = जो
अन्ये च अपि = अरू महापुरुषहरूले पनि
त्वा = हजुरलाई
आत्मसमं = आफ्नो शक्तिअनुसार
स्तुवन्ति = स्तुति गर्दछन्
अथो = त्यसै गरी (हामीहरू पनि यथाशक्ति)
गृणीमः = स्तुति गर्दछौँ

वाक्यार्थ– हजुरको महिमाको पार नपाएका, तपस्या र ज्ञानले चित्त शुद्ध भएका मनु, स्वयम्भू, भगवान् शिव एवं जो अन्य महापुरुषहरूले हजुरलाई आफ्नो शक्तिअनुसार स्तुति गर्दछन् त्यसै गरी हामीहरू पनि यथाशक्ति हजुरको स्तुति गर्दछौँ।

नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च।
वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगवते नमः॥ ४२॥

पदार्थ–

समाय = (सर्वत्र) समान
शुद्धाय = शुद्ध
पराय पुरुषाय = परम पुरुष
सत्त्वाय = सत्त्वमूर्ति
भगवते = भगवान्
वासुदेवाय = वासुदेव
तुभ्यं = हजुरलाई
नमः नमः च = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! सर्वत्र समानरूपले रहने, शुद्ध, सत्त्वमूर्ति, परम पुरुष भगवान् वासुदेवरूप हजुरलाई बारम्बार नमस्कार छ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः
प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः।
अनिच्छतां यानमतृप्तचक्षुषां
ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः॥ ४३॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
प्रचेतोभिः = प्रचेताहरूद्वारा
अभिष्टुतः = स्तुति गरिएका
प्रीतः = प्रसन्न भएका
अनपवर्गवीर्यः = अप्रतिहत प्रभाव भएका
शरण्यवत्सलः = शरणागतवत्सल
हरिः = भगवान् श्रीहरिले
तथा इति = त्यस्तै होस् भनेर

आह = भन्नुभयो
अतृप्तचक्षुषां = आफ्नो दर्शनबाट आँखा तृप्त नभएका (प्रचेताहरूले)
यानम् = यात्रालाई
अनिच्छतां = नचाहँदा नचाहँदै
स्वधाम = आफ्नो धाममा
ययौ = जानुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार प्रचेताहरूले स्तुति गरेपछि अप्रतिहत प्रभाव भएका शरणागतवत्सल भगवान् श्रीहरिले प्रसन्न भएर 'त्यस्तै होस्' भन्नुभयो। आफ्नो दर्शनबाट आँखा तृप्त नभएका प्रचेताहरूले बिदा गर्न नचाहँदा नचाहँदै पनि उहाँ आफ्नो धाममा जानुभयो।

अथ निर्याय सलिलात् प्रचेतस उदन्वतः।
वीक्ष्याकुप्यन् द्रुमैश्छन्नां गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः॥ ४४॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
प्रचेतसः = प्रचेताहरू
उदन्वतः = समुद्रको
सलिलात् = जलबाट
निर्याय = निक्लेर
गां = स्वर्गलाई
रोद्धुम् = रोक्न
इव = झैं
उच्छ्रितैः = अग्ला भएका
द्रुमैः = वृक्षहरूद्वारा
छन्नां = ढाकिएकी
गां = पृथिवीलाई
वीक्ष्य = देखेर (वृक्षहरूसँग)
अकुप्यन् = रिसाए

वाक्यार्थ– यसपछि समुद्रको जलबाट निक्लेर बाहिर आएका प्रचेताहरूले स्वर्गलाई नै रोक्न खाजेझैं बढेर अग्ला भएका वृक्षहरूद्वारा ढाकिएकी पृथिवीलाई देखे अनि उनीहरू वृक्षहरूसँग रिसाए।

ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुञ्चन्मुखतो रुषा।
महीं निर्वीरुधं कर्तुं संवर्तक इवात्यये॥ ४५॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
ततः = त्यसपछि
रुषा = रिसले
महीं = पृथिवीलाई
निर्वीरुधं = वृक्षरहित
कर्तुं = बनाउनका लागि (प्रचेताहरूले)
अत्यये = प्रलयकालमा
संवर्तकः = कालाग्नि रुद्रले
इव = झैं
मुखतः = मुखबाट
अग्निमारुतौ = आगो र हावा
अमुञ्चन् = छोडे

वाक्यार्थ– हे राजा ! यसपछि रिसले चुर भएका प्रचेताहरूले पृथिवीलाई वृक्षरहित बनाउनका लागि प्रलयकालमा कालाग्नि रुद्रले झैं मुखबाट आगो र हावा छोडे।

भस्मसात्क्रियमाणांस्तान् द्रुमान् वीक्ष्य पितामहः।

आगतः शमयामास पुत्रान् बर्हिष्मतो नयैः ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

भस्मसात्क्रियमाणान् = खरानी बनाइन लागिएका
तान् = ती
द्रुमान् = वृक्षहरूलाई
वीक्ष्य = देखेर
आगतः = आइपुग्नुभएका
पितामहः = ब्रह्माजीले
बर्हिष्मतः = राजा प्राचीनबर्हिका
पुत्रान् = छोराहरूलाई
नयैः = युक्तिद्वारा (सम्झाएर)
शमयामास = शान्त गराउनुभयो

वाक्यार्थ– खरानी बनाइन लागिएका ती वृक्षहरूलाई देखेर त्यहाँ आइपुग्नुभएका ब्रह्माजीले राजा प्राचीनबर्हिका छोरा (प्रचेता)हरूलाई युक्तिपूर्वक सम्झाएर शान्त गराउनुभयो।

तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा।
उज्जह्रुस्ते प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयम्भुवा ॥ ४७ ॥

पदार्थ–

तत्र = त्यहाँ
अवशिष्टाः = बाँकी रहेका
भीताः = डराएका
ये = जुन
वृक्षाः = वृक्षहरू थिए
स्वयम्भुवा = ब्रह्माजीद्वारा
उपदिष्टाः = उपदेश गरिएका (सम्झाइएका)
ते = ती वृक्षहरूले
तदा = त्यस वेला
प्रचेतोभ्यः = प्रचेताहरूलाई
दुहितरं = आफ्नी छोरी
उज्जह्रुः = दिए

वाक्यार्थ– त्यहाँ बाँकी रहेका वृक्षहरूले डराएर ब्र□ाजीको आदेशअनुसार प्रचेताहरूलाई आफ्नी छोरी दिए।

ते च ब्रह्मण आदेशान्मारिषामुपयेमिरे।
यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥ ४८ ॥

पदार्थ–

ते च = ती प्रचेताहरूले पनि
ब्रह्मणः = ब्रह्माजीको
आदेशात् = आज्ञाले
मारिषाम् = (वृक्षपुत्री) मारिषालाई
उपयेमिरे = विवाह गरे
यस्यां = जुन मारिषामा
अजनयोनिजः = ब्रह्माजीका छोरा दक्ष
महदवज्ञानात् = महादेवको अपमान गरेका कारणले
अजनि = (आफ्नो पूर्व शरीर त्यागेर) जन्मे

वाक्यार्थ– प्रचेताहरूले पनि ब्रह्माजीको आज्ञानुसार वृक्षपुत्री मारिषासँग विवाह गरे। ती मारिषाबाट ब्रह्माजीका छोरा दक्षले महादेवको अपमान गरेका कारणले आफ्नो पूर्व शरीर त्याग गरेर अर्को जन्म लिए।

टिप्पणी— अजन शब्दको अर्थ कहिल्यै जन्म नलिने भन्ने हुन्छ। यसैले यहाँ अजन शब्दले अजन्मा नारायणलाई बुझाएको छ। नारायणको इच्छाअनुसार ब्रह्माजी उत्पन्न भएकाले यहाँ ब्रह्माजीलाई अजनयोनि भनिएको हो। अजनयोनि अर्थात् ब्रह्माजीबाट जन्मेका दक्षलाई अजनयोनिज भनिएको हो।

चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते।

यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः॥ ४९॥

पदार्थ—

चाक्षुषे तु = चाक्षुष	**दैवचोदितः** = भगवान्बाट प्रेरित	**ससर्ज** = सृष्टि गरे
अन्तरे = मन्वन्तर	भएर	**सः** = तिनै
प्राप्ते = आएपछि	**यः** = जसले	**दक्षः** = दक्ष (जन्मे)
प्राक्सर्गे = (कालक्रमले) पूर्वसर्ग	**इष्टाः** = इच्छानुसारका	
कालविद्रुते = नष्ट हुँदा	**प्रजाः** = प्रजाहरू	

वाक्यार्थ— चाक्षुष मन्वन्तर आएपछि कालक्रमले पहिलेको सृष्टि नष्ट हुँदा भगवान्बाट प्रेरित भएर इच्छानुसारका प्रजाहरू सृष्टि गर्ने दक्ष जन्मे।

यो जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा।

स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन्॥ ५०॥

पदार्थ—

जायमानः = जन्मँदा	**तेजस्विनां** = तेजस्वीहरूको	(सबैले तिनलाई)
यः = जसले	**तेजः** = तेज	**दक्षम्** = दक्ष
स्वया = आफ्नो	**उपादत्त** = लिए (नष्ट गरिदिए)	**अब्रुवन्** = भने
रुचा = कान्तिले	**कर्मणां** = कर्मको	
सर्वेषां = सम्पूर्ण	**दाक्ष्यात् च** = कुशलताले गर्दा	

वाक्यार्थ— जन्मनेबित्तिकै दक्षले आफ्नो कान्तिले सम्पूर्ण तेजस्वीहरूको तेज नष्ट गरिदिए। यसर्थ कर्मको कुशलताले गर्दा सबैले तिनलाई दक्ष भने।

तं प्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्य च।

युयोज युयुजेऽन्यांश्च स वै सर्वप्रजापतीन्॥ ५१॥

पदार्थ—

अनादिः = ब्रह्माजीले	**तं** = ती दक्षलाई	**अभिषिच्य** = (प्रजापतिहरूको

नायक पदमा) अभिषेक गरी
प्रजासर्गरक्षायाम् च = सृष्टिको रक्षा गर्ने कार्यमा पनि
युयोज = लगाउनुभयो
सः च = तिनै दक्षले
अन्यान् = अरू
सर्वप्रजापतीन् = सम्पूर्ण प्रजापतिहरूलाई (आ–आफ्नो कार्यमा)
वै = निश्चय नै
युयुजे = लगाए

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीले ती दक्षलाई प्रजापतिहरूको नायक पदमा अभिषेक गरी सृष्टिको रक्षा गर्ने कार्यमा पनि लगाउनुभयो। तिनै दक्षले अरू सम्पूर्ण प्रजापतिहरूलाई आ–आफ्नो कार्यमा लगाए।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः

प्रचेताहरूलाई नारदजीको उपदेश र तिनको परमपदलाभ

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितम्।

स्मरन्त आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन् गृहात्॥ १॥

पदार्थ—

ततः = त्यसपछि (दशलाख वर्ष बितेपछि)
उत्पन्नविज्ञानाः = ज्ञान (विवेक) उत्पन्न भएका प्रचेताहरूले
अधोक्षजभाषितम् = भगवान्को वचन
स्मरन्तः = सम्झँदै
भार्यां = आफ्नी पत्नीलाई
आत्मजे = छोरासँग
विसृज्य = छोडेर
आशु = तत्काल
गृहात् = घरबाट
प्राव्रजन् = निक्ले

वाक्यार्थ— दशलाख वर्ष बितेपछि विवेक उत्पन्न भएका प्रचेताहरूले यस संसारबाट विरक्त भएर मेरो धाममा जानेछौ भन्ने भगवान्को वचन सम्झँदै आफ्नी पत्नीलाई छोरासँग छोडेर तत्काल घरबाट निक्ले।

दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा।

प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोऽभूद् यत्र जाजलिः॥ २॥

पदार्थ—

सर्वभूतात्ममेधसा = समस्त प्राणीमा आत्मतत्त्व रहेको ज्ञान गराउने
ब्रह्मसत्रेण = ब्रह्मयज्ञ (ज्ञानयज्ञ)को
दीक्षिताः = सङ्कल्प गरेका प्रचेताहरू
यत्र = जहाँ
जाजलिः = जाजलि नामका मुनि
सिद्धः = सिद्ध
अभूत् = भएका थिए (मुक्ति प्राप्त गरेका थिए त्यस)
प्रतीच्यां = पश्चिम
दिशि = दिशामा अवस्थित
वेलायां = समुद्रको तीरमा (गए)

वाक्यार्थ— समस्त प्राणीमा आत्मतत्त्व रहेको ज्ञान गराउने ब्रह्मयज्ञको सङ्कल्प गरेका प्रचेताहरू जहाँ जाजलि मुनिले मुक्ति प्राप्त गरेका थिए पश्चिम दिशामा अवस्थित समुद्रको त्यस तीरमा गए।

तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो
जितासनान् शान्तसमानविग्रहान्।
परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्मनः
सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारदः॥ ३॥

पदार्थ–

सुरासुरेड्यः = देवता र दैत्य दुबैका पूज्य	(वशमा गरेका)	**अमले** = विशुद्ध
नारदः = नारद ऋषिले	**जितासनान्** = आसन जितेका (स्थिर)	**परे ब्रह्मणि** = पर ब्रह्ममा
निर्जितप्राणमनोवचोदृशः = प्राण, मन, वचन र दृष्टिलाई जितेका	**शान्तसमानविग्रहान्** = शरीरलाई एकरूपले शान्त बनाएका	**योजितात्मनः** = मन लगाएका
		तान् = ती प्रचेताहरूलाई
		ददृशे स्म = देख्नुभयो

वाक्यार्थ– देवता र दैत्य दुबैका पूज्य नारद ऋषिले प्राण, मन, वचन र दृष्टिलाई वशमा गरेका, आसन जितेका (स्थिर), शरीरलाई एकरूपले शान्त बनाएका एवं विशुद्ध पर ब्रह्ममा मन लगाएका ती प्रचेताहरूलाई देख्नुभयो।

तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनन्द्य च।
पूजयित्वा यथादेशं सुखासीनमथाब्रुवन्॥ ४॥

पदार्थ–

ते = ती प्रचेताहरूले	**प्रणिपत्य** = प्रणाम गरेर	**अथ** = यसपछि
आगतं = आउनुभएका नारदजीलाई (देखेर)	**अभिनन्द्य** = सत्कार गरेर	**सुखासीनम्** = सुखपूर्वक बसेका
	यथादेशं = ठाउँअनुसार	**तम्** = उहाँलाई
उत्थाय = उठेर	**पूजयित्वा च** = पूजा पनि गरेर	**अब्रुवन्** = भने

वाक्यार्थ– प्रचेताहरूले नारदजीलाई देखेपछि उठेर प्रणाम एवं सत्कार गरे। देश-कालअनुसार पूजा गरिसकेपछि सुखपूर्वक बसेका उहाँसँग भने।

प्रचेतस ऊचुः (प्रचेताहरूले भने)

स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः।
तव चङ्क्रमणं ब्रह्मन्नभयाय यथा रवेः॥ ५॥

पदार्थ–

सुरर्षे = हे देवर्षि
ते = हजुरलाई
स्वागतं = स्वागत छ
अद्य = आज
नः = हामीहरूको
दिष्ट्या = भाग्यले (हजुर)
दर्शनं = दर्शनमा
गतः = आउनुभयो
ब्रह्मन् = हे ब्रह्मर्षि
यथा = जसरी
रवेः = सूर्यको (भ्रमण प्रकाश फैलाई भय हटाउनका लागि हुन्छ त्यसरी)
तव = हजुरको
चङ्क्रमणं = हिँडाइ
अभयाय = संसारको अभयका लागि हुन्छ

वाक्यार्थ– हे देवर्षि ! हजुरलाई स्वागत छ। आज हामीहरूको भाग्यले हजुरले दर्शन दिनुभयो। हे ब्रह्मर्षि ! जसरी सूर्यको उदय चोर आदिबाट हुने भयको निवृत्तिका लागि हुन्छ त्यसरी हजुरको हिँडाइ ज्ञानरूपी प्रकाश फैलाई संसारलाई अभयदान गर्नका लागि हुन्छ।

यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च।
तद् गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो॥ ६॥

पदार्थ–
प्रभो = हे प्रभु
भगवता = भगवान्
शिवेन = शिवजीले र
अधोक्षजेन च = विष्णुले पनि
यत् आदिष्टं = जुन उपदेश दिनुभएको थियो
तत् = त्यो उपदेश
गृहेषु = गृहस्थाश्रममा
प्रसक्तानां = आसक्त भएका हामीले
प्रायशः = प्रायः
क्षपितं = फ्याँकिसक्यौँ (भुलिसक्यौँ)

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! भगवान् शिवजीले र विष्णुले हामीलाई आत्मतत्त्वसम्बन्धी जुन उपदेश दिनुभएको थियो त्यो उपदेश गृहस्थाश्रममा आसक्त भएका हामीले प्रायः भुलिसक्यौँ।

तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनम्।
येनाञ्जसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरम्॥ ७॥

पदार्थ–
तत् = त्यसकारण (हजुर)
नः = हामीलाई
तत्त्वार्थदर्शनम् = परमार्थ तत्त्वलाई साक्षात्कार गराउने
अध्यात्मज्ञानं = अध्यात्म ज्ञान
प्रद्योतय = फेरि प्रकाशित गरिदिनुहोस् (प्रदान गर्नुहोस्)
येन = जसद्वारा (हामी)
दुस्तरं = तर्न कठिन हुने
भवसागरम् = संसाररूपी सागर
अञ्जसा = सजिलै
तरिष्यामः = तर्नेछौँ

वाक्यार्थ– त्यसकारण हजुरले हामीलाई परमार्थ तत्त्वलाई साक्षात्कार गराउने अध्यात्म ज्ञान फेरि प्रदान गरिदिनुहोस्, जुन अध्यात्म ज्ञानबाट हामी तर्न कठिन हुने संसाररूपी सागर सजिलै तर्नेछौँ।

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान् नारदो मुनिः।

भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपान्॥ ८॥

पदार्थ–

प्रचेतसां = प्रचेताहरूद्वारा	श्रीकृष्णमा	**मुनिः** = मुनिले
इति = यसप्रकार	**आविष्टात्मा** = मन लगाएका	**नृपान्** = ती राजा (प्रचेता)लाई
पृष्टः = सोधिएका	**भगवान्** = भगवान्	**अब्रवीत्** = भन्नुभयो
भगवति उत्तमश्लोके = भगवान्	**नारदः** = नारद	

वाक्यार्थ– प्रचेताहरूद्वारा यसप्रकार सोधिएका एवं भगवान् श्रीकृष्णमा मन लगाएका देवर्षि नारद मुनिले प्रचेताहरूलाई भन्नुभयो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः।

नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः॥ ९॥

पदार्थ–

येन = जसद्वारा	**सेव्यते** = सेवा गरिनुहुन्छ	**तानि कर्माणि** = तिनै कर्महरू
विश्वात्मा = विश्वात्मा	**हि** = निश्चय नै	**तत् आयुः** = त्यही आयु
ईश्वरः = सर्वेश्वर	**नृणां** = मानिसको	**तत् मनः** = त्यही मन र
हरिः = श्रीहरि	**तज्जन्म** = त्यही जन्म	**वचः** = वचन (सफल हुन्छन्)

वाक्यार्थ– जुन जन्म, कर्म, आयु, मन र वचनद्वारा विश्वात्मा सर्वेश्वर श्रीहरिको सेवा गरिन्छ, निश्चय नै मानिसको त्यही जन्म, तिनै कर्महरू, त्यही आयु, त्यही मन र तिनै वचन सफल हुन्छन्।

किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः।

कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा॥ १०॥

श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः।

बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेन्द्रियराधसा॥ ११॥

**किं वा योगेन साङ्ख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ।
किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥ १२ ॥**

पदार्थ–

यत्र = जहाँ	**वा** = पनि	**वा** = पनि
आत्मप्रदः = आत्मतत्त्व साक्षात्कार गराउने	**किं** = के हुन्छ र	**किं** = के हुन्छ
हरिः न = भगवान् श्रीहरि प्राप्त गरिनुहुन्न	**त्रयीप्रोक्तैः** = वेदोक्त	**बलेन** = बलले
इह = यस लोकमा	**कर्मभिः** = कर्महरूद्वारा	**इन्द्रियराधसा** = इन्द्रियको पटुताले
पुंसः = मानिसका	**विबुधायुषा** = देवताको समान लामो आयु	**योगेन** = योगले
शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः = शौक्ल (मातापिताबाट हुने जन्म), सावित्र (यज्ञोपवीत सस्कारबाट हुने जन्म) र याज्ञिक (यज्ञदीक्षाबाट हुने जन्म)	**श्रुतेन** = शास्त्रज्ञान	**साङ्ख्येन** = साङ्ख्यशास्त्रले
त्रिभिः = तीनै प्रकारका	**तपसा** = तपस्याबाट	**वा** = पनि
जन्मभिः = जन्महरूद्वारा	**वा** = पनि	**किं** = के हुन्छ
	किं = के हुन्छ र	**न्यासस्वाध्याययोः अपि** = संन्यास र वेदाध्ययनले पनि
	वचोभिः = वाक्चातुर्य	**अन्यैः च अपि** = अन्य पनि
	चित्तवृत्तिभिः = चित्तवृत्ति	**श्रेयोभिः** = कल्याण साधनबाट
	निपुणया = निपुण	**किं वा** = के नै हुन्छ र
	बुद्ध्या = बुद्धिद्वारा	

वाक्यार्थ– जसले आत्मतत्त्व साक्षात्कार गराउनुहुने भगवान् श्रीहरिलाई प्राप्त गर्दैन त्यस्ता व्यक्तिका लागि यस लोकमा प्राप्त हुने शौक्ल (मातापिताबाट हुने जन्म), सावित्र (यज्ञोपवीत सस्कारबाट हुने जन्म) र याज्ञिक (यज्ञदीक्षाबाट हुने जन्म) गरी तीन प्रकारका जन्म, वेदोक्त कर्म, देवताको समान लामो आयु, शास्त्रज्ञान, तपस्या, वाक्चातुर्य, असल चित्तवृत्ति, निपुण बुद्धि, बल, इन्द्रियपटुता, योग, साङ्ख्य, संन्यास, वेदाध्ययन एवं अन्य कल्याणप्रद साधनबाट पनि के लाभ हुन्छ र ?

**श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ।
सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥ १३ ॥**

पदार्थ–

अर्थतः = वास्तवमा	**आत्मा** = आत्मा हो	**सर्वेषाम् अपि** = सम्पूर्ण
सर्वेषाम् अपि = सम्पूर्ण	**हि** = निश्चय नै	**भूतानां** = प्राणीको
श्रेयसाम् = कल्याणको	**आत्मदः** = आत्मज्ञान प्रदान गर्ने	**प्रियः आत्मा** = प्रिय आत्मा हुनुहुन्छ
अवधिः = पराकाष्ठा	**हरिः** = भगवान् श्रीहरि	

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण कल्याणको पराकाष्ठा वास्तवमा आत्मा हो। आत्मज्ञान प्रदान गर्ने भगवान् श्रीहरि सम्पूर्ण प्राणीको प्रिय आत्मा हुनुहुन्छ।

विवरण– सम्पूर्ण कल्याणहरूको परम प्राप्तव्य आत्मा नै हो। सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मारूपले रहने श्रीहरि नै परमप्रिय हुनुहुन्छ। त्यसैले त्यस्ता सर्वात्मा श्रीहरिको जसले सेवा गर्दैन त्यो मनुष्यले आफैँलाई बिर्सिरहेको हुन्छ। आफ्नो वास्तविक स्वरूप परम कल्याणमय ती भगवान् सबैथरी सत्कर्महरूका एकमात्र फल हुनुहुन्छ। उहाँविनाका, वैदिक यज्ञ, वेदपाठ, तपस्या, शास्त्रज्ञान, अनन्त आयु, तीव्र बुद्धि, असीमित बल, योगसाधना, संन्यास, त्याग, वैराग्य आदि साधनहरू कसरी सफल रहन सक्छन् र ? त्यसैले असली जन्म त्यही हो, त्यही नै आयु, कर्म, मन र वचनको सार्थकता हो जसद्वारा विश्वात्मा श्रीहरिको सेवा हुन्छ।

यथा तरोर्मूलनिषेचनेन
तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां
तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या॥ १४॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**तृप्यन्ति** = तृप्त हुन्छन्	**तथा एव** = त्यसरी नै
तरोः = रुखको	**यथा** = जसरी	**अच्युतेज्या** = भगवान् अच्युतको पूजा
मूलनिषेचनेन = जरामा सेचन गर्नाले	**प्राणोपहारात् च** = प्राणलाई तृप्त गर्ने भोजनबाट	**सर्वार्हणम्** = सबैको पूजा हो
तत्स्कन्धभुजोपशाखाः = त्यसका स्कन्ध, हाँगाबिँगा	**इन्द्रियाणां** = समस्त इन्द्रियको तृप्ति हुन्छ	

वाक्यार्थ– जसरी रुखको जरामा पानी हाल्नाले त्यसका स्कन्ध, हाँगाबिँगा सबै तृप्त हुन्छन्, जसरी प्राणलाई तृप्त गर्ने भोजनबाट समस्त इन्द्रियको तृप्ति हुन्छ त्यसरी नै भगवान् अच्युतको पूजा नै सबैको पूजा हो।

विवरण– सर्वश्रेष्ठ परमात्मा नै संसारको उत्पत्तिस्थान हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण संसार परमात्मामा नै आश्रित छ र उहाँमा नै कल्पना गरिएको हो। त्यसैले सर्वात्मा भगवान्‌को सेवा नै सबै देवता, मनुष्य तथा प्राणीहरूको सेवा हो। जसरी फल, पात, हाँगा आदिलाई पुष्ट गर्न जरामा नै पानी हाल्नुपर्छ त्यसै गरी सबै जगत्‌को तृप्तिका लागि भगवत्सेवा नै गर्नुपर्छ।

यथैव सूर्यात् प्रभवन्ति वारः
पुनश्च तस्मिन् प्रविशन्ति काले।

भूतानि भूमौ स्थिरजङ्गमानि
तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥ १५ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
काले = वर्षाकालमा
सूर्यात् = सूर्यबाट
वारः = जलकणहरू
प्रभवन्ति = उत्पन्न हुन्छन्
पुनः च = फेरि (ग्रीष्म ऋतुमा)
तस्मिन् एव = सूर्यमा नै
प्रविशन्ति = प्रवेश गर्दछन्
स्थिरजङ्गमानि = समस्त चराचर
भूतानि = भूत (पृथिवीबाट उत्पन्न हुन्छन्)
भूमौ = पृथिवीमा नै विलीन हुन्छन्
तथा एव = त्यसरी नै
गुणप्रवाहः = गुणको प्रवाह (सृष्टि भगवान्बाट नै उत्पन्न हुन्छ)
हरौ = भगवान् श्रीहरिमा नै विलीन हुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी वर्षाकालमा सूर्यबाट जल उत्पन्न हुन्छ, फेरि ग्रीष्म ऋतुमा सूर्यमा नै प्रवेश गर्दछ, समस्त चराचर जगत् पृथिवीबाट उत्पन्न हुन्छ र पृथिवीमा नै विलीन हुन्छ त्यसरी नै सृष्टि पनि भगवान् श्रीहरिबाट नै उत्पन्न हुन्छ र उहाँमा नै विलीन हुन्छ।

एतत् पदं तज्जगदात्मनः परं
सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा।
यथासवो जाग्रति सुप्तशक्तयो
द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥ १६ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
सवितुः = सूर्यको
प्रभा = कान्ति (सूर्यबाट अभिन्न हुन्छ)
यथा = जसरी
जाग्रति = जाग्रत् अवस्थामा
असवः = प्राणहरू (क्रियाशील हुन्छन्)
सुप्तशक्तयः = (सुषुप्ति अवस्थामा) शक्तिहीन हुन्छन् त्यसरी
सकृत् = कहिलेकाहीँ (सृष्टिकालमा)
विभातं = प्रकाशित हुने (पछि प्रलय कालमा आफ्नै निर्गुण स्वरूपमा लीन हुने)
जगदात्मनः = विश्वात्मा परमेश्वरको
तत् एतत् = शास्त्रप्रसिद्ध यो
परं पदं = सर्वोपाधिरहित स्वरूप छ (यसमा)
द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः = वस्तुतः द्रव्य, क्रिया, ज्ञानरूपी त्रिविध अहङ्कारको कार्य तथा तिनका कारणबाट हुने भेदभ्रमको अभाव रहन्छ

वाक्यार्थ– जसरी सूर्यको कान्ति सूर्यबाट अभिन्न हुन्छ, जसरी प्राणहरू जाग्रत् अवस्थामा क्रियाशील हुन्छन् र सुषुप्ति अवस्थामा शक्तिहीन हुन्छन् त्यसरी कहिलेकाहीँ (सृष्टिकालमा)

प्रकाशित हुने र पछि प्रलय कालमा आफ्नै निर्गुण स्वरूपमा लीन हुने विश्वात्मा परमेश्वरको शास्त्रप्रसिद्ध यो सर्वोपाधिरहित स्वरूप छ, जुन स्वरूपमा द्रव्य, क्रिया, ज्ञानरूपी त्रिविध अहङ्कारको कार्य तथा तिनका कारणबाट हुने भेदभ्रम रहँदैन।

विवरण– शरीर, इन्द्रिय र इन्द्रियद्वारा हुने ज्ञान यी सबै वस्तुहरू अहङ्कारबाटै उत्पन्न हुन्छन्। पृथ्वी, जल, तेज आदि समस्त सूक्ष्म र स्थूल जगत् अहङ्कारकै कार्य हो। अहङ्कार चिदाभास वा चित्स्वरूप ब्रह्मको आभास या प्रतिबिम्ब मात्र हो। जसरी अनेकौं सूर्यप्रतिबिम्बहरूदेखि सूर्य भिन्नै छ, त्यसै गरी अनेक जीवात्मरूप अहङ्कारभन्दा परमात्मा भिन्न हुनुहुन्छ। यसैलाई आत्मानात्मविवेक अर्थात् आत्मा र अनात्मा (अहङ्कार आदि पदार्थ)लाई छुट्याएर बुझ्नु भनिन्छ। जगत्को कारण समष्टि अहं हो भने त्यही नै व्यष्टि रूपमा व्यक्तिपिच्छे छुट्टाछुट्टै पनि छ। त्यसैले भगवान् अहङ्कार र अहङ्कारको कार्य समस्त संसारदेखि भिन्नै हुनुहुन्छ।

यथा नभस्यभ्रतमःप्रकाशा

भवन्ति भूपा न भवन्त्यनुक्रमात्।

एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू

रजस्तमःसत्त्वमिति प्रवाहः ॥ १७ ॥

पदार्थ–

भूपाः = हे राजाहरू
यथा = जसरी
नभसि = आकाशमा
अभ्रतमःप्रकाशाः = बादल, अन्धकार र प्रकाश
अनुक्रमात् = क्रमैले
भवन्ति = (कहिलेकाहीँ) हुन्छन्
न भवन्ति = (कहिलेकाहीँ) हुँदैनन् (तिनीहरूसँग आकाश लिप्त हुँदैन, त्यसरी नै)
परे ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
रजस्तमःसत्त्वम् = रजोगुण, तमोगुण र सत्त्वगुण
अमू = यी
शक्तयः = शक्तिहरू हुन्छन् हुँदैनन् पनि (तिनीहरूसँग परमात्मा लिप्त हुनुहुन्न)
इति एवं = यसप्रकार
प्रवाहः = जगत्को क्रम चल्दछ

वाक्यार्थ– हे राजाहरू ! जसरी आकाशमा बादल, अन्धकार र प्रकाश क्रमैले कहिलेकाहीँ हुन्छन् कहिलेकाहीँ हुँदैनन्, तिनीहरूसँग आकाश लिप्त हुँदैन त्यसरी नै परब्रह्ममा रजोगुण, तमोगुण र सत्त्वगुण यी शक्तिहरू हुन्छन् र हुँदैनन् पनि, तिनीहरूसँग परमात्मा लिप्त हुनुहुन्न। यसप्रकार जगत्को क्रम चल्दछ।

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां

कालं प्रधानं पुरुषं परेशम्।

स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाह-
मात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥ १८ ॥

पदार्थ–

तेन = त्यसकारण (सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति, संहारकर्ताका रूपमा रहेकाले)
अशेषदेहिनां = समस्त प्राणीका
एकम् = एक मात्र
आत्मानम् = आत्मस्वरूप
कालं = काल (निमित्त कारण)
प्रधानं = प्रधान (उपादान कारण)
पुरुषं = कर्ता (नियन्ता)
परेशम् = ब्रह्मा आदि देवताका पनि ईश्वर
स्वतेजसा = आफ्नो तेज (कालशक्ति)ले
ध्वस्तगुणप्रवाहम् = गुणको प्रवाहरूप संसारलाई ध्वस्त गर्ने भगवान् श्रीहरिलाई
अद्धा = निःसन्देह
आत्मैकभावेन = आफूबाट अभिन्न मान्दै
भजध्वम् = सेवा गर

वाक्यार्थ– समस्त प्राणीका एक मात्र आत्मस्वरूप भएका, जगत्को निमित्त कारण कालस्वरूप, उपादान कारण प्रधानस्वरूप र नियन्ता हुनुभएका ब्रह्मा आदि देवताका पनि ईश्वर एवं आफ्नो तेज कालशक्तिले गुणको प्रवाहरूप संसारलाई ध्वस्त गर्ने भगवान् श्रीहरिलाई आफूबाट अभिन्न मान्दै सेवा गर।

दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येन केन वा ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ १९ ॥

पदार्थ–

जनार्दनः = भगवान् जनार्दन
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीमा
दयया = दयाभाव राख्नाले
येन केन वा = प्रारब्धवश उपलब्ध जुनसुकै वस्तुद्वारा
सन्तुष्ट्या = सन्तुष्ट रहनाले
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च = सम्पूर्ण इन्द्रियलाई विषयबाट निवृत्त गरेर शान्त गर्नाले
आशु = चाँडै
तुष्यति = प्रसन्न हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीमा दयाभाव राख्नाले, प्रारब्धवश उपलब्ध जुनसुकै वस्तुद्वारा सन्तुष्ट रहनाले एवं सम्पूर्ण इन्द्रियलाई विषयबाट निवृत्त गरेर शान्त गर्नाले भगवान् जनार्दन चाँडै प्रसन्न हुनुहुन्छ।

विवरण– सम्पूर्ण संसारभरि एउटै तत्त्व व्यापक भएर रहेकाले कल्याणकारी आध्यात्मिक पुरुषहरूले व्यवहारमा फराकिलो दृष्टि अपनाउनुपर्छ। सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आफ्नो पुत्र बराबर स्नेह र दया गर्नुपर्छ। सुख र दुःख दुबैमा सन्तुष्टि मान्नु उत्तम भक्तको लक्षण हो। सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई शान्त गरी भगवान्मा मन लगाउनाले अन्तर्यामी भगवान् चाँडै प्रसन्न हुनुहुन्छ।

अपहतसकलैषणामलात्म-

न्यविरतमेधितभावनोपहूतः ।

निजजनवशगत्वमात्मनोऽय-

न्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥ २० ॥

पदार्थ–

सतां = सज्जनहरूको
अपहतसकलैषणामलात्मनि = सम्पूर्ण प्रकारका इच्छा हटेर शुद्ध भएको अन्तःकरणमा
अविरतम् = निरन्तर
एधितभावनोपहूतः = बढिरहेको भावनाद्वारा बोलाइनुभएका
अक्षरः = अविनाशी भगवान्
आत्मनः = आफू
निजजनवशगत्वम् = आफन्त (भक्त)को अधीनतालाई
अयन् = स्विकार्दै
छिद्रवत् = हृदयाकाशजस्तै भएर रहनुहुन्छ (त्यहाँबाट)
हि = निश्चय नै
न सरति = हट्नुहुन्न

वाक्यार्थ– सज्जनहरूको सम्पूर्ण प्रकारका इच्छा हटेर शुद्ध भएको अन्तःकरणमा निरन्तर बढिरहेको भावनाद्वारा बोलाइनुभएका अविनाशी भगवान् आफू भक्तको अधीनमा रहेको तथ्यलाई चरितार्थ गर्नको लागि हृदयाकाशजस्तै भएर रहनुहुन्छ, भक्तको हृदयबाट हट्नुहुन्न।

न भजति कुमनीषिणां स इज्यां

हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः ।

श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये

विदधति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥ २१ ॥

पदार्थ–

अधनात्मधनप्रियः = निर्धन एवं आफू (भगवान्)लाई सर्वस्व मान्नेका प्रिय भएका
रसज्ञः = भक्ति रसका ज्ञाता
सः हरिः = उहाँ भगवान् श्रीहरिले
ये = जो
श्रुतधनकुलकर्मणां = शास्त्रज्ञान, धन, कुल र कर्मको
मदैः = घमण्डले उन्मत्त भएर
अकिञ्चनेषु = निष्किञ्चन (केही नभएका)
सत्सु = साधुजनहरूमा
पापम् = पाप
विदधति = गर्दछन्
कुमनीषिणां = त्यस्ता दुर्बुद्धिले गरेको
इज्यां = पूजा
न भजति = स्वीकार गर्नुहुन्न

वाक्यार्थ– निर्धन एवं आफू (भगवान्)लाई नै सर्वस्व मान्नेवाला भक्तका प्रिय भएका, भक्ति रसका ज्ञाता भगवान् श्रीहरिले जो शास्त्रज्ञान, धन, कुल र कर्मको घमण्डले उन्मत्त भएर निष्किञ्चन साधुजनहरूमा पाप गर्दछन् त्यस्ता दुर्बुद्धिले गरेको पूजा स्वीकार गर्नुहुन्न।

विवरण– जो मनुष्य विद्या, धन, कर्म र कुलको अहङ्कारमा परी भगवद्भक्त सत्पुरुषहरूको तिरस्कार गर्दछन् तिनीहरूको पूजा ढोँग र व्यर्थ हुन्छ। भगवान् निष्किञ्चन भक्तहरूदेखि नै प्रसन्न हुनुहुन्छ। भक्तका दुई विशेषण छन्– अधन र आत्मधन। जो सम्पत्तिको अहङ्कारबाट नमात्तिने गरिब भक्तहरू छन् अनि जो भगवान्लाई नै सर्वस्व सम्पत्ति मान्ने खालका छन् त्यस्ता भक्तहरूको प्रिय भगवान्ले तिनीहरूकै प्रेमरूपी पूजालाई स्वीकार गर्नुहुन्छ।

श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च
द्विपदपतीन् विबुधांश्च यत् स्वपूर्णः।
न भजति निजभृत्यवर्गतन्त्रः
कथममुमुद्विसृजेत् पुमान् कृतज्ञः॥ २२॥

पदार्थ–

यत् = किनभने
स्वपूर्णः = स्वरूपानन्दले परिपूर्ण भएर पनि
निजभृत्यवर्गतन्त्रः = आफ्ना भक्तजनको अधीनमा रहनुहुने भगवान् श्रीहरि
अनुचरतीं = आफ्नो सेवा गरिरहेकी
श्रियम् = लक्ष्मी
तदर्थिनः = ती लक्ष्मीलाई चाहने
द्विपदपतीन् = राजाहरू
विबुधान् च = देवताहरूलाई पनि
न भजति = चाहनुहुन्न
कृतज्ञः = कृतज्ञ
पुमान् = मानिसले
अमुम् = यस्ता करुणानिधान भगवान्लाई
कथम् = कसरी
उद्विसृजेत् च = बिर्सेला

वाक्यार्थ– स्वरूपानन्दले परिपूर्ण भए पनि आफ्ना भक्तजनको अधीनमा रहनुहुने भगवान् श्रीहरि आफ्नो सेवा गरिरहेकी लक्ष्मी र लक्ष्मीलाई चाहने राजाहरू एवं देवताहरूलाई पनि चाहनुहुन्न। यसर्थ यस्ता करुणानिधान भगवान्लाई कृतज्ञ मानिसले कसरी बिर्सन सक्ला ?

मैत्रेय उवाच (मैत्रेयजीले भन्नुभयो)

इति प्रचेतसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथाः।
श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायम्भुवो मुनिः॥ २३॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा विदुरजी
स्वायम्भुवः = ब्रह्माजीका पुत्र
मुनिः = मुनि नारद
प्रचेतसः = प्रचेताहरूलाई
इति = यसप्रकारका
अन्याः च = अरू पनि
भगवत्कथाः = भगवत्कथाहरू
श्रावयित्वा = सुनाएर
ब्रह्मलोकं = ब्रह्मलोकमा
ययौ = जानुभयो

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! ब्र□ाजीका पुत्र मुनि नारद यी र अरू पनि भगवत्कथाहरू प्रचेताहरूलाई सुनाएर ब्र□लोकमा जानुभयो ।

तेऽपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहम् ।

हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायन्तस्तद्गतिं ययुः ॥ २४ ॥

पदार्थ–

ते अपि = ती प्रचेताहरू पनि
तन्मुखनिर्यातं = नारदजीका मुखबाट निक्लेका
लोकमलापहम् = सम्पूर्ण लोकको पापरूपी मल नाश गर्ने
हरेः यशः = भगवच्चरित्र
निशम्य = सुनेर
तत्पादं = भगवान्का चरणकमलको
ध्यायन्तः = ध्यान गर्दै
तद्गतिं = भगवद्धाममा
ययुः = गए

वाक्यार्थ– ती प्रचेताहरू पनि नारदजीका मुखबाट निक्लेका सम्पूर्ण लोकको पापरूपी मल नाश गर्ने भगवत्कथाहरू सुनेर उहाँका चरणकमलको ध्यान गर्दै भगवद्धाममा गए।

एतत् तेऽभिहितं क्षत्तर्यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।

प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनम् ॥ २५ ॥

पदार्थ–

क्षत्तः = हे विदुरजी
त्वं = तपाईंले
मां = मलाई
यत् = जुन
परिपृष्टवान् = सोध्नुभयो
एतत् = यो
हरिकीर्तनम् = भगवान् श्रीहरिका गुणगानले युक्त
प्रचेतसां = प्रचेताहरू र
नारदस्य = नारदजीको
संवादं = संवाद
ते = तपाईंलाई
अभिहितं = बताएँ

वाक्यार्थ– हे विदुरजी ! तपाईंले मलाई सोध्नुभएको भगवान् श्रीहरिका गुणगानले युक्त प्रचेताहरू र नारदजीको यो संवाद तपाईंलाई बताएँ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः ।

वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ॥ २६ ॥

पदार्थ–

नृपसत्तम = हे राजा परीक्षित्
मानवस्य = स्वायम्भुव मनुका पुत्र
उत्तानपदः = उत्तानपाद राजाका
यः एषः = जुन यो
वंशः = वंश
अनुवर्णितः = वर्णन गरें
प्रियव्रतस्य अपि = स्वायम्भुव मनुका दोस्रा पुत्र प्रियव्रतको

बारेमा पनि

निबोध = जान्नुहोस् (सुन्नुहोस्)

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! मैले स्वायम्भुव मनुका पुत्र उत्तानपाद राजाको वंश वर्णन गरेँ। अब स्वायम्भुव मनुकै दोस्रा पुत्र प्रियव्रतको वंशका बारेमा पनि सुन्नुहोस्।

यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम्।
भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात् पदम्॥ २७॥

पदार्थ–

यः = जो प्रियव्रतले
नारदात् = मुनि नारदजीबाट
आत्मविद्याम् = अध्यात्मविद्या
अधिगम्य = प्राप्त गरेर
पुनः = फेरि
महीम् भुक्त्वा = पृथिवीलाई भोगेर (राज्यभोग गरेर)
पुत्रेभ्यः = (अन्त्यमा) पुत्रहरूलाई
विभज्य = बाँडेर
ऐश्वरं = भगवान्‌को
पदम् = पद (धाम)मा
समगात् = जानुभयो

वाक्यार्थ– प्रियव्रतले मुनि नारदजीबाट अध्यात्मविद्या प्राप्त गरिसकेपछि राज्यभोग गरी अन्त्यमा पुत्रहरूलाई उक्त राज्यभार सुम्पी भगवान्‌को धाममा जानुभयो।

इमां तु कौषारविणोपवर्णितां
क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथाम्।
प्रवृद्धभावोऽश्रुकलाकुलो मुने-
र्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः॥ २८॥

पदार्थ–

कौषारविणा = ऋषि मैत्रेयले
उपवर्णितां = वर्णन गरेको
इमां = यो
अजितवादसत्कथाम् = भगवान्‌का गुणानुवादयुक्त सत्कथा
निशम्य = सुनेर
प्रवृद्धभावः = भक्तिभाव बढेर
अश्रुकलाकुलः = हर्षको आँसुले आनन्दविभोर भएका
क्षत्ता तु = विदुरजीले चाहिँ
हृदा = मनले
हरेः = भगवान् श्रीहरिको र
मूर्ध्ना = शिरले
मुनेः = मुनि मैत्रेयको
चरणं = चरणकमल
दधार = धारण गर्नुभयो (दण्डवत् प्रणाम गर्नुभयो)

वाक्यार्थ– ऋषि मैत्रेयले वर्णन गरेको भगवान्‌का गुणानुवादयुक्त सत्कथा सुनेर भक्तिभाव बढेर हर्षको आँसुले आनन्दविभोर भएका विदुरजीले मनले भगवान् श्रीहरिका चरणकमलको स्मरण गर्दै शिरले मुनि मैत्रेयका चरणकमलमा दण्डवत् प्रणाम गर्नुभयो।

विदुर उवाच (विदुरजीले भन्नुभयो)

सोऽयमद्य महायोगिन् भवता करुणात्मना ।
दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिञ्चनगो हरिः ॥ २९ ॥

पदार्थ–

महायोगिन् = हे महायोगी
करुणात्मना = दयालु
भवता = हजुरले
अद्य = आज
तमसः = अज्ञानान्धकारबाट
सः अयम् = यो
पारः = पार
दर्शितः = देखाइदिनुभयो (गरिदिनुभयो)
यत्र = जहाँ
अकिञ्चनगः = अकिञ्चन (अनन्य) भक्तद्वारा प्राप्त गरिने
हरिः = भगवान् श्रीहरि प्राप्त हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे महायोगी ! दयालु हजुरले आज मलाई अज्ञानान्धकारबाट पार गरिदिनुभयो। जहाँ अनन्य भक्तद्वारा प्राप्त गरिने भगवान् श्रीहरि प्राप्त हुनुहुन्छ।

श्रीशुक उवाच (शुकजीले भन्नुभयो)

इत्यानम्य तमामन्त्र्य विदुरो गजसाह्वयम् ।
स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ॥ ३० ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
तम् = ती मैत्रेय मुनिलाई
आनम्य = प्रणाम गरेर
आमन्त्र्य = जाने अनुमति लिएर
निर्वृताशयः = शान्त चित्त भएका
स्वानां = आफ्ना
ज्ञातीनां = दाजुभाइलाई
दिदृक्षुः = देख्न (भेट्न) इच्छुक
विदुरः = विदुरजी
गजसाह्वयम् = हस्तिनापुर
प्रययौ = जानुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार मैत्रेय मुनिलाई प्रणाम गरेर जाने अनुमति लिएर शान्तचित्त भएका एवं आफ्ना दाजुभाइलाई भेट्न इच्छुक विदुरजी हस्तिनापुर जानुभयो।

एतद् यः शृणुयाद् राजन् राज्ञां हर्यर्पितात्मनाम् ।
आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा
यः = जसले
हर्यर्पितात्मनाम् = भगवान्मा पूर्णरूपमा समर्पित
राज्ञां = राजाहरूको
एतत् = यो चरित्र
शृणुयात् = सुन्ला (त्यसले)
आयुः = आयु
धनं = धन
यशः = कीर्ति
स्वस्ति = कल्याण
गतिम् = सद्गति र
ऐश्वर्यम् = ऐश्वर्य
आप्नुयात् = प्राप्त गर्ला

वाक्यार्थ– हे राजा ! जसले भगवान्मा पूर्णरूपमा समर्पित ती राजाहरूको यो चरित्र सुन्ला त्यसले दीर्घायु, धन, कीर्ति, कल्याण, सद्गति र ऐश्वर्य प्राप्त गर्ला ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कन्धे

प्रचेतसोपाख्यानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थः स्कन्धः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमस्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रियव्रत–चरित्र

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने।
गृहेऽरमत यन्मूलः कर्मबन्धः पराभवः॥ १॥

पदार्थ–

मुने = हे शुकदेव मुनि
भागवतः = भगवान्का परम भक्त र
आत्मारामः = आत्मामा नै रमाउने
प्रियव्रतः = महाराज प्रियव्रत
कथं = कसरी
गृहे = गृहस्थाश्रममा
अरमत = रमाए
यन्मूलः = जुन गृहस्थाश्रममा रमाउनाले
कर्मबन्धः = कर्मको बन्धन र
पराभवः = (आफ्नो वास्तविक स्वरूप आत्माको) तिरस्कार (विस्मृति) हुन्छ

वाक्यार्थ– हे शुकदेव मुनि! भगवान्का परम भक्त र आत्मामा नै रमाउने महाराज प्रियव्रत कसरी गृहस्थाश्रममा रमाए? गृहस्थाश्रममा रमाउनाले त कर्मको बन्धनमा परी आफ्नो वास्तविक स्वरूप आत्माको विस्मृति हुन्छ।

न नूनं मुक्तसङ्गानां तादृशानां द्विजर्षभ।
गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति॥ २॥

पदार्थ–

द्विजर्षभ = हे ब्राह्मणश्रेष्ठ शुकजी
तादृशानां = त्यस्ता (प्रियव्रत जस्ता)
मुक्तसङ्गानां = निःसङ्ग
पुंसां = व्यक्तिहरूका लागि
अयं = यस प्रकार
गृहेषु = गृहस्थाश्रममा
अभिनिवेशः = आसक्ति
भवितुम् = हुनु
नूनं = निश्चय नै
न अर्हति = उचित होइन

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणश्रेष्ठ शुकजी! प्रियव्रतजस्ता निःसङ्ग व्यक्तिहरूका लागि यस प्रकार गृहस्थाश्रममा आसक्ति हुनु निश्चय नै उचित होइन।

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः।
छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुम्बे स्पृहामतिः॥ ३॥

पदार्थ–

विप्रर्षे = हे ब्रह्मर्षि	**छायानिर्वृतचित्तानां** = छायाको आश्रय पाएर आनन्दित चित्त भएका	**कुटुम्बे** = परिवार आदिमा
उत्तमश्लोकपादयोः = पुण्यकीर्ति भएका भगवान् नारायणका चरणको	**महतां** = महापुरुषको	**स्पृहामतिः** = आसक्तिबुद्धि
		खलु = निश्चय नै
		न = हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मर्षि ! पुण्यकीर्ति भएका भगवान् नारायणका चरणको शीतल छायाको आश्रय पाएर आनन्दित चित्त भएका महापुरुषको परिवार आदिमा आसक्तिबुद्धि हुनै सक्दैन।

संशयोऽयं महान् ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु।
सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत् कृष्णे च मतिरच्युता॥ ४॥

पदार्थ–

ब्रह्मन् = हे मुनि	**कृष्णे** = भगवान् कृष्णमा	**अभूत्** = भयो
दारागारसुतादिषु = स्त्री, घर, पुत्र आदिमा	**अच्युता** = अखण्डित	**अयं** = यो कुरो
सक्तस्य = आसक्त भएका प्रियव्रतको	**मतिः** = बुद्धि र	**महान्** = ज्यादै
	यत्सिद्धिः च = जुन मोक्षप्राप्ति पनि	**संशयः** = शङ्कास्पद छ

वाक्यार्थ– हे मुनि ! स्त्री, घर, पुत्र आदिमा आसक्त भएका प्रियव्रतको भगवान् कृष्णमा अखण्डित बुद्धि र मोक्षप्राप्ति पनि भयो, यो कुरो ज्यादै शङ्कास्पद छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविन्दमकरन्दरस आवेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयितकथां किञ्चिदन्तरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वन्ति॥ ५॥

पदार्थ–

बाढम् = सत्य	**श्रीमच्चरणारविन्दमकरन्दरसे** = श्रीयुक्त चरणकमलको परमानन्दप्रद भक्तिरसमा	**किञ्चित्** = केही
उक्तं = भन्नुभयो (किनभने)	**आवेशितचेतसः** = चित्त स्थिर गराएका महापुरुषहरू	**अन्तरायविहतां** = विघ्नबाधा आइपर्दा पनि
उत्तमश्लोकस्य = पवित्र कीर्ति भएका		**भागवतपरमहंसदयितकथां** = भगवान्का भक्त परमहंस (ज्ञानी
भगवतः = भगवान् नारायणको		

पुरुष)का प्रिय वासुदेव भगवान्‌को कथाश्रवणरूपी	**शिवतमां** = परम कल्याणमय	**प्रायेण** = प्रायः
	स्वां पदवीं = आफ्नो मार्गलाई	**न हिन्वन्ति** = त्याग्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! तपाईंले ठीक भन्नुभयो किनभने पवित्र कीर्ति भएका भगवान् नारायणको श्रीयुक्त चरणकमलको परमानन्दप्रद भक्तिरसमा चित्त स्थिर गराएका महापुरुषहरू केही विघ्नबाधा आइपर्दा पनि वासुदेव भगवान्‌को कथाश्रवणरूपी परम कल्याणमय आफ्नो मार्गलाई प्रायः त्याग्न सक्दैनन्।

यर्हि वाव ह राजन् स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयाञ्जसावगतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणो-ऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकान्तभाजनतया स्वपित्रो-पामन्त्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशित-सकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनन्दद् यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा परीक्षित्
यर्हि = यसैले
वाव ह = नै
नारदस्य = नारदजीको
चरणोपसेवया = पादसेवनद्वारा
अञ्जसा = सजिलै
अवगतपरमार्थसतत्त्वः = आत्माको यथार्थस्वरूप जानेका
ब्रह्मसत्रेण = ब्रह्मयज्ञको
दीक्षिष्यमाणः = दीक्षा लिएर
अव्यवधानसमाधियोगेन = निरन्तरको समाधियोगद्वारा
भगवति = भगवान्
वासुदेवे एव = वासुदेवमा नै
समावेशितसकलकारकक्रिया-कलापः = सम्पूर्ण इन्द्रिय र तिनीहरूबाट हुने कार्यहरूलाई समर्पित गरेका
परमभागवतः = भगवान्‌का परम भक्त
सः राजपुत्रः = ती राजपुत्र
प्रियव्रतः = प्रियव्रत
आम्नातप्रवरगुणगणैकान्त-भाजनतया = शास्त्रमा बताइएका सबै श्रेष्ठ गुणसमूहको समुचित पात्र भएकाले
स्वपित्रा = आफ्ना पिता (स्वायम्भुव मनु)द्वारा
अवनितलपरिपालनाय = पृथिवीको पालन (राज्य) गर्नका लागि
आमन्त्रितः = बोलाइए
यद्यपि = यद्यपि
तत् = त्यो पितृवचनलाई
अप्रत्याम्नातव्यं = उल्लङ्घन गर्न नहुने थियो (तर)
तदधिकरणे अपि = राज्य स्वीकार गर्दा पनि
असतः = मिथ्याभूत (राज्यप्रपञ्चबाट)
अन्यस्मात् = भिन्न
आत्मनः = परमपुरुषार्थभूत आत्माको
पराभवम् = तिरस्कार हुने कुराको
अन्वीक्षमाणः = विचार गर्दै (प्रियव्रतले)
न एव अभ्यनन्दत् = (राज्य-शासनको) इच्छा गरेनन्

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! नारदजीको पादसेवनद्वारा आत्माको यथार्थ स्वरूपको ज्ञान गरी ब्रह्मयज्ञको दीक्षा लिएका, सम्पूर्ण इन्द्रिय र तिनीहरूबाट हुने कार्यहरूलाई भगवान् वासुदेवमा नै समर्पित गरेका, शास्त्रमा बताइएका सबै श्रेष्ठ गुणहरूले युक्त भएका, भगवान्का परम भक्त प्रियव्रत आफ्ना पिता (स्वायम्भुव मनु)द्वारा पृथिवीको पालन (राज्यशासन) गर्नका लागि बोलाइए। यद्यपि उनले पितृवचनलाई उल्लङ्घन गर्न नहुने थियो तर पनि पिताको आदेशअनुरूप राज्य स्वीकार गर्दा परमपुरुषार्थभूत आत्माको तिरस्कार हुने कुराको विचार गरी प्रियव्रतले राज्यशासनको इच्छा गरेनन्।

अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यान-व्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगण-परिवेष्टितः स्वभवनादवततार ॥ ७ ॥

पदार्थ–

अथ = त्यसपछि
ह = निश्चय नै
गुणविसर्गस्य = त्रिगुणको कार्य भएको
एतस्य = यस सृष्टिको
परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकल-जगदभिप्रायः = वृद्धिको चिन्तन गर्नाले सम्पूर्ण लोकको अभिप्राय जानेका
भगवान् = भगवान्
आदिदेवः = आदिदेव
आत्मयोनिः = ब्रह्माजी
अखिलनिगमनिजगणपरि-वेष्टितः = सम्पूर्ण वेद र आफ्ना मरीचि आदि पार्षदले सहित भएर
स्वभवनात् = आफ्नो घर सत्यलोकबाट
अवततार = अवतीर्ण हुनुभयो (आउनुभयो)

वाक्यार्थ– त्यसपछि त्रिगुणको कार्य भएको यस सृष्टिलाई अघि बढाउने हेतुले भगवान् आदिदेव ब्रह्माजी सम्पूर्ण वेद र आफ्ना मरीचि आदि पार्षदले सहित भएर आफ्नो वासस्थान सत्यलोकबाट प्रियव्रत भएको ठाउँमा आउनुभयो।

स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढै-रभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः सिद्धगन्धर्वसाध्यचारणमुनि-गणैरुपगीयमानो गन्धमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ॥ ८ ॥

पदार्थ–

गगनतले = आकाशस्थलमा
तत्र तत्र = विभिन्न ठाउँमा
विमानावलिभिः = विमानका समूहहरूमा चढेका
अमरपरिवृढैः = इन्द्र आदि श्रेष्ठ देवताहरूद्वारा
अनुपथम् = मार्गमा
अभिपूज्यमानः = पूजा गरिँदै
पथि पथि = प्रत्येक मार्गमा
वरूथशः = एकत्रित भएका
सिद्धगन्धर्वसाध्यचारणमुनि-गणैः = सिद्ध, गन्धर्व, साध्य, चारण र मुनिहरूद्वारा
उपगीयमानः = स्तुति गरिँदै
उडुपतिः इव = चन्द्रमाले झैँ

गन्धमादनद्रोणीम् च = गन्धमादन पर्वतको भन्ज्याङलाई
अवभासयन् = प्रकाशित गर्दै
सः = उहाँ ब्रह्माजी
उपससर्प = आइपुग्नुभयो

वाक्यार्थ– आकाशमार्गमा विभिन्न ठाउँमा विमानमा चढेका इन्द्र आदि श्रेष्ठ देवताहरूद्वारा पूजा गरिँदै एवं सिद्ध, गन्धर्व, साध्य, चारण र मुनिहरूद्वारा स्तुति गरिँदै चन्द्रमाले झैँ गन्धमादन पर्वतको भन्ज्याङलाई प्रकाशित गर्दै ब्रह्माजी त्यहाँ आइपुग्नुभयो।

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भ-मुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन सह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलि-रुपतस्थे ॥ ९॥

पदार्थ–

तत्र = त्यहाँ प्रियव्रत भएको ठाउँमा
ह वा = निश्चय नै
हंसयानेन = हाँसको वाहनद्वारा (उपस्थित हुनुभएका)
भगवन्तं = भगवान्
हिरण्यगर्भम् = ब्रह्माजीलाई
एनं = यी
पितरं = मेरा पिता
उपलभमानः = हुन् भन्ने जानेर
अवहिताञ्जलिः = दुई हात जोडी अभिवादन गर्दै
देवर्षिः = देवर्षि नारद
पितापुत्राभ्याम् सह = बाबु (मनु) र छोरा (प्रियव्रत) सहित भएर
सहसा एव = तुरुन्तै
उत्थाय = उठेर
अर्हणेन = पूजाका साथ (सत्कार गर्दै)
उपतस्थे = नजिकमा जानुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नो वाहन हाँसमा चढेर आउनुभएका भगवान् ब्रह्माजीलाई यी मेरा पिता हुन् भन्ने जानेर दुई हात जोडी अभिवादन गर्दै देवर्षि नारद मनु र प्रियव्रतले सहित भएर तुरुन्तै उठेर सत्कारका लागि नजिकमा जानुभयो।

भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुण-गणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच ॥ १० ॥

पदार्थ–

भारत = हे भरतवंशी परीक्षित्
तदुपनीतार्हणः = नारद मुनिद्वारा पूजा गरिएर
सूक्तवाकेन = यथोचित मधुर वाक्यले
अतितराम् = अत्यन्त
उदितगुणगणावतारसुजयः = उत्कृष्ट गुण र अवतारहरूको वर्णन गरिएका
सदयहासावलोकः = दयालु र मन्दमुस्कानयुक्त हेराइ भएका
भगवान् = भगवान्
आदिपुरुषः = आदिपुरुष ब्रह्माजीले
तं प्रियव्रतम् = ती राजा प्रियव्रतलाई
ह = निश्चय नै
इति = यसो
उवाच = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे भरतवंशी परीक्षित् ! नारद मुनिद्वारा पूजा एवं यथोचित मधुर वाक्यले गुण र अवतारहरूको वर्णन गरिएका एवं दयालु र मन्दमुस्कानयुक्त हेराइ भएका भगवान् आदिपुरुष ब्रह्माजीले ती राजा प्रियव्रतलाई यसो भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (भगवान् ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि
मासूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयम्।
वयं भवस्ते तत एष महर्षि-
र्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम्॥ ११॥

पदार्थ–

तात = हे बाबु प्रियव्रत	**असूयितुं** = रिस गर्न	**वयं** = हामीहरू
इदम् = यो	**मा अर्हसि** = योग्य छैनौ (किनभने)	**सर्वे** = सबै
ऋतम् = सत्य कुरा	**भवः** = महादेव	**विवशाः** = विवश भएर (अधीनमा रहेर)
ब्रवीमि = भन्दछु	**ते** = तिम्रा	**यस्य** = जसको
निबोध = बुझ (ध्यान दिएर सुन)	**ततः** = पिता (स्वायम्भुव मनु)	**दिष्टम्** = आदेश
अप्रमेयम् = अप्रमेय (जान्न नसकिने)	**एषः** = यी	**वहामः** = पालन गर्दछौँ
देवम् = भगवान् नारायणप्रति	**महर्षिः** = नारद मुनिलगायत	

वाक्यार्थ– हे बाबु प्रियव्रत ! म सत्य कुरा भन्दछु, ध्यान दिएर सुन। अप्रमेय (जान्न नसकिने) भगवान् नारायणप्रति तिमीले रिस गर्नु हुँदैन किनभने महादेव, तिम्रा पिता स्वायम्भुव मनु, नारद मुनि र हामीहरू सबै उहाँकै आदेश पालन गर्दछौँ।

न तस्य कश्चित् तपसा विद्यया वा
न योगवीर्येण मनीषया वा।
नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा
कृतं विहन्तुं तनुभृद् विभूयात्॥ १२॥

पदार्थ–

कश्चित् = कुनै पनि	**तपसा** = तपस्याद्वारा	**विहन्तुं** = परास्त गर्न
तनुभृत् = शरीरधारी जीव	**विद्यया** = ज्ञानद्वारा	**न विभूयात्** = समर्थ हुँदैन
तस्य = ती परमात्माको	**योगवीर्येण** = योगबलद्वारा	**मनीषया** = बुद्धिबलद्वारा
कृतं = विधानलाई	**वा** = अथवा	**वा** = अथवा

अर्थधर्मैः = अर्थ र धर्मद्वारा	**परतः** = अरूको सहयोगद्वारा	**स्वतः** = आफैँ
न = समर्थ हुँदैन	**वा** = अथवा	**न एव** = समर्थ हुँदैन

वाक्यार्थ– कुनै पनि शरीरधारी जीव परमात्माको विधानलाई नाघ्न तपस्या, ज्ञान, योगबल, बुद्धिबल, अर्थ र धर्मको सहयोगद्वारा अथवा आफैँ पनि समर्थ हुँदैन।

भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं
शोकाय मोहाय सदा भयाय।
सुखाय दुःखाय च देहयोग-
मव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग धत्ते॥ १३॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे प्रिय प्रियव्रत	**सुखाय** = सुख	**अव्यक्तदिष्टं** = अव्यक्त ईश्वरद्वारा
जनता = सबै जीव	**दुःखाय** = दुःख एवं	प्रदत्त
भवाय = जन्म	**भयाय** = भय प्राप्तिका लागि र	**देहयोगम्** = (देव, मनुष्य आदि)
नाशाय = मृत्यु	**कर्म** = कर्म	शरीरसम्बन्धलाई
शोकाय = शोक	**कर्तुं च** = गर्नका लागि पनि	**धत्ते** = धारण (गर्दछ) गर्दछन्
मोहाय = मोह	**सदा** = सधैँ	

वाक्यार्थ– हे प्रिय प्रियव्रत! सबै जीवहरू जन्म, मृत्यु, शोक, मोह, सुख, दुःख एवं भय आदिको प्राप्ति र कर्म गर्नका लागि पनि सधैँ अव्यक्त ईश्वरद्वारा प्रदत्त देव, मनुष्य आदि शरीर धारण गर्दछन्।

यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदामभिः
सुदुस्तरैर्वत्स वयं सुयोजिताः।
सर्वे वहामो बलिमीश्वराय
प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः॥ १४॥

पदार्थ–

वत्स = हे बाबु प्रियव्रत	**यद्वाचि** = जुन भगवान्को	राजस र तामस)का
द्विपदे = दुईखुट्टे मानिसका	वेदवाणीरूप	दाम्लाहरूद्वारा
निमित्त (भार बोक्नका लागि)	**तन्त्यां** = डोरीमा	**सुयोजिताः** = बेसरी बाँधिएका
नसि = नाकमा	**सुदुस्तरैः** = अत्यन्त बलिया	**वयं** = हामी
प्रोताः = डोरीले बाँधिएका	**गुणकर्मदामभिः** = गुण (सत्त्व,	**सर्वे** = सबै
चतुष्पदः इव = चारखुट्टे पशु झैँ	रज र तम) र कर्म (सात्त्विक,	**ईश्वराय** = भगवान्का लागि

(भगवान्को इच्छाअनुसार)
बलिम् = (कर्मको) भार
वहामः = बोक्दछौँ

वाक्यार्थ– हे बाबु प्रियव्रत ! आफ्नो भार बोकाउनका लागि मनुष्यद्वारा नाकमा डोरीले बाँधिएका चारखुट्टे पशु झैँ जुन भगवान्को वेदवाणीरूप डोरीमा अत्यन्त बलिया गुण (सत्त्व, रज र तम) र कर्म (सात्त्विक, राजस र तामस)का दाम्लाहरूद्वारा बेसरी बाँधिएका हामी सबै भगवान्को इच्छाअनुसार कर्मको भार बोक्दछौँ (अर्थात् कर्म गर्दछौँ) ।

ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेऽङ्ग
दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् ।
आस्थाय तत् तद् यदयुङ्क्त नाथ-
श्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः ॥ १५ ॥

पदार्थ–

अङ्ग = हे प्रिय प्रियव्रत
गुणकर्मसङ्गात् = सत्त्व आदि गुण र तदनुकूल हाम्रा कर्मअनुसार
(गुण र कर्मको सम्बन्धअनुरूप)
नाथः = लोकाधिपति नारायणले
यत् = (हामीलाई) जुन देव, तिर्यक् आदि शरीर
अयुङ्क्त = प्रदान गर्नुभयो
तत् तत् = त्यही-त्यही शरीरलाई
आस्थाय = आधार मानेर
चक्षुष्मता = आँखा देख्ने व्यक्तिद्वारा
नीयमानाः = डोऱ्याइँदै गरिएका
अन्धाः इव = अन्धा मानिसले झैँ
ईशाभिसृष्टं = ईश्वरप्रदत्त
दुःखं सुखं वा = दुःख वा सुख
हि = निश्चय नै
अवरुन्ध्महे = स्वीकार गर्दछौँ

वाक्यार्थ– हे प्रिय प्रियव्रत ! सत्त्व आदि गुण र तदनुकूल हाम्रा कर्मअनुसार लोकाधिपति नारायणले हामीलाई जुन देव, तिर्यक् मनुष्य आदि शरीर प्रदान गर्नुभयो, त्यही-त्यही शरीरलाई आधार मानेर हामी आँखा देख्ने व्यक्तिद्वारा डोहोऱ्याइएका अन्धा मानिसले झैँ ईश्वरप्रदत्त दुःख वा सुख स्वीकार गर्दछौँ ।

मुक्तोऽपि तावद् बिभृयात् स्वदेह-
मारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः ।
यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः
किं त्वन्यदेहाय गुणान् न वृङ्क्ते ॥ १६ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी
प्रतियातनिद्रः = निद्रा त्यागेको व्यक्तिले
अनुभूतं = (स्वप्नमा) अनुभूत पदार्थलाई (कुनै आसक्ति नराखी स्मरण गर्दछ त्यसै गरी)
अभिमानशून्यः = अभिमानशून्य भएको
मुक्तः अपि = जीवन्मुक्त

व्यक्तिले पनि
स्वदेहम् = (जबसम्म) आफ्नो शरीरलाई
बिभृयात् = धारण गर्दछ
तावत् = तबसम्म
आरब्धम् = (सुख, दुःख आदि प्रदान गर्ने पुण्यपापरूप) प्रारब्ध कर्मको
अश्नन् = भोग गरिरहन्छ
किं तु = तर (अज्ञाननिवृत्ति भइसकेपछि)
अन्यदेहाय = अर्को शरीर प्राप्त गराउने
गुणान् = गुण (वासना वा कर्महरू)
न वृङ्क्ते = स्वीकार गर्दैन

वाक्यार्थ – जसरी निद्रा त्यागेको व्यक्तिले स्वप्नमा अनुभूत पदार्थलाई कुनै किसिमको आसक्ति नराखी स्मरण गर्दछ त्यसै गरी अभिमानशून्य भएको जीवन्मुक्त व्यक्तिले पनि जबसम्म आफ्नो शरीरलाई धारण गर्दछ तबसम्म सुख, दुःख आदि प्रदान गर्ने पुण्यपापरूप प्रारब्ध कर्मको भोग गरिरहन्छ। तर अज्ञाननिवृत्ति भइसकेपछि अर्को शरीर प्राप्त गराउने वासना वा कर्महरू भने स्वीकार गर्दैन।

भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्
यतः स आस्ते सहषट्सपत्नः।
जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम्॥ १७॥

पदार्थ–
प्रमत्तस्य = विषयासक्त मानिसलाई
वनेषु अपि = (सङ्गको डरले) वनमा गए पनि
भयं = (जन्ममरणरूप संसारप्राप्तिको) भय
स्यात् = भइरहन्छ
यतः = किनभने
सः = त्यो मानिस वनवासी भएपनि
सहषट्सपत्नः = मन र चक्षु आदि छ ओटा इन्द्रियरूपी शत्रुलाई साथमा नै लिएर
आस्ते = बसेको हुन्छ
जितेन्द्रियस्य = इन्द्रियजयी
आत्मरतेः = आत्माराम
बुधस्य = विवेकी व्यक्तिलाई
गृहाश्रमः = गृहस्थाश्रमले
किं नु = के
अवद्यम् = राग आदि दोष (आसक्ति)
करोति = गर्न सक्छ (अर्थात् केही पनि गर्न सक्दैन)

वाक्यार्थ– विषयासक्त मानिसलाई सङ्गको डरले वनमा गए पनि जन्ममरणरूप संसारप्राप्तिको भय भइरहन्छ किनभने त्यो मानिस वनवासी भए पनि उसले मन र चक्षु आदि छ ओटा इन्द्रियरूपी शत्रुलाई साथमा नै लिएर बसेको हुन्छ। तर इन्द्रियलाई जितेर आफूमा नै रमाउने विवेकी व्यक्तिलाई भने गृहस्थाश्रमले आसक्ति गराउने सम्भावना नै रहँदैन। यसर्थ ऊ पुनःसंसारप्राप्तिको भयबाट सर्वथा मुक्त रहन्छ।

यः षट्सपत्नान् विजिगीषमाणो
गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम्।

अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन्

क्षीणेषु कामं विचरेद् विपश्चित् ॥ १८ ॥

पदार्थ–

यः = जो व्यक्ति
षट्सपत्नान् = मन र चक्षु आदि छ इन्द्रियरूप शत्रुलाई
विजिगीषमाणः = जित्न चाहन्छ ऊ
पूर्वम् = पहिले
गृहेषु = घरमा नै
निर्विश्य = बसेर
यतेत = अभ्यास गरोस्
विपश्चित् = बुद्धिमान् मानिस
क्षीणेषु = इन्द्रियरूप शत्रुहरू कमजोर (वशीभूत) भएपछि
कामं = इच्छाअनुसार
विचरेत् = विचरण गर्न सक्दछ
(किनभने)
दुर्गाश्रितः = किल्लामा बसेको राजाले नै
ऊर्जितारीन् = प्रबल शत्रुहरूलाई
अत्येति = जित्दछ (त्यसपछि ऊ स्वतन्त्र रूपमा यत्रतत्र घुम्न सक्दछ)

वाक्यार्थ– मन र चक्षु आदि छ इन्द्रियरूप शत्रुलाई जित्न चाहने व्यक्तिले पहिले घरमा नै बसेर अभ्यास गरोस् किनभने जसरी किल्लामा बसेको राजाले नै प्रबल शत्रुहरूलाई जित्दछ र त्यसपछि मात्र ऊ स्वतन्त्र रूपमा यत्रतत्र घुम्न सक्दछ त्यसै गरी कोही पनि बुद्धिमान् व्यक्ति इन्द्रियहरू वशीभूत भएपछि मात्र इच्छाअनुसार घुम्न सक्दछ।

त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोश-

दुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः।

भुङ्क्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान्

विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥

पदार्थ–

अब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितः = कमलनाभ नारायणको चरणकमलको कोशरूपी किल्लामा आश्रित भई
निर्जितषट्सपत्नः = मन र चक्षु आदि छ इन्द्रियरूप शत्रुलाई जितिसकेका
त्वं तु = तिमी चाहिँ
पुरुषातिदिष्टान् = भगवान्ले दिएका
भोगान् = भोगहरू
इह = यहीँ
भुङ्क्ष्व = भोग गर र
विमुक्तसङ्गः = आसक्तिरहित भएर
प्रकृतिं = आत्मस्वरूपको
भजस्व = चिन्तन गर

वाक्यार्थ– कमलनाभ नारायणको चरणकमलको कोशरूपी किल्लामा आश्रित भई मन र चक्षु आदि इन्द्रियरूप शत्रुलाई जितिसकेका तिमी उनै भगवान्ले दिएका भोगहरू यहीँ भोग गर र आसक्तिरहित भएर आत्मस्वरूपको चिन्तन गर।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासन-
मात्मनो लघुतयावनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २० ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
समभिहितः = (ब्रह्माजीद्वारा) उपदेश दिइएका
महाभागवतः = भगवान्का परमभक्त प्रियव्रत
आत्मनः = आफू
लघुतया = (ब्रह्माजीभन्दा) सानो भएकाले
त्रिभुवनगुरोः = तीनै लोकका गुरु
भगवतः = भगवान् ब्रह्माजीको
अनुशासनम् = आज्ञालाई
अवनतशिरोधरः = शिर झुकाएर
बाढम् इति = जो आज्ञा भनेर
सबहुमानम् = हर्षपूर्वक
उवाह = वहन गरे (स्वीकार गरे)

वाक्यार्थ– यसप्रकार ब्रह्माजीद्वारा उपदेश दिइएका भगवान्का परमभक्त प्रियव्रतले आफू सानो भएका कारण तीनै लोकका गुरु भगवान् ब्रह्माजीको आज्ञालाई शिर झुकाएर 'जो आज्ञा' भन्दै सहर्ष स्वीकार गरे।

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयो-
रविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यव-
हृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥

पदार्थ–

मनुना = स्वायम्भुव मनुद्वारा
यथावदुपकल्पितापचितिः = यथोचित पूजा गरिएका
भगवान् अपि = भगवान् ब्रह्माजी पनि
प्रियव्रतनारदयोः = प्रियव्रत र नारदले
अविषमम् = कुटिलता नराखी (सरल भावले)
अभिसमीक्षमाणयोः = हेदर्हिर्दै
अवाङ्मनसं = वाणी र मनको विषय नभएको
अव्यवहृतं = सर्वव्यवहारातीत-स्वरूप (परमात्मा)को
प्रवर्तयन् = चिन्तन गर्दै
आत्मसमवस्थानम् = आफ्नो आश्रयभूत
क्षयम् = सत्यलोक
अगमत् = जानुभयो

वाक्यार्थ– स्वायम्भुव मनुद्वारा यथोचित पूजा गरिएका ब्रह्माजी पनि प्रियव्रत र नारदजीले हेदर्हिर्दै वाणी र मनको विषय नभएको सर्वव्यवहारातीतस्वरूप (परमात्मा)को चिन्तन गर्दै आफ्नो आश्रयभूत सत्यलोक जानुभयो।

मनुरपि परेणैवं प्रतिसन्धितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मज-
मखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषय-

विषजलाशयाशाया उपरराम ॥ २२ ॥

पदार्थ–

परेण = ब्रह्माजीद्वारा
एवं = यसप्रकार
प्रतिसन्धितमनोरथः = (प्रियव्रतको राज्याभिषेकरूप) मनोरथ पूर्ण गराइएका
मनुः अपि = मनु पनि
सुरर्षिवरानुमतेन = देवर्षि नारदजीको आज्ञानुसार
आत्मजम् = आफ्ना नाति प्रियव्रतलाई
अखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तये = सम्पूर्ण पृथिवीमण्डलको मर्यादापूर्वक परिपालनका लागि
आस्थाप्य = राखेर (राज्याभिषेक गरेर)
स्वयम् = आफैँमा
अतिविषमविषयविषजलाशया-शायाः = विषयरूपी विषाक्त जलले भरिएको गृहस्थाश्रमरूप अति दुस्तर जलाशयको भोगेच्छाबाट
उपरराम = निवृत्त भए

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीद्वारा यसप्रकार प्रियव्रतको राज्याभिषेकरूप मनोरथ पूर्ण गराइएका मनु पनि देवर्षि नारदको आज्ञानुसार नाति प्रियव्रतलाई सम्पूर्ण पृथिवीमण्डलको परिपालनका लागि नियुक्त गरेर विषयरूपी विषाक्त जलले भरिएको गृहस्थाश्रमरूप अति दुस्तर जलाशयको भोगेच्छाबाट निवृत्त भए।

इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारो-ऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रि-युगलानवरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो महतां महीतलमनुशशास ॥ २३ ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
ह वाव = निश्चय नै
अखिलजगद्बन्धध्वंसनपरानु-भावस्य = सम्पूर्ण संसारी बन्धनबाट मुक्त गराउन समर्थ
भगवतः = भगवान्
आदिपुरुषस्य = आदिपुरुष नारायणको
अङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानु-भावेन = दुबै चरणकमलको निरन्तर ध्यानका कारण
परिरन्धितकषायाशयः = अन्तःकरणका रागादि मल नष्ट भएकाले
अवदातः = शुद्ध चित्त भएका
ईश्वरेच्छया = भगवान्को इच्छाले
अधिनिवेशितकर्माधिकारः = राज्यकर्मको अधिकार प्राप्त गरेका
महतां = महान् व्यक्तिहरूलाई
मानवर्धनः = सम्मान गर्ने
सः = ती
जगतीपतिः अपि = राजा प्रियव्रतले पनि
महीतलम् = पृथिवीमा
अनुशशास = शासन गर्न लागे

वाक्यार्थ– यसप्रकार सम्पूर्ण संसारी बन्धनबाट मुक्त गराउन समर्थ भगवान् आदिपुरुष नारायणका दुबै चरणकमलको निरन्तर ध्यानका कारण अन्तःकरणका राग आदि मल नष्ट भएकाले शुद्ध चित्त भई भगवान्को इच्छाले राज्यकर्मको अधिकार प्राप्त गरेका एवं महान्

व्यक्तिहरूलाई सम्मान गर्न जान्ने ती राजा प्रियव्रतले पृथिवीमा शासन गर्न लागे।

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश भावयाम्बभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४ ॥

पदार्थ–

अथ च = राज्यसञ्चालन गर्न थालेपछि (प्रियव्रतले)
प्रजापतेः = प्रजापति
विश्वकर्मणः = विश्वकर्माकी
बर्हिष्मतीं नाम = बर्हिष्मती नामकी
दुहितरं = छोरीसँग
उपयेमे = विवाह गरे
उ ह वाव = निश्चय नै
तस्याम् = ती बर्हिष्मतीबाट
आत्मसमानशीलगुणकर्मरूप-वीर्योदारान् = आफूजस्तै शील, गुण, कर्म, रूप पराक्रम र उदारता भएका
दश = दश जना
आत्मजान् = छोराहरू र
ऊर्जस्वतीं नाम = ऊर्जस्वती नामकी
यवीयसीम् = सबैभन्दा कान्छी
कन्यां च = छोरी पनि
भावयाम्बभूव = जन्माए

वाक्यार्थ– राज्यसञ्चालन गर्न थालेपछि प्रियव्रतले प्रजापति विश्वकर्माकी बर्हिष्मती नामकी छोरीसँग विवाह गरे र तिनीबाट आफूजस्तै शील, गुण, रूप, कर्म, उदारता र पराक्रम भएका दश जना छोरा र ऊर्जस्वती नामकी सबैभन्दा कान्छी छोरी पनि जन्माए।

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथि-वीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः ॥ २५ ॥

पदार्थ–

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीर-हिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथि-वीतिहोत्रकवयः = आग्नीध्र, इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, महावीर, हिरण्यरेता, घृतपृष्ठ, सवन, मेधातिथि, वीतिहोत्र र कवि
इति = यी
सर्वे एव = सबै नै
अग्निनामानः = अग्निका नाम भएका छोराहरू थिए

वाक्यार्थ– आग्नीध्र, इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, महावीर, हिरण्यरेता, घृतपृष्ठ, सवन, मेधातिथि, वीतिहोत्र र कवि यी सबै छोराहरू अग्निका नाम भएका थिए।

एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसस्त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवा-श्रममभजन् ॥ २६ ॥

पदार्थ–

एतेषां = यी दश छोरामध्ये
कविः = कवि
महावीरः = महावीर

सवनः = सवन
इति त्रयः = यी तीन छोरा
ऊर्ध्वरेतसः = ब्रह्मचर्यमा रहेर
अर्भभावात् आरभ्य = बाल्यावस्थादेखि नै
आत्मविद्यायाम् = अध्यात्म ज्ञानमा
कृतपरिचयाः = अभ्यस्त भएका
आसन् = थिए
ते = तिनीहरूले
पारमहंस्यम् = परमहंसको
आश्रमम् एव = आश्रम (संन्यास आश्रम) नै
अभजन् = स्वीकार गरे

वाक्यार्थ– यी दश छोरामध्ये कवि, महावीर र सवन यी तीन छोरा ब्रह्मचर्यमा रहेर बाल्यावस्थादेखि नै अध्यात्म ज्ञानमा अभ्यस्त थिए। यसैले तिनीहरूले संन्यास आश्रम नै स्वीकार गरे।

तस्मिन् नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणा-रविन्दाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभाविता-न्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवा-त्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥

पदार्थ–

तस्मिन् = त्यस संन्यास आश्रममा
उ ह वा = निश्चय नै
उपशमशीलाः = निवृत्तिपरायण
परमर्षयः = कवि आदि महर्षिहरूले
सकलजीवनिकायावासस्य = सम्पूर्ण प्राणीका आश्रय भएका
भीतानां = डराएकाहरूको
शरणभूतस्य = एक मात्र शरण भएका
भगवतः = भगवान्
वासुदेवस्य = वासुदेवको
श्रीमच्चरणारविन्दाविरतस्मरणा-विगलितपरमभक्तियोगानुभावेन = श्रीयुक्त चरणकमलको निरन्तर स्मरणद्वारा अखण्डित भएको परम भक्तियोगको प्रभावले
परिभावितान्तर्हृदयाधिगते = शुद्ध भएको अतःकरणमा विराजमान हुनुभएका
सर्वेषां = सम्पूर्ण
भूतानाम् = प्राणीहरूको
आत्मभूते = आत्मभूत (यसैले)
प्रत्यग् आत्मनि = स्वरूपभूत (प्रत्यक् चैतन्यमय)
भगवति एव = भगवान्मा नै
आत्मनः = आफ्नो (जीवात्माको)
अविशेषेण = विशेष भावको त्याग गरी (देह आदिमा हुने अहन्ता र ममताको परित्याग गरेर)
तादात्म्यम् = एकत्वभावलाई
समीयुः = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– संन्यास आश्रममा रहेका निवृत्तिपरायण कवि आदि महर्षिहरूले सम्पूर्ण प्राणीका आश्रय भएका र डराएकाहरूको एक मात्र शरण भएका भगवान् वासुदेवको श्रीयुक्त चरणकमलको निरन्तर स्मरण गरिरहे। यसपछि उनीहरूमा भक्ति उत्पन्न भयो। यही भक्तियोगको प्रभावले आफ्नो (जीवात्माको) विशेष भाव (देहादिमा हुने अहन्ता र ममता)को त्याग गरी शुद्ध भएको अन्तःकरणमा विराजमान हुनुभएका सम्पूर्ण प्राणीका आत्मभूत भगवान्सँगको

एकत्वभावलाई उनीहरूले प्राप्त गरे।

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन्नुत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः॥ २८॥

पदार्थ—

अन्यस्याम् = अर्की
जायायां अपि = पत्नीबाट पनि
उत्तमः = उत्तम
तामसः = तामस
रैवतः = रैवत
इति त्रयः = यी तीन
पुत्राः = छोराहरू
आसन् = भए (यिनीहरू)
मन्वन्तराधिपतयः = मन्वन्तरका अधिपति भए

वाक्यार्थ— प्रियव्रतकी अर्की पत्नीबाट पनि उत्तम, तामस र रैवत यी तीन छोराहरू भए र यिनीहरू मन्वन्तरका अधिपति पनि भए।

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारसम्भृतदोर्दण्डयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे॥ २९॥

पदार्थ—

अथ = यसपछि
एवम् = यसप्रकार
स्वतनयेषु = आफ्ना कवि आदि तीन छोराहरू
उपशमायनेषु = संन्यासमार्गमा लागेपछि तथा
बर्हिष्मत्याः च = आफ्नी रानी बर्हिष्मतीको पनि
अनुदिनम् = दिनदिनै
एधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः = बढ्दै गएको आमोद-प्रमोदको सञ्चार तथा त्रीस्वभावकृत लाज, सङ्कुचित मन्द मुस्कान र मनोहर वाक्यद्वारा
पराभूयमानविवेकः = विवेकहीन भई
अनवबुध्यमानः इव = आत्मतत्त्व नबुझेको सामान्य मान्छेजस्तो भएर
अव्याहताखिलपुरुषकारसारसम्भृतदोर्दण्डयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षः = अप्रतिहत पुरुषार्थ भएका बलशाली दुई भुजाद्वारा खिचिएको धनुको ताँदोको टङ्कारजन्य डरले जसका शत्रुहरू युद्धविना नै परास्त भएका छन् त्यस्ता
महामनाः = महात्मा
जगतीपतिः = राजा प्रियव्रतले
परिवत्सराणां एकादश अर्बुदानि = एक सय दश करोड वर्ष
जगतीम् = पृथिवीको
बुभुजे = भोग गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार आफ्ना कवि आदि तीन छोराहरू संन्यासमार्गमा लागेपछि आफ्नी रानी बर्हिष्मतीको आमोद-प्रमोदमा बढ्दैगएको रुचि, स्त्रीस्वभावकृत लाज, मन्दमुस्कान र मनोहर वाक्यद्वारा विवेकहीन भई आत्मतत्त्व नबुझ्ेको सामान्य मान्छेजस्तो भएका एवं अप्रतिहत पुरुषार्थ भएका बलशाली दुई भुजाद्वारा खिचिएको धनुको ताँदोको टङ्कारजन्य डरले जसका शत्रुहरू युद्धविना नै परास्त भएका छन् त्यस्ता महात्मा राजा प्रियव्रतले एक सय दश करोड वर्षसम्म पृथिवीको भोग गरे।

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातल-मर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनन्दन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद् द्वितीय इव पतङ्गः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
सुरगिरिम् = सुमेरु पर्वतलाई
अनुपरिक्रामन् = प्रदक्षिणा गर्दै
भगवान् = भगवान्
आदित्यः = सूर्यले
यावत् = जति
वसुधातलम् = पृथिवीतललाई
अवभासयति = प्रकाशित गर्नुहुन्छ (त्यतिमा)
अर्धेन = आधा घुमाइद्वारा
प्रतपति = ताप दिनुहुन्छ
अर्धेन = आधा घुमाइद्वारा
अवच्छादयति = ढाक्नुहुन्छ (अँध्यारो फैलाउनुहुन्छ)
तदा हि = त्यस वेला राज्यमा
तत् = अन्धकार फैलिएको
अनभिनन्दन् = मन नपराउने
भगवदुपासनोपचितातिपुरुष-प्रभावः = भगवान्को उपासनाद्वारा पुरुषार्थको प्रभाव बढेका प्रियव्रतले
रजनीम् अपि = रातलाई पनि
दिनं = दिन
करिष्यामि इति = बनाउँछु भन्ने विचार गरेर
समजवेन = सूर्यको रथसमान वेग भएको
ज्योतिर्मयेन = ज्योतिर्मय
रथेन = रथद्वारा
द्वितीयः = दोस्रो
पतङ्गः इव = सूर्य झैँ
सप्तकृत्वः = सात पटक
तरणिम् अनु = सूर्यको पछि-पछि
पर्यक्रामत् = (पृथिवीको) प्रदक्षिणा गरे

वाक्यार्थ– सुमेरु पर्वतलाई प्रदक्षिणा गर्ने भगवान् सूर्यले पृथिवीको जति भागलाई प्रकाशित गर्नुहुन्छ त्यतिमा आधा भागमा ताप दिनुहुन्छ र आधा भागमा चाहिँ अँध्यारो फैलाउनुहुन्छ। त्यस वेला आफ्नो राज्यमा अन्धकार फैलिएको मन नपराउने राजा प्रियव्रतले रातलाई पनि दिन बनाउँछु भन्ने विचार गरेर सूर्यको रथजस्तो वेग भएको ज्योतिर्मय रथद्वारा दोस्रो सूर्य झैँ गरी सात पटकसम्म सूर्यको प्रदक्षिणा गरे।

ये वा उ ह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्त सिन्धव आसन्

यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

वा उ ह = निश्चय नै
ये = जुन
तद्रथचरणनेमिकृतपरिखाताः = ती प्रियव्रतको रथको चक्रनेमिले बनाएका खाल्टाहरू थिए
ते = तिनीहरू
सप्त = सात
सिन्धवः = समुद्रहरू
आसन् = भए
यतः एव = जुन (खाल्टोबाहेक अन्य) ठाउँबाट नै
भुवः = पृथिवीका
सप्त = सात
द्वीपाः = द्वीप
कृताः = बने

वाक्यार्थ– राजा प्रियव्रतको रथको चक्रनेमिले बनाएका खाल्टाहरू सात समुद्र भए। खाल्टोबाहेक अन्य ठाउँबाट नै पृथिवीका सात द्वीप बने।

जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञास्तेषां परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथासङ्ख्यं द्विगुणमानेन बहिः समन्तत उपक्लृप्ताः ॥ ३२ ॥

पदार्थ–

बहिः = (समुद्रको) बाहिरी भागमा
समन्ततः = (पृथिवीको) चारैतिर
जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्च-शाकपुष्करसंज्ञाः = जम्बू, प्लक्ष, शाल्मलि, कुश, क्रौञ्च, शाक, पुष्कर नामका ती द्वीपहरू
उपक्लृप्ताः = तयार भए
तेषां = तिनीहरूको
परिमाणं = परिमाण
पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् = पहिले-पहिलेको भन्दा
उत्तरः उत्तरः = पछिल्लो-पछिल्लोको
यथासङ्ख्यं = क्रमैले
द्विगुणमानेन = दुईगुना (ठुलो छ)

वाक्यार्थ– समुद्रको बाहिरी भागमा पृथिवीको चारैतिर फैलिएका जम्बू, प्लक्ष, शाल्मलि, कुश, क्रौञ्च, शाक, पुष्कर नामका द्वीपहरू तयार भए। तिनीहरूको परिमाण पहिले-पहिलेको भन्दा पछिल्लो पछिल्लोको क्रमैले दुईगुना ठुलो छ।

क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित उपकल्पितास्तेषु जम्ब्वादिषु बर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृत-पृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान् यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ॥ ३३ ॥

पदार्थ–

क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोद-दधिमण्डोदशुद्धोदाः = क्षारोद, इक्षुरसोद, सुरोद, घृतोद, क्षीरोद, दधिमण्डोद र शुद्धोद नामका
सप्त = सातओटा
जलधयः = समुद्रहरू
सप्तद्वीपपरिखाः इव = जम्बू आदि सप्तद्वीपका परिखा झैँ
यथानुपूर्वं = क्रमैले
सप्तसु अपि = सातै द्वीपमा
एकैकश्येन = एकएक गरेर
अभ्यन्तरद्वीपसमानाः = भित्रको द्वीपबराबर
पृथक् = अलग-अलग
बहिः = बाहिर
परितः उपकल्पिताः = वरिपरि घेरिएर रहेका छन्
तेषु = ती
जम्ब्वादिषु = जम्बू आदि
द्वीपेषु = द्वीपमा
बर्हिष्मतीपतिः = बर्हिष्मतीका पति प्रियव्रतले
अनुव्रतान् = आफ्ना आज्ञाकारी
आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्य-रेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्र-संज्ञान् = आग्नीध्र, इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, हिरण्यरेता, घृतपृष्ठ, मेधातिथि र वीतिहोत्र नामका
आत्मजान् = छोराहरूलाई
यथासंख्येन = क्रमैले
एकैकस्मिन् = एउटा-एउटा द्वीपमा
एकम् एव = एउटा-एउटा छोरालाई
अधिपतिं = राजा
विदधे = बनाए

वाक्यार्थ– क्षारोद, इक्षुरसोद, सुरोद, घृतोद, क्षीरोद, दधिमण्डोद र शुद्धोद नामका सातओटा समुद्रहरू जम्बू आदि सात द्वीपका परिखा झैँ क्रमैले सातै द्वीपमा एकएक गरेर भित्रको द्वीपबराबर अलग-अलग बाहिर वरिपरि घेरिएर रहेका छन्। ती जम्बू आदि द्वीपमा बर्हिष्मतीका पति प्रियव्रतले आग्नीध्र, इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, हिरण्यरेता, घृतपृष्ठ, मेधातिथि र वीतिहोत्र नामका आफ्ना आज्ञाकारी छोराहरूलाई क्रमैले एउटा-एउटा द्वीपको राजा बनाए।

टिप्पणी– प्राचीन समयमा सहर वा किल्लालाई शत्रुबाट सुरक्षित राख्नका लागि त्यसको वरिपरि खाल्टो खनेर सो खाल्टोमा पानी भरी पोखरीजस्तो बनाएर त्यसमा विषालु जलजन्तु पाल्ने गर्दथे। त्यस्तो खाल्टोलाई परिखा भनिन्छ।

दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छद् यस्यामासीद् देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

उर्जस्वतीं नाम = ऊर्जस्वती नामकी
दुहितरं च = छोरीलाई
उशनसे = शुक्राचार्यलाई
प्रायच्छत् = दिए
अस्याम् = यी छोरीबाट
देवयानी नाम = देवयानी नामकी
काव्यसुता = शुक्राचार्यकी छोरी
आसीत् = थिइन्

वाक्यार्थ– राजा प्रियव्रतले ऊर्जस्वती नामकी छोरी शुक्राचार्यलाई दिए। यी छोरीबाट देवयानी नामकी छोरी जन्मिइन्।

नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य
पुंसां तदङ्घ्रिरजसा जितषड्गुणानाम्।

चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत
यन्नामधेयमधुना स जहाति बन्धम्॥ ३५॥

पदार्थ–

उरुक्रमस्य = भगवान्को
तदङ्घ्रिरजसा = चरणारविन्दको धुलोको प्रभावले
जितषड्गुणानाम् = मनसहित छ इन्द्रियलाई जितेका
पुंसां = मानिसहरूमा
एवंविधः = यस किसिमको
पुरुषकारः = पुरुषार्थ
(द्वीपसमुद्र आदि निर्माण गर्ने सामर्थ्य) हुनु
न चित्रं = केही आश्चर्यको कुरो होइन (किनभने)
विदूरविगतः = नीच योनिमा प्राप्त मानिसले
सकृत् = एक पटक मात्र
यन्नामधेयम् = जुन भगवान्को नाम
आददीत = लिन्छ (उच्चारण गर्दछ)
सः = त्यो (नीच मानिस पनि)
अधुना = अहिले नै (तत्काल नै)
बन्धम् = संसारबन्धन
जहाति = त्याग्दछ

वाक्यार्थ– भगवान्को चरणारविन्दको धुलोको प्रभावले मनसहित छ इन्द्रियलाई जितेको व्यक्तिमा पूर्ववर्णित पुरुषार्थ (द्वीपसमुद्र आदि निर्माणसामर्थ्य) हुनु केही आश्चर्यको कुरो होइन किनभने नीच योनिमा प्राप्त मानिसले पनि एक पटक मात्र भगवान्को नाम उच्चारण गऱ्यो भने उसले तत्काल संसारबन्धनलाई त्याग्दछ।

स एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह॥ ३६॥

पदार्थ–

एवम् = यसप्रकार
अपरिमितबलपराक्रमः = अतुलनीय शक्ति र पराक्रम भएका
देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेण = देवर्षि नारदको चरणमा शरणागत भएर पनि राज्य आदि प्रपञ्चको संसर्गका कारण
आत्मानं = आफूलाई
अनिर्वृतम् इव = अशान्त झैं
मन्यमानः = मानेर
आत्मनिर्वेदः = मनमा वैराग्य धारण गर्ने
सः = ती महाराज प्रियव्रतले
एकदा तु = एक दिन त
इदम् = यसो
आह = भने

वाक्यार्थ– यसप्रकार अतुलनीय शक्ति र पराक्रम भएका महाराज प्रियव्रतले एक दिन देवर्षि नारदको चरणमा शरणागत भएर पनि राज्य आदि प्रपञ्चको संसर्गका कारण आफूलाई अशान्त झैं मानेर मनमा वैराग्य लिँदै यसो (तलको कुरा) भने।

अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्यारचित-

विषमविषयान्धकूपे तदलमलममुष्या वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयाञ्चकार ॥ ३७ ॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य छ (विवेकी भएर पनि मैले)
असाधु = नराम्रो
अनुष्ठितं = काम गरेँ
यत् = किनभने
अहम् = म
इन्द्रियैः = इन्द्रियहरूद्वारा
अविद्यारचितविषमविषयान्धकूपे = अविद्याद्वारा बनाइएको डरलाग्दो विषयरूपी अन्धकारमय कुवामा
अभिनिवेशितः = खसालिएँ
तत् = त्यसकारण
अलम् अलम् = (विषयभोग) पुग्यो पुग्यो
अमुष्याः = यी
वनितायाः = स्त्रीको
विनोदमृगं = क्रीडामृग (मनोरञ्जनका लागि नाच्ने बाँदरजस्तै)
मां = मलाई
धिक् धिक् इति = धिक्कार छ धिक्कार छ यसो भन्दै (आफूलाई)
गर्हयाञ्चकार = निन्दा गरे

वाक्यार्थ– आश्चर्य छ ! विवेकी भएर पनि मैले नराम्रो काम गरेँ किनभने म इन्द्रियद्वारा अज्ञानका कारण बनाइएको डरलाग्दो विषयरूपी अन्धकारमय कुवामा खसालिएँ। यसर्थ अब म विषयभोगबाट पूर्ण रूपमा तृप्त भएँ। यी स्त्रीको क्रीडामृग (मनोरञ्जनका लागि नाच्ने बाँदर) बनेको मलाई धिक्कार छ, धिक्कार छ भन्दै प्रियव्रतले आफूलाई निन्दा गरे।

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महिषीं मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३८ ॥

तस्य ह वा एते श्लोकाः –

पदार्थ–

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेन = भगवान् नारायणको कृपाद्वारा प्राप्त आत्मज्ञानका कारण
हृदि = हृदयमा
निहितनिर्वेदः = वैराग्य धारण गरेका (उत्पन्न भएका)
गृहीतहरिविहारानुभावः = वासुदेवको लीलाचरित्रको चिन्तन गर्ने प्रियव्रतले
अनुप्रवृत्तेभ्यः = आफ्नो अनुसरण गर्ने
पुत्रेभ्यः = आग्नीध्र आदि छोराहरूलाई
भुक्तभोगां = भोग गरिएकी
इमां = यी पृथिवीलाई
यथादायं = यथायोग्य
विभज्य = भाग लगाएर
सहमहाविभूतिम् = साम्राज्य लक्ष्मीले सहित
महिषीं च = महारानी बर्हिष्मतीलाई पनि
मृतकम् इव = मृत शरीरलाई जैँ
अपहाय = त्याग गरेर

स्वयं एव = आफैं नै
पुनः = फेरि
भगवतः = भगवान् (भगवद्भक्त)
नारदस्य = नारद मुनिको
पदवीं = मार्गलाई
अनुससार = अनुसरण गरे
तस्य = ती राजा प्रियव्रतको (बारेमा)
ह वा = निश्चय नै
एते = यी (निम्नलिखित)
श्लोकाः = श्लोकहरू प्रसिद्ध छन्

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणको कृपाद्वारा प्राप्त आत्मज्ञानका कारण हृदयमा वैराग्य उत्पन्न भएका राजा प्रियव्रतले आफ्नो अनुसरण गर्ने आग्नीध्र आदि छोराहरूलाई भोग गरिएकी पृथिवीको यथायोग्य भाग लगाएर एवं साम्राज्य लक्ष्मीले सहित महारानी बर्हिष्मतीलाई पनि मृत शरीरलाई झैं त्याग गरेर आफूले चाहिँ भगवान् नारद मुनिले हिँडेको मार्गको अनुसरण गरे। ती राजा प्रियव्रतको बारेमा निम्नलिखित भनाइहरू प्रसिद्ध छन्।

प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद् विनेश्वरम्।
यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन् सप्त वारिधीन्॥ ३९॥

पदार्थ–
ईश्वरम् विना = सर्वसमर्थ भगवान्बाहेक
कः = कसले
प्रियव्रतकृतं = राजा प्रियव्रतले गरेका
कर्म = काम
नु = निश्चय नै
कुर्यात् = गर्न सक्दछ
यः = जसले
छायां = रातको अन्धकारलाई
घ्नन् = हटाउँदै
नेमिनिम्नैः = रथचक्रले बनाएको खाल्टोद्वारा
सप्त वारिधीन् = (क्षारोद आदि) सात समुद्र
अकरोत् = बनाए

वाक्यार्थ– सर्वसमर्थ भगवान्बाहेक अन्य कसले राजा प्रियव्रतले गरेका काम गर्न सक्दछ ? जसले दोस्रो सूर्यझैं बनेर रातको अन्धकारलाई हटाउँदै रथचक्रले बनाएको खाल्टोद्वारा क्षारोद आदि सात समुद्र बनाए।

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः।
सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः॥ ४०॥

पदार्थ–
येन = जो प्रियव्रतले
भूतनिर्वृत्यै = प्राणीको सुखसुविधाका लागि
भूसंस्थानं = द्वीपरचनाद्वारा बसोबासको व्यवस्था
कृतं = गरे
द्वीपे द्वीपे = प्रत्येक द्वीपमा
सरिद्गिरिवनादिभिः = नदी, पहाड र जङ्गल आदिद्वारा
विभागशः = विभाग गरेर
सीमा च = सीमा पनि निश्चित गरे

वाक्यार्थ– जो प्रियव्रतले प्राणीको सुखसुविधाका लागि द्वीपरचना गरेर बसोबासको व्यवस्था र प्रत्येक द्वीपमा नदी, पहाड र जङ्गल आदिद्वारा विभाग गरेर सीमा पनि निश्चित गरे।

भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजम् ।

यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

पुरुषानुजनप्रियः = भगवान्का भक्त नारद आदि मुनिका प्रिय
यः = जो प्रियव्रतले
भौमं = पाताल लोकमा भएको
दिव्यं = स्वर्ग लोकमा भएको
मानुषं = मनुष्यलोकमा भएको
कर्मयोगजम् = कर्मानुष्ठानद्वारा उत्पन्न हुने
महित्वं च = ऐश्वर्यलाई पनि
निरयौपम्यं = नरकतुल्य
चक्रे = गरे (माने)

वाक्यार्थ– भगवान्का भक्त नारद आदि मुनिका प्रिय राजा प्रियव्रतले कर्मानुष्ठानद्वारा पाताल, स्वर्ग र मनुष्यलोकमा हुने ऐश्वर्यलाई नरकतुल्य माने।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

प्रियव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

आग्नीध्र–चरित्र

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

एवं पितरि सम्प्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जम्बूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद् धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
पितरि = पिता प्रियव्रत
सम्प्रवृत्ते = तपस्यामा लागेपछि
तदनुशासने = उनको आज्ञापालनमा
वर्तमानः = संलग्न भएका
धर्मावेक्षमाणः = धर्मलाई विचार गर्ने
आग्नीध्रः = आग्नीध्र (प्रियव्रतका जेठा छोरा)ले
जम्बूद्वीपौकसः = जम्बूद्वीपमा बस्ने
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
औरसवत् = पुत्रजस्तै गरी
पर्यगोपायत् = पालन गरे

वाक्यार्थ– यसप्रकार पिता प्रियव्रत तपस्यामा लागेपछि उनको आज्ञापालनमा संलग्न भएका धर्मको अनुसरण गर्ने आग्नीध्र (प्रियव्रतका जेठा छोरा)ले जम्बूद्वीपमा बस्ने प्रजाहरूलाई पुत्रजस्तै गरी पालन गरे।

स च कदाचित् पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवन्तं विश्वसृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्याराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

पदार्थ–

कदाचित् = कुनै एकदिन
पितृलोककामः = पितृलोकको इच्छाले (सत्पुत्रप्राप्तिका लागि)
आभृतपरिचर्योपकरणः = पूजाका लागि आवश्यक सामग्रीहरू लिएर
तपस्वी = तपस्वी बनेका (नियममा रहेका)
सः च = ती आग्नीध्रले पनि
सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां = अप्सराहरूको क्रीडास्थल भएको मन्दराचलको भन्ज्याङमा (बसेर)
आत्मैकाग्र्येण = चित्तलाई एकाग्र गरी
भगवन्तं = भगवान्
विश्वसृजां पतिम् = प्रजापतिका पति ब्रह्माजीको
आराधयाम्बभूव = आराधना गर्न लागे

वाक्यार्थ– कुनै एकदिन सत्पुत्रप्राप्तिका लागि गरिने पूजा–सामग्री जम्मा गरी सोहीअनुसारको नियममा रहेका तपस्वी आग्नीध्रले अप्सराहरूको क्रीडास्थल भएको मन्दराचलको भन्ज्याङमा बसेर चित्तलाई एकाग्र गरी भगवान् ब्रह्माजीको आराधना गर्न लागे।

तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

पदार्थ–

तत् = पुत्रप्राप्तिका लागि आफ्नो आराधना गरेको कुरा
उपलभ्य = थाहा पाएर
भगवान् = भगवान्
आदिपुरुषः = आदिपुरुष ब्रह्माजीले
सदसि = आफ्नो सभामा
गायन्तीं = गीत गाउने
पूर्वचित्तिं नाम = पूर्वचित्ति नामकी
अप्सरसम् = अप्सरालाई
अभियापयामास = पठाइदिनुभयो

वाक्यार्थ– आग्नीध्रले पुत्रप्राप्तिका लागि आफ्नो आराधना गरेको कुरा थाहा पाएर भगवान् आदिपुरुष ब्रह्माजीले आफ्नो सभामा गीत गाउने पूर्वचित्ति नामकी अप्सरालाई राजा आग्नीध्रसमक्ष पठाइदिनुभयो।

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिबिडविटपिविटपनिकर-संश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहङ्गममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रति-बोध्यमानसलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामल-जलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ॥ ४ ॥

पदार्थ–

सा च = ती पूर्वचित्ति नामकी अप्सरा पनि
विविधनिबिडविटपिविटपनिकर-संश्लिष्टपुरटलतारूढस्थल-विहङ्गममिथुनैः = विभिन्न प्रकारका घना रुखका हाँगाहरूमा जोडिएका सुनका लहरामा बसेका मयूर आदि स्थल पक्षीका जोडीद्वारा
प्रोच्यमानश्रुतिभिः = उच्चरित मधुर शब्दका कारण
प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुट-कारण्डवकलहंसादिभिः = सजग भएका जलचर कुखुरा, कोणेर र घरहाँसहरूले
विचित्रम् = आश्चर्यजनक तरिकाले
उपकूजितामलजलाशयकमला-करम् = मिठो कलरव गरिएको निर्मल जलाशयमा भएका कमल वनले शोभित
अतिरमणीयं = अत्यन्त मनोहर
तदाश्रमोपवनम् = आग्नीध्रको आश्रमको बगैँचामा
उपबभ्राम = घुम्न लागिन्

वाक्यार्थ– पूर्वचित्ति नामकी अप्सरा आग्नीध्रको आश्रमको बगैँचामा घुम्न लागिन्। त्यो बगैँचा विभिन्न प्रकारका रूखका हाँगाहरूमा जोडिएका सुनका लहरामा बसेका मयूर आदि स्थल पक्षीका जोडीद्वारा उच्चरित मधुर शब्दका कारण सजग भएका जलचर कुखुरा, कोणेर र घरहाँसको विचित्रको मिठो कलरवले युक्त एवं निर्मल जलाशयमा भएका कमलले गर्दा अत्यन्त सुन्दर थियो।

तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं खण-

खणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधि-योगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ॥ ५॥

पदार्थ–

सुललितगमनपदविन्यासगति-विलासायाः = विलासमय सुललित गमन र पादविन्यास भएकी
तस्याः = ती पूर्वचित्ति अप्सराको
अनुपदं = प्रत्येक पाइलामा
खणखणायमानरुचिरचरणा-भरणस्वनम् = सुकोमल चरणको पाउजुको छम्-छम् गर्ने मधुर ध्वनि
उपाकर्ण्य = सुनेर
नरदेवकुमारः = राजपुत्र आग्नीध्रले
समाधियोगेन = समाधियोगद्वारा
आमीलितनयननलिनमुकुल-युगलम् = कमलको कोपिलाजस्ता आफ्ना चिम्लिएका दुबै आँखालाई
ईषत् = अलिकति
विकचय्य = खोलेर
व्यचष्ट = हेरे

वाक्यार्थ– विलासमय सुललित गमन र पादविन्यास भएकी ती पूर्वचित्ति अप्सराको प्रत्येक पाइलामा सुकोमल चरणको पाउजुको छम-छम् गर्ने मधुर ध्वनि सुनेर राजपुत्र आग्नीध्रले समाधियोगद्वारा कमलको कोपिलाजस्ता आफ्ना चिम्लिएका दुबै आँखालाई अलिकति खोलेर हेरे।

तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुज-मनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारव्रीडाविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं निजमुखविगलिता-मृतासवसहासभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरोपरोधेन द्रुतपद-विन्यासेन वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकबरभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ॥ ६ ॥

पदार्थ–

अविदूरे = आफ्नै नजिकमा
मधुकरीम् इव = भँवरी झैं
सुमनसः = फूलहरू
उपजिघ्रन्तीं = सुँघ्दै गरेकी
दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैः = देवता र मनुष्यको मन र आँखालाई आनन्द दिने
गतिविहारव्रीडाविनयावलोक-सुस्वराक्षरावयवैः = विलासपूर्ण गति, क्रीडा, लज्जा, झुकेका हेराइ, मधुर र स्पष्ट वाणी तथा शरीरका मनोहर अङ्गद्वारा
नृणां = पुरुषहरूको
मनसि = मनमा
कुसुमायुधस्य = कामदेवको
विवरं = प्रवेशद्वार झैं
विदधतीं = बनाउने
निजमुखविगलितामृतासव-

सहासभाषणामोदमदान्धमधुकर-निकरोपरोधेन = आफ्नो मुखबाट निस्किएको अमृतमय मादक (मुग्ध गराउने) हाँसो र वाणीले युक्त मुखनिश्वासको गन्धमा लठ्ठ भएका भँवराहरूको आवरणका डरले
द्रुतपदविन्यासेन = छिटोछिटो पाइला उठाएर हिँड्दा
वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकबरभार-रशनां = अलिअलि हल्लिएका सुन्दर स्तनकलश र केशपाश भएकी
ताम् एव = तिनै
देवीं = पूर्वचित्ति अप्सरालाई (देखे)
तदवलोकनेन = ती पूर्वचित्तिलाई देखेपछि
विवृतावसरस्य = प्रवेशका लागि अवसर पाएको
भगवतः = शक्तिशाली
मकरध्वजस्य = कामदेवको
वशम् उपनीतः = वशमा परेका आग्नीध्रले
जडवत् = लट्ठ परेको व्यक्ति जस्तो भएर
ह = निश्चय नै
इति = यसो
उवाच = भने

वाक्यार्थ– आफ्नै नजिकमा भँवरी झैँ फूलहरू सुँघ्दै हिँडेकी, देवता र मनुष्यको मन र आँखालाई आनन्द दिने, विलासपूर्ण गति, क्रीडा, लज्जा, झुकेको हेराइ, मधुर र स्पष्ट वाणी तथा शरीरका मनोहर अङ्गद्वारा पुरुषहरूको मनमा कामदेवको प्रवेशद्वार झैँ बनाउने, आफ्नो मुखबाट निस्किएको अमृतमय मादक (मुग्ध गराउने) हाँसो र वाणीले युक्त मुखनिःश्वासको गन्धमा लठ्ठ भएका भँवराहरूले मुख छोपिदेलान् भन्ने डरले छिटोछिटो पाइला उठाएर हिँड्दा अलिअलि हल्लिएका सुन्दर स्तनकलश र सुन्दर केशपाश भएकी ती पूर्वचित्ति अप्सरालाई आग्नीध्रले देखे। पूर्वचित्तिलाई देखेपछि कामदेवको अधीनमा भएका ती आग्नीध्रले लट्ठ परेको व्यक्ति जस्तो भएर यसो भने।

टिप्पणी– आगामी ७-१६ पद्यसम्ममा राजा आग्नीध्रले पूर्वचित्ति अप्सरालाई भनेका कुराहरू प्रस्तुत छन्। राजा आग्नीध्र 'ललनानुनयातिविशारद' (५।२।१७) अथवा स्त्रीलाई फकाउनमा ज्यादै सिपालु थिए। त्यसकारण आग्नीध्र वास्तवमा 'जड' (लट्ठ परेको) नभए पनि 'जडवत्' (लट्ठ परेको जस्तै) भएर यहाँ पूर्वचित्तिलाई मखख पार्नका लागि उनलाई प्रिय लाग्ने अनेक किसिमका कुराहरू गर्दछन्। यसैले उनले यहाँ कतिपय ठाउँमा स्त्री पूर्वचित्तिलाई पनि 'मुनिवर्य', 'द्विज' भनी पुंलिङ्गवत् सम्बोधन गरिरहेका छन्। यस क्रममा आग्नीध्र पूर्वचित्तिलाई तिमी मेरो तपस्याको क्रममा प्राप्त सहयात्री हौ भन्दै अनेक प्रशंसा गरिरहेका छन्। त्यस्ता ठाउँमा नेपाली अनुवाद गर्दा यस कुरामा ख्याल गरिएको छ।

का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैले
मायासि कापि भगवत्परदेवतायाः।
विज्ये बिभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थे
किं वा मृगान् मृगयसे विपिने प्रमत्तान्॥ ७॥

पदार्थ–
मुनिवर्य = हे श्रेष्ठ मुनि
त्वं = तिमी
का = को हौ

शैले = यस पर्वतमा
किं चिकीर्षसि = के गर्न चाहन्छ्यौ
भगवत्परदेवतायाः = परमपुरुष नारायणको
का अपि = कुनै
माया = माया
असि = हौ कि (आखीभौंतिर सङ्केत गर्दै)
सुहृत् = हे मित्र
विज्ये = ताँदो नभएका
धनुषी = दुईओटा धनु
बिभर्षि = धारण गरेकी छ्यौ
(ती धनुष)
आत्मनः अर्थे = आफ्नै लागि हुन् कि
किं वा = अथवा (तिनको प्रयोगका लागि)
विपिने = संसारवनमा
प्रमत्तान् = भौंतारिएका
(मजस्ता)
मृगान् = मृग (पुरुष)हरूलाई
मृगयसे = खोजिरहेकी छ्यौ

वाक्यार्थ– हे श्रेष्ठ मुनि ! तिमी को हौ ? यस पर्वतमा के गर्न चाहन्छ्यौ ? तिमी परमपुरुष नारायणकी कुनै माया हौ कि ? हे मित्र ! विना ताँदोका दुईओटा धनु (आँखीभौं) धारण गरेकी छ्यौ, ती धनुष आफ्नै लागि हुन् अथवा तिनको प्रयोग गर्नका लागि संसारवनमा भौंतारिएका मजस्ता मृग (पुरुष)हरूलाई खोजिरहेकी छ्यौ ।

बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ
शान्तावपुङ्खरुचिरावतितिग्मदन्तौ ।
कस्मै युयुङ्क्षसि वने विचरन् न विद्मः
क्षेमाय नो जडधियां तव विक्रमोऽस्तु ॥ ८ ॥

पदार्थ–

(कटाक्षलाई लक्षित गर्दै)
वने = वनमा
विचरन् = हिँड्दै
शतपत्रपत्रौ = कमलका पातजस्ता
शान्तौ = शान्त
अपुङ्खरुचिरौ = बाणको जस्तो टुप्पो नहुँदा पनि सुन्दर
अतितिग्मदन्तौ = ज्यादै तिखो टुप्पो भएका
भगवतः = ऐश्वर्ययुक्त तिम्रा
इमौ = यी दुई
बाणौ = (आँखीभौंरूपी) बाण
कस्मै = कसलाई
युयुङ्क्षसि = प्रयोग गर्न चाहन्छ्यौ (यो कुरा)
न विद्मः = जान्दैनौं
तव = तिम्रो
विक्रमः = पराक्रम
जडधियां = जड बुद्धि भएका
नः = हाम्रो
क्षेमाय = कल्याणका लागि
अस्तु = होस्

वाक्यार्थ– वनमा हिँडिरहेकी हे साथी ! कमलका पातजस्ता शान्त, बाणको जस्तो टुप्पो नहुँदा पनि सुन्दर र तिखा टुप्पो भएका तिम्रा यी दुई आँखीभौंरूपी बाण कसमाथि प्रयोग गर्न चाहन्छ्यौ ? यो कुरा हामीलाई थाहा छैन। जे भए पनि तिम्रो पराक्रम जड बुद्धि भएका हामी जस्ताको कल्याणका लागि होस् ।

शिष्या इमे भगवतः परितः पठन्ति
गायन्ति साम सरहस्यमजस्रमीशम् ।

युष्मच्छिखाविलुलिताः सुमनोऽभिवृष्टीः

सर्वे भजन्त्यृषिगणा इव वेदशाखाः ॥ ९॥

पदार्थ–

भगवतः = (भँवरालाई देखाउँदै) ऐश्वर्ययुक्त तिम्रा
परितः = वरिपरि
इमे शिष्याः = यी शिष्यरूप भ्रमरहरू
ईशम् = गुरुरूप तिमीसँग
अजस्रम् = निरन्तर
पठन्ति = पढिरहेका छन् तथा
सरहस्यम् = रहस्ययुक्त
साम = सामवेदको
गायन्ति = गान गरिरहेका छन्
ऋषिगणाः = ऋषिहरूले
वेदशाखाः इव = वेदको शाखालाई झैं
युष्मच्छिखाविलुलिताः = तिम्रो शिखा (चुल्ठो)बाट झरेका
सुमनोऽभिवृष्टीः = फूलको वृष्टिलाई
सर्वे = यी सबैले
भजन्ति = स्वीकार गरिरहेका छन्

वाक्यार्थ– ऐश्वर्ययुक्त तिम्रा वरिपरि यी शिष्यरूप भ्रमरहरू गुरुरूप तिमीलाई निरन्तर अध्ययन गरिरहेका छन् तथा रहस्ययुक्त सामगान गरिरहेका छन्। ऋषिहरूले वेदको शाखाको अनुसरण गरेझैं तिम्रो चुल्ठोबाट झरेका फूलको वृष्टिलाई यी सबैले स्वीकार गरिरहेका छन्।

वाचं परं चरणपञ्जरतित्तिरीणां

ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणवाम तुभ्यम्।

लब्धा कदम्बरुचिरङ्कविटङ्कबिम्बे

यस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते ॥ १० ॥

पदार्थ–

(पाउजुको ध्वनिलाई सङ्केत गर्दै)
ब्रह्मन् = हे ब्रह्मरूपिणी
तुभ्यम् = तिम्रो
चरणपञ्जरतित्तिरीणां = चरणरूपी पिँजडामा निबद्ध पाउजुरूप तित्राको
अरूपमुखरां = नदेखिने तर सुनिने
परं वाचं = मिठो आवाज
शृणवाम = सुनिरहेका छौं (पहेँलो सारीमा अङ्गको कान्तिको उत्प्रेक्षा गर्दै)
अङ्कविटङ्कबिम्बे = तिम्रो सुन्दर नितम्बमा
कदम्बरुचिः = कदमको फूलको जस्तो कान्ति
क्व लब्धा = कहाँबाट पायौ (मेखलालाई लक्षित गर्दै)
यस्याम् = जुन कदमको फूलजस्तो कान्ति भएको नितम्बमा
अलातपरिधिः = अगुल्टो घुमाउँदाको जस्तो मण्डलाकार
ते = तिम्रो
वल्कलं च = वस्त्र कहाँ गयो

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मरूपिणी! तिम्रो चरणकमलरूपी पिँजडामा थुनिएका पाउजुरूप तित्राको नदेखिने तर सुनिने मिठो आवाज हामी सुनिरहेका छौँ। आफ्नो सुन्दर नितम्बप्रदेशमा कदमको फूलको जस्तो कान्ति तिमीले कहाँबाट पायौ ? जुन कदमको फूलजस्तो कान्ति भएको नितम्बमा

अगुल्टो घुमाउँदाको जस्तो गोलो घेरा त देखिन्छ, तर वस्त्र चाहिँ कता गयो नि ?

किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ।
पङ्कोऽरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृग्
येनाश्रमं सुभग मे सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥

पदार्थ–

(स्तनतर्फ सङ्केत गर्दै)
द्विज = हे ब्राह्मणी
ते = तिम्रा
रुचिरयोः = सुन्दर
शृङ्गयोः = सिँग (स्तन)मा
किं सम्भृतं = के भरेकी छ्यौ
मध्ये = बीच (कम्मर)मा
कृशः = दुब्लो (भएकाले कष्टपूर्वक)
वहसि = बोकेकी छ्यौ
यत्र = जुन सिँगमा
मे = मेरो
दृशिः = दृष्टि
श्रिता = अडिएको छ (स्तनमा दलिएको कुङ्कुमलाई सङ्केत गर्दै)
सुभग = हे भाग्यशाली
आत्मविषाणे = तिम्रा आफ्ना ती सिँग (स्तन)मा
अरुणः = रातो–रातो
सुरभिः = सुगन्धमय
ईदृग् = यस्तो
पङ्कः = लेप छ कि
येन = जुन लेपले
मे = मेरो
आश्रमं = आश्रमलाई
सुरभीकरोषि = सुगन्धित बनाइदिएकी छ्यौ

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणी ! तिम्रो सुन्दर स्तनमा के भरेकी छ्यौ ? कम्मर पातलो भएकाले तिमीले ती स्तनलाई कष्टपूर्वक वहन गरिरहेकी छ्यौ। हे भाग्यशाली नारी ! तिम्रा ती स्तनमा लगाइएको रातो–रातो सुगन्धमय लेप यस्तो छ कि जुन लेपले मेरो आश्रमलाई नै अत्यन्त सुगन्धित बनाइदिएको छ।

लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम तावकं मे
यत्रत्य इत्थमुरसावयवावपूर्वौ ।
अस्मद्विधस्य मनउन्नयनौ बिभर्ति
बह्वद्भुतं सरसरासुधादि वक्त्रे ॥ १२ ॥

पदार्थ–

सुहृत्तम = हे साथी
मे = मलाई
तावकं = तिम्रो
लोकं = बस्ने ठाउँ
प्रदर्शय = देखाऊ
यत्रत्यः = जहाँ बस्ने मान्छेले
उरसा = छातीले
अस्मद्विधस्य = मजस्ता कामी पुरुषको
मनउन्नयनौ = मनमा क्षोभ उत्पन्न गर्ने
इत्थम् = यसप्रकारका

अपूर्वौ = अद्भुत
अवयवौ = अङ्ग र
वक्त्रे = मुखमा
बहु अद्भुतं = अत्यन्त आश्चर्यप्रद
सरसराससुधादि = सरस र विलासमय अधरामृत आदि
बिभर्ति = धारण गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे साथी ! मलाई तिम्रो बस्ने ठाउँ देखाऊ जहाँ बस्ने मान्छेले छातीले मजस्ता कामी पुरुषको मनमा क्षोभ उत्पन्न गर्ने यसप्रकारका अद्भुत अङ्ग र मुखमा अत्यन्त आश्चर्यप्रद सरस र विलासमय अधरामृत धारण गर्दछन्।

का वात्मवृत्तिरदनाद्धविरङ्ग वाति
विष्णोः कलास्यनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ।
उद्विग्नमीनयुगलं द्विजपङ्क्तिशोचि-
रासन्नभृङ्गनिकरं सर इन्मुखं ते ॥ १३ ॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे प्रिये
ते = तिम्रो
आत्मवृत्तिः = जीविका (भोजन)
का वा = के छ
अदनात् = जुन भोजन खाएर (तिम्रो मुखबाट)
हविः = हवनीय सामग्रीको जस्तै सुगन्ध
वाति = वहन्छ (निस्किरहेको छ)
विष्णोः = (तिमी) भगवान् विष्णुको
कला = अंश
असि = हौ
कर्णौ = (तिम्रा) दुई कान
अनिमिषोन्मकरौ = कहिल्यै आँखा नझिम्क्याउने गोहीको आकारका (दुई कुण्डलले सजिएका छन्)
उद्विग्नमीनयुगलं = चञ्चल माछाजस्तै दुई आँखाले युक्त
द्विजपङ्क्तिशोचिः = दन्तपङ्क्तिरूप पक्षीसमूहले शोभायमान
आसन्नभृङ्गनिकरं = भमरारूपी केशसमूहले युक्त
ते = तिम्रो
मुखं च = अनुहार पनि
सरः इत् = तलाउजस्तै देखिन्छ

वाक्यार्थ– हे प्रिये ! तिम्रो भोजन के हो ? जुन भोजन खानाले तिम्रो मुखबाट हवनीय सामग्रीको जस्तै सुगन्ध निस्किरहेको छ। तिमी भगवान् विष्णुको अंश हौ। तिम्रा दुई कान कहिल्यै आँखा नझिम्क्याउने गोहीजस्ता दुई कुण्डलले सजिएका छन्। चञ्चल माछाजस्तै दुई आँखाले युक्त, दाँतरूपी पक्षीसमूहले शोभायमान एवं भमरारूपी केशसमूहले युक्त तिम्रो अनुहार पनि तलाउजस्तै देखिन्छ।

योऽसौ त्वया करसरोजहतः पतङ्गो
दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे।
मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजटावरूथं
कष्टोऽनिलो हरति लम्पट एष नीवीम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–

त्वया = तिमीले	**अक्षिणी** = दुबै आँखालाई	**लम्पटः** = तिमीप्रति आसक्त
करसरोजहतः = करकमलद्वारा धपाइएको	**एजयते** = चञ्चल बनाइदिएको छ	**एषः** = यो
दिक्षु = सबै दिशामा (वरिपरि)	**ते** = तिम्रो	**कष्टः** = धूर्त
भ्रमन् = घुम्दै गरेको	**मुक्तं** = फैलिएको (बन्धनमुक्त)	**अनिलः** = हावाले
यः असौ = जुन यो	**वक्रजटावरूथं** = घुम्रिएको केशपुञ्जलाई	**नीवीम्** = (तिम्रो) वस्त्र
पतङ्गः = भँवराले	**न स्मरसि** = वास्ता गर्दिनौ (किन सम्हाल्दिनौ)	**हरति** = उडाउँदैछ (त्यसलाई पनि किन सम्हाल्दिनौ)
भ्रमतः = भौँतारिएका		
मे = मेरा		

वाक्यार्थ– तिमीले आफ्नो करकमलद्वारा धपाउँदा पनि तिम्रै वरिपरि घुमिरहेको यस भँवराले भौँतारिएको मेरा दुबै आँखालाई चञ्चल बनाइदिएको छ। फैलिएको र घुम्रिएको आफ्नो केशपुञ्जलाई तिमी किन सम्हाल्दिनौ ? तिमीमा आसक्त धूर्त यो हावाले तिम्रो वस्त्र उडाउँदैछ, त्यसलाई पनि तिमी किन सम्हाल्दिनौ ?

रूपं तपोधन तपश्चरतां तपोघ्नं
ह्येतत्तु केन तपसा भवतोपलब्धम्।
चर्तुं तपोऽर्हसि मया सह मित्र मह्यं
किं वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे ॥ १५ ॥

पदार्थ–

तपोधन = तपस्या नै धन भएका (हे तपस्वी)	**तपसा** = तपस्याबाट	**वै** = निश्चय नै
तपः चरतां = तपस्या गर्ने मजस्ताको	**हि** = निश्चय नै	**सः** = ती
तपोघ्नं = तपस्या नष्ट गर्ने	**उपलब्धम्** = प्राप्त गर्‍यौ	**भवभावनः** = सृष्टिकर्ता ब्रह्माजी
एतत् = यो	**मित्र** = हे साथी	**मे** = मप्रति (तिमीलाई साथी बनाउने कार्यमा)
रूपं तु = रूपलाई चाहिँ	**मह्यं** = मलाई सुख दिन	**किं प्रसीदति** = के प्रसन्न हुनुहुन्छ (प्रसन्न भएर नै यहाँ पठाउनुभएको होला)
भवता = तिमीले	**मया सह** = मसँग	
केन = कुन	**तपः चर्तुं** = तपस्या गर्न	
	अर्हसि = योग्य छ्यौ (सक्छ्यौ)	
	वा = अथवा	

वाक्यार्थ– हे तपस्वी ! मजस्ताको तपस्या नष्ट गर्ने यो रूप तिमीले कुन तपस्याबाट प्राप्त गर्‍यौ ? हे साथी ! तिमी मलाई सुख दिन मसँग तपस्या गर्न सक्छ्यौ। सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीले मप्रति प्रसन्न भएर तिमीलाई मेरो साथीका रूपमा यहाँ पठाउनुभएको त होइन ?

न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं
यस्मिन् मनो दृगपि नो न वियाति लग्नम्।
मां चारुशृङ्ग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते
चित्तं यतः प्रतिसरन्तु शिवाः सचिव्यः॥ १६॥

पदार्थ–

द्विजदेवदत्तं = ब्रह्माजीद्वारा दिइएका
दयितं = प्यारा
त्वां = तिमीलाई
न त्यजामि = छोड्दिनँ
यस्मिन् = जुन तिमीमा
नः = (हाम्रो) मेरो
मनः = मन र
दृग् अपि = आँखा पनि
लग्नम् = खिचिएका छन् (यसैले यहाँबाट)
न वियाति = हट्न सक्दैनन्
चारुशृङ्गि = हे सुन्दर सिँगजस्ता स्तन भएकी
अनुव्रतं = तिम्रो अनुसरण गर्ने
मां = मलाई
यतः = जहाँ
ते = तिम्रो
चित्तं = मन छ (त्यहीँ)
नेतुम् = लैजान
अर्हसि = योग्य छ्यौ (सक्छ्यौ)
शिवाः = अनुकूल
सचिव्यः = साथीहरू पनि
प्रतिसरन्तु = (तिमीसँग नै) आऊन्

वाक्यार्थ– हे प्यारी ! तिमी ब्रह्माजीको आदेशबाट यहाँ आएकी हौ। यसैले म तिमीलाई छोड्न सक्दिनँ। तिमीमा मेरो मन र आँखा दुबै आकृष्ट भइसकेका छन् त्यसैले तिनीहरू त्यहाँबाट हट्न पनि सक्दैनन्। हे सुन्दरस्तनी ! म तिम्रो अनुचर हुँ, तिमी मलाई जहाँ चाहन्छ्यौ त्यहीँ लैजान सक्छ्यौ र तिम्रा अनुकूल साथीहरू पनि तिमीसँगै आउन सक्छन्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

इति ललनानुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास॥ १७॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
विबुधमतिः = देवताहरूको जस्तो उत्कृष्ट बुद्धि भएका
ललनानुनयातिविशारदः = स्त्रीलाई फकाउनमा अत्यन्त सिपालु आग्नीध्रले
ग्राम्यवैदग्ध्यया = रति आदि विषयभोगोचित अपरिष्कृत
परिभाषया = वचनद्वारा
तां = ती
विबुधवधूं = देवनारी अप्सरालाई
अधिसभाजयामास = सत्कारपूर्वक प्रसन्न गराए

वाक्यार्थ– यसप्रकार देवताहरूको जस्तो उत्कृष्ट बुद्धि भएका एवं स्त्रीलाई फकाउनमा अत्यन्त सिपालु आग्नीध्रले रति आदि विषयभोगोचित अपरिष्कृत वचनद्वारा ती देवनारी अप्सरालाई सत्कारपूर्वक प्रसन्न गराए।

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जम्बूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान् बुभुजे ॥ १८ ॥

पदार्थ–

ततः = त्यसपछि
सा च = ती पूर्वचित्ति अप्सराले पनि
तस्य = ती
वीरयूथपतेः = वीर समाजका अग्रणी आग्नीध्रको
बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण = बुद्धि, शील, रूप, उमेर, ऐश्वर्य र उदारताले
पराक्षिप्तमनाः = मोहितचित्त भई
तेन = ती
जम्बूद्वीपपतिना सह = जम्बूद्वीपका मालिक आग्नीध्रका साथ रहेर
अयुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं = हजारौँ हजार वर्षसम्म
भौमस्वर्गभोगान् = पृथ्वी र स्वर्गका भोगहरू
बुभुजे = भोग गरिन्

वाक्यार्थ– त्यसपछि ती पूर्वचित्ति अप्सराले पनि वीरहरूका अग्रणी आग्नीध्रको बुद्धि, शील, रूप, उमेर, ऐश्वर्य र उदारताले मोहित भई तिनका साथ रहेर हजारौँ हजार वर्षसम्म पृथ्वी र स्वर्गका भोगहरू भोग गरिन्।

तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुष-हरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रा-नजनयत् ॥ १९ ॥

पदार्थ–

सः = ती
राजवरः = श्रेष्ठ राजा
आग्नीध्रः = आग्नीध्रले
उ ह वा = निश्चय नै
तस्याम् = ती पूर्वचित्तिमा
नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृत-रम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्व-केतुमालसंज्ञान् = नाभि, किम्पुरुष, हरिवर्ष, इलावृत, रम्यक, हिरण्मय, कुरु, भद्राश्व र केतुमाल नाम भएका
आत्मजान् = आफूबाटबाट उत्पन्न
नव पुत्रान् = नौ जना छोरा
अजनयत् = जन्माए

वाक्यार्थ– ती श्रेष्ठ राजा आग्नीध्रले पनि पूर्वचित्तिबाट नाभि, किम्पुरुष, हरिवर्ष, इलावृत, रम्यक, हिरण्मय, कुरु, भद्राश्व र केतुमाल नामका नौ जना छोरा जन्माए।

सा सूत्वाथ सुतान् नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥ २० ॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
सा = ती
पूर्वचित्तिः = पूर्वचित्ति अप्सराले
अनुवत्सरं = प्रत्येक वर्ष (एक-एकजना गरी)
नव = नौजना
सुतान् = छोराहरू
सूत्वा = जन्माएर (तिनीहरूलाई)
गृहे एव = घरमा नै
अपहाय = छोडेर
भूयः एव = फेरि पनि
अजं देवम् = ब्रह्माजीको सेवामा
उपतस्थे = उपस्थित भइन्

वाक्यार्थ– यसपछि ती पूर्वचित्ति अप्सराले प्रत्येक वर्ष एक-एक जना गरी नौजना छोरा जन्माएर तिनीहरूलाई घरमा नै छोडेर फेरि ब्रह्माजीकै सेवामा उपस्थित भइन्।

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥ २१ ॥

पदार्थ–

मातुः = आमा पूर्वचित्ति अप्सराको
अनुग्रहात् = (स्तनपान आदि) अनुग्रहका कारण
औत्पत्तिकेन = जन्मसिद्ध (स्वाभाविक)
संहननबलोपेताः = दृढ अङ्ग र बलले युक्त भएका
पित्रा = पिता आग्नीध्रद्वारा
विभक्ताः = छुट्टाछुट्टै भूमिविभागद्वारा राज्यमा स्थापित भएका
ते = ती
आग्नीध्रसुताः = आग्नीध्रका छोराहरूले
आत्मतुल्यनामानि = आफूसँग मिल्दो नाम भएका
जम्बूद्वीपवर्षाणि = जम्बूद्वीपका भूखण्डहरू
यथाभागं एव = आफ्नो भागमा प्राप्त भएअनुसार नै
बुभुजुः = भोग गर्न थाले

वाक्यार्थ– आमा पूर्वचित्ति अप्सराको स्तनपान आदि अनुग्रहका कारण जन्मसिद्ध रूपमा स्वाभाविक हृष्टपुष्ट अङ्ग र बलले युक्त भएका एवं पिता आग्नीध्रद्वारा छुट्टाछुट्टै भूमिविभागद्वारा राज्यमा स्थापित गरिएका उनका छोराहरूले आफूसँग मिल्दो नाम भएका जम्बूद्वीपका भूखण्डहरू आफ्नो भागमा प्राप्त भएअनुसार नै भोग गर्न थाले।

आग्नीध्रो राजातृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमान-स्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुन्ध यत्र पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

पदार्थ–

कामानाम् = विषयभोगबाट
अतृप्तः = तृप्त नभएका
राजा = राजा
आग्नीध्रः = आग्नीध्रले
अनुदिनम् = दिनदिनै
अप्सरसम् एव = पूर्वचित्ति अप्सरालाई नै
अधिमन्यमानः = परम पुरुषार्थका रूपमा मान्दै

श्रुतिभिः = वेदोक्त कर्मद्वारा
तस्याः सलोकतां = ती अप्सराकै लोक
अवारुन्धे = प्राप्त गरे
यत्र = जुन लोकमा
पितरः = पितृहरू
मादयन्ते = भोगमा मस्त भएर रहन्छन्

वाक्यार्थ– विषयभोगबाट तृप्त नभएका राजा आग्नीध्रले दिनदिनै पूर्वचित्ति अप्सरालाई नै परम पुरुषार्थका रूपमा मानेकाले उनले वेदोक्त कर्मद्वारा ती अप्सराकै लोक प्राप्त गरे जुन लोकमा पितृहरू भोगमा मस्त भएर रहन्छन्।

सम्परेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां
रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन्॥ २३॥

पदार्थ–

पितरि = पिता आग्नीध्र
सम्परेते = परलोक गएपछि
नव = नाभि आदि नौ
भ्रातरः = दाजुभाइहरूले
मेरुदेवीं = मेरुदेवी
प्रतिरूपाम् = प्रतिरूपा
उग्रदंष्ट्रीं = उग्रदंष्ट्री
लतां = लता
रम्यां = रम्या
श्यामां = श्यामा
नारीं = नारी
भद्रां = भद्रा
देववीतिम् = देववीति
इति संज्ञाः = यी नामका
नव = नौवटीलाई
मेरुदुहितॄः = मेरुकी कन्यासँग
उदवहन् = विवाह गरे

वाक्यार्थ– पिता आग्नीध्रको परलोक गमनपछि नाभि आदि नौ दाजुभाइहरूले मेरुकी कन्या क्रमशः मेरुदेवी, प्रतिरूपा, उग्रदंष्ट्री, लता, रम्या, श्यामा, नारी, भद्रा र देववीति नामका नौवटी कन्यालाई विवाह गरे।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे
आग्नीध्रवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

राजा नाभिको चरित्र

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

**नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्मा-
यजत ॥ १ ॥**

पदार्थ–

अपत्यकामः = सन्तानको इच्छा गर्ने
नाभिः = नाभि राजाले
अवहितात्मा = एक चित्त भई
अप्रजया = सन्तानहीन
मेरुदेव्या = मेरुदेवीका साथ
भगवन्तं = भगवान्
यज्ञपुरुषम् = यज्ञपुरुषलाई
अयजत = पूजा गरे

वाक्यार्थ– सन्तानको इच्छा गर्ने नाभि राजाले एक चित्त भई सन्तानहीन मेरुदेवीका साथ भगवान् यज्ञपुरुषको पूजा गरे।

**तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयङ्गमं मनोनयना-
नन्दनावयवाभिराममाविश्चकार ॥ २ ॥**

पदार्थ–

श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
विशुद्धभावेन = पवित्र भावनाले
यजतः = यज्ञ गर्ने
तस्य = ती नाभिले
ह वाव = निश्चय नै
प्रवर्ग्येषु = प्रवर्ग्य (सोमयागभन्दा पहिले गरिने अनुष्ठान) कर्मको
प्रचरत्सु = अनुष्ठान गर्दा
द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणा-विधानयोगोपपत्त्या = द्रव्य, देश, काल, मन्त्र, ऋत्विक्, दक्षिणा र विधि गरी सात अङ्गले युक्त यज्ञद्वारा पनि
दुरधिगमः = सहज रूपमा प्राप्त नहुने
सुप्रतीकः = सुन्दर अङ्ग भएका
भागवतवात्सल्यतया = भक्तहरूप्रतिको प्रेमभावका कारण
गृहीतहृदयः = भक्तको अधीनमा चित्त भएका
भगवान् = भगवान्ले
अपि = पनि
निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया = आफन्त (भक्त)ले चिताएको कुरा पूरा गरिदिने इच्छाले
मनोनयनानन्दनावयवाभिरामम् = मन र नेत्रलाई आनन्द दिने सुन्दर रूपमा
अपराजितं = अपराजित

हृदयङ्गमं = चित्ताकर्षक
आत्मानम् = आफूलाई
आविश्चकार = प्रकट गराउनुभयो

वाक्यार्थ– यद्यपि भगवान् द्रव्य, देश, काल, मन्त्र, ऋत्विक्, दक्षिणा र विधि गरी सात अङ्गले युक्त यज्ञद्वारा पनि सहज रूपमा प्राप्त हुनुहुन्न; तर पनि श्रद्धापूर्वक पवित्र भावनाले यज्ञ गर्ने ती नाभिले प्रवर्ग्य कर्मको अनुष्ठान गर्दा सुन्दर अङ्ग भएका, भक्तहरूप्रतिको प्रेमभावका कारण भक्तको अधीनमा रहनुहुने भगवान्ले भक्तले चिताएको कुरा पूरा गरिदिने इच्छाले मन र नेत्रलाई आनन्द दिने चित्ताकर्षक रूपमा आफूलाई प्रकट गराउनुभयो।

अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयाम्बरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुह-वनमालाच्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं स्फुटकिरणप्रवरमुकुट-कुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्य-गृहपतयोऽधना इवोत्तमधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ॥ ३ ॥

पदार्थ–

अथ = यसपछि
ह = निश्चय नै
अवनतशीर्षाणः = शिर झुकाएका
ऋत्विक्सदस्यगृहपतयः = ऋत्विक्, अन्य उपस्थित सभासद् र यजमानहरूले
कपिशकौशेयाम्बरधरम् = पहेँलो रेशमी वस्त्र लगाएका
उरसि = छातीमा
विलसच्छ्रीवत्सललामं = श्रीवत्सचिह्न सुशोभित भएका
दरवरवनरुहवनमालाच्छूर्यमृत-मणिगदादिभिः = शङ्ख, कमल, वनमाला, चक्र, अमृतमणि, गदा आदिद्वारा
उपलक्षितं = युक्त भएका
स्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुण्डल-कटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्ग-भूषणविभूषितम् = अत्यन्त प्रकाशमय मुकुट, कुण्डल, बाला, कन्धनी, हार, बाजुबन्ध, पाउजु आदि विभिन्न अङ्गमा लगाइने गहनाद्वारा विभूषित
आविष्कृतभुजयुगलद्वयं = चतुर्भुजका रूपमा प्रकट हुनुभएका
हिरण्मयं = स्वर्णमय (तेजोमय)
पुरुषविशेषं = परम पुरुष भगवान्लाई
अधनाः = दरिद्रहरूले
उत्तमधनम् इव = स्वर्ण आदि उत्तम धन प्राप्त गरेझैँ
उपलभ्य = प्राप्त गरेर
सबहुमानम् = आदरपूर्वक
अर्हणेन = अर्घ्य आदिले पूजा गरी
उपतस्थुः = स्तुति गर्न लागे

वाक्यार्थ– भगवान्को दर्शन पाएपछि शिर झुकाएका ऋत्विक्, अन्य उपस्थित सदस्य र यजमानहरूले पहेँलो रेशमी वस्त्र लगाएका, छातीमा श्रीवत्सचिह्न सुशोभित भएका, शङ्ख, कमल, वनमाला, चक्र, अमृतमणि, गदा आदिद्वारा युक्त भएका, अत्यन्त प्रकाशमय मुकुट,

कुण्डल, बाला, कन्धनी, हार, बाजुबन्ध, पाउजु आदि विभिन्न अङ्गमा लगाइने गहनाद्वारा विभूषित एवं चतुर्भुजयुक्त रूप लिएर प्रकट हुनुभएका तेजोमय परम पुरुष भगवान्लाई प्राप्त गरेर दरिद्रहरूले उत्तम धन स्वर्णादिलाई प्राप्त गर्दा झैँ खुसी भई आदरपूर्वक अर्घ्यादिले पूजा गरी स्तुति गर्न लागे।

ऋत्विज ऊचुः (ऋत्विक्हरूले भने)

अर्हसि मुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनुपथानां नमो नम इत्येतावत् सदुपशिक्षितं कोऽर्हति पुमान् प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य परस्य प्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभी रूप-निरूपणम् ॥४ ॥

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथना-दृते ॥ ५ ॥

पदार्थ–

अर्हत्तम = हे पूज्यतम
अनुपथानां = अनुसरण गर्ने
अस्माकम् = हाम्रो
अर्हणम् = पूजालाई
मुहुः = बारम्बार स्वीकार गर्न
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ (सक्नुहुन्छ)
नमः नमः = (हामी) बारम्बार नमस्कार
इति एतावत् = यति मात्र गर्न
सदुपशिक्षितं = सज्जनहरूद्वारा सिकाइएका छौँ
प्रकृतिपुरुषयोः = प्रकृति र पुरुषभन्दा पनि
परस्य = पर (टाढा) रहनुभएका
ईश्वरस्य = सर्वसमर्थ परमात्मा हजुरको
सकलजननिकायवृजिननिरसन-शिवतमप्रवरगुणगणैकदेश-कथनात् ऋते = सम्पूर्ण मानिसको पापलाई नाश गर्ने श्रेष्ठ गुणले सम्पन्न हजुरको थोरै मात्र गुणको वर्णन गर्नु बाहेक
अर्वाक्तनाभिः = हजुरको स्वरूपलाई स्पर्श गर्न असमर्थ
नामरूपाकृतिभिः = नाम, रूप र आकृतिद्वारा
रूपनिरूपणम् = रूप निर्धारण गर्न
प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिः = प्रकृतिका सत्त्व आदि गुणले विक्षिप्त भएको
अनीशः = असमर्थ
कः = कुन
पुमान् = मान्छेले
अर्हति = सक्दछ

वाक्यार्थ– हे पूज्यतम ! हजुर हाम्रो पूजालाई बारम्बार स्वीकार गर्नुहोस्। हामीले हजुरको बारम्बार नमस्कार मात्र गर्न जानेका छौँ। प्रकृति र पुरुषभन्दा पर रहनुभएका एवं सम्पूर्ण मानिसको पापलाई नाश गर्ने श्रेष्ठ गुणले सम्पन्न हजुरको थोरै मात्र गुणको वर्णन गर्नुबाहेक हामी के गर्न सक्छौँ र ? हजुरको स्वरूपलाई स्पर्श गर्न असमर्थ नाम, रूप र आकृतिद्वारा हजुरलाई चिनाउन प्रकृतिका गुणले विक्षिप्त भएको कुन मान्छेले सक्दछ र ?

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिका-
दूर्वाङ्कुरैरपि सम्भृतया सपर्यया किल परम परितुष्यसि ॥ ६ ॥

पदार्थ–

परम = परमपुरुष हे भगवान्
परिजनानुरागविरचितशबल-
संशब्दसलिलसितकिसलय-
तुलसिकादूर्वाङ्कुरैः = आफ्ना
भक्तहरूले भक्तिपूर्वक चढाएको
शब्दस्तुति, जल, शुद्ध पालुवा,
तुलसीपत्र र दूबोका
अङ्कुरहरूद्वारा
सम्भृतया = सम्पादित
सपर्यया अपि = पूजाले पनि
किल = निश्चय नै
परितुष्यसि = खुसी हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– परमपुरुष हे भगवान् ! हजुर आफ्ना भक्तहरूले भक्तिपूर्वक चढाएको शब्दस्तुति, जल, शुद्ध पालुवा, तुलसीपत्र र दूबोका अङ्कुरहरूद्वारा सम्पादित पूजाले मात्र पनि खुसी हुनुहुन्छ।

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थ-
मिहोपलभामहे ॥ ७ ॥
आत्मन एवानुसवनमञ्जसाव्यतिरेकेण बोभूयमानाशेषपुरुषार्थ-
स्वरूपस्य किन्तु नाथाशिष आशासानानामेतदभिसंराधनमात्रं
भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

पदार्थ–

अथ = यस्तै
इह = यहाँ सम्पन्न
अनया अपि = यस
उरुभारभरया = धेरै
साधनसम्पन्न
इज्यया = यज्ञद्वारा पनि
अनुसवनम् = निरन्तर
अञ्जसा = साक्षात्
अव्यतिरेकेण = अभिन्नरूपले
बोभूयमानाशेषपुरुषार्थ-
स्वरूपस्य = सम्पूर्ण पुरुषार्थका
प्रतिमूर्तिका रूपमा रहनुहुने
भवतः = हजुरको
आत्मनः एव = आफ्नो नै
समुचितम् = अभीष्ट
अर्थम् = प्रयोजन
न उपलभामहे = केही पनि
देख्दैनौं
किन्तु = तर पनि
नाथ = हे भगवान्
आशिषः = आशीर्वाद (भोग)
आशासानानाम् = चाहने
हामीजस्ता भक्तहरूको
एतत् = यो पूजा
अभिसंराधनमात्रं = मनोरथ
सिद्धिको एक मात्र साधन
भवितुम् = हुन
अर्हति = सक्दछ

वाक्यार्थ– यहाँ भएको सम्पूर्ण साधनसम्पन्न यज्ञद्वारा पनि सम्पूर्ण पुरुषार्थका प्रतिमूर्ति हुनुभएका हजुरको आफ्नो अभीष्ट प्रयोजन सिद्ध हुने कुरा देखिँदैन। तर पनि हे भगवान् ! आशीर्वाद (भोग) चाहने हामीजस्ता भक्तहरूको यो पूजा हाम्रो मनोरथ सिद्धिको एक मात्र साधन हुन सक्दछ।

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरमपुरुष प्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥ ९ ॥

पदार्थ–
परमपरमपुरुष = ब्रह्मा आदि परमदेवभन्दा पनि श्रेष्ठ हे भगवान्
तत् = त्यसकारण
यथा = जसरी
बालिशानां = अज्ञानी केटाकेटी-हरूको (कल्याण गर्न उसका पिता स्वयं आउँछन् त्यसै गरी)
स्वयम् आत्मनः = आफैं आफ्नो
परम् श्रेयः = परम कल्याण (मोक्ष)
अविदुषां = नजान्ने अज्ञानी व्यक्तिका लागि
प्रकर्षकरुणया = अत्यन्त कृपापूर्वक
अपवर्गाख्यम् = मोक्षरूप
स्वमहिमानं = आफ्नो परम पद (ब्रह्मानन्द)
उपकल्पयिष्यन् = प्रदान गर्नका लागि
न अपचितः एव = पूजाको अपेक्षा नगरी
इतरवत् = सामान्य मनुष्य झैं
स्वयं = आफैं
इह = यस यज्ञमा
उपलक्षितः च = उपस्थित हुनुभयो

वाक्यार्थ– ब्रह्मा आदि परमदेवभन्दा पनि श्रेष्ठ हे भगवान् ! जसरी अज्ञानी केटाकेटीहरूको कल्याण गर्न उनीहरूका पिता स्वयं आउँछन् त्यसै गरी आफ्नो परम कल्याण (मोक्ष) आफैं नजान्ने अज्ञानी व्यक्तिका लागि अत्यन्त कृपापूर्वक मोक्षरूप आफ्नो परमपद (ब्रह्मानन्द) प्रदान गर्नका लागि पूजाको अपेक्षा नगरी सामान्य मनुष्य झैं हजुर आफैं यस यज्ञमा उपस्थित हुनुभयो।

अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्षभो भवान् निजपुरुषेक्षणविषय आसीत् ॥ १० ॥

पदार्थ–
अर्हत्तम = हे पूज्यवर
वरदर्षभः = वरदाता ब्रह्मादि देवभन्दा पनि श्रेष्ठ
भवान् = हजुर
अथ = तैपनि
यर्हि = अहिले
राजर्षेः = राजर्षि नाभिको
बर्हिषि = यज्ञमा
निजपुरुषेक्षणविषयः = आफ्ना भक्तको दृष्टिविषय
आसीत् = हुनुभयो
अयम् एव = यही दर्शन नै (हाम्रा लागि)
हि = निश्चय नै
वरः = वर हो

वाक्यार्थ– हे पूज्यवर ! वरदाता ब्रह्मादि देवभन्दा पनि श्रेष्ठ हजुर अहिले राजर्षि नाभिको यस यज्ञमा आफ्ना भक्तका सामु दर्शन दिन प्रकट हुनुभयो। यही दर्शन नै हाम्रा लागि वर हो।

असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मा-

रामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगण परममङ्गलायनगुणगण-कथनोऽसि ॥ ११ ॥

पदार्थ–

अनवरतपरिगुणितगुणगण = निरन्तर अभ्यासद्वारा गुणहरूको वर्णन गरिएका हे प्रभु (हजुर)
असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेष-मलानां = वैराग्यद्वारा तिखारिएको ज्ञानरूपी अग्निले सम्पूर्ण राग आदि मल नष्ट भएका
भवत्स्वभावानाम् = हजुरकै जस्तो शान्त स्वभाव भएका
आत्मारामाणां = आफैँमा रमाउने
मुनीनाम् = ऋषिहरूको लागि
परममङ्गलायनगुणगणकथनः = परम मङ्गलजनक गुणहरूले पूर्ण स्तुतिका लागि योग्य
असि = हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– निरन्तर गरिएको अभ्यासद्वारा गुणहरूको वर्णन गरिएका हे प्रभु ! हजुर वैराग्यद्वारा तिखारिएको ज्ञानरूपी अग्निले सम्पूर्ण राग आदि मल नष्ट भएका, हजुरकै जस्तो शान्त स्वभाव भएका एवं आफैँमा रमाउने ऋषिहरूका लागि परम मङ्गलजनक गुणहरूद्वारा स्तुतिका लागि योग्य हुनुहुन्छ।

अथ कथञ्चित् स्खलनक्षुत्पतनजृम्भणदुरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थ–

अथ = (अहिले हामी हजुरको दर्शनले नै कृतार्थ भयौँ) तर पनि
सकलकश्मलनिरसनानि = सम्पूर्ण पापहरूलाई नष्ट गर्ने
तव = हजुरको
गुणकृतनामधेयानि = गुणका कारण रहेका 'दीनबन्धु' 'भक्तवत्सल' आदि नामहरू
स्खलनक्षुत्पतनजृम्भण-दुरवस्थानादिषु = लड्दा, हाच्छ्यूँ आउँदा, खाल्टोमा खस्दा, हाइ आउँदा, सङ्कटको समयमा
ज्वरमरणदशायाम् अपि = ज्वरो आउँदा र मर्न लाग्दा पनि
विवशानां = असक्त भएका
नः = हामीहरूको
स्मरणाय = सम्झनका लागि
कथञ्चित् = केही गरी पनि
वचनगोचराणि = वचनको विषय
भवन्तु = होऊन्

वाक्यार्थ– हजुरको दर्शनले नै अहिले हामी कृतार्थ भयौँ, तर पनि सम्पूर्ण पापहरूलाई नष्ट गर्न सक्षम एवं गुणका कारण रहेका 'दीनबन्धु' 'भक्तवत्सल' आदि हजुरका नामहरू लड्दा, हाच्छ्यूँ आउँदा, खाल्टोमा खस्दा, हाइ आउँदा, सङ्कटको समयमा तथा ज्वरो आउँदा र मर्न लाग्दा असक्त भएका हामी सम्झन सकौँ र ती नामहरू कुनै पनि हालतमा हामी उच्चारण गर्न सकौँ।

किञ्चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां

स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् ॥ १३ ॥

पदार्थ–

किञ्च = तर पनि
प्रजायाम् = सन्तानलाई नै
अर्थप्रत्ययः = पुरुषार्थ ठान्ने
अपत्यकामः = सन्तानको इच्छा गर्ने
अयं = यी
राजर्षिः = राजर्षि नाभि
भवादृशीम् = हजुरजस्तै
प्रजां = सन्तानको
आशासानः = चाहना गर्दै
अधनः = दरिद्र व्यक्ति
फलीकरणम् = भुस र कनिका चाहँदै
धनदम् इव = धनदाताकहाँ गए जैं
आशिषां = ऐहिक भोग
स्वर्गापवर्गयोः अपि = स्वर्ग र मोक्षको पनि
ईश्वरम् = स्वामी
भवन्तम् = हजुरकहाँ
उपधावति = आएका छन्

वाक्यार्थ– तर पनि हे प्रभु ! दरिद्र व्यक्ति भुस र कनिकाको चाहना राख्दै धनदाताकहाँ गए जैं सन्तानलाई नै पुरुषार्थ ठानेर सन्तानको इच्छा गर्ने यी राजर्षि नाभि हजुरजस्तै सन्तानको चाहना गर्दै ऐहिक भोग, स्वर्ग र अपवर्गको पनि स्वामी हजुरकहाँ आएका छन्। (जसरी धनदाताकहाँ गएर पनि मूर्खतावश कुनै गरिबले तुच्छ वस्तु माग्दछ त्यसरी नै सम्पूर्ण पुरुषार्थदाता हजुरकहाँ आएर पनि यी राजाले सन्तान नै मागेका छन्।)

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययानवसितपदव्यानावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥ १४ ॥

पदार्थ–

अनुपासितमहच्चरणः = महापुरुषको चरणसेवा नगर्ने
कः वा = कुन चाहिँ मान्छे
इह = यस संसारमा
अनवसितपदव्या = आउने मार्ग अज्ञात भएकी
अपराजितया = कोहीद्वारा पनि जित्न नसकिने
ते = हजुरकी
मायया = मायाद्वारा
अनावृतमतिः = चित्त मोहित नहुने
अपराजितः = मायाद्वारा नजितिने
विषयविषरयानावृतप्रकृतिः = विषयविषरूपी वेगद्वारा नढाकिएको चित्त भएको होला र

वाक्यार्थ– महापुरुषको चरणसेवा नगर्ने कुन चाहिँ मान्छे मार्ग अज्ञात भएकी एवं हजुरकी अपराजिता मायाद्वारा मोहित नहुने विषयविषरूपी वेगद्वारा चित्त नढाकिएको हुन सक्छ र ?

यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद् यद् देवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन सर्वान् प्रतिवोढुमविदुषाम् ॥ १५ ॥

पदार्थ–

अदभ्रकर्तः = हे ठुला-ठुला कर्म गर्ने प्रभु	**तत्र** = सन्तानप्राप्तिमा नै	**देवहेलनं** = देवत्वमा अनादर भएको छ
यत् उ ह वाव = निश्चय नै	**अर्थधियां** = परमार्थबुद्धि भएका	**देवदेव** = हे देवाधिदेव
पुनः = हजुर दुष्प्राप्य भए पनि	**मन्दानां** = मूर्ख	**साम्येन** = कृपापूर्वक
इह = यस यज्ञमा	**अविदुषाम्** = अज्ञानी	**सर्वान्** = ती सबै अनादरलाई
समाहूतः = पुत्रप्राप्तिका लागि निमन्त्रित हुनुहुन्छ	**नः** = हामीबाट	**प्रतिवोढुम्** = क्षमा गर्न
	यत् तत् = जुन त्यो	**अर्हसि** = योग्य हुनुहुन्छ
	तव = हजुरको	

वाक्यार्थ– हे ठुला-ठुला कर्म गर्ने प्रभु ! निश्चय नै हजुर दुष्प्राप्य भए पनि यस यज्ञमा पुत्रप्राप्तिका लागि निमन्त्रित हुनुहुन्छ। सन्तानप्राप्तिमा नै परमार्थबुद्धि भएका मूर्ख अज्ञानी हामीबाट हजुरको देवत्वमा जुन अनादर भएको छ, हे देवाधिदेव ! हजुर कृपापूर्वक ती सबै अनादरलाई क्षमा गरिदिनुहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिता-
भिवन्दितचरणः सदयमिदमाह ॥ १६ ॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकारको	**चरणः** = भारतवर्षका राजा नाभिका पूज्य ऋत्विक्हरूद्वारा पनि पूजित हुनुभएका	**भगवान्** = भगवान्ले
निगदेन = वाणीद्वारा	**अनिमिषर्षभः** = देवताहरूका पनि पालक	**सदयम्** = कृपापूर्वक
अभिष्टूयमानः = स्तुति गरिनुभएका		**इदम्** = यसो
वर्षधराभिवादिताभिवन्दित-		**आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकारको वाणीद्वारा स्तुति गरिनुभएका एवं भारतवर्षका राजा नाभिका पनि पूज्य ऋत्विक्हरूद्वारा पूजित हुनुभएका एवं देवताहरूका पनि पालक भगवान्ले कृपापूर्वक यसो भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद् द्विजदेवकुलम् ॥ १७ ॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य
ऋषयः = हे ऋषिहरू
अमुष्य = यी नाभिको
मया सदृशः = मजस्तै
आत्मजः = पुत्र
भूयात् इति = होस् भन्ने
यत् = जुन
अवितथगीर्भिः = सत्यवचन भएका
भवद्भिः = तपाईं ऋषिहरूद्वारा
अहम् = म
असुलभम् = अत्यन्त दुर्लभ
वरम् = वर
अभियाचितः = मागिएँ
कैवल्यात् = मजस्तै अर्को पुरुषको अभाव भएको कारण
मम अभिरूपः = मजस्तै रूप भएको
अहम् एव = म नै छु (अर्को छैन)
अथ अपि = यो वरदान दुर्लभ भए पनि
ब्रह्मवादः = तपाईंहरूजस्ता ब्राह्मणहरूको वचन
मृषा = झुटो
भवितुम् = हुन
न अर्हति = सक्दैन
हि बत = निश्चय नै
द्विजदेवकुलम् = ब्राह्मणहरूको कुल
मम एव = मेरै
मुखं = मुख हो

वाक्यार्थ– हे ऋषिहरू ! यी नाभिको मजस्तै पुत्र होस् भनी सत्यवचन भएका तपाईंहरूले मसित अत्यन्त दुर्लभ वर माग्नुभयो। मजस्तै अर्को पुरुषको अभाव भएको कारण मजस्तै रूप भएको म नै छु, अर्को छैन। यो वरदान दुर्लभ भए पनि तपाईंहरूजस्ता ब्राह्मणहरूको वचन झुटो हुन सक्दैन किनभने ब्राह्मणहरूको कुल त मेरै मुख हो।

तत आग्नीध्रीयेंऽशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुप-
लभमानः ॥ १८ ॥

पदार्थ–

ततः = ब्राह्मणवचन व्यर्थ नहुने हुनाले
आत्मतुल्यम् = आफूजस्तो
अनुपलभमानः = नभेटेकोले (म नै)
अंशकलया = आफ्नो अंशद्वारा
आग्नीध्रीये = आग्नीध्रपुत्र नाभिमा
अवतरिष्यामि = अवतीर्ण हुनेछु

वाक्यार्थ– ब्राह्मणवचन व्यर्थ नहुने हुनाले आफूजस्तो अन्य व्यक्ति नभेटेकाले म आफ्नो अंशद्वारा आग्नीध्रपुत्र नाभिको सन्ततिको रूपमा अवतीर्ण हुनेछु।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् ॥ १९ ॥

पदार्थ–

निशामयन्त्याः = सुनिरहेकी
मेरुदेव्याः = मेरुदेवीको
पतिम् = स्वामी नाभिलाई
इति = यी कुराहरू
अभिधाय = भनेर
भगवान् = भगवान्
अन्तर्दधे = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार सुनिरहेकी मेरुदेवीका स्वामी नाभिलाई यी कुराहरू भनेर भगवान् अन्तर्धान हुनुभयो।

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तनुवा-वततार ॥ २० ॥

पदार्थ–

विष्णुदत्त = भगवान् विष्णुबाट रक्षा गरिएका हे परीक्षित्
तस्मिन् एव बर्हिषि = नाभिको त्यही यज्ञमा (यसप्रकार)
परमर्षिभिः = महर्षिहरूद्वारा
प्रसादितः = प्रसन्न गराइएका
ऊर्ध्वमन्थिनां = ऊर्ध्वरेता मुनिहरूको
वातरशनानां = दिगम्बरहरूको
श्रमणानाम् = तपस्यामा श्रम गर्ने
ऋषीणाम् = ऋषिहरूको
धर्मान् = धर्मलाई
दर्शयितुकामः = आफैँले आचरण गरेर लोकमा प्रचार गर्ने चाहना राखी
भगवान् = भगवान्
नाभेः = नाभिको
प्रियचिकीर्षया = अभीष्ट पूरा गर्ने इच्छाले
तदवरोधायने = उनको अन्तःपुरमा
मेरुदेव्यां = नाभिकी महारानी मेरुदेवीमा
शुक्लया = शुद्ध सत्त्वगुणात्मक
तनुवा = शरीर लिएर
अवततार = प्रकट हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! त्यस यज्ञमा यसप्रकार महर्षिहरूद्वारा प्रसन्न गराइएका भगवान्‌ले ऋषिहरूको धर्मलाई आफैँले आचरण गरेर लोकमा प्रचार गर्ने चाहना राखी नाभिको अभीष्ट पूरा गर्ने इच्छाले उनको अन्तःपुरमा नाभिकी महारानी मेरुदेवीबाट शुद्ध सत्त्वगुणात्मक शरीर लिएर प्रकट हुनुभयो ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे नाभिचरिते ऋषभावतारो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ऋषभदेवको राज्यशासन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

**अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यै-
श्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा
देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥ १ ॥**

पदार्थ–

अथ = यसपछि
ह = निश्चय नै
प्रकृतयः = मन्त्रीवर्ग
प्रजाः = नागरिकहरू
ब्राह्मणाः = ब्राह्मणहरू
देवताः च = देवताहरू पनि
उत्पत्त्या एव = जन्मदेखि नै
अभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं = भगवान्‌को शङ्ख, चक्र आदि चिह्न भएका
साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहा-विभूतिभिः = समता, शान्ति, वैराग्य, ऐश्वर्य आदि विशिष्ट सम्पत्तिले युक्त भई
अनुदिनम् = प्रतिदिन
एधमानानुभावं = प्रभाव बढ्दै गएका
तम् = नाभिको पुत्र रूपमा जन्मिनुभएका ती भगवान्‌लाई
अवनितलसमवनाय = पृथ्वीको रक्षा गर्ने राजा बनाउन
अतितरां = अत्यन्त
जगृधुः = इच्छा गरे

वाक्यार्थ– यसपछि मन्त्री, नागरिक, ब्राह्मण र देवताहरूले जन्मदेखि नै शङ्ख, चक्र आदि चिह्न भएका एवं समता, शान्ति, वैराग्य, ऐश्वर्य आदि विशिष्ट सम्पत्तिले युक्त भई नाभिको पुत्र रूपमा जन्मिनुभएका भगवान्‌लाई राजा बनाउने इच्छा गरे।

**तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन
श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम
चकार ॥ २ ॥**

पदार्थ–

इत्थं = यसरी जन्म लिनुभएका
तस्य = ती भगवान्‌को
ह वा = निश्चय नै
वरीयसा = श्रेष्ठतम
बृहच्छ्लोकेन = महायशस्वी
वर्ष्मणा = पुष्ट शरीर
ओजसा = पराक्रम
बलेन = शक्ति
श्रिया = शोभा
यशसा = कीर्ति
वीर्यशौर्याभ्यां च = प्रताप र शूरता आदि सामर्थ्यका कारण पनि
पिता = पिता नाभिले
ऋषभः इति = ऋषभ भन्ने
इदं = यो
नाम = नाम
चकार = गरे

वाक्यार्थ– यसरी जन्म लिनुभएका भगवान्‌को परम यश, पुष्ट शरीर, पराक्रम, शक्ति, शोभा, कीर्ति, प्रताप र शूरता आदि सामर्थ्यका कारण नाभिले ऋषभ भन्ने नाम राखे।

तस्य हीन्द्रः स्पर्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत्॥ ३॥

पदार्थ–

स्पर्धमानः = ऋषभदेवसँग सेखी गर्ने
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
इन्द्रः = इन्द्रले
तस्य = ती ऋषभदेवको (राज्य)
वर्षे = अजनाभ द्वीपमा
ह = निश्चय नै
न ववर्ष = वर्षा गरेनन्
तदवधार्य = त्यो (इन्द्रले ईर्ष्यावश पानी नबर्साएको) थाहा पाएर)
योगेश्वरः = महायोगी
भगवान् = भगवान्
ऋषभदेवः = ऋषभदेवले
प्रहस्य = (इन्द्रको मूर्खतालाई) उपहास गर्दै
आत्मयोगमायया = आफ्नो योगमायाद्वारा
अजनाभं नाम = अजनाभ नामको
स्ववर्षम् = आफ्नो द्वीपमा
अभ्यवर्षत् = वर्षा गराउनुभयो

वाक्यार्थ– ऋषभदेवसँग सेखी गर्ने ऐश्वर्यशाली इन्द्रले ऋषभदेवको राज्य अजनाभ द्वीपमा वर्षा गरेनन्। इन्द्रले ईर्ष्यावश पानी नबर्साएको थाहा पाएर महायोगी भगवान् ऋषभदेवले इन्द्रको मूर्खतालाई उपहास गर्दै आफ्नो योगमायाद्वारा अजनाभ नामको आफ्नो द्वीपमा वर्षा गराउनुभयो।

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्‌गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः॥ ४॥

पदार्थ–

मायाविलसितमतिः = ('यो मेरो छोरो हो' भनेर छोरामा हुने) मायाले मोहितबुद्धि भएका
नाभिः तु = राजा नाभिचाहिँ
यथाभिलषितं = आफ्नो इच्छाअनुसार
सुप्रजस्त्वम् = भगवान्‌लाई नै असल पुत्रको रूपमा
अवरुध्य = प्राप्त गरेर
अतिप्रमोदभरविह्वलः = हर्षातिशयले आनन्दित भई
वत्स तात इति = हे बाबु ! हे प्रिय ! यसप्रकार
गद्‌गदाक्षरया गिरा = गद्‌गद् (अतिहर्षयुक्त) वचनद्वारा
स्वैरं = आफ्नै इच्छाले
गृहीतनरलोकसधर्मं = मनुष्यको देह धारण गरी मनुष्यवत् व्यवहार गर्ने
पुराणपुरुषं = पुराणपुरुष
भगवन्तं = भगवान्‌को
सानुरागम् = प्रेमपूर्वक
उपलालयन् = सेवा गर्दै
परां = अत्यन्त

निर्वृतिम् = आनन्द
उपगतः = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– 'यो मेरो छोरो हो' भनी छोरामा हुने मायाले मोहितबुद्धि भएका राजा नाभिले आफ्नो इच्छाअनुसार भगवान्लाई नै असल पुत्रको रूपमा प्राप्त गरेर ज्यादै हर्षले आनन्दित भई आफ्नै इच्छाले मनुष्यको देह धारण गरी मनुष्यवत् व्यवहार गर्ने पुराणपुरुष भगवान्लाई 'हे बाबु ! हे प्रिय !' भनी गद्गद् वचनद्वारा बोलाउँदै र प्रेमपूर्वक सेवा गर्दै आनन्दको अनुभूति गर्न थाले।

विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतु-रक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥

यस्य ह पाण्डवेय श्लोकावुदाहरन्ति-

पदार्थ–

आपौरप्रकृति = पुरवासी जनतादेखि (मन्त्रीसम्मका सबै)
जनपदः = जनसमुदायको (अभिप्राय बुझ्ने)
राजा = राजा
नाभिः = नाभिले
विदितानुरागम् = सबैको प्रेम पाएका
आत्मजं = पुत्र ऋषभदेवलाई
समयसेतुरक्षायाम् = सदाचार र मर्यादाको रक्षामा (राज्यासनमा)
अभिषिच्य = अभिषिक्त गरेर
ब्राह्मणेषु = (नीतिधर्मको शिक्षाका लागि) ब्राह्मणहरूसँगै
उपनिधाय = राखेर
मेरुदेव्या सह = रानी मेरुदेवीका साथ
विशालायां = विशाला (बदरिकाश्रम)मा
प्रसन्ननिपुणेन = सर्वसुखप्रद र फल प्राप्त गराउन समर्थ
समाधियोगेन = समाधिसहितको
तपसा = तपस्याद्वारा
नरनारायणाख्यं = नरनारायण नामका
भगवन्तं = भगवान्
वासुदेवम् = वासुदेवको
उपासीनः = उपासना गर्दै
कालेन = उचित समय आएपछि
तन्महिमानम् = भगवान्कै स्वरूप (जीवन्मुक्ति)
अवाप = प्राप्त गरे
पाण्डवेय = हे (पाण्डुका सन्तान) परीक्षित्
यस्य = जसको विषयमा (विद्वान्हरू)
ह = निश्चय नै
श्लोकौ = निम्नलिखित दुई श्लोक
उदाहरन्ति = उदाहरण दिन्छन्

वाक्यार्थ– पुरवासी जनतादेखि मन्त्रीसम्मका सबै जनसमुदायको अभिप्राय बुझ्ने राजा नाभिले सबैको प्रेम पाएका पुत्र ऋषभदेवलाई राज्यासनमा अभिषिक्त गरेर नीतिधर्मको शिक्षाका लागि ब्राह्मणहरूसँगै राखेर रानी मेरुदेवीका साथ बदरिकाश्रममा सर्वसुखप्रद र फल प्राप्त गराउन समर्थ समाधिसहितको तपस्याद्वारा नरनारायण भगवान् वासुदेवको उपासना गर्दै उचित समय आएपछि भगवान्कै स्वरूप (जीवन्मुक्ति) प्राप्त गरे। हे परीक्षित् ! जसको विषयमा निम्नलिखित दुई श्लोकको उदाहरण दिइन्छ।

को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्।
अपत्यतामगाद् यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा॥ ६॥

पदार्थ–

राजर्षेः = राजर्षि
नाभेः = नाभिको
तत्कर्म = त्यस्तो उदार कर्मलाई
नु = निश्चय नै
कः = कुन
पुमान् = मानिसले
अन्वाचरेत् = गर्न सक्दछ
यस्य = जुन नाभिको
शुद्धेन = पवित्र
कर्मणा = कर्मद्वारा
हरिः = भगवान् श्रीहरि
अपत्यताम् = सन्तानको रूपमा
अगात् = प्राप्त हुनुभयो

वाक्यार्थ– राजर्षि नाभिको जस्तो उदार कर्म कुन मानिसले गर्न सक्दछ ? जुन नाभिको पवित्र कर्मद्वारा भगवान् श्रीहरि सन्तानको रूपमा प्राप्त हुनुभयो।

ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः।
यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा॥ ७॥

पदार्थ–

नाभेः अन्यः = नाभिदेखि भिन्न अर्को मानिस
ब्रह्मण्यः = ब्राह्मणभक्त
कुतः = कहाँ छ
यस्य = जुन नाभिको
बर्हिषि = यज्ञमा
मङ्गलपूजिताः = दक्षिणा आदिद्वारा सन्तुष्ट
विप्राः = ब्राह्मणहरूले
ओजसा = मन्त्रबलले
यज्ञेशं = यज्ञपति भगवान्लाई
दर्शयामासुः = साक्षात्कार गराइदिए

वाक्यार्थ– नाभिदेखि भिन्न अर्को मानिस नाभि जत्तिको ब्राह्मणभक्त कहाँ छ ? जुन नाभिको यज्ञमा दक्षिणा आदिद्वारा सन्तुष्ट भएका ब्राह्मणहरूले मन्त्रबलले यज्ञपति भगवान्को साक्षात्कार गराइदिए।

अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शित-गुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्नायाम्नातमभि-युञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास॥ ८॥

पदार्थ–

अथ = पिता नाभिको शेषपछि
ह = निश्चय नै
भगवान् = भगवान्
ऋषभदेवः = ऋषभदेवले
स्ववर्षं = आफ्नो राज्य अजनाभ खण्डलाई
कर्मक्षेत्रम् = कर्मक्षेत्र
अनुमन्यमानः = मानेर
प्रदर्शितगुरुकुलवासः =

लोकशिक्षाका लागि गुरुकुलमा बसेपछि
लब्धवरैः = गुरुदक्षिणा पाएका
गुरुभिः = गुरुहरूद्वारा
अनुज्ञातः = गृहस्थ जीवनका लागि अनुमति पाएका ऋषभदेवले
गृहमेधिनां = गृहस्थहरूको
धर्मान् = धर्महरूलाई
अनुशिक्षमाणः = सिकाउँदै
उभयलक्षणं = श्रुति, स्मृति दुबै
समाम्नायाम्नातम् = शास्त्रसम्मत
कर्म = कर्म
अभियुञ्जन् = गर्दै
इन्द्रदत्तायाम् = देवराज इन्द्रद्वारा दिइएकी कन्या
जयन्त्याम् = जयन्तीबाट
आत्मसमानानां = आफूसमान
आत्मजानाम् शतं = सय छोरा
जनयामास = जन्माउनुभयो

वाक्यार्थ– पिता नाभिको शेषपछि भगवान् ऋषभदेवले आफ्नो राज्य अजनाभ खण्डलाई कर्मक्षेत्र मानेर लोकशिक्षाका लागि गुरुकुलमा बसी जसको निग्रहस्वरूप गुरुदक्षिणा पाएका गुरुहरूद्वारा गृहस्थ जीवनका लागि अनुमति लिएर गृहस्थहरूका धर्महरू सिकाउँदै श्रुति, स्मृति दुबै शास्त्रसम्मत कर्म गर्दै देवराज इन्द्रद्वारा दिइएकी कन्या जयन्तीबाट आफूसमान सय छोरा जन्माउनुभयो।

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थ–

येषां = ऋषभदेवका सय छोरामध्ये
खलु = अवश्य नै
श्रेष्ठगुणः = उत्तम गुणसम्पन्न
महायोगी = आत्मज्ञानी
भरतः = भरत
ज्येष्ठः = जेठा
आसीत् = थिए
येन = जसको नामबाट
इदं वर्षं = यस भूखण्डलाई
भारतम् इति = भारत वर्ष भनेर
व्यपदिशन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– ऋषभदेवका सय भाइ छोरामध्ये सर्वगुणसम्पन्न आत्मज्ञानी भरत जेठा थिए, जसको नामबाट यस भूखण्डलाई भारत वर्ष भनिन्छ।

तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग् विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥ १० ॥

पदार्थ–

तमनु = भरतका भाइहरूमा
कुशावर्तः = कुशावर्त
इलावर्तः = इलावर्त
ब्रह्मावर्तः = ब्रह्मावर्त
मलयः = मलय
केतुः = केतु
भद्रसेनः = भद्रसेन
इन्द्रस्पृक् = इन्द्रस्पृक्
विदर्भः = विदर्भ र
कीकटः = कीकट
इति = यी
नव = नौ
नवतिप्रधानाः = अरू नब्बे भाइभन्दा ज्येष्ठ र श्रेष्ठ थिए

वाक्यार्थ– भरतका भाइहरूमा कुशावर्त, इलावर्त, ब्रह्मावर्त, मलय, केतु, भद्रसेन, इन्द्रस्पृक्, विदर्भ र कीकट यी नौ भाइ अरू नब्बे भाइहरूभन्दा ज्येष्ठ र श्रेष्ठ थिए।

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः॥ ११॥

इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद् वर्णयिष्यामः॥ १२॥

पदार्थ–

अथ = यसै गरी
कविः = कवि
हरिः = हरि
अन्तरिक्षः = अन्तरिक्ष
प्रबुद्धः = प्रबुद्ध
पिप्पलायनः = पिप्पलायन
आविर्होत्रः = आविर्होत्र
द्रुमिलः = द्रुमिल
चमसः = चमस
करभाजनः = करभाजन
इति = यी
नव = नौ कुमारहरू
भागवतधर्मदर्शनाः = भागवत धर्मका प्रचारक र
महाभागवताः = भगवान्का परम भक्त थिए
तेषां = कवि आदि ती नौ राजकुमारको
भगवन्महिमोपबृंहितं = भगवान्को महिमाले शोभायमान
उपशमायनम् = परम शान्तिपूर्ण
सुचरितं = पवित्र चरित्रले युक्त
वसुदेवनारदसंवादम् = वसुदेव र नारदको संवाद
उपरिष्टात् = माथि (एकादश स्कन्धमा)
वर्णयिष्यामः = वर्णन गरौँला

वाक्यार्थ– यसै गरी कवि, हरि, अन्तरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस, करभाजन यी नौ कुमारहरू भागवत धर्मका प्रचारक र भगवान्का परम भक्त थिए। कवि आदि नौ राजकुमारको भगवान्को महिमाले शोभायमान, परमशान्तिपूर्ण तथा पवित्र चरित्रले युक्त वसुदेव र नारदको संवाद यसै शास्त्रको एकादश स्कन्धमा वर्णन गरौँला।

यवीयांस एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः॥ १३॥

पदार्थ–

यवीयांसः = (पहिले बताइएका भन्दा) कान्छा
एकाशीतिः जायन्तेयाः = जयन्तीका एकासी भाइ छोराहरू
पितुः = पिता ॠषभदेवको
आदेशकराः = आज्ञाकारी
महाशालीनाः = अत्यन्त विनम्र
महाश्रोत्रियाः = महान् वेदज्ञ
यज्ञशीलाः = सधैँ यज्ञ गरिरहने
कर्मविशुद्धाः = यज्ञ आदि कर्मको अनुष्ठानद्वारा शुद्ध चित्त भएका
ब्राह्मणाः = ब्रह्मज्ञानी
बभूवुः = भए

वाक्यार्थ– पहिले बताइएका उन्नाईस भाइ छोराभन्दा कान्छा अन्य एकासी छोराहरू पिता ॠषभदेवको आज्ञा पालन गर्ने, अत्यन्त नम्र, महान् वेदज्ञ, सधैँ यज्ञ गरिरहने तथा यज्ञ आदि

कर्मको अनुष्ठानद्वारा शुद्ध चित्त भएका ब्रह्मज्ञानी भए।

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीतवत् कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत्॥ १४॥

पदार्थ–

स्वयं = आफैँमा
आत्मतन्त्रः = स्वतन्त्र (कर्मको अधीनमा नरहने)
ईश्वरः = सर्वशासक परमात्मा
ऋषभसंज्ञः = ऋषभ
भगवान् = भगवान्
केवलानन्दानुभवः = केवल आनन्दबाट अनुभूति गर्न सकिने
नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः = जन्म, मरण आदि अनर्थ परम्पराबाट सदा निर्मुक्त
समः = सम्पूर्ण प्राणीमा समदृष्टि राख्ने
उपशान्तः = शान्त
मैत्रः = मैत्रीभाव सम्पन्न
कारुणिकः एव = दयालु नै हुनुहुन्थ्यो (तर पनि)
विपरीतवत् = यी गुणभन्दा विपरीत (सामान्य मान्छेले) झैँ
कर्माणि = कर्महरू
आरभमाणः = गर्दै
कालेन = समयक्रमसँगै
अनुगतं = नष्ट हुन लागेको
धर्मम् = धर्मलाई
आचरणेन = आफैँ पालन गरेर
अतद्विदां = धर्माचरण नजान्ने मान्छेलाई
उपशिक्षयन् = धर्म सिकाउँदै
धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन = धर्म, अर्थ, यश, सन्तान, सुखभोग र मोक्षको सङ्ग्रहद्वारा
गृहेषु = घरमा रहने (गृहस्थ)
लोकं = मान्छेलाई (स्वेच्छाचारबाट निवृत्त गराई शास्त्राचारमा)
नियमयत् = नियन्त्रित गर्नुभयो

वाक्यार्थ– आफैँमा स्वतन्त्र वा कर्मको अधीनमा नरहने सर्वशासक परमात्मा ऋषभ भगवान् केवल आनन्दबाट अनुभूति गर्न सकिने, जन्म, मरण आदि अनर्थ परम्पराबाट सदा निर्मुक्त, सम्पूर्ण प्राणीमा समदृष्टि राख्ने, शान्त एवं मैत्रीभाव सम्पन्न दयालु हुनुहुन्थ्यो तर पनि माथि बताइएको भन्दा विपरीत सामान्य मान्छेले झैँ कर्महरू गर्दै समयक्रमसँगै नष्ट हुन लागेको धर्मलाई आफैँ पालन गरेर धर्माचरण नजान्ने मान्छेलाई धर्माचार सिकाउँदै धर्म, अर्थ, यश, सन्तान, सुखभोग र मोक्षको सङ्ग्रहद्वारा गृहस्थहरूलाई स्वेच्छाचारबाट निवृत्त गराई शास्त्राचारमा लगाउनुभयो।

यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः॥ १५॥

पदार्थ–

यत् यत् = जुन-जुन (राम्रा वा नराम्रा कर्म)
शीर्षण्याचरितं = श्रेष्ठ व्यक्तिले आचरण गरेको छ
लोकः = अन्य सामान्य मानिसहरूले
तत् तत् = त्यही-त्यही कर्मको
अनुवर्तते = अनुसरण गर्दछन्

वाक्यार्थ– श्रेष्ठ व्यक्तिले जस्ता-जस्ता (राम्रा वा नराम्रा) आचरण गरेको छ अन्य सामान्य मानिसहरूले त्यही-त्यही कर्मको अनुसरण गर्दछन्।

यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास ॥ १६ ॥

पदार्थ–

यद्यपि = यद्यपि
सकलधर्मं = सम्पूर्ण धर्मको स्रोतका रूपमा रहेको
ब्राह्मं गुह्यं = वेदको रहस्य
स्वविदितं = आफैँले बुझ्नुभएको थियो (तापनि)
ब्राह्मणैः = ब्राह्मणहरूद्वारा
दर्शितमार्गेण = बताइएको मार्गको अनुसरण गर्दै
सामादिभिः = साम, दान, भेद र दण्ड यी
उपायैः = उपायहरूद्वारा
जनताम् = जनतालाई
अनुशशास = शासन गर्नुभयो

वाक्यार्थ– ऋषभदेवले यद्यपि सम्पूर्ण धर्मको स्रोतका रूपमा रहेको वेदको रहस्य आफैँले बुझ्नुभएको थियो तापनि ब्राह्मणहरूद्वारा बताइएको शास्त्रीय मार्गको अनुसरण गर्दै साम, दान, भेद र दण्ड यी उपायहरूद्वारा जनताको शासन गर्नुभयो।

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥ १७ ॥

पदार्थ–

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः = द्रव्य, देश, काल, उमेर, श्रद्धा र ऋत्विक्‌हरूद्वारा विभिन्न देवतालाई उद्देश्य गरेर गरिएका
सर्वैः = सम्पूर्ण
क्रतुभिः अपि = यज्ञहरूद्वारा पनि
यथोपदेशं = ब्राह्मणको उपदेशअनुरूप
शतकृत्वः = सयौँ पटक
इयाज = यज्ञ गर्नुभयो

वाक्यार्थ– ब्राह्मणको उपदेशअनुरूप द्रव्य, देश, काल, उमेर, श्रद्धा र ऋत्विक्‌हरूद्वारा विभिन्न देवतालाई उद्देश्य गरी उहाँले सयौँ पटक यज्ञ गर्नुभयो।

भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात् कथञ्चन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृम्भितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ १८ ॥

पदार्थ–

भगवता ऋषभेण = भगवान् ऋषभदेवद्वारा
परिरक्ष्यमाणे = रक्षा गरिएको (शासन गरिएको)
एतस्मिन् = यस
वर्षे = अजनाभ राज्यमा
कश्चन = कोही पनि
पुरुषः = मानिस
भर्तरि = पालक ऋषभदेवमा

अनुसवनं = प्रत्येक क्षण
विजृम्भितस्नेहातिशयम् = बढ्दै गएको अतिशय प्रेमदेखि
अन्तरेण = बाहेक
कथञ्चन = कुनै पनि प्रकारले
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
अविद्यमानम् इव = हुँदै नभएको वस्तु (आकाशको फूल आदि)लाई झैं
किम् अपि = कुनै पनि वस्तु
अन्यस्मात् = अरूबाट
आत्मनः = आफ्नो प्रयोजनका लागि
न वाञ्छति = इच्छा गर्दैनथ्यो
न अवेक्षते = देख्दैनथ्यो

वाक्यार्थ– जसरी हुँदै नभएको (आकाशको फूल आदि) वस्तुलाई कुनै मान्छेले पनि प्राप्त गर्ने इच्छा गर्दैन त्यसै गरी भगवान् ऋषभदेवले शासन गरेको यस अजनाभ राज्यमा कोही पनि मानिस पालक ऋषभदेवमा प्रत्येक क्षण बढ्दै गएको अतिशय प्रेमदेखि बाहेक अन्य कुनै पनि वस्तु कुनै प्रकारले र कहिल्यै पनि अरूबाट आफ्नो प्रयोजनका लागि इच्छा गर्दैनथ्यो।

स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभर-सुयन्त्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच॥ १९॥

पदार्थ–

कदाचित् = कुनै एकदिन
अटमानः = घुम्दाघुम्दै
ब्रह्मावर्तगतः = ब्रह्मावर्त देशमा पुगेका
सः = ती
भगवान् ऋषभः = भगवान् ऋषभदेवले
ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां = श्रेष्ठ-श्रेष्ठ ब्रह्मर्षिहरूको सभामा
निशामयन्तीनाम् = सुनेर बसिरहेका
प्रजानां = प्रजाहरूको अगाडि
अवहितात्मनः = सावधान भएका
प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितान् = पूर्ण नम्रता र स्नेहका कारण आफ्नो वशमा भएका
आत्मजान् = छोराहरूलाई
उपशिक्षयन् = उपदेश दिँदै
ह = निश्चय नै
इति = यसो (पाँचौं अध्यायमा भनिएको कुरा)
उवाच = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– कुनै एकदिन घुम्दाघुम्दै ब्रह्मावर्त देशमा पुग्नुभएका ऋषभदेवले श्रेष्ठ-श्रेष्ठ ब्रह्मर्षिहरूको सभामा सुनेर बसिरहेका प्रजाहरूको अगाडि सावधान भएका पूर्ण नम्रता र स्नेहका कारण आफ्नो वशमा भएका छोराहरूलाई उपदेश दिँदै यसो (पाँचौ अध्यायमा भनिएको कुरा) भन्नुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ऋषभदेवद्वारा छोराहरूलाई उपदेश एवं उहाँको अवधूतवृत्ति

ऋषभ उवाच (ऋषभदेवले भन्नुभयो)

नायं देहो देहभाजां नृलोके
कष्टान् कामानर्हते विड्भुजां ये।
तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं
शुद्ध्येद् यस्माद् ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम्॥ १॥

पदार्थ–

पुत्रकाः = हे छोराहरू
नृलोके = मनुष्यलोकमा
देहभाजां = प्राणीहरूमा
अयं = यो
देहः = मनुष्य शरीर
विड्भुजां = विष्ठाभोजी कुकुर, सुँगुर आदिको योग्य
ये = जे-जति विषयहरू छन्
कष्टान् = ती कष्टप्रद
कामान् = विषयभोग भोग्न
न अर्हते = योग्य छैन (तर)
दिव्यं = उत्कृष्ट
तपः = तपस्या (-का लागि मात्र मनुष्य शरीर योग्य छ)
येन = जुन दिव्य तपस्याद्वारा
सत्त्वं = अन्तःकरण
शुद्ध्येत् = शुद्ध हुन्छ
यस्मात् तु = जुन शद्ध अन्तःकरणद्वारा त
अनन्तम् = अविनाशी
ब्रह्मसौख्यं = ब्रह्मानन्दको प्राप्ति हुन्छ

वाक्यार्थ– हे छोराहरू ! मनुष्यलोकका प्राणीहरूमध्ये श्रेष्ठ यो मनुष्य शरीर विष्ठाभोजी कुकुर, सुँगुर आदिले भोग्न योग्य कष्टप्रद विषयभोग भोग्नका लागि प्राप्त भएको होइन, यो शरीर त उत्कृष्ट तपस्याका लागि प्राप्त भएको हो। तपस्याद्वारा मानिसको अन्तःकरण शुद्ध हुन्छ र शुद्ध अन्तःकरणद्वारा नै अविनाशी ब्रह्मानन्दको प्राप्ति हुन्छ।

विवरण– सामान्य विषयभोगहरू प्राप्त गर्नुमा मनुष्य जीवनको सार्थकता छैन। विषयभोगबाट आउने आनन्द त सुँगुर र कुकुर आदिलाई पनि मिलेको हुन्छ। तिनै प्राणीहरूले गर्ने जस्तो काम गर्दा मानिस अरू प्राणीहरूभन्दा उत्कृष्ट हुन सक्दैन। उसले त आफ्नो अन्तःकरणलाई शुद्ध गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ।

अन्तःकरणमा तीन किसिमका दोष हुन्छन्– मलदोष, विक्षेपदोष र आवरणदोष। मलदोष भनेको स्थूल पाप हो। विक्षेप भनेको मनको चञ्चलता हो। आवरण भनेको आफ्नो असली स्वरूपलाई नजान्नु हो। मलदोष अर्थात् पाप हटाउन निष्काम कर्मयोगको पालना गर्नुपर्छ। वेदका असी हजार मन्त्रहरूमा कर्म गर्ने विधि बताइएको छ। यी सबै कर्महरूलाई निष्काम भावले सम्पन्न गरेपछि मात्र मनुष्यको चित्त उपासनाका लागि योग्य हुन्छ। मनमा भएको चञ्चलता

अर्थात् विक्षेपदोष हटाउन भगवान् विष्णु, राम, कृष्ण, शिव, गणेश, दुर्गा आदि कुनै इष्टदेवको निरन्तर चिन्तन र स्मरण गर्नुपर्छ। वेदका सोह्र हजार मन्त्रहरूले परमात्माको उपासनासम्बन्धी रहस्यलाई प्रकट गरेका छन्। बाँकी रहेका चार हजार मन्त्रले युक्त वेदको उपनिषद् भागले आत्मा र परमात्माको एकतालाई चिनाएको छ, जसलाई ब्रह्मज्ञान वा भगवत्तत्त्व-साक्षात्कार भनिन्छ। निष्काम कर्म र दृढ भक्तिद्वारा चित्त शुद्ध भएको व्यक्ति नै परमात्माको कृपाले मानव जीवनको अन्तिम लक्ष्य परमानन्दलाई प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ।

जसरी मैलिएको र हल्लिइरहेको ऐनामा अनुहारको प्रतिबिम्ब राम्ररी देखिँदैन र त्यसलाई पुछी नहल्लिने गरेपछि मात्र अनुहारको प्रतिबिम्ब देखिन्छ त्यसै गरी निष्काम कर्मद्वारा मैलो हटाइएको र भक्तिद्वारा निश्चल गरिएको चित्तमा आफ्नो परमात्मास्वरूपलाई छर्लङ्ग देख्न सकिन्छ। मन शुद्ध नहुन्जेल केही गरे पनि ज्ञान हुँदैन र कर्म, वैराग्य, उपासना आदिबाट मन शुद्ध भएपछि जसरी पनि ज्ञान हुन्छ। ज्ञान हुनुलाई आवरण हट्नु अर्थात् जीवात्मा र परमात्माबीचको पर्दा हट्नु पनि भनिन्छ। केवल मनुष्यलोकमा मात्र सम्पन्न गर्न सकिने अन्यत्र स्वर्ग आदि लोकमा सम्पन्न गर्न नसकिने त्यस्ता दिव्य तपस्याहरू, कर्म, वैराग्य, परमात्मामा गरिएको भक्ति आदि साधनहरूद्वारा मनुष्यले आफ्नो जीवनलाई सार्थक गराउनुपर्छ भनी ऋषभदेवले ब्रह्मावर्तक्षेत्रमा प्रजाहरूका अगाडि आफ्ना सय भाइ छोराहरूलाई उपदेश दिनुभएको छ।

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम्।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये॥ २॥

पदार्थ–

महत्सेवां = महापुरुषको सेवालाई
विमुक्तेः = संसारबाट मुक्त हुने
द्वारम् = ढोका
आहुः = भन्दछन्
योषितां = स्त्रीहरूको
सङ्गिसङ्गम् = सङ्गत गर्ने पुरुषहरूसितको सङ्गतलाई
तमोद्वारं = अन्धकारमय संसारको ढोका (भन्दछन्)
ये = जुन पुरुषहरू
समचित्ताः = समचित्त भएका
प्रशान्ताः = परमशान्त
विमन्यवः = क्रोधहीन
सुहृदः = सबैका हितचिन्तक (मित्र)
साधवः = सदाचारसम्पन्न छन्
ते = तिनीहरू
महान्तः = महापुरुष हुन्

वाक्यार्थ– महापुरुषको सेवालाई संसारबाट मुक्त हुने ढोका भनिन्छ भने स्त्रीहरूको सङ्गत गर्ने पुरुषहरूसितको सङ्गतलाई चाहिँ अन्धकारमय संसारको ढोका भनिन्छ। जुन मानिसहरू समचित्त भएका, परमशान्त, क्रोधहीन, सबैका हितचिन्तक एवं सदाचारसम्पन्न छन् तिनीहरू महापुरुष हुन्।

ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था
जनेषु देहम्भरवार्तिकेषु।
गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३ ॥

पदार्थ–

ये = जुन मानिसहरू
मयि ईशे = म परमात्मामा
कृतसौहृदार्थाः = गरिएको निष्काम प्रेमलाई पुरुषार्थ ठान्ने
वा = अथवा
देहम्भरवार्तिकेषु = शरीरपोषणका लागि मात्र कर्म गर्ने
जनेषु = मानिसहरूमा र
जायात्मजरातिमत्सु = पत्नी, पुत्र र धनले सम्पन्न
गृहेषु = गृहस्थाश्रममा
न प्रीतियुक्ताः = अरुचि भएका हुन्छन् (त्यसै गरी)
लोके = लोकमा
यावदर्थाः च = शरीरनिर्वाहको लागि मात्र (सङ्ग्रहका लागि होइन) प्रवृत्त हुन्छन् तिनीहरू पनि महापुरुष नै हुन्

वाक्यार्थ– जुन मानिसहरू म परमात्मामा गरिएको निष्काम प्रेमलाई पुरुषार्थ ठान्दछन्, शरीरपोषणका लागि मात्र कर्म गर्दछन्, पत्नी, पुत्र र धनले सम्पन्न गृहस्थाश्रममा कुनै किसिमको स्नेहभाव राख्दैनन्, एवं सङ्ग्रहका लागि नभई शरीरनिर्वाहका लागि मात्र जसले कर्म गर्दछन् तिनीहरू पनि महापुरुष नै हुन्।

नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म
यदिन्द्रियप्रीतय आपृणोति।
न साधु मन्ये यत आत्मनोऽय-
मसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥

पदार्थ–

यत् = जब
इन्द्रियप्रीतये = इन्द्रियको तृप्तिका लागि
आपृणोति = विषयभोगमा मुग्ध हुन्छ (तब)
नूनं = निश्चय पनि
प्रमत्तः = प्रमत्त (विवेकशून्य) व्यक्तिले
विकर्म = पाप नै
कुरुते = गर्दछ (यसलाई म)
साधु = राम्रो
न मन्ये = मान्दिनँ (किनभने)
यतः = जुन पापकर्मको आचरणबाट नै
अयम् = यो
असन् = हुँदै नभएको (कल्पित)
देहः अपि = शरीर पनि
आत्मनः = आफ्नो
क्लेशदः = दुःखदायी
आस = हुन पुग्दछ

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति इन्द्रियको तृप्तिका लागि विषयभोगमा मुग्ध हुन्छ त्यसले पाप नै गर्दछ।

यस्तो व्यक्तिलाई म राम्रो मान्दिनँ किनभने पापकर्मको आचरणबाट नै यो हुँदै नभएको (कल्पित) आफ्नो शरीर पनि दुःखदायी हुन पुग्दछ।

पराभवस्तावदबोधजातो
यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम्।
यावत् क्रियास्तावदिदं मनो वै
कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः॥ ५॥

पदार्थ–

यावत् = जबसम्म
आत्मतत्त्वम् = आफ्नो यथार्थरूप आत्मतत्त्वलाई
न जिज्ञासते = जान्ने इच्छा गर्दैन
तावत् = तबसम्म
अबोधजातः = अज्ञानद्वारा उत्पन्न
पराभवः = (आत्माको) तिरस्कार भइरहन्छ
यावत् = जबसम्म
क्रियाः = (मनुष्यले अज्ञानबाट प्रेरित भई) कर्म गरिरहन्छ
तावत् = तबसम्म
इदं = यो
मनः = मन
कर्मात्मकं = क्रियाशील भइरहन्छ
येन = जुन (कर्ममा क्रियाशील) मनद्वारा
वै = निश्चय नै
शरीरबन्धः = शरीरप्राप्ति र यसद्वारा बन्धन भइरहन्छ

वाक्यार्थ– मानिस जबसम्म आफ्नो यथार्थ रूप आत्मतत्त्वलाई जान्ने इच्छा गर्दैन तबसम्म अज्ञानद्वारा आत्माको तिरस्कार भइरहन्छ। जबसम्म मानिस अज्ञानबाट प्रेरित भई कर्म गरिरहन्छ तबसम्म यो मन क्रियाशील भइरहन्छ र यही मनद्वारा शरीरप्राप्ति र यसद्वारा बन्धन भइरहन्छ।

विवरण– अज्ञानले गर्दा आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई नजान्नु सबैभन्दा ठुलो पराजय हो। शरीरलाई नै म हुँ भनी सोचेकाले त्यसैको प्रीतिको लागि मनुष्यले कैयौँ जन्मदेखि कर्महरू गर्दैआएको हो, अनि तिनै कर्मवासनाहरूका कारणले बारम्बार संसारमा जन्मिएर मृत्यु, रोग र बुढ्याइँ आदि भयङ्कर दुःखहरूलाई झेल्नुपरेको हो। त्यसैले मानिस जबसम्म विषयासक्त भई कर्म गरिरहन्छ तबसम्म वासनाको कारणले शरीररूपी बन्धन रहिरहन्छ।

एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते
अविद्ययात्मन्युपधीयमाने।
प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे
न मुच्यते देहयोगेन तावत्॥ ६॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
अविद्यया = अज्ञानद्वारा
आत्मनि = आत्मालाई

उपधीयमाने = (देह, इन्द्रिय आदिको तादात्म्याध्यासले) ढाकिसकेपछि
मनः = मनले
कर्मवशं = कर्मवासनाले वशीभूत मानिसलाई
प्रयुङ्क्ते = कर्ममा प्रवृत्त गराउँछ (त्यसैले)
यावत् = जबसम्म (जीवको)
मयि = म
वासुदेवे = वासुदेवमा
प्रीतिः न = प्रेम हुँदैन
तावत् = तबसम्म (ऊ)
देहयोगेन = शरीरसँगको सम्बन्धबाट
न मुच्यते = मुक्त हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– यसप्रकार अज्ञानले (देह, इन्द्रिय आदिको तादात्म्याध्यासले) आत्मालाई ढाकिसकेपछि मनले कर्मवासनाद्वारा वशीभूत मानिसलाई कर्ममा प्रवृत्त गराउँछ। त्यसैले जबसम्म जीवको भगवान् वासुदेवमा प्रेम हुँदैन तबसम्म ऊ शरीरसँगको सम्बन्धबाट मुक्त हुन सक्दैन।

यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां
स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित्।
गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापा-
नासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः॥ ७॥

पदार्थ–
विपश्चित् = विद्वान् मानिस
यदा = जब (स्त्री-पुरुषसङ्ग आदि विषयबाट मोहित भई)
गुणेहां = विषयप्राप्तिका लागि हुने इन्द्रियका चेष्टालाई
अयथा = मिथ्या हो भनेर
न पश्यति = देख्दैन (जान्दैन) तबसम्म
सहसा = अनायास (तुरुन्त)
गतस्मृतिः = स्वरूपको स्मृतिले शून्य भई
स्वार्थे = परम पुरुषार्थ गर्नमा
प्रमत्तः = प्रवृत्तिशून्य (पुरुषार्थच्युत) हुन्छ र
अज्ञः = अज्ञानी भएर
मैथुन्यम् = मैथुनसुख प्रधान
अगारम् = गार्हस्थ्य जीवन
आसाद्य = प्राप्त गरेर
तत्र = त्यहाँ
तापान् = विभिन्न प्रकारका दुःखहरू
विन्दति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– विद्वान् मानिस जब स्त्री-पुरुषसङ्ग आदि विषयबाट मोहित भई विषयप्राप्तिका लागि हुने इन्द्रियका चेष्टालाई मिथ्या हो भनेर जान्दैन तबसम्म स्वस्वरूपको स्मृतिले शून्य त्यो व्यक्ति परम पुरुषार्थ गर्न अग्रसर हुँदैन र अज्ञानी भएर मैथुनसुखप्रधान गृहस्थाश्रममा रहेर विभिन्न प्रकारका दुःखहरू प्राप्त गर्दछ।

पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं
तयोर्मिथो हृदयग्रन्थिमाहुः।
अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तै-
र्जनस्य मोहोऽयमहं ममेति॥ ८॥

पद्मार्थ–

पुंसः = पुरुषको र
स्त्रियाः = स्त्रीको
एतं = यो
मिथुनीभावम् = एक-अर्काप्रतिको आकर्षणलाई
तयोः = ती दुई स्त्रीपुरुषको
मिथः = एक-अर्कामा हुने
हृदयग्रन्थिम् = हृदयग्रन्थि हो भनेर
आहुः = भन्दछन्
अतः = यसैबाट
जनस्य = मानिसलाई
गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैः = घर, खेत, छोरा, आफन्त र धनसम्पत्तिमा
अहं मम इति = म र मेरो भन्ने
अयम् = यो
मोहः = मोह हुन्छ

वाक्यार्थ– विद्वान्हरू पुरुष र स्त्रीको यो एक-अर्काप्रतिको आकर्षणलाई ती दुई स्त्रीपुरुषको एक-अर्कामा हुने हृदयग्रन्थि हो भनेर भन्दछन्। यसैबाट मानिसलाई घर, खेत, छोरा, आफन्त र धनसम्पत्तिमा म र मेरो भन्ने मोह हुन्छ।

यदा मनोहृदयग्रन्थिरस्य
कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत।
तदा जनः सम्परिवर्ततेऽस्माद्
मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम्॥ ९॥

पद्मार्थ–

यदा = जुन समयमा
अस्य = म र मेरो भन्ने भावले बाँधिएको त्यस मानिसको
कर्मानुबद्धः = कर्ममा जेलिएको
दृढः = बलियो
मनोहृदयग्रन्थिः = मनरूप हृदयग्रन्थि
आश्लथेत = शिथिल हुन्छ
तदा = त्यस वेला
अस्मात् = यस मिथुनीभावबाट
जनः = मानिस
सम्परिवर्तते = मुक्त हुन्छ (त्यसपछि)
हेतुम् = अनर्थको कारण म र मेरो भन्ने भावलाई
अतिहाय = त्यागेर
मुक्तः = जीवन्मुक्त भई
परं = मोक्षपद
याति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– जुन समयमा म र मेरो भन्ने भावनाले बाँधिएको त्यस मानिसको कर्ममा जेलिएको बलियो मनरूप हृदयको गाँठो फुक्छ त्यस वेला ऊ यस मिथुनीभावबाट मुक्त हुन्छ र त्यसपछि अनर्थको कारण म र मेरो भन्ने भावलाई त्यागेर जीवन्मुक्त भई उसले मोक्षपद प्राप्त गर्दछ।

विवरण– शरीरमा अहङ्कार गर्नु हृदयको पहिलो गाँठो हो भने पति-पत्नी आदि सम्बन्धहरूमा आफूलाई जोड्दै र त्यसमा अभिमान गर्दैजानु दोस्रो गाँठो हो। जब-जब सत्सङ्ग र शास्त्रचिन्तनद्वारा आफू र आफ्ना सम्बन्धीहरूमा हुने अहन्त्व र ममत्वरूपी ग्रन्थि बिस्तारै खुकुलो हुँदै अन्त्यमा नष्ट हुन्छ तब नै ऊ समस्त अनर्थहरूको कारणभूत अहङ्कारलाई छोड्न समर्थ हुन्छ अनि मात्र उसले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्छ।

हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्या
वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च ।
सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या
जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥
मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं
मद्देवसङ्गाद् गुणकीर्तनान्मे ।
निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा
जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११ ॥

पदार्थ–

पुत्राः = हे छोराहरू
हंसे = हाँस झैं विवेकशील
गुरौ = गुरुजनमा
मयि च = म परमात्मामा पनि (गरिएको)
भक्त्या = भक्तिद्वारा
अनुवृत्या = ममा लागिरहनाले
वितृष्णया = तृष्णाको त्यागद्वारा
द्वन्द्वतितिक्षया = सुख-दुःख आदि द्वन्द्वको सहनद्वारा
सर्वत्र = सबैतिर (यस लोक र परलोकमा)
जन्तोः = जीवलाई
व्यसनावगत्या = दुःख हुन्छ भन्ने कुराको ज्ञानद्वारा
जिज्ञासया = सत् र असत्को विचारद्वारा
तपसा = तपस्याद्वारा
ईहानिवृत्त्या = सकाम कर्मको त्यागद्वारा
मत्कर्मभिः = ममा समर्पित कर्महरूद्वारा
मत्कथया = मेरो कथाश्रवणद्वारा
नित्यं = सधैं (गरिएको)
मद्देवसङ्गात् = मेरा भक्तहरूसँगको सङ्गतद्वारा
मे = मेरो
गुणकीर्तनात् = गुणकीर्तनद्वारा
निर्वैरसाम्योपशमेन = वैरभाव रहित समानता र शान्तिभावद्वारा
देहगेहात्मबुद्धेः = शरीर र घरमा हुने म र मेरो भन्ने भावको
जिहासया च = परित्याग गरेर (अहङ्कारात्मक लिङ्ग शरीरलाई त्याग गर्नुपर्दछ)

वाक्यार्थ– हे छोराहरू ! हाँस झैं विवेकशील गुरुजन एवं परमात्मामा गरिएको भक्तिभाव, समर्पण, तृष्णाको त्याग, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वको सहन, सबैतिर (यस लोक र परलोकमा) जीवलाई दुःख हुन्छ भन्ने कुराको ज्ञान, सत् र असत्को विचार, तपस्या, सकाम कर्मको त्याग, ममा समर्पित कर्महरू, मेरो कथाश्रवण, सधैं गरिएको मेरा भक्तहरूसँगको सङ्गत, मेरो गुणकीर्तन एवं वैरभाव त्यागी राखिएको समानता र शान्तिभावद्वारा शरीर र घरमा हुने म र मेरो भन्ने भावको परित्याग गरी अहङ्कारात्मक लिङ्ग शरीरलाई त्याग गर्नुपर्दछ।

अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया
प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन सध्र्यक् ।
सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्व-
दसम्प्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ १२ ॥
सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन
ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ।
योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो
लिङ्गं व्यपोहेत् कुशलोऽहमाख्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थ–

अध्यात्मयोगेन = अध्यात्म-शास्त्रको अनुशीलन गर्नाले
विविक्तसेवया = एकान्त सेवन गर्नाले
सध्र्यक् = राम्रोसँग
प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन = प्राण, इन्द्रिय र मनलाई जित्नाले
सच्छ्रद्धया = सज्जनहरूमा श्रद्धा गर्नाले
ब्रह्मचर्येण = ब्रह्मचर्यले
शश्वत् = सधैँ
असम्प्रमादेन = प्रमत्त नहुनाले (कर्तव्यको पालन गर्नाले)
वाचाम् यमेन = बोलीलाई नियन्त्रित गर्नाले
सर्वत्र = सबैतिर
मद्भावविचक्षणेन = मेरो भाव (उपस्थिति) देखनाले
विज्ञानविराजितेन = विज्ञान (अनुभव)ले युक्त
ज्ञानेन = ज्ञानले
योगेन = ध्यानले
धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः = धैर्य, प्रयत्न र विवेकले युक्त भएको
कुशलः = निपुण व्यक्तिले
अहमाख्यम् = (संसारको कारणभूत) अहङ्कारात्मक
लिङ्गं = लिङ्गशरीरलाई
व्यपोहेत् = त्याग गरोस्

वाक्यार्थ– अध्यात्मशास्त्रको अनुशीलन, एकान्तको सेवन, प्राण, इन्द्रिय र मनमाथिको विजय, सज्जनहरूमा श्रद्धा, ब्रह्मचर्यको पालन, बोलीमाथि नियन्त्रण, सबैतिर भगवान्‌को उपस्थितिको अनुभूति, अनुभवले युक्त ज्ञान, ध्यान, धैर्य, प्रयत्न र विवेकले युक्त भएको निपुण व्यक्तिले संसारको कारणभूत अहङ्कारात्मक लिङ्गशरीरलाई त्याग गरोस्।

विवरण– अहङ्काररूप लिङ्गशरीरलाई नाश गर्नको लागि शास्त्रमा विविध उपायहरू बताइएका छन्। साधनहरूको पालनाविना साध्य ब्रह्म वस्तुको सिधै ज्ञान गर्न खोज्नु अनुभवमूलक नभई सूचनामूलक हुन्छ। शास्त्रहरूद्वारा परोक्ष रूपमा उत्पन्न हुने ज्ञानले अपरोक्ष अज्ञानलाई हटाउन नसक्ने भएकाले शास्त्रसम्मत प्रत्यक्ष व्यवहारद्वारा मात्र अपरोक्ष आत्मज्ञान उत्पन्न हुन्छ। त्यसका लागि सर्वात्मा भगवान् र गुरुमा भक्ति, उहाँहरूको सेवामा तत्परता, तृष्णाको त्याग, सुख र दुःखको सहन, सबैतिर दुःखदर्शन, तत्त्वजिज्ञासा, तपस्या, सकाम कर्मको त्याग, कथाश्रवण, कर्मको भगवान्‌मा अर्पण, सत्सङ्ग, कीर्तन, वैरभावको त्याग, समभाव, शान्ति, घर आदिमा

आसक्तिको परित्याग, अध्यात्मनिष्ठा, आलस्यत्याग, वाणीको संयम, सबैतिर भगवद्दृष्टि, अनुभवात्मक ज्ञान र योगसाधना आदि पच्चीस साधनहरूको यहाँ उपदेश गरिएको छ। यी सबै कर्तव्यहरू अहङ्कार वा जीवभावलाई नष्ट गर्ने उपायहरू हुन्। सम्पूर्ण उपायहरूले **विज्ञानविराजित** अर्थात् अनुभवरूप ब्रह्मज्ञानलाई उत्पन्न गर्दछन् अनि त्यसबाट जीवभाव निवृत्त हुन्छ।

कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्ध-
मविद्ययासादितमप्रमत्तः।
अनेन योगेन यथोपदेशं
सम्यग् व्यपोह्योपरमेत योगात्॥ १४॥

पदार्थ–

अप्रमत्तः = सावधान व्यक्तिले
अविद्ययासादितम् = अज्ञानका कारण प्राप्त
कर्माशयं = कर्मको आधार
हृदयग्रन्थिबन्धम् = हृदयग्रन्थि-रूप बन्धनलाई
अनेन = यस (१०-१३ श्लोकमा बताइएको)
योगेन = योग (उपाय)द्वारा
यथोपदेशं = बताएअनुरूप
सम्यक् = सजिलै
व्यपोह्य = हटाएर
योगात् = यी उपायहरूबाट पनि
उपरमेत = निवृत्त हुनुपर्छ

वाक्यार्थ– सावधान व्यक्तिले अज्ञानका कारण प्राप्त कर्मको आधार हृदयग्रन्थिरूप बन्धनलाई यस (१०-१३ श्लोकमा बताइएको) योगविधिद्वारा हटाइसकेपछि उक्त हृदयग्रन्थिरूप बन्धनलाई हटाउनका लागि उपयोगमा ल्याइएका ती उपायहरूबाट पनि आफू निवृत्त हुनुपर्छ।

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा
मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः।
इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्
न योजयेत् कर्मसु कर्ममूढान्॥
कं योजयन् मनुजोऽर्थं लभेत
निपातयन् नष्टदृशं हि गर्ते॥ १५॥

पदार्थ–

विमन्युः = क्रोध परित्याग गरेको
मदनुग्रहार्थः = मेरो अनुग्रह चाहने
मल्लोककामः = मेरो लोकको अभिलाषा गर्ने (पिता)
नृपः = राजा
वा = अथवा
गुरुः = गुरुले
पुत्रान् च = पुत्रहरूलाई र
शिष्यान् च = शिष्य (प्रजा)हरूलाई पनि

इत्थं = यसप्रकार
अनुशिष्यात् = शिक्षा देओस् र
अतज्ज्ञान् = तत्त्व नजान्ने
कर्ममूढान् = कर्ममा आसक्त भएका तिनीहरूलाई
कर्मसु = काम्य कर्ममा
न योजयेत् = नलगाओस्
योजयन् = (तिनीहरूलाई काम्य कर्ममा) प्रवृत्त गर्ने
मनुजः = मनुष्यले (जसरी)
नष्टदृशं = अन्धोलाई
गर्ते = खाडलमा
निपातयन् = खसाउने व्यक्तिले
हि = निश्चय नै (केवल पाप मात्र प्राप्त गर्दछ) त्यसै गरी
कं अर्थं = के प्रयोजन
लभेत = प्राप्त गर्ला (केवल पापको भागी मात्र बन्दछ)

वाक्यार्थ– क्रोध परित्याग गरी मेरो अनुग्रह चाहने कुनै पनि पिता, राजा अथवा गुरुले क्रमशः पुत्र, शिष्य एवं प्रजालाई यसप्रकारको शिक्षा देओस् र तत्त्व नजान्ने भएकाले कर्ममा आसक्त भएका तिनीहरूलाई काम्य कर्ममा पनि नलगाओस्। अन्धोलाई खाडलमा खसाउने व्यक्तिले केवल पाप मात्र प्राप्त गरेझैँ लोकलाई काम्य कर्ममा प्रवृत्त गर्ने मनुष्य पनि केवल पापको भागी मात्र बन्दछ।

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि-
र्योऽर्थान् समीहेत निकामकामः।
अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतो-
रनन्तदुःखं च न वेद मूढः॥ १६॥

पदार्थ–
श्रेयसि = कल्याणको साधनमा
नष्टदृष्टिः = विवेकहीन
निकामकामः = अत्यन्त भोगाभिलाषी
यः = जो
लोकः = प्राणी
स्वयं = आफैँ
अर्थान् = भोग्य विषयहरू
समीहेत = चाहन्छ
सुखलेशहेतोः = थोरै सुखका लागि
अन्योन्यवैरः = परस्परमा द्रोह गर्ने
मूढः = त्यो मूर्ख मनुष्यले
अनन्तदुःखं च = (नरकमा पर्दा प्राप्त हुने) महान् दुःख पनि
न वेद = जान्दैन

वाक्यार्थ– श्रेयसाधनमा नलागी भोगमा मात्र रमाउने व्यक्ति आफैँ भोग्य विषयहरूको खोजी गर्दछ। अलिकति मात्र पनि सुखका लागि परस्परमा द्रोह गर्ने त्यो मूर्ख व्यक्ति पछि आइपर्ने ठुलो दुःखको पनि विचार गर्दैन।

कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चि-
दविद्यायामन्तरे वर्तमानम्।
दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं
प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्धम्॥ १७॥

पदार्थ–

उत्पथगं = (खाडल भिर आदि भएको) खराब बाटोबाट हिँड्ने
अन्धम् = अन्धोलाई (विवेकी मान्छेले त्यसलाई उक्त बाटोबाट जान प्रवृत्त नगराए)
यथा = झैं
अविद्यायाम् अन्तरे = अविद्याको बीचमा
वर्तमानम् = रहेको
कुबुद्धिं = कुबुद्धि (विषयासक्त बुद्धि) भएको
तं = त्यस संसारी व्यक्तिलाई
दृष्ट्वा = देखेर
पुनः = फेरि
सघृणः = दयालु
तदभिज्ञः = त्यो जान्ने (सकाम कर्म गर्नाले पछि ठुलो दुःख पाइन्छ भन्ने कुरा जान्ने)
कः = कुन
विपश्चित् = ज्ञानी व्यक्तिले
तं = त्यस मान्छेलाई
स्वयं = आफैं
प्रयोजयेत् = काम्य कर्ममा प्रवृत्त गराउला (गराउँदैन)

वाक्यार्थ– ज्ञानी व्यक्तिले खाडल, भिर आदि भएको बाटोबाट हिँड्ने अन्धोलाई त्यस्तो बाटोबाट जान रोकेझैं अज्ञानी एवं विषयासक्त संसारी व्यक्तिलाई देखेर दयालु एवं सकाम कर्म गर्नाले पछि ठुलो दुःख पाइन्छ भन्ने कुरा जान्ने कुन ज्ञानी व्यक्तिले उसलाई काम्य कर्ममा प्रवृत्त गराउला र ? अर्थात् कसैले पनि प्रवृत्त गराउँदैन।

गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्
पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात्।
दैवं न तत् स्यान्न पतिश्च स स्यान्-
न मोचयेद् यः समुपेतमृत्युम्॥ १८॥

पदार्थ–

यः = जसले
समुपेतमृत्युम् = (जन्ममरणात्मक संसाररूप) मृत्युको नजिकमा पुगेको व्यक्तिलाई
न मोचयेत् = (ज्ञान र भक्तिको उपदेशद्वारा) मुक्त गराउँदैन
सः = ती
गुरुः = गुरु
न स्यात् = होइनन्
सः = ती
स्वजनः = आफन्त
न स्यात् = होइनन्
सः = ती
पिता = पिता
न स्यात् = होइनन्
सा = तिनी
जननी = आमा
न स्यात् = होइनन्
तत् = ती
दैवं = देवता
न स्यात् = होइनन्
सः = ती
पतिः च = पति पनि
न स्यात् = होइनन्

वाक्यार्थ– जसले जन्ममरणात्मक संसाररूप मृत्यु प्राप्त गर्न लागेको व्यक्तिलाई ज्ञान र भक्तिको उपदेशद्वारा मुक्त गराउँदैन ती गुरु होइनन्, ती आफन्त होइनन्, ती पिता होइनन्, तिनी आमा होइनन्, ती देवता होइनन् र ती पति पनि होइनन्।

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं
सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः।
पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरा-
दतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः॥ १९॥

पदार्थ–

इदं = यो मनुष्य रूपको
मम = मेरो
शरीरं = शरीर
दुर्विभाव्यं = (बुद्धिद्वारा) अगम्य छ
हि = किनभने
सत्त्वं = शुद्ध सत्त्वगुणमय
मे = मेरो
हृदयं = हृदय छ
यत्र = जुन हृदयमा
धर्मः = धर्म रहेको छ
यत् = जसद्वारा
मे = मैले
अधर्मः = अधर्मलाई
आरात् = टाढैबाट
पृष्ठे = पछाडि
कृतः = गरिदिएको छु (धकेलिदिएको छु)
अतः = यसैले
आर्याः = सज्जनहरू
हि = निश्चय नै
माम् = मलाई
ऋषभं = ऋषभदेव
प्राहुः = भन्दछन्

वाक्यार्थ– मनुष्य रूपमा देखा परेको मेरो यो शरीर बुद्धिद्वारा अगम्य छ किनभने शुद्ध सत्त्वगुणमय मेरो जुन हृदय छ त्यसमा धर्म रहेको छ जसद्वारा मैले अधर्मलाई टाढैबाट पछाडि पारिदिएको छु। यसैले सज्जनहरू मलाई ऋषभदेव भन्दछन्।

तस्माद् भवन्तो हृदयेन जाताः
सर्वे महीयांसममुं सनाभम्।
अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं
शुश्रूषणं तद् भरणं प्रजानाम्॥ २०॥

पदार्थ–

तस्मात् = त्यसकारण
हृदयेन = (मेरो सत्त्वगुणी) हृदयबाट
जाताः = उत्पन्न भएका
सर्वे = सबै
भवन्तः = तिमी छोराहरू
अक्लिष्टबुद्ध्या = शुद्धबुद्धिले (मत्सर आदि दोष त्यागेर)
महीयांसम् = जेठा
अमुं = यी
सनाभम् = नाभिका सन्तान
भरतं = भरतलाई
भजध्वं = सेवा गर
तत् शुश्रूषणं = त्यो (भरतको) सेवा गर्ने काम नै
प्रजानाम् = प्रजाहरूको
भरणं = पालन गर्नु हो

वाक्यार्थ– त्यसकारण मेरो सत्त्वगुणी हृदयबाट उत्पन्न भएका तिमी सबै छोराहरू शुद्धबुद्धिले मत्सरादि दोष त्यागेर नाभिका सन्तान भरतको सेवा गर। यही काम नै तिमीहरूका लागि

प्रजाहरूको पालन गर्नु हो।

भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये
सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः।
ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि
गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये॥ २१॥

पदार्थ–

भूतेषु = सम्पूर्ण भौतिक पदार्थहरूमा
वीरुद्भ्यः = वृक्षहरू
उदुत्तमाः = अत्यन्त श्रेष्ठ छन्
तेषु = तिनीहरूमा पनि
सरीसृपाः = जङ्गम प्राणीहरू श्रेष्ठ छन् (तिनीहरूमा पनि)
ये = जो
सबोधनिष्ठाः = ज्ञानयुक्त पशु आदि प्राणी छन् तिनीहरू श्रेष्ठ छन्
ततः = तिनीहरूभन्दा पनि
मनुष्याः = मनुष्यहरू श्रेष्ठ छन्
ततः = तिनीहरूभन्दा
ये = जुन
प्रमथाः = प्रमथगण
गन्धर्वसिद्धाः = गन्धर्व, सिद्ध र
विबुधानुगाः = देवताका अनुयायी किन्नर आदि छन् (तिनीहरू क्रमशः उत्तरोत्तर श्रेष्ठ छन्)

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण भौतिक पदार्थहरूमा वृक्षहरू अत्यन्त श्रेष्ठ छन्। ती वृक्षहरूभन्दा पनि जङ्गम प्राणीहरू श्रेष्ठ छन्। तिनीहरूभन्दा पनि ज्ञानयुक्त पशु आदि प्राणीहरू, त्यसपछि मनुष्यहरू, प्रमथगण, गन्धर्व, सिद्ध र देवताका अनुयायी किन्नर आदि क्रमशः उत्तरोत्तर श्रेष्ठ छन्।

देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना
दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषाम्।
भवः परः सोऽथ विरिञ्चवीर्यः
स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः॥ २२॥

पदार्थ–

(किन्नरभन्दा असुरहरू श्रेष्ठ)
असुरेभ्यः = असुरहरूभन्दा
मघवत्प्रधानाः देवाः = इन्द्र आदि देवताहरू
दक्षादयः = दक्ष आदि
ब्रह्मसुताः = ब्रह्माजीका पुत्र श्रेष्ठ छन्
तेषाम् तु = तिनीहरूमध्येमा चाहिँ
भवः = महादेव
परः = श्रेष्ठ हुनुहुन्छ
सः = उहाँ
विरिञ्चवीर्यः = ब्रह्माजीबाट उत्पन्न हुनुभएको हो
अथ = यसैले (महादेवभन्दा) (ब्रह्माजी श्रेष्ठ हुनुहुन्छ)
सः = ब्रह्माजीले पनि
मत्परः = मलाई नै पूजा गर्नुहुन्छ
अहं = म
द्विजदेवदेवः = ब्राह्मणलाई देवता मान्ने भएकाले (मभन्दा ब्राह्मणहरू श्रेष्ठ छन्)

वाक्यार्थ– यसै गरी किन्नरभन्दा असुरहरू श्रेष्ठ छन्, असुरहरूभन्दा इन्द्र आदि देवताहरू श्रेष्ठ छन्। तिनीहरूभन्दा पनि ब्रह्माजीका पुत्र दक्ष आदि श्रेष्ठ छन्, तिनीहरूमध्येमा चाहिँ महादेव श्रेष्ठ हुनुहुन्छ। उहाँ ब्रह्माजीबाट उत्पन्न हुनुभएकाले महादेवभन्दा ब्रह्माजी श्रेष्ठ हुनुहुन्छ। ब्रह्माजीले पनि मलाई नै पूजा गर्नुहुन्छ। म ब्राह्मणलाई देवता मान्दछु, त्यसकारण ब्राह्मणहरू मभन्दा श्रेष्ठ छन्।

न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्
पश्यामि विप्राः किमतः परं तु।
यस्मिन् नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाह–
मश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥

पदार्थ–

विप्राः = हे ब्राह्मणहरू
ब्राह्मणैः = ब्राह्मणहरूसँग
अन्यत् भूतम् = अरू प्राणीको
न तुलये = तुलना गर्दिनँ
(किनभने ब्राह्मणहरू श्रेष्ठ छन्)
अतः = ती ब्राह्मणहरूभन्दा
परं तु = श्रेष्ठ त
किम् पश्यामि = के देख्दछु र
(केही पनि देख्दिनँ)
अहम् = म
यस्मिन् = जुन ब्राह्मणहरूको
मुखमा
नृभिः = मानिसहरूद्वारा
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
प्रहुतं = हवन गरिएको वस्तुलाई
कामं = यथेच्छ
अश्नामि = खान्छु
तथा = त्यसरी
अग्निहोत्रे न = अग्निहोत्रमा
हवन गरिएको कुरा खान्नँ

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणहरू! ब्राह्मणहरूसँग म अरू प्राणीको तुलना गर्दिनँ किनभने ब्राह्मणहरूभन्दा श्रेष्ठ अन्य कोही पनि देख्दिनँ। म मानिसहरूद्वारा ब्राह्मणहरूको मुखमा श्रद्धापूर्वक हवन गरिएको वस्तु जसरी यथेच्छ स्वीकार गर्छु त्यसरी अग्निहोत्रमा हवन गरिएको कुरा पनि स्वीकार गर्दिनँ।

धृता तनूरुशती मे पुराणी
येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम्।
शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च
तपस्तितिक्षानुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥

पदार्थ–

इह = यी प्राणीहरूमा
येन = जुन ब्राह्मणहरूले
मे = मेरो
पुराणी = पुरातन
उशती = वेदमय अति सुन्दर
तनूः = शरीर
धृता = धारण गरेका छन्
यत्र = जुन ब्राह्मणहरूमा
परमं = अत्यन्त
पवित्रम् = पवित्र
सत्त्वं = सत्त्वगुण
शमः = शम (मनोनिग्रह)

दमः = दम (बाह्यइन्द्रिय निग्रह)
सत्यम् = सत्य बोल्नु
अनुग्रहः = अरूको दुःख हटाउने प्रवृत्ति हुनु
तपः = तपस्या (आहार आदि नियम)
तितिक्षा = सुखदुःख आदि सहन गर्ने सामर्थ्य
अनुभवः च = ज्ञान (वेदको अर्थज्ञान) आदि गुण रहेका हुन्छन्

वाक्यार्थ– ब्राह्मणहरूले मेरो पुरातन वेदमय अति सुन्दर शरीर धारण गरेका छन्। यस्तै तिनीहरूसँग सत्त्व गुण, शम (मनोनिग्रह), दम (बाह्य इन्द्रिय निग्रह), सत्य, अरूको दुःख हटाउने प्रवृत्ति, तपस्या, सुखदुःख आदि सहन गर्ने सामर्थ्य एवं वेदको अर्थज्ञान आदि गुण रहेका हुन्छन्।

मत्तोऽप्यनन्तात् परतः परस्मात्
स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किञ्चित्।
येषां किमु स्यादितरेण तेषा-
मकिञ्चनानां मयि भक्तिभाजाम्॥ २५॥

पदार्थ–
अनन्तात् = अपरिमित शक्तिसम्पन्न
परतः = ब्रह्मा आदि देवगणभन्दा पनि
परस्मात् = श्रेष्ठ
स्वर्गापवर्गाधिपतेः = स्वर्ग र अपवर्गका मालिक (भुक्ति र मुक्ति प्रदान गर्न सक्षम)
मत्तः अपि = म (भगवान्)बाट पनि (केही नचाहने)
अकिञ्चनानां = केही पनि (भोगसाधन) नभएका
येषां = जसको
न किञ्चित् = प्रार्थनीय वस्तु नै केही छैन
तेषाम् = ती
मयि = ममा
भक्तिभाजाम् = भक्तिमात्र गरिहने भक्तहरूको
इतरेण = अरू राज्य आदिद्वारा
किमु = के प्रयोजन
स्यात् = सिद्ध होला

वाक्यार्थ– अपरिमित शक्तिसम्पन्न ब्रह्मा आदि देवगणभन्दा पनि श्रेष्ठ एवं भुक्ति र मुक्ति प्रदान गर्न सक्षम म (भगवान्)बाट पनि केही नचाहेर केवल मेरो भक्तिमात्र गरिहने भक्तहरूका लागि अरू राज्य आदिद्वारा के प्रयोजन सिद्ध होला ?

सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भि-
श्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि।
सम्भावितव्यानि पदे पदे वो
विविक्तदृग्भिस्तदु हार्हणं मे॥ २६॥

पदार्थ–
सुताः = हे पुत्रहरू
वः = तिमीहरूले तथा
विविक्तदृग्भिः = मद, मात्सर्य

आदि दोषरहित ज्ञानदृष्टि भएका
भवद्भिः = उपस्थित सबै सभासद्हरूले
चराणि = जङ्गम र
ध्रुवाणि = स्थावर
सर्वाणि = सम्पूर्ण
भूतानि = प्राणीहरूलाई
मद्धिष्ण्यतया = मेरो बुद्धि (भगवद्बुद्धि) गरेर
पदे पदे = प्रत्येक पाइलामा (प्रत्येक क्षणमा)
सम्भावितव्यानि = सम्मान (पूजा) गर्नुपर्दछ
तदु = त्यही (सर्वप्राणीको सम्मान) नै
ह = निश्चय नै
मे = मेरो
अर्हणं = पूजा हो

वाक्यार्थ– हे पुत्रहरू ! तिमीहरू र यहाँ उपस्थित मद, मात्सर्य आदि दोषरहित ज्ञानदृष्टिसम्पन्न सबै सभासद्हरूले जङ्गम र स्थावर सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई मेरो बुद्धि (भगवद्बुद्धि) गरेर प्रत्येक क्षणमा सम्मान गर्नुपर्दछ। त्यही (सबै प्राणीको सम्मान) नै मेरो पूजा हो।

मनोवचोदृक्करणेहितस्य
साक्षात्कृतं मे परिबर्हणं हि ।
विना पुमान् येन महाविमोहात्
कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् ॥ २७ ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
मनोवचोदृक्करणेहितस्य = मन, वचन, दृष्टि र चक्षु आदि इन्द्रियद्वारा गरिने चेष्टाहरूको
साक्षात्कृतं = प्रत्यक्ष फल
मे = मेरो
परिबर्हणं = पूजा नै हो (किनभने)
येन विना = जुन (मेरो पूजा) विना
पुमान् = मानिस
महाविमोहात् = महामोहमय
कृतान्तपाशात् = कालको पाशबाट
विमोक्तुम् = (आफूलाई) मुक्त गर्न
न ईशेत् = समर्थ हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– मन, वचन, दृष्टि र चक्षु आदि इन्द्रियद्वारा गरिने चेष्टाहरूको प्रत्यक्ष फल मेरो पूजा नै हो किनभने मेरो पूजाविना मानिस महामोहमय कालको पाशबाट आफूलाई मुक्त गर्न समर्थ हुन सक्दैन।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

एवमनुशास्यात्मजान् स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद् भगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरत-कर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्ष-माणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं

धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात् प्रवव्राज ॥ २८ ॥

पदार्थ–

महानुभावः = महाप्रभावशाली
परमसुहृत् = ज्यादै सहृदयी
ऋषभापदेशः = ऋषभ नाम भएका
भगवान् = भगवान्ले
स्वयम् = आफैं
अनुशिष्टान् अपि = शिक्षित भए पनि
आत्मजान् = पुत्रहरूलाई
लोकानुशासनार्थं = लोकलाई शिक्षा दिन
एवम् = यसप्रकार
अनुशास्य = उपदेश दिएर
उपशमशीलानाम् = शान्त भएका
उपरतकर्मणां = कर्मबाट निवृत्त भएका
महामुनीनां = महर्षिहरूको
भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं = भक्ति, ज्ञान र वैराग्यरूप
पारमहंस्यधर्मम् = परमहंस योगीहरूको धर्म
उपशिक्षमाणः = सिकाउँदै
धरणिपालनाय = पृथिवीको पालन गर्न
परमभागवतं = भगवान्का परम भक्त
भगवज्जनपरायणं = भगवान्का भक्तहरूका सेवक
स्वतनयशतज्येष्ठं = आफ्ना सयभाइ छोरामध्ये जेठा
भरतं = भरतलाई
अभिषिच्य = राज्याभिषेक गरिदिएर
भवने एव = दरबारमा नै
उर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहः = सम्पूर्ण वस्तु त्याग गरेका हुनाले शरीर मात्र बाँकी रहेका
स्वयं = आफू
गगनपरिधानः = दिगम्बर (नग्न) भएर
प्रकीर्णकेशः = कपाल यत्रतत्र छरेर
आत्मनि = आफैंमा
आरोपिताहवनीयः = आहवनीय अग्निलाई लीन गरेर
उन्मत्तः इव = पागल जस्तै देखिएर
ब्रह्मावर्तात् = ब्रह्मावर्त भूमिबाट
प्रवव्राज = निक्लनुभयो

वाक्यार्थ– महाप्रभावशाली एवं ज्यादै सहृदयी ऋषभदेवले आफैं शिक्षित भएका पुत्रहरूलाई लोकलाई शिक्षा दिन यसप्रकार उपदेश दिनुभयो। अनि शान्त एवं कर्मबाट निवृत्त भएका महर्षिहरूको भक्ति, ज्ञान र वैराग्यरूप धर्म छोराहरूलाई सिकाउँदै ती आफ्ना सयभाइ छोरामध्ये जेठा छोरा भरतलाई राज्याभिषेक गरिदिनुभयो। यसपछि सम्पूर्ण वस्तु दरबारमा त्याग गरेका हुनाले शरीर मात्र बाँकी रहेका ऋषभदेव दिगम्बर (नग्न) भएर कपाल यत्रतत्र फिँजाई आफैंमा आहवनीय अग्निलाई लीन गरेर पागल जस्तै देखिएर ब्रह्मावर्त भूमिबाट निक्लनुभयो।

टिप्पणी– सरस्वती र दृषद्वती नदीको बीचको भूभागलाई ब्रह्मावर्त भनिन्छ (मनुस्मृति २। १७–१९)।

जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीं बभूव ॥ २९ ॥

पदार्थ–

अवधूतवेषः = अवधूत (खरानी माटो आदि लिपिएको) वेष धारण गरेका ऋषभदेव
जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवत् = जड, अन्धो, लाटो, पिशाच, पागल आदि शब्दले
जनानां = मानिसहरूद्वारा
अभिभाष्यमाणः अपि = बोलाइँदा पनि
गृहीतमौनव्रतः = मौनव्रत धारण गरी
तूष्णीं = मौन भएर नै
बभूव = रहनुभयो

वाक्यार्थ– अवधूत वेष (खरानी माटो आदि लिपिएको वेष) धारण गरेका ऋषभदेव जड, अन्धो, लाटो, पिशाच, पागल आदि शब्दले मानिसहरूद्वारा बोलाइँदा पनि मौनव्रत धारण गरी मौन भएर नै रहनुभयो।

तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन् देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ॥ ३० ॥

पदार्थ–

तत्र तत्र = जहाँतहीँ
पुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिषु = नगर, गाउँ, खानी भएको ठाउँ, कृषकबस्ती, बगैँचा, पहाडी बस्ती, सैन्यशिविर, गोठ, गोठालाको बस्ती, यात्रीहरू बस्ने स्थान, पहाड, जङ्गल र ऋषिहरूका आश्रमहरूमा
अनुपथम् = बाटोमा हिँड्दा
अवनिचरापसदैः = लोकवासी अधम पुरुषहरूद्वारा
तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैः = हप्काउने, पिट्ने, पिसाब गरिदिने, थुकिदिने, ढुङ्गा, बिष्ठा र धूलो फ्याँकिदिने, नजिकमा गएर अपान वायु छोडिदिने र गाली गर्ने जस्ता कुकृत्यद्वारा
परिभूयमानः अपि = सताइएका भए पनि
तत् अविगणयन् = त्यसको वास्ता नगरी
असत्संस्थाने = असत्का रूपमा रहेको (मिथ्याकल्पित)
सदपदेशे = सत् रूपमा प्रतीयमान
एतस्मिन् = यो
देहोपलक्षणे = कार्यकारण सङ्घातरूप शरीरमा
उभयानुभवस्वरूपेण = स्थूल र सूक्ष्म शरीरको साक्षीरूपले
स्वमहिमावस्थानेन = आफ्नै स्वरूपमा रहेका कारण
असमारोपिताहंममाभिमानत्वात् = आफूमा अहंममभावको लेशमात्र पनि अभिमान नभएको हुनाले
अविखण्डितमनाः = अखण्ड ब्रह्माकार चित्तवृत्ति भएका
एकचरः = एक्लै हिँड्ने ऋषभदेव
मक्षिकाभिः = झिँगाद्वारा (सताइएका)
वनगजः इव = जङ्गली हात्ती जैँ (सांसारिक गतिविधिको मतलब

नगरी) | **पृथिवीम्** = संसारमा | **परिबभ्राम** = घुम्न थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– नगर, गाउँ, खानी भएको ठाउँ, कृषकबस्ती, बगैँचा, पहाडी बस्ती, सैन्यशिविर, गोठ, गोठालाको बस्ती, यात्रीहरू बस्ने स्थान, पहाड, जङ्गल र ऋषिहरूका आश्रमहरूमा जाने क्रममा बाटोमा हिँडिरहेका ऋषभदेवलाई लोकवासी अधम पुरुषहरूले हप्काउने, पिट्ने, पिसाब गरिदिने, थुकिदिने, ढुङ्गा, विष्ठा र धूलो फ्याँकिदिने, नजिकमा गएर अपान वायु छोडिदिने र गाली गर्ने जस्ता कुकृत्यद्वारा सताए पनि उहाँले त्यसको वास्ता गर्नुभएन। अनि अखण्ड ब्रह्माकार चित्तवृत्ति भएको हुनाले असत् भएपनि सत् रूपमा प्रतीयमान यस शरीरमा अहंममभावको लेशमात्र पनि अभिमान नगरी एक्लै हिँड्ने ऋषभदेव झिँगाद्वारा सताइएका जङ्गली हात्ती झैँ सांसारिक गतिविधिको मतलब नगरी संसारमा घुम्न थाल्नुभयो।

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दरस्वभावहाससुमुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारा-रुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विगूढस्मित-वदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः परागवलम्बमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिज-शरीरेण ग्रहगृहीत इवादृश्यत ॥ ३१ ॥

पदार्थ–

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थल-विपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयव-विन्यासः = अत्यन्त सुकुमार हात, पाउ, छाती, ठुला-ठुला पाखुरा, काँध, घाँटी र मुख आदि सुगठित शारीरिक अङ्ग भएका

सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठ-नासः = समान रूपमा सुन्दर गाला, कान, घाँटी र नाक भएका

प्रकृतिसुन्दरस्वभावहाससुमुखः = सहज सुन्दर एवं स्वाभाविक मुस्कानले युक्त मुखाकृति भएका

नवनलिनदलायमानशिशिरतारा-रुणायतनयनरुचिरः = नवीन कमलपुष्पजस्तै लालिमा भएका ठुला-ठुला सुन्दर आँखा भएका तथा

विगूढस्मितवदनमहोत्सवेन = मन्द मुस्कानयुक्त मोहक मुखकान्तिका कारण

पुरवनितानां = नगरस्त्रीहरूको

मनसि = मनमा

कुसुमशरासनम् = कामदेवलाई

उपदधानः = राख्दै (उद्दीप्त बनाउँदै)

परागवलम्बमानकुटिलजटिल-कपिशकेशभूरिभारः = अगाडि झुण्डिएको तथा घुम्रिएको कैलो केशको प्रशस्त भार भएका ऋषभदेव

अवधूतमलिननिजशरीरेण = अवधूतको जस्तो अत्यन्त मैलो आफ्नो शरीरका कारण

ग्रहगृहीतः इव = ग्रहद्वारा आक्रान्त व्यक्ति झैँ

अदृश्यत = देखिनुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– अत्यन्त सुकुमार हात, पाउ, छाती, ठुला-ठुला पाखुरा, काँध, घाँटी र मुख आदि

सुगठित शारीरिक अङ्ग भएका, समान रूपमा सुन्दर गाला, कान, घाँटी र नाक भएका, सहज सुन्दर एवं स्वाभाविक मुस्कानले युक्त मुखाकृति भएका, नवीन कमलपुष्पजस्तै लालिमा भएका ठुला-ठुला सुन्दर आँखा भएका तथा मन्द मुस्कानयुक्त मोहक मुखकान्तिका कारण नगरस्त्रीहरूको मनमा कामदेवलाई उद्दीप्त बनाउँदै हिँड्नुभएका ऋषभदेव अगाडि फुण्डिएको तथा घुम्रिएको कैलो केश र अवधूतको जस्तो अत्यन्त मैलो शरीरका कारण ग्रहद्वारा आक्रान्त व्यक्ति झैं देखिनुहुन्थ्यो।

यर्हि वाव स भगवान् लोकमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षाण-स्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हदति स्म चेष्टमान उच्चरित आदिग्धोद्देशः॥ ३२॥

पदार्थ–

यर्हि वाव = जब
सः = ती
भगवान् = भगवान् ऋषभदेवले
इमं = यो
लोकम् = जनसमुदायलाई
योगस्य = योगसाधनाको
अद्धा = साक्षात्
प्रतीपम् इव = प्रतिपक्ष झैं
आचक्षाणः = बुझेर तथा
तत्प्रतिक्रियाकर्म = लोकको योगविरोधी कर्मको निराकरण
बीभत्सितम् = (अन्य तरिकाले गर्नाले आफ्नै चित्त उद्विग्न भएकाले) लोकनिन्दित कर्म (गर्नु नै उचित हो)
इति = भन्ने बुझेर
अजगरम् व्रतम् = अजगरवृत्ति (अजिङ्गरको झैं जीवनशैली)
आस्थितः = धारण गरी
शयानः एव = सुतेर नै
अश्नाति स्म = भोजन गर्नुहुन्थ्यो
पिबति = पिउने गर्नुहुन्थ्यो
खादति = खाने गर्नुहुन्थ्यो
अवमेहति = पिसाब गर्नुहुन्थ्यो
हदति = मलत्याग गर्नुहुन्थ्यो (त्यस्तै)
उच्चरिते = त्याग गरिएको मलमा
चेष्टमानः = लट्पटिएर
आदिग्धोद्देशः = देहको सम्पूर्ण भाग लिपिएको बन्नुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– जब भगवान् ऋषभदेवले यो जनसमुदायलाई योगसाधनाको साक्षात् प्रतिपक्ष झैं ठानेर लोकको योगविरोधी कर्मको प्रतिरोध अन्य तरिकाले गर्दा आफ्नै चित्त उद्विग्न हुन्छ भन्ने बुझेर लोकनिन्दित कर्म गर्नु नै उचित हो भन्ने बुझेर अजगरवृत्ति (अजिङ्गरको झैं जीवनशैली) धारण गरी सुतेर नै खाने, पिउने, चपाउने, पिसाब र मलत्याग गर्ने गर्नुहुन्थ्यो। त्यस्तै त्याग गरिएको मलमा लट्पटिएर देहको सम्पूर्ण भाग लिपिएको देखिनुहुन्थ्यो।

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समन्तात् सुरभिं चकार॥ ३३॥

पदार्थ–

ह = निश्चय नै
तस्य = ती ऋषभदेवको
यः = जुन
पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुः = विष्ठाको गन्धले सुगन्धमय बनेको हावाले
समन्तात् = सबैतिरबाट
दशयोजनं = (दश योजन) चालीस कोसको
तं = त्यो
देशं = ठाउँलाई
सुरभिं = सुगन्धित
चकार = बनाउँथ्यो

वाक्यार्थ– ऋषभदेवको विष्ठाको गन्धले सुगन्धमय बनेको हावाले सबैतिरबाट चालीस कोस ठाउँलाई सुगन्धित बनाउँथ्यो।

एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः
पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४ ॥

पदार्थ–

एवं = यसप्रकार
काकमृगगोचरितः = गाई, मृग र काकको जस्तो वृत्ति भएका
गोमृगकाकचर्यया = गाई, मृग र कागको जस्तै तरिकाले
व्रजन् = हिँड्दै
तिष्ठन् = खडा हुँदै
आसीनः = बस्दै
शयानः = सुत्दै
पिबति = पिउनुहन्थ्यो
खादति = खानुहुन्थ्यो
अमेहति स्म = मूत्रत्याग गर्नुहुन्थ्यो

वाक्यार्थ– यसप्रकार गाई, मृग र काकको जस्तो वृत्ति भएका गाई, मृग र कागकै जस्तै तरिकाले हिँड्दै, खडा हुँदै, बस्दै र सुत्दै गर्नुहुन्थ्यो र जुनसुकै समयमा पनि उहाँ पिउनुहन्थ्यो, खानुहुन्थ्यो र मूत्रत्याग गर्नुहुन्थ्यो।

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान् कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरत-
परममहानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति
वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो
योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि
यदृच्छयोपगतानि नाञ्जसा नृप हृदयेनाभ्यनन्दत् ॥ ३५ ॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा परीक्षित्
इति = यसप्रकार
नानायोगचर्याचरणः = विभिन्न योगचर्याको आचरण गरेका
कैवल्यपतिः = मोक्षपति
अविरतपरममहानन्दानुभवः = निरन्तर परमानन्दको अनुभूति गरेका तथा
सर्वेषां = सम्पूर्ण
भूतानाम् = प्राणीहरूको
आत्मभूते = आत्मस्वरूप भएका
आत्मनि = आफूमा र
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
आत्मनः = आफ्नो

अव्यवधानानन्तरोदरभावेन = देह आदि उपाधिजन्य भेद समाप्त भएको हुनाले
सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णः = सम्पूर्ण पुरुषार्थ प्राप्त गरी परिपूर्ण भएका
भगवान् = भगवान्
ऋषभः = ऋषभदेव
यदृच्छया = आफैँ (विना प्रयास)
अञ्जसा = अचानक
उपगतानि = प्राप्त भएका
वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकाय-प्रवेशदूरग्रहणादीनि = आकाशगमन गर्ने शक्ति, मनबराबर शरीरलाई हिँडाउन सक्ने शक्ति, अन्तर्धान हुन सक्ने शक्ति, अन्य प्राणीको शरीरमा प्रवेश गर्न सक्ने शक्ति, टाढाको वस्तु देख्न सक्ने शक्ति आदि र
योगैश्वर्याणि = योगद्वारा प्राप्त हुने ऐश्वर्यहरूलाई
हृदयेन = मनले
न अभ्यनन्दत् = ग्रहण गर्नुभएन

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! यसप्रकार विभिन्न प्रकारको योगचर्याको आचरण गर्दै परमानन्दको अनुभूति गरेका तथा सम्पूर्ण प्राणीको आत्मभूत भगवान् वासुदेवमा र आफूमा पूर्णतया अभेदको अनुभव गरेको हुनाले सम्पूर्ण पुरुषार्थ प्राप्त गरी परिपूर्ण भएका भगवान् ऋषभदेवले आफैँ अचानक प्राप्त भएका आकाशगमन गर्ने शक्ति, मनबराबर शरीरलाई हिँडाउन सक्ने शक्ति, अन्तर्धान हुन सक्ने शक्ति, अन्य प्राणीको शरीरमा प्रवेश गर्न सक्ने शक्ति, टाढाको वस्तु देख्न सक्ने शक्ति आदि र योगद्वारा प्राप्त हुने ऐश्वर्यहरूलाई समेत ग्रहण गर्नुभएन।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवानुचरिते पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

ऋषभदेवको देहत्याग

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

न नूनं भगव आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजाना-मैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हन्ति यदृच्छयोपगतानि ॥ १ ॥

पदार्थ–

भगवः = हे भगवान्	**आत्मारामाणां** = आफूमैं रमाउने व्यक्तिहरूका लागि	**क्लेशदानि** = (रागद्वेष आदि) क्लेश दिने खालका
योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्म-बीजानाम् = योगरूपी वायुद्वारा दन्काइएको ज्ञानरूपी अग्निले कर्म र कर्मसंस्कारलाई डढाइसकेका	**यदृच्छया** = आफैं	**भवितुम्** = हुन
	उपगतानि = प्राप्त भएका	**नूनं** = निश्चय नै
	ऐश्वर्याणि = विभिन्न सिद्धिहरू	**न अर्हन्ति** = योग्य हुँदैनन्
	पुनः = फेरि	

वाक्यार्थ– हे भगवान् योगरूपी वायुद्वारा दन्काइएको ज्ञानरूपी अग्निले कर्म र कर्मसंस्कारलाई डढाइसकेका आफूमैं रमाउने व्यक्तिहरूका लागि आफैं प्राप्त भएका विभिन्न सिद्धिहरू राग, द्वेष आदि क्लेश दिने खालका हुँदैनन्। (यदि तिनीहरूले क्लेश दिँदैनन् भने ऋषभदेवले ती ऐश्वर्यलाई किन स्विकार्नुभएन त ?)

ऋषिरुवाच (ऋषि शुकजीले भन्नुभयो)

सत्यमुक्तं किन्त्विह वा एके न मनसोऽद्धा विश्रम्भमनवस्थानस्य शठकिरात इव सङ्गच्छन्ते ॥ २ ॥

तथा चोक्तम्-

पदार्थ–

सत्यम् = (तपाईंले) ठीक	**इह** = यस योगमार्गमा	**अद्धा वै** = निश्चय नै
उक्तं = भन्नुभयो	**एके** = केही (विवेकी) साधकहरू	**विश्रम्भम्** = विश्वास
किन्तु = तर	**अनवस्थानस्य** = प्रतिक्षण बदलिने	**न सङ्गच्छन्ते** = गर्दैनन्
शठकिरातः इव = धूर्त व्याधाले आफूले समातेको मृगमाथि विश्वास नगरेझैं	**मनसः** = मनको	**तथा च उक्तम्** = भनिएको पनि छ

वाक्यार्थ– तपाईंले ठीक भन्नुभयो तर धूर्त व्याधाले आफूले समातेको मृगमाथि विश्वास नगरेझैं

यस योगमार्गमा लागेका विवेकी साधकहरू प्रतिक्षण बदलिने मनमाथि विश्वास गर्दैनन्। यस विषयमा भनिएको पनि छ–

न कुर्यात् कर्हिचित् सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते।
यद्विश्रम्भाच्चिराच्चीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम्॥ ३॥

पदार्थ–

मनसि = मन
अनवस्थिते = स्थिर छैन (चञ्चल छ) भन्ने बुझिसकेपछि
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
सख्यं = (मनसँग) मित्रता
न कुर्यात् = नगरोस्
यद्विश्रम्भात् = मनमाथि विश्वास गर्नाले (मोहिनी रूपमा मोहित हुँदा)
हि = नै
ऐश्वरम् = भगवान् शङ्करको
चिरात् = लामो समयदेखि
चीर्णं = सञ्चय गरिएको
तपः = तपस्या
चस्कन्द = नष्ट भयो

वाक्यार्थ– मन स्थिर छैन भन्ने बुझिसकेपछि कहिल्यै पनि मनसँग पनि मित्रता नगरोस्। मनमाथि विश्वास गर्नाले नै मोहिनी रूपमा मोहित हुँदा भगवान् शङ्करको लामो समयदेखि सञ्चय गरिएको तपस्या नष्ट भयो।

नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः।
योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली॥ ४॥

पदार्थ–

पुंश्चली = वेश्या
जाया = पत्नीले
कृतमैत्रस्य = आफूसँग मित्रता गरेको (आफूमाथि विश्वास राख्ने)
पत्युः इव = पतिलाई नाश गरेझैं
योगिनः = (मनसँग मित्रता राख्ने) योगीको (मनले पनि)
नित्यं = सधैं
कामस्य = विषयसम्बन्धी भोगविलासको र
तमनु = त्यसका पछि लाग्ने
ये = जो अरू
अरयः = क्रोध आदि शत्रुहरू छन् (तिनीहरूलाई पनि)
छिद्रं = मौका
ददाति = दिन्छ (र ती शत्रुहरूको आक्रमणबाट त्यो योगी पनि नष्ट हुन्छ)

वाक्यार्थ– वेश्या पत्नीले आफूमाथि विश्वास राख्ने पतिलाई नाश गरेझैं मनसँग मित्रता राख्ने योगीको मनले पनि सधैं विषयसम्बन्धी भोगविलासको र त्यसका पछि लाग्ने अरू क्रोध आदि शत्रुहरूलाई पनि मौका दिन्छ र ती शत्रुहरूको आक्रमणबाट त्यो योगी पनि नष्ट हुन्छ।

कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः।
कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात् को नु तद् बुधः॥ ५॥

पदार्थ–

कामः = विषयभोगको इच्छा
मन्युः = क्रोध
मदः = अहङ्कार

लोभः = लोभ
शोकमोहभयादयः = शोक, मोह, भय आदि तथा
कर्मबन्धः च = कर्मको बन्धन पनि
यन्मूलः = मनबाटै उत्पन्न हुने किसिमको छ भने
तत् = त्यो मनलाई
कः = को
बुधः = बुद्धिमान् व्यक्तिले
नु = निश्चय नै
स्वीकुर्यात् = स्वीकार गर्ला

वाक्यार्थ– विषयभोगको इच्छा, क्रोध, अहङ्कार, लोभ, शोक, मोह, भय आदि तथा कर्मको बन्धन पनि मनबाटै उत्पन्न हुन्छन् भने त्यस्तो मनलाई कुन चाहिँ बुद्धिमान् व्यक्तिले स्वीकार गर्ला ?

अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां साम्परायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥

पदार्थ–

अथ एवम् = यसप्रकार
अखिललोकपालललामः अपि = इन्द्र आदि सम्पूर्ण लोकपालको भूषणस्वरूप भएर पनि
अविलक्षितभगवत्प्रभावः = भगवान्‌को जस्तो आफ्नो प्रभावलाई प्रकट नगरी
जडवत् = पागलजस्तै
विलक्षणैः = मानिसहरूलाई अनौठो लाग्ने
अवधूतवेषभाषाचरितैः = अवधूतको जस्तो वेष, भाषा र चरित्रद्वारा
योगिनां = योगीहरूको
साम्परायविधिम् = देहत्यागको विधि
अनुशिक्षयन् = सिकाउँदै
स्वकलेवरं = आफ्नो शरीर
जिहासुः = त्याग्न चाहनुहुने (भगवान् ऋषभदेव)
आत्मनि = परमात्मामा
असंव्यवहितम् = अभिन्न रूपले रहेको
आत्मानम् = आफूलाई
अनर्थान्तरभावेन = अभिन्नरूपले
अन्वीक्षमाणः = हेर्दै (अनुभव गर्दै)
उपरतानुवृत्तिः = देह आदिको अभिमानबाट टाढै रहेर
उपरराम = संसारबाट उपरत हुनुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार इन्द्र आदि सम्पूर्ण लोकपालको भूषणस्वरूप भएर पनि भगवान्‌को जस्तो आफ्नो प्रभावलाई पनि प्रकट नगरी पागलजस्तै भएर मानिसहरूलाई अनौठो लाग्ने अवधूतको जस्तो वेष, भाषा र चरित्रद्वारा योगीहरूको देहत्यागको विधि सिकाउँदै आफ्नो शरीर त्याग्न चाहनुहुने भगवान् ऋषभदेव परमात्मामा अभिन्न रूपले रहेको आफूलाई अभिन्नरूपले नै अनुभव गर्दै देह आदिको अभिमानबाट टाढै रहेर संसारबाट उपरत हुनुभयो।

तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन सङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्ककुटकान्

दक्षिणकर्णाटकान् देशान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७ ॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
ह वा = निश्चय नै
मुक्तलिङ्गस्य = सूक्ष्म शरीरको अभिमान त्यागेका
तस्य = ती
भगवतः = भगवान्
ऋषभस्य = ऋषभदेवको
देहः = शरीर
योगमायावासनया = अविद्यासंस्कारद्वारा
अभिमानाभासेन = अभिमानको आभासमात्रले
इमां = यो
जगतीम् = लोकमा
सङ्क्रममाणः = घुम्दै
कोङ्कवेङ्ककुटकान् = कोङ्क, वेङ्क, कुटक र
दक्षिणकर्णाटकान् = दक्षिणकर्णाटक
देशान् = देशमा
यदृच्छया = अनायासै
उपगतः = पुगेका
आस्यकृताश्मकवलः = मुखमा ढुङ्गा आदिका टुक्राहरू हाल्दै
मुक्तमूर्धजः = कपाललाई त्यसै खुला राखेर
असंवीतः एव = कपडा नलगाईकन नै (नाङ्गै)
उन्मादः इव = पागल जस्तै भएर
कुटकाचलोपवने = कुटकाचलको वनमा
विचचार = घुम्न थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– यसरी सूक्ष्म शरीरको अभिमान त्यागेका भगवान् ऋषभदेव अविद्यासंस्कारले यस लोकमा अभिमानको आभासमात्रले घुम्दै कोङ्क, वेङ्क, कुटक र दक्षिणकर्णाटक देशमा अनायासै पुगी मुखमा ढुङ्गा आदिका टुक्राहरू हाल्दै कपाललाई त्यसै खुला राखेर कपडा नलगाईकन नै पागल जस्तै भएर कुटकाचलको वनमा घुम्न थाल्नुभयो।

अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ॥ ८ ॥

पदार्थ–
अथ = यसपछि
समीरवेगविधूतवेणुविकर्षण-जातोग्रदावानलः = हावाको झोक्काले हल्लिँदा आपसमा ठोक्किएका बाँसको घर्षणबाट निस्किएको आगोले गर्दा लागेको भयङ्कर डँडेलोले
तेन सह = भगवान् ऋषभदेवसहित
तद्वनम् = त्यस वनलाई
आलेलिहानः = चाटेर निल्न खोज्दै
ददाह = डढायो

वाक्यार्थ– यसपछि हावाको झोक्काले हल्लिँदा आपसमा ठोक्किएका बाँसको घर्षणबाट निस्किएको आगोले गर्दा लागेको भयङ्कर डँडेलोले चारैतिरबाट घेर्दै भगवान् ऋषभदेवसहित त्यस कुटकाचलको वनलाई डढायो।

यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य

कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथ-मकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः सम्प्रवर्तयिष्यते ॥ ९॥

पदार्थ–

किल = निश्चय नै
यस्य = जुन ऋषभदेव भगवान्को
अनुचरितम् = चरित्र
उपाकर्ण्य = सुनेर
कोङ्कवेङ्ककुटकानां = कोङ्क, वेङ्क र कुटक देशका
अर्हन्नामा = अर्हत् नामका
मन्दः = मन्द बुद्धि भएका
राजा = राजाले
उपशिक्ष्य = आफूले सिकेर
कलौ = कलि युगमा
अधर्मे = अधर्म
उत्कृष्यमाणे = बढ्दा
भवितव्येन = दुर्भाग्यको कारण
विमोहितः = विवेकरहित भएर
अकुतोभयम् = कतैबाट पनि डर नहुने
स्वधर्मपथम् = आफ्नो सनातन धर्ममार्गलाई
अपहाय = छोडेर
निजमनीषया = आफ्नै बुद्धिको आधारमा (वैदिक मान्यताको विचारै नगरी)
कुपथपाखण्डम् = नरक आदि फल दिने वेदविरुद्ध
असमञ्जसं = अत्यन्त अनुचित सम्प्रदायको
सम्प्रवर्तयिष्यते = प्रवर्तन गर्नेछन्

वाक्यार्थ– ऋषभदेव भगवान्को चरित्र सुनेर कोङ्क, वेङ्क र कुटक देशका अर्हत् नामका मन्दबुद्धि भएका राजाले उहाँकै बाह्य व्यवहारको नक्कल गर्दै कलि युगमा अधर्म बढ्दा आफ्नो सनातन धर्ममार्गलाई छोडेर आफ्नै बुद्धिको आधारमा वैदिक मान्यताको विचारै नगरी नरक आदि फल दिने वेदविरुद्ध अत्यन्त अनुचित सम्प्रदाय चलाउनेछन्।

टिप्पणी– यहाँ भगवान् ऋषभदेवको चरित्र सुनेर मन्दबुद्धि भएका राजाले सनातन धर्म छोडेर वेदविरुद्ध सम्प्रदाय चलाउनेछन् भनिएकाले यस्तो सम्प्रदायको स्रोत पनि त भगवान् नै हुनुहुँदोरहेछ नि भन्ने भ्रम हुन सक्छ। वास्तवमा भगवान् ऋषभदेवको वेष ज्ञानको पराकाष्ठाको स्थिति हो। आत्मसाक्षात्कार भइसकेका अन्य व्यक्तिले पनि यस्तो वेष स्वीकार्न सक्छन्। तर अज्ञानीले लोकलाई प्रदर्शन गर्नका लागि र विभिन्न लौकिक वस्तु प्राप्त गर्नका लागि गरेको यस्तो किसिमको आचरण ढोँग मात्र हो। जो अज्ञानी छन् उनीहरू भगवान्को यस किसिमको आचरणको रहस्यलाई नबुझी वा स्वार्थवश आफूखुसी अर्थ गर्दछन्। यसर्थ वेदविरुद्ध धर्मको प्रवर्तन वेदको मर्म नजान्ने त्यस्ता अल्पबुद्धि भएका व्यक्तिहरूबाट भएको हो।

येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोग-शौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुञ्चनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहत-धियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥ १० ॥

पदार्थ–

येन = जुन पाखण्ड मतका कारण
ह वाव = निश्चय नै
कलौ = कलियुगमा
देवमायामोहिताः = देवमायाले मोहित भएका
मनुजापसदाः = अत्यन्त नीच मनुष्यहरू
स्वविधिनियोगशौचचारित्र-विहीनाः = आफ्नो शास्त्रविहित नियम पवित्रता र सदाचारबाट रहित भएका
अस्नानानाचमनाशौच-केशोल्लुञ्चनादीनि = स्नान र आचमन नगर्नु, अपवित्र रहनु, असमयमै कपाल खौरने गर्नु जस्ता
देवहेलनानि = देवताको अवज्ञा हुने खालको
अपव्रतानि = पाखण्ड धर्मलाई
निजनिजेच्छया = आ-आफ्नै इच्छाअनुसार
गृह्णानाः = ग्रहण गर्दै
अधर्मबहुलेन = अधर्मबहुल
कलिना = कलियुगको प्रभावले
उपहतधियः = बुद्धिहीन भएका व्यक्तिहरू (आचारविरुद्ध कर्महरू गर्दै)
प्रायेण = धेरैजसो
ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोक-विदूषकाः = वेद, ब्राह्मण, यज्ञपुरुष भगवान् र लोकलाई विकृत गर्ने खालका
भविष्यन्ति = हुनेछन्

वाक्यार्थ– जुन पाखण्ड मतका कारण कलियुगमा अज्ञानले विवेकहीन भएका अत्यन्त नीच मनुष्यहरू आफ्नो शास्त्रविहित नियम, पवित्रता र सदाचार आदिबाट रहित भएर स्नान र आचमन नगर्नु, अपवित्र रहनु, असमयमै कपाल खौरनु जस्ता देवताको अवज्ञा हुने खालको पाखण्ड धर्मलाई आ-आफ्नै इच्छाअनुसार ग्रहण गर्दै अधर्मबहुल कलियुगको प्रभावले बुद्धिहीन भएका व्यक्तिहरू आचारविरुद्ध कर्महरू गर्दै वेद, ब्राह्मण, यज्ञपुरुष भगवान् र लोकलाई विकृत गर्ने खालका हुनेछन्।

ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयान्धपरम्परयाश्वस्तास्तमस्यन्धे स्वयमेव प्रपतिष्यन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थ–

ते च = ती पाखण्डमत स्वीकार गर्नेहरू
हि = निश्चय नै
अर्वाक्तनया = नयाँ
निजलोकयात्रया = स्वेच्छाले लोकप्रसिद्धिका लागि बनाइएको
अन्धपरम्परया = अन्धपरम्पराद्वारा
आश्वस्ताः = विश्वस्त भएका
स्वयम् एव = आफैँ नै
अन्धे = घोर
तमसि = अन्धकार (नरक)मा
प्रपतिष्यन्ति = खस्नेछन्

वाक्यार्थ– ती पाखण्डमत स्वीकार गर्नेहरू नयाँ र स्वेच्छाले लोकप्रसिद्धिको लागि बनाइएको अन्धपरम्परामा विश्वस्त भएर आफैँ नै घोर अन्धकार (नरक)मा खस्नेछन्।

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः ॥ १२ ॥

तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायन्ति–

पदार्थ–

अयम् = भगवान्को यो
अवतारः = अवतार
रजसोपप्लुतकैवल्योप-शिक्षणार्थः = रजोगुणी व्यक्तिका लागि मोक्षको शिक्षा दिनका लागि हो
तस्य = त्यस मोक्षमार्गको
अनुगुणान् = गुणको वर्णन गर्दै (मानिसहरू यी)
श्लोकान् = श्लोक
गायन्ति = गाउँछन्

वाक्यार्थ– भगवान्को यो अवतार रजोगुणी व्यक्तिका लागि मोक्षको शिक्षा दिनका लागि हो। त्यस मोक्षमार्गको गुणको वर्णन गर्दै मानिसहरू यी श्लोक गाउँछन्।

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या
द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत्।
गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः
कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य छ
सप्तसमुद्रवत्याः = सात समुद्रले युक्त भएकी
भुवः = पृथिवीका
द्वीपेषु = द्वीपहरूमा र
वर्षेषु = महाद्वीपहरूमा
एतत् = यो भारतवर्ष
अधिपुण्यम् = धेरै पुण्यशाली छ (किनभने)
यत्रत्यजनाः = जहाँका मानिसहरू
मुरारेः = भगवान् मुरारि (मुर राक्षसको संहार गर्नुहुने भगवान् श्रीकृष्ण)का
भद्राणि = मङ्गलमय
अवतारवन्ति = अवतारले युक्त
कर्माणि = कर्महरू
गायन्ति = गाउँदछन्

वाक्यार्थ– आश्चर्य छ, सात समुद्रले युक्त भएकी पृथिवीका द्वीप र महाद्वीपहरूमा पनि यो भारतवर्ष धेरै पुण्यशाली छ किनभने यहाँका मानिसहरू भगवान् मुरारिले विभिन्न अवतार लिँदा गर्नुभएका अनेक मङ्गलमय लीला (कर्म)हरूको चर्चा गर्दछन्।

अहो नु वंशो यशसावदातः
प्रैयव्रतो यत्र पुमान् पुराणः।
कृतावतारः पुरुषः स आद्य-
श्चचार धर्मं यदकर्महेतुम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य
यत्र = जुन भारत वर्षमा
प्रैयव्रतः = प्रियव्रत राजाको
वंशः = कुल
यशसा = कीर्तिले
नु = निश्चय नै
अवदातः = अति शुद्ध छ
यत् = किनभने
सः = ती

पुराणः पुरुषः = पुराणपुरुष
आद्यः पुमान् = आदिपुरुष नारायणले
कृतावतारः = अवतार लिएर
अकर्महेतुम् = मोक्षको साधन भएको
धर्मं = धर्मको
चचार = आचरण गर्नुभयो

वाक्यार्थ– अहो ! भारत वर्षमा प्रियव्रत राजाको कुल कीर्तिले अति शुद्ध छ किनभने ती पुराणपुरुष आदिपुरुष नारायणले यही वंशमा अवतार लिएर मोक्षको साधन भएको धर्मको आचरण गर्नुभयो।

को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छे-
न्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी।
यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता
ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः॥ १५॥

पदार्थ–
अभवस्य = जन्मरहित
अस्य = यी भगवान् ऋषभदेवको
काष्ठाम् = मार्गको (अनुसरण गरेर)
नु = निश्चय नै
परः = अर्को
कः = कुन
योगी = योगी
मनोरथेन अपि = मनद्वारा पनि
अनुगच्छेत् = हिँड्न सक्ला (कोही पनि सक्दैन)
यः = जुन योगी (सिद्धिका लागि)
स्पृहयति = लालायित हुन्छ
योगमायाः = योगका सिद्धिहरू
कृतप्रयत्नाः = ठुलो प्रयास गरेर मात्र प्राप्त गर्न सकिने (हुन्छन्)
येन = जुन ऋषभदेवले
असत्तया = असत् सम्झेर (ती सिद्धिहरूलाई)
हि = निश्चय नै
उदस्ताः = अस्वीकार गरिदिनुभयो

वाक्यार्थ– जन्मरहित भगवान् ऋषभदेवको मार्गको अनुसरण गरेर हिँड्छु भन्ने कल्पनासम्म पनि कुन अर्को सिद्ध योगीले गर्न सक्ला ? कोही पनि सक्दैन। योगीहरू जुन सिद्धिका लागि लालायित हुन्छन्, ती ठुलो प्रयास गरेर मात्र प्राप्त गर्न सकिने किसिमका सिद्धिहरूलाई पनि ऋषभदेवले असत् सम्झेर अस्वीकार गरिदिनुभयो।

इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभा-ख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहा-मङ्गलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रावयति वावहितो भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते॥ १६॥

पदार्थ–

इति = यसप्रकार
सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां = सम्पूर्ण वेद, लोक, देवता, ब्राह्मण र गाईको
परमगुरोः = परमगुरु
भगवतः = भगवान्
ऋषभाख्यस्य = ऋषभदेवको
विशुद्धाचरितम् = शुद्ध चरित्र
ह = निश्चय नै
ईरितं स्म = बताइयो (यो)
पुंसां = मानिसहरूको
समस्तदुश्चरिताभिहरणं = सम्पूर्ण पाप नाश गर्ने खालको
परममहामङ्गलायनम् = परम कल्याणकारक
इदम् = यो चरित्रलाई
अवहितः = सावधान भएर
उपचितया श्रद्धया = अत्यन्त श्रद्धाका साथ
अनुशृणोति = सुन्दछ
आश्रावयति = सुनाउँछ
अनयोः = सुन्ने र सुनाउने दुबैको
तस्मिन् = उनै
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
एकान्ततः = तीव्र
भक्तिः अपि = भक्ति पनि
समनुवर्तते = लाग्दछ

वाक्यार्थ– यसप्रकार सम्पूर्ण वेद, लोक, देवता, ब्राह्मण र गाईका परमगुरु भगवान् ऋषभदेवको शुद्ध चरित्र बताइयो। यो चरित्र मानिसहरूको सम्पूर्ण पाप नाश गर्ने र परम कल्याण गर्नेवाला छ। जसले यस चरित्रलाई सावधान भएर अत्यन्त श्रद्धाका साथ सुन्दछ वा सुनाउँदछ भने सुन्ने र सुनाउने दुबैको भगवान् वासुदेवमा तीव्र भक्ति पनि लाग्दछ।

**यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोप-
तप्यमानमनुसवनं स्नापयन्तस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्ग-
मात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते
भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥**

पदार्थ–

यस्याम् = भगवान्‌को जुन भक्तिरूप नदीमा
कवयः = भक्तहरू
विविधवृजिनसंसारपरितापोप-तप्यमानम् = विविध पापको कारणले सांसारिक तापद्वारा सन्तप्त भएको
आत्मानम् = आफूलाई
अनुसवनं = दिनदिनै
एव = नै
अविरतं = प्रतिक्षण
स्नापयन्तः = नुहाइरहन्छन्
तया एव = त्यही नै
परया = परम
निर्वृत्या = आनन्दले गर्दा
स्वयम् = आफैँ
आसादितं = प्राप्त भएको
परमपुरुषार्थम् = परम पुरुषार्थरूप
आत्यन्तिकं = आत्यन्तिक
अपवर्गम् अपि = मोक्षलाई पनि
हि = निश्चय नै
नो एव आद्रियन्ते = आदर गर्दैनन्
भगवदीयत्वेन = भगवान्‌का प्रिय भएका हुनाले
परिसमाप्तसर्वार्थाः = प्राप्त गर्नुपर्ने सबै पदार्थहरू प्राप्त गरिसकेका (हुन्छन्)

वाक्यार्थ– विविध पापको कारणले सांसारिक तापद्वारा सन्तप्त भएका र सांसारिक

पदार्थहरूबाट विरक्त भएका भक्तहरू भगवान्‌को यही भक्तिरूप नदीमा प्रतिक्षण नुहाइरहन्छन्। त्यही परम आनन्दले गर्दा उनीहरू आफैँ प्राप्त भएको परमपुरुषार्थरूप आत्यन्तिक मोक्षलाई पनि वास्ता गर्दैनन् किनभने भगवान्‌का प्रिय भएका हुनाले उनीहरूले प्राप्त गर्नुपर्ने सबै पदार्थहरू प्राप्त गरिसकेका हुन्छन्।

राजन् पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां
दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किङ्करो वः।
अस्त्वेवमङ्ग भगवान् भजतां मुकुन्दो
मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम्॥ १८॥

पदार्थ–

राजन् = हे राजा परीक्षित्
मुकुन्दः = भगवान् श्रीकृष्ण
यदूनां = यदुहरूको र
भवतां = तपाईं (पाण्डवहरू)को पनि
पतिः = स्वामी
गुरुः = हितोपदेष्टा
दैवं = देवता
प्रियः = सखा
कुलपतिः = मालिक र
वः = तपाईंहरूको लागि
क्व = कहिलेकाहीँ
किङ्करः च = सेवक पनि हुनुहुन्छ
अङ्ग = हे प्रिय परीक्षित्
एवम् = यस्तो
अलं अस्तु = भइरहोस्
भगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण
भजतां = आफ्नो भजन गर्ने भक्तलाई
कर्हिचित् = कहिलेकाहीँ
मुक्तिं = मोक्ष
ददाति स्म = दिनुहुन्थ्यो
न भक्तियोगम् = भक्तियोग दिनुहुन्न

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! भगवान् श्रीकृष्ण यदुहरू र पाण्डवहरूका स्वामी, हितोपदेष्टा, देवता, सखा, मालिक र तपाईंहरूको लागि कहिलेकाहीँ सेवक पनि हुनुहुन्छ। हे प्रिय परीक्षित्! भगवान् श्रीकृष्ण आफ्नो भजन गर्ने भक्तलाई कहिलेकाहीँ मोक्ष दिनुहन्छ तर भक्तियोग त्यति सजिलै दिनुहुन्न।

नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः
श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः।
लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकम्
आख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै॥ १९॥

पदार्थ–

नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः = नित्य आफ्नो वास्तविक स्वरूपको अनुभव गर्नाले सम्पूर्ण तृष्णाहरूबाट मुक्त भएका
यः = जो भगवान् ऋषभदेव

अतद्वचनया = अनात्म चिन्तनको कारणले गर्दा
श्रेयसि = कल्याणको कुरा (भगवान्को भजन या ज्ञान मार्ग)मा
चिरसुप्तबुद्धेः = धेरै अघिदेखि अनभिज्ञ भएर सुतिरहेको
लोकस्य = लोकको
करुणया = अति करुणाले गर्दा
अभयम् = भयरहित
आत्मलोकम् = आत्मज्ञान
आख्यात् = (जसले) भन्नुभयो (उपदेश दिनुभयो)
तस्मै = त्यस्ता
भगवते = भगवान्
ऋषभाय = ऋषभदेवलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– नित्य आफ्नो वास्तविक स्वरूपको अनुभव गर्नाले सम्पूर्ण तृष्णाहरूबाट मुक्त भएका भगवान् ऋषभदेवले अनात्मचिन्तनको कारणले गर्दा भगवान्को भजन या ज्ञान मार्गमा धेरै अघिदेखि अनभिज्ञ भएर सुतिरहेको लोकप्रति अति करुणाले गर्दा भयरहित बनाउने आत्मज्ञानको उपदेश दिनुभयो। त्यस्ता भक्तवत्सल भगवान् ऋषभदेवलाई नमस्कार छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवानुचरिते षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥